

ЩОРІЧНИК СІПРІ 2016
ОЗБРОСННЯ, РОЗЗБРОСННЯ ТА МІЖНАРОДНА БЕЗПЕКА

www.sipriyearbook.org

Це видання стало можливим
завдяки фінансовому сприянню Уряду Швейцарії

SIPRI Yearbook 2016

Armaments, Disarmament and International Security

**STOCKHOLM INTERNATIONAL
PEACE RESEARCH INSTITUTE**

OXFORD UNIVERSITY PRESS
2016

Щорічник СІПРІ 2016

Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека

**СТОКГОЛЬМСЬКИЙ МІЖНАРОДНИЙ
ІНСТИТУТ ДОСЛІДЖЕННЯ МИРУ**

Переклад з англійської

Українське видання Щорічника СІПРІ підготовлене спільно
Стокгольмським міжнародним інститутом дослідження миру
та
Українським центром економічних і політичних досліджень
імені Олександра Разумкова

КИЇВ
2017

**STOCKHOLM INTERNATIONAL
PEACE RESEARCH INSTITUTE**

**СТОКГОЛЬМСЬКИЙ МІЖНАРОДНИЙ
ІНСТИТУТ ДОСЛІДЖЕННЯ МИРУ**

СІПРІ – незалежний міжнародний інститут з дослідження проблем конфліктів, озброєнь, контролю над озброєннями та роззброєння. СІПРІ, заснований в 1966р., забезпечує політиків, науковців, журналістів і зацікавлених читачів даними, аналітичними матеріалами та рекомендаціями, що ґрунтуються на відкритих джерелах.

Правління СІПРІ не несе відповідальності за погляди, подані в публікаціях Інституту.

ПРАВЛІННЯ

Свен-Олоф Петерссон (*Sven-Olof Petersson*), голова Правління, Швеція
Др. Деві Фортуна Анвар (*Dewi Fortuna Anwar*), Індонезія
Др. Володимир Барановській, Росія
Посол Лакхдар Брагімі (*Lakhdar Brahimi*), Алжир
Посол Вольфганг Ішінгер (*Wolfgang Ischinger*), Німеччина
Професор Марі Калдор (*Mary Kaldor*), Велика Британія
Др. Радха Кумар (*Radha Kumar*), Індія
Директор

ДИРЕКТОР

Ден Сміт (*Dan Smith*), Велика Британія

Редактор і видавець Щорічника – Др. Ян Дейвіс (Ian Davis)

Виконавчий редактор – Джоуї М.Фокс (Joey M.Fox)

Редактори

*Джон Бейсо (John Batho), Андрю Маш (Andrew Mash),
Катрін Міліт (Kathryn Millett), Аніка Солсбурі (Annika Salisbury)*

**STOCKHOLM INTERNATIONAL
PEACE RESEARCH INSTITUTE**

Signalistgatan 9, SE-169 70 Solna, Sweden

Telephone: +46 8 655 97 00

Fax: +46 8 655 97 33

Email: sipri@sipri.org

Internet: www.sipri.org

OXFORD
UNIVERSITY PRESS

Great Clarendon Street, Oxford OX2 6DP,
United Kingdom

Oxford University Press is a department of the University of Oxford.
It furthers the University's objective of excellence in research, scholarship,
and education by publishing worldwide. Oxford is a registered trade mark of
Oxford University Press in the UK and in certain other countries

© SIPRI 2016

The moral rights of the authors have been asserted

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in
a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, without the
prior permission in writing of SIPRI, or as expressly permitted by law, or under
terms agreed with the appropriate reprographics rights organizations. Enquiries
concerning reproduction outside the scope of the above should be sent to
SIPRI, Signalistgatan 9, SE-169 72 Solna, Sweden

You must not circulate this book in any other form
and you must impose the same condition on any acquirer

British Library Cataloguing in Publication Data
Data available

Library of Congress Cataloging in Publication Data
Data available

ISBN 978-0-19-878728-0

Typeset and originated by SIPRI
Printed in Great Britain by
CPI Group (UK) Ltd, Croydon, CR0 4YY

Links to third party websites are provided by Oxford in good faith and
for information only. Oxford disclaims any responsibility for the materials
contained in any third party website referenced in this work

SIPRI Yearbook 2016 is also published online at
<<http://www.sipriyearbook.org>>

ББК 66.4(0)
0-46

Редакційна колегія українського видання:

Олексій МЕЛЬНИК (*керівник проекту*), Людмила ШАНГІНА (*головний редактор*),
Микола СУНГУРОВСЬКИЙ (*редактор*)

Дизайн і макет:

Олександр ШАПТАЛА

СППРІ 2016: Щорічник: озброєння, роззброєння та міжнародна безпека:

Пер. з англ./Стокгольм. міжнар. ін-т дослідження миру; Укр. центр екон. і політ. досліджень ім. О.Разумкова; Редкол. укр. вид.: Л.Шангіна (головний редактор) та ін. – К.: Заповіт, 2018. – 768с. ISBN 978-966-2050-15-8

У черговому 17-му україномовному виданні *Щорічника СППРІ* викладені інформаційні та аналітичні матеріали досліджень, здійснених Стокгольмським міжнародним інститутом дослідження миру (СППРІ) з метою сприяння відкритості і прозорості у сферах контролю над озброєннями та роззброєння, а також з питань міжнародної безпеки. Результати досліджень узагальнені за трьома напрямками: безпека і конфлікти; військові витрати та озброєння; нерозповсюдження, контроль над озброєннями та роззброєння, – які викладені у відповідних частинах цієї книги.

Матеріали Щорічника призначені для цивільних і військових фахівців у галузі національної і міжнародної безпеки, міжнародних відносин, міжнародного права, конфліктології, державних службовців, працівників оборонно-промислового комплексу, політологів і журналістів, викладачів і студентів навчальних закладів України.

ББК 66.4(0)

ISBN 978-966-2050-15-8

© Видавництво «Заповіт», 2018

Зміст

<i>Звернення до читача</i>	xxii
<i>Передмова</i>	xxiv
<i>Подяки</i>	xxvi
<i>Скорочення</i>	xxvii

Вступ

1. Вступ: міжнародна безпека, озброєння і роззброєння	3
--	---

ДЕН СМІТ

I. <i>Загальний огляд</i>	3
II. <i>Розвиток проблем безпеки та конфліктів у 2015р.</i>	4
III. <i>Реакція на безпеку</i>	9
IV. <i>Висновки</i>	13

Частина I. Збройні конфлікти та їх врегулювання у 2015р.

2. Збройні конфлікти на Близькому Сході	17
--	----

Загальний огляд	17
ЯН ДЕЙВІС	

I. <i>Близький Схід: об'єктивна оцінка подій 2015р.</i>	18
---	----

ДЕН СМІТ

II. <i>Цілі, завдання, методи Ісламської держави та відповідь міжнародної спільноти</i>	21
ЯН ДЕЙВІС	

Передмова – Виникнення та піднесення Ісламської держави – Діяльність Ісламської держави у 2015р. – Міжнародна протидія Ісламській державі у складному середовищі – Перспективи на 2016р. і наступний період

Схема 2.1. Напади, здійснені ІД, пов'язані з нею або нею інспіровані у 2015р.	27
---	----

Схема 2.2. Нафтові ресурси Іраку та Сирії і території під контролем ІД, станом на січень 2015р.	29
---	----

Схема 2.3. Повітряні удари коаліції по силах ІД до 22 грудня 2015р.

Таблиця 2.1. Головні афільовані структури і прихильники ІД	24
--	----

Таблиця 2.2. Міжнародні військові коаліції проти Ісламської держави	33
---	----

III. <i>Як потоки біженців змінюють Близький Схід?</i>	39
--	----

МАХА ЯХ'Я

Розчленування держав і фрагментація суспільств – Зміна політики стосовно біженців в Йорданії і Лівані – Зростання чисельності нижчих прошарків – Втрачене покоління? – Невдала міжнародна відповідь – Висновки

Схема 2.4. Сирійські біженці в сусідніх країнах	40
---	----

IV. <i>Курди на Близькому Сході у 2015р.</i>	51
СОЛІ ОЗЕЛ, АРЗУ ЙІЛМАЗ	
Вступ: майбутнє угоди Сайкса-Піко – Ірак – Сирія – Туреччина – Висновки	
Схема 2.5. Курди – розділений народ	52
Схема 2.6. Провідні політичні рухи курдів у 2015р.	53
Таблиця 2.3. Результат загальних виборів у Туреччині 2015р.	65
V. <i>Розвиток відносин між Іраном та іншими країнами Близького Сходу</i>	69
РУЗБЕ ПАРСІ	
Вступ: Іран і ядерна угода – Регіональні проблеми та зовнішня політика Ірану – Висновки	
3. Роль і наслідки міжнародних санкцій проти Ірану	83
Загальний огляд	
ЯН ЕНТОНІ, МАРК БРОМЛІ, ПІТЕР Д.ВЕЗЕМАН	
I. <i>Пов'язані з ядерною програмою адресні санкції проти Ірану</i>	85
ЯН ЕНТОНІ, МАРК БРОМЛІ	
Перехід від всеохопних до адресних санкцій – “Ядерні” санкції проти Ірану – Санкції проти Ірану і Спільний всеохопний план дій	
Врізка 3.1. Головні етапи та дати виконання СВПД	89
II. <i>Фінансові санкції</i>	91
ЯН ЕНТОНІ	
Види санкцій – Спільний всеохопний план дій і фінансові санкції	
III. <i>Торговельні санкції</i>	96
МАРК БРОМЛІ	
Види санкцій – Спільний всеохопний план дій і торговельні санкції	
IV. <i>Звичайні озброєння та товари подвійного використання</i>	98
МАРК БРОМЛІ, ПІТЕР Д.ВЕЗЕМАН	
Види санкцій – Спільний всеохопний план дій, озброєння та товари подвійного використання	
V. <i>Обмеження подорожей і перевезень</i>	103
МАРК БРОМЛІ	
Види санкцій – Спільний всеохопний план дій та обмеження руху товарів і людей	
VI. <i>Висновки</i>	105
ЯН ЕНТОНІ, МАРК БРОМЛІ	
Адресні чи всеохопні? – Чи мали всеохопні санкції вирішальне значення для примусу Ірану? – Продовження ускладнень у пост-санкційний період	

4. Зовнішня підтримка у громадянських війнах та інших збройних конфліктах	109
Загальний огляд	109
ЯН ДЕЙВІС	
I. <i>Історичні тенденції зовнішньої підтримки у громадянських війнах</i>	111
НІКЛАС КАРЛЕН	
Вступ – Історичні тенденції зовнішньої підтримки: загальний огляд – Чому держави надають зовнішню підтримку? – Яким чином зовнішня підтримка впливає на збройний конфлікт? – Висновки	
Діаграма 4.1. Кількість конфліктів з підтримкою і без підтримки іноземних держав у 1975-2009рр.	114
Діаграма 4.2. Підтримка іноземних держав за одержувачами у 1975-2009рр.	114
Діаграма 4.3. Кількість конфліктів з підтримкою військами іноземних держав у 1946-2015рр.	116
II. <i>Зовнішнє втручання у громадянську війну в Сирії, 2015р.</i>	122
СЕМ ХЕЛЛЕР	
Зовнішнє втручання в бойові дії – Обмежена ефективність військового втручання – Переговори: втручання іншими засобами – Перспективи	
Схема 4.1. Переплетіння конфліктів у Сирії.	123
Схема 4.2. Контроль збройних угруповань над сирійською територією, станом на грудень 2015р.	125
III. <i>Зовнішнє втручання в український конфлікт: до замороженого конфлікту у Донбасі</i>	135
ЕНДРЮ ВІЛСОН	
Витоки конфлікту в Україні – Різноманітні аспекти втручання – Від першої Мінської домовленості до Дебальцева – Другі Мінські домовленості і далі – Затяжний конфлікт як “нова норма” в Донбасі	
5. Імплементация мирного процесу в Малі: складний випадок миротворчої діяльності	149
Загальний огляд	149
ЕЛІЗАБЕТ ШЬОН	
I. <i>Вступ: хронологія кризи в Малі</i>	151
ЕЛІЗАБЕТ ШЬОН	
Початок кризи – Конкуренція між недержавними суб’єктами – Початок мирних перемовин – Французька інтервенція – Гуманітарні наслідки – Вибори та початок Алжирського мирного процесу	
II. <i>Виклики мирному процесу: складність, фрагментація, екстремізм і злочинність</i>	156
ЕЛІЗАБЕТ ШЬОН	
Складний конфлікт – Фрагментація гравців – Войовничий релігійний екстремізм – Організована злочинність – Майбутні виклики	

III. <i>Мирний процес у Малі та Мирна угода 2015р.</i>	166
ГАУДЕНС НІІРАБІКАЛІ	
Попередня Мирна угода 2013р. – Алжирська Мирна угода 2015р. – Розгляд глибинних причин конфлікту	
Таблиця 5.1. Дві коаліції недержавних збройних угруповань як сторони малійської Мирної угоди 2015р.	168
6. Дані про тенденції збройних конфліктів	177
Загальний огляд	177
ЯН ДЕЙВІС	
I. <i>Прогрес у зборі кількісних даних про колективне насильство</i>	179
МАЙКЛ БРЗОСКА	
Значний прогрес у наявності даних про збройне насильство – Недоліки та виклики – Висновки	
Таблиця 6.1. Число жертв насильства залежно від його форм і джерела даних	180
Таблиця 6.2. Форми збройного насильства та їх охоплення в окремих базах даних	184
II. <i>Структура збройних конфліктів 2006-2015рр.</i>	189
ЛОТТА ТЕМНЕР, ЕРІК МЕЛАНДЕР	
Глобальна картина – Регіональна структура – Зміни в таблиці конфліктів за 2015р. – Висновки	
Таблиця 6.3. Активні збройні конфлікти у 2015р.	191
Таблиця 6.4. Кількість збройних конфліктів у 2006-2015рр.: за регіонами, причинами та інтенсивністю	198
Діаграма 6.1. Кількість збройних конфліктів у 2006-2015рр.: загалом і за регіонами	196
III. <i>Відступ миру? Роль іноземного втручання у збройні конфлікти на прикладі Східної Азії</i>	206
ЕРІК МЕЛАНДЕР, ІСАК СВЕНССОН	
Вступ – Емпірична картина іноземного втручання у Східній Азії – Висновки	
Діаграма 6.2. Кількість сторін, які в 1975-2009рр. надавали непряму підтримку в конфліктах у Східній Азії	210
Діаграма 6.3. Число загиблих унаслідок бойових дій у міждержавних війнах за участі великих держав та в інших конфліктах у Східній Азії у 1946-2008рр.	212
Діаграма 6.4. Число загиблих унаслідок бойових дій в міждержавних війнах за участі великих держав, в інтернаціоналізованих внутрішніх конфліктах та інших конфліктах у Східній Азії у 1946-2008рр.	214
Діаграма 6.5. Число загиблих унаслідок бойових дій в неінтернаціоналізованих внутрішніх конфліктах та без непрямої підтримки у Східній Азії в 1975-2008рр.	215

Діаграма 6.6. Кількість суб'єктів, що надавали непряму підтримку у Східній Азії у 1975-2009рр. у конфліктах поза логікою холодної війни	216
Діаграма 6.7. Кількість суб'єктів надання непрямої підтримки за логікою холодної війни, а також кількість держав Східної Азії, що надавали підтримку повстанцям у конфліктах 1975-2009рр., не пов'язаних з логікою холодної війни	217
IV. <i>Насильство і конфлікти в епоху Цілей сталого розвитку</i>	221
КЛІОНА РАЛІ, КАТРИЕНА ДАУД	
Складність конфліктів – Конфлікти змінюються – Інтерактивний характер і взаємопов'язаність конфліктів – Перспективні напрями	
Схема 6.1. Насильницькі конфлікти та заворушення в Кенії у 2015р. за типом учасників	223
Схема 6.2. Насильницькі конфлікти та заворушення в Індії у 2015р. за типом учасників	224
Діаграма 6.8. Акти насильства та жертви 2009-2015рр., які приписують Боко Харам	225
Діаграма 6.9. Сутички та зареєстровані жертви в Зімбabwe у 1997-2015рр.	227
V. <i>Глобальний індекс миролюбності 2016</i>	232
КАМІЛЛА ШППА, ДЕНІЕЛ ХІСЛОП	
Тлумачення балів ГІМ – Джерела та методи	
Таблиця 6.5. Країни з найбільшими змінами в рейтингу ГІМ у 2015-16рр.	233
Таблиця 6.6. Глобальний індекс миролюбності за 2016р.	234
7. Миротворчі операції і врегулювання конфліктів	239
Загальний огляд	239
ДЖАІР ВАН ДЕР ЛЕЙН	
I. <i>Світові тенденції миротворчих операцій</i>	241
ТІМО СМІТ	
Багатосторонні миротворчі операції у 2015р. – Чисельність персоналу, розгорнутого в рамках миротворчих операцій – Організації, що здійснюють миротворчі операції – Надання військ та поліції	
Діаграма 7.1. Кількість багатосторонніх миротворчих операцій у 2006-2015рр. за організаторами	242
Діаграма 7.2. Чисельність персоналу, розгорнутого в багатосторонніх миротворчих операціях у 2006-2015рр.	244
Діаграма 7.3. 10 найкрупніших постачальників військ для багатосторонніх миротворчих операцій у 2015р.	248
Діаграма 7.4. 10 найбільших постачальників поліції для багатосторонніх миротворчих операцій у 2015р.	249

II. <i>Регіональні тенденції та події</i>	250
ТІМО СМІТ	
Африка – Америка – Азія та Океанія – Європа – Близький Схід	
Діаграма 7.5. Кількість багатосторонніх миротворчих операцій у 2006-15рр. за регіонами	251
Діаграма 7.6. Чисельність персоналу багатосторонніх миротворчих операцій у 2006-2015рр. за регіонами	253
Таблиця 7.1. Кількість миротворчих операцій і розгорнутого персоналу у 2015р. за регіонами та видами організацій	252
III. <i>Рік проведення оглядів</i>	263
ДЖАЙР ВАН ДЕР ЛЕЙН	
Незалежна комісія високого рівня з миротворчих операцій – Доповідь Генерального секретаря ООН – Саміт лідерів з питань підтримання миру – Висновки	
IV. <i>Сексуальна експлуатація і наруги під час миротворчих операцій</i>	273
ТЕРЕЗА ХОГХАММАР	
Звинувачення на адресу французьких сил у ЦАР – Актуальність проблеми сексуальної експлуатації і наруг сьогодні – Дії ООН у випадках сексуальної експлуатації і наруг – Сексуальна експлуатація і наруги в оглядах ООН у 2015р. – Головні перешкоди для профілактики сексуальної експлуатації і наруг і для боротьби з ними – Висновки	
V. <i>Таблиця багатосторонніх миротворчих операцій за 2015р.</i>	283
ТІМО СМІТ	
Таблиця 7.2. Багатосторонні миротворчі операції, 2015р.	284

Частина II. Безпека та розвиток у 2015р.

8. Жінки, мир і безпека	289
Загальний огляд	289
ТЕРЕЗА ХОГХАММАР, ЕММА БЙОРТЕН-ГЮНТЕР, РЕЙЧЕЛ ОВІН	
I. <i>Розвиток проблематики жінок, миру та безпеки</i>	291
ТЕРЕЗА ХОГХАММАР, ЛОВІСА ШТРАНД, ЕММІКІ РУС, РЕЙЧЕЛ ОВІН	
Події, що передували ухваленню Резолюції РБ ООН 1325 – Фемінізм, жінки, мир і безпека	
Врїзка 8.1. Національні плани дій: від документа до практики	296
Врїзка 8.2. Сексуальне насильство під час конфліктів: правова база	298
II. <i>15 річниця Резолюції 1325: глобальні перспективи</i>	299
ЕММА БЙОРТЕН-ГЮНТЕР, ЕММІКІ РУС, РЕЙЧЕЛ ОВІН	
Резолюція Ради Безпеки ООН 2242: ухвалення нової Резолюції – Огляд високого рівня проблематики жінок, миру та безпеки 2015р. та Глобальне дослідження – Урахування проблематики жінок, миру та безпеки під час розбудови миру та миротворчих операцій – Резолюція 1325 і реформування сектору безпеки	

9. Проблеми надання допомоги та розвитку в небезпечних місцях	307
Загальний огляд	307
ГЕРІ МІЛАНТЕ	
I. <i>Розвиток у небезпечних місцях</i>	308
СУЮН ЧАН, ГЕРІ МІЛАНТЕ	
Вступ до Цілей сталого розвитку – Уразливість: чому відстає розвиток у небезпечних місцях – Люди, які проживають у небезпечних місцях – найуразливіші, яким загрожує відставання в розвитку на етапі реалізації Цілей сталого розвитку – Висновки	
Врзка 9.1. Опис 17 Цілей сталого розвитку ООН.	309
Врзка 9.2. Зв’язок між ЦСР 5 (гендер) і ЦСР 16 (мир і справедливість)	311
Врзка 9.3. Оцінювання: індикатори Цілей сталого розвитку	313
Схема 9.1. 17 Цілі сталого розвитку (ЦСР) і Цілі розвитку тисячоліття (ЦРТ) ООН	310
Схема 9.2. Порівняння списку 100 небезпечних місць, Списку вразливих держав ОЕСР і Списку надзвичайних ситуацій гуманітарного характеру УКГП ООН	319
Схема 9.3. Число людей, що ризикують відстати в розвитку	324
Таблиця 9.1. Описова статистика 2015р.: небезпечні місця, Китай, Індія і решта світу	317
II. <i>Гуманітарні операції у 2015р.</i>	326
РЕЙЧЕЛ ОВІН, СУЮН ЧАН, ЙОНДЖУ ЧУН, ЧАЙОН ЛІ, ГЕРІ МІЛАНТЕ	
Ключові події в гуманітарній сфері у 2015р.	
Врзка 9.4. Надзвичайні ситуації гуманітарного характеру третього рівня у 2015р.	327
III. <i>Розвиток і безпека людини в Афганістані</i>	331
РИЧАРД ГІАСІ	
Афганський контекст – Пріоритети розвитку від Уряду національної єдності – Ситуація з безпекою людини – Висновки	
10. Інформаційно-комунікаційні технології, кібербезпека і розвиток людини	343
Загальний огляд	343
ВІНСЕНТ БУЛАНІН	
I. <i>Доступ до інформаційно-комунікаційних технологій: потужний інструмент розвитку людини</i>	345
ВІНСЕНТ БУЛАНІН	
Вигоди ІКТ для розвитку людини – Доступ до ІКТ: не подоланий “цифровий розрив”	
Таблиця 10.1. Головні показники доступу до ІКТ в розвинутих країнах і країнах, що розвиваються (всього і рівень охоплення), за даними Міжнародного союзу електрозв’язку	348

Таблиця 10.2. Використання Інтернету громадянами за регіонами, за даними Міжнародного союзу електров'язку (всього і рівень охоплення)	349
II. <i>Кібербезпека: передумова сталого розвитку людини за допомогою ІКТ</i>	350
ВІНСЕНТ БУЛАНІН	
Нові ризики для розвитку людини – Кібербезпека для розвитку людини	
Таблиця 10.3. Спроможності з кібербезпеки за регіонами та видами заходів, згідно з даними Індексу кібер-готовності за 2014р.	356
III. <i>Систематизація головних суб'єктів і заходів з кібербезпеки в інтересах розвитку людини</i>	359
ВІНСЕНТ БУЛАНІН	
Зміцнення спроможностей з кібербезпеки – Зусилля із втілення в кібербезпеку цифрових прав – Висновки	
11. Уразливість і стійкість Європейського Союзу: нова дискусія	365
Загальний огляд	365
ЯН ЕНТОНІ	
I. <i>Оновлена стратегія внутрішньої безпеки ЄС</i>	367
ЯН ЕНТОНІ	
Чи існує нова модель безпеки ЄС? – Пріоритети Стратегії внутрішньої безпеки ЄС – Оновлена стратегія внутрішньої безпеки ЄС на 2015-2020рр. – Подолання організованої злочинності та боротьба з кіберзлочинністю – Висновки	
II. <i>Реакція на численні теракти в Парижі</i>	380
ЯН ЕНТОНІ, МАНЬЯНА ПЕШТ	
Ознаки провалу розвідки – Нові пропозиції і рішення щодо збору інформації та обміну нею – Зміцнення прикордонного контролю – Висновки	
III. <i>Світова криза біженців і її вплив на Європу</i>	389
ЛІНА ГРІП	
Контекст нинішньої кризи біженців – Гуманітарна криза 2015р. – Реакція – Розуміння кризи	
Врізка 11.1. Групи населення, якими опікується Верховний комісар ООН у справах біженців (УВКБ ООН)	392
Схема 11.1. Сирійські шукачі притулку в Європі з липня 2011р. по грудень 2015р. як відсоток до населення країни перебування у 2014р.	394
Діаграма 11.1. Прохання про притулок від громадян Сирії в європейських країнах з квітня 2011р. по грудень 2015р.	395
Діаграма 11.2. Число біженців і мігрантів, які дістаються Європи, перетнувши Середземне море, у 2008-2015рр.	396
Діаграма 11.3. Число осіб, яких вважають потонулими чи зниклими в Середземному морі під час спроби дістатися Європи у 2010-2015рр.	397

12. Клімат і безпека	403
Загальний огляд	403
ДЖАНАНІ ВІВЕКАНАНДА, ЛУКАС РЮТТІНГЕР	
I. <i>Розуміння комплексних ризиків зміни клімату і вразливості</i>	405
ДЖАНАНІ ВІВЕКАНАНДА, ЛУКАС РЮТТІНГЕР	
Вступ – Конкуренція за місцеві ресурси – Небезпека для життєдіяльності та міграція – Погодні катаклізми та катастрофи – Нестабільність цін на продукти харчування та їх постачання – Транскордонне водокористування – Підвищення рівня моря і руйнування берегової лінії – Непередбачувані результати політики, спрямованої на адаптацію до кліматичних змін і пом'якшення їх наслідків – Висновки	
Врізка 12.1. Типовий приклад: Сирія	410
Врізка 12.2. Типовий приклад: Таїланд	412
II. <i>Політика та ініціативи з питань кліматичної безпеки</i>	418
ДЖАНАНІ ВІВЕКАНАНДА, ЛУКАС РЮТТІНГЕР	
Вступ – Національні та регіональні ініціативи і стратегії – Рада Безпеки ООН – Велика сімка – Рамкова конвенція ООН з питань зміни клімату та адаптація до кліматичних змін – Розвиток, гуманітарна допомога та розбудова миру – Висновки	
Схема 12.1. Рівень стурбованості загрозами зміни клімату для безпеки	419
III. <i>Важливі політичні і практичні аспекти</i>	426
ДЖАНАНІ ВІВЕКАНАНДА, ЛУКАС РЮТТІНГЕР	
Вступ – Розуміння складності ситуації: комплексна вразливість та оцінки ризику – Практичні заходи з забезпечення стійкості – Адаптація до кліматичних змін і пом'якшення їх наслідків в умовах конфлікту – Узгодження різних часових рамок – Подолання роз'єднаності – Пошук належної моделі фінансування – Висновки	
Схема 12.2. Схематичне зображення двох уявлень про вразливість до зміни клімату	427
 Частина II. Військові витрати та озброєння у 2015р.	
13. Військові витрати	437
Загальний огляд	437
СЕМ ПЕРЛО-ФРІМЕН	
I. <i>Глобальні події у сфері військових витрат</i>	439
СЕМ ПЕРЛО-ФРІМЕН, ОДЕ ФЛЬОРА, ПІТЕР Д.ВЕЗЕМАН, СІМОН Т.ВЕЗЕМАН	
Стислий опис світових і регіональних тенденцій – Регіональні тенденції – Країни з найвищими військовими витратами у 2015р.	
Таблиця 13.1. Військові витрати за регіонами, міжнародними організаціями та групами доходів у 2006-2015рр.	440
Таблиця 13.2. Статистичні дані про військові витрати за регіонами у 2015р.	444

Таблиця 13.3. 15 країн з найбільшим рівнем військових витрат у 2015р.	454
Діаграма 13.1. Світові та регіональні військові витрати у 2006-2015рр.	442
Діаграма 13.2. Зміни військових витрат за регіонами у 2014-2015рр.	443
Врізка 13.1. Стратегічний огляд оборони та безпеки Великої Британії 2015р.	446
Врізка 13.2. Гондурас: мілітаризація внутрішньої безпеки	450
Врізка 13.3. Військові витрати Саудівської Аравії: брак прозорості	452
II. Військові витрати США	456
ОДЕ ФЛЬОРА	
Таблиця 13.4. Асигнування на МО США та “національну оборону” у 2001, 2006, 2010, 2012 і 2014-2016ф.рр.	458
III. Військові витрати Китаю	462
СЕМ ПЕРЛО-ФРІМЕН	
Невизначеність у військових витратах Китаю та оцінках СІПРІ – Зміни оборонної політики Китаю у 2015р. – Корупція у збройних силах	
Таблиця 13.5. Складові оцінки СІПРІ військових витрат Китаю	464
IV. Військові та соціальні витрати	466
СЕМ ПЕРЛО-ФРІМЕН	
Тенденції витрат на збройні сили, охорону здоров'я та освіти у 1995-2015рр. – Військові витрати і Цілі сталого розвитку – Цілі сталого розвитку – Політика зменшення світових військових витрат	
Діаграма 13.3. Військові витрати як частка ВВП за регіонами в 1995-2015рр.	468
Діаграма 13.4. Військові витрати як частка ВВП у групах країн за рівнем доходу в 1995-2015рр	469
Діаграма 13.5. Урядові витрати на охорону здоров'я як частка ВВП за регіонами у 1995-2013рр.	470
Діаграма 13.6. Урядові витрати на охорону здоров'я як частка ВВП за групами країн за рівнем доходу в 1995-2013рр.	471
Таблиця 13.6. Витрати на збройні сили та охорону здоров'я як частки ВВП у 1995р. і 2013р.	472
Врізка 13.4. Методика порівняння витрат на збройні сили та охорону здоров'я	474
14. Виробництво озброєнь і військові послуги	481
Загальний огляд	481
ОДЕ ФЛЬОРА	

I. <i>Головні події в оборонній промисловості у 2015р.</i>	483
ОДЕ ФЛЬОРА	
Сполучені Штати Америки – Росія – Західна Європа – Інші традиційні виробники – Нові виробники	
II. <i>Створення оборонної промисловості: приклад Бразилії</i>	492
ОДЕ ФЛЬОРА	
Перший проект Бразилії зі створення оборонної промисловості в 1964-1980рр. – Другий проект Бразилії зі створення оборонної промисловості з 2005р. по цей час – Висновки	
III. <i>СППРІ Top 100 компаній з виробництва озброєнь і надання військових послуг за 2014р., крім Китаю</i>	497
ОДЕ ФЛЬОРА	
Таблиця 14.1. Тенденції продажів компаніями-виробниками озброєнь з СППРІ Top 100 у 2002-2014рр.	498
Таблиця 14.2. Частки регіонів і країн у продажу озброєнь компаніями СППРІ Top 100, крім Китаю, у 2014р., порівняно з 2013р.	499
15. Міжнародні поставки озброєнь	501
Загальний огляд	501
СИМОН Т.ВЕЗЕМАН	
I. <i>Події у сфері поставок озброєнь у 2015р.</i>	502
СИМОН Т.ВЕЗЕМАН, ОДЕ ФЛЬОРА, СЕМ ПЕРЛО-ФРІМЕН, ПІТЕР Д.ВЕЗЕМАН	
Події у групі провідних постачальників – Події у групі провідних отримувачів	
Діаграма 15.1. Тенденції міжнародних поставок основних озброєнь у 1950-2015рр.	503
Таблиця 15.1. Top 50 найкрупніших постачальників основних озброєнь у 2011-2015рр.	504
Таблиця 15.2. Top 10 постачальників основних озброєнь і місця призначення за регіонами у 2011-2015рр.	506
Таблиця 15.3. Top 50 найкрупніших отримувачів основних озброєнь у 2011-2015рр.	516
Таблиця 15.4. Top 10 найкрупніших отримувачів основних озброєнь та їх постачальники у 2011-2015рр.	518
Врізка 15.1. Методологія	521
II. <i>Поставки озброєнь до Близького Сходу, Північної Африки та військова інтервенція в Ємені</i>	522
ПІТЕР Д.ВЕЗЕМАН	
Інтервенція в Ємені – Поставки озброєнь державам, залученим до інтервенції в Ємені – Висновки	
Таблиця 15.5. Поставки основних озброєнь учасникам коаліції, яка здійснює інтервенцію в Ємені, у 2011-2015рр.	525

III. <i>Фінансова вартість експорту озброєнь державами</i>	529
МАРК БРОМЛІ, СЕМ ПЕРЛО-ФРІМЕН	
Таблиця 15.6. Фінансова вартість експорту озброєнь у 2005-2014рр., за даними національних урядових і промислових джерел	530
16. Світові ядерні сили	535
Загальний огляд	535
ШЕННОН Н.КАЙЛ, ХАНС М.КРІСТЕНСЕН	
Таблиця 16.1. Світові ядерні сили, станом на січень 2016р.	536
I. <i>Ядерні сили США</i>	537
ХАНС М.КРІСТЕНСЕН	
Модернізація ядерних сил – Бомбардувальники – Балістичні ракети наземного базування – Підводні човни з балістичними ракетами – Нестратегічна ядерна зброя	
Таблиця 16.2. Ядерні сили США, станом на січень 2016р.	538
II. <i>Ядерні сили Росії</i>	544
ХАНС М.КРІСТЕНСЕН	
Стратегічні бомбардувальники – Балістичні ракети наземного базування – Підводні човни з балістичними ракетами та балістичні ракети морського базування – Нестратегічна ядерна зброя	
Таблиця 16.3. Ядерні сили Росії, станом на січень 2016р.	545
III. <i>Ядерні сили Великої Британії</i>	552
ШЕННОН Н.КАЙЛ, ХАНС М.КРІСТЕНСЕН	
Програма заміни <i>Trident</i>	
Таблиця 16.4. Ядерні сили Великої Британії, станом на січень 2016р.	553
IV. <i>Ядерні сили Франції</i>	555
ФІЛІПП ПЕТОН ШЕЛЬ, ХАНС М.КРІСТЕНСЕН	
Таблиця 16.5. Ядерні сили Франції, станом на січень 2016р.	556
V. <i>Ядерні сили Китаю</i>	558
ШЕННОН Н.КАЙЛ, ХАНС М.КРІСТЕНСЕН	
Балістичні ракети наземного базування – Підводні човни з балістичними ракетами – Літаки та крилаті ракети	
Таблиця 16.6. Ядерні сили Китаю, станом на січень 2015р.	559
VI. <i>Ядерні сили Індії</i>	564
ШЕННОН Н.КАЙЛ, ХАНС М.КРІСТЕНСЕН	
Виробництво розщеплюваних матеріалів у військових цілях – Авіація – Ракети наземного базування – Ракети морського базування – Крилаті ракети	
Таблиця 16.7. Ядерні сили Індії, станом на січень 2016р.	566
VII. <i>Ядерні сили Пакистану</i>	570
ШЕННОН Н.КАЙЛ, ХАНС М.КРІСТЕНСЕН	
Виробництво розщеплюваних матеріалів у воєнних цілях – Авіація – Ракети наземного базування – Ракети морського базування – Крилаті ракети	
Таблиця 16.8. Ядерні сили Пакистану, станом на січень 2016р.	572

VIII. <i>Ядерні сили Ізраїлю</i>	575
ШЕННОН Н.КАЙЛ, ХАНС М.КРИСТЕНСЕН	
Таблиця 16.9. Ядерні сили Ізраїлю, станом на січень 2016р.	576
IX. <i>Ядерні військові спроможності Північної Кореї</i>	577
ШЕННОН Н.КАЙЛ, ХАНС М.КРИСТЕНСЕН	
Виробництво розщеплюваних матеріалів у військових цілях – Балістичні ракети	
Таблиця 16.10. Потенційні засоби доставки ядерної зброї Північної Кореї, станом на січень 2016р.	578
X. <i>Світові запаси та виробництво розщеплюваних матеріалів у 2015р.</i>	583
АЛЕКСАНДЕР ГЛАСЕР, ЗІ МІН	
Таблиця 16.11. Світові запаси високозбагаченого урану, станом на 2015р.	584
Таблиця 16.12. Світові запаси виділеного плутонію, станом на 2015р.	586
Таблиця 16.13. Найважливіші у світі збагачувальні об'єкти та потужності, станом на 2015р.	588
Таблиця 16.14. Найважливіші у світі переробні об'єкти, станом на 2015р	589

Частина III. Нерозповсюдження, контроль над озброєннями та роззброєння у 2015р.

17. Контроль над ядерною зброєю та ядерне роззброєння	593
Загальний огляд	593
ТАРІК РАУФ	
I. <i>Розв'язання проблеми Іранської ядерної програми</i>	595
ТАРІК РАУФ	
Спільний всеохопний план дій – МАГАТЕ та Іран – МАГАТЕ та Резолюція 2231 РБ ООН – Іранська програма балістичних ракет	
Врізка 17.1. Перелік задекларованих Іраном ядерних установок і місць поза установками, де зазвичай використовується ядерний матеріал	596
Врізка 17.2. Головні етапи та дати виконання СВПД	598
II. <i>Конференція 2015р. з огляду дії Договору про нерозповсюдження ядерної зброї</i>	611
ТАРІК РАУФ	
Засади огляду дії ДНЯЗ – Робота Головних комітетів – Оцінка Оглядової конференції ДНЯЗ 2015р.	
III. <i>Інші події у сферах багатостороннього контролю над озброєннями та роззброєння</i>	620
ТАРІК РАУФ	
Конференція з роззброєння – Третя конференція держав-учасниць, держав, що підписали договори про створення зон, вільних від ядерної зброї, та Монголії – Генеральна Асамблея ООН	

18. Хімічні та біологічні загрози безпеці	629
Загальний огляд	629
ДЖОН ХАРТ	
I. <i>Контроль над біологічною зброєю</i>	630
ДЖОН ХАРТ	
Підготовка до восьмої Оглядової конференції – Інші події, пов’язані з біологічною безпекою	
II. <i>Контроль хімічних озброєнь</i>	636
ДЖОН ХАРТ	
20-та Конференція держав-учасниць – Майбутнє режиму КЗХЗ – Знищення хімічної зброї – Міжнародні операції з перевірки та знищення: отриманий досвід – Хімічна безпека та захист	
III. <i>Розслідування заяв про застосування хімічної зброї в Сирії та інших районах Близького Сходу</i>	643
ДЖОН ХАРТ	
Ірак – Звинувачення у використанні хімічної зброї Ісламською державою – Сирія – Досягнення ясності та згоди у визначенні відповідальності	
19. Контроль над торгівлею товарами подвійного використання і зброєю	653
Загальний огляд	653
СІБЛ БАУЕР, МАРК БРОМЛІ	
I. <i>Договір про торгівлю зброєю</i>	655
СІБЛ БАУЕР, МАРК БРОМЛІ	
Регламент і фінансування майбутніх конференцій – Звітування про імплементацію Договору та переміщення озброєнь – Життєздатність ДТЗ у довгостроковій перспективі	
II. <i>Багатосторонні ембарго на поставки озброєнь і товарів подвійного використання</i>	659
МАРК БРОМЛІ, НОЕЛ КЕЛЛІ, ПІТЕР Д.ВЕЗЕМАН	
Ембарго ООН на поставки озброєнь Силам хуситів-Салеха – Проблеми із запровадженням багатостороннього ембарго проти Південного Судану – Імплементация ембарго ООН – Санкції ЄС	
Таблиця 19.1. Чинні багатосторонні ембарго на поставки озброєнь у 2015р.	668
III. <i>Режими експортного контролю</i>	669
СІБЛ БАУЕР	
Австралійська група – Режим контролю над ракетними технологіями – Група ядерних постачальників – Вассенаарська домовленість	
IV. <i>Події в експортному контролі Європейського Союзу</i>	678
СІБЛ БАУЕР, МАРК БРОМЛІ	
Спільна позиція ЄС з питань експорту озброєнь – Зміни в системі контролю ЄС над торгівлею товарами подвійного використання	

IV. <i>Роль промисловості в контролі над торгівлею товарами подвійного використання і зброєю</i>	681
СІБІЛ БАУЕР, МАРК БРОМЛІ	
Пом'якшення ліцензійних вимог – Розробка стимулів і стандартів для Програм внутрішнього контролю – Потенційні наслідки для прозорості та регуляторного навантаження	
Додатки	
Додаток А. Угоди з контролю над озброєннями та з роззброєння	693
ЯН ДЕЙВІС	
I. <i>Універсальні угоди</i>	693
II. <i>Регіональні угоди</i>	696
III. <i>Двосторонні угоди</i>	698
Додаток Б. Міжнародні організації, співпраця в галузі безпеки	699
ЯН ДЕЙВІС	
I. <i>Глобальні організації та органи</i>	699
II. <i>Регіональні організації та органи</i>	701
III. <i>Режими контролю над торгівлею стратегічно важливою продукцією</i>	704
Додаток В. Хронологія 2015р.	705
ЯН ДЕЙВІС	
Про авторів	719

Звернення до читача

Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова пропонує Вашій увазі 17 україномовне видання *Щорічника СІПРІ – Щорічник СІПРІ 2016: озброєння, роззброєння та міжнародна безпека*.

Щорічник видається Стокгольмським міжнародним інститутом дослідження миру (СІПРІ) з 1969р. і сьогодні визнається одним з найбільш авторитетних джерел інформації у сфері міжнародної безпеки. Свідченням популярності *Щорічника*, оригінал якого видається англійською мовою, може слугувати факт його перекладу китайською, арабською, російською, японською та українською мовами.

Завдяки розгалуженій інформаційній та експертній мережі, потужним базам даних, ексклюзивній методології, СІПРІ забезпечує високу якість досліджень, достовірність фактів і важливість висновків стосовно закономірностей і тенденцій в різних сферах міжнародної безпеки.

Матеріали СІПРІ є корисним підґрунтям для прийняття виважених політичних рішень, інформаційною базою для досліджень і формування громадської думки з питань міжнародної і національної безпеки. Вони користуються попитом офіційних структур багатьох держав і міжнародних організацій під час розробки національної і міжнародної політики безпеки, зовнішньої політики, зміцнення режимів контролю над озброєннями та експортного контролю.

Практика видання *Щорічників СІПРІ* українською мовою довела, що інформація, яка подається в них, має попит і значною мірою компенсує нестачу в Україні узагальненої інформації про сучасні процеси у сфері міжнародної безпеки, а також сприяє впровадженню до наукового та освітнього обігу, політичного дискурсу, фахових і публічних дискусій, державних документів визначень, оцінок і норм, прийнятих міжнародною спільнотою. Таким чином, видання не лише стало вагомим внеском у забезпечення прозорості в тих сферах, що донедавна були практично закритими для громадськості, але й надає вихідні матеріали для формування практичної політики держави.

У *Щорічнику СІПРІ 2016* міститься досить багато аналітичної інформації та оцінок стосовно різних аспектів збройного конфлікту на території України. Деякі факти, терміни, оцінки можуть викликати критичні зауваження українського читача, але від цього вони є не менш цінними, оскільки ілюструють певні відмінності сприйняття “української кризи” зарубіжними аналітиками.

За погодженням з редакцією *Щорічника СІПРІ*, він видається українською мовою в дещо скороченому вигляді – з урахуванням важливості тем і ступеня зацікавленості в них української аудиторії.

Матеріали подаються з максимальним наближенням до оригіналу – починаючи від макета й закінчуючи впорядкуванням таблиць, у яких, як

правило, зберігається розташування країн за англійською абеткою (якщо не зазначене інше). Переважна більшість географічних назв подаються за виданням “Довідковий атлас світу” – Державного науково-виробничого підприємства “Картографія” (2010р.). В україномовних виданнях *Щорічника СІПРІ* кожного року вносяться уточнення в назвах державних, міжнародних органів та організацій, недержавних суб’єктів, відповідних документів – згідно з їх змінами, а також мірою становлення в Україні їх офіційного перекладу.

За цифровий матеріал, авторські висловлювання та висновки, що містяться в Щорічнику СІПРІ, редакція україномовного видання відповідальності не несе.

Українські видання *Щорічників СІПРІ* надходять до урядових і парламентських структур, центральних органів влади, вузів, публічних бібліотек обсягом близько 500 примірників щорічно. Зауваження і пропозиції читачів враховуються в наступних виданнях *Щорічника*.

Щорічник СІПРІ видається за фінансової підтримки Уряду Швейцарії.

Анатолій Рачок,
генеральний директор
Центру Разумкова

Олексій Мельник,
керівник проекту
україномовного видання
Щорічника СІПРІ

Передмова

Стокгольмський міжнародний інститут дослідження миру розпочав свою діяльність 50 років тому, в липні 1966р. Через три роки вийшло друком перше видання *Щорічника СІПРІ*.

Відзначаючи 50-ту річницю, СІПРІ в лютому 2016р. організував урочистий прийом з нагоди відкриття свого оновленого офісу в Сольні та презентував серію короткометражних фільмів під назвою “Рік роздумів” (“A Year of Reflection”), покликаних узагальнити досягнення інституту та замислитися над подальшою працею заради миру у світі в нових реаліях безпеки. Хоча підсумки ще не підбиті, але можна констатувати, що нинішня ситуація принципово відрізняється від зумовленої викликами для миру та безпеки в 1966р.

У вступі до цього 47-го видання *Щорічника СІПРІ* новий директор СІПРІ Ден Сміт розмірковує про рік, упродовж якого баланс миру й безпеки тримався на приблизній рівновазі позитивних і негативних явищ. До переліку негативних явищ належали численні терористичні акти, зростання кількості (а подекуди – загострення) збройних конфліктів, величезні потоки біженців і мігрантів із вражених конфліктом країн і зростання напруженості між НАТО та Росією.

До позитивної частини переліку занесені три великі міжнародні угоди: домовленість про іранську ядерну програму, Цілі сталого розвитку та Паризька угода щодо зміни клімату. Підготовка *Щорічника* охоплює виявлення та документування подібних ключових подій, їх розгляд і контекстуальний аналіз. Це є надскладним завданням.

Щорічник СІПРІ 2016 відкривається розділами, в яких розглядаються: різні точки зору на конфлікти на Близькому Сході; режим міжнародних санкцій проти Ірану; роль зовнішньої підтримки у громадянських війнах та інших збройних конфліктах. Два предметні дослідження конфліктів у Сирії та Україні кожне по-своєму показують важливість впливу сторонніх учасників на перебіг конфлікту. Зовнішня підтримка часто робить конфлікт більш смертоносним, тривалим та ускладнює його врегулювання шляхом переговорів. Однак, станом на кінець 2015р., близько 45% країн-членів ООН так чи інакше підтримували військове втручання в Сирії під егідою США, Саудівської Аравії чи Росії.

Величезні потоки біженців внаслідок війн в Іраку та Сирії ще довго впливатимуть на регіональну й міжнародну стабільність. Близько 4 млн. іракців і 12 млн. сирійців вже залишили домівки, збільшуючи чисельність вразливого населення, особливо в сусідніх Лівані та Йорданії.

У частині I *Щорічника* фіксуються тенденції збройних конфліктів, процеси розгортання миротворчих операцій і врегулювання конфліктів у 2015р., а також особливості укладення мирної угоди в Малі – країні, де СІПРІ з 2013р. співпрацює з місцевими партнерами у зміцненні захищеності та безпеки. Попри помітне зростання обсягу та надійності даних про різні форми насильства, важливі питання про його масштаби та тенденції залишаються

без відповіді. Втім, наявні дані дозволяють припустити, що поглиблення іноземного втручання у збройні конфлікти на Близькому Сході – найбільш реальний потенційний фактор “відкату” від миру, встановленого після холодної війни.

Зростаюче розуміння зв’язку між безпекою і розвитком чітко окреслене в частині II, де розглядаються проблеми жінок, миру та безпеки; цілі сталого розвитку ООН і виклики допомоги та розвитку в небезпечних регіонах; уразливість і стійкість Європи. Тут же розглянуті дві нові теми, що можуть стати постійними в наступних щорічниках: кібербезпека і розвиток, зміни клімату та безпека.

Частина III присвячена військовим витратам та озброєнням з детальним аналізом останніх тенденцій військових витрат, виробництва та міжнародних поставок озброєнь. У розділі 16 розглядаються світові ядерні сили.

У частині IV аналізуються процеси нерозповсюдження, контролю над озброєннями та роззброєння. В розділі 17 докладно розглянута знакова багатостороння угода – Спільний всеохопний план дій з обмеження ядерної програми Ірану.

Це видання *Щорічника*, що знаменує 50-ту річницю СІПРІ, є важливим внеском наукового колективу під керівництвом нового директора в пошук дієвої відповіді на нові складні виклики міжнародному миру й безпеці. Як і завжди в практиці видання *Щорічника СІПРІ*, поінформований читач матиме змогу оцінити якість і професійність матеріалів, що вже 50 років характеризують публікації Інституту.

Посол Свен-Олоф Петерссон,
голова Правління СІПРІ,
Стокгольм, червень 2016р.

Подяки

СІПРІ, як і раніше, шукає шляхи найкращого використання цього *Щорічника* та його змісту в інтересах забезпечення прозорості та підзвітності. Вже багато років *Щорічник СІПРІ* перекладається китайською, російською та українською мовами. Ми шукаємо засоби, аби продовжити переклад повного тексту цими мовами, а також арабською (що ми робили нерегулярно), французькою та іспанською. Ми продовжимо перекладати скорочену версію *Щорічника* каталанською, нідерландською, англійською, французькою, німецькою, італійською, іспанською і шведською мовами – всі тексти розміщені на веб-сайті СІПРІ. Дослідження Інституту безпосередньо сприяють обговоренню питань миру й безпеки у світі, в т.ч. в найбільш напружених регіонах.

Видання *Щорічника СІПРІ* залежить від праці багатьох людей. Над цього-річним виданням працювали 55 авторів з 21 країни. Дослідники СІПРІ та наші партнери і співавтори намагаються забезпечити найвищу якість даних та аналізу. Але в цій роботі задіяні не лише дослідники.

На *Щорічник СІПРІ* активно посилаються у країні та за кордоном, і ми вдячні іноземним оглядачам за їх увагу. Віддана своїй справі редакційна колегія СІПРІ – д-р Ян Дейвіс, Джоуї М.Фокс, Джон Бейсо, Аніка Солсбурі, д-р Кейт Бланчфілд, Ендрю Маш і Катрін Міліт – разом з головним бібліотекарем Улле Першоном забезпечують відповідність видання найвищим стандартам книговидавництва.

Наші партнери в Пекіні, Києві та Москві сформували групи перекладачів, які працюють для того, щоб версії *Щорічника* іноземними мовами також відповідали стандартам, запровадженим у Стокгольмі.

Щорічника не було б без зусиль багатьох інших працівників СІПРІ, включно з фахівцями з інформаційних технологій і допоміжним персоналом на чолі із заступником директора СІПРІ Якобом Халгреном – кожен з них по-своєму допомагає виданню та поширенню *Щорічника* і збільшенню його впливу. Я хотів би скористатися нагодою і висловити вдячність усім причетним до цієї роботи. Для мене як директора СІПРІ це перший *Щорічник*, і на мою думку, робота над ним є безумовно складною, але водночас цікавою і вдячною.

Ден Сміт,
директор СІПРІ,
Стокгольм, червень 2016р.

Скорочення

ABM		Anti-ballistic missile	Ракета для боротьби з балістичними ракетами
ACV	ББМ	Armoured combat vehicle	Бойова броньована машина
AG	АГ	Australia Group	Австралійська група
ALCM	КРПБ	Air-launched cruise missile	Крилата ракета повітряного базування
APC	БТР	Armoured personnel carrier	Бронетранспортер
APEC	АТЕС	Asia-Pacific Economic Cooperation	Азійсько-тихоокеанське економічне співробітництво
APM	ППМ	Anti-personnel mine	Противіхотна міна
APT	АСЕАН+3	ASEAN Plus Three	АСЕАН плюс три
ARF	РФА	ASEAN Regional Forum	Регіональний форум АСЕАН
ASAT		Anti-satellite	Протисупутникова/ протикосмічна (оборона)
ASEAN	АСЕАН	Association of Southeast Asian Nations	Асоціація держав Південно-Східної Азії
ATT	ДТЗ	Arms trade treaty	Договір про торгівлю зброєю
ATTU	АУ	Atlantic-to-the Urals (zone)	Зона від Атлантики до Уралу
AU	АС	African Union	Африканський Союз
BCC	ДКК	Bilateral Consultative Commission (of the Russian–US New START treaty)	Двостороння консультативна комісія (в рамках американо-російського Нового СНО)
BMD	ПРО	Ballistic missile defence	Протиракетна оборона
BSEC	ОЧЕС	Organization of the Black Sea Economic Cooperation	Організація Чорноморського економічного співробітництва
BTWC	КБТЗ	Biological and Toxin Weapons Convention	Конвенція про біологічну та токсинну зброю
BW	БЗ	Biological weapon/warfare	Біологічна зброя/засоби ведення бойових дій
CADSP	САПБО	Common African Defence and Security Policy	Спільна африканська політика безпеки і оборони
CAR	ЦАР	Central African Republic	Центральноафриканська Республіка
CBRN	ЯРХБ	Chemical, biological, radiological and nuclear	Ядерний, радіологічний, хімічний, біологічний (захист)
CBSS	РДБМ	Council of the Baltic Sea States	Рада держав Балтійського моря
CBW	ХБЗ	Chemical and biological weapon/warfare	Хімічна та біологічна зброя/ засоби ведення бойових дій
CCM	ККБ	Convention on Cluster Munitions	Конвенція про касетні боєприпаси
CCW	КНЗ	Certain Conventional Weapons (Convention)	Конвенція про “негуманну” зброю
CD	КР	Conference on Disarmament	Конференція з роззброєння

CDS	ПАРО	Consejo de Defensa Suramericano (South American Defence Council)	Південноамериканська рада оборони
CEEAC	СЕЕАК	Communauté Economique des Etats de l'Afrique Centrale (Economic Community of Central African States, ECCAS)	Економічне Співтовариство Центральньоафриканських Держав
CFE	(Д)ЗЗСЄ	Conventional Armed Forces in Europe (Treaty)	Звичайні збройні сили в Європі (Договір)
CFSP	СЗППБ	Common Foreign and Security Policy	Спільна зовнішня політика та політика безпеки
CICA	КІКА	Conference on Interaction and Confidence-building Measures in Asia	Конференція із взаємодії і заходів зміцнення довіри в Азії
CIS	СНД	Commonwealth of Independent States	Співдружність Незалежних Держав
COPAH	КОПАКС	Conseil de Paix et de Sécurité de l'Afrique Centrale (Central Africa Peace and Security Council)	Центральньоафриканська рада з питань миру та безпеки
CBM	ЗЗД	Confidence building measure	Заходи зміцнення довіри
CSDP	СПБО	Common Security and Defence Policy	Спільна політика безпеки і оборони
CSTO	ОДКБ	Collective Security Treaty Organization	Організація Договору про колективну безпеку
CTBT(O)	(О)ДВЗЯВ	Comprehensive Nuclear-Test-Ban Treaty (Organization)	Договір про всеохопну заборону ядерних випробувань (Організація)
CTR	СЗЗ	Cooperative Threat Reduction	Спільне зменшення загроз
CW	ХЗ	Chemical weapon/warfare	Хімічна зброя/засоби ведення бойових дій
CWC	КЗХЗ	Chemical Weapons Convention	Конвенція про заборону хімічної зброї
DDR	РДР	Disarmament, demobilization and reintegration	Роззброєння, демобілізація і реінтеграція
DPKO	ДМО	UN Department of Peacekeeping Operations	Департамент ООН з миротворчих операцій
DPRK	КНДР	Democratic People's Republic of Korea (North Korea)	Корейська Народно-Демократична Республіка (Північна Корея)
DRC	ДРК	Democratic Republic of the Congo	Демократична Республіка Конго
EAEC	ЄСАЕ	European Atomic Energy Community (Euratom)	Європейське співтовариство з атомної енергії (Євратом)
EAPC	ЄСАП	Euro-Atlantic Partnership Council	Рада Євро-Атлантичного Партнерства
ECOWAS	ЕКОВАС	Economic Community of West African States	Економічне Співтовариство Західноафриканських Держав
EDA	ЄОА	European Defence Agency	Європейське оборонне агентство

ENP	ЄПС	European Neighbourhood Policy	Європейська політика сусідства
ERW	ВЗВ	Explosive remnants of war	Вибухонебезпечні залишки війни
EU	ЄС	European Union	Європейський Союз
FATF	ФАТФ	Financial Action Task Force	Група з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей і фінансуванням тероризму
FMCT	ДЗВРМ	Fissile material cut-off treaty	Договір про заборону виробництва розщеплюваних матеріалів
FSC	ФСБ	Forum for Security Co-operation (of the OSCE)	Форум зі співробітництва в галузі безпеки (ОБСЄ)
FY	ф.р.	Financial year	Фінансовий рік
FYROM		Former Yugoslav Republic of Macedonia	Колишня Югославська Республіка Македонія
G7(8)		Group of Seven (Eight) industrialized states	Велика сімка (вісімка) (індустріально розвинутих держав)
GCC	РСДПЗ	Gulf Cooperation Council	Рада співробітництва держав Перської затоки
GDP	ВВП	Gross domestic product	Валовий внутрішній продукт
GGE	ГУЕ	Group of government experts	Група урядових експертів
GLCM	КРНБ	Ground-launched cruise missile	Крилата ракета наземного базування
GNEP	ГНЕП	Global Nuclear Energy Partnership	Глобальне партнерство в галузі ядерної енергії
GTRI	ГІЗЗ	Global Threat Reduction Initiative	Глобальна ініціатива зменшення загроз
GUAM	ГУАМ	Georgia, Ukraine, Azerbaijan and Moldova	Грузія, Україна, Азербайджан, Молдова
HCOC	ГКП	Hague Code of Conduct	Гаагський кодекс протидії розповсюдженню балістичних ракет
HEU	ВЗУ	Highly enriched uranium	Високозбагачений уран
IAEA	МАГАТЕ	International Atomic Energy Agency	Міжнародне агентство з атомної енергії
ICBM	МБР	Intercontinental ballistic missile	Міжконтинентальна балістична ракета
ICC	МКС	International Criminal Court	Міжнародний кримінальний суд
ICJ	МС	International Court of Justice	Міжнародний суд
ICTR	МТР	International Criminal Tribunal for Rwanda	Міжнародний трибунал у справах Руанди
ICTY	МТКЮ	International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia	Міжнародний трибунал у справах колишньої Югославії
IED	СВП	Improvised explosive device	Саморобний вибуховий пристрій
IFS		Instrument for Stability	Механізм забезпечення стабільності

IGAD	МОПР	Intergovernmental Authority on Development	Міжурядовий орган з питань розвитку
IGC	МУН	Intergovernmental conference	Міжурядова нарада
INDA	МДНР	International non-proliferation and disarmament assistance	Міжнародна допомога у сферах нерозповсюдження та роззброєння
INF	РСМД	Intermediate-range Nuclear Forces (Treaty)	Ядерні сили середньої дальності (Договір про ліквідацію ракет середньої дальності і меншої дальності)
IRBM	БРСД	Intermediate-range ballistic missile	Балістичні ракети середньої дальності
ISAF	МССБ	International Security Assistance Force	Міжнародні сили сприяння безпеці (в Афганістані)
JCG	СКГ	Joint Consultative Group (of the CFE Treaty)	Спільна консультативна група (ДЗССС)
LEU	НЗУ	Low-enriched uranium	Низькозбагачений уран
MANPADS	ПЗПК	Man-portable air defence system	Переносний зенітний ракетний комплекс
MDGs		Millennium Development Goals	Цілі розвитку тисячоліття
MIRV	БГРІН	Multiple independently targetable re-entry vehicle	Роздільні боєголовки індивідуального наведення
MOTAPM		Mines other than anti-personnel mines	Міни, крім протипіхотних
MRBM	БРСД	Medium-range ballistic missile	Балістична ракета середньої дальності
MTCR	РКРТ	Missile Technology Control Regime	Режим контролю над ракетними технологіями
NAM		Non-Aligned Movement	Рух неприєднання
NATO	НАТО	North Atlantic Treaty Organization	Організація Північно-Атлантичного договору
NBC	ЯБХ(3)	Nuclear, biological and chemical (weapons)	Ядерна, біологічна та хімічна (зброя)
NGO	НУО	Non-governmental organization	Неурядові організації
NNWS		Non-nuclear weapon state	Неядерні держави
NPT	ДНЯЗ	Non-Proliferation Treaty	Договір про нерозповсюдження ядерної зброї
NRF	СРН	NATO Response Force	Сили реагування НАТО
NSG	ГЯП	Nuclear Suppliers Group	Група ядерних постачальників
NWFZ	ЗВЯЗ	Nuclear weapon-free zone	Зона, вільна від ядерної зброї (без'ядерна зона)
NWS		Nuclear weapon state	Ядерні держави

OAS	ОАД	Organization of American States	Організація Американських Держав
OCCAR	ОССО	Organisation Conjointe de Coopération en matière d'Armement (Organisation for Joint Armament Cooperation)	Організація співробітництва з питань спільних програм озброєння
ODA	ОДР	Official development assistance	Офіціальна допомога розвитку
OECD	ОЕСР	Organisation for Economic Co-operation and Development	Організація економічного співробітництва та розвитку
OHCHR		Office of the UN High Commissioner for Human Rights	Офіс Верховного комісара ООН з питань прав людини
OIC	ОИК	Organization of the Islamic Conference	Організація "Ісламська конференція"
OPANAL		Organismo para la Proscripción de las Armas Nucleares en la América Latina y el Caribe (Agency for the Prohibition of Nuclear Weapons in Latin America and the Caribbean)	Агентство з питань заборони ядерної зброї в Латинській Америці та Карибському басейні
OPCW	ОЗХЗ	Organisation for the Prohibition of Chemical Weapons	Організація із заборони хімічної зброї
OPEC	ОПЕК	Organization of the Petroleum Exporting Countries	Організація країн-експортерів нафти
OSCC		Open Skies Consultative Commission	Консультативний комітет Договору з відкритого неба
OSCE	ОБСЄ	Organization for Security and Co-operation in Europe	Організація з безпеки та співробітництва в Європі
P5		Five permanent members of the UN Security Council	П'ятірка постійних членів Ради Безпеки ООН
PFP	ПЗМ	Partnership for Peace	Партнерство заради миру
PSC	РМБ	Peace and Security Council (of the African Union)	Рада миру та безпеки (АС)
PSC	ПКБ	Private security company	Приватна компанія з надання безпекових послуг
PSI	ППР	Proliferation Security Initiative	Ініціатива протидії розповсюдженню
R&D	НДДКР	Research and development	Науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи
SADC	САДК	Southern African Development Community	Південноафриканське співтовариство розвитку
SALW	СЗЛО	Small arms and light weapons	Стрілецька зброя і легкі озброєння
SAM	РЗП	Surface-to-air missile	Ракета "земля-повітря", зенітна ракета
SCO	ШОС	Shanghai Cooperation Organisation	Шанхайська організація співробітництва

SDGs	ЦСР	Sustainable Development Goals (of the UN)	Цілі сталого розвитку (ООН)
SCSL		Special Court for Sierra Leone	Спеціальний суд у справах Сьєрра-Леоне
SICA	ЦАСІ	Sistema de la Integración Centroamericana (Central American Integration System)	Центральноамериканська система інтеграції
SLBM	БРПЧ	Submarine-launched ballistic missile	Балістична ракета із запуском з ПЧ (підводного базування)
SLCM	КРМБ	Sea-launched cruise missile	Крилата ракета морського базування
SORT	СНП	Strategic Offensive Reductions Treaty	Договір про скорочення стратегічних наступальних потенціалів
SRBM	БРМД	Short-range ballistic missile	Балістична ракета малої дальності
SRCC	СРКК	Sub-Regional Consultative Commission	Субрегіональна консультативна комісія
SSM	РЗЗ	Surface-to-surface missile	Ракета “земля-земля”
SSR	РСБ	Security sector reform	Реформа сектору безпеки
START	СНО	Strategic Arms Reduction Treaty	Договір про скорочення й обмеження стратегічних наступальних озброєнь
TLE	ОТОД	Treaty-limited equipment	Озброєння та техніка, обмежені договором (ДЗЗСЄ)
UAE	ОАЕ	United Arab Emirates	Об’єднані Арабські Емірати
UNASUR	УНАСУР	Unión de Naciones Suramericanas (Union of South American Nations)	Союз південноамериканських націй
UAS	БЛС	Unmanned aerial system	Безпілотна літальна система
UAV	БЛА	Unmanned aerial vehicle	Безпілотний літальний апарат
UCAV	ББЛА	Unmanned combat air vehicle	Безпілотний бойовий літальний апарат
UN	ООН	United Nations	Організація Об’єднаних Націй
UNDP	ПР ООН	UN Development Programme	Програма розвитку ООН
UNHCR		UN High Commissioner for Refugees	Верховний комісар ООН з питань біженців
UNODA		UN Office for Disarmament Affairs	Управління ООН у справах роззброєння
UNROCA		UN Register of Conventional Arms	Реєстр звичайних озброєнь ООН
WA	ВД	Wassenaar Arrangement	Вассенаарська домовленість
WMD	ЗМУ	Weapon(s) of mass destruction	Зброя масового ураження
WMDFZ	ЗВЗМУ	WMD-free zone	Зона, вільна від ЗМУ

Географічні регіони та субрегіони

Африка	Включно з Північною Африкою (Алжир, Лівія, Марокко та Туніс, за винятком Єгипту) та Субекваторіальною Африкою (рештою Африканського континенту)
Америка	Включно з Північною (Канада і США), Центральною Америкою і Карибським басейном (включно з Мексикою) та Південною Америкою
Азія та Океанія	Включно з Центральною, Східною Азією, Океанією, Південною (включно з Афганістаном) і Південно-Східною Азією
Європа	Включно зі Східною (Азербайджан, Білорусь, Вірменія, Грузія, Молдова, Росія та Україна), Західною і Центральною (разом з Південно-Східною) Європою
Близький Схід	Включно з Єгиптом, Іраком, Іраном, Ізраїлем, Йорданією, Кувейтом, Ліваном, Сирією, Туреччиною і країнами Аравійського півострова

Вступ

Вступ. Міжнародна безпека, озброєння і роззброєння

1. Вступ: міжнародна безпека, озброєння і роззброєння

ДЕН СМІТ

I. Загальний огляд

У цьому, 47-му виданні *Щорічника СІПРІ* розглядаються головні тенденції і події у сфері конфліктів і безпеки у 2015р., визначається їх місце в довшій і ширшій перспективі. Багато з цих подій були жахливими – особливо, шокуючі терористичні акти в Іраку та Сирії, в Анкарі, Стамбулі та Парижі, в Тунісі, Афганістані, Нігерії і Пакистані. Їх передумовою є державне та недержавне насильство в дедалі більшій кількості збройних конфліктів, деякі з яких упродовж року помітно загострилися. Заголовки новин і політична увага в Західній Європі багато місяців поспіль були прикуті до мільйонів біженців і мігрантів з уражених конфліктом країн. Якщо подивитися ширше, то загальне число біженців і переміщених осіб, що складає 60 млн. осіб і ще 10 млн. осіб без громадянства, є найбільшим з часів утворення посади Верховного комісара ООН у справах біженців (*United Nations High Commissioner for Refugees, UNHCR*) у 1950р.¹ Водночас зросла напруженість між державами-членами НАТО та Росією через триваючу суперечку стосовно України та політичні розбіжності щодо Сирії. Враховуючи ці та інші обставини, не важко назвати 2015р. одним з найнапруженіших для міжнародної стабільності та безпеки людини після завершення в 1991р. холодної війни².

Утім, з огляду на інші події 2015р., якщо розглядати їх окремо від згаданих вище явищ, рік виглядає зовсім по-іншому. Іран і США в липні 2015р. владнали розбіжності навколо ядерної програми Ірану. Питання запасів ядерних матеріалів і технічних програм Ірану наразі регулюються Спільним всеохопним планом дій (СВПД, *Joint Comprehensive Plan of Action, JCPOA*). Він також усунув серйозний подразник для перспектив безпеки й стабільності на Близькому Сході, хоча не всі головні учасники однаково задоволені цією домовленістю.

Друга позитивна подія сталася за два місяці, під час саміту ООН у Нью-Йорку, де узгоджувалися Цілі сталого розвитку (*Sustainable Development Goals, SDG*), або Порядок денний-2030. Ця домовленість визначає амбіції і задає напрями міжнародного розвитку до 2030р.: позбутися крайніх форм бідності, зупинити голод і, зокрема, сприяти розвитку справедливих, мирних, солідарних суспільств.

Ще одне свідчення життєздатності міжнародної системи з'явилося у грудні: під час чергової зустрічі в Парижі міжнародне співтовариство домовилося

¹ UNHCR, *World at War: Global Trends, Forced Displacement in 2014* (UNHCR: Geneva, 2015).

² Наприклад, про це йшлося в кількох статтях: The Security Times–Special Edition for the 52nd Munich Security Conference (MSC: Munich, Feb. 2016).

про ряд амбіційних заходів з контролю над швидкістю та наслідками зміни клімату. Паризька угода спрямована на втримання середнього зростання температури у світі “значно нижче” 2°C, порівняно з до-індустріальним рівнем. Її друга мета – підвищити здатність постраждалих країн та їх урядів адаптуватися до неминучих наслідків зміни клімату – які ще не повністю відомі чи зрозумілі, – що відбуваються через попередню і поточну емісію парникових газів. Хоча Паризька угода ніби не є миротворчим заходом, але з’являється дедалі більше свідчень, що наслідки зміни клімату вже негативно впливають на мир, міжнародну стабільність і безпеку людини. Це дозволяє вважати, що обмеження кліматичних змін і підвищення адаптивності до їх наслідків дійсно сприятимуть зміцненню як стабільності, так і безпеки людини.

Отже, яким чином краще охарактеризувати напрям змін безпеки і стабільності у 2015р.? Є підстави і для песимізму, і для певного оптимізму, хоча навіть оптиміст погодився б, що у 2015р. було важко не помітити велику кількість тривожних подій.

II. Розвиток проблем небезпеки та конфліктів у 2015р.

Загальна статистика збройних конфліктів 2015р. вказує на суттєве збільшення кількості активних конфліктів, порівняно з 2014р. (підрозділи II і IV розділу 6). До цих даних слід ставитися уважно, особливо, якщо досліджуються певні тенденції. Наприклад, у 2011р. кількість активних збройних конфліктів була вищою, ніж у 2010 та 2012рр.

У 1990-х роках епізодичні стрибки кількості збройних конфліктів відбувалися щороку – аж до 1994р., коли стали помітними мирні дивіденди завершення холодної війни. Після того впродовж понад 10 років річна кількість збройних конфліктів постійно зменшувалася, сягнувши мінімуму у 2007р. Крім того, хоча будь-яка війна завжди є жахливою, дані показують, що тогочасні збройні конфлікти були в середньому менш тривалими та, з поправкою на непевність даних про втрати (підрозділ V розділу 6), менш смертоносними, ніж попередніми десятиліттями³. З 2010р. спостерігалися негативні зміни. Річна тенденція не була стабільною, але у 2015р. зафіксована така сама кількість активних збройних конфліктів, як і в 1990р., коли завершилася холодна війна – 50.

Отже, виникає питання, чи добігло кінця зміцнення миру, що спостерігалось 20 років після завершення холодної війни та було найдовшим успішним періодом нашого часу. Чи є це відступом миру? Аналіз цього питання у *Щорічнику* не призводить до такого радикального висновку (підрозділ III розділу 6). Проте, збройні конфлікти поширюються. Під час дослідження цього феномену – зокрема, на фоні серйозного конфлікту на Африканському розі у 2015р. – спроба аргументувати відступ міжнародного миру неодмінно спонукатиме уважніше придивитися до Європи, а також регіону Близького Сходу і Північної Африки в цілому, які у 2015р. залишалися зонами тривоги та неспокою.

³ Human Security Centre, *Human Security Report 2005: War and Peace in the 21st Century* (Oxford University Press: New York, 2005), part 5.

Україна

На Європейському континенті тривав конфлікт в Україні, хоч і з меншою інтенсивністю, порівняно з 2014р. Наслідки для багатьох людей у Донбасі були не менш трагічними, їх становище було вкрай небезпечним, але водночас фокус міжнародної уваги до України почав зміщуватися з поточних наслідків бойових дій до неспроможності розв'язати глибинний конфлікт. Як можна було досягти стійкого розв'язання конфлікту, коли позиції Росії та її місцевих прихильників, з одного боку, а також київського Уряду та його міжнародних союзників, з іншого, здавалися принципово несумісними? Питаннями врегулювання цієї кризи безпосередньо опікувалася міжнародна інституція, спеціально створена для утримання під контролем, врегулювання і зрештою розв'язання таких конфліктів – Організація з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ, *Organization for Security and Co-operation in Europe, OSCE*). Переговори під егідою ОБСЄ призвели до підписання в лютому в Мінську мирної угоди. Визначений нею пакет заходів, узгоджений Україною, Росією, Францією і Німеччиною, відомий як Мінські домовленості (або Мінськ-II), замінив попередню Мінську угоду (Мінськ-I) від вересня 2014р.⁴ Мінськ-II – це угода про припинення вогню, відведення важкої зброї, початок діалогу і сприяння гуманітарній допомозі в зоні бойових дій. Політична суть домовленостей полягає в досягненні балансу між наполяганням на повазі до визнаних кордонів України та обіцяною конституційною реформою у країні з децентралізацією владних повноважень.

У певних колах Мінські домовленості критикували через їх складність, уразливість і невизначеність головних питань; додаткові підстави для занепокоєння були зумовлені питаннями їх виконання⁵. За п'ять місяців у Європарламенті повідомили, що з початку припинення вогню від бойових дій вже загинули тисяча осіб⁶. Моніторингова місія ОБСЄ повідомляла, що її доступу та діяльності заважали “обмеження, запроваджені третіми сторонами”, а також міркування безпеки, зумовлені, зокрема наявністю не показаних на карті та не позначених мінних полів⁷. На кінець 2015р. конфлікт не був врегульований за жодним з аспектів, а також були підстави побоюватися нового спалаху боїв з подібним до 2014р. або більшим числом людських жертв. Спроба залучення провідними регіональними державами і сторонами конфлікту до його розв'язання ОБСЄ – як міжнародної регіональної безпекової організації – не дала помітного успіху.

Близький Схід і Північна Африка

У кількох арабських країнах Близького Сходу і Північної Африки протести та антиурядові виступи 2011р. перетворилися на насильство. У ретроспективі події 2011р. виглядають не стільки як “арабська весна”, скільки як початок

⁴ ‘Minsk agreement on Ukraine crisis-text in full’, *Daily Telegraph*, 12 Feb. 2015.

⁵ Tisdall, S., ‘Ukraine peace deal looks fragile in the extreme’, *The Guardian*, 12 Feb. 2015; Manteuffel, I., ‘Opinion: Minsk II leaves many questions unanswered’, *Deutsche Welle*, 15 Feb. 2015.

⁶ Bentzen, N., ‘Ukraine: Follow-up of Minsk II a fragile ceasefire’, European Parliamentary Research Service (EPRS) Briefing, 16 July 2015.

⁷ OSCE, ‘Latest from OSCE Special Monitoring Mission (SMM) to Ukraine based on information received as of 19:30 (Kyiv time)’, 17 June 2015.

десятиліття нестабільності та загострення конфліктів. У першій половині 2015р. в Сирії та Іраку швидко набирало сили угруповання Ісламська держава (ІД, *Islamic State, IS*) (підрозділ II розділу 2). Угруповання продовжувало вчиняти масштабні акти жорстокості та насильства і пропагувати їх страхітливі свідчення, але найбільше число жертв внаслідок бойових дій у Сирії у 2015р. (за повідомленнями, 75%) спричинили урядові сили⁸. За умов потужного тиску сирійської опозиції і Заходу на Уряд Президента Б.Асада (*Bashar al-Assad*), Росія у вересні відрядила війська для безпосередньої участі в бойових діях на його боці. Проголошена мета російських військ – завдання ударів лише по ІД та подібних угрупованнях – одразу ж була піддана сумніву через постійні повідомлення про дії російської авіації проти будь-яких сил, опозиційних до Уряду Б.Асада⁹.

Російське втручання було кроком величезної стратегічної ваги в регіоні, а можливо, й у світі. Воно може перетворитися на військову катастрофу для Росії, але найближчим наслідком стала гарантія обов'язкової участі Уряду Б.Асада в будь-якому варіанті остаточного врегулювання протиріч між певними ворогуючими сторонами в Сирії, якщо це стане можливим. На кінець 2015р., однак, успішність дій Росії залишалася непевною¹⁰.

Війна в Ємені загострилася через втручання у складний конфлікт коаліції на чолі з Саудівською Аравією – спочатку із застосуванням авіації, а в серпні єменський кордон перетнули саудівські сухопутні війська¹¹. Хоча саудівське втручання було спрямоване проти повстанців-хуситів, боротьба за владу точилася між силами, з одного боку, обраного Президента М.Гаді (*Abd Rabbuh Mansur Hadi*) та екс-президента А.Салеха (*Ali Abdullah Saleh*) – з іншого. На території менш населених східних районів країни головною силою стало войовниче салафістське угруповання Аль-Каїда на Аравійському півострові (*al-Qaeda in the Arabian Peninsula*)¹².

У Лівії також тривав хаос – з боротьбою претендентів за право називатися легітимним Урядом, сотнями місцевих загонів, що підтримували той чи інший (або жоден) уряд, і зростаючою присутністю ІД уздовж Середземноморського узбережжя. Попри досягнуту наприкінці 2015р. домовленість про розподіл влади, яка ніби обіцяла дати Лівії єдиний Уряд, що вважався б легітимним більшістю головних претендентів на владу, політична ситуація залишалася невизначеною¹³. До її нормалізації важко уявити, як можна досягти більш-менш помітного успіху у спробах забезпечити у

⁸ 'Syrian Government forces responsible for more civilian deaths than ISIS, human rights group claims', *The Independent*, 7 Oct. 2015.

⁹ Cooper, H., Gordon, M. and MacFarquhar, N., 'Russians strike targets in Syria, but not ISIS areas', *New York Times*, 30 Sep. 2015; Graham-Harrison, E., 'Russian airstrikes in Syria killed 2,000 civilians in six months', *The Guardian*, 15 Mar. 2016.

¹⁰ Lund, A., 'Evaluating the Russian intervention in Syria', *Syria in Crisis*, Carnegie Endowment for International Peace, 7 Dec. 2015.

¹¹ Al Jazeera, 'Saudi troops enter northern Yemen after Houthi clashes', 27 Aug. 2015; Kerr, S., 'Saudi Arabia to scale down military operations in Yemen', *Financial Times*, 17 Mar. 2016.

¹² Ahelbera, H., 'Yemen crisis explained', Al Jazeera, 20 Jan. 2015.

¹³ Toaldo, M., 'Libya's political stalemate', Carnegie Endowment for International Peace, 3 Feb. 2016.

країні жадану стабільність і безпеку. Наприкінці 2015р. поява легітимної влади здавалася необхідною умовою для початку врегулювання численних затяжних конфліктів у різних районах і місцевостях країни, не кажучи вже про просування до їх розв'язання та до міцного миру.

В Єгипті міжнародна увага була прикута до ситуації з правами людини за Уряду обраного у 2014р. Президента Сісі (*Abdel Fattah al-Sisi*), колишнього головнокомандувача єгипетських Збройних сил¹⁴. Однак, не менше занепокоєння міжнародної спільноти викликало поновлення у країні збройного спротиву. Заворушення на Синаї можна розглядати певною мірою як поновлення попередніх бойових дій. Кульмінацією насильницького конфлікту в Єгипті впродовж 1990-х років стало вбивство туристів у Луксорі в 1997р.¹⁵ Цілеспрямована діяльність єгипетських Сил безпеки поклала край цій хвилі насильства, хоча був ще короткий спалах кривавого насильства в середині 2000-х років переважно у формі вибухів на курортах Шарм аль-Шейха. Застосування зброї поновилося після усунення з посади Президента Х.Мубарака (*Hosni Mubarak*). Напади – спочатку поодинокі, потім періодичні, а згодом безперервні – здійснювалися на півночі Сінайського півострова джихадистським угрупованням Прихильники Дому Господнього (Ансар Бейт аль-Макдіс, *Ansar Beit al-Maqdis*), що спочатку називало себе відгалуженням Аль-Каїди – перед тим, як оформитися під назвою Сінайської провінції ІД (*Sinai Province of the Islamic State*)¹⁶.

Поширення насильства

Підриг російського авіалайнера наприкінці жовтня 2015р. угрупованням Сінайська провінція ІД, коли загинули всі 224 пасажирки (переважно туристи) та екіпаж, став упродовж року одним з багатьох прикладів географічно не обмеженого характеру насильства в регіоні¹⁷. У 2015р. сталися безліч таких інцидентів: напад на пляжі в Суссі (Туніс) у червні, коли загинули 38 туристів; напад на редакцію журналу *Charlie Hebdo* в Парижі в січні; вибухи у Стамбулі та Анкарі; численні напади в Парижі в листопаді¹⁸.

Усі ці події разом справляли тяжке й небезпечне враження, що насильство в регіоні не має меж – і саме на такий ефект вони, очевидно, були розраховані. Якщо подивитися ширше, вони виявили нездатність країн Близького

¹⁴ Human Rights Watch, 'Egypt: Events of 2015', *World Report 2016*.

¹⁵ Cowell, A. and Jehl, D., 'Luxor survivors say killers fired methodically', *New York Times*, 24 Nov. 1997.

¹⁶ Hauch, L., 'Egypt Analysis: How the Islamic State moved into the Sinai', EA Worldview, 6 Feb. 2016.

¹⁷ Sawyer, P., 'Russian airliner crashes in Egypt's Sinai peninsula with 219 or 224 people on board', *Daily Telegraph*, 31 Oct. 2015; Hassan, A.M. and Georgy, M., 'Investigators "90 percent sure" bomb downed Russian plane', Reuters, 9 Nov. 2015.

¹⁸ Samti, F. and Gall, C., 'Tunisia attack kills at least 38 at Beach Resort Hotel', *New York Times*, 26 June 2015; Lichfield, J., 'Charlie Hebdo attack', *The Independent*, 7 Jan. 2015; Dearden, L., 'Istanbul attacks: A timeline of recent bombings in Turkey's largest city', *The Independent*, 12 Jan. 2016; Letsch, C. and Khomami, N., 'Turkey terror attack: Mourning after scores killed in Ankara blasts', *The Guardian*, 11 Oct. 2015; BBC News, 'Paris attacks: What happened on the night', 9 Dec. 2015.

Сходу та Північної Африки, Європи, а також Росії і США втримати під контролем динаміку конфліктів у регіоні чи впливати на неї. Можливо, не зовсім зрозуміло, чи бралосся це до уваги під час планування та замовлення нападів, але така нездатність виглядає однією з причин кінцевих результатів.

Особливо потужним бажання помсти було у Франції після листопадових нападів. Хоча це цілком зрозуміла реакція, дехто вбачав у цьому стратегічну помилку, оскільки провокування помсти і є метою дій, подібних до паризьких нападів¹⁹. З цієї точки зору, помста грає на руку ІД. Вона забезпечує їй рекламу, відтак – зовнішню підтримку та можливість поповнення своїх лав. Вона також зміцнює думку, що в Сирії та Іраку точиться війна Заходу проти мусульман, яких захищає ІД, хоча в реальності переважна більшість жертв угруповання – мусульмани. Крім того, це допомагає бойовикам ІД впевнитися в апокаліптичних уявленнях про останню битву між добром (Ісламом) і злом, уособленим у силах занепадницького Заходу²⁰.

З іншого боку, не схоже, щоб усі керівники та бойовики ІД бачили світ і свою боротьбу в таких апокаліптичних, максималістських фарбах. Чимало керівників робили атеїстичну політичну кар'єру в лавах іракської партії Баас С.Хуссейна (*Saddam Hussein*)²¹. Опитування молодих сирійців виявили прагматичні фінансові мотиви, з яких багато хто вирішує вступити до ІД чи інших салафістських сил або ополчення; релігія у цьому часто не є вирішальним фактором²².

Якщо цей аналіз ідеалістичної, апокаліптичної основи ІД є вірним, то відплата за насильство навряд чи наблизить розв'язання конфлікту та усуне небезпеку. Як стратегія, відплата передбачає раціональний аналіз середовища ІД, далекий від апокаліптичності. Однак, якщо базуватися на альтернативному аналізі емоційних прагматичних настроїв усередині ІД, то абстрактно можна було б припустити, що відплата, за умов умілого визначення цілей, могла б вплинути на міркування бойовиків ІД через усвідомлення втрат і надбань. Проблема такої аргументації, однак, у тому, що вона є геть абстрактною. На практиці немає ознак її дієвості. Імовірно, повне розуміння сутності ІД вимагає більш детального та широкого охоплення різних, відмінних один від одного мотивів і чинників, за рахунок яких керівництво ІД домоглося успіху в просуванні цілісної об'єднавчої ідеї. Розмірковуючи подібним чином, навряд чи успішними будуть відповіді на виклики стабільності, безпеки та загальному добробуту, запропоновані ІД і подібними угрупованнями, якщо вони працюватимуть лише на одному рівні та за допомогою лише одного інструмента.

Після більш ніж 10 років військового реагування на терористичні акти немає доказів здатності цієї стратегії покласти край тероризму чи хоча б

¹⁹ Todenhofer, J., 'I know ISIS fighters: Western bombs falling on Raqqa will fill them with joy', *The Guardian*, 27 Nov. 2015.

²⁰ Див. також: Chulov, M., 'Why ISIS fights', *The Guardian*, 17 Sep. 2015; Wood, G., 'What ISIS really wants', *The Atlantic*, Mar. 2015.

²¹ Reuter, C., 'The terror strategist: Secret files reveal the structure of Islamic State', *Der Spiegel*, 18 Apr. 2015.

²² Aubrey, M. et al., *Why young Syrians choose to fight* (International Alert: London, May 2016).

завдати поразки угрупованню, що скоїло останні злочини, не кажучи вже про довгострокове розв'язання проблем, які породжуються тероризмом. Одна з проблем полягає в тому, що у випадку поразки на полі бою таких сил, як ІД, вони можуть просто піти в підпілля. Еволюція ІД свідчить про її неймовірну гнучкість за умов наближення небезпеки²³. Через понад 14 років світової війни проти тероризму, як її назвав Президент США Дж.Буш (*George W. Bush*), міжнародний розмах і вплив двох основних терористичних мереж – Аль-Каїди та її паростка ІД – збільшилися²⁴. Порівняно з 10 чи близько того роками, що передували нападу на Всесвітній торговий центр і Пентагон у вересні 2001р., вони мають більший і різноманітніший потенційний резерв, а їх операції з масштабнішими наслідками почастішали та охопили більшу кількість країн.

Зосередження уваги на цьому регіоні, на відповідних конфліктах і спіралі “дій - протидій” може підштовхнути до тривожного висновку. Можна припустити, що система міжнародних організацій, національних урядів, їх сил і засобів, покликаних зміцнювати безпеку та міжнародну стабільність, не досить добре захищає мир. Мир, можливо, ще не здає позиції, але важко не побачити, що він перебуває під серйозним тиском.

III. Реакція на небезпеку

Якими є чи могли б бути сили стримування? Пояснюючи зменшення кількості збройних конфліктів із середини 1990-х років, автори звіту *Human Security Report* від 2005р. стверджували, що єдиним емпірично обгрутованим поясненням було “неймовірне зростання активних дій міжнародної спільноти, спрямованих на попередження конфліктів, побудову і зміцнення миру”²⁵. Попри недоліки миротворчих операцій ООН в останнє десятиріччя ХХ століття, уроки яких треба “старанно та постійно” вивчати, всі інші пояснення зміцнення миру виявилися неадекватними²⁶.

Якщо наразі є підстави вважати, що мир перебуває в небезпеці, то пояснення варто шукати саме у площині здатності та готовності міжнародної спільноти й надалі діяти активно. Звичайно, це не є повним поясненням. Глибинні причини конфліктів і засади міцного миру не можна змінити швидкими діями міжнародних інститутів. Але за рівних інших умов логічно припустити, що загальне зростання кількості насильницьких конфліктів і політичної нестабільності вказують певною мірою на втрату міжнародними інститутами своїх колишніх позицій та ефективності.

Утім, як зазначено в підрозділі I цього розділу, результати 2015р. є не такими вже й похмурими. Одна серйозна причина регіональних суперечок на Близькому Сході – неясність намірів і цілей іранської ядерної програми

²³ Див., наприклад: Stern J. and Berger, J.M., *ISIS: The State of Terror* (William Collins: London, 2015)

²⁴ US Department of State, *The Global war on Terrorism: The First 100 Days*, Archive [n.d.].

²⁵ Human Security Report 2005 (посилання 3), p.12.

²⁶ United Nations, General Assembly and Security Council, *Report of the Panel on United Nations Peace Operations (The Brahimi Report)*, A/55/305 and S/2000/809, 21 Aug. 2000, p.viii.

(ІЯП) – була усунена завдяки підписанню в липні Іраном і т.зв. групою Є3/ЄС+3 – Францією, Німеччиною і Великою Британією (Є3), Китаєм, Росією і США (+3) за сприяння ЄС – Спільного всеохопного плану дій (СВПД)²⁷. Хоча досягнення цієї довгоочікуваної угоди призвело до нових розбіжностей і спорів (до її осуду долучилися Саудівська Аравія та Ізраїль), але неупереджений аналіз наявної інформації та умов угоди свідчать, що вона ґрунтовно підготовлена та має хороші перспективи повного й успішного виконання (підрозділ I розділу 17). Якщо коротко, це є вдалою домовленістю.

Повну історію досягнення угоди з Іраном ще належить написати, але навіть побіжний погляд на факти дозволяє припустити, що вона є проявом найкращих спроможностей дипломатії і міжнародних інститутів. Суперечка навколо ІЯП тривала з 2002р., коли з'явилися свідчення таємних ядерних робіт в Ірані, та загострилася у 2005р. За часів президентства в Ірані М.Ахмадінеджада (*Mahmoud Ahmadinejad*, 2005-2013рр.), врегулювання суперечки шляхом переговорів здавалося неможливим. У регулярних резолюціях Ради керуючих МАГАТЕ зазначалося дотримання Іраном умов Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ, *Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons, NPT*), до якого приєдналась і який має виконувати Ісламська Республіка Іран²⁸. Обов'язковий характер вимог МАГАТЕ до Ірану неодноразово підкреслювався в резолюціях Ради Безпеки (РБ) ООН. Водночас не припинялася нечутна дипломатична праця. Обрання у 2013р. Президентом Х.Рухані (*Hassan Rouhani*) відкрило шлях до політичного просування, що ґрунтувалося на вже виконаній технічній і дипломатичній роботі.

Шлях до Саміту сталого розвитку ООН у вересні 2015р., який схвалив Порядок денний-2030, і до Паризького саміту зі зміни клімату у грудні (21 Конференція учасників Рамкової угоди ООН зі зміни клімату, *COP 21*) пролягав також через важку працю. Попри політичний тиск під час підготовки Порядку денного-2030 і масштабні зусилля з підготовки *COP 21*, стосовно обох заходів було багато підстав для скепсису²⁹. В останньому випадку ці зусилля охоплювали розробку наукової бази обґрунтування проблем і заходів на майже 30-річну перспективу, а також величезні організаційні

²⁷ International Atomic Energy Agency, Communication dated 24 July 2015 received from China, France, Germany, the Russian Federation, the United Kingdom, the United States of America (the E3/EU+3) and the Islamic Republic of Iran concerning the text of the Joint Comprehensive Plan of Action (JCPOA), INFCIRC/887, 31 July 2015. Повний текст СВПД див.: <http://eeas.europa.eu/statements-eeas/docs/iran_agreement/iran_joint-comprehensive-plan-of-action_en.pdf>.

²⁸ Договір про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ, *Non-Proliferation Treaty, NPT*) відкритий для підписання 1 липня 1968р., набув чинності 5 березня 1970р.; INFCIRC/140, 22 Apr. 1970.

²⁹ Це позначилося на роботі Групи видатних діячів високого рівня, яка працювала над Порядком денним сталого розвитку на період після 2015р. (*High Level Panel of Eminent Persons on the Post-2015 Development Agenda*). Група створена Генеральним секретарем ООН Пан Гі Муном (*Ban Ki-moon*) у 2012р. під співголованням Президента Індонезії Сусіло Бамбанга Юдойоно (*Susilo Bambang Yudhoyono*), Президента Ліберії Еллен Джонсон Серліф (*Ellen Johnson Sirleaf*) і Прем'єр-міністра Великої Британії Девіда Кемерона (*David Cameron*). Її доповідь, видана у 2013р., стала основою для обговорення в наступні два роки проблематики міжнародного розвитку. Див.: *High Level Panel of Eminent Persons on the Post-2015 Development Agenda, A New Global Partnership: Eradicate Poverty and Transform Economies through Sustainable Development* (United Nations: New York, 2013).

зусилля секретаріату Рамкової конвенції ООН зі зміни клімату (*UN Framework Convention on Climate Change, UNFCCC*)³⁰. Загалом, за цим можна побачити намагання мобілізувати світову думку, що, можливо, особливо виразно продемонстровано виданням Папської Енцикліки *Laudato Si'* у травні 2015р.³¹

В обох випадках спільні зусилля увінчалися успіхом – однострійною підтримкою Цілей сталого розвитку і невідкладних заходів з обмеження зміни клімату та адаптації до неминучих наслідків³². У цьому сенсі міжнародний досвід 2015р. як мінімум став противагою похмурим оцінкам, на які заслуговували багато міжнародних подій року.

На жаль, тут треба зробити важливе, хоча й очевидне, пояснення: чутливим питанням – так само як і у випадку угоди Мінськ II, згаданої вище, – є імплементація. Навіть якщо скепсис стосовно укладання угод виявиться невинуватим, варто бути обережним у вірі в реалізацію того, про що домовлялися. У цьому сенсі є значні відмінності між іранською угодою і двома іншими угодами, по які тут ідеться. Якщо угода з Іраном мала знайти тонкий баланс між правами та обов'язками в галузі настільки ж технічно складній, наскільки й політично суперечливій, то дві загальносвітові угоди мають зовсім інший порядок складності. Це широкомасштабні угоди, які прямо чи опосередковано торкаються багатьох фундаментальних аспектів організації суспільств, національних економік і влади. Їх виконання вимагатиме певних радикальних змін і спільних зусиль більшості урядів, багатьох міжнародних інститутів та інших суб'єктів, у т.ч. неурядових організацій, упродовж 15 років.

У випадку іранської угоди зневіра в перспективі її повного виконання значною мірою зумовлена сумнівами стосовно технічної обґрунтованості та добрих намірів Ірану чи інших сторін. Скепсис стосовно вузької угоди є більш предметним, ніж стосовно двох загальносвітових угод, і зумовлений конкретними питаннями доброчесності та компетентності кількох окремих суб'єктів. У випадку двох загальносвітових угод питання полягає у спроможності міжнародної системи в цілому на подібні свідомі далекосяжні та масштабні зміни.

Непевність у перспективах таких масштабних проєктів, як уповільнення змін клімату і внесення питань сталого розвитку до Порядку денного-2030, не дивує, враховуючи інші чинники на світовій арені. Всесвітній економічний форум (*World Economic Forum*) поставив зростання соціально-економічної нерівності на перше місце в переліку тривожних світових тенденцій і навіть як документальні свідчення постійного поглиблення нерівності, так і загальну думку про те, що це становить серйозну проблему³³. В тому ж огляді зазначена важливість таких пов'язаних із кліматом проблем, як

³⁰ Кульмінацією наукової праці стала оцінка Міжурядової групи з питань зміни клімату (*Intergovernmental Panel on Climate Change, <http://www.ipcc.ch/report/ar5/wg2/>*), піддана детальному обговоренню з метою підвищення її наукової цінності та політичного впливу. Про роботу секретаріату *UNFCCC* див. сайт: http://unfccc.int/essential_background/items/6031.php.

³¹ The Vatican, *Encyclical Letter Laudato Si' of the Holy Father Francis on Care for our Common Home*, 24 May 2015.

³² United Nations, *Sustainable Development Goals: 17 Goals to Transform our World*, [n.d.]; United Nations Framework Convention on Climate Change, *The Paris Agreement*, 12. Dec. 2015.

³³ World Economic Forum (WEF), *Outlook on the Global Agenda 2015* (WEF: Geneva, 2015).

почастішання погодних катаклізмів і виснаження водних ресурсів, що є критичною складовою продовольчої безпеки³⁴.

На економічному фронті світ завершив 2015р. у занепокоєнні стабільністю світової економіки в середньостроковій перспективі³⁵. Занепокоєння викликав не стільки Китай, де різке падіння вартості акцій на початку 2016р. вплинуло на вартість акцій у світі, скільки Бразилія, яка переживала тривалу рецесію, ускладнену серією корупційних скандалів, й опинилася, за оцінками *The Economist*, перед перспективою “втраченого десятиліття”³⁶. У світі, в якому взаємозв’язок і взаємозалежність стали настільки невід’ємними елементами соціально-економічних реалій, що ці терміни вже стали шаблонними, триваюче згасання ще донедавна, здавалося б, однієї із зірок серед країн, які розвиваються, підриває віру у відновлення економічного зростання. Це, своєю чергою, створює менш сприятливі та менш довірчі умови для врегулювання та розв’язання конфліктів. У багатьох країнах економічні ресурси та політична енергія витрачаються на щось інше. Все це може легко перетворитися на сумніви у здатності наявних міжнародних інститутів та інструментів, а також національних політичних лідерів, покликаних оживити і спрямувати діяльність цих інститутів, впоратися з такою кількістю викликів.

Політичні події 2015р. показали, що міжнародне співтовариство здатне розглядати складні проблеми і знаходити рішення. Було, однак, достатньо причин для непевності в довгостроковому характері цих рішень і більш ніж досить причин визнати, що досягти єдності, рішучості та креативності у вирішенні нових проблем завжди буде важко.

Військовий аспект

На цьому складному фоні *Щорічник СІПРІ 2016* фіксує у світових процесах озброєння ситуацію, що дає мало підстав для оптимізму. Військові витрати та торгівля зброєю стабільно зростають (розділи 13, 15). Загалом, це зростання є помірним: військові витрати у 2015р. перевищили приблизно на 1% рівень 2014р., а в Європі та Північній Америці вони фактично зменшилися. Вартість міжнародної торгівлі зброєю – яку СІПРІ розраховує на п’ятирічній, а не річній основі, з метою уникнення недоліків статистичних даних, – у 2011-2015рр. зросла на 14%, порівняно з попереднім п’ятирічним періодом 2006-2010рр. У постійних цінах обсяг міжнародної торгівлі зброєю виявився меншим за максимум на початку 1980-х років, але впродовж останніх 10 років дані засвідчують постійне зростання. Не дивно, що лідером зростання імпорту зброї за останній період був Близький Схід, де за два п’ятирічні періоди воно склало 61%.

Більш проблемними на поточному етапі, однак, є тенденції у сфері ядерних озброєнь (розділ 16). США, Росія, Велика Британія, Франція і Китай започатковують або продовжують програми модернізації та оновлення своєї ядерної зброї. Хоча виконання Договору 2010р. про скорочення стратегічних

³⁴ World Economic Forum (посилання 33).

³⁵ Elliott, L., ‘2016 will be a year of living dangerously for the global economy’, *The Guardian*, 27 Dec. 2015.

³⁶ Walker, A., ‘China share turmoil: How it affects the rest of the world’, BBC News, 7 Jan. 2016; *The Economist*, ‘Irredeemable? A former star of the emerging world faces a lost decade’, 2 Jan. 2016.

озброєнь (*Strategic Arms Reduction Treaty*) виглядає успішним, але у 2015р. Росія і США піддавали одне одного критиці у зв'язку з невиконанням більш раннього Договору 1987р. про ліквідацію ракет середньої дальності і меншої дальності (*Treaty on the Elimination of Intermediate-Range and Shorter-Range Missiles, INF Treaty*), що був підґрунтям скорочень ядерних сил у Європі³⁷. Гірше того, наразі переговори про подальші обмеження і скорочення стратегічних озброєнь зовсім не ведуться, а також немає договірних зобов'язань, які будь-яка з ядерних держав, визнана такою згідно з ДНЯЗ, розглядала б як перешкоду планам заміни та оновлення своїх систем ядерної зброї. Це дуже дивно, оскільки уряди всіх п'яти ядерних держав є сторонами ДНЯЗ, Стаття VI якого зобов'язує їх “в дусі доброї волі вести переговори про ефективні заходи з припинення у найближчому майбутньому гонки ядерних озброєнь і ядерне роззброєння”³⁸. Оглядова конференція ДНЯЗ, що проводиться раз на п'ять років, завершилася у 2015р. без узгодження підсумкового документа, не кажучи вже про рекомендації із заохочення скорочень ядерної зброї та уникнення її подальшого поширення (підрозділ II розділу 15)³⁹.

З огляду на це, визнанням ядерним державам стає важко запропонувати будь-що іншим державам – Ізраїлю, Індії, Пакистану та Кореїській Народно-Демократичній Республіці (КНДР, Північна Корея), – водночас морально засуджуючи їх незмінне прагнення утримувати та розвивати свої ядерні потенціали. У випадку Північної Кореї, хоч у 2015р. ядерних випробувань вона не проводила, але відбулися випробувальний пуск балістичної ракети з підводного човна у травні, а також інші випробування ракет малої дальності, і рік закінчився очікуванням неминучого чергового ядерного випробування – це очікування цілком виправдалося у перші дні 2016р. Це був четвертий випробувальний ядерний вибух у Північній Кореї і, якщо вірити її заяві, перший з використанням термоядерного пристрою – на Заході цю заяву зустріли з певною недовірою⁴⁰.

Судячи з подій 2015р., попри великий крок уперед у зв'язку з іранською угодою, в найближчій перспективі тема ядерного роззброєння навряд чи знову стане популярною.

IV. Висновки

СІПРІ був заснований у 1966р., тож у 2016р. – його 50-річний ювілей. У травні 2015р. Правління СІПРІ запропонувало Інституту вважати ювілейний

³⁷ Америко-російський Договір про подальше скорочення та обмеження стратегічних наступальних озброєнь (Новий СНО, або Празький договір, *Treaty on Measures for the Further Reduction and Limitation of Strategic Offensive Arms, New START, Prague Treaty*), підписаний 8 квітня 2010р., набув чинності 5 лютого 2011р.; Договір про ліквідацію ракет середньої дальності і меншої дальності (Договір про РСМД, *Treaty on the Elimination of Intermediate-Range and Shorter-Range Missiles, INF Treaty*), підписаний 8 грудня 1987р., набув чинності 1 червня 1988р.; розміщені у виданні: *United Nations Treaty Series*, vol.1657 (1991).

³⁸ Non-Proliferation Treaty (посилання 28).

³⁹ Див. також: Rauf, T., ‘The 2015 NPT Review Conference: Setting the record straight’, SIPRI, 15 June 2015.

⁴⁰ *The Guardian*, ‘North Korea has a hydrogen bomb, says Kim Jong-un’, 10 Dec. 2015; Sengupta, S., Sanger, D.E. and Choe, S-H., ‘North Korea claims it tested Hydrogen Bomb but is doubted’, *New York Times*, 6 Jan. 2016.

рік “роком роздумів”. Це було зроблено не тому, що дії не на часі – це є оманливою думкою, – а тому, що деякі питання миру та безпеки, з якими наразі стикається світ, вочевидь вимагають ретельної уваги і глибоких роздумів над тим, що робити. Те, що події і тенденції 2015р. формують складну та неоднозначну картину, не є дивним. Більшість років настільки насичені подіями, що парадокси та непевність стають символами як питань безпеки, так і, звичайно, багатьох інших. Але здається слушною думка, що 2015р. і 2016р. наповнені більш складними проблемами, що впливають на розуміння сучасного періоду.

Якщо завершення холодної війни в період з 1989р., коли впала Берлінська стіна, до грудня 1991р., коли розпався Радянський Союз, ознаменувало кінець певної ери світової політики, то наразі здається, що десь за часів фінансової та економічної кризи 2008-2009рр. так само закінчилась ера “після холодної війни”. Моделі поведінки світових потуг змінюються, і старим великим державам доводиться брати до уваги нових гравців на світовій арені. Про це особливо драматично свідчить дедалі більша самовпевненість російських політиків і їх зростаюча готовність заявляти російські вимоги та діяти в інтересах Росії, як вони їх самі розуміють – як, наприклад, в Україні та Сирії, – навіть за рахунок конфронтації з Європою і США. У різних питаннях і в нових регіонах помітно активізувався Китай. На Близькому Сході самостійними гравцями вже багато років є Іран та Ізраїль; наразі і Саудівська Аравія почала виробляти самостійну політичну позицію і власну стратегію, навіть ціною охолодження відносин із союзниками США через визначні політичні проблеми. Понад те, перерозподіл влади у світі відбувається за часів, коли тенденція в кількості збройних конфліктів змінилася на гірше. Хоч одне не впливає з іншого, але збіг цих процесів змушує замислитися.

Отже, є багато матеріалу для осмислення та багато причин взяти паузу та подумати. Завдання СІПРІ – заохотити процес аналізу та оцінки і за допомогою фактологічних даних та експертизи, що є нашим активом, надати певні потрібні засоби для роздумів над проблемами та пошуку найкращих шляхів поступального руху.

Частина I. Збройні конфлікти та їх врегулювання у 2015р.

Розділ 2. Збройні конфлікти на Близькому Сході

Розділ 3. Роль і наслідки міжнародних санкцій проти Ірану

Розділ 4. Зовнішня підтримка у громадянських війнах та інших збройних конфліктах

Розділ 5. Імплементация мирного процесу в Малі: складний випадок миротворчої діяльності

Розділ 6. Дані про тенденції збройних конфліктів

Розділ 7. Миротворчі операції і врегулювання конфліктів

2. Збройні конфлікти на Близькому Сході

Загальний огляд

У 2015р. Близький Схід залишався джерелом небезпеки для багатьох країн регіону та їх жителів разом із суттєвими проблемами та викликами для сусідніх регіонів. Найбільш показовими стали терористичні акти в Парижі та інших містах, а також переміщення величезного числа біженців.

У підрозділі I стисло розглянуті головні події року: посилення військових дій сил очолюваної Саудівською Аравією міжнародної коаліції проти повстанців-хуситів та їх союзників у Ємені; продовження військових дій у Сирії і втручання в них Росії у вересні 2015р.; нескінченне насильство у протистоянні між Ізраїлем і Палестиною; подальше загострення громадянської війни в Лівії за умов зміцнення позицій Ісламської держави (ІД, Islamic State, IS) в деяких східних прибережних районах; виклики для Уряду Іраку від ІД та сепаратистських зазіхань курдських лідерів; ескалація конфлікту на Синайському півострові в Єгипті.

У підрозділі II описуються процес становлення ІД, її цілі, діяльність, філії, станом на 2015р., а також розглядаються дискусії міжнародному рівні з питань способів протидії цьому угрупованню. Для перемоги над ІД потрібно знизити протестну активність мусульман-сунітів, яка зміцнюється в арабському світі, починаючи з 1979р., заморозити суперництво за вплив і домінування між сунітською Саудівською Аравією та шиїтським Іраном, а також усунути соціальні та культурні джерела радикалізації.

У підрозділі III обговорюються наслідки кількох хвиль біженців від воєн в Іраку та Сирії, що призвели до переміщення близько 4 млн. іракців та 12 млн. сирійців. У Лівані та Йорданії біженці осіли в найбільш вразливих регіонах обох країн, що призвело до значного підвищення вразливості населення. Якщо проігнорувати проблеми поляризації на підґрунті ідентичності і зростання питомої ваги вразливих груп населення в регіоні, то вони спричинять тяжкі наслідки для регіональної і глобальної стабільності.

У підрозділі IV аналізуються головні події в політичному житті курдів в Туреччині, Іраку та Сирії у 2015р. Близько 30 млн. курдів політичними та військовими методами відстоювали свої права, і ця проблема залишиться невід'ємною складовою регіональної політики, яку важко проігнорувати.

Укладена в липні 2015р. угода стосовно Іранської ядерної програми стала зразком усунення спільними зусиллями ризику конфлікту. Разом з тим, лишається низка технічних і політичних питань, що стосуються її імплементації і верифікації. У підрозділі V обговорюється сутність відносин Ірану з іншими державами регіону з точки зору ядерної угоди і скасування санкцій. В цілому ж, геополітичний порядок сьогодні характеризується значною мінливістю.

ЯН ДЕЙВІС

I. Близький Схід: об'єктивна оцінка подій 2015р.

ДЕН СМІТ

У 2015р. регіон Близького Сходу та Північної Африки залишався джерелом руйнівної небезпеки для багатьох країн регіону та їх населення, а також глибоких проблем і викликів для сусідніх регіонів.

У Європі увага зосереджувалася на прямих та опосередкованих наслідках конфліктів на Близькому Сході: на прямих – у вигляді терористичних актів у Парижі в січні та листопаді; на опосередкованих – у вигляді напливу впродовж року до або в напрямку Європи понад півмільйона біженців із Сирії та ще майже стількох з інших охоплених конфліктами країн¹. Саме в такому вузькому сенсі у 2015р. європейцями сприймався Близький Схід. У ширшому сенсі вплив біженців був лише частиною складної картини страждань великого числа людей від наслідків конфліктів і небезпеки.

Серед головних подій 2015р. слід відзначити інтенсифікацію військових дій сил коаліції країн на чолі із Саудівською Аравією проти повстанців-хуситів та їх союзників у Ємені². Впродовж 2015р. військова кампанія дедалі більше визначалась як критичний фактор загострення гуманітарної катастрофи. За правління нового короля Саудівської Аравії Сальмана (*Salman*), який прийшов до влади після смерті свого брата короля Абдалли (*Abdullah*), рішення Саудівської Аравії в січні 2015р. максимально скористатися результатами кампанії проти повстанців-хуситів було сприйняте багатьма аналітиками як ознака нового, більш самовпевненого та енергійного підходу до міжнародних справ і регіональної безпеки³.

У Сирії втручання Росії у війну у вересні 2015р. ознаменувало кардинальний поворот у ситуації, ускладненої внаслідок як тривалих воєнних дій, так і послаблення стратегічного та військового становища Президента Б.Асада (*Bashar al-Assad*)⁴. Виправдовуючи бомбардування території Сирії, Уряд Росії стверджував, що ці дії були спрямовані насамперед проти салафітської опозиції, яка протистояла Уряду Президента Б.Асада⁵. Зокрема, удари завдавалися по салафіто-сунітських бойовиках Ісламської держави (*ID, Islamic State, IS*), відомої під різними назвами: ІДІЛ (*ISIL*), ІДІС (*ISIS*), ДАЕШ (*DAESH*)⁶. Проте, з'являлися й достовірні відомості про російські авіаційні

¹ Про реакцію країн Європи на терористичні напади в Парижі та кризу біженців див., відповідно, підрозділи II і III розділу 11 цього видання.

² Al-Rasheed, M., 'Saudi war in Yemen impossible to win', al-Monitor, 2 Oct. 2015.

³ Див. наприклад Takeyh, R., 'The new Saudi foreign policy', Council on Foreign Relations, 17 Apr. 2015, <<http://www.cfr.org/saudi-arabia/new-saudi-foreign-policy/p36456>>.

⁴ Про конфлікт у Сирії див. підрозділ II розділу 4 цього видання.

⁵ Cockburn, P., 'Why Russia has started bombing Syria now—and what it hopes to achieve', *The Independent*, 30 Sep. 2015.

⁶ До червня 2014р. Ісламська держава була відома під різними назвами: Ісламська держава Іраку та Леванту (ІДІЛ, *Islamic State of Iraq and the Levant, ISIL*), Ісламська держава Іраку та Сирії (ІДІС, *Islamic State of Iraq and Syria, ISIS*) або під арабським акронімом *DAESH* (ДАШІ, Даулят аль-Ісламійя філь Ірак уа аш-Шам, Ісламська держава в Іраку та Леванті/Сирії). До цього угруповання й надалі застосовуються деякі з цих назв (та інші – арабською), але в цьогорічному виданні *Щорічника СІПРІ* використовується термін "Ісламська держава" (ІД). Водночас, загальновідомо, що специфіка використання мови відіграє особливу роль у формуванні способу розуміння подій, у т.ч. розвитку цього угруповання. Див., наприклад: Shariatmadari, D., 'Why there's no such thing as Islamic State', *The Guardian*, 1 Oct. 2014. Докладніше про ІД див. у підрозділі II цього розділу.

удари по інших опозиційних угрупованнях⁷. Повідомлялося також про загибель цивільного населення та руйнування цивільних об'єктів – переважно як про неминучі наслідки таких дій. Наприкінці 2015р. перспективи успіху місії Росії, спрямованої передусім на зміцнення позицій Уряду Б.Асада, виглядали неоднозначними, а доля мирних перемовин – непевною.

У всьому регіоні тривали конфлікти та зростало відчуття хаосу. Залишалося невирішеним питання врегулювання палестино-ізраїльського конфлікту, що характеризувався зростанням стихійного насильства, включно з убивствами, та є як відбитком, так і наслідком невдоволення та тиску з обох сторін⁸. У Лівії, як і раніше, панував безлад – із сотнями самостійних збройних угруповань, двома ворожими таборами, що претендують на право легітимного врядування, та загонами ІД, які на початку року розвивали наступ в окремих східних прибережних районах⁹. В Іраку Уряду, сформованому Х.Абаді (*Haidar al-Abadi*) у вересні 2014р., протистояли, з одного боку, салафіто-сунітські бойовики ІД та курдські сепаратисти – з іншого¹⁰. Водночас, Уряд Іраку відчував потребу в запровадженні порядку денного, який забезпечив би йому довіру та прихильність з боку як міжнародних спонсорів, у т.ч. інвесторів, так і громадськості. Наприкінці 2015р. на адресу Уряду Х.Абаді висувалося багато критичних зауважень з приводу протекціонізму та корупції, які залишилися на тому ж рівні, що й у його попередника¹¹.

В Єгипті Уряд Президента Абдель-Фаттаха ас-Сісі (*Abdel Fattah al-Sisi*) намагався забезпечити контроль шляхом жорсткого тиску на політичних дисидентів та опозицію¹². Втім, такі заходи не запобігли ескалації конфлікту на Сінайському півострові¹³. Принаймні з 2011р. там активізувалось угруповання *Ansar Beit al-Maqdis*, першою мішенню якого став єгипетський нафтопровід до Йорданії та Ізраїлю. Ототожнюючи себе з ІД – заявивши наприкінці 2014р. від свого імені, що Сінай є провінцією ІД, – угруповання взяло на себе відповідальність за підриг наприкінці жовтня 2015р. російського пасажирського літака, в результаті чого загинули 224 особи на його борту. За числом загиблих це було більш серйозним злочином, ніж напади в Парижі в листопаді того ж року, внаслідок яких загинули 130 осіб.

На цьому фоні досягнення в липні 2015р. домовленості стосовно Іранської ядерної програми (ІЯП) виглядає як зразок спільного врегулювання потенційного конфлікту. Угода між Іраном і групою P5+1 – п'ятьма постійними членами Ради Безпеки ООН плюс Німеччиною, але за значної ролі ЄС – дозволить у разі належного виконання не лише скасувати міжнародні економічні санкції, запроваджені проти Ірану, але також відновити нормальні

⁷ Stubbs, J., 'Four-fifths of Russia's Syria strikes don't target Islamic State: Reuters analysis', Reuters 21 Oct. 2015.

⁸ 'Mapping the dead in latest Israeli-Palestinian violence', Al Jazeera, 13 Oct. 2015.

⁹ Wehrey, F., 'The path forward in Libya', Testimony before the US Senate Committee on Foreign Relations, Carnegie Endowment for International Peace, 3 Mar. 2016.

¹⁰ Про політичні події у справах курдів див. підрозділ IV цього розділу.

¹¹ Sayigh, Y., 'Behind Iraq's crony state', Cairo Review of Global Affairs, 10 Nov. 2015.

¹² Kouddous, S.A., 'Egypt's 1984', Carnegie Endowment for International Peace, 28 Oct. 2014.

¹³ Graham-Harrison, E., 'How Sinai became a magnet for terror', *The Guardian*, 8 Nov. 2015.

відносини між Іраном і багатьма потенційними інвесторами та торговельними партнерами¹⁴. При цьому, залишаються ряд складних технічних питань стосовно імплементації і верифікації результатів виконання, а також політичні ускладнення викликані переважно незгодою з домовленістю Ізраїлю та Саудівської Аравії. Постійна політична підтримка Ізраїлю з боку США і впливовість в Європі Саудівської Аравії як провідного покупця озброєнь надають особливої ваги цьому питанню. Водночас, наприкінці 2015р. стало очевидним, що у 2016р. угода буде виконуватися належним чином.

Іншим приводом для сподівань на врегулювання конфліктів стало надання Нобелівської премії миру 2015р. Квартету національного діалогу в Тунісі (*Tunisian National Dialogue Quartet*) у складі чотирьох неурядових організацій (НУО): Загальної конфедерації праці Тунісу (*General Labour Union of Tunisia*), Туніського ордену адвокатів (*National Lawyers' Organization*), Ліги захисту прав людини (*Human Rights League*) та Конфедерації промисловості, торгівлі та ремісництва (*Confederation of Industry, Trade and Handicrafts*) – за сприяння становленню миру у країні¹⁵. Наприкінці 2013 - на початку 2014рр. цей Квартет виявився дуже дієвим засобом організації внутрішнього національного діалогу та досягнення політичного компромісу в Тунісі. Втім, станом на кінець 2015р., приводи для подібних сподівань були поодинокими, хоч і дуже потрібними.

Спроба піддати контекстному аналізу важливі події на Близькому Сході є досить складним завданням, особливо в межах одного розділу *Щорічника*. Тому після зробленого стислого окреслення перспектив конфліктів і миру в регіоні в цьому розділі розглядаються лише чотири специфічні питання: у підрозділі II – становлення ІД, її цілі, діяльність, афільовані структури у 2015р., а також перебіг міжнародних обговорень способів протидії ІД; у підрозділі III – регіональні наслідки великого потоку біженців, спричиненого війнами в Іраку та Сирії; у підрозділі IV – головні події політичного життя курдів у Туреччині, Іраку та Сирії; у підрозділі V обговорюється сутність відносин Ірану з іншими державами регіону.

¹⁴ Про угоду стосовно Іранської ядерної програми див. підрозділ I розділу 17 цього видання; про режим санкцій проти Ірану, див. розділ 3 цього видання.

¹⁵ Norwegian Nobel Committee, 'The Nobel Peace Prize for 2015', 10 Oct. 2015.

II. Цілі, завдання, методи Ісламської держави та відповідь міжнародної спільноти

ЯН ДЕЙВІС

Передмова

Ісламська держава (ІД) є транснаціональним ісламістсько-сунітським повстанським і терористичним угрупованням, яке у 2015р. контролювало великі території Іраку та Сирії, має відділення і прибічників у деяких інших країнах та яке зруйнувало системи регіональної і міжнародної безпеки, вдавшись до насильства та тероризму¹. В Іраку та Сирії діють десятки тисяч бойовиків цього угруповання. Велика кількість терористичних нападів, за якими стоїть ІД, були скоєні поза межами цих двох країн, що продемонструвало здатність угруповання тримати у страху суспільства країн усього Близького Сходу, Африки, Південної Азії та Європи, в т.ч. країн з добре розвинутими структурами розвідки та безпеки.

У листопаді 2015р. ІД взяло на себе відповідальність за підрив російського пасажирського літака в Єгипті, за напад терориста-смертника в Бейруті та серію нападів у центрі Парижа, надавши додаткового імпульсу міжнародним обговоренням шляхів протидії угрупованню. Здається, провокування прямої конфронтації з ворожо налаштованими урядовими структурами та насильницькі акти проти населення є суттю діяльності угруповання як частини того, що лідери ІД вважають напрозороченим міжцивілізаційним конфліктом². Взаємозалежність конфліктів і політичних криз в Іраку, Сирії та інших країнах, де діють бойовики ІД, так само, як і широкий спектр країн, з яких ІД рекрутує бойовиків та отримує інші види допомоги, значно ускладнюють протидію загрозі ІД. У цьому підрозділі розглядається процес становлення ІД, обговорюються його цілі, діяльність та афільовані структури станом на 2015р., а також розглядається перебіг міжнародних політичних обговорень стосовно найкращих методів протидії.

Виникнення та піднесення Ісламської держави

Витоки в Іраку та Сирії

Багато аналітиків пов'язують причини виникнення ІД зі зміною в політичній структурі Іраку, що сталася внаслідок очолюваної США операції з повалення арабо-сунітського Уряду С.Хусейна (*Saddam Hussein*) і приходу до влади арабо-шиїтської більшості. Така зміна викликала у сунітів відчуття глибокої образи, яке не зникло досі. У Сирії ж угруповання ІД набуло розмаху й сили завдяки повстанню арабо-сунітської більшості проти проіранського режиму Президента Б.Асада.

¹ До червня 2014р. Ісламська держава була відома під різними назвами: Ісламська держава Іраку та Леванту (ІДЛ, *Islamic State of Iraq and the Levant*, ISIL), Ісламська держава Іраку та Сирії (ІДС, *Islamic State of Iraq and Syria*, ISIS) або під арабським акронімом *DAESH* (ДАІШ, Даулят аль-Ісляміяя філь Ірак уа аш-Шам, Ісламська держава в Іраку та Леванті/Сирії).

² BBC News, 'Why Islamic State chose town of Dabiq for propaganda', 17 Nov. 2014.

Ідеологічні та організаційні витоки ІД беруть початок у таборі сил, об'єднаних та очолених в Іраку у 2002-2006рр. покійним Абу Мусабом аз-Заркаві (*Abu Musab al-Zarqawi*), йорданцем за походженням. У 2004р., через рік після очолюваного США вторгнення до Іраку, Заркаві заявив про відданість Усамі бен Ладену (*Osama Bin Laden*) та сформував т.зв. Аль-Каїду в Іраку (*al-Qaeda in Iraq, AQI*), яка стала головною рушійною силою повстанського руху. Після смерті Заркаві у 2006р., *AQI* створила коаліцію під назвою Ісламська держава в Іраку (ІДІ, *Islamic State in Iraq, ISI*).

ІДІ поступово слабшала, але до виводу сил США з Іраку у 2011р. не була ліквідована. “Стрімкий ривок” США у 2007р. відіграв важливу роль в ослабленні ІДІ, але цей успіх був нівельований міжконфесійною ворожнечею в Іраку, яка “залишила поза грою” лояльні до стратегії США сунітські угруповання³. Ібрагім Аввад Ібрагім аль-Бадрі ас-Самарраї (*Ibrahim Awwad Ibrahim al-Badri al-Samarrai*), більше відомий як Абу Бакр аль-Багдаді (*Abu Bakr al-Baghdadi*), колишній в'язень США, став лідером ІДІ у 2010р. У 2013р. реформоване та наповнене новою енергією угруповання ІДІ знову вдалося до масованих нападів в Іраку і приєдналося до повстання проти Б.Асада в Сирії, створивши угруповання Джебхат ан-Нусра (*Jabhat al-Nusra, the al-Nusra Front, ANF*).

У квітні 2013р. сили аль-Багдаді в Іраку та Сирії були об'єднані з метою формування Ісламської держави в Іраку та Леванті (ІДІЛ, *Islamic State in Iraq and the Levant, ISIL*). Лідери Джебхат ан-Нусри та Аль-Каїди не підтримали цю ініціативу, але бойовики-прихильники аль-Багдаді залишили лави Джебхат ан-Нусри та допомогли забезпечити присутність ІДІЛ у Сирії. На початку 2013р. ІДІЛ знову перемістила центр уваги до Іраку в намаганні використати політичну безвихідь у стосунках між очолюваним шиїтами Урядом та арабо-сунітською меншиною. Спочатку ІДІЛ узяла під контроль м.Фаллуджа у центрі країни, а згодом, у червні 2014р., захопила м.Мосул на півночі.

Оголошення халіфату та його ребрендинг як Ісламської держави

Наприкінці червня 2014р., після зміцнення контролю над багатьма містами та населеними пунктами в Іраку, лідери ІДІЛ формально оголосили про запровадження “халіфату” – держави, де правління здійснюється халіфом, або “посланником Бога (Аллаха) на землі” згідно з ісламським законодавством (шаріатом). “Ірак і Левант” з назви угруповання на той час було вилучене, а новостворена Ісламська держава заявила, що мусульмани всього світу мають присягнути її халіфу, аль-Багдаді, який заявив про своє походження з племені курейшитів – того самого, з якого вийшов “Святий Пророк” (*‘Holy Prophet’*, Мухаммад)⁴. ІД також заявила, що інші угруповання та рухи джихадистів у світі мають визнати її провідну роль, і багато хто так і вчинив, включно з деякими угрупованнями, що відокремилися від конкуруючої мережі Аль-Каїди. Завдяки цьому ІД отримала широкую географічно розгалужену мережу – від Кавказу до Сомалі – для подальшої розбудови.

³ Kingsbury, A., ‘Why the 2007 surge in Iraq actually failed’, *Boston Globe*, 17 Nov. 2014.

⁴ Zelin, A.Y., ‘Abu Bakr al-Baghdadi: Islamic State’s driving force’, *BBC News*, 31 July 2014.

Проте, більшість ісламських теологів і мусульманських спільнот у світі не визнали проголошення аль-Багдаді халіфом або зовсім не визнали створення халіфату, очоленого ІД⁵. Насправді ж, схоже, що насильницька ідеологія ІД, яка є ідеологією джихаду та салафізму, сприймається лише відносно невеликою, проте небезпечною меншиною мусульман-сунітів⁶.

ІД має апокаліптичне бачення своєї ролі у прискоренні широкомасштабного конфлікту між справжніми мусульманами та всіма іншими, кого ІД вважає “невірними”⁷. Так, на думку ІД, ті, хто підтримує демократичний устрій і бере участь у виборах, включно навіть з відверто ісламістськими сунітськими угрупованнями на кшталт Братів-мусульман (*Muslim Brotherhood*), є безбожниками, оскільки застосовують розроблені людиною законодавство та політичний устрій нарівні (або навіть надаючи їм перевагу) з релігійним правом. Отже, ІД вітає заперечення сірої зони у поляризованій чорно-білій боротьбі між вірою та невір’ям⁸. Водночас, питання про ступінь охоплення складного комплексу закордонних і місцевих сил ІД її ідеологією, залишається відкритим.

Афільовані структури і прихильники

За оцінками ООН, наприкінці 2015р. 34 недержавні озброєні угруповання визнали халіфат ІД і присягнули аль-Багдаді⁹. За прогнозами ООН, ця кількість зростатиме, і у 2016р. членство ІД розшириться. Угруповання в Афганістані, Алжирі, Єгипті, Ємені, Лівії, Нігерії, Саудівській Аравії прийняли модель “вілайяту” (*wilayah*, штат/провінція), ідентифікуючи себе як постійних членів великого халіфату, очолюваного ІД. Зокрема, терористичне угруповання повстанців, зосереджене на північному сході Нігерії, широко відоме як Боко Харам (*Boko Haram*), у березні 2015р. оголосило про свою відданість ІД. Схоже, вплив такої присяги на завдання, тактику та керівні структури угруповань є різним і надалі буде змінюватися. Деякі *вілайяти* мають власні напівавтономні місцеві уряди, що дозволяє місцевому населенню ефективно контролювати економіку через Шуру (*Shura*, рада). У таблиці 2.1 перелічені найвагоміші та найдієвіші афільовані структури ІД, хоча у відкритому доступі детальної інформації про деякі з них бракує.

⁵ Див. наприклад: ‘Open Letter to Dr Ibrahim Awwad Al-Badri, alias “Abu Bakr Al-Baghdadi”, and to the fighters and followers of the self-declared “Islamic State”’, 19 Sep. 2014.

⁶ Про підвалини салафізму див.: Meijer, R. (ed.), *Global Salafism: Islam’s New Religious Movement* (Oxford University Press: Oxford, 2009). Обговорення ширших ідеологічних тенденцій, які впродовж понад 40 останніх років підживлюють екстремістські настрої і конфлікти в середовищі мусульман-сунітів, див.: Bunzel, C., ‘From paper state to caliphate: the ideology of the Islamic State’, Brookings Institution Center for Middle East Policy, Project on US Relations with the Islamic World, *Analysis Paper* no.19 (Mar. 2015).

⁷ Chulov, M., ‘Why ISIS fights’, *The Guardian*, 17 Sep. 2015.

⁸ Freedland, J., ‘Let’s deny ISIS its binary struggle and celebrate the grey zone’, *The Guardian*, 20 Nov. 2015.

⁹ United Nations Security Council, Report of the Secretary-General on the threat posed by ISIL (Da’esh) to international peace and security and the range of United Nations efforts in support of member states in countering the threat, S/2016/92, 29 Jan. 2016. Про поширення ІД на нові території див. також підрозділ II розділу 6 цього видання.

Таблиця 2.1. Головні афільовані структури і прихильники ІД

Країна	Назва	Членство (оціночна чисельність)	Діяльність
Афганістан/ Пакистан	Вілайят Хорасан <i>Wilayah Khorasan^a</i>	Певний “ребрединг” афганського Талібану; зростаюча присутність ІД; 1 000-3 000 осіб	За оцінками Міністерства оборони США, “операційно активний” в Афганістані
Єгипет	Провінція Сінай/ Вілайят Сінай <i>Sinai Province/ Wilayah Sinai</i>	500-1 500 арабів- бедуїнів, іноземних бійців, палестинських бойовиків	Переважно проти сил безпеки Єгипту – щонайменше 100 вбитих під час нападів у липні; взяла відповідальність за підриг літака рейсу 9268 31 жовтня 2015р.
Лівія	Вілайяти Триполі/ Барка/Феззан <i>Wilayah Tarabalus/ Barqa/Fezzan</i>	500-5 000 осіб (більшість – джихадисти-салафіти)	Наприкінці 2014р. взяли під контроль м.Сирт; інші міста (Місурата та Дерна) – під загрозою захоплення
Нігерія	Вілайят Гхарб Афрікія (Боко Харам) <i>Wilayah Gharb Afriqiyah (Boko Haram)</i>	500-9 000 осіб	“На рахунок” – 14 тис. загиблих у 2015р.; поширив насильство на Камерун, Чад та Нігер; загрожував цивільному населенню, державним і міжнародним суб’єктам
Філіппіни	Абу Сайяф <i>Abu Sayyaf</i>	200-400 осіб	Кілька викрадень заради викупу у 2015р.
Саудівська Аравія	Вілайят Неджд/ Харамейн/Хіджаз <i>Wilayah Najd/ Haramayn/Hijaz</i>	Невідомо, але до 1 600 осіб заарештовані за підозрою в підтримці ІД	Кілька нападів у Саудівській Аравії у 2014р., включно з підривами терористів- смертників у шійтських мечетях
Ємен	Вілайят аль-Ємен/ Вілайят аль-Байда/ Вілайят Аден-Аб’ян/ Вілайят Шабва <i>Wilayah al Yemen/ Wilayah Al Bayda/ Wilayah Aden- Abyan/ Wilayah Shabwah</i>		Вибухи в мечетях; напади на прихильників Руху хуситів (<i>Houthi Movement</i>) ^b

^a Відрізняється від підпорядкованого Аль-Каїді Угрупування Хорасан (*Khorasan Group*), визнаного офіційними особами США як налаштованого на міжнародні терористичні акти.

^b Рух хуситів перебуває наразі у стані війни з очолюваною Саудівською Аравією коаліцією арабських сунітських держав; ІД може вбачати в цьому можливість для посилення релігійної ворожнечі в Ємені.

Джерела: Blanchard, C. M. and Humud, C. E., *The ‘Islamic State’ and US Policy*, Congressional Research Service (CRS) Report for Congress R43612 (US Congress, CRS: Washington, DC, 18 Nov. 2015); ‘Islamic State group loyalists eye a presence in Afghanistan’, Associated Press, 8 Sep. 2015; BBC Monitoring, ‘Sinai Province: Egypt’s most dangerous group’, 10 Aug. 2015; US Department of Defense, *Enhancing Security and Stability in Afghanistan*, Dec. 2015; ‘Egypt looks for answers after brutal Sinai attack’, BBC News, 2 July 2015; Global Terrorism Index 2015.

ІД також майстерно використовує цифрові технології – особливо платформи соціальних мереж та анонімні інтерфейси, оперуючи “темним інтернетом” (*dark web*) для розповсюдження своєї ідеології і рекрутування іноземних бійців, а також для доведення настанов до тих, хто вирішив здійснювати напади як “вовк-одинак”¹⁰. Окремі коментатори стверджують, що екстремістські ісламістські рухи – особливо в Субсахарському регіоні та в Північній Африці – підживлюються відчуттям своєї соціальної ізольованості та відчуженості, що переважає більш вузький світогляд ІД¹¹. Згідно з публікацією *The Economist*, “від Малі та Нігерії до Кенії і Танзанії повторюється одна й та сама історія: екстремісти з’являються серед мусульманських громад і домагаються прихильності мусульман, що перебувають на периферії суспільного життя та переситилися десятиріччями зневаги, дискримінації і брутального поводження з боку правителів. Джихадисти здатні виявити точки релігійної напруженості та закріпити свої позиції у роздратованих мусульманських громадах”¹².

Діяльність Ісламської держави у 2015р.

Території в Іраку та Сирії, контрольовані ІД

Станом на кінець 2015р., великі території на півночі та заході Іраку (майже третина всієї країни) та на півночі і сході Сирії (близько половини країни) були окуповані ІД. Вони охоплюють великі та малі міста, магістралі, нафтові родовища та військові об’єкти. Угрупування також одержує підтримку від афільованих організацій у декількох країнах і регіонах (таблиця 2.1). Невеликі, порівняно з 2014р., територіальні надбання 2015р., були результатом поразок сирійських урядових сил¹³. Бойовики ІД поширили контроль на центральну Сирію, захопивши м.Пальміру у провінції Хомс, і становили загрозу як про-асадівським, так і анти-асадівським силам на заході Сирії. На півночі Сирії угрупування втратило частину території під натиском курдських і союзних арабських сил, підтримуваних авіацією Міжнародної коаліції протидії ІДІЛ (*Global Coalition to Counter ISIL*). Наприкінці 2015р. під тиском США та їх партнерів по Коаліції Туреччина оголосила про намір зміцнити прикордонний контроль уздовж західного берегу Євфрату та північному сході Алеппо у спробі перервати потоки матеріального забезпечення та іноземних найманців до ІД¹⁴.

¹⁰ Atwan, A.B., *Islamic State: The Digital Caliphate* (University of California Press: Berkeley, CA, 2015); Finklea, K., *Dark Web*, Congressional Research Service (CRS) Report for Congress R44101 (US Congress, CRS: Washington, DC, 7 July 2015).

¹¹ Див., наприклад: Rogers, P., ‘Islamic State and revolts from the margins’, Oxford Research Group, 12 Aug. 2015; Gall, C., ‘Jihadists deepen collaboration in North Africa’, *New York Times*, 1 Jan. 2016.

¹² *The Economist*, ‘Jihafica’, 18 July 2015, pp.46-47.

¹³ Про територіальні надбання ІД у 2014р. див.: Лյонд А. Громадянські війни в Сирії та Іраку – *Щорічник СППІ 2015*, підрозділ II розділу 2.

¹⁴ Arango, T., ‘Turkey moves to clamp down on border, long a revolving door’, *New York Times*, 22 Dec. 2015.

В Іраку бойовики ІД у травні 2015р. захопили місто Рамаді, але при цьому зазнали суттєвих втрат у Тікріті, Байджі, Сінжарі та прилеглих районах. ІД продовжувала утримувати м. Мосул та великі території провінції Анбар, з якої ІД здійснювала напади на сили безпеки Іраку та цивільне населення. Втім, наприкінці року іракські війська ледве не відвоювали м. Рамаді, і Прем'єр-міністр Хейдар аль-Абаді (*Haider al-Abadi*) заявив, що наступного року з ІД в Іраку буде повністю покінчено¹⁵. Згідно з доповідями Місії ООН допомоги Іраку (*UN Assistance Mission for Iraq, UNAMI*), від насильства на території Іраку у 2015р. загинули понад 11 тис. іракців, переважно цивільних¹⁶.

Не зовсім зрозуміло, скільки людей живуть під повним або частковим контролем ІД у Сирії та Іраку. В березні 2015р. голова Міжнародного Комітету Червоного Хреста (*International Committee of the Red Cross*) оцінював їх число в понад 10 млн.¹⁷ На підконтрольних територіях ІД порушила всі права людини та велику кількість положень міжнародного гуманітарного права, вдаючись до викрадень цивільних осіб, торгур і брутального поводження з полоненими, гвалтувань та інших форм сексуального та гендерного насильства. ІД також без суду і слідства страчувала полонених солдатів урядових сил і членів інших збройних угруповань, вдавалася до використання дітей-солдатів¹⁸.

Вербування місцевих та іноземних бойовиків

За різними американськими оцінками у 2015р., в Іраку та Сирії в лавах ІД воювали десятки тисяч бійців, ще тисячі – перебували в інших місцях; повідомлялося також про тисячі бійців зі складу ІД, знищених під час повітряних ударів і сухопутних операцій сил Міжнародної коаліції. Повідомлялося, що у 2014-2015рр. ІД поповнилася тисячами нових бійців. Але співвідношення між втратами та поповненням залишається непевним – внаслідок великих масштабів та ефекту виснаження потенціалу ІД¹⁹. За доповідями спостерігачів, на деяких підконтрольних територіях ІД вдавалася також до мобілізації місцевого населення. Згідно з оцінкою однієї з офіційних осіб США в листопаді 2015р., коаліційні сили, “починаючи з травня (2015р.), що два дні знищували по одному лідеру середньої або верхньої ланки”²⁰. У червні 2015р. заступник Державного секретаря США Е.Блінкен (*Antony Blinken*) заявив про знищення понад 10 тис. бійців ІД²¹.

¹⁵ Shaheen, K., ‘Iraqi forces close in on Ramadi as ISIS digs in’, *The Guardian*, 28 Dec. 2015; Shaheen, K., ‘Iraqi PM declares ISIS will be “terminated” in 2016’, *The Guardian*, 29 Dec. 2015.

¹⁶ Middle East Monitor, ‘UN says more than 11 000 Iraqis killed in 2015’, 24 Dec. 2015.

¹⁷ Nebehay, S., ‘Islamic State-controlled parts of Syria, Iraq largely out of reach: Red Cross’, Reuters, 13 Mar. 2015.

¹⁸ Amnesty International, *Taking Stock: The Arming of Islamic State* (Amnesty International: London, 2015).

¹⁹ Austin, L. (Gen.), Commander, US CENTCOM, Testimony before the House Armed Services Committee, 3 Mar. 2015.

²⁰ US Department of Defense, ‘Department of Defense press briefing by Col. Warren via DVIDS from Baghdad, Iraq’, News transcript, 13 Nov. 2015.

²¹ BBC News, ‘Islamic State conflict: 10 000 militants killed in nine months, US’, 3 June 2015.

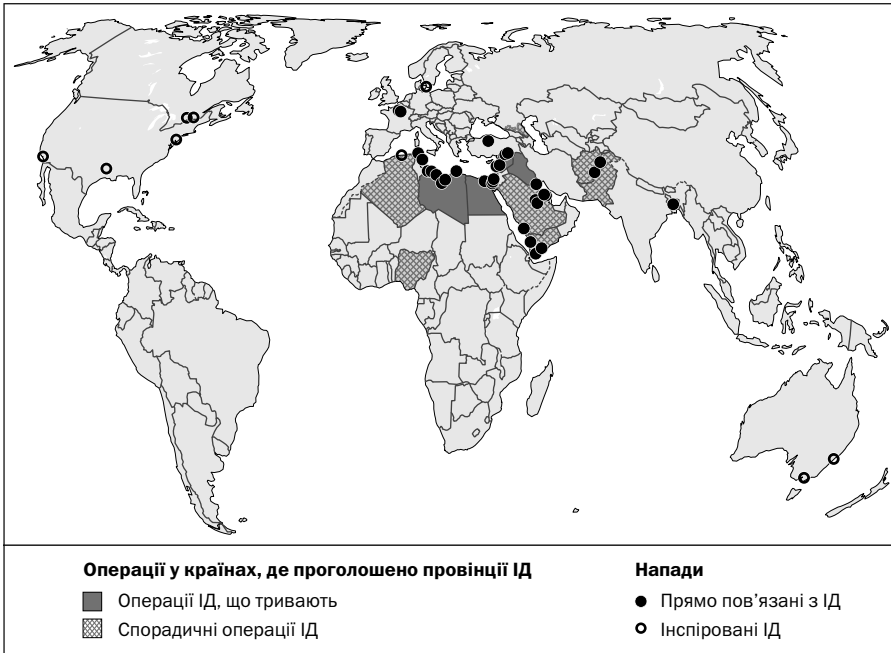

Схема 2.1. Напади, здійснені ІД, пов'язані з нею або нею інспіровані у 2015р.

Завдячуємо: Х.Аленіусу з консалтингової картографічної служби Нордпіл (Hugo Ahlenius, Nordpil), <<https://nordpil.se/>>.

Джерело: Yourish, K., Watkins, D. and Giratikanon, T., 'Recent attacks demonstrate Islamic State's ability to both inspire and coordinate terror', New York Times, 7 Dec. 2015.

На додаток до місцевих рекрутів і мобілізованих бійців, лави ІД також значно поповнилися за рахунок іноземних громадян. У травні 2015р. неназвана особа з числа керівників Державного департаменту США спробувала наступним чином описати безпрецедентний приплив іноземних бійців до ІД:

Ми ніколи не бачили терористичної організації з 22 тис. іноземних бійців зі 100 країн світу. Для правильного розуміння – дані є дуже приблизними – це майже вдвічі перевищує приплив до Афганістану за 10 років війни проти Радянського Союзу. Тоді бійці-джихадисти прибували з невеликої кількості країн. Тепер вони прибувають зі 100 країн. Додайте до цього соціальні мережі, їх зусилля з підбурювання нападів місцевих злочинців – навіть якщо це робиться не для залучення і тренування бійців, а для вчинення терактів у своїх країнах, – і ви побачите, якою жахливою і величезною є загроза²².

За оприлюдненою в липні 2015р. оцінкою Офісу Директора національної розвідки США (*US Office of the Director of National Intelligence, ODNI*), починаючи з 2011р., принаймні 25 тис. осіб з понад 100 країн приїздили до Сирії, щоб брати участь у бойових діях у складі різних угруповань; з них – понад 4 500 європейців, багато з яких – з метою приєднатися до ІД²³. Згідно з

²² US Department of State, 'Background briefing on Iraq', Office of the spokesperson, Washington, DC, 20 May 2015.

²³ ODNI spokesperson Brian Hale quoted in Starr, B., 'A few dozen Americans in ISIS ranks', CNN, 15 July 2015.

нешодавньою доповіддю міжнародної компанії зі стратегічного консультування *Soufan Group* (Нью-Йорк), у лавах ІД наразі нараховується 27-31 тис. іноземних бійців, що майже вдвічі більше, ніж у червні 2013р.²⁴

Бойовики ІД мають на озброєнні широку номенклатуру стрілецької зброї і легких озброєнь, включно з російськими автоматами АК різних модифікацій, американськими гвинтівками *M16* і *Bushmaster*, а також більш важкі озброєння, в т.ч. переносні зенітні ракетні комплекси, керовані проти-танкові ракети та бойові броньовані машини. Вважається, що більшість цих озброєнь були захоплені в боях з урядовими та повстанськими силами в Іраку та Сирії²⁵. Крім того, бойовики ІД розробили кілька типів власних озброєнь, що виготовляються у примітивних майстернях. До таких зразків можна віднести міномети та некеровані ракети, саморобні вибухові пристрої у вигляді ручних гранат, замінованих автомобілів і мін-пасток²⁶. Також з'явилися повідомлення про використання бойовиками ІД хімічної зброї²⁷.

Цілі для нападів поза межами Іраку та Сирії

ІД взяла відповідальність за численні терористичні напади поза межами Іраку та Сирії. Понад 1 000 цивільних осіб були вбиті в період між січнем і груднем 2015р. у різних куточках світу (схема 2.1)²⁸. У червні 2015р. підданий Саудівської Аравії, який приєднався до ІД, підірвав себе в одній з мечетей Кувейту, вбивши при цьому понад 20 осіб та поранивши сотні²⁹. Наприкінці року значно зросла кількість транснаціональних терористичних актів, що свідчило про появу нової тактики втягування противників до ширшого за масштабом і краще зрежисованого конфлікту³⁰. За недостатньо детальною інформацією, Провінція Сінай, яка є єгипетською філією ІД, заявила про знищення нею 31 жовтня 2015р. російського пасажирського літака, що призвело до загибелі всіх 224 осіб на борту³¹. ІД також взяла відповідальність за два вибухи в Бейруті, що призвели до загибелі щонайменше 41 особи³². 13 листопада 2015р. 130 осіб загинули в серії нападів поблизу Парижа, у координації яких звинуватили ІД³³. Президент Франції Ф.Олланд (*Francois Hollande*) назвав ці напади “актом війни”³⁴. Ці та інші напади поза межами

²⁴ Soufan Group, *Foreign Fighters: An Updated Assessment of the Flow of Foreign Fighters into Syria and Iraq* (Soufan Group: New York, 8 Dec. 2015).

²⁵ Веземан П.Д. Поставки озброєнь і застосування сили проти Ісламської держави. – *Щорічник СІПІ 2015*, підрозділ III розділу 2.

²⁶ Amnesty International (посилання 18).

²⁷ Див. підрозділ III розділу 18 цього видання.

²⁸ Yourish, A., Watkins, D. and Giratikanon, T., ‘The Islamic State’s rising attacks on civilians around the world’, *New York Times*, 17 Nov. 2015.

²⁹ *The Guardian*, ‘Kuwait mosque attack: suicide bomber identified as Saudi citizen’, 28 June 2015.

³⁰ Schmitt, E., ‘Paris attacks and other assaults seen as evidence of a shift by ISIS’, *New York Times*, 22 Nov. 2015; Gardner, F., ‘Paris attacks: Islamic State militants change tactics’, *BBC News*, 14 Nov. 2015.

³¹ Gunter, J., ‘Could Islamic State have bombed flight 9268?’, *BBC News*, 5 Nov. 2015.

³² *BBC News*, ‘Lebanon holds day of mourning after deadly Beirut blasts’, 13 Nov. 2015.

³³ Willsher, K., ‘Attack at Paris’s Bataclan: “two or three men began shooting blindly at crowd”’, *The Guardian*, 14 Nov. 2015.

³⁴ *BBC News*, ‘Paris attacks: Hollande blames Islamic State for “act of war”’, 14 Nov. 2015.

які, своєю чергою, перепродавали їх в Ірані, Туреччині та Сирії³⁷. За оцінками фахівців, у 2015р. ці надходження скоротилися внаслідок повітряних ударів по нафтовій інфраструктурі³⁸. Головні нафтові родовища в Сирії та Іраку, а також території, що перебували під контролем ІД у січні 2015р., представлені на схемі 2.2.

За оцінками Міністерства фінансів США, у 2014р. надходження ІД від виплати викупів викрадачам людей склали не менше \$20 млн., а надходження, отримані внаслідок захоплення адміністративної влади на підконтрольних територіях, склали «кілька мільйонів доларів щомісяця». За іншими оцінками, наприкінці 2015р. щомісячні надходження ІД становили близько \$80 млн., з яких близько 50% – за рахунок впровадження податків і конфіскації матеріальних цінностей, близько 43% – від продажу нафти, а решта – від контрабанди наркотиків, продажу електроенергії та у вигляді пожертв³⁹.

На території, підконтрольній ІД, релігійні меншини повинні сплачувати спеціальний податок (харадж). Угрупування також поповнює скарбницю, грабуючи банки, торгуючи антикваріатом, примушуючи до проституції жінок і дівчат⁴⁰. Деякі ресурси – зокрема, агропромислові, енерго- та водопостачання – надають обмежений прибуток та вимагають серйозних інвестицій і технічних навичок. Усе це допомагає ІД презентувати себе як законний уряд, одночасно обмежуючи владу урядів Іраку та Сирії. Внутрішній підручник ІД, що потрапив до глобальної мережі у грудні 2015р., вважається програмним документом зі створення життєздатної держави. Документ має на меті продемонструвати, як ІД ставиться до побудови ісламської держави в Іраку та Сирії – із власними міністерствами, скарбницею, економічною програмою забезпечення самодостатності⁴¹.

Міжнародна протидія Ісламській державі у складному середовищі

ІД та її прихильники в регіоні домоглися успіхів переважно на неконтрольованих або слабо контрольованих владою територіях охоплених конфліктами або політичною нестабільністю країн. Складні умови в Афганістані, Ємені, Іраку, Лівії, Нігерії, Сирії та на Сінайському півострові сприяють забезпеченню ІД природними та людськими ресурсами, а також надійним притулком⁴². Боротьба проти ІД у цих країнах є – або має стати – частиною

³⁷ US Department of the Treasury, 'Remarks of Deputy Assistant Secretary for Terrorist Financing Jennifer Fowler at the Washington Institute for Near East Policy on US efforts to counter the financing of ISIL', Press release, 2 Feb. 2015.

³⁸ Francis, D. and De Luce, D., 'Hitting the Islamic State's oil isn't enough', *Foreign Policy*, 17 Nov. 2015; Loveluck, L., 'Austerity bites as Islamic State's oil income hit by US-led bombing campaign', *Daily Telegraph*, 7 Dec. 2015.

³⁹ 'Islamic State monthly revenue totals \$80 million, IHS says', *IHS Jane's*, Press release, 7 Dec. 2015; Rosenberg, M., Kulish, N. and Myers, S., 'Predatory Islamic State wrings money from those it rules', *New York Times*, 29 Nov. 2015.

⁴⁰ US Department of the Treasury (посилання 37); Solomon, E. and Jones, S., 'ISIS Inc.: loot and taxes keep jihadi economy churning', *Financial Times*, 14 Dec. 2015.

⁴¹ Malik, S., 'The ISIS papers: leaked documents show how ISIS is building its state', *The Guardian*, 7 Dec. 2015.

⁴² Цікавим є той факт, що непропорційно велике число бойовиків ІД походять з Тунісу, який має багато проблем, але не перебуває у стані анархії, а єдиний збройний конфлікт там був спровокований Аль-Каїдою в Ісламському Магрибі (*al-Qaeda in the Islamic Maghreb, AQIM*).

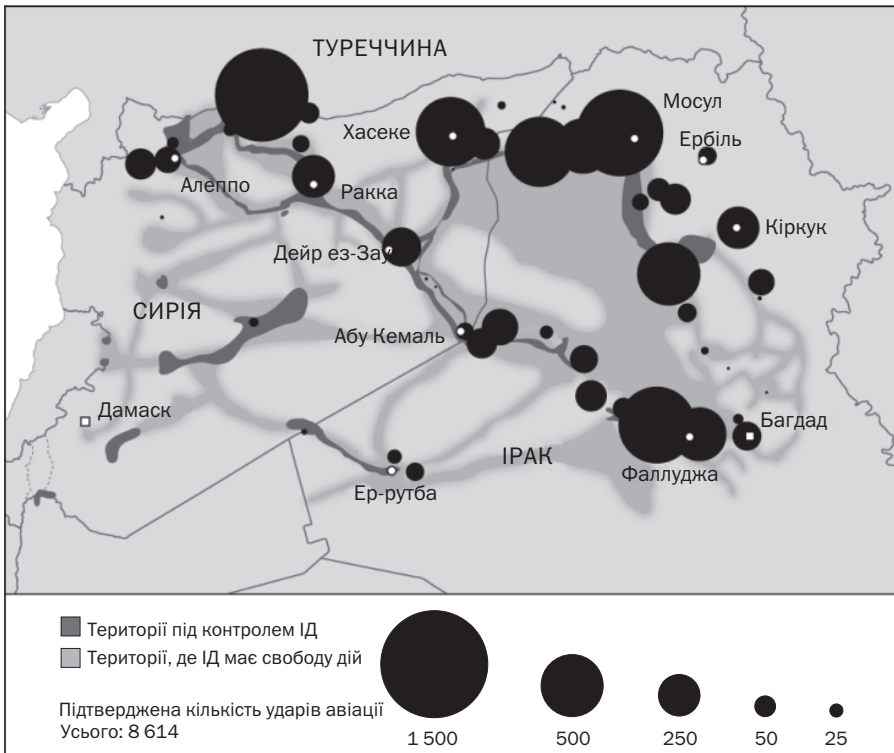

Схема 2.3. Повітряні удари Міжнародної коаліції по силах ІД до 22 грудня 2015р.

Завдячуємо: Х.Аленіусу з консалтингової картографічної служби Нордпіл (Hugo Ahlenius, Nordpil), <<https://nordpil.se/>>.

Джерело: Institute for the Study of War, 'ISIS sanctuary map', 21 Dec. 2015; 'Islamic State group: crisis in seven charts', BBC News, [n.d].

ширших і триваліших зусиль з відновлення безпеки, подолання політичної несправедливості, збільшення обсягів виробництва та впровадження ефективного врядування. Втім, наразі ці зусилля, схоже, поступаються зусиллям у військовій сфері.

Міжнародні військові операції проти Ісламської держави

3 грудня 2014р. у штаб-квартирі НАТО у Брюсселі дипломати та міністри закордонних справ з 60 країн досягли згоди стосовно створення Міжнародної коаліції протидії ІДІЛ (*Global Coalition to Counter ISIL*)⁴³. Ця Коаліція стала доповненням до раніше створеної на Уельському саміті НАТО 5 вересня 2014р. коаліції 10 країн. Станом на 22 грудня 2015р., США разом із силами Міжнародної Коаліції, використовуючи бойову авіацію, озброєні безпілотні літальні апарати і крилаті ракети морського базування,

⁴³ European External Action Service, 'High Representative/Vice President attends Global Coalition to Counter the Islamic State of Iraq and the Levant (ISIL)', EEAS News release, 5 Dec. 2014; McInnis, K., *Coalition Contributions to Countering the Islamic State*, US Congressional Research Service (CRS) Report for Congress R44135 (US Congress, CRS: Washington, DC, 18 Nov. 2015).

завдали 8 614 ударів по об'єктах ІД в Іраку та Сирії (починаючи з 8 серпня 2014р. та 22 вересня 2014р., відповідно; схема 2.3)⁴⁴. Мета ударів, здійснених у серпні 2014р., полягала в зупиненні просування сил ІД і таким чином зниженні рівня загрози для службовців США та релігійних меншин у північному Іраку. Наприкінці 2015р. пріоритетним завданням стала підтримка операцій іракських військ і курдських сил в Іраку, а також послаблення позицій ІД у Сирії. Серед особливих завдань США були: (а) допомога Уряду Іраку у визволенні міст Рамаді та Байджі, створення передумов для поновлення контролю над м. Мосул; (б) допомога новим та додатковим силам у Сирії у встановленні контролю над м. Ракка, головною цитаделлю і столицею ІД; (в) забезпечення кордону між Сирією і Туреччиною з метою значного скорочення припливу іноземних бойовиків і ресурсів до ІД; (г) послаблення внутрішніх мереж комунікації і постачань ІД на територіях Іраку та Сирії; (д) посилення оборони Йорданії і Лівану, в напрямку яких (на південь та захід) відступала ІД⁴⁵. Схоже, окремі повітряні удари завдавалися також з метою руйнування мереж фінансування ІД⁴⁶.

Для сприяння реалізації таких цілей Уряд Туреччини в липні 2015р. надав США доступ до військової авіабази Інджирлік та інших баз на південному сході Туреччини⁴⁷. В листопаді 2015р. була започаткована підтримувана США ірако-курдська операція з метою відновлення контролю над м. Сінджар. Очолювана США військово-повітряна кампанія розпочалася з нальотів на утримувані ІД нафтові об'єкти та інфраструктуру на сході Сирії. Свій перший напад на бойовиків ІД США здійснили поза межами Сирії та Іраку, завдавши повітряного удару, в результаті якого, очевидно, мав бути знищений іракський очільник операцій ІД у Лівії⁴⁸. Крім того, Міністерство оборони США запропонувало план будівництва мережі військових баз в Африці, Південно-Східній Азії та на Близькому Сході для підтримки операцій проти ІД⁴⁹.

Здійснені в листопаді терористичні акти в Парижі спонукали Францію до активізації повітряних ударів по ІД. Франція, починаючи з вересня 2014р., вже завдавала повітряних ударів по силах ІД в Іраку, а у вересні 2015р. розпочала нальоти на об'єкти ІД у Сирії.

Велика Британія у грудні 2015р. також поширила зону авіаційних ударів з території Іраку на Сирію⁵⁰. Заради схвалення Парламентом таких змін

⁴⁴ US Department of Defense, 'Operation Inherent Resolve: targeted operations against ISIL terrorists', Special report.

⁴⁵ US Department of Defense, 'Department of Defense background press briefing on enhancing counter-ISIL operations', News transcript, 30 Oct. 2015.

⁴⁶ Dyer, G., 'ISIS "financial minister" killed, says US', *Financial Times*, 11 Dec. 2015.

⁴⁷ Yeginsu, C. and Cooper, H., 'US jets to use Turkish bases in war on ISIS', *New York Times*, 23 July 2015.

⁴⁸ Pellerin, C., US Department of Defense, 'Coalition-supported Iraqi Kurds work to cut main ISIL line of communication', US DOD News, Defense media activity, 12 Nov. 2015; Pengelly, M. and Stephen, C., 'Islamic State leader in Libya "killed in US airstrike"', *The Guardian*, 14 Nov. 2015.

⁴⁹ Mazzetti, M. and Schmitt, E., 'Pentagon seeks to knit foreign bases into ISIS-foiling network', *New York Times*, 10 Dec. 2015.

⁵⁰ Parker, G. and McDermott, J., 'UK launches air strikes on Isis in Syria', *Financial Times*, 3 Dec. 2015.

Таблиця 2.2. Міжнародні військові коаліції проти Ісламської держави*Міжнародна коаліція на чолі зі США*

Албанія	Фінляндія	Латвія	Румунія
Австралія	Франція	Ліван	Саудівська Аравія
Австрія	Грузія	Литва	Сербія
Бахрейн	Німеччина	Люксембург	Сінгапур
Бельгія	Греція	Македонія	Словаччина
Боснія і Герцеговина	Угорщина	Молдова	Словенія
Болгарія	Ісландія	Чорногорія	Сомалі
Канада	Ірак	Марокко	Іспанія
Хорватія	Ірландія	Нідерланди	Швеція
Кіпр	Італія	Нова Зеландія	Тайвань
Чехія	Японія	Норвегія	Туреччина
Данія	Йорданія	Оман	ОАЕ
Єгипет	Південна Корея	Польща	Україна
Естонія	Косово	Португалія	Велика Британія
ЄС	Кувейт	Катар	США

Коаліція на чолі з Росією

Ірак	Іран	Росія	Сирія
------	------	-------	-------

Коаліція на чолі із Саудівською Аравією

Бахрейн	Гвінея	Мавританія	Сьєрра-Леоне
Бангладеш	Йорданія	Нігер	Сомалі
Бенін	Кувейт	Нігерія	Судан
Чад	Ліван	Пакистан	Туреччина
Коморські Острови	Лівія	Палестина	Того
Кот-д'Івуар	Мальдіви	Катар	Туніс
Джібуті	Малі	Саудівська Аравія	ОАЕ
Єгипет	Малайзія	Сенегал	Ємен
Габон	Марокко		

Джерела: Joint Statement Issued by Partners at the Counter-ISIL Coalition Ministerial Meeting, 3 Dec. 2014, <<http://www.state.gov/t/pa/prs/ps/2014/12/234627.htm>>; Browning, N. and Irish, J., 'Saudi Arabia announces 34-state Islamic military alliance against terrorism', Reuters, 15 Dec. 2015.

у політиці Уряд Британії вдався до суперечливих пояснень, заявивши, що такі дії могли б підтримати 70-тисячні “помірковані, анти-асадівські та анти-ідлівські сили” в Сирії; проте, стосовно цієї заяви були висловлені серйозні сумніви⁵¹.

У вересні 2015р. російські війська, на прохання Уряду Сирії, почали бомбардування повстанських угруповань у Сирії, включно з Вільною сирійською армією (*Free Syrian Army*) та ІД. Зусилля Росії передбачали відповідні дії очолюваної нею коаліції (Іраку, Ірану та Сирії) з використанням спільного інформаційного центру в Багдаді⁵². Повітряні удари Росії, кількість яких, за приблизними підрахунками, складала наприкінці грудня 2015р.

⁵¹ Lister, C., ‘Yes, there are 70 000 moderate opposition fighters in Syria: here’s what we know about them’, *The Spectator*, 27 Nov. 2015; MacDonald, A., ‘Who are the 70 000 fighters the UK will be backing in Syria?’, *Middle East Eye*, 26 Nov. 2015; ‘Senior defence figures warn David Cameron against saying there are 70 000 opposition fighters in Syria’, *Daily Telegraph*, 4 Dec. 2015.

⁵² ‘Russia, Iran, Iraq & Syria setting up “joint information center” to coordinate anti-ISIS operations’, RT, 26 Sep. 2015. Про участь Ірану в наземних операціях на території Сирії див. підрозділ V цього розділу.

понад 5 000, піддавалися серйозній критиці за їх невибірковий характер і велике число жертв серед мирного населення⁵³.

У середині грудня 2015р. Саудівська Аравія оголосила про створення ісламської військової коаліції для боротьби з тероризмом у складі 34 держав зі спільним оперативним центром в Ер-Ріяді⁵⁴. ІД становить пряму політичну загрозу Саудівській Аравії, оскільки кидає виклик легітимності влади династії Саудів, яка традиційно дотримується специфічного тлумачення ісламу з позицій салафізму сунітського напрямку. Хоча подробиці досі залишаються непевними, але очікується, що ісламська коаліція буде діяти проти ІД; більш того, Саудівська Аравія та сусідні держави Перської затоки, починаючи з березня 2015р., вже завдавали повітряних ударів по союзниках Ірану повстанських силах у Ємені⁵⁵.

Наприкінці року такі країни, як Саудівська Аравія і Туреччина, яких раніше звинувачували в наданні прихованої підтримки ІД, активно долучилися до боротьби проти цього угруповання⁵⁶. Не враховуючи певне “перехресне членство” в коаліціях, очолюваних США та Саудівською Аравією, загальна кількість держав у всіх коаліціях складає: 60 – з коаліції на чолі зі США, 34 – з коаліції на чолі із Саудівською Аравією та чотири – з коаліції, очолюваної Росією, або близько 45% держав-членів ООН, які долучилися до військової відповіді на дії ІД (таблиця 2.2).

Критики повітряних ударів стверджують, що операції, спрямовані на послаблення або знищення ІД, матимуть незначний ефект у підриві привабливості її ідеології і в певному сенсі можуть навіть підвищити її авторитет⁵⁷. Ю.Тоденхьofer (*Jürgen Todenhöfer*), перший західний журналіст, який отримав необмежений доступ на підконтрольні ІД території, стверджує, що кампанія із завдання повітряних ударів грає на користь пропаганді ІД про те, що угруповання веде війну проти Заходу з метою захисту мусульман⁵⁸. Інші фахівці, зокрема колишній заступник директора ЦРУ Дж.Маклафлін (*John McLaughlin*), виступають за застосування як політичної, так і воєнної стратегії, але для ведення воєнних дій необхідно мати сухопутні війська⁵⁹. Втім, наразі в політичних колах західних країн мало хто висловлює бажання розгорнути на театрі воєнних дій сухопутні війська своєї країни для протидії ІД.

⁵³ Al Jazeera, ‘Russian air strikes “killed over 400 Syrian civilians”’, 23 Nov. 2015; Dearden, L., ‘Russia denies killing civilians in Syrian air strikes while threatening to reveal alleged US “collateral damage”’, *The Independent*, 15 Jan. 2016.

⁵⁴ Browning, N. and Irish, J., ‘Saudi Arabia announces 34-state Islamic military alliance against terrorism’, Reuters, 15 Dec. 2015.

⁵⁵ Al Arabiya News, ‘Saudi “Decisive Storm” waged to save Yemen’, 25 Mar. 2015.

⁵⁶ Boghardt (посилання 36); BBC News, ‘Is Saudi Arabia to blame for Islamic State?’, 19 Dec. 2015; Graeber, D., ‘Turkey could cut off Islamic State’s supply lines. So why doesn’t it?’, *The Guardian*, 18 Nov. 2015; Yeginsu, C., ‘Turkey strikes Islamic State targets in retaliation for Istanbul bombing’, *New York Times*, 14 Jan. 2016.

⁵⁷ Atran, S. and Hamid, N., ‘Paris: the war ISIS wants’, *New York Review of Books*, 16 Nov. 2015; Atwan, A.B., ‘When it comes to “Islamic State”, the West just doesn’t get it’, Open Democracy, 9 July 2015.

⁵⁸ Todenhöfer, J., ‘I know ISIS fighters: Western bombs falling on Raqqa will fill them with joy’, *The Guardian*, 27 Nov. 2015

⁵⁹ McLaughlin, J., ‘Ending ISIS (part 3): An ex-CIA chief’s plan’, *Today’s Ozy*, 9 Dec. 2015.

Підготовка, оснащення та консультативна допомога силам опозиції в Іраку та Сирії

Серед багатьох держав, що останніми роками надавали військову допомогу Іраку та Сирії у відповідь на просування сил ІД, найбільшим спонсором були США⁶⁰. У листопаді 2015р. в Іраку було розгорнуто близько 3 500 військових США для надання консультативної допомоги, підготовки дев'яти бригад Сил безпеки Іраку (*Iraqi Security Force, ISF*) і трьох курдських бригад Пешмерги (*Peshmerga*), збору розвідданих про ІД і захисту особового складу та об'єктів США. Партнери з Міжнародної коаліції відрядили 1 500 радників та інструкторів. Підготовку пройшли близько 16 500 службовців *ISF* і Пешмерги, ще 3 000 – наразі її проходять⁶¹.

У жовтні 2015р. Адміністрація Президента Обами оголосила про внесення змін до програми Фонду партнерства у протидії тероризму (*Counterterrorism Partnerships Fund*) з бюджетом \$500 млн., спрямованої на підготовку та оснащення перевірених членів сирійської опозиції. Конгрес США ухвалив та профінансував програму у 2014р., але її незначні результати, військове втручання Росії у Сирії та заклики частини членів Конгресу до розширення завдань із захисту цивільного населення призвели до перегляду окремих напрямів та обсягів її функціонування. Головною зміною було розгортання близько 50 представників Сил спеціального призначення США у північній Сирії – як радників при силах, що протидіють ІД⁶². Загалом, програми США з підготовки та матеріального забезпечення у Сирії та Іраку – як і подібні їм в Афганістані – були або провальними, або дуже неефективними. Так, в Іраку у 2003-2011рр. США витратили близько \$25 млрд. на підготовку Сил безпеки Іраку, які швидко зазнали поразки від ІД, після чого були змушені відвоювати такі ключові міста, як Рамаді та Мосул⁶³. У вересні 2015р. повідомлялося, що завдяки зусиллям США і членів Коаліції з оснащення підготовки сирійських солдатів для боротьби з ІД вдалося створити лише незначну кількість підрозділів, здатних до активних бойових дій⁶⁴.

Зусилля з протидії фінансуванню ІД та обмеження переміщень іноземних бойовиків

У 2014р. з метою посилення міжнародних санкцій, спрямованих на припинення припливу іноземних бойовиків і фінансування організацій, пов'язаних з ІД, Джебхат ан-Нусрою та Аль-Каїдою, були ухвалені дві резолюції РБ ООН. Резолюція 2170 закликає всі держави-члени ООН “вжити на національному рівні заходів для унеможливлення припливу іноземних

⁶⁰ Інші країни: Албанія, Австралія, Білорусь, Болгарія, Канада, Хорватія, Чехія, Естонія, Франція, Німеччина, Угорщина, Іран, Італія, Росія та Велика Британія. Див.: Веземан (посилання 25).

⁶¹ Brooks, D., ‘82nd commander sees hope in Iraq, confident in forces’ fight against ISIL’, *Fayetteville Observer*, 12 Nov. 2015.

⁶² US Department of Defense, ‘Department of Defense press briefing by Colonel Warren via teleconference from Baghdad, Iraq’, News transcript, 4 Nov. 2015.

⁶³ Tritten, T., ‘House to review US programs to train and equip foreign forces’, *Stars and Stripes*, 8 Oct. 2015.

⁶⁴ Austin, L. (Gen.), Commander, US CENTCOM, Testimony before the Senate Armed Services Committee, ‘US Strategy Against ISIS’, 16 Sep. 2015.

бойовиків-терористів до ІД і Джебхат ан-Нусри, притягати до кримінальної відповідальності згідно з чинним міжнародним правом іноземних бойовиків-терористів з їх складу, та всіх інших осіб, групи, підприємства та організації, пов'язані з Аль-Каїдою". Також Резолюція нагадує про зобов'язання держав-членів ООН запобігати переміщенням терористів, обмежувати їх фінансування та постачання їм озброєнь, а також обмінюватися інформацією про терористичні угруповання. Резолюція 2178, відповідно до міжнародного законодавства, вимагає від держав-членів ООН запобігати "вербуванню, організації, перевезенням або оснащенню осіб, які прямують до Держави іншої, ніж їх Держава проживання або підданства, з метою скоєння, планування або участі в терористичних актах". 12 лютого 2015р. РБ ООН одностайно схвалила Резолюцію 2199, яка підтвердила та роз'яснила порядок застосування санкцій ООН проти фізичних і юридичних осіб, які пов'язані з ІД, надають активну чи пасивну фінансову допомогу ІД, Джебхат ан-Нусрі та іншим організаціям, пов'язаним з Аль-Каїдою⁶⁵.

Водночас, у намаганні вплинути на фінансові ресурси ІД міжнародна спільнота постала перед політичним викликом. Фінансова потужність угруповання зумовлена надходженням значних обсягів фінансування переважно від внутрішніх джерел, а також вмінням користуватися неконтрольованою територією і "прозорістю" кордонів для переміщення грошей і награбованого антикваріату⁶⁶. Такі ознаки часто свідчать про те, що у випадку з ІД найпоширеніші інструменти політики боротьби з фінансуванням тероризму є неефективними, тоді як нові засоби протидії перебувають в зародковому стані та мають бути збалансовані з метою запобігти завданню шкоди місцевим економікам, сфері послуг і загостренню гуманітарної кризи.

Зусилля міжнародної спільноти із запобігання переміщенням іноземних бойовиків також зазнали серйозних труднощів⁶⁷. Експерти спеціальної групи США з протидії тероризму та переміщенням іноземних бойовиків дійшли висновку, що "наразі немає повної глобальної бази даних з іменами іноземних бойовиків. Натомість країни, в т.ч. і США, покладаються на компільовану систему для обміну особистими даними екстремістів, що збільшує можливості іноземних бойовиків скористатися прогалинами в цій системі"⁶⁸. На спеціальному засіданні, скликаному РБ ООН з метою обговорення імплементації Резолюції 2178, був окреслений перелік потрібних безпекових, правових і розвідувальних заходів, а також акцентована увага на потребах створення системи контрпропаганди та усунення першопричин радикалізації⁶⁹. Ці проблеми набули особливого значення в Європі та Туреччині. Політична відповідь ЄС охоплює заходи із запобігання

⁶⁵ UN Security Council Resolution 2170, 15 Aug. 2014; UN Security Council Resolution 2178, 24 Sep. 2014; UN Security Council Resolution 2199, 12 Feb. 2015.

⁶⁶ Myers, S.L. and Kulish, N., "Broken system" allows ISIS to profit from looted antiquities', *New York Times*, 9 Jan. 2016.

⁶⁷ Гріп Л. Зростання числа іноземних терористів-бойовиків з Європи. – *Щорічник СІПІ 2015*, підрозділ III розділу 6.

⁶⁸ US House of Representatives, Homeland Security Committee, *Final Report of the Task Force on Combating Terrorist and Foreign Fighter Travel* (Homeland Security Committee: Washington, DC, Sep. 2015).

⁶⁹ United Nations, Security Council, 'Action against threat of foreign terrorist fighters must be ramped up, Security Council urges in high-level meeting', Press release SC/11912, 29 May 2015.

радикалізації, виявлення підозрілих поїздок, розслідування злочинів і переслідування підозрюваних, а також розширення співпраці з третіми країнами. Туреччина у вересні 2015р. впровадила заборони на подорожі 20 тис. осіб, підозрюваним у належності до іноземних бойовиків, запобігши їх потраплянню до Сирії та Іраку⁷⁰. Водночас, ця проблема має глобальний характер, і багато країн надають їй уваги на національному рівні, часто в рамках більш масштабних дій з де-радикалізації і протидії тероризму. Росія, наприклад, також намагається зупинити радикалізацію мусульманської молоді та її вербування в інтересах ІД⁷¹.

Перспективи на 2016р. і наступний період

Наприкінці 2015р. міжнародні дискусії стосовно способів протидії загрозі ІД зосереджувалися на п'яти блоках взаємопов'язаних питань:

1. *Усвідомлення природи загроз, що походять від ІД.* Чи є угруповання загрозою регіональному порядку, транснаціональною терористичною загрозою чи одразу і тим, і іншим? Яким чином різні точки зору на загрозу ІД впливатимуть на формування міжнародної реакції?

2. *Формування збалансованих цілей боротьби з ІД.* Які цілі є найбільш досяжними, якими засобами та за який проміжок часу? Яким чином міжнародне співтовариство мало б збалансувати використання дипломатичних, військових та економічних важелів у протидії загрозі ІД? Яким чином міжнародна спільнота може зменшити привабливість ідеології ІД?

3. *Застосування військової сили.* Чи є доцільним доповнювати повітряні удари використанням сухопутних військ для визволення захоплених ІД територій? На яких правових засадах могла б бути санкціонована така операція? Хто міг би надати сухопутні війська? Якими будуть витрати матеріальних, фінансових і людських ресурсів? Які політичні та безпекові інструменти могли б у найкращий спосіб запобігти поверненню екстремістів на визволені території та отриманню ними підтримки на місцевому рівні?

4. *Майбутнє Іраку та Сирії.* Наскільки успіхи в боротьбі проти ІД залежать від змін у політичних процесах в Іраку та Сирії? Яким чином загроза ІД може вплинути на міжнародну політику стосовно Сирії та Іраку, надання підтримки партнерам та розміщення біженців?

5. *Популярність ІД та подібних їй угруповань.* Чому вони приваблюють невелику, але дуже важливу меншість переважно мусульманської молоді в багатьох не схожих одна на одну країнах?

Останнє питання виводить обговорення за рамки тактичних і стратегічних аспектів, які домінували в дискусіях 2015р. У міжнародних спорах радикалізація сприймається як подія, якій можна запобігти, а наслідки якої не є незворотними. Є й інша, складніша, але, можливо, продуктивніша альтернатива – приділити увагу пильному вивченню соціального та культурного підґрунтя радикалізації⁷².

⁷⁰ Council of the European Union, 'The challenge of foreign fighters and the EU's response', Factsheet, 9 Oct. 2014; 'Turkey puts travel ban on 20 000 foreign fighters', *Hurriyet Daily News*, 2 Sep. 2015.

⁷¹ Hille, K., 'Russia and radicalisation: homegrown problem', *Financial Times*, 7 Dec. 2015.

⁷² Schmid, A.P., *Radicalisation, De-radicalisation, Counter-Radicalisation: A Conceptual Discussion and Literature Review* (International Centre for Counter-Terrorism: The Hague, 2013).

Різні підходи США, Росії, Ірану, Туреччини, Європи та арабських держав до участі у протидії ІД дедалі більше ускладнюють їй без того непростої кризової ситуації, що зумовила піднесення ІД і сприяла її розширенню. Розбіжності в підходах дають зрозуміти, що формування спільної міжнародної відповіді на згадані вище питання буде складним завданням. За межами військових зусиль з боку США та Росії уряди багатьох держав намагаються сформувати ефективну політику протидії радикалізації всередині своїх країн і посилити їх стійкість до терористичних нападів.

Багато учасників нападів у Парижі в листопаді 2015р. були європейцями, “інфікованими” ідеями ІД⁷³. В окремих країнах вони могли діяти потайки і скоювати напади на цивільних у публічних місцях з використанням поясів смертників та автоматичної зброї. Як наслідок, у Франції та поза її межами дискусії зосередилися на таких більш широких питаннях, як посилення повноважень із забезпечення державної безпеки і стеження, імміграція, ідентифікація осіб, свобода віросповідання, потреба в резолюції стосовно громадянської війни в Сирії, доцільність ширшого втручання сухопутних військ.

Досягнення врегулювання конфлікту в Сирії означатиме перемовини з ІД або щонайменше намагання ослабити угруповання з використанням військових і невійськових засобів⁷⁴. Одностайне ухвалення РБ ООН 18 грудня 2015р. Резолюції 2254, що закликає до припинення вогню та політичного врегулювання в Сирії, було важливим кроком уперед. Резолюція передбачає створення в Сирії Уряду єдності та закликає негайно припинити напади на цивільні об’єкти⁷⁵. Започаткування переговорів між Урядом Сирії та опозицією планувалося на січень 2016р. Резолюція також схвалила продовження боротьби з метою завдання поразки ІД, що поставило під сумнів довгострокову перспективу її існування. Якщо ІД не вдасться відновити динаміку у ключових сферах своєї діяльності або вона зазнає невдач під натиском сил коаліції, тоді вона матиме труднощі в утримуванні територій і залученні нових бійців до своїх лав. Якщо поразка ІД станеться у більш віддаленій перспективі, то, тим не менш, слід знайти спосіб знизити протестний потенціал мусульман-сунітів, який міцніє в усьому арабському світі, та охолодити конкуренцію за вплив і гегемонію між сунітською Саудівською Аравією та шіїтським Іраном, яка призвела до т.зв. “війн чужими руками” в Ємені, Іраку та Сирії і до подальшого загострення напруженості в регіоні наприкінці 2015р.

⁷³ Henley, J., Graham-Harrison, E. and Burke, J., ‘France: the secular seat of Europe that has lost so many to radical Islam’, *The Guardian*, 14 Nov. 2015.

⁷⁴ Powell, J., ‘Bombing ISIS is not enough: we’ll need to talk to them too’, *The Guardian*, 1 Dec. 2015.

⁷⁵ United Nations, Security Council, ‘Security Council unanimously adopts Resolution 2254 (2015): endorsing road map for peace process in Syria, setting timetable for talks’, Meetings coverage SC/12171, 18 Dec. 2015.

III. Як потоки біженців змінюють Близький Схід?

МАХА ЯХ'Я

Станом на червень 2015р., війни в Іраку та Сирії змусили покинути домівки близько 4 млн. іракців і 12 млн. сирійців, що стало історичним поворотним пунктом для регіону¹. В обох країнах природа конфліктів, яка дедалі більше набуває рис міжконфесійної ворожнечі, підриває принципи існування національної держави, створеної на засадах соціального різноманіття. Мішенями як для державних сил, так і для недержавних суб'єктів стають особи і громади, залежно від їх етнічної або релігійної належності. Водночас, занепокоєння різними аспектами ідентичності значною мірою впливає на політику стосовно біженців у Лівані та Йорданії – двох країнах, які разом із Туреччиною сьогодні приймають основну масу біженців з Іраку та Сирії (схема 2.4). Ліванські політики занепокоєні припливом великого числа біженців, що може порушити дуже хиткий міжконфесійний баланс у країні та підірвати наявну структуру врядування. В Йорданії проблеми ідентичності стосуються переважно питань національного походження та перетворення східних йорданців у власній країні на національну меншину². У чотирьох арабських країнах, дві з яких втрачають велике число громадян, а дві інші – приймають великі маси біженців, виникли принципово нові найбільш небезпечні прошарки населення. У Сирії та Іраку мільйони внутрішньо переміщених осіб (ВПО, *internally displaced persons, IDPs*), змушених покинути власну землю, живуть у вкрай скрутних умовах. У Лівані та Йорданії біженці розселені в найбільш небезпечних регіонах, що провокує швидке зростання частки незахищеного населення³. І якщо наразі ці явища залишити без відповіді, то подальша поляризація за ознаками ідентичності, разом із зростанням чисельності незахищених прошарків населення, матимуть глибокі та масштабні наслідки для регіональної і міжнародної стабільності⁴.

Розчленування держав і фрагментація суспільств

Сьогодні врядування в Сирії здійснюється – якщо це взагалі може вважатися врядуванням, – п'ятьма суб'єктами: Урядом Сирії; ІД (підрозділ II); Джебхат ан-Нусрою (опозиційним угрупованням, пов'язаним з Аль-Каїдою) та її союзниками; Вільною сирійською армією та іншими повстанськими угрупованнями; угрупованнями курдів (підрозділ IV). Сирійська держава втратила контроль на понад 80% території на користь згаданих недержавних суб'єктів, а також тисяч менших воєнізованих угруповань⁵. За приблизним підрахунком, на підконтрольних Уряду територіях наразі перебувають близько 10 млн. жителів, тобто 63% тих, хто досі залишився в Сирії; при цьому, на територіях, підконтрольних ІД та угрупованням курдів, перебувають по 2 млн. жителів. Ще 2 млн. – розпорошені на решті території країни⁶.

¹ Про конфлікт у Сирії див. підрозділ II розділу 4 цього видання.

² Yahya, M., *Refugees and the Making of an Arab Regional Disorder* (Carnegie Middle East Center: Beirut, 9 Nov. 2015).

³ Yahya (посилання 2).

⁴ Про вплив кризи біженців у Європі див. підрозділ III розділу 11 цього видання.

⁵ Strack, C., 'Syrian Government no longer controls 83% of the country', *Jane's* 360, 23 Aug. 2015.

⁶ Balanche, F., 'Ethnic cleansing threatens Syria's Unity', Washington Institute, 3 Dec. 2015.

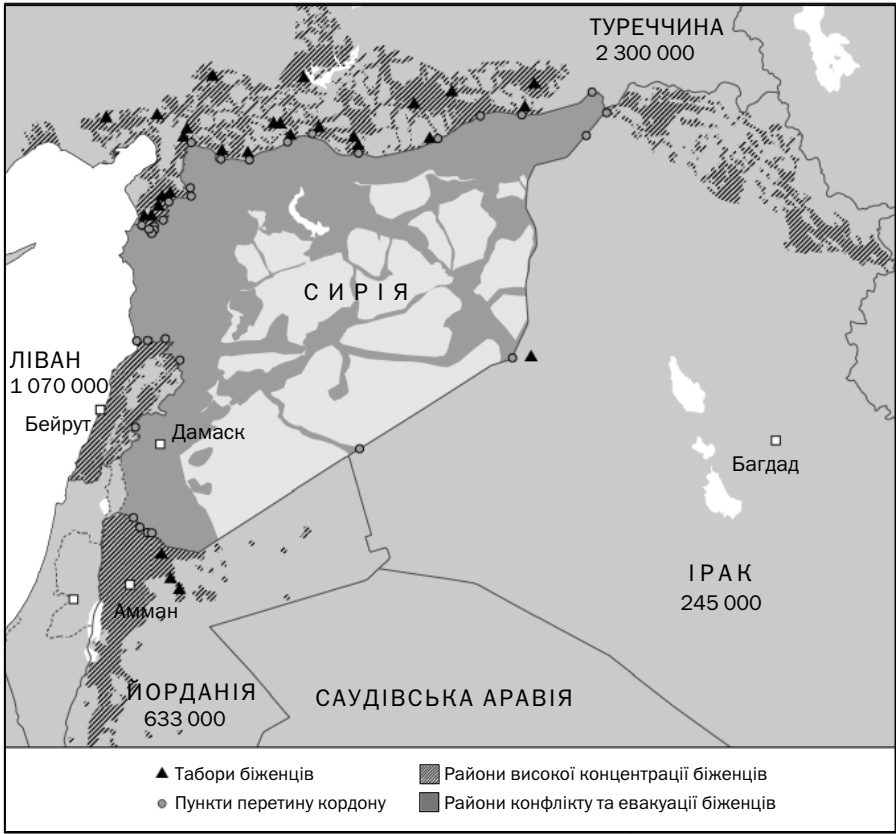

Схема 2.4. Сирійські біженці в сусідніх країнах

Завдячуємо: Х.Аленіусу з консалтингової картографічної служби Нордпіл (*Hugo Ahlenius, Nordpil*), <<https://nordpil.se/>>.

Джерело: Syria Live Map, <<http://syria.liveuamap.com/en/time/03.01.2016>>, Accessed 27 Apr. 2016; and UN Office for the Coordination of Humanitarian Affairs, 'Syrian Arab Republic: humanitarian snapshot (as of 31 Dec. 2015)', <<http://reliefweb.int/report/syrian-arab-republic/syrian-arab-republic-humanitarian-snapshot-31-december-2015-enar>>, Accessed 2 May 2016; US State Department, Humanitarian Information Unit, 'Syria: numbers and locations of refugees and IDPs', 17 Apr. 2015.

Найбільш очевидними наслідками такої фрагментації суспільства та пов'язаними з нею конфліктними ситуаціями є величезні переміщення населення, які відбуваються з темпами та масштабами, небаченими в новій історії арабського регіону⁷. Крім того, певні особи і громади через їх конфесійну або

⁷ З різних причин дані про біженців і ВПО мають лише оціночний характер. Це пояснюється неспроможністю ООН та інших міжнародних організацій дістатися деяких зон конфлікту, труднощами в оцінці повторних переміщень населення, завищенням або заниженням оцінок з політичних міркувань, а також недостатньою надійністю національних систем збору даних про в'їзд або виїзд до сусідніх держав. Проте, адекватні оцінки є можливими, якщо використовувати дані Офісу Верховного комісара ООН у справах біженців (*United Nations High Commissioner for Refugees, UNHCR*) про загальне число осіб і сімей, переміщених під час конфліктів, які ґрунтуються на даних відповідного реєстру ООН. Водночас, ці дані не охоплюють незарєстрованих осіб, які могли в'їхати до країни неофіційними шляхами, або які не звертаються за допомогою *UNHCR*. Інші дані, що використовуються, надходять від національних організацій у справах надання притулку. Див. також підрозділ III розділу 11 цього видання.

етнічну належність перетворилися на мішені для воюючих сторін. Водночас, кордони та державний контроль над територіями руйнуються внаслідок появи нових адміністративно-територіальних утворень.

Як Ірак, так і Сирія перетворилися на спустошені території, де панують смерть і розруха; на них припадає 90% усіх переміщень населення країн Близького Сходу та Північної Африки⁸. Переміщення іракців мало більш тривалий характер, оскільки почалося ще за часів першої війни 1990р. в Перській затоці. Темпи переміщення зростали або знижувалися внаслідок війн або внутрішніх конфліктів і набули найбільшої інтенсивності після виходу на сцену самопроголошеної ІД. Упродовж перших 12 місяців після проголошення ІД у червні 2014р. біженцями стали 2,57 млн. осіб, а нападів угруповання зазнали цілі громади, які до того століттями проживали на території Іраку⁹. У Сирії жорстка відповідь Президента Б.Асада (*Bashar al-Assad*) на мирні виступи цивільного населення 2011р. під гаслами здійснення політичних і соціально-економічних реформ, відчинила двері громадянській війні з великою кількістю конфлікуючих сторін, яка призвела до драматичного колапсу держави та суспільства, внаслідок чого були не лише повторені, але й навіть перевищені втрати Іраку. Кожен із п'яти біженців у світі – сирієць; упродовж останніх чотирьох років 35% сирійців були змушені стати біженцями¹⁰.

Сьогодні Ліван та Йорданія – дві арабські країни, що надають притулок переважній більшості цих біженців. Єдиною не арабською країною, що надала притулок ще більшому числу біженців, є Туреччина (схема 2.4). Станом на січень 2016р., близько 1,1 млн. сирійців та 8 тис. іракців були зареєстровані ООН у Лівані; 640 тис. сирійців і 30,8 тис. іракців – в Йорданії¹¹. Біженці із Сирії почали прибувати до Лівану та Йорданії у 2011р.; понад половина з них – молодші 18 років. Порівняно з розміром країни, найбільший тягар у регіоні несе Ліван – 257 біженців на кожну 1 000 жителів¹². В Йорданії у 2011р., порівняно з 2000р., потік біженців збільшився на 38 тис. осіб. Попри побудову чотирьох таборів біженців (Заатарі, Азрак, Марджіб аль-Фахуд, Кібер-сіті), близько 80% сирійської діаспори живуть в общинах, які їх прийняли, або в тимчасових поселеннях на території країни¹³.

Масштаб вимушених переміщень разом з повсюдними політичними потрясіннями свідчать, що регіон перебуває в історичному поворотному пункті – подібного не бачили від часів завершення Першої Світової війни. Оскільки під натиском ІД кордони між Іраком і Сирією були зруйновані, то учасники різноманітних конфліктів прагнуть перекроїти державні кордони і забезпечити контроль над певними територіями шляхом нападів на осіб і

⁸ UNHCR, *World at War: Global Trends, Forced Displacement in 2014* (UNHCR: Geneva, 2015).

⁹ Internal Displacement Monitoring Center (IDMC), 'Iraq: IDPs caught between a rock and a hard place as displacement crisis deepens', 30 June 2015.

¹⁰ UNHCR (посилання 8).

¹¹ UNHCR, 'Syria regional refugee response: Lebanon', <<http://data.unhcr.org/syrianrefugees/country.php?id=122>>; UNHCR, 'Syria Regional Refugee Response: Jordan', accessed 13 Mar. 2016, <<http://data.unhcr.org/syrianrefugees/country.php?id=107>>.

¹² UNHCR, *Mid-Year Trends, 2014* (UNHCR: Geneva, 2015).

¹³ UNHCR, 'Syria regional refugee response: Jordan', <<http://data.unhcr.org/syrianrefugees/country.php?id=107>>.

громади винятково за ознакою їх ідентичності, включно з етнічними чистками. Жорстокі акти насильства, вчинені ІД проти християн, езидів, шабаків, мандеїв, шийтів і туркоманів в Іраку, в т.ч. масові вбивства та поневолення жінок, є лише одними з прикладів дій різних недержавних суб'єктів у Сирії та Іраку. В етнічних чистках і примусових переміщеннях населення за ознакою релігійної та етнічної належності в Сирії звинувачуються й урядові війська¹⁴. За даними Спеціального доповідача ООН з питань забезпечення прав ВПО, ситуація вказує на те, що рушійними чинниками процесів переміщень є “цілеспрямовані порушення прав людини та гуманітарного права, здійснювані на основі дискримінації за ознаками географічного походження, релігії, політичних поглядів або за іншими ознаками”¹⁵.

Згідно з доповідями Верховного комісара ООН з прав людини, удари сирійського Уряду по густонаселених районах і територіях, де ВПО намагалися знайти притулок, “доводить наявність стратегії терору проти цивільного населення”, метою якої є перетворення підконтрольних опозиції територій на непридатні для життя та примушення сирійців або переїхати на територію, підконтрольну Уряду, або виїхати за межі країни¹⁶. В доповідях привертається увага до іншої підступної та усвідомленої стратегії конфесійного конструювання – шляхом заміни однієї релігійної групи на іншу в таких стратегічно важливих районах, як, наприклад, Забадані, де точилися жорстокі бої¹⁷.

Ці масовані примусові переміщення населення є демографічним наслідком Угоди Сайкса-Піко – британсько-французької домовленості про визначення кордонів країн Арабського Леванту. Нинішні переміщення населення за ознакою ідентичності є не лише переформатуванням суспільства в Сирії та Іраку, але й чинником впливу на політичну ситуацію в сусідніх країнах, насамперед, у Лівані та Йорданії. Цей процес демонтує етнічне та конфесійне різноманіття, притаманне цим суспільствам упродовж тисячоліть. Він призводить до мілітаризації суспільства, оскільки деякі етнічні та релігійні громади прагнуть озброїтися з метою самозахисту¹⁸.

Проблеми з ідентичністю не обмежуються воюючими сторонами

У політичних і публічних дискусіях у Лівані та Йорданії різною мірою, але дедалі більше домінує занепокоєння питаннями біженців. Політичні діячі і представники громадскості дедалі частіше попереджають, що таке різке зростання числа біженців, які потрапляють до їх країн, змінює внутрішню демографічну ситуацію і підриває суспільний устрій. У Лівані є побоювання, що сирійці, переважно суніти, підірвуть хиткий міжконфесійний баланс у країні. В Йорданії такі занепокоєння стосуються більшою мірою етнічних аспектів¹⁹.

¹⁴ Yaha (посилання 2).

¹⁵ UN General Assembly, Protection of and assistance to internally displaced persons: situation of internally displaced persons in the Syrian Arab Republic, Note by the Secretary-General, A/67/931, 15 July 2013.

¹⁶ Human Rights Council, ‘Oral update of the Independent International Commission of Inquiry on the Syrian Arab Republic’, Office of the High Commissioner for Human Rights, 16 June 2014.

¹⁷ *Al Hayat*, [Полонені солдати та демографічні зміни поклали край перемир'ю в Забадані], 16 Aug. 2015 (арабською мовою).

¹⁸ Yaha (посилання 2).

¹⁹ Yaha (посилання 2).

Ліванська держава офіційно визнає 18 релігійних та етнічних громад, а перевірений часом національний пакт усередині політичного керівництва країни передбачає розподіл поміж ключовими релігійними громадами головних посад в Уряді²⁰. Існують певні побоювання, що суттєві зміни в демографічному балансі між громадами можуть спричинити висування вимог з перегляду головних положень пакту. Проблема “міжконфесійного балансу” в багатьох аспектах перетинається з тривалим досвідом Лівану, пов’язаним із затяжною кризою палестинських біженців. Через вісім десятиліть після прибуття до Лівану – як тимчасового заходу в очікуванні політичного врегулювання – палестинці продовжують проживати у 12 таборах для біженців на території країни.

На формування поглядів Йорданії на кризу біженців вплинули також питання національного походження. Утворення після завершення I Світової війни під британським протекторатом Хашимітського Королівства Йорданія, на відміну від Лівану, передбачало повноту прав громадянства для більшості палестинців, які шукали притулку у країні після проголошення держави Ізраїль у 1948р. та після арабо-ізраїльської війни 1967р. Монархія побудувала свою легітимність навколо східно-йорданської національної ідентичності. З часом ця легітимність звелася до хиткого балансу між інтересами племен Східного берегу ріки Йордан і йорданцями палестинського походження. Центральною ланкою цього балансу є претензія на виразну ідентичність йорданців всупереч твердженням про те, що країна стала альтернативною батьківщиною для палестинців, як спочатку, під час чинності протекторату, стверджувала Велика Британія і прихильники побудови ізраїльської держави на палестинських територіях. Своєю чергою, палестинці також намагаються зберегти власну ідентичність і політичне право повернутися до регіону походження. Проте, прибуття великого числа сирійських біженців – після значних припливів біженців з Іраку після першої (1990-1991рр.) і другої (2003-2011рр.) війн у Перській затоці, – загрожує згодом остаточно підірвати демографічний баланс у Східній Йорданії. Цей факт зумовив зростаючу стурбованість жителів Східного берегу ріки Йордан перспективою, за словами одного з колишніх членів Парламенту Йорданії, “їх перетворення незабаром на меншину та гостей у власній країні”²¹.

Зміна політики стосовно біженців в Йорданії і Лівані

В обох країнах проблеми ідентичності були одними з ключових чинників політики стосовно біженців. Ліван і Йорданія – країни, жодна з яких не ратифікувала Конвенцію 1951р. Про статус біженців та відповідний Протокол до неї від 1967р., – спочатку дотримувалися політики відкритих дверей, згідно з якою вони гостинно приймали біженців і щедро надавали їм доступ до різноманітних послуг з охорони здоров’я та освіти. Таким чином вони витратили значні суми на забезпечення біженців. За підрахунками Світового

²⁰ Yahya, M., ‘Taking out the trash: Lebanon’s garbage politics’, Syria in Crisis (blog), Carnegie Endowment for International Peace, 25 Aug. 2015.

²¹ Інтерв’ю колишнього члена Парламенту Йорданії з автором, Бейрут, 17 жовтня 2015р.

банку, криза біженців уповільнила зростання ВВП Лівану з 8% у 2010р. до 2% у 2015р., спричинивши втрату \$13,1 млрд. або понад 11% ВВП²². На думку Світового банку, для стабілізації ситуації було потрібно додатково \$2,5 млрд. для відновлення доступу і збереження якості державних послуг на рівні, що існував до початку сирійського конфлікту²³. За оцінками Світового банку, приплив біженців до Йорданії коштує їй щороку \$2,5 млрд., що складає 6% ВВП і чверть річних бюджетних надходжень²⁴.

З ескалацією конфлікту, що призвела до суттєвого зростання числа прибулих, що шукають притулку, сусідні із Сирією країни зробили більш жорсткою політику стосовно біженців. Замість політики відкритих дверей і гуманітарного підходу прийшли більш жорсткі вимоги забезпечення безпеки. В суспільних стереотипах і політичному дискурсі як в Йорданії, так і в Лівані біженці наразі сприймаються вже не як “гості”, а як “тягар” для суспільства та потенційна загроза безпеці.

Такий жорсткіший підхід до біженців найбільш очевидно проявився в додаткових обмеженнях на приплив біженців, умови їх перебування у країні та на доступ до ринку праці – зокрема, в ухваленні нових законів про оформлення дозволу на проживання та розширення обмежень на офіційне працевлаштування²⁵. Проте, впровадження нових безпекових вимог, разом з відмовою в наданні прибулим статусу і прав біженців, зробили їх беззахисними перед зловживаннями та приниженнями, водночас позбавивши їх можливості звернутися до правосуддя. Доповіді про сирійських біженців, яких примусово повернули додому через “безпекові” вимоги вказують на те, що органи влади не дотримуються принципу *заборони на депортацію (non-refoulement)*, згідно з яким не дозволяється повертати жертву переслідування до його/її переслідувача²⁶. Численними правозахисними організаціями задокументовані також факти різної за формою дискримінації, з якими стикаються біженці²⁷. До таких фактів відносять постійне відчуття страху бути заарештованим, брутальне поводження з боку роботодавців або власників підприємств, відмови в наданні медичного обслуговування та освіти для дітей. Обмежений доступ до ресурсів і постійне відчуття страху змушують біженців робити вибір – включно з долученням до такої нелегальної діяльності, як наркоторгівля та торгівля сексуальними послугами, – що може назавжди змінити їх майбутнє²⁸.

Метою таких змін у політиці був пошук відповідей на ключові виклики, що виникли внаслідок продовження міграційної кризи. Це було також спробою врівноважити негативну громадську думку стосовно відчутних наслідків присутності біженців у секторі державних послуг та на ринку праці. Цей негатив виник через низку взаємопов'язаних чинників.

²² UNOCHA, ‘Lebanon overview’, Feb. 2016.

²³ World Bank, ‘Executive summary’, *Lebanon: Economic and Social Impact Assessment of the Syrian Conflict* (World Bank: Washington, DC, 2013).

²⁴ World Bank Middle East and North Africa Region, *MENA Quarterly Economic Brief: The Economic Effects of War and Peace*, no. 6 (Jan. 2016), p.16.

²⁵ Dyke, J., ‘Stranded Syrians at “serious risk” of losing refugee status in Lebanon’, *IRIN*, 16 Mar. 2015.

²⁶ Human Rights Watch, ‘Lebanon: Syrian forcibly returned to Syria’, 7 Nov. 2014.

²⁷ Human Rights Watch (посилання 26).

²⁸ Frelick, B., ‘Rot or die: Iraqi refugees in Lebanon’, Human Rights Watch, 3 Dec. 2007.

Більшість біженців із Сирії потрапили до найбільш злиднених районів Лівану та Йорданії, що з часом призвело до значного зростання конкуренції між біженцями та найбільш бідними жителями Лівану та Йорданії за жалюгідні місцеві ресурси. В Лівані найбільша щільність біженців спостерігається в Аккарі, Гермелі та долині Бекаа, навколо міст Тріполі на півночі та Тір на півдні, а також у таких районах міської бідноти, як Хей ес-Суллум або в неформальних поселеннях на зразок Шатілі. Близько 85% біженців проживають у місцевостях, де понад дві третини населення живуть нижче офіційно визначеної межі бідності у \$2,40 на день²⁹. В Йорданії спостерігається подібна ситуація, коли три чверті біженців проживають у зубожілих районах столиці Амману, а також у двох північних провінціях, Ірбіді та Мафраку, де проживають 40-50% усіх бідняків країни.

З часом катастрофічне зростання чисельності населення призвело до підвищення навантаження на наявну інфраструктуру, спричинюючи напруженість між щойно прибулими та місцевими жителями. Однак, хоча зростання попиту на суспільні послуги внаслідок присутності великого числа біженців значно ускладнило доступ до медичних послуг, житла та освіти, насправді, біженці не були головною причиною таких обмежень – їх причини полягають радше у зростанні структурних проблем в обох країнах, що й призвело до спаду економічної активності та дефіциту в наданні послуг. Погіршилась і якість послуг. Так, значне зростання попиту на освітні послуги змусило проводити заняття у школах у дві зміни, призвело до перенасиченості освітніх закладів і підвищило пропорції “учень-учитель”³⁰. Зростання попиту на притулок поглибило вже існуючий дефіцит житла. В Йорданії, у містах Мафрак і Рамта вартість оренди житла зросла в шість разів, що відчули на собі найбільш бідніші йорданці, які не є власниками житла. В Лівані, в деяких районах Бейрута, вартість оренди житла зросла майже на 400%³¹. Так само придбання біженців значно підвищило попит на вкрай обмежені водні ресурси, що негативно вплинуло на середній рівень забезпеченості водою простих йорданців, особливо в північних областях, які приймають біженців. Добовий рівень водопостачання знизився до 30 л на одну особу, порівняно з 80 л, що вважаються стандартом забезпечення розвитку³². Водночас, трудова конкуренція відзначається лише в неформальному секторі – на сезонних сільськогосподарських роботах і в будівництві, де готовність сирійців працювати за меншу зарплату зумовила витіснення ліванських та йорданських робітників і зниження рівня оплати³³. Важливо зазначити, що така конкуренція спостерігається серед найбільш маргіналізованих членів суспільства.

²⁹ World Health Organization, ‘Situation in Lebanon’, *WHO Donor Snapshot: Lebanon* (Jan.-June 2014); Government of Lebanon and United Nations, *Lebanon Crisis Response Plan, 2015-16* (Dec. 2014).

³⁰ Дані з дискусій автора в Міністерстві освіти та вищої освіти в Лівані, а також з різними зацікавленими особами в Йорданії у 2015 та 2016рр.

³¹ International Labour Organization (ILO), Regional Office for the Arab States, *Assessment of the Impact of Syrian Refugees in Lebanon and their Employment Profile* (ILO: Beirut, 2013); Mercy Corps, ‘Mapping of host community-refugee tensions in Mafrak and Ramtha, Jordan’, 8 May 2013.

³² Mercy Corps, *Tapped out: Water Scarcity and Refugee Pressures in Jordan* (Mercy Corps: Portland, OR, Mar. 2014).

³³ Stave, S.E. and Hillesund, S., *Impact of Syrian Refugees on the Jordanian Labour Market* (International Labour Organization and FAFO: Beirut and Oslo, 2015).

Зростання чисельності нижчих прошарків

Унаслідок кризи біженців велике число людей вимушено опинилися на задвірках суспільства у статусі його зайвих членів, не маючи змоги покращити життя. На теренах чотирьох арабських країн виникає новий, нижчий прошарок арабського населення, що супроводжується поширенням бідності, особливо в урбанізованій місцевості, а також украй негативними процесами, що впливають на здоров'я, освіту і прибутки. В Іраку та Сирії – це мільйони збіднілих ВПО. У Лівані та Йорданії цей новий прошарок охоплює соціально незахищених місцевих жителів і біженців.

Великі масштаби внутрішнього переміщення населення наочно показують, наскільки катастрофічно змінюється структура суспільства в Іраку та Сирії³⁴. У Сирії мінливий характер і межі конфлікту, а також політика “здавайся або помирай” – з використанням бочкових бомб і хімічної зброї, блокади цілих регіонів з метою заборони постачань їжі, ліків та інших предметів першої необхідності, – впроваджувана режимом та іншими сторонами конфлікту, примусили залишити домівки 7,6 млн. осіб³⁵. В Іраку, станом на червень 2015р., конфлікт змусив шукати притулку у власній країні 3,1 млн. іракців³⁶. Утікачі рушили до збудованих для них таборів – неформальних поселень з тимчасовими, поганой якості спорудами, розташованих по всій країні в місцях на кшталт будівельних майданчиків. У доповідях відзначається, що внаслідок зростання вартості проїзду через зони конфлікту більшість сирійських переселенців прагнуть потрапити радше до неформальних поселень, аніж до офіційних таборів біженців, збудованих на півночі країни і вздовж кордону з Туреччиною³⁷.

Перебування в таборі для біженців дуже нагадує життя в гетто: невизначені правові умови, відсутність захисту від виселення, убога інфраструктура, фізична небезпека та мінімальний доступ до послуг. Ситуація в неформальних поселеннях є ще більш небезпечною, ніж в офіційних таборах для біженців, оскільки забезпечення водою, санітарія та охорона здоров'я, розселення та наявність освітніх закладів не контролюються агенціями ООН або неурядовими організаціями (НУО). Так, у Сирії близько половини неформальних поселень не мають функціонуючих туалетів, унаслідок чого забруднюється питна вода і зростає ризик поширення інфекційних захворювань³⁸.

Водночас, незалежно від місця проживання (в офіційно збудованих таборах, неформальних поселеннях або вдома), жителі Сирії та Іраку в цілому страждають від катастрофічного занепаду. В Сирії рівень безробіття підвищився з 14,9% у 2011р. до 57,7% у 2014р. Крім того, близько 80% населення наразі вважаються бідними, а дві третини – живуть в умовах повного зубожіння; при цьому понад 45% дітей шкільного віку в Сирії не відвідують шкіл, що особливо вражає на фоні довоєнного рівня загальної освіти та 90%-ої

³⁴ UNHCR, 'Internally Displaced People', [n.d.], <<http://www.unhcr.org/pages/49c3646c146.html>>.

³⁵ Human Rights Council (посилання 16).

³⁶ Internal Displacement Monitoring Center (посилання 9).

³⁷ REACH, *Displaced Syrians in Informal Settlements within Syria and in Neighbouring Countries*, Aug. 2014.

³⁸ REACH (посилання 37).

грамотності³⁹. Близько 6,3 млн. сирійців страждають від браку харчування, а кожна десята дитина – від недоїдання⁴⁰.

Водночас, долучення незаможних біженців до найбільш вразливих прошарків ліванського та йорданського населення збільшує чисельність вразливих груп в обох країнах. Третина ліванської молоді є наразі безробітними, що є свідченням зростання безробіття, порівняно з 2011р., на 50%⁴¹. В Йорданії аналогічні показники свідчать про підвищення темпів зростання бідності серед уразливих груп населення внаслідок витіснення йорданських працівників неформального сектору сирійськими біженцями. Для біженців така ситуація є ще більш жахливою. Біженці в Лівані мають лише обмежений доступ до засобів існування та залежать від допомоги ззовні. Багато з них для задоволення базових потреб мусять витратити значно більше, ніж заробляють, виснажуючи рештки заощаджень або потрапляючи в повну залежність від друзів і близьких. У Лівані понад половини біженців є беззахисними, третині – не вистачає документів для вільного пересування, а 75% – ледве зводять кінці з кінцями⁴². За оцінками, сирійські працівники в Лівані заробляють значно менше офіційно встановленого рівня мінімальної зарплати, а 92% – працюють нелегально без правового та соціального захисту. Банальним для країни явищем є також дитяча вулична праця⁴³.

Дві третини сирійських біженців у Йорданії живуть нижче офіційно визначеної у країні межі бідності, що дорівнює місячному доходу в 68 йорданських динарів (\$97) на особу, а кожна шоста сім'я біженців змушена задовольнятися доходом менше \$40 на особу⁴⁴. Крім того, кожен десятий біженець мешкає у приміщенні, що вважається небезпечним для життя, а близько половини (47%) – мають житлові умови, що визнані поганими⁴⁵. Особливо неприйнятною виглядає стратегія виживання, коли дітей позбавляють можливості навчатися – з метою їх працевлаштування для заробляння грошей, з яких формується дохід родини.

Втрачене покоління?

Нинішня ситуація загрожує майбутньому цілого покоління сирійської та іракської молоді, яка підрастає в умовах конфлікту, маючи мінімальні перспективи досягти кращого майбутнього. Зростає занепокоєння долею найуразливішої частини біженців – дітей. У нещодавньому інтерв'ю в таборі Заатарі в Йорданії

³⁹ Syrian Center for Policy Research (SCPR), *Alienation and Violence: Impact of Syria Crisis Report 2014* (Damascus: SCPR, 2015).

⁴⁰ Food and Agriculture Organization of the United Nations, 'Syria crisis', Executive brief, Sep. 2014; Yahya, M., 'Iraq's existential crisis: sectarianism is just part of the problem', Carnegie Endowment for International Peace, 6 Nov. 2014.

⁴¹ UN News Center, 'The number of Syrian refugees in Lebanon surpasses one million: UN agency', 3 Apr. 2014.

⁴² UNHCR, 'Syrian refugees: Inter-agency regional update', 19 Mar. 2015

⁴³ ILO (посилання 31), p.27

⁴⁴ Щомісячна сума 68 йорданських динарів на особу – це мінімальний для виживання рівень, нижче якого людина не може задовольняти базові потреби в їжі та предметах першої необхідності; див.: UNHCR, *Living in the Shadows: Jordan Home Visits Report 2014* [n.d.], <<http://data.unhcr.org/syrianrefugees/country.php?id=224>>.

⁴⁵ До небезпечних помешкань належать намети, фургони, підвали та горища; див.: UNHCR (посилання 44).

один юний біженець із Сирії, відповідаючи на питання про прогрес в його країні, заявив: “На мою думку, ми не отримаємо свободи, Башар переможе”. А потім продовжив: “Я мрію, що ми переможемо. А моєю другою мрією є... коли мені виповниться 16 або 18 років, я поїду до Сирії і приєднаюся до джихаду”⁴⁶. Така відповідь є трагічною ознакою втраченого покоління молоді, яка підрастає в умовах конфлікту та для якої наслідки війни і тривалого переселення є найбільш катастрофічними. Багато хто з молодих людей були очевидцями насильства та мають сумні спогади про неймовірний жах, що торкнувся їх родин і громад. Вони втратили друзів, домівки та майбутнє. Ще більше ускладнює трагедію таких дітей втрата перспектив отримання освіти. Сьогодні в арабському регіоні перебувають 21 млн. дітей або позбавлені можливості отримати шкільну освіту, або ризикують втратити таку можливість. Переважна більшість цих дітей – біженці із Сирії та Іраку або вихідці з громад переселенців. Так, Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ, *United Nations Children's Fund, UNICEF*) повідомляє, що близько 2,8 млн. сирійських дітей і 50% сирійських біженців віком 6-17 років у 2014р. не відвідували школу⁴⁷.

Брак освіти матиме катастрофічні наслідки в багатьох аспектах. Для дітей та молоді – це втрачене майбутнє. Без базових навичок читати та рахувати діти й молодь матимуть обмежені шанси працевлаштування з гідною зарплатою або заробляння на життя. Критичним є те, що у відповідь на ці проблеми система освіти надає недостатньо можливостей влаштуватися в житті молоді віком від 14 до 25 років – саме тоді, коли хлопчики стають дорослими та починають шукати варіанти власного майбутнього.

У воєнні часи освіта допомагає утримувати дітей і молодь поза конфліктом. Нещодавній аналіз причин, що спонукали сирійських дітей долучатися до бойових дій – на додаток до намагання уникнути тортур від рук урядових військ, потрапляння до зон бойових дій слідом за друзями та членами родини, участі в політичних протестах, пошуку роботи – виявив ще дві специфічні причини. Перша з них – брак можливостей отримати освіту через або проживання в охоплених боями районах, де шкіл немає, або вигнання зі школи з політичних причин. Друга причина – вербування дітей до лав збройних угруповань у таборах біженців⁴⁸.

Кількісно оцінити масштаби цієї проблеми вкрай важко, але жакіття, свідками яких стали ці діти, численні випадки нанесення їм травм зумовлюють зростання ризику вербування дітей воюючими сторонами. Як зазначала у 2013р. експерт ЮНІСЕФ із захисту дітей Дж.МакФейл (*Jane MacPhail*), табір Заатарі – це “благодатний ґрунт для вербування молодих людей”. Також вона додала: “Якщо ми не дістанемося до цих дітей, вони втратять розуміння не лише моральних цінностей, але й сенсу життя”⁴⁹.

⁴⁶ MacKinnon, M., ‘Why young Syrian refugees will haunt the Mideast for decades to come’, *Globe and Mail*, 14 Sep. 2013.

⁴⁷ UNICEF, *No Place for Children: The Impact of Five Years of War on Syria's Children and their Childhood* (UNICEF: Amman, 14 Mar. 2016).

⁴⁸ Human Rights Watch, ‘Maybe we live and maybe we die: recruitment and use of Syrian children in armed combat’, 22 June 2014, p.13.

⁴⁹ MacKinnon (посилання 46).

Невдала міжнародна відповідь

Політична безвихідь на міжнародному рівні, зокрема в РБ ООН, зумовила продовження та ескалацію конфліктів в Іраку та Сирії. На фоні різноманіття суб'єктів регіонального та міжнародного рівня, які підтримують широкий спектр місцевих угруповань, дипломатичні зусилля, що найкращим чином втілились у Женевському процесі, досі не дали результатів⁵⁰. Це змінило пріоритети у ставленні до військових і безпекових засобів врегулювання конфліктів, що розгортаються, включно з очолюваною США Міжнародною коаліцією протидії ІДІЛ і воєнними діями Росії з підтримки сирійського режиму.

Наприкінці 2015р. перемир'я залишалось крихким, а перспективи встановлення тривалого миру залежали від дуже багатьох чинників – не останньою чергою, від домовленостей між міжнародними та регіональними закусіними впливовими силами, зокрема США, Росією, Туреччиною, Саудівською Аравією та Іраном. З метою уникнення можливості наступного конфлікту будь-яке політичне врегулювання потребуватиме наявності механізмів зміцнення довіри між воюючими сторонами стосовно майбутнього статусу Б.Асада. Також необхідно серйозно розглядати роль місцевого самоврядування, що виникло в підконтрольних повстанцям районах, як потенційного учасника мирного врегулювання на місцевому рівні. Крім того, на порядку денному донорської конференції в Лондоні, запланованої на лютий 2016р., як очікується, стоятимуть питання великого розриву у фінансуванні гуманітарної допомоги та підтримки розвитку, що надаються як біженцям, так і приймаючим громадам.

Висновки

Відгуки сирійського конфлікту, з яких найбільш помітним та найболючішим є криза біженців, не вщухнуть з припиненням бойових дій. Наслідки кризи впливатимуть на життя регіону впродовж найближчих десятиліть. Масштабні переміщення людей і вимушені тимчасові переселення, які вже сталися, означають, що відновлення суспільної злагоди в Сирії постане перед колосальними викликами. Водночас, сусідні Ліван та Йорданія матимуть швидко переглянути свою політику з метою врахування проблем у реагуванні на значне зростання чисельності населення, а також на пов'язані з цим політичні та соціально-економічні виклики. По суті, обидві країни мають активно обмірковувати можливі способи перетворення тягаря, що насувається, на сприятливу можливість диверсифікації ресурсів і розширення можливостей працевлаштування, враховуючи при цьому потреби забезпечення розвитку. Європейські країни, які стали свідками великого напливу біженців, мають докласти значних і більш активних зусиль для припинення сирійського конфлікту.

⁵⁰ Міжнародна мирна конференція з питань Сирії, що тривала в Женеві з 2012 по 2014рр. під проводом ООН.

Спричинене конфліктом і війною падіння показників розвитку долатиметься десятиліттями – мірою задоволення потреб покоління, травмованого великими втратами. Це вимагатиме значних зусиль і всеохопного співробітництва міжнародних донорів, організацій, регіональних і національних адміністрацій. Водночас, виснаження людських ресурсів у Сирії не обмежується колосальними людськими жертвами, втратами засобів існування та охоплює значний відплив середнього класу і професійних працівників, що унеможливить поточні та майбутні перспективи відбудови країни. Більш важливим, можливо, є руйнування взаємної довіри між соціальними групами, що матиме жакливі наслідки для суспільної згуртованості та забезпечення соціального різноманіття.

Враховуючи фрагментацію політичного ландшафту в нинішній Сирії і присутність великої кількості залучених до конфлікту локальних, регіональних і міжнародних гравців, перспективи повернення біженців додому значною мірою залежатимуть від формування політичного рішення покласти край конфлікту. Зрештою, для забезпечення стабільності політичного врегулювання, воно має передбачати певне відновлення справедливості для тих, чії життя були зруйновані, та гарантії безпеки для тих, хто бажає повернутися.

IV. Курди на Близькому Сході у 2015р.

СОЛІ ОЗЕЛ, АРЗУ ЙІЛМАЗ

Вступ: майбутнє угоди Сайкса-Піко

У 2015р. Близький Схід залишався джерелом нестабільності. Властивість регіону експортувати свої проблеми до інших частин світу була переконливо продемонстрована нападами ІД – найбільш очевидно в Парижі, – а також втручанням Росії у бойові дії в Сирії¹. І втручання Росії, і історична угода стосовно Іранської ядерної програми також вплинули на події в регіоні². У цьому бурхливому середовищі близько 30 млн. курдів (схеми 2.5, 2.6) відстоювали свої інтереси воєнними та політичними засобами, доводячи, що вони були й будуть невід’ємною складовою політики регіону, яку важко проігнорувати. У становленні курдів як політичної сили в Туреччині, Іраку та Сирії відбулися важливі події. У Туреччині процес розв’язання одвічної “курдської проблеми” призвів до кривавого припинення самого процесу, тоді як в Іраку та Сирії курди домоглися прогресу у здійсненні своїх політичних прагнень – навіть якщо вони зупинились у кроці від кінцевої мети. Ці події докладніше описані нижче.

Хоча курди трьох зазначених країн, а також Ірану часто згадуються окремо, проте події в одній курдській громаді тісно пов’язані з подіями в інших. Це стосується не лише зростання відчуття національної єдності, що пов’язує між собою курдські громади, але й їх загальних стратегічних цілей. Цей факт допомагає краще зрозуміти політичну діяльність курдів з точки зору політичної діяльності як Курдистану, так і різних громад у названих державах.

Події 2015р. – як ті, що відбувалися на очах широкого загалу, так і ті, що залишилися поза загальною увагою – продемонстрували, наскільки щільно перетинаються політичні долі різних громад. Крім того, історія курдів тісно пов’язана з регіональним і глобальним силовим протиборством, особливо помітним у Сирії та на територіях Іраку, підконтрольних ІД. Нова розстановка сил у регіоні дозволила курдам скористатися відмінностями в інтересах і політиці різних гравців, а також розширити простір для політичного маневру. Це є реальність, що не була досяжною для курдів, коли на Близькому Сході 100 років тому визначалася модель політичного порядку.

Напередодні сотої річниці Угоди Сайкса-Піко, яка поділила арабські землі Оттоманської імперії між Великою Британією і Францією, бажано звернутися до її тексту і з’ясувати, наскільки крихким є сформований нею геополітичний устрій³. Угода є радше не детальним описом способу розподілу територій, а відбитком впливу імперського правління на новостворені держави та їх “незалежне” майбутнє.

¹ Про діяльність ІД, див. підрозділ II цього розділу; про конфлікт у Сирії див. підрозділ II розділу 4 цього видання.

² Про роль Ірану на Близькому Сході див. підрозділ V цього розділу; про режим санкцій проти Ірану див. розділ 3; про ядерну угоду Ірану див. підрозділ I розділу 17 цього видання.

³ Osman, T., ‘Why border lines drawn with a ruler in WWI still rock the Middle East’, BBC News, 14 Dec. 2013.

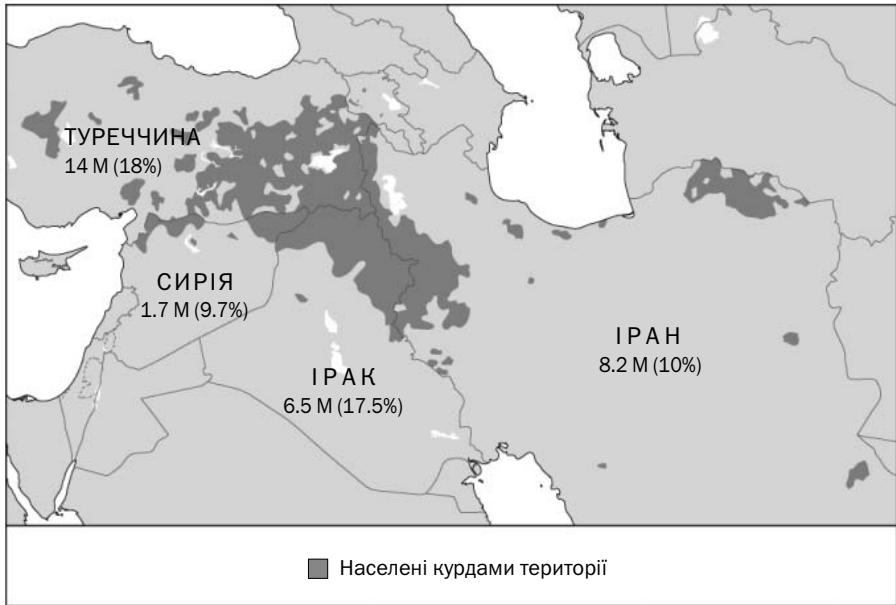

Схема 2.5. Курди – розділений народ

Примітка: чисельність курдів у мільйонах осіб і їх частка (у %) в загальному населенні країн.

Завдячуємо: Х.Аленіусу з консалтингової картографічної служби Нордпіл (*Hugo Ahlenius, Nordpil*), <<https://nordpil.se/>>.

Джерело: ‘The Time of the Kurds’, Council on Foreign Relations, 29 July 2015.

Територіальний поділ і кордони Близького Сходу зазвичай обговорюються з точки зору угоди Сайкса-Піко, але при цьому мало хто усвідомлює, що кордони, які насправді склалися, не є кордонами, визначеними Угодою. Понад те, кордони визначалися не лише з урахуванням змін у співвідношенні сил між Великою Британією і Францією. Були також опір племен, дехкан, натуралізованих іноземців тощо, а також логіка адміністративного устрою Османської імперії, які також наклали відбиток на політичну географію регіону⁴.

Угодою Сайкса-Піко була також структурована державна влада в новостворених арабських країнах, що спиралася переважно на домінування арабів-сунітів над тими, хто не належав до сунітів та арабів. В останній категорії опинилися курди, які розселені в чотирьох різних країнах і які бачили, як їх національні домагання та опір приєднанню до інших держав придушувалися в насильницький спосіб.

Розхитування арабського державного врядування в Леванті після вторгнення США до Іраку 2003р. і спалах у 2010р. арабських революцій уможливили відродження національних амбіцій і дозволяє курдам знаходити відповідні шляхи їх реалізації.

⁴ ‘Is Iraq an artificial state?’, Interview with Princeton’s Sara Pursley, Musings on Iraq (blog), 6 July 2015, <<http://musingsoniraq.blogspot.se/2015/07/is-iraq-artificial-state-interview-with.html>>.

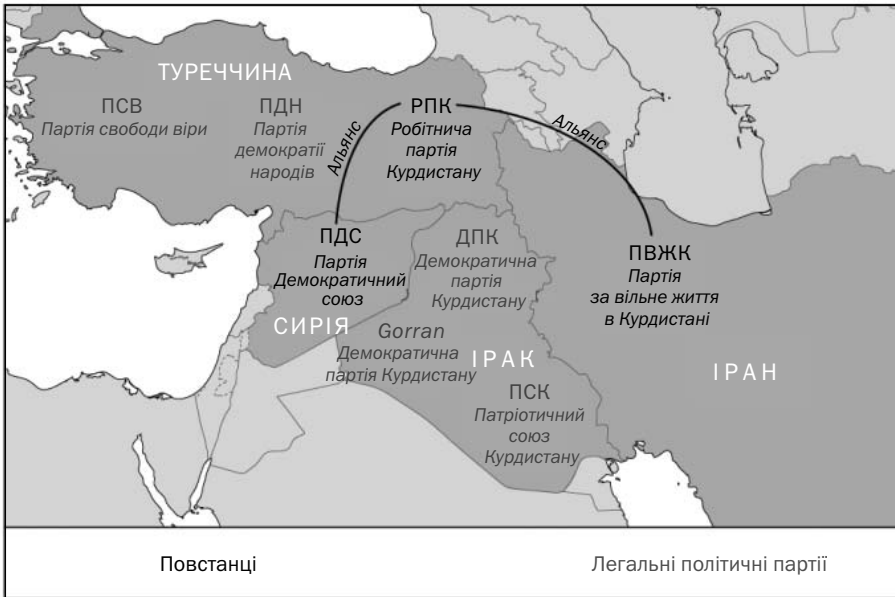

Схема 2.6. Провідні політичні рухи курдів у 2015р.

Завдячуємо: Х.Аленіусу з консалтингової картографічної служби Нордпіл (*Hugo Ahlenius, Nordpil*), <<https://nordpil.se/>>.

Джерело: 'The Time of the Kurds', Council on Foreign Relations, 29 July 2015.

Ірак

Після нападу ІД у 2014р. на Регіональний уряд Курдистану (РУК, *Kurdistan Regional Government, KRG*) та контрнаступу курдських сил між ІД і курдською Пешмергою (*Peshmerga*) на спірних територіях встановився новий фронт довжиною 1 000 км. Одним із наслідків нападу ІД був величезний демографічний зсув, коли переміщені араби-суніти (600 тис. осіб, або близько 20% усього арабського сунітського населення Іраку) втекли до Курдистану⁵.

Звісно, це було головним викликом для народжуваної курдської "малої держави". Проте, у 2015р. найбільш складною проблемою для адміністрації РУК була серйозна економічна криза, що вразила весь регіон, – навіть коли безпекова ситуація залишалася нестабільною. Головною причиною економічної кризи був невирішений спір між РУК та Урядом Іраку з приводу впорядкування продажу нафти та розподілу прибутку від її реалізації.

Стосунки з Урядом Іраку

Між Урядом Іраку та РУК за посередництва США була укладена нафтова угода, врахована в законі про бюджет 2015р.⁶ Передбачалося, що згідно з цією угодою РУК постачатиме в середньому 250 тис. барелів нафти-сирцю до Багдада та ще 300 тис. барелів експортуватиме з Кіркуку через нафтопровід до Туреччини. Багдад, своєю чергою, мав виділяти РУК 17%

⁵ Karasapan, O. and Kulaksiz, S., 'Iraq's internally displaced populations and external refugees: a soft landing is a requisite for us all', Brookings, 2 Apr. 2015; 'Iraq: IDPs caught between a rock and a hard place as displacement crisis deepens' Internal Displacement Monitoring Centre, 30 June 2015.

⁶ Momammad, S., 'Erbil–Baghdad oil relations swing between deal, no deal', al-Monitor, 27 July 2015.

надходжень від продажу нафти у 2015р. і сплатити \$12 млрд. боргів за 2014р. Угода була провалена через прагнення Уряду Іраку контролювати продаж нафти та його претензії до РУК з приводу збуту нафту іншим країнам (переважно через Туреччину), тоді як РУК наполягав на праві здійснювати прямий продаж нафти⁷.

Як наслідок, Уряд Іраку відмовився переказувати заборговані РУК гроші, через що останній не зміг сплатити навіть зарплату силам Пешмерги, що вели бої проти ІД. Заплановані на початок 2016р. переговори між РУК та Урядом Іраку могли б сприяти тимчасовому розв'язанню проблеми та забезпечити принаймні виплату зарплати силам Пешмерги. Брак коштів у РУК підвищив рівень невдоволення населення його урядуванням, заснованим на протекціонізмі та корупції⁸. Нездатність РУК постійно “підмашувати маховик протекціонізму” призвела до масових протестів у жовтні 2015р. і може стати викликом безпеці наступного року⁹.

Зовнішні виклики і внутрішні розбіжності

Зовнішнім викликом для РУК є військова присутність Ірану в Курдистані, потрібна нібито для боротьби з ІД. Коли сили ІД атакували столицю Іракського Курдистану Ербіль, Іран був єдиною сусідньою країною, що прийшла на допомогу курдам. За словами іранців: “Якби не ми, Ербіль би впав”¹⁰. Неспроможність Туреччини надати допомогу глибоко розчарувала курдів, вдячних Ірану. Водночас, втручання Ірану в Курдистані підвищило політичну напруженість між політичними фракціями РУК¹¹. Дві з провідних і найвпливовіших з них – Патріотичний союз Курдистану (ПСК, *Patriotic Union of Kurdistan, PUK*) та Рух за зміни (*Movement for Change, Gorran*), які вже мають певні здобутки від близьких економічних і політичних зв'язків з Іраном, – покращили позиції, порівняно з Демократичною партією Курдистану (ДПК, *Kurdistan Democratic Party, PDK*), очолюваною Головою РУК М.Барзані¹².

Нові реалії змінили розстановку сил усередині РУК, який упродовж майже 10 останніх років віддавав перевагу ДПК, що зміцнювало позиції їх обох. Спори навколо президентства Барзані в серпні 2015р. – після завершення 10-річного терміну його правління – стали наслідком політичної нестабільності всередині РУК. Проте, завдяки підтримці США президентський термін Барзані був подовжений ще на два роки. ПСК та *Gorran* виступали проти наміру Барзані проголосити незалежність та заявили, що вони координуватимуть дії з Урядом Іраку – курс, продиктований їх підтримкою Іраном і залежністю від нього; Іран виступає проти створення незалежної курдської держави з міркувань власної внутрішньої безпеки.

⁷ Zaman, A., ‘PM Barzani: Shiite militias should be regulated’, al-Monitor, 24 Mar. 2015.

⁸ Hassan, K., *Kurdistan's Politicized Society Confronts Sultanistic System* (Carnegie Middle East Center: Beirut, Lebanon, 2015), p.22.

⁹ Coles, I., ‘Three killed in violent unrest in Iraq’s Kurdistan region’, Reuters, 10 Oct. 2015.

¹⁰ Zaman (посилання 6).

¹¹ Tanchum, M., ‘Between Ankara and Tehran: how the scramble for Kurdistan can reshape regional relations’, *Strategic Assessment*, vol.17, no.3 (Oct. 2014).

¹² Tanchum (посилання 11).

Не зайвим буде нагадати, що Робітнича партія Курдистану (РПК, *Kurdistan Workers' Party, Partiya Karkerên Kurdistan PKK*) у Туреччині у зв'язку з цим об'єднала свої сили з ПСК та *Gorran*¹³. РПК та ДПК мають історію складних і напружених відносин, що погіршувалися через відмінність у їх ставленні до долі курдів Рожави¹⁴. Попри нетривале перемир'я з ДПК після спільного захисту ними табору біженців Махмур у 2014р., РПК зрештою пристала на позиції ПСК та *Gorran*. РПК вимагала самоврядного статусу для Шингалу та Кіркуку; цей курс підтримали ПСК і *Gorran*, які, своєю чергою, започаткували обговорення можливості самовизначення Сулеймані¹⁵.

Боротьба проти Ісламської держави

Інший виклик для РУК походить від озброєних угруповань шиїтів, відомих як Загони народної мобілізації (ЗНМ, *Popular Mobilization Units, Hashd Shaabi/Hashd al-Shaabi*), сформованих у 2014р. – після оголошення фетви шиїтським лідером аятолоу Сістані (*Sistani*) – як іракські військові підрозділи для боротьби проти ІД. У районі бойових дій ефективним керівником ЗНМ проявив себе К.Солеймані (*Qasem Soleimani*), командир спецпідрозділу Аль-Кудс (*Quds Force*) іранського Корпусу стражів ісламської революції (*Islamic Revolutionary Guard Corps, IRGC*)¹⁶. Було очевидним, що у 2015р. ЗНМ стали заміною небоєздатної армії Іраку. У Тікріті, Бейджі та Анбарі більшість атак ЗНМ проти ІД підтримувалися повітряними ударами очолюваної США Міжнародної коаліції протидії ІДІЛ. Водночас, участь ЗНМ у бойових діях проти ІД на спірних територіях збільшила рівень напруженості між РУК та Урядом Іраку, а також між курдськими партіями¹⁷.

Якщо ДПК виступала проти присутності ЗНМ на спірних територіях, то пов'язані переважно з ПСК підрозділи Пешмерги здійснювали спільні з ними операції в Саадійї, Джулаулі та Амерлі¹⁸. У деяких випадках у цих операціях брали участь сили РПК. Для ДПК такі події становили загрозу де-факто перебирання РУК контролю над спірними територіями. Хоч Уряд Іраку продовжував надавати кошти на фінансові потреби спірних територій, реально, починаючи з 2014р., вони опинилися під військовим контролем РУК, а Президент Барзані оголосив претензії на них як на територію Курдистану¹⁹.

¹³ Yilmaz, A., 'Bölgesel Gelişmelerin Çözüm Sürecine Etkileri' [Вплив регіональних подій на процес врегулювання], eds N.Alpay and H.Tahmaz, *BarışAçısını Savunmak* (Metis Yayınları: İstanbul, 2015), pp.163-164.

¹⁴ Рожава, відома також як Сирійський Курдистан, або Західний Курдистан, з листопада 2013р. була де-факто автономним регіоном на півночі Сирії у складі трьох самоврядних кантонів.

¹⁵ Natali, D., 'Irak Kürdistanı yeniden Bölünebilir mi?' [Чи може Іракський Курдистан знову бути розділеним?], al-Monitor, 25 Sep. 2015.

¹⁶ Ortiz, E., 'Iran's Qasem Soleimani is guiding Iraqi Forces in fight against ISIS', NBC News, 13 Mar. 2015.

¹⁷ Vatanka, A. and Shamsulddin, S., 'Forget ISIS: Shia militias are the real threat to Kurdistan', National Interest, 7 July 2015.

¹⁸ Al Arabiya, 'Iraqi forces break ISIS siege of Amerli', 31 Aug. 2014.

¹⁹ Mahmoud, N., 'Peshmerga control all Kurdish territories in Iraq', Rudaw, 17 June 2014.

Після того, як 17 травня столиця провінції Анбар м.Рамаді перейшла під контроль ІД, силова участь Міжнародної коаліції в боротьбі проти угруповання стала відчутнішою. Посилена потужність повітряних сил Міжнародної коаліції змінила ситуацію на полі бою та відсунула ЗНМ на другий план²⁰. 10 червня Президент США Б.Обама погодив розгортання в Іраку 450 радників зі США для надання допомоги в підготовці Збройних сил Іраку²¹. Своєю чергою, Уряд Іраку сформував новий підрозділ сунітського ополчення, відомий як *Hashid Watani*, який долучився до бойових дій проти ІД переважно в районах, населених сунітами²². США також почали активніше перебирати на себе роль посередника з питань Курдистану. Спеціальний посланник Б.Обами в Міжнародній коаліції Б.Макгерк (*Brett McGurk*) особисто ініціював зустріч представників курдських партій у вересні та виступив посередником укладення угоди, згідно з якою був подовжений термін повноважень Барзані як Президента РУК²³.

Окремі переговори за посередництва Б.Макгерка відбулися між ДПК та Партією Демократичний союз (ПДС, *Democratic Union Party, PYD*) у Сирії. Б.Макгерку вдалося пом'якшити напруженість у відносинах між партіями і сприяти досягненню згоди на відрядження 5 000 бійців сирійської Пешмерги з Іраку до Рожави, хоча подібного перекидання військ раніше не було²⁴. У жовтні сталася визначна подія, коли завдяки спільній операції США та сил Пешмерги були визволені лідери сунітів, ув'язнені в м.Хавіджа іракської провінції Кіркук²⁵. Проте, більш важливою підтримкою РУК з боку США стала операція з визволення м.Шингал на півночі Іраку. Плани захоплення Шингалу затрималися на рік, переважно через напруженість у відносинах між ДПК та РПК. Після потужної інтервенції Росії в Сирії підтримувана США операція зрештою розпочалася в листопаді 2015р.²⁶

Визволення Шингалу стало можливим, зокрема, завдяки координації дій між ДПК та РПК. Однак Барзані заявив, що заслуга повністю належить силам його Пешмерги²⁷. Визволення міста зумовило нову кризу у відносинах між РУК та Урядом Іраку, оскільки Барзані після цього проголосив Шингал частиною Курдистану²⁸. Барзані також знову порушив питання незалежності, але, на відміну від попередніх випадків, США не зробили жодного зауваження з цього приводу²⁹.

²⁰ 'US defense secretary says fall of Ramadi shows Iraqi forces lack will to fight ISIS', *The Guardian*, 24 May 2015.

²¹ Martinez, L. and Phelps, J., 'President Obama sending 450 more troops to Iraq', ABC News, 10 June 2015.

²² Duman, B., *A New Controversial Actor in post-ISIS Iraq: Al-Hashd Al-Shaabi*, Orsam Report no. 198 (Centre for Middle Eastern Strategic Studies: Ankara, 2015).

²³ Rudaw, 'US and UK diplomats attend meeting on extending Barzani presidency', 18 Aug. 2015.

²⁴ Sputnik, 'ABD ve İngiltere'den Barzani'ye destek' [Американська та англійська допомога Барзані], 19 Aug. 2015.

²⁵ Rudaw, 'ISIS leaders captured in Hawce prison hold group's secrets, plans', 26 Oct. 2015.

²⁶ Rudaw, 'No escape: Peshmerga close in on ISIS in Shingal', 12 Nov. 2015.

²⁷ Rudaw, 'President Barzani: Only Kurdish flag will fly over Shingal, thanks US', 13 Nov. 2015.

²⁸ Fitzherbert, Y., 'Sinjar "part of Kurdistan" regardless of what Yazidis want', *The New Arab*, 28 Nov. 2015.

²⁹ Rudaw, 'Barzani tells party officials to work on independence referendum', 22 Dec. 2015.

Вдалий рік для РУК

Попри триваючі економічні та політичні загострення, у 2015р., ще до початку нападів ІД, РУК спромігся перегрупувати сили. По-перше, 95% території Курдистану, в т.ч. спірні території, були звільнені від ІД³⁰. По-друге, під приводом боротьби з ІД військовою підтримку РУК надавали 62 держави, сім з яких взяли безпосередню участь у програмі “Оснащення та підготовка” для Пешмерги³¹. До досягнень РУК також можна віднести той факт, що до Курдистану у 2015р. було здійснено 130 дипломатичних візитів³².

Нарешті, Президент Барзані здійснив важливі візити до Туреччини та Саудівської Аравії – одразу після укладення ядерної угоди з Іраном. Візит Барзані до Туреччини у грудні 2015р. засвідчив покращення відносин між РУК і Туреччиною³³. Так, на офіційних зустрічах у Туреччині вперше був продемонстрований офіційний прапор РУК. Кілька днів потому Туреччина зробила дуже показовий крок, передислокувавши свої військові підрозділи до бази Башіка поблизу Мосула – в координації з РУК і без повідомлення іракського Уряду, що було зухвалим ігноруванням суверенітету Іраку³⁴. Згодом Туреччина відвела частину підрозділів – після того, як їх присутність у регіоні зазнала одностайної критики Ліги арабських держав (ЛАД, *Arab League*), переважно через заперечення Багдада, та наполегливі заяви США про неприйнятність обмеження суверенітету Уряду Іраку³⁵.

З огляду на ці події стосунки Туреччина-РУК можуть набути найближчим часом рівня більш інтенсивного співробітництва. В цьому контексті візит Барзані до Саудівської Аравії, який відбувся напередодні його відвідин Анкари, став демонстрацією важливої координації відносин між цими трьома сторонами. Такі дипломатичні кроки можуть вказувати на те, що РУК готується до визволення Мосула у 2016р.

Сирія

ПДС була створена у 2003р. як афільована структура турецької РПК. Наприкінці 2012р. партія взяла під свій контроль курдську більшість на півночі Сирії і запровадила три самопроголошені кантони: Афрін, Джазіра та Кобані. Тоді мало хто з експертів очікував, що ПДС перетвориться на союзника США, але наразі партія є найбільш дієвим військовим союзником США у боротьбі проти ІД.

Спочатку Вашингтон дистанціювався від ПДС через занепокоєння Туреччини. Так, Державний секретар США Х.Клінтон (*Hillary Clinton*) заявила в серпні 2012р., що “Сирія не має перетворитися на притулок для терористів

³⁰ Nagl, K. and Moradi, A., ‘Peshmerga minister talks Mosul morale and arming Kurds’, Rudaw, 26 July 2015.

³¹ Knight, M., *The Long Haul: Rebooting US Security Cooperation in Iraq* (Washington Institute for Near East Policy, Washington, DC, 2015).

³² Див. сайт Регіонального уряду Курдистану, <<http://cabinet.gov.krd/a/default.aspx?l=13&s=040000&t=455>>.

³³ Hürriyet, ‘Barzani Ankara’da, ilk durak MIT’, 9 Dec. 2015.

³⁴ Arslan, R., ‘Türkiye Başika’da ne yapıyor?’ [Що робить Туреччина на базі Башіка?], BBC Türkçe, 18 Dec. 2015.

³⁵ Aljazeera Turk, ‘Arab Birliği’nden Başika Kınaması’ [Арабська Ліга заперечила залишення Туреччиною бази Башіка], 24 Dec. 2015.

РПК³⁶. Утім, коли ІД потіснила режим Б.Асада в рейтингу головних загроз Заходу в Сирії, статус ПДС також змінився, а її роль стала суттєвішою.

Піднесення Партії Демократичний союз і Загонів народної самооборони

Битва проти ІД, що розпочалася в Кобані у вересні 2014р., стала важливим поворотним пунктом для ПДС. Попри заперечення Туреччини, авіація США почала бомбардування позицій ІД на підтримку ПДС³⁷. Завдяки цій підтримці 27 січня 2015р., після 133 днів запеклих боїв м.Кобані було звільнене від ІД³⁸. Це була перша зафіксована поразка ІД і перша невдача в її територіальній експансії у Сирії. Цей успіх відкрив шлях для тісніших відносин США-ПДС, які перетворилися на ефективне співробітництво у протидії ІД в Сирії. Крім повітряних поставок озброєнь, США надали технологічне обладнання для координації повітряних ударів і підтримку військовим силам ПДС – Загонам народної самооборони (ЗНС, *People's Protection Units, YPG*)³⁹.

ЗНС були невеликим військовим угрупованням, що у 2012р. складалося з 3 700 курдських бійців. Їх чисельність збільшилася під час громадянської війни в Сирії і наприкінці 2015р. ЗНС перетворилися на озброєне ополчення, що нараховує близько 45 тис. активних бійців⁴⁰. Багато з них потрапили до ЗНС з Туреччини – цей факт є свідченням зникання кордонів між Сирією і Туреччиною, чим занепокоєні курдські активісти. Водночас, багато курдів воюють на боці ІД⁴¹. Серед бійців озброєних загонів ПДС багато жінок, що є незвичним для Близького Сходу. Із 45 тис. бійців, що беруть участь у боях проти ІД, 19 350 – жінки, які створили власні, пов'язані із ЗНС загони, відомі під назвою Жіночі загони самооборони (*Women's Protection Units*)⁴². Законність та популярність у світі сил ПДС/ЗНС багато в чому зобов'язані образу молодих, емансипованих жінок, які пліч-о-пліч б'ються разом з чоловіками проти організації, чиєю філософією і практикою є пригнічення жінок та їх невизнання людськими створіннями.

Такий певною мірою ідеалізований імідж ПДС був дещо заплямований звітами, опублікованими у 2015р. *Amnesty International* та *Human Rights Watch*⁴³. ПДС була звинувачена в етнічних чистках у Тель-Аб'яді після захоплення провінції⁴⁴. Уряд Туреччини неодноразово порушував такі питання, висловлюючи занепокоєння долею арабів-сунітів, а також туркоманів – тюркської етнічної групи, що проживає переважно на півночі Іраку – яким Туреччина

³⁶ Hürriyet Daily News, 'Syria must not become a haven for PKK: Clinton', 11 Aug. 2012.

³⁷ Capelouta, S., 'ISIS pushed back with help of US airstrikes in Kobani', CNN.com, 17 Oct. 2014.

³⁸ Letsch, C. and Hawramy, F., 'Kurdish forces take control of Syrian town of Kobani', *The Guardian*, 26 Jan. 2015.

³⁹ İdiz, S., 'US support of Syrian Kurds ruffles Turkey's feathers', al-Monitor, 4 Aug. 2015.

⁴⁰ Barfi, B., 'Kurds now our best ally against ISIS in Syria', Washington Institute, 9 Oct. 2015.

⁴¹ Ahmed, H., 'Kurdish families paying ransoms to bring back sons who joined ISIS', Rudaw, 16 Sep. 2015.

⁴² Barfi (посилання 40).

⁴³ Human Rights Watch, *Under Kurdish Rule: Abuses Under PYD-run Enclaves of Syria* (Human Rights Watch: New York, 19 June 2014).

⁴⁴ Amnesty International, *'We Had Nowhere to Go': Forced Displacement and Demolitions in Northern Syria* (Amnesty International: London, Oct. 2015).

пропонує захист⁴⁵. Анкара заявляє, що ПДС, зовсім не прагнучи створювати багатосторонні демократичні органи самоврядування, які б представляли інтереси всіх громад, намагається здійснити на підконтрольних територіях етнічну чистку. У доповідях зазначалося, що інші курдські угруповання були придушені з порушенням прав людини, а також попереджалося про авторитарний і нетолерантний стиль правління⁴⁶. Попри таку негативну інформацію, ПДС підтримує свою популярність, оскільки справляє враження сили, що пропонує кращу, порівняно з іншими альтернативами, систему врядування – включно з більш рівноправними гендерними відносинами.

Мірою успіхів ПДС відбулося різке зростання припливу живої сили до її лав: 1 500 бійців – від Сил Відважних (*Sanadid Forces*), угруповань ополчення, створених з арабів племені шаммар; кілька сотень християн-арамеїв – з бригади *Suturu*; 300 іноземних бійців, включно з вихідцями з країн Заходу⁴⁷. На додаток до піхоти ЗНС також мають підрозділ військової розвідки для збору даних про ІД, “підрозділ сил спецпризначення” для виконання завдань у тилу ворога та підрозділ боротьби з тероризмом – кожен з яких нараховує сотні бійців.

Співпрацювати чи ворогувати із Сирійською опозицією та Асадом?

Політичні групи та озброєні бойовики, широко й різноманітно представлені в Сирії, не спромоглися досягти згоди стосовно найкращого способу повалення режиму Президента Б.Асада. Понад те, з перетворенням ІД на головну загрозу, повалення режиму Асада залишалось пріоритетом лише для Національної коаліції сирійських революційних та опозиційних сил (*National Coalition for Syrian Revolutionary and Opposition Forces*), яка діє переважно за підтримки Вільної сирійської армії (BCA, *Free Syrian Army, FSA*). Репутації ЗНС покращилася, зокрема, завдяки новій фазі кризи в Сирії. BCA не спромоглася успішно протистояти ІД, програма “Оснащення та підготовка”, започаткована США спеціально для BCA, була призупинена після того, як перша відправлена в бій група, була захоплена в полон Джебхат ан-Нусрою⁴⁸. Після визнання Президентом Б.Обамою провалу програми ЗНС проявили себе як перші надійні та потужні наземні сили Міжнародної коаліції протидії ІД у Сирії⁴⁹. Після усвідомлення Заходом боротьби з ІД як найбільш нагального та життєво важливого завдання, особливо після нападів у Парижі в листопаді, відносини між ЗНС і західними країнами істотно покращилися.

Співробітництво між ЗНС і BCA ніколи не було простою справою. Від самого початку громадянської війни в Сирії BCA відмовлялась погодитися з амбіціями курдів на півночі Сирії. Керівник BCA Р.Асад (*Riyad Asad*) зазначив у липні 2012р., що “BCA ніколи не залишать Камишли під контролем будь-якої курдської фракції”⁵⁰.

⁴⁵ Kılıçarslan, I., ‘Rusya Etnik Temizlik Yapıyor’ [Росія бере участь в етнічних чистках], *Yeni Şafak*, 8 Feb. 2016.

⁴⁶ Amnesty International (посилання 43).

⁴⁷ Barfi (посилання 39).

⁴⁸ Shaheen, K., ‘US-trained Syrian rebels killed and leaders captured by al-Qaida affiliate’, *The Guardian*, 31 July 2015.

⁴⁹ Shear, M., Cooper, H. and Schmitt, E., ‘Obama administration ends effort to train Syrians to combat ISIS’, *New York Times*, 9 Oct. 2015.

⁵⁰ Barfi (посилання 40).

З іншого боку, якщо діяльність ВСА спрямована на повалення режиму Б.Асада, то ЗНС за певних обставин співпрацюють з ним. Так, контроль над містами Хасака та Камішлі кантону Джазіра був поділений між Сирійськими збройними силами та ЗНС. Режим Асада продовжує призначати і платити зарплату державним службовцям, які працюють у провінціях під контролем ПДС. Утім, між двома сторонами інколи спалахують сутички, зокрема в Хасакі, Камішлі та інших районах.

Варто зазначити, що Національна рада сирійських курдів (НРСК, *Syrian Kurds' National Council, ENKS*) – союз 13 курдських партій в Сирії, підтримуваний РУК, – надала підтримку ВСА, а не ЗНС. Насправді, НРСК та ПДС за ініціативою Президента Барзані об'єдналися в липні 2012р. під проводом Вищої Ради курдів (ВРК, *Kurdish Supreme Committee, KSC*). Водночас, ВРК скаржилася, що ПДС не дотримувалась угоди про розподіл влади. ЗНС звинувачувались у відмові від розподілу відповідальності з бойовиками НРСК в більшості міст і селищ у підконтрольних курдам регіонах. Дехто в НРСК також стверджує, що ПДС перетворилася на інструмент режиму Асада. Своєю чергою, пов'язані з НРСК сирійські сили Пешмерга, підготовлені РУК, не сприймаються в Рожаві на півночі Сирії, а підрозділи Пешмерга РУК, що приєдналися до ЗНС під час боїв проти ІД у Кобані, після визволення міста повернулися до своїх баз.

Стосунки ПДС з режимом Асада відповідають логіці її т.зв. “Стратегії третього шляху”. Починаючи з 2012р., ПДС визначила пріоритети: “безпека районів з курдською більшістю населення, підтримка життєздатних кантонів, досягнення визнання”⁵¹. Заради цих цілей ПДС співпрацювала з різними угрупованнями в різних районах і в різні часи, не присягаючи при цьому на вірність жодному з угруповань. Іншими словами, ПДС обрала тактику неприєднання ні до сирійської опозиції, ні до режиму Асада. Натомість, вона надає перевагу ситуативному співробітництву з різними суб'єктами, маючи на увазі власні пріоритети.

Втручання Росії

Попри окремі сутички з військами режиму Асада, 2015р. став для ПДС насправді визначним – зокрема, після втручання Росії у сирійські справи. Тепер стало зрозуміло, що Стратегія третього шляху дозволила ПДС зберегти її неофіційні альянси зі США та Росією. Від початку втручання Росії у Сирії у вересні 2015р. ПДС за різних обставин співпрацювала і з Росією, і зі США. Після визволення від ІД у липні 2015р. м.Тель-Аб'яд на півночі Сирії, що дозволило з'єднати кантони Кобані та Джазіра, ПДС, керуючись власною стратегією, зосередила увагу на зоні навколо м.Джерабулус з метою з'єднати кантони Кобані та Афрін. Наприкінці грудня ПДС разом з арабськими силами навіть перетнули річку Євфрат – раніше цей рубіж вважався “червоною лінією” для Туреччини – з метою встановлення контролю над ГЕС Тішрін. ПДС визначила для себе мету – на початку 2016р. створити три територіально сполучені кантони.

⁵¹ Yılmaz, A., ‘Üçüncü Yol’ [Третій шлях], Birikim/Haftalık, 23 Oct. 2015.

З іншого боку, немає сумнівів у тому, що відсторонення ПДС від наступного раунду Женевських мирних переговорів (відомих як Женева III), які мають розпочатися у 2016р., стало розчаруванням для неї. Відсутність ПДС за столом переговорів стала прямим наслідком претензій Туреччини з часів Женеви II. Якщо США відповідним чином розрізняють ПДС і РПК, визнаючи терористичною організацією лише другу з них, то Туреччина наполягає, що ці дві організації насправді не відрізняються одна від одної і що ПДС і ЗНС мають розглядатися їх західними партнерами як терористичні організації. Ця вимога постійно ігнорувалася Адміністрацією Б.Обами, яка продовжує надавати суттєву підтримку ПДС. У цьому контексті політика Росії виглядає більш комплексною і такою, що на крок випереджає політику США. Росія заявила, що РПК не є терористичною організацією, а ПДС навіть відкрила представництво в Москві з функціями посольства адміністрації Рожави⁵².

Такі події дали зрозуміти США, що відмова від підтримки ПДС може привести сирийських курдів до рук Росії. З іншого боку, серйозною дилемою для США є одночасне співробітництво в Сирії з ПДС і Туреччиною. Турецький Уряд веде боротьбу проти РПК та ПДС у Туреччині і Сирії, відповідно. Позиції Росії в курдському питанні, схоже, зміцнилися після значного погіршення та наступного зростання напруженості в російсько-турецьких відносинах внаслідок збиття турецькою авіацією 24 листопада 2015р. російського винищувача Су-24⁵³.

З огляду на це, контрольовані ПДС автономні кантони, в яких багато хто бачить модель децентралізованої системи федерального устрою, залишаться, вірогідно, частиною Сирії. Утім, неможливо передбачити, наскільки успішно ПДС зможе об'єднати три кантони та запровадити курдське врядування в усій курдській зоні вздовж сирийсько-турецького кордону. У зв'язку з цим, утримання влади на території площею близько 30 тис. км², яку наразі ПДС контролює в Сирії – на 186% більше, ніж у 2014р., – буде для неї радше початковим пріоритетом на 2016р., а не досягненням кінцевих політичних цілей.

Туреччина

Наприкінці 2015р. надії, пов'язані з оголошеним Туреччиною 30-місячним припиненням вогню, що розглядалося як початок справжнього розв'язання курдської проблеми, швидко зійшли нанівець. Південно-Східний регіон країни, де переважну частину населення становлять курди, перетворився на театр невпинної конфронтації між турецькими силами безпеки та пов'язаними з РПК молодіжними організаціями в малих і великих містах⁵⁴.

Цілі квартали та міста опинилися на кілька місяців в облозі. Цивільне населення ставало жертвами бойових дій, потрапляючи під перехресний вогонь, або, як повідомлялося в деяких доповідях, прицільний вогонь

⁵² Saeed, Y., 'Russian ambassador in Turkey says PKK not a terrorist organization', Rudaw, 19 Oct. 2015.

⁵³ BBC News, 'Turkey shoots down Russian warplane on Syria border', 24 Nov. 2015.

⁵⁴ Cakan, S., 'Curfew widened in southeast Turkey: clashes kill 23', Reuters, 27 Jan. 2016.

снайперів⁵⁵. Діючи як захисники самопроголошеного правління РПК, у деяких провінціях ці молодіжні загони риють траншеї і споруджують саморобні барикади для блокування просування сил безпеки до окремих районів. Запеклі бої повністю зруйнували звичне життя в регіоні, призвели до значного зростання відчуття жаху та обурення у постраждалого місцевого населення, винуватцями чого вважалися як РПК, так і Уряд.

Періодично запроваджувалася комендантська година – в окремих випадках на кілька місяців з перервою на кілька днів. Це призвело до великого потоку переміщених – 100-200 тис. осіб⁵⁶. Ті, хто опинився в пастці у власній домівці, був приречений жити днями або тижнями без їжі, електроенергії і медичної допомоги. Повідомлення ЗМІ були скупими, багато джерел інформації про події – ненадійними, велика кількість матеріалів, що потрапляли до ЗМІ, відбивали офіційну думку. Доступ до Інтернету часто був неможливий⁵⁷.

Турецькі сили безпеки дотримувалися політики “випаленої землі”, яка дуже нагадувала їх підданий серйозній критиці підхід 1990-х років. Лише після остаточного завершення бойових дій були оприлюднені задокументовані фотографами руйнування в окремих місцях⁵⁸. На відміну від 1990-х років, бої точились у густонаселених районах. Багато нових бійців, чимало з яких – зовсім дітлахи, походили з родин, що 20 років тому або були вигнані або втекли зі своїх сіл, шукаючи притулку у крупних містах і містечках.

Оптимізм Декларації Долмабахче

28 лютого 2015р. ситуація виглядала зовсім інакше. Цього дня в палаці Долмабахче кілька міністрів зустрілися з про-курдськи налаштованою Демократичною партією народів (ПДН, *People's Democracy Party, HDP*), яка є союзником РПК. Офіційно повідомлялося про початок реалізації плану встановлення миру з 10 пунктів – Декларації Долмабахче (*Dolmabahçe Declaration*). Формування проекту плану супроводжувалося консультаціями з ув'язненим лідером РПК А.Оджаланом (*Abdullah Öcalan*), який під час попередніх переговорів зустрічався з представниками ПДН і турецької розвідки⁵⁹. Оголошення результатів передбачало, у випадку виконання певних умов, роззброєння РПК.

І Прем'єр-міністр, і Президент Туреччини Р.Ердоган (*Recep Tayyip Erdoğan*) спочатку підтримували домовленість. Наступний аналіз виявив, що навіть церемонія, розсадження і список гостей узгоджувалися з Президентом⁶⁰. “Процес врегулювання” пережив драматичні заворушення 6-8 жовтня 2014р., викликані коментарем Р.Ердогана про те, що Кобані, розташований на кордоні з Сирією, може незабаром опинитися в руках ІД⁶¹. Ці дві доби стали

⁵⁵ Human Rights Foundation of Turkey (Türkiye İnsan Hakları Vakfı), *Fact Sheet on Declared Curfews on 11-25 December 2015 and Violations of Right to Life Against Civilians According to the Data of HRFT Documentation Center* (Türkiye İnsan Hakları Vakfı: Ankara, 26 Dec. 2015).

⁵⁶ ‘Korkutan “Göç” Araştırması’ [Жахливе дослідження міграції], *Milliyet*, 11 Dec. 2015.

⁵⁷ ‘Cizre’de Kesilen telefon ve İnternet Hatları Açıldı’ [У Сізре розблоковані мережі Інтернет і зв’язку], *İMC*, 12 Sep. 2015.

⁵⁸ Tekin, R., ‘Cizre Ablukası Fotoğrafları’ [Картини блокади м.Сізре], *İMC*, 30 Dec. 2015.

⁵⁹ ‘Kurdish peace call made amid row on Security bill’, *Hürriyet Daily News*, 28 Feb. 2015.

⁶⁰ Lıcalı, M., ‘Cemil’e Söyle Bana Meydan Okumasın’, *Cumhuriyet*, 26 Jan. 2016.

⁶¹ ‘Şu an Kobane düştü düşüyor’ [Кобані майже впав], *Cumhuriyet*, 7 Oct. 2014.

справжнім потрясінням для країни – внаслідок актів насильства загинули 45 осіб, багато були поранені, завдано серйозної шкоди приватній власності⁶².

Інцидент з Кобані міг стати важливим поворотним пунктом у зовнішній політиці Туреччини стосовно Сирії. Можливо, згадане вище піднесення ПДС сталося завдяки рішенням Уряду Туреччини припинити підтримку Кобані, коли сили ІД атакували місто. Водночас, Уряд відкрив кордони для близько 200 тис. біженців, які тікали від нападів, і надав медичну допомогу курдським бійцям з Кобані⁶³. Таке стратегічно помилкове рішення – відмовити в наданні військової допомоги оточеному місту – привело до прямого втручання США та надання ними повітряної підтримки ПДС. Це стало також початком зростання напруженості у відносинах США та Туреччини, спричинене розбіжностями в підходах і пріоритетах врегулювання конфлікту в Сирії.

З ретроспективної точки зору очевидно, що події в Кобані підірвали довіру турецьких курдів до Уряду. Більш важливим є те, що заворушення та загальне занепокоєння турецьких курдів долею Кобані, показали, що курдський політичний рух має наразі добре налагоджені транснаціональні зв'язки.

Лише за тиждень до Декларації Долмабахче турецькі війська перемістили гробницю С.Шаха (*Suleiman Shah*), одного з пращурів Османів, з місця попереднього поховання в Сирії⁶⁴. Місце розташування гробниці, є суверенною турецькою територією, і переміщення було зумовлене зростанням загрози нападу ІД на неї і солдатів почесної варти. Конвой, який вночі супроводжував гробницю до місця перепоховання на півночі Сирії, ближче до кордону з Туреччиною, прямував підконтрольною ПДС територією. Наступний аналіз, зроблений сирійськими курдами, засвідчив високий ступінь координації між сторонами⁶⁵. Ця подія була сприйнята як ознака відступу Туреччини з позицій у Кобані, зайнятих нею лише кілька місяців тому.

Оптимізм від укладення угоди в Долмабахче та позитивна реакція на неї Уряду Туреччини були нетривалими. Перше офіційне зауваження Р.Ердогана стосувалося занепокоєння створенням наглядової комісії, що означало запровадження моніторингу виконання угоди⁶⁶. Тоді він заявив, що не побачив позитиву в угоді, і процес був призупинений⁶⁷. У проміжку між початковою підтримкою та подальшою зміною позиції Президента на більш жорстку Голова ПДН звернувся з найкоротшим за всю історію Парламенту тижневим зверненням до правлячої верхівки партії. С.Демірташ (*Selahattin Demirtaş*)

⁶² BBC Türkçe, 'Kobane Protestoları: En az 19 Kişi Öldü', [Протести в Кобані: як мінімум 19 загиблих], 8 Oct. 2014.

⁶³ Ekinci, B., 'Kobani Yaralılarına Türkiye'de Tedavi' [Медична допомога в Туреччині пораненим у Кобані], Al Jazeera, 12 Oct. 2014.

⁶⁴ Milliyet, 'Süleyman Şah Operasyonunun Detayları' [Подробиці операції з переміщення гробниці С.Шаха], 22 Feb. 2015.

⁶⁵ Şenyüz, S., 'YPG: Şah Fırat Operasyonuna Destek Verdik' [ЗНС: ми підтримали операцію з переміщення гробниці С.Шаха], Hürriyet, 23 Feb. 2015.

⁶⁶ 'Erdoğan: İzleme Heyetine olumlu bakmıyorum' [Ердоган: я не схвалюю створення наглядової комісії], Agos, 20 Mar. 2015.

⁶⁷ 'Erdoğan: Dolmabahçe'deki o kare yanlıştı' [Ердоган: ситуація у Долмабахче була не такою], Sputnik, 27 May 2015.

тричі повторив речення: “Ми не дамо тобі бути Президентом”⁶⁸. Ця заява була проголошена з метою запевнення налаштованих проти Ердогана турків, що ПДН не буде підтримувати дії Президента. Це розлютило Ердогана та, можливо, стало соломиною, що зламала хребет верблюда.

Референдум 2010р. вніс зміни до 26 статей турецької Конституції, зробивши Р.Ердогана першим Президентом Республіки, обраним на прямих виборах. Президент Р.Ердоган тепер має намір скасувати парламентську систему врядування Туреччини та замінити її на президентську з обмеженою системою стримувань і противаг⁶⁹. Вибори, призначені на червень 2015р., мали надати його колишній партії – Партії справедливості та розвитку (ПСР, *Justice and Development Party, AKP*) – можливості змінити саму Конституцію в разі отримання не менше 330 місць у Парламенті. Для цього ПДН мала залишитися нижче виборчого порогу в 10% голосів. Під час виборчої кампанії з боку Президента та його колишньої партії докладалися значні зусилля з метою дискредитації і спаплюження репутації Демірташа, який зарекомендував себе мудрим політиком, здатним домогтися ширшої підтримки турецького електорату. Крім того, на відділення ПДН було скоєно понад 100 нападів, а поблизу виборчого штабу Демірташа в м.Мерсін стався вибух⁷⁰. Найбільш серйозний випадок трапився в м.Диярбакир, коли внаслідок вибуху бомби, закладеної бойовиком ІД на площі, де був запланований передвиборчий мітинг ПДН, за офіційними даними, загинули чотири особи та багато інших зазнали важких поранень⁷¹.

Дві виборчі кампанії: 7 червня та 1 листопада

На практиці, ПДН могла вважатися головним переможцем на виборах 7 червня, оскільки їй вдалося перетнути 10%-й поріг. Таким чином, курдський національний рух також перетнув поріг визнання на національному рівні. Хоча партія отримала відносно високу кількість голосів більш ліберально налаштованих турків, але головним чинником її успіху було масове розчарування в ПСР щиро відданих їй курдів, які тривалий час підтримували цю правлячу партію. Втім, ці результати були лише тимчасовою невдачею Президента Ердогана. Нездатність опозиції розробити стратегію формування дієвого Уряду, очевидний намір Ердогана провести у країні дострокові вибори та повернення до насильства призвели до позачергових виборів 1 листопада та повної перестановки сил, порівняно з виборами 7 червня (таблиця 2.3.).

Одразу після других виборів Уряд оголосив, що процес врегулювання помер⁷². Це підготувало ґрунт для повернення до насильства. Режим припинення вогню – запроваджений з березня 2013р. заради уможливлення

⁶⁸ ‘Seni başkan yaptırmaacağız’ [Ми не дамо тобі стати Президентом], *Cumhuriyet*, 17 Mar. 2015.

⁶⁹ Hacıoğlu, H. ‘Erdogan başkanlık sisteminde ısrarcı’ [Ердоган наполягає на тому, щоб Президент очолював виконавчу владу], *VOA*, 1 Jan. 2016.

⁷⁰ Tekeş, K., ‘Unutmamak ve hatırlamak için: HDP’ye saldırılar’ [Незабутнє та згадуване: напад на ПДН], *Biamag*, 16 May 2015.

⁷¹ Balıkcı, F., ‘HDP diyabakır mitinginde bomba’ [Бомба на з’їзді ПДН], *Hürriyet*, 6 July 2015.

⁷² ‘Erdogan çözüm sürecini buzdolabından çıkarıp gömdü: o iş birmiştir’ [Ердоган вийняв процес врегулювання з холодильника та закопав його: все закінчено], *Diken*, 20 Jan. 2016.

Таблиця 2.3. Результат загальних виборів у Туреччині 2015р.
(кількість голосів виборців у млн. та %)

	1 листопада 2015р.		7 червня 2015р.	
	Кількість голосів (млн.)		Кількість голосів (млн.)	
Виборців	55,36		54,5	
Загальна кількість голосів	48,52		47,2	
Дійсні голоси	47,83		45,9	
	Кількість голосів (млн.)	Частка (%)	Кількість (млн.)	Частка (%)
ПСР	23,66	49,5	18,7	40,9
РНП	12,10	25,3	11,4	25,0
ПНР	5,69	11,9	7,5	16,3
ПДН/ПМД	5,14	10,8	6,0	13,1
Інші	1,22	2,5	2,1	4,7

ПСР – Партія справедливості та розвитку (*Adalet ve Kalkınma Partisi, AKP*); РНП – Республіканська народна партія (*Cumhuriyet Halk Partisi, CHP*); ПНР – Партія націоналістичного руху (*Milliyetçi Hareket Partisi, MHP*); ПДН/ПМД – Партія демократії народів/Партія миру та демократії (*Halkların Demokratik Partisi / Barış ve Demokrasi Partisi, HDP/BDP*).

Джерело: November 2015. Barometer, Political and Social Survey Series, Analysis of the Results of the 1 November Election and the Electorate, KONDA, 23 Dec. 2015, <http://www.konda.com.tr/en/raporlar/KONDA_Nov1BallotandElectorateAnalysisReport.pdf>.

процесу врегулювання, – був порушений. Країна пережила ескалацію тероризму та наслідки посилення антитерористичних заходів⁷³. Приводом для порушення режиму припинення вогню стало вбивство бойовиками РПК двох поліцейських 22 липня⁷⁴. За офіційними заявами, напад був скоєний як помста за терористичний напад у м.Сюрюч, внаслідок якого загинули 34 активісти, які готувалися до поїздки в Кобані з метою доставки туди медикаментів і дитячих іграшок⁷⁵.

Подібні інциденти, що траплялися впродовж попередніх двох років, не викликали жорсткої відповіді Уряду або турецьких Збройних сил. Відмінність у реакції цього разу наводить на думку, що бажання повоювати лише чекало на слухну нагоду. РПК також використала ці два роки для зміцнення системи військових поставань, посилення логістики та очікувала на можливість повернутися до зброї⁷⁶.

У той же день, коли загинули два полісмени, сили ІД відкрили вогонь по турецьких солдатах на кордоні. Лише через два дні після підписання

⁷³ 'Turkey: mounting security operation deaths: scores of civilians among hundreds killed in southeast', Human Rights Watch, 22 Dec. 2015.

⁷⁴ 'Şanlıurfa'da 2 polis şehit' [Два поліцейські загинули в Шанлиурфі], Milliyet, 22 July 2015.

⁷⁵ 'Suruç'ta katliam, 31 ölü 104 yaralı' [Кровопротиття в Суручі: 31 загиблий, 104 поранені], BBC Türkçe, 21 July 2015.

⁷⁶ 'AKP'li Numan Kurtulmuş'tan itiraf: pkk uzun süre uýğınak yaptı' [ПСР Прем'єр-міністра Н.Куртулмуша визнала: РПК готувалася упродовж тривалого часу], AktifHaber, 28 Aug. 2015.

американо-турецької угоди стосовно дозволу використання бази Інджирлік для підтримки операцій проти ІД турецька авіація символічно завдала удару по позиціях угруповання, але після цього почала атакувати бази РПК у горах Канділь⁷⁷.

Наприкінці року боротьба, що охопила кілька провінцій і була особливо помітною в центральних кварталах Сюр найбільшого м.Діярбакір, призвела до загибелі понад 150 поліцейських і військових та понад 1 000 курдських бійців⁷⁸. Значні втрати були також серед цивільного населення. РПК продовжувала виголошувати заяви про самоврядування в багатьох районах, значно підвищивши рівень і масштаби насильства⁷⁹. У відповідь на це турецька влада запровадила в багатьох регіонах комендантську годину⁸⁰.

Місто Сізре, де бойовики РПК контролювали два райони, було на дев'ять днів повністю ізольоване. Усі зв'язки із зовнішнім світом були заблоковані. Навіть міністри від ПДН зі складу перехідного уряду, створеного на час між двома виборчими кампаніями, та депутати не мали дозволу на відвідування міста. В західних частинах країни окремі особи курдської національності та їх бізнес зазнали нападів банд; були обстріляні штаб-квартира ПДН в Анкарі і близько 400 місцевих офісів партії⁸¹.

Обрана Урядом Туреччини лінія жорсткої відповіді на дії РПК і прийняте ним рішення фактично поховати процес врегулювання може викликати занепокоєння, насамперед, на внутрішньому рівні. Успіх ПДН на виборах 7 червня є загрозою, що насправді поєднує політику Уряду та насильство з боку РПК. Нове розпалювання війни та очікування зростання насильства зумовили серед основної маси населення атмосферу страху та підвищили потребу в захисті. Масові мітинги на підтримку миру в Анкарі перетворилися на підмостки найбільшого в історії країни терористичного акту, що забрав життя понад 100 осіб і завдав серйозних ушкоджень багатьом іншим⁸². Уряд Туреччини припускав, що це була гібридна операція, вчинена разом РПК та ІД, хоча ці організації є ворогуючими сторонами конфлікту в Сирії. Жертвами терористичного акту виявилися переважно або курди, або їх прихильники. Пізніше особи нападників були встановлені – це були бойовики ІД, внесені до списків осіб, розшукуваних турецькими силами безпеки⁸³.

Намір РПК продовжувати свій проект запровадження самоврядування у провінціях, а також її рішення підвищувати рівень напруженості і мститися

⁷⁷ 'Turkey's air force hits IS and PKK in Syria and Iraq', BBC News, 26 July 2015.

⁷⁸ İHD Diyarbakır, *Sur Olayları İnceleme Raporu* [Звіт про розслідування подій в районі Сур] İnsan Hakları Derneği [İHD – Асоціація з прав людини] Diyarbakır, 6 Sep. 2015.

⁷⁹ Toksobay, E., 'Turkey's Kurds call for self-rule amid violence in southeast', Reuters, 27 Dec. 2015.

⁸⁰ Cakan, S., 'Clashes in Southeast Turkey kill seven, new curfews declared', Reuters, 14 Dec. 2015.

⁸¹ 'HDP "saldırı bilançosu" çıkardı: 78 sivil öldü' [ПДН заявляє: загинули 78 цивільних], Cumhuriyet, 28 Aug. 2015.

⁸² Blend, B., 'Turkey bomb: almost 100 dead after attack in Ankara', BBC News, 11 Oct. 2015.

⁸³ 'Turkey terror attack: mourning after scores killed in Ankara blasts', *The Guardian*, 11 Oct. 2015.

ще більше загострили кризу. Напади на турецькі сили безпеки викликали обурення в усій країні, в т.ч. серед курдів, спровокувавши жорсткі репресії проти ПДН. Складається враження, що новим розпалюванням і подальшою ескалацією боротьби із силами безпеки РПК намагалася унеможливити розв'язання курдської проблеми політичним шляхом. Реакція лідерів РПК на успіх ПДН показала їх обурення зміцненням альтернативи врегулювання ситуації через Парламент і зростанням популярності Демірташа⁸⁴.

На позачергових виборах 1 листопада ПСР отримала переважну більшість голосів. Одразу ж після виборів стара риторика стосовно розв'язання курдської проблеми відійшла на задній план. Невід'ємною складовою нової ситуації була непримиренна розбіжність у позиція стосовно ПДС у Сирії. Боротьба проти РПК буде невпинно продовжуватись, а ПДН не буде сприйматись як законний партнер на переговорах з розв'язання курдської проблеми. Натомість, курдські партнери, що не є представниками ПДН та її союзників, можуть стати посередниками на таких переговорах.

Таким чином, політичне врегулювання курдської проблеми було поховане двома головними гравцями: Президентом Р.Ердоганом і РПК. Як у 1990-х роках, Туреччина та турецькі курди знову опинились у глухому куті. На міжнародній арені зростання популярності ПДС – а на цій хвилі й РПК – у боротьбі проти ІД перетворило партію на найбільш залежного союзника США в наземній операції і викликало значне зростання напруженості у відносинах між Туреччиною і США.

Висновки

Хоча події в Туреччині розгорталися не бажаним чином – шляхом блокування політичного врегулювання курдської проблеми, – але в реалізації певних політичних сподівань курдів 2015р. може вважатися сприятливим. В Іраку та Сирії сили курдів одержали кілька беззаперечних перемог над силами ІД, що підвищило їх легітимність в очах Заходу та дало змогу збільшити площу контрольованих ними територій. У Сирії ПДС наблизилась упритул до здійснення колись неможливого – об'єднання східних і західних кантонів в одну територію під своїм контролем. Проте, не можна наперед стверджувати, що досягнення минулого року збережуться, якщо режим Асада залишиться при владі та отримає змогу повернути контроль над більшою частиною країни.

Перемоги курдів на полі бою поставили їх перед вибором між двома впливовими силами регіону. В Іраку іранський Уряд активно втрутився у внутрішні курдські справи та додав нестабільності до дедалі слабшої політики РУК. У Сирії Туреччина ледь не оголосила ПДС своїм заклятим ворогом і спробувала, хоч і вкрай невдало, заблокувати зміцнення організації. Здійснена одного разу Урядом Туреччини спроба спілкуватися з ПДС з позицій наставника завершилася невдачею через зростання військової

⁸⁴ Mert, N., 'The Kurdish saga', Hürriyet Daily News, 7 Sep. 2015.

конфронтації з РПК на південному сході Туреччини. Нове провокування політичного насильства стало радше своєрідним відбитком інтересів РПК як організації, але не інтересів курдів Туреччини. З боку Уряду Туреччини тяжіння до націоналізму та невпинного військового тиску є почасти політичним розрахунком, пов'язаним з подальшим рухом у напрямі запровадження виконавчої президентської влади.

Парадоксально, але військові успіхи курдських партій призводять до послаблення їх певних зв'язків з електоратом. Воєнні втрати та економічний занепад стали такими ж ознаками року, як і військові перемоги. Політичні обрії для курдів у Туреччині, як і можливість після перемоги над ІД реалізації намагань сирійських та іракських курдів вирішити свою політичну долю – залишаються невизначеними.

V. Розвиток відносин між Іраном та іншими країнами Близького Сходу

РУЗБЕ ПАРСІ

Вступ: Іран і ядерна угода

3 багатьох точок зору 2015р. був для Ірану значущим роком. Найвизначнішою подією року було підписання 14 липня 2015р. Спільного всеохопного плану дій (СВПД, *Joint Comprehensive Plan of Action, JCPOA*), спрямованого на врегулювання проблем Іранської ядерної програми (ІЯП) в обмін на скасування санкцій¹. План підписаний Іраном, групою P5+1 (п'ять постійних членів РБ ООН – Велика Британія, Китай, Росія, США і Франція, – плюс Німеччина) та ЄС².

СВПД став однією з пов'язаних з Іраном політичних подій, яка у 2015р. принесла свої результати. З цієї точки зору, найбільш гострою проблемою були розбіжності всередині еліти, які стали очевидними після президентських виборів 2009р. Переобрання на посаду Президента М.Ахмадінежада (*Mahmoud Ahmadinejad*) мало суперечливий характер і призвело до шалених протестів, придушених із застосуванням сили. Оскільки причини подій 2009р. не були усунуті, деякі їх аспекти проявились у червні 2013р., під час обрання Президентом центриста Х.Рухані (*Hassan Rouhani*). Спрямований на реформи альянс, що висував двох кандидатів у Президенти на виборах 2009р. (які залишаються під домашнім арештом), у 2013р. підтримав Х.Рухані та допоміг йому перемогти на виборах. Цей альянс став можливим завдяки центристській передвиборчій платформі Х.Рухані, спрямованій на подолання розбіжностей у відносинах між суспільством і державою, а також між Іраном і головними міжнародними гравцями, які дедалі більше прагнули ізолювати Іран з огляду на його ядерну програму.

Ще до обрання президентом Х.Рухані пообіцяв покласти край санкціям, що душать економіку Ірану, та “десекуритизувати” внутрішню політику. Його найважливішим досягненням було підписання СВПД, який жорстко регулює ІЯП в обмін на поступове скасування міжнародних санкцій. На внутрішньополітичній арені підписання СВПД було для Рухані великою перемогою. У цьому підрозділі, з точки зору СВПД і скасування санкцій, обговорюються внутрішні процеси в Ірані, а також визначаються вектори розвитку ситуації в регіоні. Розгляд регіональних процесів зосереджується на відносинах Ірану із сусідніми державами в контексті сирійського конфлікту, дій Саудівської Аравії та Ісламської держави (ІД).

Що стосується міжнародних перспектив, то ключовим аспектом СВПД є те, що він охоплює діяльність Ірану зі збагачення урану та використання

¹ Текст СВПД див. на сайті Державного департаменту США, <<http://www.state.gov/e/eb/fts/spi/iran/jcproa/>>. Угоду з питань Іранської ядерної програми див. підрозділ I розділу 17 цього видання; про режим санкцій, застосованих проти Ірану, див. розділ 3 цього видання.

² Шість сторін групи P5+1 також відомі як E3+3: Велика Британія, Німеччина, Франція плюс Китай, Росія і США.

ядерних технологій. Утім, з точки зору внутрішніх перспектив, більш важливим досягненням домовленості є скасування санкцій, запроваджених проти країни. Скасування відбуватиметься в кілька етапів, найважливішими з яких є скасування санкцій ООН та ЄС, які, зокрема, заблокували доступ Ірану до міжнародної банківської системи. Ці санкції були скасовані в січні 2016р.

Проте, не слід забувати, що Іран перебуває під певними санкціями з часів кризи з американськими заручниками в 1979-1981рр. З роками, мірою збільшення мотивів США стосовно запровадження санкцій вони поширилися на порушення прав людини, тероризм та Іранську програму розробки ракет. Оскільки санкції обмежували бізнесові можливості Ірану, то певною мірою вони торкнулися передусім американського бізнесу та окремих компаній. Крім бажаної економічної і політичної ізоляції Ірану – причому остання сфера не була незаперечно успішною – санкції зачинили двері США для Ірану.

Санкції проти Ірану були значно посилені з початком ядерної кризи у 2005р. Тоді не лише США, але й ООН і ЄС запровадили санкції проти Ірану. Головна проблема полягала у з'ясуванні, чи порушував Іран свої зобов'язання за Угодою з МАГАТЕ про гарантії згідно з Договором 1968р. про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ, *Non-Proliferation Treaty, NPT*), а також зобов'язання згідно з відповідними резолюціями РБ ООН стосовно ІЯП³. Передача цього питання на розгляд РБ ООН у 2006р. перевела справу у площину високої політики та допомогла підвищити дотримання зобов'язань країнами поза межами ЄС і США, оскільки новий режим санкцій, запроваджений Резолюцією РБ ООН 1737, був схвалений на рівні ООН. Визначальним у цьому плані був прямиий тиск США на суб'єктів санкцій, що продовжували торгівлю з Іраном.

Найбільш суворі санкції проти Ірану не були технічними, пов'язаними з нерозповсюдженням, – економічні санкції ЄС і США були спрямовані на підтримку економіки Ірану. Вони були дуже дієвими, оскільки до них приєднався ЄС, який на початку 2000-х років був найбільшим торговельним партнером Ірану. В липні 2012р. ЄС припинив закупівлю іранської нафти та завдав Ірану нищівного удару шляхом блокування його доступу до міжнародної банківської системи *SWIFT*⁴. Ці два заходи були серйозним ударом для й без того кульгаючої економіки, а також поставили Іран у складне політичне становище⁵.

На додаток до фундаментальних причин прямої конфронтації між США, ЄС та Іраном (наприклад, несумісні погляди на реальність, “червоні лінії” в

³ Про Оглядову конференцію ДНЯЗ 2015р. див. підрозділ II розділу 17 цього видання. Текст і подробиці ДНЯЗ див. у базі даних СІПРІ, <<http://www.sipri.org/databases>>.

⁴ Товариство всесвітніх міжбанківських фінансових телекомунікацій (*Society for Worldwide Interbank Financial Telecommunication, SWIFT*) є юридичною особою, зареєстрованою у Бельгії, <<https://www.swift.com>>.

⁵ Parsi, R., *Stereomoronophonic: Iran and the West, Providing Top Quality Surround Sound For a Dialogue of the Deaf* (European Union Institute for Strategic Studies: Paris, June 2012); Esfandiary, D., ‘Assessing the European Union’s sanctions policy: Iran as a case study’, EU Non-Proliferation Consortium, Non-Proliferation Paper no.34, Dec. 2013.

нерозповсюдженні ядерної зброї) на погіршення відносин з ЄС і подальше падіння іранської економіки значною мірою вплинув популізм Президента М.Ахмадінежада (2005-2013рр.). Ахмадінежад перетворив ядерне питання, по-перше, на питання національної ідентичності та, по-друге, на базовий елемент своєї конфронтаційної зовнішньої політики у відносинах із Заходом. Ці два спадки ще тривалий час давалися взнаки після того, як політичні надбання Ахмадінежада розтанули.

Той факт, що Іран перебував під різними санкціями впродовж понад 35 років, призвів до появи подвійного процесу – втоми від санкцій та досягнення ними межі доцільності. Втома від санкцій проявляється в тому, що їх ефективність – у частині політичного попередження та економічного покарання – з часом нівелюється⁶. Країна під санкціями намагається знайти інших партнерів та інші канали ведення бізнесу⁷. Пересичення санкціями призводить до того, що суб'єкти санкцій, поступово відмовляються від цілей, що визначали їх формат. Хоча економіка та суспільство Ірану постраждали від санкцій, але ІЯП не була зупинена, а прагнення обстояти право на збагачення ядерних матеріалів на території Ірану не послабшало. Адміністрація Президента США Б.Обами дійшла висновку, що мета примушення Ірану до припинення всієї діяльності зі збагачення урану була недосяжною, а військовий удар міг у кращому випадку завдати шкоди ІЯП, але не припинити її. Водночас, попри санкції, Іран продовжував будувати і впроваджувати в експлуатацію центрифуги для збагачення урану, що, по суті, мало стати його козирем на майбутніх переговорах. Саме в контексті таких чинників і змін внутрішньої політики Ірану був активізований переговорний процес з групою P5+1.

Іранське суспільство очікувало, що період президентства Рухані буде характеризуватися гострою потребою у запровадженні нового курсу внутрішньої і зовнішньої політики. Перші ознаки усвідомлення цієї потреби на рівні політичної системи з'явилися вже наприкінці 2012р., коли Верховний лідер Ірану (*Supreme Leader of Iran*) А.Хаменеї (*Ali Khamenei*) дозволив відкрити канал неофіційного зв'язку з Адміністрацією Обами через Оман⁸. Цей факт, разом з наявністю компетентної команди із зовнішньополітичних питань нового Президента, який обійняв посаду у серпні 2013р., дали змогу швидко реанімувати сплячий переговорний процес з ядерних питань Ірану, завдяки чому в листопаді 2013р. був підписаний Спільний план дій

⁶ Khajehpour, B., Marashi, R. and Parsi, T., 'The trouble with sanctions', *Cairo Review of Global Affairs*, no.10 (Summer 2013). Інший варіант викладе з наданням більш відносного визначення дієвості санкцій пропонується деякими експертами з ЄС; див.: Giumelli, F., 'How EU sanctions work: a new narrative', *Chaillot Paper* no.129 (European Union Institute for Strategic Studies, EU ISS: Paris, May 2013); Dreyer, I. and Luengo-Cabrera, J. (eds), *On Target? EU Sanctions as Security Policy Tools* (EU ISS: Paris, Sep. 2015).

⁷ Fayazmanesh, S., *The United States and Iran: Sanctions, Wars and the Policy of Dual Containment* (Routledge: Abingdon, 2008), особливо розділи 3 та 5; Habibi, N., 'The Iranian economy in the shadow of sanctions', eds P. Alizadeh and H. Hakimian, *Iran and the Global Economy: Petro Populism, Islam and Economic Sanctions* (Routledge: Abingdon, 2014).

⁸ Rozen, L., 'Three days in March: new details on how US, Iran opened direct talks', *al-Monitor*, 8 Jan. 2014.

(СПД, *Joint Plan of Action, JPOA*). Це зрушило процес переговорів з мертвої точки, що принесло плоди в липні 2015р. – ухвалення СВПД (*JCPOA*), плану, в якому визначені процедури перевірки дотримання Іраном зобов'язань згідно з ДНЯЗ та викладений порядок скасування всіх пов'язаних з ІЯП санкцій, запроваджених ООН, ЄС і США.

Корпус стражів ісламської революції (КСІР, *Islamic Revolutionary Guards Corps, IRGC*), крім того, що він відповідає за діяльність у рамках ІЯП, є важливим політичним та економічним гравцем в Ірані. Так, його згода була обов'язковою умовою ядерних переговорів та укладення угоди. Підтримка КСІР ядерної угоди інколи була досить прохолодною, але зрештою він підтримав рішення політичної еліти укласти угоду. КСІР оскаржив її окремі деталі, що з'явилися пізніше, та заявив про неоднозначність своїх зобов'язань у зв'язку з імплементацією СВПД. Наприкінці 2015р. стало зрозумілим, що КСІР не становив серйозної загрози для переговорів і реалізації СВПД⁹.

Розв'язання ядерної проблеми було необхідним для звільнення від кайданів економіки Ірану, що було найважливішим внутрішнім завданням робочого плану Президента Рухані. Це є також дуже чутливим питанням, оскільки пожвавлення економіки передбачає болючі реформи, що впливатимуть як на широкі маси населення, так і на політичну еліту. Для середньостатистичного громадянина Ірану економічні проблеми – це високий рівень безробіття, брак економічного зростання та негативні наслідки заходів жорсткої економії, вжитих Адміністрацією Рухані заради зниження шаленої інфляції і балансування бюджету. Еліта постає перед фактом відкриття економіки для іноземних конкурентів і реформування занедбаного та корумпованого банківського сектору, який тривалий час слугував прикриттям широкомасштабних операцій з відмивання грошей. Структурна недостатність іранського банківського сектору та прогалини в системі нагляду значно полегшили створення схем розкрадання грошей і контрабанди на мільярди доларів¹⁰.

Регіональні проблеми та зовнішня політика Ірану

Іран часто сприймається як революційна держава, стійка до розпалювання протестів та інших проявів масового невдоволення на територіях його сусідів. Раніше Іран виступав як руйнівна сила, й особливо актуально це проявилось в 1980-х роках, під час “гарячої фази” революції. Упродовж останніх 20 років Іран знайшов способи перетворитися на державу, налаштовану на збереження статусу кво, відносин і власної ролі в регіоні. Нинішня впливовість Ірану у справах регіону є наслідком нестабільності сусідніх країн, а не результатом досконалої схеми регіонального домінування. Як і більшість держав, Іран, як правило, діє реактивно, а не на випередження, і тому сьогодні його позиція ґрунтується на здатності досягати переважно тактичних переваг, ніж на глибокому стратегічному мисленні. Єдиними стратегічними перевагами Ірану, незалежно від того, хто перебуває при владі, є його геополітична вага

⁹ Fars News Agency, [Командир Джаафарі: діти революції захистили права нації у дипломатичній битві], 7 Арг. 2015 (перською мовою).

¹⁰ IRNA, [Товарно-валютні втрати від контрабанди становлять \$20 млрд.], 11 Jan. 2015 (перською мовою).

та послідовність, що надають йому стабільності і своєрідної “геополітичної інертності”. Нижче розглядаються деякі з найважливіших для Ірану напрямів розвитку відносин з країнами регіону, зокрема Туреччиною, Сирією, Іраком, Саудівською Аравією, Єменом та Афганістаном.

Туреччина

Відносини між Іраном і Туреччиною часто описуються як суміш співпраці та конкуренції. Стабільність цих відносин наочно проявилася в сирійській кризі, де Іран і Туреччина підтримують різні сторони, але зберігають дружні відносини. Крім історичних мотивів стримування їх суперництва, є й сучасні прагматичні міркування через які, попри будь-які політичні зіткнення, їх взаємозв'язки не порушуються. У 2010р., під час загострення кризи навколо ІЯП, саме Туреччина, а також Бразилія намагалися виступити посередниками в її врегулюванні¹¹. Це, разом із взаємовигідними торговельними зв'язками, нерозривно скріпило дружні відносини, якщо не взаємозалежність. Іран відчував потребу в імпорті товарів і в розширенні продажу поза межами ЄС своїх енергоносіїв, тоді як зростаючій турецькій економіці були потрібні енергоресурси¹². Торгівля між двома країнами зросла з \$10,6 млрд. у 2010р. до \$13,7 млрд. у 2014р. У 2011р. 30% усього турецького імпорту енергії припадали на Іран. Своєю чергою, Іран імпортував золота на рекордні \$6,5 млрд., що використовувалося ним як один із засобів забезпечення платоспроможності в обхід банківських санкцій¹³. Війна в Сирії спричинила політичні тертя між двома країнами, і стосовно Ємену та інших проблемних питань Туреччина певною мірою позиціонувала себе ближче до Саудівської Аравії, ніж до Ірану¹⁴. Проте, в загальному плані це навряд чи зашкодить їх взаємовідносинам, якщо врахувати, що на додаток до торгівлі вони поділяють занепокоєння з багатьох інших проблем, не лише з курдського питання та ситуації в Іраку¹⁵.

Сирія

Долучення Ірану до наземних операцій в Сирії було предметом багатьох спорів і домислів. Стосовно кількості грошей і товарів, які Іран постачає Уряду Сирії, оцінки дуже різняться, але всі експерти погоджуються з тим, що йдеться про мільярди доларів США щороку¹⁶. На додаток до зброї і коштів

¹¹ Barrionuevo, A. and Arsu, S., ‘Brazil and Turkey near nuclear deal with Iran’, *New York Times*, 16 May 2010.

¹² Докладніше про енергообмін див.: Shokri Kalehsar, O., ‘Energy factor in Iran-Turkey relations’, *Energy & Environment*, vol.26, no.5 (Sep. 2015), pp.777-788.

¹³ Baskan, B., ‘Making sense of Turkey’s foreign policy: clashing identities and interests’, *Muslim World*, vol.106, no.1 (Jan. 2016), pp.143-144; Habibi, N., *Turkey and Iran: Growing Economic Relations Despite Western Sanctions*, Middle East Brief, no.62 (Crown Centre for Middle East Studies: Waltham, MA, May 2012), p.4.

¹⁴ Stein, A., ‘Turkey’s Yemen dilemma’, *Foreign Affairs*, 7 Apr. 2015.

¹⁵ Про критичне бачення стабільності відносин див.: Aras, B. and Yorulmazlar, E., ‘Turkey and Iran after the Arab Spring: finding a middle ground’, *Middle East Policy*, vol.21, no.4 (Winter 2014).

¹⁶ Blanford, N., ‘Why Iran is standing by its weakened, and expensive, ally Syria’, *Christian Science Monitor*, 27 Apr. 2015.

Іран надає також радників і збройні підрозділи, які ведуть боротьбу проти численних ворогів режиму сирійського Президента Б.Асада – і це стає очевидним і визнається дедалі частіше. До цих дій долучилася також ліванська Хезболла (*Hezbollah*), прагнучи забезпечити сухопутний шлях між Дамаском і Ліваном та відкинути назад сирійських повстанців у різних частинах країни.

Підтримку Іраном Асада слід розглядати в кількох аспектах. По-перше, Сирія – один з найдавніших союзників Ірану. Попри коливання, впродовж останніх 30 років жодна із сторін не розривала відносини. По-друге, Сирія надає Ірану прямий сухопутний шлях до Лівану і до Хезболли – іншого важливого союзника Ірану в арабському світі. До падіння режиму іракського Президента С.Хусейна (*Saddam Hussein*) у 2003р. Сирія і Хезбола були єдиними суб'єктами, що допомогли Ірану забезпечити “геостратегічну глибину в арабському світі та у протистоянні з Ізраїлем”¹⁷. По-третє, повалення Асада буде розглядатися в Ірані як перший крок до створення нового оточення країни, цього разу під проводом радше саудівських ваххабітів, а не США¹⁸.

Іран більше зацікавлений в активній участі Сирії у великій геополітичній грі, ніж у загибелі Асада та його правлячої кліки. Що не може сподобатися Ірану, так це перетворення сирійської держави на ідеологічно й політично ворожу Ірану та підконтрольну салафітам або групам - союзникам Саудівської Аравії. Така конфігурація сил може серйозно підірвати спроможність Ірану постачати Хезболлі озброєння, військову техніку та в результаті інституціалізувати своєрідне джихадистське повстання, на що наразі претендує ІД, встановивши контроль над західним Іраком/східною Сирією. Коротко кажучи, Уряд Ірану хотів би зберегти “глибинну державу”, збудовану Х.Асадом (*Hafez al-Assad*), незалежно від того, чи залишиться при владі його син, оскільки такий стан справ забезпечуватиметься стратегічним альянсом двох країн¹⁹.

Число бійців КСІР, офіційно визнаних загиблими в Сирії, зросло, підтверджуючи таким чином той факт, що Іран наразі вербує і переправляє для участі у війні “добровольців” з усього регіону, особливо афганських біженців, які нелегально перебувають в Ірані та яким наполегливо рекомендують або примушують їх воювати в Сирії²⁰. Сирійський конфлікт вже перетворився на війну на виснаження. Сирійська армія та її допоміжні сили виявилися занадто розпороченими, і в цій ситуації Іран, по суті, вдавався до такої самої тактики, як і за критичних обставин у тривалій і кривавій війні проти Іраку за часів С.Хусейна – кинути в бій якомога більше сил з метою уповільнення просування ворога та його виснаження.

Не меншу, ніж сирійська війна, увагу привертає питання, чи існуватиме надалі Сирія як цілісна держава²¹. Міжнародна спільнота наполягатиме на

¹⁷ Marashi, R., ‘Iran’s not-so-radical endgame in Syria’, *Cairo Review*, 13 Nov. 2015.

¹⁸ Попередні оцінки див.: Milani, M.M., *Iran’s Transformation from Revolutionary to Status Quo Power in the Persian Gulf* (Woodrow Wilson Center: Washington, DC, 2004).

¹⁹ O’Neil, P.H., ‘The deep state: an emerging concept in comparative politics’ *Social Science Research Network* (Jan. 2015). Х.Асад, батько Б.Асада, був Президентом Сирії з 1971р. до своєї смерті у 2000р.

²⁰ Human Rights Watch, ‘Iran sending thousands of Afghans to fight in Syria: refugees, migrants report deportation threats’, 29 Jan. 2016.

²¹ Про війну в Сирії, див. підрозділ II розділу 4 цього видання.

збереженні суверенної Сирійської Арабської Республіки, але лише з часом стане видно, чи не є ця вимога фіговим листком для приховування некомфортних політичних реалій справжнього життя. Якщо жодного переговорного рішення немає, то головні воюючі сторони намагатимуться закріпитися на підконтрольних їм територіях і впроваджувати там свою політику. За таких умов Б.Асад буде Президентом номінальної Сирії, підтримуваним Росією та Іраном. Для Ірану таке рішення є навряд чи ідеальним, але прийнятним для збереження важливого союзника в арабському світі, що дозволить іранським коштам та озброєнням регулярно надходити до Хезболли в Лівані.

З перебігом подій політичне сприйняття в Ірані участі в сирійському конфлікті зазнало змін. Спочатку конфлікт розглядався політично активними представниками суспільства як частина “арабської весни” та аналог висування претензій Зеленим рухом унаслідок суперечливих результатів президентських виборів в Ірані 2009р. У цьому контексті конфлікт із симпатією сприймався реформістами, тоді як представники безпекових структур і прихильники жорсткої політики висловлювали повну підтримку Асаду²². Ставлення безпекових структур та офіційних кіл Ірану до “арабської весни” є вибіркоким – так само, як і ставлення Саудівської Аравії, але з протилежними акцентами. “Арабська весна” віталася Іраном у випадку таких країн, як Єгипет, де усунення від влади Х.Мубарака (*Hosni Mubarak*) могло передвіщати покращення взаємовідносин. На відміну від цього, коли старий режим був союзником, як у Сирії, повстання зображувались як конспірологічний сценарій змови, спровокованої зовнішніми агентами. Мірою погіршення конфліктної ситуації в Сирії, фрагментації і радикалізації сирійської опозиції, загострення релігійних протиріч, в Ірані почалися вагання реформістської частини політичної еліти та загальної громадської думки. Розширення та поведінка ІД продемонстрували, які пастки та небезпеки несе збройне повстання у складному політичному середовищі²³.

Ірак

Після очолюваного США вторгнення до Іраку у 2003р. ірано-іракські стосунки повільно, але послідовно розвивалися. В Ірані це сприймалось як стратегічна потреба з кількох причин. По-перше, Ірак є єдиною країною, яка напала на Іран з 1945р., та єдиною країною-сусідом з потенціалом, порівнянним з потенціалом Ірану. На додаток до безпекових міркувань, Ірак, як і Іран, має більшість шийтського населення, що наразі є домінуючою силою в державі.

У присутності військ США в Іраку Іран вбачає загрозу власній безпеці та час від часу вдавався до заохочення нападів на них союзних йому шийтських

²² Kalame website, [Лист понад 200 членів Іранської медичної асоціації до Б.Асада: використання танків та артилерії проти беззахисних людей є ганьбою і незмивною плямою для можновладців], 25 Sep. 2011 (арабською мовою).

²³ Pargoo, M., ‘Why did Iran’s Reformists shift on support for Syria?’, al-Monitor, 4 June 2015; Mohseni, E., Gallagher, N. and Ramsay, C., *Iranian Attitudes in Advance of the Parliamentary Elections: Economics, Politics and Foreign Affairs* (Center for International and Security Studies, Baltimore, Md, Jan. 2016), pp.25-27.

ополчень, забезпечуючи при цьому їх належну підготовку та озброєння²⁴. Разом з тим, Іран не бажав колапсу Іраку, який в такому разі міг швидко перетворитися на джерело нестабільності на порозі Ірану. Врешті-решт, Іран “зіграв” на іракському “полі” ефективніше за США і став тепер впливовою силою в іракській політиці. Втім, це не означає, що політика Іраку контролюється Іраном. Це також не робить іранський політичний і військовий істеблішмент мудрими суддями в іракських справах²⁵.

Політичні, військові кола і громадськість в Ірані особливо непокоїть розширення ІД²⁶. Окупація ІД Мосулу без будь-якого серйозного бою, а через рік – м.Рамаді, продемонстрували боездатність угруповання, а також військову й політичну слабкість Іраку. Це стало сюрпризом для урядів Іраку та Ірану і змусило їх битися для уникнення подальших територіальних втрат в Іраку. В серпні 2014р. Іран почав озброювати курдські угруповання, а також посилив підтримку шіїтських ополчень – зміцнюючи їх спроможності та координацію дій, а також шляхом безпосереднього залучення КСІР²⁷. У 2015р. Іран ініціював створення нової військової організації, Роти Хорасану (*Saraya al-Khorasani*) для боротьби з ІД²⁸. Водночас, за прикладом і формою іранських Сил опору народної мобілізації (*Basij Resistance Force*) – добровольчої воєнізованої організації – Ірак створив власну організацію Басідж (*Basij*)²⁹. За повідомленнями, вона створена з дозволу духовного шіїтського лідера – Великого аятоли А.Сістані (*Ali Sistani*). Вважається, що короткостроковою метою іракської Басідж є забезпечити захист від ІД, а довгостроковою – бути ідеологічно надійною про-іранськи налаштованою організацією шіїтів в Іраку³⁰.

Що більше Уряд Ірану намагався допомогти Прем’єр-міністру Іраку Н.Аль-Малікі (*Nouri al-Maliki*), то більше він переконувався в тому, що Аль-Малікі зробив цю підтримку неможливою, віддавши від себе забагато політичних прихильників. Його наступник Х.Аль-Абаді (*Haider al-Abadi*) підтримує близькі стосунки з Іраном, але при цьому є більш обережним у готовності сприйняти намагання ополчення заповнити безпековий вакуум, утворений через брак спроможностей іракської армії. Для врівноваження

²⁴ Gordon, M., ‘Deadliest bomb in Iraq is made by Iran, US says’, *New York Times*, 10 Feb. 2007.

²⁵ Shabani, M.A., ‘The impending Shiite leadership crisis Baghdad doesn’t see coming’, *al-Monitor*, 26 Aug. 2011.

²⁶ Добірку висловлювань провідних офіційних осіб Ірану стосовно успіхів ІД див.: [Чому ми маємо серйозно сприймати попередження К.Солеймані про напад ДАІШ на Іран?], *Mashregh News*, 30 May 2015 (перською мовою); PressTV, [Командувач армії: терористи поблизу кордонів], 24 May 2015 (перською мовою); Esfandiary, D. and Tabatabai, A., ‘Iran’s ISIS policy’, *International Affairs*, vol.91, no.1, (Jan. 2015), pp.1-15.

²⁷ Agence France-Presse, ‘Barzani: Iran gave weapons to Iraq’s Kurds’, *Al-Arabiya*, 26 Aug. 2014; Qaidaari, A., ‘Iran wages psychological war against IS’, *al-Monitor*, 23 Mar. 2015.

²⁸ Qaidaari, A., ‘Iran’s new group in Iraq: Saraya al-Khorasani’, *al-Monitor*, 11 Jan. 2015.

²⁹ Smyth, G., ‘New book on basij helps explain how Iran’s hardline faction keeps country captive’, *The Guardian*, 8 Sep. 2015; Ostovar, A., ‘Iran’s Basij: membership in a militant Islamist Organization’, *Middle East Journal*, vol.67, no.3 (Summer 2013), pp.345-361.

³⁰ Qaidaari, A., ‘Comparing Iraq’s Shiite forces to Iran’s Basij’, *al-Monitor*, 11 May 2015; [Створення народних дружин (*basij*) в Іраку та Сирії бере початок у розумінні та культурі народних дружин в Ірані], *Basij News*, 21 Nov. 2015 (перською мовою).

впливу Ірану Аль-Абаді намагається також залучити інших гравців³¹. Сьогодні це може пом'якшити релігійні аспекти боротьби з ІД, але чого наразі не вистачає, а в більш тривалій перспективі буде вкрай необхідним, так це ширше залучення сунітів до цієї боротьби – як у політичному, так і військовому плані. Втім, це вимагатиме суттєвого покращення врядування та розширення участі сунітської меншини в Іраку в політичних процесах і прийнятті рішень.

Саудівська Аравія

У 2015р. відносини між Іраном і Саудівською Аравією погіршилися, але це з багатьох точок зору було очікуваним. Ще у 2013р. Саудівська Аравія піддавала критиці відновлення Адміністрацією Обама переговорів з ядерного питання. У Саудівській Аравії “арабська весна” розглядалася переважно як регресивний і руйнівний процес. До того ж, брак потужної підтримки Х.Мубарака з боку США сприймався домою Саудів як тривожний сигнал розвитку подій. Брак підтримки з боку США також мав вплив на реакцію саудитів під час заворушень у Бахрейні. Там, як і в Сирії, але з протилежних міркувань, Уряд Саудівської Аравії діяв на власний розсуд, одночасно закликаючи США або безпосередньо взяти участь у розв'язанні проблеми, або не стояти на його шляху.

Системний антагонізм, пов'язаний радше не безпосередньо з Іраном, а з геополітичним позиціонуванням Ірану та Саудівської Аравії³². До 1979р., коли обидві держави були союзниками США, приховану конкуренцію вдавалося приборкати. Їх взаємна ворожнеча спалахнула в 1979р. з приходом до влади в Ірані ісламістського Уряду. Ісламська революція пішла шляхом створення напруженості у відносинах з багатьма міжнародними гравцями, і впродовж останніх 30 років Саудівська Аравія могла розраховувати на підтримку США та кількох інших крупних держав, схиляючи таким чином регіональний баланс сил на користь нейтралізації або стримування амбіцій Ірану. СВПД завершив серію напружених та інтенсивних переговорів, під час яких між переговорниками Ірану та США були налагоджені відносини, потрібні для успішного завершення процесу. По суті, СВПД порушує стратегічний баланс, який забезпечував позиції і безпеку Саудівської Аравії в регіоні³³. Отже, СВПД знизив найближчі та довгострокові глобальні ризики конфронтації навколо ІЯП, але в короткостроковій перспективі загострив напруженість у регіоні. Саудівська Аравія вбачає в угоді з Іраном перемогу Тегерану, яка забезпечить йому голос усередині США, а отже і в світовій політиці, а також зміцнить його роль у регіональних справах. Важливо зауважити, що, хоча СВПД й зумовлює зміни в балансі сил, але їх наслідки

³¹ Chmaytelli, M., ‘Iraq’s Abadi keeps Iran at arm’s length in war on Islamic State’, Reuters, 22 Feb. 2016.

³² Parsi, R., ‘The Middle East and the deal: in search of a new balance’, eds P. Magri and A. Perteghella, *Iran After the Deal: the Road Ahead* (ISPI: Milan, 2015), pp. 63–65.

³³ Parsi, T., ‘The privilege Saudi Arabia enjoyed under US-led order in the Mideast is over’, World Post, 8 Jan. 2016.

офіційними особами Саудівської Аравії, як правило, перебільшуються. Водночас, є ризик того, що політика та дії Саудівської Аравії будуть формуватися на підставі саме таких помилкових уявлень, що в майбутньому може дестабілізувати регіон³⁴.

Іранські особи, які приймають рішення, усвідомлюють чутливу природу регіональної політики та, особливо, вразливість відносин із Саудівською Аравією. Кожен крок і заява гарантовано отримають реакцію, на яку робитимуть ставку прихильники “жорсткої лінії” з обох сторін під час підготовки конфронтаційних заяв. Оскільки цей аспект підтримання напруженості та ворожнечі залишається передбачуваним, є очевидним, що жодна зі сторін не може запідозрити представників іншої сторони в наявності доброї волі.

Одним із помилкових кроків, який демонструє, наскільки щільно перетинається внутрішня політика з досягненням зовнішньополітичних компромісів у регіоні, є заява колишнього Міністра розвідки, а тепер радника Президента з питань релігій і меншин А.Юнесі (*Ali Younesi*) в березні 2015р. У ній він наголошував на культурних та історичних зв'язках Ірану з Іраком і кількома іншими країнами регіону. Проте, заява була розтлумачена як проголошення нових імперських амбіцій Ірану та показове ігнорування суверенітету Іраку. Негативна реакція в регіоні була жорсткою, як серед іракських політиків-шиїтів так і в самому Ірані³⁵. По суті, всі сторони взяли з цієї заплутаної заяви те, що їм потрібно – як у внутрішньо-, так і зовнішньополітичному плані. Уряд Ірану потрапив під щільну критику опонентів у Парламенті, які побачили шанс відправити у відставку ще одного урядовця. У сфері зовнішньої політики Уряд був змушений дистанціюватися від згаданої заяви, її тлумачень і сприйняття крізь їх призму іранської регіональної політики.

В Ірані є ті, хто постійно намагається утримувати в певних рамках приховану напруженість у відносинах із Саудівською Аравією. До них належить і колишній Президент Ірану аятола Рафсанжані (*Rafsanjani*), який мав добрі стосунки з колишнім саудівським королем Абдаллою (*Abdullah*) і чий вплив посилювався після обрання Президентом його соратника Х.Рухані³⁶. Навіть серед тих, хто вважає логічним покращення відносин із Саудівською Аравією, небагато оптимізму стосовно можливості цього в коротко- та середньостроковій перспективі. На додаток до перебування по різні боки барикад у війні в Сирії, іранські офіційні особи вважають, що ставлення саудитів до Ірану є дуже ідеологізованим. За словами одного з офіційних представників Ірану, який має тривалий досвід розбудови ірано-саудівських відносин, протистояння Саудівської Аравії та Ірану відбувається за ознаками ідентичності – релігійними та етнічними, – а такі характеристики не можуть бути змінені вмиць³⁷.

³⁴ Parsi, T. and Cullis, T., ‘The myth of the Iranian military giant’, *Foreign Affairs*, 10 July 2015.

³⁵ Karami, A., ‘Rouhani adviser summoned over Iraq comments’, *al-Monitor*, 18 Mar. 2015.

³⁶ Faghihi, R., ‘Exclusive: Rafsanjani on future of Iran-US ties, Saudi Arabia’, *al-Monitor*, 6 Aug. 2015.

³⁷ Remark made by senior Iranian diplomat at European Iran Research Group policy forum, Apr. 2015.

Ємен

Ємен – це ще одна арена прямого зіткнення інтересів Ірану та Саудівської Аравії. Дуже сумнівним є твердження саудитів, що втручання Ірану в політику Ємену – незалежно від того, чи було це зроблено навмисно чи стало наслідком інших подій, – виявилось важливим або навіть вирішальним чинником значної ескалації тліючої громадянської війни в Ємені³⁸. Втручання Ірану в Ємені, особливо підтримка ним хуситів (очолюваного шіїтами-зейдитами руху Анзаролла (*Ansarollah*) у північному Ємені) тягнеться з 2009р., але надання серйозної допомоги почалось у 2011р.³⁹ Усе вказує на те, що хусити, які повстали проти кількох регіональних адміністрацій єменської влади, є цілком самостійними, а їх стосунки з Іраном посилювалися передусім унаслідок інтервенції Саудівської Аравії в Ємені⁴⁰. Своєю чергою, підтримка з боку Ірану у формі коштів, підготовки персоналу та постачання матеріальних засобів значно зросла внаслідок останньої за часом інтервенції Саудівської Аравії у березні 2015р. Незалежно від причинно-наслідкових зв'язків, є очевидним, що саме підтримка Іраном хуситів підживлює твердження Саудівської Аравії про його експансіонізм та агресивність. Версія Саудівської Аравії, по суті, ретушує історію політичної кризи в Ємені та роль Саудівської Аравії у стражданнях її сусіда, а також зображує Іран як єдине джерело проблем, що завдають шкоди Ємену.

Таким чином, відповідь Ірану на очолювану Саудівською Аравією інтервенцію в Ємені сприяла стрімкому розвитку відносин між Іраном і хуситами, хоча іранський вплив на повстанські угруповання, з точки зору цілей і методів, залишається неясним і є, можливо, слабшим, ніж зазначається в доповідях Саудівської Аравії. Крім того, Іран розглядає саудівську інтервенцію як ескалацію напруженості в регіоні і вважає її авантюрою без чіткої цілі та стратегії виходу з неї. Така точка зору є поширеною серед іранської еліти, але послідовники жорсткої лінії у політиці Ірану схильні вбачати в поведінці саудівської сторони намір рухатися в ногу зі США. Отже, саудівська інтервенція в Ємені розглядається ними як виконання вказівки США та використовується для виправдання твердження про те, що, незалежно від результатів врегулювання проблеми ІЯП, США продовжуватимуть втручатись у близькосхідні справи заради завдання шкоди Ірану⁴¹.

Саудівській інтервенції досі притаманні оптимізм і самовпевненість, але, порівняно з початком операції, тепер вони демонструються дещо

³⁸ Історичні підвалини внутрішніх процесів єменського конфлікту див.: Juneau, T., 'Yemen and the Arab Spring: elite struggles, state collapse and regional security', *Orbis*, vol. 57, no. 3 (Summer 2013), pp.347-494.

³⁹ Terrill, W.A., 'Iranian involvement in Yemen', *Orbis*, vol.58, no.3 (2014), pp.429-440; Bayoumy Y. and Ghojari, M., 'Iranian support seen crucial for Yemen's Houthis', Reuters, 15 Dec. 2014.

⁴⁰ Viscusi, G., Donahue, P. and Walcott, J., 'Saudi claims on Iran's role in Yemen face skepticism in West', Bloomberg, 16 Apr. 2015.

⁴¹ [Військова агресія проти Ємену неминує завдасть шкоди Саудівській Аравії], *Tasnim News*, 26 Mar. 2015 (перською мовою).

стриманіше⁴². Натомість труднощі з підтримкою зусиль і пов'язані з ними болісні видатки стають дедалі очевиднішими, попри підтримку з боку США зброєю і матеріальними засобами⁴³. Коротко кажучи, критерій успіху, визначений для себе саудівським Урядом, тобто збереження влади Президента Абдель Раббо Мансура Хаді (*Abd Rabbuh Mansur Hadi*) шляхом перемоги над хуситами, залишається недосяжним. До того ж немає і чіткої стратегії виходу з кризи в Ємені⁴⁴. Як згадувалося вище, це є зрозумілим і для Уряду Ірану. Критерії успіху для Ірану, схоже, є скромнішими та досяжними: достатньо створити проблеми для саудитів у Ємені та дати їм загрузити в хаосі, який вони самі й спровокували. Доки Іран дотримуватиметься реактивного підходу та тактики “партизанської війни”, його витрати у Ємені можуть вважатися прийнятними. Втім, для політики однаково важливими мають бути як публічність і зовнішні атрибути зусиль, так і увага до реального стану справ. Залишається побачити, якою мірою Іран буде дотримуватися власної оцінки даремності наземної операції: “Ємен стане болотом для будь-якої держави, що відрядить туди свої сухопутні війська”⁴⁵. Водночас, вище військове керівництво Ірану відкрито підтримує надання допомоги хуситам. Іран попередив Саудівську Аравію про неприпустимість подальшого військового втручання в конфлікт і спробував домовитися про припинення вогню⁴⁶. У цьому сенсі участь Ірану у врегулюванні кризи в Ємені виглядала як реалізація пророцтв, які Саудівська Аравія робила сама для себе. Принаймні участь Ірану в конфлікті досі не стала настільки глибокою, витратною і проблематичною, наскільки ззовні виглядає протидія Саудівської Аравії.

Афганістан

Зростаюча присутність Талібану (*Taliban*) в різних регіонах Афганістану є вкрай тривожною ознакою, що вказує на вразливість афганського проекту побудови держави, на системний провал міжнародної допомоги (військової або будь-якої іншої), яку Афганістан отримував понад 10 років⁴⁷. В Ірані існують щонайменше дві точки зору на події в Афганістані та на загрозу з

⁴² al-Arabiya, ‘Analysts: Houthi and Saleh’s militias living their last moments’, 8 Oct. 2015; Khashoggi, J., ‘You are either with us, or against us’, al-Arabiya, 12 Jan. 2016.

⁴³ Hager, E.B. and Mazzetti, M., ‘Emirates secretly sends Colombian mercenaries to Yemen fight’, *New York Times*, 25 Nov. 2015; Wall, R. ‘US military working to prevent weapons shortfall in Islamic State, Yemen strikes’, *Wall Street Journal*, 10 Nov. 2015.

⁴⁴ Недоліки підходу Саудівської Аравії/Ради співробітництва держав Перської затоки були очевидними на самому початку; див.: Wehrey, F., ‘Into the maelstrom: the Saudi-led misadventure in Yemen’, Carnegie Endowment for International Peace, 26 Mar. 2015. Шість місяців потому не було достатньо підстав стверджувати про формування більш аргументованої стратегії; див.: Partrick, N., ‘Saudi Arabia’s Yemen gambit’, Carnegie Endowment for International Peace, 1 Oct. 2015

⁴⁵ Faghihi, R., ‘Former Iran ambassador: Saudis must accept Houthis’, al-Monitor, 9 June 2015.

⁴⁶ [Вітальне послання бригадного генерала М.П.Нагді до народу Ємену та лідера Анзаролли], Tabnak, 10 May 2015 (перською мовою); Hashem, A., ‘Iran official warns against further strikes in Yemen’, al-Monitor, 23 Apr. 2015, <<http://www.al-monitor.com/pulse/originals/2015/04/iran-foreign-minister-predicts-yemen-cease-fire.html>>.

⁴⁷ Про розвиток Афганістану і проблеми з безпекою людини див. підрозділ III розділу 9 цього видання.

боку Талібану. Перша – покладається на прагматизм Талібану, який пом'якшує свою радикальну ідеологію і використовує її у відносинах з Іраном. Згідно за другою – таліби вважаються надто ідеологічно заангажованими, щоб допустити співіснування з Іраном⁴⁸. Тому, занепокоєння пануванням Талібану спонукає Уряд Ірану піти на діалог з ним. Найбільш очевидним показником нинішнього взаємного прагматизму Ірану та Талібану був візит представників політичної секції офісу Талібану в Катарі до Тегерану, де вони, за повідомленнями, зустрілися з представниками іранських служб безпеки⁴⁹. Президент Афганістану А.Гані (*Ashraf Ghani*) намагається розбудувати стосунки із Саудівською Аравією, уникаючи при цьому антагонізму з Іраном, що є проявом широко відомого в міжнародних справах підходу з уникнення ризиків (хеджування, *hedging*)⁵⁰.

Присутність і вплив Ірану в Кабулі та Гераті добре відомі всім. У провінції Герат Іран здійснив суттєві економічні інвестування, і є надія, що скасування санкцій проти Ірану сприятиме новим інвестиціям⁵¹. Запроваджуючи нові форми спілкування з Талібаном, Уряд Ірану намагається уникнути перетворення ІД на більш універсальну, отже й всеохопну ісламістську альтернативу⁵².

Висновки

На початку 2016р. процес реалізації СВПД відбувався без зривів і за графіком, про що виразно свідчили рішення зі скасування у січні 2016р. санкцій, запроваджених проти Ірану ООН та ЄС. Отже, численні сподівання та надії на відкриття нового аркуша у відносинах між Іраном і Заходом наблизилися на крок до втілення у життя. Ще рано говорити про те, якою мірою ці амбіції перетворяться на реальність: підписання багатьох меморандумів про порозуміння не роблять економіку. Втім, є очевидним, що політика переговорів у рамках СВПД принесла успіх Президенту Рухані та його електорату у внутрішній боротьбі за владу.

Наступним кроком буде уважна оцінка, чи досягло внутрішнє примирення еліт рівня, потрібного для конструктивного розв'язання інших нагальних проблем, які мають серйозні для Ірану наслідки. Ключовими в цьому плані мають стати результати парламентських виборів у лютому 2016р. Збільшення прихильників центрризму, разом з наявністю великої групи прагматичних консерваторів і невеликої групи реформістів можуть допомогти у здійсненні президентського плану реформ.

⁴⁸ Parsi, R., 'Exploring Iran & Saudi Arabia's interests in Afghanistan & Pakistan: stakeholders or spoilers, a zero sum game? Part 2: Iran', *CIDOB Policy Research Paper* (CIDOB: Barcelona, 2013).

⁴⁹ 'The political committee of the Taliban under the leadership of Tayeb Agha in Iran', *Tasnim News*, 20 May 2015.

⁵⁰ Peikar, F., 'Afghanistan tries to strike balance in escalating Iran-Saudi rivalry', *The Guardian*, 22 Apr. 2015.

⁵¹ Rowlatt, J., 'Afghan city hopes for lift from Iran sanctions deal', *BBC News*, 18 Jan. 2016.

⁵² Joscelyn, T., *Foundation for Defense of Democracies*, 'The Islamic State's obsession with al Qaeda and the Taliban', *Long War Journal*, 20 Jan. 2016.

Ситуація в регіоні виглядає менш привабливо. Сирійський конфлікт і присутність ІД в Іраку завдають суттєвої шкоди як цивільному населенню в цих двох країнах, так і легітимності тих, хто намагається їх представляти.

Відносини Ірану із Саудівською Аравією погіршилися, і це призвело до появи конфліктних зон у всьому регіоні. Хоча залишається малоімовірним, що будь-яка зі сторін дозволить ситуації загостритися до рівня прямої конфронтації, але брак формального багаторівневого діалогу в регіоні між особами, які приймають рішення, не надає впевненості, що ці дві країни зможуть уникнути розвитку такого сценарію. Уряду Ірану потрібно буде взяти скоординованих заходів, щоб достукатися до Саудівської Аравії, тоді як Саудівська Аравія має навчитися розрізняти свої інтереси та потреби. Релігійні чвари не є природним явищем: це радше прихована форма мобілізації, збудована на політиці виняткової ідентичності. Цього вкрай важко позбутися через те, що такі розбіжності мають тенденцію самостійно розвиватися до моменту появи конфлікту, а потім дедалі частіше використовуються як виправдання участі в боротьбі. Для уникнення такого розвитку подій треба буде витратити багато часу, і сам процес унеможливлення такого розвитку вимагатиме політичної сміливості та мужності у столицях цих двох держав і багатьох інших країн, але такий процес ще навіть не розпочався.

3. Роль і наслідки міжнародних санкцій проти Ірану

Загальний огляд

Немає впевненості в тому, що Спільний всеохопний план дій (СВПД, Joint Comprehensive Plan of Action, JCPOA), узгоджений в липні 2015р., назавжди усунув розбіжності навколо Іранської ядерної програми (ІЯП). Але він змінив напруженість і створив підґрунтя для зниження ризику серйозної кризи між Іраном і міжнародним співтовариством.

Міжнародні санкції відігравали важливу роль у період до укладення угоди про СВПД 2015р. і залишаються такими під час його виконання. До ухвалення СВПД проти окремих іранських осіб та організацій були запроваджені адресні, пов'язані з ІЯП (“ядерні”) санкції ООН. Іншими гравцями – насамперед, США та ЄС – застосувалися значно ширші санкції. Цими автономними, не схваленими рішеннями ООН, санкціями запроваджувалися обмеження, до яких закликали, але не зобов'язували резолюції ООН. З часом їх доповнили певними іншими видами санкцій – зокрема, стосовно фінансових транзакцій, – прямо не згаданими в рішеннях ООН.

Якщо погодитися з тим, що автономні санкції відіграли важливу роль у визначенні умов СВПД, то це може бути сильним аргументом на користь обов'язкового внесення в майбутньому широкіх фінансових і комерційних санкцій до резолюції Ради безпеки (РБ) ООН. Це могло б принаймні частково подолати тенденцію, що останнім часом склалася в ООН – надання переваги більш точковим, адресним санкціям, метою яких є обмеження будь-яких небажаних побічних наслідків.

СВПД відкриває шлях для скасування санкцій проти окремих іранських осіб та організацій. Однак, скасувати можна лише санкції, пов'язані з ядерною програмою, тоді як Іран залишається під іншими санкціями. Якщо Іран вважатиме, що скасування санкцій у рамках СВПД нівелюється заходами в рамках інших санкцій, то домовленості можуть опинитися під загрозою. Розуміння ролі та наслідків санкцій, пов'язаних з ІЯП, є важливим як само по собі, так і як індикатор ролі санкцій в розв'язанні міжнародних проблем.

У цьому розділі розглядаються різні види пов'язаних з ІЯП санкцій, запроваджених проти Ірану останніми роками, а також процедури їх наступного скасування в рамках СВПД і Резолюції РБ ООН 2231. У підрозділі I розглянута історія переходу від всеохопних до адресних санкцій і ключові положення СВПД стосовно скасування “ядерних” санкцій проти Ірану.

У підрозділах II-V описані різні види санкцій, запроваджених проти Ірану. Підрозділ II присвячений фінансовим санкціям; III – торговельним;

IV – стосовно торгівлі звичайними озброєннями та товарами подвійного використання; V – стосовно подорожей і перевезень. У цих підрозділах стосовно кожної проблемної сфери розглядаються санкції, що були чинними до ескалації напруженості у зв'язку з ІЯП. Далі описуються санкції, запроваджені РБ ООН, США та ЄС у зв'язку з ядерною програмою, а також зазначаються санкції, що будуть скасовані згідно із СВПД. В останньому підрозділі розглядається роль санкцій в узгодженні СВПД, потенційні проблеми, спричинені скасуванням санкцій, та їх наслідки для успішного виконання домовленостей.

ЯН ЕНТОНІ, МАРК БРОМЛІ, ПІТЕР Д.ВЕЗЕМАН

I. Пов'язані з ядерною програмою адресні санкції проти Ірану

ЯН ЕНТОНІ, МАРК БРОМЛІ

Перехід від всеохопних до адресних санкцій

Загалом, санкції можуть мати три мети: (а) змусити державу змінити свою поведінку; (б) стримати державу та завадити їй чинити заборонені дії; (в) указати державі та іншим суб'єктам на виявлене порушення міжнародних норм¹. Крім того, санкції можуть допомогти заспокоїти місцеві політичні кола або занепокоєні союзні держави.

Згідно зі Статтею 41 Статуту ООН, РБ “може вирішувати, яких заходів, не пов'язаних із застосуванням збройних сил, слід вжити для виконання її рішень, а також може закликати членів ООН вжити таких заходів. Вони можуть охоплювати повне чи часткове припинення економічних стосунків, залізничного, морського, повітряного, поштового, телеграфного, радіо-та інших видів сполучення, розрив дипломатичних відносин”². Після завершення холодної війни РБ ООН активно застосовувала санкції згідно з Главою 7 Статуту, яка ставить перед Радою завдання виявляти “наявність будь-якої загрози миру, порушення миру чи акту агресії” та вирішувати, яких заходів слід вжити “для підтримання або відновлення міжнародного миру та безпеки”³. У січні 1992р. на спеціальному засіданні на рівні голів держав та урядів РБ ООН вирішила, що “розповсюдження будь-якої зброї масового ураження становить загрозу міжнародному миру та безпеці”⁴.

Ініціатива рішень про запровадження санкцій може походити з більш ніж одного джерела. Крім того, що від усіх держав очікується виконання резолюцій РБ ООН, є також автономні санкції, що ґрунтуються на рішеннях, ухвалених поза рамками спільних дій ООН. У деяких випадках автономні санкції можуть доповнювати адресні дії ООН, виходячи за рамки рішень РБ. Водночас, вони можуть також застосовуватися до об'єктів, не охоплених заходами РБ⁵.

У 1990-х роках зростало невдоволення гуманітарними наслідками всеохопних економічних санкцій проти Іраку, запроваджених у рамках загальних намагань виявити та зупинити незаконні програми озброєння. Це невдоволення призвело до серйозно перегляду застосування таких санкцій⁶.

¹ Targeted Sanctions Consortium (TSC), *Effectiveness of UN Targeted Sanctions: Findings from the Targeted Sanctions Consortium* (TSC: Geneva, Nov. 2013), p.12.

² United Nations Charter, 26 June 1945, Article 41.

³ United Nations Charter, Article 39 (посилання 2).

⁴ United Nations, Security Council, Note by the President of the Security Council, S/23500, 31 Jan. 1992.

⁵ Про багатосторонні ембарго на поставки озброєнь і товарів подвійного використання див. також підрозділ II розділу 19 цього видання.

⁶ Wallensteen, P., Staibano, C. and Eriksson, M., *Making Targeted Sanctions Effective: Guidelines for the Implementation of UN Policy Options* (Uppsala University Department of Peace and Conflict Research: Uppsala, 2003).

Зокрема, кілька європейських держав спонукали ООН змінити санкційну політику і вжити більш цілеспрямованих заходів проти політичного керівництва та бізнес-еліт, мінімізуючи водночас побічний вплив на широкі верства населення⁷. У 1990-х роках ці зусилля отримали значну підтримку та загалом були підтримані в ООН. Як зазначали Д.Кортрайт (*David Cortright*) і Дж.Лопес (*George Lopez*), існує загальна думка, що “стратегічні адресні санкції вважаються наразі важливим елементом політики”⁸.

Планування адресних санкцій передбачає оцінку політичних цілей, яких держави хочуть досягти, та аналіз обмежувальних заходів, які найвірогідніше забезпечать виконання визначених завдань за мінімального негативного впливу загалом на економіку та населення. Стратегічна адресність санкцій часто означає спробу визначити дії, які найвірогідніше вплинуть на поведінку об’єкта. Часто елементом стратегічної адресності є, наприклад, зменшення військового потенціалу чи надходжень від особливо важливого сектору економіки. Загалом, адресні санкції можна поділити на три групи: фінансові, торговельні та обмеження подорожей і перевезень.

Фінансові санкції – це фінансові обмеження, які можуть стосуватись активів або діяльності. Обмеження активів об’єкта санкцій може мати форму заморожування чи конфіскації. Обмеження фінансової діяльності передбачає зупинення платежів до або/та від об’єкта за транзакціями, що викликають підозру, або запровадження певних умов здійснення таких платежів.

Торговельні санкції – це обмеження руху товарів (торгівлі, допомоги, дарунків), що може стосуватися постачання товарів до об’єкта санкцій або імпорту товарів від нього. Які саме товари підлягають обмеженням, залежатиме від конкретної ситуації, оскільки різні об’єкти є вразливими до різних видів обмежень. Обмеження можуть мати форму заборони імпорту/експорту певних товарів або приписів, що визначають умови імпорту/експорту. Важлива частина торговельних санкцій – це санкції на торгівлю звичайними озброєннями та товарами подвійного використання⁹.

Обмеження подорожей і перевезень можуть передбачати заборону поїздок чи переміщень певними видами транспорту, або застосування до них таких умов, які у звичайних ситуаціях не застосовуються. Обмеження подорожей стосується, як правило, осіб, яких вважають безпосередньо відповідальними за рішення, пов’язані з метою санкції, але вони можуть охоплювати також сім’ї і найближче оточення цих осіб. Санкції стосовно перевезень можуть стосуватися, зокрема: авіаційних – заборона чи обмеження прав посадки літаків, що належать об’єкту, обмеження прав прольоту; морських – заборона суднам, що належать чи контролюються об’єктом, перевозити ті чи інші вантажі.

⁷ Brzoska, M., ‘From dumb to smart? Recent reforms of UN sanctions’, *Global Governance*, vol.9, no.4, (Oct. 2003).

⁸ Cortright, D. and Lopez, G., *The Sanctions Decade: Assessing UN Strategies in the 1990s* (Lynne Rienner: Boulder, CO, 2000), p.223.

⁹ Товари подвійного використання – це товари та технології, які можуть бути використані як з цивільною, так і з військовою метою.

Усі ці заходи можна назвати адресними санкціями – і тим вони відрізняються від всеохопних економічних санкцій, запроваджених до Іраку в 1990-х роках, але це не означає обмеженості їх наслідків. Наприклад, обмеження на торгівлю нафтою можна вважати адресними санкціями, але вони можуть мати значні економічні наслідки для відповідної держави. Отже, адресні санкції можна умовно розмістити на гнучкій шкалі повноти: від індивідуальної заборони подорожей і заморожуванням активів, з одного боку, до певних видів торговельних і фінансових санкцій – з іншого¹⁰.

“Ядерні” санкції проти Ірану

Іран перебував під “ядерними” санкціями РБ ООН з грудня 2006р. Однак, картина санкцій проти Ірану є складнішою¹¹. Іран перебуває під різними санкціями США з 1979р., коли шах Ірану М.Пахлаві (*Mohammad Reza Shah Pahlavi*) втік із країни після народного повстання. СВПД (*JCPOA*) не стосується багатьох із цих санкцій. Після листопада 1979р., коли іранські студенти захопили посольство США в Тегерані з понад 60 американськими дипломатами, Сполучені Штати заборонили закупівлю іранської нафти та заморозили іранські активи у США. В рамках угоди 1981р., після звільнення заручників, США скасували торговельні, але не фінансові санкції. У 1983р. у відповідь на повідомлення про участь Ірану в нападах на Багатонаціональні сили в Лівані, під час яких загинули американські військовослужбовці, США запровадили проти Ірану нові торговельні та додаткові фінансові санкції.

З метою впливу на політику Ірану США намагалися заручитися широкою міжнародною підтримкою санкційної політики, але навіть серед найближчих друзів і союзників їх спроби розширити міжнародну підтримку окремих санкцій дали результат лише наприкінці 2005р. До другої половини 2005р. держави-члени ЄС мали різні погляди на ефективність санкцій проти Ірану, але після обрання Президентом М.Ахмадінеджада (*Mahmoud Ahmadinejad*) країни ЄС стали схилитися до необхідності санкцій як частини загальної реакції на проблему ІЯП¹². У серпні 2005р. у відносин з Іраном відбулися значні зміни, і переговори стосовно Угоди про торгівлю і співробітництво між ЄС та Іраном (*EU-Iran Trade and Cooperation Agreement*) були призупинені¹³.

“Ядерні” санкції, запроваджені проти Ірану, мали примусити його розпочати переговори стосовно ІЯП, обмежити здатність розвивати ядерну програму та придбавати системи доставки ядерної зброї, послужити сигналом Ірану та міжнародному співтовариству загалом про виявлені порушення

¹⁰ Targeted Sanctions Consortium (TSC) (посилання 1), p.17.

¹¹ Про роль Ірану на Близькому Сході див. підрозділ V розділу 2 цього видання; про ядерну угоду з Іраном – підрозділ I розділу 17 цього видання.

¹² Докладніше про зміну позицій держав-членів ЄС див.: Portela, C., ‘EU Strategies to Tackle the Iranian and North Korean Nuclear Issues’, in eds S. Blavoukos, D. Bourantonis and C. Portela, *The EU and the Non-Proliferation of Nuclear Weapons Strategies, Policies, Actions* (Palgrave Macmillan, 2015), pp.189-204.

¹³ Council of the European Union, EU-Iran: Basic Facts, Brussels, Apr. 2009, p.1.

Іраном норм нерозповсюдження. Для США запровадження санкцій було також спробою зіграти на випередження стосовно закликів до більш жорсткої військової відповіді на ІЯП, що лунали з боку внутрішніх політичних кіл та Ізраїлю. Вжиті заходи охоплювали широкі фінансові, торговельні санкції, обмеження подорожей і перевезень. Санкції ООН були вужчими і стосувалися звичайних озброєнь, товарів подвійного використання та руху людей і транспорту. Санкції США та ЄС наближалися до всеохопних і поширювалися на грошові перекази та широкий перелік товарів. Заходи США та ЄС були підтримані кількома іншими державами – Австралією, Канадою, Новою Зеландією, Норвегією, Південною Кореєю, Швейцарією та Японією¹⁴.

Санкції проти Ірану і Спільний всеохопний план дій

14 липня 2015р. шість країн (Велика Британія, Китай, Німеччина, Росія, США і Франція) разом з ЄС та Іраном оголосили про Спільний всеохопний план дій (СВПД, *Joint Comprehensive Plan of Action, JCPOA*), що передбачає узгоджений підхід, який має забезпечити обмеження ІЯП мирними цілями¹⁵. СВПД визначає дорожню карту скасування всіх санкцій, запроваджених РБ ООН, ЄС і США у відповідь на ІЯП, і детальний план її виконання, де описана послідовність дій зі скасування “ядерних” санкцій. У цьому плані є п’ять ключових етапів (дат) (врізка 3.1).

За виконанням СВПД стежитиме Спільна комісія у складі представників Великої Британії, Ірану, Китаю, Німеччини, Росії, США і Франції, а також Високого представника ЄС з питань закордонних справ і політики безпеки. Одним із завдань Спільної комісії є розгляд проблем, що виникають під час практичного скасування санкцій. Спільній комісії допомагатиме спеціальна Робоча група з питань санкцій, очолювана Високим представником. Якщо Іран вважатиме, що певні “ядерні” санкції не були скасовані по завершенні Імплементатії, то зацікавлені країни зобов’язані провести консультації з Іраном і спробувати вирішити це питання. Якщо питання не вирішене, Іран може звернутися з ним до Робочої групи.

Новим моментом для практики санкцій є наявність у СВПД т.зв. положення про відновлення (*snap back provision*), що робить завершення скасування санкцій залежним від подальших дій Ірану. Якщо буде встановлене “серйозне невиконання” Іраном зобов’язань згідно з СВПД, чинність всіх положень про санкції попередніх резолюцій ООН відновлюється без необхідності прийняття нових резолюцій. Згідно з механізмом розв’язання спорів у рамках СВПД, будь-який учасник, якщо він вважає, що зобов’язання не виконуються, може звернутися до Спільної комісії¹⁶. Якщо Спільна комісія не зможе вирішити

¹⁴ International Crisis Group, ‘Spider web: The making and unmaking of Iran sanctions’, *Middle East Report* no.138 (International Crisis Group: Brussels, Feb. 2013), p.14.

¹⁵ International Atomic Energy Agency, Communication dated 24 July 2015 received from China, France, Germany, the Russian Federation, the United Kingdom, the United States of America (the E3/EU+3) and the Islamic Republic of Iran concerning the text of the Joint Comprehensive Plan of Action (JCPOA), INF/CIRC/887, 31 July 2015. Повний текст СВПД див.: <http://eeas.europa.eu/statements-eeas/docs/iran_agreement/iran_joint-comprehensive-plan-of-action_en.pdf>.

¹⁶ JCPOA (посилання 15), Dispute Resolution Mechanism, pp.17-18.

Врзка 3.1. Головні етапи та дати виконання СВПД

Остаточне узгодження (14 липня 2015р.). Відбулося, коли зацікавлені сторони успішно сформуливали і схвалили СВПД. РБ ООН ухвалила СВПД Резолюцією 2231 від 20 липня 2015р.^a

Прийняття (18 жовтня 2015р.). Відбулося через 90 днів після Остаточного узгодження СВПД РБ ООН. Від дня Прийняття зацікавлені сторони розпочали підготовку до скасування санкцій.

Імплементация (16 січня 2016р.). Дата, коли одночасно з підтвердженням у доповіді МАГАТЕ виконання Іраном заходів у ядерній сфері ЄС, США та ООН починають вживати заходів, передбачених Резолюцією 2231, з послаблення або скасування санкцій.

Припинення ембарго на поставки озброєнь (18 жовтня 2020р.). Дата через п'ять років після Прийняття, коли скасовані всі обмеження на поставки основних звичайних озброєнь, пов'язаних з ними компонентів і послуг до та з Ірану (за винятком товарів і технологій, які можуть сприяти розробці систем доставки ядерної зброї)^b.

Перехідний етап (18 жовтня 2023р.). Настає через вісім років після Прийняття або після отримання доповіді Генерального секретаря МАГАТЕ до Ради керівників МАГАТЕ та РБ ООН про те, що всі ядерні матеріали в Ірані тепер використовуються в мирних цілях (т.зв. Широки висновки), – залежно від того, що станеться раніше. У цей день мають бути послаблені або скасовані решта санкцій ООН і ЄС, пов'язаних з поставками товарів і технологій, які можуть сприяти розробці систем доставки ядерної зброї, і Іран розпочне ратифікацію Додаткового протоколу.

Завищення (18 жовтня 2025р.). Настає через 10 років після Прийняття, коли мають бути скасовані всі інші санкції ООН і ЄС стосовно озброєнь і товарів подвійного використання, “і РБ ООН більше не перейматиметься іранським ядерним питанням”.

^a Резолюція РБ ООН 2231 від 20 липня 2015р.

^b В угоді про СВПД цей етап не має офіційної назви.

Джерела: Cheung, T. (ed.), *The Chinese Defense Economy Takes Off: Sector-by-Sector Assessments and the Role of Military End Users* (University of California Institute on Global Conflict and Cooperation: La Jolla, CA, 2013); Cheung, T., ‘The current state of defense innovation in China and future prospects’, Defense Innovation Brief, University of California Institute on Global Conflict and Cooperation (IGCC), Jan. 2014, p.2, <<http://www-igcc.ucsd.edu/assets/001/505243.pdf>>.

певне питання впродовж 15 днів, воно може бути передане міністрам закордонних справ держав-учасниць. Якщо й міністри не можуть вирішити це питання впродовж наступних 15 днів, невдоволена сторона може звернутися до створеної на цей випадок Консультативної ради, яка формує з цього питання не обов'язкову для виконання думку. Консультативна рада складається з трьох членів: по одному призначають сторони спору, третій – незалежний. Консультативна рада має повідомити свою думку впродовж 15 днів.

Якщо впродовж наступних максимум п'яти днів Спільна комісія не погодиться з думкою Консультативної ради, а скаржник вважатиме, що питання є серйозним порушенням, то він може розглядати не вирішене питання як підставу для припинення виконання власних зобов'язань за СВПД та повідомити РБ ООН, що він вважає це питання серйозним невиконанням плану.

Після такого повідомлення РБ ООН повинна впродовж 30 днів проголосувати Резолюцію про подальше скасування санкцій. Якщо Резолюція не буде погоджена або якщо проект Резолюції заветують чи відхилять, то чинність положень попередніх резолюцій поновлюється, доки РБ не прийме іншого рішення. Іран заявив, що за умов повного чи часткового відновлення певних “ядерних” санкцій він вважатиме це підставою для повного чи часткового

припинення виконання своїх зобов'язань згідно з СВПД. З метою спрощення відновлення власних “ядерних” санкцій стосовно Ірану аналогічний механізм створений ЄС¹⁷.

Отже, національні правові заходи на етапі Імплементатії СВПД були радше призупинені, а не скасовані, оскільки за потреби вони можуть бути відновлені без необхідності прийняття нових законодавчих актів. Однак відновлення чинності положень попередніх резолюцій здатне обмежити заходи, які може схвалити РБ ООН наразі, оскільки Росія заявила, що вона заблокує будь-яку резолюцію, яка передбачає додаткові заходи¹⁸.

СВПД, який назвали “збалансованою угодою, що враховує інтереси всіх сторін”, містить шість додатків, в одному з яких описані аспекти угоди, пов'язані з санкціями¹⁹. В цьому додатку визначається, яким чином у рамках угоди організується робота з санкціями, запровадженими ЄС і США проти Ірану у відповідь на занепокоєння ІЯП. Країни, що не є сторонами СВПД, але запровадили автономні санкції проти Ірану, також визначили, яким чином будуть скасовуватися обмежувальні заходи на етапі Імплементатії²⁰. Інші країни, насамперед Китай і Росія, також прийняли рішення про процедуру припинення національних обмежувальних заходів проти Ірану на етапі Імплементатії²¹.

¹⁷ European Union External Action, ‘Information Note on EU sanctions to be lifted under the Joint Comprehensive Plan of Action (JCPOA)’, Brussels, 23 Jan. 2016.

¹⁸ Harress, C., ‘UN sanctions against Iran to be blocked by Russia in future, Russian Deputy Foreign Minister says’, *International Business Times*, 14 Aug. 2015.

¹⁹ European Union External Action, Joint Statement by EU High Representative Federica Mogherini and Iranian Foreign Minister Javad Zarif, Vienna, 14 July 2015; JCPOA (посилання 15), Annex II: Sanctions-related commitments. Annex V, the Implementation Plan, describes how the sanctions-related commitments will be implemented.

²⁰ Government of Switzerland, Le Conseil Fédéral prend une décision de principe concernant l'assouplissement des sanctions frappant l'Iran, Berne, 21 Oct. 2015.

²¹ Erdbrink, T., ‘China deepens its footprint in Iran after lifting of sanctions’, *New York Times*, 24 Jan. 2016; Kramer, A.E., ‘Russian companies rush to return to post-sanctions Iran’, *New York Times*, 8 Feb. 2016.

II. Фінансові санкції

ЯН ЕНТОНІ

Як зазначено в підрозділі I, є два загальні види фінансових санкцій. Фінансові санкції стосовно активів вимагають від держав заморожування фінансових ресурсів чи інших активів підсанкційного суб'єкта та забезпечення неможливості отримання ним коштів та інших активів, прямо чи опосередковано. Визначеній юридичній чи фізичній особі може бути також заборонено накопичувати нові активи. Це може передбачати, зокрема, блокування грантів чи позик для підсанкційного суб'єкта. Фінансові санкції стосовно діяльності стосуються фінансових аспектів обмеженої чи забороненої торгівлі або комерційної діяльності, включно з допоміжними послугами, такими як страхування. Іран був об'єктом фінансових санкцій стосовно як активів, так і діяльності.

Резолюція РБ ООН 1737 визначила, що всі держави мають заморозити кошти, інші фінансові активи та економічні ресурси – які належать фізичним чи юридичним особам або контролюються ними – визначені РБ як залучені, прямо пов'язані чи сприяють критичним, з точки зору розповсюдження, ядерній діяльності Ірану або розробці систем доставки ядерної зброї¹. Це рішення стосувалося фізичних і юридичних осіб, які діяли від імені або за дорученням визначених фізичних чи юридичних осіб, а також юридичних осіб, які належать або контролюються визначеними фізичними чи юридичними особами, в т.ч. незаконно.

Резолюція 1737 стосувалася конкретних визначених осіб і виробничих компаній. Втім, у 2007р. Резолюція РБ ООН 1747 закликала держави та міжнародні фінансові установи не брати зобов'язань з надання Ірану нових грантів, фінансової допомоги чи пільгових кредитів, крім як у гуманітарних цілях чи з метою розвитку².

Резолюцією РБ ООН 1737 запроваджені також фінансові санкції стосовно діяльності. Ця Резолюція забороняє передачу Ірану визначених товарів, а також забороняє фінансову допомогу, інвестиції чи надання фінансових ресурсів або послуг, пов'язаних з постачанням, продажем, передачею, виробництвом чи використанням заборонених товарів³.

У червні 2010р. заморожування активів було поширене на Корпус стражів ісламської революції (КСІР, *Islamic Revolutionary Guard Corps, IRGC*) в цілому, а також на “будь-яких фізичних чи юридичних осіб, які діють від його імені або за його дорученням”, а також на “юридичних осіб, які належать або контролюються ним, у т.ч. незаконно”⁴. Це можна вважати поворотним моментом, оскільки Резолюція РБ ООН 1929 містила фінансові санкції, які можна назвати всеохопними. Вона закликала держави не допускати

¹ United Nations Security Council Resolution 1737, 27 Dec. 2006.

² UN Security Council Resolution 1747, 24 Mar. 2007.

³ UN Security Council Resolution 1737 (посилання 1).

⁴ UN Security Council Resolution 1929, 9 June 2010.

надання фінансових послуг, включно зі страхуванням чи перестраховуванням, і не дозволяти передачу фінансових або будь-яких інших активів чи ресурсів, якщо є інформація, що дає обґрунтовані підстави вважати, що ці послуги, активи чи ресурси можуть сприяти критичним, з точки зору розповсюдження, ядерній діяльності Ірану та розробці систем доставки ядерної зброї.

Крім того, Резолюція 1929 закликала держави не дозволяти іранським банкам відкривати в їх юрисдикції нові відділення, дочірні компанії чи представництва, а також заборонити купівлю іноземних банків іранськими банками чи фінансовими установами, якщо є інформація, яка дає обґрунтовані підстави вважати, що дії останніх можуть сприяти критичним, з точки зору розповсюдження, ядерній діяльності Ірану чи розробці систем доставки ядерної зброї. Резолюція вимагає також від держав заборонити фінансовим установам в їх юрисдикції відкривати відділення в Ірані, якщо ці відділення можуть сприяти критичній, з точки зору розповсюдження, ядерній діяльності Ірану⁵.

Спільний всеохопний план дій і фінансові санкції

СВПД (*JCPOA*) вимагає скасування всіх “ядерних” фінансових санкцій проти Ірану, пов’язаних з банківською діяльністю, страхуванням, передачею фінансових повідомлень, фінансуванням торгівлі, грантами, фінансовою допомогою і пільговими кредитами, санкцій стосовно облигацій, гарантованих іранським Урядом, і супутніх послуг. “Ядерні” фінансові санкції ООН і ЄС були скасовані 16 січня 2016р. (у день Імплементатії). Ці кроки можуть мати значні наслідки. Після розрахунків з кредиторами отримання доступу до валютних резервів, що зберігаються в іноземних банках, має дати Ірану близько \$60 млрд.⁶ Механізм реалізації положення СВПД про відновлення (*snap back provision*) не перевірявся. Однак є й інші питання, що можуть ускладнити виконання плану.

Імплементатія і впровадження на національному рівні

Рішення РБ ООН про запровадження адресних фінансових санкцій мають бути імплементовані та набути чинності в усіх державах-членах ООН. Хоч автономні санкції були узгоджені в рамках ЄС, їх імплементатію і впровадження має забезпечити кожна держава-член ЄС у своїй юрисдикції самостійно.

Національне законодавство США застосовується до багатьох транзакцій, платежі за якими здійснюються у США, надходять до США чи належать або контролюються американськими установами. Це зумовлює значний екстериторіальний вплив американських законів, оскільки багато міжнародних транзакцій здійснюються в доларах і тому на певному етапі проходять через фінансову систему США. Офіс контролю над іноземними активами (*Office of Foreign Assets Control, OFAC*) Державного казначейства США

⁵ UN Security Council Resolution 1929 (посилання 4).

⁶ Katzman, K., *Iran Sanctions*, Congressional Research Service (CRS) Report for Congress RS20871 (US Congress, CRS: Washington, DC, 21 Jan. 2016), Summary.

(*US Department of the Treasury*), який відповідає за впровадження фінансових санкцій, регулярно карав іноземних та американських юридичних осіб за порушення санкційного законодавства.

У 2010р. США розширили обсяг т.зв. вторинних санкцій – запроваджених проти іноземних юридичних осіб, які, на думку американської влади, порушують вимоги фінансових санкцій⁷. Ці санкції спрямовані проти будь-якої іноземної фінансової установи – яка свідомо сприяє, бере участь чи допомагає забороненій діяльності – обмежуючи її доступ до американського ринку та до американської фінансової системи. США використали такі вторинні фінансові санкції для тиску на окремі галузі іранської економіки, особливо на нафтогазовий сектор та судноплавство. Так, у 2012р. США запровадили санкції проти неамериканських банків, які оформляли платежі через Центральний банк Ірану. Заходи застосовувалися до іноземних центральних банків, лише якщо транзакції з Центральним банком Ірану здійснювались у зв'язку з купівлею нафти. Якщо держава, де розташована штаб-квартира банку, “суттєво зменшила” імпорт нафти та газу з Ірану, то Президент США міг скористатися наданими повноваженнями оминати ці санкції⁸. У 2013р. США запровадили санкції проти неамериканських фізичних і юридичних осіб, що здійснювали фінансові транзакції з іранською судноплавною і суднобудівною галузями чи надавали їм супутні послуги⁹.

ЄС утримується від подібних екстериторіальних заходів. Однак, провідне місце у світовій економіці дозволило йому запровадити ряд фінансових санкцій, що мали далекосяжні наслідки для економіки Ірану. В січні 2012р. ЄС заморозив активи Центрального банку Ірану в державах-членах ЄС, а в березні 2012р. заблокував доступ до клірингових банківських систем для ряду іранських банків, що перебували під санкціями¹⁰. Крім того, ці банки були позбавлені можливості користуватися послугами розташованого в Бельгії Товариства всесвітніх міжнародних фінансових переказів (*Society for World-wide International Financial Transfers, SWIFT*) – найбільшої у світі служби безпечних фінансових повідомлень¹¹. У березні 2012р. ЄС також заборонив надавати фінансові позики та кредити іранським фізичним і юридичним особам, що працюють у нафтогазовому секторі¹².

У день Прийняття СВПД у США були видані, а в день Імплементатії набули чинності ряд постанов і висновків про відмову від застосування санкцій стосовно іноземних фізичних осіб¹³. До дня Імплементатії США також скасували окремі санкції, як того вимагав СВПД. Водночас, що стосується

⁷ US Congress, Comprehensive Iran Sanctions, Accountability, and Divestment Act of 2010 (CISADA), Washington, DC, 1 July 2010.

⁸ US National Defense Authorization Act 2012, section 1245, paragraph (d)(4)(D).

⁹ US National Defense Authorization Act 2013, section 1244, paragraph (c)(1).

¹⁰ Council of the European Union, ‘Council Implementing Regulation (EU) No 54/2012 of 23 Jan. 2012 implementing Regulation (EU) No 961/2010 on restrictive measures against Iran’, *Official Journal of the European Union*, L19, 24 Jan. 2012; Council of the European Union, ‘Council Regulation No 267/2012 of 23 Mar. 2012 concerning restrictive measures against Iran’, *Official Journal of the European Union*, L88, 23 Mar. 2012.

¹¹ Katzman (посилання 6), p.35.

¹² Council of the European Union (посилання 10).

¹³ US Department of State, Waiver Determinations and Findings, 18 Oct. 2015.

всіх інших санкцій, Державне казначейство США пояснило, що американський Уряд “продовжуватиме старанно виконувати наші санкції проти Ірану, в т.ч. вживаючи заходів проти тих, хто намагається уникнути чи обійти наші санкції”¹⁴. Окремі умови пом’якшення санкцій є дуже заплутаними, і в цьому зв’язку є ризик того, що американські та, можливо, іноземні юридичні особи не зрозуміють відповідних правил та опиняться під примусовими заходами.

Зниження ризиків і перевиконання

Логіка адресних санкцій полягає в тому, що вони мають бути скасовані у відповідь на зміну поведінки підсанкційного суб’єкта. З цього випливає, що Іран має бути зацікавлений в повному виконанні домовленостей в рамках СВПД. Але рішення про те, чи скористатися новими комерційними можливостями в Ірані, прийматиме насамперед приватний сектор.

Загальна картина масштабів фінансових санкцій залишається складною і досить невизначеною. За таких обставин вигоди Ірану від скасування санкцій частково залежатимуть від того, чи вважатимуть іноземні приватні банки та фінансові установи ризикованим ведення бізнесу в Ірані чи з іранськими юридичними особами прийнятним, з огляду на потенційний вииграш.

Фінансові органи, насамперед *OFAC*, посіли активну позицію у виконанні фінансових санкцій проти Ірану. Їм допомогли в цьому дві відносно нещодавні події. По-перше, національне законодавство, прийняте після терористичних актів, зокрема нападів у США у вересні 2001р., вимагає від банків і фінансових установ збирати та зберігати набагато більше інформації про своїх клієнтів, ніж це було раніше. Законодавство також вимагає від банків і фінансових установ за певних умов надавати цю інформацію регуляторним органам. По-друге, швидке поширення цифрових технологій у фінансовій системі дозволяє збирати та аналізувати великий обсяг даних набагато швидше й ефективніше, ніж у минулому.

Поєднання більш активного правозастосування, більшої прозорості та нових аналітичних інструментів значно підвищило пильність регуляторних органів і фінансового сектору стосовно можливого уникнення санкцій, а також збільшило ймовірність виявлення порушень. Це стосується як ненавмисного та випадкового невиконання, так і свідомого порушення закону про санкції.

Фінансові санкції є предметом активних дискусій регуляторних органів і приватного сектору, оскільки заплутаність правил ускладнює виконання окремих положень. Зокрема, відзначають проблемність положень стосовно бенефіціарного володіння та фінансових санкцій стосовно діяльності. Положення про те, що об’єкт санкцій не повинен отримувати прямої вигоди від транзакції, вимагає від банків і фінансових установ враховувати значно більше аспектів, порівняно з реальними ситуаціями. У випадку фінансових

¹⁴ US Department of the Treasury, US Department of State, ‘Guidance relating to the continuation of certain temporary sanctions relief pursuant to the JPOA prior to the implementation of the JCOA’, Washington, DC, 7 Aug. 2015.

санкцій стосовно діяльності, банки та фінансові установи, як правило, можуть не бути експертами у змістовних елементах транзакцій. Якщо правила санкцій вимагають відмови у фінансуванні, коли “такі послуги, активи чи ресурси можуть сприяти критичним, з точки зору розповсюдження, ядерній діяльності Ірану чи розробці систем доставки ядерної зброї”, то їх дотримання вимагає інформації і знань, яких банк зазвичай не має¹⁵.

Складність і ризики, пов’язані з фінансовими санкціями, змушують деякі приватні компанії уникати будь-яких транзакцій, де є іранський слід, навіть якщо транзакція, імовірно, не порушує санкцій. Замість того, щоб робити власні оцінки потенційних транзакцій, обережні гравці просто уникають будь-якого ризику, забороняючи фінансування всіх іранських клієнтів.

Такий спосіб уникнення ризику можна зрозуміти, враховуючи величезні штрафи, накладені останніми роками на великі міжнародні банки, такі як *Barclays Bank* і *BNP Paribas*, а також на інші фінансові установи, зокрема *PayPal*¹⁶. Мирова угода, досягнута Міністерством юстиції США і *BNP Paribas*, передбачала фінансові санкції на загальну суму майже \$9 млрд., з яких \$140 млн. були штрафом, а решта – конфіскацією надходжень від транзакцій з підсанкційними сторонами за тривалий час¹⁷. Крім великих штрафів, покарання передбачали також обмеження можливості ведення бізнесу у США чи участі в доларових транзакціях будь-де, що є важливим для існування компаній.

Світовий банк (*World Bank*), Рада фінансової стабільності (*Financial Stability Board, FSB*) Великої двадцятки (*G20*) і Група з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей і фінансуванням тероризму (*Financial Action Task Force, FATF*) працювали разом з метою з’ясування ступеню зниження ризиків і в пошуку шляхів зменшення непотрібних втрат фінансових активів країнами, що перебувають під адресними санкціями¹⁸.

У США регуляторні органи започаткували більш тісний діалог з приватним фінансовим сектором з метою роз’яснення примусових рішень і запевнення в тому, що одиничні помилки не будуть суворо каратися, але “свідомо шкідлива діяльність упродовж тривалого часу” потягне рішучі дисциплінарні заходи¹⁹.

¹⁵ Формулювання з Резолюції РБ ООН 1929 від 9 червня 2010р.

¹⁶ Регуляторні органи США у 2004р. наклали штраф на швейцарський банк *UBS* у сумі \$100 млн.; у 2005р. – на голландський *ABN Amro* у \$80 млн.; у 2009р. – на британський *Lloyds TSB* у \$350 млн. і на швейцарський банк *Credit Suisse* у \$536 млн.; у 2010р. – на британський банк *Barclays* у \$298 млн.; у 2012р. – на голландський банк *ING* у \$619 млн., на японський *Bank of Tokyo-Mitsubishi UFJ* у \$8,6 млн. і на британські *Standard Chartered Bank* та *HSBC* у \$674 млн. та \$1,92 млрд., відповідно, – за незгоду з операціями з Іраном та іншими підсанкційними країнами. Див.: Katzman (посилання 6). Див. також: US Department of the Treasury, Civil Penalties and Enforcement Information, [n.d.].

¹⁷ United States Department of Justice, ‘BNP Paribas agrees to plead guilty and to pay \$8.9 billion for illegally processing financial transactions for countries subject to US economic sanctions’, Press Release, 30 June 2014.

¹⁸ Financial Action Task Force (FATF), ‘FATF clarifies risk-based approach: case-by-case, not wholesale de-risking’, Paris, 23 Oct. 2014.

¹⁹ US Department of the Treasury, Remarks by Acting Under Secretary Adam Szubin at the ABA/ABA Money Laundering Enforcement Conference, Press Release, 16 Nov. 2015.

III. Торговельні санкції

МАРК БРОМЛІ

Види санкцій

Наприкінці 1990-х років США запровадили всеохопні санкції фактично на всі види торгівлі з Іраном; окремі з них були розширені під час ескалації кризи у зв'язку з ІЯП. РБ ООН не запроваджувала проти Ірану жодних додаткових “ядерних” торговельних санкцій. Однак, у Резолюції РБ ООН 1929 зазначено, що нафтогазовий сектор, а також інші сектори іранської економіки є важливими для підтримки ІЯП. Отже, Резолюція 1929 відіграла важливу роль, надавши державам можливість долучитися до більш широких санкцій, запроваджених США та ЄС¹.

У відповідь на ІЯП США, ЄС та інші союзні держави запровадили проти Ірану постійно зростаючий перелік торговельних санкцій. Зокрема, у вересні 2010р. США поновили скасовану у квітні 2000р. заборону на імпорт з Ірану горіхів, фруктів, килимів та ікри². США також запровадили ряд санкцій другого рівня проти іноземних громадян і компаній, що торгують з Іраном (підрозділ II). У березні 2012р. ЄС запровадив заборони: на продаж Ірану важливого обладнання та технологій для нафтогазового сектору; на імпорт чи купівлю в Ірані сирової нафти, нафтопродуктів і газу; на експорт до Ірану програмного забезпечення для організації технологічних процесів; на експорт чи імпорт іранським Урядом золота, дорогоцінних металів, діамантів, банкнот і монет³.

Санкції США та ЄС суттєво вплинули на нафтогазовий сектор Ірану. Експорт нафти з Ірану знизився з 2,5 млн. до 1 млн. барелів на добу⁴. Через додаткові санкції США імпорт нафти зменшили навіть країни, що не запроваджували прямих санкцій стосовно нафтогазового сектору Ірану. Так, імпорт нафти з Ірану до Китаю у 2011-2015рр. зменшився з 550 тис. до 410 тис. барелів на добу⁵. У 2013р. повідомлялося про різке падіння продуктивності іранських нафтових родовищ, на відновлення якої потрібно мінімум \$300 млрд. інвестицій упродовж 10 років⁶. Тим часом втеча з Ірану західних, східноєвропейських та азійських фірм призвела до зменшення інвестицій в іранський нафтогазовий сектор приблизно на \$60 млрд.⁷ Особливо важкими були наслідки обмежень торгівлі з державами-членами ЄС. У 2011р.

¹ Katzman, K., *Iran Sanctions*, Congressional Research Service (CRS) Report for Congress RS20871 (US Congress, CRS: Washington, DC, 21 Jan. 2016), p.32.

² US Congress, *Comprehensive Iran Sanctions, Accountability, and Divestment Act of 2010 (CISADA)*, Washington, DC, 1 July 2010, section 103 (P.L.111-195).

³ Council of the European Union, *Council Regulation no.267/2012 of 23 Mar. 2012 concerning restrictive measures against Iran*, *Official Journal of the European Union*, L88, 23 Mar. 2012.

⁴ Katzman (посилання 1), p.22.

⁵ Katzman (посилання 4).

⁶ International Crisis Group, ‘Spider web: the making and unmaking of Iran sanctions’, *Middle East Report* no.138 (International Crisis Group: Brussels, Feb. 2013), p.21.

⁷ International Crisis Group (посилання 6), p.21.

вони були головними імпортерами іранської нафти, отримуючи в середньому 600 тис. барелів на добу⁸. У 2012р. ця величина сягнула нуля. Після запровадження санкцій загальний імпорт ЄС з Ірану зменшився на 86%, а загальний експорт з ЄС до Ірану – на 26%⁹.

У квітні 2015р. Міністр фінансів США Дж.Лью (*Jacob Lew*) заявив, що ВВП Ірану за два попередні роки зменшився на 9% і був на 15-20% нижчим, ніж у 2010р.¹⁰ Санкції призвели також до падіння у 2012-2014рр. вартості іранського ріала на “чорному” ринку приблизно на 56%. Це падіння прискорило темпи інфляції в Ірані, яку у 2011-2013рр. оцінювали в 50-70%.¹¹

Спільний всеохопний план дій і торговельні санкції

СВПД (*JCPOA*) не вплинув на більшість американських санкцій, що стосувалися торгівлі з Іраном. Однак СВПД передбачає, що по завершенні Імплементатії, США дозволять експорт до Ірану цивільних літаків, запасних частин і компонентів до них, а також імпорт з Ірану горіхів, фруктів, килимів та ікри. 16 січня 2016р. були скасовані всі санкції ЄС стосовно нафтогазового сектору Ірану та торгівлі дорогішими металами. Наслідки скасування цих санкцій мають бути суттєвими. Очікують, що за 8-12 місяців після скасування санкцій стосовно нафтового сектору експорт нафти з Ірану сягне рівня 2012р.¹² За оцінкою Світового банку, після повного скасування санкцій зростання ВВП Ірану у 2016/2017ф.р. може сягнути 5,1% і 5,5% – у 2017/2018ф.р.¹³

⁸ Mix, D.E., *The United States and Europe: Current Issues*, Congressional Research Service (CRS) Report for Congress RS22163 (US Congress, CRS: Washington, DC, 3 Feb. 2015), p.12.

⁹ European Commission, Trade, ‘Countries and regions: Iran’, Last Updated: 27 Oct. 2015.

¹⁰ Katzman (посилання 1).

¹¹ Katzman (посилання 1).

¹² World Bank, Middle East and North Africa Region, *Economic Implications of Lifting Sanctions on Iran*, MENA Quarterly Economic Briefing no.5 (World Bank: Washington, DC, July 2015).

¹³ World Bank (посилання 12).

IV. Звичайні озброєння та товари подвійного використання

МАРК БРОМЛІ, ПІТЕР Д.ВЕЗЕМАН

Види санкцій

США запровадили всеохопні санкції на поставки звичайних озброєнь і товарів подвійного використання до Ірану після того, як у січні 1984р. Уряд США назвав Іран “державою - спонсором тероризму”¹. Ці санкції були розширені в 1990-х – 2000-х роках та охопили обмеження для неамериканських компаній, причетних до сприяння Ірану у програмах розвитку зброї масового ураження та балістичних ракет.

РБ ООН запровадила ряд “ядерних” санкцій на поставки озброєнь і товарів подвійного використання до та з Ірану. У грудні 2006р. Резолюція РБ ООН 1737 заборонила постачання “всіх виробів, матеріалів, обладнання, товарів і технологій, які могли б сприяти діяльності Ірану, пов’язаній зі збагаченням, переробкою урану чи важкою водою”². Перелік визначених підконтрольних товарів охоплював усі пункти контрольних списків товарів і технологій Групи ядерних постачальників (ГЯП, *Nuclear Supplier Group, NSG*), але не торкався обладнання для реакторів на легкій воді. Резолюція 1737 заборонила також передачу виробів і технологій, які могли б сприяти “розробці систем доставки ядерної зброї”³. Цей перелік підконтрольних товарів ґрунтувався на Контрольному списку Режиму контролю над ракетними технологіями (РКРТ, *Missile Technology Control Regime, MTCR*)⁴.

У березні 2007р. Резолюція РБ ООН 1747 заборонила всім державам і організаціям купувати чи отримувати зброю з Ірану та закликала всі держави “проявити пильність і стриманість” під час постачання Ірану будь-яких виробів з Реєстру ООН звичайних озброєнь (*UN Register of Conventional Arms, UNROCA*)⁵. У червні 2010р. Резолюція РБ ООН 1929 заборонила постачання основних систем озброєнь, визначених *UNROCA* – бойових танків, бойових броньованих машин, артилерії великого калібру, бойових літаків, ударних вертольотів, бойових кораблів, деяких ракет і ракетних пускових установок. Нею також заборонене постачання запасних частин, компонентів і послуг для цих систем озброєнь⁶. Посилання на *UNROCA* означало, що на відміну від інших ембарго ООН на поставки озброєнь, постачання наземних зенітних ракетних систем (ЗРС) і більшості стрілецької зброї та легких озброєнь не обмежувалося. На момент запровадження ембарго Іран замовив у Росії ЗРС С-300, які не підпадали під ембарго ООН на поставки озброєнь. Однак, Росія

¹ US Department of State, ‘State Sponsors of Terrorism’, [n.d.].

² UN Security Council Resolution 1737, 27 Dec. 2006.

³ UN Security Council Resolution 1737 (посилання 2).

⁴ Missile Technology Control Regime (MTCR), <<http://www.mtcr.info>>. Див. також підрозділ III розділу 19 цього видання.

⁵ UN Security Council Resolution 1747, 24 Mar. 2007.

⁶ UN Security Council Resolution 1929, 9 June 2010.

на виконання санкцій ООН проти Ірану прийняла закон, який прямо забороняв поставку систем С-300⁷.

ЄС виконав, а в деяких моментах – перевиконав обмеження ООН на поставки озброєнь і товарів подвійного використання до та з Ірану. В лютому 2007р. ЄС відреагував на Резолюцію РБ ООН 1737, запровадивши заборону експорту до Ірану всіх виробів з контрольних списків ГЯП і РКРТ⁸. У квітні 2007р. ЄС відповів на Резолюцію РБ ООН 1747 заборону імпорту з Ірану та експорту до нього всіх виробів згідно з Військовим списком ЄС, тобто будь-яких озброєнь і військової техніки⁹.

Окремо від санкцій, пов'язаних з ІЯП, у квітні 2011р. ЄС запровадив санкції проти Ірану через стурбованість порушенням прав людини. Вони охопили обмеження на експорт до Ірану виробів, які могли бути використані для “внутрішніх репресій”, наприклад, транспортних засобів, призначених для стримування масових заворушень чи перевезення затриманих осіб, а також колючого дроту. В березні 2012р. ЄС розширив ці заходи, додавши до них заборону експорту “обладнання, технологій чи програмного забезпечення”, які могли б використовуватися для моніторингу та контролю Інтернету чи телефонного зв'язку в Ірані¹⁰. Заходи контролю над засобами стеження в системах зв'язку вплинули на постачання компаніями ЄС до Ірану телекомунікаційних мереж і послуг¹¹.

Заяви про порушення санкцій

Іран постійно обвинувачувався в порушенні запроваджених ООН обмежень на імпорт-експорт озброєнь і товарів подвійного використання. У 2013р. Група експертів ООН, уповноважена моніторити виконання санкцій ООН проти Ірану, “знайшла докази існування широкої мережі закупівель в обхід ембарго ООН на експорт озброєнь і товарів подвійного використання”¹². Проте, санкції принаймні спричинили уповільнення ІЯП і суттєве обмеження здатності Ірану розробляти, виробляти, утримувати та модернізувати балістичні ракети середньої і великої дальності¹³. Іран не міг імпортувати нові основні озброєння, за винятком невеликої кількості не охоплених *UNROCA*, для заміни старіючої військової техніки¹⁴.

Багато повідомлень про порушення стосувались експорту Іраном звичайних озброєнь. У 2015р. Група експертів повідомила, що “поставки озброєнь

⁷ President of Russia, ‘Executive order on measures to implement UN Security Council Resolution 1929 on Iran’, 22 Sep. 2010.

⁸ Council of the European Union, ‘Council Common Position 2007/140/CFSP of 27 Feb. 2007 concerning restrictive measures against Iran’, 27 Feb. 2007, *Official Journal of the European Union* L61, pp.49-55.

⁹ Council of the European Union, ‘Council Common Position 2007/246/CFSP of 23 Apr. 2007 amending Common Position 2007/140/CFSP concerning restrictive measures against Iran’, *Official Journal of the European Union*, L106, pp.67-75.

¹⁰ Council Decision 2012/168/CFSP of 23 Mar. 2012 amending Decision 2011/235/CFSP concerning restrictive measures directed against certain persons and entities in view of the situation in Iran, *Official Journal of the European Union*, 24 Mar. 2012, p.85.

¹¹ Stecklow, S., ‘Special report: Chinese firm helps Iran spy on citizens’, Reuters, 22 Mar. 2012.

¹² United Nations, Security Council, Final report of the Panel of Experts established pursuant to Resolution 1929 (2010), 3 June 2013, annex to S/2013/331, 5 June 2013, paras 24-25.

¹³ Katzman, K., *Iran Sanctions*, Congressional Research Service (CRS) Report for Congress RS20871 (US Congress, CRS: Washington, DC, 21 Jan. 2016), pp.47-48.

¹⁴ SIPRI Arms Transfers Database, <<http://www.sipri.org/databases/armstransfers>>.

Іраном активно тривають”¹⁵. Група дійшла висновку, що пропозиція Ірану поставити ліванській армії озброєння для боротьби з тероризмом була порушенням ембарго ООН на експорт озброєнь з Ірану. Група також повідомила, що Іран надавав військову підтримку повстанцям-хуситам в Ємені. Однак, Група не змогла підтвердити нові заяви про іранські поставки озброєнь до Сирії через безпекову ситуацію в цій країні¹⁶. Група також дійшла висновку, що у 2014-2015рр. Іран постачав озброєння до Іраку для боротьби з Ісламською державою¹⁷. Про поставки Іраном озброєнь до Іраку відкрито заявляли США¹⁸.

Водночас, Група експертів ООН зазначила, що жодна держава офіційно не повідомила про порушення з боку Ірану, тоді як у всі попередні звітні періоди від них надходили повідомлення про окремі випадки. Група зазначила, що “розбіжність між повідомленнями ЗМІ про нібито постачання озброєнь і відсутністю повідомлень до Комітету ООН із санкцій може мати ряд пояснень”, включно з “небажанням держав-учасниць звітувати”¹⁹. Попри явне порушення ембарго на експорт озброєнь, РБ ООН не вжила у відповідь жодних дій. В Ірані дійшли висновку, що міжнародне співтовариство погодилося з іранськими поставками озброєнь до Іраку, попри порушення ембарго ООН на експорт іранських озброєнь²⁰.

Спільний всеохопний план дій, озброєння та товари подвійного використання

СВПД не впливає на національні обмеження США на поставки звичайних озброєнь і товарів подвійного використання до Ірану. Згідно з СВПД, “ядерні” обмеження ООН на поставки Ірану товарів подвійного використання з контрольних списків ГЯП і РКРТ, виробів, які можуть сприяти розробці систем доставки ядерної зброї, і виробів, охоплених *UNROCA*, а також на поставки з Ірану всіх озброєнь і допоміжного майна були скасовані в день Імплементатії²¹. Однак, кожна поставка має бути попередньо схвалена РБ ООН. Ця вимога не стосується передачі технологій і поставок низькозбагаченого урану, призначених “винятково для використання в реакторах на легкій воді”²². Запити на схвалення слід адресувати посереднику з РБ²³. Стосовно виробів з контрольних списків ГЯП, держави-постачальники мають гарантувати, що

¹⁵ United Nations, Security Council, Final report of the Panel of Experts established pursuant to resolution 1929 (2010), S/2015/401, 2 June 2015.

¹⁶ United Nations, Security Council, Final Report of the Panel of Experts established pursuant to Resolution 1929 (2010), 1 June 2015, annex to S/2015/401, 2 June 2015, pp.12-14.

¹⁷ United Nations (посилання 15), pp.12-13.

¹⁸ United States, Department of State, Daily press briefing, 17 Mar. 2015.

¹⁹ United Nations (посилання 15), p.12.

²⁰ Bakhtiari, B., ‘Iran arms exports to Iraq tolerated in fight against Isis says report’, *The Guardian*, 17 Feb. 2015.

²¹ UN Security Council Resolution 2231, 20 July 2015.

²² UN Security Council Resolution 2231 (посилання 21).

²³ UN Security Council, ‘Resolution 2231 (2015), Nuclear-related transfers and activities (procurement channel)’, [n.d.].

вони “здатні ефективно скористатися правом перевірити кінцеве використання і кінцеве місцезнаходження будь-якого поставленого виробу” та впродовж 10 днів після поставки повідомити про це МАГАТЕ²⁴. Для виробів з контрольних списків РКРТ і тих, що можуть сприяти “розробці системи доставки ядерної зброї”, держави-постачальники мають гарантувати, що “контракт на поставку таких виробів чи сприяння цьому містить належні гарантії кінцевого користувача”, і що Іран зобов’язується не використовувати жодні отримані вироби для розробки систем доставки ядерної зброї²⁵.

Вимога попереднього схвалення поставок Ірану виробів з контрольних списків ГЯП діятиме до дати Завершення (18 жовтня 2025р.), або поки МАГАТЕ не надасть доповідь із Ширшими висновками, залежно від того, що станеться раніше. Вимога попереднього схвалення поставок Ірану виробів з контрольних списків РКРТ і будь-яких виробів, що можуть сприяти “розробці системи доставки ядерної зброї”, діятиме до настання Перехідного етапу СВПД (18 жовтня 2023р.), або поки МАГАТЕ не надасть Ширші висновки, залежно від того, що станеться раніше. Вимога попереднього схвалення поставок Ірану виробів, охоплених *UNROCA*, а також поставок з Ірану всіх озброєнь і допоміжного майна діятиме п’ять років після Прийняття СВПД (до 18 жовтня 2020р.), або поки МАГАТЕ не надасть Ширші висновки, залежно від того, що станеться раніше.

Після скасування санкцій виявилось, що Іран зацікавлений укласти з Росією угоди на поставки озброєнь²⁶. Однак, багато пунктів цих потенційних угод підпадають під дію *UNROCA*, а їх передача Ірану вимагала б попереднього схвалення до 2020р. РБ ООН²⁷. Скасований російський контракт на ЗРС С-300 було відновлено. Президент Путін у квітні 2015р. підписав указ, де зазначено, що продаж може відбутися за умови визнання прогресу ядерних переговорів²⁸.

Практичне застосування новостворених систем схвалення і повідомлення в рамках санкцій ООН – особливо ступінь дотримання їх положень державами-постачальниками, схвалення/заборона поставок і реакція держав-постачальників на відмову – стане чинником успіху або провалу СВПД. Останніми роками аналогічні системи схвалення і повідомлення були передбачені й кількома іншими режимами санкцій ООН. Результати їх дотримання державами часто були досить слабкими чи суперечливими. Аналіз системи повідомлення про дотримання ембарго стосовно ДРК показав, що багато держав-постачальників, у т.ч. членів РБ ООН, не виконували його вимоги²⁹. Водночас, розбіжності в позиціях держав-членів РБ ООН стосовно

²⁴ UN Security Council Resolution 2231 (посилання 21).

²⁵ UN Security Council Resolution 2231 (посилання 21).

²⁶ Сафронов И., Черненко Е. Иран приценивается к российскому военпрому – *Коммерсантъ*, 15 февраля 2015г. Були також повідомлення про плани Ірану придбати ядерні реактори у Китаю і Росії, але оскільки ці реактори на легкій воді, вони не підпадають під санкції ООН. Див.: Rogers, D., ‘China, Iran agree two nuclear power stations and trade worth \$600bn’, *Global Construction Review*, 27 Jan. 2016.

²⁷ ‘Russian arms sale to Iran without approval would violate ban: US’, *Reuters*, 18 Feb. 2016.

²⁸ ‘Russia ends ban on delivery of S-300 missiles to Iran’, *Reuters*, 13 Apr. 2015.

²⁹ Bromley, M. and Holtom, P., ‘Arms transfers to the Democratic Republic of the Congo: assessing the system of arms transfer notifications, 2008-10’, *SIPRI Background Paper*, Oct. 2010.

того, які поставки слід дозволити чи заборонити, можуть призвести до напруженості між сторонами СВПД. Як зауважив один із критиків СВПД, “ми, можливо, побачимо у Спільній комісії СВПД, у МАГАТЕ та в РБ ООН суперечливу аргументацію з усіх боків стосовно експорту до Ірану”³⁰. Зокрема, можна передбачити суттєві розбіжності в позиціях п’яти постійних членів РБ ООН стосовно того, чи може конкретна поставка сприяти “розробці системи доставки ядерної зброї”. Вже після Остаточного узгодження СВПД виникнуть суперечки з приводу здатності випробуваних Іраном ракет нести ядерну зброю³¹.

Заборона ЄС експорту до Ірану звичайних озброєнь і товарів подвійного використання залишиться чинною до Завершального етапу (18 жовтня 2025р.)³². Але в осяжному майбутньому окремі держави-члени ЄС, імовірно, збережуть дуже жорстку політику видачі ліцензій на експорт звичайних озброєнь і товарів подвійного використання до Ірану³³. Крім того, СВПД не впливає на санкції ЄС на експорт до Ірану виробів, які можуть бути використані для “внутрішніх репресій”³⁴.

³⁰ Moore, T.C., ‘Iran: non-proliferation overshadowed’, *Survival*, vol.57, no.5 (Sep. 2015), pp.53-58.

³¹ Charbonneau, L., ‘Iran’s October missile test violated UN ban: expert panel’, Reuters, 16 Dec. 2016.

³² European Union External Action Service, ‘Information Note on EU sanctions to be lifted under the Joint Comprehensive Plan of Action (JCPOA)’, Brussels, 23 Jan. 2016. International Atomic Energy Agency, Communication dated 24 July 2015 received from China, France, Germany, the Russian Federation, the United Kingdom, the United States of America (the E3/EU+3) and the Islamic Republic of Iran concerning the text of the Joint Comprehensive Plan of Action (JCPOA), INF-CIRC/887, 31 July 2015. Повний текст СВПД див.: <http://eeas.europa.eu/statements-eeas/docs/iran_agreement/iran_joint-comprehensive-plan-of-action_en.pdf>.

³³ ‘Eyes on the prize: Are you ready for Iran?’, *World Export Control Review*, Mar. 2016, pp.17-28.

³⁴ European Union External Action Service (посилання 32); JCPOA (посилання 32).

V. Обмеження подорожей і перевезень

МАРК БРОМЛІ

Види санкцій

До ескалації кризи, пов'язаної з ІЯП, проти Ірану не запроваджувалися обмеження на подорожі та перевезення. РБ ООН запровадила ряд обмежень на подорожі осіб, нібито причетних до іранських програм розробки ядерної зброї чи систем її доставки, у березні 2008р. Резолюція РБ ООН 1803 вимагала, аби держави повідомляли Комітет ООН із санкцій про в'їзд чи транзит через їх територію дедалі ширшого переліку осіб¹. У червні 2010р. ці обмеження були розширені Резолюцією РБ ООН 1929, яка заборонила в'їзд чи транзит згаданих осіб².

РБ запровадила також розширений перелік умов, що обмежують або передбачають перевірку перевезення суднами та літаками товарів до або з Ірану. Резолюція 1803 також закликала держави перевіряти вантаж суден чи літаків, що належать компаніям *Iran Air Cargo* та *Islamic Republic of Iran Shipping Line* і прямують до або з Ірану, за наявності “обгрунтованих підстав” вважати, що вони перевозять заборонені товари³. Резолюція 1929 поширила ці вимоги на всі судна чи літаки, що прямують до або з Ірану, незалежно від належності⁴. Резолюція 1929 також закликала держави заборонити послуги із завантаження паливом, постачання, ремонту та обслуговування всіх іранських чи зафрахтованих Іраном суден, що підозрюються в перевезенні забороненої продукції⁵.

Спроби держав-учасниць ООН запровадити адресні санкції, піддаючи перевіркам перевезення суднами та літаками, що прямують до або з Ірану, а також обмежуючи діяльність іранських суден призвели до тривалої гри у кішки-мишки з іранським Урядом, який вдавався до перейменування або зміни прапора іранських суден, реєстрації суден у недостатньо контрольованих юрисдикціях, вимкнення корабельних транспондерів тощо⁶. Однак, після 2012р. тиск США змусив дедалі більшу кількість країн відмовляти в реєстрації іранських судноплавних компаній чи наданні свого прапора іранським суднам⁷. Було також чимало випадків перехоплення заборонених виробів, що прямували до або з Ірану. Зареєстровано багато випадків перехоплення експорту з Ірану звичайних озброєнь. Так, у 2013р. єменська берегова охорона та ВМС США знайшли іранські переносні зенітні ракетні комплекси (ПЗРК), 122-мм ракети, гранатомети та вибухові речовини на борту судна, зупиненого

¹ UN Security Council Resolution 1803, 3 Mar. 2008.

² UN Security Council Resolution 1929, 9 June 2010. В обох випадках винятки із заборони були дозволені за релігійними чи гуманітарними підставами.

³ UN Security Council Resolution 1803 (посилання 1).

⁴ UN Security Council Resolution 1929, 9 June 2010.

⁵ UN Security Council Resolution 1929 (посилання 4).

⁶ International Crisis Group, ‘Spider web: the making and unmaking of Iran sanctions’, *Middle East Report* no.138 (International Crisis Group: Brussels, Feb. 2013), p.17.

⁷ International Crisis Group (посилання 6), p.17.

в територіальних водах Ємену⁸. Єменська влада підозрювала, що зброя призначалася повстанцям-хуситам на півночі Ємену⁹.

Спільний всеохопний план дій та обмеження руху товарів і людей

СВПД не впливає на вимогу перевірки державами вантажу суден чи літаків за наявності підстав підозрювати порушення ними санкцій ООН. Але, оскільки ці санкції скасовуються до терміну Завершення СВПД, вимоги стосовно перевірок також більше не діятимуть. Обмеження на подорожі визначених осіб залишатимуться чинними впродовж п'яти років після Прийняття СВПД, або поки МАГАТЕ не надасть доповідь із Ширшими висновками, залежно від того, що станеться раніше¹⁰.

⁸ United Nations, Security Council, Report of the Monitoring Group on Somalia and Eritrea pursuant to Security Council Resolution 2060 (2012): Somalia, annex to S/2013/413, 12 July 2013, pp.28, 313-314.

⁹ United Nations (посилання 8), pp.278-285, 292.

¹⁰ UN Security Council Resolution 2231, 20 July 2015.

VI. Висновки

МАРК БРОМЛІ

Хоча ще зарано робити однозначні висновки з багатьох питань, порушених у цьому розділі, але можна зробити кілька попередніх спостережень.

Адресні чи всеохопні?

Попри останні аргументи на користь переходу від всеохопних до адресних санкцій, США та ЄС намагалися запроваджувати дедалі ширші торговельні та фінансові санкції, що суттєво вплинули на іранську економіку. Санкції проти Ірану завжди були значно слабшими, ніж економічні санкції проти Іраку у 1990-х роках. Навіть за цих умов під час їх впровадження вони постійно піддавалися критиці через вплив на іранську економіку та побічні наслідки¹. Крім загального економічного впливу санкцій на населення Ірану, навіть якщо вони не охоплювали ліки, продукти харчування та гуманітарну допомогу, Ірану, фактично, відмовляли в постачанні цих товарів через намагання постачальників і фінансових установ перестрахуватися та уникнути ризиків². Ці аргументи призвели до зростаючого спротиву поширенню застосування економічних санкцій з боку частини міжнародного співтовариства. Так, аргумент стосовно того, що односторонні санкції суперечать правам людини, здобув останнім часом певну підтримку в Раді ООН з прав людини³.

Перехід до запровадження дедалі більш широких санкцій значною мірою стимулювався США. Глобальна досяжність американських політичних інструментів, зокрема у сферах фінансового регулювання та контролю над торгівлею, лише підсилювала їх вплив. Водночас запровадження багатьох із цих всеохопних санкцій на рівні ЄС додало їм ваги, особливо враховуючи значні економічні зв'язки між державами-членами ЄС та Іраном⁴. Санкції ЄС проти Ірану засвідчили зростаючу готовність ЄС і держав-членів розширити застосування санкцій за межі суто адресних обмежень у напрямі всеохопних заходів. ЄС також запровадив всеохопні адресні санкції проти Сирії і Росії, де, на відміну від Ірану, цим заходам не передувало запровадження санкцій ООН. За словами одного оглядача, “це свідчить про появу в ЄС консенсусу в тому, що санкції повинні мати серйозний економічний ефект, а також зростаючої згоди, що від цих заходів можуть постраждати фізичні та юридичні особи, безпосередньо не причетні до протиправної політики”⁵.

¹ World Bank, Middle East and North Africa Region, *Economic Implications of Lifting Sanctions on Iran*, MENA Quarterly Economic Briefing no.5 (World Bank: Washington, DC, July 2015).

² Moret, E.S., ‘Humanitarian impacts of economic sanctions on Iran and Syria’, *European Security*, vol.24, no.1 (2015), pp.120-140.

³ Portela, C., ‘How the EU learned to love sanctions’, ed. M.Leonard, *Connectivity Wars* (European Council on Foreign Relations: London, 2016), p.42.

⁴ Esfandiary, D., ‘Assessing the European Union’s sanctions policy: Iran as a case study’, EU Non-Proliferation Consortium, Non-Proliferation Paper no.34, Dec. 2013.

⁵ Esfandiary (посилання 4), p.40.

Чи мали всеохопні санкції вирішальне значення для примусу Ірану?

Багато оглядачів стверджували, що більш широкі санкції, запроваджені США та ЄС, відіграли вирішальну роль, змусивши Іран змінити свою політику. Під час переговорів стосовно СВПД існувала поширена думка, що Іран не схилиться перед санкціями і скоригує свою економічну політику з урахуванням запроваджених обмежень⁶. Але коли переговори добігли кінця, стало очевидним, що головними мотивами іранських переговорників було скасування торговельних санкцій і відкриття доступу до фінансових ресурсів у західних банках⁷. Водночас, адресні санкції, запроваджені ООН, мало впливали на переговорні позиції Ірану. Важливість цих санкцій полягала в “легітимізації” їх ролі як підтримки всеохопних санкцій США та ЄС⁸.

Якщо така оцінка відносної важливості санкцій ООН, ЄС і США є вірною, вона ставить під сумнів багато припущень, якими керувалися останніми роками під час формування “розумних” санкцій. Зокрема, вона може спричинити сумніви в поширеній відмові від “наївної теорії санкцій”, за якою посилення лише економічного тиску могло змусити політичних керівників змінити політику⁹.

Таким чином, хоча санкції безумовно відіграли свою роль, але є згода в тому, що ключову роль в укладенні угоди про СВПД мали також загальні політичні процеси. Без обрання президентами Б.Обами у 2008р. (і його переобрання у 2012р.) та Г.Рухані (*Hassan Rouhani*) у 2013р. цієї угоди навряд чи можна було б досягти. В питаннях ІЯП Президент Обама відстоював інтереси США та підтримував політику санкцій, але він формував цю політику у спосіб, що полегшував діалог. Хоча можна стверджувати, що запровадження санкцій сприяло обранню Президентом Г.Рухані, але навряд чи це був єдиний чи хоча б головний фактор.

Продовження ускладнень у пост-санкційний період

Заплутаність різних адресних санкцій, запроваджених проти Ірану, складнощі їх узгодженого скасування і постійні проблеми з дотриманням їх положень західними компаніями можуть становити загрозу виконанню СВПД¹⁰. Крім того, домовленості можуть зазнати краху і через побічний ефект “неядерних” санкцій ЄС та, особливо, США. Виконання СВПД і Резолюції РБ ООН 2231 не матиме жодного впливу на чинні “неядерні” санкції. Однак, Уряд Ірану підкреслив, що після скасування “ядерних” санкцій вони не повинні відновитися в іншому правовому форматі. Іранські представники

⁶ International Crisis Group, ‘Spider web: the making and unmaking of Iran sanctions’, *Middle East Report* no.138 (International Crisis Group: Brussels, Feb. 2013), pp.34-35.

⁷ Nephew, R., ‘How US made sure its sanctions worked’, *The World Today*, Royal Institute of International Affairs (Feb./Mar. 2016), pp.36-38. Р.Нев’ю (*Richard Nephew*) був першим заступником координатора політики санкцій Державного департаменту США у 2013-2015рр.

⁸ The Targeted Sanctions Initiative at the Graduate Institute, Geneva, <<http://sanctionsapp.com/>>.

⁹ Targeted Sanctions Consortium (TSC), Effectiveness of UN Targeted Sanctions: Findings from the Targeted Sanctions Consortium (TSC: Geneva, Nov. 2013), p.13.

¹⁰ International Crisis Group (посилання 6), p.ii.

наголосили, що за умов, якщо це станеться, Іран не вважатиме себе зв'язаним зобов'язаннями за СВПД¹¹.

Іран наразі є об'єктом різноманітних санкцій, не пов'язаних з ядерною програмою. США зберегли окремі санкції, пов'язані зі звинуваченнями Іранської держави в підтримці з 1980-х років тероризму, а з 1995р. американським компаніям заборонені будь-які фінансові домовленості з Іраном¹². У I кварталі 2011р. у відповідь на події, визначені як погіршення ситуації з правами людини в Ірані, обмежувальних заходів вжив ЄС¹³.

Крім того, *FATF* назвала Іран державою, яка не дотримується належних стандартів боротьби з фінансуванням тероризму. Через це *FATF* визначила Іран як загрозу доброчесності міжнародної фінансової системи та закликала держави-учасниці вжити дієвих контрзаходів для захисту власних фінансових секторів від ризику відмивання коштів і фінансування тероризму, що походить від Ірану¹⁴.

Крім намагання припинити ІЯП, іншою причиною запровадження адресних фінансових санкцій були спроби відрадити Іран від подальшої розробки власних балістичних ракет¹⁵. Наприкінці 2015р. члени Конгресу закликали Уряд США з'ясувати, чи повинні адресні фінансові санкції бути частиною реагування на подальше просування Ірану в реалізації програми розробки балістичних ракет¹⁶. Якщо Іран побачить, що після скасування "ядерних" санкцій відновлюються, фактично, такі ж самі обмеження на інших підставах, то з виконанням СВПД можуть виникнути серйозні проблеми.

¹¹ United Nations, Security Council, Letter dated 20 July 2015 from the Permanent Representative of the Islamic Republic of Iran to the United Nations addressed to the President of the Security Council United Nations, S/2015/550, 20 July 2015.

¹² The White House, The Iran and Libya Sanctions Act of 1996, Fact sheet, 6 Aug. 1996.

¹³ Council Decision 2011/235/CFSP of 12 Apr. 2011 concerning restrictive measures directed against certain persons and entities in view of the situation in Iran, Brussels, 14 Apr. 2011; Council Regulation (EU) 359/2011 of 12 Apr. 2011 concerning restrictive measures directed against certain persons, entities and bodies in view of the situation in Iran, Brussels, 14 Apr. 2011.

¹⁴ Financial Action Task Force (FATF), FATF Public Statement, Paris, 23 Oct. 2015.

¹⁵ Див. підрозділи II і III цього розділу.

¹⁶ Zengerle, P., 'US says considering response to Iran ballistic missile test', Reuters, 17 Dec. 2015.

4. Зовнішня підтримка у громадянських війнах та інших збройних конфліктах

Загальний огляд

Принаймні дві третини усіх міждержавних конфліктів, що точилися з 1975р., відбувалися за умов певної зовнішньої підтримки з боку інших держав. Така підтримка може здійснюватись у вигляді як прямої участі військовослужбовців і персоналу безпекових служб, так і непрямої допомоги, наприклад, надання розвідувальної інформації, тилового забезпечення, фінансування, створення закритих для авіації зон, навчання. Військове втручання у внутрішні конфлікти в інших державах з вересня 2001р. зросло більш ніж удвічі, й останніми роками спостерігається тенденція до збільшення реальної присутності військ. Зовнішня підтримка значно змінює динаміку конфлікту: часто вона робить конфлікт більш смертоносним, тривалим і збільшує проблеми, пов'язані з досягненням врегулювання шляхом переговорів. Також є свідчення зростання кількості цивільних жертв і більшого ризику виникнення міждержавного конфлікту.

У підрозділі I наводяться результати дослідження зовнішньої підтримки у громадянських війнах та обговорюються зміни з плином часу її форм. Хоча підрозділи II і III – про Сирію та Україну, відповідно – підтверджують думку, що громадянська війна рідко є суто внутрішньою справою, але крім того вони ілюструють принципово різні види конфлікту, зокрема, за характером зовнішньої підтримки.

Громадянська війна, що з 2012р. розриває Сирію, стала також полем боротьби конкуруючих зовнішніх сил. У 2015р. їх дедалі активніша участь в інтересах сирійських державних і недержавних союзників і ставлеників призвела до драматичної ескалації втручання третіх сторін. Переговори про політичний вихід з війни стали ще одним майданчиком цього змагання. Військова інтервенція Росії у вересні 2015р. на прохання сирійського Уряду стала важливим поворотним пунктом конфлікту, але навряд чи призведе до остаточної військової перемоги чи надійного політичного врегулювання. Навпаки, вона може лише підштовхнути розвиток сирійського конфлікту в новому непередбаченому напрямі.

З визначенням конфлікту в Україні як “громадянської війни” не погоджуються саме через характер втручання Росії, масштаб якого також викликає спори. Наприкінці 2013р. в Україні існували передумови для громадянського конфлікту, але, скоріш за все, більшість головних “детонаторів”, які довели внутрішній конфлікт до насильства та війни – перші воєнізовані, а потім і військові формування, зброя, інші

ресурси – надійшли з Росії або від російських та українських прихильників вигнаного українського президента В.Януковича. Підтримка Заходом тимчасового українського Уряду, схоже, мало вплинула на конфлікт. Укладення домовленостей Мінськ-II, які забезпечили перше серйозне припинення вогню між Росією та Україною, і наступне відведення російських військ зі сходу України у вересні 2015р., збіглося з нарощуванням російської інтервенції в Сирії. Однак, наприкінці 2015р. перспективи Мінську-II виглядали сумнівними, і шлях України до миру всередині країни та у відносинах з Росією залишався непевним, тоді як втручання Росії в Сирії набирало обертів.

ЯН ДЕЙВІС

I. Історичні тенденції зовнішньої підтримки у громадянських війнах

НІКЛАС КАРЛЕН¹

Вступ

Сучасні збройні конфлікти, такі, як у Сирії та в Україні, показують, що громадянські війни рідко залишаються суто внутрішніми питаннями². Дослідники давно піддають сумніву віднесення подібних конфліктів до “внутрішніх”, і зараз вже зрозуміло, що в більшості з них спостерігається той чи інший вид зовнішньої підтримки³. Зовнішню підтримку можна визначити як одностороннє втручання стороннього (уряду третьої сторони чи груп урядів) у внутрішній збройний конфлікт на боці місцевого уряду чи опозиційного руху, які є сторонами такого конфлікту⁴. Підтримка може надаватись у вигляді прямої участі військовослужбовців і персоналу безпекових служб, а також у формі непрямой допомоги, наприклад, надання розвідувальної інформації, тилового забезпечення, фінансування, створення закритих для авіації зон, навчання. Таке визначення не охоплює інші форми втручання третіх сторін, зокрема посередництво чи миротворство, – оскільки метою таких дій найчастіше є припинення бойових дій, а не допомога певній стороні у здобутті перемоги⁵.

Окремі держави часто намагалися вплинути на результат збройних конфліктів в інших державах, підтримуючи уряди та опозиційні рухи. Принаймні у двох третинах усіх міждержавних конфліктів, зареєстрованих з 1975р., спостерігалася певна зовнішня підтримка з боку інших держав (див. нижче). Завершення холодної війни не призвело до суттєвого скорочення зовнішньої підтримки. Навпаки, кількість конфліктів за участі іноземних військ останніми роками зросла внаслідок збільшення масштабу військового втручання інших держав у внутрішні конфлікти⁶. Політикам, які намагаються

¹ Департамент дослідження миру та конфліктів Уппсальського університету.

² У цьому підрозділі *збройний конфлікт* визначається як протиріччя з приводу влади та (або) території, в якій використання збройної сили між двома сторонами, принаймні одна з яких є урядом держави, призвело до загибелі не менше 25 осіб внаслідок бойових дій упродовж календарного року; *громадянська війна* визначається як протиріччя з приводу влади та (або) території, в якій використання збройної сили між двома сторонами, принаймні одна з яких є урядом держави, призвело до загибелі не менше 1 000 осіб внаслідок бойових дій упродовж календарного року. Визначення війни в Україні як громадянської піддається сумніву (підрозділ III цього розділу).

³ Harbom, L. and Wallensteen, P., ‘Armed conflict and its international dimensions, 1946-2004’, *Journal of Peace Research*, vol.42, no.5 (Sep. 2005); Rosenau, J.N. (ed.), *International Aspects of Civil Strife* (Princeton University Press: Princeton, NJ, 1964).

⁴ Окремі дослідники використовують більш загальний термін “втручання третіх сторін”, тоді як інші називають ці приклади надання зовнішньої підтримки “упередженим втручанням”.

⁵ Хоча багатосторонні місії з міжнародним мандатом не підпадають під це визначення, в деяких операціях ООН та інших багатосторонніх миротворчих операціях ця відмінність дедалі більше зникає через активну допомогу одній із воюючих сторін. Серед останніх прикладів – інтервенції в Лівії (2011р.) і Малі (2012р.). Це визначення водночас охоплює міжнародні “коаліції доброї волі”, в яких окремі держави пропонують підтримку без мандата ООН.

⁶ Pettersson, T. and Wallensteen, P., ‘Armed conflicts, 1946-2014’, *Journal of Peace Research*, vol.52, no.4 (July 2015), pp.536-550.

зрозуміти сучасні конфлікти, треба враховувати ці міжнародні аспекти. Це важливо, адже дослідження показують, що наявність зовнішньої підтримки впливає на динаміку та перспективи розв'язання збройних конфліктів. Зовнішня підтримка часто затягує бойові дії, робить конфлікт більш смертоносним і зменшує шанси на його врегулювання шляхом переговорів⁷. Збільшується число цивільних жертв і підвищується ризик виникнення міждержавного конфлікту⁸. Зростає насильство між різними групами повстанців, а шлях демократизації повоєнних країн ускладнюється⁹.

Багато сучасних громадянських війн демонструють широкі міжнародні зв'язки та напруженість, оскільки воюючі сторони з обох боків отримують широку підтримку від інших держав. Допомогу можуть надавати також діаспори, заможні громадяни та недержавні суб'єкти, але масштаб та обсяг такої допомоги наразі є непорівнянним з величезними ресурсами держав-спонсорів. Наразі держави є головними та найактивнішими третіми сторонами - спонсорами громадянських війн¹⁰.

У цьому підрозділі наводяться результати дослідження зовнішньої підтримки у громадянських війнах та обговорюються зміни з плином часу її форм. Показано, як надавалася зовнішня підтримка в минулому та аналізуються загальні тенденції. Стисло окреслено, що відомо про мотиви такого роду втручання, розглянуті відомості про наслідки зовнішньої підтримки під час збройних конфліктів. Підрозділ завершується висновками. На доповнення історичного огляду в розділі розглянуті два приклади сучасних збройних конфліктів: у Сирії (підрозділ II) та в Україні (підрозділ III).

Історичні тенденції зовнішньої підтримки: загальний огляд

Зовнішня підтримка у громадянських війнах не є новим явищем. Вона не обмежується суперництвом наддержав – СРСР і США – за часів холодної війни. Прикладів – безліч. Німеччина та Італія допомагали націоналістам під час громадянської війни в Іспанії 1936-1939рр. авіаударами, технікою і зброєю¹¹. Ворогуючі сторони у громадянській війні в Греції 1946-1949рр.

⁷ Aydin, A. and Regan, P. M., 'Networks of third-party interveners and civil war duration', *European Journal of International Relations*, vol.18, no.3 (Sep. 2012), pp.573-97; Regan, P.M., 'Third-party interventions and the duration of intrastate conflicts', *Journal of Conflict Resolution*, vol.46, no.1 (Feb. 2002), pp.55-73; Cunningham, D.E., 'Blocking resolution: How external states can prolong civil wars', *Journal of Peace Research*, vol.47, no.2 (Mar. 2010), pp.115-127; Lacina, B., 'Explaining the severity of civil wars', *Journal of Conflict Resolution*, vol.50, no.2 (Apr. 2006), pp.276-289. Див. також обговорення ролі іноземного втручання у збройний конфлікт у Східній Азії в підрозділі III розділу 6 цього видання.

⁸ Salehyan, I., Siroky, D. and Wood, R.M., 'External rebel sponsorship and civilian abuse: A principal-agent analysis of wartime atrocities', *International Organization*, vol.68, no.3 (June 2014), pp.633-661; Gleditsch, K.S., Salehyan, I. and Schultz, K., 'Fighting at home, fighting abroad: How civil wars lead to international disputes', *Journal of Conflict Resolution*, vol.52, no.4 (Aug. 2008), pp.479-506.

⁹ Fjelde, H. and Nilsson, D., 'Rebels against rebels: Explaining violence between rebel groups', *Journal of Conflict Resolution*, vol.56, no.4 (Aug. 2012), pp.604-628; Colaresi, M., 'With friends like these, who needs democracy? The effect of transnational support from rivals on post-conflict democratization', *Journal of Peace Research*, vol.51, no.1 (Jan. 2014), pp.65-79.

¹⁰ Byman, D. et al., *Trends in Outside Support for Insurgent Movements* (RAND: Santa Monica, CA, 2001).

¹¹ Coverdale, J. F., *Italian Intervention in the Spanish Civil War* (Princeton University Press: Princeton, NJ, 2015).

мали підтримку з боку окремих інших країн, у т.ч. Албанії, Болгарії, колишньої Югославії, що допомагали опозиції, та Великої Британії і США, які підтримували грецький Уряд¹². Громадянська війна в Лівані 1975-1990рр. інтернаціоналізувалася після військової інтервенції Ізраїлю та Сирії¹³. Уряд Сальвадору мав потужну підтримку США у війні проти повстанського угруповання Фронт національного визволення ім.Фарабундо Марті (*Farabundo Martí National Liberation Front, FMLN*) під час громадянської війни 1980-1992рр. США надавали економічну та військову допомогу проти повстанським діям сальвадорського Уряду¹⁴. Під час громадянської війни в Сьєрра-Леоне в 1991-2002рр. Революційний об'єднаний фронт Сьєрра-Леоне (*Revolutionary United Front in Sierra Leone*) отримував допомогу в підготовці військ від Лівії і мав матеріальну підтримку від сусідньої Ліберії¹⁵. Франція надавала тилове забезпечення та розвідувальну інформацію чадському Уряду у конфлікті з групами повстанців під час громадянської війни в Чаді у 2005-2010рр.¹⁶ У 2011р., під час громадянської війни в Лівії, зовнішню підтримку надавали як мінімум 18 держав¹⁷. Наприклад, Катар постачав опозиційним рухам в Лівії зброю, у т.ч. автомати та протитанкові ракети, навчав піхотні підрозділи лівійських повстанців, а ближче до завершення конфлікту у 2011р. катарські сили спецпризначення були помічені на передовій¹⁸.

Упсальська Програма збору даних про конфлікти (*Uppsala Conflict Data Program, UCDP*) систематично збирала дані про зовнішню підтримку в усіх збройних конфліктах з 1975 по 2009рр.¹⁹ Головними джерелами інформації були ЗМІ та доповіді неурядових організацій, а також наукові публікації і документи ООН. Враховувалася лише підтримка, що цілеспрямовано надавалася певній стороні конфлікту²⁰. Приблизно у 2/3 усіх міждержавних збройних конфліктів, зафіксованих у 1975-2009рр., іноземні держави

¹² Nachmani, A., 'Civil war and foreign intervention in Greece, 1946-49', *Journal of Contemporary History*, vol.25, no.4 (Oct. 1990), pp.489-522.

¹³ Rasler, K., 'Internationalized civil war: A dynamic analysis of the Syrian intervention in Lebanon', *Journal of Conflict Resolution*, vol.27, no.3 (Sep. 1983), pp.421-456.

¹⁴ Wood, E.J., *Insurgent Collective Action and Civil War in El Salvador* (Cambridge University Press: Cambridge, 2003).

¹⁵ Humphreys, M. and Weinstein, J.M., 'Who fights? The determinants of participation in civil war', *American Journal of Political Science*, vol.52, no.2 (Apr. 2008), pp.436-455.

¹⁶ Massey, S. and May, R., 'Commentary: The crisis in Chad', *African Affairs*, vol.105, no.420 (July 2006), pp.443-449.

¹⁷ Daalder, I.H. and Stavridis, J.G., 'NATO's success in Libya', *New York Times*, 30 Oct. 2011.

¹⁸ Roberts, D., 'Behind Qatar's intervention in Libya', *Foreign Affairs*, vol.28, no.9 (Sep. 2011), p.28.

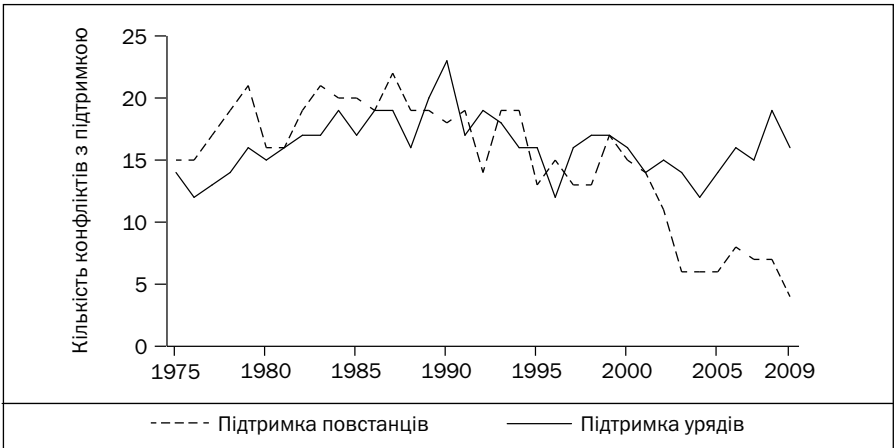
¹⁹ Про презентацію даних див.: Hogbladh, S., Pettersson, T. and Themnér, L., 'External support in armed conflict 1975-2009: Presenting new data', paper presented at the 52nd Annual International Studies Association Convention, Montreal, Canada, 16-19 Mar. 2011. Докладніше про збір інформації див.: Croicu, M. et al., 'UCDP external support project primary warring party dataset codebook', version 1-2011.

²⁰ Загалом дані охоплюють 10 окремих категорій зовнішньої підтримки: війська; доступ до військової/розвідувальної інфраструктури; доступ до території; озброєння; майно/тилове забезпечення; підготовка/радники; фінансування/економічна підтримка; розвідувальні дані; інші форми підтримки; підтримка, зміст якої не відомий.

Діаграма 4.1. Кількість конфліктів з підтримкою і без підтримки іноземних держав у 1975-2009рр.

Джерело: UCDP External Support Data. See Hogbladh, S., Pettersson, T. and Themner, L. 'External support in armed conflict 1975-2009: presenting new data', Paper presented at the 52nd Annual International Studies Association Convention, Montreal, Canada, 16-19 Mar. 2011.

Діаграма 4.2 Підтримка іноземних держав за одержувачами у 1975-2009рр.

Джерело: UCDP External Support Data. See Hogbladh, S., Pettersson, T. and Themner, L., 'External support in armed conflict, 1975-2009: presenting new data', Paper presented at the 52nd Annual International Studies Association Convention, Montreal, 16-19 Mar. 2011.

надавали підтримку або уряду, або опозиції²¹. Як випливає з діаграми 4.1, це є досить стійкою тенденцією. Кількість конфліктів із зовнішньою підтримкою залишалася відносно незмінною з 1975р. Коливання відповідали переважно

²¹ Це є консервативною оцінкою. Вона враховує лише підтвержені випадки підтримки та не враховує повідомлення про підтримку, які не можна вповні перевірити. Також слід зауважити, що хоча зовнішня підтримка, про яку йдеться в цьому підрозділі, обмежується підтримкою, яка надається іноземними державами (згідно з більшістю досліджень), повні дані мають охоплювати й інші потенційні джерела допомоги, серед яких – інші повстанські угруповання та регіональні організації.

загальному рівню міждержавних конфліктів. Дещо частішою зовнішня підтримка була під час холодної війни, але її надання не обмежується цим періодом²².

Інші аспекти зовнішньої підтримки з часом змінюються. З діаграми 4.2 випливає, що після терористичних актів у США 11 вересня 2001р. у групах отримувачів допомоги сталися стратегічні зрушення. Відтоді дуже мало повстанських угруповань одержували підтримку; водночас підтримка урядам різко зросла. Одне з можливих пояснень цієї тенденції полягає в тому, що терористичні акти у США та наступна “глобальна війна з тероризмом” створили міжнародну ситуацію, в якій повстанські угруповання дедалі частіше несли на собі тавро терористичних організацій. Для держав, імовірно, зросла ціна підтримки таких угруповань у вигляді шкоди для їх міжнародної репутації, тоді як багато інших держав активізували боротьбу з тероризмом. З іншого боку, допомога урядам у боротьбі з тероризмом стала виглядати більш легітимною. Під час холодної війни підтримка повстанських рухів була більш поширеною, і загальною тенденцією для обох сторін конфлікту було змагання за зовнішню підтримку. Рішення про надання підтримки приймаються не в вакуумі, і рішення втрутитися часто випливає з попередніх дій інших держав. Тому правильніше дивитися на втручання як на складне переплетіння відносин між внутрішніми та зовнішніми суб'єктами²³.

У регіональному розрізі зовнішня підтримка найчастіше спостерігалася в Африці. Головна причина цього полягає в тому, що більшість збройних конфліктів у 1975-2009рр. точилися в Екваторіальній Африці. Водночас, у відносних показниках підтримка була більш поширеною на Близькому Сході, оскільки там іноземні держави брали участь у більшості конфліктів. Причиною цього може бути стратегічна важливість регіону. Географічно цей регіон є важливим мостом між Європою, Африкою та Азією. У ньому перетинаються важливі торговельні шляхи і розташована половина світових запасів нафти. Крім того, тривала історія зовнішнього втручання в регіоні в минулому також може підвищувати ймовірність конфліктів.

Найпоширенішою формою зовнішньої підтримки є забезпечення озброєннями. Їх поставки з-за кордону одній чи обом сторонам конфлікту спостерігалися в 54% усіх конфліктів 1975-2009рр.²⁴ Далі йдуть підготовка військ (50%) та забезпечення майном/логістична допомога (46%). У більшості випадків різна за формами підтримка надавалася одночасно.

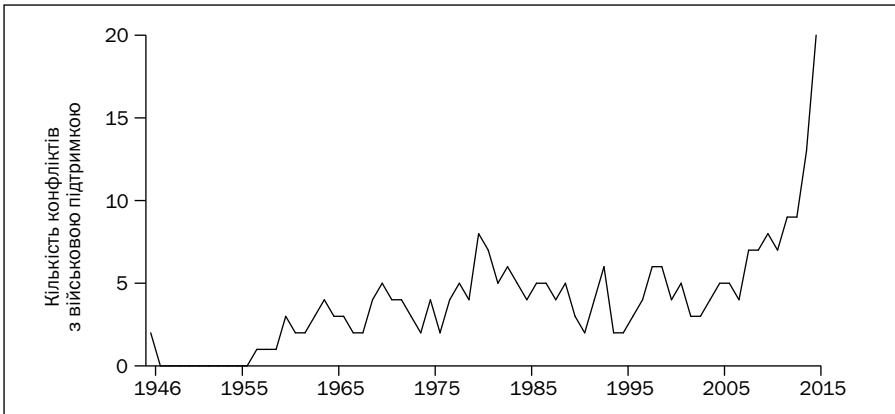
Одна з найбільш поширених форм зовнішньої підтримки – надання військового персоналу – дедалі частіше застосовується з 2011р. (діаграма 4.3)²⁵. Цю висхідну тенденцію можна частково пояснити підвищенням взаємозв'язку

²² Слід зауважити, що зовнішня військова підтримка, як показано на діаграмі 4.3, останніми роками зросла.

²³ Balch-Lindsay, D. and Enterline, A.J., ‘Killing time: The world politics of civil war duration, 1820-1992’, *International Studies Quarterly*, vol.44, no.4 (Dec. 2000), pp.615-642.

²⁴ Про міжнародні поставки озброєнь у 2015р. див. розділ 15 цього видання.

²⁵ Ця висхідна тенденція зумовлена не лише збільшенням останніми роками кількості конфліктів, оскільки частка збройних конфліктів із зовнішньою підтримкою демонструє таку ж саму загальну тенденцію.

Діаграма 4.3. Кількість конфліктів з підтримкою військами іноземних держав у 1946-2015рр.

Джерело: UCDP/PRIО Armed Conflict Dataset v.4-2015, 1946-2014. See Gleditsch, N.P. et al., 'Armed conflict 1946-2001: a new dataset', *Journal of Peace Research*, vol.39, no.5 (Sep. 2002).

та мобільності внаслідок глобалізації, а також здійсненням державами більш інтервенціоністської зовнішньої політики. Відносини між Росією і США наразі є найнапруженішими за весь час після холодної війни. Однак, чим є збільшення військових контингентів – короткочасним сплеском чи тривалою тенденцією – судити ще зарано.

Чому держави надають зовнішню підтримку?

Для втручання у громадянську війну в іншій країні держава повинна мати можливість і бажання робити це²⁶. Можливість часто пов'язана з географічною наближеністю та наявністю у держави достатніх ресурсів для втручання в конфлікт в іншій країні. Це означає, що зовнішню підтримку найчастіше надають великі держави, такі як США і Росія, а також (або) сусідні держави²⁷. До *Тор 10* найбільших спонсорів учасників громадянських війн у 1975-2009рр. належали США, Радянський Союз (Росія), Китай, Куба, Франція, Саудівська Аравія, Пакистан, Лівія, Судан і Велика Британія²⁸. Великі держави зазвичай мають різноманітні зовнішньополітичні інтереси та ресурси, потрібні для втручання. Наближеність до зони конфлікту часто спрощує сусіднім державам надання закордонної допомоги, такої, наприклад, як надання притулку чи підготовка військ. Крім того, сусідні держави часто мають велику зацікавленість у розв'язанні конфлікту, оскільки на них можуть безпосередньо вплинути його наслідки, а також потенційний ефект його поширення.-

²⁶ Siverson, R.M. and Starr, H., *The Diffusion of War: A Study of Opportunity and Willingness* (University of Michigan Press: Ann Arbor, MI, 1991).

²⁷ Є загальноновизнаним, що великі держави мають можливості та досвід глобального чи регіонального впливу. Хоча деякі держави прийнято вважати великими, їх узгодженого переліку немає.

²⁸ Це є впорядкованим рейтингом, згідно з яким США в цей період втручалися в конфлікти найчастіше. Рейтинг ґрунтується на частоті акцій підтримки та кількості підтриманих суб'єктів. Він не враховує обсяг наданої підтримки.

Для втручання державам також потрібні спонукальні причини. Хоча таку роль можуть відігравати гуманітарні міркування, але за рішенням про втручання часто стоять стратегічні розрахунки. Держави можуть прагнути послабити суперника, обмежити розповзання конфлікту, збільшити свій вплив у регіоні чи запропонувати підтримку лояльному угрупованню²⁹. Останні дослідження підтверджують, що в багатьох випадках ключовим чинником втручання є, вірогідно, доступ до стратегічних ресурсів. Так, імовірність втручання зростає, коли держава, що потерпає від громадянської війни, має великі поклади нафти, а іншій державі нафта вкрай потрібна³⁰. Більше того: якщо опозиційний рух має доступ до корисних копалин, наприклад, діамантів, у нього більше шансів отримати допомогу від іншої держави³¹.

Крім того, багато колишніх колоніальних держав виказують зацікавленість у справах своїх колишніх колоній, що за певних обставин підвищує імовірність втручання (як приклад – інтервенції Франції у франкомовних африканських державах)³². В окремих державах розташовані іноземні військові бази, що може спростити втручання і зменшити його вартість. Крім того, історичні зв'язки можуть сприяти спорідненості сторони-отримувача допомоги та інтервента³³.

Хоча зазначені вище мотиви також можуть впливати на рішення про втручання, але головним поясненням причин втручання держав у громадянські війни в інших державах є важливість міждержавного суперництва³⁴. Це означає, що пари чи групи держав, які мають тривалу історію ворожнечі, намагатимуться підтримати в конфлікті опозиційні один одному сили. Це головна логіка так званих “війн чужими руками” (*‘proxu war’*), тобто конфлікту між двома державами, в якому жодна держава прямо не виступає проти іншої. Зовнішня підтримка певному суб’єкту може бути дешевим зовнішньополітичним інструментом послаблення потенційного противника³⁵.

²⁹ Byman, D., *Deadly Connections: States that Sponsor Terrorism* (Cambridge University Press: New York, 2007); Kathman, J.D., ‘Civil war diffusion and regional motivations for intervention’, *Journal of Conflict Resolution*, vol.55, no.6 (Dec. 2011), pp.847-876; Saideman, S.M., ‘Discrimination in international relations: Analyzing external support for ethnic groups’, *Journal of Peace Research*, vol.39, no.1 (Jan. 2002), pp.27-50.

³⁰ Bove, V., Gleditsch, K.S. and Sekeris, P.G., ‘“Oil above water”: Economic interdependence and third-party intervention’, *Journal of Conflict Resolution* (Jan. 2015).

³¹ Findley, M.G. and Marineau, J.F., ‘Lootable resources and third-party intervention into civil wars’, *Conflict Management and Peace Science*, vol.32, no.5 (Nov. 2015), pp.465-486.

³² Gregory, S., ‘The French military in Africa: Past and present’, *African Affairs*, vol.99, no.396 (July 2000), pp.435-448.

³³ Загальний огляд окремих активних зовнішніх гравців в Екваторіальній Африці див.: Ismail, O. and Skons, E. (eds), SIPRI, *Security Activities of External Actors in Africa* (Oxford University Press: Oxford, 2014).

³⁴ Maoz, Z. and San-Akca, B., ‘Rivalry and state support of non-state armed groups (NAGs), 1946-2001’, *International Studies Quarterly*, vol.56, no.4 (Dec. 2012), pp.720-734; Salehyan, I., Gleditsch, K.S. and Cunningham, D.E., ‘Explaining external support for insurgent groups’, *International Organization*, vol.65, no.4 (Oct. 2011), pp.709-744.

³⁵ Серед винятків з цього правила – деякі масштабні інтервенції за участі військових і сил безпеки (наприклад, інтервенція США у В’єтнамі, Іраку та Афганістані, російська інтервенція в Афганістані), що виявилися дуже дорогими, з точки зору як людських втрат, так і фінансів.

По суті, зовнішня підтримка є формою делегування конфлікту. Підтримка інших суб'єктів може замінити або доповнити пряме використання власних збройних сил. Це дозволяє державам уникати дорогих військових кампаній, пов'язаних з ризиком життя їх громадян³⁶.

Яким чином зовнішня підтримка впливає на збройний конфлікт?

Зовнішня підтримка у громадянській війні впливає на конфлікт у різні способи. По-перше, збройні конфлікти за умов зовнішньої підтримки часто виявляються тривалішими, особливо коли вона надається обом сторонам³⁷. Це створює «паритет сил», за якого жодна сторона не здатна успішно покласти край конфлікту. Коли ресурсів багато, сторони можуть частіше поповнювати озброєння, а отже, уникати болісної для обох сторін патової ситуації. Проте, окремі дослідження свідчать, що зовнішня військова підтримка лише однієї сторони конфлікту може збільшити її шанси на перемогу та, таким чином, скоротити тривалість конфлікту. Зовнішня підтримка повстанцям, як правило, збільшує їх шанси на перемогу, тоді як підтримка уряду ефективна лише тоді, коли бойовий потенціал сил повстанців є порівнянним чи перевищує потенціал урядових сил. Тому зовнішня підтримка йде на користь урядам лише тоді, коли головною перешкодою для перемоги є брак військових спроможностей³⁸.

По-друге, у збройних конфліктах із зовнішньою підтримкою важче досягти врегулювання шляхом переговорів³⁹. Зовнішні гравці можуть втрутитися в конфлікт з цілями, абсолютно відмінними від цілей сторін конфлікту, і через це додати розбіжностей, які потребуватимуть врегулювання. Складність викликів, пов'язаних із врегулюванням шляхом переговорів, зростає пропорційно зростанню кількості гравців, здатних заблокувати або загальмувати процес. Що більше учасників, то складнішою стає ситуація для компромісів, оскільки кожен учасник має свій інтерес у переговорах. Крім того, деякі види підтримки можуть збільшити невизначеність стосовно спроможностей сторін і тим самим ще більше ускладнити пошук компромісів. Недавнє дослідження з питань завершення конфліктів показало, що за умов отримання опозиційними рухами вагомої зовнішньої підтримки у вигляді грошей чи озброєнь завершення конфліктів ускладнюється. Це підвищує небезпеку, що може завадити укладенню домовленостей про врегулювання конфлікту⁴⁰.

По-третє, збройні конфлікти за наявності зовнішньої підтримки часто виявляються більш смертоносними⁴¹. Число загиблих у боях, як правило,

³⁶ Salehyan, I., 'The delegation of war to rebel organizations', *Journal of Conflict Resolution*, vol.54, no.3 (June 2010), pp.493-515.

³⁷ Aydin and Regan (посилання 7), pp.573-597; Regan (посилання 7), pp.55-73.

³⁸ Sullivan, P.L. and Karreth, J., 'The conditional impact of military intervention on internal armed conflict outcomes', *Conflict Management and Peace Science*, vol.32, no.3 (July 2015), pp.269-288.

³⁹ Cunningham (посилання 7), pp.115-127; Cunningham, D.E., *Barriers to Peace in Civil War* (Cambridge University Press: Cambridge, 2011).

⁴⁰ Sawyer, K., Cunningham, K.G. and Reed, W., 'The role of external support in civil war termination', *Journal of Conflict Resolution* (Sep. 2015).

⁴¹ Lacinia (посилання 7), pp.276-289; Rasler (посилання 13), pp.421-456.

зростає мірою отримання воюючими сторонами доступу до додаткових ресурсів. Треті держави можуть надавати воюючим сторонам важкі озброєння, які ті не могли б отримати в інші способи. Це дозволяє сторонам конфлікту завдавати набагато більшої шкоди. Крім того, збройні конфлікти, в яких опозиція отримує зовнішню підтримку, зазвичай частіше вражають цивільних. Надання ресурсів іншою державою може зробити повстанські рухи менш залежними від місцевих умов. Доступ до зовнішніх ресурсів може зменшити стимул завоювання прихильності цивільних, оскільки повстанці можуть менше залежати від ресурсів місцевого населення для продовження боротьби. Таким чином, зовнішня підтримка повстанців може підвищити ймовірність ураження цивільних і збільшити число жертв серед мирного населення⁴².

По-четверте, збройні конфлікти із зовнішньою підтримкою частіше перетворюються на міжнародні конфлікти і спори⁴³. Коли держава втручається у громадянську війну на боці повстанців, це може збільшити напруженість між нею та урядом держави, де триває громадянська війна, особливо якщо ці держави є сусідами. В таких ситуаціях держава, де триває громадянська війна, може спробувати перенести конфлікт на чужу територію шляхом надсилання туди військ у відповідь на підтримку сусідньою державою опозиційних рухів та/або проведення транскордонних протиповстанських операцій на власній території. Громадянські війни можуть створити нові джерела міждержавної напруженості, а зовнішня підтримка повстанських організацій може бути як заміною, так і детонатором прямого застосування сили сторонами.

По-п'яте, повоєнні країни, де новий уряд отримував зовнішню підтримку під час війни, як правило, мають менш стабільні траєкторії демократизації⁴⁴. Угрупування, що отримали контроль над урядом після конфлікту, є вразливими до політичних нападок на їх патріотичні позиції та обвинувачень в отриманні влади за допомогою колишньої держави-ворога. Демократичні перетворення можуть бути успішно започатковані, лише якщо сила, яка прийшла до влади після конфлікту, має високі шанси виграти наступні вибори. Повстанські угруповання чи уряди, пов'язані з іноземними державами, стикаються з імовірністю кризи легітимності в очах суспільства після конфлікту, оскільки їх можуть вважати нічим іншим, як маріонетками, контрольованими закордонними спонсорами. Процеси демократизації – які часто передбачають збільшення прозорості, свободу преси, вільні і справедливі вибори, – можуть вивести такі тактичні союзи на чисту воду. Це може зробити демократію менш привабливим варіантом для угруповань, пов'язаних із закордонними спонсорами, і спонукати їх до стримування демократизації, аби залишатися при владі.

⁴² Salehyan, Siroky and Wood (посилання 8), pp.633-661.

⁴³ Gleditsch, Salehyan and Schultz (посилання 8), pp.479-506.

⁴⁴ Colaresi (посилання 9), pp. 65-79.

По-шосте, в деяких дослідженнях припускається, що зовнішня підтримка сприяє започаткуванню збройного конфлікту⁴⁵. Держави можуть надати сторонам ресурси, важливі на початку збройної боротьби. До них можуть належати підготовка військ, озброєння та притулок для початку мобілізації. Повстанці часто проходять підготовку в інших країнах, і наявність такої підтримки може підвищити боєздатність і бойовий дух угруповання. Попри припущення окремих досліджень, що зовнішня підтримка сприяє початку збройного конфлікту, переконливих доказів цього у світовому масштабі немає. Причина в тому, що наявні великі масиви даних не охоплюють періоди, що передують початку конфлікту⁴⁶.

По-сьоме, зовнішня підтримка збільшує імовірність боротьби між повстанськими угрупованнями⁴⁷. Угруповання, що отримують підтримку від іноземної держави, більш схильні до насильницьких дій стосовно інших повстанців. Іноземна держава може свідомо пропонувати ресурси певним повстанським угрупованням, з метою набуття ними переваги над іншими угрупованнями, в яких вона бачить загрозу для власних політичних цілей. Отже, для розуміння насильства між різними угрупованнями, треба розширити поле зору та подивитися на стратегічні інтереси держав-спонсорів.

Обмеження негативних наслідків зовнішньої підтримки

Наведені вище результати досліджень пропонують надавати більше уваги обмеженню негативного впливу зовнішньої підтримки у внутрішньодержавних конфліктах. Особливо перспективними виглядають три напрями майбутніх досліджень. По-перше, хоча деякі мотиви зовнішньої підтримки є відомими, але відносно мало відомо, коли та чому така підтримка припиняється. Враховуючи численні негативні наслідки надання зовнішньої підтримки, це виглядає одним з найбільш політизованих питань для вивчення. Дослідження могли б прояснити, чому деякі держави-спонсори вирішують відмовитися від надання підтримки, тоді як інші є більш наполегливими у своїй допомозі. В окремих дослідженнях розглядається ефективність санкцій та ембарго на поставки озброєнь, запроваджених проти держав-спонсорів, але згадані питання в них аналізуються лише частково.

По-друге, оскільки попередні дослідження значною мірою зосереджувалися на зовнішній військовій підтримці (військовій інтервенції), є потреба розширити аналіз та охопити інші форми підтримки. Це виглядає особливо актуальним, враховуючи те, що, згідно з останніми дослідженнями, різні форми підтримки дають різний ефект⁴⁸. Так, поставки озброєнь можуть певним чином вплинути на динаміку конфлікту, тоді як військова підготовка

⁴⁵ Brown, M.E. (ed.), *The International Dimensions of Internal Conflict* (MIT Press, Cambridge, MA, 1996); Sambanis, N., 'Using case studies to expand economic models of civil war', *Perspectives on Politics*, vol.2, no.2 (June 2004), pp.259-279.

⁴⁶ Двома найчастіше використовуваними великими масивами даних є дані *UCDP* про зовнішню підтримку (*UCDP External Support Data*) та дані Патріка Рігана про втручання (*Patrick Regan's Intervention Data*).

⁴⁷ Fjelde and Nilsson (посилання 9), pp.604-628.

⁴⁸ Sawyer, Cunningham and Reed (посилання 40).

може справити зовсім інший вплив. Для подальшого вивчення цих відмінностей у світовому масштабі дослідникам донедавна бракувало необхідних деталізованих і систематизованих за часом даних⁴⁹.

По-третє, є потреба глибше подивитися на мотиви і характеристики держав, що надають зовнішню підтримку. Хоча деяка інформація відома, більш детальні дані про процеси прийняття рішень допомогли б прояснити окремі питання, що залишаються без відповіді. Чому деякі угруповання отримують підтримку, а інші – ні? Як на рішення держави вдатися до втручання впливають дії воюючих сторін, інших держав, міжнародних організацій і недержавних суб'єктів? Для цього окремі дослідники почали застосовувати суб'єкто-центричні підходи, які замість зосередження уваги на характері громадянських війн надають перевагу аналізу дій і мотивів залучених до конфлікту суб'єктів⁵⁰.

Висновки

Зовнішнє втручання є важливою особливістю багатьох триваючих у світі громадянських війн. Зовнішня підтримка і “війни чужими руками” – явища, які не обмежуються ерою холодної війни. Найбільш поширеними останніми роками є надання військ чи військова присутність. Дані, наведені в цьому підрозділі, свідчать, що кількість військових втручань у внутрішні конфлікти в інших державах з вересня 2001р. зросла більш ніж удвічі. Результати досліджень показують, що громадянські війни із зовнішньою підтримкою, порівняно з війнами без неї, є загалом тривалішими, кривавішими, їх складніше завершити.

Є потреба відійти від чіткого розмежування внутрішніх і міждержавних конфліктів. Іноді ці штампи більше приховують, ніж пояснюють. Для повного розуміння динаміки конфлікту, необхідно усвідомити важливість зовнішніх суб'єктів і шляхи їх впливу на цю динаміку. Розгляд лише внутрішньодержавних чинників обмежує рамки досліджень і залишає поза увагою критичну важливість зовнішнього середовища.

У майбутніх дослідженнях слід чітко з'ясувати, яким чином іноземні держави загострюють або пом'якшують конфлікт, глибше аналізуючи при цьому їх різні цілі та мотиви. Більше уваги слід приділити способам припинення підтримки та отримання результатів за рахунок різних видів підтримки. Те, що вже відомо про наслідки зовнішньої підтримки у громадянських війнах, треба використовувати для політичного аналізу, аби уряди та організації були більш здатними формувати політику, яка б обмежувала негативні наслідки зовнішньої підтримки і сприяла успішному стійкому врегулюванню збройних конфліктів.

⁴⁹ Ця інформація є доступною в Даних *UCDP* про зовнішню підтримку (*UCDP External Support Data*) (посилання 46).

⁵⁰ Findley, M.G. and Teo, T.K., ‘Rethinking third-party interventions into civil wars: An actor-centric approach’, *Journal of Politics*, vol.68, no.4 (Nov. 2006), pp.828-837.

II. Зовнішнє втручання у громадянську війну в Сирії, 2015р.

СЕМ ХЕЛЛЕР

Брутальна реакція Уряду Сирії на внутрішній протестний рух, який бере початок у 2011р., підштовхнула сирійську опозицію до мілітаризації і розпалила всепоглинаючу збройну конфронтацію. З 2012р. країна охоплена громадянською війною і стала полем бою конкуруючих зовнішніх сил. 2015р. відзначився драматичною ескалацією втручання у війну в Сирії третіх сторін – країна стала свідком ряду дедалі агресивніших інтервенціоністських дій зовнішніх сил в інтересах їх сирійських державних і недержавних союзників і підконтрольних сил (схема 4.1). У цьому підрозділі розглядаються важливі події та їх перебіг під час громадянської війни в Сирії у 2015р. у двох вимірах зовнішнього втручання: власне у збройному конфлікті та в переговорах навколо завершення конфлікту.

На початку 2015р. Сирія, фактично, вже була поділена на кілька сполучених між собою анклавів і зон контролю (схема 4.2)¹. Сирійський Уряд Президента Б.Асада (*Bashar al-Assad*), його воєнізовані формування та закордонні союзники контролювали значу частину на заході Сирії, де зосереджені більшість економічних центрів і населення країни². Сирійська опозиція – від націоналістів чи неідеологізованих повстанців до транснаціональних джихадистів – утримувала значні території на південному і північному заході країни, а також ділянки території всередині підконтрольного режиму західного коридору. Курдські Загони народної самооборони (ЗНС, *People's Protection Units, Yekîneyên Parastina Gel, YPG*) утримували три окремі анклави вздовж північного кордону Сирії з Туреччиною. За підтримки авіації очолюваної США Міжнародної коаліції протидії Ісламській державі Іраку та Леванту [ІДІЛ] (*Global Coalition to counter the Islamic State of Iraq and the Levant [ISIL]*) ЗНС зуміли відбити наступ джихадистів Ісламської держави (ІД, *Islamic State, IS*³) на свій центральний анклав Кобані. Своєю чергою, ІД контролювала великі райони рідконаселеного центру і сходу країни, де розташована значна частина сирійських запасів нафти⁴.

Хоча території всередині та на периферії цих зон у 2015р. переходили з рук у руки, їх центральні райони залишалися переважно неушкодженими боротьбою головних сил за контроль над країною. Кожен з військово-

¹ Про сирійський конфлікт у 2014р. див.: Лунд А., Ях'я М., Веземан П.Д. Збройні конфлікти в Сирії та Іраку. – *Щорічник СІПІ 2015*, підрозділ 1 розділу 2.

² “Воєнізовані формування” тут означають добровольчі допоміжні загони ополчення сирійського Уряду, відомі спочатку під назвою “шаббіха” (*shabbiyah*), реорганізовані з часом у напіврегулярні Сили національної оборони.

³ Про Ісламську державу див. підрозділ II розділу 2 цього видання. ІД також називають її колишніми назвами – Ісламська держава Іраку та Леванту (ІДІЛ, *Islamic State of Iraq and the Levant, ISIL*) / Ісламська держава Іраку та Сирії (ІДІС, *Islamic State of Iraq and Syria, ISIS*), та арабською – Ісламська держава в Іраку та Леванті/Сирії (ДАШІ, *Dawlat al-Islamiyah f'al-Iraq wa al-Sham, DAESH*).

⁴ Lund, A., ‘The political geography of Syria’s war: an interview with Fabrice Balanche’, *Syria in Crisis*, Carnegie Endowment for International Peace, 30 Jan. 2015.

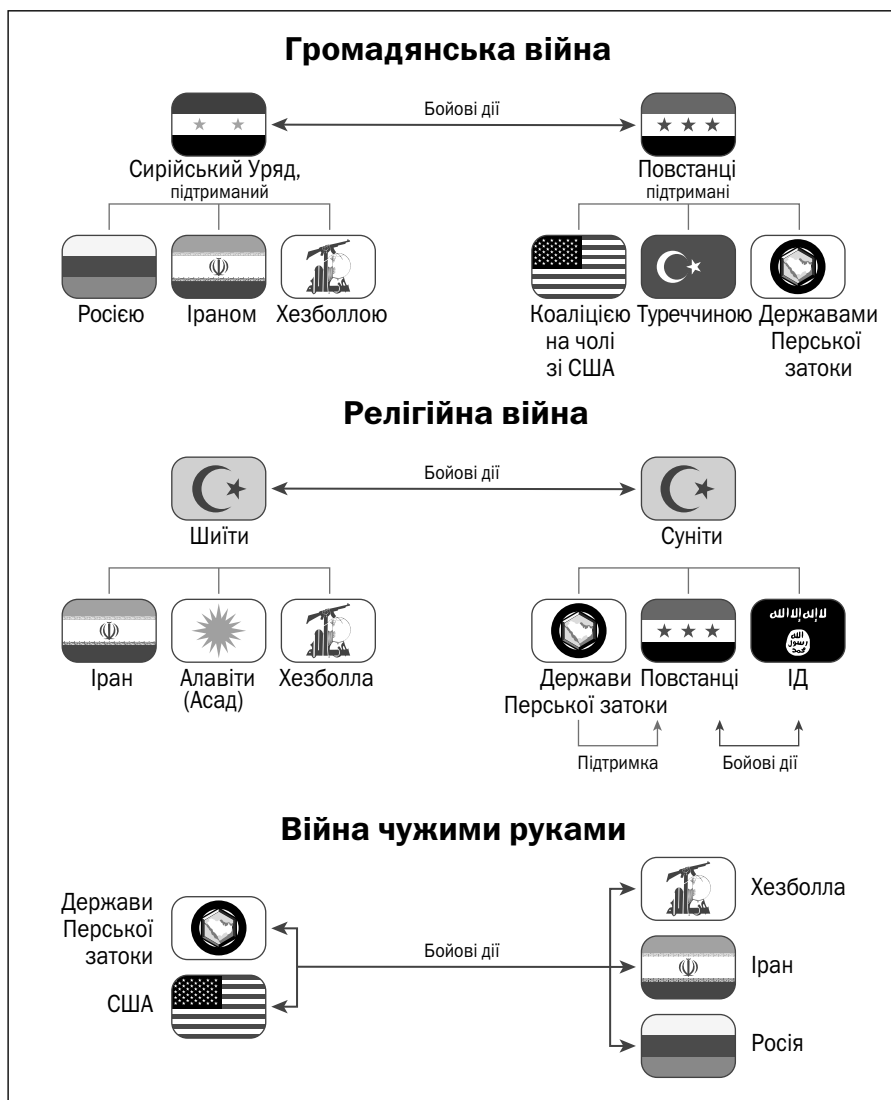

Схема 4.1. Переплетіння конфліктів у Сирії

Завдячуємо: Х.Аленіусу з консалтингової картографічної служби Нордпіл (Hugo Ahlenius, Nordpil), <<https://nordpil.se/>>.

Джерело: Gilsinan, К., 'The confused person's guide to the Syrian civil war: a brief primer', *The Atlantic*, 29 Oct. 2015

політичних союзів, що діяв у Сирії, крім ІД, мав власні стосунки з міжнародними покровителями. Упродовж 2015р. вони були отримувачами та об'єктами міжнародної підтримки, яка й визначала найважливіші події року на полі бою. Навіть якщо деякі із цих політичних таборів приєднувалися до переговорів про політичне припинення війни, на практиці ці переговори були лише ще однією ареною змагання між цими суб'єктами та їх зовнішніми спонсорами.

Зовнішнє втручання в бойові дії

Регіональні сунітські держави підтримують Джайш аль-Фатх

Першою важливою військовою операцією стало стрімке просування повстанського альянсу Джайш аль-Фатх (*Jeish al-Fateh*) на північному заході Сирії на початку 2015р. Про цей альянс у березні 2015р. оголосили сім ісламістських бригад, найбільш відомими з яких були сирійське відділення Аль-Каїди Джебхат ан-Нусра (*Jabhat al-Nusra*) та салафітська бригада Ахрар аш-Шам (*Ahrar al-Sham*)⁵. Після ряду швидких перемог Джайш аль-Фатх повстанці до середини 2015р. зайняли майже всю північно-західну провінцію Ідліб⁶. Завдяки просуванню в центральній провінції Хама сили альянсу опинилися на відстані удару від опорних пунктів сил режиму Б.Асада у прибережних провінціях Латакія і Тартус⁷. Успіх Джайш аль-Фатх принаймні частково пояснюють по-новому скоординованою інтенсивною підтримкою регіональних сунітських держав: Катару, Саудівської Аравії і Туреччини⁸.

Раніше ці три держави підтримували конкуруючі між собою військово-політичні опозиційні блоки в Сирії, що перебували під різновекторним саудівським і катарським впливом. У середовищі сирійської політичної опозиції у вигнанні Саудівська Аравія підтримувала племінних лідерів і світську інтелігенцію з метою врівноваження впливу Братів-мусульман (*Muslim Brotherhood*) та їх політичних союзників, яких вважають близькими до Катару⁹. В межах Сирії Саудівська Аравія намагалася зміцнити націоналістично налаштованих повстанців – на протипагу підтримуваним Катаром ісламістам. Саудівська Аравія підтримала ряд ініціатив, спрямованих на централізацію командування повстанців з Вільної сирійської армії (*BCA, Free Syrian Army*) під проводом сирійських військових, що перейшли на бік опозиції, на протипагу цивільним керівникам багатьох ісламістських угруповань¹⁰. Після невдалих спроб організувати сили повстанців Саудівська Аравія, очевидно, надала перевагу окремим націоналістичним повстанським угрупованням, зокрема Сирійському революційному фронту (*Syrian Revolutionary Front*) – лише для того, щоб побачити, як їх наприкінці 2014р. розгромить або поглине Джебхат ан-Нусра¹¹.

⁵ [“Джайш аль-Фатх” оголошує наближення великої битви за Ідліб] (арабською мовою), *Zaman al-Wasl*, 24 Mar. 2015.

⁶ Lund, A., ‘Syrian rebels capture Idlib, by Aron Lund’, *Syria Comment*, 28 Mar. 2015; Al-Kha-lidi, S., ‘Rebels capture last Syrian town in Idlib province’, *Reuters*, 28 May 2015.

⁷ Karouny, M., ‘Islamist fighters seize Syria’s Jisr al-Shughour, army says redeploys’, *Reuters*, 25 Apr. 2015. Про загрозу виходу повстанців на узбережжя див.: Heller, S. (@AbuJama-jem), ‘With fall of Jisr al-Shughour, rebels making threatening noises about striking into Lattakia’s Alawite heartland’, *Twitter*, 25 Apr. 2015.

⁸ Sengupta, K., ‘Turkey and Saudi Arabia alarm the West by backing Islamist extremists the Americans had bombed in Syria’, *The Independent*, 12 May 2015; Ignatius, D., ‘A new cooperation on Syria’, *Washington Post*, 12 May 2015.

⁹ Pierret, T., ‘External support and the Syrian insurgency’, *Foreign Policy*, 9 Aug. 2013.

¹⁰ Pierret (посилання 9).

¹¹ Giglio, M., ‘This rebel commander is fighting extremists in Syria: is it enough to get US support?’, *BuzzFeed*, 21 Feb. 2014; Sly, L., ‘The rise and ugly fall of a moderate Syrian rebel offers lessons for the West’, *Washington Post*, 5 Jan. 2015.

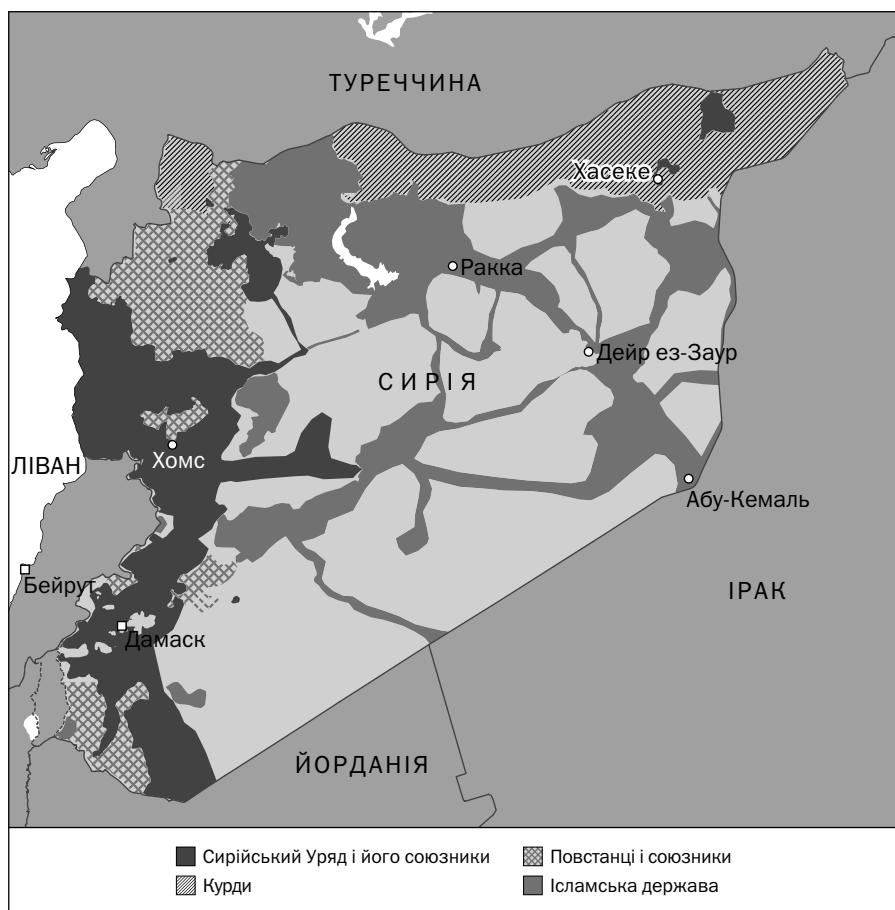

Схема 4.2. Контроль збройних угруповань над сирійською територією, станом на грудень 2015р.

Завдячуємо: Х.Аленіусу з консалтингової картографічної служби Нордпіл (Hugo Ahlenius, Nordpil), <<https://nordpil.se/>>.

Джерело: Syria Live Map, <<http://syria.liveuamap.com/en/time/03.01.2016>>, Accessed 27 Apr. 2016.

Після сходження на престол короля Сальмана Бен-Абдулазіза Аль-Сауда (*Salman bin Abdulaziz Al Saud*) у січні 2015р. Саудівська Аравія ніби переглянула свою сирійську політику, яка, схоже, веде до зближення з Туреччиною і Катаром¹². Після витискання з політичного процесу або військової поразки кількох з її найважливіших союзників серед сирійських повстанців Саудівська Аравія, здається, відкинула сумніви стосовно озброєних ісламістів і зробила ставку на поразку Ірану та його союзників у Сирії.

Три сунітські держави – як паралельно, так і разом зі США та різними європейськими партнерами – продовжували підтримувати поміркованих

¹² Lund, A., 'Are Saudi Arabia and Turkey about to intervene in Syria?', Syria in Crisis, Carnegie Endowment for International Peace, 24 Apr. 2015; Tattersall, N. and Coskun, O., 'Regional crises push Turkey, Saudi closer despite ideological rift', Reuters, 8 May 2015.

повстанців, насамперед націоналістів з ВСА¹³. озброєння, що постачалися в рамках паралельних програм, дозволили цим націоналістам продемонструвати, що вони залишаються дієздатними нарівні з потужнішими ісламістськими формуваннями¹⁴.

Росія та Іран стабілізують становище сирійського Уряду

Унаслідок успіхів Джайш аль-Фатх сирійський Уряд знов опинився у скрутному становищі, що зумовило появу чуток про швидке падіння режиму¹⁵. Урядова Сирійська арабська армія (САР, *Syrian Arab Army*) ставала дедалі слабшою внаслідок, зокрема, труднощів з поповненням її лав через вузьку базу прихильників Уряду¹⁶. Зізнаючись у власній слабкості, Б.Асад у липневій промові визнав, що режим мусив зосередитися на обороні найбільш стратегічно важливих територій¹⁷. Схоже, що очевидна слабкість сирійського Уряду змусила Росію та Іран скоординовано виступити на боці свого союзника¹⁸.

30 вересня 2015р. Росія започаткувала авіаційну операцію проти сирійських антиурядових повстанців¹⁹. Росія завдавала авіаударів переважно по різних повстанських угрупованнях на заході Сирії, а не по позиціях ІД на сході, що заперечувалося російським істеблішментом²⁰. Замість зосередження на боротьбі з єдиним ворогом (ІД), удари, схоже, планувалися з метою підтримки урядових сил, для яких повстанці, що не належать до ІД, зазвичай є безпосереднім противником²¹. На початковому етапі наступ сирійських урядових сил на різних фронтах за російської підтримки не був успішним у визволенні скільки-небудь суттєвих територій²², але він насправді стабілізував діяльність сирійського Уряду на підконтрольних територіях і невдовзі приніс реальні плоди.

¹³ Entous, A., 'Covert CIA mission to arm Syrian rebels goes awry', *Wall Street Journal*, 26 Jan. 2015; Mazzetti, M. and Apuzzo, M., 'US relies heavily on Saudi money to support Syrian rebels', *New York Times*, 23 Jan. 2015.

¹⁴ Chulov, M. and Shaheen, K., 'Syrian rebels hail fall of Jisr al-Shughour as sign of growing strength', *The Guardian*, 27 Apr. 2015.

¹⁵ Sly, L., 'Assad's hold on power looks shakier than ever as rebels advance in Syria', *Washington Post*, 26 Apr. 2015.

¹⁶ Barnard, A. et al., 'An eroding Syrian Army points to strain', *New York Times*, 28 Apr. 2015.

¹⁷ al-Assad, B. [Ця битва стосується головного питання незалежності та гідності . . . ми переживаємо переломний момент, де немає половинчастих рішень . . . ми ніколи не будемо рабами, ми будемо незалежними господарями своєї країни, своїх ресурсів і своїх прав], Video, *Syrian Arab News Agency*, 26 July 2015 (арабською мовою).

¹⁸ Bassam, L. and Perry, T., 'How Iranian general plotted out Syrian assault in Moscow', *Reuters*, 6 Oct. 2015.

¹⁹ Cooper, H. et al., 'Russians strike targets in Syria, but not ISIS areas', *New York Times*, 30 Sep. 2015.

²⁰ Stubbs, J., 'Four-fifths of Russia's Syria strikes don't target Islamic State: Reuters analysis', *Reuters*, 21 Oct. 2015.

²¹ Росія завдавала ударів по ІД тоді, коли та становила безпосередню загрозу районам, підконтрольним сирійському Уряду, наприклад, у сільських районах провінції Хомс. Див.: *Sputnik*, [Сирійська армія зайняла стратегічне село Махейн у провінції Хомс], 23 Nov. 2015 (арабською мовою).

²² Bassam, L. and Perry, T., 'Saudi support to rebels slows Assad attacks: pro-Damascus sources', *Reuters*, 6 Nov. 2015.

Значною мірою завдяки перевазі російської авіації, урядові сили здобули ряд стратегічних і символічних перемог, зокрема прорвали дворічну облогу оточеної ІД бази поблизу Алеппо²³. Ці перемоги дозволили Уряду і його союзникам просунути на територію, яка роками перебувала в руках повстанців.

Втручання Росії мало й побічний ефект – стримування втручання інших сторін. Після того, як Туреччина 24 листопада 2015р. збила російський літак, який нібито порушив турецький повітряний простір, загроза російських ударів у відповідь по турецьких літаках, а також розгортання в Сирії нових російських протиповітряних систем фактично зупинили польоти турецької авіації над Сирією²⁴. Ідея утворення “безпечної зони” на сході Алеппо, яку просувала Туреччина та яку мали патрулювати, зокрема, турецькі літаки, раптом виявилася не здійсненою²⁵. Після втрати літака Росія посилила бомбардування підтримуваних Туреччиною повстанців і контрольованих опозицією населених пунктів на півночі Сирії²⁶.

Йорданія тим часом, схоже, швидше за Туреччину пристосувалася до нової ролі Росії у Сирії. Після провалу операції Південний шторм (*Southern Storm*) у червні 2015р. – наступу, метою якого було захоплення столиці південної провінції Дараа, міста Дараа, – Йорданія обмежила підтримку повстанців на півдні Сирії²⁷. Після російського втручання Йорданія ще більше обмежила допомогу повстанцям на півдні – за деякими даними, в рамках домовленості з Росією про крок назустріч, а саме відмову Росії від бомбардування підтримуваних Заходом повстанців і запобігання просуванню проіранських загонів на схід²⁸.

Успіху сирійського Уряду впродовж року сприяло також організоване Іраном широкомасштабне втручання наземних сил, що склалися з шіїтів іноземного походження²⁹. На боці регулярної САА продовжували воювати ліванська Хезболла та різні іракські шіїтські загопи, але іноді урядові наступи – наприклад, на села на півдні Алеппо – насправді, майже повністю

²³ Loveluck, L., ‘Russia and Iran-backed offensive helps regime break Isis’s two-year siege on Syrian airbase’, *Daily Telegraph*, 10 Nov. 2015.

²⁴ MacFarquhar, N. and Erlanger, S., ‘NATO-Russia tensions rise after Turkey downs jet’, *New York Times*, 24 Nov. 2015; Marcus, J., ‘Russia S-400 Syria missile deployment sends robust signal’, *BBC News*, 1 Dec. 2015. Туреччина публічно визнала, що після збиття російського літака в листопаді турецька авіація не може літати над Сирією. Див., наприклад, коментарі Прем’єр-міністра Туреччини А.Давутоглу (*Ahmet Davutoglu*): ‘Turkey hits ISIL targets in Syria, Iraq after Istanbul bombing’, *Today’s Zaman*, 14 Jan. 2016.

²⁵ DeYoung, K. and Sly, L., ‘US-Turkey deal aims to create de facto “safe zone” in northwest Syria’, *Washington Post*, 27 July 2015.

²⁶ Gutman, R., ‘Russia has stepped up bombing since Turkey downed its aircraft’, *McClatchy*, 5 Dec. 2015.

²⁷ Dagher, S. and Ma’ayeh, S., ‘In Syria, Assad foes pay high price for failed offensive’, *Wall Street Journal*, 13 Nov. 2015.

²⁸ Al-Khalidi, S., ‘Jordan’s King Abdullah to discuss war on Syria militants with Putin’, *Reuters*, 22 Nov. 2015; Al Sharif, O., ‘Has Jordan acquiesced to Assad regime offensive in southern Syria?’, *Middle East Institute*, 12 Jan. 2016; Solomon, E. and Reed, J., ‘Russia helps shift balance against rebels in southern Syria’, *Financial Times*, 7 Jan. 2016; Al Sharif, O., ‘Why the fall of this Syrian city raises red flags in Jordan’, *al-Monitor*, 8 Feb. 2016.

²⁹ Bassam and Perry (посилання 18).

здійснювалися загонами іноземців, зокрема афганців, набраних Іраном для війни в Сирії³⁰. Провідну роль у бойових діях відігравали іранські офіцери, про що свідчить, зокрема те, що Уряд Ірану дедалі частіше визнавав та оголошував жалобу через загибель в Сирії командирів Корпусу стражів ісламської революції (КСІР, *Islamic Revolutionary Guard Corps*)³¹.

Підтримка коаліцією на чолі зі США курдських ЗНС у боротьбі з ІД

США, зі свого боку, постійно розширювали свої дії в Сирії у рамках Міжнародної коаліції протидії ІДІЛ – союзу 60 країн під проводом США, створення якого оголошено у грудні 2014р.³²

Від дій Коаліції найбільшою мірою виграли курдські ЗНС – збройне крило Партії Демократичний союз (ПДС, *Democratic Union Party, PYD*), яка, своєю чергою, є сирійським відгалуженням Робітничої партії Курдистану (РПК, *Kurdistan Workers' Party, PKK*)³³. Спочатку Коаліція втрутилася лише для захисту м.Кобані на сирійсько-турецькому кордоні, але згодом вона встановила міцну взаємодію із ЗНС на півночі Сирії³⁴. За безпосередньої авіаційної підтримки Коаліції ЗНС зуміли прорвати оточення м.Кобані та з'єднатися з північно-східними районами Сирії, взявши таким чином під контроль увесь сирійсько-турецький кордон на схід від Євфрату та перервавши головні шляхи постачання ІД через Туреччину³⁵. Згодом ЗНС нібито утворили міжетнічний союз з окремими арабськими бригадами під назвою Сирійські демократичні сили (СДС, *Syrian Democratic Forces, SDF*), який, здається, став політично зручним прикриттям для здобуття під вивіскою ЗНС підтримки Коаліції³⁶. Політика підтримки ЗНС ускладнена тим, що РПК вважається США терористичною організацією, а їх союзниця по НАТО, Туреччина, занепокоєна територіальним розширенням свого давнього сепаратистського противника.

Коаліція також встановила партнерські відносини для боротьби проти ІД з арабськими повстанцями, що не належать до СДС, але не так успішно. Так, виснажені повстанці на півночі Алеппо відбили у ІД частину території, але не змогли значно просунути вглиб контрольованих ІД сільських районів провінції³⁷.

³⁰ Morris, L. and Salim, M., 'Iran backs Assad in battle for Aleppo with proxies, ground troops', *Washington Post*, 19 Oct. 2015; Dehghan, S.K., 'Afghan refugees in Iran being sent to fight and die for Assad in Syria', *The Guardian*, 5 Nov. 2015.

³¹ Naylor, H., 'Iranian media is revealing that scores of the country's fighters are dying in Syria', *Washington Post*, 27 Nov. 2015; Dehghanpisheh, B., 'Iranian casualties rise in Syria as Revolutionary Guards ramp up role', *Reuters*, 22 Dec. 2015; Rawnsley, A., 'Inside Iran's secret war in Syria', *Daily Beast*, 13 Nov. 2015.

³² US Department of State, 'Joint Statement issued by partners at the counter-ISIL Coalition ministerial meeting', *Media note*, 3 Dec. 2014.

³³ Lund, A., 'Syria's Kurds at the center of America's anti-Jihadi strategy', *Syria in Crisis*, *Carnegie Endowment for International Peace*, 2 Dec. 2015.

³⁴ Lund, A., 'Why the victory in Kobane matters', *Syria in Crisis*, *Carnegie Endowment for International Peace*, 13 Feb. 2015.

³⁵ Hubbard, B. and Samaan, M., 'Kurds and Syrian rebels storm ISIS-held border town', *New York Times*, 15 June 2015.

³⁶ Hubbard, B., 'New US-backed alliance in Syria exists in name only', *New York Times*, 2 Nov. 2015.

³⁷ Heller, S., 'Turkey is betting on Aleppo rebels to get Islamic State out of border area', *Vice news*, 22 Dec. 2015.

Європейські союзники США, зокрема Велика Британія і Франція, також активізували свою участь у військовій кампанії проти ІД і підтримували дипломатичні зусилля в Сирії. Попри певні розбіжності між цими партнерами, політична та військова ініціатива залишається переважно за США³⁸.

Обмежена ефективність військового втручання

Кожен ключовий епізод втручання третіх сторін у громадянську війну в Сирії у 2015р. – від регіональної підтримки Джаїш аль-Фатх до інтервенції Росії та Ірану на боці Уряду Б.Асада та бомбардувань сил ІД коаліцією під проводом США – підтверджує військову ефективність втручання. В усіх цих прикладах втручання призвело до суттєвого просування підтримуваних сторін на полі бою.

Ці військові успіхи дали також нове дихання міжнародним політичним спорам навколо війни. Просування Джаїш аль-Фатх підживило чутки про можливе падіння режиму Б.Асада, а інтервенція Росії зміцнила режим і підштовхнула до нового раунду переговорів, які режим вів з позиції сили. Водночас військова кампанія Міжнародної коаліції протидії ІД реанімувала ПДС/ЗНС як політичного суб'єкта.

Але попри зазначений військовий і політичний ефект втручання, воно не обов'язково допомагало досягненню загальної стратегічної мети – завершення сирійського конфлікту. Якщо вважати, що треті сторони мають ширші стратегічні інтереси, в т.ч. надійне політичне розв'язання війни, то втручання навряд чи допомогло їх досягненню.

Коли регіональні і світові сили втрутились у війну в Сирії, вони значною мірою передали політичну ініціативу своїм місцевим маріонеткам. Станом на грудень 2015р., країни-інтервенти перетворилися певною мірою на заручників своїх маріонеток, які, своєю чергою, сваряться з приводу політичного врегулювання конфлікту. Це порушує складні питання співвідношення намірів і дій: наприклад, чи справді ці країни зацікавлені в завершенні війни шляхом переговорів. Водночас, навмисно чи ні, на практиці втручання цих країн дозволило місцевим суб'єктам захищати вузькі інтереси, несумісні з політичним врегулюванням.

У випадку підтримки Джаїш аль-Фатх Саудівською Аравією, Туреччиною і Катаром, ці країни нарощували військову допомогу без умови обміну на помітні політичні поступки членів Джаїш аль-Фатх. Навпаки, поступилися саме ці три регіональні держави, погодившись підтримати військовий альянс, до керівництва яким явно причетна Аль-Каїда. Джаїш аль-Фатх був зручним тим, що він міг становити реальну загрозу режиму Б.Асада і цим перешкоджати інтересам Ірану в регіоні. Але Джаїш аль-Фатх, зі свого боку, просуває також проект сунітського фундаменталістського правління в Сирії, несумісний з її багатонаціональним устроєм. Підтримка ним ісламської

³⁸ UK drops first bombs in Syria after MPs approve air strikes', France 24, 3 Dec. 2015; France 24, 'French warplanes strike IS group stronghold in Syria', 16 Dec. 2015; 'Cumulative US and allied airstrikes in Syria', Airwars.org, <<http://airwars.org/data/>>, accessed 29 Feb. 2016.

коаліції зміцнила афільовані з ним структури, що беруть участь у джихадистських війнах за межами Сирії – у т.ч. проти “нечестивих” режимів у Саудівській Аравії, Туреччині та Катарі, – навіть якщо їх найближчі цілі мають локальний характер³⁹.

Вереснева інтервенція Росії була у військовому сенсі інструментом стабілізації сирійського режиму, і представники сирійського Уряду та державні ЗМІ вітали розширення участі Росії⁴⁰. Росія не змушувала режим змінити стратегічний курс, натомість надала можливість йому більш ефективно досягати поставлених ним цілей. Фактично, російська інтервенція могла послабити будь-який інший тиск на Уряд Сирії, спрямований на підштовхування його до серйозних переговорів⁴¹. За даними принаймні одного джерела, коли Росія спробувала переконати режим зробити поступку, необхідну для врегулювання – тобто змусити Б.Асада залишити посаду, – вона отримала відмову⁴². Інтервенція допомогла Росії домогтися кількох цілей: продемонструвати сучасну військову міць Росії⁴³; покласти край дипломатичній ізоляції Росії, змушуючи західні країни, які обірвали зв’язки з Росією через її дії в Україні, знову відкрити канали комунікації і навіть співпраці в питанні встановлення миру в Сирії; зміцнити статус Росії як потужного гравця на Близькому Сході, що відкривало шлях до тіснішої взаємодії з такими традиційними союзниками США, як Йорданія⁴⁴. Чого російська інтервенція не досягла, так це стабілізації сирійської держави настільки, щоб Росія могла гідно піти з країни.

Водночас ЗНС на турецькому кордоні в боях за об’єднання курдських анклавів Сирії довели здатність воювати з ІД. Проте, вони досі не готові просуватися на південь до таких підконтрольних ІД районів, як Ракка – фактична столиця ІД в Сирії, – де араби становлять більшість населення. ЗНС також негативно ставляться до зміцнення самостійних арабських сил, які можуть перетворитися на суперників. Так, наприкінці грудня 2015р. в північній провінції Ракка ЗНС оточили та заблокували нібито союзна арабську бригаду Революційний фронт Ракки (*Jabhat Thuwar al-Raqqa*), який був змушений розпустити племінне ополчення, сформоване для майбутнього

³⁹ Деякі джихадистські відділення Джаїш аль-Фатх вже відкрито виявляють ворожість до цих трьох країн-спонсорів. Див., наприклад: Jund al-Aqsa’s outraged and threatening response to Saudi Arabia’s Jan. 2016 execution of a number of prominent jihadists on Twitter, 8 Jan. 2016, <<https://twitter.com/almajd2000/status/685468000472985601>> (арабською мовою). Джунд аль-Акса була серед засновників Джаїш аль-Фатх, але в жовтні 2015р. вийшла з коаліції. Див.: Heller, S., ‘The end of the army of conquest? Syrian rebel alliance shows cracks’, *World Politics Review*, 9 Nov. 2015..

⁴⁰ Див., наприклад: [Аль-Муаллем (*Al-Muallem*): Ми повністю впевнені в позиції Росії і Президента Путіна стосовно боротьби з тероризмом, відео], Syrian Arab News Agency, 30 Sep. 2015 (арабською мовою).

⁴¹ Sly, L., ‘Russian airstrikes are working in Syria: enough to put peace talks in doubt’, *Washington Post*, 19 Jan. 2016.

⁴² Jones, S. et al., ‘Vladimir Putin asked Bashar al-Assad to step down’, *Financial Times*, 22 Jan. 2016, <<http://www.ft.com/intl/cms/s/0/735b4746-c01f-11e5-9fdb-87b8d15baec2.html#axzz3yn-94yfsx>>.

⁴³ Sengupta, K., ‘War in Syria: Russia’s “rustbucket” military delivers a hi-tech shock to West and Israel’, *The Independent*, 30 Jan. 2015.

⁴⁴ ‘Russia, Jordan agree on military coordination in Syria’, Reuters, 23 Oct. 2015.

наступу на Ракку, і публічно заявити про свою лояльність СДС, де ЗНС відіграють провідну роль⁴⁵.

Більшу зацікавленість ЗНС виявляли до просування на захід, через річку Євфрат, з метою захоплення контрольованої ІД сільської місцевості на сході провінції Алеппо і воз'єднання ізольованого курдського анклаву Афрін в провінції Алеппо з підконтрольними курдам територіями на сході країни. Американські політики попереджали ЗНС, що перехід Євфрату буде “червоною лінією”, але ЗНС і далі намагалася просунути на захід⁴⁶. Крім того, ЗНС і їх місцеві арабські союзники в Афріні постійно мали сутички з арабськими повстанцями, розташованими поруч у сільській місцевості на півночі Алеппо, які співпрацювали з Коаліцією в боротьбі з ІД.

Тим часом американська програма “Оснащення та підготовка” була, можливо, найсумнішим за минулий рік прикладом невдалої спроби іноземного учасника конфлікту нав'язати Сирії свій порядок денний. Ця програма була спрямована на створення повстанських сил, здатних воювати з ІД, але головною проблемою для неї був брак добровольців, оскільки багато повстанців не бажали воювати винятково з ІД чи надовго залишати свої домівки для тренувань. Як тільки частина навчених та оснащених сил (т.зв. 30 дивізія) з'явилися у сільській місцевості на півночі Алеппо, вони були негайно атаковані Джебхат ан-Нусрою і витіснені звідти⁴⁷. Після цього програма “Оснащення та підготовка” була припинена⁴⁸.

Переговори: втручання іншими засобами

Ескалація насильства в Сирії і пов'язана з нею гуманітарна криза як на місцевому, так і міжнародному рівнях поновили актуальність міжнародних дипломатичних зусиль для негайного розв'язання сирійського конфлікту. Однак, участь багатьох іноземних держав у поновлених переговорах виглядала, радше, не як добросесне намагання примирення підконтрольних їм сил, а як подовження їх суперництва на полі бою. Ведення переговорів зовнішніми учасниками у конфронтаційний спосіб – що мало на меті надихнути місцевих союзників і послабити позиції противників на переговорах, – видавалося переважно намаганням політично обґрунтувати право підконтрольних їм сил на продовження війни в Сирії під час і після переговорів.

⁴⁵ Hamou, A., ‘Liwa Thuwar Raqqa on American military aid: “Nothing has reached us”’, Syria direct, 24 Nov. 2015; [Революційний фронт Ракки оголошує про розпуск “кланової армії”], Al-Dorar, 4 Jan. 2015 (арабською мовою); [Медійний офіс бригади Революційний фронт Ракки], Facebook, 7 Jan. 2016, <<https://www.facebook.com/photo.php?fbid=1747720115456772>> (арабською мовою).

⁴⁶ Kahl, C. and Evans, R., ‘The Obama Administration and the Middle East: an insider’s view’, War on the Rocks, 12 Jan. 2016; Lund, A., ‘Taking the October Dam: Syria’s Kurds keep hitting the Islamic State’, Syria in Crisis, Carnegie Endowment for International Peace, 28 Dec. 2015.

⁴⁷ Barnard, A. and Schmitt, R., ‘Rivals of ISIS attack US-backed Syrian rebel group’, *New York Times*, 31 July 2015; Gutman, R., ‘What really happened to the US train-and-equip program in Syria?’, McClatchy, 21 Dec. 2015. Окремі навчені та оснащені підрозділи продовжували діяти на півночі провінції і в інших районах країни. Див.: Heller, S., ‘Syria’s newest rebel army has its sights on the Islamic State’, *Vice news*, 30 Nov. 2015; Heller (посилання 37).

⁴⁸ Shear, M., ‘Obama Administration ends effort to train Syrians to combat ISIS’, *New York Times*, 9 Oct. 2015.

Упродовж 2015р. тривали активні зустрічі сторін з питань підготовки до переговорів, у т.ч. конференція опозиції у Саудівській Аравії; самі переговори між режимом та опозицією, відомі під назвою Женева-III, відбулися зрештою в лютому 2016р.

Ці нові спроби розв'язати сирійський конфлікт очолила Міжнародна група підтримки Сирії (*International Syria Support Group, ISSG*) – форум регіональних і міжнародних зацікавлених сторін за участі Ірану, Катару, Росії, Саудівської Аравії, США, Туреччини і Франції. Після кількох зустрічей у жовтні та листопаді ці країни ухвалили 14 листопада 2015р. заяву, де окреслили дорожню карту переговорів, згодом формалізовану в Резолюції РБ ООН 2254⁴⁹. Цей план закликав до негайного припинення вогню по всій країні після переговорів між сирійським Урядом та опозицією (тобто переговорах Женева-III) і, зрештою, до проведення виборів.

У проміжку часу між закликом *ISSG* у листопаді 2015р. і початком переговорів Женева-III у лютому 2016р. держави, що підтримували опозицію, активно переконували окремих її членів узяти участь у переговорах та готували їх до цього. На початку грудня Саудівська Аравія скликала представників різних опозиційних груп з метою формування єдиної делегації і спільної переговорної платформи для Женеви-III. До цієї переговорної групи увійшли члени Національної коаліції (*National Coalition*) – яку опоненти режиму традиційно вважали представником політичного органу сирійської опозиції, – а також дрібніших опозиційних організацій, зокрема Національного координаційного бюро (*National Coordination Bureau*) та Партії побудови сирійської держави (*Building the Syrian State Party*), яка зберегла політичну присутність у контрольованій режимом частині Сирії. Участь брали також представники сирійських не джихадистських бригад, у т.ч. Джаїш аль-Іслам (*Jeish al-Islam*) і коаліції Південний фронт.

Наприкінці конференції опозиційних сил у Саудівській Аравії за підтримки спонсорів опозиції був сформований Верховний переговорний комітет (*High Negotiating Committee*), який став політичною структурою з найширшим на той час представництвом опозиції. Безпрецедентна участь у роботі Комітету збройної опозиції дозволила йому вийти на заплановані переговори Женева-III з реальним багажем⁵⁰. З переговорниками і групами підтримки спонсори опозиції провели навчання і тренінги з питань ведення переговорів⁵¹.

⁴⁹ Повний склад Міжнародної групи підтримки Сирії: ЄС, Ліга Арабських Держав, ООН, Велика Британія, Єгипет, Ірак, Іран, Італія, Йорданія, Катар, Китай, Ліван, Німеччина, Об'єднані Арабські Емірати, Оман, Росія, Саудівська Аравія, США, Туреччина і Франція. UN Security Council Resolution 2254, 18 Dec. 2015; US Department of State, 'Statement of the International Syria Support Group', Media note, 14 Nov. 2015; United Nations, Security Council, 'Security Council unanimously adopts resolution 2254 (2015), endorsing road map for peace process in Syria, setting timetable for talks', SC/12171, Meetings coverage, 18 Dec. 2015.

⁵⁰ Hubbard, B., 'Syrian rebels form bloc for new round of peace talks', *New York Times*, 10 Dec. 2015; Heller, S., 'Syrian rebels took one very small step closer to negotiating an end to the war', *Vice news*, 12 Dec. 2015.

⁵¹ Інтерв'ю членів опозиції, які брали участь у такій підготовці, з автором через *WhatsApp*, 23 січня 2016р.

Спонсори опозиції намагалися завадити спробам Росії втрутитись у формування делегації опозиційних сил. Запрошення Саудівською Аравією Національного координаційного бюро та Партії побудови сирійської держави на Ер-Рядську конференцію опозиції було сприйняте як поступка примхам Росії – обидві організації публічно дистанціювалися від збройної опозиції, що робило їх більш зручними для Росії⁵². Після конференції опозиційних сил Росія наполягала на участі нових, бажаних для неї посередників від “опозиції”, що аргументувалося потребою зробити делегацію максимально представницькою⁵³. Багато з цих фігур – наприклад, керівних ПДС С.Муслім (*Saleh Muslim*) – мають досить двозначну позицію стосовно Уряду Б.Асада і напружені, навіть ворожі взаємини з головними рушійними силами сирійської опозиції⁵⁴. Водночас, Росія та Іран наполягали, що впливові ісламістські бригади, які брали участь в Ер-Рядській конференції – а саме, Ахрар аш-Шам і крупна бригада Джайш аль-Іслам, що діє в районі Дамаска, – є терористичними організаціями, яких не слід допускати до Женевського процесу⁵⁵. Через це склад переговорної групи від опозиції залишався напередодні переговорів остаточно не визначеним через постійні питання стосовно підходів до її формування. Прерогатива режиму Б.Асада визначати склад власної делегації сумніву не піддавалася.

Отже, підготовка до переговорів Женева-III стала ще однією ареною змагань між сирійським Урядом і закордонними спонсорами опозиції⁵⁶. Зокрема, схоже, що Росія намагалася спровокувати розкол і дезорганізацію опозиції з метою показати її ядро безнадійно слабким, не солідарним і не готовим до компромісів⁵⁷.

Фракції збройної опозиції є особливо чутливими до формування делегації на переговори та будь-яких ідеологічних компромісів саме на її платформі. Відчуття неприпустимої відмови від базових революційних принципів може бути зручним виправданням для нападів з боку Джебхат ан-Нусри чи інших джихадистів – як у риторичному, так і в буквальному сенсі. Участь опозиційних бригад є необхідною передумовою будь-яких кроків з деескалації

⁵² Lund, A., ‘Riyadh, Rumeilan, and Damascus: All you need to know about Syria’s opposition conferences’, *Syria in Crisis*, Carnegie Endowment for International Peace, 9 Dec. 2015.

⁵³ Hamidi, I., [Штаб в Ер-Ряді для головного органу сирійської опозиції . . . і третину місць для бойовиків], *Al-Nayat*, 12 Dec. 2015, <<http://www.alhayat.com/articles/12716109>> (арабською мовою).

⁵⁴ Hamidi (посилання 53); Lund, A., ‘The road to Geneva: the who, when and how of Syria’s peace talks’, *Syria in Crisis*, Carnegie Endowment for International Peace, 29 Jan. 2016, <<http://carnegieendowment.org/syriaincrisis/?fa=6263>>.

⁵⁵ Див., наприклад: ‘Moscow insists Jaysh al-Islam, Ahrar ash-Sham must be on list of terrorist groups in Syria’, *TASS*, 31 Dec. 2015; Rozen, L., ‘Zarif: Iran sees “mostly negative signals” from US’, *al-Monitor*, 19 Dec. 2015; Heller (посилання 50); Hamidi, I., [Перед Джайш аль-Іслам стоїть питання виживання], *Al-Nayat*, 27 Dec. 2015 (арабською мовою).

⁵⁶ У просуванні власного порядку денного країни вдалися до тиску. Туреччина вперто опиралася пропозиціям Росії стосовно залучення курдської ПДС. Зрештою Туреччина домоглася від організаторів Женевських переговорів офіційної відмови від залучення на них ПДС. Див.: Candar, C., ‘Under pressure from Turkey, UN excludes PYD from Syria talks’, *al-Monitor*, 29 Jan. 2016.

⁵⁷ Представники опозиції піддавали сумніву доречність ключової ролі Росії в організації переговорів на фоні активізації нею військових дій проти сирійської опозиції. Див., наприклад: [Конфронтаційна заява Хіджаба (*Hijab*): нинішній момент є неприйнятним для переговорів], *Orient News*, 22 Dec. 2015 (арабською мовою).

конфлікту на місцях, а залучення їх представників до складу Верховного переговорного комітету було принциповим для його дієздатності. Росія, водночас, здається, є зацікавленою радше в розколі опозиції і поширенні відомостей про участь повстанців у нібито об'єднаному фронті боротьби з “тероризмом”, ніж у зміцненні узгоджених позицій ключових представників повстанського руху в політичному врегулюванні конфлікту⁵⁸.

Перспективи

Втручання Росії на боці сирійського Уряду було досить ефективним: воно може якщо не наблизити кінець війни, то принаймні стати важливим поворотним моментом конфлікту, з фатальним послабленням одного з чотирьох головних військових блоків у Сирії. Сирійський Уряд і його союзники виглядають готовими завдати воєнної поразки значній частині розпорошеної сирійської опозиції і нейтралізувати інші опозиційні сили в рамках політичного врегулювання на місцях, хоча це не означає наближення остаточної воєнної перемоги чи стабілізуючого політичного розв'язання конфлікту.

На поточному етапі для будь-якого врегулювання в Сирії може бути потрібне міжнародне втручання. Найпотужніші джихадистські угруповання Сирії – ІД і Джебхат ан-Нусра – не здатні брати участь в політичному врегулюванні й не бажають цього. Вони відверто готові до вічної війни в Сирії і за її межами. Їх можна остаточно перемогти лише військовими методами. Але без потужної підтримки ззовні в Сирії, здається, у жодної сторони немає суб'єкта, здатного зробити це.

При цьому, військова перемога вимагала б таких політичних умов, які забезпечують інклюзивну альтернативу замість контролю з боку джихадистів і стабільний порядок після конфлікту. Зовнішнє втручання, що здійснювалося в Сирії у 2015р., не дає такої можливості. Одна з головних причин відсутності цього політичного компонента поки що загубилась всередині оновленої енергійної “дипломатії Женеви-III” – чинний сирійський Уряд може бути у принципі нездатним піти на поступки, необхідні для стійкого політичного врегулювання.

Якщо сирійський Уряд не здатен належним чином позиціонувати себе в досягненні політичної перемоги, тоді часткова військова перемога за підтримки Росії може спрямувати сирійський конфлікт у непередбачуваному напрямі. Нові перемоги сирійського Уряду можуть остаточно радикалізувати ще більше число опозиційно налаштованих сирійців і спричинити подальше ускладнення ситуації в сусідніх країнах внаслідок втечі мільйонів сирійців з підконтрольних опозиції районів від наступу Сирійської арабської армії через побоювання помсти Уряду. Хоча нові заходи спонсорів опозиційних сил з деескалації теоретично могли б зрівняти шанси, але згодом ситуація може зрушитися в напрямі остаточного розчленування країни та поділу її між радикальними і взаємно непримиреними воюючими таборами.

⁵⁸ Lund, A., ‘Media Maskirovka: Russia and the Free Syrian Army’, Syria Comment, 8 Nov. 2015.

III. Зовнішнє втручання в українській конфлікт: до замороженого конфлікту у Донбасі

ЕНДРЮ ВІЛСОН

Хоча передумови для громадянського конфлікту на Сході України існували ще у 2013р., більшість головних “детонаторів”, які наблизили місцевий конфлікт до насильства та війни – перші воєнізовані, а потім і військові формування, зброя, інші ресурси, – мали зовнішнє походження. Точніше, їх надала Росія або прихильники В.Януковича, проросійського Президента України, позбавленого посади у 2014р. Крім того, найважливішим наслідком російського втручання стало провокування *початку* війни. Російське втручання також зробило конфлікт тривалішим та ускладнило його врегулювання шляхом переговорів. Хоча західні держави не могли чи не бажали втручатися такою ж мірою, їх запізнїла допомога Україні дала можливість зміцнити боєздатність української сторони і, таким чином, також сприяла зтягуюванню конфлікту. Одностороння інтервенція, як її визначає Н.Карлен (підрозділ I), означає “втручання уряду третьої сторони у внутрішній збройний конфлікт на боці уряду або опозиційного руху”. В цьому підрозділі розглядається розвиток українського конфлікту у 2014-2015рр. з наголосом на ролі одностороннього втручання.

Витоки конфлікту в Україні

Внутрішні джерела конфлікту

Багато спостерігачів називають конфлікт на сході України громадянською війною, яка мала частково або спочатку внутрішні джерела¹. Точаться гарячі спори про першопричини конфлікту, а також масштаб російського втручання². Такі аналітики, як Е.Джуліано (*Elise Giuliano*), зосереджуються переважно на внутрішньо-українських чинниках, які після тримісячних протестів на Євромайдані кінця 2013 - початку 2014рр. зробили чужими частину людей на Сході України – особливо, в Донбасі, який складається з Донецької і Луганської областей. Розроблений Е.Джуліано перелік передумов конфлікту охоплює: “претензії стосовно дискримінаційного перерозподілу прибутків у межах України”; “очікування негативних наслідків потенційного членства [в ЄС] для економічного добробуту”; “відчуття зради Києвом”; засудження і розпуск владою загонів міліції особливого призначення “Беркут”, укомплектованих значною мірою вихідцями саме з Донбасу; відмова влади дистанціюватися від крайнє правих українських націоналістів; спроба нового українського Парламенту скасувати закон про російську мову³.

¹ Kudelia, S., ‘Domestic sources of the Donbas insurgency’, PONARS Eurasia Policy Memo no.351, Sep. 2014; Arel, D. and Driscoll, J., ‘The civil war in Ukraine’ (документ готується). Див. також відео презентації автора на Данилівському семінарі (*Danyliw Seminar*): ‘Arel D&Driscoll J Conceptualizing the War in Donbas’, YouTube, 23 Oct. 2015.

² Див. також: Ентоні Я., Перло-Фрімен С., Веземан С.Т. Український конфлікт і його наслідки. – *Щорічник СІПРІ 2015*, підрозділ I розділу 3.

³ Giuliano, E., ‘The origins of separatism: popular grievances in Donetsk and Luhansk’, Ponars Eurasia Policy Memo no.396, Oct. 2015.

Ю.Жуков стверджує, що невдоволення на місцях під час громадянського конфлікту в Україні мало переважно економічні мотиви. Він зазначає, що протистояння з Києвом було потужнішим у регіонах з розвинутим промисловим виробництвом, які найбільшою мірою могли постраждати від розриву торговельних зв'язків з Росією і російських санкцій⁴.

Незалежно від характеру невдоволення – політичного чи економічного – опитування громадської думки, проведене у квітні 2014р., виявило в Донбасі соціальну базу підтримки “відокремлення від України та союзу з Росією”: 27,5% у Донецьку і 30,3% у Луганську (причому однозначну відповідь дали лише 11,9% і 13,2% опитаних, відповідно)⁵. Інше опитування в березні 2014р., цього разу проведене лише в Донецьку, дало схожу картину. Всього 31,6% підтримали сепаратистські варіанти: 8,7% виступали за приєднання України до Росії чи відновленого Радянського Союзу, 18,2% підтримали приєднання Донецька до Росії, а 4,7% бачили Донецьк незалежним. Водночас, 50,2% висловилися за “проукраїнські” варіанти: 18,6% підтримали *status quo* унітарної України, а 31,6% – більшу децентралізацію. Ще 15,5% підтримали федералізацію України, хоча майже половина вбачали в цьому приховане право на відокремлення⁶.

С.Куделя наголошував на поєднанні “найбільш поширених емоцій, власних регіону – образи і страху” – з “політичними чинниками: розпадом держави, силовою зміною режиму та низькою здатністю влади до примусу” як поштовху до “збройного сепаратистського руху”. Інші дослідники вбачають також у цьому роль “падіння режиму” в Києві⁷. Слабкість української держави, очевидно, була важливим, але мінливим фактором. Якщо політичні еліти в таких сусідніх містах, як Харків і Дніпропетровськ, спромоглися утримати правопорядок, то здатність української держави вжити заходів примусу в Донбасі була помітно слабшою⁸. Частково це пояснюється тим, що заворушення були організовані саме тими органами влади та керівниками, які раніше забезпечували громадський порядок і підтримували Януковича⁹. Крім того, в організації місцевих демонстрацій і доставці автобусами російських “туристів” через кордон брала участь російська військова розвідка (Головне розвідувальне управління, ГРУ), хоча масштаб такого втручання потребує додаткових досліджень¹⁰. Натомість зовнішні партнери, які підтримували тимчасовий український Уряд, часто діяли пасивно. Понад те, західні дипломати, побоюючись, що жорсткіша реакція на сепаратизм спровокує Росію, закликали Україну до стриманості¹¹.

⁴ Zhukov, Y., ‘Trading hard hats for combat helmets: the economics of rebellion in eastern Ukraine’, *Journal of Comparative Economics*, vol.44, no.1 (Feb. 2016), pp.1-15.

⁵ Мнения и взгляды жителей Юго-Востока Украины: апрель 2014г. – *Зеркало недели*, 18 апреля 2014г.

⁶ Кіпень В.П. Травмована свідомість як наслідок і фактор нестабільності (дослідження масових настроїв Донецька). – *Схід*, №2, 2014.

⁷ Kudelia (посилання 1).

⁸ Portnov, A., ‘How “eastern Ukraine” was lost’, *Open Democracy*, 14 Jan. 2016.

⁹ Shynkarenko, O., ‘Who’s funding East Ukraine militancy?’, IWPR, 16 May 2014.

¹⁰ О “туристах” Путина, или война малых групп. – *Информационное сопротивление*, 30 июля 2015г.

¹¹ Borger, J., ‘US offers Ukraine non-lethal military aid but urges Kiev to act responsibly’, *The Guardian*, 17 Apr. 2014; *Kyiv Post*, ‘April 17 statements of John Kerry, Catherine Ashton in Geneva’, 18 Apr. 2014.

При цьому, слабкість держави була чітко зрозуміла всім суб'єктам. Оприлюднення протоколу засідання Ради національної безпеки і оборони України (РНБОУ) від 28 лютого 2014р. (через день після початку російського вторгнення до Криму) засвідчило, наскільки слабкою була Україна у військовому плані. Тодішній новопризначений Міністр оборони України І.Тенюх доповідав, що Росія мала на кордоні 38 тис. військовослужбовців, а Україна – 5 000 боєготових солдат, що було недостатньо навіть для захисту Києва, до якого, за його оцінкою, Росія могла дійти за 3-3,5 години. Україна мала також 15-20 тис. військовослужбовців у Криму, проти принаймні 25 тис. – у складі частин Чорноморського флоту Росії.

Розрахунки Росії

Найвні свідчення чітко вказують, що втручання Росії у 2014р. було вирішальним для перетворення місцевого конфлікту на затяжну війну. Мотиви втручання Росії були комплексними. У знаковій промові після анексії Криму 18 березня 2014р. Президент Росії В.Путін заявив, що він реагував на спроби “позбавити росіян їх історичної пам’яті, а подекуди й рідної мови, а також на спроби піддати їх примусовій асиміляції. І звичайно, росіяни, як і інші громадяни України, страждали від постійної політичної і державної кризи, що лихоманить країну вже понад 20 років”¹². За логікою, однак, такі міркування мали б підштовхнути до ширшої участі в конфлікті всю російськомовну Україну, а не лише Донбас. Більш глибокою причиною дій Росії були її побоювання, що після Євромайдану Україна зблизиться з ЄС і навіть з НАТО; але це було у кращому випадку далекою перспективою, а не негайною загрозою¹³.

В.Путін назвав події у Києві кінця 2013 - початку 2014рр. “антиконституційним переворотом і силовим захопленням влади”¹⁴. У промовах 2015р. він робив наголос переважно на загальній ситуації, засуджуючи будь-які загрози усталеному порядку або “впровадження будь-яких цінностей, які вважаються [Заходом] єдино правильними. Ми маємо наші власні цінності, наші власні уявлення про справедливість”¹⁵. Водночас, дії Росії не були спрямовані на підтримання конституційного *status quo*.

За повідомленнями, агенти ГРУ були присутні на Сході України ще до втечі з країни переважно до Росії українських урядовців у лютому 2014р., після протестів Євромайдану. Інші дії Росії в Донецькій обл. упродовж 2014р. добре задокументовані, включно з прибуттям у квітні на підтримку сепаратистів у м.Слов’янську бойовиків т.зв. “Донецької народної республіки” (“ДНР”) на чолі з колишнім російським військовим І.Гіркіним. Слідом сталися величезний вплив “добровольців” з Росії у відповідь на заклики

¹² Address by President of the Russian Federation, The Kremlin, Moscow, 18 Mar. 2014.

¹³ Trenin, D., ‘The crisis in Crimea could lead the world into a second cold war’, *The Guardian*, 2 Mar. 2014.

¹⁴ BBC News, ‘Putin on Ukraine crisis: “It is an unconstitutional coup”’, 4 Mar. 2014.

¹⁵ Sputnik International, ‘Putin shares his view on Russia’s role in emerging World Order’, 20 Dec. 2015.

І.Гірка про допомогу, збільшення постачань Росією озброєнь сепаратистам, артилерійські обстріли з території Росії в червні та участь російських регулярних військ у боях наприкінці липня 2014р.¹⁶ 17 липня у повітряному просторі України був збитий цивільний літак рейсу *MH17* Малайзійських авіаліній – за повідомленнями, доставленим з Росії зенітним ракетним комплексом Бук-М1; відповідальність за це взяв на себе І.Гірка¹⁷. Після того були повідомлення про широкомасштабну участь російських сил у важливих боях під Іловайськом у серпні 2014р. та Дебальцевим в лютому 2015р.¹⁸ Іншими словами, свідчення вказують на постійне розширення участі Росії у конфлікті. Такий підхід Росії (поступове нарощування) мав свої недоліки, головним з яких було те, що він дав українській армії час на реорганізацію після катастрофічного початкового етапу в лютому 2014р.

Ескалація участі Росії не збігалася з її новими цілями. Вони залишалися неясними, оскільки Росія ніколи чітко не задовольнялася одним з багатьох переплетених між собою варіантів. Жахливе за наслідками повномасштабне вторгнення в Україну так і не розпочалося, але постійна мобілізація і навчання Росії поблизу кордону мали залякати Україну та розпорошити її невеликі сили¹⁹. Головним наслідком цих навчань, напевно, було посилення західного дипломатичного тиску на Україну, щоб та не “провокувала” Росію. З іншого боку, сепаратисти ДНР сподівалися, що їх дії втягнуть Росію у конфлікт на офіційному рівні²⁰.

У квітні 2014р. Президент В.Путін публічно підтримав ідею “Новоросії” – завоювання всієї Східної і Південної України, – але відступився від неї невдовзі після невдалих заколотів у Харкові та Одесі²¹. Після цього донбаські сепаратисти вдалися до спроби звеличення досвіду Донецько-Криворізької Республіки 1918р., яка мала нетривалу історію та претендувала на кордони, значно ширші за території, які контролювали сепаратисти наприкінці 2015р.²² Таким чином, ні Путін, ні заколотники не визначали територію, яку вони зрештою хочуть контролювати. Однак, якщо Росія використовує конфлікт на сході для дестабілізації влади в Києві, то цій меті якнайкраще слугує

¹⁶ Bellingscat, ‘Bellingscat report: origin of artillery attacks on Ukrainian military positions in eastern Ukraine between 14 July 2014 and 8 August 2014’, 17 Feb. 2015; Mitrokhin, N., ‘Infiltration, instruction, invasion: Russia’s war in the Donbass’, *Journal of Soviet and Post-Soviet Politics and Society*, vol.1, no.1 (Apr. 2015), pp.219-250.

¹⁷ Див. архів, <www.bellingscat.com/tag/mh17/>; Koshiw, Y., *MH17: The Story of the Shooting Down of the Malaysian Airliner*, CreateSpace, 2015; Bellingscat, ‘MH17: Potential suspects and witnesses from the 53rd Anti-aircraft Missile Brigade’, 23 Feb. 2016.

¹⁸ BBC News, ‘Ukraine conflict: Fierce battle for town of Ilovaisk’, 20 Aug. 2014; Kramer, G.E. and Gordon, M.R., ‘US faults Russia as combat spikes in east Ukraine’, *New York Times*, 13 Feb. 2015. Див. також: Sutyagin, I., ‘Russian Troops in Ukraine’, Royal United Services Institute, Briefing Paper (Mar. 2015).

¹⁹ РФ готувала вторгнення в Україну у 2014р. – Пашинський. – Дзеркало тижня, 2 лютого 2016р.

²⁰ Див. інтерв’ю Гірка-Стрелкова на Нейромир-ТВ, YouTube, 22 януаря 2015г., <www.youtube.com/watch?v=G04tXnvKx8Y>.

²¹ Див. коментарі Путіна під час його річної “прямої лінії” 17 квітня 2014р.: “Прямая линия с Путиным” 17 апреля 2014г., <http://www.pravda-tv.ru/2014/04/17/52765/press-konferentsiya-prezidenta-rossii-putina-v-v-pryamaya-translyatsiya-17-04-2014>

²² В Донецьке состоялся митинг в честь Донецько-Криворізької Республіки. – *DNR-online*, 12 февраля 2015г.

саме стратегія, що ґрунтується на невизначеності бажаних кордонів чи політичного статусу бунтівних республік.

Тоді, як Росія і сепаратисти не бажали визначати свої територіальні претензії, між ними, а також у лавах сепаратистів з'явилися розбіжності з цього питання²³. Сепаратисти вимагали більших територій і воліли обирати час для своїх наступальних дій, виходячи з власної вигоди, а не з лінії поведінки російської дипломатії. Загалом, однак, хоча кремлівські “куратори”, такі, як В.Сурков, брали гору, це створювало майбутні проблеми, залишаючи незадоволеними окремих командирів бойовиків²⁴.

Різноманітні аспекти втручання

Співвідношення сил Росії і сепаратистів

Вирішальна битва під Іловайськом у серпні 2014р. була лише фінальним етапом ескалації участі Росії. За оцінкою одного із джерел, до середини серпня, напередодні битви, в Донбасі воювали 20-25 тис. бойовиків і лише 40-45% з них були “місцевими”²⁵. Склад сепаратистських сил постійно змінювався, тому точні пропорції важко визначити. Згідно з одним із досліджень, Росія рідко вдавалася до дій у Донбасі цілими військовими частинами. Російські військові або забезпечували командування та управління військами, або діяли у складі змішаних груп – російські війська надсилалися з різних військових баз і потім “перемішувалися” з місцевими бойовиками з метою приховування їх належності²⁶. Тилове забезпечення також офіційно надавалося “недержавним бійцям” з Росії²⁷. На боці як сепаратистів, так і України воювали чеченці, але чеченський “Батальйон смерті” в лавах сепаратистів був найбільшим за чисельністю – 300 бійців²⁸. Обидві сторони конфлікту підтримувалися також бойовиками з усієї Європи, але Інтернаціональна бригада “П’ятнашка” на боці сепаратистів була найчисельнішою²⁹.

Характер сил, що протистояли Києву, з плином часу також змінювався. Вони ставали більш професійними, а фінансова винагорода перетворилася на ключовий чинник найму. Загальна чисельність добровольців з Росії вимірювалася щонайменше сотнями³⁰. Однак у доповіді російського ліберального політика Б.Немцова, що побачила світ після його смерті, порушувалося

²³ International Crisis Group, *Eastern Ukraine: a Dangerous Winter*, Europe Report no.235, 18 Dec. 2014; MacDonald, E. and Trach, N., “Power struggle” in Donetsk prompts flurry of speculation in Kyiv and beyond”, *Kyiv Post*, 5 Sep. 2015.

²⁴ Дергачев В. Кто влияет на судьбу Новороссии: Как Москва работает с “ДНР” и “ЛНР”. – *Газета.ru*, 28 января 2015г.

²⁵ Mitrokhin, N., ‘Infiltration, instruction, invasion: Russia’s war in the Donbass’, *Journal of Soviet and Post-Soviet Politics and Society*, vol.1, no.1 (Apr. 2015), pp.238-239.

²⁶ Sutyagin (посилання 18), p.4.

²⁷ Crowley, S., ‘(Not) Behind Enemy Lines 1: Recruiting for Russia’s War in Ukraine’, *Leksika*, 25 June 2015.

²⁸ Waller, N., ‘A Chechen war by proxy’, *Foreign Affairs*, 1 Apr. 2015.

²⁹ Jackson, P., ‘Ukraine war pulls in foreign fighters’, *BBC News*, 1 Sep. 2014; див. також український веб-сайт “Стоп терор” і сторінку Інтернаціональної бригади П’ятнашка, <<https://stopterror.in.ua/info/2015/11/internationalnaya-brigada-pyatnashka/>>.

³⁰ Юдина Н. Ультраправые страсти по Украине. – *Центр СОВА*, 15 сентября 2014г.

питання: ким були росіяни, які служили в Донбасі в той чи інший час – “добровольцями чи найманцями”. В доповіді стверджувалося, що їх місячна зарплата на перших етапах бойових дій (напередодні наступної інфляції) становила 60-90 тис. руб. (\$900-1 400)³¹.

Серед перших протестувальників та ополченців, що згодом перетворювалися на бойовиків, домінували російські націоналісти різного гатунку, “включно з козаками, десантниками, православними активістами, неонацистами – неохристами і прихильниками неофашистського публіциста О.Дугіна. В березні-квітні 2014р. ці ідеологічно мотивовані “сепаратисти”, за українською термінологією, були витіснені з політичної арени воєнізованими загонами (улюблений російський термін – “ополченцы”)³². До них присєдналися місцеві асоціальні молодики (т.зв. “гопники”) та місцеві чиновники, а також перебіжчики з місцевих підрозділів силових відомств.

Західна підтримка

Західна підтримка не надавалась до початку конфлікту і не була його причиною. США, ЄС і Канада запровадили перші санкції проти Росії в березні 2014р., наступного дня після кримського референдуму. Більш серйозні санкції з боку ширшої групи західних держав були застосовані після трагедії з *МН17* в липні 2014р.³³ Безпосередня західна допомога Україні матеріалізувалась повільно та до 2015р. не була суттєвим чинником. Прозахідна українська влада найбільші сподівання покладала на США, але наміри Конгресу США зробити прості демонстративні кроки проти Росії наштовхнулися на опозицію з боку Президента США Б.Обама, який не бажав псувати свій імідж миротворця, сформований після його першої каденції. Після ряду запропонованих законопроектів Конгрес у грудні 2014р. ухвалив Акт Підтримки свободи в Україні (*Ukraine Freedom Support Act*), який передбачав надання \$100 млн. військової та безпекової допомоги, залишивши останнє слово про суму допомоги за Президентом. Палата представників США в березні 2015р. 348 голосами проти 48 проголосувала за надання Україні летальних озброєнь, а американський законопроект про оборону на 2015р. передбачав на ці цілі \$50 млн., але це не підштовхнуло Б.Обаму до дій. Раніше США надали Україні нелетальну допомогу на понад \$260 млн., але фактичні поставки були сумнівної якості та, за повідомленнями, склалися зі старих позашляховиків *Humvee* і бронжилетів³⁴.

Крім того, у 2014р. і 2015р. американські війська брали участь у навчаннях, відповідно, *Fearless Guardian* і *Rapid Trident* на території України³⁵. Росія нарікала, що участь США в цих навчаннях порушує п.10 Домовленостей

³¹ Nemtsov, B., *Putin War: An Independent Expert Report* (Free Russia Foundation: Washington, DC, May 2015), pp.24-31.

³² Mitrokhin (посилання 25), p.221; Shekhovtsov, A., ‘How Alexander Dugin’s neo-Eurasianists geared up for the Russian-Ukrainian war in 2005-2013’, Euromaidan Press, 26 Jan. 2016.

³³ BBC News, ‘How far do EU-US sanctions on Russia go?’, 15 Sep. 2014.

³⁴ Gibbons-Neff, T., ‘On Ukraine’s front lines, US-supplied equipment is falling apart’, *Washington Post*, 30 Nov. 2015.

³⁵ Skripnichuk, A., ‘Exercise Fearless Guardian begins third rotation’, United States Army, 16 Sep. 2015; United States Army Europe, ‘Exercise Rapid Trident’, [n.d.], <<http://www.eur.army.mil/RapidTrident/>>.

Мінськ-II, яким передбачене “виведення всіх іноземних збройних формувань ... з території України” та “не зазначено, що це положення стосується винятково східних областей [України]”³⁶. 14 вересня 2015р. навчальну місію *Operation Unifier* офіційно розпочала Канада, розмістивши в Україні близько 200 військовослужбовців сухопутних військ терміном до березня 2017р.³⁷ Українські заяви 2015р., що “понад десятка держав Європи” постачають їй озброєння, не підтвердились³⁸. Велика Британія започаткувала програму допомоги у військовій підготовці вартістю £6 млн. (\$8,6 млн.), реалізація якої здійснюється далеко від зони конфлікту³⁹. З березня та до кінця 2015р. за допомогою 75 британських військових цю програму мали пройти 2 000 українців. Британський Уряд надав деякі вживані засоби, наприклад, аптечки, і “прилади нічного бачення, шоломи, пристрої GPS і “польові” ноутбуки”, але відмовився постачати летальну зброю⁴⁰.

Від першої Мінської домовленості до Дебальцева

Масштабне застосування регулярних російських військ у Східній Україні в серпні 2014р. зупинило просування української армії і добровольчих сил, які попередніми місяцями значно наростили свою ефективність⁴¹. Згідно з українськими джерелами, внаслідок операції під російським командуванням під Іловайськом загинули 366 і були поранені 249 українців⁴². Україна в пошуках миру погодилася на перші Мінські домовленості (Мінськ-I), підписану 5 вересня 2014р. Припинення вогню було досягнуто Україною ціною часткової згоди на фактичне існування двох бунтівних “республік”: “Донецької народної республіки” (“ДНР”) і “Луганської народної республіки” (“ЛНР”). Влада з великою неохотою пішла на переговори з їх представниками та певні поступки в національному законодавстві. 16 вересня український Парламент ухвалив Закон “Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької і Луганської областей” (відомий як закон про “особливий статус”, чинність положень якого передбачалася лише на три роки) та Закон “Про недопущення переслідування та покарання осіб-учасників подій на території Донецької і Луганської областей”⁴³.

За кілька тижнів після підписання Мінська-I була ще раз продемонстрована слабкість позиції української влади – сепаратистські республіки з метою повернення втрачених територій продовжили наступ, який перетворився на

³⁶ TASS, ‘Moscow warns against US plans to continue training Ukrainian troopers’, 26 Nov. 2015.

³⁷ Див. офіційну веб-сторінку <www.forces.gc.ca/en/operations-abroad/op-unifier.page>.

³⁸ Інтерв’ю з Послом України у США В.Чалим. Україна отримує зброю від понад десятка держав Європи. – Дзеркало тижня, 10 липня 2015р.

³⁹ ‘Britain to step up training of Ukrainian armed forces’, Reuters, 24 June 2015.

⁴⁰ BBC News, ‘UK to send 3500 first aid kits to Ukrainian Armed Forces’, 16 Jan. 2015; BBC News, ‘Ukraine crisis: UK Government supplies military equipment’, 6 Mar. 2016.

⁴¹ Офіційний аналіз Міністерством оборони України подій в Іловайську див.: <www.mil.gov.ua/news/2015/10/19/analiz-illovausk--14354/>, 19 Oct. 2015.

⁴² UNIAN, ‘Ukraine publishes list of KIAs in Ilovaisk tragedy’, 20 Aug. 2015.

⁴³ Odessatalk.com, ‘Status of the Donbas: Presidential Bill’, 17 Sep. 2014; Ministry of Foreign Affairs of Ukraine, ‘Verkhovna Rada of Ukraine adopted the laws’, Press release, 17 Sep. 2014.

запеклі бої за Донецький аеропорт; до грудня 2014р. загинули ще 1 000 українських бійців⁴⁴. У січні 2015р. українці були змушені залишити позиції.

Домовленості Мінськ-І передбачали проведення виборів згідно з українським законодавством, і влада готувала їх проведення на 7 грудня. Однак, сепаратисти в односторонньому порядку провели 2 листопада власні “вибори”, які не мали нічого спільного з Мінськом-І – їх єдиними “учасниками” були підставні особи з місцевих збройних загонів. Справжньою метою такого голосування було закріплення влади угодних Росії ватажків бойовиків – О.Захарченка в ДНР та І.Плотницького в “ЛНР”. Ще в серпні обидві особи були поставлені Росією на керівні посади з метою забезпечення в ДНР і ЛНР “місцевого керівництва”. Це було прикриттям фактичного вторгнення Росії з використанням регулярних військ. За виборами в листопаді розпочалася “зачистка” конкурентів: 1 січня 2015р. особами, лояльними до І.Плотницького, був ліквідований О.Беднов, командир луганського підрозділу “Бетмен”⁴⁵.

Вибори в сепаратистських “республіках” підтвердили зрив Мінська-І. Українська влада відповіла фінансовою ізоляцією ДНР і ЛНР, незважаючи на гуманітарні наслідки та *de jure* належність цієї території до складу України, хоча економічні зв'язки вже були суттєво підірвані. В листопаді 2014р. президентські укази призупинили функціонування всіх державних установ і підприємств на підконтрольній сепаратистам території, а також виплату з державного бюджету пенсій та інших соціальних платежів. У грудні-січні були ускладнені поїздки до/з ДНР і ЛНР.

Росія збільшувала чисельність військ на окупованих територіях – станом на кінець 2014р., повідомлялося про 10 тис. російських військових⁴⁶. Інші джерела стверджували, що в січні 2015р. “на кордоні з Україною зосереджені та займаються приведенням у готовність, ротацією й загальною підтримкою ще не менш 20 тис.” Те ж саме джерело повідомляло, що “в атаках беруть участь мотопіхотні сили, які на 60% складаються з російських найманців та на 40% – з місцевих зрадників”. Під останніми маються на увазі сили ДНР і ЛНР⁴⁷.

У середині січня бойові дії активізувалися. Спочатку бойовики безуспішно намагалися просунути до важливого порту Маріуполь, після чого сталися інтенсивні бої за Дебальцево – місто стратегічного значення на північний захід від Донецька, через яке прямують залізничні та автомобільні шляхи між ДНР і ЛНР⁴⁸.

Домовленості Мінськ-І не зупинили бої, оскільки бойовики скористалися перевагами, отриманими завдяки нарощуванню російських сил. Як і в серпні

⁴⁴ Keane, F., ‘Ukraine, Russia and the ceasefire that never was’, BBC News, 2 Dec. 2014.

⁴⁵ International Crisis Group, ‘Russia and the separatists in Eastern Ukraine’, Europe and Central Asia Briefing, no.79, 5 Feb. 2016.

⁴⁶ Sutyagin (посилання 18).

⁴⁷ Стратегія Путіна і январское наступление России на Донбассе. Анализ оперативной обстановки на фронте. – *Цензор.net*, 28 январа 2015г.

⁴⁸ Socor, V., ‘Russian forces target three key objects in Ukraine’s east’, *Eurasia Daily Monitor*, 10 Oct. 2014.

2014р. під Іловайськом, у лютому 2015р. масштабною російською загальновійськовою операцією поблизу Дебальцева керував, за повідомленнями, російській генерал-лейтенант О.Ленцов, заступник командувача Сухопутних військ РФ⁴⁹.

Згідно з українськими офіційними джерелами, з українського боку в районі Дебальцева в січні-лютому 2015р. загинули 224 особи⁵⁰. Втім, ця друга українська “поразка” дорого коштувала Росії: захоплена територія була відносно невеликою, і, за оцінками одного із джерел, “втрати серед російських іррегулярних військ за останні півтора місяці навіть у тактично вигірній для неї ситуації були настільки великими (не менше 1 000 осіб), що, ймовірно, для подальшого наступу знайдеться небагато охочих”⁵¹.

Поновлення військового тиску на Україну, розуміння у світі, що Мінські домовленості (I) не змогли зупинити бойові дії, а також збільшення в лютому числа внутрішньо переміщених осіб до 1 млн., плюс ще 600 тис. біженців за кордон, призвели до укладання 12 лютого 2015р. других Мінських домовленостей (Мінськ-II)⁵²

Другі Мінські домовленості і далі

Українська сторона критикувала західних переговорників на чолі з Німеччиною за брак наполегливості у ставленні до Росії як однієї зі сторін Мінську-II, що призвело до нерівноцінних “зобов’язань” з боку України⁵³. Окремі російські критики стверджували, що Мінськ-I зробив недостатньо для визнання сепаратистів⁵⁴. Крім того, терміни та послідовність 13 пунктів нових Домовленостей були нечіткими та дозволяли їх тлумачення сторонами на власний розсуд. Україна переконувала, що спочатку має відбутися стабілізація безпекової ситуації, і закликала до припинення вогню, відведення під контролем ОБСЄ важких озброєнь з визначеної “зони безпеки”, амністії та обміну полоненими. Росія і керівники бойовиків вимагали від України політичних реформ – особливо, конституційних змін, – які мали закріпити легітимність ЛНР/ДНР, а також “повного відновлення соціально-економічних зв’язків”⁵⁵.

У Домовленостях Мінськ-II були проігноровані вибори, проведені сепаратистами в листопаді, та в п.12 запропоновано провести альтернативні

⁴⁹ McDermott, R., ‘Russia’s role in the fall of Debaltseve’, *Eurasia Daily Monitor*, 24 Feb. 2015.

⁵⁰ Quinn, A., ‘Rebels, Kiev offer starkly different Debaltseve death tolls’, *Moscow Times*, 19 Feb. 2015. За даними військового блогера Ю.Бутусова, 159 осіб загинули, 118 були поранені і 36 пропали безвісти; див.: Бутусов Ю. Потери українських воїнів в битві на Дебальцевській дугі 24 января - 18 февраля 2015г. – Facebook, 20 февраля 2016г., <www.facebook.com/butusov.yuriy/posts/932422693464694>.

⁵¹ Митрохин Н. Вывод из котла – *Грани.ru*, 18 февраля 2015г.

⁵² UNHCR, ‘Ukraine internal displacement nears 1 million as fighting escalates in Donetsk region’, News stories, 6 Feb. 2015.

⁵³ Haran, O. and Burkovsky, P., ‘From “hybrid war” to “hybrid peace”’: one more “frozen conflict”?, PONARS Eurasia Policy Memo, no.369 (July 2015).

⁵⁴ Круглий стол “Минский процесс глазами Донбасса”, Центр политического анализа, 6 июля 2015г.

⁵⁵ ‘Minsk Agreement on Ukraine crisis-text in full’, *Daily Telegraph*, 12 Feb. 2015.

вибори згідно з українським законодавством і під наглядом ОБСЄ. Україна, однак, відчувала, що процес у цілому був, фактично, приречений на провал⁵⁶. Головне, що цей процес не призводив до реалізації п.9 (“Відновлення повного контролю Уряду України над державним кордоном у всій зоні конфлікту”), чи п.10 (“Виведення всіх іноземних збройних формувань, військової техніки, а також найманців з території України під наглядом ОБСЄ. Роззброєння всіх незаконних угруповань”)⁵⁷. У примітках до Домовленостей визначені конституційні зміни, що могли відрізнятись від передбачених Законом про особливий статус від вересня 2014р. і мали забезпечити органам влади сепаратистів “мовне самовизначення”, самостійне призначення прокурорів (ключова посада у правоохоронній системі України) і право “створення народної міліції”.

Після Мінська-II

Попри поразку під Дебальцевим, українські сили зайняли міцні оборонні позиції. З резервами та тиловим забезпеченням чисельність українських сил влітку 2015р. сягала близько 60 тис.⁵⁸ Неурядові організації та патріотичні групи надавали практичну допомогу, включно з евакуацією поранених⁵⁹. Дії регулярної армії, які весною 2014р. були ще слабкими, радикально покращилися. На цьому могла позначитися західна підготовка, але ключовий навчальний процес відбувався на передньому краї реального життєвого досвіду, коли солдати пристосовувалися до обмеженої технічної оснащеності і смертельної загрози за умов вогневої переваги сепаратистів⁶⁰.

Однак головною відмінністю був бойовий дух численних добровольчих загонів, переважна кількість яких були згодом інтегровані до структур міністерств оборони і внутрішніх справ України та підпорядковані їм. У квітні 2015р. до складу Міністерства оборони України увійшли багато добровольців, особливо з тилових і медичних організацій громадянського суспільства, таких як “Підтримай армію України”. Вони, здається, стали рушійною силою раніше корумпованого та безнадійно неефективного міністерства, в якому до того ж з 2010р. була безліч російських агентів⁶¹. До регулярної армії прийшли також багато командирів-добровольців.

Але окремі багальйони продовжували діяти самостійно: одні – через престижність участі в бойових діях, другі – через недовіру їх командирів до командування регулярної армії, треті – через залежність від олігархів, які їх

⁵⁶ Попередній раунд у Мінську виграла Україна – Гарань. – *Радіо Свобода*, 13 січня 2016р., <<https://www.radiosvoboda.org/a/27485295.html/>>.

⁵⁷ ‘Full text of the Minsk Agreement’ (посилання 55).

⁵⁸ Призов на військову службу, скасований у 2008р., відновлено у травні 2014р. Багато інформації про чисельність військ та її зміни надійшло від Г.Гресселя (*Gustav Gressel*), старшого наукового співробітника Європейської ради з міжнародних відносин.

⁵⁹ ‘Verified ways to help the Ukrainian army’, *Euromaidan Press*, 4 July 2014.

⁶⁰ Karber, P., ‘Lessons learned from the Russo-Ukrainian war’, Potomac Foundation, unpublished paper.

⁶¹ Galeotti, M., ‘Russia’s spy game: why Russia is winning the intelligence war in Ukraine’, *Foreign Affairs*, 30 Oct. 2014.

фінансували. Так, два озброєні батальйони “Правого сектору” – правої української націоналістичної партії, яка є об’єктом нападок російської пропаганди та яка на українських виборах у жовтні 2014р. здобула лише 1,8% голосів, – залишилися незалежними від держави⁶². Стосунки з “Правим сектором”, який підозрювали в торгівлі зброєю, склалися особливо важко через впливовість його паралельної політичної організації⁶³. На членів “Січі” – ще одного загону, який залишився не підпорядкованим державі, – поклали відповідальність за насильницькі протести під стінами українського Парламенту 31 серпня, під час яких загинули троє осіб⁶⁴. Батальйон “Азов”, утворений партією “Патріоти України”, яка використовує неофашистську символіку, був нібито більш дисциплінованим⁶⁵. Водночас, цей батальйон був однією з багатьох добровольчих частин, звинувачених в обслуговуванні економічних інтересів олігархів або кримінальних угруповань⁶⁶.

Наприкінці травня - на початку червня та в серпні 2015р. бої спалахували з новою силою. Ходили чутки й навіть були очікування нового наступу за підтримки Росії. В Україні найбільшою мірою побоювалися спроб захопити важливе портове місто Маріуполь. У травні українські безпілотники зареєстрували російські військові навчальні табори на території безпосередньо ДНР та ЛНР, а не за кордоном, де раніше відбувалася підготовка найманців⁶⁷. Однак, численні зіткнення того часу, що були переважно розвідкою боєм на локальному рівні, засвідчили здатність України до опору. Так, 3 червня сили сепаратистів зазнали великих втрат у нетривалому, але запеклому бою під Мар’їнкою⁶⁸.

Затяжний конфлікт як “нова норма” в Донбасі

“Нормалізація” в ДНР/ЛНР

Попри вжиття Росією з літа 2015р. значних перестановок у керівництві бунтівних республік, реальні зміни свідчили про подальший конфлікт інтересів. Росія охолола до ширшого проекту “Новоросії” і прагнула пом’якшення санкцій з метою компенсації падіння цін на нафту. Лідери ДНР і ЛНР, однак, мали причини бажати продовження війни: вони контролювали лише частину території, на яку претендували, жоден з них не був професійним політиком чи бізнесменом, отже, їм більше нічим було зайнятися,

⁶² Див.: розділ про Правий сектор на веб-сайті Антимайдан, <http://antimaydan.info/pravyj_sektor.html>; Sukhov, O., ‘War, weapons mix for deadly politics’, *Kyiv Post*, 4 Sep. 2015.

⁶³ Романюк Р., Мусасва-Боровик С. Мукачевський трикутник. Контрабанда, Правий сектор та закладі друзі – *Українська правда*, 13 липня 2015р.

⁶⁴ Shekhvostov, A., ‘The three pins of a murderous grenade by the Rada’, Personal blog, 12 Sep. 2015.

⁶⁵ Какие батальоны действуют в Украине. – *UAINside Info*, 1 сентября 2014г.

⁶⁶ Батальйон Азов пов’язують з І.Коломойським, дніпропетровським мільярдером і найкрупнішим олігархом у прифронтовій зоні.

⁶⁷ Gressel, G., ‘The Minsk Agreement: the military aspects’, European Council on Foreign Relations, Nov. 2015.

⁶⁸ OSCE Ukraine, ‘Spot report by the OSCE Special Monitoring Mission to Ukraine (SMM), 3 June 2015: Fighting around Marinka’, Kiev, 4 June 2015.

а війна допомагала збільшити їх доходи (див. нижче). Тому Росія вдалася до примусу бунтівних республік до виконання її вимог – з періодичним повторенням “чисток” керівництва.

Місцеві олігархи також поступово відновлювали свій вплив у бунтівних республіках, навіть якщо вони не домінували в економічному та політичному житті Донбасу такою ж мірою, як це було до 2014р. Вони були корисними для Росії – мірою їх здатності впливати на місцеві війовничі загони та не давати Україні провести політичні реформи. Але вони також були більш “прийнятними” для України – як “менше зло” порівняно з першими лідерами сепаратистів.

4 вересня 2015р. одного з останніх ідеологів “Новоросії” А.Пургіна на посаді голови “парламенту” ДНР змінив Д.Пушилін, якого вважали близьким до старих олігархів. Відбулися також “чистки” занадто незалежних командирів “ополчення”. Декого вбили, декого змусили втікти до Росії⁶⁹. Керівники конкуруючих загонів П.Дрьомов, О.Мозговий та О.Беднов були вбиті, популістських “антиолігархічних” лідерів також прибрали⁷⁰.

Економічне життя Донбасу залишалось зруйнованим, але відтепер – регульованим. З весни 2015р. близько 70% місцевих витрат покриває Росія, забезпечуючи регулярну виплату пенсій та інших платежів⁷¹. Водночас, лідери бойовиків дедалі більше прибирали до рук місцеву економіку та використовували російську допомогу у власних цілях. О.Ходаковський і загін “Восток” контролювали контрабанду; інші збройні загони дедалі більше використовувалися для захисту інтересів олігархів. О.Захарченко мав у ДНР “тіньові” бензоколонки та мережі продуктових магазинів “*АТБ маркет*”/“*Первая республика*” та “*Амстор*”⁷². Отже, одночасно з повзучою “деолігархізацією” регіону відбувалася його криміналізація⁷³.

Рух уперед усупереч невизначеності

Український Парламент 31 серпня більшістю у 265 голосів ухвалив законопроект про конституційну реформу, що викликало протести, внаслідок яких загинули троє поліцейських. У документі лише туманно йшлося про “особливий порядок здійснення місцевого самоврядування в окремих районах Донецької і Луганської областей”, але деталі, зазначені у примітках до Мінська-II, не розглядалися. Оскільки конституційна більшість вимагає 300 голосів, потрібне було друге голосування на наступній сесії Парламенту.

⁶⁹ Euromaidan Press, ‘Kremlin adopts new Donbas strategy: autonomy within Ukraine’, 8 Dec. 2014.

⁷⁰ Aslund, A., ‘New Russian management of the Donbas signifies Putin may be ready to negotiate’, Atlantic Council, 4 Jan. 2016; Fitzpatrick, C.A., ‘Who killed Prizrak commander Aleksei Mozgovoy?’, *The Interpreter*, 25 May 2015.

⁷¹ Террорист Ходаковский: Содержит и руководит нами Россия. – *Лига.новости*, 10 сентября 2015г.; Ропcke, V.J. ‘How Russia finances the Ukrainian rebel territories’, *Bild*, 16 Jan. 2106.

⁷² Kravchenko, V., ‘Political groups in “DPR”’: reintegrators vs republicans’, *Labyrinths of War*, 28 Nov. 2015.

⁷³ На Донбас повернуться клани Сфремова і Ахметова – Снегірьов. – *UApres.info*, 5 жовтня 2015р.

До остаточного терміну – кінця 2015р. – провести це голосування було неможливо, оскільки в українській владі з'являлося дедалі більше ознак браку єдності щодо законопроекту та інших питань внутрішніх реформ. Тобто передбачений Мінськом-II термін фактично було зірвано. Припинення вогню, погоджене 1 вересня 2015р., ледь дотримувалося. Військові дії обмежувалися переважно снайперським та артилерійським вогнем. У довшій перспективі, однак, ситуація в Донбасі, схоже, розвивалася в напрямі затяжного, якщо не “замороженого” конфлікту. Відносний мир тривав паралельно з обмеженим політичним прогресом.

Потенційної пастки вдалося уникнути 2 жовтня, коли на зустрічі в Нормандському форматі (Росія, Україна разом з Німеччиною і Францією) Росія погодилася допомогти відмовити ДНР і ЛНР від ще однієї спроби власних виборів поза процесом, передбаченим Мінськом-II. Для повного виконання політичної частини Домовленостей, однак, залишається багато інших перешкод. Чи дозволять голосувати на виборах вимушеним переселенцям? Чи зможуть брати участь українські партії? Чи залишаться в керівництві ДНР і ЛНР власники російських паспортів, всупереч стандартним вимогам проживання і громадянства?

Ще одним каменем спотикання були погоджені загальна амністія і звільнення всіх полонених: за повідомленнями, на кінець 2015р. сепаратисти утримували 131 українця, і набагато більше значилися “зниклими безвісти”⁷⁴. Обидві сторони піддали полонених бійців суду. З української сторони багато хто, в т.ч. націоналісти, ветерани і правозахисники, не погодяться із загальною амністією з огляду на обвинувачення в катуваннях і позасудових страхах, плюс у збитті літака рейсу *MHI7*.

Тим часом, до кінця 2015р. чисельність українських військ на фронті зменшилась удвічі, до приблизно 30 тис. осіб, а решту відвели в тил на перепідготовку. Бойові завдання доручили переважно легким піхотним бригадам, тоді як краще озброєні та мобільні сили утримувалися в резерві, згідно з домовленостями про припинення вогню. Більшість російських регулярних військ вивели до російського м.Ростов-на-Дону чи інших районів поблизу кордону з Україною⁷⁵. Один з оглядачів оцінював тогочасну російську присутність у Донбасі принаймні у дві важкі бригади по 4 500 осіб кожна плюс кілька батальйонів десантних військ і сил спецпризначення⁷⁶. В листопаді-грудні 2015р. російські війська все ще помічали на фронті в районах, що контролювалися місцевими силами, які у Кремлі вважалися ненадійними чи небоєздатними. Чисельність російських військ у Донбасі становила близько 15 тис. осіб і ще 20 тис. резервістів, порівняно з близько 7-15 тис. – у силах “місцевих” бойовиків.

⁷⁴ СБУ: 131 українець утримується російськими маріонетками. – *Інформаційне агентство УНІАН*, 11 грудня 2015р.

⁷⁵ Svetkova, M., ‘Exclusive: Russia masses heavy firepower on border with Ukraine, witness’, Reuters, 27 May 2015; ‘One base to rule them all: five facts you should know about Russia’s main invasion hub’, *Conflict Report*, 8 Jan. 2015.

⁷⁶ Я ще раз дякую Г.Гресселю (посилання 58) за інформацію, наведену в цьому підрозділі.

Росія переключасться на Сирію: антракт чи фінал?

Ми не аналізуємо тут докладно мотиви втручання Росії у Сирії, але принаймні три з них були вочевидь пов'язані з Україною: відвернути увагу від війни в Донбасі; сподівання на великі торги із Заходом; певне пом'якшення санкцій, запроваджених проти Росії у 2014р.⁷⁷ До другої половини 2015р. інтенсивність війни в Донбасі знизилася, тоді як російська економіка потерпала від падіння цін на нафту, що підсилювалося ефектом від санкцій. Цікаво, що невдовзі після початку російської операції у Сирії, наприкінці вересня 2015р., головним переговорником у Мінському процесі від Росії був призначений Б.Гризлов – давнішня довірена особа В.Путіна, – що могло свідчити про готовність до компромісу; водночас уперше вдалося домогтися реального припинення вогню.

Увага російських ЗМІ в один день, ніби по команді, переключилася з України на Сирію. Тривало виведення військ з Донбасу, зокрема передислокація сил спеціальних операцій⁷⁸. Порядок денний на Заході, принаймні на певний час, також змінився, особливо після терористичних актів ісламістських бойовиків у Парижі в листопаді 2015р. У Німеччині та інших європейських країнах лунали заклики до співпраці з Росією на Близькому Сході та навіть у зв'язку з кризою біженців⁷⁹. Відносна єдність, досягнута в ЄС і між ЄС і США після трагедії *МН17*, на початку 2016р. зазнала випробувань, коли Італія очолила спроби південних країн ЄС, переобтяжених власними проблемами, пом'якшити санкції проти Росії. З іншого боку, періодичне загострення бойових дій у Донбасі упродовж останнього кварталу 2015р. нагадувало Києву, що конфлікт ще далекий від завершення.

Наприкінці 2015р. Мінські домовленості також, здавалося, дихали на ладан, разом з наростанням в Україні внутрішніх проблем. Повне виконання Мінська-II – зокрема, повернення Україні контролю над державним кордоном – могло спричинити колапс ДНР/ЛНР. Українська влада дедалі більше почувалася затиснутою в лещатах між політичними силами, які не бажали повної реінтеграції бунтівних республік на російських умовах, і націоналістами, які принципово виступали проти конституційних поступок, передбачених Мінськом-II. Ні Україна, ні Росія, ні бунтівні республіки не отримали те, чого бажали. Пошук компромісного рішення в середньостроковій перспективі буде неймовірно складним і, вірогідно, упродовж наступних років з гарантованим подальшим залученням Росії.

⁷⁷ Про російську інтервенцію в Сирії див. також підрозділ II цього розділу.

⁷⁸ Бойовики в “паніці” через перекидання російських військ з Донбасу в Сирію - ІС. – Дзеркало тижня, 22 вересня 2015р.

⁷⁹ Frankfurter Allgemeine Politik, ‘Schäuble will zusammen mit Russland Flüchtlingskrise lösen’, 24 Jan. 2016.

5. Імплементация мирного процесу в Малі: складний випадок миротворчої діяльності

Загальний огляд

Мирний процес у Малі завершився в середині 2015р. підписанням Мирної угоди. Метою цього процесу було розв'язання конфлікту, який призвів до збройного повстання, що спалахнуло на півночі Малі в січні 2012р. та точилося впродовж усього року, спричинивши великі потоки біженців – близько чверті населення країни – з північних до інших районів Малі та до сусідніх країн.

У підрозділі I описані ключові події конфлікту з січня 2012р. до підписання в липні 2014р. декларації про припинення бойових дій та узгодженої дорожньої карти, що проклало шлях для мирних переговорів в Алжирі.

Остаточне узгодження Мирної угоди стало важливим кроком у побудові миру та досягненні національної єдності в Малі, але в її імплементації залишаються значні труднощі. Це проявилось вже під час підписання угоди, коли два угруповання повстанців відмовилися підписувати її до розгляду їх нових вимог, через що угода має дві різні дати підписання. Наразі важко узагальнити всі виклики, що чекають попереду, тому в підрозділі II робиться спроба визначити та окреслити чотири головні з них: (а) комплексний характер конфлікту; (б) фрагментація залучених гравців; (в) зростання присутності войовничих екстремістських угруповань на півночі Малі впродовж минулих 20-30 років; (г) зростання організованої злочинності.

Конфлікт у Малі походить, насамперед, від прагнення самовизначення руху під проводом туарегів, що після здобуття Малі незалежності в 1960р. проявлялося в регулярних повстаннях чи бунтах, але має глибші корені в історії Малі та Сахелю. З часом, у зв'язку з цим головним сюжетом конфлікту та недосконалими спробами його розв'язання, на півночі Малі виникли ряд конфліктів усередині громад та між ними, що спричинило складну динаміку конфлікту. Паралельно з поширенням конфлікту відбувалося зростання кількості збройних угруповань, які захищають вузькі інтереси різних етнічних і соціальних груп.

Крім того, мирний процес стикається і з іншими джерелами насильства, особливо релігійним екстремізмом та організованою злочинністю, які перетинаються зі збройним конфліктом. Войовничі екстремістські угруповання брали участь у бойових діях і зрештою відсунули на другий план політичні питання очолюваного туарегами збройного повстання та перетворили його на релігійний бунт. Це мало загрозливі наслідки для малійських громадян, оскільки переможці запроваджували на окупованих територіях півночі Малі спотворені, насильницькі форми шариату.

Зовнішня військова інтервенція французьких, африканських військ і сил ООН змусила екстремістські угруповання піти в підпілля, але вони не були розгромлені та регулярно нагадують населенню про своє існування. Перетворення Лівії на ще одну базу воєнізованих екстремістських угруповань – зокрема, Ісламської Держави після запеклої громадянської війни в Сирії, – стало черговим серйозним джерелом занепокоєння.

Підписання Мирної угоди 2015р. стало результатом річного переговорного процесу та консультацій в м.Алжир під егідою Алжиру й за участі ряду міжнародних організацій і сусідніх країн. У підрозділі III наводиться інформація про загальний зміст, питання і сторони Мирної угоди та мирного процесу. Їх загальними цілями є пом'якшення глибинних причин конфлікту, а також сприяння національному примиренню на засадах поваги до етнічного розмаїття малійської нації.

Мирна угода сама по собі суттєво вплинула на врядування (в т.ч. в секторі безпеки) та соціально-економічні й культурні питання у країні. Але мирний процес загалом передбачає двоєдиний підхід, що зосереджується на: (а) внутрішніх політичних і гуманітарних викликах безпеці; (б) транс-національному войовничому екстремізмі та організованій злочинності.

*Необхідність національного діалогу і примирення була важливим елементом мирного процесу, тому Мирна угода передбачає організацію національної конференції (“*assises nationales*”) за моделлю національної конференції 1991р., яка дозволила провести перші демократичні вибори в Малі. Метою конференції є сприяння національному політичному діалогу, спрямованому на відновлення в Малі конструктивних відносин між державою та суспільством і широке обговорення глибинних причин конфлікту.*

Мирна угода має амбітні цілі, досягнення яких вимагатиме наполегливої самовідданої праці та підтримки широкого кола гравців. Це п'ята Мирна угода між малійською державою і збройним рухом туарегів, і поновлення збройних повстань засвідчує складність розв'язання цього тривалого конфлікту, навіть якщо не брати до уваги додаткові проблеми войовничого екстремізму та організованої злочинності.

ЕЛІЗАБЕТ ШЬОН

I. Вступ: хронологія кризи в Малі

ЕЛІЗАБЕТ ШЬОН

Підписання Мирної угоди в Малі в середині 2015р. ознаменувало завершення більше ніж трирічного процесу досягнення згоди з метою розв'язання серйозної політичної і безпекової кризи після збройного повстання, що спалахнуло на півночі Малі в січні 2012р.

Початок кризи

Нинішня криза розпочалася 17 січня 2012р., коли очолюваний туарегами Національний рух за визволення Азаваду (*Mouvement National pour la Libération de l'Azawad, MNLA*) вдався до нападів на урядові сили на півночі Малі¹. До *MNLA* приєдналися озброєні екстремістські релігійні угруповання, включно із Захисниками віри (*Ansar Dine*), Аль-Каїдою в Ісламському Магрибі (*al-Qaeda in the Islamic Maghreb, AQIM*) і Рухом за єдність і джихад у Західній Африці (*Mouvement pour le Tawhîd et du Jihad en Afrique de l'Ouest, MUJAO*), а також дезертири з малійських Збройних сил². Важливий поштовх повстанню 2012р. дали криза в Лівії, падіння режиму М.Каддафі (*Muammar Qadhafi*) та його страта 20 жовтня 2011р. Це призвело до повернення сотень малійських чоловіків, які служили у Збройних силах Лівії, і великого притоку до Малі зброї і боєприпасів³.

Труднощі, з якими стикалися малійські Збройні сили на півночі Малі – зокрема, повідомлялося про серйозний брак озброєнь, боєприпасів і майна, провіанту, – викликали невдоволення в суспільстві та антиурядові протести на вулицях Бамако⁴. Після заколоту офіцерів молодшої і середньої ланок 21 березня на військовій базі в Каті, в 16 км від Бамако, військові зайняли президентський палац в Бамако і 22 березня 2012р. оголосили про військовий переворот.

Військова хунта на чолі з капітаном А.Саного (*Amadou Sanogo*) змусила до втечі демократично обраного президента А.Т.Туре (*Amadou Toumani Touré*), призупинила дію конституції і розпустила Уряд. Переворот призвів до відступу урядових сил у північних регіонах, і до кінця березня повстанці взяли під контроль три головні міста на півночі Малі: Гао, Кідаль і Тімбукту.

¹ Активізація повстання почалося в листопаді 2010р. зі створенням Національного руху Азаваду (*Mouvement National de l'Azawad, MNA*). Загальний огляд і хронологію кризи див.: Thurston, A. and Lebovich, A., *A Handbook on Mali's 2012-2013 Crisis*, Institute for the Study of Islamic Thought in Africa (ISITA), Working Paper no.13-001 (ISITA: 2013), pp.3-6.

² United Nations, Security Council, Report of the Secretary-General on the situation in Mali, S/2012/894, 29 Nov. 2012.

³ Stewart, S., 'Mali besieged by fighters fleeing Libya', *Stratfor*, 2 Feb. 2012; Gwin, P., 'Former Qaddafi mercenaries fighting in Libyan war', *The Atlantic*, 31 Aug. 2011; United Nations, Report of the assessment mission on the impact of the Libyan crisis on the Sahel region: 7 to 23 Dec. 2011, S/2012/42, 18 Jan. 2012.

⁴ Chauzal, G. and van Damme, T., *The Roots of Mali's Conflict: Moving Beyond the 2012 Crisis*, Netherlands Institute of International Relations Clingendael, Conflict Research Unit Report (Clingendael Institute: The Hague, Mar. 2015), p.7.

6 квітня *MNLA* заявив про досягнення своїх цілей та оголосив північні регіони площею приблизно у 2/3 національної території Малі незалежною державою Азавад. У день заяви *MNLA* Економічне співтовариство західноафриканських держав (ЕКОВАС, *Economic Community of West African States, ECOWAS*) і військова хунта досягли рамкової угоди, що передбачала передачу влади цивільним. Це призвело до офіційної відставки Президента А.Т.Туре і призначення тимчасового Президента, Спікера Національної асамблеї, уповноважених наглядати за відновленням конституційного порядку та демократичного врядування.

Конкуренція між недержавними суб'єктами

Невдовзі після проголошення незалежної держави Азавад стався розкол між *MNLA* та іншими повстанськими угрупованнями – Захисниками віри, *AQIM* і *MUJAO* – через різні ідеологічні і програмні підходи. Якщо *MNLA* бажав створення світської держави, то метою релігійних екстремістських угруповань було запровадження різних форм шаріату. У травні-червні 2012р. два переважно туарезькі угруповання, *MNLA* та Захисники віри, започаткували діалог про інститути влади та місце ісламу в майбутній державі Азавад⁵. Однак, ці зусилля зазнали невдачі, після чого перевага поступово перейшла від *MNLA* до екстремістських угруповань.

До 18 листопада 2012р. Захисники віри та інші екстремістські релігійні угруповання з боями витіснили *MNLA* із трьох великих міст на півночі та поділили зайняті території між собою: *AQIM* контролювала Тімбукту і прилеглі райони; Захисники віри – Кідаль; *MUJAO* – Гао, Менаку та інші міста в районі Гао⁶. До кінця 2012р. населення цих міст, зокрема Тімбукту, стали об'єктами впровадження вкрай фундаменталістського і насильницького варіанту шаріату з грубими порушеннями прав людини⁷.

Початок мирних перемовин

Завдяки посередництву ЕКОВАС 25 квітня 2012р. в Малі був відновлений конституційний порядок. Був сформований перехідний Уряд; з метою проведення проміжних мирних переговорів в Уагадугу був призначений регіональний посередник, Президент Буркіна-Фасо Б.Компаоре (*Blaise Compaore*). Важливий крок було зроблено 3-4 грудня 2012р., коли посередники спромоглися організувати тристоронню зустріч *MNLA*, Захисників віри та офіційної делегації Уряду Малі, на якій вони погодилися виробити принципи внутрішньомалійського діалогу на засадах національної єдності, територіальної цілісності, свободи віросповідання та несприйняття екстремізму⁸.

⁵ Gaasholt, O. M., 'Northern Mali 2012: The short-lived triumph of irredentism', *Strategic Review for Southern Africa*, vol.35, no.2 (Nov. 2013), p.84.

⁶ United Nations (посилання 2).

⁷ Amnesty International, *Amnesty International Report 2013: The State of the World's Human Rights* (Amnesty International: London, 2013), pp.173-174; Human Rights Watch, 'World report 2013: Mali', [n.d.]; Casey-Maslen, S. (ed.), *The War Report: 2012* (OUP: Oxford, 2013), pp.122-123.

⁸ 'Communiqué de presse du médiateur de la CEDEAO pour le Mali à l'occasion de la première rencontre entre le gouvernement de transition, le groupe ANSAR EDDINE et le MNLA', Communications Office, Burkina Faso Presidency, 4 Dec. 2012; 'Mali rebels agree to respect "national unity"', Al Jazeera, 5 Dec. 2012.

Французька інтервенція

10 січня 2013р. криза загострилася – Захисники віри просунулися до міста Конна в центрі Малі, за 700 км на північний схід від Бамако, з наміром продовження наступу далі на південь⁹. Це спонукало Уряд Малі звернутися до ООН і Франції з проханням про зовнішню військову інтервенцію. Того ж дня Президент Франції Ф.Олланд (*Francois Hollande*) наказав завдати авіаударів з метою зупинення наступу екстремістських сил. Французька військова інтервенція в Малі, операція *Serval*, розпочалася 11 січня; впродовж кількох наступних днів район на північ від Конни був звільнений від сил екстремістів, а на півночі Малі – створені бази сил операції. Згодом ЕКОВАС вирішив, згідно з Резолюцією РБ ООН 2085 від 20 грудня 2012р., прискорити розгортання Африканської міжнародної місії підтримки в Малі (*African-led International Support Mission to Mali, AFISMA*) – на той час її повноцінне розгортання планувалося лише у вересні 2013р.¹⁰ Однак, розгортання *AFISMA* затрималося через проблеми тилового забезпечення, спроможностей і координації. Франція і США закликали РБ ООН організувати операцію ООН та Африканського Союзу (АС), і ЕКОВАС зрештою підтримав цю пропозицію, хоч і на певних умовах¹¹. 25 квітня 2013р. РБ ООН санкціонувала Багатоцільову об'єднану стабілізаційну місію ООН у Малі (*UN Multi-dimensional Integrated Stabilization Mission in Mali, MINUSMA*), дозволивши водночас французьким військам в рамках операції *Serval* втручатися для підтримки *MINUSMA* в разі реальної і серйозної загрози (на прохання Генерального секретаря ООН)¹². 1 липня 2013р. *AFISMA* передала повноваження *MINUSMA*, до якої перейшли й війська *AFISMA*. У травні 2013р. Франція започаткувала поетапне виведення своїх сил, і до 1 липня 2014р. операція *Serval* була завершена¹³. Пізніше Франція розпочала ширше регіональне розгортання контртерористичних сил у Сахелі – операцію *Barkhane* – причому за французькими військами залишилося право втручання для підтримки *MINUSMA*¹⁴.

Гуманітарні наслідки

Жорстокий конфлікт мав спустошливі наслідки для населення, як через власне бойові дії, так і у зв'язку з грубими порушеннями прав людини, зокрема, з боку екстремістських угруповань. ООН повідомляла про численні

⁹ 'Mali Islamists "enter" Konna after clashes with army', BBC News, 10 Jan. 2013.

¹⁰ ECOWAS, 'Communiqué of the ECOWAS Chairman on Mali', 11 Jan. 2013; United Nations Security Council Resolution 2085, S/RES/2085 (2012), 20 Dec. 2012.

¹¹ Ван дер Ліїн Я., Авезова К. Миротворчі операції в Африці. – *Щорічник СІПІ 2014*, підрозділ II розділу 3.

¹² United Nations Security Council Resolution 2100, S/RES/2100 (2013), 25 Apr. 2013. Див. також веб-сайт *MINUSMA* (<<http://minusma.unmissions.org/en/about-minusma>>) та веб-сайт ООН стосовно *MINUSMA* (<<http://www.un.org/en/peacekeeping/missions/minusma/background.shtml>>).

¹³ Ван дер Ліїн Я., Авезова К. (посилання 11).

¹⁴ Ван дер Ліїн Я., Сміт Т. Світові та регіональні тенденції миротворчих операцій. – *Щорічник СІПІ 2015*, підрозділ I розділу 5.

серйозні порушення прав людини, в т.ч. про 276 випадків згвалтування (68 із них – дітей), а також невідому кількість позасудових страт і викрадень, які не потрапили до відповідної статистики¹⁵. Організація *Human Rights Watch* повідомляла про 26 позасудових страт, 11 викрадень і 50 випадків тортур чи знущань з боку Збройних сил Малі, а також про численні, хоча й не уточнені, випадки порушення прав людини недержавними збройними угрупованнями, в т.ч. безпричинні затримання та напади¹⁶.

До кінця 2012р. правозахисні та гуманітарні організації повідомляли про кількості випадків гендерного насильства, а Управління верховного комісара з прав людини (*Office of the High Commissioner for Human Rights, OHCHR*) – про 10 вироків карального каліцтва, вжитих недержавними збройними угрупованнями і пов'язаних із запровадженням шаріату¹⁷. У доповіді прокуратури Міжнародного кримінального суду (МКС, *International Criminal Court, ICC*) від листопада 2013р. зазначена наявність обґрунтованих підстав вважати, що в Малі з січня 2012р. коїлися військові злочини: вбивства; каліцтва, жорстоке поводження та катування; позасудові вирокі і страти; навмисні організовані напади на захищені об'єкти; мародерство і гвалтування¹⁸.

Конфлікт спричинив великі потоки біженців. Від початку повстання в січні 2012р. і до військової інтервенції в січні 2013р. були переміщені загалом 376 828 осіб, серед яких 228 920 – внутрішньо переміщені особи і 147 908 – втікачі до сусідніх країн, переважно Алжиру, Буркіна-Фасо, Мавританії і Нігеру¹⁹. Це становило майже чверть усього населення північних регіонів Малі – 1,3 млн. осіб²⁰. Наприкінці 2013р. налічувалося 254 800 внутрішньо переміщених осіб і 42 300 тих, хто повернувся додому²¹.

Вибори та початок Алжирського мирного процесу

Тимчасова Мирна угода від 18 червня 2013р. вимагала проведення дострокових виборів, стосовно яких здійснювався серйозний міжнародний тиск. Президентські вибори відбулися 28 липня та 11 серпня 2013р. і завершилися обранням І.Б.Кейти (*Ibrahim Boubacar Keita*). Згодом, 24 листопада і 15 грудня 2013р., відбулися парламентські вибори, які виграло Об'єднання за Малі (*Rassemblement pour le Mali, RPB*) – партія, створена І.Б.Кейтою у 2001р. *RPB* здобула 115 із 147 парламентських місць у Національній асамблеї, хоча явка виборців склала лише 39%.

За умови наявності демократично обраного Президента і сформованого Уряду з'явилася можливість започаткування офіційних мирних переговорів. 24 липня 2014р., після діалогу між сторонами в Алжирі (16-24 липня 2014р.),

¹⁵ United Nations, Security Council, 'Report of the Secretary-General on the situation in Mali', S/2013/189, 26 Mar. 2013; United Nations, Security Council, 'Report of the Secretary-General on the situation in Mali', S/2014/1, 2 Jan. 2014; Casey-Maslen (посилання 7).

¹⁶ Human Rights Watch, 'World report 2014: Mali', [n.d.].

¹⁷ Casey-Maslen (посилання 7), pp.117, 123.

¹⁸ Casey-Maslen, S., *The War Report*: 2013 (OUP: Oxford, Nov. 2014), p.155.

¹⁹ International Organization for Migration, 'The Mali migration crisis at a glance', Mar. 2013.

²⁰ International Organization for Migration (посилання 19).

²¹ UNHCR, 'Global report 2013: Mali', p.2.

була підписана декларація про припинення бойових дій і схвалена погоджена сторонами дорожня карта. Згідно з дорожньою картою, посередництво між сторонами мав забезпечувати алжирський Уряд, процес переговорів мав відбуватися в Алжирі та розпочатися 1 вересня 2014р. Крім Алжиру, до групи посередників належали АС, ЕКОВАС, ЄС, Організація ісламського співробітництва (ОІС, *Organization of Islamic Cooperation*), ООН і сусідні країни – Буркіна-Фасо, Мавританія, Нігер і Чад²². Результати цього процесу описані в підрозділі III.

Від самого початку мирного процесу було зрозуміло, що побудова миру в Малі супроводжуватиметься рядом викликів. Це засвідчило рознесення дат підписання Мирної угоди – 15 травня та 20 червня 2015р. В коаліції повстанських угруповань під назвою Координація рухів Азаваду (*Coordination des Movements de l'Azawad, CMA*), два головні угруповання – *MNLA* та Вища рада єдності Азаваду (*Haut Conseil pour l'Unité de l'Azawad, HCUA*) – спочатку були не готові до підписання угоди. Крім того, хоча зовнішнє втручання змусило войовничі екстремістські угруповання піти в підпілля, вони залишаються серйозним викликом для мирного процесу в Малі.

²² United Nations, Secretary-General, 'Chair's summary of high-level meeting on Malian political process', Press release, SG/2211, 27 Sep. 2014.

II. Виклики мирному процесу: складність, фрагментація, екстремізм і злочинність

ЕЛІЗАБЕТ ШЬОН

Мирному процесу в Малі перешкоджають суттєві, багатогранні і складні виклики. У цьому підрозділі розглядаються чотири головні виклики та їх вплив на мирний процес.

По-перше, хоча ключовою проблемою є давній конфлікт між рухом туарегів та малійською державою з приводу самовизначення північних районів, але є також ряд конфліктів усередині суспільства. Останні виникають між різними групами населення, мають як соціальну, так і етнічну природу, складні причини. По-друге, існує фрагментація сторін, яка додає конфліктам складності. Союзнницькі відносини між збройними угрупованнями повстанців з часом змінювалися, в т.ч. під час нещодавнього мирного процесу. По-третє, войовничий екстремізм перетворився на серйозну проблему в Малі та в ширшому регіоні Сахари, в Сахелі, що додає кризі ще одного важливого аспекту. До войовничого екстремізму під прапорами джихаду та/або салафізму причетні різні недержавні суб'єкти. По-четверте, організована злочинність, як транснаціональна, так і місцева, є головним джерелом доходів для екстремістських угруповань. Доходи від участі у злочинній діяльності роблять їх ресурсозабезпеченими, що, своєю чергою, дає їм можливість купувати послуги у місцевого населення.

Складний конфлікт

Повстання, що спалахнуло 17 січня 2012р. на півночі Малі, стало поки що останнім в низці повстань 1963, 1990-1996 і 2006-2009рр., спричинених давнім політичним конфліктом, зумовленим боротьбою руху під проводом туарегів за самовизначення і краще життя на півночі Малі: спочатку – проти французької колонізації, а після здобуття незалежності Малі в 1960р. – проти малійської держави. Є дві глибинні причини конфлікту: (а) постійне зменшення впливу та падіння добробуту туарезького народу; (б) маргіналізація і бідність північного Малі загалом, включно з іншими етнічними громадами¹.

Туареги – напівкочовий народ, що походить від берберів Північної Африки та розмовляє берберською мовою, – живуть по всій Сахарі та в Сахелі, переважно на окремих територіях Алжиру, Буркіна-Фасо, Лівії, Малі та Нігеру. Історично вони заробляли на життя скотарством, супроводом караванів через Сахару, збором податків тощо. Наприкінці XIX – на початку XX ст. велика

¹ Див., наприклад: Chauzal, G. and van Damme, T., *The Roots of Mali's Conflict: Moving Beyond the 2012 Crisis*, Netherlands Institute of International Relations Clingendael, Conflict Research Unit Report (Clingendael Institute: The Hague, Mar. 2015); Hoyer, K., *Crisis in Mali: A Peacebuilding Approach*, International Alert, Peace Focus series (International Alert: London, Mar. 2013); Islamic Relief Worldwide, *Mali: An Ongoing Crisis* (Islamic Relief Worldwide: Birmingham, July 2013); Pezard, S. and Shurkin, M., *Achieving Peace in Northern Mali: Past Agreements, Local Conflicts, and the Prospects for a Durable Settlement*, Research Report, RR-892-OSD (RAND: Santa Monica, 2015).

частина регіону була колонізована Францією та увійшла до складу Французької Західної Африки. Туареги в Малі, як і в інших державах Сахелю, опиралися французькому правлінню, яке принесло високі податки на торгівлю та конфіскацію їх верблюдів². Спротив туарегів колонізаторам був придушений, і території опинилися під контролем Франції.

Хоча північні райони нинішньої малійської території мають давню історію відносного добробуту і процвітання, за минуле століття їх важливість зменшилась³. Економічна та політична маргіналізація північного Малі, що ґрунтується на економічній нерівності та нерівноправному політичному представництві Півночі й Півдня, почалася під час французького правління і тривала за всіх урядів Малі після здобуття незалежності у 1960р. Французька колоніальна влада підтримувала правлячий клас переважно народів Півдня, що створило напруженість у відносинах з Північчю. За часів незалежності ця “південна” правляча еліта в новій державі використовувала різні стратегії контролю над Північчю Малі, намагаючись зміцнити свою політичну владу над об’єднаною національною територією. Ці стратегії передбачали економічну маргіналізацію, а також різні форми політики за принципом “поділяй і володарюй”, фаворитизму та військового контролю. Несприйняття такої маргіналізації є важливим чинником туарезьких повстань, особливо останніх, що були викликані невдоволенням економічними та політичними умовами на Півночі Малі⁴. Згодом конфлікти підсилювалися недоліками попередніх спроб – у рамках перших угод 1990-х років – знайти відповідні шляхи вгамування повстань⁵.

Малі, в т.ч. її північна частина, є поліетнічною країною. У країні в цілому різні суб-сахарські етнічні групи становлять більшість населення, а туареги складають лише 5%⁶. У трьох північних регіонах, однак, частка туарегів становить близько 33% населення, африканців півдня Сахари – близько 63%, а решта (близько 4%) – араби⁷. В Гао, наприклад, головними етнічними групами є араби, бамбара, бозо, догони, фулані, сонгаї, сонінке та туареги, тоді як населення Тімбукту складається з арабів, бамбара, белла, саракуле, фула (або фулані), сонгаїв і туарегів-сорко⁸.

² Luengo-Cabrera, J., ‘Symptoms of an enduring crisis: prospects for addressing Mali’s conflict catalysts’, *Harvard Africa Policy Journal* (2 Apr. 2013).

³ Chauzal and van Damme (посилання 1), pp.17-29.

⁴ Chauzal and van Damme (посилання 1), p.29.

⁵ Balt, M. and Lankhorst, M., *Assisting Peacebuilding in Mali: Avoiding the Mistakes of the Past*, The Hague Institute for Global Justice, Policy Brief no.5 (The Hague Institute: The Hague, Sep. 2013); та Pezard and Shurkin (посилання 1).

⁶ Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD)/Sahel and West Africa Club (SWAC), *An Atlas of the Sahara-Sahel: Geography, Economics and Security*, West African Studies (OECD: Paris, 2014), p.191.

⁷ ‘Understanding Mali’s “Tuareg problem”’, Bridges from Bamako, 25 Feb. 2013.

⁸ Nyirabikali, G., Diarra, A. and Maiga, M. D., *Causes et manifestation des conflits au Mali: Une perspective de la société civile* (CONASCIPAL and SIPRI: Bamako, 2014), pp.22, 38, 52. Це фрагмент польового дослідження, здійсненого на Півночі Малі в рамках проекту SIPRI/CONASCIPAL “Внесок громадянського суспільства в мир, безпеку та розвиток у Малі” (‘Civil society contributions to peace, security and development in Mali’).

З плином часу основний конфлікт між туарегами та малійською державою деградував, фрагментувався за етнічними ознаками та перетворився на конфлікт і насильство всередині суспільства. Додатковими причинами такого конфлікту є домінування клану іфорас над іншими етнічними групами, а також етнічна та расова дискримінація з боку арабів і туарегів. Таким чином, у трьох північних районах Гао, Кідаль і Тімбукту виникла складна суміш конфліктів між громадами та всередині них⁹. Ці конфлікти часто відбуваються за потрібні для життя природні ресурси, зокрема землю та джерела води для кочового скотарства або осілого землеробства, а також пов'язані з боротьбою за політичну владу та соціальний статус¹⁰. Вони відбуваються на фоні соціально-економічної маргіналізації і погіршення умов життя, а також слабкої влади і браку політичної толерантності. Крім того, невиконання різними малійськими урядами своєї частини попередніх мирних угод, включно з обіцянками інвестицій в економічний розвиток Півночі Малі, спровокувало нові повстання.

Фрагментація гравців

Кількість збройних угруповань, що беруть участь у конфлікті, їх відносини та розбіжності між ними додають мирному процесу ще один рівень складності. У повстанні 2012р. взяли участь групи, що мають різні політичні та релігійні цілі, і під час конфлікту альянси цих груп зазнавали суттєвих змін. Нижче розглянуті головні суб'єкти конфлікту.

Національний рух за визволення Азаваду (MNLA)

Національний рух за визволення Азаваду – головний рух під проводом туарегів під час нинішнього повстання – заснований в жовтні 2011р., коли сотні малійців повернулися з Лівії після падіння режиму М.Каддафі. *MNLA* виник завдяки об'єднанню Національного руху Азаваду (*National Azawad Movement*) – одного з головних поборників автономного регіону Азавад – та Руху туарегів Північного Малі (*North Mali Tuareg Movement*) із залученням бійців, що поверталися додому після попередніх повстань¹¹. Головна мета *MNLA* – самовизначення північних районів, відомих як Азавад. Хоча більшість туарегів є мусульманами, *MNLA* має світську програму та відкидає войовниче екстремістське тлумачення ісламу.

Захисники віри

Угруповання Захисники віри, що складається з місцевих туарегів, арабів та інших етнічних груп Півночі Малі, сформоване у 2011р. І.А.Галі (*Iyad Ag Ghali*), колишнім лідером усіх рухів туарегів, починаючи з 1991р. Змушений у 2010р. піти з дипломатичної посади в Саудівській Аравії, І.А.Галі

⁹ Nyirabikali, Diarra and Maiga (посилання 8).

¹⁰ Див., наприклад: Nyirabikali, Diarra and Maiga (посилання 8); IMRAP and Interpeace, *Autoportrait du Mali: Les Obstacles à la Paix* (IMRAP/Interpeace: Mar. 2015); Allegrozzi, I. and Ford, E., *Piecing Together the Jigsaw: Prospects for Improved Social Relations After the Armed Conflict in Northern Mali*, Oxfam Research Reports (Oxfam: Oxford, Oct. 2013). Докладніше про дослідження регіону Кідаль див.: Maiga, L., *La problématique des conflits inter et intracommunautaires dans la région de Kidal* (CONASCIPAL: Bamako, Dec. 2015).

¹¹ 'Return of Tuareg fighters from Libya worries Mali authorities', The Observers, 11 Nov. 2011.

домагався статусу лідера *MNLA*. Коли це не вдалося, він створив у березні 2012р. власний рух. На відміну від *MNLA*, Захисники віри переслідують мету запровадження шариату¹².

Вища рада єдності Азаваду

Під час конфлікту виникали й інші угруповання, іноді з тактичних міркувань пов'язані з мирними переговорами. Одним із них була Вища рада єдності Азаваду (*HCUA*), сформована у травні 2013р. членами Захисників віри, які залишили їх лави. *HCUA* була створена для того, щоб дати членам Захисників віри політичний інструмент після того, як РБ ООН висловила умови започаткування переговорів з перехідним Урядом (згідно з проміжною Мирною домовленістю в Уагадугу), а саме – організації повстанців мали відмежуватися від терористичних угруповань.

Арабський рух Азаваду (ММА)

Арабський рух Азаваду, раніше відомий як Фронт національного визволення Азаваду (*Front de libération nationale de l'Azawad, FLNA*) – повстанське угруповання під керівництвом арабів, створене на початку 2012р. Угруповання складається з арабських загонів, організованих для захисту Тімбукту від наступу сил повстанців – *MNLA* та Захисників віри. *ММА* закликає до широкої автономії північного Малі та позиціонує себе як світську організацію, метою якої є захист інтересів арабського населення в цій частині країни¹³.

Інші збройні угруповання

У відповідь на збройні акції повстанських угруповань виник ряд загонів самооборони (чи ополчення), що додало кризи нового виміру¹⁴. Сформований у 2009р. загін Сини землі (*Ganda Iso*) був найбільшим з них під час загострення насильства 2012-2013рр. Він є відгалуженням угруповання Господарі землі (*Ganda Kou*), створеного сонгаями в середині 1990-х років для відсічі нападів інших угруповань¹⁵. Під час збройного конфлікту 2012-2013рр. Господарі землі та Сини землі проходили підготовку та отримували матеріально-технічне забезпечення за підтримки малійської армії¹⁶.

Таким чином, збройний конфлікт характеризується суттєвою фрагментацією гравців. Крім того, альянси озброєних груп з плином часу постійно змінювалися, що продукувало різні конфігурації недержавних збройних угруповань, які стали сторонами та підписантами Мирної угоди 2015р.

¹² Institute for Security Studies (ISS), *The Political Economy of Conflicts in Northern Mali*, ECOWAS Peace and Security Report no.2, (ISS: Dakar, Apr. 2013).

¹³ Felix, B. and Diarra, A., 'New north Mali Arab force seeks to "defend" Timbuktu', Reuters, 10 Apr. 2012.

¹⁴ 'Mali civilians vow to take up arms against Islamist extremists', *The Guardian*, 4 Dec. 2012; Human Rights Watch, 'Mali: rising ethnic tensions threaten new violence', 20 Dec. 2012.

¹⁵ McGregor, A., "'The sons of the Land': tribal challenges to the Touareg conquest of northern Mali', *Terrorism Monitor*, vol.10, no.8 (20 Apr. 2012); Jamestown Foundation, 'Mali's self-defence militias take the reconquest of the north into their own hands', 10 Aug. 2012.

¹⁶ Nossiter, A., 'Saying Mali "Is our country", militias train to oust Islamists', *New York Times*, 5 Aug. 2012.

Зокрема, три великі збройні повстанські угруповання – *MNLA*, *HCUA* та *MAA* – об'єдналися у коаліцію Координація рухів Азаваду (*CMA*) (див. підрозділ III).

Войовничий релігійний екстремізм

Іслам був принесений до Малі у IXст. мусульманами – берберськими та арабськими купцями – і міцно вкоренився в Малійській імперії у XIV ст. Наразі 90-95% населення Малі є мусульманами (більшість з них – суніти), а решта 5-10% складаються з християн, прихильників вірувань корінних народів і груп без релігійної належності¹⁷.

Після перемоги екстремістських релігійних угруповань над *MNLA* була запроваджена вкрай насильницька форма шаріату з різними видами публічного покарання, зокрема побиттям, шмаганням та відтинанням рук. Релігійний екстремізм у спотворених салафістських та інших джихадистських формах поширився з початку 2000-х років, особливо у північних районах. Це відносно нове явище для Малі як світської держави, де раніше практикувалася стримана, толерантна форма ісламу. Власне, в Малі релігійна дискримінація забороняється конституцією, і законом гарантується свобода віросповідання¹⁸. Останній сплеск релігійного екстремізму та насильства на півночі Малі був значною мірою привнесений з-за кордону і має два головні елементи: (а) закордонний вплив на ісламські школи (медресе); (б) зміцнення Аль-Каїди в ісламському Магрибі (*AQIM*) та її фракцій.

Закордонний вплив на медресе

Закордонний вплив на деякі медресе (ісламські школи) регіону, а також проповіді окремих іноземних ісламських благодійних організацій, що опікувалися наданням послуг з освіти та охорони здоров'я, є певною мірою відповіддю на брак державних послуг і потребу в гуманітарній допомозі на півночі Малі¹⁹. Попри поширене ставлення до медресе як до “фабрик джихаду”, “форпостів реакційного середньовіччя”, насправді вони є дуже різними та переважно адаптованими до сучасного суспільства²⁰. Загалом це спостерігається і в Малі, де в медресе навчаються близько 25% населення шкільного віку²¹. Однак, медресе на півночі країни перебувають під впливом ваххабітської і салафітської версій ісламу, що поширюються через програми допомоги Саудівської Аравії та інших країн Перської затоки²².

¹⁷ US State Department, ‘Mali 2014 International Religious Freedom Report’, Bureau of Democracy, Human Rights and Labor, 14 Oct. 2015; Malian Government, Institut National de la Statistique (INSTAT), *4eme Recensement General de la Population et de L’Habitat du Mali (RGP-2009)* (INSTAT: Bamako, Dec. 2011), p.74.

¹⁸ US State Department (посилання 17).

¹⁹ Див., наприклад: Chauzal and van Damme (посилання 1), pp.22-24.

²⁰ Hefner, M. and Zaman, M.Q. (eds), *Schooling Islam: The Culture and Politics of Muslim Modern Education* (Princeton University Press: Princeton, NJ, 2007), p.2.

²¹ Hefner and Zaman (посилання 20), p.27.

²² Chauzal and van Damme (посилання 1), p.23.

Розширення AQIM

Аль-Каїда в ісламському Магрибі (AQIM) наразі є найбільшим з усіх воєвничих екстремістських угруповань у Малі. Воно походить від алжирського угруповання Салафістська група проповіді та боротьби (*Groupe Salafiste pour la Prédication et le Combat, GSPC*), утвореного в 1998р. GSPC сама була паростком алжирського угруповання під назвою Збройна ісламська група (*Groupe Islamique Armé, GIA*), яка в 1990-х роках силовими методами боролася з Урядом Алжиру²³. Після ефективної контртерористичної кампанії алжирського Уряду в 1990 - на початку 2000-х років GSPC перенесла свою базу до Малі та налагодила зв'язки з Аль-Каїдою. У 2007р. вона змінила назву на AQIM²⁴. Угруповання присутнє в усьому регіоні Сахелю, але найбільшою мірою – в Малі, Мавританії і Нігері. У її керівництві досі переважають алжирці: з 2004р. її очолює алжирець А.Друкдель (*Abdelmalek Droukdel*), відомий також як А.М.Абдельвадуд (*Abou Mossab Abdelwadoud*)²⁵.

Завданнями AQIM називають: “звільнення Північної Африки від західного впливу; повалення відступницьких урядів, у т.ч. в Алжирі, Лівії, Малі, Мавританії, Марокко та Тунісі; запровадження фундаменталістських режимів на основі шариату”²⁶. Її тактика охоплює партизанські рейди, вбивства та напади смертників на військові, урядові та цивільні об'єкти із застосуванням вибухівки. AQIM заробляє кошти на викупі викрадених людей, а також на контрабанді наркотиків, зброї, автомашин, цигарок і нелегальній міграції. Згідно з деякими повідомленнями, за останні 10 років лише за рахунок викрадень вона отримала понад \$50 млн.²⁷

Фракції AQIM

Іншим крупним воєвничим екстремістським угрупованням, яке брало участь у заколоті 2012р., був Рух за єдність і джихад у Західній Африці (*MUJAO*), створений у 2011р. як відгалуження AQIM. Під час окупації Гао наприкінці 2012р. MUJAO запровадив у край насильницьку форму шариату²⁸.

Вартові (*Al-Mourabitoun*) – ще один паросток AQIM, створений М.Бельмухтаром (*Mokhtar Belmokhtar*), який прибув до Малі разом із GSPC і керував створенням розгалужених мереж контрабанди цигарок, наркотиків і нелегальної міграції з метою збору коштів для AQIM. М.Бельмухтар був одним із провідних командирів AQIM до кінця 2012р., коли від нього позбавилися. Після цього він створив власне угруповання, яке в серпні 2013р.

²³ Algeria Watch, ‘Information on the human rights situation in Algeria’, Nov. 2000.

²⁴ Laub, Z. and Masters, J., ‘Al-Qaeda in the Islamic Maghreb (AQIM)’, Council on Foreign Relations (CFR), CFR Background, 27 Mar. 2015.

²⁵ Stanford University, ‘Al Qaeda in the Islamic Maghreb’, Mapping Militant Organizations; Terrorism Research and Analysis Consortium (TRAC), ‘Al Qaeda in the Lands of the Islamic Maghreb (AQIM)’.

²⁶ Laub and Masters (посилання 24).

²⁷ Terrorism Research and Analysis Consortium (TRAC) (посилання 25).

²⁸ Terrorism Research and Analysis Consortium (TRAC), ‘Movement for the Unity and Jihad in West Africa (MUJAO)’; ‘Making sense of Mali’s armed groups’, Al Jazeera, 17 Jan. 2013.

об'єдналося з *MUJAO*, утворивши угруповання Вартових²⁹. Згодом угруповання Вартові, за повідомленнями, перетворилося на фракцію *AQIM*, що мала амбітні цілі, власну назву – Аль-Каїда в Західній Африці – та позиціонувало себе нарівні з *AQIM* як регіональне відділення Аль-Каїди³⁰. Вартові взяли на себе відповідальність за напад на готель *Radisson Blu* в Бамако в листопаді 2015р., внаслідок якого загинули 20 осіб³¹.

Саме завдяки надходженням від організованої злочинності *AQIM*, *MUJAO*, Вартові та інші війовничі екстремістські угруповання спромоглися створити базу на півночі Малі.

Організована злочинність

Малонаселені території з прозорими кордонами на півночі Малі – як частина ширшого регіону Сахари та Сахелю – поступово перетворилися на вольницю для організованої злочинності, включно з контрабандою наркотиків, цигарок, зброї та нелегальною міграцією, а також для іншої кримінальної діяльності, зокрема викрадень з метою отримання викупу.

Контрабанда наркотиків

Наркоторгівля стала одним з найбільш прибуткових видів кримінальної діяльності в Малі. 10 років тому Західна Африка перетворилася на важливу перевалочну базу, через яку міжнародні наркокартелі перевозять кокаїн з Південної Америки (Болівії, Колумбії, Перу) до Європи; згодом тим самим маршрутом став надходити героїн та синтетичні наркотики³². За оцінкою Управління ООН з наркотиків та злочинності (УНЗ ООН, *UN Office on Drugs and Crime, UNODC*), у 2010р. через Західну Африку було перевезено 18 т кокаїну вартістю близько \$1,25 млрд. – переважно через прибережні райони, але дедалі більша кількість транспортується через Сахель³³. У 2011р. УНЗ ООН оцінювало обсяг перевезень наркотиків через Західну Африку у 30 т кокаїну та майже 400 кг героїну³⁴. РБ ООН висловлювала “зростаюче

²⁹ Угруповання М.Бельмухтара під назвою Батальйон тих, хто присягнув на крові (*al-Mulathameen Battalion*) взяло відповідальність за напад на алжирський газовий комплекс в Аменасі в січні 2013р. Див.: Morgan, A., “Mr Marlboro” lands a seismic blow’, *The Independent*, 30 Jan. 2013.

³⁰ Аль-Каїда має ряд регіональних відділень на Близькому Сході та в Африці. Їх керівники склали “*basas*” (кляту вірності) керівнику Аль-Каїди А.Аль-Заварі (*Ayman al-Zawari*), і кожне відділення має завдання здійснювати підривні та терористичні операції Аль-Каїди у визначеному районі. Див.: Joscelyn, T., ‘Mokhtar Belmokhtar now leads “Al Qaeda in West Africa”’, *The Long War Journal*, 13 Aug. 2015.

³¹ ‘Mali attack: more than 20 dead after terrorist raid on Bamako hotel’, *The Guardian*, 20 Nov. 2015; та ‘Profile: Al-Murabitoun’, *BBC News*, 16 Jan. 2016.

³² Gberie, L., ‘Crime, violence and politics: Drug trafficking and counternarcotics policies in Mali and Guinea’, *Foreign Policy at Brookings*, 6 May 2015.

³³ United Nations, Secretary-General, ‘Statement at UN Security Council meeting on Drug Trafficking in West Africa and the Sahel’, 18 Dec. 2013. Оцінка взята з документа: UN Office on Drugs and Crime (UNODC), *Transnational Organized Crime in West Africa: A Threat Assessment* (UNODC: Vienna, Feb. 2013).

³⁴ Bustelo, M.G., ‘A sense of déjà vu: illegal drugs in West Africa and the Sahel’, *The Broker*, 28 Jan. 2015. Див. також: Coulterwood, K., ‘Drugs and money in the Sahara: how the global cocaine trade is funding North African Jihad’, *International Business Times*, 5 June 2015.

занепокоєння серйозними загрозами, які становлять контрабанда наркотиків і пов'язана з нею міжнародна організована злочинність для міжнародного миру і стабільності в Західній Африці та Сахелі, як зазначено в Комплексній стратегії ООН з питань Сахелю³⁵.

Поширення наркоторгівлі в Малі відбулося внаслідок участі недержавних збройних формувань, зокрема войовничих екстремістських релігійних угруповань *AQIM*, *Вартові* та *MUJAO*. Як зазначено в одному з досліджень, “релігійний характер конфліктів поступово розчинився в незаконній діяльності”, як і під час війни в Алжирі у 1991-2002рр., і “подібна еволюція є характерною для ісламістських поборників конфлікту в Малі”³⁶. Останніми роками нелегальна міграція, особливо переправлення біженців, також стає дедалі прибутковішим видом діяльності. З використанням контрабандних маршрутів через Сахару та Сахель для переправлення біженців, які намагаються перетнути Середземне море та потрапити з Лівії до Італії, у 2014р. з Екваторіальної Африки було перевезено близько 50 тис. осіб³⁷.

Завоювання симпатій населення?

Важливо, що войовничі екстремістські угруповання зуміли “купити” звичайне населення через надання джерел заробітку в системі організованої злочинності. Наприклад, *AQIM* використовує “стратегію спокусу”, спрямовану на підтримку фактично неіснуючої місцевої економіки та надання громадських послуг місцевому населенню. Ця стратегія охоплює: (а) вербовку бойовиків і допоміжного персоналу (наприклад, провідників, водіїв, інформаторів, фельдшерів); (б) постачання продуктів харчування (наприклад, круп, цукру, чаю), палива, шин, запасних частин і зброї; (в) надання “роботи” із захоплення та утримання заручників. Як результат, цілі сім'ї жили за рахунок діяльності *AQIM*³⁸. Крім того, *AQIM* заохочує утворення сімейних уз через шлюби між бійцями та юними місцевими дівчатами³⁹. Таким чином, *AQIM* скористалася як перевагою нерозвиненими громадськими послугами і браком джерел заробітку на півночі та завдяки цьому завоювала прихильність певних груп населення, тоді як традиційному керівництву було складно підтримувати свою владу.

Цей процес відповідає характеристикам ширшої динаміки подій у Західній Африці, описаним у дослідженні, результати якого свідчать про те, що бідність, соціальна ізоляція і демографічний вибух є “ключовими чинниками зростання ролі Західної Африки у світовій наркоторгівлі”⁴⁰. На цьому підґрунті в дослідженні робиться висновок, що “спокуса організованої злочинності починає пояснюватися не “жадібністю”, а “виживанням””, а також

³⁵ United Nations, Security Council, Statement by the President of the Security Council, S/PRST/2013/22, 18 Dec. 2013.

³⁶ OECD/SWAC (посилання 6), pp.190-191.

³⁷ Coulterwood (посилання 34).

³⁸ Institute for Security Studies (посилання 12).

³⁹ Institute for Security Studies (посилання 12).

⁴⁰ Banfield, J., *Crime and Conflict: The New Challenge for Peacebuilding*, International Alert (International Alert: London, July 2014), p.25.

підкреслюється “нагальна потреба інвестувати в альтернативні джерела існування для груп, залежних від організованої злочинності”⁴¹.

Приборкання організованої злочинності в Західній Африці

Упродовж останніх 10 років розроблено кілька міжнародних і регіональних концепцій приборкання організованої злочинності в Західній Африці, зокрема Концепція стратегічної допомоги Західній Африці (*West Africa Strategic Assistance Framework, WASAF*) в боротьбі з особливо небезпечною та організованою злочинністю⁴². *WASAF* привертає увагу до необхідності зміцнення ролі громадянського суспільства в попередженні злочинів і підвищення обізнаності про суспільну та економічну шкоду від організованої злочинності. Доповідь неурядової організації *International Alert* про важливість залучення громадянського суспільства закликає суттєво підвищити фінансування та увагу до “ініціатив громад з підвищення їх життєздатності, а також до вимог громадян стосовно підзвітності та покращення діяльності урядів з приборкання організованої злочинності”⁴³.

Майбутні виклики

Попри важливий крок уперед, зроблений в червні 2015р. з підписанням Мирної угоди, мирний процес у Малі стикається з рядом викликів. Потрібні більш далекосяжні стратегії для врегулювання як основного конфлікту, пов’язаного з прагненням повстанського руху туарегів до самовизначення, так і різноманітних конфліктів між громадами та всередині громад. Одне із завдань полягає в тому, щоб розробити стратегії, які заохочуватимуть співробітництво замість подальшого відокремлення. Для цього треба забезпечити неупередженість до окремих громад у стратегіях децентралізації, у міжнародних програмах допомоги та під час інвестування в регіональний і місцевий економічний розвиток.

Наявність численних фрагментованих недержавних суб’єктів також становить проблему для мирного процесу. Останні дослідження впливу на мирні процеси фрагментації недержавних суб’єктів показали, що їх внутрішні розбіжності створюють серйозну проблему недовіри, а також “спонукають держави вдаватися до обмеженого чи часткового врегулювання, яке навряд чи спроможне розв’язати глибинні суперечки”⁴⁴. Це особливо стосується

⁴¹ Banfield (посилання 40), pp.26-27. Див. також: Shaw, M. and Reitano, T., *Peoples’ Perspectives of Organised Crime in West Africa and the Sahel*, Institute for Security Studies (ISS) Paper (ISS: 16 Apr. 2014).

⁴² *WASAF* – це ініціатива країн-учасниць G7 разом з Колумбією, Португалією та Іспанією, а також ЕКОВАС, Європейською Комісією, Європол, Інтерпол, Центром аналізу та операцій боротьби з наркотиками на морі (*Maritime Analysis and Operations Centre-Narcotics, MAOC-N*), УНЗ ООН і Бюро ООН у справах Західної Африки (*UN Office for West Africa, UNOWA*).

⁴³ International Alert, *Tell it Like it is: The Role of Civil Society in Responding to Serious and Organised Crime in West Africa* (International Alert: London, 2015).

⁴⁴ Pearlman, W. and Gallagher Cunningham, K., ‘Non-state actors, fragmentation and conflict processes’, *Journal of Conflict Resolution*, vol.56, no.1 (Feb. 2012), pp.3-15; Gallagher Cunningham, K., ‘Actor fragmentation and conflict processes’, Memo, ‘The Political Science of Syria’s War’ conference, 8 Nov. 2013.

Малі, де спостерігалися розбіжності між учасниками Мирної угоди 2015р. (підрозділ III). Крім того, окремі недержавні угруповання і значна частина населення вважають, що їх залишили поза мирним процесом.

Зв'язок між збройним політичним конфліктом, войовничим екстремізмом та організованою злочинністю залишатиметься серйозною проблемою для мирного процесу в Малі. Завдяки зовнішній військовій інтервенції войовничі екстремістські угруповання були витіснені з міст і сіл півночі Малі, але стабільне розв'язання проблеми войовничого екстремізму вимагатиме комплексу політичних, соціальних, економічних, релігійних і культурних підходів. Найбільш за все потрібен перехід від короточасного застосування сили “у відповідь” до превентивних заходів, включно з більш збалансованою регіональною політикою, розширенням простору для діалогу і програм залучення молоді, якій загрожує втягування до войовничого екстремізму⁴⁵.

Вирішення проблеми войовничого екстремізму повинне неодмінно передбачати позбавлення екстремістських угруповань джерел надходження фінансових ресурсів, зокрема від міжнародної організованої злочинності та іншої кримінальної діяльності. Враховуючи транснаціональний характер більшості видів кримінальної діяльності та незаконних мереж фінансування, це вимагатиме ширшої співпраці як на регіональному, так і на міжнародному рівнях. До необхідних кроків мають належати: (а) активізація зусиль у боротьбі з контрабандою, у т.ч. з наркоторгівлею; (б) реформування фінансової системи та контроль над нею; (в) мобілізація релігійних авторитетів для агітації дотримання традиційних кодексів етики з метою зменшення участі в незаконній діяльності на місцевому рівні; (г) заходи з розвитку законної прибуткової діяльності для населення, наразі задіяного у кримінальній економіці⁴⁶.

⁴⁵ International Peace Institute (IPI), ‘L’extrémisme violent: Vers une stratégie de prévention dans l’espace francophone’ (IPI: New York, Jan. 2016).

⁴⁶ Institute for Security Studies (посилання 12). Див. також: Abderrahmane, A., ‘Drug Trafficking and the Crisis in Mali’, Institute for Security Studies, 6 Aug. 2012.

III. Мирний процес у Малі та Мирна угода 2015р.

ГАУДЕНС НІРАБІКАЛІ

Перед Малі стоїть ряд викликів у просуванні мирного процесу, спрямованого на розв'язання політичної і безпекової кризи, що розпочалась у 2012р. Серед них – політичний збройний конфлікт у північних районах країни, погане врядування, войовничий екстремізм і транснаціональна злочинна діяльність таких екстремістських ісламістських угруповань, як Захисники віри, Аль-Каїда в ісламському Магрибі (*AQIM*) та Рух за єдність і джихад у Західній Африці (*MUJAO*) (підрозділ II). Трьома ключовими кроками мирного процесу були: (а) створення у квітні 2012р. тимчасового Уряду, що мав забезпечувати управління країною до червня 2013р.; (б) укладення 18 червня 2013р. попередньої Мирної угоди, яка дозволила проведення вільних і прозорих виборів, що мали призвести до створення нового легітимного уряду; (в) обговорення всеохопної Мирної угоди, офіційно підтриманої 15 травня та 20 червня 2015р. сторонами політичного конфлікту. У цьому підрозділі обговорюється питання, яким чином і якою мірою ці кроки сприяли розв'язанню глибинних причин конфлікту та деяких інших проблем, що заважають миру й безпеці в Малі.

Попередня Мирна угода 2013р.

18 червня 2013р. перехідний Уряд уклав попередню Мирну угоду з Національним рухом за визволення Азаваду (*MNLA*) та Вищою радою єдності Азаваду (*HCUA*). Її метою було забезпечення припинення вогню та певного рівня безпеки – умов, необхідних для організації і проведення вільних, гідних довіри президентських виборів. Громадяни Малі по всій країні, включно з трьома північними районами, розташованими в епіцентрі конфлікту, змогли зареєструватися і взяти участь у виборах в липні та серпні. Згідно з доповіддю Генерального секретаря ООН про ситуацію в Малі від жовтня 2013р., голосування відбулося без перешкод і тиску на виборців у всіх регіонах, за винятком району Кідаль¹. Спроби забезпечити участь у виборах громадян Малі в таборах біженців у сусідніх країнах були не надто успішними та супроводжувалися дуже низькою явкою.

Крім тимчасового припинення вогню, в забезпеченні безперешкодного виборчого процесу та відновленні законної влади, шляхом в т.ч. інклюзивного діалогу і організації кампаній громадянського виховання, безпосередню участь брали й інші внутрішні ключові суб'єкти, зокрема політичні партії та організації громадянського суспільства². Попри необхідність гарантування миру й безпеки, була запроваджена демократична конкуренція понад 20 кандидатів на посаду Президента. В одній з оцінок президентських виборів припускалося, що більшість кандидатів, які не потрапили до

¹ United Nations, Security Council, Report of the Secretary-General on the situation in Mali, S/2013/582, 1 Oct. 2013, para.17.

² National Forum for Civil Society in Mali (FOSC), 'Démarrage du Cadre d'interpellation des candidats à la présidentielle 2013', [n.d.].

другого туру, закликали своїх прихильників голосувати за І.Б.Кейта (*Ibrahim Boubacar Keita*) – як виходячи з особистих інтересів, так і тому, що вбачали в перемозі Кейта найкращий вибір для країни³. Важливе значення мала участь різних політичних груп, враховуючи дуже поширену думку (з огляду на результати попередніх мирних процесів) про надання переваги воюючим угрупованням і нехтування миролюбними голосами.

Хоч і президентські, і парламентські вибори в більшій частині країни пройшли без насильства, але район Кідаль від початку повстання у 2012р. залишався без державної влади та під контролем повстанських угруповань⁴. Французька інтервенція 2013р., під час якої від екстремістських угруповань були звільнені північні райони Гао, Кідаль і Тімбукту, дала *MNLA* і *HCUA* можливість повернути собі контроль над Кідалем і зробити його своїм оплотом під час мирного процесу⁵. Державна влада залишалася слабкою і в Гао та Тімбукту, але лише в Кідалі повстанські угруповання до моменту підписання Мирної угоди у червні 2015р. забороняли доступ урядових сил і представників Уряду. Так, у травні 2014р. сталися сутички між Збройними силами Малі та повстанськими угрупованнями через спробу Прем'єр-міністра М.Мара (*Moussa Mara*) відвідати Кідаль. Від силових дій загинули 36 осіб, і понад 3 000 – були змушені залишити домівки⁶.

Попередня Мирна угода допомогла визначити ключові питання та головні групи інтересів у політичному конфлікті. Тому, хоч угоду підписали лише два повстанські угруповання, *MNLA* та *HCUA*, але її стаття 24 офіційно визнавала існування інших рухів і закликала їх дотримуватись умов угоди. Всі ці речі є підґрунтям ефективного мирного процесу та були підтверджені під час обговорення всеохопної Мирної угоди, укладеної в березні 2015р. та офіційно схваленої сторонами політичного конфлікту 15 травня та 20 червня 2015р.

Алжирська Мирна угода 2015р.

Мирна угода в Малі 2015р. ґрунтувалася на досягненнях попередньої Мирної угоди 2013р., насамперед, на зобов'язанні двох рухів Азаваду – *MNLA* та *HCUA* – домогтися політичного врегулювання своїх вимог із самовизначення в межах унітарної держави та за умов поваги до територіальної цілісності Малі. Процес переговорів фактично зрушила з місця домовленість про припинення вогню від 23 травня 2014р. між Урядом Малі і трьома рухами Азаваду – *MNLA*, *HCUA* та Арабським рухом Азаваду (*MAA*) – після зіткнень 17-18 травня 2014р. у відповідь на спробу Прем'єр-міністра відвідати Кідаль (див. вище)⁷. Ця домовленість змінила *status quo*, що склався

³ Bah, B. and Boås, M., 'The Mali presidential elections: outcomes and challenges', Norwegian Peacebuilding Resource Centre, 14 Oct. 2013.

⁴ Koepf, T., 'Stuck in the desert: negotiations on northern Mali', European Union Institute for Security Studies, Alert no.42, 13 Dec. 2013.

⁵ Tardy, T., 'Mali: restaurer la paix dans un pays en guerre', European Union Institute for Security Studies, Alert no.8, 6 Feb. 2015.

⁶ UNICEF Mali, 'Unrest in Kidal', Situation Report no.1, 22 May 2014.

⁷ United Nations, Security Council, Report of the Secretary-General on the Situation in Mali, S/2014/403, 9 June 2014.

між обраним Урядом і повстанськими угрупованнями, та допомогла поновленню політичного процесу з метою врегулювання конфлікту шляхом переговорів. У переговорах про припинення вогню брали участь Спеціальний представник Генерального секретаря ООН в Малі разом з головою АС, яким у той час був Президент Мавританії А.Азіз (*Abdel Aziz*); своєю чергою, Уряд Алжиру допоміг формуванню спільної платформи рухів Азаваду і їх поверненню до переговорів⁸. Цей крок поклав початок формуванню коаліцій, які були сторонами Мирної угоди.

Переговори, що мали розпочатися в Алжирі 1 вересня, мали ширше й більш всеохопне завдання – врегулювання конфлікту в Малі, а не лише вузьке питання самовизначення. Відповідно, до *узгодження дорожньої карти Алжирських* переговорів від 24 липня 2014р. залучалися також інші суб'єкти, зокрема групи самооборони. Ці групи поділяли невдоволення більшості населення північних районів поганим врядуванням і соціально-економічною маргіналізацією, але виступали проти сепаратистських цілей рухів Азаваду. Таким чином, у намаганні долучити всі групи інтересів, сторонами алжирських переговорів були визначені дві головні коаліції недержавних збройних формувань, що перебували в опозиції до Уряду Малі: рухи Азаваду, що брали участь у переговорах як Координація рухів Азаваду (*CMA*), а також групи та рухи самооборони, зокрема Платформа (*Platform*).

Таблиця 5.1. Дві коаліції недержавних збройних угруповань як сторони малійської Мирної угоди 2015р.

Координація рухів Азаваду (<i>CMA</i>)	Платформа
Національний рух за визволення Азаваду (<i>MNLA</i>) Вища рада єдності Азаваду (<i>HCUA</i>) Арабський рух Азаваду (<i>MAA</i>) Коаліція народу Азаваду-I (<i>Coalition of Azawad People-I, CPA-I</i>) Координація патріотичних рухів і фронтів спротиву-II (<i>Coordination of Patriotic Movements and Fronts for the Resistance-II, CMFPR-II</i>)	Координація патріотичних рухів і фронтів спротиву-I (<i>Coordination of Patriotic Movements and Fronts for the Resistance-I, CMFPR-I</i>) Група самооборони туарегів імхад та їх союзників (<i>Tuareg Imghad and Allies Self-defence Group, GATIA</i>) Арабський рух Азаваду (<i>MAA</i>) – окрема група Коаліція народу Азаваду (<i>CPA</i>) – окрема група

Джерело: United Nations, Security Council, Report of the Secretary-General on the situation in Mali, S/2015/426, 11 June 2015.

Створення цих двох коаліцій було значним досягненням команди переговорників, яку очолював Алжир і до якої належали Спеціальний представник Генерального секретаря ООН у Малі та голова Багатоцільової об'єднаної стабілізаційної місії ООН у Малі (*MINUSMA*), представники АС, ЄС, ЕКОВАС та Організації ісламського співробітництва (ОІС), а також представники Буркіна-Фасо, Мавританії, Нігеру, Нігерії і Чаду. Крім ширшого охоплення учасників переговорів, формування двох коаліцій зменшило фрагментацію недержавних суб'єктів і допомогло окреслити проблемні питання в чітких і доступних для обговорення політичних вимогах.

⁸ United Nations, Security Council, Briefing to the Security Council by Under-Secretary-General for Peacekeeping Operations in Mali, SC/11443, 18 June 2014.

На момент укладення Мирної угоди 2015р. до складу *СМА* належали *MNLA*, *HCUA*, *MAA*, частина Коаліції народу Азаваду-І (*CPA-I*) та окрема група Координації патріотичних рухів і фронтів спротиву-ІІ (*CMFPR-II*). До Платформи належали Координація патріотичних рухів і фронтів спротиву-ІІ, Група самооборони туарегів імхад та їх союзників (*GATIA*), а також групи, що відокремилися від *CPA* та *MAA*⁹. Склад цих коаліцій наведений у таблиці 5.1.

Для розширення процесу переговорів було вжито додаткових заходів у вигляді консультацій громадянського суспільства з кожною із трьох сторін переговорів: Урядом Малі, *СМА* та Платформою. Уряд зі свого боку провів до початку переговорів певні консультації із суспільством з метою обговорення питань, що стосувалися: (а) національного примирення, соціальної єдності та мирного співіснування; (б) місцевого врядування та децентралізації; (в) програми прискореного розвитку північних районів¹⁰. Хоча ці консультації додали легітимності переговорному процесу, скорочений протокол зустрічей залишив відкритим питання, чи сприяли вони належному обговоренню проблеми. Найкраще, чого вдалося домогтися, так це наголосити на потребі широкої структурованої програми консультацій з населенням у рамках мирного процесу. Наявність у новому складі Уряду Міністерства національного примирення дає можливість реалізувати таку програму у взаємодії з громадянським суспільством.

Але попри інклюзивний характер Алжирських переговорів і залучення широкого кола недержавних суб'єктів, окремі угруповання країни залишилися не залученими. Одним з таких угруповань були Захисники віри, яких у країні та за кордоном вважають войовничим екстремістським релігійним угрупованням. *AQIM* і *MUJAO* також не були допущені до переговорів, попри їх присутність у Малі, але ці два угруповання мають транснаціональну природу і тому не повністю вписуються у внутрішню динаміку Малі. Обставини вилучення з переговорів войовничих релігійних екстремістських угруповань зумовлюють серйозні теоретичні і практичні питання щодо принципу інклюзивності та наслідків для встановлення тривалого миру в Малі. Схоже, що загальновизнана складність конфлікту змусила до застосування подвійного підходу, що передбачає різні інструменти розгляду викликів для політичної безпеки та безпеки людини, з одного боку, та войовничого екстремізму й інших транснаціональних кримінальних викликів, що загрожують миру та безпеці в Малі, регіоні і світі – з іншого. Якщо конкретніше, то стосовно войовничого екстремізму, місцевого чи транснаціонального, статті 29 і 30 Мирної угоди 2015р. передбачають заходи боротьби з тероризмом і пов'язаною з ним організованою злочинністю та контрабандою наркотиків. Ці заходи охоплюють створення спеціальних підрозділів і розробку регіональних механізмів і стратегій.

⁹ Malian Government, *Feuille de Route des Négociations d'Alger*, July 2014. Див. також: United Nations, Report of the Secretary-General on the Situation in Mali, S/2015/426, 11 June 2015.

¹⁰ Malian Government, Ministry of National Reconciliation and the Development of Northern Regions of Mali, *Les Assises Nationales sur le Nord*, Bamako, 1-3 Nov. 2013.

На деякі сусідні держави, зокрема Алжир, Буркіна-Фасо, Мавританію і Нігер, прямо впливає подібна динаміка транснаціональних конфліктів, через що вони виділили додаткові ресурси на підтримку мирного процесу в Малі. 16 лютого 2014р. був створений спеціальний механізм регіонального співробітництва – Групу Сахель-*G5* (*G5 Sahel*: Буркіна-Фасо, Малі, Мавританія, Нігер і Чад) – з метою координації зусиль з подолання викликів безпеки та розвитку, що визначають домінуючу в Сахелі динаміку конфліктів. У складі Групи працює розташований в Мавританії постійний секретаріат, який має розробити програму пріоритетних інвестицій і портфель проєктів розвитку. Вищі пріоритети мають надаватися безпеці і зміцненню демократії, в т.ч. процесам участі в наданні допомоги менш розвинутим районам відповідних країн¹¹. Таким чином, цілі Сахель-*G5* тісно пов'язані з цілями малійської Мирної угоди 2015р. і пропонують дуже потрібний конструктивний і системний підхід до усунення глибинних причин конфліктів у Малі і всьому регіоні Сахелю.

Розгляд глибинних причин конфлікту

Мирна угода травня-червня 2015р. дає можливість подолати нерівну участь у врядуванні та соціально-економічну нерівність, які заважають політичному розвитку малійської держави з часу отримання незалежності у 1960р. Зокрема, визначені наступні завдання:

(а) розглянути глибинні причини конфліктів і підтримати національне примирення, що ґрунтується на національній єдності, повазі до етнічного різноманіття малійської нації; (б) реалізувати стратегію прискореного економічного розвитку півночі Малі; (в) створити систему врядування, що враховуватиме геополітичні та соціально-економічні особливості північних районів; (г) відновити безпеку і втілити в життя принципи належного врядування, в т.ч. прозорість публічної політики, повагу до прав людини, справедливість і боротьбу з бідністю; (д) боротися з тероризмом і транснаціональною організованою злочинністю¹².

Самовизначення та інші аспекти врядування

Що стосується важливого питання самовизначення, то Мирна угода 2015р. передбачає глибшу децентралізацію місцевої влади шляхом прямого обрання місцевих представників, які матимуть право на прийняття рішень стосовно соціально-економічного розвитку своїх регіонів, розпорядження суспільними благами та податками, а також стосовно розвитку партнерства з іншими регіонами¹³.

Децентралізація була важливою метою попередніх мирних процесів у Малі, особливо Національного пакту, підписаного у квітні 1992р. Проте, брак фінансових і людських ресурсів завадив їх належній реалізації. Так, у доповіді Світового банку з питань Малі за 2015р. зазначено, що “можливості, особливо за межами Бамако та кількох міських центрів, є дуже слабкими, а адміністративні одиниці, а також служби, утворені під час децентралізації, які теоретично повинні забезпечувати потреби громад, мають недостатньо

¹¹ G5 Permanent Secretariat, ‘Le G5 Sahel’, [n.d.].

¹² Malian Government, Accord pour la Paix et la Réconciliation au Mali issu du processus d’Alger, May and June 2015.

¹³ Malian Government (посилання 12), Article 8.

фінансових і технічних засобів для діяльності”¹⁴. Крім того, хоча фактичний обсяг децентралізованих повноважень, у принципі, мав би забезпечувати належний ступінь самостійності, включно зі стягненням місцевих податків, але в тій же доповіді зазначається, що “громади отримують дуже мало суспільних ресурсів і не здатні зібрати їх більше, частково, через “асоціальність” (громадянську непокору), оскільки населення вважає муніципалітети корумпованими, хоча в цьому питанні існують значні місцеві відмінності”¹⁵. Як попередній досвід, так і ситуація, що склалася, підказують необхідність активного залучення громадянського суспільства, не останньою чергою, для виховання громадян, а також для розвитку технічних навичок і заохочення більш конструктивних відносин між публічними інститутами і громадянами.

Проте – і попри гідні похвали заходи із запровадження місцевого самоврядування та ширшого залучення північних малійців до державних установ, – Мирна угода 2015р. не роз’яснює, як різні соціальні групи будуть представлені в органах місцевого самоврядування, чи як північні райони будуть представлені в органах центральної влади. Враховуючи велике різноманіття та конфлікти всередині громад і між ними, що виникають внаслідок конкуренції за економічні та політичні ресурси, для полегшення імплементації угоди та уникнення наступних конфліктів і відчуження потрібна більша конкретизація всіх питань¹⁶.

*Розгляд стосунків військової і цивільної влади
крізь призму реформування сектору безпеки*

Крім слабкого місцевого самоврядування та маргіналізації північних районів, проблемними є також урядування в секторі безпеки та взаємини між цивільними органами влади, збройними силами та силами безпеки. Хоч у 1992р. було запроваджене демократичне правління – перший обраний Уряд і Національна асамблея запрацювали в червні 1992р., – політичний розвиток Малі часів незалежності характеризувався авторитаризмом і втручанням військових у політичний процес. Загальний брак технічних знань у країні зумовив також концентрацію повноважень – офіцери призначалися губернаторами та посідали інші адміністративні посади, що часто призводило до зловживання владою¹⁷. Отже, політична та безпекова криза, що охопила Малі з 2012р., є складною і багатогранною, а традиційна нерівна участь у врядуванні є однією з важливих причин конфлікту. Ця ситуація врахована в Мирній угоді 2015р., яка характеризується однозначною спрямованістю на реформи системи врядування та сектору безпеки з наголосом на залученні та участі громадян у вирішенні державних справ, включно з цивільним наглядом за сектором безпеки.

¹⁴ World Bank, *Priorities for Ending Poverty and Boosting Shared Prosperity—Systematic Country Diagnostic: Mali*, Report no.94191-ML, June 2015, p.53.

¹⁵ World Bank (посилання 14).

¹⁶ Nyirabikali, G., ‘Mali peace accord: actors, issues and their representation’, SIPRI Essay, July-Aug. 2015.

¹⁷ Poulton, R. and ag Youssouf, I., *A Peace of Timbuktu: Democratic Governance, Development and African Peacemaking*, United Nations Institute for Disarmament Research (UNIDIR), UNIDIR/98/2 (UNIDIR: Geneva, 1998), p.13.

Реформування сектору безпеки передбачає, серед іншого, створення національної ради реформ у секторі безпеки, яка має здійснити повний і глибокий аналіз національної безпеки та оборони, враховуючи головні місцеві, регіональні, національні та міжнародні фактори. Іншим інноваційним механізмом реформ сектору безпеки є створення місцевих дорадчих комітетів з питань безпеки у складі представників державних і місцевих органів влади, громад, а також визнаних політичних лідерів¹⁸. Ці механізми покликані сприяти широкому представництву і свідомому виробленню політики в секторі безпеки, а також можуть підсилити цивільний контроль над силами безпеки, який у новому демократичному процесі залишається слабким. Вони також є елементом процесу реформи місцевого самоврядування, оскільки передбачають залучення різних представників місцевого населення.

Відповідність запропонованих реформ сектору безпеки реальним потребам залежатиме від їх успішного виконання. Це залежатиме також від активності громадян і їх здатності користуватися перевагами участі та використовувати механізми залучення до контролю. Організації громадянського суспільства мають відіграти важливу роль у мобілізації, залученні та підвищенні спроможності громадян робити свідомий внесок до цих нових механізмів.

Національне примирення та національна єдність

Згадки про національне примирення та національну єдність посідають помітне місце як у внутрішньому дискурсі, так і в політичних рекомендаціях багатьох міжнародних організацій, що працюють у Малі після повстання 2012р. Якщо в перші два місяці повстання характеризувалося розгубленістю і браком адекватної інформації про внутрішньополітичні події, то переворот 22 березня 2012р. виявив рівень уразливості, корупції і небезпеки малійської держави та викликав швидку реакцію ЕКОВАС, АС та ООН, спрямовану на підтримку відновлення конституційного порядку та демократичного процесу.

Переворот виявив поганий стан демократичного проекту Малі, підірваного всепроникною корупцією, політичною ізоляцією і відсутністю ефективної політичної опозиції. Останні дослідження дозволяють припустити, що досягнення демократичного процесу 1990-х років були розмиті угодовською політикою, характерною для 10-річного правління Президента А.Т.Туре (*Amadou Toumani Touré*) з 2002р.¹⁹ На цьому фоні дискурс національного діалогу та примирення, що супроводжує весь мирний процес, можна сприймати як заклик і зобов'язання повернутися до взаємодії між державою і суспільством, особливо у світлі Національної конференції 1991р., яка дала можливість провести перші демократичні вибори²⁰. Понад те, стаття 5 Мирної угоди 2015р. передбачає організацію подібної національної конференції на проміжному етапі її виконання.

Мета запланованої Національної конференції – сприяти обговоренню різними частинами малійської нації глибинних причин конфлікту, включно з питанням Азаваду. Очікується, що цей національний політичний діалог

¹⁸ Malian Government (посилання 12), articles 23-27.

¹⁹ Chauzal, G. and van Damme, T., *The Roots of Mali's Conflict: Moving Beyond the 2012 Crisis*, Netherlands Institute of International Relations Clingendael, Conflict Research Unit Report (Clingendael Institute: The Hague, Mar. 2015), p.13.

²⁰ Wing, S.D., 'Briefing Mali: politics of a crisis', *African Affairs*, 29 May 2013.

дасть ключові елементи рішення, яке зможе допомогти переступити межу болісного минулого країни та оцінити внесок її груп з різною ідентичністю у прогрес справжнього національного примирення. Таким чином, проведення Національної конференції є важливим кроком в імplementації Мирної угоди 2015р., – враховуючи рівень очікувань від неї серед населення Малі та її значення для інших механізмів, які належить виробити в рамках мирного процесу, особливо реформи місцевого самоврядування.

В очікуванні імplementації і тимчасовий, і обраний (у вересні 2013р.) уряди здійснили деякі кроки заради національного примирення. Одним із них було створення тимчасовим Урядом 6 березня 2013р. Комісії з питань діалогу і примирення (*Commission for Dialogue and Reconciliation, CDR*) для сприяння діалогу, спрямованого на примирення між усіма громадами малійського суспільства. Обраний Уряд успадкував цю установу, але вже з розширеною місією – після її реорганізації в січні 2014р. у Комісію правди, справедливості та примирення (*Truth, Justice and Reconciliation Commission, CVJR*)²¹. На відміну від *CDR, CVJR* опікується перехідним правосуддям з акцентом на законному покаранні, на додачу до підтримання діалогу між громадами, розуміючи, що це було головним завданням *CDR*²². Хоча повноваження *CVJR* охоплюють посередництво в суспільстві, її зосередженість на каральному правосудді може завадити національній єдності та встановленню миру, особливо у випадку одностороннього судового переслідування – т.зв. “правосуддя переможця”.

Відновлення територіальної цілісності країни

Згода з принципом *територіальної цілісності* була передумовою участі недержавних збройних формувань у переговорах з Урядом Малі. Реалізація цього принципу було також метою мирного процесу, як за перехідного Уряду, так і під час імplementації Мирної угоди 2015р., укладеної новообраним Урядом.

До кінця 2015р., однак, територіальна цілісність країни не була повністю відновлена. Уряд не повністю контролював північні райони, раніше зайняті повстанцями, і не мав монополії на застосування сили на всій території країни. Після підписання Мирної угоди терористичні акти войовничих екстремістських угруповань почастишали як на Півночі, в т.ч. в районах, підконтрольних *СМА* та Платформі, так і на Півдні країни. Дві коаліції повстанських сил продовжували бойові дії одна проти одної, особливо в районах Кідаль і Гао, тому припинення вогню між ними є важливим кроком у мирному процесі²³.

Попри загрози безпеці, спричинені войовничими екстремістськими угрупованнями, є потреба покращення співпраці між трьома підписантами угоди – Урядом Малі, *СМА* та Платформою – з метою забезпечення принаймні поновлення роботи державних адміністративних органів та надання основних послуг по всій території країни. Внаслідок конфлікту збільшився

²¹ Malian Government, Decree no. 2014-0013/P-RM, Bamako, 15 Jan. 2014. Див. також: ‘De la CDR à la CVJR: ce qui va changer’, MaliActu, 10 Feb. 2014.

²² Bratton, M., Coulibaly, M. and Dulani, B., *Maliens Want a United Country; Post-Conflict Justice*, Afrobarometer Policy Paper no.13 (Afrobarometer: 2014).

²³ United Nations, Security Council, Secretary-General’s Report on the Situation in Mali, S/2015/1030, 24 Dec. 2015.

дефіцит освітніх, медичних і правових послуг, що підсилює у населення відчуття відсутності прогресу у виконанні Мирної угоди.

Пріоритет соціально-економічного розвитку північних районів

Уряд Малі та багато інших зацікавлених сторін визнають соціально-економічну занедбаність і маргіналізацію *північних районів Малі*. Мирна угода 2015р., як і попередні, передбачає заходи з прискорення розвитку цих районів до рівня інших. Але, попри національну та міжнародну увагу до цих питань, у ряді доповідей відзначається подальше переважаючі аспекти традиційної безпеки над соціально-економічним розвитком – тоді як небезпеку збільшують саме погіршення умов життя і брак можливостей отримати засоби існування (особливо для молоді)²⁴.

Так, Стратегія ЄС із забезпечення безпеки та розвитку Сахелю (*Sahel Strategy for Security and Development*) зосереджується на трьох важливих, але все ж таки орієнтованих на “жорстку” безпеку ініціативах: (а) Місія ЄС з підготовки персоналу в Малі (*EU Training Mission Mali, EUTM Mali*); (б) Місія Спільної політики безпеки та оборони (СПБО) ЄС з розвитку потенціалу Малі (*EU Common Security and Defence Policy (CSDP) Capacity Building Mission in Mali, EUCAP Sahel Mali*); (в) Місія СПБО ЄС розвитку потенціалу Нігеру (*EU CSDP Capacity Building Mission in Niger, EUCAP Sahel Niger*)²⁵. Визнаючи зв’язок між безпекою і розвитком, польове дослідження, проведене в рамках Спеціальної програми за мир, безпеку та розвиток у Північному Малі (*Special Programme for Peace, Security and Development of Northern Mali, PSPSDN*) – пілотної програми багатостороннього проекту розвитку, започаткованого у 2011р., – засвідчує неефективність вже триваючих проектів і припускає, що проблеми небезпеки можна було б найкраще розв’язати шляхом підтримки соціально-економічного розвитку²⁶. Світовий банк також зазначає, що під час виконання *PSPSDN* непропорційна перевага надавалася військовим проектам, а не проектам розвитку²⁷. Враховуючи масштаб соціально-економічних труднощів, яких зазнають звичайні громадяни Малі, необхідно надати більшої уваги соціально-економічним питанням, аби населення побачило вигоду миру.

Імплементация Мирної угоди 2015р.

Через шість місяців після підписання Мирної угоди процес її імплементации зосереджувався переважно на створенні різноманітних інститутів, які мають сприяти її виконанню і зміцненню безпеки, включно з посередництвом і примиренням між трьома підписантами²⁸. Зокрема, *СМА* і Платформа у вересні-жовтні 2015р. провели прямі переговори, наслідком яких стала спільна “дорожня карта, що передбачає припинення бойових дій між двома коаліціями, спільні ініціативи примирення всередині громад і між ними та

²⁴ Helly, D. and Galeazzi, G., ‘Making sense of the funding and implementation of Sahel strategies: part 2’, Blog post, European Centre for Development Policy Management (ECDPM), July 2014.

²⁵ European Union, ‘The European Union and the Sahel’, Fact Sheet, [n.d.].

²⁶ Ag Youssouf, I. et al., *Étude sur les Stratégies de Développement Économique et Social des Régions Nord du Mali (mai 2011-mars 2012)*, Malian Government, Bamako, 2013.

²⁷ World Bank (посилання 14), p.54.

²⁸ Malian Government (посилання 12), articles 57-62.

створення тимчасових місцевих адміністрацій у трьох північних районах Гао, Кідаль і Тімбукту²⁹.

Досягнення стійкого припинення вогню і співпраці між воюючими сторонами є важливим позитивним кроком до національного примирення, що є головною метою Мирної угоди. Мирні відносини між двома головними коаліціями повстанських сил також сприятимуть порозумінню та мирному співіснуванню у відповідних громадах і регіонах. Понад те, співпраця між цими двома сторонами допоможе впровадити інші передбачені механізми, що підтверджується, зокрема, їх співпрацею у створенні тимчасових місцевих адміністрацій.

Попри цей прогрес, у доповіді Генерального секретаря ООН від грудня 2015р. з питань ситуації в Малі йдеться про невдоволення обох коаліцій традиційною недостатньою інклюзивністю в залученні громадян Півночі до урядових та інших публічних установ, а також браком консультацій з питань інституційних реформ. Хоча Мирна угода 2015р. дає можливості належним чином подолати проблеми залучення та участі, з якими були пов'язані всі епізоди насильницького конфлікту в Малі, вона також засвідчує серйозну слабкість практичних аспектів представництва, які мають супроводжувати та забезпечувати адресне залучення та участь різних груп малійського суспільства. Як зазначено вище, чітко визначені формули представництва в рамках погоджених реформ урядування могли б допомогти здійсненню таких реформ і зменшити ризик появи нових повстанських рухів.

Нарешті, попри певні кроки з розробки спеціальної стратегії соціально-економічного розвитку для північних районів – відповідно до статті 36 Мирної угоди 2015р., – Спільна оціночна місія на Півночі Малі (*Mission devaluation Conjointe, MIEC/Nord Mali*), що працювала в липні-жовтні 2015р., підкреслює, що одночасно зі стратегічним плануванням довгострокових дій необхідно задовольнити нагальні потреби населення³⁰. Місія зазначає, що пріоритетом державної влади є інфраструктура і зміцнення спроможностей, тоді як для швидкого покращення стану місцевого населення, особливо в сільській місцевості, потрібне покращення базових суспільних послуг, зокрема водопостачання та медичного обслуговування. Хоча в багатьох політичних дослідженнях вже відзначалися негативні наслідки точкових, безсистемних втручань, спрямованих на покращення ситуації, загальне становище Малі вказує на збереження цієї проблеми. Національним і міжнародним діячам слід передбачати у своїх планах дій як негайні, так і довгострокові заходи з покращення становища та забезпечення життєздатності населення Малі³¹.

²⁹ United Nations (посилання 23), para.5.

³⁰ *MIEC* – одна з установ, які згідно з малійською мирною угодою 2015р. мали забезпечувати її імплементацію. Згідно зі статтею 36, завданням *MIEC* є визначення як негайних потреб швидкого покращення ситуації і зменшення бідності, так і середньо- та довгострокових потреб розвитку трьох північних районів. До складу *MIEC* належать представники Світового банку, Африканського банку розвитку, Ісламського банку розвитку та ООН. Див.: OECD, [Висновки Спільної оціночної місії на півночі Малі] (*MIEC: African Development Bank, World Bank, Islamic Development Bank*), July–Oct. 2015 (французькою мовою).

³¹ Mosel, I. and Levine, S., *Remaking the Case for Linking Relief, Rehabilitation, and Development*, Overseas Development Institute (ODI), Humanitarian Policy Group (HPG) Commissioned Report (ODI: London, Mar. 2014); Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD), *Transition Financing: Building a Better Response* (OECD: 2010).

6. Дані про тенденції збройних конфліктів

Загальний огляд

Останніми роками спостерігається значне підвищення доступності та достовірності масивів даних про різні форми насильства. В підрозділі I окреслюється суттєвий прогрес у зборі та забезпеченні доступності даних з особливою увагою до розширення концептуальних підходів, підвищення точності фіксації випадків насильства та інновацій у методах використання джерел. Розглядаються також такі важливі поточні проблеми, як досі наявні прогалини в даних та питання збору інформації.

Без відповіді лишаються важливі питання про масштаб і тенденції насильства. Можливо, найважливішими є питання: чи відбулося минулими 10-літтями загальне, прогресуюче зниження людського насильства; і якщо це так, то чи не засвідчують тенденції збройних конфліктів останніх років відступ від миру. Про це йдеться в підрозділі III.

У підрозділі II наводиться загальний огляд активних збройних конфліктів за минулі 10 років, здійснений Програмою збору даних про конфлікти (Uppsala Conflict Data Program), з акцентом на 2015р. Кількість активних збройних конфліктів зросла з 41 у 2014р. до 50 у 2015р. – значною мірою через експансію Ісламської держави на нові території. Лише один з 50 активних конфліктів тривав між державами (Індія-Пакистан). Решта конфліктів відбувалися всередині держав і точилися з приводу влади (19), території (29) або з обох причин одночасно (1). Автори, однак, вважають, що рівень насильства, пов'язаного зі збройними конфліктами, залишається значно нижчим, ніж під час холодної війни, зокрема, завдяки впровадженню міжнародним співтовариством кращих механізмів протидії насильству.

У підрозділі III розглядаються умови, за яких нинішнє зростання збройних конфліктів може перетворитися на відступ миру. Зменшення числа загиблих унаслідок бойових дій минулими десятиліттями є переважно наслідком перетворення Східної Азії з 1979р. з найбільш конфліктного регіону світу на один з найбільш миролюбних – значною мірою завдяки тенденції зменшення іноземного втручання у збройні конфлікти в регіоні. Крім того, це пояснюється гарантіями безпеки, економічним розвитком і структурними факторами, пов'язаними з регіональним і світовим порядком. Однак, з урахуванням цих доводів, перетворення нинішньої глобальної ескалації збройних конфліктів на відступ миру залежить від втручання іноземних гравців у триваючі збройні конфлікти. Найбільш реальним потенційним чинником відступу миру є поглиблення іноземного втручання у збройні конфлікти на Близькому Сході.

Один окремих конфлікт може спричинити велике число загиблих унаслідок бойових дій, як це було у випадку громадянської війни в Камбоджі у 1967-1975 та 1978-1998рр., а зараз відбувається в Сирії. Можна навести багато паралелей між цими двома конфліктами, а також визначити уроки для миротворчості, найбільш важливим з яких є те, що врегулювання камбоджійського конфлікту шляхом переговорів стало можливим лише після того, як іноземні покровителі владнали свої розбіжності.

У підрозділі IV аналізуються відомі дані про види та форми конфліктів і насильства на початковому етапі реалізації Цілей сталого розвитку (ЦСР, Sustainable Development Goals, SDG). Описані складні, мінливі, інтерактивні та об'єднані в мережу характеристики сучасного насильства, а також наведені висновки, в яких пропонуються деякі можливі шляхи реагування з боку міжнародних і національних суб'єктів на ці мінливі процеси. Один з найбільш перспективних напрямів – зміцнення повноважень і можливостей місцевих інститутів і груп для системного збору, класифікації, зберігання, обробки та аналізу даних про конфлікти. Збір різних типів даних забезпечує: (а) корисність зібраної інформації для порівняльного аналізу і глобального відстеження просування до ЦСР 16; (б) локальну визначеність, актуальність і наближеність інформації до контексту, в якому варіюються динаміка і стратегії насильства; (в) ефективність інформації для формування у людей відчуття справедливості, миролюбності та інклюзивності суспільства.

У підрозділі V наводиться Глобальний індекс миролюбності за 2015р., у якому на підставі 23 показників обчислюється рейтинг 163 країн і територій. У 2016р. Індекс демонстрував подальше, починаючи з 2008р., зниження миролюбності у світі. В Європі, Азійсько-Тихоокеанському регіоні та в Екваторіальній Африці зафіксовано лише незначне погіршення, тоді як Близький Схід і Північна Африка відіграли в цьому головну роль. Значне покращення на регіональному рівні зафіксоване в Центральній Америці та Карибському басейні. Загальне погіршення й надалі зумовлюється негативними змінами таких показників, як: (а) число біженців і переміщених осіб; (б) вплив тероризму; (в) кількість внутрішніх і зовнішніх конфліктів та, відповідно, число загиблих унаслідок бойових дій.

ЯН ДЕЙВІС

I. Прогрес у зборі кількісних даних про колективне насильство

МАЙКЛ БРЗОСКА

За минулі 10 років кількість і якість масивів даних про насильство значно зросли¹. Наразі є чимало амбіційних і всеохопних проєктів збору даних, а також багато масивів даних про окремі аспекти насильства. Таке зростання наявності та розмаїття кількісних даних зумовлене потребами теоретичних досліджень причин і наслідків різних форм насильства та ширшим визнанням його ціни з точки зору безпеки та розвитку людини.

Розширилися також обсяги даних. Кількадесят років тому масиви кількісних даних зосереджувалися на міждержавних війнах. Визнання внутрішньодержавних конфліктів головною формою ведення війн супроводжувалося появою кількох масивів даних, що забезпечують комплексний розгляд різних форм збройних конфліктів. Більшість найновіших масивів даних не обмежуються розглядом явищ, що підпадають під “стандартне визначення” збройних конфліктів, під час яких організовані збройні сили, хоча б одні з яких мають бути урядовими, воюють між собою, переслідуючи політичні цілі. Хоча є відмінності в тому, наскільки далеко заходи зі збору даних виходять за межі війн і збройних конфліктів, всі вони ґрунтуються на широкому розумінні людських страждань від навмисного насильства. В цьому підрозділі розглядаються та обговорюються окремі доповнення до фонду загальнодоступних масивів даних.

Без відповіді лишаються важливі питання про масштаб і тенденції насильства однієї групи людей стосовно іншої. Можливо, найважливішим є питання, чи насправді впродовж минулих десятиріч відбулося загальне і прогресуюче зниження людського насильства. Головні захисники цієї тези, зокрема Е.Мек (*Andrew Mack*), провідний автор серії *Human Security Report*, де розглядається колективне насильство з політичними цілями, та С.Пінкер (*Steven Pinker*), який вивчає різні види насильства, наводять переконливі докази на користь свого твердження². Однак, з огляду на останні війни в Африці, Європі та особливо на Близькому Сході, скепсис стосовно цього залишається сильним і навіть зростає³. Ще одним питанням, що викликає

¹ Цей підрозділ стосується групового фізичного насильства проти людей з політичними цілями у формі війн, збройних конфліктів, геноциду та терористичних актів. Але інші форми фізичного насильства також беруться до уваги, про що йдеться нижче. Див.: Gleditsch, K.S., Metternich, N.W. and Ruggeri, A., ‘Data and progress in peace and conflict research’, *Journal of Peace Research*, vol.51, no.2 (Mar. 2014), pp.301-314. Попередні оцінки масивів даних про колективне насильство в Щорічниках СІПРІ див.: Seybolt, T.B., ‘Measuring violence: An introduction to conflict data sets’, *SIPRI Yearbook 2002*, pp.81-96; Брзоска М. Колективне насильство, що не підпадає під стандартне визначення збройного конфлікту. – *Щорічник СІПРІ 2007*, додаток 2Б.

² Див.: сайт *Human Security Report Project*, <<http://www.hsrgroup.org/>>; Pinker, S., *The Better Angels of our Nature* (New York, NY: Viking, 2011). Останнє річне оновлення його результатів див.: Pinker, S., ‘Now for the good news: Things really are getting better’, *The Guardian*, 11 Sep. 2015.

³ Детальні оцінки, що піддають сумніву ці широкі висновки, див. у підрозділах III та IV цього розділу.

Таблиця 6.1. Число жертв насильства залежно від його форм і джерела даних

Форми насильства	Оціночне число жертв	Джерело
Прямі жертви конфлікту: загибель внаслідок збройних конфліктів, політичного насильства і тероризму	70 000	GBAV
Навмисне вбивство: загибель внаслідок міжособистісного насильства, бандитизму та економічно мотивованих злочинів	37 7000	GBAV
Жертви законних дій: загибель цивільних під час законних дій правоохоронних органів і сил державної безпеки	19 000	GBAV
Ненавмисне вбивство: загибель внаслідок “випадкових” вбивств	42 000	GBAV
Загинули внаслідок бойових дій	60 000	UCDP
Жертви навмисних нападів урядів та формально організованих озброєних груп на цивільних	7 000	UCDP
Жертви громадянських та організованих збройних конфліктів, у яких жодна сторона не є урядом держави	6 000	UCDP
Жертви терористичних актів	20 000	GTD

GBAV – *Global Burden of Armed Violence* (Глобальні наслідки збройних конфліктів); *GTD* – *Global Terrorism Database* (Глобальна база даних про тероризм); *UCDP* – *Uppsala Conflict Data Programme* (Упсальська програма збору даних про конфлікти).

Примітка: оцінки числа насильницьких смертей, округлені до тисяч, є середньорічними даними (за 2007-2012рр. – для *GBAV*; за 2009-2014рр. – для *UCDP* та *GTD*).

Джерела: розрахунки автора за даними масивів *UCDP* і *GTD*; Geneva Declaration, *Global Burden of Armed Violence 2015: Every Body Counts*, chapter 2, <http://www.geneva_declaration.org/measurability/global-burden-of-armed-violence/global-burden-of-armed-violence-2015.html>.

гарячі спори, залишається врахування опосередкованих жертв насильства⁴. Нарешті, хоча загалом зазначається підвищення доступності даних, але цей прогрес не є стійким. Зокрема, збір даних про насильство з боку невеликих груп або про насильство без летальних наслідків або з невеликим числом жертв залишається складним і проблематичним.

Нові масиви даних дають кращу базу для вивчення багатьох форм насильства, але автори продовжують робити на їх підставі різні висновки щодо тенденцій, причин і наслідків колективного насильства⁵. Частково це пояснюється відмінностями і прогалинами в наявних даних, але більшою мірою – вибором одного з кількох можливих масивів даних, що позначається на відмінностях в оцінках масштабів і форм насильства. Зростання кількості масивів даних про насильство, а також використання різних визначень і методів збору даних дозволяють поглянути з різних точок зору на важливі фактори виникнення чи попередження насильства.

⁴ Krüger, J. et al., ‘It doesn’t add up: Methodological and policy implications of conflicting casualty data’, eds T.B.Seybolt, J.D.Aronson and B.Fischhoff, *Counting Civilian Casualties: An Introduction to Recording and Estimating Non-military Deaths in Conflict* (Oxford University Press: Oxford, 2013), pp.53-77; Perouse de Montclos, M., Minor, E. and Sinha, S. (eds), *Violence, Statistics and the Politics of Accounting for the Dead* (Springer: Heidelberg, 2016).

⁵ Всесвітня організація охорони здоров’я (ВООЗ, *World Health Organisation, WHO*) визначає колективне насильство як “навмисне застосування насильства людьми, які ідентифікують себе як членів групи – незалежно від того, тимчасовою є ця група чи відносно стійкою – проти іншої групи чи категорії осіб для досягнення політичних, економічних чи соціальних цілей”. Див.: WHO, ‘Collective violence’, Fact sheet, 2002.

Значний прогрес у зборі та наявності даних розглядається нижче, з акцентом на розширенні концептуальних підходів, підвищення точності фіксації випадків насильства та інновацій в методах використання джерел. Підрозділ завершується обговоренням таких важливих поточних проблем, як досі існуючі прогалини в даних і невирішені питання збору даних.

Значний прогрес у наявності даних про збройне насильство

Концептуальний підхід

Конфлікти між збройними силами, які ведуть боротьбу за політичні цілі, залишаються в центрі наукових, політичних та економічних інтересів. Такі великі війни, як нинішня війна в Сирії, що розпочалась у 2011р., спричиняють великі руйнування та безліч страждань. Для оцінки динаміки насильства найчастіше використовують тенденції кількості збройних конфліктів, дані про які є в багатьох джерелах (усі – з дещо різними визначеннями), а також чисельності жертв, яку, як показано нижче, можна визначати та оцінювати по-різному⁶.

Однак, з т.з. людських страждань, конфлікти між збройними силами можуть виглядати не найгіршими явищами. В розгляді жертв насильства найбільший інтерес може становити ширший погляд на збройне насильство. Як можна побачити з даних, наведених у таблиці 6.1, окремі форми збройного насильства останніми роками забрали більше життів, ніж прямі бойові дії. За останній шестирічний період, за який в таблиці 6.1 наведені дані з двох джерел, середньорічне число загиблих від бойових дій оцінюється в 70 тис. і 60 тис. Число непрямих жертв війни, наприклад, внаслідок занепаду системи охорони здоров'я чи голоду, в ряді випадків було значно вищим, але повної світової статистики немає. Підрахунок деяких випадків загибелі внаслідок конфліктів ведуть також джерела, що збирають дані про терористичні акти. Головним з них є Глобальна база даних про тероризм (*Global Terrorism Database, GTD*), яку формують у рамках проекту Вивчення тероризму і реагування на тероризм (*Study of Terrorism and Responses to Terrorism, START*) в Університеті штату Меріленд⁷. Але не всі теракти трапляються під час збройних конфліктів, і за деякими визначеннями тероризму напади на регулярні сили не враховуються.

Дві установи, що збирають дані про кілька видів насильства, заслуговують на особливу увагу. Уппсальська Програма збору даних про конфлікти (*Uppsala Conflict Data Program, UCDP*) збирає дані про два інші види смертоносного насильства: одностороннє та недержавне насильство. Наразі

⁶ До установ, що збирають дані про збройні конфлікти, крім згаданих у таблиці 6.1, належать: Проект “Корелати війни” (*Correlates of War Project*); Центр з питань системного миру (*Center for Systemic Peace*); Робоча група Гамбурзького університету з дослідження причин війни (*Working Group for Research on the Causes of War, University of Hamburg*); Хейдельберзький інститут дослідження міжнародних конфліктів (*Heidelberg Institute for International Conflict Research*). Повніший перелік джерел даних про збройні конфлікти та інші форми конфлікту див. у списку П.Генселя (*Paul Hensel*), складеному для Асоціації міжнародних досліджень (*International Studies Association*), <<http://www.paulhensel.org/compendium.html>>.

⁷ National Consortium for the Study of Terrorism and Responses to Terrorism (START), <<https://www.start.umd.edu/>>.

цей масив даних найчастіше використовують в академічних дослідженнях збройного насильства⁸. Найвища оцінка загального числа жертв цих трьох видів насильства разом у 2014р. (126 059) є значно вищою за середню в шестирічному період 2009-2014рр. (близько 73 тис.) – насамперед через конфлікт у Сирії⁹.

Ще ширший підхід до насильства практикує Женевська декларація про збройне насильство та розвиток (*Geneva Declaration on Armed Violence and Development*) – міжнародна програма, підтримана понад 100 урядами, метою якої є підтримка спеціальних заходів і програм зі зменшення числа жертв збройного насильства¹⁰. Виходячи з міркувань безпеки людини, її проєкт збору даних Світовий тягар збройного насильства (*Global Burden of Armed Violence, GBAV*) додає до жертв збройних конфліктів, геноциду та тероризму жертви навмисних і “випадкових” убивств, а також жертви від законних дій держави¹¹. Загалом *GBAV* оцінює середньорічне число загиблих від насильства у 2007-2012рр. у 508 тис. Більшість із цих випадків пов’язані з навмисним вбивством, що охоплює різні форми колективного насильства, зокрема бандитизм, насильство між громадами, незаконні форми державного насильства, а також убивства, скоєні окремими особами. Методика збору даних, насамперед статистики вбивств (див. нижче), не передбачає вирізнення колективного навмисного насильства та індивідуального насильства. Також не розрізняються цілі насильства, наприклад, політична чи економічна вигода.

Масиви даних про різні види та форми насильства забезпечують повніший і детальніший аналіз організованого насильства. Так, якщо метою аналізу є дослідження застосування насильства в політичних цілях, то має сенс охопити й одностороннє та недержавне насильство, а також тероризм. Додаткові масиви даних забезпечують ширший і водночас глибший аналіз людської ціни насильства, наприклад, визначаючи, хто його чинить – уряди, недержавні озброєні групи в політичних цілях чи інші силові структури.

Дані про події з географічною прив’язкою

Ряд заходів зі збору даних виходять за окреслені вище рамки і стосуються детального опису актів насильства та їх географічної прив’язки¹². Вони також охоплюють види насильства, ширші за збройний конфлікт. Хоча дані про

⁸ Дані *UCDP* були головним джерелом даних про насильство майже в чверті з понад 350 випадків використання баз даних про насильство чотирма провідними академічними журналами, що займаються кількісним дослідженням конфліктів і насильства (*Journal of Peace Research; Journal of Conflict Resolution, International Interactions; Journal of Conflict Management and Peace Science*) у 2010-2015рр. На інші джерела даних, зокрема Проєкт “Корелати війни”, припадало менше 10%. Ця інформація зібрана автором за допомогою А.Марецькі (*Annika Maretzki*).

⁹ Melander, E., ‘Organized violence in the world, 2015: An assessment by the Uppsala Conflict Data Program’, *UCDP Paper no.9* (Uppsala University, Department for Peace and Conflict Research: Uppsala, 2015).

¹⁰ Див. *Geneva Declaration on Armed Violence and Development*, <<http://www.genevadeclaration.org/the-geneva-declaration.html>>.

¹¹ *Geneva Declaration, Global Burden of Armed Violence 2015: Every Body Counts*, chapter 2 (*Geneva Declaration: Geneva, May 2015*).

¹² Bernauer, T. and Gleditsch, N.P., ‘New event data in conflict research’, *International Interactions*, vol.38, no.4 (Sep. 2012), pp.375-381; Salehyan, I., ‘Best practices in the collection of conflict data’, *Journal of Peace Research*, vol.52, no.1 (Jan. 2015), pp.105-109.

події не завжди повідомляють нам про щось нове в тенденціях насильства, але вони забезпечують детальніший аналіз виникнення, причин, умов і наслідків збройного насильства, завдяки чому стає зрозумілим, наприклад, у яких частинах країни можна помітити збройний конфлікт.

Деталізовані дані ґрунтуються на зборі докладної інформації про такі випадки насильства, як сутички між озброєними групами чи терористичні акти в певному місці. Використання в дослідженнях конфліктів даних про події має давню традицію. Виразним прикладом є масив даних про міждержавні суперечки військового характеру (*Militarized Interstate Dispute, MID*), що є частиною ширшого проекту “Корелати війни” (*Correlates of War*). *MID* фіксує заяви та дії держав, що охоплюють погрозу, демонстрацію чи застосування збройної сили однією країною проти іншої напередодні війни, і класифікує ці дії за інтенсивністю¹³. Інші приклади стосуються різних масивів даних про тероризм¹⁴. Інформація про події є також основою традиційних масивів даних про війни і збройні конфлікти. Для них, однак, достатньо повідомлення про один бій між збройними силами в тій чи іншій країні впродовж року. Масиви даних про події спрямовані на збір даних про всі такі випадки.

Забезпечення повноти масивів даних про події вимагає багато ресурсів і часу. Однак, останнім часом з'явилися кілька масивів даних з географічною прив'язкою про різні аспекти збройного насильства з широким географічним покриттям (таблиця 6.2). Ці масиви мають різні базові рівні. Основою масиву даних *UCDP* про події з географічною прив'язкою (*Geo-referenced Event Data, GED*) є наявні масиви даних *UCDP* про збройні конфлікти, недержавне та одностороннє збройне насильство, але охоплює всі його форми з порогом вище одного загиблого. Інші масиви даних різних дослідницьких та урядових установ ґрунтуються на широкій традиції кількісного дослідження конкретних форм політичної нестабільності, протестів та урядових репресій¹⁵.

Масиви даних, перелічені в таблиці 6.2, відрізняються від даних у таблиці 6.1 охопленням різних за видами та масштабом насильницьких актів. Вони містять також додаткову інформацію. Є й відмінності в повідомленнях про події та якості даних. Порівняльний аналіз масивів проекту Даних про місця та події збройних конфліктів (*Armed Conflict Location and Event Data, ACLED*) та *UCDP GED*, які користуються найбільшою увагою дослідників, виявив набагато більше помилок у *ACLED*. Однак він охоплює значно більше видів подій, включно з ненасильницькими, в більшій кількості країн¹⁶. Тому, здається, між охопленням і точністю існує компроміс, пов'язаний з ресурсами, потрібними для отримання даних.

¹³ Correlates of War Project, ‘Militarized interstate disputes, 1816-2010’, Version 4.1.

¹⁴ Див., наприклад: Sheehan, I.S., ‘Assessing and comparing data sources for terrorism research’, eds C.Lum and L.Kennedy, *Evidence-based Counterterrorism Policy* (Springer: Wiesbaden, 2013), pp.13-40.

¹⁵ До останніх належить Центральне розвідувальне управління США, яке, фінансуючи Робочу групу з питань політичної нестабільності (*Political Instability Task Force*), веде кілька масивів даних, у т.ч. Глобальну базу даних про злочини (*Worldwide Atrocities Dataset*, таблиця 6.2).

¹⁶ Eck, K., ‘In data we trust? A comparison of UCDP GED and ACLED conflict events datasets’, *Cooperation and Conflict*, vol.47, no.1 (Mar. 2012), pp.124-141.

Таблиця 6.2. Форми збройного насильства та їх охоплення в окремих базах даних

Джерело та регіональне охоплення масивом даних	Тип інформації	Дані про збройні конфлікти	Охоплення додаткових форм насильства
<i>UCDP GED</i> Глобальний	Випадки політичного насильства за датою, місцем, суб'єктами та інтенсивністю (числом загиблих)	Вище порогу одного загиблого	Охоплює всі форми організованого збройного насильства в політичних цілях вище порогу одного загиблого
<i>ACLED</i> Африка, Південна і Південно-Східна Азія	Події за датою, місцем, угрупованнями, видом події і змінами в контролі над територіями	Битви та інше застосування сили без порогу загиблих	Всі "силові політичні акти", насильницькі та ненасильницькі (наприклад, пересування військ), застосування сили групою з політичною метою чи мотивацією, а також насильницькі та ненасильницькі протести
<i>SCAD</i> Африка, Мексика, Центральна Америка та Карибський басейн	Події за місцем, суб'єктами, інтенсивністю	Обмежується соціальними конфліктами в рамках збройних конфліктів	Протести, заворушення, страйки, конфлікти в громадах, урядове насильство проти цивільних та інші форми соціального конфлікту
<i>WAD</i> Глобальний	Події за місцем, діячами, видом насильства, зловмисниками, жертвами	Обмежується актами насильства проти мінімум п'ятих цивільних	Всі форми навмисного насильства проти некомбатантів (цивільних)
<i>SPEED</i> Глобальний	Громадські заворушення, державні репресії та заколоти за місцем, суб'єктами, формою та інтенсивністю	Обмежується застосуванням насильства низького рівня у збройних конфліктах	Широке охоплення політично мотивованих насильницьких і ненасильницьких актів (у т.ч. демонстрацій, вибухів, політичних переслідувань/арештів)

ACLED – *Armed Conflict Location and Event Dataset* (Масив даних про місця та події збройних конфліктів); *SCAD* – *Social Conflict Analysis Database* (База даних аналізу соціальних конфліктів); *SPEED* – *Social, Political and Economic Event Database* (База даних про соціальні, політичні та економічні події); *UCDP GED* – *Uppsala Conflict Data Programme Georeferenced Event Data* (Дані про події з географічною прив'язкою Уппсальської Програми збору даних про конфлікти); *WAD* – *Worldwide Atrocities Dataset* (Всесвітня база даних про злочини).

Джерела: UCDP GED, <<http://www.ucdp.uu.se/ged/>>; ACLED, <<http://www.acleddata.com/>>; SCAD, <<https://www.strausscenter.org/scad.html>>; Worldwide Atrocities Dataset, <<http://eventdata.parusanalytics.com/data.dir/atrocities.html>>; SPEED, <<http://www.clinecenter.illinois.edu/data/speed/event/>>.

Методи отримання даних

Донедавна формування масивів даних про події майже винятково спиралося на великі інформаційні агентства західних країн або загальнодоступні архіви новин. *ACLED*, наприклад, продовжує отримувати інформацію від *Associated Press* та *Agence-France Presse*. Вже давно точаться спори про

можливість статистичних помилок через використання таких джерел¹⁷. Інтернет значно розширив кількість та обсяг легкодоступних джерел з багатьох регіонів світу. Дані із соцмереж, наприклад, *Twitter*, надають додаткову інформацію про насильницькі конфлікти. Розвиток великих масивів даних стимулював розробку складних методів їх автоматизованого збору. Перегляд великих обсягів даних за допомогою простих пошукових інструментів забирало багато часу. Передові автоматизовані методи дають можливість швидко знаходити потрібні дані, використовуючи відносно небагато ресурсів. Через це значні ресурси виділяють саме на розробку передових автоматизованих засобів обробки даних. Одним із них є Глобальна база даних про події, їх місце та характер (*Global Data on Events, Location and Tone, GDELT*), яку підтримує компанія *Google Ideas*. У ній зібрана, перекладена, відсортована і класифікована інформація з друкованих та електронних ЗМІ на понад 100 мовах, у т.ч. стосовно подій, про які є контроверсійна інформація з різних джерел¹⁸.

Залишаються, однак, серйозні проблеми з автоматизованим пошуком даних¹⁹. Внаслідок пошуку за ключовими словами чи фразами часто не враховується “прихований зміст”, що стає помітним лише у великих текстових фрагментах чи за умов знання контексту. Ці проблеми можуть також спричинити “помилкову реакцію”. Так, засобом автоматизованого пошуку даних важко відрізнити повідомлення про реальні події від коментарів про такі події.

Більш перспективними, порівняно з повністю автоматичними системами, виглядають наразі гібридні системи, які поєднують підходи, засновані на участі в отриманні даних машин і людини. Одним із таких проєктів є База даних соціальних, політичних та економічних подій (*Social, Political and Economic Event Database, SPEED*), згадана в таблиці 6.2. Її методологія поєднує автоматичний машинний пошук і ручну класифікацію із зворотним зв'язком, що дає можливість підвищити надійність селекції даних в автоматизованій частині процесу шляхом її “прогресивного навчання”²⁰.

Недоліки та виклики

Збільшення масиву даних про головні види та форми насильства потенційно може покращити підґрунтя для прийняття рішень із життя політичних і гуманітарних заходів, а також для кількісних наукових досліджень. Проте, на додачу до постійної проблеми пошуку персоналу та матеріальних ресурсів,

¹⁷ Див., наприклад: Oberg, M. and Sollenberg, M., ‘Gathering conflict information using news resources’, eds. K.Hoglund and M.Oberg, *Understanding Peace Research: Methods and Challenges*, (Routledge: Abingdon, New York, 2011), pp.47-73; Hendrix, C.S. and Salhyan, I., ‘No news is good news: Marc and recapture for event data when reporting probabilities are less than one’, *International Interactions*, vol.41, no.2 (Apr. 2015), pp.392-406.

¹⁸ Докладніше див. сайт проєкту *GDELT*, <<http://gdeltproject.org/>>.

¹⁹ Grimmer, J. and Stewart, B.M., ‘Text as data: The promise and pitfalls of automatic content analysis for political texts’, *Political Analysis*, vol.3, no.21 (Summer 2013), pp.267-297; Nardulli, P., Althaus, S.L. and Hayes, M., ‘A progressive supervised-learning approach to generating rich civil strife data’, *Sociological Methodology*, vol.45, no.1 (Aug. 2015), pp.148-183

²⁰ Nardulli et al. (посилання 19).

необхідних для підтримки великих і складних баз даних, залишаються значні інформаційні прогалини та виникають нові проблемні питання.

Інтенсивність збройного насильства

Для змістовного обговорення певних питань, зокрема згаданої вище довгострокової тенденції насильства, досі бракує показників, що всебічно та достовірно характеризують рівні колективного насильства. Зростаюча кількість наявних сьогодні показників не обов'язково вказує єдиний напрям розвитку. Хоча це розмаїття може допомогти краще зрозуміти складність колективного насильства, єдиним наявним наразі індикатором для порівняння та узагальнення даних є число загиблих як прямий наслідок насильства. Але насильницькі смерті є лише одним із показників ціни колективного насильства, хоч і важливим. Зокрема, він не враховує смерті, опосередковано пов'язані із застосуванням сили, у т.ч. внаслідок занепаду систем охорони здоров'я чи санітарії. Не враховує він і психологічних наслідків застосування чи загрози збройного насильства, зокрема масових бомбардувань. Деякі дані, зокрема стосовно біженців і внутрішньо переміщених осіб, є корисними для оцінювання гуманітарної ціни насильства, але їх важко поєднати чи порівняти з даними про насильство з метою отримання повнішої картини²¹. Для кращої оцінки інтенсивності збройного насильства пропонуються цікаві методи, що ґрунтуються на опитуваннях, але їх важко реалізувати²². Крім даних про жертви, іншими потенційним шляхом оцінки інтенсивності насильства міг би бути збір даних про суб'єктів насильства або кількість застосованої зброї²³.

Відмінності в даних і, що важливіше, розбіжності стосовно форм колективного насильства, що підлягають розгляду, схоже, також зумовили відсутність критеріїв оцінки в нещодавно узгоджених Цілях сталого розвитку (*Sustainable Development Goals*). Найперше завдання ЦСР 16 передбачає: “Значне скорочення поширеності всіх форм насильства та зменшення смертності від цього явища в усьому світі”²⁴; але немає вказівок, як слід вимірювати насильство²⁴.

Узагальнення даних

З цим питанням пов'язана необхідність зменшення прогалин між масивами даних, що виникають внаслідок відмінності методів їх збору. Відмінності між масивами даних через різні концепції та визначення форм насильства повинні були б бути перевагою, оскільки це дає взаємодоповнюваність.

²¹ Корисним джерелом таких даних в Інтернеті є статистична онлайн база даних про населення (*Statistical Online Population Database*) Верховного комісара ООН у справах біженців, <<http://www.unhcr.org/45c06c662.html>>.

²² Smith, R.P., ‘The economic costs of military conflict’, *Journal of Peace Research*, vol.51, no.2 (Mar. 2014), pp.245-256.

²³ Це вже зафіксовано в *GBAV* стосовно використання стрілецької зброї. Нові джерела даних про використання зброї у конфліктах, зокрема *iTrace*, обіцяють у майбутньому докладніші звіти.

²⁴ Про Цілі сталого розвитку див. розділ 9 цього видання.

Але різні методики, у принципі, не повинні спричиняти різні відповіді на важливі наукові та політичні питання. Нинішні відмінності в масивах даних досі є наслідком різних підходів до збору даних. Виразним прикладом цього є наведені вище дані про жертви збройного насильства. Дані для *UCDP* збираються з багатьох медіа-джерел, а також з повідомлень різних урядових і неурядових організацій, що містять дані про жертви. З іншого боку, дані проекту *GBAV*, надходять переважно від таких національних і міжнародних організацій, як ВООЗ та Управління ООН з питань наркотиків і злочинності, де використовуються дані про смертність, отримані на підставі свідочств про смерть чи відомостей з медичних джерел²⁵.

Процеси конфліктів

Інші вимоги до додаткових і нових даних про збройне насильство мали б передбачати можливість проведення досліджень: процесів ескалації колективного насильства; недопущення використання насильства; мінливості використання насильства та інших форм протистояння в конфліктах; деескалації насильства. Нові джерела даних з більш структурованою інформацією про колективне насильство дають кращу основу для вивчення динаміки конфлікту, але мають бути всебічно пов'язані з іншою інформацією, зокрема про формування угруповань, вибір ними методів діяльності та їх підтримку ззовні²⁶. Дослідження соціальних рухів, наприклад, програма Політика конфронтації (*Politics of Contention*), дають певне уявлення про політичні процеси, що могло б допомогти визначити можливості використання додаткових масивів даних²⁷. Це також забезпечило б місток до вивчення ненасильницьких політичних акцій – галузі досліджень, яка останнім часом правомірно отримала більшу увагу²⁸.

Висновки

Останніми роками значно підвищилися доступність і достовірність масивів даних про різні форми насильства. Це супроводжується політичним і науковим інтересом до таких даних з метою кращого розуміння насильства і

²⁵ Управління ООН з питань наркотиків і злочинності веде базу даних про вбивства та публікує доповіді Глобальні дослідження проблем убивств (*Global Studies on Homicide*), що охоплюють лише кримінальні форми вбивства, тим самим залишаючи поза увагою більшість смертей під час війни. Дані про них надходять насамперед від ВООЗ. Див.: Geneva Declaration (посилання 11). Стосовно інших методів збору даних про насильницькі смерті див.: Spagat, M., 'Estimating the human costs of war: The sample survey approach', eds M.R.Garfinkel and S.Skaperdas, *The Oxford Handbook of the Economics of Peace and Conflict* (Oxford University Press: Oxford, 2012), pp.318-341, а також підрозділ V цього розділу.

²⁶ *UCDP* нещодавно додала масив даних про зовнішню підтримку. Про зовнішню підтримку у збройних конфліктах див. розділ 4 цього видання.

²⁷ Tilly, C., *Contentious Performances* (Cambridge University Press: Cambridge, 2007).

²⁸ Chenoweth, E. and Cunningham, K.G., 'Understanding nonviolent resistance: An introduction', *Journal of Peace Research*, vol.50, no.3 (May 2013), pp.271-276. Ченовет (*Chenoweth*) з колегами з Денверського університету коштом Центрального розвідувального управління США в рамках Робочої групи з питань політичної нестабільності (*Political Instability Task Force*) започаткували формування масиву даних про значимі випадки конфронтації (*Major Episodes of Contention*), що, як очікується, охопить випадки насильства та "змішані" події.

пом'якшення його наслідків. Однак, як показують дуже різнопланові дані про число жертв у різноманітних збройних конфліктах, збір даних про насильство продовжує залишатися проблематичним²⁹. Зростаюча неоднорідність даних про насильство є водночас як приводом для більш детальних оцінок, так і викликом для узагальнення інформації про події на місцях. Як засвідчує відсутність індикаторів ЦСР 16, потрібні подальші зусилля в напрямі пошуку кращих способів визначення у вигляді даних причин, ціни та наслідків насильства.

²⁹ Див. підрозділ V цього розділу.

II. Структура збройних конфліктів 2006-2015рр.

ЛОТТА ТЕМНЕР, ЕРІК МЕЛАНДЕР

У цьому підрозділі в загальних рисах розглядаються активні збройні конфлікти за 10 минулих років з особливою увагою до 2015р.¹ Збройний конфлікт тут визначено як суперечку між двома сторонами, принаймні одна з яких є урядом держави, з приводу влади або/та території, в якій використання збройної сили сторонами призводить до принаймні 25 загиблих унаслідок бойових дій упродовж календарного року. Збройні конфлікти, що призвели до загибелі внаслідок бойових дій 1 000 осіб упродовж року, класифікуються в цьому році як “війна”; інші – як “невеликі збройні конфлікти”. Це визначення поширюється як на конфлікти низької інтенсивності, що тривають лише один чи кілька років – зокрема, територіальний конфлікт між індійським сепаратистським повстанським угрупованням Армія національного визволення Гаро (*Garo National Liberation Army, GNLA*), що вважався активним у 2012 і 2014рр., – так і на високоінтенсивні затяжні конфлікти, що охоплюють тривалий період – наприклад, конфлікт за владу в Афганістані, в якому з 1978р. уряди один за одним воювали та досі воюють проти різних повстанських угруповань. Отже, в цьому підрозділі конфлікт класифікується як “активний”, якщо бойові дії спричиняють загибель 25 чи більше осіб за рік. Випадки, в яких з певної причини цього порогу не досягнуто, наприклад, через деескалацію бойових дій чи домовленість про припинення вогню, *UCDP* не вважає активними конфліктами².

Глобальна картина

Кількість активних збройних конфліктів у 2015р. зросла з 41 до 50 або на 22%, порівняно з минулим роком (таблиця 6.3)³. Це відповідає тенденції попереднього шестирічного періоду, що від року в рік характеризувався різкими перепадами в кількості конфліктів, а в останні три роки – її різким збільшенням. Як показано нижче, зростання у 2015р., порівняно з 2014р., сталося переважно через поширення войовничого салафістського джихадистського угруповання Ісламська держава (ІД) на нові території. Це викликало

¹ Для *Щорічників СППІ 2012-2014* Упсальська Програма збору даних про конфлікти (*UCDP*) готувала розділи про “організоване насильство”, яке охоплює збройні конфлікти, недержавні конфлікти (конфлікти між недержавними суб’єктами) та одностороннє насильство (насильство держави чи організованої групи проти незброєних цивільних). *UCDP* презентує нові дані про всі ці категорії у вересневому випуску *Journal of Peace Research*, що буде розміщений у вільному доступі на сайті <ucdp.uu.se>.

² Слід зауважити, що віднесення конфліктів до вже не активних – тобто з порогом, нижчим за 25 загиблих упродовж календарного року, – не означає його розв’язання і завершення на тривалий термін. У деяких конфліктах про це можна зробити остаточний висновок лише з часом. Тому, якщо в цьому підрозділі конфлікт названо неактивним, це означає лише, що його не віднесено до активних збройних конфліктів за певний рік.

³ У попередніх публікаціях *UCDP* повідомлялося про 40 активних збройних конфліктів у 2014р. Через появу нової інформації цей показник змінено на 41.

появу і приєднання до ІД нових груп, а також трансформацію вже активних конфліктів у такі, що рахуються *UCDP* як нові⁴.

Лише один з 50 активних конфліктів був міждержавним (Індія-Пакистан). Така мала кількість міждержавних конфліктів – не новина. За період 2006-2015рр. було лише чотири міждержавні конфлікти (між Камбоджею і Таїландом, Джибуті та Еритреєю, Індією і Пакистаном, Південним Суданом і Суданом), а впродовж одного року – не більше одного. Решта 49 конфліктів точилися всередині держав – з приводу влади (19), території (29), комплексний (1). Хоча співвідношення конфліктів за цими двома видами суперечок (або предметами конфлікту) в різні роки змінювалося (в певному році було більше конфліктів з приводу влади, в іншому – території), але у 2015р. розрив між ними був найбільшим із зафіксованих у 2006-2015рр. Кількість територіальних конфліктів у 2015р. суттєво зросла – значною мірою через зміни, пов'язані з ІД, про що йтиметься нижче.

Останніми роками сталося явне зростання – як в абсолютних, так і у відносних показниках – кількості інтернаціоналізованих внутрішніх конфліктів, або конфліктів, у яких війська держави, сторонньої стосовно основного конфлікту, допомагають одному з учасників. Це зростання тривало у 2015р. Впродовж року у 20 з 49 внутрішніх конфліктів (41%) брали участь війська інших держав, що воювали за одну або обидві сторони конфлікту. На сьогодні частка інтернаціоналізованих конфліктів є найвищою за період 2006-2015рр., який у довгостроковій перспективі виявився також періодом, найбільш багатим на такого роду конфлікти. Як зазначалось у попередніх *Щорічниках* та інших публікаціях, це викликає тривогу, адже дослідження показали, що зовнішнє втручання часто робить конфлікти більш смертоносними і тривалими⁵. Варто зауважити, що у 2015р. 10 інтернаціоналізованих конфліктів точилися з ІД, Аль-Каїдою (у т.ч. Аль-Каїдою в Ісламському Магрибі, *AQIM*) та з Талібаном.

У 2015р. було зафіксовано 11 війн, що на одну менше, ніж у 2014р. – у піковий рік періоду. У 2006-2013рр. кількість війн коливалася від чотирьох до семи. Відсоток війн (22%) у 2015р. залишався надзвичайно високим, хоча й нижчим, ніж у 2014р., коли 29% активних конфліктів були класифіковані як війни.

Дві війни, зафіксовані у 2014р., у 2015р. вже не фігурували в даних *UCDP* як активні (Ізраїль: Палестина та Україна: Донецьк), а в одній відбулася деескалація до рівня невеликого збройного конфлікту (Південний Судан). Інтенсивність одного раніше зафіксованого конфлікту зросла у 2015р. до рівня війни (Судан), а також виник ще один новий конфлікт такої ж високої інтенсивності (Нігерія: ІД).

⁴ Для трансформації конфлікту в новий достатньо, щоб організація, яка воює з урядом: (а) змінила назву чи приєдналася до іншої групи; (б) заявила про нову суперечку. Обидві ці вимоги задовольняються у двох випадках вже існуючих угруповань, що присягають ІД і вступають до неї: вони приєднуються до ІД і перетворюються на нові провінції, або “вілайяти” створеного ІД халіфату; вони починають територіальні конфлікти зі “своїми” урядами, виборюючи належність своїх провінцій до майбутньої Ісламської держави. Про ІД див. підрозділ II розділу 2 цього видання.

⁵ Див., наприклад: Themner, L. and Wallensteen, P., ‘Armed conflicts, 1946-2010’, *Journal of Peace Research*, vol.48, no.4 (July 2011), pp.525-536; підрозділ III цього розділу та підрозділ I розділу 4 цього видання.

Таблиця 6.3. Активні збройні конфлікти у 2015р.

Докладніше визначення використаних термінів див. у примітках до таблиці.

Місце ^а	Сторони ^б	Причина конфлікту ^в	Рік початку ^г	Інтенсивність	Зміни відносно 2014р. ^д
<i>Африка</i>					
Алжир	Уряд Алжиру проти Аль-Каїди в Ісламському Магрибі (al-Qaeda in the Islamic Maghreb, AQIM)	влада	1998/1999	невеликий	↘
Бурунді	Уряд Бурунді проти Республіканських сил Бурунді (<i>Les Forces Republicaines du Burundi, Forebu</i>) проти військової фракції генерала Г.Нійомбарє (<i>Godefroid Niyombare</i>)	влада	2015/2015	невеликий	н.а.
			2015/2015	невеликий	н.а.
Камерун	Уряд Камеруну, Чаду проти Боко Харам (Boko Haram)	влада	2015/2015	невеликий	н.а.
Камерун	Уряди Камеруну, Чаду проти Ісламської держави	територія (Ісламська держава)	2015/2015	невеликий	н.а.
Чад	Уряд Чаду проти Ісламської держави	територія (Ісламська держава)	2015/2015	невеликий	н.а.
Ефіопія	Уряд Ефіопії проти Фронту національного визволення Огадену (ONLF)	територія (Огаден)	1994/1994	невеликий	→
Ефіопія	Уряд Ефіопії проти Фронту визволення Оромо (OLF)	територія (Оромія)	1974/1977	невеликий	н.а.
Кенія	Уряд Кенії проти Аш-Шабаб (al-Shabab)	територія (Північно-Східна провінція та узбережжя)	2015/2015	невеликий	н.а.
Лівія	Уряд Лівії проти Сил Палати представників (Forces of the House of Representatives)	влада	2015/2015	невеликий	н.а.
Лівія	Уряд Лівії проти Ісламської держави	територія (Ісламська держава)	2015/2015	невеликий	н.а.
Малі	Уряди Малі, Франції, <i>MINUSMA</i> ^е проти Аль-Каїди в Ісламському Магрибі (<i>AQIM</i>)	влада	2009/2009	невеликий	↘
Малі	Уряд Малі, <i>MINUSMA</i> проти Національного руху визволення Азаваду (<i>Mouvement national pour la libération de l'Azawad, CMA</i>)	територія (Азавад)	2012/2012	невеликий	↘
Малі	Уряд Малі проти Фронту визволення Масіні (<i>Front de Libération du Macina, FLM</i>)	територія (Імперія Масіна)	2015/2015	невеликий	н.а.

Місце ^а	Сторони ^б	Причина конфлікту ^в	Рік початку ^г	Інтенсивність	Зміни відносно 2014р. ^д
Нігер	Уряди Нігеру, Чаду проти Ісламської держави	територія (Ісламська держава)	2015/2015	невеликий	н.а.
Нігерія (Нігерія, Нігер, Чад)	Уряди Нігерії, Чаду, Нігеру проти Боко Харам (<i>Boko Haram</i>)	влада	2009/2009	війна	↘
Нігерія	Уряди Нігерії, Чаду, Нігеру проти Ісламської держави	територія (Ісламська держава)	2015/2015	війна	н.а.
Сомалі (Сомалі, Кенія)	Уряд Сомалі, <i>AMISOM</i> ^е проти Аш-Шабаб (<i>al-Shabab</i>)	влада	2008/2008	війна	↗
Південний Судан	Уряди Південного Судану, Судану проти <i>SPLM/A</i> в опозиції	влада	2013/2013	невеликий	↘
Судан	Уряд Судану проти Спільних сил спротиву Дарфуру (<i>Darfur Joint Resistance Forces</i>)	влада	2014/2014	невеликий	↘
	проти Революційного фронту Судану (<i>Al-Jabhat Al-Thawriyat Al-Sudan, SRF</i>)		2011/2011	війна	↗
Уганда	Уряди Уганди, ДРК проти Альянсу демократичних сил (<i>Alliance of Democratic Forces, ADF</i>)	влада	1996/1996	невеликий	↘
<i>Америка</i>					
Колумбія	Уряд Колумбії проти Армії національного визволення (<i>Ejército de Liberacion Nacional, ELN</i>)	влада	1965/1966	невеликий	н.а.
	проти Революційних збройних сил Колумбії (<i>Fuerzas armadas revolucionarias colombianas, FARC</i>)		1964/1964	невеликий	↘
США (Афганістан, Пакистан, Сирія)	Уряди США, Афганістану, Пакистану проти Аль-Каїди	влада	2001/2001	невеликий	↘
<i>Азія</i>					
Афганістан (Афганістан, Пакистан)	Уряди Афганістану, Пакистану, США проти Талібану	влада	1995/1995	війна	↗
Афганістан	Уряди Афганістану, Пакистану, США проти Ісламської держави	територія (Ісламська держава)	2015/2015	невеликий	н.а.
Індія	Уряд Індії проти Комуністичної партії Індії - Маоїстської (<i>Communist Party of India-Maoist, CPI-Maoist</i>)	влада	2005/2005	невеликий	↘
Індія (Індія, М'янма)	Уряд Індії проти Об'єднаного фронту визволення Заходу Південно-Східної Азії (<i>United Liberation Front of Western South East Asia, UNLFW</i>)	територія (Захід Південно-Східної Азії)	2015/2015	невеликий	н.а.

Місце ^а	Сторони ^б	Причина конфлікту ^в	Рік початку ^г	Інтенсивність	Зміни відносно 2014р. ^д
Індія	Уряд Індії проти кашмірських повстанців	територія (Кашмір)	1984/1990	невеликий	↘
Індія, Пакистан	Уряд Індії проти Уряду Пакистану	територія (Кашмір)	1948/1948	невеликий	↘
М'янма	Уряд М'янми проти Організації незалежності Качина (<i>Kachin Independence Organization, KIO</i>)	територія (Шан)	1961/1961	невеликий	↗
М'янма	Уряд М'янми проти Армії Національно-демократичного альянсу М'янми (<i>Myanmar National Democratic Alliance Army, MNDAA</i>)	територія (Коканг)	2009/2009	невеликий	↗
М'янма	Уряд М'янми проти Фронту визволення держави Паулуног (<i>Palaung State Liberation Front, PSLF</i>)	Територія (Паулуног)	1994/2013	невеликий	↗
М'янма	Уряд М'янми проти Партії прогресу держави Шан (<i>Shan State Progress Party, SSPP</i>)	територія (Шан)	2006/2011	невеликий	н.а.
Пакистан	Уряди Пакистану, Афганістану проти Руху Талібан у Пакистані (<i>Tehrik-i-Taliban Pakistan, TTP</i>)	влада	2007/2007	війна	↘
Пакистан	Уряд Пакистану проти Армії визволення Белуджистану (<i>Baluchistan Liberation Army, BLA</i>)	територія (Белуджистан)	2004/2004	невеликий	↘
	проти Белудзького визвольного фронту (<i>Baloch Liberation Front, BLF</i>)		1973/1974	невеликий	н.а.
	проти Республіканської армії Белуджистану (<i>Balochistan Republican Army, BRA</i>)		2007/2008	невеликий	↘
Філіппіни	Уряд Філіппін проти Комуністичної партії Філіппін (<i>Communist Party of the Philippines, CPP</i>)	влада	1969/дрібний		↘
Філіппіни	Уряд Філіппін проти Групи Абу Саяфа (<i>Abu Sayyaf Group, ASG</i>)	територія (Мінданао)	1993/1993	невеликий	↗
	проти Ісламських бійців за свободу Бангсаморо (<i>Bangsamoro Islamic Freedom Fighters, BIFFM</i>)		2012/2012	невеликий	↗
	проти Ісламського фронту визволення Моро (<i>Moro Islamic Liberation Front, MILF</i>)		1990/1990	невеликий	н.а.
Таїланд	Уряд Таїланду проти повстанців Патані	територія (Патані)	1965/2003	невеликий	↘
<i>Європа</i>					
Азербайджан (Азербайджан, Вірменія)	Уряд Азербайджану проти Нагірно-Карабаської Республіки та Уряду Вірменії	територія (Нагірний Карабах)	1991/1991	невеликий	↗
Росія	Уряд Росії проти сил Емірату Кавказ	територія (Емірат Кавказ)	2007/2007	невеликий	↘

Місце ^а	Сторони ^б	Причина конфлікту ^в	Рік початку ^г	Інтенсивність	Зміни відносно 2014р. ^д
Росія	Уряд Росії проти Ісламської держави	територія (Ісламська держава)	2015/2015	невеликий	н.а.
Україна	Уряд України проти Об'єднаних збройних сил "Новоросії" та Уряду Росії	територія ("Новоросія")	2014/2014	війна	↘
<i>Близький Схід</i>					
Єгипет	Уряд Єгипту проти Ісламської держави	територія (Ісламська держава)	2014/2015	невеликий	н.а.
Ірак (Ірак, Франція, Сирія)	Уряди Іраку, Австралії, Бахреїну, Бельгії, Канади, Данії, Франції, Йорданії, Нідерландів, Саудівської Аравії, ОАЕ, Великої Британії, США проти Ісламської держави (ІД)	влада	2004/2004	війна	↘
Ліван	Уряд Лівану проти Ісламської держави	територія (Ісламська держава)	2014/2014	невеликий	↘
Сирія	Уряди Сирії, Ірану, Росії проти сирійських повстанців	влада	2011/2011	війна	..
Сирія	Уряди Сирії, Ірану, Росії проти Ісламської держави	територія (Ісламська держава)	2013/2013	війна	..
Сирія	Уряд Сирії проти Партії Демократичний союз (Partiya Yekitiya Demokrat, PYD)	територія (влада/ Західний Курдистан)	2012/2015	невеликий	н.а.
Туреччина (Туреччина, Ірак)	Уряд Туреччини проти Робітничої партії Курдистану (Partiya Karkerên Kurdistan, PKK)	територія (Курдистан)	1983/1984	невеликий	н.а.
Ємен	Уряд Ємену проти Ансаролли (Ansarallah) проти Аль-Каїди на Аравійському півострові (al-Qaeda in the Arabian Peninsula, AQAP)	влада	2014/2014	невеликий	↘
			2009/2009	невеликий	↘
	проти сил Гаді (Hadi), коаліції на чолі із Саудівською Аравією ^{жс}		2015/2015	війна	н.а.
Ємен	Уряд Ємену проти Ісламської держави	територія (Ісламська держава)	2015/2015	невеликий	н.а.

MINUSMA – (UN Multidimensional Integrated Stabilization Mission in Mali, Багатоцільова об'єднана стабілізаційна місія ООН у Малі); *AMISOM* – (African Union Mission in Somalia, Місія Африканського Союзу в Сомалі); ДРК – Демократична Республіка Конго.

Примітка: місця конфліктів у таблиці наведені (за англійським алфавітом) за п'ятьма географічними регіонами: Африка (крім Єгипту); Америка (Північна, Центральна, Південна Америка та Карибський басейн); Азія (Океанія, Австралія і Нова Зеландія); Європа (в т.ч. Кавказ); Близький Схід (у т.ч. Єгипет).

^a Місце означає країну, де уряду кинуте виклик з боку опозиційної організації. Якщо бойові дії тривали в іншому місці, то всі країни, де точилися бої, зазначені в дужках. Назва місця наведена один раз для кожного конфлікту в цьому місці. В цьому місці може бути лише один конфлікт з приводу влади і один – території.

^b Першими наведені урядова сторона та її союзники, далі – опозиційні сторони, якими можуть бути організації чи інші держави. Опозиційна організація – будь-яке неурядове угруповання, що публічно оголосило свою назву та політичні цілі, для досягнення яких використовує збройну силу. В цьому стовпчику перелічені лише сторони та союзи, які були активними у 2015р. Кома між двома учасниками бойових дій означає союз. У випадках, коли два уряди заявили несумісні позиції, наприклад, стосовно спільного кордону, вони наведені в алфавітному порядку.

^c Заявлений предмет конфлікту, “влада”, “територія” або “влада/територія”, означає, що він стосується: (а) урядування, зокрема політичної системи, зміни центрального уряду чи його складу; (б) території, тобто контролю над територією (міждержавний конфлікт), її відокремлення або автономії; (в) влади та території, тобто поєднання обох причин, коли неможливо визначити первинну. В одному місці можуть бути суперечки з приводу кількох різних територій, але лише одна – з приводу влади.

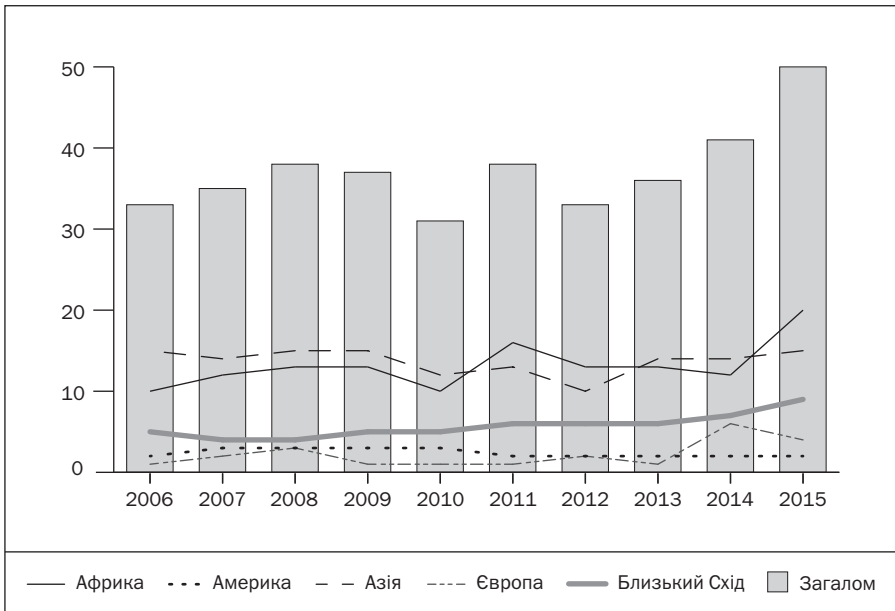
^d Рік початку означає початок протистояння (тобто боротьби між урядом і повстанським угрупованням або іншим урядом). Першим наведено рік, у якому зафіксований перший смертельний випадок внаслідок бойових дій, другим – рік, у якому протистояння вперше призвело до не менше 25 загиблих від бойових дій.

^e Зміни відносно 2014р. показують, що у 2015р. число загиблих унаслідок бойових дій зросло (↗), зменшилося (↘) чи лишилося таким самим (→). Якщо у 2014р. протистояння було неактивним, то у стовпчику зазначено “н.а.”. У випадку Сирії позначка (..) означає, що інформацію про число жертв неможливо класифікувати за типом конфлікту, оскільки за 2014р. є лише сумарні дані стосовно всієї країни.

^f У 2015р. до складу *MINUSMA* належали війська від (за англійським алфавітом) Вірменії, Австрії, Бангладеш, Бельгії, Беніну, Бутану, Боснії та Герцеговини, Буркіна-Фасо, Бурунді, Камбоджі, Камеруну, Чаду, Китаю, Кот-д’Івуару, Чехії, Данії, Джибуті, Демократичної Республіки Конго, Єгипту, Сальвадору, Естонії, Фінляндії, Франції, Гамбії, Німеччини, Гани, Гвінеї, Гвінеї-Бісау, Індонезії, Італії, Йорданії, Кенії, Латвії, Ліберії, Мадагаскару, Мавританії, Непалу, Нідерландів, Нігеру, Нігерії, Норвегії, Португалії, Румунії, Руанді, Сенегалу, Сьєрра-Леоне, Швеції, Швейцарії, Того, Тунісу, Туреччини, Великої Британії, США та Ємену. Варто зауважити, що Франція, крім надання військ до *MINUSMA*, розгорнула війська в рамках контр-терористичної операції *Barkhane* під власним керівництвом.

^g У 2015р. *AMISOM* складалася з військ від Бурунді, Джибуті, Ефіопії, Гани, Кенії, Нігерії, Сьєрра-Леоне та Уганди.

^ж До складу коаліції на чолі із Саудівською Аравією належать збройні сили з Бахреїну, Єгипту, Йорданії, Кувейту, Марокко, Катару, Саудівської Аравії, Судану та Об’єднаних Арабських Еміратів.

Діаграма 6.1. Кількість збройних конфліктів у 2006-2015рр.: загалом і за регіонами

Регіональна структура

В Африці у 2015р. було зафіксовано 20 конфліктів – це регіон з найбільшою їх загальною кількістю. Азія того року була другим найбільш конфліктним регіоном з 15 активними конфліктами; наступні місця посідають Близький Схід (дев'ять), Європа (чотири), та Америка (два). Регіональний розподіл конфліктів у період 2006-2015рр. показано в таблиці 6.4. На діаграмі 6.1 показано регіональний розподіл загальної кількості активних конфліктів за кожен рік періоду.

У 2006-2015рр. в Африці зафіксовано 35 конфліктів, що є найбільшою кількістю з усіх регіонів⁶. Помітне зростання кількості конфліктів в Африці спостерігалось з 2006р. (10 активних конфліктів), по 2015р. (20), але однозначної тенденції немає. Попередній пік (16 конфліктів) спостерігався у 2011р.; в інші роки ця кількість коливалася від 10 до 13. Вражаючою особливістю африканського регіону є переважання конфліктів з приводу влади. За винятком 2015р., такі конфлікти становили переважну більшість кожного року, сягаючи в окремі роки 80% загальної кількості.

⁶ 35 конфліктів, зафіксованих в Африці у 2006-15рр. (за англійським алфавітом): Алжир; Ангола; Кабінда; Бурунді; Камерун; Камерун: Ісламська держава; Центральноафриканська Республіка; Чад; Чад: Ісламська держава; Кот-д'Івуар; Джибуті - Еритрея: спільний кордон; ДРК; ДРК: Королівство Конго; ДРК: Катанга; Ефіопія: Огаден; Ефіопія: Оромія; Кенія: Північно-Східна провінція та узбережжя; Лівія; Лівія: Ісламська держава; Малі; Малі: Азавад; Малі: Імперія Масіна; Мавританія; Мозамбік; Нігер; Нігер: Ісламська держава; Нігерія; Нігерія: Ісламська держава; Руанда; Сенегал: Касаманс; Сомалі; Південний Судан; Південний Судан - Судан: спільний кордон; Судан; Судан: Абьей; Уганда. Якщо подано лише назву країни, це означає конфлікт з приводу влади. Якщо конфлікт відбувається з приводу території, назва відповідної території зазначена після назви країни.

Другим регіоном за кількістю конфліктів у 2006-2015рр. була Азія – 29⁷. У 2015р. там було 15 активних конфліктів, що дорівнює їх кількості в перший рік періоду, а також піковому значенню за 10 років. В різні роки їх кількість коливалася від 10 до 15. На відміну від Африки, переважна більшість азійських конфліктів точилися з приводу території. Це стосується як загальної кількості за цей період (22), так і всіх років, коли територіальні конфлікти становили 58-73% всіх конфліктів. Головними “контрибуторами” великої кількості територіальних конфліктів були Індія і М’янма, де разом сталися 14 таких конфліктів за цей період.

В Америці у 2006-2015рр. зафіксовано лише три конфлікти – найменша кількість з усіх регіонів. Два конфлікти були активними на початку цього періоду, обидва – у 2015р. (США та Колумбія)⁸. Ці два конфлікти фіксувалися кожного року періоду. Ще один активний конфлікт точився у 2007-2010рр. між Урядом Перу та повстанським угрупованням *Sendero Luminoso*.

В Європі за цей період було дев’ять активних конфліктів.⁹ У 2006р. активним був лише один конфлікт, наступні сім років їх кількість становила від одного до трьох. Різкий стрибок стався у 2014р., коли їх кількість зросла до шести, переважно через події в Україні. У 2015р. кількість конфліктів зменшилася до чотирьох.

На Близькому Сході у 2006-2015рр. було 13 активних конфліктів¹⁰. У регіоні відбулось очевидне, хоч і не рівномірне зростання річної кількості конфліктів – з п’яти у 2006р. до дев’яти у 2015р. Близькосхідні конфлікти дали велику частку війн у 2014-2015рр.: у цьому регіоні точилися 42% усіх війн у 2014р. і 36% – у 2015р.

Зміни в таблиці конфліктів за 2015р.

Нові конфлікти, пов’язані з Ісламською державою

Дев’ять із 12 нових конфліктів, додані до таблиці у 2015р., були пов’язані з експансією ІД. Очільник ІД Абу Бакр аль-Багдаді (*Abu Bakr al-Baghdadi*) в липні 2014р. оголосив створення на частині території Сирії та Іраку “халіфату”, зажадав вірності від усіх праведних мусульман світу та заявив, що ІД продовжить збирати землі з метою поширення своєї території в усьому світі¹¹. Це мало два наслідки: були створені чотири нові угруповання

⁷ 29 конфліктів, зафіксованих в Азії у 2006-15рр. (за англійською абеткою): Афганістан; Афганістан: Ісламська держава; Бангладеш; Камбоджа - Таїланд: спільний кордон; Китай: Східний Туркестан; Індія; Індія: Ассам; Індія: Бодоленд; Індія: Гароленд; Індія: Ісламська держава; Індія: Маніпур; Індія: Кашмір; Індія: Захід Південно-Східної Азії; Індія - Пакистан: Кашмір; Малайзія: Сабах; М’янма: Карен; М’янма: Качин; М’янма: Коканг; М’янма: Нагаленд; М’янма: Паулунг; М’янма: Шан; Непал; Пакистан; Пакистан: Белуджистан; Філіппіни; Філіппіни: Мінданао; Шрі-Ланка: Елам; Таджикистан; Таїланд: Патані.

⁸ Конфлікт між Урядом США та Аль-Каїдою.

⁹ Дев’ять конфліктів, зафіксованих у Європі у 2006-2015рр: Азербайджан: Нагірний Карабах; Грузія: Південна Осетія; Росія: Емірат Кавказ; Росія: Чечня; Росія: Ісламська держава; Україна; Україна: Донецьк; Україна: Луганськ; Україна: “Новоросія”.

¹⁰ 13 конфліктів, зафіксованих на Близькому Сході у 2006-2015рр: Єгипет; Єгипет: Ісламська держава; Ізраїль: Палестина; Ізраїль: Південний Ліван; Іран; Ірак; Ліван: Ісламська держава; Сирія; Сирія: Ісламська держава; Сирія: влада/Західний Курдистан; Туреччина: Курдистан; Ємен; Ємен: Ісламська держава.

¹¹ Abu Mohammad al-Adnani al-Shami, ‘This is the promise of Allah’, 19 June 2014. Про ІД див. також підрозділ II розділу 2 цього видання.

Таблиця 6.4. Кількість збройних конфліктів у 2006-2015рр.: за регіонами, причинами та інтенсивністю

Регіон	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
<i>Африка</i>										
Причина										
Влада	8	7	8	9	8	12	9	10	9	10
Територія	2	5	5	4	2	4	4	3	3	10
Влада/територія	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Інтенсивність										
Невеликий	8	11	12	11	8	13	11	11	9	16
Війна	2	1	1	2	2	3	2	2	3	4
<i>Америка</i>										
Причина										
Влада	2	3	3	3	3	2	2	2	2	2
Територія	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Влада/територія	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Інтенсивність										
Невеликий	2	3	3	3	3	2	2	2	2	2
Війна	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
<i>Азія</i>										
Причина										
Влада	5	4	4	4	5	5	4	4	4	4
Територія	10	10	11	11	7	8	6	10	10	11
Влада/територія	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Інтенсивність										
Невеликий	13	12	12	12	10	11	8	12	12	13
Війна	2	2	3	3	2	2	2	2	2	2
<i>Європа</i>										
Причина										
Влада	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0
Територія	1	2	3	1	1	1	2	1	5	4
Влада/територія	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Інтенсивність										
Невеликий	1	2	3	1	1	1	2	1	4	3
Війна	0	0	0	0	0	0	0	0	2	1
<i>Близький Схід</i>										
Причина										
Влада	2	2	2	3	3	4	3	3	4	3
Територія	3	2	2	2	2	2	2	2	3	5
Влада/територія	0	0	0	0	0	0	1	1	0	1
Інтенсивність										
Невеликий	4	3	2	3	4	5	4	4	2	5
Війна	1	1	2	2	1	1	2	2	5	4
<i>Всього за причинами</i>										
Влада	17	16	17	19	19	23	18	19	20	19
Територія	16	19	21	18	12	15	14	16	21	30
Влада/територія	0	0	0	0	0	0	1	1	0	1
Всього	33	35	38	37	31	38	33	36	41	50
<i>Всього за інтенсивністю</i>										
Невеликий	28	31	32	30	26	32	27	30	29	39
Війна	5	4	6	7	5	6	6	6	12	11
Всього	33	35	38	37	31	38	33	36	41	50

ІД, а два вже існуючі ісламістські угруповання присягнули аль-Багдаді і приєдналися до ІД. Згодом явище, відносно обмежене географічно у 2014р. – коли фіксувалися конфлікти з урядами Іраку, Сирії і Лівану, – у 2015р. вийшло на новий рівень¹². У 2015р. ІД брала участь у 12 збройних конфліктах, дев'ять з яких були новими¹³.

Повний кількісний опис появи першого кластеру угруповань ІД – тих, що з'явилися у 2014-2015рр. як нові самостійні одиниці, – зробити важко. Багато з того, що стосується зміни підпорядкування та міграції бойовиків між різними угрупованнями, оповите таємницею, тому час і деталі подій часто залишаються неясними. Однак у всіх чотирьох випадках створення нових угруповань ІД, вони, схоже, виникли внаслідок поєднання свідомих дій базових угруповань ІД, переходу на їх бік впливових командирів і залучення бойовиків з раніше створених угруповань. Це ілюструється появою ІД в Афганістані. Ймовірно, близько 70 бойовиків ІД з Іраку та Сирії, які наразі є ядром крила ІД у країні, прибули до Афганістану десь у 2014р. До них приєдналися місцеві командири, а в січні 2015р. шість колишніх керівників Руху Талібан у Пакистані (*Tehrik-i-Taliban Pakistan, TTP*) присягнули аль-Багдаді. Як наслідок, ІД заявила про створення вілайяту Хорасан – нової провінції ІД на афгано-пакистанському кордоні¹⁴.

Поява другого кластеру нових угруповань ІД – тих, що раніше діяли як окремі організації з власними цілями і структурою, – є більш зрозумілою. І Боко Харам, що воює за владу в Нігерії та Камеруні, і Ансар Байт аль-Макдіс (*Ansar Bayt al-Maqdis*), що раніше воювало за повалення світського Уряду в Каїрі, перетворилися після прийняття аль-Багдаді їх присяги на підрозділи ІД. Коли Боко Харам стала західноафриканським крилом ІД, її конфлікти з урядами Нігерії і Камеруну з приводу влади вже не враховуються *UCDP*, проте в базі даних з'явилися чотири нові територіальні конфлікти, в яких ІД воює з чотирма сусідніми державами за приєднання їх територій до т.зв. халіфату. Те ж саме стосується угруповання Ансар Байт аль-Макдіс, яке змінило свої цілі на завдання перетворення Синаю на провінцію майбутнього халіфату.

¹² *UCDP* визначає різні конфлікти залежно від того, яка саме суперечка вирішується силою. Тому, якщо з'являється нове угруповання і змінюється причина суперечки, то фіксується новий конфлікт. Прикладом подібної ситуації попередніми роками є Чечня. У 1994-2007рр. *UCDP* фіксувала внутрішній конфлікт між Урядом Росії і Чеченською Республікою Ічкерія (ЧРІ). В середині 2000-х років конфлікт поширився на великі території Північного Кавказу, вплив здобули радикальні ісламісти. Через ці зміни керівник ЧРІ Д.Умаров у 2007р. офіційно оголосив, що ЧРІ перетворилася на Емірат Кавказ. Таким чином, територіальна суперечка в Чечні завершилася та поступилася місцем новому конфлікту за територію Емірату Кавказ, що охопив Дагестан, Чечню, Інгущетію, Осетію, Карачаєво-Черкесію і Кабардино-Балкарію.

¹³ Дев'ятьма новими конфліктами за участі ІД були конфлікти з урядами Афганістану, Лівії, Росії, Ємену, Камеруну, Чаду, Єгипту, Нігеру та Нігерії. У перших чотирьох з'явилися нові угруповання, що стали новими філіями ІД; в останніх п'яти організації, які вже воювали, були реорганізовані у вілайяти ІД.

¹⁴ Roul, A., 'Wilayat Khurasan: Islamic State consolidates position in AfPak region', *Terrorism Monitor*, vol.13, no.7 (Apr. 2015); Abu Mohammad al-Adnani al-Shami, Address by the spokesman for the Islamic State, 'Say "die in your rage!"', 26 Jan. 2015; Craig, T. and Khan, H., 'Pakistani Taliban leaders pledge allegiance to Islamic State', *Washington Post*, 14 Oct. 2014; United Nations, Security Council, 'Sixth report of the Analytical Support and Sanctions Monitoring Team submitted pursuant to resolution 2160 (2014) concerning the Taliban and other associated individuals and entities constituting a threat to the peace, stability and security of Afghanistan', S/2015/648, 26 Aug. 2015.

Інші нові конфлікти

У 2015р. до таблиці 6.3 додані ще три конфлікти: Індія: Захід Південно-Східної Азії; Кенія: Північно-Східна провінція та узбережжя; Малі: Імперія Масіна. З 1980р. ареною численних територіальних конфліктів з різними повстанськими угрупованнями є Північний схід Індії. Останніми роками сепаратисти зазнали значних невдач, зокрема через дедалі більшу фрагментацію у лавах повстанців. Багато угруповань, що відкололися, припинили боротьбу та уклали перемир'я з індійським Урядом. Намагаючись консолідуватися, лідери чотирьох повстанських угруповань, що беруть участь у чотирьох конфліктах, підписали у квітні 2015р. спільну декларацію про створення Об'єднаного фронту визволення Заходу Південно-Східної Азії (*United National Liberation Front of Western South East Asia, UNLFW*)¹⁵. Це новий територіальний конфлікт, оскільки територіальні претензії *UNLFW* на “Захід Південно-Східної Азії” охоплюють попередні суперечки її учасників. Невдовзі після створення *UNLFW* взяв участь у чи не найзапекліших боях за останні п'ять років. Під час добре спланованого і скоординованого нападу сили *UNLFW* влаштували 4 червня засідку на індійський конвой, вбивши 18 військових. Це викликало жорстку реакцію Індії, наслідком якої стала загибель 100 бойовиків *UNLFW* під час атаки індійської армії на кілька таборів *UNLFW* на території М'янми¹⁶.

Новий конфлікт розпочався у 2015р. в Кенії. У відповідь на військове втручання Кенії в конфлікт у сусідньому Сомалі сомалійське ісламістське угруповання аш-Шабаб поступово активізувало свою діяльність на території Кенії, спочатку – ніби у відповідь. Однак, у березні 2015р. в аш-Шабаб публічно заявили про прагнення “звільнити мусульманські землі Північно-Східної провінції та узбережжя від кенійської окупації”, тим самим започаткувавши новий, територіальний конфлікт з Урядом Кенії¹⁷. Цей крок частково трактувався як намагання розширити підтримку і залучити поповнення від кенійських мусульман на північному сході та узбережжі, багато з яких давно не задоволені кенійською державою. Бойові дії у конфлікті мали переважно вигляд нападів аш-Шабаб на військові об'єкти та конвої з різаниною цивільних осіб, а також армійських операцій з очищення тих чи інших районів від аш-Шабаб.

Три конфлікти у 2015р. були зафіксовані в Малі, один з яких – новий. У січні з'явився Фронт визволення Масіни (*Front de Libération du Macina*,

¹⁵ Цими чотирма угрупованнями були: Національна соціалістична рада Нагаленду-Хаплангу (*National Socialist Council of Nagaland-Khaplang, NSCN-K*); незалежна фракція Об'єднаного фронту визволення Ассаму (*Independent faction of the United Liberation Front of Assam, ULFA-I*); Організація визволення Камтапуру (*Kamatapur Liberation Organization, KLO*); фракція Сонгбіджита (*Songbijit*) Національно-демократичного фронту Бодоленду (*National Democratic Front of Bodoland, NDFB-S*). Див.: *Times of Assam*, ‘ULFA[I], NDFB, NSCN & KLO unite as UNLFW’, 4 May 2015.

¹⁶ Kalita, P., ‘UNLFW: the new name for terror in NE’, *Times of India*, 5 June 2015; South Asian Terrorism Portal, ‘Manipur Timeline, 2015’ [n.d.], <http://www.satp.org/satporgtp/coun tries/india/states/manipur/timeline/year_2015.htm>.

¹⁷ Harakat Al-Mujahideen Press Office, Statement on Garissa University College Attack, 4 Apr. 2015, cited in Bryden, M., ‘The Decline and Fall of Al-Shabaab? Think Again’, *Sahan* (Apr. 2015).

FLM), який скоїв ряд нападів переважно в районі Мопті в центрі країни. Ідеологія угруповання, яке нібито очолює радикальний ісламський проповідник А.Куфа (*Amadou Koufa*), ґрунтується на ідеї відродження Імперії народу фулані (XIX ст.) під назвою Масіна – теократичного халіфату, що існував на території нинішнього Малі¹⁸.

Відновлені конфлікти

У 2015р. відновилися шість конфліктів, які в *UCDP* рік або більше вважалися неактивними: Бурунді; Камерун; Ефіопія; Оромія; М'янма; Шан; Сирія: влада/Західний Курдистан; Туреччина: Курдистан.

У Бурунді конфлікт з приводу влади востаннє був активним у 2008р. Після років політичного насильства, вбивств, скоєних невідомими злочинцями, та сутічок між силами безпеки та бойовиками, у 2015р. виникли дві окремі групи. Спочатку на фоні насильницьких протестів після того, як Президент П.Нкурунзіза (*Pierre Nkurunziza*) оголосив, що балотуватиметься на третій термін (хоча конституція передбачає не більше двох), група військових здійснила 13 травня спробу державного перевороту, коли Президента не було у країні. Видний бурундійський офіцер Г.Нійомбаре (*Godefroid Niyombare*) заявив, що він звільняє Президента. У столиці точилися запеклі бої – дві сторони виборювали контроль над аеропортом і державною телерадіокомпанією. До 15 травня заколот був придушений, сили, лояльні П.Нкурунзізі, повністю відновили контроль. Але нові бої спалахнули в липні, саме перед суперечливими виборами. У грудні нове угруповання, Республіканські сили Бурунді (*Les Forces Republicaines du Burundi, Forebu*), заявило, що воюватиме за “силове усунення Нкурунзізи, відновлення Арушської угоди та демократії”¹⁹. *Forebu* взяли на себе відповідальність за напади на три військові об'єкти на початку місяця, під час яких загинули не менше 87 осіб.

У 1984р. через спробу перевороту в Камеруні загинули не менше 70 осіб. Після того, конфліктів з приводу влади у країні не фіксувалося до 2015р., коли почався новий етап конфлікту, цього разу – за участі іншого угруповання²⁰. В січні Боко Харам у відеозверненні зажадало від Камеруну скасувати конституцію і запровадити іслам. Уряд Камеруну воював з цим угрупованням уже понад рік, але це було пов'язане з конфліктом у сусідній Нігерії. Після цього, в наступні два місяці в північній частині країни сталися кілька боїв, а Уряд Камеруну був підтриманий військами з Чаду.

Конфлікт між Урядом Ефіопії і сепаратистським повстанським угрупованням Оромо – Фронтом визволення Оромо (*Oromo Liberation Front, OLF*) – мляво триває майже без перерв з 1977р. Після зниження інтенсивності конфлікту у 2014р. він знову спалахнув у 2015р.

У М'янмі з 2011р. триває широкий мирний процес за участі багатьох озброєних угруповань. У 2014р. завдяки двостороннім угодам про

¹⁸ Про конфлікт у Малі див. також розділ 5 цього видання.

¹⁹ ‘Burundi rebels announce force to oust president’, Agence France-Presse, 23 Dec. 2015.

²⁰ В одному місці може бути кілька конфліктів з приводу території, але лише один – з приводу влади. Тому всі угруповання, що борються за владу, зазначені учасниками одного конфлікту.

припинення вогню між Урядом і повстанськими угрупованнями Шан від бойових дій у конфлікті загинули менше 25 осіб. Однак у 2015р., після відмови 15 жовтня одного з повстанських угруповань Шан – Партії прогресу держави Шан (*Shan State Progress Party, SSPP*) або Армії держави Шан (Північ) – підписати Національну угоду про припинення вогню бої відновилися²¹.

Як і попереднього року, Сирія у 2015р. була країною, що найбільшою мірою постраждала від конфлікту²². Крім конфлікту з приводу влади, що спричинив найбільше число загиблих, і конфлікту через територіальні претензії ІД, у 2015р. спалахнув третій конфлікт – між Урядом і курдським повстанським угрупованням Партія Демократичний союз (ПДС, *Partiya Yekitiya Demokrat, PYD*)²³. Конфлікт, що вже був активним у 2012-2013рр., стосується і влади, і території, оскільки ПДС зробила ряд заяв з вимогою системних змін у всій країні, спрямованих на формування демократичного Уряду та запровадження автономії Рожави (Західного Курдистану) в північній частині Сирії. У 2014р. боїв між ними було дуже мало, оскільки всі сили були зосереджені на боротьбі з ІД, у якій вони були тактичними союзниками. Але в січні 2015р. у північно-східному м.Хасака (*Hasakah*) сталися серйозні сутички, що порушили тривале перемир'я між ПДС і проурядовими військами. В боях, причиною яких багато хто вважав суперечку з приводу місця розташування контрольно-пропускного пункту, загинули понад 50 осіб²⁴.

Конфлікт між Урядом Туреччини та Робітничою партією Курдистану (РПК, *Partiya Karkeren Kurdistan, PKK*), що розпочався у 1983р., у 2014р., здавалося, загас після укладення в березні 2013р. домовленості про припинення вогню. Але напруженість зростала через кілька факторів, головними з яких були: гальмування мирного процесу; внутрішні політичні чвари після успіху на виборах прокурдської Партії демократії народів (ПДН, *Peoples' Democratic Party, HDP*); поширена серед курдів думка, що Туреччина замало зробила із запобігання нападам ІД на цивільних курдів у Сирії і Туреччині. Припинення вогню було зірване в липні 2015р., одразу після загибелі 33 осіб внаслідок підриву смертника ІД в м.Суруч, що спровокувало напади РПК та турецький наступ у відповідь. Конфлікт швидко сягнув рівня, не баченого з 1990-х років²⁵.

Неактивні конфлікти

У 2015р. з таблиці вилучені дев'ять конфліктів: ДПК; ДПК: Катанга; Єгипет; Індія: Бодоленд; Індія: Гароленд; Ізраїль: Палестина; Україна; Україна: Донецьк та Україна: Луганськ.

Конфлікт з приводу влади, що тривав у ДПК, у 2015р. пішов на спад і не досяг порогу 25 загиблих. У листопаді 2013р. Уряд завдав поразки головному противнику – Руху 23 березня (*March 23 Movement*), після чого зосередив

²¹ Fisher, J., 'Shan villagers feel force of Burmese army anger', BBC News, 29 Jan. 2016; Nang Seng Nom, 'Two girls dead after landmine blast in Shan state village', The Irrawaddy, 17 Nov. 2015.

²² Про конфлікт у Сирії див. підрозділ II розділу 4 цього видання.

²³ Про роль курдів у сирійському конфлікті див. підрозділ IV розділу 2 цього видання.

²⁴ Lund, A., 'What's behind the Kurdish-Arab clashes in East Syria?', Syria in Crisis, Carnegie Endowment for International Peace, 23 Jan. 2015.

²⁵ Про політику Туреччини стосовно курдів див. підрозділ IV розділу 2 цього видання.

увагу на менших повстанських угрупованнях. Альянс патріотів за вільне і суверенне Конго (*Alliance des patriotes pour un Congo libre et souverain, APCLS*), що утворився у 2008р. та іноді воював на боці Уряду, а іноді – проти нього, упродовж 2014р. зазнавав ударів урядових сил. Бої точилися також між Урядом та іншим невеликим угрупованням – Партією дії та відбудови Конго-Збройними силами Аллелуйя (*Parti pour l'action et la reconstruction du Congo-Forces armées alléluia, PARC-FAAL*). Обидва угруповання були послаблені в сутичках і у 2015р. конфлікт не досяг порогу інтенсивності для внесення до таблиці.

У 2015р. конфлікт у ДРК з приводу території Катанги також пішов на спад. У 2014р. Уряд захопив штаб своїх опонентів, сепаратистського угруповання Ката Катанга (*Kata Karanga*), змусивши їх відійти на південь у напрямку м.Лубумбаші і національних парків Кунделунгу та Упемба. У 2015р. повідомлялося про кілька сутичок, але угруповання було розпорошене, а рівень насильства – низьким.

Після Арабської весни 2011р. ряд джихадистських угруповань зміцнили свої позиції на Синайському півострові. У 2014р. не раз відбувалися сутички між Силами безпеки та угрупованням Ансар Байт аль-Макдіс, через які конфлікт потрапив до даних *UCDP* як активний. У листопаді угруповання присягнуло ІД та аль-Багдаді й змінило політичну мету з боротьби за владу на приєднання до халіфату. Після присяги Ансар Байт аль-Макдіс припинив існування і став частиною ІД як вілайят Синай.

Територіальний конфлікт за Бодоленд на північному сході Індії у 2015р. не був активним. Фракція Сонгбіджита (*Songbijit*) Національно-демократичного фронту Бодоленда (*National Democratic Front of Bodoland, NDFB-S*) була однією з чотирьох організацій-засновниць *UNLFW* (див. вище). Нове угруповання змінило політичні цілі і діє на ширшій території, внаслідок чого конфлікт за Бодоленд вилучений з таблиці *UCDP* за 2015р.

Територіальний конфлікт за Гароленд між Урядом Індії та Армією національного визволення Гаро (*Garos National Liberation Army, GNLA*) також не був активним у 2014р. Дрібні сутички з угрупованням тривають з моменту його заснування у 2010р. із середнім числом загиблих унаслідок бойових дій близько 25 осіб на рік. У 2015р. цей поріг не був досягнутий.

Конфлікт в Ізраїлі з приводу палестинських територій у 2014р. був найгарячішим з 1980-х років. Після двох місяців майже щоденних нападів, у серпні вдалося домовитися про припинення вогню. Домовленість зберігалася весь 2015р., і хоча насильство тривало, але конфлікт не перетинав порогу, необхідного для внесення до таблиці.

У перші два місяці 2014р. в Україні спалахнув конфлікт з приводу влади між Урядом і потужним, добре організованим прозахідним протестним рухом – Майданом. Протестувальники з Майдану сформували озброєне крило, яке билася із силами безпеки. 22 лютого за умов значного тиску з-за кордону та небажання Збройних сил нагнітати ситуацію значна частина державного керівництва перейшла на бік протестувальників, зумовивши

самоусунення від влади і втечу до Росії Президента В.Януковича. Після перемоги Майдану був сформований новий Уряд, і подальших сутичок у рамках конфлікту не було²⁶.

Перемога Майдану наприкінці лютого 2014р. поклала край конфлікту за владу, але стала початком трьох територіальних конфліктів – через появу на сході країни проросійських антимайданних рухів. Один з них, т.зв. Донецька Народна Республіка (ДНР), оголосив суверенітет над Донецькою областю і в квітні 2014р. проголосив незалежність регіону. У наступні п'ять місяців інтенсивність запеклих боїв сягнула рівня війни. Другий територіальний конфлікт охопив Луганськ і Луганську область – після проголошення у квітні 2014р. незалежності т.зв. Луганською Народною Республікою (ЛНР). У рамках конфліктів самопроголошені утворення кілька місяців вели масштабні наступальні дії. У вересні 2014р. ДНР і ЛНР створили об'єднане угруповання (Об'єднані сили “Новоросії”) і змінили “спірну” територію, значно розширивши її. Таким чином, конфлікти за Донецьк і Луганськ перетворилися у 2015р. на конфлікт за “Новоросію”²⁷.

Висновки

До 2015р. кількість збройних конфліктів упродовж трьох років стабільно зростала: з 33 у 2012р. до 50 у 2015р. Кількість конфліктів у 2015р. була найвищою з буремних років одразу після холодної війни. Це відбиває дві головні тенденції. По-перше, в окремих частинах світу, особливо на Близькому Сході, стало набагато більше насильства, і переважна більшість загиблих унаслідок бойових дій загинули в конфліктах в Іраку та Сирії. По-друге, ІД розширила зону своїх операцій і проголосила нові провінції халіфату з центром в м.Ракка в Сирії. Збройні угруповання, що присягнули аль-Багдаді, наразі зі зброєю борються за територію у 12 країнах Африки, Азії, Близького Сходу та Європи.

Ескалація конфліктів у багатьох частинах світу безумовно мала дуже руйнівні наслідки з поширенням насильства на інші частини світу та рекордним числом вимушених переселенців²⁸. ЗМІ повідомляють про шокуючу жорстокість, а уряди та суспільства справедливо цим занепокоєні. Однак, ще можна стверджувати, що рівень насильства у збройних конфліктах залишався набагато нижчим, ніж під час т.зв. “другої холодної війни” 1980-х років, коли наймовірно руйнівні війни тривали, зокрема, в Афганістані, між Іраном та Іраком, в Мозамбіку та Лівані. За 10 років перед тим були ще інтенсивніші війни – насамперед, конфлікти з дуже великим числом жертв у В'єтнамі та Кореї. Крім того, під час холодної війни спостерігалися численні акти геноциду, внаслідок чого кілька десятиліть холодної війни принесли набагато більше жертв, ніж останні роки²⁹. Важливо пам'ятати, що міжнародне

²⁶ Ентоні Я., Перло-Фрімен С., Везман С.Т. Український конфлікт і його наслідки. – *Щорічник СППРІ 2015*, підрозділи I, II розділу 3.

²⁷ Про конфлікт в Україні див. підрозділ III розділу 4 цього видання.

²⁸ UNHCR, *Mid-Year Trends 2015* (UNHCR: 2015).

²⁹ Melander, E., ‘Organized violence in the world 2015: an assessment by the Uppsala Conflict Data Program’, UCDP Paper no.9, [n.d.].

співтовариство виробило безумовно обмежений, але дієві можливості розв'язання проблем збройних конфліктів, зокрема: посередництво, миротворча діяльність, співпраця заради розвитку в умовах конфліктів та інші засоби просування миру і взаємодії. Цими можливостями не слід нехтувати або недооцінювати їх. Наразі, важливіше ніж будь-коли, продовжувати вивчати попередній успішний досвід з метою інтенсифікації зусиль з реагування на поточне збільшення збройних конфліктів.

Поширення запеклої боротьби за створення нових провінцій ІД – важливий політичний феномен, зафіксований в даних *UCDP*. Для відповідних країн і населення це є прямим викликом суверенітету та територіальній цілісності держав, безпеці і свободі багатьох мільйонів людей. Міжнародний характер цієї своєрідної групи конфліктів і великий потенціал їх подальшого розширення означають, що ІД перетворюється на головну загрозу безпеці на різних континентах. Але це не обов'язково означає зростання насильства разом зі збільшенням кількості територіальних конфліктів, пов'язаних з ІД. Як показано вище, в Нігерії на зміну насильницькому конфлікту, вже зафіксованому *UCDP*, прийшов новий територіальний конфлікт, пов'язаний з ІД. Конфлікт є новим, але організація, що веде бойові дії, залишилася фактично тією ж самою. У випадку Емірату Кавказ у Росії угруповання, що воювало в тодішньому конфлікті, ослабло у військовому сенсі, а окремі його частини змінили підпорядкування, створивши нову гілку ІД, наслідком чого став новий територіальний конфлікт у Росії. Отже, хоча в Росії у 2015р. був зафіксований новий небезпечний конфлікт, але інший насильницький конфлікт, очевидно, значною мірою втратив потенціал свого розвитку. Подібним чином, поновлений конфлікт з приводу влади в Камеруні виник, коли угруповання Боко Харам заявило про суперечку з Урядом Камеруну. Оскільки Збройні сили Камеруну вже воювали з цим угрупованням у конфлікті з приводу влади в Нігерії, це було важливим політичним зрушенням, яке не обов'язково зумовить зміну характеру бойових дій. Подібні спостереження та аргументи можна навести стосовно більшості нових конфліктів за участі ІД у 2015р.

Заяви численних збройних угруповань про приєднання до ІД і проголошення “нових провінцій халіфату” насторожують і непокоять самі по собі, але наразі зарано казати, чи призведуть ці зміни до значного загострення насильства. Характеристики конфліктів змінюються, як і їх політичні прояви, але це не обов'язково позначиться на бойових діях як таких. Слід звернути увагу на таке явище, як спалах бойових дій між групами, лояльними до ІД, та іншими ісламсістськими угрупованнями, що з'явилися раніше, як це сталося в Афганістані, Лівії, Сирії та Ємені. Такі бойові дії можуть прийти на зміну бойовим діям проти урядових сил, і загальний рівень бойових дій, таким чином, залишиться приблизно таким самим, або ж бойові дії між різними угрупованнями можуть призвести до ескалації насильства. Це важливі тенденції, за якими треба уважно стежити.

III. Відступ миру? Роль іноземного втручання у збройні конфлікти на прикладі Східної Азії

ЕРІК МЕЛАНДЕР, ІСАК СВЕНССОН¹

Вступ

Чи свідчать тенденції збройних конфліктів останніх років про відступ миру? Хоч активні бойові дії на Близькому Сході стали серйозною ескалацією, порівняно з попередніми роками, але число загиблих унаслідок бойових дій є набагато нижчим за пікові роки холодної війни, не кажучи вже про число жертв у двох світових війнах ХХ ст. Але нинішні події дуже непокоїть. У цьому підрозділі розглядаються умови, за яких нинішній сплеск збройних конфліктів може призвести до відступу миру, коли загальне число загиблих унаслідок бойових дій знову наблизиться до пікових років холодної війни. Ми спробуємо проаналізувати умови зменшення інтенсивності бойових дій після завершення II Світової війни та виявити, чи є ознаки змін цих умов у напрямі відступу миру.

Загально визнано, що зменшення числа загиблих унаслідок бойових дій минулими десятиліттями є насамперед наслідком змін у характері війн у Східній Азії. Після II Світової війни Східна Азія стала регіоном, де внаслідок бойових дій загинуло найбільше число людей – насамперед у громадянській війні в Китаї у 1927-1950рр., Корейській війні 1950-1953рр. і війнах в Індокитаї у 1946-1989рр. Однак, після 1979р. у світі загалом і у Східній Азії зокрема війн стало набагато менше, завдяки чому цей регіон перетворився з найбільш войовничого на один із самих мирних². До цього великою мірою спричинилася тенденція обмеження іноземного втручання у збройні конфлікти в регіоні. Чи перетвориться нинішня ескалація збройних конфліктів у світі на відступ миру, залежатиме від того, як іноземні гравці втручатимуться в нинішні збройні конфлікти³.

Найбільший ризик від іноземного втручання полягає в тому, що в умовах таких складних збройних конфліктів, як нинішні конфлікти в Сирії та Іраку, регіональні чи навіть великі держави нарошуватимуть свою військову діяльність на боці воюючих сторін. Відносно менш інтенсивний конфлікт в Україні і триваюча напруженість у морській акваторії у Східній Азії також викликають занепокоєння, насамперед через іноземне втручання та його можливі катастрофічні наслідки.

У цьому підрозділі розглядаються регіональні аспекти. Помітне змен-

¹ Дослідження, на яких ґрунтується цей підрозділ, виконані в рамках Програми миру у Східній Азії Департаменту досліджень миру та конфліктів Уппсальського університету за підтримки фонду *Riksbankens Jubileumsfond*.

² Tonnesson, S., 'What is it that best explains the East Asian peace since 1979? A Call for a research agenda', *Asian Perspective* vol.33, no.1 (Jan.-Mar. 2009), pp.111-136; Тоннессон С. Крихкий мир у Східній і Південно-Східній Азії. – *Щорічник СІПРІ 2013*, підрозділ II розділу 1.

³ Див. також обговорення питань зовнішньої підтримки у громадянських війнах, у т.ч. аналіз нинішніх конфліктів у Сирії та в Україні, в розділі 4 цього видання.

шення війн сталося не лише у Східній Азії, але і в інших регіонах – найбільше в Латинській Америці, тоді як у Північній Америці та Європі після 1945р. війн взагалі було небагато. У будь-якому випадку масштаб змін у Східній Азії означає, що розуміння перетворення регіону з найбільш потерпілого від війн на зону поширення та поглиблення миру може бути важливим поясненням загального зменшення кількості війн у світі⁴.

Ці глибокі перетворення часто називають “Східно-Азійським миром”. До 1979р. Східна Азія була одним із регіонів світу з найвищим рівнем насильства та дуже інтенсивними міжнародними та внутрішніми конфліктами, в яких на боці повстанців чи урядів брали участь різні країни. Після 1979р. число загиблих унаслідок бойових дій у регіоні значно зменшилося завдяки певному зменшенню кількості війн та інтенсивності збройних конфліктів. Цей факт дивує з огляду на те, що саме в конфліктах у Східній і Південно-Східній Азії у період з 1945р. внаслідок бойових дій загинуло найбільше число людей⁵. Регіональна політика, внутрішні та міждержавні конфлікти у Східній Азії вивчалися в багатьох дослідженнях, але в них мало уваги надавалося відносній миролюбності в регіоні після 1979р.⁶

Попередні дослідження довели, що зовнішнє втручання є важливим фактором зменшення числа загиблих унаслідок бойових дій. Дослідники надають дедалі більше уваги на перетворення Східної Азії з регіону найбільш інтенсивних збройних конфліктів у світі на відносно мирний регіон. З точки зору бойових жертв, зміна є суттєвою і потребує пояснення⁷. Ківімакі (*Kivimaki*) припускає, що “Східно-Азійський мир” має ширшу основу, ніж просто тенденція до зниження інтенсивності конфліктів у вигляді зменшення числа загиблих унаслідок бойових дій⁸. Вивчаючи конфлікти, а не число загиблих унаслідок бойових дій, Свенссон (*Svensson*) стверджує, що “Східно-Азійський мир” є насправді прикладом врегулювання конфліктів, а не їх розв’язання⁹. Інші пояснення “Східно-Азійського миру” охоплюють: неформальні механізми; норми, самобутність і спільні інтереси, характерні для регіонального співробітництва в рамках Асоціації держав Південно-Східної Азії (*АСЕАН, Association of Southeast Asian Nations, ASEAN*); зміну стратегії опозиційних рухів зі збройних на мирні методи протесту; піднесення Китаю як регіональної потуги, що створює відносну стабільність; зростаючу

⁴ Human Security Report Project, Human Security Report, 2009/2010: The Causes of Peace and the Shrinking Costs of War (Oxford University Press: New York, 2011).

⁵ Lacin, B., Gleditsch, N.P. and Russett, B., ‘The declining risk of death in battle’, *International Studies Quarterly*, vol.50, no.3 (2006), pp.673-680, p.279.

⁶ Tonnesson (посилання 2), pp.111-136.

⁷ Tonnesson (посилання 2), pp.111-136.

⁸ Kivimaki, T., ‘East Asian relative peace: does it exist? What is it?’ *Pacific Review*, vol.23, no.4 (Sep. 2010), pp.503-526.

⁹ Svensson, I., ‘East Asian peacemaking: exploring the patterns of conflict management and conflict settlement in East Asia’, *Asian Perspective*, vol.2 (2011), pp.163-185.

економічну взаємозалежність у регіоні Східної Азії¹⁰. Користуючись орієнтованим на еліти підходом на основі накопичення знань, Тоннессон (*Tonnesson*) припускає, що найбільш історично важливим поясненням є зміни у політичних пріоритетах лідерів країн¹¹. Такі зміни відбулися після національних невдач, що змусили керівників країн відійти від політики, заснованої на застосуванні сили, територіальному іредентизмі та націоналістичній або комуністичній ідеології, і зосередитися на економічному зростанні.

Цей підрозділ ґрунтується на докладних даних Упсальської Програми збору даних про конфлікти (*Uppsala Conflict Data Program, UCDP*). Підтримка однієї сторони конфлікту, крім військової присутності, може мати багато форм, а її спонсори можуть бути недержавними суб'єктами. У цьому підрозділі застосована широка концепція непрямой підтримки для оцінки ступеня впливу прямого іноземного втручання та непрямой підтримки на зниження інтенсивності конфлікту. Ці унікальні дані показують, яким чином зміни в цих моделях сприяли переважно зменшенню кількості війн у Східній Азії і, відповідно, значною мірою – загальному зменшенню війн у світі.

У підрозділі описані три рівні втручання, які мали критичний вплив на динаміку конфліктів у Східній Азії. Головною формою іноземного втручання було втручання великих держав, що призводило до конфліктів найвищої інтенсивності. Загалом, тенденції зменшення підтримки великих держав у Східній Азії до чи після 1979р. немає. Фактично, рівень підтримки зростає, що зумовлювалося динамікою зовнішнього втручання у громадянські війни в Камбоджі у 1967-1975 та 1978-1998рр. Суперництво великих держав, пов'язане з динамікою холодної війни, пояснює головні зміни числа загиблих унаслідок бойових дій у регіоні. Тому непряма підтримка, що надавалася урядами іншим країнам, була значною мірою пов'язана з логікою холодної війни, тобто конфліктами між Радянським Союзом, Китаєм і США як частиною світового військового змагання за вплив та ідеологічним суперництвом між соціалізмом і ліберальним капіталізмом. Не враховуючи цей факт, тенденція непрямой підтримки з часом майже не змінилася. До того ж, непряма підтримка з боку недержавних суб'єктів упродовж зазначеного періоду була в регіоні другорядним явищем.

Попередні дослідження виявили зв'язок між зовнішнім втручанням та інтенсивністю конфліктів, але кореляція цього зв'язку з жертвами не є очевидною. Ласіна (*Lacina*) припускає, що конфлікти, в яких сторони отримують зовнішню допомогу, можуть мати більшу інтенсивність (за числом бойових

¹⁰ Weissmann, M., *The East Asian Peace: Conflict Prevention and Informal Peacebuilding* (Palgrave Macmillan: London, 2012); Kivimaki, T., 'Sovereignty, hegemony, and peace in Western Europe and in East Asia', *International Relations of the Asia-Pacific*, vol.12, no.3 (2012), pp.419-447; Svensson, I., 'East Asian peacemaking: exploring the patterns of conflict management and conflict settlement in East Asia', *Asian Perspective*, vol.2 (2011), pp.163-185; Ross, R. (2003). 'The US-China peace: great power politics, spheres of influence, and the peace of East Asia', *Journal of East Asian Studies*, vol.3, pp.351-375; Ross, R.S., 'The geography of the peace: East Asia in the twenty-first century', *International Security*, vol.23, no.4 (1999), pp.81-118; Goldsmith, B.E., 'A liberal peace in Asia?', *Journal of Peace Research*, vol.44, no.1 (Jan. 2007), pp.5-27.

¹¹ Tonnesson (посилання 2).

втрата)¹². Водночас, Ельбадаві та Самбаніс (*Elbadawi and Sambanis*) бачать протилежну залежність: конфлікти більшої інтенсивності мають більше шансів на втручання схильних до цього зовнішніх гравців¹³. Натомість Ріган (*Regan*) стверджує, що, оскільки інтенсивність конфлікту знижує імовірність успіху зовнішнього втручання, то це зменшує бажання зовнішніх гравців втрутитися¹⁴.

Тісний зв'язок між зовнішнім втручанням та інтенсивністю конфлікту особливо помітний у Східній Азії. Як зазначає Ківімакі, іноземне втручання докорінно змінилося: “Від Другої Світової війни і до 1979р. держави Східної Азії брали участь у 35 конфліктах, у яких вони підтримували військами ворогів (внутрішніх чи зовнішніх) інших держав Східної Азії... Але після 1979р. в жодному конфлікті жодна держава Східної Азії не надавала військовою підтримку ворогу іншої держави регіону”¹⁵. Отже, від 1979р. військових інтервенцій на боці повстанців не спостерігалось¹⁶. За результатами аналізу “Східно-Азійського миру” в Доповіді про безпеку людини (*Human Security Report*) зазначається, що “різке зменшення з середини 1970-х років числа загиблих у конфліктах в регіоні пояснюється припиненням втручання (як непрямого, так і прямого) в регіональні конфлікти великих держав”¹⁷.

Емпірична картина іноземного втручання у Східній Азії

На діаграмі нижче наведені останні дані *UCDP* про непряму іноземну підтримку¹⁸. Подібно до підрозділу II, збройний конфлікт визначається як суперечка, в якій за такі обмежені ресурси, як територія чи державна влада, змагаються дві або більше сторін, принаймні одна з яких є урядом держави, і конфлікт призводить до не менше 25 загиблих унаслідок бойових дій упродовж року.

Дані про непряму підтримку структуровані за суб'єктами та роками. Кожна вибірка містить дані про сторону збройного конфлікту, яка отримує непряму підтримку від однієї зовнішньої сторони. Ця підтримка може бути “воєнною” – коли вона надається військам, які беруть участь у бойових діях – або “невоєнною”¹⁹. “Невоєнна” підтримка визначається як “підтримка головного учасника, яка надається, щоб допомогти йому у триваючому

¹² Lacina, B., ‘Explaining the severity of civil wars’, *Journal of Conflict Resolution*, vol.50, no.2 (Apr. 2006), pp.276-289.

¹³ Elbadawi, I., ‘External interventions and the duration of civil wars’, *World Bank Policy Research Working Paper* 2433/2000.

¹⁴ Regan, P.M., ‘Choosing to intervene: outside interventions in internal conflicts’, *Journal of Politics*, vol.60, no.3 (1998), pp.754-779, p.771.

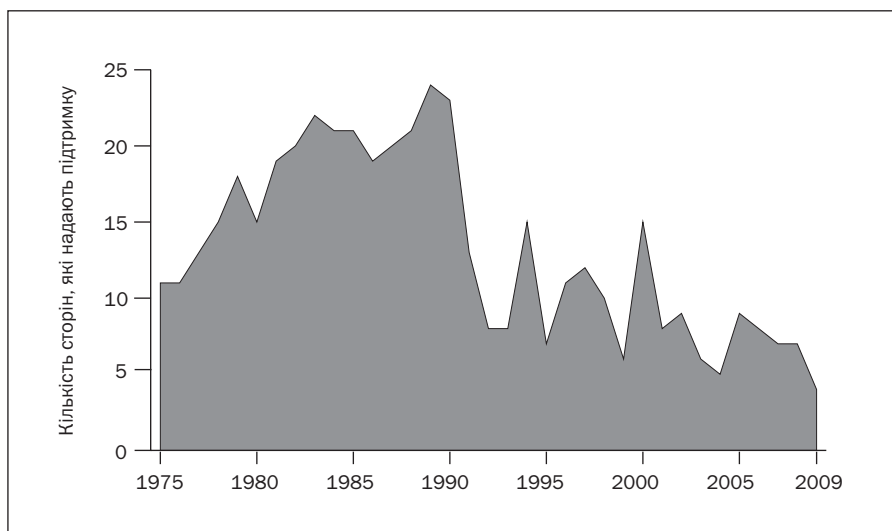
¹⁵ Kivimaki, T., ‘East Asian relative peace and the ASEAN Way’ *International Relations of Asia Pacific*, vol.11, no.1 (2011), p.69.

¹⁶ Kivimaki (посилання 15).

¹⁷ Human Security Report Project (посилання 4), p.60.

¹⁸ Pettersson, T., ‘Pillars of strength: external support to warring parties’, eds T.Pettersson and L.Themner, *States in Armed Conflict 2010*, Research Report no.94 (Universitetstryckeriet: Uppsala, 2011).

¹⁹ Слід зауважити, що надання військових радників чи технічних спеціалістів не належить до категорії зовнішньої підтримки військами.

Діаграма 6.2. Кількість сторін, які в 1975-2009рр. надавали непряму підтримку у конфліктах у Східній Азії

Джерела: UCDP External Support Dataset Version 1.0; Pettersson, T., 'Pillars of strength: external support to warring parties', eds. T.Pettersson and L.Themner, *States in Armed Conflict 2010*, Research Report 94 (Universitetstryckeriet: Uppsala, 2011).

конфлікті". Вона може мати багато форм, зокрема: фінансова допомога, зброя, матеріально-технічна та військова підтримка (за винятком забезпечення військ), а також надання притулку, військова підготовка, військова розвідка та економічна підтримка²⁰.

Тенденції зовнішнього втручання у Східній Азії

На діаграмі 6.2 показана загальна тенденція надання непрямої підтримки у Східній Азії²¹. Форми підтримки та її надавачі не розрізняються. Сумарно непряма підтримка після 1979р. зросла. Значні зміни сталися в 1990-х роках, про що йдеться далі.

Головними формами непрямої підтримки у Східній Азії є військова підготовка, фінансування, зброя та логістика, але іноземна військова присутність є рідкістю. Випадок допомоги В'єтнаму в Камбоджі є єдиним з 1975р. прикладом застосування державою власних збройних сил для участі в бойових діях на боці однієї зі сторін внутрішнього збройного конфлікту у Східній Азії.

Що стосується непрямої підтримки, то в 1975-1979рр. державна підтримка повстанцям у регіоні Східної Азії визначалася громадянською війною в Камбоджі та суперництвом великих держав – Китаю і Радянського Союзу та регіонального союзника останнього, В'єтнаму. На початку 1975р. США

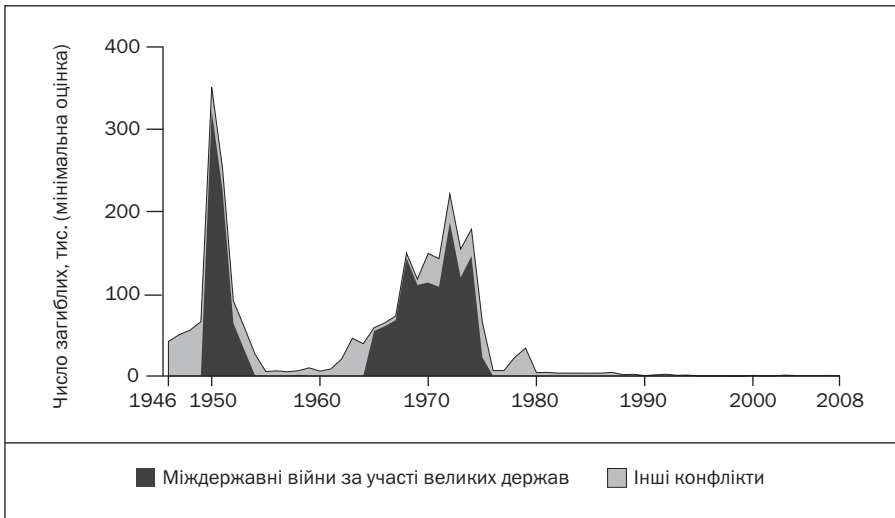
²⁰ Pettersson (посилання 18).

²¹ До регіону Східної Азії належать (за англійською абеткою): Бруней, Камбоджа, Китай з Гонконгом і Тайванем, Індонезія, Японія, Лаос, Малайзія, Монголія, М'янма (Бірма), Північна та Південна Кореї, Філіппіни, Сінгапур, Таїланд, Східний Тимор, В'єтнам, а також Східний Сибір.

підтримували зброєю та логістикою занепадаючий камбоджійський Уряд Лон Нола (*Lon Nol*) – після кількох років тісної військово-політичної співпраці з Камбоджею наприкінці II Індокитайської війни 1955-1975рр. У 1975р. війська Північного В'єтнаму воювали спочатку пліч-о-пліч з Червоними кхмерами проти Уряду Лон Нола. Однак одразу після захоплення Червоними кхмерами Пномпеня суперництво між режимом Червоних кхмерів і В'єтнамом перетворилося на бойові дії на спірному кордоні між двома країнами. В 1978р. на території В'єтнаму для боротьби з Урядом Камбоджі був сформований Єдиний фронт національного порятунку Кампучії (*Kampuchean National United Front for National Salvation, KNUFNS*), а невдовзі В'єтнамом вдерся до Камбоджі – з метою нібито підтримки *KNUFNS*. У 1978р. в'єтнамські війська разом з *KNUFNS* воювали проти Уряду Камбоджі, а утворений там новий пров'єтнамський Уряд отримував допомогу у вигляді підготовки військових і грошей від Радянського Союзу. Після повалення у В'єтнамі режиму Червоних кхмерів їх головною опорою став Китай. Червоні кхмери за підтримки Китаю розпочали партизанську війну проти камбоджійського Уряду, що прийшов на багнетях в'єтнамських окупаційних військ. У 1978-1979рр. Китай підтримував Червоних кхмерів зброєю, логістикою і коштами. Громадянська війна в Камбоджі значною мірою загострювалася розстановкою сил конфронтаційних світових і регіональних потуг, а також обсягами та формами надання непрямої підтримки.

Картина зовнішньої підтримки, що сформувалася наприкінці 1970-х років, зберігалася й у наступному десятиріччі. В'єтнамські війська воювали в Камбоджі на боці пров'єтнамського режиму до 1989р. Упродовж усього цього періоду Радянський Союз як покровитель В'єтнаму надавав урядовій стороні громадянської війни в Камбоджі допомогу у вигляді військової підготовки, зброї, логістичної і фінансової підтримки. Різні повстанські угруповання, що діяли в Камбоджі, користувалися підтримкою з боку Китаю, Малайзії, Сінгапуру, Таїланду і США у вигляді зброї, надання доступу до території, логістичного та фінансового забезпечення. Тому в 1980-1991рр. саме громадянська війна в Камбоджі визначала картину державної підтримки повстанцям. Водночас, у 1989р. США продовжували підтримувати уряди Індонезії, Філіппін і Таїланду, а Радянський Союз надавав зброю, послуги з підготовки та кошти Уряду Лаосу для боротьби з Лаоським рухом спротиву (*Laos Resistance Movement, LRM*). Китай у 1989-1991рр. надавав зброю, логістичне забезпечення та послуги з підготовки Уряду М'янми для боротьби з кількома повстанськими угрупованнями.

Варто зауважити, що громадянська війна в Камбоджі була єдиним внутрішнім збройним конфліктом у Східній Азії, в якому в цей період дві держави надавали значну підтримку конфліктуючим сторонам. Найближчі аналоги – фінансова підтримка з боку Лівії та Ірану Фронту національного визволення Моро (*Moro National Liberation Front, MNLF*) та американська підтримка Уряду Філіппін, але рівень зовнішнього втручання там був порівняно обмеженим.

Діаграма 6.3. Число загиблих унаслідок бойових дій у міждержавних війнах за участі великих держав та в інших конфліктах у Східній Азії у 1946-2008рр.

Джерела: PRIO Battle Deaths Dataset, 1946-2008 Version 3.0; Lacina, B. and Gleditsch, N.P., 'Monitoring trends in global combat: a new dataset of battle deaths', *European Journal of Population*, vol.21, no.2/3, (June 2005), pp.145-166.

У зазначений період були й інші приклади зовнішньої підтримки комуністичних повстанців у Східній Азії. Китай підтримував повстанців Комуністичної партії Бірми (*Communist Party of Burma, CPB*) шляхом військової підготовки і надання грошей (1975-1979рр.). Він підтримував також Комуністичну партію Таїланду (*Communist Party of Thailand, CPT*) через поставки зброї і дозвіл використовувати свою територію (1975-1978рр.); В'єтнам і Лаос підтримували *CPT* зброєю, логістикою і підготовкою військ (1975-79рр.). У внутрішньому конфлікті за владу в Таїланді суперники – Китай і В'єтнам – підтримували, таким чином, одну сторону – комуністичних повстанців, які боролися з Урядом. Водночас США підтримували своїх регіональних союзників – уряди Таїланду, Індонезії і Філіппін – у боротьбі з внутрішніми противниками, надаючи їм зброю, логістику, підготовку та кошти.

Поза логікою холодної війни та суперництвом великих держав, Лівія та Іран у 1975-1988рр. надавали фінансову підтримку повстанцям з *MNLF* на Філіппінах. Індія у 1989р. фінансувала дві повстанські організації у М'янмі: Організацію незалежності Качину (*Kachin Independence Organization, KIO*) та Національний союз Карену (*Karen National Union, KNU*). США продовжували підтримувати союзні їм уряди в боротьбі з повстанцями в Індонезії, на Філіппінах і в Таїланді. Китай продовжував підтримувати Уряд М'янми, який в окремі роки отримував також підтримку з Індії і Пакистану, що ілюструє належність М'янми одночасно як до Східної, так і Південної Азії. Але якщо залишити поза увагою громадянську війну в Камбоджі, то варто зазначити, наскільки низьким був рівень прямого іноземного втручання у Східній Азії.

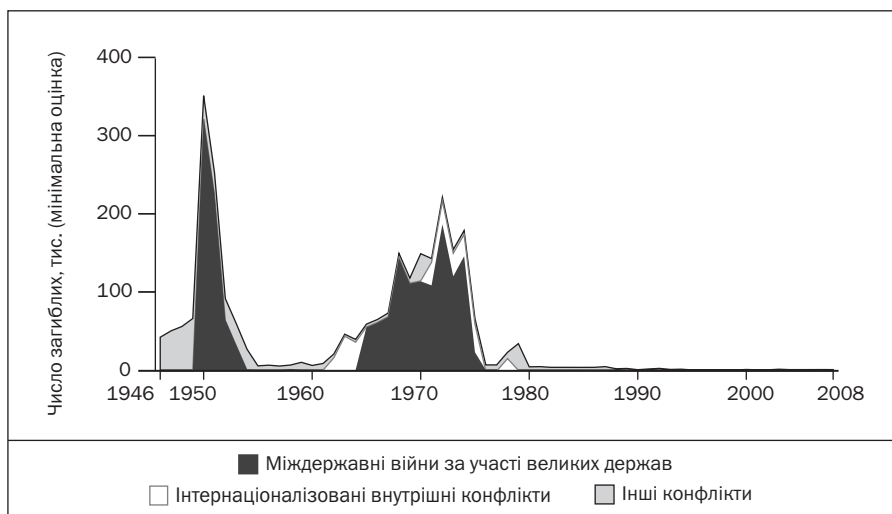
Після Паризької угоди 1991р., яка офіційно поклала край громадянській війні в Камбоджі, держави майже повністю припинили підтримку повстанців у внутрішніх збройних конфліктах у регіоні Східної Азії. Упродовж 1992-2009рр. було лише три випадки надання урядами зовнішньої підтримки повстанцям у Східній Азії: (а) у 1994р. Таїланд надавав зброю Червоним кхмерам, які ще воювали з Урядом Камбоджі; (б) у 1994р. Лівія і Пакистан тренували Групу Абу Саяфа (*Abu Sayyaf Group, ASG*), що воювала з Урядом Філіппін на о.Мінданао; (в) у 2000р. Таїланд дозволив доступ на тайську територію Командуванню Армії держави Шан-Південь (*Shan State Army-South Command*), яка воювала з Урядом М'янми. Згідно з даними *UCDP*, упродовж 2001-2009рр. жодне повстанське угруповання у Східній Азії не користувалося підтримкою урядів. Також варто зазначити, що після Паризької угоди з усіх країн Південно-Східної Азії лише Таїланд надавав певну підтримку повстанцям у регіоні, і то лише два роки – у 1994 та 2000рр. (як зазначено вище). Така майже повна відсутність державної підтримки повстанським угрупованням вочевидь є важливим фактором загалом дуже невеликого числа загиблих унаслідок бойових дій у збройних конфліктах, які досі тривають у Східній Азії.

Наслідки іноземного втручання в конфлікти у Східній Азії

Що стосується наслідків непрямой підтримки збройних конфліктів у Східній Азії, то увага зосереджується переважно на її впливі на число загиблих унаслідок бойових дій, що значною мірою зумовлено логікою холодної війни. Із завершенням холодної війни підтримка з боку інших держав сторонам конфліктів загалом припинилася, але недержавна підтримка урядам і повстанським угрупованням у Східній Азії продовжує відігравати певну роль.

На діаграмі 6.3 показане загальне число загиблих унаслідок бойових дій (мінімальна оцінка) у Східній Азії у 1945-2008рр. у конфліктах усіх видів. Темніше поле діаграми – це частка загального числа загиблих унаслідок бойових дій у міждержавних конфліктах за участі великих держав як партнерів воюючих сторін. Отже, ця величина стосується війн, де: або (а) великі держави воювали з обох боків (Корейська війна та китайсько-радянський прикордонний конфлікт у 1969р.); або (б) великі держави брали участь у війні на боці одної сторони, а інша держава, що не належить до великих – на боці іншої сторони (В'єтнамська війна, коли США та інші країни підтримували Південний В'єтнам у боротьбі проти Північного В'єтнаму і Північної Кореї). Діаграма свідчить, що переважна більшість загиблих унаслідок бойових дій зафіксована в конфліктах за участі великих держав з обох боків.

На діаграмі 6.4 всі загиблі від бойових дій в інтернаціоналізованих внутрішніх збройних конфліктах, тобто внутрішніх конфліктах за участі іноземних військ як додаткових учасників бойових дій, показані білим кольором. Зміни в числі загиблих унаслідок бойових дій в Східній Азії значною мірою можна віднести на рахунок цього виду конфліктів. Отже, міждержавні війни за участі великих держав з обох боків та інтернаціоналізовані внутрішні збройні конфлікти дали переважну більшість загиблих унаслідок бойових

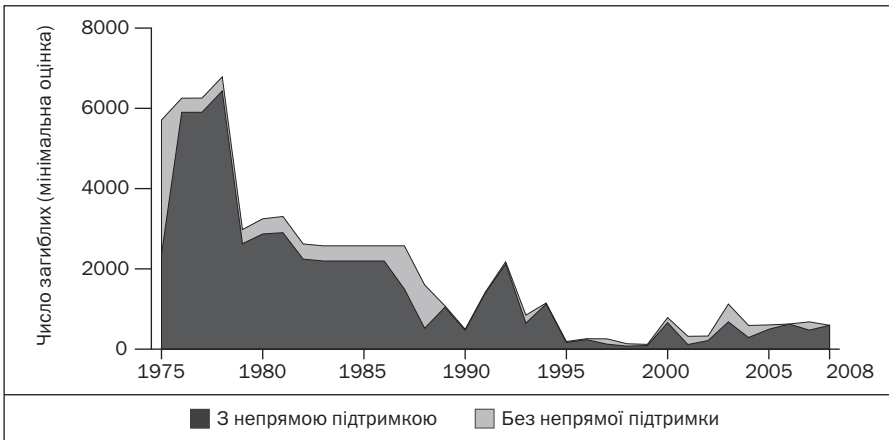
Діаграма 6.4. Число загиблих унаслідок бойових дій в міждержавних війнах за участі великих держав, в інтернаціоналізованих внутрішніх конфліктах та інших конфліктах у Східній Азії у 1946-2008рр.

Джерело: PRIO Battle Deaths Dataset, 1946-2008 Version 3.0; Lacina, B. and Gleditsch, N.P., 'Monitoring trends in global combat: a new dataset of battle deaths', *European Journal of Population*, vol.21, no.2/3, (June 2005), pp.145-166.

дій у Східній Азії. Крім того, майже всі бойові втрати були зафіксовані в цих двох категоріях конфліктів. Для оцінки суттєвих відмінностей середніх величин числа загиблих унаслідок бойових дій у вужчих субкатегоріях конфліктів застосовувався критерій Ст'юдента (*T-test*), але головний результат залишався тим самим. Отже, з більшим числом загиблих унаслідок бойових дій асоціюється зовнішня підтримка іншої держави, яка бере участь у бойових діях із застосуванням військ як третя сторона конфлікту на підтримку однієї з основних воюючих сторін. Таким чином, різна інтенсивність конфліктів зумовлена, схоже, рівнем зовнішнього втручання у збройні конфлікти. Так, середньорічне число загиблих унаслідок бойових дій в конфліктах у Східній Азії за зовнішньої підтримки зброєю перевищує 4 400 осіб, а без неї – менше 2 000. Як зазначено вище, на громадянську війну в Камбоджі припадає найбільша кількість зафіксованих випадків непрямой підтримки в 1975-2009рр. Ця війна була також одним з найбільш смертоносних збройних конфліктів у Східній Азії у звітному періоді²².

На неінтернаціоналізовані внутрішні збройні конфлікти припадає лише невелика частка всіх загиблих унаслідок бойових дій (на діаграмі – сірий сегмент означає число загиблих унаслідок бойових дій в колоніальних конфліктах і неінтернаціоналізованих внутрішніх збройних конфліктах). Навіть якщо

²² Окремі роки громадянської війни в Камбоджі можна порівняти за числом загиблих унаслідок бойових дій з останнім роком В'єтнамської війни та китайсько-в'єтнамською війною.

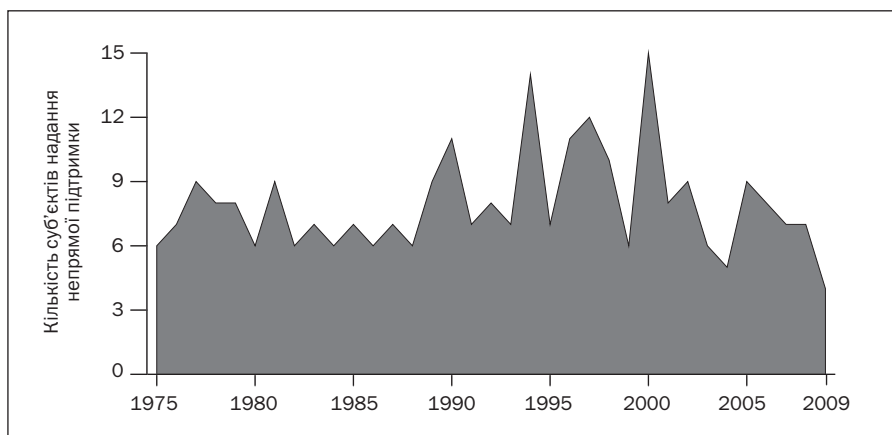

Діаграма 6.5. Число загиблих унаслідок бойових дій в неінтернаціоналізованих внутрішніх конфліктах та без непрямої підтримки у Східній Азії в 1975-2008рр.

Джерело: PRIO Battle Deaths Dataset, 1946-2008 Version 3.0; Lacina, B. and Gleditsch, N.P., 'Monitoring trends in global combat: a new dataset of battle deaths', *European Journal of Population*, vol.21, no.2/3, (June 2005), pp.145-166.

в неінтернаціоналізованих внутрішніх збройних конфліктах відносно мало людей гинуть унаслідок бойових дій, цікаво задатися питанням, чи пов'язана якимось чином зовнішня підтримка в інших формах, крім участі військ у бойових діях, зі смертністю в цих конфліктах. На діаграмі 6.5 показані лише загиблі внаслідок бойових дій в неінтернаціоналізованих внутрішніх збройних конфліктах у Східній Азії у 1975-2008рр. Світліший сегмент означає їх загальне число; темніший – число загиблих унаслідок бойових дій в неінтернаціоналізованих внутрішніх збройних конфліктах за зовнішньої підтримки зброєю, фінансуванням, логістикою чи доступом до території. Діаграма показує, що в період 1975-2008рр., якщо подивитися лише на неінтернаціоналізовані внутрішні збройні конфлікти, то на конфлікти із зовнішньою підтримкою припадають майже всі загиблі внаслідок бойових дій. Отже, війни з активною участю в бойових діях великих держав та інтернаціоналізовані внутрішні збройні конфлікти є найбільш небезпечними. З діаграми 6.5 видно, що в менш інтенсивних конфліктах зовнішня непряма підтримка пов'язана з набагато більшим числом загиблих унаслідок бойових дій (що важливо для перевірки за критерієм Ст'юдента).

Чим пояснюються особливості залучення великих держав, інтернаціоналізації внутрішнього збройного конфлікту та зовнішньої підтримки у неінтернаціоналізованому внутрішньому збройному конфлікті? Є переконливі докази того, що втручання такого роду пов'язувалися переважно з логікою холодної війни та її наслідками. Величезне зростання та наступне зменшення числа загиблих унаслідок бойових дій, що є феноменом "Східно-азійського миру", тісно пов'язані з конфліктами часів холодної війни та суперництвом великих держав. Нижче розглядається ступінь кореляції схем непрямої підтримки у Східній Азії з логікою холодної війни. Це зроблено на прикладах наступних конфліктів 1975-2009рр.: конфлікт з приводу влади в Камбоджі в

Діаграма 6.6. Кількість суб'єктів, що надавали непряму підтримку у Східній Азії у 1975-2009рр. у конфліктах поза логікою холодної війни

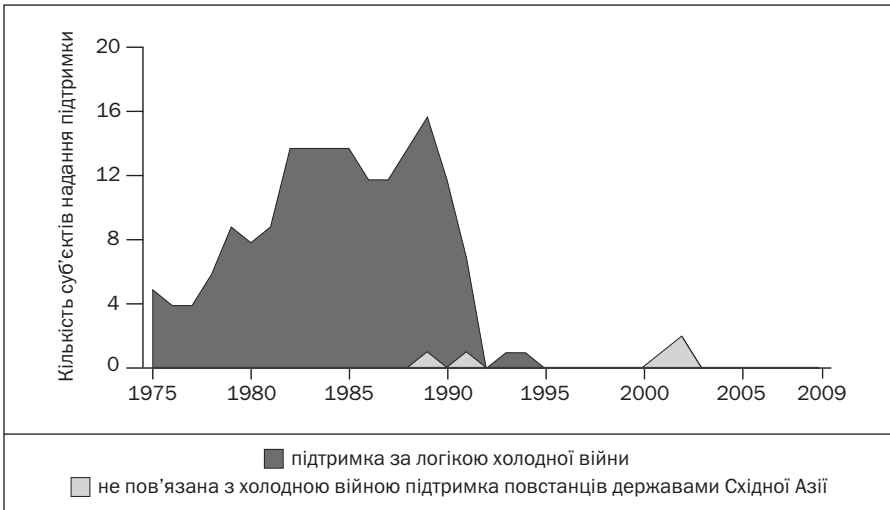
Джерело: UCDP External Support Dataset Version 1.0; Pettersson, T., 'Pillars of strength: external support to warring parties', eds. T.Pettersson and L.Themner, *States in Armed Conflict 2010*, Research Report 94 (Universitetstryckeriet: Uppsala, 2011).

1975-1998рр.; Камбоджа – В'єтнам, 1975-1977рр.; Китай – В'єтнам, 1978-1988рр.; Комуністична партія Таїланду – Уряд Таїланду, 1975-1982рр.; Лаоський рух спротиву – Уряд Лаосу, 1989-1990рр.

На діаграмі 6.6 показана кількість суб'єктів надання непрямої підтримки учасникам збройних конфліктів поза логікою холодної війни у Східній Азії у 1975-2009рр. З діаграми стає очевидним – якщо із загальної картини прибрати конфлікти за логікою холодної війни, то однозначної тенденції зовнішньої підтримки у Східній Азії немає.

З діаграми 6.7 випливає, що загальну картину визначає саме логіка холодної війни. Скорочення непрямої підтримки у Східній Азії було явно пов'язане з пом'якшенням логіки холодної війни та, зокрема з Паризькою мирною угодою стосовно громадянської війни в Камбоджі.

Підтримка, яку надавали недержавні суб'єкти (як правило, повстанські угруповання) у Східній Азії, є доволі обмеженою і завжди адресувалася повстанцям. Упродовж усього звітного періоду підтримка цього виду з боку недержавних суб'єктів надавалася в конфліктах у двох країнах – у М'янмі та на Філіппінах. У М'янмі в 1977-1979 та 1985рр. *KIO* отримувала допомогу від *СРВ*. Підтримка мала форму спільних операцій або доступу до військової і розвідувальної інфраструктури. В конфлікті на о.Мінданао на Філіппінах у 1990р. Ісламський фронт визволення Моро (*Moro Islamic Liberation Front, MILF*) отримував кошти від Аль-Каїди, а в 1975-1988рр. Сабах, один із штатів Малайзії надавав підтримку Фронту національного визволення Моро (*Moro National Liberation Front, MNLF*). В останньому випадку підтримка складалася з логістики та військової техніки. *MNLF*, своєю чергою, у 1977, 1981 і 1983рр. надавав підтримку Комуністичній партії Філіппін (*Communist Party of the Philippines, CPP*) у вигляді спільних операцій або доступу до військової і розвідувальної інфраструктури.

Діаграма 6.7. Кількість суб'єктів надання непрямої підтримки за логікою холодної війни, а також кількість держав Східної Азії, що надавали підтримку повстанцям у конфліктах 1975-2009рр., не пов'язаних з логікою холодної війни

Джерело: UCDP External Support Dataset Version 1.0; Pettersson, T., 'Pillars of strength: external support to warring parties', eds. T.Pettersson and L.Themner, *States in Armed Conflict 2010*, Research Report 94 (Universitetstryckeriet: Uppsala, 2011).

Хоча держави останніми роками майже припинили підтримку повстанців у Східній Азії, деякі повстанські угруповання отримують зовнішню підтримку від інших повстанських угруповань і недержавних суб'єктів. Цей вид зовнішньої підтримки зберігся майже винятково в конфлікті на о.Мінданао, Філіппіни, під час надання допомоги *MILF* та Групі Абу Саяфа. З 1993р. бойовничі ісламістські організації Аль-Каїда та *Jeemah Islamiya* фінансували і тренували їх, надавали доступ до військової і розвідувальної інфраструктури, а також брали участь у спільних операціях. У 2008р. *MILF* також співпрацював із CPP, причому зовнішня підтримка була обопільною і охоплювала надання зброї, логістики та підготовки. Крім цього кластеру підтримки за участі ісламістських повстанців на Філіппінах, єдиним прикладом зовнішньої підтримки повстанській організації у Східній Азії від недержавного суб'єкта в цей період був обмін розвідувальною інформацією між Буддійською армією Демократичного Карену (*Democratic Kayin Buddhist Army*) та *KNU* у М'янмі у 2005р.²³

Висновки

Вид іноземного втручання є важливим чинником, що визначає інтенсивність конфлікту. Число загиблих унаслідок бойових дій пов'язане з трьома видами іноземного втручання. Перший – участь великих держав на боці обох сторін міждержавних війн, що визначаються як форма збройного

²³ Всі приклади зовнішньої підтримки взяті з Бази даних UCDP про зовнішню підтримку.

конфлікту, пов'язана з найбільшим числом загиблих унаслідок бойових дій. Коли великі держави відмовилися від участі в конфліктах у Східній Азії, регіон став значно спокійнішим. Другий вид – інтернаціоналізовані внутрішні збройні конфлікти, які були поширеним видом бойових дій у Східній Азії після 1975р. і дали переважну більшість загиблих унаслідок бойових дій в регіоні. Найбільший внесок належить камбоджійському конфлікту. Коли він завершився шляхом переговорів, число загиблих унаслідок бойових дій у регіоні різко впало. Третій вид – неінтернаціоналізовані внутрішні збройні конфлікти, серед яких найбільше загиблих унаслідок бойових дій припадає на конфлікти із зовнішньою підтримкою.

Цей регіональний аналіз вплинув на наші уявлення про ризик відступу миру у світі. Регіон Східної Азії відійшов від регіональної траєкторії силового протистояння між державами та всередині держав і перетворився на регіон відносно мирної взаємодії. Ми не вважаємо, що це перетворення пояснюється лише змінами в іноземному втручанні. Чинниками, які слід враховувати для пояснення “Східно-азійського миру”, є гарантії безпеки, економічний розвиток і структурні фактори, пов'язані з регіональним і світовим порядком. Але цю картину неможливо зрозуміти без урахування особливостей іноземного втручання. Приклад Східної Азії показує, що коли великі держави припиняють участь у міждержавних конфліктах, особливо коли вони припиняють участь в інтернаціоналізованих внутрішніх конфліктах, інтенсивність конфліктів суттєво знижується. При цьому, важливе ускладнення для інших регіонів світу, і не останньою чергою для Близького Сходу, полягає в тому, як обмежити іноземне втручання у збройні конфлікти. Проте, непокоїть зростання кількості інтернаціоналізованих збройних конфліктів. У 2014р. інтернаціоналізованих внутрішніх конфліктів у світі було більше, ніж у будь-якому році після завершення Другої Світової війни²⁴.

Один окремих конфлікт може дати велику частку загиблих унаслідок бойових дій, як це було в Камбоджі, а наразі – в Сирії. Можна провести багато паралелей між цими двома прикладами, тому громадянська війна в Камбоджі деякими рисами нагадує нинішній сирійський конфлікт. Три з цих рис заслуговують на увагу. По-перше – наявність екстремістської організації, яка за умов складного політичного конфлікту прагне створити утопічну державу, пригнічуючи цивільне населення та меншини. В середині 1970-х років Червоні кхмери створили в Камбоджі Демократичну Кампучію і вдалися до геноциду власного населення, переслідуючи інакодумців, етнічні та релігійні меншини (в'єтнамців, китайців і мусульман шам). У Сирії ІД проголосила халіфат, демонструє крайню нетерпимість до інакодумців і цілеспрямовано переслідує релігійні та етнічні меншини (християн, езидів та шіїтів). По-друге, підтримку екстремістських ідеологій неможливо зрозуміти без урахування наслідків іноземного втручання. Так, у 1970-х роках сили США, згідно з американською тактикою у II Індокитайській війні, інтенсивно бомбардували сільські райони Камбоджі, що призвело до загибелі понад 100 тис.

²⁴ Pettersson, T. and Wallensteen, P., ‘Armed conflicts, 1946-2014’, *Journal of Peace Research*, vol.52, no.4 (July 2015), pp.536-550.

камбоджійців. Це збільшувало підтримку Червоних кхмерів і навіть спонукало тих, хто вижив, вступати до їх лав²⁵. Так само вторгнення в Ірак у 2003р. вважають важливим чинником піднесення ІД.

По-третє, обидва конфлікти дуже інтернаціоналізовані. В Камбоджі це призвело до тривалої громадянської війни між різними групами кхмерів. Китай і Таїланд допомагали Червоним кхмерам, В'єтнам і Радянський Союз – режиму Хун Сена (*Hun Sen*) у Пномпені, а США і країни АСЕАН – ряду менших, не комуністичних груп спротиву. Ці зовнішні спонсори використовували Індокитай як поле бою у своїх геополітичних та ідеологічних цілях, виходячи з ідеологічних ліній розмежування часів холодної війни та китайсько-радянського розколу. Громадянська війна в Камбоджі була дуже інтернаціоналізованою. Впродовж багатьох років це була війна маріонеток світових і регіональних центрів сили, які користувалися внутрішніми розбіжностями у країні. Надаючи допомогу різним групам кхмерів, іноземні суб'єкти могли підтримувати їх боєздатність, збільшуючи тим самим інтенсивність і тривалість конфлікту. У випадку конфлікту в Сирії світова напруженість, зокрема між Росією і США, та регіональне суперництво, як між Саудівською Аравією та Іраном, перетворюють Сирію на поле бою між зовнішніми гравцями.

Звичайно, між двома конфліктами є багато відмінностей, насамперед – присутність і динаміка поповнення лав іноземних бойовиків у Сирії. Проте, варто враховувати й досвід Камбоджі – не останньою чергою, передумови встановлення миру. Розв'язання конфлікту в Камбоджі у 1991р. відбувалось у два етапи. На першому було досягнуто порозуміння між світовими та регіональним гравцями та погоджені контури розв'язання конфлікту в Камбоджі. Зміни міжнародної обстановки уможливили і глибокі зміни на Індокитайському півострові. Завершення громадянської війни в Камбоджі відбулося на фоні змін у динаміці холодної війни, зокрема, поступового занепаду Радянського Союзу, зміни його пріоритетів і переорієнтації Китаю на економічний розвиток. Відповідне покращення відносин між світовими державами зменшило їх зацікавленість у заохоченні країн продовжувати війну в Камбоджі. Тому зовнішні гравці спромоглися узгодити рамки, або формулу розв'язання конфлікту, яку вони потім нав'язали своїм протеже. Наприклад, В'єтнам і Китай залагодили розбіжності на двосторонніх переговорах, після чого обидві країни використали свій вплив для “нездоланого тиску” на своїх камбоджійських партнерів: В'єтнам – на Хун Сена, а Китай – на Червоних кхмерів, – змусивши їх погодитися на поступки та компроміси²⁶. Після мирної угоди тривав конфлікт низької інтенсивності з Червоними кхмерами аж до їх поразки у 1998р. Таким чином, приклад Камбоджі показує, що за умов владнання розбіжностей між іноземними покровителями, з'являється й можливість розв'язання конфлікту шляхом переговорів – завдяки тиску іноземних покровителів на відповідних учасників конфлікту.

²⁵ Kiernan, B., 'Introduction: conflict in Cambodia, 1945-2002', *Critical Asian Studies*, vol.34, no.4 (Dec. 2002), pp.483-495.

²⁶ Short, P., *Pol Pot: Anatomy of a Nightmare* (Henry Holt and Company: New York, 2007), p.427.

Дослідження Східної Азії свідчать, що непряма підтримка після 1979р. не припинилась, а змінила свій характер. Підтримку продовжували надавати як держави, так і недержавні суб'єкти. Дослідження також показують, що після 1975р. у загальній картині непрямой підтримки у Східній Азії вирізняється один конфлікт. Громадянська війна в Камбоджі надає найбільше прикладів підтримки, і її завершення пояснює великі зміни в даних. Одна з причин полягає в тому, що в конфлікті брали участь кілька повстанських угруповань і суб'єктів підтримки. Після 1990-х років непряма підтримка надавалася переважно урядам, а не їх опонентам. Тож, з точки зору особливостей непрямой підтримки, після завершення громадянської війни в Камбоджі відносини були більш мирними. Це відповідає висновку Тоннессона про те, що "Східно-азійський мир наставав поетапно"²⁷.

Непокоять паралелі з конфліктами в Сирії та Іраку. Складне павутиння зв'язків між різноманітними державними та недержавними суб'єктами може ще глибше втягнути регіональні держави (зокрема, Іран, Саудівську Аравію і Туреччину), а також великі держави (насамперед США, Росію, Францію і Велику Британію) у конфлікт на боці різних сторін. Поглиблення іноземного втручання у збройні конфлікти на Близькому Сході є найбільш реальним потенційним чинником відступу миру. У такому випадку світ може знову побачити стільки ж загиблих унаслідок бойових дій, як у пікові роки холодної війни.

²⁷ Tønnesson, S., 'Explaining East Asia's developmental peace: the dividends of economic growth', *Global Asia*, vol. 10, no. 4 (2015), pp. 8-15.

IV. Насильство і конфлікти в епоху Цілей сталого розвитку

КЛІОНА РАЛІ, КАТРИЕНА ДАУД

З переходом світу до етапу реалізації Цілей сталого розвитку (ЦСР, *Sustainable Development Goals, SDG*) конфлікти та насильство зазнають змін. Учасники конфліктів адаптують свої цілі і стратегію до нових обставин, об'єкти насильства стають більш різноманітними та масовими, а старі стратегії розв'язання чи врегулювання масштабних конфліктів високої інтенсивності часто спричиняють нові, різноманітні та дифузійні форми насильства¹. Як реакцію на способи сприйняття людьми, суспільствами, урядами та державами сучасних конфліктів Цілі сталого розвитку містять стурбованість наявністю та життєздатністю надійних та відкритих соціальних, екологічних, економічних і політичних інститутів. Пряма згадка про безпеку міститься в ЦСР 16, яка закликає міжнародне співтовариство: “Сприяти побудові миролюбного й відкритого суспільства в інтересах сталого розвитку, забезпечувати доступ до правосуддя для всіх і створювати на всіх рівнях ефективні, підзвітні та засновані на широкій участі інститути”². Перший пункт ЦСР 16 свідчить про переорієнтацію зобов'язань міжнародного співтовариства в напрямі миру, але за стислою згадкою про насильство ховається поширеність і хронічний характер безперервних, активних громадянських і міждержавних війн, внутрішньополітичної нестабільності та насильства між людьми.

Два питання вимагають постійної уваги. По-перше, ЦСР 16 ґрунтується на припущенні, що конфлікти та насильство є проявами соціальної, екологічної, економічної маргіналізації і політичної відчуженості. Однак, є дедалі більше приводів припустити, що нинішні конфлікти та насильство є значною мірою похідними політики “суперництва”, корупції і слабких зв'язків держави з суспільством. Успіху в реалізації ЦСР 16 можна досягти, лише якщо і міжнародне співтовариство, і національні уряди визнають роль конфліктів у політиці світу, що розвивається. По-друге, зберігається потреба постійного, систематичного та всеохопного збору інформації для надійного відстеження змін у проявах конфліктів і насильства, ризиках і шкоді від них у різних ситуаціях і з плином часу. Прозорий і систематичний збір даних про політичне та соціальне насильство має важливе значення для захисту громадян від насильства.

У цьому підрозділі обговорюється відома на час ухвалення ЦСР інформація про різноманіття конфліктів і насильства, їх вплив на держави, уряди та громадян, акцентуючи увагу на складності, багатовимірності, багатосторонності

¹ Про ЦСР див. підрозділ I розділу 9 цього видання; про альтернативну ціну військових витрат для досягнення ЦСР див. підрозділ IV розділу 13 цього видання.

² United Nations, General Assembly, ‘Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development’, Resolution adopted by the General Assembly on 25 Sep. 2015, A/RES/70/1, 21 Oct. 2015, p.28.

та інтерактивному характері конфліктів. Тут описані складні, мінливі, інтерактивні та взаємопов'язані характеристики сучасного насильства, а наприкінці пропонуються деякі шляхи, якими міжнародні та національні суб'єкти могли б вирішувати ці нові завдання.

Складність конфліктів

Конфлікти є складним і багатовимірним явищем. Насильницькі конфлікти на етапі ЦСР мають дуже різних гравців, різні стратегії і динаміку. Насильницькі політичні конфлікти корисно класифікувати за наступною типологією: громадянські та міждержавні війни – наприклад, насильство у ДРК; внутрішньополітична нестабільність – що є домінуючою характеристикою насильства в Індії; кримінальне насильство – як у Гондурасі. Види конфліктів можна розрізнити за такими характеристиками, як: характер учасників; форма, цілі та завдання; інтенсивність і наслідки. Динаміка конфлікту визначається також здатністю певних груп і громад до координації дій та організації на місцевому рівні, стратегією місцевого врядування та реакцією держави на виклики насильства.

До різних проявів конфлікту можуть призводити багато глибинних чинників. Так, для багатьох громад усередині держави спільними можуть бути умови нерівності та пов'язані з нею суспільне невдоволення економічною, політичною чи соціальною маргіналізацією. Однак, конкретні шляхи мобілізації на колективні дії, застосування при цьому насильства та масштаб загрози для державної влади будуть різнитися залежно від мобілізаційних спроможностей відповідної громади. Такі спроможності залежать від її розміру, здатності впоратися з реальними спільними викликами, взаємин між окремими групами та відповідними елітами, взаємин з державою чи режимом, попередньої історії насильницьких конфліктів як стратегії політичних переговорів – як у конкретній громаді чи регіоні, так і загалом у політичній практиці країни. Наслідки конфліктів і насильства, своєю чергою, можуть різнитися за політичними наслідками та соціальними витратами.

Часто країни стикаються одночасно з кількома ризиками та загрозами з багатьма проявами політичного та соціального насильства. В одній країні часто спостерігаються різні види насильства, що зумовлено географічним перебуванням окремих суб'єктів насильства, які діють у різних просторових кластерах³.

Так, схема 6.1 ілюструє географічний розподіл політичних конфліктів і заворушень у Кенії у 2015р. і чітко показує кластеризацію окремих воєнізованих формувань. Сили повстанців – частіше зі складу сомалійського аш-Шабабу та рідше ефіопських повстанських сил – гуртуються на півночі, в центрі, північному сході та на узбережжі країни, поблизу кордонів із Сомалі та Ефіопією, у громадах, що мають історичні зв'язки з політичними сепаратистськими рухами, і групах зі змішаною національною ідентичністю.

³ Raleigh, C., 'Political hierarchies and landscapes of conflict across Africa', *Political Geography*, vol.42, (Aug. 2014), pp.91-102.

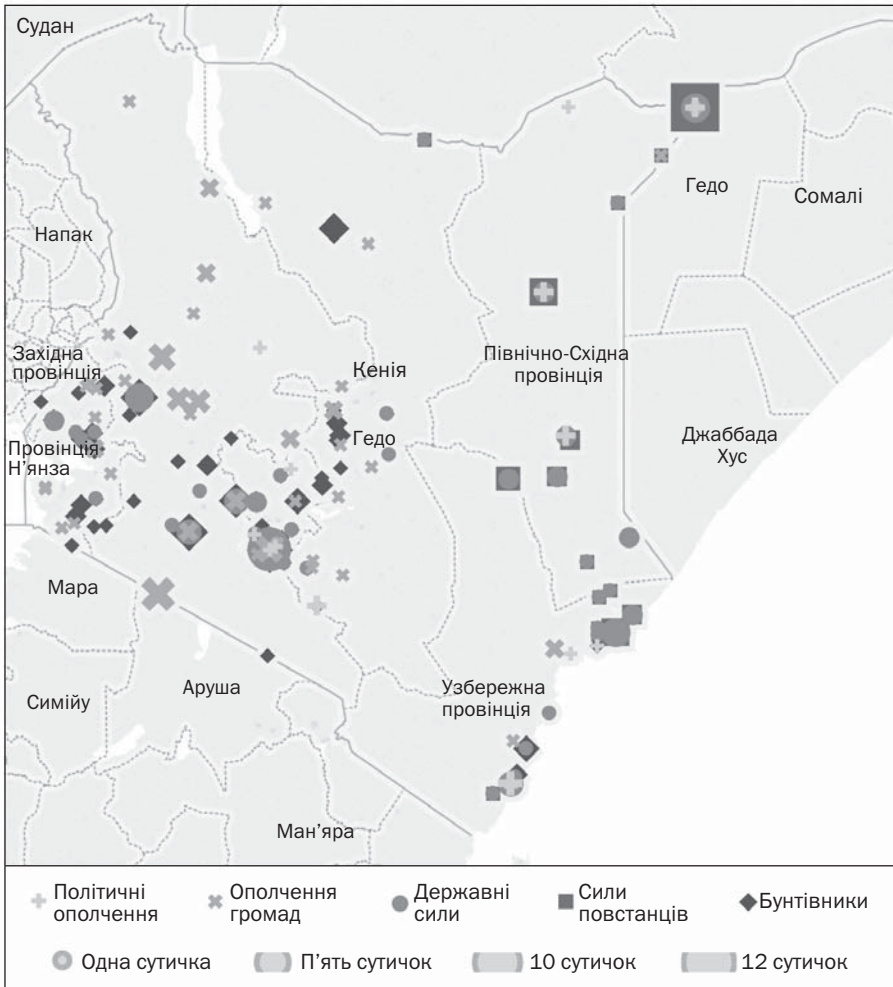

Схема 6.1. Насильницькі конфлікти та заворушення в Кенії у 2015р. за типом учасників
 Джерело: ACLED, Version 6, 2016, <www.acleddata.com>.

Більш рівномірно розподілені по території країни політичні ополчення та бунтівники, але з більшою концентрацією в центральних регіонах, зокрема в Найробі та найближчих міських районах. Ополчення громад також зосереджені в колишній провінції Рифтова долина та на північному заході країни. Нарешті, державні сили також присутні в конфліктних зонах. Їх активність загалом прогнозовано корелює з активністю сил повстанців залежно від політичної, військової і стратегічної важливості відповідних недержавних суб'єктів. Але вони значно менш активні в регіонах крайньої півночі та північного заходу країни – зонах поширеного громадського насильства, – що може свідчити про виразний “слід” держави в цих регіонах.

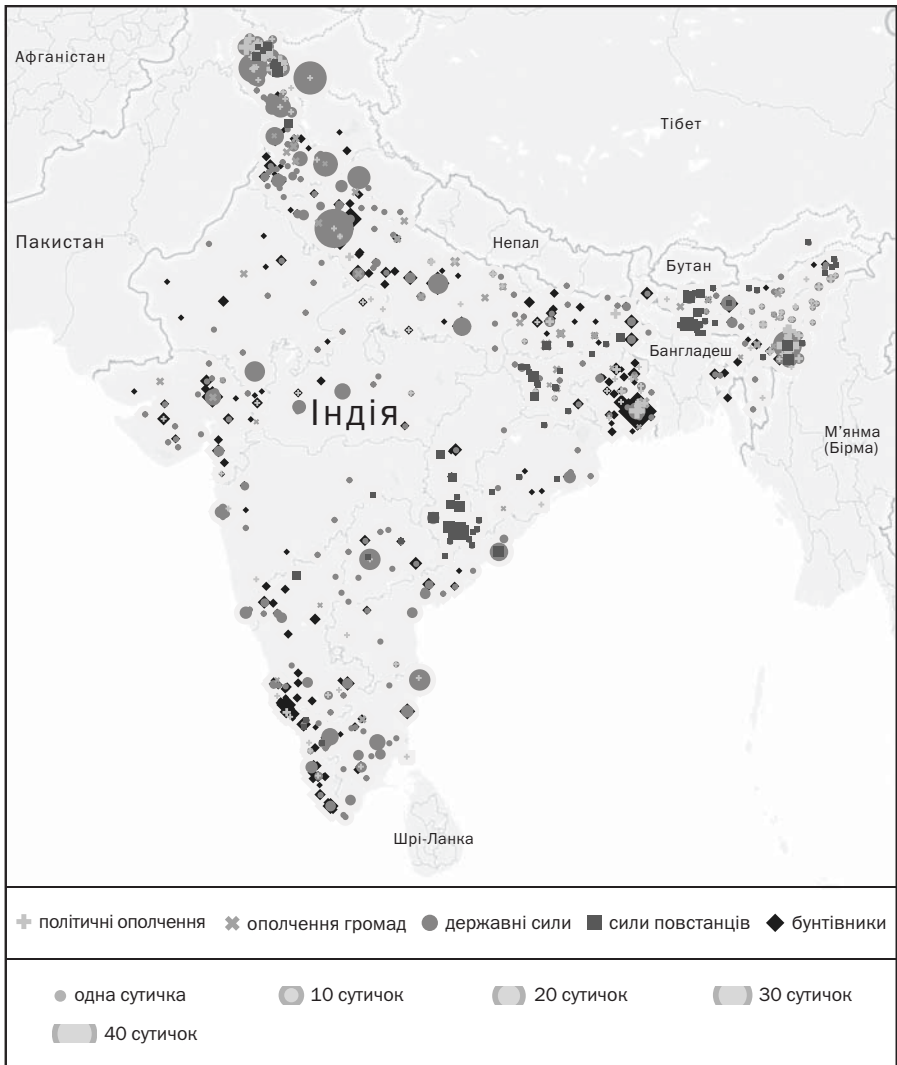
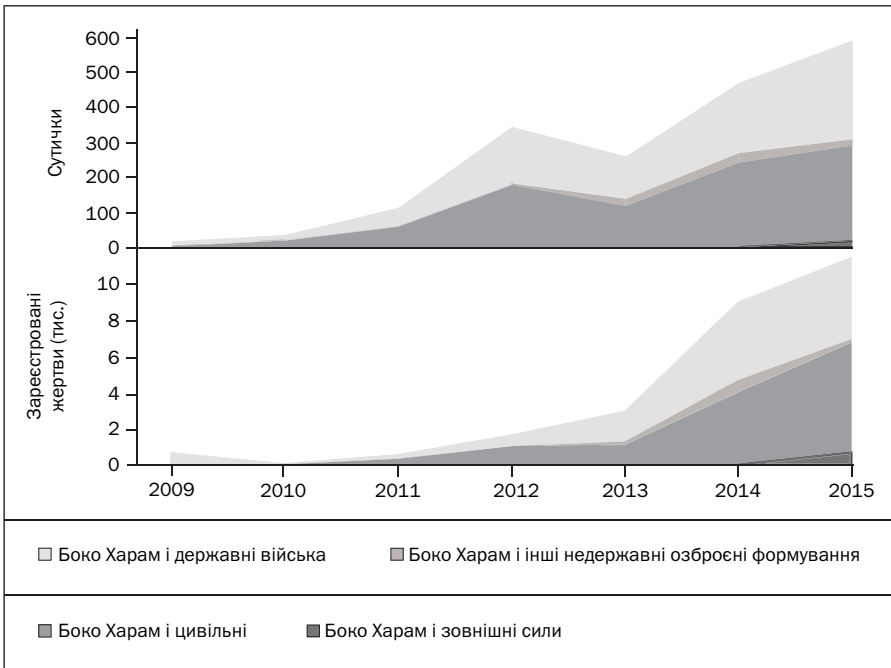

Схема 6.2. Насильницькі конфлікти та заворушення в Індії у 2015р. за типом учасників

Джерело: ACLED, Asia Version 1, 2016, <www.acleddata.com>.

Подібне різноманіття всередині країни з геть відмінними особливостями спостерігається й у випадку Індії (схема 6.2). Там також помітна концентрація бунтівників і політичних ополчень у містах і нерівний розподіл державних сил на території країни – їх більше на північному заході поблизу кордону з Пакистаном, а також в урбанізованих регіонах. Насильство з боку повстанців також має географічні особливості та зосереджене в периферійних і прикордонних районах півночі та сходу країни.

Діаграма 6.8. Акти насильства та жертви 2009-2015рр., які приписують Боко Харам
 Джерело: ACLED, Version 6, 2016, <www.acleddata.com>.

Картина розподілу конфліктів на національному рівні ілюструє складні й дуже локалізовані динаміку насильства та відносини між центральним урядом і субнаціональними утвореннями з приводу політичної влади. Ці два аспекти є дуже важливими для розуміння характеру насильства і конфліктів на етапі ЦСР. Прагнучи та підтримуючи побудову справедливого, мирного та відкритого суспільства, необхідно розуміти, що безпека та небезпека, насильство та мир у різних державах і в міждержавних відносинах проявляються по-різному. Цивільні стикаються з безліччю загроз насильства, які можуть корелювати (чи не корелювати) з безпековими пріоритетами держав і режимів, а в деяких випадках – бути прямо пов’язаними з ними. Крім того, типові визначення політичного насильства не враховують численні форми конфліктів, що трапляються на місцевому рівні – часто за участі державних сил. Хоча ці місцеві форми насильства часто є не такими смертоносними, як події під час громадянської або міждержавної війни, але постійний і повсюдний характер цих загроз означає, що вони зустрічаються частіше і лягають важким тягарем на громади.

На додачу до ілюстрації відмінностей, численні і складні форми насильства в певній державі свідчать про взаємозв’язок між ними. Так, дослідження показують, що явища тероризму і громадянської війни взаємопов’язані, і що перше часто впливає з другого⁴.

⁴ Findley, M. and Young, J., ‘Terrorism and civil war: a spatial and temporal approach to a conceptual problem’, *Perspectives on Politics*, vol.10, no.2 (June 2012), pp.285-305.

Це підтверджує і вивчення окремих угруповань. Так, нігерійське ісламістське угруповання, відоме як Боко Харам, виникло в районах з високим рівнем політичного насильства, але спочатку – у вигляді політично мотивованого ополчення. За кілька років угруповання перетворилося на великий повстансько-партизанський рух, що домагався зміни влади в державі⁵. На початковому етапі угруповання воювало переважно проти державних сил: у 2009р. сутички між ними становили майже 80% всіх акцій, що приписувалися Боко Харам. Після повстання в липні 2009р., під час якого загинули сотні людей, акти насильства з боку Боко Харам мали переважно форму спорадичних нападів невеликими силами – часто обстрілів з автотранспорту. При цьому цивільними жертвами нападів, що приписувались угрупованню, часто були представники державних сил чи пов'язані з ними особи, в т.ч. поліцейські в неслужбовий час або у відставці⁶.

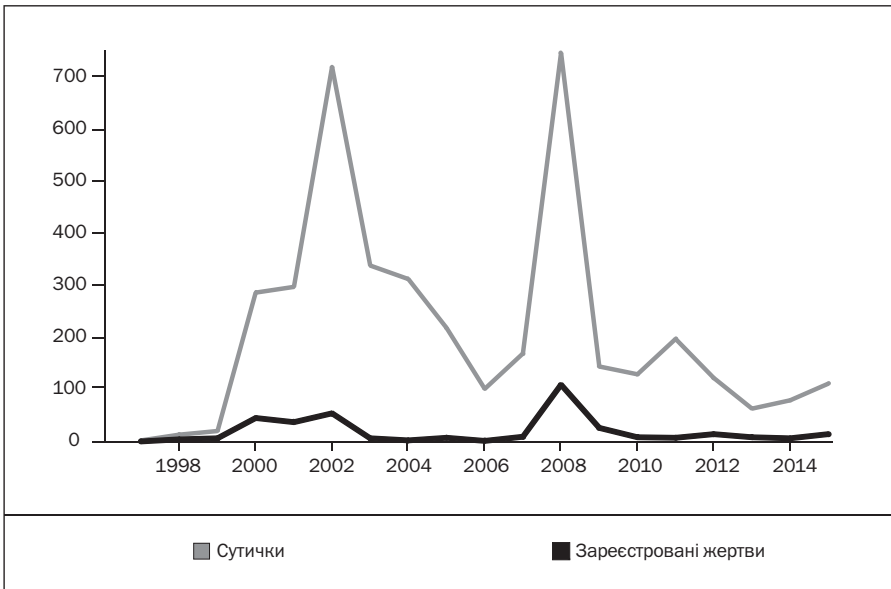
Наступними роками ця динаміка суттєво змінилась, і 2012р. став роком швидкої і помітної географічної експансії Боко Харам на всю Нігерію. Після того угруповання дедалі частіше не лише вело бої з іншими недержавними озброєними групами, але й нападало на цивільних, кульмінацією чого стала серія гучних і дуже інтенсивних нападів на некомбатантів, що тривають і досі. У 2015р. напади на цивільних становили дещо менше половини (46%) усіх актів насильства, відповідальність за які покладалася на Боко Харам, і дали понад половину (53%) зареєстрованих жертв (діаграма 6.8).

З часом тактика Боко Харам доповнилася захопленням стратегічно важливих територій і дедалі інтенсивнішим використанням методів дистанційного насильства – застосуванням саморобних вибухових пристроїв і смертників. У цей період різні тактики і стратегії використовувалися на території країни нерівномірно: захоплення територій спостерігалось переважно на північному сході країни, а більш спорадичні, але потужні напади – на півночі. Така еволюція тактики, а також наявність сумішених у часі але просторово розосереджених методів насильства часто ускладнюють розрізнення звичайного “тероризму” та інших видів насильства в певному конфлікті.

Стратегії і динаміка насильства різняться залежно від угруповання, місця та цілей, і навіть подібні форми насильства мають різні політичні, соціальні, економічні та гуманітарні наслідки та результати. Так, у 2015р. рівень насильства в Бурунді був відносно низьким, порівняно з іншими активними конфліктами в регіоні та на континенті. Однак, відносно коротка хвиля насильства, що почалась у квітні 2015р., мала великі наслідки у вигляді переміщення та міграції населення. Станом на січень 2016р., понад 230 тис. осіб залишили країну, а ще 15 тис. вважалися внутрішньо переміщеними

⁵ Dowd, C., ‘Grievances, governance and Islamist violence in sub-Saharan Africa’, *Journal of Modern African Studies*, vol.53, no.4 (Nov. 2015), pp.505-531.

⁶ ACLED Version 6, 2016. У кожному акті насильства за участі Боко Харам у 2010р. гинуло в середньому 2,02 особи, проти 4,6 – у 2011р. З 37 зафіксованих інцидентів за участі Боко Харам у 2010р. у 27 (або 73%) було не більше одної жертви; у 2011р. ця частка впала до 61 зі 117 зафіксованих актів насильства (52%).

Діаграма 6.9. Сутички та зареєстровані жертви в Зімбабве у 1997-2015рр.

Джерело: ACLED, Version 6, 2016, <www.acleddata.com>.

особами⁷. Таким чином, хоча такі типові показники інтенсивності конфлікту, як зареєстроване число жертв, у різних конфліктних ситуаціях можуть бути схожими, але наслідки конфліктів можуть значною мірою відрізнятися залежно від історії насильства, вигнань, пристосованості громад і стратегій протидії. Формування напрямів і політики створення мирного, справедливого та відкритого суспільства вимагає глибокого аналізу конфліктів, який би повністю враховував відмінності в результатах і наслідках конфліктів і насильства для безпеки людини та уразливості мирного населення. Краща організація неупереджених моніторингу і звітності на місцях про політичне насильство дозволить громадам безпомилково та системно застосовувати свій досвід з усунення небезпеки та насильства, навіть не звертаючись до типового досвіду громадянських війн.

Зосередженість міжнародного співтовариства на масштабних звичних показниках, у т.ч. на зареєстрованих жертвах, може затьмарити інші аспекти конфлікту, зокрема тактичне застосування насильства у стратегічних цілях, відмінності в результатах і наслідках подібних один до одного форм насильства. Так, дані про насильство в Зімбабве свідчать, що вбивства дуже рідко застосовувалися для політичного залякування (діаграма 6.9). Набагато більш поширеною і цілеспрямованою тактикою державних сил і правлячого режиму були побиття та несмертельне насильство, оскільки такі методи привертають менше уваги і зберігають видимість стабільності, яку могло б зіпсувати поширене насильство з летальними наслідками. Вибір на користь обмеження

⁷ United Nations, Office for the Coordination of Humanitarian Affairs (UNOCHA), 'Burundi: humanitarian snapshot', 14 Jan. 2016.

фатального насильства був стратегічним і головним рішенням для динаміки конфлікту в цій ситуації – ця риса залишається непоміченою, якщо оцінювати конфлікт лише за числом жертв.

Конфлікти змінюються

Останні дослідження свідчать про загальне зниження рівня насильства, проте такі висновки ґрунтуються на тому, що насильницькі міждержавні конфлікти і громадянські війни трапляються нині доволі рідко⁸. Однак, якщо розглянути численні форми політичного насильства, то за останні 20 років у тенденціях конфліктів сталися кількісні та якісні зміни. Частота внутрішніх конфліктів стала більш мінливою, але демонструє повторювані і стійкі тенденції. Зокрема, внутрішньополітична нестабільність значною мірою прийшла на зміну громадянським і міждержавним війнам⁹. У контексті цих загальних тенденцій, кампанії насильства в сільській місцевості дещо вщухли, тоді як в урбанізованих регіонах насильство, зокрема міські методи суперництва та жорсткої конкуренції еліт, поширилося¹⁰. Зі зміною еліт відбулися зміни й суб'єктів насильства: значну роль у створенні внутрішньої нестабільності нині відіграють воєнізовані формування, що діють за наказом політичних еліт¹¹. Поза діяльністю на замовлення еліт та у власних політичних інтересах ці організації часто вдаються до злочинів і соціального насильства.

Форми конфліктів, що виникають всередині держав, тісно пов'язані з національними політичними інститутами та відносинами між угрупованнями та урядами. Тому з рухом урядових структур та інститутів до або від демократії, децентралізації та автономії відбувається зміна умов, стратегій та учасників конфліктів. Ці зміни тісно пов'язані із системою стримувань і противаг виконавчої влади та з простором можливої участі громадян у політичному житті суспільства¹².

Засади політичного врегулювання спорів стали корисним евристичним інструментом для розуміння невпинного насильства, що супроводжує політичні зміни та конкуренцією. Підвищену увагу при цьому часто звертають на наслідки політичної ізоляваності в питаннях конфлікту. Однак, поширення конкуруючих політичних воєнізованих формувань свідчить про те, що в сучасну епоху політична конкуренція з приводу політичної *участі* є ще однією особливістю конфліктів і насильства. “Участь” є змагальним

⁸ Pinker, S., *The Better Angels of Our Nature: A History of Violence and Humanity* (Penguin Books: London, 2012); Straus, S., ‘Wars do end! Changing patterns of political violence in sub-Saharan Africa’, *African Affairs*, vol.111, no.443 (Mar. 2012), pp.179-201. Див. також підрозділ III про відступ миру в цьому розділі.

⁹ Raleigh, C., ‘Pragmatic and promiscuous: Explaining the rise of competitive political militias across Africa’, *Journal of Conflict Resolution*, vol.60, no.2 (Mar. 2016), pp. 283-310.

¹⁰ Raleigh, C., ‘Urban violence patterns across African states’, *International Studies Review*, vol.17, no.1 (Mar. 2015), pp.90-106.

¹¹ Raleigh (посилання 9).

¹² Choi, H.J. and Raleigh, C., ‘Dominant forms of conflict in changing political systems’, *International Studies Quarterly*, vol.59, no.1 (Mar. 2015), pp.158-171.

політичним процесом, що призводить до насильства, коли еліти сперечаються і змагаються за обмежені урядові посади та ресурси¹³.

Намагаючись зрозуміти, пом'якшити, врегулювати та розв'язати конфлікти на етапі ЦСР, стратегії і механізми мають починатися з визнання *політичної* природи конфлікту, зі спроби запобігти неочікуваним або непередбаченим наслідкам застосування підходів, що ґрунтуються на широкій участі сторін у політичному врегулюванні. Якщо широка участь у політичному врегулюванні обумовлена чи забезпечена використанням насильства елітами, які прагнуть забезпечити чи зміцнити свої позиції, то застосування цього підходу пов'язане з численними ризиками: можливістю легітимізації та інституалізації використання насильства як інструмента торгів у політичних переговорах; інформаційною і фізичною ізоляцією зацікавлених суб'єктів від арени конфлікту; переходом конфлікту в різноманітні нові форми, якщо глибинні чинники насильства не усунені.

Інтерактивний характер і взаємопов'язаність конфліктів

Наразі спостерігається краща обізнаність з питань міжнародної ескалації конфліктів, а також міжнародного характеру суб'єктів конфліктів і систем їх врегулювання та розв'язання. Міжнародний зв'язок між збройними угрупованнями, спільні ідеології і спільна реакція урядів на конфлікти підштовхують до думки, що угруповання та уряди дедалі більше взаємодіють і співпрацюють у досягненні внутрішніх і зовнішніх цілей. Сучасні конфлікти інтернаціоналізуються через: (а) регіональну динаміку конфлікту, коли нестабільність у країні впливає на сусідні країни і навпаки; (б) зв'язок між режимами та недержавними угрупованнями, в т.ч. закордонними; (в) екстериторіальність, наприклад, через екстремістські ісламістські угруповання, пов'язані з угрупованнями в сусідніх країнах і далекому зарубіжжі, а також через потоки фінансових, логістичних і військових ресурсів у світовому масштабі.

Реакція на конфлікт також інтернаціоналізується через втручання в конфлікт сусідніх, регіональних чи світових держав, спільні дії урядів з підтримання миру або врегулювання конфліктів, а також через підвищену увагу урядів країн-донорів до проблем конфліктів, безпеки та миротворчої діяльності в нестабільних ситуаціях. Така динаміка часто зберігається тривалий час. Такі відомі в історії конфлікти, як наприклад, в африканському регіоні Великих Озер, Сьєрра-Леоне та Ліберії, в Пакистані, Індії та Афганістані, давно розвиваються в рамках регіональних систем. Однак тісніший взаємозв'язок між учасниками конфліктів, напади на цілі, далекі від вогнища конфлікту, та далекосяжні наслідки конфлікту, в т.ч. потоки біженців, спонукають заново придивитися до сучасних глобальних небезпек.

Соціальне та політичне насильство меншого масштабу також може співіснувати й перетинатися. У крайніх випадках соціальне насильство залежить від внеску та рівня залучення політичних гравців, у т.ч. активної

¹³ de Waal, A., *The Real Politics of the Horn of Africa: Money, War and the Business of Power* (Polity: London, 2015).

кооптації влади до створення можливостей для участі в організованій злочинній діяльності. Таким чином насильство інституалізується, послаблює політичні інститути, вимагаючи водночас політико-інституційного реагування. Місцеві прояви цього – зокрема, небезпека у громадах і високі показники вбивств – вимагають реакції, яка б сприймалася як законна, підзвітна та ефективна.

Перспективні напрями

У цьому підрозділі розглянуті зміни у формах і методах конфліктів, тоді як їх пояснення і стратегії досі часто формуються в термінах двостороннього, повстанського конфлікту, політики ізоляції і стримування. Важливим першим кроком до кращої міжнародної реакції на ризики та наслідки конфлікту має бути визначення проблемних питань на основі глибокого аналізу конфлікту. При цьому треба розглянути, яким чином політична ситуація створює і стимулює насильство в умовах економіки “мирного” та “воєнного” часу.

Політичне насильство підживлюють глибокі зміни в діяльності держав і в обізнаності громадян з питань урядування. Забезпечення безпеки, правосуддя та суспільного добробуту стало функцією політизованих процесів, у яких громади в цілому можуть бути позбавлені прав, піддані репресіям чи маргіналізовані. Порушення або навмисне обмеження здатності держави надавати послуги означає забезпечення безпеки не як суспільного блага, а як послуги для обраних. За цих обставин гарантії безпеки дедалі більше визначаються належністю до певної групи. В багатьох сучасних країнах, що розвиваються, банди та воєнізовані формування, що виконують функції додаткових суб'єктів надання/контролю безпеки, самі є симптомом її браку. Ці незаконні організації захищають етнічні громади (чи групи), але громадяни, які не належать до обраних етнічних/регіональних/партійних груп, залишаються об'єктами експлуатації і репресій¹⁴.

Багато нових угруповань вважають насильство ефективним стратегічним інструментом і методом політичної конкуренції та заохочуються за участь у збройних силах. ЦСР 16 дає можливість детально розглянути ризики для цивільних осіб і громад від такої практики силового змагання. Міжнародне співтовариство повинне в повному обсязі й чесно ідентифікувати ці загрози та реагувати на них.

Найбільш перспективним методом як реагування на насильство, так і його пом'якшення є зміцнення прав і повноважень місцевих організацій і груп, що намагаються точно з'ясувати джерело, масштаб і наслідки політичного та соціального насильства. Збір даних про насильство і конфлікти на етапі ЦСР має передбачати партнерство з місцевими організаціями і групами, що збирають дані про насильство (пункти спостереження за конфліктами, моніторинг вбивств і дотримання прав людини тощо) та зміцнюють свої спроможності із системного збору, класифікації, зберігання, обробки та аналізу

¹⁴ Guichaoua, Y., 'How do ethnic militias perpetuate in Nigeria? A micro-level perspective on the Oodua People's Congress', *World Development*, vol.38, no.11 (Apr. 2010), pp. 1657-1666.

даних про конфлікти. Надалі ці організації і групи зможуть надавати політичну інформацію, лобіювати, пропагувати та виконувати програми і проекти з пом'якшення та врегулювання конфліктів. Багато організацій вже роблять це, що дає численні можливості для підтримки, координації і розвитку цих зусиль.

Інший напрям майбутніх досліджень і розвитку політики передбачає допомогу місцевим організаціям у зборі міжнародно порівнюваних і водночас локально актуальних даних, а також визнає ситуативний характер насильства і конфліктів, наявність відмінних один від одного їх “детонаторів” і наслідків у різних ситуаціях. Це може вимагати визначення головних показників чи індикаторів – які б оцінювалися всіма місцевими організаціями (зокрема, дат, учасників і місць насильства), – в поєднанні з розробленими та запровадженими на місцях індикаторами, що враховують специфіку визначення громадами конфліктів, безпеки, правосуддя, миру та інклюзивності (ЦСР 16). Такий підхід мав би ґрунтуватися на зборі даних про окремі види зброї, яка використовується для насильства, зв'язки причетних до нього з організованою злочинністю, етнічну, релігійну чи суспільну спрямованість насильства, конкретні стратегії залякування під час виборчих процесів, організації колективної роботи та участі в політичному процесі. Збір багатьох видів даних гарантує, що зібрана інформація: (а) є корисною для порівняльного аналізу та відстеження прогресу на шляху до ЦСР 16 у глобальному масштабі; (б) є прив'язаною до місця, релевантною і застосовною до ситуацій зі змінними динамікою і стратегією насильства; (в) допомагає сформувати у людей відчуття їх суспільства як справедливого, мирного і відкритого.

V. Глобальний індекс миролюбності 2016

КАМІЛЛА ШІППА, ДЕНІЕЛ ХІСЛОП
ІНСТИТУТ ЕКОНОМІКИ ТА МИРУ

Глобальний індекс миролюбності (ГІМ, *Global Peace Index, GPI*) 2016 – вже десяте видання провідного світового дослідження рівня миролюбності у світі. Наразі ГІМ складає рейтинг 163 країн і територій на підставі 23 якісних і кількісних показників з поважних джерел, що охоплюють три широкі сфери: (а) рівень захищеності та безпеки в суспільстві; (б) масштаб внутрішніх і міжнародних конфліктів; (в) рівень мілітаризації (таблиці 6.5 і 6.6). ГІМ складається Інститутом економіки та миру (ІЕМ, *Institute for Economics and Peace, IEP*) під керівництвом міжнародної експертної групи та за підтримки аналітичного підрозділу журналу Економіст (АПЕ, *Economist Intelligence Unit, EIU*), який спільно з ІЕМ здійснює збір даних та обчислення рейтингів¹. Генеруючи нову інформацію про миролюбність на національному і світовому рівні, ІЕМ сподівається допомогти розумінню того, як громадянське суспільство, уряди, політики та дослідниками можуть побудувати більш мирне суспільство.

У 2016р. загальний бал ГІМ погіршився, продовжуючи тенденцію зниження миролюбності у світі з 2008р. Бал чотирьох регіонів був нижчим, ніж попереднього року, ще три – покращили його, і в двох – він залишився без змін у звітний період (березень 2015р. - березень 2016р.). Незначне погіршення зафіксоване в Європі, Азійсько-Тихоокеанському регіоні та Екваторіальній Африці, тоді як події в регіоні Близького Сходу та Північної Африки стали головною причиною погіршення миру у світі. Загальне погіршення й надалі визначають негативні зміни небагатьох базових показників, насамперед: (а) число біженців і переміщених осіб; (б) наслідки тероризму; та (в) кількість внутрішніх і зовнішніх конфліктів і пов'язане з ними число загиблих унаслідок бойових дій.

На регіональному рівні є деякі позитивні тенденції, що врівноважують загалом негативний тренд. Регіональне покращення зафіксоване в Центральній Америці та Карибському басейні – завдяки покращенню в Панамі та Тринідаді і Тобаго. Європа зберегла свою позицію найбільш миролюбного регіону світу, але зазнала негативних змін через погіршення миролюбності країн на її периферії – Греції, Македонії і Туреччині. Туреччина, наприклад, показала найгірше річне погіршення ГІМ у своїй історії (на 0,224 бала), через що опустилася до найнижчої позиції в індексі за всю свою історію – 145 зі 163.

¹ Більше інформації про ІЕМ див. на сайті <http://www.economicsandpeace.org>. До групи у 2015-2016рр. належали: К.Клементс – голова (*Kevin Clements, University of Otago*), С.Олкер (*Sabina Alkire, University of Oxford*), І.Ентоні (*Ian Anthony, SIPRI*), І.Аррадон (*Isabelle Arradon, International Crisis Group*), Н.Гроно (*Nick Grono, International Crisis Group*), М.Меса (*Manuela Mesa, Centro de Educación e Investigación para la Paz*), К.Степанова (Екатерина Степанова, ИМЭМО).

Таблиця 6.5. Країни з найбільшими змінами в рейтингу ГІМ у 2015-2016рр.

Країна	Бал, 2016	Зміна бала, 2015-2016	Рейтинг, 2016	Зміна рейтингу, 2015-2016
<i>Перша п'ятірка з найбільшим підвищенням миролюбності</i>				
Панама	1.837	-0.136	49	24
Таїланд	2.312	-0.120	125	9
Шрі-Ланка	2.133	-0.118	97	18
ПАР	2.316	-0.113	126	7
Мавританія	2.295	-0.104	123	8
<i>Перша п'ятірка з найбільшим падінням миролюбності</i>				
Ємен	3.399	0.446	158	-9
Україна	3.287	0.237	156	-4
Туреччина	2.710	0.224	145	-7
Лівія	3.200	0.197	154	-3
Бахрейн	2.398	0.161	132	-23

Примітка: Зменшення балів ГІМ означає збільшення миролюбності.

Сфера захищеності та безпеки суспільства, що характеризує рівень внутрішньої миролюбності, демонструвала зустрічні тенденції: чотири з 10 відповідних індикаторів покращилися, шість – погіршилися. Попри помітне покращення показників чисельності поліції, числа ув'язнених та якісного показника насильницьких злочинів, більші погіршення спостерігалися за такими показниками, як наслідки тероризму, число біженців і внутрішньо переміщених осіб, політична нестабільність. Масштаб їх погіршення перевищив покращення і був головною причиною негативної тенденції миролюбності у світі.

На регіональному рівні привертає увагу той факт, що поряд з Екваторіальною Африкою, де злочинність часто підживлюють етнічний розбрат і політична нестабільність, Латинська Америка явно залишалася регіоном з найбільшим рівнем насильства у плані злочинності, що підтверджують її погані показники в більшості відповідних категорій. За звітний період 2015р. лише в регіоні Близького Сходу та Північної Африки та в Південній Америці зріс рівень насильницьких злочинів, який в усіх інших регіонах покращився чи залишався стабільним. Центральна Америка та Карибський басейн показали невелике покращення, але залишаються регіоном, де спостерігаються одні з найвищих у світі показники вбивств, а високий рівень організованої злочинності вкрай негативно впливає на повсякденне життя.

Південна Америка та регіон Центральної Америки і Карибського басейну були найгіршими у світі за багатьма показниками захищеності та безпеки в суспільстві. Єдиним винятком було дуже високе число ув'язнених у США і велика чисельність сил внутрішньої безпеки в регіоні Близького Сходу та Північної Африки. Останній показник, однак, за звітний період 2015р. покращився в усіх регіонах, крім Південної Азії. Політична нестабільність і політичний терор в середньому погіршилися, зокрема в більшості країн Європи. Це зумовлено як нинішньою економічною напруженістю, так і міграційною кризою, з якою стикнувся регіон.

Таблиця 6.6. Глобальний індекс миролюбності за 2016р.

Місце	Країна	Бал	Зміна	Місце	Країна	Бал	Зміна
1	Ісландія	1.192	-0.007	57	Чорногорія	1.884	-0.013
2	Данія	1.246	+0.028	58	Танзанія	1.899	+0.003
3	Австрія	1.278	-0.007	59	В'єтнам	1.906	+0.013
4	Нова Зеландія	1.287	-0.025	60	Боснія і Герцеговина	1.915	-0.007
5	Португалія	1.356	-0.092	61	ОАЕ	1.931	+0.033
6	Чехія	1.360	-0.083	62	Екваторіальна Гвінея	1.940	-0.030
7	Швейцарія	1.370	-0.008	63	Лесото	1.941	+0.027
8	Канада	1.388	+0.019	64	Туніс	1.949	-0.047
9	Японія	1.395	+0.043	65	Молдова	1.953	-0.004
10	Словенія	1.408	-0.026	66	Того	1.954	-0.007
11	Фінляндія	1.429	+0.028	67	Аргентина	1.957	+0.011
12	Ірландія	1.433	+0.005	68	Мозамбик	1.963	+0.003
13	Бутан	1.445	-0.049	69	Нікарагуа	1.975	-0.026
14	Швеція	1.461	+0.015	70	Сенегал	1.978	+0.075
15	Австралія	1.465	+0.035	71	Кіпр	1.994	+0.032
16	Німеччина	1.486	-0.028	72	Бенін	1.998	+0.020
17	Норвегія	1.500	-0.028	73	Ліберія	1.998	+0.044
18	Бельгія	1.528	+0.051	74	Оман	2.016	-0.059
19	Угорщина	1.534	-0.017	75	Казахстан	2.019	-0.058
20	Сінгапур	1.535	-0.012	76	Екватор	2.020	-0.022
21	Нідерланди	1.541	+0.019	77	Косово	2.022	+0.068
22	Польща	1.557	+0.049	78	Непал	2.026	+0.112
23	Маврікій	1.559	+0.035	79	Габон	2.033	+0.053
24	Словаччина	1.603	+0.051	80	Парагвай	2.037	-0.041
25	Іспанія	1.604	+0.043	81	Болівія	2.038	-0.031
26	Хорватія	1.633	+0.004	82	Греція	2.044	+0.038
27	Чілі	1.635	-0.008	83	Бангладеш	2.045	+0.007
28	Ботсвана	1.639	-0.031	84	Тринідад і Тобаго	2.056	-0.055
29	Болгарія	1.646	-0.040	85	Грузія	2.057	-0.032
30	Малайзія	1.648	+0.040	86	Куба	2.057	-0.013
31	Румунія	1.649	+0.016	87	Перу	2.057	-0.030
32	Латвія	1.680	-0.029	88	Буркіна-Фасо	2.063	+0.146
33	Коста-Ріка	1.699	0.000	89	Гаїті	2.066	-0.023
34	Катар	1.716	-0.043	90	Свазіленд	2.074	-0.035
35	Уругвай	1.726	-0.055	91	Марокко	2.086	+0.034
36	Естонія	1.732	-0.032	92	Гамбія	2.091	-0.042
37	Литва	1.735	+0.010	93	Ямайка	2.091	-0.018
38	Мадагаскар	1.763	-0.026	94	Македонія (Кол.Юг.Респ.)	2.092	+0.084
39	Італія	1.774	+0.007	95	Гаяна	2.105	+0.006
40	Замбія	1.783	-0.037	96	Йорданія	2.127	+0.050
41	Тайвань	1.787	+0.035	97	Шрі-Ланка	2.133	-0.118
42	Індонезія	1.799	-0.012	98	Ангола	2.140	+0.058
43	Сьєрра-Леоне	1.805	-0.022	99	Папуа-Нова Гвінея	2.143	+0.065
44	Гана	1.809	+0.002	100	Домініканська Республіка	2.143	+0.010
45	Малаві	1.817	+0.097	101	Уганда	2.148	-0.090
46	Франція	1.829	+0.025	102	Гвінея	2.148	-0.066
47	Велика Британія	1.830	-0.030	103	США	2.154	-0.027
48	Сербія	1.834	-0.024	104	Камбоджа	2.161	-0.011
49	Панама	1.837	-0.136	105	Бразилія	2.176	+0.016
50	Монголія	1.838	+0.074	106	Білорусь	2.202	-0.079
51	Кувейт	1.842	+0.106	107	Туркменістан	2.202	0.000
52	Лаос	1.852	+0.052	108	Алжир	2.213	-0.054
53	Південна Корея	1.858	+0.047	109	Узбекистан	2.216	-0.065
54	Албанія	1.867	-0.031	110	Вірменія	2.218	-0.032
55	Намібія	1.873	-0.003	111	Гондурас	2.237	+0.010
56	Східний Тимор	1.879	-0.025	112	Сальвадор	2.237	-0.054

Місце	Країна	Бал	Зміна	Місце	Країна	Бал	Зміна
113	Нігер	2.239	-0.074	139	Філіппіни	2.511	-0.025
114	Республіка Конго	2.249	+0.002	140	Мексика	2.557	+0.009
115	М'янма	2.256	-0.083	141	Індія	2.566	+0.014
116	Гвінея-Бісау	2.264	-0.006	142	Єгипет	2.574	+0.117
117	Гватемала	2.270	+0.046	143	Венесуела	2.651	+0.088
118	Кот-д'Івуар	2.279	+ 0.088	144	Ізраїль	2.656	-0.003
119	Ефіопія	2.284	+0.003	145	Туреччина	2.710	+0.224
120	Китай	2.288	-0.003	146	Ліван	2.752	-0.004
121	Джібуті	2.292	+0.116	147	Колумбія	2.764	-0.033
122	Таджикистан	2.293	+0.047	148	Палестина ^а	2.832	..
123	Мавританія	2.295	-0.104	149	Нігерія	2.877	-0.065
124	Киргизстан	2.297	-0.007	150	Північна Корея	2.944	-0.032
125	Таїланд	2.312	-0.120	151	Росія	3.079	-0.021
126	ПАР	2.316	-0.113	152	ДРК	3.112	-0.002
127	Зімбабве	2.322	+0.020	153	Пакистан	3.145	-0.003
128	Руанда	2.323	-0.021	154	Лівія	3.200	+0.197
129	Саудівська Аравія	2.338	+0.094	155	Судан	3.269	-0.081
130	Камерун	2.356	+0.026	156	Україна	3.287	+0.237
131	Кенія	2.379	+0.016	157	ЦАР	3.354	-0.082
132	Бахрейн	2.398	+0.161	158	Ємен	3.399	+0.446
133	Іран	2.411	-0.080	159	Сомалі	3.414	+0.105
134	Азербайджан	2.450	+0.016	160	Афганістан	3.538	+0.036
135	Ерїтрея	2.460	+0.052	161	Ірак	3.570	+0.021
136	Чад	2.464	-0.063	162	Південний Судан	3.593	+0.003
137	Малі	2.489	+0.027	163	Сирія	3.806	+0.040
138	Бурунді	2.500	+0.153				

.. – раніше не оцінювалася

^а Палестина вперше внесена до ГІМ і тому не має попереднього рейтингу чи балів.

Підсумкові показники, пов'язані з триваючими внутрішніми та міжнародними конфліктами, також дуже різнилися. Число загиблих унаслідок організованих внутрішніх конфліктів зменшилось у трьох регіонах, у т.ч. помірно – в регіоні Близького Сходу і Північної Африки, але зросло в чотирьох інших регіонах, особливо в Росії та Євразії, де впродовж першої половини звітного періоду тривав український конфлікт. На погіршення світового показника загиблих в організованих зовнішніх найбільшою мірою вплинули результати Близького Сходу та Північної Африки і меншою – Південної Азії; в усіх інших регіонах ситуація покращилася чи залишилася без змін. Кількість і тривалість внутрішніх конфліктів покращились у більшості країн, хоча середній бал погіршився через триваючі конфлікти в Сирії, Україні, Центральноафриканській Республіці та Лівії, що погіршило бали відповідних регіонів. Показники кількості, тривалості зовнішніх конфліктів та участі в них для більшості країн погіршилися, і майже всі регіони виглядали гірше, ніж у 2015р. Найбільше падіння спостерігалось у Північній Америці, де США залишались учасником кількох близькосхідних конфліктів.

Можливість політичного врегулювання в Сирії та Ємені, звичайно, могла б покращити перспективи врегулювання внутрішніх і міжнародних конфліктів у наступному році, але збереження загрози регіону від Ісламської держави означає, що зовнішні гравці певний час зберігатимуть присутність на Близькому Сході. Із збільшенням міжнародної напруженості відносини із сусідніми країнами також погіршилися. Можливо, з точки зору міжнародної безпеки, найбільшою мірою непокоїть те, що показник наслідків тероризму

погіршився найбільше, попри навіть на те, що у трьох регіонах (Росія і Євразія, Центральна Америка та Карибський басейн і Південна Азія) зафіксоване покращення. Після Близького Сходу та Північної Африки найбільше, порівняно з 2015р., постраждала Європа – тут найбільшою мірою потерпали Туреччина, Франція і Бельгія. Останні дві країни боролися з “доморощеним” ісламським тероризмом, кульмінацією якого стали теракти в Парижі в листопаді 2015р.

Нарешті, сфера мілітаризації характеризувалася повсюдним скороченням числа військовослужбовців. Це контрастувало із загальним збільшенням військових витрат як частки ВВП у трьох ключових регіонах: в Екваторіальній Африці, Південній Азії та особливо в регіоні Близького Сходу і Північної Африки. Торгівля зброєю (експорт/імпорт) зменшилася в межах Європи; водночас продовжувалися постачання російської зброї до Близького Сходу та Азійсько-Тихоокеанського регіону. Значна частина цих постачань ішла на підтримку боротьби сирійських урядових військ з повстанцями, які отримували зброю від Заходу, але у значно менших обсягах. Важливою позитивною зміною стало скорочення ядерного потенціалу та важких озброєнь. Ця тенденція була помітнішою в деяких з найбільш мілітаризованих регіонів світу, зокрема в Європі, Росії і Євразії, а також на Близькому Сході та в Північній Африці, – хоча в регіоні Близького Сходу та Північної Африки це сталось частково через втрати сирійських урядових сил у громадянській війні. Ця позитивна зміна, однак, може виявитися нетривалою, якщо посиляться імпульс до переозброєння в країнах НАТО внаслідок російської агресії. Це було б особливо помітно в деяких країнах НАТО, що межують з Росією, але може вплинути й на такі країни, як Німеччина, яка останні кілька років скорочувала свої збройні сили та арсенали важких озброєнь.

Тлумачення балів ГІМ

Кожен з 23 показників ГІМ оцінюється в балах за п’ятибальною шкалою і кожна країна чи територія отримує загальний бал. Загальні бали також обчислюються за шкалою від 1 до 5; де 1 означає найбільшу миролюбність. ГІМ є відносним показником т.зв. негативно визначеного миру – “відсутності насильства і страху насильства”. Негативно визначений мир є багатовимірним поняттям, яке не можна оцінити за одним показником, і тому ГІМ намагається оцінити міцність миру в кожній країні комплексом показників, які зрештою зводяться до одної простої і зрозумілої величини.

Слід зауважити, що всі показані тут погіршення та покращення у країнах і регіонах стосуються змін не в рейтингу, а в балах ГІМ, оскільки вони більш детально оцінюють реальні зміни в миролюбності. Залежно від розташування країн в Індексі, невеликі зміни в балах можуть зумовити великі зміни в рейтингу, а іноді такі зміни – позитивні чи негативні – не є пропорційними відповідному переміщенню країни в рейтингу, через зміни в інших країнах, розташованих поряд, особливо якщо це відбувається в середині Індексу, де розташування країн за балами є дуже щільним.

Цей останній момент стосується ширшого питання коректності рейтингу, на яке слід зважати під час оцінки будь-якої складної системи вимірювання. Аналіз ІЕМ цього конкретного питання показує, що ГІМ має такий самий рівень абсолютної коректності, що й Індекс людського розвитку (*Human Development Index, HDI*).

Джерела та методи

23 індикатори ГІМ поділяються на три тематичні категорії: (а) триваючі внутрішні та міжнародні конфлікти; (б) захищеність та безпека у суспільстві; (в) мілітаризація. Всі індикатори оцінюються за п'ятибальною шкалою. Брак кількісних даних компенсується експертними оцінками. Мета ГІМ – проаналізувати стан миру у країнах за період з 16 березня 2015р. по 15 березня 2016р., але окремі індикатори ґрунтуються на наявних даних за 2013-2014рр.

Кожному індикатору, залежно від відносної важливості, присвоєно ваговий коефіцієнт за п'ятибальною шкалою. Після цього на підставі 23 індикаторів розраховуються два зважені складники: один визначає рівень внутрішнього миру в країні, другий – рівень зовнішнього миру (стан миру навколо країни). Потім обчислюються загальний сумарний бал та індекс, із застосуванням вагового коефіцієнту – 60% для визначення внутрішнього миру і 40% для зовнішнього миру. Внутрішньому миру присвоюється більша вага, виходячи з того, що міцніший мир вдома може корелювати з нижчим рівнем зовнішніх конфліктів.

1. *Показники триваючих внутрішніх і міжнародних конфліктів.* До цієї категорії належать шість індикаторів: (а) кількість, тривалість та участь у зовнішніх конфліктах, ваговий коефіцієнт 2,28; (б) оціночне число жертв організованих зовнішніх конфліктів (*Uppsala Data Conflict Program*), ваговий коефіцієнт 5; (в) число жертв організованих внутрішніх конфліктів (*International Institute for Strategic Studies, IISS, Armed Conflict Database*), ваговий коефіцієнт 5; (г) рівень організованих внутрішніх конфліктів (*EIU*), ваговий коефіцієнт 5; (д) відносини з сусідніми країнами (*EIU*), ваговий коефіцієнт 5; (е) кількість і тривалість внутрішніх конфліктів, ваговий коефіцієнт 2,56.

2. *Показники захищеності та безпеки в суспільстві.* До цієї категорії належать 10 індикаторів: (а) оцінка злочинності в суспільстві (*EIU*), ваговий коефіцієнт 3; (б) число біженців і переміщених осіб у відсотках до чисельності населення (*UN High Commissioner for Refugees Statistical Yearbook* та *Internal Displacement Monitoring Centre*), ваговий коефіцієнт 4; (в) політична нестабільність (*EIU*), ваговий коефіцієнт 4; (г) масштаб політичного терору (*Mark Gibney, Linda Cornett, Reed Wood, Peter Haschke and Daniel Arnon, The Political Terror Scale, 1976-2015*), ваговий коефіцієнт 4; (д) терористична діяльність (*Institute for Economics and Peace, IEP, та Global Terrorism Database, University of Maryland*), ваговий коефіцієнт 2; (е) кількість вбивств на 100 тис. населення (*UN Surveys on Crime Trends and the Operations of Criminal Justice Systems, CTS*), ваговий коефіцієнт 4; (є) кількість злочинів із застосуванням насильства (*EIU*), ваговий коефіцієнт 4; (ж) імовірність застосування сили під час масових демонстрацій (*EIU*), ваговий коефіцієнт 3; (з) число ув'язнених на 100 тис. населення (*International Centre for Prison Studies, King's College London, World Prison Population List*), ваговий коефіцієнт 3; (и) чисельність служб внутрішньої безпеки та поліції на 100 тис. населення (*CTS*), ваговий коефіцієнт 3.

Показники мілітаризації. До цієї категорії належать сім індикаторів: (а) військові витрати у відсотках ВВП (*IISS, The Military Balance*), ваговий коефіцієнт 2; (б) число військовослужбовців на 100 тис. населення (*IISS, The Military Balance*), ваговий коефіцієнт 2; (в) обсяг поставок (імпорт) основних звичайних озброєнь на 100 тис. населення (*SIPRI Arms Transfers Database*), ваговий коефіцієнт 2; (г) обсяг поставок (експорт) основних звичайних озброєнь на 100 тис. населення (*SIPRI Arms Transfers Database*), ваговий коефіцієнт 3; (д) фінансування миротворчих місій ООН (розрахунки *IEP* на основі *United Nations Office of Programme Planning, Budget and Accounts*), ваговий коефіцієнт 2; (е) здатність створення ядерної і важкої зброї (розрахунки *IEP* на основі *IISS, The Military Balance*), ваговий коефіцієнт 3; (є) доступність стрілецької зброї і легких озброєнь (*EIU*), ваговий коефіцієнт 3.

Точне визначення кожного індикатора див.: *Institute for Economics and Peace (IEP), 2016 Global Peace Index* (IEP: Sydney, 2016), Appendix B.

7. Миротворчі операції і врегулювання конфліктів

Загальний огляд

2015р. був для ООН роком підбиття підсумків: 70 років від заснування Організації; 67 – від першої миротворчої операції ООН, створення Органу ООН зі спостереження за виконанням умов перемир'я (UN Truce Supervision Organization, UNTSO); 15 років від Доповіді Брагімі (Brahimi Report), Резолюції РБ ООН 1325 з питань жінок, миру та безпеки та Цілей розвитку тисячоліття (Millennium Development Goals). У 2015р. майже одночасно проведені три великі огляди – огляд Незалежної комісії високого рівня з питань миротворчих операцій ООН (High-level Independent Panel on UN Peace Operations, HIPPO), Десятирічний огляд архітектури діяльності з розбудови миру (Ten-year Review of the Peacebuilding Architecture) та Глобальне дослідження з питань виконання Резолюції РБ ООН 1325, – що можуть суттєво зміцнити миротворчі операції і тісніше зв'язати фрагментовану систему ООН.

Водночас 2015р. був роком консолідації з питань тенденцій і розвитку миротворчих операцій. Хоча конфліктів і криз не бракувало, міжнародні зусилля з їх розв'язання рідко набували форм нових чи суттєво посилених миротворчих операцій. Започатковані чотири нові відносно невеликі місії: Місія “Рішуча підтримка” (Resolute Support Mission, RSM) під проводом НАТО; Місія Спільної політики безпеки та оборони (СПБО) ЄС у Малі (EUCAP Sahel Mali); Військова консультативна місія ЄС в Центрально-африканській Республіці (ЦАР) (EU Military Advisory Mission in the Central African Republic, EUMAM RCA); Механізм моніторингу припинення вогню та виконання тимчасових безпекових заходів (Ceasefire and Transitional Security Arrangements Monitoring Mechanism, CTSAMM). Кілька місій були припинені (підрозділ II). У 2015р. завершилися три невеликі операції: санкціонована РБ ООН французька операція Licorne у Кот-д'Івуарі; Військова операція ЄС у ЦАР (EU Military Operation in the CAR, EUFOR RCA); Механізм контролю та моніторингу (Monitoring and Verification Mechanism, MVM) Міжурядового органу з питань розвитку (Intergovernmental Authority on Development, IGAD) для Південного Судану.

Кількість активних миротворчих операцій у 2015р., порівняно з 2014р., децю зменшилася (на дві) – до 61. Загальна чисельність персоналу, розгорнутого в рамках миротворчих операцій у 2015р. – 162 703 особи – була децю більшою (приблизно на 1 000 осіб), ніж попереднього року. Це означає що тенденція, яка розпочалася у 2012р., зі зменшення загальної чисельності розгорнутого в рамках миротворчих операцій персоналу припинилася (через скорочення ISAF), а збільшення персоналу в усіх миротворчих операціях (крім ISAF і RSM) уповільнюється. ООН у 2015р. відрядила на 3 336 осіб більше, ніж у 2014р. При цьому, вона залишилася головним учасником миротворчих

операцій – на неї припадала приблизно третина всіх миротворчих операцій (20 з 61) і 70% усього персоналу (113 660 з 162 703 осіб) (підрозділ I).

Усталення цієї тенденції миротворчих операцій зумовлене чотирма чинниками. По-перше, започаткуванню нових миротворчих операцій у ряді конфліктів заважали (гео)політичні переешкоди, невдача мирних процесів та/або стан безпеки. По-друге, у ряді країн, де збігались інтереси великих держав і ситуація дозволяла розгортання миротворчих операцій, такі операції вже проводилися. По-третє, у спробах врегулювання конфліктів і протидії таким джихадистським угрупованням, як Ісламська Держава і Боко Харам, міжнародні та регіональні гравці надавали перевагу іншим засобам, ніж миротворчі операції, – військовій інтервенції і прямій чи непрямій підтримці місцевих ставлеників.

Характер тенденцій наступного року передбачити важко. Ряд операцій планується обмежити, що може призвести до зменшення кількості місій та розгорнутого персоналу. Однак це може бути затишшям перед штормом, з огляду на перспективу розгортання складних операцій в Бурунді, Ємені, Лівії, Сирії, Україні. З цієї точки зору, набуває актуальності огляд НІРРО миротворчих операцій ООН, разом з рекомендаціями та заклик до змін і важливих стратегічних зрушень.

Після огляду НІРРО Генеральний секретар ООН Пан Гі Мун (Ban Ki-moon) презентував власну доповідь про плани виконання цих рекомендацій. На Саміті лідерів з питань миротворчої діяльності (Leaders' Summit on Peace-keeping) багато рекомендацій були підтримані державами-учасницями ООН, і багато країн дали неочікувані обіцянки. Але лише час покаже, яким буде втілення рекомендацій НІРРО. Безперечно, втраченою можливістю стало те, що зрештою три головні процеси огляду були недостатньо узгоджені між собою, щоб забезпечити багатовимірний вплив на систему ООН.

Крім того, оскільки потенційні райони нових місій не є абсолютно стабільними та мирними, корисними були б чіткіші рекомендації НІРРО, як мають діяти миротворчі операції ООН у ситуаціях, коли немає “миру, який треба зберігати”, або політичного процесу, який треба підтримувати. За таких обставин часто незрозуміло, хто є учасниками конфлікту, і миротворці стикаються з асиметричними та нетрадиційними загрозами. Перетворення стабілізаційних місій ООН на дедалі поширеніше явище вимагає не лише більшої зваженості, але й прогнозування їх реалізації. Для цього дедалі нагальнішою стає подальша розробка стратегій дій на випадок “винятків із правил” (підрозділ III).

Попри всі зобов'язання та пожвавлення підтримки миротворчих операцій на Саміті лідерів з питань миротворчої діяльності, 2015р. був також роком, коли репутація ООН серйозно постраждала, а на її миротворчих зусиллях негативно позначилися спроби приховати випадки сексуальної експлуатації і наруг (sexual exploitation and abuse, SEA) з боку французьких військових під час операції Sangaris в ЦАР. Система ООН з протидії SEA, створена останніми роками, є явно неефективною, і заклик НІРРО до змін у цій сфері є дуже актуальним (підрозділ IV).

I. Світові тенденції миротворчих операцій

ТІМО СМІТ

Багатосторонні миротворчі операції у 2015р.

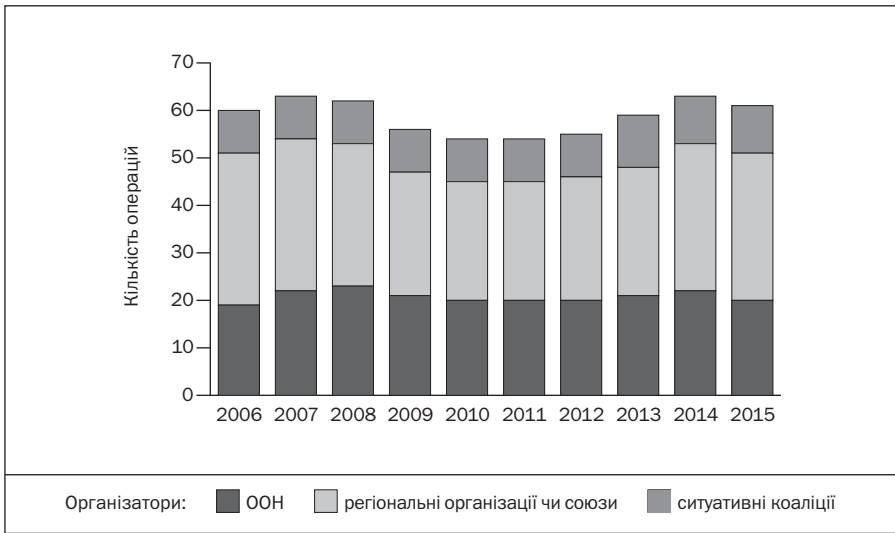
Різні багатосторонні суб'єкти – ООН, регіональні організації, союзи, ситуаційні коаліції держав – у 2015р. здійснювали 61 багатосторонню миротворчу операцію¹. Порівняно з 2014р., кількість миротворчих операцій зменшилася на дві: на шість завершених у 2014р. – чотири нові місії у 2015р. Це зменшення, хоч і невелике, було першим з 2010р. і засвідчило зміну висхідної тенденції розгортання місій трьох попередніх років. Водночас, порівняно з іншими роками періоду 2006-2015рр., кількість миротворчих операцій у 2015р. залишалася вище середньої (діаграма 7.1).

Нові миротворчі операції та завершення місій

У 2015р. започатковано чотири миротворчі операції. Місія “Рішуча підтримка” (*RSM*) під проводом НАТО на початку року замінила Міжнародні сили сприяння безпеці (*International Security Assistance Force, ISAF*) в Афганістані. ЄС у рамках СПБО виконував дві нові миротворчі операції в Малі та ЦАР. Місія СПБО ЄС у Малі (*EUCAP Sahel Mali*) офіційно розпочалася 15 січня, а 15 березня Військова консультативна місія ЄС у ЦАР (*EUMAM RCA*) замінила Військову операцію ЄС в ЦАР (*EUFOR RCA*). Нарешті, у грудні Механізм моніторингу та верифікації (*MVM*) в Південному Судані був замінений на Механізм моніторингу припинення вогню та виконання тимчасових безпекових заходів (*CTSAMM*). Цікаво, що 2015р. був першим з 2009р., коли ООН не започаткувала жодної нової миротворчої операції.

Упродовж року завершилися три операції (які, проте, ще враховуються в загальних даних за 2015р). Франція 21 січня офіційно завершила свою операцію *Licorne* у Кот-д'Івуарі. Як зазначено вище, 15 березня завершився мандат *EUFOR RCA*. Місія передала завдання з охорони міжнародного аеропорту та окремих районів Бангі Багатоцільовій об'єднаній стабілізаційній місії ООН у ЦАР (*MINUSCA*).

¹ Кількісний аналіз ґрунтується на даних, зібраних СІПРІ для аналізу тенденцій миротворчих операцій. Згідно з визначенням, миротворча операція повинна мати заявлену мету: (а) бути інструментом сприяння реалізації вже існуючих мирних угод; (б) підтримання мирного процесу; (в) допомагати зусиллям з недопущення конфлікту чи розбудові миру. Місії з надання послуг, допомоги у виборчих процесах, підготовчі місії, а також місії у складі не-резидентів чи груп переговорників тут не враховуються. Односторонні операції враховуються, якщо вони санкціоновані резолюцією РБ ООН на підтримку іншої миротворчої операції (підрозділ V). Всі дані постійно переглядаються та коригуються мірою появи точнішої інформації. Тому статистичні дані в цьому аналізі можуть не завжди повністю збігатися з даними попередніх видань *Щорічника СІПРІ* чи змістом Бази даних СІПРІ про багатосторонні миротворчі операції.

Діаграма 7.1. Кількість багатосторонніх миротворчих операцій у 2006-2015рр. за організаторами

Нарешті, *MVM* у Південному Судані під керівництвом Міжурядового органу з питань розвитку (*IGAD*) у грудні 2015р. був реорганізований у *CTSAMM*. Хоча *CTSAMM* багато в чому є продовженням *MVM* і зберігає аналогічну структуру, він тепер підпорядковується не *IGAD*, а новому органу, створеному для нагляду за виконанням мирної угоди в Південному Судані від серпня 2015р. (*IGAD* належить до цього органу разом з багатьма іншими учасниками).

З чотирма новими миротворчими операціями і трьома завершеними місіями 2015р. був відносно спокійним. Для порівняння: у 2014р. було вісім нових місій і шість завершених. Чотири місії, започатковані у 2015р., докладніше описані у підрозділі II.

Райони проведення місій

Багатосторонні миротворчі операції, що тривали у 2015р., охоплювали 33 країни – на одну країну менше, ніж у 2014р.² Розгортань місій у нових районах не було. Всі нові місії розгортались у країнах, де вже тривали одна чи кілька миротворчих операцій. Єдина зміна у 2015р., порівняно з попереднім роком, сталась у Сьєрра-Леоне. Об'єднаний офіс ООН з побудови миру в Сьєрра-Леоне (*UN Integrated Peacebuilding Office in Sierra Leone, UNIPSIL*) виконав у 2014р. свій мандат. Понад половину всіх місій (33 з 61) здійснювались одночасно з однією чи кількома іншими миротворчими операціями в тій самій країні. Країнами, де у 2015р. одночасно тривали три чи більше миротворчих операцій, були: Афганістан, Боснія і Герцеговина, Ізраїль/Палестина, Косово, Малі, Південний Судан/Аб'ей, Україна і ЦАР (підрозділ V).

² Ізраїль/Палестина (включно з Голанськими висотами), Індія/Пакистан (Кашмір) і Південний Судан/Аб'ей в кожному випадку розглядаються як одна країна/місце проведення місії.

Розгортання кількох миротворчих операцій у складній комбінації поруч одна з одною останніми роками стало чи не стандартною практикою, оскільки окремі операції різних суб'єктів розгорталися в одному й тому самому місці або одночасно, або послідовно. Ця тенденція була особливо помітною в Малі і ЦАР. Так, *EUCAP Sahel Mali* (Місія СПБО ЄС у Малі) і *EUMAM RCA* (Військова консультативна місія ЄС у ЦАР) були шостою і восьмою миротворчими операціями, що з 2013р. здійснювалися в Малі і ЦАР, відповідно. Загалом ці 14 місій здійснювалися шістьма різними суб'єктами³.

Найкрупніші миротворчі операції у 2015р.

Хоч Африка не була регіоном з найбільшою кількістю збройних конфліктів, у т.ч. найбільш жорстоких, проте тут у 2015р. здійснювалися п'ять найкрупніших миротворчих операцій⁴. Місія Африканського Союзу (АС) в Сомалі (*African Union Mission in Somalia, AMISOM*) була найчисельнішою – 22 126 осіб. Стабілізаційна місія ООН ДПК (*MONUSCO*) стала другою – 19 543 особи. Спільна комбінована місія ООН/АС у Дарфурі (*AU/UN Hybrid Operation in Darfur, UNAMID*) зберегла за собою місце третьою найкрупнішою миротворчої операції – 18 518 осіб. Замкнули першу п'ятірку Місія ООН в Південному Судані (*UN Mission in South Sudan, UNMISS*) та *MINUSCA* – 13 822 і 12 879 осіб, відповідно. *RSM*, Комплексна об'єднана стабілізаційна місія ООН у Малі (*UN Multidimensional Integrated Stabilization Mission in Mali, MINUSMA*) та Тимчасові сили ООН у Лівані (*UN Interim Force in Lebanon, UNIFIL*) також налічували у 2015р. понад 10 тис. осіб кожна (підрозділ V).

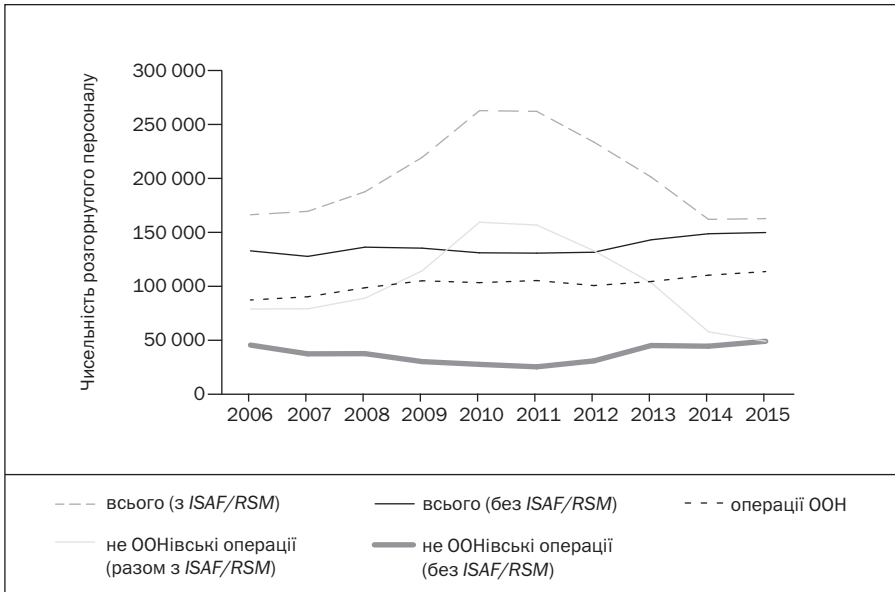
Чисельність персоналу, розгорнутого в рамках миротворчих операцій

У 61 активній місії 2015р. разом було розгорнуто 162 703 особи⁵. Загальна чисельність персоналу, розгорнутого в миротворчих операціях у 2015р., була не набагато більшою, ніж попереднього року – 162 052 особи в 63 миротворчих операціях.

³ Цими шістьма суб'єктами були: Африканський Союз (АС), економічні співтовариства держав Центральної і Західної Африки (*ECCAS* та *ECOWAS*), ЄС, ООН і Франція (на підтримку операцій під егідою африканських організацій та ООН).

⁴ Див. також підрозділи II та V розділу 6 цього видання.

⁵ Дані про загальну чисельність персоналу – станом на 31 грудня, а для місій, завершених упродовж року – на дату завершення місії. Ці дані дають “миттєву картинку” чисельності персоналу в активних миротворчих операціях 2015р. і можуть слугувати орієнтиром для порівняльного аналізу 2015р. та попередніх років. Вони не є ні максимальною, ні середньою, ні загальною оцінкою чисельності розгорнутого персоналу. Чисельність персоналу не враховує місцевих працівників, волонтерів ООН і субпідрядників.

Діаграма 7.2. Чисельність персоналу, розгорнутого в багатосторонніх миротворчих операціях у 2006-2015рр.

ISAF – Міжнародні сили сприяння безпеці; *RSM* – Місія НАТО “Рішуча підтримка”.

Зміни в чисельності розгорнутого персоналу у 2015р.

Річні відмінності в загальній чисельності персоналу, розгорнутого в миротворчих операціях, пояснюються початком, завершенням місій і змінами у триваючих місіях. Миротворчі операції, що завершуються впродовж року, не обов’язково негайно впливають на сумарні дані, оскільки в цьому році їх персонал продовжує враховуватись у загальній чисельності. Ці зміни, однак, вплинуть на загальну чисельність у наступному році. Водночас, оскільки відвід персоналу місій починають, як правило, задовго до закінчення їх мандата, скорочення їх чисельності в останній рік може бути суттєвим.

Початок чотирьох нових місій у 2015р. незначною мірою вплинув на загальну чисельність персоналу. Дві нові місії ЄС разом налічували не більше 140 осіб. Незначний вплив мав і перехід від *ISAF* до *RSM*, оскільки на кінець 2014р., коли більшість сил НАТО вже була виведена з Афганістану, *RSM* зберегла чисельність, подібну до чисельності *ISAF*. Хоча планується, що *CTSAMM* стане розширеним варіантом *MVM*, але на кінець 2015р. ця місія лише розпочалась і тому ще не була збільшена. З місій, що завершилися у 2014р., лише французька операція *Serval* у Малі та Міжнародна місія підтримки ЦАР (*Mission Internationale de Soutien à la Centrafrique sous Conduite Africaine, MISCA*) під африканським керівництвом налічували значну чисельність персоналу (1 600 та 6 080 осіб, відповідно). Однак, завершення *MISCA* суттєво не вплинуло на

чисельність персоналу у 2015р., адже більшість її персоналу було передано до *MINUSCA*⁶.

Упродовж 2015р. кілька місій суттєво збільшили або зменшили свою чисельність. Франція не лише завершила операцію *Licorne*, але й вивела 900 військових зі складу операції *Sangaris* для підсилення своєї контртерористичної операції *Barkhane* у Сахелі чисельністю 3 500 осіб⁷. Французькі сили, що базувались у Малі та мали передову базу в Кот-д'Івуарі, зберігають дозвіл РБ ООН підтримувати миротворчі операції ООН у цих країнах за необхідності та на запит, але вони вже не рахуються як персонал миротворчої операції через зміну характеру операції.

Зі складу *EUFOR RCA* вивели 432 військовослужбовці; решту 313 планується вивести після закінчення мандата. Водночас ОБСЄ розширила Спеціальну моніторингову місію (СММ) в Україні ще на 315 осіб. Однак, найбільші зміни в особовому складі сталися у миротворчих операціях ООН. За результатами цих змін ООН у 2015р. мала на 3 336 миротворців більше, ніж попереднього року. Через це зростання (див. нижче) загальна чисельність персоналу, розгорнутого в усіх багатосторонніх миротворчих операціях, була у 2015р. дещо більшою, ніж у 2014р.

Тенденції у розгортанні персоналу

Незначне зростання загальної чисельності розгорнутого персоналу у 2015р. свідчить про припинення низхідної тенденції кількох минулих років, що з'явилася у 2012р. з виводом *ISAF*. Чисельність персоналу всіх місій разом знову майже зрівнялася з рівнем 2006р. У період, що розглядається, загальна чисельність розгорнутого персоналу у 2010 і 2011рр. перевищувала 260 тис. осіб. Великі зміни майже повністю пояснюються змінами в *ISAF*, які з середини 2006р. і до кінця 2014р. були найбільшою операцією у світі (діаграма 7.2).

Враховуючи великий вплив *ISAF* на дані 2006-2013рр. та у зв'язку з дебатами з приводу віднесення цієї операцією до миротворчих, доречно розглянути тенденції чисельності персоналу, розгорнутого в усіх місіях, крім *ISAF*. *RSM* – як і місія-наступниця *ISAF* – також вилучена з аналізу, аби уникнути раптового великого збільшення чисельності персоналу у 2014-2015рр., оскільки в той час фактична чисельність сил НАТО в Афганістані мало змінилася з переходом від *ISAF* до *RSM*.

Дійсно, якщо не враховувати сили НАТО в Афганістані в період 2006-2015рр., спостерігається зовсім інша тенденція. Чисельність персоналу миротворчих операцій (без *ISAF* та *RSM*) у 2015р. зростала четвертий рік поспіль. У 2014р. усі миротворчі операції (без *ISAF*) налічували 148 716 осіб – безпрецедентна на той час чисельність. У 2015р. чисельність розгорнутого

⁶ Операція *Serval* стала частиною нової французької регіональної контртерористичної операції *Barkhane*. На відміну від *Serval*, операція *Barkhane* не вважається миротворчою операцією.

⁷ Франція оголосила, що операція *Sangaris* завершиться після виборів у ЦАР на початку 2016р.

персоналу всіх місій (без *RSM*), становила 149 798 осіб. Це не просто новий рекорд – це майже на 20 тис. осіб більше, ніж у 2006р. Іншими словами, тенденція постійного зростання чисельності персоналу в усіх інших операціях тривала і в 2015р., хоч і дещо повільніше. Це було спричинене насамперед постійним зростанням чисельності персоналу, розгорнутого в рамках миротворчих операцій ООН (діаграма 7.2).

Чи зберігатиметься ця тенденція, покаже час. У найближчому майбутньому очікується скорочення персоналу та можливе припинення кількох великих миротворчих операцій. Миротворчі операції ООН у Кот-д'Івуарі, Гаїті та Ліберії вже згортаються, і зараз обговорюються стратегії виводу великих місій ООН з Дарфуру та ДПК. Хоча майбутнє дій НАТО в Афганістані залишається непевним – початкові плани скорочення персоналу у 2015р. були відкладені, – але поточні плани все ще передбачають велике скорочення персоналу *RSM* до кінця 2016р. Водночас триваючі крупні місії в Малі, Південному Судані, Сомалі та ЦАР досягли або наближаються до дозволеної чисельності. Це означає, що їх чисельність може вже не зростати, як це було попередніми роками. Тому подальше зростання чи скорочення розгорнутого персоналу наступними роками, ймовірно, залежатиме від рішень про запровадження нових крупних миротворчих операцій у зв'язку з триваючими конфліктами в Бурунді, Ємені, Лівії, Сирії та Україні.

Організації, що здійснюють миротворчі операції

У 2015р. головним суб'єктом миротворчих операцій залишалася ООН, яка відповідала приблизно за третину всіх миротворчі операції (20 з 61) і надавала понад третину всього персоналу (113 660 з 162 703 осіб)⁸. Чисельність персоналу, розгорнутого в миротворчих операціях ООН, зростала третій рік поспіль – у 2015р. ООН розгорнула персоналу на 3 336 осіб більше, ніж у 2014р. (діаграма 7.2). Оскільки ООН упродовж року не створювала будь-яких нових місій, це зростання є результатом змін у рамках триваючих операцій ООН. Чотири місії ООН були підсилені шляхом великого додаткового розгортання персоналу: *MINUSCA* – на 3 938 осіб, *MINUSMA* – на 2 235, *UNAMID* – на 1 682, *UNMISS* – на 1 571⁹. Інші чотири місії ООН були суттєво скорочені: *MONUSCO* – на 2 382, Стабілізаційна місія ООН на Гаїті (*MINUSTAH*) – на 2 376, Місія ООН в Ліберії (*UNMIL*) – на 1 144, Операція ООН у Кот-д'Івуарі (*UNOCI*) – на 1 042 особи.

АС залишався другим найбільшим постачальником особового складу для багатосторонніх миротворчих операцій. У 2015р. він відрядив 22 141 особу до трьох місій, проти 27 368 осіб до чотирьох місій у 2014р. Майже весь персонал АС перебував у складі *AMISOM*. Дві інші місії були невеликими

⁸ До цих операцій належали *UNAMID* і спеціальні політичні місії.

⁹ Якщо в місіях ООН у Малі, Південному Судані та ЦАР відбулося зростання персоналу в рамках довшого процесу відбудови цих країн, то в *UNAMID* чисельність відновилася (хоч і не повністю) після різкого скорочення персоналу у 2014р.

політичними місіями в Малі і ЦАР. АС у 2015р. санкціонував дві нові місії в Бурунді – групу спостерігачів з прав людини та військових експертів, а також сили захисту та попередження – але жодна з них до кінця року не почала діяти. Кілька спостерігачів АС, які прибули до Бурунді, не змогли приступити до виконання обов'язків, оскільки АС та Уряд Бурунді не досягли згоди стосовно умов виконання їх завдань (підрозділ II).

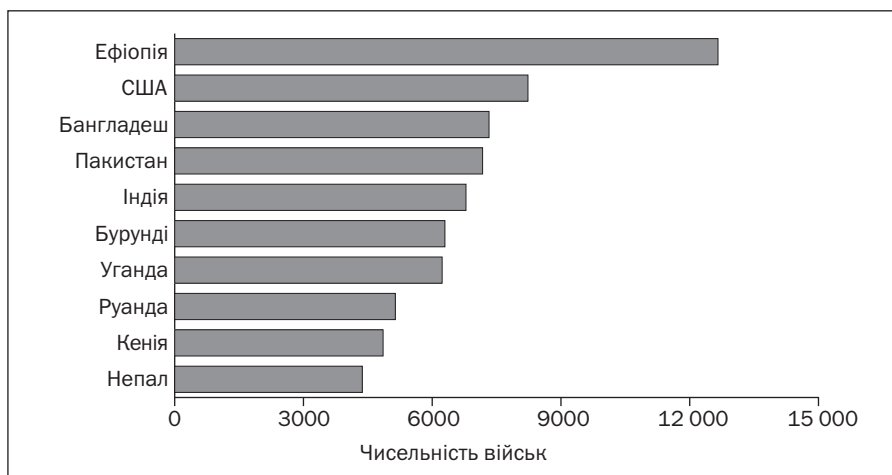
НАТО у 2015р. здійснював дві миротворчі операції – в Косово (*Kosovo Force, KFOR*) та *RSM* – чисельністю 17 514 осіб. *RSM*, що замінила *ISAF*, спочатку мала до кінця року скоротити свою чисельність і географічну присутність в Афганістані. Однак, Місія упродовж року зберегла початкову чисельність і регіональні бази з причини відкладення Урядом США запланованого виводу персоналу через погіршення стану безпеки в Афганістані. Як і в *ISAF*, провідною країною і головним учасником *RSM* є США.

ЄС здійснював 14 миротворчих операцій, на одну більше, ніж у 2014р.¹⁰ Загальна чисельність персоналу цих місій складала 3 231 особу, проти 3 579 – роком раніше. Двома найкрупнішими миротворчими операціями під егідою ЄС були тривалі місії в Боснії і Герцеговині та в Косово: Військова операція ЄС у Боснії і Герцеговині (*EUFOR Althea*) та Місія ЄС із забезпечення верховенства права в Косово (*EULEX Kosovo*). На них разом припадало близько половини (47%) усього персоналу миротворчих операцій ЄС. Хоча ЄС розгорнув більшість свого персоналу в регіоні Європейського сусідства (*European neighbourhood*), більшість миротворчих операцій він проводив за межами Європи. ЄС здійснював сім миротворчих операцій в Африці, дві – на Близькому Сході (Ізраїль/Палестина) та одну в Афганістані. Розгортання третьої місії СПБО ЄС у Сахелі свідчить про зростаючу увагу, яку ЄС надає стабільності і стійкості своїх південних сусідів. У рамках своїх місій в Малі та Нігері ЄС розгорнув п'яту частину всього персоналу миротворчих операцій ЄС у 2015р. – 655 осіб.

ОБСЄ здійснював дев'ять миротворчих операцій – так само, як і минулого року. Разом персонал цих місій налічував 1 005 осіб. Збільшення персоналу СММ ОБСЄ в Україні з 423 до 738 осіб було єдиною помітною зміною 2015р. СММ – найбільша Місія, яку здійснює ОБСЄ після Верифікаційної місії в Косово (*Kosovo Verification Mission, KVM*) у 1998-1999рр., – в якій розгорнуто майже втричі більше персоналу, ніж в усіх інших триваючих місіях ОБСЄ разом.

Економічне співтовариство держав Західної Африки (ЕКОВАС, *Economic Community of West African States, ECOWAS*), Організація Американських Держав (ОАД, *Organization of American States, OAS*) та *IGAD* у 2015р. здійснювали по одній миротворчій операції. Решту 10 миротворчих операцій

¹⁰ Не всі місії СПБО ЄС кваліфікуються як миротворчі операції. Зокрема, в цьому розділі не розглядаються започаткована ЄС у 2015р. морська операція з протидії незаконному переправленню людей через Середземне море – Військова операція ЄС в південній частині центрального Середземномор'я (*EU Military Operation in the Southern Central Mediterranean, EUNAVFOR MED*). Ця операція докладно розглянута в підрозділі III розділу 11 цього видання.

Діаграма 7.3. 10 найкрупніших постачальників військ для багатосторонніх миротворчих операцій у 2015р.

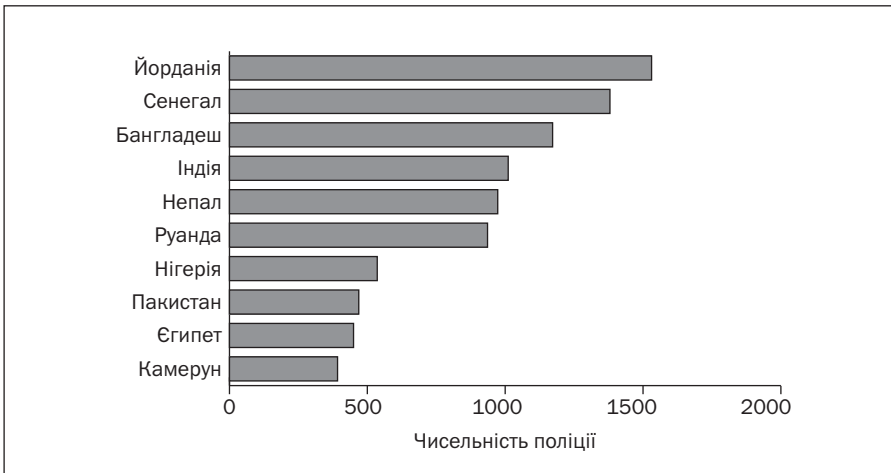
здійснювали ситуативні тимчасові коаліції держав. Разом чисельність цих 13 місій становила 5 152 особи.

Надання військ та поліції

Другий рік найкрупнішим постачальником військ для багатосторонніх миротворчих операцій поспіль була Ефіопія. На кінець 2015р. Ефіопія відрядила 12 659 військовослужбовців для *AMISOM* та інших миротворчих операцій ООН (діаграма 7.3). У 2015р. Ефіопія зміцнила свою позицію головного постачальника військ, відрядивши додаткові підрозділи до *AMISOM* та Тимчасових сил безпеки ООН в Аб'єї (*UN Interim Security Force for Abyei, UNISFA*). Варто зауважити, що Ефіопія майже всі війська відрядила для миротворчих операцій у сусідніх країнах – Південному Судані, Судані та Сомалі.

Другим найкрупнішим постачальником військ для миротворчих операцій у 2015р. були США – 8 231 військовослужбовець. У 2006-2013рр. вони відряджали найбільшу чисельність військ, але у 2014р. опустилися на п'яте місце через скорочення *ISAF*. Високе місце США у 2015р. пояснюється збільшенням чисельності їх військ в Афганістані (*ISAF/RSM*), порівняно з кінцем 2014р., але крім того вони відрядили чималі контингенти до Багатонаціональних сил і спостерігачів (*Multinational Force and Observers, MFO*) на Синайському півострові та *KFOR* (у 2015р. до миротворчих операцій ООН вони відрядили лише 41 військовослужбовця). Всі інші країни першої десятки постачальників військ для багатосторонніх миротворчих операцій представляють Африку чи Південну Азію (діаграма 7.3).

У 2015р. позицію найкрупнішого постачальника поліції для багатосторонніх миротворчих операцій зміцнила Йорданія. Вона надала 1 531 поліцейського

Діаграма 7.4. 10 найбільших постачальників поліції для багатосторонніх миротворчих операцій у 2015р.

для різних миротворчих операцій ООН. Друге місце посідав Сенегал – 1380 поліцейських. Бангладеш опустився на один рядок, порівняно з 2014р., надавши 1 172 поліцейських. У 2013р. Бангладеш був найкрупнішим постачальником поліцейських сил (діаграма 7.4).

II. Регіональні тенденції та події

ТІМО СМІТ

Африка є континентом, де останніми роками здійснювалася більшість миротворчих операцій (діаграма 7.5). Так було й у 2015р. Із 61 багатосторонньої миротворчої операції, що тривали упродовж року, 26 – здійснювалися у країнах Африки, в т.ч. шість місій чисельністю понад 10 тис. осіб (підрозділ V). Три з чотирьох місій, започаткованих у 2015р., були розгорнуті в африканських країнах. Понад 80% усього персоналу миротворчих операцій ООН (94 616 із 113 660 осіб) було розгорнуто в Африці. Разом персонал миротворчих операцій в Африці налічував 119 945 осіб – близько 75% загальної чисельності миротворчих операцій у 2015р. Решта 25% персоналу (42 758 осіб) було розгорнуто у складі 35 місій в Америці, Азійсько-Тихоокеанському регіоні, Європі та на Близькому Сході (таблиця 7.1).

Помітне збільшення чисельності персоналу, розгорнутого в миротворчих операціях в Африці, наразі є чи не головною тенденцією миротворчих операцій у XXI ст. У 2000р. в 10 миротворчих операціях в Африці було розгорнуто близько 15 тис. осіб. З того часу чисельність персоналу, розгорнутого в Африці, подвоювалась у середньому кожні п'ять років. У всіх інших регіонах останніми роками спостерігалось загальне зменшення розгорнутого персоналу, що ще більше збільшувало розрив між Африкою і рештою світу (діаграма 7.6).

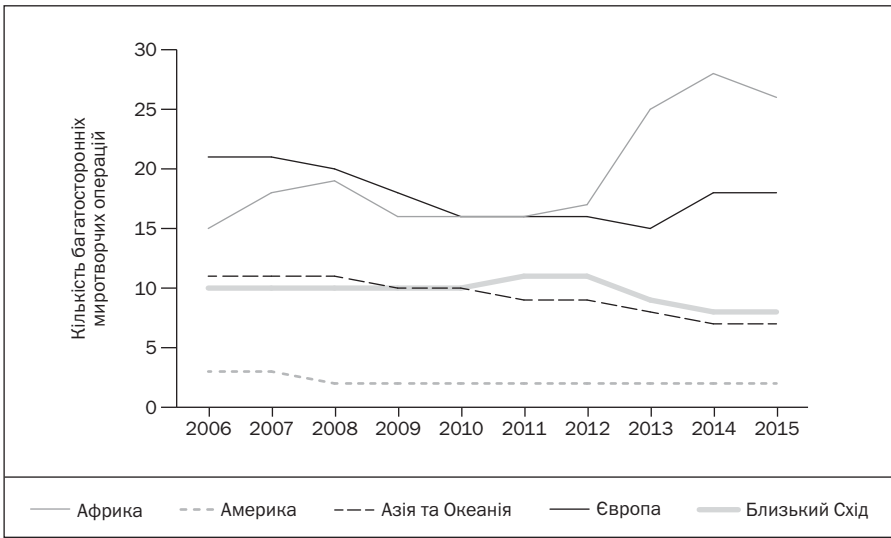
Африка

У 2015р. в Африці здійснювалися 26 миротворчих операцій – на дві менше, ніж у 2014р. Водночас, чисельність персоналу, розгорнутого в миротворчих операціях в Африці, зросла на 3% – із 116 723 до 120 500 осіб. Це було відносно помірним зростанням, порівняно з трьома попередніми роками, особливо якщо врахувати, що воно значною мірою сталося внаслідок розширення Спільної комбінованої місії ООН/АС у Дарфурі (*UNAMID*). У другій половині 2014р. *UNAMID* зазнала тимчасового скорочення чисельності, яке припинилось у 2015р. – додано ще 1 682 осіб. Таким чином, в Африці у 2015р. були ознаки зміцнення миротворчих місій.

З великої кількості миротворчих операцій, що здійснювалися в Африці, у цьому підрозділі розглядаються окремі з них, акцентуючи увагу на чотирьох аспектах: нові миротворчі операції; мирні угоди; джихадистські угруповання та асиметричні напади на миротворчі місії; стратегії виходу. Окремо розглядається приклад Бурунді.

Нові миротворчі операції в Африці

В Африці відбувалися три з чотирьох започаткованих у 2015р. миротворчих операцій. ЄС започаткував дві нові місії в рамках СПБО: Місію СПБО ЄС у Малі (*EUCAP Sahel Mali*) та Військову консультативну місію ЄС у ЦАР (*EUMAM RCA*). Крім того, в Південному Судані був створений *Механізм*

Діаграма 7.5. Кількість багатосторонніх миротворчих операцій у 2006-2015рр. за регіонами

моніторингу припинення вогню та виконання тимчасових безпекових заходів (CTSAMM) для контролю забезпечення безпеки під час реалізації нової мирної угоди.

EUCAP Sahel Mali офіційно почала виконувати мандат 15 січня 2015р., хоча вона вже була частково розгорнута в Малі після отримання дозволу у квітні 2014р.¹ На кінець 2015р. у складі Місії працював 71 іноземний співробітник. *EUCAP Sahel Mali* є цивільною місією, яка має допомагати Уряду Малі в реформуванні сил внутрішньої безпеки (поліції і жандармерії). Таким чином, вона виконує роль, подібну до розгорнутої у 2012р. Місії СПБО ЄС в сусідньому Нігері (*EUCAP Sahel Niger*) і доповнює зусилля Навчальної місії ЄС у Малі (*EU Training Mission Mali, EUTM Mali*), яка з 2013р. тренує і консультує малійську армію².

EUMAM RCA створена ЄС 19 січня і розпочала діяльність 15 березня³. Хоча її початок збігся із завершенням *EUFOR RCA*, але за розміром і мандатом вона є зовсім іншою місією. *EUFOR RCA* була військовою операцією за участі 750 військовослужбовців з конкретним мандатом – охороняти аеропорт, центральні райони Бангі і стабілізувати ситуацію там. ЄС започаткував її з метою сприяння переходу від африканської Міжнародної місії підтримки в ЦАР (*Mission Internationale de Soutien à la Centrafrique sous Conduite*

¹ Council Decision 2015/76/CFSP of 19 Jan. 2015 launching the European Union CSDP mission in Mali (EUCAP Sahel Mali) and amending Decision 2014/219/CFSP, *Official Journal of the European Union*, L13/5, 20 Jan. 2015.

² Council Decision 2014/219/CFSP of 15 Apr. 2014 on a European Union CSDP mission in Mali (EUCAP Sahel Mali), *Official Journal of the European Union*, L113/21, 16 Apr. 2014.

³ Council Decision 2015/78/CFSP of 19 Jan. 2015 on a European Union CSDP Military Advisory Mission in the Central African Republic (EUMAM RCA), *Official Journal of the European Union*, L13/8, 20 Jan. 2015.

Таблиця 7.1. Кількість миротворчих операцій і розгорнутого персоналу у 2015р. за регіонами та видами організацій

Організація	Африка	Америка	Азія та Океанія	Європа	Близький Схід	Світ
<i>Операції</i>	26	2	7	18	8	61
ООН ^а	11	1	2	2	4	20
Регіональна організація чи союз	12	1	2	14	2	31
Ситуативна коаліція	3	-	3	2	2	10
<i>Персонал</i>	<i>119 945</i>	<i>5177</i>	<i>13 658</i>	<i>9 644</i>	<i>14 279</i>	<i>162 703</i>
ООН ^а	94 616	5 156	434	1 071	12 383	113 660
Регіональна організація чи союз	23 979	21	13 059	7 436	60	44 555
Ситуативна коаліція	1 350		165	1 137	1 836	4 488

^а Дані ООН охоплюють миротворчі операції під егідою Департаменту ООН миротворчих операцій (ДМО, *UN Department of Peacekeeping Operations*), Департаменту ООН з політичних питань (*UN Department of Political Affairs*) та Спільну комбіновану місію ООН/АС у Дарфурі (*UNAMID*).

Джерело: База даних СППІ про миротворчі операції, <<http://www.sipri.org/databases/pko/>>.

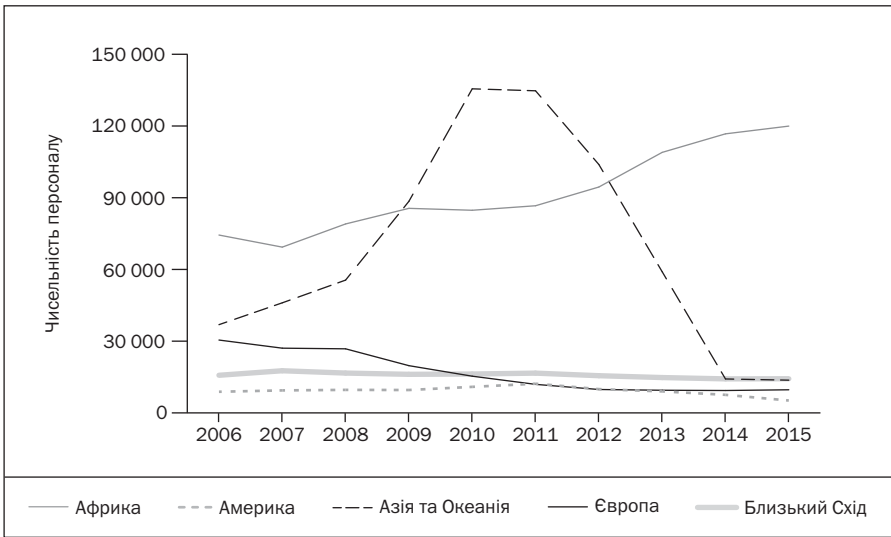
Africaine, MISCA) до Багатоцільової об'єднаної стабілізаційної місії ООН у ЦАР (*MINUSCA*), а також для допомоги останній після розгортання, під час нарощування чисельності, аж до передачі їй завдань *MISCA*. Чисельність *EUMAM RCA* становить близько 70 військовослужбовців і має дорадчі функції. Вона повинна консультувати Збройні сили ЦАР з питань реформування сектору безпеки, підвищення професійності, відкритості і зміцнення демократичного контролю⁴. Водночас *MINUSCA* продовжувала нарощувати чисельність до дозволеної, збільшеної рішенням РБ ООН на 750 військовослужбовців, 280 поліцейських і 20 спостерегачів⁵.

Політична та безпекова ситуація в ЦАР у 2015р. залишалася нестабільною і у вересні погіршилась. У листопаді 2015р. загін сил швидкого реагування зі складу Операції ООН у Кот-д'Івуарі (*UNOCI*) чисельністю 250 осіб був перекинутий до м.Бангі для надання на певний час додаткової підтримки перехідній владі ЦАР під час візиту Папи Франциска та наступних загальнонаціональних виборів⁶.

⁴ Council Decision 2015/442 of 16 Mar. 2015 launching the European Union CSDP Military Advisory Mission in the Central African Republic (EUMAM RCA) and amending Decision 2015/78/CFSP, *Official Journal of the European Union*, L72/39, 17 Mar. 2015.

⁵ United Nations Security Council Resolution 2212, 26 Mar. 2015.

⁶ United Nations, Security Council, Thirty-Seventh progress report on the United Nations Operation in Côte d'Ivoire, S/2015/940, 8 Dec. 2015.

Діаграма 7.6. Чисельність персоналу багатосторонніх миротворчих операцій у 2006-2015рр. за регіонами

CTSSAMM у Південному Судані діє з грудня 2015р. Він замінив Механізм моніторингу та верифікації (*MVM*) Міжурядового органу з питань розвитку (*IGAD*), що стежив за припинення вогню між Урядом Південного Судану і збройною опозицією. Реорганізація *MVM* у *CTSSAMM* була результатом мирної угоди, укладеної в серпні 2015р. *CTSSAMM* підпорядковується Спільній комісії з моніторингу та оцінки (*Joint Monitoring and Evaluation Commission, JMEC*). Отже, *CTSSAMM* – це нова Місія, хоча *IGAD* зберігає керівну роль як учасник і голова *JMEC*.

Мирні угоди в Малі, Південному Судані та Лівії

У травні та червні 2015р. Уряд Малі підписав мирну угоду з двома коаліціями збройних угруповань, що базуються на півночі країни⁷. Згодом Багатоцільова об'єднана стабілізаційна місія ООН у Малі (*MINUSMA*) прийняла на себе додаткові обов'язки з підтримки виконання мирної угоди і моніторингу припинення вогню – базової умови угоди. З цією метою РБ ООН виділила Місії 40 військових спостерігачів⁸. Хоча до кінця року *MINUSMA* не повідомляла про значні порушення припинення вогню, але сама вона постійно піддавалась асиметричним нападам з боку джихадистських збройних угруповань, які не є сторонами угоди.

У серпні 2015р. мирну угоду підписали Уряд Південного Судану та опозиційні угруповання, погодившись упродовж 30-місячного перехідного періоду поділити між собою владу в Перехідному уряді національної єдності (*Transitional Government of National Unity, TGONU*). Майбутнє керівництво

⁷ Мирна угода в Малі 2015р. докладніше розглянута у розділі 5 цього видання.

⁸ United Nations Security Council Resolution 2227, 29 June 2015.

Південного Судану мають визначити наступні національні вибори. Мирною угодою запроваджене також постійне припинення вогню на всій території країни та ряд *тимчасових безпекових заходів* з демілітаризації столиці, м.Джуба⁹. Хоча серпнева угода здобула схвальне сприйняття як важливий крок у напрямі розв'язанні конфлікту, що триває з кінця 2013р., в її виконанні було багато труднощів. перехідний уряд не був створений до кінця року, а продовження боїв і взаємні порушення припинення вогню призводили до нових переміщень людей і підвищення небезпеки. Як наслідок, число внутрішньо переміщених осіб на об'єктах, що перебувають під захистом Місії ООН у Південному Судані (*UN Mission in South Sudan, UNMISS*), зросло до близько 200 тис.¹⁰

Мирна угода мала прямі наслідки для *MVM* і *UNMISS*. *MVM* був запроваджений роком раніше для спостереження за дотриманням Угоди про припинення бойових дій від січня 2014р., яка створила підґрунтя для постійного припинення вогню у 2015р. Мирна угода передбачала започаткування нової Місії (*CTSAMM*) на заміну *MVM* для моніторингу *припинення вогню та виконання нових тимчасових безпекових заходів*. Заміна *MVM* на *CTSAMM* відбулась у грудні¹¹. Водночас РБ ООН розширила мандат *UNMISS*, додавши до нього підтримку виконання мирної угоди шляхом, зокрема, контролю виведення іноземних військ і роззброєння недержавних суб'єктів¹². *UNMISS* також продовжувала підтримувати *MVM*, а пізніше – *CTSAMM*, забезпечуючи захист спостережних груп та об'єктів. У грудні РБ ООН збільшила дозволу чисельність *UNMISS* на 1 178 військових і поліцейських, а також погодилася розглянути розширення її мандата з метою запобігання подальшій ескалації насильства¹³.

Місія підтримки ООН у Лівії (*UN Support Mission in Libya, UNSMIL*) сприяла мирному процесу в Лівії, що зрештою 17 грудня 2015р. дозволило укласти Політичну угоду. Серед її підписантів були представники двох конкуруючих урядів Лівії: міжнародно визнаного Загального національного конгресу (*General National Congress, GNC*) та Палати представників (*House of Representatives, HoR*). Конгрес і Палата представників погодилися створити Президентську раду, яка сформує Уряд національної згоди (*Government of National Accord, GNA*). У жовтні 2015р. з'явилися повідомлення про плани ЄС стосовно можливого розгортання місії СПБО в Лівії після створення Уряду національної згоди. Серед імовірних варіантів – цивільна місія з

⁹ Intergovernmental Authority on Development, Agreement on the resolution of the conflict in the Republic of South Sudan, 17 Aug. 2015.

¹⁰ United Nations, Security Council, Report of the Secretary-General on South Sudan, S/2016/138, 9 Feb. 2016.

¹¹ Joint Monitoring and Evaluation Commission (JMEC), Report from the Chairperson of the Joint Monitoring and Evaluation Commission (JMEC) for the Agreement on the Resolution of the Conflict in the Republic of South Sudan to the African Union Peace and Security Council (PSC), Addis Ababa, 29 Jan. 2016.

¹² United Nations Security Council Resolution 2241, 9 Oct. 2015.

¹³ United Nations Security Council Resolution 2252, 15 Dec. 2015.

моніторингу припинення вогню, підтримки роззброєння, демобілізації та реінтеграції бойовиків; якщо домогтися тривалого припинення вогню не вдасться, буде запроваджена більш жорстка військова операція¹⁴.

Джихадистські угруповання та асиметричні напади на миротворчі операції

Присутність і поширення джихадистських організацій в Африці залишалися причинами суттєвого занепокоєння як місцевих, так і міжнародних суб'єктів безпеки. Кілька миротворчих операцій – насамперед *MINUSMA* та *AMISOM* – продовжували діяльність в умовах постійної загрози з боку таких угруповань¹⁵. У Малі екстремістські угруповання застосовували проти *MINUSMA* ракети, саморобні вибухові пристрої і міни, а іноді й напади терористів-смертників. Кілька цивільних співробітників ООН стали жертвами нападів, що сталися на півдні Малі, насамперед у центральному м.Севаре та у столиці Бамако. У 2015р. *MINUSMA* втратила 12 осіб загиблими від ворожих дій – більше, ніж будь-яка інша місія ООН, але значно менше за 28 загиблих у 2014р. Це може свідчити про певний позитивний ефект від додаткових заходів безпеки, вжитих *MINUSMA* для кращого захисту своїх сил від асиметричних загроз¹⁶. У Сомалі угруповання аш-Шабаб продовжувало вдаватися до нападів на *AMISOM*. Два великі напади на бази *AMISOM* у червні та вересні показали здатність угруповання й надалі завдавати великих втрат силам АС. В обох нападах застосовувалися автомобілі із саморобними вибуховими пристроями і понад 100 бойовиків з важкими озброєннями. Хоча підтверджені числа загиблих солдатів АС від нападів не було, але аш-Шабаб і свідки заявляли про кілька десятків убитих¹⁷. Проте, під час нового наступу сухопутних військ за підтримки бойових літаків і американських безпілотників *AMISOM* вдалося відвоювати у аш-Шабаб значні території¹⁸.

Стратегії виходу

Упродовж 2015р. кілька великих і тривалих миротворчих операцій в Африці перебували у процесі або виведення, або розробки стратегій виходу з метою початку наступного скорочення. В цьому підрозділі розглядається триваючий, запланований чи можливий вивід Місії ООН в Ліберії (*UNMIL*), *UNOCI* в Кот-д'Івуарі, Стабілізаційної місії ООН у ДРК (*MONUSCO*) та

¹⁴ Guarascio, F., 'EU mulls mission to disarm Libyan factions if unity government in place', Reuters, 20 Oct. 2015.

¹⁵ Багатонаціональні спільні сили (*Multinational Joint Task Force, MNJTF*) протидії Боко Харам, що складаються із сил країн Співтовариства басейну озера Чад (*Lake Chad Basin Community, LCBC*) і Чаду, не вважається миротворчою операцією. Вони діють з 2015р., але не санкціоновані прямим рішенням РБ ООН.

¹⁶ United Nations, Security Council, Reports of the Secretary-General on the situation in Mali, S/2015/426, 11 June 2015; S/2015/732, 22 Sep. 2015; S/2015/1030, 24 Dec. 2015.

¹⁷ 'Al-Shabaab kills dozens of African Union troops at base in Somalia', *The Guardian*, 26 June 2015; 'Al-Shabaab claims "scores" killed in attack on AU troops', Al Jazeera, 1 Sep. 2015.

¹⁸ 'In Somalia, African forces make gains against al Shabaab', Stratfor, 23 July 2015; Blanchard, L.P., 'The fight against Al Shabaab in Somalia in 2016', Congressional Research Service (CRS) Insight, 19 Jan. 2016.

UNAMID у Дарфурі. Французька операція *Sangaris* у ЦАР та Консультативна Місія ЄС з реформування сектору безпеки в ДРК (*EU Advisory and Assistance Mission for Security Reform in the Democratic Republic of the Congo, EUSEC RD Congo*) також були суттєво скорочені упродовж року і мають бути завершені у 2016р. Але, оскільки ці місії були відносно невеликими, вони не розглядаються.

У Західній Африці *UNMIL* та *UNOCI* у 2015р. продовжували скорочуватися, з огляду на покращення стану безпеки в Ліберії і Кот-д'Івуарі. *UNMIL* поновила поетапний вивід, призупинений раніше через кризу 2014р., викликану Еболою. РБ ООН дозволила подовжити скорочення військового компонента з 5 465 до 1 846 осіб до 30 червня 2016р., коли *UNMIL* має передати безпекові функції Уряду Ліберії¹⁹. Після мирних жовтневих виборів у Кот-д'Івуарі Генеральний секретар ООН рекомендував Раді безпеки зменшити до 31 березня 2016р. військовий компонент ООН у Кот-д'Івуарі з 5 437 до 4 000 військовослужбовців. РБ ООН запланувала наприкінці року розглянути подальшу потребу в миротворцях ООН у Ліберії та Кот-д'Івуарі²⁰.

У ДРК за результатами стратегічного огляду 2014р. стосовно майбутньої ролі миротворчої операції започатковане скорочення військового *MONUSCO*. РБ ООН схвалила рекомендацію з виводу 2 000 військовослужбовців, що стало можливим завдяки покращенню стану безпеки в різних частинах країни, а також заходи зі скорочення сил з одночасним підвищенням їх ефективності шляхом створення підрозділів швидкого розгортання²¹. Уряд ДРК вимагав значно більшого скорочення – на 7 000 військовослужбовців – до середини 2015р., але стратегічний огляд показав, що скорочення понад 2 000 військовослужбовців послабить здатність *MONUSCO* виконати мандат²². Однак у грудні 2015р. Генеральний секретар ООН рекомендував можливе додаткове скорочення 1 700 осіб і поновлення консультацій з ДРК про поступовий вивід *MONUSCO*²³.

У Дарфурі *UNAMID* продовжувала зазнавати труднощів з виконанням мандата, однак у лютому 2015р. офіційно розпочалися переговори про стратегію виводу Місії²⁴. Уряд Судану завжди був проти присутності *UNAMID* і в листопаді 2014р. зажадав від неї вжити конкретних заходів з виконання стратегії виводу. Цьому передували звинувачення Місії з боку Президента Судану Омара аль-Башира (*Omar al-Bashir*) в тому, що вона стала завадою

¹⁹ United Nations Security Council Resolution 2239, 17 Sep. 2015.

²⁰ United Nations Security Council Resolution 2239, 17 Sep. 2015; United Nations, Security Council, Thirty-seventh progress report on the United Nations Operation in Cote d'Ivoire, S/2015/940, 8 Dec. 2015.

²¹ United Nations Security Council Resolution 2211, 26 Mar. 2015.

²² United Nations, Security Council, Report of the Secretary-General on the United Nations Organization Stabilization Mission in the Democratic Republic of the Congo, submitted pursuant to paragraph 39 of Security Council resolution 2147 (2014), S/2014/957, 30 Dec. 2014.

²³ United Nations, Security Council, Report of the Secretary-General on the United Nations Organization Stabilization Mission in the Democratic Republic of the Congo, S/2015/1031, 24 Dec. 2015.

²⁴ United Nations, Security Council, Special Report of the Secretary-General on the African Union-United Nations Hybrid Operation in Darfur, S/2015/163, 6 Mar. 2015.

і підтримує повстанців, замість захисту цивільних²⁵. Однак, до кінця 2015р. політичне розв'язання конфлікту в Дарфурі вбачалося недосяжним, а ескалація бойових дій упродовж року призвела до переміщення ще 100 тис. осіб. З огляду на погіршення стану безпеки, РБ ООН зберегла дозволену чисельність *UNAMID* на наявному рівні, подовживши її мандат ще на один рік. Водночас ООН, АС та уряд Судану не змогли узгодити терміни та умови стратегії виводу Місії, що означало невизначеність її статусу принаймні впродовж 2015р.²⁶.

Розгляд прикладу: криза в Бурунді

Ескалація політичного насильства в Бурунді у 2015р. спричинила побоювання, що країна може знову поринути у громадянську війну. З огляду на погіршення безпеки та занурення Бурунді в хаос, деякі спостерігачі попереджали про можливість масових злочинів, подібних до етнічного конфлікту, від якого у 1993-2005рр. загинули 300 тис. бурундійців. Проводилися навіть паралелі з початком геноциду в сусідній Руанді та ціною тамтешньої бездіяльності²⁷. Попри численні заклики розмістити миротворців ООН чи АС, дві спроби АС розгорнути в Бурунді місію виявилися до кінця року безуспішними.

Громадські заворушення в Бурунді розпочалися у квітні 2015р., коли Президент П.Нкурунзиза (*Pierre Nkurunziza*) оголосив, що на майбутніх виборах він балотуватиметься на третій термін. У столиці, м.Бужумбура, спалахнули протести із застосуванням насильства проти кандидатури Нкурунзизи, якого звинувачували в порушенні Конституції Бурунді 2005р.²⁸ Спроба перевороту у травні призвела до запеклих боїв у Бужумбурі та зумовила кампанію репресій з боку урядових сил і проурядових воєнізованих загонів проти всіх, кого пов'язували з опозицією. Силове протистояння між прихильниками правлячої партії та опозиції тривало й після переобрання 21 липня Нкурунзизи Президентом. До кінця року в заворушеннях загинули як мінімум 400 осіб, а 220 тис. шукали притулку в інших країнах²⁹.

У грудні 2015р. напади повстанців на різні військові об'єкти у столиці призвели до найзапекліших за останні місяці боїв і до загибелі як мінімум 87 осіб³⁰. Лунали також нові заяви про брутальні порушення силами

²⁵ 'Sudan's Bashir slams UN peacekeepers, demands they leave', Reuters, 30 Nov. 2014.

²⁶ United Nations Security Council Resolution 2228, 29 June 2015; United Nations, Security Council, Report on the African Union-United Nations Hybrid Operation in Darfur, S/2015/1027, 24 Dec. 2015.

²⁷ 'Burundi violence: Africa "will not allow genocide"', Al Jazeera, 17 Dec. 2015.

²⁸ Підставою розбіжності став порядок обчислення терміну президентства: чи враховувати початковий пост-перехідний президентський термін Нкурунзизи – на який його не обирали на загальних прямих виборах, а призначили в парламенті, – як один з максимальних двох президентських термінів, визначених конституцією Бурунді. Якщо ні, то це дозволяло йому балотуватися на третій термін.

²⁹ United Nations Human Rights, Office of the High Commissioner, Opening Statement by Zeid Ra'ad Al Hussein, United Nations High Commissioner for Human Rights, at the Human Rights Council 24th Special Session, Geneva, 17 Dec. 2015.

³⁰ 'Burundi crisis: Army says 87 killed in day of violence', BBC News, 12 Dec. 2015.

безпеки Бурунді прав людини. Повідомлення про безладні позасудові страти після нападів – переважно чоловіків тутсі – підсилили побоювання етнічної упередженості Уряду, особливо враховуючи, що досі насильство ніби не мало виразного етнічного забарвлення³¹.

Рада миру та безпеки (*Peace and Security Council, PSC*) АС 13 червня вирішила надіслати спостерігачів і військових експертів до Бурунді для контролю прав людини та перевірки роззброєння недержавних збройних угруповань³². Їх розгортання мало розпочатися 8 липня, але на прохання Уряду Бурунді було відкладене до завершення президентських виборів. Після цієї дати розгортання Місії знову було затримане, оскільки ЄС і Бурунді не могли узгодити меморандум про порозуміння сторонами її повноважень. До кінця 2015р. в Бурунді було лише 10 спостерігачів АС зі 100 дозволених. За відсутності меморандуму про порозуміння Місія і далі залишалась у невизначеному статусі³³.

Замість цього, 17 грудня, після спалаху насильства в Бужумбурі, *PSC* АС дозволила розгортання п'ятитисячного контингенту – Африканської місії попередження та захисту в Бурунді (*African Prevention and Protection Mission in Burundi, MAPROBU*) – з метою уникнення подальшої ескалації і захисту цивільних³⁴. Рада закликала Уряд Бурунді погодитися на розгортання Місії упродовж 96 годин; якщо цього не станеться, вона рекомендуватиме Асамблеї глав держав та урядів АС (*AU Assembly of Heads of State and Government*) застосувати Статтю 4(h) Акта про утворення АС (*AU Constitutive Act*). Це положення дозволяє АС втручатись у справи держав-учасниць без їх попередньої згоди у випадках військових злочинів, геноциду і злочинів проти людства. *PSC* також закликала РБ ООН санкціонувати операцію. РБ в листопаді вже приймала резолюцію стосовно Бурунді, але без згадки про можливе розгортання миротворців АС чи ООН³⁵.

Уряд Бурунді відмовив у розгортанні *MAPROBU* та попередив, що будь-яке втручання без дозволу розглядатиметься як порушення територіальної цілісності і зустріне збройний спротив³⁶. Зрештою Асамблея АС не застосувала Статтю 4(h) через незгоду кількох її членів³⁷. Однак, враховуючи нестабільну ситуацію в Бурунді та зростаючий тиск на Уряд з вимогою погодитися на ту чи іншу форму міжнародної присутності, цілком імовірно, що *MAPROBU*, спостерігачі АС чи, можливо, миротворці ООН з'являться в Бурунді у 2016р.

³¹ Gettleman, J., 'Burundi crackdown puts Hutus and Tutsis, and the West, on edge', *New York Times*, 28 Dec. 2015.

³² African Union, Peace and Security Council, 515th Meeting, Communique PSC/AHG/COMM.2 (DXV), 13 June 2015.

³³ 'Dispatches from the field: Meetings with the African Union and UN Special Representatives in Addis Ababa', What's in Blue, 23 Jan. 2015.

³⁴ African Union, Peace and Security Council, 565th Meeting, Communiqué PSC/PR/COMM. (DLXV), 17 Dec. 2015.

³⁵ United Nations Security Council Resolution 2248, 12 Nov. 2015.

³⁶ 'Burundi crisis: Pierre Nkurunziza threatens to fight AU peacekeepers', BBC News, 30 Dec. 2015.

³⁷ Williams, P.D., 'Special report: The African Union's coercive diplomacy in Burundi', Global Observatory, 18 Dec. 2015.

Америка

Місія з підтримки мирного процесу в Колумбії (*Mission to Support the Peace Process in Colombia, MAPP/OEA*) і Стабілізаційна місія ООН у Гаїті (*UN Stabilization Mission in Haiti, MINUSTAH*) були єдиними двома миротворчими операціями в Америці у 2015р. Обидві місії тривають з 2004р. *MAPP/OEA* під проводом Організації американських держав (ОАД, *Organization of American States, OAS*) є невеликою Місією у складі лише 21 міжнародного співробітника; чисельність персоналу багато років залишається стабільною. Тому загальну тенденцію в регіоні повністю визначає *MINUSTAH*.

У 2015р. тривало поступове скорочення *MINUSTAH*. За минулий рік її персонал зменшився на 41% – до 5 156 осіб. У жовтні 2015р. РБ ООН подовжила мандат *MINUSTAH* ще на рік, зберігши ліміт персоналу, встановлений роком раніше. РБ у 2016р. оцінить, чи насправді забезпечення безпека на Гаїті та здатності національної влади її зберігати вимагають присутності миротворців ООН, чи вже можна думати про їх виведення³⁸.

У Колумбії у 2015р. процес мирних переговорів між колумбійським Урядом і Революційними збройними силами Колумбії (*Fuerzas Armadas Revolucionarias Colombianas, FARC*) набирав обертів. 23 вересня обидві сторони погодилися встановити шестимісячний термін (до 23 березня 2016р.) для досягнення остаточного перемир'я³⁹.

Азія та Океанія

В Азії та Океанії у 2015р. тривали сім миротворчих операцій, так само, як і попереднього року. На кінець року чисельність цих місій становила 13 658 осіб, що на 3% менше, ніж наприкінці попереднього року. Після значних коливань попередніми роками через зміни в *ISAF* 2015р. був першим за багато років, коли чисельність сил, розгорнутих у регіоні, залишалася відносно стабільною.

Три місії тривали в Афганістані: Місія НАТО “Рішуча підтримка” (*RSM*); Поліцейська місія ЄС в Афганістані (*EUPOL Afghanistan*); Місія допомоги ООН в Афганістані (*UN Assistance Mission in Afghanistan, UNAMA*). Іншими чотирма місіями були: давня Група військових спостерігачів ООН в Індії і Пакистані (*UN Military Observer Group in India and Pakistan, UNMOGIP*); Міжнародна моніторингова група (*International Monitoring Team, IMT*) на о-ві Мінданао, Філіппіни; Наглядова комісія нейтральних держав (*Neutral Nations Supervisory Commission, NNSC*) у Південній Кореї; Місія регіональної допомоги на Соломонових Островах (*Regional Assistance Mission to Solomon Islands, RAMSI*). *RSM* була вочевидь найбільшою миротворчою операцією в регіоні – 12 905 осіб. Єдиною місією в Азії та Океанії, де суттєво змінилася чисельність персоналу, була *EUPOL Afghanistan* – з 235 до 154 осіб. Термін мандата *EUPOL Afghanistan* спливає у 2016р.

³⁸ United Nations Security Council Resolution 2243, 14 Oct. 2015.

³⁹ Brodzinsky, S., ‘Colombia’s government and FARC rebels reach agreement in step to end civil war’, *The Guardian*, 15 Dec. 2015.

Місія “Рішуча підтримка”

Найбільш помітною подією в регіоні у 2015р. було започаткування 1 січня Місії НАТО *RSM* в Афганістані. Цього дня афганський Уряд офіційно перебрав на себе повну відповідальність за безпеку всього Афганістану, який залишався дуже вразливим після 13 років міжнародної військової інтервенції. Завдання *RSM* – “тренувати, надавати поради та допомагати” афганським органам безпеки та Афганським національним силам оборони та безпеки (*Afghan National Defense and Security Forces, ANDSF*) на рівні міністерства та корпусів. Однак, від самого початку було очевидно, що *ANDSF* ще бракує певних ключових спроможностей і що вони й надалі покладатимуться на т.зв. критичні спроможності НАТО і США, в т.ч. на безпосередню авіаційну підтримку в бойових умовах⁴⁰. Упродовж року ставало дедалі очевидніше, що *ANDSF* без подальшої міжнародної підтримки не зможуть перемогти відроджений Талібан.

До кінця року Талібан контролював більше території, ніж будь-коли після втрати влади у 2001р., а число загиблих серед цивільного населення перевищило показники за всі попередні роки відтоді, як *UNAMA* розпочала їх облік у 2009р.⁴¹ Поява збройних угруповань, що присягнули Ісламській державі (ІД), підсилила побоювання, що завчасний вивід коаліційних сил *ISAF* призведе до ситуації, подібної до іракської після виведення військ США. У березні Уряд США оголосив про зміну початкових планів виводу з Афганістану до кінця 2015р. близько половини всіх американських сил⁴². Після цього, в жовтні, Президент США Б.Обама оголосив, що у 2017р. в Афганістані залишатимуться 5 500 військових, змінивши своє попереднє рішення завершити Місію до кінця 2016р.⁴³ Це означало, що *RSM* упродовж 2015р. могла зберегти 13 тис. військовослужбовців і чотири регіональні командні центри – замість скорочення контингенту, розгорнутого в Кабулі, до 5 500 осіб, як планувалося спочатку.

Європа

На європейському континенті у 2015р. тривали 18 активних миротворчих операцій – так само, як і попереднього року. Чисельність персоналу цих місій складала 9 644 особи – зростання на 3%. Крім трьох місій, створених у 2014р. у відповідь на конфлікт в Україні, миротворчі операції в Європі тривали вже багато років. Усі місії, крім однієї – Сил ООН з підтримання миру на Кіпрі (*UN Peacekeeping Force in Cyprus, UNFI-CYP*) – розгорнуті у країнах, що належали до колишнього Радянського Союзу чи колишньої Югославії.

⁴⁰ Smith, J., ‘NATO promises Afghans air support after 2014 as it shuts key base’, *Stars and Stripes*, 26 Oct. 2014.

⁴¹ Raghavan, S., ‘A year of Taliban gains shows that “we haven’t delivered”, top Afghan official says’, *Washington Post*, 27 Dec. 2015; UNAMA, ‘Civilian casualties hit new high in 2015’, 14 Feb. 2016.

⁴² Jaffe, G. and Nakamura, D., ‘Obama agrees to slow US troop withdrawal from Afghanistan’, *Washington Post*, 24 Mar. 2015.

⁴³ Jaffe, G. and Ryan, M., ‘Obama outlines plan to keep 5500 troops in Afghanistan’, *Washington Post*, 15 Oct. 2015.

Суттєвого прогресу в розв'язанні триваючого конфлікту на сході України домогтися не вдалося. Попри постійні заклики української влади розмістити в Україні миротворців ООН чи ЄС, було ясно, що жоден варіант не був реалістичним з огляду на політичну ситуацію та ймовірний спротив Росії⁴⁴. Найпомітнішою подією стало рішення ОБСЄ у березні 2015р. збільшити Спеціальну моніторингову місію (СММ, *Special Monitoring Mission, SMM*) в Україні, подвоївши її дозволену чисельність з 500 до 1 000 міжнародних спостерігачів⁴⁵. До кінця року СММ розгорнула 738 осіб – на 315 більше, ніж у 2014р. За чисельністю персоналу СММ ОБСЄ випередила Місію ЄС із забезпечення верховенства права в Косово (*EU Rule of Law Mission in Kosovo, EULEX Kosovo*) і стала найкрупнішою цивільною миротворчою операцією в Європі. Найкрупнішою військовою миротворчою операцією у Європі впевнено залишалась операція НАТО в Косово (*KFOR*). Всі інші місії зберегли чисельність персоналу приблизно на тому ж рівні, що й попереднього року.

Близький Схід

На Близькому Сході у 2015р., як і попереднього року, тривали вісім миротворчих операцій. Чисельність миротворців у регіоні також залишалася стабільною – 14 279 осіб, не набагато більше, ніж у 2014р. Тимчасові сили ООН у Лівані (*UN Interim Force in Lebanon, UNIFIL*) упродовж року збільшили персонал на 444 особи. Всі місії на Близькому Сході, крім Місії допомоги ООН в Іраку (*UN Assistance Mission in Iraq, UNAMI*) та Багатонаціональних сил і спостерігачів (*Multinational Force and Observers, MFO*), діють у Леванті.

На кілька місій на Близькому Сході вплинула нестабільна безпекова ситуація в багатьох частинах регіону і зростання регіональної напруженості. В січні, під час обміну вогнем і взаємними ударами Ізраїлю та Хезболли поблизу південного кордону Лівану, від вогню ізраїльської артилерії загинув миротворець *UNIFIL*⁴⁶. Триваючі бої та загалом несприятливі умови безпеки в районі розмежування між Ізраїлем і Сирією не дозволили Силам ООН зі спостереження за відведенням військ (*UN Disengagement Observer Force, UNDOF*) повернутися на свої звичні позиції⁴⁷. У червні на Сінайському півострові бойовики, пов'язані з ІД, обстріляли ракетами авіабазу *MFO*⁴⁸.

Міжнародні зусилля із врегулювання конфліктів у Сирії та Іраку не стосувалися миротворчих операцій. Сирійська війна та міжнародні спроби підірвати міць ІД у 2015р. дедалі більше інтернаціоналізувалися, насамперед

⁴⁴ 'Ukraine conflict: Poroshenko calls for UN peacekeepers', BBC News, 19 Feb. 2015; Rettman, D., 'Kiev's call for EU mission falling on deaf ears', EUobserver, Brussels, 2 Nov. 2015.

⁴⁵ Organization for Security and Co-operation in Europe, Permanent Council, Decision no.1162 (PC.DEC/1162), 12 Mar. 2015.

⁴⁶ 'Israel admits its fire killed Spanish UN peacekeeper', BBC News, 7 Apr. 2015.

⁴⁷ United Nations, Security Council, Report of the Secretary-General on the United Nations Disengagement Observer Force for the period from 29 Aug. to 18 Nov. 2015, S/2015/930, 3 Dec. 2015.

⁴⁸ 'Sinai Province fires rockets towards airport used by multinational peacekeepers', Reuters, 9 June 2015.

через втручання Росії. Водночас кілька європейських держав розширили свої дії у рамках операції “Непохитна рішучість” (*Inherent Resolve*) під проводом США, мета якої – “послабити та знищити” ІД. Арабська коаліція на чолі з Саудівською Аравією вдалася до військової інтервенції в Ємені, в т.ч. до авіаударів і дій наземних сил, з метою придушення повстання хуситів, ескалація якого відбулася у 2015р.

Позитивною подією у 2015р., яка може прокласти шлях для майбутньої миротворчої операції у Сирії, був успіх у посередництві в сирійському конфлікті наприкінці року. Після прориву в переговорах у жовтні РБ ООН ухвалила першу – з початку сирійського конфлікту у 2011р. – резолюцію з питань Сирії. У Резолюції 2254 від 18 грудня РБ погодилась ініціювати формальні мирні переговори за сприяння ООН між сирійським Урядом і представниками опозиції (за винятком ІД і Фронту ан-Нусра) про політичний перехідний процес, спрямований на завершення війни. РБ ООН підкреслила, що майбутнє припинення вогню вимагатиме міжнародного моніторингу та верифікації, що відкрило шлях для можливої місії спостерігачів у Сирії⁴⁹.

⁴⁹ ‘Sinai Province fires rockets towards airport used by multinational peacekeepers’, Reuters, 9 June 2015.

III. Рік проведення оглядів

ДЖАЙР ВАН ДЕР ЛЕЙН

У 2015р. миротворчі операції ООН перебували під мікроскопом кількох оглядів високого рівня. В червні, через 15 років після Доповіді Брагімі, Незалежна комісія високого рівня з питань миротворчих операцій ООН (*High-level Independent Panel on UN Peace Operations, HIPPO*), створена в жовтні 2014р. Генеральним секретарем Пан Гі Муном, видала доповідь під назвою “Об’єднання наших сили заради миру: політика, партнерство та люди” (*Uniting Our Strengths for Peace: Politics, Partnership and People*)¹. Влітку Секретаріат ООН працював над відповіддю Генерального секретаря, а у вересні оприлюднив доповідь під назвою “Майбутнє мирних операцій ООН: виконання рекомендацій Незалежної комісії високого рівня з миротворчих операцій” (*The future of United Nations Peace Operations: implementation of the recommendations of the High-level Independent Panel on Peace Operations*)². Такі спроби адаптувати миротворчі операції ООН до їх мети сягнули максимуму на Саміті лідерів з питань миротворчої діяльності (*Leaders’ Summit on Peacekeeping*), проведеному під час тижня високого рівня Генеральної асамблеї (ГА) наприкінці вересня, де були проголошені безпрецедентні обіцянки підтримати миротворчі операції ООН.

Незалежна комісія високого рівня з миротворчих операцій

На 100 сторінках і в понад 100 рекомендаціях Доповіді *HIPPO* міститься заклик до змін. Хоча в Доповіді визнаються численні покращення миротворчих операцій за минуле десятиріччя, *HIPPO* акцентувала увагу на багатьох “суттєвих хронічних проблемах”, насамперед – зростаючих вимогах проведення операцій за умов браку ресурсів, слабкої взаємодії різних елементів системи ООН, надмірного покладання на шаблонні відповіді та недостатньої уваги до розробки рішень, які б підтримували політичні процеси і стратегії, а також за умов надання переваги військово-технічним підходам на шкоду попередженню та посередництву³.

Заклик до змін

З метою забезпечення необхідних змін, спрямованих на підготовку миротворчих операцій до майбутніх викликів, *HIPPO* закликала до чотирьох “суттєвих зрушень”. По-перше, “розробка та реалізація миротворчих операцій

¹ United Nations, General Assembly and Security Council, ‘Identical letters dated 21 August 2000 from the Secretary-General addressed to the President of the General Assembly and the President of the Security Council’, A/55/305-S/2000/809, 21 Aug. 2000; United Nations, Secretary-General, ‘Secretary-General appoints High-Level Independent Panel on Peace Operations’, Press release, SG/SM/16301-SG/A/1521-PKO/451, 31 Oct. 2014; United Nations, General Assembly and Security Council, ‘Identical letters dated 17 June 2015 from the Secretary-General addressed to the President of the General Assembly and the President of the Security Council’, A/70/95-S/2015/446, 17 June 2015.

² United Nations, General Assembly and Security Council, ‘The future of United Nations peace operations: Implementation of the recommendations of the High-level Independent Panel on Peace Operations’, Report of the Secretary-General, A/70/357-S/2015/682, 2 Sep. 2015.

³ United Nations, 17 June 2015 (посилання 1), pp.17-23.

мають визначатися політикою”. Розгортання таких операцій, як Спільна комбінована місія ООН/АС у Дарфурі (*UNAMID*) та Багатоцільова об’єднана стабілізаційна місія ООН у ЦАР (*MINUSCA*), відбувалося, здається, без узгодження з політичною стратегією. *HIPPO* стверджує, що в основі будь-якої миротворчої операції має бути політика. По-друге, “весь спектр миротворчих операцій ООН слід використовувати гнучкіше, аби реагувати на зміну потреб на місцях”. Тому *HIPPO* використовує ширше визначення миротворчих операцій, виходячи за межі операцій з підтримання миру і спеціальних політичних місій:

Це – широкий набір інструментів, якими оперує Секретаріат ООН. До цих інструментів належать: спеціальні посланники та посередники; політичні місії, в т.ч. з побудови миру; регіональні превентивні дипломатичні зусилля; місії спостерігачів, у т.ч. за припиненням вогню та виборами; і аж до таких невеликих технічних місій, як місії з підтримки виборів; крупні та невеликі комплексні операції з використанням цивільного, військового та поліцейського персоналу для підтримки імплементації мирного процесу, включно навіть з перехідними адміністраціями з управлінськими функціями; а також передові місії для планування⁴.

По-третє, *HIPPO* закликала до “міцнішого, всеохопного миру та партнерства у справах безпеки”. Оскільки ООН не здатна і як організація не може займатись усіма миротворчими операціями, *HIPPO* підкреслила важливість партнерства з регіональними організаціями. Нарешті, оскільки миротворчі операції надто довго спрямовувалися Секретаріатом ООН і визначалися міжнародним політиками в РБ – які недостатньою мірою враховували потреби місцевого населення як “отримувача” миру, – *HIPPO* підкреслила, що миротворчі операції ООН мають бути “більш пристосованими до місцевих умов” і “більш орієнтованими на людей”⁵.

На додачу до чотирьох “суттєвих зрушень”, *HIPPO* сформулювала “рішучі та далекосяжні зміни” в чотирьох ключових сферах миротворчих операцій ООН. По-перше, необхідно повернути центральну роль запобіганню конфліктам і посередництву. По-друге, слід привести спроможності операцій із захисту цивільних у відповідність до великих очікувань, що покладаються на ООН; при цьому, однак, не були розглянуті розбіжності, що можуть виникнути між захистом цивільних і підтримкою політичних рішень, між потенційними коротко- та довгостроковими компромісами⁶. По-третє, оскільки багато з нещодавно започаткованих операцій тривають у ворожому оточенні, то потрібно домогтися більшої ясності – коли, як і за яких умов

⁴ United Nations, 17 June 2015 (посилання 1), р.20. Визначення миротворчих операцій ООН у *HIPPO* є ширшим за визначення багатосторонніх миротворчих операцій СППРІ, яке охоплює операції з підтримання миру та більшість спеціальних політичних місій, але не враховує т.зв. посланників і місії спостереження за виборами. Це робить визначення *HIPPO* менш чітким у тому, що не є миротворчою операцією; до того ж багато з цих інструментів використовують окремі країни.

⁵ United Nations, 17 June 2015 (посилання 1), pp.24, 26-30.

⁶ Gorur, A. and Sharland, L., *Prioritizing the Protection of Civilians in UN Peace Operations: Analyzing the Recommendations of the HIPPO Report* (Stimson Center: Washington, DC, 2016).

можна застосовувати силу. Нарешті, більше уваги слід приділити підтримці миру шляхом, зокрема, посилення всеохопного економічного зростання, ширшого залучення громад та участі жінок⁷. *HIPPO* також надала більш докладні рекомендації стосовно партнерства, застосування сили та ряду технічних чи організаційних удосконалень.

Партнерство

HIPPO підкреслила, що ООН має зміцнити співпрацю та координацію з регіональними організаціями. ООН не може бути світовим поліцейським у кожному конфлікті – тобто виконувати роль, в якій хтось все одно вбачатиме зовнішнє втручання. Таким чином, *HIPPO* закликає до “глобально-регіонального партнерства заради миру та безпеки”, в рамках якого РБ ООН може “у відповідь на майбутні загрози звернутися до більш гнучкої і дієздатної мережі суб’єктів”⁸.

Ідея партнерства у миротворчих операціях не є новою. Глава VIII Статуту ООН передбачає подібні взаємини між ООН і регіональними організаціями. Доповідь Проді (*Prodi Report*) повторює Статут з його закликом зміцнювати глобальне та регіональне партнерство⁹. Уряди, як правило, надають перевагу діям через регіональні організації, оскільки останні мають більше важелів впливу на операції і контролю над ними в регіональному контексті. Найбільш сильно це проявилось в Африці, де за африканську відповідальність виступають не лише африканські лідери, які бачать себе на провідних позиціях, але й неафриканські уряди, які сподіваються, зокрема, що за відсутності зацікавленості їм не доведеться опікуватися проблемами континенту. Водночас, завдяки “глобально-регіональному” підходу співпраця між ООН, ЄС та АС останніми роками значно покращилася. Тож не дивно, що АС, зокрема, підхопив заклик *HIPPO* зміцнювати стратегічне партнерство з ООН і “в кожному конкретному випадку надавати посильну підтримку – в т.ч. шляхом більш передбачуваного фінансування – санкціонованим РБ ООН операціям АС з підтримання миру, навіть якщо АС створює для цього власні спроможності та ресурси”¹⁰.

Хоча партнерство в Африці ніби розвивається, але залишаються певні перешкоди. У 2015р. видані ще дві доповіді ООН: про “перехід від АС до ООН” і про “партнерство в підтриманні миру”¹¹. Співпраця АС та ООН зумовила численні робочі проблеми та фінансові труднощі через різну

⁷ United Nations, 17 June 2015 (посилання 1), pp.24-26.

⁸ United Nations, 17 June 2015 (посилання 1), pp.14, 28-29.

⁹ United Nations, General Assembly and Security Council, ‘Identical letters dated 24 December 2008 from the Secretary-General addressed to the President of the General Assembly and the President of the Security Council’, A/63/666-S/2008/813, 31 Dec. 2008.

¹⁰ United Nations, 17 June 2015 (посилання 1), p.14; Peace and Security Council, 532nd meeting, Press Statement PSC/PR/BR.(DXXXII), 10 Aug. 2015.

¹¹ United Nations, Secretary-General, ‘Letter dated 2 January 2015 from the Secretary-General addressed to the President of the Security Council’, S/2015/3, 5 Jan. 2015; United Nations, Secretary-General, ‘Partnering for Peace: Moving towards partnership peacekeeping’, Report of the Secretary-General, S/2015/229, 1 Apr. 2015.

культуру організацій і бюрократичні обмеження¹². На думку одного з аналітиків, співпраця в рамках операції АС/ООН *UNAMID* “продукує більше “уроків”, аніж “найкращих практик””¹³. Перехід від Африканської міжнародної місії підтримки в Малі (*International Support Mission to Mali, AFISMA*) до Багатоцільової об’єднаної стабілізаційної місії ООН у Малі (*MINUSMA*) засвідчив також, що спроба використання перехідних операцій пов’язана з численними викликами¹⁴.

Застосування сили

Однією з причин створення *HIPPO* було намагання знайти спосіб розв’язання проблем, з якими стикаються багато миротворчих операцій ООН, коли: (а) “немає миру, який треба підтримувати”, або політичного процесу, якому треба сприяти; (б) незрозуміло, хто є учасниками конфлікту; (в) миротворчі стикаються з асиметричними і нетрадиційними загрозами¹⁵. Це було складним завданням, тому не дивно, що *HIPPO* не змогла виконати його повною мірою.

HIPPO дала чітку рекомендацію: “Війська ООН не повинні брати участь у військових контртерористичних операціях”¹⁶. Однак, при цьому не враховано, що миротворчі операції ООН можуть бути мішенню терористичних актів, зокрема, таких, як підрих штаб-квартири ООН у Багдаді; вони можуть зазнати нових асиметричних нападів у випадку можливого розгортання в Лівії, Сирії та Ємені; іноді вони залучаються до підтримки військових контртерористичних операцій, наприклад, коли *MINUSMA* забезпечувала охорону та медичну підтримку під час облоги готелю *Radisson Blue* в Малі в листопаді 2015р.¹⁷

Висновки *HIPPO* були менш чіткими в частині застосування сили в інших випадках. Вона не підтримала такі кроки, як створення Бригади силового втручання (*Force Intervention Brigade*) в ДРК з функціями “ослаблення, нейтралізації визначеного противника чи завдання йому поразки”. Комісія попередила, що такі повноваження можуть бути надані лише у виняткових випадках, на обмежений час і “за умов повного розуміння ризиків і відповідальності за виконання місії ООН у цілому”. Операціям ООН з

¹² Williams, P.D. and Boutellis, A., ‘Partnership peacekeeping: Challenges and opportunities in the United Nations-African Union relationship’, *African Affairs*, vol.113, no.451 (Apr. 2014), pp.254-278.

¹³ Fleshman, M., ‘Darfur: An experiment in African peacekeeping, is African Union-UN hybrid a model for the future?’, *Africa Renewal* (Dec. 2010), p.219.

¹⁴ ‘Extract from MINUSMA report: Review of the United Nations Multidimensional Integrated Stabilization Mission в Малі by the Office for the Peacekeeping Strategic Partnership’, [n.d.]; Avezov, X., The new geopolitics of peace operations II: A dialogue with Sahel-Saharan Africa, Bamako, 16-18 Nov. 2015, SIPRI Workshop Report, 2015.

¹⁵ United Nations, Security Council, 7196th meeting, S/PV.7196, 11 June 2014; United Nations, Secretary-General, ‘Secretary-General appoints High-level Independent Panel on Peace Operations’, Press release, SG/SM/16301-SG/A/1521-PKO/451, 31 Oct. 2014.

¹⁶ United Nations, 17 June 2015 (посилання 1), pp.24-26.

¹⁷ Della-Giacoma, J., ‘The UN panel on peace operations: Getting the politics right’, *Global Peace Operations Review*, 19 June 2015; United Nations, ‘Mali: UN condemns “horrific” terrorist attack on hotel in Bamako’, UN News Centre, 20 Nov. 2015.

підтримання миру, розгорнутим паралельно з силами, залученими до наступальних бойових дій, рекомендувалося також дотримуватися чіткого розподілу праці та ролей¹⁸.

Ці рекомендації мають заспокоїти ті країни-постачальниці військ, які побоюються за безпеку своїх миротворців, а також тих, що дотримуються принципів підтримання миру – згоди сторін, неупередженості та незастосування сили. Однак, у минулому десятиріччі операції розпочиналися переважно в умовах триваючих конфліктів – це особливо стосується Бригади силового втручання, *MINUSMA* та *MINUSCA*. Це підтверджує, що для РБ ООН стабілізація є радше правилом, ніж винятком. Таким чином, існує потреба не лише робити застереження, але й передбачати, яким чином буде здійснюватися стабілізаційна місія¹⁹.

На жаль, формулювання *HIPPO* подібні формулі, використаній РБ ООН для подолання внутрішніх спорів з приводу повноважень Бригади силового втручання та *MINUSCA*: “за виняткових обставин, без створення прецеденту, без шкоди узгодженим принципам операцій з підтримання миру”²⁰. Ці принципи залишаються правилом, але в дедалі більшій кількості випадків є винятки, що дедалі частіше перетворюються на правило. Як наслідок, потреба визначення способів дій на випадок “винятків з правил” стає дедалі нагальнішою.

Технічні рішення

Можливо, найбільшою користю доповіді *HIPPO* є те, що члени Комісії, які всі працюють у системі ООН, змогли надати ряд технічних та організаційних рекомендацій, які треба і можна впровадити в системі ООН.

Серед інших рекомендацій *HIPPO* пропонує шляхи покращення планування, створення спроможностей зі стратегічного аналізу та планування, застосування двоетапного процесу визначення повноважень, у рамках якого Генеральний секретар ООН повинен визначити пріоритетні завдання і стимулювати більш широкий доступ до експертного аналізу та досліджень. Комісія схвалила новий стратегічний підхід до формування сил, який, на її думку, буде краще забезпечений ресурсами та підтриманий політично. Вона також звернула увагу на той факт, що багато політичних рішень вже реалізуються – зокрема, стосовно покращення відбору, підготовки та підзвітності керівників місій, призначення на керівні посади більшого числа жінок, – і просто мають бути реалізовані. *HIPPO* також підкреслила: якщо багато операцій відбуваються в небезпечних умовах, то життєво важливо забезпечити узгодженість систем захисту, безпеки та кризового менеджменту, а також медичних стандартів²¹.

¹⁸ United Nations, 17 June 2105 (посилання 1), pp.24-26.

¹⁹ Muggah, R., ‘The United Nations turns to stabilization’, Global Observatory, 5 Dec. 2014.

²⁰ United Nations Security Council Resolution 2149, 10 Apr. 2014; United Nations Security Council Resolution 2098, 28 Mar. 2013.

²¹ United Nations, 17 June 2015 (посилання 1).

HIPPO підтримала орієнтовані на результати підходи до підготовки бюджету та нагляду, а також інновації у визначенні мандата на основі програмного фінансування. Оскільки спеціальні політичні місії потерпають від недоліків механізмів фінансування та підтримки, *HIPPO* запропонувала на майбутнє запровадити єдиний “рахунок миротворчих операцій” для фінансування всіх операцій і пов’язаної з цим діяльності – як це запропоновано Дорадчим комітетом з адміністративних і бюджетних питань (*Advisory Committee on Administrative and Budgetary Questions*) у 2011р.²²

Комісія також навела ряд нарікань, які часто можна почути від персоналу на місцях: потреба покращити зв’язок з міжнародною спільнотою і країнами перебування; використати на місцях усі доступні технології для підтримки місії; осучаснити та зосередити на польових завданнях адміністративні процедури ООН, особливо в частині людських ресурсів²³.

Перегляд огляду

Революційність заклику *HIPPO* до “суттєвих зрушень” і “рішучих і далекосяжних змін” проявляється більше на словах, ніж на практиці. Деякі аналітики критикували його за “технократизм”, інші – за брак “спонукальних доводів, які б переконали держави-учасниці відповідально повернутися до виконання зобов’язань стосовно миротворчих операцій”²⁴. Доповідь Брагімі часто згадувалася як знаковий документ, що був набагато революційнішим²⁵. Однак деякі аналітики назвали доповідь *HIPPO* “гострою і прагматичною”, вважаючи що:

У доповіді поєднані ґрунтовний аналіз поточних проблем миротворчої діяльності з повним пакетом конкретних рекомендацій . . . На відміну від більшості попередніх доповідей ООН, члени Комісії, однак, визнають, що головні проблеми миротворчих операцій полягають у політичних і бюджетних хитрощах, до яких вдаються держави-учасниці. Члени Комісії не соромляться визнати “глибинні причини” розглянутих проблем, і уряди від Вашингтона до Хартума та Нью-Делі просто зобов’язані знайти приводи для невдоволення. Але доповідь залишається добрим початком – якщо держави-учасниці ООН ухвалять хоча б половину рекомендацій²⁶.

Власне, як і деякі більш амбіційні рекомендації Доповіді Брагімі все ще чекають на виконання, так і окремі рекомендації *HIPPO* можуть виявитись утопічними. Наприклад, заклик відійти від реактивних місій з підтримання

²² United Nations, 17 June 2015 (посилання 1).

²³ United Nations, 17 June 2015 (посилання 1).

²⁴ Della-Giacoma (посилання 17); Einsiedel, J. von and Chandran, R., *The High-level Panel and the Prospects for Reform of UN Peace Operations* (United Nations University, Centre for Policy Research: Tokyo, 2015).

²⁵ Della-Giacoma (посилання 17); Nadin, P., ‘From Brahimi to Ramos-Horta: A 15-year peacekeeping quest’, Pass Blue, 23 June 2015.

²⁶ Nadin (посилання 25); Call, C.T., ‘The good, the bad, and the sad of the High-Level Report on UN peace operations’, Council on Foreign Relations, 28 July 2015.

миру та мобілізувати всі інструменти ООН на боротьбу за мир не є новим – він лунає з часів геноциду в Руанді 1994р. Але політика, інтереси та суверенітет постійно блокували будь-який прогрес у питаннях запобігання насильству²⁷. Крім того, необхідність мати постійно готові спроможності для миротворчих операцій впливає зі Статті 43 Статуту ООН, яка, проте, ніколи не виконувалась через стримане ставлення держав-учасниць до витрат і питань контролю. Навіть запропоновані *HIPPO* спроможності зі створення “авангарду” сил швидкого реагування та мобільних об’єднаних штабів нових місій – “інтригуючі ідеї”, за словами Генерального секретаря ООН – виглядатимуть, імовірно, надто амбіційними²⁸.

Важливим з багатьох причин є заклик *HIPPO* перейти від консультування місцевого населення до його активного залучення до діяльності місій. Розуміння необхідності підходу, більшою мірою зосередженого на місцевих умовах і людях, впливає і з попередніх доповідей, але цей підхід наразі неможливо реалізувати на практиці. Схоже, що багатостороннім організаціям потрібні відомі партнери, яких вони знаходять, як правило, серед урядовців і військових. Їм бракує організаційних спроможностей працювати з громадянським суспільством, жіночими групами та іншими недержавними суб’єктами, які утворюють складну систему²⁹. Дійсно, хоча в доповіді декларується людино-центричний підхід, вона знову ж таки зосереджується на бюрократичних організаційних механізмах³⁰.

Чи приведе більш революційна доповідь до ефективніших змін? Виходячи з досвіду невиконання багатьох рекомендацій Доповіді Брагімі, – навряд чи. Вона могла б задовольнити більш критичних коментаторів миротворчих операцій, але, ймовірно, викликала б також більший спротив серед держав-учасниць і всередині бюрократичного апарату ООН. Тому *HIPPO*, схоже, вдалася до більш поступового підходу – використання стратегії, яка наче виправдала себе, коли Рада миру та безпеки АС висловила схвальну оцінку доповіді³¹. На ГА ООН багато країн, які брали участь в обговоренні доповіді, також підтримали її – частково чи повністю³². Час покаже, виявиться це порожньою балаканиною чи сприятиме справжньому прогресу. Вірогідно, кращим, на що можна очікувати від доповіді *HIPPO*, була б зміна настроїв в ООН і всередині міжнародної спільноти³³.

²⁷ Einsiedel and Chandran (посилання 24).

²⁸ United Nations (посилання 2), p.90; Einsiedel and Chandran (посилання 24).

²⁹ Van der Lijn, J., ‘Imagi-nation building in Illusionstan: Afghanistan, where dilemmas become dogmas, and models are perceived to be reality’, *International Peacekeeping*, vol.20, no.2 (June 2013), pp.173-188.

³⁰ Call (посилання 26).

³¹ Peace and Security Council, 532nd meeting, Press statement PSC/PR/BR.(DXXXII), 10 Aug. 2015.

³² United Nations, General Assembly, 29th plenary meeting, A/70/PV.29, New York, 12 Oct. 2015; United Nations, General Assembly, 30th plenary meeting, A/70/PV.30, New York, 12 Oct. 2015.

³³ Boutellis, A., ‘From HIPPO to SG legacy: What prospects for UN peace operations reform?’, *Global Observatory*, 24 Sep. 2015.

Доповідь Генерального секретаря ООН

У доповіді про виконання рекомендацій *HIPPO* Генеральний секретар ООН зосередився на заходах, спрямованих на: зміцнення запобіжних і посередницьких спроможностей; зміцнення глобального та регіонального партнерства; оптимізацію миротворчих операцій; покращення адаптивності підтримки на місцях; підвищення оперативності, спроможностей і результативності силових компонентів місій; вирішення питань захищеності та безпеки розгорнутого персоналу; зміцнення керівництва та підзвітності³⁴.

Генеральний секретар схвалив запропоноване *HIPPO* широке визначення мирних операцій як “повний спектр” усіх “операцій на місцях із забезпечення миру та безпеки, започаткованих чи дозволених РБ/ГА ООН”, – від спеціальних посланників до спеціальних політичних місій та операцій з підтримання миру. Як і *HIPPO*, він торкнувся необхідності комплексного підходу, пов’язаного з розумінням потреби в оптимізації та адаптації різних інструментів, що використовуються в операціях, до конкретних умов. Генеральний секретар також поставив у центр миротворчих операцій політичний процес і висловив сподівання на відновлення ролі запобігання конфліктам і посередництва, а також на подальше зміцнення регіонального партнерства. Крім того, він погодився з більшістю рекомендацій стосовно планування та аналізу³⁵.

Генеральний секретар торкнувся всіх запропонованих зрушень і змін, але загалом проігнорував заклик про надання більшої уваги підтриманню миру та утвердження розуміння, що мирний процес не завершується з припиненням вогню чи виборами. Цей важливий висновок *HIPPO* стосувався зміцнення запобіжних спроможностей, особливо посилення можливостей спеціальних груп ООН у країнах. Водночас, питання підвищення ролі громадянського суспільства та жінок, за що виступала *HIPPO*, майже зникло з доповіді Генерального секретаря – у своїх висновках він лише відзначив “людино-орієнтований” підхід³⁶. Крім того, він звернув мало уваги на застосування сили. Крім тез про захист цивільних, Генеральний секретар, як і *HIPPO*, сказав мало нового про те, що для операцій, які відбуваються у ворожому оточенні, вкрай важливо чітко визначити умови, за яких слід застосовувати силу. Він лише підтвердив, що:

миротворча операція ООН не призначена і не має засобів для впровадження політичних рішень шляхом постійного застосування сили. Вона не має за мету військову перемогу. Як вірно зауважує Комісія, миротворчі операції ООН не є прийнятним інструментом для військових контртерористичних операцій. Однак, вони розгортаються в умовах загроз асиметричного застосування сили та повинні при цьому забезпечувати максимально можливі ефективність і безпеку³⁷.

Нарешті, Генеральний секретар не звернув уваги на ряд таких більш технічних рекомендацій *HIPPO*, як створення посади заступника Генерального секретаря, відповідального за мир і безпеку, чи запровадження єдиного

³⁴ United Nations (посилання 2).

³⁵ United Nations (посилання 2).

³⁶ United Nations (посилання 2), p.27.

³⁷ United Nations (посилання 2), pp 4-5.

“рахунку миротворчих операцій” для фінансування всіх майбутніх миротворчих операцій і керівництва ними.

Саміт лідерів з питань підтримання миру

Після доповідей HIPPO і Генерального секретаря 28 вересня у штаб-квартирі ООН у Нью-Йорку відбувся *Саміт лідерів з питань миротворчої діяльності (Leader's Summit on Peacekeeping)*. У 2014р. подібну зустріч скликав Віцепрезидент США Дж.Байден (*Joe Biden*); в її рамках 31 держава-учасниця зобов'язалася підтримати миротворчі операції ООН. Однак саміт 2015р., скликаний Президентом США Б.Обамою (*Barack Obama*), дав набагато вищий результат: позитивні зобов'язання проголосили 49 держав-учасниць і три регіональні організації. Ці зобов'язання перевищили очікування і стосувалися надання понад 40 тис. військовослужбовців і поліцейських, майже 40 вертольотів (ударних і загального призначення), 12 польових госпіталів³⁸.

Але зобов'язання – це ще не внески, і країни повинні їх виконати, а не ховатися за зауваженнями³⁹. ООН також має бути спроможна прийняти обіцяне, причому деякі прогалини у спроможностях буде заповнити легше, ніж інші. Отже, лише час покаже, наскільки саміт буде насправді успішним для формування сил.

Саміт був важливим і ще з однієї причини: з т.з. можливого посилення та наступного схвалення висновків доповіді *HIPPO*. В декларації саміту згадуються ряд рекомендацій *HIPPO* більш технічного характеру, в т.ч. вдосконалення практики управління людськими ресурсами, закупівель, надання місцям спроможностей зі “швидшого, ефективнішого та гнучкішого” розгортання. Підкреслена важливість розвідувальних спроможностей як способу забезпечення захисту персоналу ООН. Саміт також підтримав відбір здібних і відповідальних керівників на підставі оцінки особистих якостей і подальше підвищення ефективності апарату ООН⁴⁰.

Хоча в доповіді Генерального секретаря гендерні питання в операціях ООН отримали менше уваги, але декларація саміту наголосила на потребі їх розгляду. Вона підкреслила гідну поведінку персоналу миротворчих операцій ООН та “нульову терпимість” ООН до сексуальної експлуатації і наруг, а також важливість захисту цивільних, у т.ч. шляхом застосування сили згідно з мандатом операції і правилами ведення бойових дій. Захищеність і безпека персоналу миротворчих операцій ООН залишаються актуальними⁴¹. Той факт, що захист цивільних і захищеність персоналу ООН були об'єднані практично воедино, особливо вартий уваги, оскільки останнього часто бракує через пріоритет першого.

³⁸ Загальний огляд зобов'язань див.: United Nations Peacekeeping, ‘Leaders’ summit, 2015’, [n.d.].

³⁹ Kromah, L.M., ‘Hopes high for new capacities after Obama’s peacekeeping summit’, Global Observatory, 5 Oct. 2015.

⁴⁰ The White House, Office of the Press Secretary, ‘Declaration of Leaders’ Summit on Peacekeeping’, Press release, 28 Sep. 2015.

⁴¹ The White House (посилання 40).

Що стосується доповіді *HIPPO*, то декларація саміту особливо підкреслила: важливу роль партнерства і співпраці між органами ООН і регіональними організаціями; думку, що миротворчі операції по суті є засобом забезпечення міцного політичного розв'язання збройних конфліктів; важливість запобігання конфліктам і посередництва, в т.ч. шляхом використання посередницьких послуг і спеціальних політичних місій⁴².

Висновки

Країни-учасниці ООН і Генеральний секретар змарнували можливість поєднати процеси, що відбуваються в рамках *HIPPO*, Огляду архітектури діяльності ООН з розбудови миру та Глобального дослідження з питань виконання Резолюції РБ ООН 1325 для започаткування спільного втілення їх рекомендацій. Оскільки цього не було зроблено, залишається побачити, що станеться насправді. Термін перебування на посаді Генерального секретаря добігає кінця, тож багато залежатиме від бажання його наступника втілювати численні реформи, а також від зацікавленості країн-учасниць у підтримці діяльності та духу *HIPPO*.

Можна очікувати на спротив бюрократичного апарату ООН та, у деяких питаннях, ряду країн-учасниць. Крім того, реформи потребуватимуть фінансування та перерозподілу наявних коштів і ресурсів. Якщо відносини між країнами, що надають війська та поліцію, з одного боку, і країнами, що надають кошти, з іншого боку, не покращаться, і перші не отримають більшого впливу за умов водночас більшої відповідальності, то реформи навряд чи матимуть успіх⁴³. Попри наявність багатьох причин не бути надто оптимістичними, деякі аналітики сподіваються, що огляд зможе підвищити ефективність миротворчих операцій⁴⁴. Якщо це станеться, то реформування перетвориться на частину ширшого процесу і спонукатиме до наступних кроків на довгому шляху прогресу.

⁴² The White House (посилання 40).

⁴³ Abilova, O., *The Future of Peace Operations: Maintaining Momentum* (International Peace Institute: Vienna, Nov. 2015), p.2.

⁴⁴ Ilitchev, A., 'Implementing the HIPPO report: Sustaining peace as a new imperative?', *Challenges Forum Policy Brief no.5* (2015), <http://www.challengesforum.org/PageFiles/8243/Policy%20Brief%202015_5_WEBB.pdf>.

IV. Сексуальна експлуатація і наруги під час миротворчих операцій

ТЕРЕЗА ХОГХАММАР

Сексуальна експлуатація і наруги під час миротворчих операцій у 2015р. знову потрапили на перші шпальти новин. Звинувачення в сексуальній експлуатації і наругах з боку миротворців ООН регулярно з'являються в міжнародних ЗМІ з 1990-х рр.¹ Перші випадки спостерігалися в Місії ООН у Камбоджі; звинувачення надходили також з Боснії і Герцеговини, Гаїті, ДРК, Косово, Ліберії, Сьєрра-Леоне, Сомалі, Східного Тімору та ЦАР². Вони стосувалися гвалтувань, змушення до проституції, “згвалтувань під видом проституції”, сексуальних наруг над дітьми та педофілії, торгівлі жінками та інших форм сексуального насильства³. Звинувачення в сексуальній експлуатації і наругах лунали на адресу всіх категорій персоналу миротворчих операцій ООН – як цивільних, так і військових⁴. Попри розголос і міжнародний тиск з метою розв'язання цієї проблеми, постійні й часті звинувачення не припинялися. Звинувачення в сексуальній експлуатації і наругах висувуються не лише персоналу ООН: вони закидаються також персоналу багатосторонніх миротворчих операцій, розгорнутих іншими організаціями, союзами та ситуативними коаліціями⁵. Для кращого розуміння проблеми було проведено ряд теоретичних досліджень з питань повноважень миротворчих операцій та їх гендерних наслідків, а також ширші статистичні дослідження⁶.

Звинувачення на адресу французьких сил у ЦАР

У 2015р. з'явилися повідомлення, що французький військовий контингент, розгорнутий у рамках схваленої РБ ООН операції *Sangaris*, брав участь в

¹ ООН визначає звинувачення як “непідтвержене повідомлення про гадані порушення, яке не обов'язково тягне розслідування, якщо бракує інформації для його санкціонування. Облік звинувачень ведеться індивідуально, за винятком випадків, коли число та (або) особистість жертв не були підтвержені. У такому випадку облік звинувачень ведеться за інцидентами”. Див.: United Nations, Conduct and Discipline Unit, ‘Statistics: Overview of statistics’.

² Karim, S. and Beardsley, K., ‘Explaining sexual exploitation and abuse in peacekeeping missions: The role of female peacekeepers and gender equality in contributing countries’, *Journal of Peace Research*, vol.53, no.1 (Jan. 2016), p.101.

³ Прихованим під видом проституції згвалтуванням вважаються випадки, коли порушник (порушники) гвалтують жертву і потім залишають їй гроші або продукти з метою легітимізації порушення як дії за згодою жертви.

⁴ Burke, R., ‘Shaming the state: Sexual offences by UN military peacekeepers and the rhetoric of zero tolerance’, eds G.Heathcote and D.Otto, *Rethinking Peacekeeping: Gender Equality and Collective Security* (Palgrave Macmillan: London, 2014), pp.70-95.

⁵ Herbert, L., ‘Analyzing UN & NATO responses to sexual misconduct in peacekeeping operations’, eds A.Kronsell and E.Svedberg, *Making Gender, Making War: Violence, Military and Peacekeeping Practices* (Routledge: Abingdon, 2012), pp.121-136.

⁶ United Nations Security Council Resolution 1325, 31 Oct. 2000; Nordas, R. and Rustad, S.A., ‘Assessing sexual exploitation and abuse by peacekeepers’, eds L.Olsson and T.I.Gizelis, *Gender, Peace and Security: Implementing UN Security Council Resolution 1325* (Routledge: 2015); Olsson, L. and Gizelis-Ismene, T., ‘Advancing gender and peacekeeping research’, *International Peacekeeping*, vol.21, no.4 (Aug. 2014), pp.3-4.

отриманні послуг сексуального характеру і гвалтуванні дітей в ЦАР⁷. Спосіб, у який ООН намагалася вирішити цю справу, викликав тиск, аби змусити її вжити жорстких заходів для виправлення ситуації і притягнення порушників до відповідальності⁸.

За повідомленнями, французькі сили спецпризначення брали участь у сексуальній експлуатації хлопчиків у таборі для внутрішньо переміщених осіб. З грудня 2013р. по червень 2014р. 9-15-річних хлопчиків гвалтували та надавали іншим формам сексуального насильства за їжу⁹. Хоча *Sangaris* не була миротворчою операцією ООН, саме ООН піддавалася критиці за відсутність адекватної серйозної реакції, поки ця історія не стала відома ЗМІ від неурядової організації (НУО) Світ без СНІДу (*AIDS-Free World*). НУО через ЗМІ поширила документи про бездіяльність ООН у випадках сексуальної експлуатації і наруг у ЦАР, разом з історією представника ООН та інформатора А.Компасса (*Anders Kompass*), якого відсторонили від виконання службових обов'язків після внутрішнього рапорту французькому керівництву про відповідні звинувачення. Пізніше Уповноважений з прав людини Зеїд Раад аль-Хуссейн (*Zeid Ra'ad al-Hussein*) пропонував А.Компассу піти у відставку, але отримав відмову. У рапорті описані випадки сексуального насильства над 13 дітьми з боку 16 миротворців: 11 – представників французької операції *Sangaris* і п'ятьох – африканської Міжнародної місії підтримки в ЦАР (*MISCA*), у т.ч. трьох – з Чаду і двох – з Екваторіальної Гвінеї¹⁰. Уряд Франції ініціював розслідування, результатів якого досі немає. З А.Компасса згодом були зняті всі звинувачення в порушенні протоколу ООН¹¹.

Після витоку цієї інформації Генеральний секретар ООН у червні 2015р. призначив зовнішній незалежний розгляд для оцінки реагування на звинувачення в ООН. У доповіді за результатами розгляду зазначено, що «інформація про звинувачення переходила від столу до столу, від скриньки до скриньки, через численні офіси ООН, і ніхто не бажав взяти на себе відповідальність розглянути серйозні порушення прав людини»¹². За результатами розгляду був зроблений висновок, що загальна реакція ООН на повідомлення

⁷ Послуги сексуального характеру визначаються як стосунки, що передбачають обмін грошей чи матеріальних цінностей на секс. Їх часто відрізняють від звичайного сексу, оскільки особи, задіяні в таких послугах, не завжди вважають себе секс-працівниками.

⁸ У грудні 2013р. РБ ООН дозволила африканській Міжнародній місії підтримки в ЦАР (*MISCA*) за допомогою французьких миротворчих сил (операція *Sangaris*) зупинити небезпечну для країни спіраль насильства. Див.: Ван дер Ліїн Я. Нові миротворчі операції. – *Щорічник СІПРІ 2015*, підрозділ II розділу 5.

⁹ Cumming-Bruce, N., 'UN official says French learned early of abuse', *New York Times*, 14 Oct. 2015; Laville, S., 'UN whistleblower who exposed sexual abuse by peacekeepers is exonerated', *The Guardian*, 18 Jan. 2016.

¹⁰ Laville, S., 'UN aid worker suspended for leaking report on child abuse by French troops', *The Guardian*, 29 Apr. 2015; AIDS Free World, Code Blue Campaign, 'Statement: The UN's dirty secret, the untold story of Anders Kompass and peacekeeper sex abuse in the Central African Republic', 29 May, 2015.

¹¹ Laville (посилання 10).

¹² Deschamps, M., Jallow, B.H. and Sooka, Y., *Taking Action on Sexual Exploitation and Abuse by Peacekeepers*, Report of an Independent Review on Sexual Exploitation and Abuse by International Peacekeeping Forces in the Central African Republic (United Nations, DPKO: New York, 15 Dec. 2015).

про випадки сексуальної експлуатації і наруг у ЦАР була фрагментарною і бюрократичною. Органи ООН на місці, зокрема Дитячий фонд ООН (*UN Children's Fund, UNICEF*), персонал Управління Верховного комісара з прав людини (*Office for the High Commissioner for Human Rights, OHCHR*) і керівник Багатоцільової об'єднаної стабілізаційної місії ООН у ЦАР (*MINUSCA*), не діяли в інтересах жертв. Згідно з доповіддю, “персонал занадто переймався тим, щоб французьке керівництво було поінформоване про звинувачення “належним чином”, і зосередився радше на протоколі, ніж на діях”¹³. Вже після появи доповіді, з ЦАР повідомили про сім нових звинувачень у сексуальній експлуатації і наругах – цього разу з боку персоналу *MINUSCA*, що збільшило тиск на ООН з приводу неадекватної реакції і з метою змусити її розглянути ці злочини¹⁴.

Актуальність проблеми сексуальної експлуатації і наруг сьогодні

Звинувачення в сексуальній експлуатації і наругах у ЦАР набули широкого розголосу, але цих випадків набагато більше. За даними Управління служб внутрішнього нагляду (*Office of Internal Oversight Services, OIOS*) ООН, у 2008-2013рр. звинувачення в сексуальній експлуатації були висунуті проти 480 учасників операцій ООН з підтримання миру і спеціальних політичних місій (сім – учасників політичних місій і 473 – операцій); 173 звинувачення (36%) стосувалися дітей, що явно було серйозним порушенням політики “нульової терпимості” ООН і прав дітей¹⁵. Найбільша кількість звинувачень у сексуальній експлуатації і наругах у 2008-2013рр. надходили стосовно операцій ООН у ДРК (214 або 45%): *MONUSCO* і попередньої *MONUC*. Половина звинувачень у сексуальній експлуатації у 2008-2013рр. стосувалися військовослужбовців. На цивільних припадало 17% усього персоналу миротворців і водночас 33% усіх звинувачень у сексуальній експлуатації і наругах. На поліцію припадало 11% миротворців і 12% звинувачень. Решта 5% стосувалися невідомих або невизначених імовірних порушників¹⁶.

Згідно із щорічною доповіддю Генерального секретаря ООН про “спеціальні заходи захисту від сексуальної експлуатації та сексуальних наруг”, кількість звинувачень у цих злочинах проти всіх категорій миротворчого персоналу зростає з 52 у 2014р. до 69 у 2015р. 38 звинувачень (55%) у 2015р. стосувалися *MINUSCA* та *MONUSCO*. Решта звинувачень надійшли з восьми різних місій з підтримання миру¹⁷.

Крім того, що сексуальна експлуатація і наруги є протизаконними та аморальними, і що такі інциденти мають серйозний негативний вплив на жертв,

¹³ Deschamps, Jallow and Sooka (посилання 12), p.1.

¹⁴ United Nations, ‘New allegations of sexual abuse emerge against UN peacekeepers in Central African Republic’, Press release, 4 Feb. 2016.

¹⁵ United Nations, Office of Internal Oversight Services, Inspection and Evaluation Division, Evaluation of the Enforcement and Remedial Assistance Efforts for Sexual Exploitation and Abuse by the United Nations and Related Personnel in Peacekeeping, 15 May 2015, pp.4-8.

¹⁶ United Nations (посилання 15), pp.9-10.

¹⁷ United Nations, General Assembly, Report of the Secretary-General, Special measures for protection from sexual exploitation and sexual abuse, A/70/729, 16 Feb. 2016.

вони призводять також до ширших наслідків для миротворчих операцій та ООН у цілому. Вони підривають довіру цивільного населення до миротворчої операції. Сучасні міжнародні миротворчі операції є багатовимірними, мають мандати, що виходять за межі суто військових цілей, складаються з цивільного та військового персоналу і передбачають контакти персоналу з місцевим населенням, у т.ч. з жінками та дітьми¹⁸. В багатьох сучасних конфліктах сексуальне насильство, гвалтування, сексуальне рабство жінок, дівчат, хлопчиків і примусова мобілізація до армії дітей є елементами тактики сучасної війни¹⁹. Останні дослідження вказують на зростання ризику звинувачень миротворчого персоналу в сексуальній експлуатації і наругах, якщо місія відбувається у ворожому середовищі, в якому сексуальне насильство під час конфліктів є поширеним явищем²⁰. Захист цивільних є ключовим обов'язком ООН, і такі злочини дискредитують миротворчу операцію, постачальників військ і зрештою підривають довіру до ООН як гаранта міжнародного миру та безпеки. Вони також порушують міжнародне гуманітарне право (МГП, *international humanitarian law, IHL*), міжнародне право з прав людини (МППЛ, *international human rights law, IHRL*) та перешкоджають забезпеченню гендерної рівності і прав людини на міжнародному та місцевому рівнях – цінностей, які просуває ООН²¹.

Дії ООН у випадках сексуальної експлуатації і наруг

Оскільки ООН останніми роками опинилася в центрі критики, вона здійснила ряд реформістських кроків із запобігання сексуальній експлуатації і наругам та їх обмеження²². У 2000р. Резолюція РБ ООН 1325 вперше привернула серйозну увагу політичних кіл до цього питання²³. Ця Резолюція відкрила шлях для врахування гендерного аспекту в усіх миротворчих операціях ООН і впровадження відповідних механізмів оцінки, привернувши увагу до гендерного питання в обговореннях не лише миротворчих операцій, але й загалом питань миру, безпеки та діяльності з розбудови миру. Однак, постійні звинувачення в сексуальній експлуатації і наругах дуже шкодили виконанню Резолюції і діяльності ООН у цій сфері²⁴.

¹⁸ Karim and Beardsley (посилання 2), p.101; United Nations, Report of the Secretary-General, A comprehensive strategy to eliminate future sexual exploitation and abuse in United Nations peacekeeping operations, A/59/710, 24 Mar. 2015, para.3

¹⁹ United Nations, General Assembly, Report of the High-level Independent Panel on Peace Operations on uniting our strengths for peace: politics, partnership and people, A/70/95 S/2015/446, 16 June 2015, paras 7-11.

²⁰ Nordas and Rustad (посилання 6), p.139.

²¹ Burke, R., *Sexual Exploitation and Abuse by UN Military Contingents: Moving Beyond the Current Status Quo and Responsibility Under International Law* (Brill/Martinus Nijhoff: Leiden, 2014), p.1.

²² Приклади реформ див.: United Nations, Conduct and Discipline Unit, *Evolution of initiatives to address sexual exploitation and abuse*, [n.d.].

²³ United Nations Security Council Resolution 1325, 31 Oct. 2000; Nordas and Rustad (посилання 6), p.141; Olsson and Gizelis-Ismene, 2014 (посилання 6), pp.3-4.

²⁴ Karim and Beardsley (посилання 2), p.101.

ООН уперше розглянула сексуальну експлуатацію і наруги як окреме питання у 2003р., коли тодішній Генеральний секретар ООН К.Аннан (*Kofi Annan*) проголосив політику “нульової терпимості” до сексуальної експлуатації в бюлетені, що визначав спеціальні заходи захисту від сексуальної експлуатації і наруг²⁵. Політика “нульової терпимості” забороняє всі форми сексуальних дій і послуг з дітьми, якими вважаються всі особи до 18 років. Крім того, вона категорично не схвалює (але й не забороняє) сексуальні стосунки між персоналом ООН і місцевим населенням, “оскільки вони ґрунтуються на принципово нерівному статусі учасників, [що] підриває довіру до ООН і добросесність її діяльності”²⁶.

У 2004р. К.Аннан доручив постійному представнику Йорданії Зеїду Раад аль-Хуссейну, колишньому Верховному комісару з прав людини (див. вище), який раніше сам був цивільним миротворцем, попрацювати над доповіддю про те, як ООН має розглядати сексуальну експлуатацію і наруги та запобігати їм під час миротворчих операцій ООН. Т.зв. “Доповідь Зеїда”, оприлюднена у 2005р., була важливим кроком ООН у визнанні звинувачень миротворців у сексуальному насильстві стосовно цивільних²⁷. У доповіді рекомендовано виробити і впровадити всебічну стратегію обмеження сексуальної експлуатації і наруг з боку миротворців ООН з використанням запобіжних, примусових і виправних заходів. Вона також акцентувала увагу на недостатньому представництві жінок у миротворчій діяльності²⁸.

Важливою подією стало створення Департаментом миротворчих операцій (ДМО) Групи з питань поведінки та дисципліни (*Conduct and Discipline Team*) із завданнями: навчання миротворців новій стратегії; її впровадження у практику; розслідування звинувачень у сексуальній експлуатації і наругах. Пізніше ця Група була реорганізована в Підрозділ з питань поведінки та дисципліни, який у 2006р. розпочав збір даних про звинувачення в сексуальній експлуатації і наругах та їх розслідування – з боку ООН це був важливий сигнал про серйозне ставлення до цієї проблеми. Генеральний секретар почав щорічно доповідати ці дані та надавати інформацію про заходи, що вживаються для кращого реагування організації²⁹.

У 2007р. ГА ООН ухвалила рішення “забезпечити надання своєчасної і належної допомоги та підтримки жертвам сексуальної експлуатації і наруг з боку основного та допоміжного персоналу ООН”³⁰. У 2008р. ООН і країни-постачальники військ, узгодили переглянутий Типовий меморандум про

²⁵ United Nations, Special measures for protection from sexual exploitation and sexual abuse, Secretary-General’s Bulletin, ST/SGB/2003/13, 9 Oct. 2003.

²⁶ United Nations (посилання 25), section 3.2 (d).

²⁷ Harrington, C., *Politicization of Sexual Violence: From Abolitionism to Peacekeeping* (MPG Books Group: 2010), p.163.

²⁸ United Nations (посилання 18). Докладніше див.: Stern, J., ‘Reducing sexual exploitation and abuse in UN peacekeeping: Ten years after the Zeid Report’, *Civilians in Conflict Policy Brief no.1* (Feb. 2015), p.5.

²⁹ Karim and Beardsley (посилання 2), p.101. Доповіді Генерального секретаря див.: United Nations, *Conduct and Discipline Unit, Resources, ‘Documents’, [n.d.]*.

³⁰ United Nations, *General Assembly Resolution, A/RES/62/214*, 21 Dec. 2007.

порозуміння (*Model Memorandum of Understanding*), що вперше містив конкретні положення про сексуальну експлуатацію і наруги³¹.

Сексуальна експлуатація і наруги в оглядах ООН у 2015р.

Сексуальна експлуатація і наруги під час миротворчих операцій були важливою темою двох великих оглядів ООН, оприлюднених у 2015р.: доповіді Незалежної комісії високого рівня з питань миротворчих операцій ООН (*High-level Independent Panel on Peace Operations, HIPPO*) та Глобального дослідження з питань виконання Резолюції РБ ООН 1325. Обидві доповіді містять рекомендації з розв'язання проблеми сексуальної експлуатації і наруг під час миротворчих операцій.

Питання сексуальної експлуатації і наруг у доповіді HIPPO

Попри описані вище зусилля, у доповіді *HIPPO* міститься висновок про існування в миротворчих операціях “культури уникнення правозастосування”, коли справа стосується “реагування на наруги і зміцнення підзвітності”. *HIPPO* також підкреслює, що місцеві громади не знають, як повідомляти про негідну поведінку персоналу ООН і які заходи із запобігання сексуальній експлуатації і наругам вживаються місіями. В доповіді стверджується, що наявна система передачі Секретаріатом ООН звинувачень державам-учасникам для вирішення дисциплінарних і юридичних питань, а також притягнення порушників до відповідальності, є неефективною. Питання до держав-учасниць у випадках звинувачень у сексуальній експлуатації і наругах загалом залишаються без відповіді³². Відповідальність за вжиття запобіжних і примусових заходів лежить на місіях і штаб-квартирі ООН. Усі звинувачення на адресу військових і поліцейських розглядаються у столицях держав, що ускладнює узагальнення практики кримінальних справ. Крім того, немає адекватно забезпеченої ресурсами програми допомоги окремим жертвам чи дітям, народженим внаслідок сексуальної експлуатації і наруг³³.

До рекомендацій *HIPPO* з розв'язання деяких з цих проблем належить запровадження: (а) груп негайного реагування для “збору і збереження свідчень про сексуальну експлуатацію і наруги для використання в розслідуваннях”; (б) шестимісячного терміну розслідувань фактів сексуальної експлуатації і наруг; (в) нових заходів примусу, зокрема звільнення та повернення додому персоналу без права подальшої служби в системі ООН; (г) нових зобов'язань звітності держав-учасниць про перебіг розслідування звинувачень у сексуальній експлуатації і наругах; (д) стандартних підходів до залучення військового та поліцейського персоналу від країн з поганою репутацією в

³¹ United Nations, General Assembly, ‘Letter dated 25 February 2011 from the Chair of the 2011 Working Group on Contingent Owned Equipment to the Chair of the Fifth Committee’, A/c.5/66/84, p.182.

³² United Nations (посилання 19), para.281.

³³ United Nations, General Assembly and Security Council, ‘Identical letters dated 17 June 2015 from the Secretary-General addressed to the President of the General Assembly and the President of the Security Council’, A/70/95-S/2015/446, 17 June 2015, p.281.

галузі прав людини та тих, чий представники перелічені в доповідях Генерального секретаря про злочини проти дітей і сексуальне насильство під час конфліктів – цим урядам треба заборонити надавати війська для місії ООН, поки вони не будуть вилучені з цих переліків³⁴.

Рекомендації *HIPPO* стосувалися переважно примусових і виправних заходів. Запобіжні заходи з обмеження сексуальної експлуатації і наруг не пропонувалися, хоча це є елементом стратегії ООН з ліквідації сексуальної експлуатації і наруг.

Питання сексуальної експлуатації і наруг у Глобальному дослідженні

Одразу після початку роботи *HIPPO* незалежною групою експертів ООН був підготовлений та оприлюднений огляд практики врахування проблем жінок, миру та безпеки³⁵. Рекомендації *HIPPO* повторені та розвинуті в розділі “Сексуальна експлуатація і наруги з боку миротворчого персоналу” Глобального дослідження з питань виконання Резолюції РБ ООН 1325.

Стосовно припинення практики безкарності в дослідженні зазначено, що імунітет від переслідування не стосується й ніколи не мав стосуватися персоналу ООН, звинуваченого в сексуальній експлуатації і наругах. Водночас, державам, які постійно не розслідують і не карають своїх солдатів, слід відмовити в залученні їх військ для миротворчих місій; держави, що не звітують, мають бути “поіменно присоромлені”, тобто Секретаріат ООН має відкрито називати країни, які не роблять цього. Більше того, “якщо ООН має очевидні докази порушення, то держава, громадянином якої є згаданий порушник, зобов’язана притягнути його до відповідальності. Якщо держава цього не робить, то вона має бути зобов’язана надати докладне пояснення причин”.

У дослідженні також запропоновано надати незалежній комісії можливості проводити добре інформаційно забезпечені розслідування всієї системи сексуальної експлуатації і наруг, а також можливості як державам-учасницями, так і ООН розглядати звинувачення. Інші пропозиції передбачали створення або міжнародного трибуналу, який мав би юрисдикцію вести судові справи стосовно персоналу ООН і всіх категорій миротворців, або змішаного суду, що поєднував би юрисдикції ООН, країни перебування місії і країни-постачальника військ³⁶.

На відміну від доповіді *HIPPO*, в дослідженні підкреслена важливість проведення перед розгортанням місій тренінгів з питань сексуальної експлуатації і наруг як запобіжного заходу. В ньому також зазначено, що “жодна жінка-миротворець ніколи не була звинувачена в сексуальній експлуатації і наругах”³⁷. Заклик надсилати жінок-миротворців з метою надання жінкам більше прав і реалізації гендерного підходу в миротворчих операціях ООН

³⁴ United Nations (посилання 33), p.291.

³⁵ United Nations, ‘Preventing conflict, transforming justice, securing peace: The Global Study on the Implementation of United Nations Security Council Resolution 1325’, UN Women 2015, [n.d.], pp.148-149.

³⁶ United Nations (посилання 35).

³⁷ United Nations (посилання 35).

і загалом серед військових лунав у кількох політичних документах. Часто стверджують, що це дало б багато додаткових позитивних наслідків³⁸.

Реакція Генерального секретаря ООН

Головною особливістю доповіді Генерального секретаря ООН 2015р. про “спеціальні заходи із захисту від сексуальної експлуатації і сексуальних наруг” є нова політика “поіменного присоромлення”, яка полягає в тому, що в доповіді наводиться національна приналежність військовослужбовців і поліцейських, звинувачення яких передані для розслідування. Це змушує держави-учасниці притягати порушників до відповідальності та належним чином розслідувати звинувачення в сексуальній експлуатації і наругах³⁹. Крім того, Генеральний секретар запланував ряд заходів на основі власного аналізу поданого у грудні 2015р. Огляду Зовнішньої незалежної комісії високого рівня з питань сексуальної експлуатації і наруг, скоєних міжнародними миротворчими силами в ЦАР.

Одним із цих заходів було призначення Дж.Г.Лют (*Jane Holl Lute*) спеціальним координатором з питань покращення реакції ООН на сексуальну експлуатацію і наруги⁴⁰. До додаткових заходів належать: (а) поглиблення освіти і проведення перед розгортанням місії тренінгів з питань прав людини; (б) поширення практики атестації всіх миротворців ООН на предмет відсутності в минулому непорядної сексуальної поведінки; (в) швидке та ефективне розслідування; (г) активізація надання допомоги жертвам; (д) фінансова відповідальність та позбавлення зарплати заявлених порушників. Крім того, Генеральний секретар закликав ГА ООН і країни-постачальники військ, запровадити трибунали у країнах перебування і створити базу ДНК всього персоналу миротворчих операцій⁴¹.

Головні перешкоди для профілактики сексуальної експлуатації і наруг і для боротьби з ними

Попри різноманітні реформи, ООН і надалі стикається з труднощами у розробці повноцінної ефективної політики стосовно сексуальної експлуатації і наруг.

Привілеї та імунітет персоналу миротворчих операцій

Першою серйозною перешкодою є привілеї та імунітет, надані персоналу миротворчих операцій. ООН вживає дисциплінарних заходів стосовно свого

³⁸ Додаткову інформацію та обговорення теми жінок-миротворців див., зокрема: Simic, O., ‘Increasing women’s presence in peacekeeping operations: Rationales and realities of “gender balance”’, eds G.Heathcote and D.Otto, *Rethinking Peacekeeping: Gender Equality and Collective Security* (Palgrave Macmillan: New York, 2014), pp.185-199.

³⁹ United Nations, Report of the Secretary-General, Special measures for protection from sexual exploitation and sexual abuse, A/70/729, 16 Feb. 2016.

⁴⁰ United Nations, ‘Secretary-General appoints Jane Holl Lute of United States as Special Coordinator on Improving United Nations Response to Sexual Exploitation and Abuse’, Press release, 8 Feb. 2016.

⁴¹ United Nations, ‘Secretary-General tells troop contributors no one with past record of abuse can ever serve United Nations, outlining plans for victim trust fund’, Press release, 17 Sep. 2015.

цивільного персоналу, а підтверджені випадки злочинних дій можуть бути передані для порушення справи чи безпосереднього притягнення до суду владою країни перебування. Війська, однак, перебувають під командуванням держави, яка їх відрядила, і тому під час перебування у складі миротворчої операції на них поширюється винятково кримінальна та дисциплінарна юрисдикція цієї держави. Типова угода про статус військ (*Model Status of Forces Agreement, SOFA*) ООН передбачає, що військовий персонал має правовий імунітет від переслідування у країні перебування, тому за розслідування та покарання заявлених порушень відповідає країна-постачальник. Через це ООН важко притягнути порушників до відповідальності⁴². Безкарність злочинів сексуальної експлуатації і наруг часто є приводом для формування уявлення про її толерантне ставлення до цих злочинів⁴³.

Організаційна інерція

Іншою перешкодою є очевидна організаційна інерція ООН на фоні звинувачень у сексуальній експлуатації і наругах. Управління служб внутрішнього нагляду (*OIOS*), оцінюючи реалізацію політики ООН стосовно сексуальної експлуатації і наруг, піддає критиці Слідче управління (*Investigations управління*) *OIOS* за надмірну затримку розслідування звинувачень у сексуальній експлуатації і наругах, стверджуючи, що це заважає реалізації політичних рішень. Підкреслюється негативний вплив повільності розслідувань і процесу правозастосування, а також браку цільового фінансування на надання допомоги жертвам⁴⁴. Раніше старші офіцери миротворчих операцій ООН намагалися, серед іншого, приховати випадки сексуальної експлуатації і наруг, а інформаторів переслідували за повідомлення про ці випадки⁴⁵. Останні зміни в політиці, зокрема, обіцянка Генерального секретаря скоротити час розслідування звинувачень, мають вирішити ці питання.

Неповідомлення про сексуальну експлуатацію і наруги

Це відбувається через делікатний характер сексуальної експлуатації і наруг. Багатьом жертвам незручно повідомляти про сексуальне насильство через острах ганьби у сім'ях і громадах або помсти з боку порушника. Крім того, пост-конфліктні умови, в яких здійснюються миротворчі операції, характеризуються нестабільністю, а правоохоронна та судова системи – слабкістю та корумпованістю. Це не дуже спонукає жертв надавати свідчення⁴⁶. Жертви також часто бувають не в змозі повідомити про інциденти через бідність, відчай та/або відірваність від своїх сімей. Уразливі жінки та діти можуть бути вимушені погодитися на “секс заради виживання”, аби отримати послуги, їжу, гроші чи товари. В деяких випадках це є їх єдиним джерелом доходу⁴⁷.

⁴² Burke (посилання 21), pp.70-71; Stern (посилання 28), p.10.

⁴³ Karim and Beardsley (посилання 2), p.101; Burke (посилання 21), p.8.

⁴⁴ United Nations, Office of Internal Oversight Services, Inspection and Evaluation Division, Evaluation of the Enforcement and Remedial Assistance Efforts for Sexual Exploitation and Abuse by the United Nations and Related Personnel in Peacekeeping, 15 May 2015.

⁴⁵ Burke (посилання 21), p.8.

⁴⁶ Stern (посилання 28), p.8.

⁴⁷ Burke (посилання 21), pp.4-5.

Маскулінність миротворчих операцій

Остання перешкода полягає в тому, що миротворчі операції, як військові організації, мають внутрішню динаміку, яка може стимулювати сексуальну експлуатацію і наруги. Існує думка, що ставлення до сексу, культури, гендерних питань, маскулінності та мілітарності є сприятливим чинником для сексуальної експлуатації і наруг. Останнє дослідження виявило зв'язок між ризиком сексуальної експлуатації і наруг та рівнем гендерної рівності у країні-постачальниці військ. Стверджується, що вищий рівень гендерної рівності у суспільстві зменшує рівень наруг над жінками, що свідчить про зв'язок між нормами гендерної рівності та фізичною безпекою жінок⁴⁸.

Висновки

Усі огляди незалежних комісій, оприлюднені у 2015р., збігаються в тому, що нездатність ООН притягнути до належної відповідальності винуватців сексуальної експлуатації і наруг створює сприятливе середовище для таких злочинів. Правові норми миротворчих операцій ООН спрямовані на забезпечення імунітету миротворців від переслідування поліцією і судами країни перебування. Ці норми та правила судового імунітету персоналу миротворчих операцій ускладнюють проблему недостатньої відповідальності за сексуальну експлуатацію і наруги та зумовлюють потребу подальшого реформування правової системи. Пропозиції радикальної реформи системи, в т.ч. міжнародного трибуналу для миротворців, блокуються державами, які не бажають втрачати контроль над своїми військами.

Політика Генерального секретаря “поіменного присоромлення”, вироблена після скандалів у ЦАР, не є безпосереднім розв'язанням проблеми, але могла б опосередковано стимулювати держави-учасниці до підвищення якості судових переслідувань і звітування. Ця пропозиція містилася також у рекомендаціях доповіді *HIPPO* та Глобального дослідження. Крім того, трибунали в місіях і створення бази ДНК персоналу могли б бути дієвим запобіжником і допомогти покласти край практиці безкарності. Однак навряд чи це буде схвалено державами-учасницями, які можуть втратити контроль над своїми військами.

Позитивний ефект могло б дати збільшення числа жінок-миротворців, але залучення додаткового числа жінок до структур, недостатньо збалансованих і чутливих, з т.зв. гендерної рівності, не гарантує ефективного розв'язання проблем. Таким чином, ООН і країни-постачальники військ мають покращити підготовку миротворчого персоналу з питань гендерної рівності та домогтися правильного розуміння гендерних аспектів миротворчих операцій.

Разом з тим, у 2015р. в реагування на сексуальне насильство з боку миротворців сталися суттєві політичні зміни, переважно – внаслідок скандалів у ЦАР. Тепер заходи в цьому напрямі потребують регулярної оцінки та моніторингу для забезпечення фактичного виконання визначених цілей. Ця робота ще попереду.

⁴⁸ Karim and Beardsley (посилання 2), p.101.

V. Таблиця багатосторонніх миротворчих операцій за 2015р.

ТИМО СМІТ

У таблиці 7.2 наведені дані про 61 багатосторонню миротворчу операцію, що здійснювалися у 2015р., включно з операціями, започаткованими чи завершеними впродовж цього року. Згідно з визначенням, миротворча операція повинна відповідати заявленим цілям: (а) слугувати інструментом сприяння виконанню вже досягнутих мирних домовленостей; (б) підтримувати мирний процес, (в) сприяти зусиллям із запобігання конфлікту або розбудови миру.

СІПРІ використовує визначення миротворчої діяльності – прийняте Департаментом миротворчих операцій (ДМО) ООН, – як механізму сприяння постраждалим від конфлікту країнам у створенні умов міцного миру. Миротворчі завдання можуть охоплювати: моніторинг і спостереження за виконанням угод про припинення вогню; зміцнення довіри; захист доставки гуманітарної допомоги; сприяння процесам демобілізації та реінтеграції; зміцнення інституційних спроможностей у сферах судочинства та верховенства права (включно з пенітенціарною системою), поліцейської діяльності, прав людини; допомогу у проведенні виборів; соціально-економічний розвиток. У таблиці 7.2 не враховані місії добрих послуг, пошуку фактів чи допомоги у проведенні виборів, а також миротворчі операції за участі нерезидентів і груп переговорників.

У таблиці перелічені операції ООН, регіональних організацій і союзів, ситуативних (тимчасових) коаліцій держав, а також односторонні операції з дозволу ООН чи згідно з резолюціями РБ ООН. Операції ООН поділені на три підгрупи: (а) спостережні та багатоцільові миротворчі операції під керівництвом ДМО; (б) спеціальні політичні місії та місії з розбудови миру; (в) Спільна комбінована місія ООН/АС у Дарфурі (*UNAMID*).

Таблиця ґрунтується на Базі даних СІПРІ про багатосторонні миротворчі операції (*SIPRI Multilateral Peace Operations Database*, <<http://www.sipri.org/databases/pko>>), де наведена інформація про всі миротворчі операції з 2000р. із зазначенням місць, дат розгортання і поточної діяльності, мандатів, держав-учасниць, чисельності персоналу, бюджетів, жертв.

Таблиця 7.2. Багатосторонні миротворчі операції, 2015р.

Якщо не зазначене інше, всі дані наведені станом на 31 грудня 2015р.; стосовно завершених у 2015р. операцій – на дату завершення. Операції, започатковані у 2015р., виділені жирним шрифтом; операції, завершені у 2015р., – курсивом.

Операції	Початок	Місце	Війська	Поліція	Цивільні
Операції ООН^a			78 391	10 732	4 445
UNTSO	1948	Близький Схід	150	–	88
UNMOGIP	1951	Індія/Пакистан	44	–	25
UNFICYP	1964	Кіпр	859	54	33
UNDOF	1974	Сирія (Голанські висоти)	793	–	50
UNIFIL	1978	Ліван	10 494	–	257
MINURSO	1991	Західна Сахара	226	2	84
MONUSCO	1999	ДРК	17 527	1 200	816
UNMIK	1999	Косово	8	8	109
UNMIL	2003	Ліберія	3 401	1 318	358
MINUSTAH	2004	Гаїті	2 352	2 500	304
UNOCI	2004	Кот-д'Івуар	5 177	1 441	301
UNISFA	2011	Аб'ей	4 485	21	130
UNMISS	2011	Південний Судан	11 892	1 143	787
MINUSMA	2013	Малі	10 605	1 062	585
MINUSCA	2014	ЦАР	10 378	1 983	518
Спеціальні політичні місії ООН^a			804	16	754
UNAMA	2002	Афганістан	11	4	350
UNAMI	2003	Ірак	241	–	310
UNSMIL	2011	Лівія	2	–	36
UNSOM	2013	Сомалі	550	12	58
ООН/Африканський Союз (ООН/АС)^a			14 585	3 122	811
UNAMID	2007	Судан (Дарфур)	14 585	3 122	811
АС			21 645	481	15
AMISOM	2007	Сомалі	21 645	481	..
MISAHEL	2013	Малі	–	–	15
MISAC	2014	ЦАР	–	–	..
Економічне співтовариство держав Західної Африки (ЕКОВАС)			398	145	–
ECOMIB	2012	Гвінея-Бісау	398	145	–
ЄС^b			1 864	..	1 367
EUFOR ALTHEA	2004	Боснія і Герцеговина	796	–	19
EUSEC RD Congo	2005	ДРК	–	–	10
EUBAM Rafah	2005	Палестинські території (Пункт пропуску Рафах)	–	–	3
EUPOL COPPS	2005	Палестинські території	–	..	57
EUPOL Afghanistan	2007	Афганістан	–	..	154
EULEX Kosovo	2008	Косово	–	..	719
EUMM Georgia	2008	Грузія	–	–	202
EUTM Somalia	2010	Сомалі	148	–	–
EUCAP Sahel Niger	2012	Нігер	–	..	45
EUTM Mali	2013	Малі	539	–	–

Операція	Початок	Місце	Війська	Поліція	Цивільні
EUAM Ukraine	2014	Україна	–	..	86
EUFORCA	2014	ЦАР	313	–	–
EUCAP Sahel Mali	2015	Малі	–	..	71
EUMAM RCA	2015	Сомалі	68	–	1
Міжурядовий орган з питань розвитку (IGAD)			–	–	(100)
MVM	2014	Південний Судан	–	–	(100)
НАТО			17 514	–	–
KFOR	1999	Косово	4 609	–	–
RSM	2015	Афганістан	12 905	–	–
Організація Американських Держав (ОАД)			–	–	21
MAPP/OEA	2004	Колумбія	–	–	21
ОБСЄ			–	–	1 005
Місія ОБСЄ в Скоп'є	1992	Македонія	–	–	37
Місія ОБСЄ в Молдові	1993	Молдова	–	–	13
OSCE PRCIO	1995	Азербайджан (Нагірний Карабах)	–	–	6
Місія ОБСЄ в Боснії і Герцеговині	1995	Боснія і Герцеговина	–	–	36
Представництво ОБСЄ в Албанії	1997	Албанія	–	–	18
ОМІК	1999	Косово	–	–	113
Місія ОБСЄ в Сербії	2001	Сербія	–	–	25
OSCE SMM	2014	Україна	–	–	738
Спостерігач ОБСЄ на російських пунктах пропуску Гуково та Донецьк	2014	Росія ^с	–	–	19
Ситуативні коаліції держав			4 188	96	204
NNSC	1953	Південна Корея	10	96	204
MFO	1982	Єгипет (Сінай) Молдова	1 682	–	88
JCC	1992	(Придністров'я)	1 121	–	–
OHR	1995	Боснія і Герцеговина	–	–	16
TIPH	1997	Палестинські території (Хеврон)	–	–	66
Licome	2003	Кот-д'Івуар	450	–	–
RAMSI	2003	Соломонові Острови	–	93	26
IMT	2004	Філіппіни (Мінданао)	25	3	8
Sangaris	2013	ЦАР	900	–	–
CTSAMM	2015	Південний Судан

“–” – дані не придатні для використання; “. ” – інформація не доступна; () – оцінка СІПРІ; Війська – військовий персонал (війська та військові спостерігачі); Цивільні – міжнародний цивільний персонал; ДРК – Демократична Республіка Конго; ЦАР – Центральноафриканська Республіка.

AMISOM – Місія АС у Сомалі (*AU Mission in Somalia*); *CTSAMM* – Механізм моніторингу припинення вогню та виконання тимчасових безпечних заходів (*Ceasefire and Transitional Security Arrangements Monitoring Mechanism*); *ECOMIB* – Місія ЕКОВАС у Гвінеї-Бісау (*ECOWAS Mission in Guinea-Bissau*); *EUAM Ukraine* – Консультативна місія ЄС з реформування сектору цивільної безпеки в Україні (*EU Advisory Mission for Civilian Security Sector*)

Reform Ukraine); *EUBAM Rafah* – Місія ЄС з прикордонної допомоги на пункті пропуску Рафак (*EU Border Assistance Mission for the Rafah Crossing Point*); *EUCAP Sahel Mali* – Місія СПБО (Спільної політики безпеки та оборони) ЄС у Малі (*EU Common Security and Defence Policy (CSDP) Mission in Mali*); *EUCAP Sahel Niger* – Місія СПБО ЄС в Нігері (*EU CSDP Mission in Niger*); *EUFOR ALTHEA* – Військова операція ЄС в Боснії і Герцеговині (*EU Military Operation in Bosnia and Herzegovina*); *EUFOR RCA* – Військова операція ЄС у ЦАР (*EU Military Operation in the Central African Republic*); *EULEX Kosovo* – Місія ЄС із забезпечення верховенства права в Косово (*EU Rule of Law Mission in Kosovo*); *EUMAM RCA* – Військова консультативна місія ЄС у ЦАР (*EU Military Advisory Mission in the Central African Republic*); *EUMM Georgia* – Моніторингова місія ЄС у Грузії (*EU Monitoring Mission in Georgia*); *EUPOL Afghanistan* – Поліцейська місія ЄС в Афганістані (*EU Police Mission in Afghanistan*); *EUPOL COPPS* – Поліцейська місія ЄС на Палестинських територіях (*EU Police Mission for the Palestinian Territories*); *EUSEC RD Congo* – Консультативна місія ЄС з реформування сектору безпеки в ДРК (*EU Advisory and Assistance Mission for Security Reform in the Democratic Republic of the Congo*); *EUTM Mali* – Місія ЄС з підготовки персоналу в Малі (*EU Training Mission Mali*); *EUTM Somalia* – Місія ЄС з підготовки персоналу в Сомалі (*EU Training Mission Somalia*); *IGAD MVM* – Механізм IGAD контролю та моніторингу для Південного Судану (*IGAD Monitoring and Verification Mechanism for South Sudan*); *IMT* – Міжнародна моніторингова група (*International Monitoring Team*); *JCC* – Сили Спільної контрольної комісії з підтримання миру (*Joint Control Commission Peacekeeping Force*); *KFOR* – Сили НАТО в Косово (*NATO Kosovo Force*); *MAPP/OEA* – Місія ОАД з підтримки мирного процесу в Колумбії (*OAS Mission to Support the Peace Process in Colombia*); *MFO* – Багатонаціональні сили і спостерігачі (*Multinational Force and Observers*); *MINURSO* – Місія ООН з проведення референдуму в Західній Сахарі (*UN Mission for the Referendum in Western Sahara*); *MINUSCA* – Багатоцільова об'єднана стабілізаційна місія ООН в ЦАР (*UN Multidimensional Integrated Stabilization Mission in the Central African Republic*); *MINUSMA* – Комплексна об'єднана стабілізаційна місія ООН в Малі; *MINUSTAH* – Стабілізаційна місія ООН на Гаїті (*UN Stabilization Mission in Haiti*); *MISAC* – Місія АС у ЦАР і в Центральній Африці (*AU Mission for the Central African Republic and Central Africa*); *MISAHEL* – Місія АС в Малі та Сахелі (*AU Mission for Mali and the Sahel*); *MONUSCO* – Стабілізаційна місія ООН у ДРК (*UN Organization Stabilization Mission in the Democratic Republic of the Congo*); *NNSC* – Спостережна комісія нейтральних країн (*Neutral Nations Supervisory Commission*); *OHR* – Офіс Високого представника (*Office of the High Representative*); *OMIK* – Місія ОБСЄ в Косово (*OSCE Mission in Kosovo*); *OSCE SMM* – Спеціальна моніторингова місія ОБСЄ в Україні (*OSCE Special Monitoring Mission in Ukraine*); *PRCIO* – Особистий представник головуючого з урегулювання конфлікту на Мінській конференції ОБСЄ (*Personal Representative of the Chairman-in-Office on the Conflict Dealt with by the OSCE Minsk Conference*); *RAMSI* – Місія регіональної допомоги на Соломонових Острвах (*Regional Assistance Mission to Solomon Islands*); *RSM* – Місія “Рішуча допомога” (*Resolute Support Mission*); *TIPH* – Тимчасове міжнародне представництво в Хевроні (*Temporary International Presence in Hebron*); *UNAMA* – Місія допомоги ООН в Афганістані (*UN Assistance Mission in Afghanistan*); *UNAMI* – Місія допомоги ООН в Іраку (*UN Assistance Mission in Iraq*); *UNAMID* – Спільна комбінована місія ООН/АС у Дарфурі (*AU/UN Hybrid Operation in Darfur*); *UNDOF* – Сили ООН зі спостереження за відведенням військ (*UN Disengagement Observer Force, UNDOF*); *UNFICYP* – Сили ООН з підтримання миру на Кіпрі (*UN Peace Force in Cyprus*); *UNIFIL* – Тимчасові сили ООН у Лівані (*UN Interim Force in Lebanon*); *UNISFA* – Тимчасові сили безпеки ООН в Аб'єї (*UN Interim Security Force for Abyei*); *UNMIK* – Тимчасова адміністрація ООН у Косово (*UN Interim Administration Mission in Kosovo*); *UNMIL* – Місія ООН в Ліберії (*UN Mission in Liberia*); *UNMISS* – Місія ООН в Південному Судані (*UN Mission in South Sudan*); *UNMOGIP* – Група військових спостерігачів ООН в Індії та Пакистані (*UN Military Observer Group in India and Pakistan*); *UNOCI* – Операція ООН в Кот-д'Івуарі (*UN Operation in Côte d'Ivoire*); *UNSMIL* – Місія ООН з підтримки в Лівії (*UN Support Mission in Libya*); *UNSOM* – Місія допомоги ООН у Сомалі (*UN Assistance Mission in Somalia*); *UNTSO* – Орган ООН у справах спостереження за виконанням умов перемир'я (*UN Truce Supervision Organization*).

^a Чисельність міжнародного цивільного персоналу, станом на 31 липня 2015р.

^b Дані про міжнародний цивільний персонал можуть враховувати поліцію.

^c Місяця діяльності місії – російські пункти пропуску Гуково і Донецьк.

Частина II. Безпека та розвиток у 2015р.

Розділ 8. Жінки, мир і безпека

**Розділ 9. Проблеми надання допомоги
та розвитку в небезпечних місцях**

**Розділ 10. Інформаційно-комунікаційні технології,
кібербезпека і людський розвиток**

**Розділ 11. Уразливість і стійкість Європейського Союзу:
нова дискусія**

Розділ 12. Клімат і безпека

8. Жінки, мир і безпека

Загальний огляд

Проблематиці жінок, миру та безпеки присвячені вісім резолюцій РБ ООН, які виносять розгляд гендерного підходу на різні форуми з питань миру та безпеки. Цей підхід передбачає участь жінок у запобіганні збройним конфліктам і в миротворчості, а також захист жінок і дівчат у конфліктних ситуаціях. Ключова резолюція з проблематики жінок, миру та безпеки – Резолюція РБ ООН 1325 – одностайно схвалена в жовтні 2000р. Це була перша резолюція РБ ООН, яка предметно розглянула вплив збройного конфлікту на жінок та їх внесок у врегулювання конфліктів і зміцнення миру. Формалізація цієї проблематики призвела також до появи транснаціональної епістемічної (об'єднаної єдиними поглядами) спільноти, що охоплює уряди, суб'єктів приватного сектору, дослідників і, головне, громадянське суспільство. Багато хто з цієї спільноти починав діяльність у жіночому русі за мир.

Увага до проблем жінок, миру та безпеки визнається як каталізатор заохочення кращого розуміння важливості гендерного підходу в загальному дискурсі міжнародного миру та безпеки. Водночас лунають критичні зауваження з приводу браку політичної волі та фінансування його реалізації. Крім того, занепокоєння й надалі викликає брак як належних способів імплементації, так і інструментів оцінки та моніторингу.

У вступі підрозділу I викладені історичний контекст проблематики жінок, миру та безпеки, а також її подальша еволюція – починаючи з передумов Резолюції РБ ООН 1325 і завершуючи загальним оглядом усіх восьми профільних Резолюцій.

У підрозділі II наводиться загальний огляд подій 2015р. з проблематики жінок, миру та безпеки з акцентом на ухваленні останнього доповнення до інструментарію розв'язання проблем жінок, миру та безпеки в Резолюції РБ ООН 2242. Крім того, 15 річниця Резолюції РБ ООН 1325, яка припала на 2015р., дала формальну можливість для роздумів про нинішній і майбутній напрями розвитку проблематики жінок, миру та безпеки. У цьому підрозділі розглядаються також чотири ключові дослідження: Огляд високого рівня проблематики жінок, миру та безпеки; Глобальне дослідження з питань імплементації Резолюції 1325; Доповідь Незалежної комісії високого рівня з питань миротворчих операцій ООН (High-level Independent Panel on UN Peace Operations, HIPPO); Доповідь Експертної консультативної групи з огляду архітектури діяльності ООН з розбудови миру за 2015р. (Advisory Group of Experts for the 2015 Review of the United Nations Peacebuilding Architecture). В останніх двох доповідях наводиться важливий аналіз нинішнього стану виконання Резолюції 1325, зокрема під час миротворчих операцій ООН і діяльності з розбудови миру.

Наприкінці підрозділу II розглядається приклад імплементації проблематики жінок, миру та безпеки у процесі реформування сектору безпеки. Показано, що в імплементації проблематики жінок, миру та безпеки певну роль мають відігравати всі елементи суспільства і влади.

Згідно з оптимістичною оцінкою перебігу подій у сфері проблематики жінок, миру та безпеки, врахування гендерних питань стало нормою безпекової політики, а гендерна обізнаність у зв'язку з конфліктами, особливо стосовно сексуального насильства у збройних конфліктах, значно підвищилася. Втім, у реалізації гендерного підходу і впровадженні серйозних змін у повсякденному житті жінок в умовах конфлікту залишаються суттєві труднощі.

ТЕРЕЗА ХОГХАММАР, ЕММА БЙОРТЕН-ГЮНТЕР, РЕЙЧЕЛ ОВІН

I. Розвиток проблематики жінок, миру та безпеки

ТЕРЕЗА ХОГХАММАР, ЛОВІСА ШТРАНД, ЕММІКІ РУС, РЕЙЧЕЛ ОВІН

Проблематиці жінок, миру та безпеки присвячені вісім резолюцій РБ ООН, в яких ідеться про важливість рівноправної участі жінок, їх захисту та повноцінного залучення в усі заходи з підтримання і зміцнення миру та безпеки¹. Ключова Резолюція з проблематики жінок, миру та безпеки – Резолюція ООН 1325 – охоплює чотири пріоритетні сфери: участь, запобігання, захист і розбудова миру; наступні резолюції розвивають положення Резолюції 1325 у цих пріоритетних сферах. У цьому підрозділі описуються проблематика жінок, миру та безпеки, події, що передували ухваленню ключової резолюції, а також характеризуються головні суб'єкти, що опікуються проблематикою жінок, миру та безпеки. Закінчується підрозділ описом резолюцій та їх пріоритетних сфер.

Події, що передували ухваленню Резолюції РБ ООН 1325

На час ухвалення Резолюції РБ ООН 1325 вона вбачалася поворотним моментом в оцінці ролі жінок у справах миру та безпеки. Раніше РБ вже засуджувала жорстокість стосовно жінок, але цього разу в Резолюції вперше була визнана роль жінок як провідників миру, підкреслюючи на найвищому форумі міжнародної безпеки важливість питання². Згідно зі Статтею 25 Статуту ООН, резолюції РБ є юридично обов'язковими для всіх держав-учасниць та органів ООН³. Наразі РБ ООН, Генеральний секретар та органи ООН є відповідальними за імплементацію проблематики жінок, миру та безпеки в політику ООН та її просування шляхом “актуалізації гендерного підходу”⁴. Водночас, ООН не має правових інструментів на випадок невиконання державами-учасницями Резолюції і політичних заходів.

Успішне внесення і схвалення Резолюції РБ 1325 відбулося насамперед у результаті десятиліть боротьби і правозахисної діяльності громадянського суспільства та жіночого руху, витоки якого сягають початку ХХ століття⁵. Ця боротьба на місцевому, національному та міжнародному рівнях допомогла порушити нові питання, що враховують інтереси жінок і феміністок. Сучасні активістки зрештою зуміли здобути достатню підтримку Резолюції 1325 з

¹ Резолюції РБ ООН: 1325 (2000), 1820 (2008), 1888 (2009), 1889 (2009), 1960 (2010), 2106 (2013), 2122 (2013) та 2242 (2015).

² Hill, F., Aboitiz, M. and Poehlman-Doumbouya, S., ‘Nongovernmental Organization’s Role in the Buildup and Implementation of Security Council Resolution 1325’, *Journal of Women in Culture and Society*, vol.28, no.4 (2003), p.1255.

³ United Nations, *Charter of the United Nations*, 1946; див. також: Shepart, L., ‘Advancing the Women, Peace and Security agenda: 2015 and beyond’, *Expert Analysis*, Norwegian Peacebuilding Resource Centre, Aug. 2014.

⁴ Про актуалізацію гендерного підходу в системі ООН див.: United Nations, General Assembly, *Report of the Economic and Social Council for 1997*, A/52/3, 18 Sep. 1997, chapter IV.

⁵ Під жіночим рухом за мир загалом розуміють міжнародну мережу борців за мир, утворену в рамках Міжнародної жіночої ліги миру і свободи (*Women’s International League of Peace and Freedom, WILPF*), створеної у Гаазі в 1915р. Див. сайт WILPF, <<http://wilpf.org/wilpf/history/>>.

боку держав-учасниць та органів ООН⁶. Формулювання Резолюції ґрунтуються на попередніх документах ООН і договорах, головним з яких, можливо, була Пекінська декларація 1995р.⁷ Пекінська декларація і Платформа заради дій рішуче підтвердили, що права жінок і гендерна рівність є загальними проблемами, і що структура суспільства, всі стосунки між чоловіками та жінками потребують переоцінки⁸. Крім того, одна із 17 Платформ заради дій окремо розглядала питання жінок і збройного конфлікту, акцентуючи увагу на зв'язку між гендерною рівністю та миром. Було рекомендовано актуалізувати гендерний підхід у всій політиці та у програмах ООН.

Наприкінці 1990-х років у відповідь на зростаючу критику з боку громадянського суспільства та жіночого руху з приводу відмови від запровадження гендерного підходу в політиці ООН, а також з метою реагування на нові загрози та виклики безпеці після холодної війни, ООН закликала до реформ шляхом аналізу, оцінки та розробки засад власної діяльності, особливо в галузі підтримання миру. Департамент миротворчих операцій (ДМО, *Department for Peacekeeping Operations, DPKO*) ООН разом з Урядом Намібії ініціював проект документа під назвою “Актуалізація гендерного підходу в багатоцільових миротворчих операціях” (*Mainstreaming a Gender Perspective in Multidimensional Peace Operations*). Проект був врахований у Віндхукській декларації 2000р. і Намібійському плані дій, які мали зміцнити гендерний підхід ООН до врегулювання конфліктів. У тексті документа підкреслювалася “участь жінок і чоловіків як рівноправних партнерів і бенефіціантів у всіх аспектах мирного процесу – підтримання, примирення і розбудови миру”⁹. Громадянське суспільство, особливо жіночий рух за мир, стверджували, що жінки – як суб’єкти, зацікавлені в мирі, роззброєнні та запобіганні конфліктам, – здатні зробити значний внесок у цій сфері, тоді як, попри великий вплив конфлікту на жінок, їх фактично усунули від діяльності з розбудови миру та мирних переговорів¹⁰.

Разом з традиційною активністю громадянського суспільства відбувалися й інші глобальні процеси, які також сприяли підтримці Резолюції з питань

⁶ Kuehnast, K., de Jonge Oudraat, C. and Hernes (eds), *Women and War* (United States Institute for Peace Press: Washington, DC, 2014), p.2.

⁷ United Nations, Beijing Declaration and Platform of Action, adopted at the Fourth World Conference on Women, 27 Oct. 1995. Інші важливі документи: United Nations (посилання 3); United Nations, Commission on the Status of Women, July 1946; United Nations, General Assembly, Convention on the Rights of the Child, 20 Nov. 1989; United Nations, General Assembly, Universal Declaration of Human Rights, 10 Dec. 1948; United Nations, General Assembly, Declaration on the Protection of Women and Children in Emergency and Armed Conflict, A/RES/3318(XXIX), 14 Dec. 1974; United Nations, General Assembly, Women’s Participation in the strengthening of International Peace and Security, A/RES/30/3519, 15 Dec. 1975.

⁸ Kardam, N., ‘The emerging global gender equality regime’, *International Feminist Journal of Politics*, vol.6, no.1 (Mar. 2004), pp.85-109.

⁹ Windhoek Declaration, Namibia Plan of Action on Mainstreaming a Gender Perspective in Multidimensional Peace Support Operations, Windhoek, Namibia, May 2000.

¹⁰ Ruby, F., ‘Security Council Resolution 1325: A Tool for Conflict Prevention?’, eds. G.Heathcote and D.Otto, *Rethinking Peacekeeping. Gender Equality and Collective Security* (Palgrave Macmillan: New York, 2014), pp.173-184.

жінок, миру та безпеки. Так, зростання в 1990-х роках уваги до застосування сексуального насильства як зброї у війні зрештою призвело до заклику захистити жінок і дівчат від цілеспрямованого насильства. Зокрема, громадянські війни в Руанді, Ліберії, ДРК, Боснії і Герцеговині ще більше привернули увагу громадськості до сексуального насильства під час конфліктів. ООН і міжнародні ЗМІ фіксували та повідомляли про такі злочини, як гвалтування, сексуальне рабство, примусове зачаття та передача ВІЛ/СНІД через сексуальне насильство¹¹. Крім того, перенесення уваги з безпеки держави до захищеності та добробуту людини зробило жіночі питання більш актуальними в діяльності міжнародних організацій і водночас дозволило переформатувати порядок денний в РБ ООН¹².

До початку 2000р. ці політичні та історичні події засвідчили нагальну потребу розглянути ситуацію з жінками у збройних конфліктах і після них, завдяки чому була започаткована широка пропагандистська кампанія громадянського суспільства, спрямована на переконання РБ ООН в необхідності ухвалення спеціальної резолюції з питань жінок, миру та безпеки¹³. Цю кампанію очолила НУО Робоча група з питань жінок, миру та безпеки (*Working Group on Women, Peace and Security, NGOWPS*), яка прагнула знайти спільну мову з такими країнами-однорумцями, як Бангладеш, Канада та Намібія, а також з кількома органами ООН¹⁴. У березні 2000р. делегація Бангладеш подала підготовлений *NGOWPS* перший проект тексту Резолюції 1325¹⁵. Після консультацій з громадянським суспільством і наступного розгляду в РБ ООН, Резолюція 1325 була одноставно схвалена в жовтні 2000р., під час головування Намібії.

Громадянське суспільство зберігає провідну роль у розробці та моніторингу імплементації проблематики жінок, миру та безпеки, а також у поясненнях зв'язку між резолюціями та певними сферами міжнародної і національної миротворчої політики. Резолюція 1325 вплинула на розуміння гендерних питань у контексті миру та безпеки. Крім того, концепції гендерної

¹¹ United Nations, Division for the Advancement of Women Department of Economic and Social Affairs, *Women 2000, Sexual Violence and Armed Conflict: United Nations Response*, Apr. 1998, p.1.

¹² Концепція безпеки людини набула ваги в РБ завдяки насамперед роботі канадської делегації в січні 1999р. - грудні 2000р., а також внесенню Урядом Канади принципів захищеності людини у свою зовнішню політику. Результатом стало ухвалення трьох спеціальних резолюцій РБ ООН: 1314 від 11 серпня 2000р.; 1296 від 19 квітня 2000р.; 1325 від 31 жовтня 2000р. Див.: Tadjbakhsh, S. and Cheney, A. M., *Human Security: Concepts and implications* (Routledge: New York, 2007), pp.30-31.

¹³ Nobel Women's Initiative, *War on Women: Time for Action to End Sexual Violence in Conflict*, May 2011, p.2.

¹⁴ НУО Робоча група з питань жінок, миру та безпеки була створена у 2000р. До неї належать: *Amnesty International; Consortium on Gender, Security and Human Rights; Femmes Africa Solidarité; Global Justice Center; Human Rights Watch; The Institute for Inclusive Security; International Rescue Committee; MADRE; Refugees International; Open Society Foundations; Oxfam International; Women's Refugee Commission; Women's Action for New Directions; Women's International League for Peace and Freedom*. Див.: Hill, Aboitiz and Poehlman-Doumbouya (посилання 2), pp.1256-57.

¹⁵ Anderlini, S., 'Translating Global Agreements into National and Local Commitments' eds. Kuenhnast, de Jonge Oudraat and Hernes (посилання 6), p.20.

рівності та актуалізації гендерного підходу не лише вплинули на діяльність ООН і РБ, але й забезпечили внесення гендерної проблематики в діяльність таких організацій, як НАТО, а також в антикризові заходи деяких держав-учасниць ООН¹⁶.

Фемінізм, жінки, мир і безпека

Теорії фемінізму та гендеру в міжнародних відносинах, на які інтелектуально спирається проблематика жінок, миру та безпеки, піддають сумніву структурні владні відносини, які по-різному впливають на жінок і чоловіків. Гендерний поділ у суспільствах між чоловіками та жінками є нерівноправним через гендерні ролі та внаслідок того, що суспільство по-різному цінує діяльність чоловіків і жінок¹⁷. Ролі, відведені чоловікам, у більшості суспільств мають, як правило, вищий статус, що призводить до домінування чоловіків та, відповідно, патріархальної структури, яка негативно впливає на жінок¹⁸.

Традиційні підходи до безпеки визначають суверенну державу як головний суб'єкт і надають перевагу маскулінному характеру її дій¹⁹. Вчені-феміністки заперечують маскулінні та державоцентричні підходи насамперед тому, що вони маргіналізують жінок. Збройні конфлікти по-різному впливають на безпеку жінок і чоловіків, внаслідок чого з боку феміністок лунають заклики запровадити ширший, гендерний підхід до безпеки на рівні міжнародної політики²⁰. Після холодної війни феміністичний дискурс став повноцінною сферою досліджень у рамках домінуючих у міжнародних відносинах процесів, що дало можливість висловлювати пропозиції з реформування міжнародного права та інститутів на феміністських засадах. У рамках обговорень цих питань спостерігаються розбіжності між вченими-феміністками – з різними онтологічними переконаннями, які загалом поділяються на технократів і реформаторів, що стоять на ліберальних позиціях, – і радикальними феміністками²¹. “Реформатори” прагнуть зрозуміти, підтримати та реформувати процеси забезпечення гендерної рівності та безпеки в ООН та інших інститутах через закони, які усунуть бар'єри для жінок. “Радикали” хочуть реорганізувати світовий порядок, аби позбутися патріархального устрою, – причому не лише через закони. На думку радикальних феміністок, в основі збереження гендерного устрою з чоловічим

¹⁶ Kronsell, A. and Svedberg, A., eds. *Making Gender, Making War: Violence, Military and Peacekeeping Practices* (Routledge: New York, 2012), pp.10-15.

¹⁷ Визначення гендера загалом стосується соціальних відмінностей і відносин між чоловіками та жінками, яким навчаються і які змінюються. Термін “гендер” не тотожний терміну “стать”, який стосується винятково біологічних відмінностей між чоловіками та жінками.

¹⁸ Peterson, V. S. and Runyan, S., *Global Gender Issues: Dilemmas in World Politics*, (Westview Press: Oxford, 1999), pp.5-6.

¹⁹ Tickner, A., *Gender in International Relations: Feminist Perspectives on Achieving Global Security* (Columbia University Press: New York, 1992), p.18.

²⁰ Steans, J., *Gender and International Relations: An Introduction* (Polity Press: Cambridge, 2003), p.46. Про теорію фемінізму див.: Tickner (посилання 19) та Enloe, C., *Bananas, Beaches and Bases: Making Feminist Sense of International Politics* (University of California Press: Berkeley and Los Angeles, 2014). Про гендер у міжнародних відносинах див. Peterson and Runyan (посилання 18).

²¹ Olsson, L. and Gizelis, T. I., *Gender, Peace and Security: Implementing UN Security Council Resolution 1325* (Routledge: New York, 2015), p.2.

домінуванням і підпорядкуванням жінок лежить насильство, тому гендерний устрій і мілітаризм є взаємозалежними²².

Хоча феміністки заперечують маскулінні та державоцентричні підходи, серед них є розбіжності у сприйнятті держави як патріархального за суттю утворення чи утворення, що формує патріархальний устрій²³. Ці розбіжності ілюструються спорами феміністок про те, сприяє чи заважає цілям емансипації участь жінок у військовій діяльності як складовій частині діяльності держави. Для цих спорів характерні два головні аргументи: об'єднання чи роз'єднання. Ліберальні феміністки стверджують, що право жінок на участь у військовій діяльності зруйнує традиційні гендерні взаємовідносини і покращить становище жінок, а радикальні феміністки наполягають на тому, що участь жінок у військових справах легітимізує патріархальний інститут, чие насильство дуже негативно впливає на жінок²⁴.

Різні підходи всередині феміністського руху зумовлюють також різні інтерпретації проблематики жінок, миру та безпеки, що часто виявляється у характерній критиці реалізації її окремих аспектів. Радикальні феміністки вказують на ключові моменти попереднього проекту тексту резолюції – де громадянське суспільство закликає, зокрема, до більш радикальної реорганізації світового устрою, – які були вилучені під час розробки²⁵. Вони також критикують той факт, що резолюцію реалізують системи та суб'єкти, які сповідують мілітаризм і чинять насильство²⁶. Тому збільшення представництва жінок у збройних силах і поліції – як метод виконання Резолюції 1325 – вважається недостатнім для зміни засади структурної гендерної нерівності, і не обов'язково здатним покращити сприйняття гендерних питань у збройних конфліктах²⁷.

Жінки, мир і безпека: резолюції

У Резолюції 1325 увага зосереджується на чотирьох головних аспектах: (а) участь жінок на всіх рівнях – національному, регіональному та міжнародному – в мирних процесах і в безпековій політиці; (б) загальний захист жінок і їх прав під час і після збройного конфлікту, зокрема від сексуального насильства; (в) запобігання наслідкам збройного конфлікту для жінок і визнання їх ролі як складової частини заходів із запобігання конфліктам; (г) розбудова миру, яка іноді має назву “допомога та реабілітація”, що підкреслює особливі потреби і пріоритети жінок і дівчат, які треба врахувати на етапі пост-конфліктної відбудови.

²² Kronsell and Svedberg (посилання 16), p.15.

²³ Steans (посилання 20), p.104.

²⁴ Carter, A., ‘Should women be soldiers or pacifists?’, *Peace Review: A Journal of Social Justice*, vol.8, no.3, (1996), pp.331-335.

²⁵ United Nations, Preventing Conflict Transforming Justice Securing Peace, The Global Study on the Implementation of United Nations Security Council Resolution 1325, UN Women, 2015, p.30.

²⁶ United Nations (посилання 25), p.28.

²⁷ Simic, O., ‘Does the Presence of Women Really Matter? Towards Combating Male Sexual Violence in Peacekeeping Operations’, *International Peacekeeping*, vol.17, no.2 (2010), p.194.

Врїзка 8.1. Національні плани дій: від документа до практики

На цей час 58 країн ухвалили національні плани дій (НПД), що дозволяють національним зацікавленим суб'єктам визначати пріоритети, ролі, обов'язки, цілі, заходи та терміни їх реалізації, виділяти ресурси. Перший НПД ухвалила Данія у 2005р. Для першого покоління планів була характерна орієнтація на процеси, а не на наслідки та фактичні результати. Цим планам часто бракувало чіткого поділу між цілями і стратегічними діями, чіткого визначення ролей та обов'язків, бюджету, термінів, механізмів координації і нагляду. У планах другого і третього покоління ці недоліки з більшим чи меншим успіхом були усунуті.

Позитивною подією 2015р. було прийняття рядом держав-учасниць ООН зобов'язань розробити НПД з питань жінок, миру та безпеки. Під час відкритих дебатів стосовно Резолюції 1325 у РБ у жовтні розробити такі плани зобов'язались Ангола, Бразилія, Казахстан, Кенія, Латвія, Португалія, Таїланд і Танзанія.

Останніми роками з'явилися кілька ініціатив з локалізації виконання Резолюції 1325 та НПД на місцевому рівні – у вражених конфліктом громадах. Так, у Боснії і Герцеговині Уряд і громадянське суспільство використовували НПД як інструмент досягнення суттєвих змін на рівні громад, де місцеві НПД були розроблені в п'яти пілотних муніципалітетах. За підтримки Глобальної мережі жінок-миротворців (*Global Network of Women Peacebuilders*) Резолюція 1325 була врахована також у місцевих планах розвитку в Колумбії, Ліберії, Непалі та на Філіппінах.

Джерела: National Action Plan Resource Center, <<https://actionplans.inclusivesecurity.org/>>; United Nations, *Preventing Conflict Transforming Justice, Securing Peace: The Global Study on the Implementation of United Nations Security Council Resolution 1325*, UN Women, 2015, pp.240-243; United Nations, Security Council, 'Women and peace and security', S/PV.7533 (Resumption 1), 14 Oct. 2015; the Global Network of Women Peacebuilders, <www.gnwp.org>.

Жінки сприймають конфлікти інакше, ніж чоловіки, – як жертви сексуального насильства, внутрішньо переміщені особи, біженці, комбатанти, глави сімей, політичні активісти та борці за мир. Хоча даних про різний вплив насильства на чоловіків і жінок бракує, дослідження засвідчують високу частку чоловіків серед загиблих у війні²⁸. Однак мобільність жінок і їх здатність захистити себе під час і після конфлікту часто є обмеженими, так само, як і можливість взяти участь у мирних процесах. Тому Резолюція закликає до врахування гендерних аспектів під час планування операцій з підтримання миру і створення таборів біженців. У ній визнається важливість участі жінок у відбудові зруйнованих війною суспільств²⁹. Вона зосереджує увагу на важливості присутності жінок за столом мирних переговорів і необхідності інформування про становище жінок і дітей під час підтримання і розбудови миру. Резолюція розглядає жінок і як жертв, і як учасників збройних конфліктів, а також як “агентів змін”. Крім того, вона підкреслює необхідність ознайомлення цивільного та військового персоналу ООН з гендерними аспектами участі жінок у збройних конфліктах і, таким чином, передбачає підготовку персоналу з гендерних питань.

²⁸ Bjarnegard, E. et al., 'Gender, peace and armed conflict', *SIPRI Yearbook 2015*, pp.101-109.

²⁹ Shepart (посилання 3).

³⁰ UN Security Council Resolution 1820, 19 June 2008.

³¹ UN Security Council Resolution 1888, 30 Sep. 2009.

Резолюція закликає держави-учасниці розглянути ці питання на національному рівні. На цей час 58 країн ухвалили національні плани дій (НПД) як систему пріоритетів і стратегій імплементації Резолюції на національному рівні (врізка 8.1).

Наступні резолюції РБ ООН

У 2008р., з метою підсилення формулювань і зобов'язань Резолюції 1325 із захисту жінок, схвалена Резолюція РБ ООН 1820. Вона стосується необхідності викорінення сексуального насильства під час і після збройних конфліктів. Резолюція закликає до нульової терпимості до сексуальної експлуатації і наруг з боку миротворців ООН і підкреслює, що сексуальне насильство загрожує національній безпеці³⁰.

Резолюцією РБ ООН 1888 запроваджена посада Спеціального представника Генерального секретаря ООН з питань сексуального насильства під час конфліктів (*Special Representative of the Secretary-General on sexual violence in conflict, SRSR-SVC*)³¹. Резолюція РБ ООН 1889 підкреслила вимогу до всіх держав виконувати НПД, а також визначила потребу в загальносвітових показниках для оцінки імплементації Резолюції 1325³². Резолюції 1960 і 2106 доповнили дії ООН у відповідь на пов'язане з конфліктами сексуальне насильство (*conflict-related sexual violence, CRSV*), і спрямовані на боротьбу з безкарністю і браком відповідальності за *CRSV*³³. Резолюції містять важливу згадку про Міжнародний кримінальний суд (МКК, *International Criminal Court, ICC*) з метою покласти край безкарності, підвищити відповідальність і створити стримувальні чинники для злочинів *CRSV*, про які йдеться у врізці 8.2.

Хоч обговорення проблем жінок, миру та безпеки допомогли ООН і міжнародному співтовариству виробити систему захисту жінок і дівчат під час і після збройних конфліктів, але практика підказує, що цю систему треба ефективніше впроваджувати на місцях³⁴. Крім того, окремі феміністки стверджують, що ця система фактично підсилює претензії жінок на роль жертв і на потребу захисту, відмовляючи їм у праві брати участь в діяльності керівних органів. Стурбованість викликає також необґрунтований наголос на “захисному” аспекті Резолюції 1325 на шкоду аспекту “участі” (що означає менше уваги до розвитку та збільшення присутності жінок у прийнятті рішень і на мирних переговорах)³⁵.

Критики також стверджують, що вузька зосередженість на сексуальному насильстві ігнорує структуру насильства, поширеного в конфліктах і пост-конфліктних ситуаціях³⁶. Крім того, дисбаланс між головними

³² UN Security Council Resolution 1889, 5 Oct. 2009.

³³ UN Security Council Resolution 1960, 16 Dec. 2010; UN Security Council Resolution 2106, 24 June 2013.

³⁴ United Nations (посилання 25), pp.14-15.

³⁵ Olsson and Gizelis (посилання 21), p.8.

³⁶ Eriksson Baaz, M. and Stern, M., *The Complexity of Violence: A Critical Analysis of Sexual Violence in the Democratic Republic of Congo* (Sida: Stockholm, 2010), p.45.

Врїзка 8.2. Сексуальне насильство під час конфліктів: правова база

Женевські конвенції 1949р. і Протокол II (1977р.) прямо забороняють гвалтування під час збройних конфліктів. Хоча більшість інструментів міжнародного гуманітарного права є свідомо гендерно нейтральними, але в IV Женевській конвенції зазначено, що “жінки мають бути особливо захищені від будь-яких посягань на їх честь, у т.ч. від гвалтування, вимушеної проституції чи будь-яких форм непристойних дій”. Стаття 3, спільна для чотирьох конвенцій, забороняє “посягання на особисту гідність, зокрема образливе і принизливе ставлення”, а в Протоколі II конкретно згадується “гвалтування, вимушена проституція чи будь-які форми непристойних дій”.

Римський статут 1998р. Міжнародного кримінального суду (МКК) ґрунтується на Женевських конвенціях і був першим механізмом притягнення до відповідальності глав держав та урядів за геноцид та інші серйозні міжнародні злочини. “Гвалтування, сексуальне рабство, вимушена проституція, вимушене зачаття, вимушена стерилізація та інші форми сексуального насильства з подібним ступенем тяжкості” були визнані в міжнародному гуманітарному праві злочинами проти людства та воєнними злочинами.

Римський статут, що набув чинності у 2002р., став поворотним моментом в юриспруденції у сфері гендерних злочинів, оскільки він юридично забороняє злочини проти цивільних, у т.ч. скоєні на сексуальному ґрунті. Водночас, критики стверджують, що віднесення в Римському статуті насильства на сексуальному та гендерному ґрунті до окремої категорії злочинів не мала серйозного запобіжного чи стримувального ефекту для сексуального насильства під час і після конфліктів. Хоча сексуальне насильство під час конфліктів підпадає наразі згідно з Римським статутом під визначення злочинів проти людства, але станом на грудень 2015р., МКК нікого не засудив за сексуальне насильство, і лише кілька осіб засуджені за такі злочини національними трибуналами в Руанді та на Балканах, де було поширене сексуальне насильство стосовно жінок до, під час і після конфліктів. Крім того, про безкарність і довгострокові наслідки сексуального насильства йдеться в Резолюції РБ ООН 1960 і в доповіді Генерального секретаря ООН про пов’язане з конфліктами сексуальне насильство.

Джерела: The Rome Statute of the International Criminal Court, article 7 (g), ‘Crimes against humanity’; Dallman, A., ‘Prosecuting conflict-related sexual violence at the International Criminal Court’, SIPRI Insights on Peace and Security no.2009/1, May 2009; UN Secretary-General reports: S/2012/33; S/2013/149; S/2014/181; S/2015/203, 2015; United Nations, *Preventing Conflict Transforming Justice, Securing Peace: The Global Study on the Implementation of United Nations Security Council Resolution 1325*, UN Women, 2015, p.104.

аспектами Резолюції 1325 розглядається в наукових дослідженнях з питань сексуального і гендерного насильства, краще організованих, порівняно з емпіричними дослідженнями участі жінок у мирних переговорах³⁷. У 2013р. ухвалена Резолюція 2122, яка підтвердила важливість участі жінок у керівних органах, їх реального залучення до забезпечення миру та безпеки на всіх рівнях³⁸. Крім того, Резолюція 2122 зумовила підвищення тиску на РБ з метою імплементації проблематики жінок, миру та безпеки, а також закликала до підсилення координації діяльності ООН та ООН-Жінки, департаментів миротворчих операцій (ДМО) і політичних справ (ДПС, *Department of Political Affairs, DPA*) з метою більш регулярного інформування РБ. Резолюція також містить вимогу до Генерального секретаря доручити проведення глобального дослідження з питань імплементації проблематики жінок, миру та безпеки (докладно розглядається в підрозділі II цього розділу, разом з розглядом Резолюції 2242)³⁹.

³⁷ Olsson, L. and Gizelis, (посилання 21), p.8.

³⁸ UN Security Council Resolution 2122, 18 Oct. 2013.

³⁹ UN Security Council Resolution 2122 (посилання 38), para.16. Див. Також: Shepart (посилання 3).

II. 15 річниця Резолюції 1325: глобальні перспективи

ЕММА БЙОРТЕН-ГЮНТЕР, ЕММІКІ РУС, РЕЙЧЕЛ ОВІН

15 річниця Резолюції РБ ООН 1325 дала можливість відсвяткувати досягнення, а також поміркувати про можливості врахування проблематики жінок, миру та безпеки. Формально річниці було присвячено видання РБ результатів незалежного глобального дослідження імплементації Резолюції РБ ООН 1325 у рамках Огляду високого рівня проблематики жінок, миру та безпеки (*High-level Review on Women, Peace and Security*)¹. З прийняттям Резолюції РБ ООН 2242 проблематика жінок, миру та безпеки була розширена². Цей підрозділ містить загальний опис відповідної діяльності та оглядів, проведених у 2015р.

Резолюція Ради Безпеки ООН 2242: ухвалення нової Резолюції

Резолюція 2242 одностайно схвалена під час відкритих дебатів з питань жінок, миру та безпеки в РБ ООН 13 жовтня 2015р. У цій восьмій резолюції з проблематики жінок, миру та безпеки зазначені деякі нові виклики для миру та безпеки у світі, включно зі змінами клімату, зростанням числа біженців і внутрішньо переміщених осіб, насильницьким екстремізмом.

Порівняно з попередніми резолюціями, розглянутими в підрозділі I, що стосуються окремих аспектів проблематики жінок, миру та безпеки, Резолюція 2242 має більш загальний, комплексний характер і розглядає всі чотири аспекти проблематики жінок, миру та безпеки: участь, запобігання, захист і розбудову миру. Крім більш комплексного підходу, Резолюція 2242: (а) посилює зобов'язання поєднувати гендерний аналіз чинників і наслідків насильницького екстремізму та закликає до глибших консультацій з організаціями жінок, які потерпають від такого насильства; (б) визначає за мету збільшення чисельності жінок-миротворців в операціях ООН з підтримання миру, в т.ч. шляхом заохочення країн-контрибуторів військ; (в) підкреслює необхідність мати більше керівників-жінок на всіх рівнях прийняття рішень з питань миру та безпеки; (г) акцентує увагу на необхідності вирішення проблеми браку фінансування заходів з імплементації проблематики жінок, миру та безпеки; (д) наполягає на важливості підвищення конструктивного залучення громадянського суспільства, в т.ч. жіночих організацій, до процесів забезпечення миру та безпеки; (е) підтверджує важливість участі чоловіків і хлопців у заохоченні участі жінок у попередженні, розв'язанні збройних конфліктів і в розбудові миру.

Вперше визнаючи роль жінок у протидії насильницькому екстремізму, Резолюція 2242 також закликає до поглиблення консультацій з жіночими організаціями з питань розробки стратегій боротьби з тероризмом та

¹ United Nations, Preventing Conflict Transforming Justice, Securing Peace: The Global Study on the Implementation of United Nations Security Council Resolution 1325, UN Women, 2015.

² United Nations Security Council Resolution 2242, 13 Oct. 2015.

підтримки створення відповідних спроможностей. Проте, цей аспект резолюції викликав стурбованість жіночих організацій. Це зумовлено переважно тим, що внесення заходів боротьби з тероризмом до проблематики жінок, миру та безпеки може зробити ці заходи пріоритетнішими за інші нагальні питання, а контртерористичні заходи можуть бути виправдані “захистом жінок”³. У деяких випадках жіночі організації та сексуальні меншини опинялися перед вибором – бути жертвою контртерористичних заходів чи мішенню для терористичних угруповань⁴. Спеціальний доповідач ООН з підтримки та захисту прав та основоположних свобод людини у процесі боротьби з тероризмом показав, як стратегії, що пов’язують боротьбу з тероризмом з гендерною рівністю, можуть підсилювати гендерні стереотипи чи підвищити вразливість тих, хто працює в цій сфері⁵. Організації громадянського суспільства також висловлювали подібну стурбованість, особливо у зв’язку з використанням антитерористичних законів і політики заборони фінансування жіночих організацій, що працюють в екстремальних умовах, унаслідок чого звужується й без того обмежений простір їх діяльності⁶. Нарешті, відсутність у Резолюції визначень “тероризму”, “боротьби з тероризмом” і “боротьби з насильницьким екстремізмом” викликає додаткову стурбованість стосовно їх реалізації на практиці.

Огляд високого рівня проблематики жінок, миру та безпеки 2015р. та Глобальне дослідження

На відзначення 15 річниці Резолюції 1325 РБ ООН 13-14 жовтня 2015р., під час щорічних відкритих дебатів з питань жінок, миру та безпеки, провела Огляд високого рівня проблематики жінок, миру та безпеки⁷. Підтвердивши свої зобов’язання, держави-учасниці зосередилися на шляхах покращення виконання зобов’язань, які мають бути реалізовані, а також на головних реальних перешкодах та обмеженнях. Багато виступів стосувалися таких важливих питань жінок, миру та безпеки, як “участь” і важливість долучення жінок до всіх мирних процесів і прийняття рішень з питань миру та безпеки. Порівняно з попередніми роками, зросла увага також до фінансування заходів з проблематики жінок, миру та безпеки – кошти зобов’язалися виділити Велика Британія, Ірландія, Іспанія, Норвегія і Франція⁸.

³ United Nations (посилання 1), p.222.

⁴ Center for Human Rights and Global Justice, *A Decade Lost: Locating Gender in U.S. Counterterrorism*, (NYU School of Law: New York, 2011), p.67; United Nations, General Assembly, Report of the Special Rapporteur on the Promotion and Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms While Countering Terrorism, A/64/211, 3 Aug. 2009, p.14.

⁵ United Nations (посилання 4).

⁶ WILPF and Global Justice Center, Civil Society, ‘Open briefing of the Counter-Terrorism Committee on “The Role of Women in Countering Terrorism and Violent Extremism”’, 9 Sep. 2015.

⁷ United Nations, Security Council, ‘Women and peace and security’, S/PV.7533 (Resumption 1), 14 Oct. 2015.

⁸ Global Network of Women Peacebuilders, ‘Security council open debate on women, peace, and security report’, Oct. 2015.

Після відкритих дебатів було започатковане Глобальне дослідження з попередження конфліктів, трансформації судочинства, забезпечення миру: Глобальне дослідження імплементації Резолюції РБ ООН 1325 (*Global Study of Preventing Conflict, Transforming Justice, Securing the Peace: A Global Study on the Implementation of UN Security Council Resolution 1325*). Дослідження було запроваджене за дорученням Генерального секретаря ООН з метою надання інформації для обговорення Огляду високого рівня імплементації Резолюції 1325, запропонованого схваленою у 2013р. Резолюцією РБ ООН 2122. Глобальне дослідження здійснювалося упродовж року під керівництвом незалежної дослідниці Р.Кумарасвами (*Radhika Coomaraswamy*) та координувалося організацією ООН-Жінки. Допомогу надавала консультативна група високого рівня у складі 17 учасників шляхом консультацій і діалогу з державами-учасницями, органами ООН, регіональними організаціями, організаціями громадянського суспільства, академічною спільнотою і дослідницькими установами⁹.

Глобальне дослідження засвідчило підвищення поінформованості з питань сексуального та гендерного насильства під час конфліктів. З ухваленням у 2000р. Резолюції 1325 міжнародне співтовариство запровадило нормативну базу у сфері сексуального насильства під час конфліктів, що охоплює: (а) призначення Спеціального представника з питань сексуального насильства під час конфліктів для доповіді РБ; (б) створення механізмів звітності на місцевому рівні для доповіді РБ про насильство на сексуальному та гендерному ґрунті під час конфліктів; (в) створення Радою з прав людини комісій з правом на розслідування випадків насильства сексуального та гендерного характеру.

Водночас, Глобальне дослідження зазначило брак переслідувань насильства сексуального та гендерного характеру та безкарність за такі злочини. Підкреслюється, що нормативна база потенційно сприяє попередженню майбутніх злочинів, але до помітних змін для жінок, які потерпають від конфліктів, вона не призвела¹⁰. Для розв'язання проблеми безкарності та покращення ситуації для потерпілих від сексуального насильства Глобальне дослідження рекомендує: (а) збільшити інвестиції у зміцнення національних судових систем для розслідування та покарання злочинів; (б) посилити агітаційну роботу з метою ратифікації та імплементації Римського статуту окремими країнами; (в) розробити та реалізувати з урахуванням гендерних чинників програми компенсації заподіяної шкоди для постраждалих від насильства сексуального та гендерного характеру; (г) ширше залучати жінок на всіх рівнях надання правових послуг¹¹.

Іншою сферою, де Глобальне дослідження помітило прогрес, є ширше залучення жінок до укладення мирних угод. Новітні дослідження свідчать, що участь жінок у процесах забезпечення миру збільшує імовірність

⁹ United Nations (посилання 1), p.386.

¹⁰ United Nations (посилання 1), p.386.

¹¹ 'Fact Sheet—the Global Study on 1325: Key messages, findings, and recommendations', UN Women, 2015, p.4.

досягнення згоди¹². В 1990-2000рр. лише в 11% мирних угод містилися згадки про жінок. З моменту ухвалення Резолюції 1325 і до 1 січня 2015р. кількість таких угод зросла до 27%¹³. У 2014р. жінок згадували в чотирьох з шести угодах, мирних переговорах чи національних діалогах (67%)¹⁴. Попри такий прогрес, Глобальне дослідження підкреслює збереження певних обмежень, особливо в мирних переговорах: під час укладення 31 мирної угоди упродовж 1992-2011рр. лише 9% учасників переговорів були жінками¹⁵. Для розв'язання цієї проблеми Глобальне дослідження рекомендує державам-учасницям визначити конкретні цілі з покращення набору, утримання і служби жінок у збройних силах і керівних органах¹⁶. З метою розширення участі жінок у мирних переговорах, Глобальне дослідження рекомендує ООН передбачати конкретну відповідальність за це в обов'язках кожного посередника, посланника, спеціального представника та заступника спеціального представника Генерального секретаря¹⁷.

Одним з головних викликів для імплементації проблематики жінок, миру та безпеки є брак фінансування сфери забезпечення гендерної рівності та можливостей жінок. Усі резолюції з проблематики жінок, миру та безпеки після ухвалення Резолюції 1325 підкреслювали потребу в адекватних ресурсах. Хоча Глобальне дослідження зафіксувало в останнє десятиріччя збільшення вчетверо двосторонньої допомоги вразливим державам у забезпеченні гендерної рівності, але зазначається досі низький рівень фінансування – лише 6% усієї допомоги спрямовуються на гендерні цілі. З метою подолання фінансових проблем, дослідження рекомендує державам-учасницям, установам ООН і громадянському суспільству забезпечити цільове планове фінансування Інструмента глобального прискорення (*Global Acceleration Instrument, GAI*) – нового фінансового механізму, покликаного усунути перешкоди для імплементації проблематики жінок, миру та безпеки¹⁸. *GAI* створений 24 лютого 2015р. на період до грудня 2020р.

Урахування проблематики жінок, миру та безпеки під час розбудови миру та миротворчих операцій

Крім Глобального дослідження, розумінню проблематики жінок, миру та безпеки допомогли ще два дослідження, проведені у 2015р.: Доповідь Незалежної комісії високого рівня з питань миротворчих операцій ООН

¹² O'Reilly, M., O Suilleabhain, A. and Paffenholz, T., 'Reimagining peacemaking: women's roles in peace processes', *International Peace Institute*, June 2015, p.31.

¹³ Bell, C., *Text and Context: Evaluating Peace Agreements for Their 'Gender Perspective'* (University of Edinburgh: Edinburgh, 2015), p.1.

¹⁴ UN Department of Political Affairs, 'Taking stock, looking forward: implementation of UN Security Council Resolution 1325 (2000) on Women, Peace and Security in the conflict prevention and resolution work of the UN Department of Political Affairs (2010-2014)', Mar. 2015, p.14.

¹⁵ Castillo Diaz, P. and Tordjman, S., 'Women's Participation in Peace Negotiations: Connections between Presence and Influence', *UN Women*, 2012, p.3.

¹⁶ United Nations (посилання 1), p.156.

¹⁷ United Nations (посилання 1), p.58.

¹⁸ United Nations (посилання 1), p.386.

(*High-level Independent Panel on United Nations Peace Operations, HIPPO*), опублікована 16 червня 2015р., та Доповідь Консультативної експертної групи про Огляд архітектури миротворчої діяльності за 2015р. (*Report of the Advisory Group of Experts for the 2015 Review of the United Nations Peacebuilding Architecture*) (Огляд), опублікована 29 червня 2015р.¹⁹ *HIPPO* аналізує миротворчі операції ООН і виявляє наявні та майбутні виклики, а в Огляді описана роль ООН у заходах з розбудови миру. Доповідь *HIPPO* визначає структурні виклики та перешкоди для здійснення миротворчих операцій ООН і сприяє кращому розумінню викликів під час імплементації проблематики жінок, миру та безпеки в системі ООН. *HIPPO* також розглядає сексуальну експлуатацію і наруги під час миротворчих операцій ООН, про що йдеться в Резолюції 2242.

Як Доповідь *HIPPO*, так і Огляд зосереджуються переважно на недоліках в актуалізації гендерного та комплексного підходів у системі ООН, а також на недостатньому представництві жінок і браку ресурсів та фінансування для повноцінної імплементації проблематики жінок, миру та безпеки.

В Огляді зазначається, що жінки під час насильницьких конфліктів особливо страждають від дискримінації і відчуження. Підкреслюється зв'язок між мирними процесами та суспільством загалом, а також наголошується на потребі не обмежуватися розглядом присутності жінок за столом мирних переговорів, а перейти до реформування урядових структур та державного управління для ширшого залучення жінок до політики²⁰. Аналогічне положення міститься і в Доповіді *HIPPO*, де підкреслюється неспроможність миротворчих операцій ООН, особливо на рівні керівництва, встановити контакти з жіночими лідерами та жіночими організаціями громадянського суспільства. Через ці втрачені можливості із залучення жінок місії відчують брак жінок-лідерів і партнерів після завершення операцій²¹.

З метою подолання згаданих вище викликів під час миротворчих операцій *HIPPO* рекомендує заходи з актуалізації гендерного підходу. Замість впровадження в установи ООН і взаємодію між ними, гендерні питання часто покладаються на персонал гендерних підрозділів. У Доповіді *HIPPO* зазначається, що замість визнання того, що питаннями безпеки мають опікуватись як чоловіки, так і жінки, досі існує думка, що проблематика жінок, миру та безпеки є “жіночим питанням”, яке можуть вирішити лише жінки. З метою покращення врахування проблематики жінок, миру та безпеки в миротворчих операціях ООН, Комісія рекомендує Секретаріату ООН здійснити гендерний аналіз різних процесів у місіях. *HIPPO* також рекомендує передбачити наявність досвіду з вирішення гендерних питань для виконання всіх функцій в

¹⁹ United Nations, General Assembly, Report of the High-level Independent Panel on Peace Operations on uniting our strengths for peace: Politics, partnership and people, United Nations, 17 June 2015; United Nations, The Challenges of Sustaining Peace: Report of the Advisory Group of Experts for the 2015 Review of the United Nations Peacebuilding Architecture, United Nations, 29 June 2015. Про Незалежну комісію високого рівня з питань миротворчих операцій див. підрозділ III розділу 7 цього видання.

²⁰ United Nations, Report of the Advisory Group of Experts (посилання 20).

²¹ United Nations, Report of the Advisory Group of Experts (посилання 20).

місіях, які вимагають гендерних знань. А саме, старший радник місії з гендерних питань має безпосередньо підпорядковуватися спеціальному представнику Генерального секретаря і працювати в його офісі. Крім того, Комісія рекомендує Генеральному секретарю та керівнику місії визначити пов'язані з гендером показники оцінки ефективності.

Попри певні зусилля зі збільшення фінансування заходів імплементації проблематики жінок, миру та безпеки, *HIPPO* виявила розрив між фінансовою політикою і практикою. З метою розподілу фінансування миротворчої діяльності, яке заохочувало б гендерну рівність, Генеральний секретар у 2009р. запровадив “гендерний маркер”, згідно з яким не менше 15% витрат ООН на миротворчу діяльність мають спрямовуватися на заходи гендерної рівності та потреби жінок²². Водночас, в Огляді зазначається, що ООН не спромоглася досягти цієї мети в усіх залучених країнах, і висловлюється стурбованість обмеженим успіхом контролю над ресурсами, виділеними на гендерні заходи²³.

Резолюція 1325 і реформування сектору безпеки²⁴

І проблематика жінок, миру та безпеки, і концепція реформування сектору безпеки ґрунтуються на понятті безпеки людина та ідеї, що інститути безпеки мають враховувати та задовольняти потреби всього населення. Останніми роками реформування сектору безпеки, визнання потреби в ефективних і підзвітних інститутах сектору безпеки для досягнення міцного миру та безпеки стають дедалі важливішими компонентами заходів з розбудови миру²⁵. Це враховано в порядку денному з питань жінок, миру та безпеки і в Резолюції РБ ООН 2122, яка пропонує повноцінну участь жінок у діяльності сектору безпеки та їх захист з його боку²⁶. Коли РБ ООН у 2014р. ухвалила першу резолюцію з реформування сектору безпеки – Резолюцію 2151, – вона зазначила важливість актуалізації гендерного підходу, а також “важливість рівної, результативної участі жінок і їх повноцінного залучення на всіх етапах реформування сектору безпеки”²⁷. Якщо держави-учасниці ООН і міжнародна спільнота не підтримуватимуть Резолюцію 1325 і гендерну рівність у рамках реформування сектору безпеки, то лише завдяки програмам реформ навряд чи вдасться створити інститути безпеки та правосуддя, які задовольняли б потреби і чоловіків, і жінок. У цьому випадку є також ризик збереження

²² United Nations, General Assembly/Security Council, *Report of the Secretary-General on Women's Participation in Peacebuilding*, A/65/354-S/2010/466, 7 Sep. 2010.

²³ United Nations, Report of the Advisory Group of Experts (посилання 20), p.33.

²⁴ Автор – Еммікі Рус.

²⁵ United Nations, *Securing States and societies: Strengthening the United Nations comprehensive support to security sector reform*, Report of the Secretary-General, A/67/970-S/2013/480 (United Nations: New York, 2013); United Nations, *Securing peace and development: The role of the United Nations in supporting security sector reform*, Report of the Secretary-General, A/62/659-S/2008/39 (United Nations: New York, 2008).

²⁶ UN Security Council Resolution 2122, 18 Oct. 2013.

²⁷ UN Security Council Resolution 2151, 28 Apr. 2014.

структурної нерівності та гендерної напруженості, що зменшує шанси на успіх реформування сектору безпеки і процесу розбудову миру загалом²⁸.

Упродовж останніх 15 років інтерес до врахування Резолюції 1325 у програмах реформування сектору безпеки значно зріс – мірою підвищення обізнаності урядів і практиків-миротворців у проблематиці жінок, миру та безпеки, а також у зобов'язаннях з її імплементації. Але ще багато належить зробити для врахування гендерних питань у програмах реформування сектору безпеки, а також для залучення до них місцевих зацікавлених сторін, включно з прямою та активною участю жінок.

Місцева відповідальність у контексті реформування сектору безпеки часто обмежується участю безпекових і політичних структур державного рівня, де переважають чоловіки, через що міжнародні учасники процесів реформування сектору безпеки можуть не мати контактів з іншими верствами суспільства і тому вимушені покладатися на уявлення переважно чоловічих еліт²⁹. Соціологічні дослідження в окремих пост-конфліктних країнах показують, що місцеве населення може бути більш прихильним до участі жінок та актуалізації гендерного підходу в реформуванні сектору безпеки, ніж це вважають політики. Прикладом того, як залучення жінок може створити консенсус і легітимізувати процеси безпекових реформ, є Оборонний огляд у Південноафриканській Республіці у 1996-1998рр. Під час Огляду жіночі організації відіграли важливу роль у приверненні уваги до питань, які раніше ігнорувалися: наслідків військової діяльності для довкілля; стану громад, чії землі були захоплені армією; випадків сексуальних домагань з боку військових. Для розв'язання цих питань у Міністерстві оборони ПАР створили два нові підкомітети. Інклюзивний характер Огляду сприяв національній згоді з питань безпеки, збільшенню відповідальності і громадської підтримки нових служб безпеки³⁰.

²⁸ Gordon, E., Welch, A. and Roos, E., 'Security sector reform and the paradoxical tension between local ownership and gender equality', *International Journal of Security and Development*, vol.4, no.1 (2015), p.1.

²⁹ Gordon, Welch and Roos (посилання 29), p.2-4.

³⁰ Bastick, M. and Whitman, T., *A women's guide to security sector reform* (Institute for Inclusive Security and DCAF: Washington, DC, 2013), p.9.

9. Проблеми надання допомоги та розвитку в небезпечних місцях

Загальний огляд

2015р. був особливо важливим для безпеки та розвитку. У Цілях сталого розвитку (ЦСР, Sustainable Development Goals, SDG) закріплено новий порядок денний розвитку, а в ряді досліджень аналізувалося, що працює і що не працює у сфері міжнародного розвитку. В цьому розділі розглядаються перспективи виконання ЦСР, а також проблеми надання гуманітарної допомоги та допомоги в розвитку в небезпечних місцях.

У підрозділі I окреслюється проблематика ЦСР, наводиться розширений перелік цільових завдань і показників, а також їх зв'язок з Цілями розвитку тисячоліття (ЦРТ, Millennium Development Goals, MDG). Стислий опис глобальних політичних ініціатив 2015р. ілюструє діапазон пропозицій з проведення оглядів і реформ, які адаптуються до ЦСР. Далі в підрозділі розглядаються проблеми розвитку для 2,58 млрд. людей, які живуть у небезпечних місцях – країнах з високим рівнем смертності від насильства, – які є джерелом великого числа біженців та/або переміщених осіб. На небезпечні місця припадає лише 36% населення світу, але водночас – 61% світової бідноти та 67% дітей, які не закінчують середню школу впродовж наступних 15 років. Проблеми розвитку в небезпечних місцях одночасно є проблемами безпеки: тут трапляються 78% насильницьких смертей у світі; вони є джерелами 98% біженців у світі; у небезпечних місцях проживають 97% внутрішньо переміщених осіб світу.

Більшість надзвичайних ситуацій у світі трапляються в небезпечних місцях, тому проблеми надання допомоги в надзвичайних ситуаціях і розвитку будуть взаємопов'язані і впродовж наступних 15 років реалізації ЦСР. У підрозділі II наводиться стислий опис найбільших гуманітарних лих 2015р., описуються масштаби гуманітарних катастроф і реакція на них. Майже всі ці надзвичайні ситуації спостерігалися в небезпечних місцях, що дає можливість показати, як допомога та безпека в цих нестабільних ситуаціях пов'язані між собою.

У підрозділі III розглядаються намагання Уряду Афганістану та міжнародних суб'єктів у 2015р. забезпечити розвиток і мир у країні, а також аналізується стан безпеки афганського населення. Приклад Афганістану ілюструє виклики, з якими стикаються держави в забезпеченні сталого розвитку, коли збігаються нестабільність, насильство та надзвичайні ситуації.

ГЕРІ МІЛАНТЕ

I. Розвиток у небезпечних місцях

СУЮН ЧАН, ГЕРІ МІЛАНТЕ

Людський розвиток – це процес діяльності поколінь з накопичення людського і фізичного капіталу, що має привести до вищого рівня життя, більших можливостей, ширших свобод і гідного життя. У світі є багато місць, де розвиток дає плоди – люди можуть жити повним і радісним життям, без страху і злиднів, інвестувати у краще майбутнє своїх дітей¹. Однак у багатьох інших місцях, де цей процес не працює, насильство і страх перед насильством заважають людям розвиватися – часто тому, що вони змушені діяти за умов невизначеності та нестабільності. Практиками з питань розвитку це називається вразливістю. Дослідження безпеки та розвитку спрямовані на визначення того, що працює (або часто не працює) у цих небезпечних місцях і складних обставинах. Це стосується безпекової спільноти, оскільки для розвитку потрібен мир – розвиток є дивідендом безпеки.

2015р. був особливо важливим для безпеки та розвитку. У ЦСР започатковано новий підхід до розвитку, а в ряді досліджень проаналізовано, що працює і що не працює у сфері міжнародного розвитку. Приймаючи порядок денний сталого розвитку, світ зобов'язався дотримуватися впродовж наступних 15 років основоположного принципу – “не дати нікому відстати в розвитку”. Але виклики залишаються. У ЦСР нова концепція розвитку була розширена і стала набагато амбіційнішою. Перспективи її реалізації є найскладнішими в місцях, що потерпають від насильства (далі – небезпечні місця). *Status quo*, який залишив багатьох на етапі реалізації Цілей розвитку тисячоліття (ЦРТ), навряд чи приведе до прогресу розвитку в небезпечних місцях. Але ці випадки не є безнадійними. В ряді складних ситуацій був досягнутий прогрес, а новий порядок денний розвитку відкриває упродовж наступних 15 років шлях для нових підходів.

Вступ до Цілей сталого розвитку

У вересні 2015р. Спеціальний саміт ООН з питань сталого розвитку у Нью-Йорку офіційно схвалив Порядок денний сталого розвитку 2030 (*2030 Agenda for Sustainable Development*)². 17 глобальних ЦСР (2015-2030рр.) замінили у світових планах незавершені в багатьох випадках заходи восьми ЦРТ (2000-2015рр.). До початку 2015р. ООН провела, можливо, найширші консультації з часів процесу “Світ, якого ми прагнемо” (*World We Want*), у т.ч. регіональні та он-лайн консультації з мільйонами людей в усьому світі³.

¹ Sen, A., *Development as Freedom* (Random House: New York, 2000).

² United Nations, General Assembly, Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development, A/RES/70/1, 25 Sep. 2015.

³ Див. сайт процесу *World We Want*, <https://www.worldwewant2030.org>.

Врїзка 9.1. Опис 17 Цїлей сталого розвитку ООН

1. Подолання бїдностї: Покинчити з бїдностю в усїх її формах у всьому свїті (п'ять завдань і два цїльові показники).

2. Подолання голоду: Покинчити з голодом, досягти продовольчої безпеки та кращого харчування, заохочувати ресурсозберїгаюче сїльське господарство (п'ять завдань і три цїльові показники).

3. Мїцше здоров'я і добробут: Забезпечити здорове життя та добробут для всїх, незалежно вїд вїку (дев'ять завдань і чотири цїльові показники).

4. Якісна освїта: Забезпечити загальну та однаково якісну освїту, сприяти створенню для всїх можливостей навчатися впродовж усього життя (сїм завдань і три цїльові показники).

5. Гендерна рївнїсть: Досягти гендерної рївностї та забезпечити права всїх жїнок і дївчат (шїсть завдань і три цїльові показники).

6. Чиста вода та належні санїтарні умови: Забезпечити для всїх наявнїсть і раціональне використання води та засобів санїтарїї (шїсть завдань і два цїльові показники).

7. Доступна та чиста енергїя: Забезпечити доступ для всїх до доступної, надїйної, стабільної і сучасної енергїї (три завдання і два цїльові показники).

8. Гїдна праця: та економїчне зростання: Заохочувати стїйке, загальне і стабільне економїчне зростання, повну і продуктивну зайнятїсть і гїдну працю для всїх (10 завдань і два / цїльові показники).

9. Промисловїсть, інновацїї та інфраструктура: Побудувати надїйну інфраструктуру, заохочувати загальну, стабільну індустріалїзацїю та пїдтримувати інновацїї (п'ять завдань і три цїльові показники).

10. Зменшення нерївностї: Зменшити нерївнїсть у країнах і мїж країнами (сїм завдань і три цїльові показники).

11. Стабільні мїста і громади: Зробити мїста та населенї пункти інклюзивними, безпечними, надїйними та життєздатними (сїм завдань плюс три цїльові показники).

12. Вїдповїдалне споживання та виробництво: Забезпечити раціональні моделї споживання та виробництва (вїсїм завдань і три цїльові показники).

13. Реагування на клїматичнї змїни: Вжити негайних заходїв для протїдїї змїнам клїмату та їх наслїдкам* (три завдання і два цїльові показники).

14. Водна екологїя: Зберїгати та дбайливо використовувати океани, моря і морські ресурси для сталого розвитку (сїм завдань і три цїльові показники).

15. Екологїя землї: Захищати, вїдновлювати й заохочувати раціональне використання земних екосистем, дбайливо розпоряджатися лїсами, боротися з опустелюванням, зупинити та подолати деградацїю земель і зупинити втрату бїологїчного розмаїття (дев'ять завдань і три цїльові показники).

16. Мир, справедливїсть та сильнї інститути: Пїдтримувати мирне та вїдкрите суспїльство заради сталого розвитку, забезпечити доступ до правосуддя для всїх, і побудувати ефективнї, пїдзвїтнї та інклюзивнї інститути на всїх рївнях (10 завдань і два цїльові показники).

17. Партнерство заради ЦСР: Змїцнити засоби імплементациї і вдосконалити свїтове партнерство заради сталого розвитку (19 цїльових показникїв).

* Визнаючи, що Рамкова конвенцїя ООН з питань клїматичних змїн є основним мїжнародним, мїжурядовим форумом для обговорення свїтової реакцїї на змїну клїмату.

Джерела: United Nations, General Assembly, Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development, A/RES/70/1, 25 Sep. 2015.

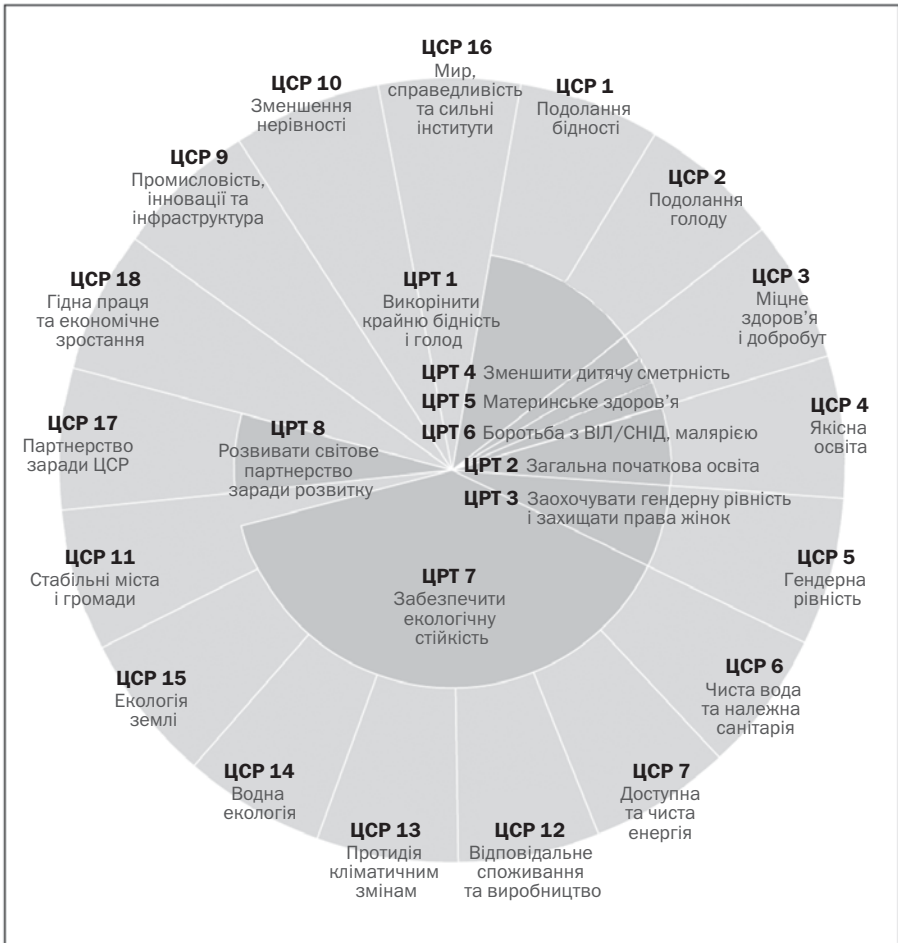

Схема 9.1. 17 Цілей сталого розвитку (ЦСР) і Цілі розвитку тисячоліття (ЦРТ) ООН

Джерела: Про Цілі сталого розвитку див.: United Nations, General Assembly, *Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development*, A/RES/70/1, 25 Sep. 2015. Про Цілі розвитку тисячоліття див.: United Nations, *The Millennium Development Goals Report 2015* (United Nations: New York, 2015).

У врізці 9.1 і на схемі 9.1 показано, що Порядок денний ЦСР є амбіційним і розширює концепцію розвитку далеко за межі ЦРТ. Головні завдання розвитку, зокрема зменшення бідності та недоїдання, передбачені ЦРТ 1, були роз'єднані та охопили подолання бідності (ЦСР 1) та голоду (ЦСР 2). ЦРТ 7 із забезпечення екологічної стабільності, включно з доступністю води та належних санітарних умов, була розширена з внесенням окремих завдань до принаймні шістьох ЦСР (ЦСР 6 і 7 у частинах, що стосуються води, санітарії та енергії, ЦСР 12, 13, 14 і 15 – екологічно стійкого розвитку), а також частково увійшла до інших завдань ЦСР, зокрема в ЦСР 11 – стосовно стабільних міст і громад та в ЦСР 4 – стосовно якісної освіти.

Врїзка 9.2. Зв'язок між ЦСР 5 (гендер) і ЦСР 16 (мир і справедливість)

ЦСР 5: “Досягти гендерної рівності та забезпечити права всіх жінок і дівчат” і ЦСР 16 “Підтримувати мирне та відкрите суспільство заради сталого розвитку, забезпечити доступ до правосуддя для всіх і побудувати ефективні, підзвітні та інклюзивні інститути на всіх рівнях” доповнюють одна одну та в чомусь перетинаються. Обидві цілі передбачають ліквідацію насильства, імплементацію законів проти дискримінації, а також забезпечення широкого представництва. ЦСР 16 розглядає ці питання більш загально, тоді як ЦСР 5 розглядає їх, прямо закликаючи до усунення всіх форм насильства стосовно жінок і дівчат, “усіх форм дискримінації жінок і дівчат, забезпечення повноцінної і дієвої участі жінок і рівних можливостей виконання керівних функцій на всіх рівнях прийняття рішень у політичному, економічному та громадському житті”. Гендерна рівність позитивно впливає на розвиток та економічне зростання, тоді як суспільства з вищим рівнем гендерної нерівності є більш уразливими до внутрішніх збройних конфліктів.

Якщо інклюзивність у ЦСР 16 по суті охоплює аспекти гендерної рівності, то чи потрібно окремо визначати спеціальні цілі стосовно гендерної рівності і прав жінок? Гендерна, расова, релігійна та етнічна нерівність є різними аспектами структурного насильства, характерного для систем інституційованої дискримінації з нерівним розподілом ресурсів. Унаслідок структурного насильства питання жінок часто ігноруються. Якщо завдання ЦСР 16.1 стосується “значного скорочення поширеності всіх форм насильства та зменшення смертності від цього явища в усьому світі”, то завдання ЦСР 5.2 прямо вимагає “усунути всі форми насильства стосовно жінок і дівчат у державній і приватній сферах життєдіяльності, включно з усуненням торгівлі людьми, сексуальної та інших форм експлуатації”. Побутове та сексуальне сімейне насильство тривалий час вважалися, а в багатьох країнах і досі вважаються приватними питаннями, які не слід вносити із сім'ї. ЦСР 5 прямо передбачає розгляд цих форм насильства під час ширшого обговорення “всіх форм насильства”.

Джерела: Kabeer, N. and Natali, L., ‘Gender equality and economic growth: is there a win-win?’, Institute for Development Studies Working Paper, no.417 (Feb. 2013), pp.34-35; Bjarnegard, E. and Melander, E., ‘Disentangling democratization, gender, and peace: The negative effects of militarized masculinity’, *Journal of Gender Studies*, vol.20, no.2 (2011), pp.139-154; Galtung, J., ‘Violence, peace, and peace research’, *Journal of Peace Research*, vol.6, no.3 (1969), pp.167-191.

Стосовно здоров'я, де досягнуто помітних успіхів, кілька цілей були об'єднані в одну – ЦСР 3 “Міцне здоров'я і добробут”. Але, по-перше, вона стосується не лише здоров'я, а по-друге, згадка про здоров'я є і в інших ЦСР, зокрема: в завданнях ЦСР 5 стосовно шкідливих практик, у т.ч. каліцтва жіночих статевих органів (завдання 5.3) і доступу до послуг охорони статевого та репродуктивного здоров'я (завдання 5.6); в завданнях ЦСР 11 стосовно стійкості до стихійних лих (завдання 11.5); в ЦСР 16 стосовно зменшення насильства.

В інших випадках не вирішені досі питання були оновлені. ЦРТ 2 стосовно підтримки загальної початкової освіти була розширена в ЦСР 4 до концепції якісної освіти, що охоплює загальну середню освіту (завдання 4.1), рівний доступ до якісної “технічної, професійної і вищої освіти, в т.ч. університетської” (завдання 4.3), а також отримання знань і навичок, необхідних для просування сталого розвитку (завдання 4.7). Назва ЦРТ 8 “Глобальне партнерство заради розвитку” так само була замінена на “Партнерство заради ЦСР” у ЦСР 17, завдання якої розширені та доповнені цільовими повзниками. “Сприяння гендерній рівності та забезпеченню прав жінок” у ЦРТ 3

перетворилося на “Досягнення гендерної рівності та забезпечення прав усіх жінок і дівчат” у ЦСР 5, що свідчить про ширшу постановку питання. Наприклад, у 90% країн у 1995-2015рр. частка жінок у парламенті збільшилася, проте лише п’ята частина парламентарів у 2015р. були жінками⁴. Крім того, було запроваджено взаємозв’язок між цілями, зокрема між гендером і миром (врізка 9.2).

На схемі 9.1 показано, що до ЦСР було додано ряд нових елементів, які відбивають розширення парадигми розвитку, порівняно з ЦРТ, зокрема завданнями, пов’язаними з приватним сектором (ЦСР 9 стосовно промисловості, інновацій та інфраструктури) та засобами існування (ЦСР 8 стосовно гідної праці та економічного зростання). У ЦРТ про приватний сектор чи доступ до гідної праці майже нічого не було сказано, крім кількох завдань у ЦРТ 8 стосовно доступу до ринків. ЦСР 10 стосується протидії зростанню нерівності у світі, всередині країн і між країнами, а також механізмів сприяння більш рівномірному економічному зростанню, у т.ч. сприяння зростанню частки доходів найбільш вразливих 40% населення (завдання 10.1), економічної і політичної відкритості (завдання 10.2), політики податків, зарплат і соціального захисту (завдання 10.4), стабільності фінансових ринків (завдання 10.5), забезпечення представництва та права голосу країн, що розвиваються, у прийнятті глобальних рішень (завдання 10.6). У ЦРТ нерівність лише згадувалася (частка у споживанні найбільш вразливих 20% населення – показник 3 завдання 1 ЦРТ 1) і її зменшення не було сформульоване як ціль чи завдання. ЦСР 11 формує нову парадигму розвитку, орієнтовану на проблеми розвитку міст, відбиваючи нинішні тенденції глобальної урбанізації і важливість міст як рушіїв світового економічного зростання.

Найпомітнішою новиною в ЦСР, пов’язаною з безпекою та розвитком, є поява ЦСР 16 що стосується миру, справедливості та сильних інститутів і знаменує принципове зрушення в розумінні цієї проблематики практиками з розвитку. Ціль звучить так: “Підтримувати мирне та відкрите суспільство заради сталого розвитку, забезпечити доступ до правосуддя для всіх і побудувати ефективні, підзвітні та інклюзивні інститути на всіх рівнях”, – що відбиває нові концепції безпеки та розбудови миру як ключових елементів розвитку⁵. Це є важливим, оскільки, хоча Декларація тисячоліття (*Millennium Declaration*) й називала мир і безпеку передумовами зменшення бідності, але вони не фігурували в ЦРТ і часто не отримували належної уваги в рамках загальної проблематики розвитку в період 2000-2015рр.⁶

⁴ United Nations, The Millennium Development Goals Report, 2015 (United Nations: New York, 2015).

⁵ United Nations, Report of the Inter-Agency and Expert Group on Sustainable Development Goal Indicators, Note by the Secretary-General, 17 Dec. 2015.

⁶ United Nations, General Assembly, United Nations Millennium Declaration, A/res/55.L.2, 8 Sep. 2000.

Врїзка 9.3. Оцїнювання: індикатори Цїлей сталого розвитку

З ухваленням нового порядку денного світова увага змістилася із завдань і показників ЦСР на індикатори оцїнки та збір даних. Генеральний секретар ООН у підсумковій доповіді про порядок денний після 2015р. “Шлях до гідності до 2030р.: Подолання бідності, зміна життя кожного і захист планети” (*Road to Dignity by 2030: Ending Poverty, Transforming All Lives and Protecting the Planet*) закликав до запровадження всеохопної програми дій зі збору даних. У відповідь Статистична комісія ООН 6 березня 2015р. створила Міжвідомчу експертну групу з питань індикаторів ЦСР (*Inter-agency and Expert Group on SDG Indicators, IAEG-SDGs*) з метою розробки системи індикаторів для моніторингу реалізації цїлей і завдань на світовому рівні, а також для допомоги в їх імплементації.

26-28 жовтня 2015р. члени *IAEG-SDGs* зустрілись у Бангкоку, щоб розглянути та обговорити індикатори, які планується використовувати для моніторингу реалізації ЦСР. Після тривалих консультацій *IAEG-SDGs* розробила проект переліку з 229 індикаторів для завдань і показників 17 ЦСР. 80 із цих індикаторів були позначені зірочкою, “яка означає, що на час подання доповіді було потрібне доопрацювання для кращого розуміння поданих пропозицій і досягнення консенсусу” (п.25). Багато з цих індикаторів із зірочкою стосуються миру, справедливості та сильних інститутів. Консультації триватимуть до узгодження переліку індикаторів у березні 2016р. Остаточне узгодження індикаторів, у т.ч. тих, для яких ще немає загальноприйнятої методології, може тривати до 2017р.

Джерела: United Nations, Economic and Social Council, Report of the Inter-Agency and Expert Group on Sustainable Development Goal Indicators, E/CN.3/2016/2, 17 Dec. 2015.

Є очевидним, що ухвалення ЦСР засвідчило зростання амбіції, масштабу та обсягу порядку денного глобального розвитку. ЦРТ складалися з восьми цїлей, 18 завдань і 48 цільових показників. ЦСР налічують 17 цїлей, 107 завдань і 62 цільові показники, що використовуватимуться для оцїнки світових зобов'язань, просування процесів і досягнення результатів, необхідних для реалізації цїлей. Завдання ЦСР мають глобальний характер, але планування та контроль їх реалізації здійснюються кожною країною, що є серйозною проблемою для країн, які розвиваються, особливо для країн з обмеженими можливостями, які відстають у реалізації ЦРТ. Якщо країна постійно зазнає труднощів у виконанні чи навіть у моніторингу виконання восьми цїлей і 18 завдань ЦРТ, то навряд чи вона впорається з виконанням 17 цїлей і 107 завдань ЦСР.

ЦРТ допомогли привернути світову увагу до певних питань розвитку, але неясно, чи вплинули вони якоюсь мірою на прискорення розвитку. Такі країни як Китай, що досягли цїлей свого розвитку і сприяли загальному успіху, ймовірно, зробили б це й без ЦРТ. Водночас багато інших країн відстають і не здатні виконати кілька ЦРТ ще впродовж багатьох років. Тому під час планування ЦСР постійно в полі зору був принцип “не дати нікому відстати в розвитку”. Цей принцип нового порядку денного враховує, що відставання в розвитку окремих найбільш уразливих і небезпечних регіонів може збільшити нерівність між державами (ЦСР 10), а примушування до змін, як і невдачі в кількох країнах, можуть негативно вплинути на решту світу.

Шість ключових оглядів і подій в політиці розвитку 2015р.

Із завершенням у 2015р. етапу реалізації ЦРТ міжнародне співтовариство мало нагоду врахувати практики розвитку. З огляду на неоднозначний успіх реалізації ЦРТ, упродовж року зроблені кілька ретроспективних оглядів

практик глобального розвитку та миротворчої діяльності, шість з яких були особливо важливими:

1. *Сендайська рамкова програма з питань зниження ризику катастроф (Sendai Framework for Disaster Risk Reduction) на 2015-2030рр.*, ухвалена 18 березня 2015р. на Третій світовій конференції ООН в м.Сендай (Японія), є продовженням Хіогської Рамкової програми дій (*Hyogo Framework for Action*) на 2000-2015рр. – десятирічного плану зменшення шкоди від стихійних лих. Програма покладає на уряди зобов'язання зі зниження ризику катастроф як важливого чинника забезпечення сталого розвитку⁷.

2. *Незалежна комісія високого рівня з питань миротворчих операцій ООН (High-Level Independent Panel on United Nations Peace Operations, HIPPO)* оприлюднила свій звіт 17 червня⁸. Доповідь *HIPPO* закликає до чотирьох суттєвих змін: визнання пріоритету політики; повнота діапазону миротворчих операцій ООН; зміцнення глобально-регіонального партнерства; пристосування до місцевих умов і орієнтація на людей, – з метою забезпечення здатності миротворчих операцій ООН виконувати функції зі зміцнення та підтримання миру.

3. *Доповідь Консультативної експертної групи з Огляду 2015р. архітектури діяльності ООН з розбудови миру (Report of the Advisory Group of Experts for the 2015 Review of the United Nations Peacebuilding Architecture)*, призначеної Генеральним секретарем ООН; доповідь представлена 29 червня⁹. Це перша частина двоетапного огляду ролі та місця Комісії ООН з розбудови миру (*United Nations Peacebuilding Commission, PBC*), Фонду розбудови миру (*Peacebuilding Fund, PBF*) та Управління з підтримки розбудови миру (*Peacebuilding Support Office, PBSO*), а також оперативних підрозділів ООН, що займаються розбудовою миру. Доповідь складається з чотирьох частин: у частині I визначається поняття “збереження миру”; у частині II описані мінливі глобальні умови конфліктів і діяльності з розбудови миру; в частині III дається оцінка успіхів і невдач ООН; у частині IV наводяться конкретні пропозиції із забезпечення узгодженості заради стійкого миру. У доповіді надаються шість головних рекомендацій: (а) сприяти забезпеченню міжурядової взаємоузгодженості; (б) покращити спроможності ООН з розбудови миру; (в) розвивати поза межами ООН партнерство з розбудови миру; (г) забезпечити більш передбачуване фінансування діяльності з розбудови миру; (д) підвищити роль Фонду розбудови миру як ініціатора і стимулятора ризикованих інвестицій; (е) заохочувати лідерство та ширше залучення до національних процесів розбудови миру.

⁷ United Nations International Strategy for Disaster Reduction (UNISDR), *Sendai Framework for Disaster Risk Reduction 2015-30*, (UNISDR: Geneva, 2015).

⁸ United Nations, General Assembly and Security Council, *Report of the High-level Independent Panel on Peace Operations on uniting our strengths for peace: politics, partnership and people, A/70.95, S/2015/446*, 17 June 2015. Про *HIPPO* див. також підрозділ III розділу 7 цього видання.

⁹ United Nations, *The Challenges of Sustaining Peace: Report of the Advisory Group of Experts for the 2015 review of the United Nations Peacebuilding Architecture*, 29 June 2015.

¹⁰ Third International Conference, Financing for Development, <<http://www.un.org/esa/ffd/ffd3/>>.

4. Третя міжнародна конференція з фінансування розвитку (*Third International Conference on Financing for Development*), що відбулася в Аддис-Абебі 13-16 липня 2015р.¹⁰ Глави держав, урядів і високі представники узгодили глобальні засади фінансування розвитку. Аддис-Абебський порядок денний (*Addis Ababa Action Agenda*), ухвалений на конференції, зосереджується на: (а) зміцненні публічної політики, нормативної бази і фінансування на всіх рівнях; (б) вивільненні новаторського потенціалу людей і приватного сектору; (в) заохоченні змін у моделях фінансування, споживання та виробництва з метою підтримки сталого розвитку.

5. Міжнародний діалог з питань розбудови миру та державотворення (*International Dialogue on Peacebuilding and Statebuilding, IDPS*) – перший форум для політичного діалогу, на якому мали зібратися разом постраждалі від конфліктів уразливі країни, партнери з розвитку та представники громадянського суспільства¹¹. Міжнародний діалог охоплює членів Міжнародної мережі з питань конфліктів і вразливості (*International Network on Conflict and Fragility, INCAF*), групу G7, групу вразливих і постраждалих від конфліктів країн, організації, що належать до Платформи громадянського суспільства з розбудови миру та державотворення (*Civil Society Platform for Peacebuilding and Statebuilding, CSPPS*). Упродовж 2015р. в рамках IDPS відбулися ряд заходів, на яких обговорювалися шляхи імплементації діалогу з питань глобального розвитку, в т.ч. ЦСР і фінансування розвитку, у постраждалих від конфліктів і вразливих країнах. П'ятий все-світній саміт відбудеться у Стокгольмі 5 квітня 2016р.

6. 21-а конференція сторін Рамкової конвенції ООН зі зміни клімату (*21st Conference of the Parties to the United Nations Framework Convention on Climate Change, UNFCCC, COP 21*), або Паризька кліматична конференція 2015р. (*2015 Paris Climate Conference*), відбулася 30 листопада - 12 грудня 2015р.¹² UNFCCC є однією з трьох Конвенцій Ріо, схвалених на “Саміті Землі” в Ріо-де-Жанейро в 1992р. як міжнародної політичної реакції на зміни клімату, втрату біологічного розмаїття та опустелювання. Головним результатом Паризької конференції була міжнародна угода про скорочення викидів вуглецю і втримання глобального потепління в межах 2°C, порівняно з доіндустріальним рівнем. Якщо Кіотський протокол визначає завдання лише промислово розвинутих країнам, то Паризька угода стосується всіх. Ряд ЦСР спрямовані на зменшення впливу кліматичних змін та їх наслідків. Оскільки COP 21 і процеси реалізації ЦСР є взаємопов'язаними, очікується, що Паризька угода допоможе забезпечити сталий розвиток і покінути з бідністю, а також побудувати сильнішу економіку та безпечніше, здоровіше і стійкіше суспільство.

¹¹ The International Dialogue on Peacebuilding and Statebuilding, <<http://www.pbsdialogue.org/en/>>.

¹² The 21st Conference of the Parties (COP 21) to the United Nations Framework Convention on Climate Change, Paris Climate Conference, <<http://www.cop21paris.org/>>. Див. також обговорення клімату й безпеки в розділі 12 цього видання.

Уразливість: чому відстає розвиток у небезпечних місцях

Мир є необхідною, але не достатньою умовою розвитку. В багатьох місцях немає насильства, але немає і розвитку. Так може бути через приховану загрозу насильства чи інші структурні умови, що заважають розвитку. Практики у сфері розвитку називають сукупність цих умов “уразливістю”. Вразливість стосується ситуацій, в яких інститути – як державні, так і недержавні – мають недостатні спроможності розв’язувати спори, витримувати катаклізми й потрясіння та реагувати на них або в будь-який спосіб створювати стійке середовище для розвитку. Відставання в реалізації ЦРТ спостерігається переважно в умовах уразливості¹³.

На етапі реалізації ЦРТ на розвиток було витрачено \$1,7 трлн.¹⁴ Є певні успіхи, але стан мільйонів людей, що живуть у тяжких умовах, загалом не покращився або й погіршився. Щоб ніхто не відстав у розвитку на етапі реалізації ЦСР, світ має досягти небаченого прогресу в умовах уразливості.

Уразливість – це дещо більше, ніж уразливі держави

Термін “уразлива держава” часто вживають для позначення країни, яка не здатна впоратися з економічними, екологічними чи політичними катаклізмами та потрясіннями у рамках інституційних процесів. Як зазначалося, надання такої оцінки є суб’єктивним процесом, що часто відбувається на рівні експертів¹⁵. Списки вразливих держав щороку публікуються рядом міжнародних органів, у т.ч. Світовим банком, у рамках процесу Оцінки політики та інститутів країн (*Country Policy and Institutional Assessment, CPIA*)¹⁶. Індекс уразливих держав від Фонду миру (*Fund for Peace Fragile States Index*) охоплює 12 груп показників і використовує складні засоби програмного моделювання. Кожна з 12 груп складається з кількох показників нижчого рівня, багато з яких беруться з національної чи міжнародної статистики (що є доступною і придатною для використання), а інші є експертними оцінками на основі результатів аналізу та якісними показниками¹⁷. Організація економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР, *Organisation for Economic Co-operation and Development, OECD*) раніше складала “список уразливих держав” на підставі списків Світового банку і Фонду миру¹⁸. На момент написання, однак, було неясно, чи продовжать ОЕСР і Світовий банк публікувати списки вразливих держав у майбутньому.

¹³ United Nations (посилання 4).

¹⁴ Organization for Economic Co-operation and Development, Development Assistance Committee, Official Development Assistance, 2000-14, Charts, tables and databases, <<http://www.oecd.org/dac/stats/data.htm>>. (На основі цін у доларах США та обмінних курсів 2013р.).

¹⁵ Про критику терміну “уразлива держава” див.: Міланте Г. та ін. Безпека та розвиток: засади. – *Щорічник СІПІ 2015*, підрозділ I розділу 8.

¹⁶ The World Bank, Country Policy and Institutional Assessment, <<http://data.worldbank.org/data-catalog/CPIA>>.

¹⁷ The Fund for Peace Fragile States Index, <<http://fsi.fundforpeace.org/>>

¹⁸ Список уразливих держав та економік 2015р., на базі якого складалася Доповідь ОЕСР про вразливі держави 2015р., див. на сайті ОЕСР, <<http://www.oecd.org/dac/governance-peace/conflictandfragility/docs/List%20of%20fragile%20states.pdf>>.

Таблиця 9.1. Описова статистика 2015р.: небезпечні місця, Китай, Індія і решта світу

	Кількість країн	Загальне населення (млрд.)	Кількість вбивств (на 100 тис. населення)	Число біженців (на 100 тис. населення)	Переміщених осіб (на 100 тис. населення)
Небезпечні місця	100	2,582	14,2	562	1829
Китай	1	1,364	1,1	15,4	–
Індія	1	1,295	3,0	0,8	93
Решта світу	110	1,996	2,5	4,8	7

Джерело: Розрахунки авторів на підставі даних Світового банку, Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН, *United Nations Office of the High Commissioner for Refugees, UNHCR*) та Декларації “Глобальні наслідки збройних конфліктів”, *GBAVD, The Global Burden of Armed Violence 2015: Every Body Counts* (Cambridge University Press: Cambridge, 2015).

Через розмаїття викликів уразливості не завжди зрозуміло, в чому полягає цінність для політиків списків уразливих держав. Сама назва може створювати неоднозначність, особливо коли її використовують, аби “поіменно присоромити” країни зі слабкими інститутами. Також, оскільки базові показники часто є статичними й обчисленими заднім числом, то списки не відбивають поточних реалій і не допомагають передбачити майбутні потрясіння. Крім того, зосередженість на державному рівні (використовуючи переважно національну статистику) може залишити поза увагою прояви в державі регіональних особливостей вразливості¹⁹. Хоча з приводу вживання цього терміну точаться багато спорів, але сама концепція “вразливості” є корисною в частині визначення місць, систем і ситуації, яким слід приділяти особливу увагу під час стратегічного планування, розробки програм і проєктів.

У напрямі до концепції небезпечних місць

Для оцінки прогресу розвитку, включно з класифікацією країн і порівнянням їх показників з метою відстеження прогресу, зокрема руху до ЦСР, корисним може бути аналіз на рівні країн і без списку вразливих держав. Оскільки вразливість не обмежується рівнем доходів – як засвідчив, зокрема, досвід “арабської весни”, Пакистану та Колумбії, – то використання цього показника недостатньо для визначення вразливості. Із зазначених вище причин у наведеному нижче аналізі використовуються не списки вразливих держав, а результати розвитку в небезпечних місцях²⁰. Небезпечні місця визначено

¹⁹ Bengtsson, S., ‘Fragile states, fragile concepts: a critical reflection on the terminology of fragility in the field of education in emergencies’, ed. J.Paulson, *Education, Conflict & Development: Oxford Studies in Comparative Education* (Symposium Press: Oxford, 2011); Brinkerhoff, D.W., ‘State fragility and failure as wicked problems: beyond naming and taming’, *Third World Quarterly*, vol.35, no.2 (Dec. 2014), pp.333-344; Call, C.T., ‘The fallacy of the “failed states”’, *Third World Quarterly*, vol.29, no.8 (Dec. 2008), pp.1491-1507.

²⁰ Хоча визнано, що термін “небезпечні місця” є негативним визначенням, він може бути кращим чи найменш прийнятним для політиків, оскільки він враховує об’єктивні та придатні для використання критерії.

як країни з високим рівнем насильницької смертності, які є джерелами великого числа біженців та/або внутрішньо переміщених осіб²¹.

У рамках цього аналізу країни класифікуються як небезпечні місця, якщо вони належать до перших 25% країн (46 країн) за рівнем насильницької смертності або до перших 40% країн, що є джерелами біженців чи внутрішньо переміщених осіб на душу населення (78 країн, 24 з яких мають високий рівень насильницької смертності)²². Це дає список зі 100 небезпечних місць. Деяка базова описова та порівняльна статистика для цих країн наведена в таблиці 9.1; вона свідчить про вражаючу відмінність між небезпечними місцями, Китаєм, Індією і рештою світу. Якщо на 100 країн, що вважаються небезпечними місцями, припадає близько третини населення світу, то їх середні показники насильницької смертності, біженців і переміщених осіб є значно вищими, ніж у решті світу разом.

Для подальшого порівняння на схемі 9.2 на підставі наведених вище критеріїв показані небезпечні місця, накладені на Список уразливих держав ОЕСР 2015р. і Список надзвичайних ситуацій гуманітарного характеру (*List of Humanitarian Emergencies*) Управління з координації гуманітарних справ ООН (УКГП ООН, *United Nations Office for the Coordination of Humanitarian Affairs, UNOCHA*) 2015р. (підрозділ II, візка 9.4)²³.

Окремі країни потрапили в усі чотири списки: Афганістан, ДПК, Ємен, Ірак, Палестина, Південний Судан, Сирія, Сомалі, ЦАР і Чад. Стосовно наявності в цих країнах насильства чи загрози насильства та, відповідно, вразливості їх систем сумнівів немає. Цікавішим у схемі 9.2 є те, що понад 80% країн зі Списку вразливих держав ОЕСР і Списку надзвичайних ситуацій УКГП ООН підпадають під визначення небезпечних місць. Зі Списку

²¹ Дані про річну насильницьку смертність – яка згідно з *2015 Global Burden of Armed Violence (GBAV)* враховує найдостовірніші міжнародні оцінки кількості навмисних вбивств і числа загиблих унаслідок конфліктів, – див.: Geneva Declaration on Armed Violence and Development, *The Global Burden of Armed Violence 2015: Every Body Counts* (Cambridge University Press: Cambridge, 2015); дані про біженців, узяті зі статистичного щорічника та піврічних звітів УВКБ ООН, див.: UNHCR: *Mid-Year Trends, 2015* (UNHCR: Geneva, Dec. 2015). Термін “біженці” вживається тут для позначення біженців та осіб у подібних з ними ситуаціях, за винятком палестинських біженців, згідно з мандатом Близькосхідного агентства ООН у справах надання допомоги та роботи палестинським біженцям (*United Nations Relief and Works Agency for Palestine Refugees in the Near East, UNRWA*) (докладніше про відмінності див. посилання 2, 3, с.20 звіту UNHCR); світові дані про внутрішньо переміщених осіб, що регулярно оприлюднюються Центром моніторингу внутрішніх переміщень (*Internal Displacement Monitoring Centre, IDMC*), див.: IDMC, ‘Global figures’, <<http://www.internal-displacement.org/global-figures>>.

²² Зокрема, внесення до списку відбувається, якщо рівень насильницької смертності на 100 тис. населення перевищує 10,84 – верхній квартиль світового рівня насильницької смертності для всіх країн, згідно з даними *GBAVD 2015* (посилання 21). Країна також вважається небезпечним місцем, якщо число біженців/осіб у подібних ситуаціях, а також число внутрішньо переміщених осіб перевищують 63,55 на 100 тис. населення – два верхні квінтілі (перші 40%) у цій статистиці. Китай та Індію – через їх розміри – розглядають окремо. Названі порогові рівні є штучними, але зручними з ряду причин: (а) у літературі про вбивства рівень 10/100 тис. раніше часто вважався “високим” рівнем насильства, і верхній квартиль, з цієї т.зв., є досить релевантним; (б) два верхні квінтілі числа переміщених осіб є зручними пороговими показниками для політичних дискусій; (в) на підставі даних за 2015р. використання цих двох порогових показників дало зручний список зі 100 країн; (г) ці показники охоплюють більшу частину списку ОЕСР (схема 9.2).

²³ Невеликі держави з населенням менше 500 тис. осіб на схемі 9.2 не показані, але враховані в аналізі цього підрозділу.

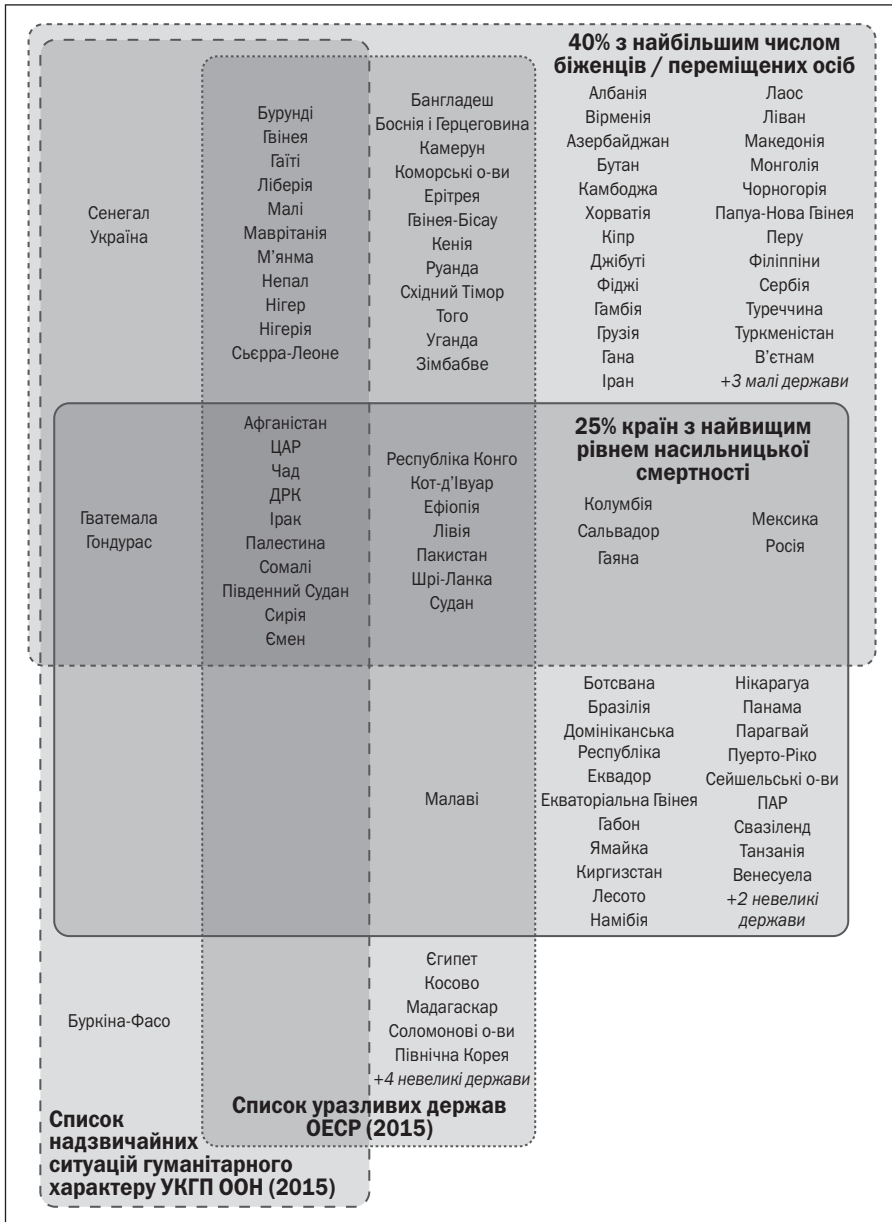

Схема 9.2. Порівняння списку 100 небезпечних місць, Списку вразливих держав ОЕСР і Списку надзвичайних ситуацій гуманітарного характеру УКП ООН

ОЕСР – Організація економічного співробітництва та розвитку;
УКП ООН – Управління ООН з координації гуманітарних справ ООН.

Джерела: Джерела: Розрахунки авторів на основі Списку вразливих держав ОЕСР 2015р.; UNOCHA, 'Emergencies', [n.d.], <<http://www.unocha.org/where-we-work/emergencies>>; Geneva Declaration on Armed Violence and Development, *The Global Burden of Armed Violence 2015: Every Body Counts* (Cambridge University Press: Cambridge, 2015); UN Refugee Agency (UNHCR), 'UNHCR Mid-Year Trends 2015', UNHCR, Geneva, Dec. 2015; World Bank Databank, 'Population, total', <<http://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.TOTL>>.

ОЕСР до списку небезпечних місць не належать лише Єгипет, Косово, Мадагаскар і Соломонові Острови, а також чотири невеликі держави (Кірібаті, Маршаллові Острови, Мікронезія і Тувалу) та Північна Корея, про яку немає даних. Водночас, кілька країн зі Списку надзвичайних ситуацій УКГП ООН (Гватемала, Гондурас, Сенегал та Україна) не потрапили до Списку вразливих держав ОЕСР, але підпадають під визначення небезпечних місць. Буркіна-Фасо у 2015р. була єдиною країною, де виникла надзвичайна ситуація гуманітарного характеру внаслідок природних лих (злив, повеней, сильних вітрів у серпні 2015р.), але вона не підпала під визначення ні небезпечного місця, ні вразливої держави Списку ОЕСР 2015р.

Визначенню небезпечних місць відповідають ряд країн, де насильство чи загроза насильства явно заважають розвитку: як безпосередньо внаслідок конфлікту (наприклад, у Колумбії) чи міжособистісного насильства (у ПАР, Мексиці та Венесуелі), так і через переміщення людей, які змушені залишати небезпечні місця (зокрема, Камбоджу, Сальвадор, Росію і Туреччину), рятуючись від переслідувань чи в пошуках більшої свободи. Про деякі країни Списку небезпечних місць (Вірменію, Гану, Іран і Македонію) нечасто згадують в обговореннях вразливості, але їх поява у Списку змушує замислитися, чому число біженців і внутрішньо переміщених осіб з цих країн перевищує показник 60/100 тис. населення.

Визначення небезпечних місць має ту перевагу, що не є державоцентричним. Хоча наведені тут статистичні дані узагальнені на державному рівні, але більшість ситуацій вразливості, в т.ч. надзвичайні ситуації, розглянуті нижче, проявляються на регіональному, субнаціональному, провінційному, сільському чи міському рівнях і є підтвердженням того, що переважна більшість небезпечних місць є, фактично, місцевим чи субнаціональним небезпечним явищем, а не загальнодержавною проблемою. Біженці та переміщені особи перебувають, як правило, з уражених районів, а показники насильницької смертності можуть дуже різнитися в межах країн. Так, у Гватемалі у 2012р. число вбивств у різних провінціях становило від 4 до 89 на 100 тис. населення, тоді як національний показник дорівнював 34/на 100 тис.²⁴ Результати процесів розвитку та охорони здоров'я також можуть дуже варіювати в межах країн, особливо тих, що вражені надзвичайними ситуаціями з гуманітарними наслідками²⁵. Виявленню небезпечних місць у вразливих системах на регіональному, субнаціональному та місцевому рівнях, а також обґрунтованому формуванню цільового реагування може сприяти ретельний аналіз, заснований на зборі якомога детальніших даних, до якого зобов'язують ЦСР.

Підґрунтям альтернативного визначення небезпечних місць, запропонованого тут, є загальнодоступні та об'єктивні дані, які зручно використовувати, просто узагальнювати та поширювати, легко розбивати на субнаціональний, провінційний, міський рівні. Схема 9.2 показує, що це визначення охоплює також майже весь Список вразливих держав ОЕСР і Список УКГП

²⁴ Pachico, E., 'Mapping Guatemala's murder hotspots', Insight Crime, 31 Jan. 2013.

²⁵ Centre for Research on the Epidemiology of Disasters (CRED), People Affected by Conflict: Humanitarian Needs in Numbers, 2013 (CRED: Brussels, 2013).

ООН, а також, звичайно, ядро “найвразливіших ситуацій” у цих списках, як би вони не визначалися. Оскільки спори про корисність визначення країн уразливими через внесення їх до Списку вразливих держав ще тривають, то в подальшому аналізі в цьому підрозділі для виявлення найуразливіших країн, які можуть відстати в розвитку на етапі реалізації ЦСР, використовуються визначення небезпечних місць.

Люди, які проживають у небезпечних місцях – найуразливіші, яким загрожує відставання в розвитку на етапі реалізації Цілей сталого розвитку

Багато чинників заважають 2,6 млрд. осіб, які живуть у небезпечних місцях, досягти амбітних цілей розвитку, окреслених у ЦСР. Через відставання у розвитку та невиконання ЦРТ у країнах, охоплених насильством, народи та уряди й надалі змушені прагнути таких елементарних цілей, як викорінення бідності та подолання голоду²⁶. Через спадок насильства і нескінченні конфлікти в намаганні забезпечити розвиток упродовж наступних 15 років їм доведеться встановити мир, розв’язати конфлікти та зміцнити довіру. Навіть якщо ці суспільства покладуть край своїм конфліктам, вони напевно втраять покоління на формування освітнього та людського капіталу і далі зазнаватимуть збитків, пов’язаних з непрацездатністю і смертю годувальників²⁷. Через наявний там рівень міграції, людського та соціального капіталу не вистачає для забезпечення миру та розвитку. Населення цих країн є уразливим і ризикує відстати в розвитку впродовж наступних 15 років розвитку.

Люди можуть бути залишені “в минулому” з багатьох причин. Чотири з них розглядаються в цьому підрозділі: надмірна смертність, зокрема, дитяча, через погану систему охорони здоров’я; смертність унаслідок насильства; біженці та переміщені особи; бідність і брак освіти. Ці показники не є вичерпними, але вказують на масштаб завдання – забезпечити реалізацію принципу “не дати нікому відстати в розвитку” в небезпечних місцях у процесі розвитку (таблиця 9.2).

Бідність, освіта і здоров’я

З 2,6 млрд. осіб, які живуть у небезпечних місцях (третина населення світу), 458 млн. мають менше, ніж на \$1,90 на добу²⁸. На цьому рівні бідності перебувають 16% населення цих країн, але в окремих з них рівень бідності є дуже високим (Бурунді – 79%, ЦАР – 76%, ДРК – 72%, Гвінея-Бісау – 63%, Ліберія – 59%, Руанда – 49%). Рівень бідності вищий від 45% привертає увагу, оскільки лише чверть країн, що розвиваються, змогли домогтися зменшення бідності більш ніж на 2% на рік упродовж понад трьох років,

²⁶ United Nations (посилання 4).

²⁷ Justino, P., ‘Violent conflict and human capital accumulation’ *MICROCON Research Working Paper* 54 (Oct. 2011); Blattman, C., ‘Post-conflict recovery in Africa: The micro level’, eds. S. Devarajan et al., *Oxford Companion to the Economics of Africa* (Oxford University Press: Oxford, 2010).

²⁸ \$1,90 на день – нова світова межа бідності, що ґрунтується на доларах США 2011р. та поточних оцінках паритету купівельної спроможності. Дані оновлені Chandy, L., Noe, L. and Zhang, C., ‘The global poverty gap is falling: billionaires could help close it’, *Up Front*, 20 Jan. 2016.

лише 10% країн спромоглися зменшити бідність більш ніж на 3% на рік, і жодна країна світу не підтвердила зменшення бідності на 3% на рік упродовж понад 15 років²⁹. Рівень бідності у 45% населення перевищений у 13 зі 100 небезпечних місць. З огляду на попередні результати, викоринити бідність до 2030р. навряд чи вдасться.

Питання подолання бідності є найактуальнішим у небезпечних місцях. Хоча в таких місцях проживає 36% населення світу, там зосереджено 61% світової бідноти. В Китаї наразі близько 41 млн. осіб живуть менш ніж на \$1,90 на добу, в Індії – 155 млн., у решті світу – 99 млн. Отже, якщо у небезпечних місцях проживають 458 млн. бідних, то їх загальне число в інших місцях, становить 345 млн. Однак населення цих інших місць – 4,7 млрд. осіб – майже вдвічі більше за населення небезпечних місць. Таким чином, рівень бідності в небезпечних місцях понад удвічі перевищує цей рівень у решті світу. Лише в п'яти країнах решти світу рівень бідності є вищим від 45%: Бенін, Замбія, Мадагаскар, Мікронезія і Мозамбик.

Як і стосовно бідності, завдання стосовно освіти в ЦСР є універсальними. Завдання 4.1 звучить так: “До 2030р. забезпечити, щоб усі хлопці й дівчата отримували безкоштовну, рівну, якісну початкову та середню освіту...”. Нинішні показники відвідування середньої школи дають чітку картину проблем і перспектив у забезпеченні загальної середньої освіти. 396 млн. молодих людей (у віці до 14 років) у небезпечних місцях навряд чи закінчать середню школу і ризикують упродовж наступних 15 років відстати в розвитку. Хоча бідність і брак освіти корелюють, вони є по-своєму унікальними явищами, тому важко сказати, скільки бідних ризикують залишитися неосвіченими. В решті світу, в т.ч. у Китаї та Індії, неосвіченими залишаться, ймовірно, 198 млн. дітей. Це означає, що 67% сьогоденної молоді, рівень освіти яких до 2030р. залишиться низьким, живуть у небезпечних місцях. Ці великі і вразливі групи населення становлять величезний потенціал для прискорення розвитку в небезпечних місцях.

Тематика охорони здоров'я, як і більшість аспектів ЦСР, є широкою, і в цьому підрозділі неможливо однаковою мірою охопити всі дев'ять завдань ЦСР 3 “Міцне здоров'я і добробут”. Одним з показників якості систем охорони здоров'я, який легко обчислити, в т.ч. для бідних країн, що розвиваються, є дитяча смертність – тут вона використана, як цільовий показник усіх завдань охорони здоров'я³⁰. Завдання 3.2 прямо зобов'язує покласти край тим смертям немовлят, яких можна уникнути, зменшивши неонатальну смертність до рівня, нижчого за 12/1000 живонароджених. Виходячи з цього орієнтиру та нинішніх показників дитячої смертності, можна поррахувати очікуване число “зайвих” смертей немовлят. Зрозуміло, що кожна смерть дитини – це трагедія, але в небезпечних місцях щороку помирають, за оцінками, 2 млн. немовлят, смерті яких можна було уникнути. В Китаї

²⁹ Milante, G., ‘A thousand paths to poverty reduction’, eds. L.Chandy, H.Kato and H.Kharas, *The Last Mile in Ending Extreme Poverty* (Brookings Institution: Washington, DC, 2015).

³⁰ Reidpath, D. and Allotey, P., ‘Infant mortality rate as an indicator of population health’, *Journal of Epidemiology & Community Health*, no.57 (2003), pp.344-346.

рівень дитячої смертності є нижчим за 12 (9,4)/1000, тому там нема “зайвих” смертей. В Індії та решті світу можна було б уникнути 1,1 млн. смертей, але їх населення на 700 млн. осіб більше за населення небезпечних місць. Дитяча смертність є лише одним з елементів системи охорони здоров'я, і 2 млн. смертей немовлят на рік у небезпечних місцях є дуже консервативною оцінкою – через погану систему охорони здоров'я щороку їх гине набагато більше.

Насильство, біженці та переміщені особи

Як і надмірна смертність через погану систему охорони здоров'я, кожна насильницька смерть – це хтось із відсталих у розвитку впродовж наступних 15 років, особливо з огляду на ЦСР 16.1: “Значно скоротити поширеність усіх форм насильства та зменшити смертність від цього явища в усьому світі”. На відміну від “зайвих” смертей в системі охорони здоров'я, що обмежена прогресом медицини, навряд чи існує “прийнятний” рівень насильницької смертності – кожної насильницької смерті можна уникнути. Якщо рахувати всі насильницькі смерті, то в небезпечних місцях їх число становить 365 тис. на рік, проти 14 тис. – у Китаї, 39 тис. – в Індії та 51 тис. – у решті світу³¹. У небезпечних місцях проживає 36% населення світу, але там реєструються 78% усіх насильницьких смертей. Насильницька смертність у цій групі країн є досить високою – 14,6/100 тис. населення (Нью-Йорк, який колись вважався небезпечним містом, із середини 1990-х років за рівнем навмисних вбивств, який наразі становить близько 4/100 тис., вже не розглядається в такому статусі)³². Завдання зменшення насильства і пов'язаної з ним смертності стосується переважно небезпечних місць, на які припадають більш ніж утричі більше насильницьких смертей і лише половина населення решти світу, включно з Китаєм та Індією. Реальний масштаб проблем, пов'язаних з насильством, є значно ширшим, оскільки має оцінюватися не лише за насильницькими смертями, але й враховувати травматизм чи непрацездатність унаслідок політичного, соціального чи міжособистісного насильства, включно з гендерним. До 365 тис. життів, що втрачаються щороку, слід додати втрачені роки тих, хто зазнав насильства і має відновлюватися після нього, або ризикує відстати в реалізації інших ЦСР (а це зумовлює бідність, брак освіти, інші наслідки для здоров'я тощо).

ЦРТ часто залишали поза увагою вразливих людей у скрутних обставинах. На кінець 2014р. майже 60 млн. осіб у світі були змушені тікати від насильства і конфліктів; серед них – 14,8 млн. біженців та осіб у подібних до них ситуаціях³³, понад 38 млн. внутрішньо переміщених осіб³⁴. Якби ці люди

³¹ Global Burden of Armed Violence (посилання 21).

³² Розрахунки авторів на основі даних: New York Police Department's Crime Statistics, Comp-Stat, <http://www.nyc.gov/html/nypd/html/crime_prevention/crime_statistics.shtml>; US Census Bureau, <<http://www.census.gov/>>.

³³ Див. визначення біженців у посиланні 21, а також обговорення у підрозділі III розділу 2 та підрозділі III розділу 11 цього видання.

³⁴ IDMC оцінює число внутрішньо переміщених осіб (у т.ч. нових переміщених осіб) на середину 2015р. приблизно у 42 млн.; див. посилання 21.

Схема 9.3. Число людей, що ризикують відстати в розвитку

жили в одній країні, це була б 25-а за населенням країна світу – приблизно як ПАР або Південна Корея³⁵. Ймовірно, вони не враховані в більшості офіційних статистичних даних для країн, перелічених у таблиці 9.1, і становлять додаткову проблему (таблиця 9.2) для реалізації ЦСР.

Станом на кінець 2015р., передумови миру, досягнуті в рамках ЦСР, є досить поганими – понад 15 млн. біженців, понад 40 млн. переміщених осіб і 5 млн. палестинців, прирівняних до біженців. Однак, поки не буде знайдено рішення для 60 млн. біженців, прирівняних до них осіб і внутрішньо переміщених, є ризик того, що значна частина найбідніших і найуразливіших людей світу відстануть у розвитку на наступному етапі. Майже всі біженці

³⁵ Дані про населення див.: UN Department of Economic and Social Affairs, Population Division, *World Population Prospects: The 2015 Revision, Key Findings and Advance Tables* (UN: New York, 2015).

прибувають з небезпечних місць, де проживає 36% населення світу: звідти походять 98% біженців і 97% внутрішньо переміщених осіб у світі. Масштаб внутрішніх переміщень у небезпечних місцях нагадує, що причина лежить не на державному рівні – багато людей знаходять притулок у рідній країні. В таких ситуаціях точніше було б визначати небезпечні місця на субнаціональному рівні – наприклад, Дарфур, Аб'єї, Нагірний Карабах, Чечня, Хайбер-Пахтунхва.

Водночас варто зауважити, що не всі (і навіть не більшість) біженців залишають небезпечні місця і знаходять притулок в інших частинах світу. Хоч Афганістан, Еритрея, Південний Судан, Сирія, Сомалі та ЦАР є головними джерелами біженців, але вони, як не дивно, ще й приймають відносно велике число біженців на душу населення. Не всі небезпечні місця є джерелами біженців. З Лесото і Бразилії, наприклад, походять менше 1 біженця на 100 тис. населення. Водночас Йорданія і Ліван несуть найважчий у світі тягар біженців на душу населення. Ліван приймає 25 785 біженців на 100 тис. населення – менше чотирьох громадян на одного біженця; Йорданія – 10 051/100 тис. Для порівняння з іншими країнами: Швеція приймає 1 467 біженців, Мальта – 1 426, Норвегія – 915 на 100 тис. населення³⁶.

Висновки

Розвиток у ЦСР визначається значно ширше, ніж у ЦРТ. Хоча в небезпечних місцях проживає 36% населення світу, на них припадає 508-951 млн. (61-64%) світової чисельності тих, хто ризикує відстати в розвитку (таблиця 9.2)³⁷. Країнам, що відстали у виконанні ЦРТ, значно складніше реалізувати ЦСР – з ширшим визначенням розвитку і вищими цілями. Крім того, вони часто мають гірші стартові позиції. Завдяки ухваленню ЦСР 2015р. був роком міркувань про реагування на катастрофи, фінансування розвитку, політику кліматичних змін та миротворчу діяльність з метою переформатування світової архітектури реалізації ЦСР.

Ті, хто займається питаннями вразливості, відійшли від “пост-конфліктної” точки зору і прийшли до глибшого розуміння того, як вразливість у всіх її проявах впливає на розвиток. Світова термінологія перейшла від поняття “неспроможних і слабких держав” (*failed and weak states*) до вразливості, складності і стійкості – термінів, що дозволяють вести чеснішу розмову про розбудову миру та державотворення. Говорячи про реалізацію ЦСР, не слід вдаватися до штучного поділу на вразливі та невразливі держави. Натомість аналіз показує, що людям, які живуть у небезпечних місцях, треба пройти довгий шлях для забезпечення розвитку та миру. Вони також несуть на собі найважчий тягар випробувань для миру, що вимірюється числом насильницьких смертей і біженців.

³⁶ UNHCR (посилання 21); World Bank population data, <<http://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.TOTL>>.

³⁷ Оскільки бідні люди часто відчувають брак освіти, то оцінки числа бідних і неосвічених не можна просто об'єднувати. Нижня межа оцінки діапазону 508-951 млн. осіб (та інших оцінок у таблиці 9.2) розрахована складанням бідних, насильницьких смертей, дитячих смертей і біженців, а верхня межа оцінки враховує тих, хто не закінчить середню школу, і внутрішньо переміщених осіб.

II. Гуманітарні операції у 2015р.

РЕЙЧЕЛ ОВІН, СУЮН ЧАН, ЙОНДЖУ ЧУН, ЧАЙОН ЛІ, ГЕРІ МІЛАНТЕ

Взаємозв'язок між гуманітарною допомогою і розвитком не є новиною. Перші спроби поєднати ці сфери робилися під час продовольчих криз в Африці у 1980-х роках¹. На ранніх етапах пропонувалося загальне бачення взаємозв'язку між гуманітарною допомогою і розвитком, де заходи допомоги могли б закласти основу для триваліших зобов'язань донорів і поєднати фінансування і програмування допомоги². На наступних етапах структури гуманітарної допомоги охоплювали види діяльності, що перетинались і часто дублювалися. Цілі розвитку тисячоліття (ЦРТ) розмили багато з відмінностей між допомогою і розвитком, а заходи розвитку та гуманітарної допомоги дедалі частіше здійснювались у небезпечних умовах, що передбачало їх “сек'юритізацію”, а також звуження, злиття чи перетин цих сфер.

Амбітні Цілі сталого розвитку (ЦСР) та нові виклики безпеці – зокрема, зростання недержавного насильства, в т.ч. тероризму та організованої злочинності – ще більше розмивають межу між цими двома сферами³. В окремих випадках у зв'язку з появою нових суб'єктів у сферах гуманітарної допомоги та розвитку виникали чи змінювалися повноваження організацій, а в інших – регулярні чи затяжні кризи, що часто тривали роками чи навіть десятиліттями, ставили під сумнів модель короткострокової гуманітарної допомоги⁴.

У багатьох випадках суб'єкти гуманітарної допомоги реагують на затяжні кризи шляхом, зокрема, побудови шкіл або систем водопостачання⁵. Однак переміщенням внаслідок конфлікту особам байдуже, за яким мандатом надається допомога – гуманітарної допомоги чи розвитку. Надзвичайні ситуації 2015р. (врізка 9.4) є прикладами зростання вразливості внаслідок нездатності держави чи суспільства впоратися з економічними, соціальними чи екологічними катаклізмами та потрясіннями. Прояви цього можуть призводити до насильства, переміщення населення, голоду чи інших комплексних надзвичайних ситуацій, описаних нижче.

¹ Mosel, I. and Levine, S. ‘Remaking the case for linking relief, rehabilitation and development: How LRRD can become a practically useful concept for assistance in difficult places’, HPG Commissioned Report (Overseas Development Institute: London, Mar. 2014).

² Hinds, R. ‘Relationship between humanitarian and development aid’, GSDRC Helpdesk Research Report, 16 Feb. 2015.

³ Про характер комплексного насильства див. підрозділ IV розділу 6 цього видання.

⁴ Suhrke, A. and Ofstad, A., ‘Filling “the Gap”: Lessons well learnt by multilateral aid agencies’, CMI Working Paper 2005:14 (Chr. Michelsen Institute: Bergen, 2005); Kay-Fowlow, M. ‘Closing the gap between humanitarian and development aid’, CIGI InDepth News, 28 Feb. 2012.

⁵ United Nations, Office for the Coordination of Humanitarian Affairs (UNOCHA), World Humanitarian Data and Trends 2015, (UNOCHA, 2016).

Врізка 9.4. Надзвичайні ситуації гуманітарного характеру третього рівня у 2015р.

Ірак Спалах насильства між збройними угрупованнями та урядовими силами змусив покинути домівки близько 3,3 млн. осіб в Іраку, а мільйони людей – шукати допомоги.

Південний Судан Близько 1,7 млн. осіб покинули домівки внаслідок боїв, що розпочалися у грудні 2013р.; у 2015р. гуманітарна допомога надавалася 5,1 млн. осіб.

Сирія 13,5 млн. осіб, майже половина населення, потребували гуманітарної допомоги. За оцінкою, у країні зареєстровано 6,6 млн. переміщених осіб.

Ємен З березня 2015р. в Ємені швидко поширився збройний конфлікт з руйнівними наслідками для цивільних. За оцінками груп допомоги, чотири з п'яти єменців потребують певних форм гуманітарного захисту чи допомоги.

Джерела: United Nations, Office for the Coordination of Humanitarian Affairs (UNOCHA), Emergencies, [n.d.], <<http://www.unocha.org/where-we-work/emergencies>>

Ключові події в гуманітарній сфері у 2015р.

Міжвідомчий постійний комітет (*Inter-Agency Standing Committee, IASC*) – головний механізм міжвідомчої координації гуманітарної допомоги на світовому рівні – затвердив систему класифікації надзвичайних ситуацій з трьома рівнями на підставі п'яти критеріїв: масштаб, складність, терміновість, можливість, репутаційний ризик⁶. Перший рівень (Р 1) – це надзвичайна ситуація, в якій постраждала країна може відреагувати самостійно, без зовнішньої допомоги. За умов надзвичайної ситуації другого рівня (Р 2) потрібна певна допомога від сусідніх країн, регіональних організацій і, можливо, штаб-квартири *IASC*. Надзвичайна ситуація третього рівня (Р 3) – це велика раптова гуманітарна криза, спричинена стихійними лихами чи конфліктом, що вимагає системної мобілізації. Надзвичайні ситуації Р 3 вимагають екстреного залучення всієї гуманітарної системи⁷. У 2015р. ООН і її гуманітарні партнери реагували на чотири надзвичайні ситуації Р 3: в Іраку, Південному Судані, Сирії та Ємені (врізка 9.4), а також на ряд інших надзвичайних ситуацій⁸.

Серед інших найпомітніших надзвичайних ситуацій 2015р. був землетрус у Непалі, триваюча боротьба з Еболою в Західній Африці та посуха в Гаїті, Сомалі та Центральній Америці⁹. Крім цих природних надзвичайних ситуацій, екстреного реагування вимагали також насильство та конфлікти в кількох місцях (зокрема, в Афганістані (підрозділ IV), ЦАР), через які допомоги потребували біженці в ДРК, Камеруні, Конго, Чаді, Нігерії, на окупованих

⁶ UNOCHA, UN Disaster Assessment and Coordination (UNDAC) Field Handbook; Inter-Agency Standing Committee (IASC), Transformative Agenda Reference Document, 'Humanitarian System-Wide Emergency Activation: Definition and Procedures', PR/1204/4078/7, 13 Apr. 2012.

⁷ UNOCHA, Emergencies [n.d.], <<http://www.unocha.org/where-we-work/emergencies>>.

⁸ UNOCHA, Global Humanitarian Overview, 2016; UNOCHA (посилання 5); UNOCHA, 2015 Year in Review, <http://www.unocha.org/2015_year_in_review/>.

⁹ UN Mission for Ebola Emergency Response (UNMEER), Global Ebola response, External UNMEER Situation Reports (by date), <<http://www.un.org/ebolareponse/mission.shtml>>; UNOCHA, 2016 Humanitarian Needs Overview: Central America Sub-regional analysis, El Salvador, Guatemala, Honduras, (UNOCHA: New York, Dec. 2015); UNOCHA, 'Humanitarian Bulletin Haiti', no.57, Jan. 2016; UNOCHA, 'Humanitarian Response Plan: Somalia', Jan.-Dec. 2015.

Палестинських територіях і в Україні¹⁰. В ЦАР гуманітарна ситуація погіршилася після того, як у вересні 2015р. у столиці країни м.Банга спалахнули бої, що призвели до появи понад 450 тис. внутрішньо переміщених осіб, 463,5 тис. біженців до сусідніх країн і 2,7 млн. осіб, які потребували гуманітарної допомоги. В Нігерії конфлікт і небезпека в північно-східних і північних районах призвели до появи близько 1 млн. внутрішньо переміщених осіб¹¹.

Чад продовжує зазнавати впливу складної надзвичайної ситуації внаслідок хронічного дефіциту продуктів харчування, недоїдання, стихійних лих, епідемій і внутрішніх переміщень населення. Через це гуманітарна допомога потрібна близько 2,3 млн. осіб, 663 тис. з яких терміново потребують їжі, а понад 320 тис. – діти. Крім того, понад 550 тис. біженців, репатріантів та осіб, переміщених внаслідок конфлікту в сусідніх Нігерії, Судані та ЦАР, живуть у таборах, поселеннях або місцевих громадах¹².

У Буркіна-Фасо від гострого недоїдання наразі страждають 510 тис. дітей, 150 тис. – від дуже гострого¹³. Заворушення в Бурунді змусили Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ) оголосити 11 травня надзвичайну ситуацію Р 2 і призначити регіонального координатора у справах біженців¹⁴. Через конфлікт, дефіцит продуктів харчування, недоїдання і стихійні лиха складну надзвичайну ситуацію гуманітарного характеру переживає Малі. У 2015р. понад 54 тис. осіб потерпали від браку води на півночі, а 2 млн. осіб страждали від недоїдання¹⁵.

Мавританія також страждає від дефіциту продуктів харчування, високого рівня недоїдання і вразливості до неочікуваних надзвичайних гуманітарних ситуацій¹⁶. Гуманітарна ситуація у М'янмі характеризується поєднанням уразливості до стихійних лих, збройного конфлікту, міжусобної напруженості, безгромадянства, торгівлі людьми та міграції¹⁷. Як наслідок, станом на листопад 2015р., там було зареєстровано понад 240 тис. переміщених осіб. Крім того, повені та оповзні по всій країні в липні 2015р. загострили вже наявні чинники вразливості – від них постраждали 9 млн. осіб у 12 з 14 штатів/регіонів країни, а 1,7 млн. були тимчасово переміщені.

¹⁰ European Commission, ECHO Factsheet: Central African Republic, Feb. 2016; UNOCHA, *Global Humanitarian Overview* (посилання 8). Про конфлікт в Україні див. підрозділ III розділу 4 цього видання.

¹¹ UNOCHA, *Humanitarian Needs Overview Nigeria*, Mar. 2015.

¹² UNOCHA, *Global Humanitarian Overview* (посилання 8).

¹³ UNOCHA, *Global Humanitarian Overview* (посилання 8).

¹⁴ United Nations, News Centre, 'Burundi: UN rights chief deplores suspension of human rights groups, warns of "civil war"', 25 Nov. 2015; UNHCR, 'Revised Burundi Regional Refugee Response Plan', Aug. 2015.

¹⁵ UNOCHA, 'Humanitarian Bulletin: Mali', June-July 2015; UNOCHA, 'Humanitarian Bulletin: Mali', Oct.-Nov. 2015. Про конфлікт у Малі див. розділ 5 цього видання.

¹⁶ UNOCHA, *Global Humanitarian Overview* (посилання 8).

¹⁷ UNOCHA, *Global Humanitarian Overview* (посилання 8).

Сенегал потерпає від природних катаклізмів, у т.ч. посух і повеней, що спричиняють регулярні продовольчі кризи. Станом на листопад 2015р., 620 421 особа потребували гуманітарної допомоги. У 2016р. 2,4 млн. осіб можуть зазнати дефіциту продовольства, особливо на сході та півночі країни. Очікувалося, що рівень гострого недоїдання зросте на 25%, від чого постраждають 400 тис. дітей віком до п'яти років¹⁸.

Наведені вище приклади і врізка 9.4 ілюструють складність більшості нинішніх надзвичайних ситуацій і виразний зв'язок між безпекою, розвитком і допомогою. Більшість надзвичайних ситуацій характеризуються поєднанням різних видів небезпек – конфлікту, бідності, дефіциту продуктів харчування, екологічних загроз. Загалом, постійна небезпека ускладнює екстрене реагування і підриває тривалий розвиток.

Безпека гуманітарних працівників

У 2015р. безпека гуманітарних працівників була постійною проблемою, що вказувало на зростаючу неповагу до Міжнародного гуманітарного права (МГП, *International Humanitarian Law, IHL*), яким передбачений їх захист¹⁹. За попередньою інформацією Базис даних про безпеку гуманітарних працівників (*Aid World Security Database*), сталося 118 серйозних інцидентів – вбивств, викрадень і нападів із серйозними травмами – проти 238 гуманітарних працівників²⁰. Хоч у світі їх число зменшилося, порівняно з 2014р. (190 інцидентів проти 329 працівників), в окремих місцях, зокрема в Сирії, насильство зросло.

Найтяжчим інцидентом за числом жертв було бомбардування госпітально Лікарів без кордонів (*Médecins Sans Frontières, MSF*) в Кундузі (Афганістан) 3 жовтня 2015р., під час якого загинули 30 пацієнтів і працівників²¹. Американські військові спочатку заперечували удар по госпіталю, але пізніше заявили, що удару було завдано помилково, а згодом пояснили, що це було зроблено у відповідь на прохання афганських сил, які стверджували, що у госпіталі переховуються бойовики Талібан. Однак, згідно з даними Лікарів без кордонів, військовим США та їх союзників кілька разів надавали GPS-координати госпіталю, а під час бомбардування над ним майорів прапор Лікарів без кордонів. Авіаудар тривав понад годину, і весь цей час працівники Лікарів без кордонів постійно зверталися за допомогою СМС і телефоном до відповідальних у НАТО та УКП ООН за взаємодію між цивільними та військовими. Понад те, за даними Лікарів без кордонів,

¹⁸ UNOCHA, *Global Humanitarian Overview* (посилання 8); United Nations, Food and Agriculture Organization, FAO in emergencies, 'Senegal', [n.d.], <<http://www.fao.org/emergencies/countries/detail/en/c/161500/>>.

¹⁹ Міланте Г. та ін. Безпека та розвиток: засади. – *Щорічник СППІ 2015*, підрозділ I розділу 8.

²⁰ Aid World Security Database, Security incident data, <<https://aidworkersecurity.org/incidents/search?start=2015&end=2015&detail=1>>.

²¹ 'Kunduz bombing: MSF demands Afghan war crimes probe', BBC News, 7 Oct. 2015; Calamur, K., 'What happened in Kunduz? Doctors without borders says it's "quite hard to understand and believe" that its hospital in the Afghan city was mistakenly hit by the US', The Atlantic, 5 Nov. 2015.

госпіталь працював згідно з власними внутрішніми правилами та під захистом МГП – головне, всередині госпіталю не було зброї чи озброєних бійців. З огляду на розбіжність у звітах, Лікарі без кордонів закликали до розслідування інциденту Міжнародною гуманітарною слідчою комісією (*International Humanitarian Fact-Finding Commission*) – незалежним органом, створеним згідно зі ст.90 Першого додаткового протоколу до Женевської конвенції, – але це неможливо без згоди урядів Афганістану і США.

Кундузький інцидент, разом з іншими випадками насильства проти гуманітарних працівників, зокрема медиків, був у центрі уваги 32-ї Міжнародної конференції Червоного хреста та Червоного півмісяця (ЧХЧП, *Red Cross and Red Crescent*) у грудні 2015р. (проводиться кожні чотири роки)²². Ухвалено 10 резолюцій, у т.ч. спрямованих на зміцнення МГП, реагування на сексуальне й гендерне насильство, захист під час надання медичних послуг і гарантування безпеки гуманітарних працівників-волонтерів²³. Останнє передбачало звітування про життя заходів у рамках проекту “Охорона здоров’я в умовах небезпеки” (*Health Care in Danger*) з забезпечення надання медичних послуг під час конфліктів та в інших пов’язаних з насильством ситуаціях, включно з подальшим забезпеченням захисту медичних місій згідно з МГП²⁴. Але, хоча делегати конференції підтвердили свою відданість МГП, пропозиція стосовно нового механізму дотримання була відхилена. Натомість делегати надали перевагу чотирирічному міжурядовому процесу пошуку шляхів покращення дотримання МГП, що має бути представлений на наступній конференції у 2019р.²⁵

Упродовж 2015р. гуманітарні організації та організації з розвитку готувалися до першого Світового гуманітарного саміту, що мав відбутися у Стамбулі в травні 2016р. під головуванням Генерального секретаря ООН і за координації УКГП ООН²⁶. Як свідчать наведені вище приклади надзвичайних ситуацій, перед гуманітарною спільнотою стоять нові серйозні проблеми. Тому на цю зустріч були винесені досить амбітні цілі: (а) відновити і зміцнити відданість гуманності та універсальності гуманітарних принципів; (б) ініціювати комплекс конкретних заходів і зобов’язань, спрямованих на надання країнам і громадам можливостей краще готуватися до криз, реагувати на них та зміцнити стійкість до потрясінь; (в) обмінятися новими підходами та найкращими практиками, які б могли допомогти рятувати життя людей у всьому світі, поставити в центр гуманітарної діяльності та полегшення страждань людину.

²² Учасниками конференції є представники МКЧХ, національних товариств ЧХЧП, Міжнародної федерації товариств ЧХЧП і держави-учасниці Женевські конвенції.

²³ International Committee of the Red Cross, 32nd International Conference: Resolutions, bulletins and reports, 5 Jan. 2016.

²⁴ Див. Міланте (посилання 19).

²⁵ МКЧХ, <<http://rcrcconference.org/>>.

²⁶ World Humanitarian Summit <<https://www.worldhumanitariansummit.org/>>.

III. Розвиток і безпека людини в Афганістані

РІЧАРД ГІАСІ

Попри певні покращення у сфері безпеки людини після втручання міжнародного співтовариства наприкінці 2001р., афганське населення у 2015р. жило в умовах високої фізичної і психологічної небезпеки. В Азії Афганістан має найменший ВВП на душу населення і найнижчий показник Індексу людського розвитку (*Human Development Index, HDI*)¹. Сучасна афганська держава з часу створення постійно мала проблеми з покращенням безпеки населення. Значною мірою це є наслідком природжено слабкого соціального договору, постійної політичної боротьби та часто деструктивного іноземного втручання. Ці чинники зберігались і в 2015р., що робить реалізацію Цілей сталого розвитку (ЦСР) особливо складним завданням для Уряду та народу Афганістану, а також для спільноти донорів міжнародної допомоги. Багато хто в афганському Уряді національної єдності (*National Unity Government, NUG*) покладав надії на мирний процес у рамках Чотиристоронньої координаційної групи (*Quadrilateral Coordination Group, QCG*) – за участі Афганістану, Китаю, Пакистану і США, – неформально започаткований у 2015р. Участь у цьому процесі Талібану, підтримуваного Пакистаном, і її наслідки могли б вирішити долю *NUG*. Відповідно, це могло б вплинути на політичну стабільність Афганістану в короткій і середній перспективі та на вектор його розвитку. В цьому підрозділі розглядаються поточні проблеми розвитку Афганістану, головні пріоритети, визначені *NUG*, і стан безпеки людини у країні.

Афганський контекст

Розуміння проблем розвитку Афганістану вимагає стислого опису афганського контексту. Нестабільність в Афганістані часто виникала внаслідок іноземного втручання та регіонального суперництва, що певною мірою є наслідком статусу внутрішньоконтинентальної держави з суттєвими етнічними взаємовпливами із сусідами. З часів утворення сучасної афганської держави вона приблизно кожні 20 років ставала об'єктом конфліктів внутрішнього чи зовнішнього походження, що зумовлювало майже постійну небезпеку для афганського народу. Це також спричинило фрагментацію суспільства, в якому “менталітет виживання” для багатьох людей переважає розуміння національних інтересів.

Зусилля з підтримки розвитку з боку очолюваної США міжнародної коаліції втручання у 2001р. треба було починати мало не з нуля за умов глибокої соціально-економічної неоднорідності у країні, перетинання вкрай суперечливих геостратегічних інтересів у регіоні і слабких регіональних економічних зв'язків. Після втручання міжнародне співтовариство було змушене

¹ World Bank, ‘World Bank Data: GDP per capita’, [n.d.]; UNDP, *Human Development Report*, ‘2015:statistical annex’, [n.d.].

працювати в афганському контексті, пов'язаному з традиційними уявленнями про децентралізоване врядування, сильною етнічною і племінною спорідненістю, глибоко вкоріненими і складними системами релігійних вірувань, переплетених з місцевими звичаями, а також з обмеженою роллю жінок. Ці чинники домінують у сільських районах країни із 75% населення².

Однак справа не лише в тому, що афганці не зуміли скористатись “золотим шансом прогресу” – доступом до грошової, технічної та військової підтримки міжнародного співтовариства. Міжнародне співтовариство зробило багато невдалих кроків у підтримці державотворення та розвитку: частково – внаслідок нерозуміння афганського контексту, частково – через недооцінку “подвійних стандартів” ряду позарегіональних гравців у сприянні стабільності і прогресу в Афганістані³. Афганістан, таким чином, залишається нестабільним і небезпечним місцем.

У 2015р. принаймні 6,3 млн. афганців продовжували зазнавати впливу широкомасштабного конфлікту. Станом на вересень 2015р., там було 197 тис. внутрішньо переміщених осіб – на 64% більше, ніж у 2014р., – деякі з яких оселилися в межах країни, але багато згодом виїхали за кордон⁴. Попри певний регрес безпеки і триваючу економічну стагнацію, 2015р. приніс деякі позитивні зміни, які можуть означати розрив з минулим: (а) ще одна спроба розпочати будівництво газопроводу Туркменістан-Афганістан-Пакистан-Індія (*TAPI*); (б) вступ Афганістану до Світової організації торгівлі (*COT*, *World Trade Organization, WTO*), який має бути ратифікований афганським Парламентом у середині 2016р.; (в) розвиток зв'язків і діалогу між *NUG* і позарегіональними гравцями для розгляду спільних загроз безпеці і шляхів підтримки організованого самими афганцями “мирного процесу, спрямованого на збереження єдності, суверенітету та територіальної цілісності Афганістану”⁵.

Пріоритети розвитку від Уряду національної єдності

Хоча міжнародне співтовариство спромоглося майже з нуля побудувати в Афганістані органи врядування, але брак кадрів і повсюдна клептократична ментальність на всіх рівнях центральної, регіональної і місцевої влади підривають розвиток країни⁶. “Перелік того, що потрібно зробити” у 2015р. для

² World Bank, ‘World Bank Data: rural population’, [n.d.].

³ Del Castillo, G., *Guilty Party: The International Community in Afghanistan*, (Xlibris: Bloomington, IN, 2014).

⁴ Humanitarian Response, *Humanitarian Needs Overview: Afghanistan, 2016* (UNOCHA: Afghanistan, Nov. 2015).

⁵ Про спільну заяву *QCG*, див.: ‘Four-nation meeting calls for immediate talks between Afghan govt, Taliban’, *Xinhua*, 12 Jan. 2016.

⁶ У 2015р. Афганістан знов опинився на дні (166 місце з 168 країн) у рейтингу доброчесності *Transparency International*. Див.: *Transparency International, National Integrity System Assessment: Afghanistan 2015*; див. також: *Asia Foundation, Afghanistan in 2015: A Survey of the Afghan People*, 2015. Під час опитування 89,9% респондентів заявили, що у 2015р. корупція була повсякденним явищем – це найвищий відсоток з 2004р. З 2013р. відчуття корупції у суспільстві постійно зростає.

розвитку Афганістану залишався великим, а перспективи успіху і стійкого розвитку по багатьох позиціях цього переліку є взаємозалежними. Звідси постає питання пріоритетів. Зрозуміло, що головним організатором, гарантом правової системи, монополістом законного застосування сили та центром визначення зовнішньої політики є *NUG* на чолі з Президентом А.Гані (*Ashraf Ghani*) та Прем'єр-міністром А.Абдуллою (*Abdullah Abdullah*). У 2015р. діяльність *NUG* з урядування та державотворення була не завжди безпроблемною. Згуртованість *NUG* і його відданість відбудові країни будуть у 2016р. і пізніше вирішальними факторами стабільності, розвитку та безпеки людини у країні.

Міжнародна гуманітарна допомога не може суттєво вплинути на глибинні причини небезпеки людини в Афганістані: сутність гуманітарної допомоги полягає в полегшенні симптомів, а не в усуненні причин. Пряма фінансова допомога афганському Уряду була й залишається обмеженою. Це є наслідком насамперед прогнилої адміністрації колишнього Президента Карзая (*Karzai*), а також нездатності *NUG* навести лад у себе вдома. Хоч особливих сумнівів у відданості реформам керівників *NUG* немає, але переважна більшість урядовців не зраджують клептократичним звичкам. Як наслідок, *NUG* має обмежені можливості з розв'язання проблем у сфері розвитку та гуманітарній сфері⁷.

3 вересня 2014р. *NUG* з більшим чи меншим успіхом зосередився на трьох моментах. По-перше, з метою покращення врядування і протидії нестримній корупції він спробував посилити кадровий потенціал урядового апарату шляхом призначення на керівні посади чиновників переважно за критерієм компетентності. По-друге, він намагався покращити безпекову ситуацію через удосконалення обміну розвідувальною інформацією і координації дій шляхом активних заходів з подолання безладу та започаткування мирного процесу в надії на зниження інтенсивності збройного конфлікту з Талібаном. По-третє, він прагнув збільшити урядові надходження, насамперед заохочуючи розвиток регіональної енергетики, торгівлі і транспорту.

Підвищення якості урядового апарату

Посилення кадрового потенціалу урядового апарату виявилось складним завданням з двох причин. По-перше, спонсори і впливові політичні гравці, які підтримували А.Гані та особливо А.Абдуллу, очікували за свою підтримку високих посад в Уряді, але угода про розподіл влади між Гані та Абдуллою змусила їх задовольнитися лише часткою призначень на такі посади. По-друге, в Афганістані політична традиція призначення етнічних і племінних керманічів є сильнішою за вимоги компетентності. Ці два чинники затримали створення кабінету (не завершено до кінця 2015р.) попри обіцянку *NUG* зробити це впродовж 45 днів після інаугурації. Як мінімум, було прибрано “завжди підозрюваних” – міністрів, яким адміністрація Карзая

⁷ Chayes, S., *Thieves of State: Why Corruption Threatens Global Security* (W.W.Norton & Co.: New York, 2015).

дозволяла “мандрувати” міністерствами. В апараті з’явилося багато молодих і перспективних посадовців, але на рівні провінцій більшість посад залишалися вакантними.

Намагаючись поступово трансформувати афганську державу-рантє часів Карзая – не першу в сучасній афганській історії – Президент Гані посів безкомпромісну позицію стосовно корупції. На практиці, однак, було вжито лише окремих заходів, у т.ч. звільнення кількох некомпетентних посадовців з керівних посад, обмеження витрат і підвищення прозорості та покращення нагляду у процесах закупівель. Чіткої стратегії боротьби з корупцією не було, і *NUG* доведеться багато зробити для заохочення старанності, підвищення лояльності та покарання корупційних дій. Зокрема, розсадником корупції вважається Парламент⁸. Тому, навіть якщо мирні переговори будуть успішними, то політична (не)зацікавленість, корупція і неефективність залишатимуться серйозними перешкодами для сталого розвитку країни.

Безпека та мирні переговори

Конфлікт в Афганістані є виразом зіткнення принципово відмінних інтересів та ідеологій афганського Уряду, який підтримується міжнародним співтовариством, і різних недержавних зброєних угруповань, до головних з яких належать Талібан, підпорядкована йому мережа Хаккані (*Haqqani*), нова Ісламська держава Хорасан (ІД-Х) і ряд інших організованих і часто екстремістських груп⁹. Конфлікт між афганським Урядом і Талібаном став грою з нульовою сумою, в якій не виграє жодна зі сторін. Така динаміка, якщо нічого не зміниться, може тривати роками. Насправді, Талібан не має сил повалити Уряд чи повторити свій успіх 1990-х років, але він відволікає багато уваги й ресурсів Уряду та перешкоджає соціально-економічному прогресу.

Безпека держави та людини взаємопов’язані. Уряд, який активно здійснює політику сталого соціально-економічного розвитку, намагається підвищити прозорість та ефективність урядового апарату, може сподіватися на більшу підтримку та, зі свого боку, вимагати сплати податків, надходження від яких він вкладає в суспільне благо. Президент Гані не гаяв часу для відбудови країни та підтримки політичної стабільності. Невдовзі після інаугурації він відвідав Китай, ОАЕ, Пакистан і Саудівську Аравію з метою заручитися підтримкою мирного процесу, а також зробив кілька сміливих кроків з нормалізації історично напружених відносин з Пакистаном, що погіршилися за президентства Карзая.

Тим часом сутички між Урядом і Талібаном у 2015р. загострились. У 2014-2015рр. Талібан домігся серйозних успіхів: у жовтні 2015р. ООН

⁸ Kolenda, C.D., ‘Dismantling the world’s top kleptocracy is a key challenge for Afghanistan’, *Foreign Policy*, 20 Oct. 2014.

⁹ ІД-Х – гілка воєнізованого угруповання Ісламська держава (ІД), що діє в Афганістані та Пакистані. У січні 2015р. ІД-Х оголосила про свою появу та мету: поширення халіфату ІД шляхом створення “Провінції Хорасан” – історичного регіону, до якого належать частини сучасного Афганістану та Пакистану. Про ІД див. також підрозділ II розділу 2 цього видання.

класифікувала майже половину районів країни як зони з “високими” чи “вкрай високими” ризиками – такого не було впродовж конфлікту з 2001р.¹⁰ Талібан просунувся зі свого традиційного осередку на півдні країни майже на всіх напрямках від Кабулу.

Напади посилились, а у вересні 2015р. кількасот бойовиків Талібану змогли близько 15 днів утримувати північне місто Кундуз, п’яте за розмірами у країні¹¹. Цей факт означав наближення бойових дій до цивільного населення міст, що завдало серйозного психологічного удару по *NUG* – Талібан уперше після міжнародної інтервенції у 2001р. спромігся захопити велике місто. Це також довело, що Талібан має на півночі сильніші позиції, ніж вважалось раніше. Захоплення Кундузу показало потребу продовження присутності міжнародних сил в Афганістані для надання тактичної та авіаційної підтримки. Напад також висвітлив справжні наміри Талібану: замість порядку та шаріату, про які він твердить, жителі Кундузу в ті кілька днів, коли Талібан контролював місто, перетворилися на об’єкти насильства, тортур, вбивств, гвалтування, грабунку, вигнання з осель¹².

Офіційні мирні переговори, яким передували ряд неофіційних зустрічей представників афганському Уряду та Талібану в Китаї, Норвегії і Катарі, стартували на початку липня 2015р., коли Пакистан прийняв їх перший раунд в м.Моррі (*Murree*) поблизу Ісламабаду¹³. На них були присутні представники афганського Уряду і Талібану. Другий раунд переговорів було затримано через оголошення про смерть духовного лідера Талібану мулли М.Омар (*Mohammed Omar*), хоча це сталося двома роками раніше. Вважається, що відтоді Талібан очолює права рука мулли Омара, мулла А.М.Мансур (*Akhtar Mohammad Mansour*), але в його здатності контролювати низову ланку є серйозні сумніви¹⁴. Схоже, всередині Талібану точиться запекла міжфракційна боротьба, і не всі фракції підтримують муллу Мансура та його очевидну схильність до мирних переговорів¹⁵. Здається, що ряд помітних фігур зробили вибір на користь ІД-Х, яка набирає силу у східній провінції Нангархар. Наразі неясно, чи буде Талібан представлений на наступних мирних переговорах, і якщо так, то якими фракціями.

Продовження насильства та стурбованість перспективами зростання небезпеки в усьому регіоні призвели до запровадження *QCG*. Мирний процес передбачає три головні елементи: попередні переговори, прямі мирні переговори та виконання домовленостей. *NUG* сподівається на швидкий процес, але на цьому етапі важко робити якісь оцінки.

¹⁰ Nordland, R. and Goldstein, J., ‘Afghan Taliban’s reach is widest since 2001, UN says’, *New York Times*, 11 Oct. 2015.

¹¹ ‘Poor leadership blamed for Kunduz fall: report’, *Al Jazeera*, 21 Nov. 2015.

¹² Amnesty International, ‘Afghanistan: harrowing accounts emerge of the Taliban’s reign of terror in Kunduz’, 1 Oct. 2015.

¹³ ‘The one-eyed man who was king’, *The Economist*, 1 Aug. 2015.

¹⁴ Miller, M.E., ‘The new Taliban leader whose shadow hangs over Afghan peace talks’, *Washington Post*, 10 Jan. 2016.

¹⁵ Miller (посилання 14).

Покращення стану економіки

Сумніви в ефективності і стабільності *NUG*, у результатах мирного процесу, а також розчарування темпами економічних реформ створювали у 2015р. несприятливий бізнес-клімат. Виведення переважної частини іноземних військ і скорочення дипломатичної та міжнародної гуманітарної присутності боляче вдарили по економіці. Економічне зростання у 2015р. прогнозувалося на рівні 1,9% – що недостатньо для утримання наявного рівня доходів за умов зростання чисельності населення на 2,7%¹⁶. Ринок праці щороку поповнюється півмільйоном нових учасників¹⁷.

На легітимність *NUG* негативно вплинули безробіття, а ще більше – погані результати економічних реформ, особливо у приватному секторі. Так, у рейтингу легкості ведення бізнесу (*Ease of Doing Business*) Світового банку (*World Bank*) Афганістан у 2015р. посів 175 місце зі 189 країн¹⁸. Доступ до економічних ресурсів залишається вкрай нерівним, і досягнення ЦСР 1.4 – “До 2030р. забезпечити, щоб усі чоловіки та жінки, особливо незаможні й уразливі, мали рівні права на економічні ресурси...” – вимагатиме неймовірних зусиль¹⁹.

NUG доведеться одночасно з мирним процесом оздоровлювати хворий приватний сектор – ставка на один лише мирний процес була б занадто ризикованою, якщо він не дасть очікуваних вигод²⁰. Поки що, однак, *NUG* зосередився на регіональних зв'язках і таких трубопровідних проектах, як *TAPI*, з метою як підвищення участі всього регіону в забезпеченні стабільності Афганістану, так і збільшення урядових надходжень. Чи спрацює ця стратегія, буде видно.

Ситуація з безпекою людини

Безпека та небезпека людини є відносними поняттями: для середньостатистичного афганця небезпеку становлять насамперед терористичні акти, організована злочинність, побутове насильство і хронічне безробіття. Спільним для всіх афганців, незалежно від ситуації, є природне прагнення безпеки та передбачуваності, але 8,1 млн. з них досі гостро потребують гуманітарної допомоги²¹.

Соціальне розшарування та бідність з 2001р. загострилися. Постійна небезпека, екстремізм і бідність виявили соціальні, етнічні, політичні й економічні проблеми, зламали традиційні системи безпеки та механізми протидії. Поширилися гендерні дискримінація і насильство – і як безпосередні

¹⁶ Ghiasy, R., Zhou, J. and Hallgren, H., *Afghanistan's Private Sector: Status and Ways Forward* (SIPRI and International Council of Swedish Industry: Stockholm, Oct. 2015), p.27.

¹⁷ Afghan Central Statistics Office, *National Risk and Vulnerability Survey, 2011-12* (CSO: Kabul, 2014).

¹⁸ World Bank, *Ease of Doing Business in Afghanistan, 2015-16*, [n.d.].

¹⁹ Див. огляд Цілей сталого розвитку у підрозділі I цього розділу.

²⁰ Ghiasy, Zhou and Hallgren (посилання 16).

²¹ Humanitarian Response (посилання 4).

інструменти, і як опосередковані наслідки конфлікту. Небезпека людини також є прямим наслідком затяжного конфлікту, а її головними джерелами є саморобні вибухові пристрої, напади смертників, а також цілеспрямовані та незаконні вбивства, сексуальне насильство. Зберігаються численні проблеми з безпекою людини в найширшому її розумінні: свобода від страху, свобода від злиднів, свобода жити гідно²². На сесії ГА ООН 25 вересня 2015р. А.Абдулла слушно зазначив, що Афганістану насамперед треба працювати над рештою ЦРТ, але водночас заявив, що *NUG* має тверду політичну волю спробувати досягти до 2030р. ЦСР²³. Однак, як зазначено у підрозділі I, Афганістан належить до вузького кола країн, у яких вразливість, надзвичайні ситуації і насильство поєднуються, отже для забезпечення миру та реалізації ЦСР йому треба пройти довший шлях.

Далі в цьому підрозділі докладніше розглядається стан безпеки людини в Афганістані в семи ключових сферах: економічна безпека, продовольча безпека, безпека здоров'я, екологічна безпека, особиста безпека, безпека громад і політична безпека²⁴.

Економічна безпека

Економічна безпека вимагає гарантованого базису доходу – як правило, від продуктивної оплачуваної роботи або, на крайній випадок, від державної системи соціальної фінансової підтримки, – чого в Афганістані немає²⁵. За умов тривалого конфлікту економіка Афганістану зазнала системного краху, що зробило країну однією з найбільш вразливих у світі – попри те, що США витратили на неї більше коштів, ніж на всю Європу після Другої Світової війни в рамках Плану Маршалла²⁶. В Афганістані економічна небезпека залишається поширеним явищем, а вплив новостворених офіційних економічних інститутів країни – обмеженим²⁷. За оцінками, 80-90% усієї економічної діяльності досі ховається в тіні²⁸. Прибуткові міжнародні контракти 2002-2014рр. лишилися в минулому, безробіття буває. Згідно з дослідженнями Центрального статистичного бюро Афганістану (*Afghan Central Statistics Office*), лише третина населення працездатного віку у 2015р. вважалась економічно активною²⁹.

²² Mack, A., 'A Signifier of Shared Values', *Security Dialogue*, vol.35, no.3 (Sep. 2004); United Nations, General Assembly, *2005 World Summit Outcome*, A/RES/60/1, 24 Oct. 2005.

²³ Afghan Government, Office of the Chief Executive, Transcript of His Excellency Dr Abdullah Abdullah, Statement at the United Nations General Assembly, 28 Sep. 2015.

²⁴ Визначення Програми розвитку ООН, див.: United Nations Development Programme (UNDP), *Human Development Report* (Oxford University Press: New York, 1994).

²⁵ UNDP (посилання 24), p.25.

²⁶ За Планом Маршалла за чотири роки одержувачам сплачено \$103,4 млрд. – проти \$104 млрд. Афганістану з кінця 2001р. до середини липня 2014р. (обидві суми – в реальних цінах у доларах США з урахуванням інфляції): див.: Special Inspector General for Afghanistan Reconstruction (SIGAR), *Quarterly Report to the United States Congress*, (SIGAR: Arlington, VA, 30 July 2014), p.5.

²⁷ SIGAR (посилання 26).

²⁸ Ghiasy, Zhou and Hallgren (посилання 16), p.11.

²⁹ Afghan Government, *Kabul Province: Socio-demo graphic and Economic Survey Highlights* (Afghan Central Statistics Office (CSO): Kabul, 2015), p.6.

Близько 36% населення живуть нижче рівня бідності³⁰. Захист інвестицій і права робітників забезпечити важко, тому зберігається традиція залежності виживання від родичів. Переважна більшість робочої сили – 60% у містах Афганістану і близько 70% в афганських селах – зайнята в сільському господарстві: багато підприємств є сімейними і працюють на межі виживання³¹. Без передових технологій багато з цих підприємств залишаються залежними від погоди, їх продуктивність падає³². Заради покращення економічної безпеки та викорінення впродовж наступних 15 років крайньої бідності, як визначено в ЦСР, *NUG* має запропонувати оригінальні і сміливі економічні заходи.

Продовольча безпека

Після втручання міжнародного співтовариства у 2001р. повернення афганців, переважно з Ірану та Пакистану, і швидке зростання населення викликали в багатьох частинах країни продовольчу небезпеку. Приблизно кожен четвертий, або 7,3 млн. афганців, наразі відчувають помірну продовольчу небезпеку (споживаючи менше 2 100 кілокалорій на добу). Особливо гостро ця проблема відчувається серед сільського та кочового населення³³. На піку “голодного сезону” – періоду, коли нового врожаю ще немає, а старі запаси сільськогосподарської продукції виснажуються, – число афганців, які відчувають крайній дефіцит продуктів харчування, становить 1,5 млн., або близько 5,9% населення³⁴.

Мільйон дітей і кожна десята вагітна жінка або мати-годувальниця недоїдають³⁵. Тому виконати ЦСР 2 – “Покінчити з голодом, досягти продовольчої безпеки та кращого харчування, заохочувати ресурсозберігаюче сільське господарство” – буде дуже важко.

За відсутності достатнього для насичення внутрішнього продовольчого ринку попит і надалі задовольняється переважно шляхом імпорту основних продуктів, насамперед з Ірану, Китаю, Казахстану та Пакистану, або за рахунок міжнародної гуманітарної допомоги. Імпортні продукти розподіляють переважно в містах. Реформа сільського господарства стартувала дуже повільно, а багатьом програмам міжнародної допомоги бракує координації, далекоглядності та комплексності, тому говорити про помітні і тривалі результати зарано. Замало інвестицій спрямовуються в розвиток морозильного обладнання, тепличного господарства, переробної промисловості, що могло б суттєво змінити внесок самої країни у продовольчу безпеку³⁶. Крім того, для найменш захищених афганців виробництво на продаж наразі є

³⁰ Afghan Government, *National Risk and Vulnerability Survey, 2011-12* (Afghan CSO: Kabul, 2014).

³¹ Afghan Ministry of Economy, ‘Afghanistan’s job challenge’, [n.d.].

³² Afghan National Environmental Protection Agency, ‘Afghanistan initial national communication to the United Nations Framework Convention on Climate Change’, 2012.

³³ United Nations, Food and Agriculture Organization (FAO), ‘Seasonal food insecurity on the rise in Afghanistan’, 10 Sep. 2015.

³⁴ FAO (посилання 33).

³⁵ Humanitarian Response (посилання 4).

³⁶ Ghiasy, Zhou and Hallgren (посилання 16).

значно менш привабливим – за умов, коли вони не здатні забезпечити навіть власне виживання³⁷.

Безпека здоров'я

Безпека здоров'я має гарантувати мінімальний захист від хвороб і нездорового способу життя. Ситуація з охороною здоров'я в Афганістані є однією з найгірших у світі; це одна з двох країн (друга – Пакистан), що залишаються розсадниками епідемії поліомієліту³⁸. Афганське населення також досі страждає на ряд інших захворювань, зокрема на туберкульоз, яких можна уникнути завдяки щепленню³⁹. За даними Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ, *United Nations International Children's Emergency Fund, UNICEF*), 55% афганських дітей віком до п'яти років через хронічне недоїдання не можуть розвинути свої фізичні та розумові здібності⁴⁰. Згідно з оцінками 2013р., в Афганістані 1,3-1,6 млн. осіб вживали наркотики, а 2,65% населення – опіати⁴¹. В одному із загальнонаціональних токсикологічних досліджень припускається, що у 2015р. їх число майже подвоїлося⁴².

Десятиліття конфлікту, байдуже ставлення та недофінансування національної інфраструктури охорони здоров'я завдали їй серйозної шкоди. Попри деякий прогрес, заходи міжнародного співтовариства з розвитку охорони здоров'я не є скоординованими, а іноді – повністю відірваними від національних інститутів і політики охорони здоров'я⁴³. Понад 80% населення живуть у слабorozвинених сільських районах, медичні послуги в селах Афганістану залишаються обмеженими. Так, лише 27% афганців у селі мають доступ до чистої питної води й ще менше – до санітарних послуг⁴⁴. Хоча статистичні дані різняться, заклади охорони здоров'я розташовані по країні нерівномірно, близько 40% населення проживає в районах, не охоплених державними медичними послугами⁴⁵. За даними *USAID*, майже 57% населення живе на відстані години їзди від медичного закладу, але якість цих закладів і наявність медичного персоналу та ліків дуже різняться⁴⁶. Крім того, брак інфраструктури, погані системи інформування, загрози організованої злочинності та безладу ускладнюють доступ до медичних закладів, а хронічний брак кваліфікованих медиків, особливо медсестер і санітарок, становить величезну проблему⁴⁷.

³⁷ Kantor, p. and Pain, A., 'Rethinking poverty reduction in Afghanistan', *Afghanistan Research and Evaluation Unit (AREU)*, Policy Note Series (Oct. 2011).

³⁸ World Health Organization (WHO), Poliomyelitis, Fact sheet no. 114 (Oct. 2015).

³⁹ WHO, Afghanistan [n.d.], <<http://www.who.int/countries/afg/en/>>.

⁴⁰ UNICEF, Afghanistan: Health and nutrition, [n.d.], <http://www.unicef.org/afghanistan/health_nutrition.html>.

⁴¹ Afghan Ministry of Counter Narcotics, Afghanistan Drug Report 2013.

⁴² Rasmussen, S. E., 'Cold turkey and shackles: How Afghan "clinic" helps drug addicts', *The Guardian*, 1 June 2015.

⁴³ Ghiasy, Zhou and Hallgren (посилання 16).

⁴⁴ United States Agency for International Development (USAID), 'Afghanistan: rural water, sanitation and hygiene', Fact sheet, Mar. 2016.

⁴⁵ Humanitarian Response (посилання 4).

⁴⁶ USAID, 'Afghanistan: health', 28 Mar. 2016, <<https://www.usaid.gov/afghanistan/health>>.

⁴⁷ FAO (посилання 33).

Екологічна безпека

Афганістан є вразливим до землетрусів, повеней, посух, оповзнів і лавин. Тривалий конфлікт в Афганістані та погане розпорядження природними ресурсами суттєво підірвали базу екологічних ресурсів країни. Необмежений випас худоби та незаконна вирубка лісу підвищили ризики посух і знизили продуктивність сільського господарства. Вразливість до стихійних лих, особливо тривалих посух, також обмежила доступ до питної води та іригації. Це зумовлює додаткове навантаження на економіку та розвиток в Афганістані, враховуючи його переважно сільське населення та домінування сільсько-господарських і тваринницьких джерел доходів. Через землетрус 26 жовтня 2015р. понад 127 тис. осіб потребували тієї чи іншої гуманітарної допомоги, на додачу до близько 200 тис. осіб, які щороку страждають від стихійних лих⁴⁸. Враховуючи нинішні адміністративні можливості країни та пріоритет інших, більш нагальних проблем, до 2030р. виконати завдання ЦСР 15 – “Захищати, відновлювати й заохочувати раціональне використання земних екосистем, дбайливо розпоряджатися лісами, боротися з опустелюванням, зупинити та подолати деградацію земель і зупинити втрату біологічного розмаїття” – навряд чи вдасться.

Особиста безпека

Особиста небезпека в Афганістані є наслідком організованої злочинності та сутичок між збройними угрупованнями, а також протиурядових дій Талібану та відносно нової ІД-Х. Місія допомоги ООН в Афганістані (*United Nations Assistance Mission in Afghanistan, UNAMA*) у 2015р. зафіксувала 11 002 цивільні жертви (3 545 загиблих і 7 457 поранених). Це на 4% більше за попередню рекордну кількість цивільних жертв у 2014р.⁴⁹

Насильство доповнюється поширенням зброї у країні, де в обігу перебуває, за оцінками, 2 млн. одиниць зброї⁵⁰. Прояви неорганізованої злочинності у вигляді сутичок з приводу землі чи бізнесу є такими ж поширеними, як і побутове насильство. Число цивільних, загиблих внаслідок конфлікту після втручання 2001р., оцінюється в понад 26 тис. осіб, що підтверджує статус країни як небезпечного місця⁵¹. У 2013-2014рр. кожен четвертий або зазнав насильства, або його зазнав член родини чи знайомий – у багатьох випадках з фатальними наслідками⁵². Разом з намаганнями *NUG* обмежити насильство, спричинене тероризмом та організованою злочинністю, та на

⁴⁸ Humanitarian Response (посилання 4).

⁴⁹ UNAMA and United Nations High Commissioner for Human Rights (UNHCHR), Afghanistan Annual Report 2015: Protection of Civilians in Armed Conflict, Feb. 2016.

⁵⁰ United Nations, Security Council, ‘First report of the Analytical Support and Sanctions Implementation Monitoring Team submitted pursuant to resolution 1988 (2011) concerning the Taliban and associated individuals and entities’, S/2012/683, 30 May 2012, para. 19.

⁵¹ Watson Institute for International and Public Affairs of Brown University, ‘Costs of war: Afghan civilians’, <<http://watson.brown.edu/costsofwar/costs/human/civilians/afghan>>, accessed 28 Aug. 2015.

⁵² *Médecins Sans Frontières (MSF)*, Between rhetoric and reality: The ongoing struggle to access healthcare in Afghanistan (*MSF: Brussels, Feb. 2014*).

фоні непевних перспектив безпеки й економічного зростання продовжується тенденція відпливу афганців з країни. Майже 10% населення Афганістану (2,59 млн. осіб) до кінця 2014р. стали біженцями⁵³. Крім того, внаслідок конфлікту і стихійних лих в Афганістані, станом на липень 2015р., нараховувалося 847 872 внутрішньо переміщених особи⁵⁴.

Безпека громад

Шийтська меншина хазарейців в Афганістані давно зазнає переслідувань. Ряд викрадень і вбивств хазарейців у 2015р. викликали побоювання, що цю меншину свідомо обирають мішенню. Є свідчення, що за деякими нападами стояла ІД-Х, що виглядає правдоподібним, враховуючи історію її нападів на шийтів в інших районах країни⁵⁵. Також вважається, що регіональні та позарегіональні держави, особливо Іран, Пакистан і Саудівська Аравія, провокують напруженість між громадами у країні⁵⁶. Афганістан є ареною постійного суперництва Індії і Пакистану, а останній також надає притулок Талібану. Хоча доказів бракує, вважається, що Іран і Саудівська Аравія продовжують втручання в Афганістані, використовуючи напівурядові організації та інші установи⁵⁷. Залишається почекати та побачити, яким чином на цю динаміку зможуть вплинути мирний процес і скасування економічних санкцій проти Ірану.

Політична безпека

Хоча в афганській Конституції прописані права людини, але навіть головні з них досі не гарантовані. Погіршення загальної ситуації з дотриманням прав людини у країні спричинили також непевність потрійних – політичних, військових та економічних – перетворень у країні у 2014р., зростання тиску з боку повстанців Талібану та поява ІД-Х. Це проявилось у невибіркових нападах, внаслідок яких гинули цивільні, в безкарності наруг афганських сил безпеки над цивільними, в т.ч. журналістами, та в системних загрозах правам жінок, що повністю суперечить завданням ЦСР 5 – “Досягти гендерної рівності та забезпечити права всіх жінок і дівчат”. Хоча *NUG* підтвердив відданість правам людини, але він не захистив жодну зі згаданих груп. Ця ситуація є особливо загрозливою для жінок, оскільки корупція, безкарність, недотримання закону дедалі більше підривають їх права. Упродовж 2015р. тривали викрадення, тортури та позасудові страти з боку афганських військових і поліції⁵⁸.

⁵³ United Nations High Commissioner for Refugees, ‘Worldwide displacement hits all-time high as war and persecution increase’, 18 June 2015.

⁵⁴ Internal Displacement Monitoring Centre, Afghanistan Data Site, [n.d.].

⁵⁵ Jacinto, L., ‘Has the caliphate come to Kabul?’, Foreign Policy, 23 Mar. 2015.

⁵⁶ Див., наприклад: Steinberg, G. and Woermer, N., Sources of Tension in Afghanistan and Pakistan: A Regional Perspective Exploring Iran & Saudi Arabia’s Interests in Afghanistan & Pakistan, Stakeholders or Spoilers—A Zero Sum Game? Part 1: Saudi Arabia, Stiftung Wissenschaft und Politik (SWP), Apr. 2013.

⁵⁷ Stiftung Wissenschaft und Politik (посилання 56).

⁵⁸ Human Rights Watch, World Report 2016 (Human Rights Watch: New York, 2016).

Висновки

Попри ряд невдач у сфері безпеки та економічну стагнацію, 2015р. засвідчив певні відчутні успіхи *NUG* у сфері безпеки та в регіональному економічному співробітництві, які, теоретично, можуть стати конструктивними рушіями змін. Однак Афганістану треба пройти довгий шлях, аби гарантувати стійку безпеку в кожній із семи сфер безпеки людини чи наблизитися до виконання багатьох цілей сталого розвитку до 2030р. Безпека людини в Афганістані – це не лише припинення війни та конфлікту, але й забезпечення афганському народу можливості зменшити небезпеку та підвищити передбачуваність у якнайширшому сенсі. Це означає, що навіть якщо нинішній мирний процес покладе край конфлікту з головною недержавною екстремістською організацією в Афганістані, Талібаном, то нинішньому урядовому апарату доведеться “очиститися”, реорганізуватись і запровадити на всіх рівнях належний кадровий менеджмент. Крім того, потрібні будуть чіткі стратегії економічного зростання з цілями, що піддаються оцінці. Урядовому апарату треба буде підвищити рішучість, дієвість своєї роботи та темпи руху до широких реформ, оскільки тривала небезпека для людей може вплинути на політичну стабільність. У короткостроковій перспективі *NUG* має продемонструвати підтвердження успіху.

Допомогою цьому процесу може бути позитивне сприйняття афганцями міжнародної гуманітарної підтримки – за умови її скоординованості між усіма міжнародними та національними зацікавленими сторонами. При цьому необхідна повага до суверенітету Афганістану та відмова від спроб оминати *NUG*. Слід пам'ятати, що міжнародна гуманітарна підтримка та допомога розвитку не можуть усунути фундаментальні загрози безпеці держави та людини в Афганістані. Розвиток зрештою відбувається всередині держави. Ефективний, менш корумпований та відкритий *NUG*, що співпрацює з національними зацікавленими сторонами та міжнародними донорами, є ключем до національного розвитку і стабільності, включно зі спробами реалізувати ЦСР.

10. Інформаційно-комунікаційні технології, кібербезпека і розвиток людини

Загальний огляд

У цьому розділі розглядається зв'язок між доступом до інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ, *information and telecommunication technology, ICT*), кібербезпекою і розвитком людини.

Понад 10 років міжнародні організації, у т.ч. Програма розвитку ООН, Світовий банк і Всесвітній економічний форум, постійно називають ІКТ ключовим інструментом розвитку людини. ІКТ дозволяють примножити соціально-економічні здобутки, адже вони (а) дають людям безпрецедентну здатність набувати здібностей (наприклад, знань і навичок); (б) збільшують здатність людей використовувати ці здібності як у власних інтересах, так і в інтересах усього суспільства. Наразі бракує масштабних емпіричних досліджень, які б системно і всебічно оцінювали вплив доступу до ІКТ на розвиток людини у країнах, що розвиваються. В окремих дослідженнях піддається сумніву думка міжнародних організацій стосовно прогресивної ролі ІКТ, доводячи, що полегшення доступу до ІКТ автоматично не призводить до реального покращення життя населення, а в деяких випадках має руйнівні наслідки, підсилюючи панування та нерівність між різними категоріями громадян, створюючи тим самим напруженість чи конфлікти. Розгляд насамперед зв'язку між доступом до ІКТ та економічним зростанням був предметом масштабних досліджень впливу ІКТ на розвиток. У них фіксується позитивна кореляція між полегшенням доступу до ІКТ та економічним розвитком (підрозділ I).

Доступ до ІКТ може створити нові можливості для розвитку людини; водночас він зумовлює безліч ризиків, що загрожують здатності людини користуватися цими можливостями (підрозділ II). Кіберзлочинність відіграє особливу роль, коли вона безпосередньо заважає здатності людей і компаній повною мірою користуватися вигодами ІКТ, зокрема Інтернету. Небезпека, яку створює кіберзлочинність, загалом дорого коштує національній економіці та економічному розвитку. Тому в міжнародних організаціях з питань розвитку зростає розуміння того, що для забезпечення ефективності і стійкого ефекту ініціатив з розширення доступу до ІКТ в країнах, що розвиваються, необхідно враховувати питання кібербезпеки. Однак, заходи з покращення спроможностей з кібербезпеки у країнах, що розвиваються, можуть і самі створювати ризики для розвитку людини, оскільки інтереси безпеки держави не завжди збігаються з інтересами і правами людини. Методи боротьби з кіберзлочинністю і зміцнення кібербезпеки, зокрема розширення кіберстеження та фільтрування Інтернету, можуть, наприклад, підривати базові права людини й безпеку людини загалом.

Країни, що розвиваються, мають не однакові технічні, політичні та правові можливості для подолання ризиків перетворення доступу до ІКТ

на питання безпеки людини. Міжнародні та національні організації з питань розвитку дедалі більше усвідомлюють потребу поєднання ініціатив з демократизації доступу до ІКТ із заходами зміцнення національних спроможностей з кібербезпеки та цифрових прав людини.

Ініціативи із забезпечення кібербезпеки, як правило, охоплюють політичну та юридичну підтримку (розробка стратегії, процесів, керівних принципів і законів), навчання та технічну допомогу (створення спеціальних установ і груп реагування на комп'ютерні збої) і співробітництво. Міжнародний союз електрозв'язку (*International Telecommunication Union, ITU*) є наразі головним органом з розбудови спроможностей. Цифрові права людини та свобода Інтернету зазвичай підтримуються шляхом прямого сприяння на політичному рівні (зокрема, через закони про конфіденційність і захист даних, а також через стандарти електронного стеження). Втім, попри зусилля кількох організацій, у т.ч. ЄС і Ради Європи, міжнародних стандартів цифрових прав людини досі немає. Визначення стандартів електронного стеження також є спірним питанням, нерозривно пов'язаним з дискусією про управління Інтернетом. Тож останні зусилля були зосереджені на прямому та непрямому обмеженні поширення електронного стеження та цензури у країнах, які могли б використати їх для наступу на права людини. Крім того, започатковані чи готуються ряд ініціатив з безпосереднього розширення можливостей людей шляхом покращення освіти та зміцнення потенціалу із забезпечення безпеки ІКТ (підрозділ III).

ВІНСЕНТ БУЛАНІН

I. Доступ до інформаційно-комунікаційних технологій: потужний інструмент розвитку людини

ВІНСЕНТ БУЛАНІН

Вигоди ІКТ для розвитку людини

Міжнародні організації з питань розвитку розглядають розширення доступу до ІКТ – включно з комп'ютерами, мобільними телефонами, телекомунікаційними мережами та послугами (Інтернет- і цифрові послуги, зокрема банківські, дистанційне навчання, новини он-лайн, соціальні мережі) – як суттєвий потенціал розвитку людини¹. Вважають, що ІКТ можуть сприяти масштабним соціально-економічним перетворенням, які покращать різні сторони життєдіяльності людства – від зменшення бідності до зміцнення демократії². Очікувані вигоди від доступу до ІКТ охоплюють наступне:

1. *Знання та освіта.* Доступ до ІКТ, зокрема до Інтернету, дає безпрецедентні можливості отримати нові навички та робити свідомий вибір.

2. *Зростання продуктивності.* Доступ до ІКТ дозволяє підвищити продуктивність, що покращує умови ведення бізнесу та діяльності державних установ, а також надання медичних та освітніх послуг і тим самим покращує соціально-економічні умови та добробут людей.

3. *Зайнятість.* Доступ до ІКТ прямо й опосередковано створює робочі місця, генеруючи попит на пов'язані з ІКТ товари та послуги: від продажу техніки, технічної підтримки та обслуговування до різноманітних Інтернет-послуг.

4. *Торгівля.* Доступ до ІКТ, зокрема таких цифрових послуг, як мобільний банкінг, надає людям безпрецедентні можливості вести бізнес, у т.ч. у віддалених сільських районах.

¹ Програма розвитку ООН (ПР ООН, *United Nations Development Programme, UNDP*) визначає “розвиток людини” як процес розширення вибору людей і підвищення їх добробуту. За даними ПР ООН, мета розвитку – “не лише збільшувати доходи, але й максимізувати вибір людини, розширюючи права, свободи, можливості та шанси людини, дозволяючи людям прожити довге, здорове і творче життя”. Див.: UNDP, *Human Development Report 2015: Work for Human Development* (UNDP: New York, 2015), p.1. ПР ООН описує далі розвиток людини як “розширення вибору людей, щоб ті жили життям, якого вони бажають. А це набагато більше, ніж економічне зростання, яке є лише засобом – хоч і дуже важливим – розширення вибору людей. Основою розширення вибору є зміцнення людських здібностей – переліку того, що люди можуть робити чи ким вони можуть бути в житті”. Див.: UNDP, *Human Development Report 2001: Making New Technologies Work for Human Development* (UNDP/Oxford University Press: New York, 2001), p.9. Див. також: UNDP, *Human Development Report 1990* (UNDP/Oxford University Press: New York, 1990), p.1. Важливість ІКТ для розвитку була відзначена на Світовому саміті з питань інформаційного суспільства (*World Summit on the Information Society, WSIS*), що відбувся у два етапи: перший – у Женеві, 10-12 грудня 2003р., другий – у Тунісі, 16-18 листопада 2005р. Див. також: World Bank Group, *ICT for Greater Development Impact: World Bank Group Strategy for Information and Communication Technology 2012-2015* (World Bank Group: 15 June 2012); Dutta, S., Geiger, T. and Lanvin, B. (eds), *The Global Information Technology Report 2015: ICTs for Inclusive Growth*, World Economic Forum Insight Report (World Economic Forum: Geneva, 2015).

² Розширення доступу до ІКТ було одним із завдань Цілей розвитку тисячоліття ООН (ЦРТ 8 “Глобальне партнерство заради розвитку”); завдання 8.F закликає: “У взаємодії з приватним сектором забезпечувати вигоди нових технологій, особливо інформаційно-комунікаційних”.

5. *Створення можливостей.* Доступ до ІКТ, зокрема соцмереж, надає людям нові можливості у сфері суспільно-політичної активності. Це стосується отримання та перевірки інформації, а також підвищує згуртованість навколо певних ідей, цінностей та інтересів. Як приклад цього постійно наводять події “арабської весни” 2011р. За Інтернет-повідомленнями, мобільні телефони та соцмережі були важливими інструментами мобілізації мільйонів людей, які виступили на захист прав людини, справедливості та демократичних реформ по всьому Близькому Сходу³.

Схоже, наразі немає масштабних емпіричних досліджень, які б системно та повно оцінювали наслідки доступу до ІКТ для розвитку людини у країнах, що розвиваються. Водночас, думку міжнародних організацій про позитивний потенціал змін ІКТ піддають сумніву окремі дослідники, які стверджують, що доступ до ІКТ автоматично не призводить до соціально-економічних здобутків на місцевому рівні⁴. Ці дослідники вважають, що можлива користь від доступу до ІКТ значною мірою зумовлена конкретним збігом базових когнітивних і соціально-політичних факторів. У деяких випадках розширення доступу до ІКТ не призводило до фактичного покращення життя населення; в інших – воно мало руйнівні наслідки, посилюючи наявні панування та нерівність між різними категоріями громадян, створюючи тим самим напруженість і конфлікти⁵.

Розгляд насамперед зв'язку між доступом до ІКТ та економічним зростанням був предметом масштабних досліджень впливу ІКТ на розвиток⁶. У них фіксується позитивна кореляція між полегшенням доступу до ІКТ та економічним розвитком. Дослідження Глобальним інститутом Мак-Кінсі (*McKinsey Global Institute*) 13 розвинутих економік світу виявило, що на Інтернет припадає в середньому 3,4% їх ВВП і створення 2,6 робочих місць на кожне втрачене внаслідок підвищення технологічної ефективності⁷. Дослідження також виявило, що загальносвітовий внесок Інтернету у ВВП перевищує ВВП Канади чи Іспанії, а світове зростання завдяки Інтернету випереджає зростання ВВП у Бразилії. Крім того, в доповіді Світового банку зазначено, що у країнах з низькими та середніми доходами кожні 10% полегшення доступу до ширококутного зв'язку прискорює економічне зростання на 1,38%⁸.

³ Іноді з цією думкою не погоджуються. Критичну оцінку ролі ІКТ див.: Eriksson, M. et al., *Social Media and ICT during the Arab Spring*, Swedish Defence Research Agency (FOI) Report, FOI-R-3702-SE (FOI: Stockholm, July 2013); Stepanova, E., ‘The role of information communication technologies in the “Arab Spring”’, *Ponar Eurasia Policy Memo*, no.159 (May 2011); Wilson, M. and Corey K.E., ‘The role of ICT in Arab Spring movements’, *Network and Communication Studies*, vol.26, no.3-4 (2012), pp.343-56.

⁴ Avgerou, C., ‘Discourses on ICT and development’, *Information Technologies & International Development*, vol.6, no.3 (Fall 2010), p.7.

⁵ Avgerou (посилання 4), p.8.

⁶ Avgerou, C., ‘The link between ICT and economic growth in the discourse of development’, eds M. Korpela, R. Monteleone and A. Poulymenakou, *Organizational Information Systems in the Context of Globalization* (Kluwer: Dordrecht, 2003), pp.373-386.

⁷ Pélissier du Raues, M. et al., *Internet Matters: The Net’s Sweeping Impact on Growth, Jobs and Prosperity* (McKinsey Global Institute: May 2011).

⁸ Kim, Y., Kelly, T. and Raja, S., *Building Broadband: Strategies and Policies for the Developing World* (World Bank: Washington, DC, 2010).

Доступ до ІКТ: не подоланий “цифровий розрив”

За даними Міжнародного союзу електров’язку (*ITU*) – органу ООН з питань ІКТ – доступ до ІКТ у світі швидко розширюється, але залишається не однаковим у розвинутих країнах і країнах, що розвиваються, незалежно від показника, обраного для оцінки доступу до ІКТ та їх використання⁹. Статистика *ITU* показує, що користувачі Інтернету у 2015р. становили понад 35% усього населення країн, що розвиваються, і понад 82% населення розвинутих країн (таблиця 10.1). За оцінкою *ITU*, у 2015р. менше 33% домогосподарств у країнах, що розвиваються, мали комп’ютер, тоді як у розвинутих країнах – майже 81%. Менший розрив спостерігається в чисельності власників мобільних телефонів. У 2015р. мобільні телефони мали майже 92% загального населення країн, що розвиваються. У розвинутих країнах на одного жителя припадало 1,2 мобільні телефони. У країнах, що розвиваються, мобільні телефони є головним засобом доступу до Інтернету. Лише дещо більше 7% загального населення країн, що розвиваються, мали доступ до стаціонарного широкосмугового зв’язку (до мобільного – дещо більше 39%)¹⁰.

Цифровий розрив між розвинутими країнами і країнами, що розвиваються, зберігається, але доступ до ІКТ у країнах, що розвиваються, швидко зростає. Частка користувачів Інтернетом у населенні всіх країн, що розвиваються, зросла з близько 8% у 2005р. до понад 35% у 2015р., а кількість комп’ютерів у домогосподарствах за цей період зросла з менше 15% до майже 33%. На країни, що розвиваються, у 2015р. припадало 67% користувачів Інтернетом у світі¹¹.

Утім, скорочення “цифрового розриву” в різних регіонах не є однаковим. Африка в доступі до ІКТ за всіма показниками відстає від усіх інших регіонів. Іншими найменш “з’єднаними” зі світом є арабські держави та Азійсько-Тихоокеанський регіон (таблиця 10.2).

“Цифровий розрив” існує й усередині країн, що розвиваються. За даними ПРО ООН, людям, які мають доступ до ІКТ, і зокрема Інтернету, притаманні певні особливості. Це переважно молоді чоловіки з вищими рівнями освіти та доходу, які мешкають у міських районах¹². Так, у Пакистані 80% населення перебуває поза мережами зв’язку. В деяких районах на заході Пакистану досі немає Інтернету, зокрема через їх недостатній розвиток чи триваючий там

⁹ Про визначення регіонів див.: United Nations Statistics Division. International Telecommunication Union (ITU), ‘Country classifications’, [n.d.]. Для відстеження доступу до ІКТ *ITU* враховує абонентів стаціонарних телефонних ліній і мобільного зв’язку, а також кількість персональних комп’ютерів у користуванні та число користувачів Інтернетом. База статистичних даних *ITU* доступна за адресою: <<http://www.itu.int/en/ITU-D/Statistics/Pages/stat/default.aspx>>.

¹⁰ ITU, Statistics database (посилання 9).

¹¹ ITU, Statistics database (посилання 9).

¹² UNDP (2001) (посилання 1), p.40; UNDP (2015) (посилання 1), p.59.

Таблиця 10.1. Головні показники доступу до ІКТ в розвинутих країнах і країнах, що розвиваються (всього і рівень охоплення), за даними Міжнародного союзу електриків зв'язку

	Мільйонів		На 100 жителів (%)	
	2005	2015	2005	2015
<i>Індивідуальні користувачі Інтернетом</i>				
Розвинуті країни	616	1 035	50,9	82,2
Країни, що розвиваються	408	2 139	7,8	35,3
Світ	1 024	3 174	15,8	43,4
<i>Домогосподарства, що мають комп'ютер</i>				
Розвинуті країни	55,5	80,8
Країни, що розвиваються	14,6	32,9
Світ	26,2	45,4
<i>Абоненти мобільного стільникового зв'язку</i>				
Розвинуті країни	992	1 517	82,1	120,6
Країни, що розвиваються	1 213	5 568	22,9	91,8
Світ	2 205	7 085	33,9	96,8
<i>Абоненти стаціонарних широкосмугових ліній</i>				
Розвинуті країни	148	365	12,3	29,0
Країни, що розвиваються	71	429	1,3	7,1
Світ	220	794	3,4	10,8

.. – дані недоступні або непридатні для використання.

Примітка: Класифікація країн зроблена на підставі стандартів районування територій М49 Управління статистики ООН, <<http://www.itu.int/en/ITU-D/Statistics/Pages/definitions/regions.aspx>>.

Джерело: International Telecommunication Union (ITU), Statistics database, <<http://www.itu.int/en/ITU-D/Statistics/Pages/stat/default.aspx>>.

конфлікт¹³. У віддалених районах за наявності Інтернету, як правило, немає широкосмугового зв'язку, і замість нього люди користуються телефонним з'єднанням (тобто доступом до Інтернету через стандартні телефонні лінії) чи старими технологіями мобільного Інтернету. Широкосмуговий зв'язок доступний переважно в міських районах. Дослідження *Freedom House* на території Пакистану показало, що ІКТ доступні переважно обраним, а більшість жінок досі не можуть користуватись Інтернетом¹⁴. Згідно з дослідженням, використання ІКТ дівчатами та жінками поступово зростає, але цьому заважає залякування в мережах, що знеохочує жінок, особливо до 30 років, активніше користуватись Інтернетом¹⁵.

¹³ Freedom House, *Freedom on the Net 2015*, Country Report: Pakistan (Freedom House: Washington, DC, Oct. 2015), p.626.

¹⁴ Freedom House (посилання 13), p.637. Див. також: Khan, A., 'Gender dimensions of the information communication technologies for development', ed. J. S. Pettersson, *Defining the 'D' in ICT4D: Graduate Papers on Development, Globalisation, and ICT* (University of Karlstad Press: Karlstad, 2011), pp.94-103.

¹⁵ Freedom House (посилання 13), p.637.

Таблиця 10.2. Використання Інтернету громадянами за регіонами, за даними Міжнародного союзу електрозв'язку (всього і рівень охоплення)

	Мільйонів		На 100 жителів (%)	
	2005	2015	2005	2015
Африка	17	193	2.4	20.7
Америка	316	651	35.9	66.0
Арабські держави	26	141	8.3	37.0
Азійсько-Тихоокеанський регіон	344	1 506	9.4	36.9
СНД	29	170	10.3	59.9
Європа	277	487	46.3	77.6

СНД – Співдружність Незалежних Держав

Джерело: International Telecommunication Union (ITU), Statistics database, <<http://www.itu.int/en/ITU-D/Statistics/Pages/stat/default.aspx>>.

II. Кібербезпека: передумова сталого розвитку людини за допомогою ІКТ

ВІНСЕНТ БУЛАНІН

Доступ до ІКТ створює нові можливості для розвитку людини; водночас ІКТ є широким полем для різного роду незаконної, асоціальної і небезпечної діяльності, яка може загрожувати розвитку людини¹. Зростає розуміння того, що для забезпечення ефективності і стійкого ефекту ініціатив з розширення доступу до ІКТ у країнах, що розвиваються (часто об'єднані під назвою “ІКТ заради розвитку”, *ICT4D*), необхідно враховувати питання кібербезпеки².

Нові ризики для розвитку людини

Доступ до ІКТ створює безліч ризиків, які загрожують довірі людей до ІКТ і їх комфорту в кіберпросторі. Два з таких ризиків – кіберзлочинність і кіберстеження – є особливо небезпечними, оскільки безпосередньо загрожують двом важливим сторонам безпеки людини, згаданим у Доповіді про розвиток людини (*Human Development Report*) 1994р. у рамках Програми розвитку ООН (ПР ООН) – свободі від злиднів і свободі від страху³.

Кіберзлочинність

За даними *ITU*, кіберзлочинність охоплює широкий спектр незаконної діяльності за допомогою або з використанням комп'ютерних систем чи мереж⁴. Ця незаконна діяльність охоплює:

1. *Порушення доступності, конфіденційності, цілісності ІКТ і пов'язаної з ними інформації*. Це можуть бути технічні порушення (незаконний доступ), незаконне отримання даних, їх незаконне перехоплення і втручання в дані.

¹ Ризики, пов'язані з використанням ІКТ, у літературі з кібербезпеки зазвичай поділяють на дві категорії: ризики для кіберпростору та ризики від кіберпростору. “Кіберпростір” тут визначається як біоелектронне середовище, що характеризується зв'язком і взаємозалежністю між ІКТ та відповідною інформацією. Ризики для кіберпростору мають технічну природу. До них належать “атаки” на ІКТ, а також “збої” та “інциденти”, які можуть загрожувати доступності, конфіденційності, цілісності ІКТ і пов'язаної з ними інформації. Ризики від кіберпростору – це проблеми, які створює кіберпростір як нове середовище асоціальної, незаконної і небезпечної діяльності: від залякування, вандалізму, шахрайства, організованої злочинності, тероризму і шпигунства до війни. Див.: Deibert, R. J. and Rohozinski, R., ‘Risking security: policies and paradoxes of cyberspace security’, *International Political Sociology*, vol.4, no.1 (2010), pp.15-32.

² На відміну від загального визначення “кібербезпеки” з акцентом на технічних аспектах – забезпечення доступності, конфіденційності, цілісності ІКТ і пов'язаної з ними інформації – або прямо пов'язане з національною безпекою (держави чи важливих об'єктів інфраструктури), тут кібербезпека розглядається з т.з. безпеки людини. Кібербезпека пов'язана з надання людям можливості користуватися спроможностями та перевагами, що несуть ІКТ, а отже, забезпечує їх благополуччя в кіберпросторі, шляхом запобігання і протидії ризикам, що походять від доступу та користування ІКТ. Згідно з концепцією, запропонованою Павлаком (*Pawlak*), цей аналіз поширюється не лише на ризики від держав і недержавних суб'єктів для інших держав і їх громадян, але й на ризики від не обачності держави чи навмисних дій стосовно власних громадян, наприклад, примусового стеження. Див.: Pawlak, P., ‘Introduction’, ed. P.Pawlak, *Riding the Digital Wave: The Impact of Cyber Capability Building on Human Development*, European Union Institute for Security Studies (EUISS) Report no.21 (EUISS: Paris, Dec. 2014).

³ Porcedda, M.G., ‘Rule of law and human rights in cyberspace’, ed. Pawlak (посилання 2), p.33.

⁴ International Telecommunication Union (ITU), *Understanding Cybercrime: Phenomena, Challenges and Legal Response* (ITU: Geneva, Sep. 2012), pp.12-73.

2. *Контент-правопорушення*. Ця категорія стосується поширення чи використання незаконного контенту, в т.ч. дитячої порнографії, спаму, ксенофобських чи людиненоненависницьких матеріалів або пропаганди насильства.

3. *Порушення авторських прав і торгових марок*. Ця категорія стосується будь-яких матеріалів, у т.ч. музичних, відео, текстових, зокрема через системи обміну файлами чи однорівневі мережеві сервіси.

4. *Порушення, пов'язані з комп'ютерами*. Ця категорія охоплює прямо не пов'язані з ІКТ порушення, але скоєні з використанням комп'ютера. До них належать шахрайство чи підробка документів, отримання доступу та крадіжка персональних даних, відмивання грошей.

5. *Використання Інтернету в терористичних цілях*. Ця категорія криміналізує використання ІКТ в терористичних цілях, у т.ч. для пропаганди, збору інформації, публікації навчальних матеріалів, фінансування тероризму, кібератак на важливі об'єкти інфраструктури.

Ця діяльність загрожує розвитку людини, суттєво підриваючи довіру людей до ІКТ, а також заважаючи їх комфорту в кіберпросторі. Порушення доступності, конфіденційності та цілісності ІКТ можуть утримати людей і компанії від ширшого використання ІКТ. Контент-порушення зумовлюють перетворення кіберпростору на вороже середовище та можуть завадити певній частині населення, насамперед меншинам, повною мірою використовувати можливості ІКТ, зокрема Інтернету. Порушення авторських прав і торгових марок можуть знеохочувати людей, компанії та організації оцифровувати та викладати в мережах матеріали культурного чи освітнього характеру. Порушення, пов'язані з комп'ютерами, також часто є причиною великих економічних втрат для людей, компаній та урядових установ.

Є пряма кореляція між охопленням ІКТ – тобто доступом до Інтернету – і кіберзлочинністю. Що ширше охоплення країни Інтернетом, то вище ймовірність, що люди в цій країні постраждають від кіберзлочинності. Звіти показують: впровадження країною, що розвивається, широкосмугового зв'язку збігається в часі з різким зростанням кіберзлочинності⁵. Спостерігається експоненціальна залежність зростання кіберзлочинності від збільшення числа користувачів Інтернетом у світі. Компанія з кібербезпеки *Symantec* повідомляла, що загальна кількість порушень безпеки у світі у 2013р. була на 62% більшою, ніж попереднього року⁶. Більшість повідомлень про інциденти у 2013р. стосувалися отримання через соціальні мережі доступу до персональних даних та їх крадіжки з метою фінансових махінацій. Кіберзлочинці, які чинили ці злочини, полювали переважно на індивідуальних користувачів⁷. Наразі їх мішенями дедалі частіше стають мобільні платформи Інтернет-зв'язку, які є головним засобом комунікації для людей у країнах, що розвиваються.

⁵ Center for Strategic and International Studies, *Net Losses: Estimating the Global Cost of Cybercrime, Economic Impact of Cybercrime II* (McAfee: Santa Clara, CA, June 2014), p.6.

⁶ Symantec Corporation, *Internet Security Threat Report 2014*, vol.19 (Symantec Corporation: Mountain View, CA, Apr. 2014), p.5.

⁷ Symantec Corporation, *Internet Security Threat Report 2013*, vol.18 (Symantec Corporation: Mountain View, CA, Apr. 2013); Center for Strategic and International Studies (посилання 5).

Небезпека, що походить від кіберзлочинності, зрештою перетворюється на відчутний тягар для національних економік. У доповіді компанії Мак-Ейфі (*McAfee*) та Центру стратегічних і міжнародних досліджень (*Centre for Strategic and International Studies, CSIS*) річні збитки світової економіки від кіберзлочинів оцінені в понад \$400 млрд., що відповідає річній втраті близько 0,5% ВВП⁸. Крім того, Європол (*Europol*) вважає Інтернет-злочинність прибутковою за світову торгівлю кокаїном, героїном і марихуаною разом⁹.

Більшість економічних втрат від кіберзлочинності зафіксовано у розвинутих країнах. Оцінка наслідків кіберзлочинності у країнах, що розвиваються, ускладнена браком даних. У доповіді Мак-Ейфі та Центру стратегічних і міжнародних досліджень про світові збитки від кіберзлочинності немає, зокрема, даних про переважну більшість країн Африки, Південно-Східної Азії, Центральної і Лагінської Америки¹⁰. Однак у доповіді показано чіткий зв'язок між кіберзлочинністю та рівнем національного доходу. В багатших країнах рівень охоплення Інтернетом є вищим, тому людям, бізнесу та установам цих країн кіберзлочинність загрожує більшою мірою¹¹. Таким чином, країни з середнім доходом страждали від кіберзлочинності більше, ніж менш розвинуті країни. У 2015р. втрати Китаю, Бразилії та Індії від кіберзлочинності склали, відповідно, 0,63%, 0,32% та 0,21% їх ВВП. Натомість втрати від кіберзлочинності в Нігерії і Кенії у 2015р. склали лише 0,14% і 0,01% ВВП. Хоча країни, що розвиваються, втрачають відносно менше, це не означає, що загроза кіберзлочинності для них не є проблемою¹². Кіберзлочинність потенційно може загрожувати отриманню країнами, що розвиваються, соціально-економічних вигод від розширення доступу до ІКТ. Таким чином, країнам, що розвиваються, як і розвинутих країнам, треба докласти чимало зусиль зі зміцнення кібербезпеки та спроможностей із забезпечення кіберстійкості.

Кіберстеження

Заходи зміцнення спроможностей з кібербезпеки у країнах, що розвиваються, можуть, своєю чергою, створювати ризики для розвитку людини. Цілі безпеки держави та людей не завжди збігаються. Методи посилення кібербезпеки на національному рівні можуть негативно впливати на базові права людини.

⁸ Center for Strategic and International Studies (посилання 5). У країнах, що розвиваються, фіксуються менші чисті втрати, ніж у розвинених країнах. Однак ефект кіберзлочинності, особливо у сфері зайнятості, є значним. Див.: Robinson, N., 'Building blocks for strengthening cybersecurity capacities', ed. Pawlak (посилання 2), p.18.

⁹ Pawlak, P., 'Developing capabilities in cyberspace', ed. Pawlak (посилання 2), p.9.

¹⁰ У цих країнах брак даних про кіберзлочинність певною мірою корелює з відносно обмеженим поширенням ІКТ, зокрема широкосмугового Інтернету.

¹¹ Оскільки пошук цінної здобичі вимагає стільки ж зусиль, як і нецінної, то кіберзлочинці "тягнуть до місць, де цінність в мережі є найвищою". Див.: Center for Strategic and International Studies (посилання 5), p.8.

¹² Про плюси та мінуси кіберзаходів з використанням ІКТ див.: Hathaway, M., 'Cyber readiness index 1.0', slide 11, presentation at Belfer Center for Science and International Affairs, Harvard Kennedy School, Harvard University, Cambridge, MA, 7 Nov. 2013.

Урядам, що протидіють кіберзлочинності та кіберзагрозам від інших держав і недержавних суб'єктів, потрібні не лише спроможності пасивного захисту (наприклад, брандмауери та антивірусні програми), але й спроможності стеження та моніторингу в мережах, які дозволяють їм спостерігати та фіксувати мережеву поведінку, а також вести розслідування для ідентифікації людей і платформ в ІКТ-мережах¹³. Виправдовуючи цю діяльність, уряди зазвичай пояснюють, що ІКТ та Інтернет надають злочинцям, терористам і державам з недобрими намірами можливість спілкуватись анонімно та чинити злочинні дії у способи, яких раніше не було. Зокрема, вони вдаються до шифрування та інших методів з метою приховати свою діяльність і залишитися недосяжними для правоохоронних органів і розвідслужб¹⁴.

Тому правоохоронці, розвідники та військові дедалі більше відчувають потребу в нових рішеннях і технологіях, що дозволяють їм зламати або обійти системи шифрування, зокрема, примушуючи ІКТ-провайдерів мати “чорний хід” у системах доступу до приватних даних користувачів¹⁵. До інших методів належить вбудова шпигунських програм у комп'ютерні пристрої¹⁶. Якщо вони опиняться в поганих руках, то уряди можуть зловживати отриманими спроможностями, порушуючи права людини, безпосередньо пов'язані не лише з використанням ІКТ (право на приватність, свободу самовираження і свободу об'єднань), але й з фізичною недоторканістю (право на життя, право не зазнати довільного арешту та затримання, катувань і негуманного чи принизливого поводження)¹⁷. З цієї т.з. події “арабської весни” 2011р. виявили широкий спектр порушень реальних прав людини, які могли бути пов'язані з електронним стеженням. Повідомлялося, що уряди Єгипту, Лівії, Сирії і Тунісу широко використовували засоби електронного стеження для виявлення політичних опонентів і контролю над їх діяльністю; пізніше окремі з цих опонентів стали жертвами довільних арештів, катувань і знущань¹⁸. Тому захисники приватності, в т.ч. організація *Privacy International*, піддають критиці поширення технологій стеження. Вони засуджують брак контролю над продажем таких технологій, а також відсутність міжнародних стандартів законного стеження¹⁹.

¹³ TechUK, *Assessing Cyber Security Export Risks* (TechUK: London, Nov. 2014).

¹⁴ Anderson, D., *A Question of Trust: Report of the Investigatory Powers Review* (The Stationery Office: Norwich, June 2015).

¹⁵ Відомим прикладом є програма стеження *PRISM* Агентства національної безпеки (АНБ, *National Security Agency, NSA*) США, про існування якої повідомив інформатор Едвард Сноуден (*Edward Snowden*). Greenwald, G., ‘NSA Prism program taps in to user data of Apple, Google and others’, *The Guardian*, 7 June 2013.

¹⁶ *Insider Surveillance, The Little Black Book of Electronic Surveillance: 2015, 2nd edn* (Insider Surveillance: Feb. 2015); Privacy International, ‘Communications surveillance’, [n.d.].

¹⁷ McKune, S., ‘Human rights and technologies: the impact of digital surveillance and intrusion systems on human rights in third countries’, Hearing of the European Parliament, Brussels, 21 Jan. 2015.

¹⁸ Wagner, B., *After the Arab Spring New Paths for Human Rights and the Internet in European Foreign Policy*, European Parliament, Directorate-General for External Policies, Briefing Paper, EXPO/B/DROI/ 2011/28 (European Parliament, Directorate-General for External Policies: Brussels, July 2012).

¹⁹ Anderson, C., ‘Export controls in the digital age: the EU export control policy review and surveillance technology’, *WorldECR*, no.38 (Mar. 2015); Omanovic, E., ‘Considerations on Wassenaar Arrangement control list additions for surveillance technologies’, *accessnow.org*, 13 Mar. 2015); Coroama, V. et al., ‘Emerging smart surveillance technologies’, eds M.Friedenwald and R.Bellanova, *Smart Surveillance: State of the Art* (Fraunhofer Institute for Systems and Innovation Research ISI: Karlsruhe, 2012).

Для протидії контент-порушенням уряди в усьому світі намагаються практикувати цензуру на різних рівнях. Є ряд методів фільтрування та блокування Інтернет-контенту. Як правило, уряди можуть або фільтрувати та блокувати контент у джерелах походження, фільтруючи трафік в основних вузлах мережі, або вимагати від Інтернет-провайдерів видалити контент, що вважається незаконним чи неприйнятним, з окремих веб-сторінок, блогів, відео і статей або в цілому з веб-сайтів. Такі великі компанії, як *Facebook*, *Google* і *Twitter*, наразі публічно повідомляють про кількість таких вимог, отриманих ними за рік, а також про рівень їх задоволення. Згідно з даними *Twitter*, їх кількість останніми роками суттєво зростає. Впродовж трьох років, за які надавалися дані, кількість вимог, отриманих *Twitter*, зростає з шести до 1003²⁰.

Велика проблема цензури полягає в тому, що держави по-різному розуміють, який контент може вважатися незаконним, що призводить до непорозуміння між державами та Інтернет-провайдерами. Повідомлялося, що в Китаї були заблоковані *Facebook*, *Google* і *Twitter*, оскільки вони відмовилися виконувати деякі вимоги Уряду²¹. Подібні радикальні заходи підштовхують дедалі більшу кількість компаній превентивно перевіряти контент на своїх платформах. Окремі країни застосовують також примусові методи видалення контенту, в т.ч. прямий тиск шляхом залякування, допитів та арештів²².

Якщо можна сказати, що електронне стеження може нести ризик для такої складової безпеки людини, як свободи від страху, то цензура зумовлює ризик позбавлення людини іншої складової безпеки, а саме свободи від нужди²³. Цензура обмежує можливості вільного та відкритого доступу людей до Інтернету, а відтак – можливості доступу до потрібної їм інформації.

Кібербезпека для розвитку людини

Погляд на кібербезпеку з позицій безпеки людини

Корисно розуміти кібербезпеку як важливу складову не лише національної безпеки, але й безпеки людини²⁴. За всією інформаційно-комунікаційною інфраструктурою і приладами стоять люди, чий добробут і права потрібно захищати²⁵. Погляд на кібербезпеку з позицій безпеки людини вимагає цілісного підходу, який враховує не лише ризики кіберзлочинності та витончених кіберзагроз для кіберпростору, але й передбачає повагу до принципів верховенства права, що може покращити довіру людей до ІКТ²⁶. Цей підхід передбачає здійснення юридичних дій з метою (а) роз'яснити, яким правом регулюється діяльність публічних і приватних суб'єктів у кіберпросторі; (б) усунути довільне здійснення владних повноважень шляхом

²⁰ Freedom House, *Freedom on the Net 2015* (Freedom House: Washington, DC, Oct. 2015), p.7.

²¹ Freedom House (посилання 20), p.7.

²² Freedom House (посилання 20), p.8.

²³ Porcedda (посилання 3), pp.29-41.

²⁴ Dunn Cavelti, M., 'Breaking the cyber-security dilemma: aligning security needs and removing vulnerabilities', *Journal of Science and Engineering Ethics*, vol.20, no.3 (Sep. 2014), pp.701-715.

²⁵ Council of Europe, *Guide to Human Rights for Internet Users*, Recommendation CM/Rec (2014)6, 16 Apr. 2014; Council of the European Union, *EU Human Rights Guidelines on Freedom of Expression Online and Offline*, Foreign Affairs Council Meeting, Brussels, 12 May 2014.

²⁶ Докладніше див.: Porcedda (посилання 3).

впровадження запобіжників і чітких виправданих обмежень; (б) забезпечити покарання кіберзлочинців; (г) гарантувати відсутність дискримінації і рівність перед законом; (д) забезпечити дотримання прав людини.

Можливості кібербезпеки в країнах, що розвиваються

До 2015р. оцінка спроможностей з кібербезпеки країн, що розвиваються, була ускладнена. Попередні спроби оцінити готовність країн до кіберзахисту були обмеженими з т.з. методології та охоплення. В оприлюдненому у 2013р. кібер-індексі Інституту ООН з дослідження проблем роззброєння (*UN Institute for Disarmament Research, UNIDIR*) розроблялися мапи ризиків для кожної окремої країни й не передбачалося їх порівняння²⁷. Крім того, ці мапи ніколи не оновлювалися. Індекс кібер-готовності (*Cyber Readiness Index*) Центру науки та міжнародних відносин ім.Роберта і Рене Белфер Гарвардського університету (*Belfer Center at Harvard University*) обрав більш системний порівняльний підхід, але охопив лише 35 країн, переважно – економічно розвинутих²⁸.

У 2015р. *ITU* видав власний Світовий індекс кібербезпеки (*Global Cybersecurity Index*) з найповнішим на сьогодні географічним охопленням країн. Індекс вимірює увагу країн до кібербезпеки²⁹. Він оцінює рівень розвитку спроможностей у п'яти категоріях: правові, технологічні, організаційні, зміцнення потенціалу, співробітництво. На регіональному рівні дані за 2014р. показали, що увага до кібербезпеки була найнижчою в Африці, а найвищою – в Європі³⁰. Індекс виявив, що національні зусилля із забезпечення кібербезпеки стосуються переважно правових аспектів (таблиця 10.3).

Дослідження *Microsoft* під назвою “Зв'язок між політикою та ефективністю кібербезпеки” (*Linking Cybersecurity Policy and Performance*), оприлюднене у 2014р., є корисним доповненням до Світового індексу кібербезпеки *ITU*, адже воно оцінює не лише зусилля держав у галузі кібербезпеки, але й рівень ризику для користувачів Інтернету в цих країнах. У дослідженні проведена порівняльна оцінка показників кібербезпеки понад 100 країн. Це зроблено на основі моделі, що враховує дані про кількість комп'ютерів, заражених вірусами чи хакерськими програмами в кожній країні, соціально-економічні фактори та політичні підходи до кібербезпеки³¹. Країни перегруповано на основі рівня ефективності їх кібербезпеки (задовільний, середній, низький) і виявлено, що в переважній більшості випадків країни з найнижчим рівнем належали до менш розвинутих регіонів: 52% – до Африки та Близького Сходу, 21% – до Азійсько-Тихоокеанського

²⁷ United Nations Institute for Disarmament Research (UNIDIR), *The Cyber Index: International Security Trends and Realities* (UNIDIR: Geneva, 2013).

²⁸ Hathaway (посилання 12).

²⁹ ITU and ABI Research, *Global Cybersecurity Index and Cyberwellness Profiles Report 2014* (ITU/ABI Research: Geneva, Apr. 2015).

³⁰ ITU and ABI Research (посилання 29).

³¹ У доповіді не повідомлялося про спроможності окремих країн; натомість у ній вирізняли три групи: максималісти, претенденти та шукачі. Максималісти – це країни із задовільним рівнем кібербезпеки; претенденти – із середнім; шукачі – з низьким. Див.: Kleiner, A., Nicholas, P. and Sullivan, K., *Linking Cybersecurity Policy and Performance*, (Microsoft Trustworthy Computing: Redmond, WA, 2014).

Таблиця 10.3. Спроможності з кібербезпеки за регіонами та видами заходів, згідно з даними Індексу кібер-готовності за 2014р. Рейтинг від 0 (найнижчий) до 1 (найвищий).

Регіон	Правові	Технологічні	Організаційні	Зміцнення потенціалу	Співробітництво	Загальний індекс
Африка	0,31	0,13	0,17	0,11	0,16	0,16
Америка	0,44	0,24	0,24	0,25	0,20	0,26
Арабські держави	0,42	0,24	0,27	0,26	0,23	0,27
Азійсько-Тихоокеанський регіон	0,41	0,30	0,30	0,27	0,25	0,29
СНД	0,73	0,31	0,19	0,13	0,26	0,27
Європа	0,79	0,42	0,45	0,37	0,34	0,45
Світ	0,50	0,27	0,28	0,24	0,34	0,28

СНД – Співдружність Незалежних Держав.

Джерело: International Telecommunication Union (ITU)/ABI Research, Global Cybersecurity Index, 2014, p.17.

регіону, 17% – до Латинської Америки та Карибського басейну, решта 10% – до Центральної і Східної Європи.

Інші джерела статистики про зараження хакерськими програмами також підтверджують, що країни, які розвиваються, залишаються загалом несприятливими для використання ІКТ. У переліку *Top 20* за 2014р. складеному російською компанією з кібербезпеки *Лабораторія Касперського*, широко представлені країни, що розвиваються, як держави, де користувачі стикаються в мережі з найвищим ризиком зараження вірусами³². Те ж саме стосується рейтингу найвищого ризику локального зараження³³.

Безпека людини у кіберпросторі: завершення картини

Згадані вище дослідження стосуються насамперед технічного боку безпеки та не дають повної картини ступеня гарантування країнами, що розвива-

³² Для оцінки країн, у яких користувачі найчастіше стикаються з кіберзагрозами, *Лабораторія Касперського* підрахувала, як часто вони отримували повідомлення про виявлення вірусу на своїх комп'ютерах у кожній країні. Підсумкові дані характеризують ризик зараження комп'ютерів у різних країнах світу та дають змогу обчислити рівень кіберзагроз для користувачів комп'ютерів у різних частинах світу. У 2014р. перша двадцятка була такою: (1) Росія, (2) Казахстан, (3) Азербайджан, (4) В'єтнам, (5) Вірменія, (6) Україна, (7) Монголія, (8) Білорусь, (9) Молдова, (10) Киргизстан, (11) Німеччина, (12) Алжир, (13) Катар, (14) Таджикистан, (15) Грузія, (16) Саудівська Аравія, (17) Австрія, (18) Литва, (19) Шрі-Ланка, (20) Туреччина. Див.: Kaspersky Lab, 'Kaspersky security bulletin 2014', 1 Dec. 2014, pp.32-33.

³³ "Локальне зараження" означає потрапляння вірусу в операційну систему комп'ютера не через Інтернет, електронну пошту чи порт мережі. У 2014р. до *Top 20* країн, де користувачі стикалися з найвищим ризиком локального зараження, належали: (1) В'єтнам, (2) Монголія, (3) Непал, (4) Бангладеш, (5) Ємен, (6) Алжир, (7) Ірак, (8) Лаос, (9) Індія, (10) Камбоджа, (11) Афганістан, (12) Єгипет, (13) Саудівська Аравія, (14) Казахстан, (15) Пакистан, (16) Сирія, (17) Судан, (18) Шрі-Ланка, (19) М'янма, (20) Туреччина. Див.: Kaspersky Lab (посилання 32), pp.36-37.

ються, безпечного та захищеного цифрового середовища для своїх громадян. Цікаво, що в дослідженнях не наведено жодного показника ступеня свободи та конфіденційності у кіберпросторі. Тому доповіді про цифрові права людини та Інтернет-свободу є корисним доповненням.

За даними Індексу свободи в Інтернеті (*Internet Freedom Index*) за 2014-2015рр., складеного *Freedom House* та оприлюдненого в щорічній доповіді “Свобода в Інтернеті” (*Freedom on the Net*), рівень Інтернет-свободи у світі у 2014-2015рр. знизився³⁴. Дослідження охоплювало зміни в 65 країнах з червня 2014р. по травень 2015р. На підставі порівняння з попередніми роками у доповіді зроблено висновок, що у 2014-2015рр.: (а) більша, ніж раніше, кількість урядів вдавалася до цензури публічної інформації, яка становить суспільний інтерес; (б) загальне число осіб, позбавлених волі державними органами за нібито незаконні висловлювання в Інтернеті, було значно вищим, ніж попередніми роками; (в) загальний рівень державних спроможностей з кіберстеження підвищився з розповсюдженням заборони на інструменти шифрування та анонімності.

Переважає більшість з 32 країн, де спостерігалася негативна тенденція (зниження свободи в мережі) у 2014-2015рр. є країнами, що розвиваються; до цих країн віднесені й заможні, але це були країни з поганими загальними показниками демократичного розвитку (зокрема, Саудівська Аравія). Дві країни з різким падінням Індексу свободи в Інтернеті у 2014-2015рр. потерпали від внутрішніх конфліктів: Лівія та Україна. П'ятьма “найменш вільними” країнами у світі були Китай, Сирія, Іран, Ефіопія і Куба. З 15 країн Азії, охоплених дослідженням, вісім віднесені до “частково вільних” і п'ять – до “невільних”; найгірші оцінки отримали Китай, М'янма, Пакистан, Таїланд і В'єтнам. Японія і Філіппіни – єдині країни Азії, які вважаються “вільними”. Кенія і ПАР були єдиними “вільними” країнами з 12 країн Екваторіальної Африки, охоплених дослідженням. Більшість із них (сім країн) вважаються “частково вільними”, а три – Гамбія, Ефіопія і Судан – “невільними”. У Латинській Америці більшість досліджених країн вважалися “частково вільними”; найгіршу оцінку отримала Куба, тоді як Аргентина та Бразилія названі “вільними” країнами. Дослідження не виявило жодної “вільної” країни на Близькому Сході та у Північній Африці. П'ять країн були визнані “частково вільними”, а ще шість (Бахрейн, Єгипет, Іран, Саудівська Аравія, Сирія та Об'єднані Арабські Емірати) – “невільними”³⁵.

Дослідження також виявило, що з 3 млрд. осіб, які мали доступ до Інтернету у 2014-2015рр., проживали: (а) 61% – у країнах, де цензурі піддавалася критика в мережі на адресу уряду, армії чи правлячої родини; (б) 47% – у країнах, де після червня 2014р. фіксувалися напади чи вбивства за діяльність у мережі; (в) 47% – у країнах, де звинувачення урядовців у корупції могли призвести до репресій чи покарань; (г) 45% – у країнах, де розміщення в мережі сатиричного контенту могло бути піддане цензурі чи

³⁴ Freedom House (посилання 20).

³⁵ Freedom House (посилання 20), pp.16-17.

спричинити ув'язнення; (d) 34% – у країнах, де цензурі піддавалися голоси ЛГБТ-спільноти (лесбійок, геїв, бісексуалів і трансгендерів); (e) 38% – у країнах, де блокувалися великі соцмережі та поштові додатки; (ж) 34% – у країнах, де у 2014-15рр. влада блокувала доступ до Інтернету та мобільного зв'язку³⁶.

Доповідь *Freedom House* свідчить про явне обмеження Інтернет-свободи у світі, але в ній також зазначається, що доступ до ІКТ і надалі сприяв діяльності активістів, організацій громадянського суспільства і журналістів, які захищають права людини та демократичні реформи. Неймовірним випадком на підтвердження цього було звільнення п'яти з дев'яти блогерів, яких судили в Ефіопії за звинуваченнями в тероризмі, після Інтернет-кампанії світового масштабу з хештегом *#FreeZone9Bloggers* з вимогою їх звільнення³⁷. Окремі країни у 2014-2015рр. суттєво покращили свої показники. Так, Шрі-Ланка скасувала цензуру ряду недоступних раніше веб-сайтів, а Замбія – головні обмеження на мережевий контент³⁸.

³⁶ Freedom House (посилання 20), р.15.

³⁷ Freedom House (посилання 20), р.2.

³⁸ Freedom House (посилання 20), р.3.

III. Систематизація головних суб'єктів і заходів з кібербезпеки в інтересах розвитку людини

ВІНСЕНТ БУЛАНІН

Міжнародні та національні організації з питань розвитку дедалі більше визнають необхідність поєднання ініціатив демократизації доступу до ІКТ із заходами зміцнення національних спроможностей з кібербезпеки та цифрових прав людини¹. В цьому підрозділі показані головні суб'єкти та заходи кібербезпеки в інтересах розвитку людини.

Зміцнення спроможностей з кібербезпеки

Останніми роками з'явилися ряд ініціатив з допомоги країнам, що розвиваються, в покращенні їх спроможностей з кібербезпеки. Вони передбачають переважно політичну та юридичну підтримку (розробку стратегії, процесів, настанов і законів), навчання і технічну допомогу (створення спеціальних агентств і груп реагування на комп'ютерні збої (*computer emergency response teams*, *CERT*) і співробітництво.

Міжнародний союз електрозв'язку

Міжнародний союз електрозв'язку (*ITU*) є наразі головним суб'єктом у сфері кібербезпеки, уповноваженим ООН на надання підтримки розвитку спроможностей з кібербезпеки у світі. Він відіграв провідну роль в організації Світового саміту з питань інформаційного суспільства (*World Summit on the Information Society*, *WSIS*), де розглядалося широке коло питань ІКТ і розвитку². З 2007р. *ITU* реалізує Програму світової кібербезпеки (*Global Cybersecurity Agenda*, *GCA*) зі створення спільних засад міжнародного реагування на зростаючі виклики кібербезпеці³. *GCA* має посилити співробітництво всіх сторін для зміцнення довіри та уникнення дублювання зусиль. *GCA* має п'ять “стовпів”: (а) юридичні заходи; (б) технічні та процедурні заходи; (в) організаційні структури; (г) зміцнення спроможностей; (д) міжнародне співробітництво.

¹ Головні суб'єкти, що працюють над розширенням доступу до ІКТ та Інтернету на загальному рівні, в цьому підрозділі не розглядаються. В цій сфері давно працюють Міжнародний союз електрозв'язку (*ITU*) і Світовий банк. Серед останніх ініціатив – Партнерство з питань цифрового розвитку (*Digital Development Partnership*) та Альянс за доступний інтернет (*Alliance for Affordable Internet*) – об'єднання понад 60 представників різних секторів, які намагаються забезпечити доступний і надійний Інтернет у країнах, що розвиваються.

² Світовий саміт з питань інформаційного суспільства зібрав міжнародні організації, уряди, бізнес та організації громадянського суспільства. Перший раунд саміту відбувся в Женеві у 2003р., другий – в Тунісі у 2005р.

³ *ITU*, ‘*WSIS and building a global culture of cybersecurity*’, [n.d.]; *ITU*, *Global Cybersecurity Agenda*, <<http://www.itu.int/en/action/cybersecurity/Pages/gca.aspx>>.

Ініціативи *ITU* зі зміцнення спроможностей адресовані переважно країнам, що розвиваються. У 2007р. *ITU* видав для них посібник з кібербезпеки⁴. У 2013р. спеціально для найменш розвинутих країн він розпочав дворічний проект⁵. Цей проект передбачав надання 49 країнам (а) політичної допомоги у вигляді адаптованих рекомендацій національного законодавства, правил і технологій кібербезпеки; (б) зміцнення спроможностей шляхом проведення семінарів, тренінгів, навчальних заходів і програм; (в) техніки і програмного забезпечення⁶. У 2015р. *ITU* видав Світовий індекс кібербезпеки (*Global Cybersecurity Index, GCI*), що оцінює зусилля різних країн у сфері кібербезпеки. *GCI* є корисним інструментом, за допомогою якого організації з питань розвитку визначають фактичні потреби країн, що розвиваються, у зміцненні спроможностей.

Європейський Союз

Регіональні організації також нарощують зусилля зі зміцнення кіберпотенціалу. Так, ЄС має ряд інструментів прямої та опосередкованої підтримки спроможностей з кібербезпеки третіх країн. Один з цих інструментів, що зараз використовується, – Інструмент сприяння миру і стабільності (*Instrument contributing to Stability and Peace, IcSP*), який, зокрема, підтримує спроможності правоохоронних, судових і цивільних органів з протидії організованій злочинності, в т.ч. кіберзлочинності⁷. Зокрема, через нього спонсорується проект під назвою “Глобальні дії з питань кіберзлочинності” (*Global Action on Cybercrime, GLACY*), що заохочує приєднання держав до Конвенції Ради Європи 2001р. про кіберзлочинність (Будапештська конвенція, *Council of Europe Convention on Cyber-crime, Budapest Convention*) і сприяє міжнародному співробітництву між органами кримінальної юстиції⁸.

Асоціація держав Південно-Східної Азії

Асоціація держав Південно-Східної Азії (АСЕАН, *Association of Southeast Asian Nations, ASEAN*) також активно займається питанням кіберзлочинності. План боротьби з транснаціональною злочинністю (*Plan of Action to Combat Transnational Crime*) АСЕАН, ухвалений у 2002р., стосувався головних сфер співробітництва держав-учасниць, зокрема навчання і зміцнення

⁴ ITU, *Cybersecurity Guide for Developing Countries*, 2007 (ITU: Geneva, 2007).

⁵ ITU, *Enhancing Cybersecurity in Least Developed Countries project*, <<http://www.itu.int/en/ITU-D/Partners/Pages/Call4Partners/CYBLDC.aspx>>.

⁶ ITU, *Enhancing Cybersecurity in Least Developed Countries*, Concept Note, Sep. 2013.

⁷ Бюджет Інструмента миру і стабільності (*Instrument contributing to Stability and Peace's, IcSP*) на 2014-2017рр. склав €2,3 млрд., з яких €10,5 млн. виділені на боротьбу з кіберзлочинністю, а €11 млн. – на кібербезпеку. Див.: Deprez, N., ‘Service for Foreign Policy Instruments (FPI): “The EU’s Instrument contributing to Stability and Peace (IcSP)”’, Presentation at Civil Society Dialogue Network Funding Instruments Meeting on the IcSP, Brussels, 17 Oct. 2014.

⁸ Pawlak, P., ‘Models for cyber security capacity building’, ed. p.Pawlak, *Riding the Digital Wave: The Impact of Cyber Capability Building on Human Development*, European Union Institute for Security Studies (EUISS) Report no.21 (EUISS: Paris, Dec. 2014), p.67-70; Council of Europe, Cybercrime Programme Office, ‘Global Action on Cybercrime: project summary’, [n.d.]. Convention on Cybercrime of the Council of Europe (Budapest Convention), opened for signature 23 Nov. 2001, entered into force 1 July 2004.

кіберспроможностей. Згодом були схвалені спільні засади АСЕАН зміцнення спроможностей з боротьби з кіберзлочинністю (2007р.) і створення робочої групи з кіберзлочинності (2013р.)⁹.

Організація Американських Держав

Організація Американських Держав надає підтримку країнам-учасникам у зміцненні їх кіберспроможностей шляхом проведення тренінгів, навчань з питань кризового менеджменту та обміну досвідом у рамках Міжамериканського комітету протидії тероризму (*Inter-American Committee against Terrorism, CICTE*) і Програми кібербезпеки¹⁰.

Африканський Союз

Африканський Союз (АС) не займається розбудовою спроможностей як такою, але активно працює у сфері гармонізації кіберзаконодавства африканських країн. У зв'язку з цим держави-учасниці АС ухвалили 27 червня 2014р. Конвенцію з кібербезпеки та захисту персональних даних (*Convention on Cyber Security and Personal Data Protection*), що закладає правові основи для придушення кіберзлочинності та захисту прав людини в Інтернеті¹¹.

Регіональні мережі груп реагування на комп'ютерні збої

Регіональні мережі *CERT* також відіграють важливу роль у розвитку спроможностей з кібербезпеки, адже вони можуть бути як об'єктами, так і суб'єктами ініціатив зі зміцнення спроможностей. Так, мережа *CERT* в Азійсько-Тихоокеанському регіоні у 2014р. започаткувала Зелений проект (*Green Project*), що має на меті об'єднати зусилля в реагуванні на ризики для кібербезпеки та покращити “здоров'я” кіберсередовища¹².

Зусилля із втілення в кібербезпеку цифрових прав

Міжнародні та регіональні ініціативи

Цифрові права людини та свобода в Інтернеті зазвичай визначаються та забезпечуються на національному рівні (зокрема, шляхом визначення в законі про конфіденційність і захист даних, а також через стандарти електронного стеження). Міжнародних стандартів цифрових прав людини, однак, не існує. Окремі організації намагалися їх визначити: Рада Європи у 2014р. ухвалила Довідник з прав людини для користувачів Інтернету (*Guide to Human Rights for Internet Users*); ЄС того ж року видав Настанови з питань свободи

⁹ Association of Southeast Asian Nations (ASEAN), ‘ASEAN’s cooperation on cybersecurity and against cybercrime’, Presentation by ASEAN Secretariat, at Octopus Conference on Cooperation Against Cybercrime, Strasbourg, 4 Dec. 2013.

¹⁰ Organization of American States, Inter-American Committee against Terrorism, Cyber Security: Project description, <http://www.oas.org/en/sms/cicte/programs_cyber.asp>.

¹¹ Конвенція АС з кібербезпеки та захисту персональних даних, *EX.CL/846(XXI)*, відкрита для підписання 27 червня 2014р., ще не набула чинності.

¹² Pawlak (посилання 8), p.69.

висловлювань в Інтернеті та поза ним (*Guidelines on Freedom of Expression Online and Offline*)¹³.

Визначення прав осіб, груп і держав в Інтернеті є, однак, спірним питанням, оскільки воно нерозривно пов'язане з управлінням Інтернетом. Це ставить такі країни, як Китай і Росія, що відстоюють щільніший контроль уряду над Інтернетом, в опозицію до ліберальних демократичних країн, які надають перевагу децентралізованим моделям управління Інтернетом і захисту свободи Інтернету¹⁴.

Є ряд форумів, де міжнародні організації, уряди, організації громадянського суспільства та бізнес обговорюють можливі спільні стандарти цифрових прав людини. Так, Світова конференція з питань кіберпростору (*Global Conference on Cyberspace*), що відбулася в Нідерландах у 2015р., багато уваги приділила захисту приватності¹⁵. На 10-му щорічному засіданні Форуму з управління Інтернетом (*Internet Governance Forum*) під егідою ООН (Бразилія, 2015р.) обговорювалися крім того питання кібербезпеки та довіри, а також права людини в Інтернеті¹⁶. Коаліція *Freedom Online* презентувала там ряд загальних принципів кібербезпеки та прав людини¹⁷. Шведське агентство з питань міжнародного співробітництва та розвитку (*Swedish International Development Cooperation Agency, SIDA*) разом з Міністерством закордонних справ та Інтернет-фондом (*Internet Foundation*) Швеції заснували у 2012р. Стокгольмський Інтернет-форум (*Stockholm Internet Forum, SIF*). *SIF* – це щорічний міжнародний багатосторонній захід, спеціально призначений для підтримки прав і розвитку людини. У 2015р. *SIF* зосередився на питаннях рівного доступу до Інтернету¹⁸.

Ініціативи з покращення прав людини в Інтернеті адресовані не лише урядам, які отримують вигоду від допомоги розвитку, але й іншим ключовим суб'єктам. ООН, ОБСЄ та окремі уряди-донори закликали приватні ІКТ-компанії запровадити практики відповідального ведення бізнесу та тим самим підтримати свободу в Інтернеті¹⁹. Настанови ООН з відповідального ведення бізнесу і прав людини визначають орієнтири діяльності ІКТ-компаній і світові стандарти попередження та усунення ризиків негативного впливу

¹³ Council of Europe, Guide to Human Rights for Internet Users, Recommendation CM/Rec (2014)6, 16 Apr. 2014; Council of the European Union, EU Human Rights Guidelines on Freedom of Expression Online and Offline, Foreign Affairs Council Meeting, Brussels, 12 May 2014.

¹⁴ Klimburg, A. 'The Internet Yalta', Center for a New American Security Commentary, 5 Feb. 2013.

¹⁵ Global Conference on Cyberspace, The Hague, 16-17 Apr. 2015. Попередні конференції відбувалися в Лондоні (2011р.), Будапешті (2012р.) та Сеулі (2013р.).

¹⁶ Internet Governance Forum, Joao Pessoa, Brazil, 10-13 Nov. 2015.

¹⁷ Freedom Online Coalition, 'Recommendations for human rights based approaches to cybersecurity', Working Group 1 discussion draft, 21 Sep. 2015.

¹⁸ Stockholm Internet Forum, Stockholm, 21-22 Oct. 2015.

¹⁹ Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD), *Guidelines for Multi-national Enterprises*, 2011 edn (OECD: 2011); United Nations, General Assembly, 'Guiding principles on business and human rights: implementing the United Nations "Protect, Respect and Remedy" Framework', Report of the Special Representative of the Secretary-General on the issue of human rights and transnational corporations and other business enterprises, A/HRC/17/31, 21 Mar. 2011; Swedish Ministry for Foreign Affairs (MFA), *Enhancing Internet Freedom and Human Rights Through Responsible Business Practices* (MFA: Stockholm, 2012).

діяльності бізнесу на права людини. Зокрема, вони заохочують компанії до належної обачливості в питаннях прав людини.

Національні ініціативи

Зусилля урядів з підтримки цифрових прав не обмежуються визначенням політичних стандартів і найкращих ділових практик. Ряд держав у своїх програмах сприяння розвитку і правилах експортного контролю передбачили прямі заходи з підтримки чи захисту цифрових прав у країнах, що розвиваються.

Окремі держави поєднують заходи із захисту інформації в мережах зі співпрацею з неурядовими організаціями (НУО), особливо правозахисними, у країнах, що розвиваються. Швеція, наприклад, внесла заходи з навчання безпеці ІКТ та уникнення цензури й фільтрування даних майже до всіх програм з розвитку демократії і прав людини під керівництвом SIDA²⁰. SIDA й раніше підтримувало розвиток і поширення технологій (зокрема, операційних систем), що дозволяють анонімне користування Інтернетом.

Звинувачення в порушенні прав людини у зв'язку з використанням західних технологій кіберстеження авторитарними режимами також спонукали держави до оновлення власних правил експортного контролю з метою запобігання передачам технологій стеження країнам, які могли б використати їх для порушення прав людини. Такі зміни координуються в рамках Вассенаарської домовленості (*Wassenaar Arrangement*)²¹. З 2010р. 41 держава-учасниця Вассенаарської домовленості успішно узгодили запровадження контролю над поставками мобільних засобів постановки завод у телекомунікаційних мережах (2010р.), техніки перехоплення і пасивної протидії стеженню (2012р.), шпигунських програм стеження та систем моніторингу мережевих Інтернет-протоколів (*Internet Protocol, IP*) (2013)²².

Ініціативи приватного сектору

Сектор ІКТ реалізує і власні ініціативи стосовно свободи та приватності в Інтернеті, в т.ч. Ініціативу глобальної мережі (*Global Network Initiative*), запроваджену на Конференції з прав людини у Кремнієвій долині (*Silicon Valley Human Rights Conference*), а також Діалог телекомунікаційної промисловості (*Telecommunications Industry Dialogue*). Ці ініціативи спрямовані на розробку керівних принципів корпоративної соціальної відповідальності в секторі ІКТ²³.

²⁰ Swedish International Development Cooperation Agency (SIDA), 'Freedom of expression', 2 Dec. 2009.

²¹ Вассенаарська домовленість, <<http://www.wassenaar.org/>>.

²² Докладніше про запровадження нових заходів контролю над передачами технологій стеження див.: Bromley, M. et al. 'ICT surveillance systems: trade policy and the application of human security concerns', *Strategic Trade Review*, vol.2, no.2 (2016); SIPRI/Ecorys, *Final Report: Data and Information Collection for EU Dual-use Export Control Policy Review* (European Commission: Brussels, Nov. 2015), p.142.

²³ Global Network Initiative (GNI), *2014 Annual Report* (GNI: Washington, DC, 2014); Telecommunications Industry Dialogue (TID), *Telecommunication Industry Dialogue at Two Years: Advances in Respecting Freedom and Privacy in 2014* (TID: Washington, DC, May 2015).

Ряд НУО також дуже активно підтримують компанії ІКТ у розвитку корпоративної відповідальності. Так, британський Інститут з прав людини та бізнесу (*Institute for Human Rights and Business*) допомагає телекомунікаційним компаніям оцінити свій вплив на права людини²⁴. У 2015р. в рамках ініціативи НУО “Рейтинг цифрових прав” (*Ranking Digital Rights*) була оцінена прозорість компаній зв’язку та Інтернету у сфері прав людини з акцентом на питаннях конфіденційності кінцевих користувачів²⁵. Крім того, Спеціальний доповідач ООН з питань свободи вираження поглядів Д.Кей (*David Kaye*) у 2016р. виступив з ініціативою визначити можливі керівні принципи корпоративної відповідальності в секторі телекомунікацій²⁶. Окремі компанії також виробили внутрішні практики з’ясування та регулювання свого впливу на права людини: наприклад, шведська телекомунікаційна компанія *Ericsson* перед виходом на чутливі ринки здійснює т.зв. “оцінку впливу на права людини”²⁷.

Ініціативи громадянського суспільства

Як зазначено вище, НУО відіграють важливу роль у захисті цифрових прав. Такі НУО, як *Amnesty International*, *Electronic Frontier Foundation*, *Human Rights Watch*, *Privacy International*, працюють на різних форумах з метою чіткого визначення стандартів цифрових прав людини. Деякі з них також виступають з ініціативами зі зміцнення спроможностей, які завдяки безпеці ІКТ мають розширити можливості окремих осіб і громадських організацій.

Висновки

Ряд зацікавлених сторін працюють у напрямі вдосконалення спроможностей з кібербезпеки та цифрових прав у країнах, що розвиваються. Але ці ініціативи досі погано скоординовані, а в деяких випадках мають суперечливі цілі: ініціативи, спрямовані на покращення спроможностей держав з кібербезпеки, можуть негативно впливати на цифрові права громадян цієї держави. І навпаки, спроби покращити права людей на конфіденційність і свободу вираження думок у цифровій сфері можуть стати перешкодою для здатності держави забезпечити кібербезпеку як суспільне благо. Тому міжнародним організаціям з питань розвитку належить ще багато зробити перед тим, як вони зможуть запровадити єдиний комплексний підхід до зміцнення спроможностей з кібербезпеки, що належним чином врівноважить інтереси національної безпеки та безпеки людини. Для вирішення цього завдання в деяких дослідженнях пропонується міжнародним організаціям з питань розвитку зробити висновки з попередніх і поточних ініціатив з реформування сектору безпеки, де виклики мають подібний характер²⁸.

²⁴ Institute for Human Rights and Business, ‘Digital dangers: identifying and mitigating threats to human rights in the digital realm’, [n.d.].

²⁵ Ranking Digital Rights, *Ranking Digital Rights Corporate Accountability Index*, 2015.

²⁶ Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights (OHCHR), ‘Call for submissions: freedom of expression and the private sector in the digital age’, [n.d.].

²⁷ Ericsson, *ICT and Human Rights: An Ecosystem Approach*, (Ericsson: Stockholm, 2013).

²⁸ Muller, L. P., ‘Cyber security capacity building in developing countries’, *Norwegian Institute of International Affairs (NUPI) Policy Brief no.15 (2015)*; Tagert, A.C., *Cybersecurity Challenges in Developing Nations*, Dissertation Paper 22 (Carnegie Mellon University: Pittsburgh, PA, Dec. 2010); Pawlak (посилання 8), p.16.

11. Уразливість і стійкість Європейського Союзу: нова дискусія

Загальний огляд

Імовірно, у 2015р. для ЄС безпека була більш важливим питанням, ніж будь-коли впродовж минулих 20 років. Водночас, аналіз безпеки ускладнює швидкоплинна ситуація, що охоплює глобальну мобільність людей, вільний рух капіталу в поділеній і погано регульованій фінансовій системі, обмежену здатність держав впливати на зміни та еволюцію державного суверенітету, швидкий розвиток технологій і зміну демографічних і просторових моделей внаслідок глобалізації, урбанізації та комп'ютеризації.

У 2015р. конфлікти в Лівії, Сирії/Іраку та Україні вимагали реакції ЄС, у т.ч. заходів із запобігання їх поширенню, насамперед – масштабному переселенню людей і зростанню загрози тероризму. Міста ЄС назвали масштабних терактів з боку релігійних осіб та організації. Напади в Парижі в листопаді 2015р. здійснювала велика група, окремі учасники якої мали військову підготовку та досвід, надбаний у зонах конфліктів, з потужним матеріально-технічним забезпеченням, що становить нову проблему для ЄС, яка фактично перетворила тероризм на питання правоохоронної діяльності.

Враховуючи історичний досвід Європи, нинішні громадяни ЄС мають високі очікування. Вони звикли до можливості вільно пересуватися, не переймаючись ризиком стати жертвою насильства. Вони сподіваються на життя без особливого ризику злочинності і на захист від наслідків раптових небезпечних подій. Багато громадян ЄС бачили лише мирне, зможне і стабільне життя.

Водночас, близько двох третин опитаних під час дослідження, проведеного в ЄС у квітні 2015р., вважають, що ЄС у майбутньому відчує зростання тероризму та організованої злочинності (в т.ч. кіберзлочинності), і пояснюють таке зростання поширенням екстремістських ідеологій, наслідків війни та політичною нестабільністю за межами ЄС, а також збереженням бідності й соціальної маргіналізації. Близько 70% респондентів упевнені, що зміни клімату та забруднення довкілля загострять загрози безпеці.

У 2015р. ЄС затвердив нову стратегію внутрішньої безпеки, яка головну увагу надає тероризму та організованій злочинності, зокрема, злочинності із застосуванням вогнепальної зброї, та економічній кіберзлочинності. Безпековий аспект присутній і в інших концепціях державної політики. У 2015р. енергетична безпека стала елементом нових принципів утворення енергетичного союзу в рамках перспективної політики у зв'язку зі зміною клімату та її наслідками; тривала переоцінка відносин із сусідами ЄС; почалося всебічне вивчення проблем міграції; вироблені настанови у зв'язку з наслідками раптового прибуття великої кількості людей для системи охорони здоров'я.

Першочерговий обов'язок реагування на загрози безпеці лежить на державах-учасниках ЄС, але ЄС – не лише майданчик для організації міждержавного діалогу та заохочення добровільного обміну інформацією. Держави-учасниці очікують і наполягають на прямому застосуванні спільних інструментів для допомоги в розв'язанні складних і взаємопов'язаних проблем. Громадяни очікують, що ЄС виконає свою роль для того, щоб їх високі очікування справдились, і без вагань критикують ЄС, коли його внесок здається їм недостатнім чи неефективним.

Практика роботи ЄС – зокрема, цикли планування та бюджету на 5-7 років – дозволяє йому забезпечити певну сталість і спадковість дій, яка може бути не ідеальною для реагування на кризи, але з часом забезпечує важливі системні зміни. Крім того, хоча необхідність узгодження позицій в союзі 28 суверенних держав ускладнює вироблення спільного підходу, але постійний діалог, що веде до згоди, сприяє стабільності, коли рішення прийняте.

Хоча міграція перебуває у виключній юридичній компетенції держав-учасниць, національні рішення щодо міграції мають наслідки, в т.ч. безпекові, в усьому ЄС. У 2015р. держави-учасниці доручили Європейській Комісії розробити всебічний Порядок денний з міграції (Agenda on Migration), що може забезпечити більш узгоджену позицію, залежно від їх реакції на пропозиції.

На відміну від міграції, ЄС не має спільної позиції щодо втікачів від збройного конфлікту і жертв переслідувань у своїх країнах. Але, хоча пошук притулку є поширеною проблемою, нинішні процедури не розраховані на безпрецедентне число біженців, які прибувають останнім часом. Раптове прибуття дуже великого числа осіб, які шукають притулку, вимагало надзвичайної реакції.

У підрозділі I цього розділу розглядається стратегія внутрішньої безпеки ЄС. У підрозділах II і III окреслюються дві термінові проблеми, що постали перед ЄС, і реакція на них. У підрозділі II описується негайна реакція на масштабні теракти в багатьох місцях Європи у 2015р., а в підрозділі III – “криза” біженців і реакція на неї.

ЯН ЕНТОНІ

I. Оновлена стратегія внутрішньої безпеки ЄС

ЯН ЕНТОНІ

У червні 2015р. ЄС ухвалив оновлену стратегію внутрішньої безпеки, яка визначила пріоритетні сфери діяльності на п'ятирічний політичний цикл 2015-2020рр.¹ Новий документ ґрунтується на попередньому, затвердженому у 2010р. першому документі цього роду – До моделі європейської безпеки (*Towards a European Security Model*)².

Питання внутрішньої безпеки стоїть на порядку денному ЄС від його створення Договором 1992р. про Європейський Союз (ДЄС, *Treaty on European Union, TEU*)³. Цей Договір запровадив громадянство ЄС і співпрацю поліції та органів юстиції у кримінальних справах з метою надання усім громадянам рівного захисту від злочинності. Зміни до ДЄС, внесені Амстердамським договором 1997р., містили зобов'язання “підтримувати й розвивати Союз як зону свободи, безпеки і справедливості, в якій гарантоване вільне пересування людей в поєднанні з належними заходами контролю зовнішніх кордонів, надання притулку, імміграції, попередження та боротьби зі злочинністю”⁴.

Зміни 1997р. дозволили організувати тіснішу співпрацю поліції, митних та інших компетентних органів держав-учасниць ЄС як безпосередньо, так і через Європейське поліцейське бюро (Європол, *European Police Office, Europol*), і запровадили процедури її заохочення. Тісніша співпраця спрямована на боротьбу з такими злочинами, як тероризм, торгівля людьми і злочини проти дітей, незаконна торгівля наркотиками і зброєю, корупція і шахрайство.

Важкі наслідки терактів у США 11 вересня 2001р. активізували дискусію про потребу нових механізмів для зміцнення та захисту ЄС. Багато елементів пакета заходів у відповідь, визначених лідерами ЄС після вересня 2001р., залежали від дій в таких функціональних сферах, як торгівля, зовнішня допомога, цивільний захист, регулювання авіаційного та морського транспорту, інформаційна безпека та захист даних, де законодавство на рівні ЄС вже значною мірою застосовувалося⁵. У у цьому пакеті були також зазначені сфери, в яких потрібна більша координація і співпраця між державами. Якщо НАТО створила альтернативну платформу для координації військової реакції,

¹ Council of the European Union, The Renewed European Union Internal Security Strategy, 2015-2020, 9798/15, Brussels, 10 June 2015. Документи ЄС доступні з наведеними номерами: <<http://europa.eu/documents/>>.

² Council of the European Union, *Towards a European Security Model*, 7120/10, Brussels, 8 Mar. 2010 (endorsed by the European Council, 25-26 Mar. 2010).

³ Treaty on European Union (Maastricht Treaty), signed 7 Feb. 1992, entered into force 1 Nov. 1993.

⁴ Treaty of Amsterdam, Amending the Treaty on European Union, the Treaties Establishing the European Communities and Certain Related Acts, 2 Oct. 1997.

⁵ Burgess, N. and Spence, D., ‘The European Union: new threats and the problem of coherence’, eds A.J.K. Bayles and I.Frommelt, *Business and Security: Public-Private Sector Relationships in a New Security Environment*, SIPRI (Oxford University Press: Oxford, 2004).

то ЄС забезпечив найзручніший і найефективніший шлях організації дискусій між національними правоохоронними відомствами⁶.

Думки про внутрішню безпеку та її архітектуру з'явилися і поширилися у ЄС під час підготовки Лісабонського договору⁷. Договір визначив, що зона свободи, безпеки і справедливості є спільною компетенцією, і в розділі про судову співпрацю у кримінальних справах поширив дію європейського кримінального права на особливо серйозні та транскордонні злочини, насамперед – тероризм, міжнародну організовану злочинність і відмивання грошей. Договір також передбачив створення Постійного комітету з оперативної співпраці з питань внутрішньої безпеки (*Comité permanent de coopération opérationnelle en matière de sécurité intérieure, COSI*)⁸.

Чи існує нова модель безпеки ЄС?

Безпеку традиційно вважають відповідальністю держав. У центрі національної безпеки – захист держави, тоді як міжнародна безпека традиційно стосувалася захисту держав від інших держав. Однак новий дискурс безпеки в ЄС дедалі більше акцентує потребу захисту громадян, а не лише території, у високоінтегрованих суспільствах, які залежать від спільної соціокультурної бази, а також є взаємозалежними економічно та технологічно⁹. Стратегія внутрішньої безпеки ЄС 2010р. підкреслила, що “концепцію внутрішньої безпеки слід розуміти як широке і комплексне поняття, що охоплює різні сектори з метою реагування на головні загрози та інші деструктивні явища, що безпосередньо впливають на життя, захищеність і добробут громадян”¹⁰.

У плануванні різних функціональних аспектів внутрішньої безпеки в рамках п'ятирічних політичних циклів ЄС враховується необхідність об'єднаних міжгалузевих заходів, що базуються на оперативній інформації, з подолання різних загроз, які походять від держав, терористів та організованих злочинних груп. Потреба розглядати внутрішню і зовнішню безпеку в їх поєднанні підкреслювалася також у грудні 2005р., коли ЄС затвердив стратегію розвитку співпраці із зовнішніми партнерами для розв'язання проблем внутрішньої безпеки¹¹.

Останні за часом пропозиції Європейської Комісії з протидії тероризму та нейтралізації ризиків від іноземних бойовиків виходять за межі ЄС. Так, Регіональна стратегія ЄС для Сирії та Іраку від березня 2015р. враховує

⁶ У НАТО швидко визначили, що напади підпадають під Статтю 5 Північноатлантичного договору 1949р. (Вашингтонського договору).

⁷ Horgby, A. and Rhinard, M., *The EU's Internal Security Strategy: Living in the Shadow of its Past* (Swedish Institute for International Affairs: Stockholm, Dec. 2013).

⁸ Treaty on the Functioning of the European Union (Lisbon Treaty) amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community, signed 13 Dec. 2007, entered into force 1 Dec. 2009.

⁹ European Commission, *Research for a Secure Europe: Report of the Group of Personalities in the field of Security Research* (European Communities: Luxembourg, 2004).

¹⁰ Council of the European Union, *Towards a European Security Model*, 7120/10, Brussels, 8 Mar. 2010.

¹¹ Council of the European Union, *A Strategy for the External Dimension of JHA: Global Freedom, Security and Justice*, 15446/05, Brussels, 6 Dec. 2005.

також загрозу від Ісламської держави (ІД), а Регіональний план дій для Сахеля від квітня 2015р. містить заходи, необхідні для зменшення загрози безпеці ЄС від терористичної діяльності на півночі Малі Аль-Каїди в Ісламському Магрибі (*al-Qaeda in the Islamic Maghreb, AQIM*)¹².

Підкреслюючи необхідність захисту людей у Європі в рамках глобалізованого суспільства, стратегія внутрішньої безпеки 2010р. наслідувала підхід стратегії зовнішньої безпеки 2003р. – “Безпечна Європа у кращому світі” (*A Secure Europe in a Better World*). У документі 2003р. відзначалося, що відкриття кордонів ускладнить розрізнення внутрішніх і зовнішніх аспектів безпеки ЄС, а зростаюча залежність від взаємопов’язаної інфраструктури транспорту, енергетики, інформації та інших галузей призведе до появи нових слабких місць¹³. У червні 2015р. Високий представник ЄС із закордонних справ і політики безпеки / Віце-президент Європейської Комісії описала зростання перетинань, інтенсивності, частоти і складності конфліктів і криз по сусідству з ЄС і надала Раді ЄС результати стратегічного огляду зовнішньої і безпекової політики ЄС¹⁴. В огляді підкреслена взаємозалежний характер внутрішніх і зовнішніх аспектів безпеки та необхідність їх узгодження. Після того держави-учасниці звернулися з проханням розробити до червня 2016р. глобальну стратегію зовнішньої і безпекової політики.

Пріоритети безпеки: захист Союзу – держав-учасниць чи громадян?

Пошук балансу між національними та колективними заходами зміцнення безпеки був важливим елементом дискусій ЄС з питань внутрішньої безпеки. ДЕС і Договір про функціонування ЄС (два головні договори ЄС) підкреслюють, що функціями держав є підтримання правопорядку і захист національної безпеки, і що національна безпека залишається у виключній відповідальності кожної держави-учасниці.

Однак договори також визнають, що деякі проблеми безпеки вимагають системної відповіді, і рішення слід шукати на рівні ЄС. Узгоджено, що спільні дії держав-учасниць є найкращим шляхом забезпечення високого рівня захищеності та безпеки громадян.

Підтримка безпеки ЄС, його держав-учасниць і громадян не має альтернативи, оскільки ЄС називає себе спільнотою спільних цінностей, перелічених в його установчих документах: поваги до людської гідності, свободи, демократії, рівності, верховенства права і прав людини, в т.ч. прав меншин у суспільствах, де панує плюралізм, відсутність дискримінації, толерантність, справедливість, солідарність і рівність жінок і чоловіків. Однак з погіршенням безпеки Союз опинився під серйозним тиском, що проявляється у

¹² Council of the European Union, Council conclusions on the EU Regional Strategy for Syria and Iraq as well as the ISIL/Da’esh threat, 7267/15, Brussels, 16 Mar. 2015; Council of the European Union, Council conclusions on the Sahel Regional Action Plan 2015-20, 7823/15, Brussels, 20 Apr. 2015.

¹³ European Council, ‘A secure Europe in a better world: European Security Strategy’, Brussels, 12 Dec. 2003, <<https://www.consilium.europa.eu/uedocs/cmsUpload/78367.pdf>>.

¹⁴ European External Action Service (EEAS), ‘The European Union in a changing global environment: a more connected, contested and complex world, executive summary’, EEAS Strategic planning, 25 June 2015.

ставленні громадян до таких питань, як міграція і територіальна оборона в ЄС, який зазнав змін через розширення членства.

У ЄС немає спеціального визначення безпеки для системного вживання. Під час регулярних досліджень громадської думки *Eurobarometer* ЄС питає громадян про їх страхи та занепокоєння, і респонденти зазвичай називають головними пріоритетами національну економіку і власний гаманець. У дослідженні наприкінці 2015р. двома головними проблемами для ЄС були названі імміграція і тероризм – вперше з початку опитувань у 1974р. перші два місця посіли не економічні питання¹⁵.

Стурбованість тероризмом у громадській думці рік у рік вже певний час зростає, і частка респондентів, які пов'язують тероризм і релігійний екстремізм, з 2011р. суттєво збільшилася. Стурбованість імміграцією відбиває відчутну зміну позицій у 2015р. Опитані в усіх державах-учасницях назвали імміграцію головною проблемою ЄС (крім Португалії, де вона стала другою) – це теж безпрецедентний результат¹⁶.

У 1990-х роках відносно мало респондентів (зазвичай близько 15%) вважали імміграцію важливим питанням, а більшість ставилися до неї позитивно. У 1998р. в рамках Європейського року проти расизму *Eurobarometer* поставив спеціальне питання: “Якщо люди з різних країн південного узбережжя Середземного моря багатимуть працювати тут, у ЄС, то як Ви вважаєте: чи слід їх приймати без обмежень, приймати з обмеженнями, чи не приймати зовсім?”. Тоді 60% респондентів вважали, що таких людей слід приймати з обмеженнями, 13% – приймати без жодних обмежень, і 21% – що їх не слід приймати зовсім¹⁷. У 2015р. майже 60% опитаних засвідчили негативне ставлення до імміграції з-поза меж ЄС¹⁸. Ставлення до міграції з інших держав-учасниць ЄС, однак, залишалось позитивним.

Дослідження 1998р. відбивало погляди громадян 15 країн – тодішніх членів ЄС, а дослідження 2015р. – погляди ЄС після вступу 11 країн Центральної і Східної Європи: Болгарії, Естонії, Латвії, Литви, Польщі, Румунії, Словаччини, Словенії, Угорщини, Чехії, Хорватії, а також двох середземноморських країн – Кіпру та Мальти.

У тепличних умовах європейської безпеки новий дискурс ЄС послабив увагу до аналізу традиційних загроз, що зрештою переважно на протистоянні військових спроможностей імовірних держав-противників. Але порівняно із ситуацією на момент формування стратегії європейської безпеки у 2003р., наразі громадяни й держави-учасниці ЄС надають більше уваги потенційним ризикам, пов'язаним із планомірною модернізацією Збройних сил Росії.

¹⁵ European Commission, Directorate General for Communication, ‘Public opinion in the European Union’, Standard Eurobarometer Report no.84, Brussels, Dec. 2015; 90% дослідження було завершено до скоординованих терактів у Парижі в листопаді 2015р.

¹⁶ European Commission (посилання 15).

¹⁷ European Commission, Directorate-General for Information, Communication, Culture, Audio-visual, ‘Public opinion in the European Union’, Standard Eurobarometer Report no.48, Brussels, Mar. 1998, p.68.

¹⁸ European Commission (посилання 15), p.27.

У 2015р. Європейська Рада закликала держав-учасниць виділяти достатні кошти на оборону і зміцнення співпраці для забезпечення оборонних спроможностей. Крім того, оскільки будь-яка загроза з боку держави-противника тепер може передбачати невійськові способи нападу, Рада також закликала до кращого використання інструментів ЄС для протидії гібридним загрозам¹⁹. Однак багато держав-учасниць ЄС як головну структуру їх колективної безпеки розглядають НАТО, і тому підтримка ролі ЄС в оборонних питаннях не є однозначною.

Нове мислення поступово виявило необхідність т.зв. “внутрішньо-зовнішньої гібридної безпеки суспільства”, про яку в офіційних колах почали говорити понад 10 років тому²⁰. Виклики, з якими стикається ЄС, свідчать про потребу в дієвих внутрішніх інструментах безпеки суспільства, а також показують складність їх створення. Складною залишається співпраця із зовнішніми партнерами для розв’язання проблем внутрішньої безпеки ЄС; проблематично також виробити спільний підхід до внутрішньої безпеки – через розбіжності національного, регіонального та місцевого врядування в ЄС, а також тому, що обов’язки та організаційні структури різних служб безпеки (зокрема, поліції, суду й митниці, а також служб розвідки і цивільного захисту) в різних державах-учасницях теж є різними.

Нарешті, для забезпечення комплексного підходу знадобляться нові форми партнерства із суб’єктами приватного сектору, які лише останнім часом почали вважати себе учасником дискурсу з питань безпеки²¹.

Пріоритети Стратегії внутрішньої безпеки ЄС

Оновлена Стратегія внутрішньої безпеки Європейського Союзу (*Renewed European Union Internal Security Strategy*) 2015р. містить рекомендації, запропоновані Європейською Комісією 28 квітня 2015р. в Повідомленні про порядок денний європейської безпеки. Трьома головними пріоритетами стратегії внутрішньої безпеки в період 2015-2020рр. є боротьба з тероризмом і запобігання радикалізації, подолання організованої злочинності та боротьба з кіберзлочинністю²².

Головні пріоритети засвідчують успадкування більшості елементів від попередньої стратегії внутрішньої безпеки, яка об’єднує стратегічні завдання у п’ять груп: знешкодження міжнародних кримінальних мереж; запобігання тероризму і протидія радикалізації та найманству; підвищення рівня безпеки для громадян і компаній у кіберпросторі; зміцнення безпеки через

¹⁹ European Council, Conclusions, 25-26 June 2015, EUCO 22/15, Brussels, 26 June 2015.

²⁰ Sundelius, B., ‘A brief on embedded societal security’, eds P.Faber and V.Ratchev, *Information & Security: An International Journal* (Procon: Sofia, 2005), pp.23-37.

²¹ Burgess and Spence (посилання 5).

²² European Commission, The European Agenda on Security, Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, COM (2015) 185 final, 28 Apr. 2015; Council of the European Union (посилання 1).

охорону кордонів; підвищення стійкості Європи до криз і катастроф. Але замість покращення, ситуація в ЄС у більшості цих сфер у минулі п'ять років погіршилася.

Стійкість до впливу криз і природних і техногенних катастроф

Якщо стратегія внутрішньої безпеки 2010р. визначала виклики, принципи та напрями подолання природних і техногенних катастроф, то наступний документ містить лише одну згадку з цього питання: у преамбулі підкреслена необхідність посилити захист критичної інфраструктури та забезпечити її стійкість, а також зміцнити оперативну готовність та політичну координацію в реагуванні, подоланні та пом'якшенні наслідків криз і природних та техногенних катастроф.

ЄС запозичив поняття стійкості з матеріалознавства, де воно означає здатність матеріалу зберігати форму під тиском зовнішніх сил. У галузі безпеки стійкість поєднує внутрішню здатність об'єкта протидіяти негативним впливам і потрясінням і швидко відновлюватися після них. Більшої стійкості (а отже, меншої вразливості) можна досягти “або збільшуючи міцність об'єкта, або зменшуючи інтенсивність впливу, або обома цими способами”²³.

Лісабонський договір встановив, що в галузі цивільного захисту ЄС має вживати заходів для підтримки, координації чи доповнення дій держав-учасниць. Багато питань стійкості краще вирішувати на державному або місцевому рівні. Але після набуття чинності Лісабонським договором планування захисту критичної інфраструктури в масштабі всього ЄС здійснювалося у рамках розробки стратегії внутрішньої безпеки 2010р. ЄС заохочував дискусії експертів держав-учасниць про підвищення готовності та обговорення механізмів протидії та адаптації на національному, регіональному й місцевому рівнях. Ця діяльність триває – з метою підвищення стійкості транскордонної інфраструктури, яка вважається критично важливою для всього ЄС. Визначені чотири сфери для пілотних проектів підвищення стійкості: система контролю авіаїруху в авіапросторі ЄС; система супутникової геолокації *Galileo*; мережа електропередач; мережа газопостачання²⁴. Після огляду 2012р. оновлена політика захисту критичної інфраструктури керується Головним управлінням з питань міграції і внутрішніх справ (*Directorate-General for Migration and Home Affairs*) за підтримки Спільного дослідницького центру (*Joint Research Centre*), окремо від стратегії внутрішньої безпеки²⁵.

²³ European Commission, The EU Approach to Resilience: Learning from Food Security Crises, Communication from the Commission to the European Parliament and the Council, COM (2012) 586 final, 3 Oct. 2012, p.4.

²⁴ European Commission, Staff Working Document on a new approach to the European Programme for Critical Infrastructure Protection: Making European Critical Infrastructures more secure, SWD (2013) 318 final, 28 Aug. 2013.

²⁵ European Commission, Staff working document on the review of the European Programme for Critical Infrastructure Protection (EPCIP), SWD (2012) 190 final, Brussels 22 June 2012.

Кібербезпека

Підхід ЄС до знешкодження міжнародних кримінальних мереж є ще одним проблемним питанням, яке змінювалося разом зі зміною характеру дій злочинців. Створення й поширення цифрової економіки дало організованим злочинцям, так би мовити, менш ризиковану альтернативу фізичному грабунку. У 2015р. серед громадян, які відповідали на питання *Eurobarometer*, зберігалася стурбованість організованою злочинністю, але водночас була зафіксована і суттєва стурбованість кіберзлочинністю²⁶.

Підвищення рівня безпеки для громадян і компаній у кіберпросторі є пріоритетом стратегії внутрішньої безпеки, але при цьому треба враховувати інші політичні ініціативи ЄС. У лютому 2013р. Європейська Комісія та Високий представник ЄС з питань зовнішньої політики та політики безпеки/Віце-президент Європейської Комісії, визнаючи зростання важливості безпеки в кіберпросторі як міжнародної проблеми, виступили зі спільним повідомленням, у якому запропонували стратегію кібербезпеки ЄС²⁷. Мета ЄС – стати світовим лідером цифрової економіки. Очікується, що поява на єдиному ринку електронної комерції сприятиме досягненню цієї мети завдяки наданню ЄС допомоги компаніям в конкуренції на світовому ринку²⁸. Зміцнення кібербезпеки є важливим елементом створення умов для розвитку Інтернет-послуг.

Важливим результатом дискусій 2013р. з кібербезпеки була директива щодо нападів на інформаційні системи, яка вимагає від усіх держав-учасниць розглядати використання шпигунського програмного забезпечення як кримінальний злочин і зміцнює базу для обміну інформацією про такі напади²⁹. Директива щодо кіберзлочинності мала бути виконана до квітня 2015р., але на той час лише 10 із 28 держав-учасниць підтвердили її повну імплементацію до національного законодавства і дві країни – часткову³⁰. Стратегія внутрішньої безпеки 2015р. наполягає на необхідності забезпечити повне виконання директиви 2013р. державами-учасницями.

Ще один пакет заходів у 2013р. запропонований у проекті директиви про заходи зі спільного забезпечення високого рівня безпеки мереж та інформації в ЄС. Директива узгоджена на політичному рівні у грудні 2015р. Після набуття нею чинності оператори важливих послуг в енергетиці, на транспорті, в банківській діяльності та охороні здоров'я, а також провайдери

²⁶ Про загальний зв'язок між доступом до інформаційно-комунікаційних технологій, кібербезпекою і людським розвитком див. розділ 10 цього видання.

²⁷ European Commission and High Representative of the EU for Foreign Affairs and Security Policy, 'Cybersecurity strategy of the European Union: An open, safe and secure cyberspace', Joint Communication to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, JOIN (2013) 1 final, Brussels, 7 Feb. 2013.

²⁸ Створення єдиного взаємопов'язаного цифрового ринку є одним з найвищих політичних пріоритетів для нинішнього складу Комісії; див.: Juncker, J-C., *A New Start for Europe: My Agenda for Jobs, Growth, Fairness and Democratic Change*, Political guidelines for the next European Commission, 15 July 2014.

²⁹ Council of the European Union, Directive 2013/40/EU of the European Parliament and of the Council on attacks against information systems and replacing Council Framework Decision 2005/222/JHA, 12 Aug. 2013.

³⁰ European Commission, DG Migration and Home Affairs, 'Combating cybercrime: EU-wide rules against cyber attacks come into force', 4 Apr. 2015.

основних цифрових послуг, зокрема, пошукових систем та обробки даних у “хмарах”, будуть зобов’язані вжити належних заходів безпеки та повідомляти національним органам влади про підозрілі та зловмисні інциденти³¹.

Оновлена стратегія внутрішньої безпеки ЄС на 2015-2020рр.

Оновлена стратегія внутрішньої безпеки спирається на п’ять базових принципів. Перший – боротьба зі злочинністю та зниження рівня радикального екстремістського насильства не повинні шкодити фундаментальним правам громадян. Другий – громадськість має бути поінформованою про виконання стратегії, у т.ч. через особливу роль національних парламентів держав-учасниць ЄС і ширший Консультативний безпековий форум (*Security Consultative Forum*) за участі представників різних секторів. Третій – головним пріоритетом має бути ефективне використання багатьох наявних, уже запроваджених в ЄС правил, засобів та інструментів, а не розробка нових. Четвертий – потрібен спільний міжвідомчий і міжсекторальний підхід до внутрішньої безпеки для більш ефективного використання наявних інструментів. П’ятий – оскільки загрози не обмежуються кордонами ЄС, необхідно об’єднати внутрішні та зовнішні аспекти безпеки в рамках уніфікованого підходу³².

Оновлена стратегія внутрішньої безпеки не має на меті об’єднати все законодавство з питань безпеки. Як зазначено вище, ряд питань, окреслених у стратегії 2010р., регулюються наразі іншими елементами нормативно-правової системи ЄС, а деякі аспекти стратегії внутрішньої безпеки є предметом державної політики.

На виконання Європейського порядку денного з питань безпеки (*European Agenda on Security*) програма дій Європейської Комісії на 2016р. визначає три пріоритетні заходи: оновлення правил ЄС стосовно злочинів тероризму та покарань за них, що містяться в Рамкових рішеннях, узгоджених у 2002р. і 2008р.; запровадження вдосконалених правил поведінки з вогнепальною зброєю; розробка пропозиції стосовно боротьби з шахрайством і підробкою безготівкових платіжних засобів³³.

Імплементція рамкових рішень стосовно тероризму

Рамкові рішення 2002р. і 2008р. вимагають від держав-учасниць визначити злочини тероризму в національному кримінальному праві та визначають мінімальні заходи покарання за них³⁴. Звіт 2014р. про шляхи вико-

³¹ European Commission ‘Commission welcomes agreement to make EU online environment more secure’, Press release IP/15/6270, Brussels, 8 Dec. 2015.

³² Council of the European Union (посилання 1).

³³ European Commission, Work programme 2016: No time for business as usual, Annex to the Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, COM (2015) 610 final, 27 Oct. 2015, p.5.

³⁴ Council of the European Union, Framework Decision of 13 June 2002 on combating terrorism, 2002/475/JHA, *Official Journal of the European Communities*, L164/3, 22 June 2002; Council of the European Union, Framework Decision amending Framework Decision 20 02/475/JHA on combating terrorism, 6561/08, Brussels, 15 Feb. 2008.

нання державами-учасницями рамкових рішень виокремлює два питання, які потребують уточнення: як реагувати на непрямі провокації та підбурювання до терористичних актів, а також на злочини “вовків-одинаків” – осіб, які здійснюють теракти, але не пов’язані з будь-якими групами³⁵. У грудні 2015р. Європейська Комісія подала на розгляд держав-учасниць пропозиції з оновлення рамкових рішень³⁶.

Регулювання питань вогнепальної зброї

Контрабанда зброї вважається головним бізнесом організованої злочинності, а Європейський порядок денний з питань безпеки згадує про ризик перетворення організованої злочинності на джерело поставок летальної вогнепальної зброї і торгівлі нею в Європі, і у великій кількості³⁷. Про потенційні ризики поширення збройного конфлікту свідчить значне збільшення випадків конфіскації незаконних зброї і боеприпасів, що їх намагаються ввезти через кордон з України до Польщі³⁸.

У листопаді 2015р. Єврокомісія надала пропозиції стосовно посилення контролю над законним придбанням вогнепальної зброї і володінням нею, а також впровадження спільних мінімальних стандартів знешкодження вогнепальної зброї³⁹. У грудні 2015р. Комісія видала додатковий План заходів щодо законного обігу вогнепальної зброї та використання вибухових речовин, включно з допомогою у виявленні, розслідуванні правопорушень і конфіскації вогнепальної зброї, вибухівки та речовин для її виготовлення у злочинних і терористичних цілях⁴⁰.

Подолання організованої злочинності та боротьба з кіберзлочинністю

Управління ООН з наркотиків і злочинності фіксує, що певні види організованої злочинності дедалі більше набувають транснаціонального характеру⁴¹.

³⁵ European Commission, Report from the Commission to the European Parliament and the Council on the implementation of Council Framework Decision 2008/919/JHA of 28 November 2008 amending Framework Decision 2002/475/JHA on combating terrorism (SWD (2014) 270 final), COM (2014) 554 final, 5 Sep. 2014.

³⁶ European Commission, Proposal for a directive of the European Parliament and of the Council on combating terrorism and replacing Council Framework Decision 2002/475/JHA on combating terrorism, COM (2015) 625 final, 2 Dec. 2015.

³⁷ European Commission (посилання 22), p.17.

³⁸ Porter, T., ‘Poland: Weapon smuggling following Ukraine war arming organised crime and terrorists in western Europe’, *International Business Times*, 25 Jan. 2016.

³⁹ European Commission, Remarks of Commissioner Elzbieta Bienkowska at the press conference on the preparation of the 20 November Justice and Home Affairs Council and the firearms package, SPEECH/15/6126, 18 Nov. 2015.

⁴⁰ European Commission, Implementing the European Agenda on Security: EU action plan against illicit trafficking in and use of firearms and explosives, Communication from the Commission to the European Parliament and the Council, COM (2015) 624 final, 2 Dec. 2015.

⁴¹ Конвенція ООН протидії транснаціональній організованій злочинності (*UN Convention against Transnational Organized Crime*) визначає організоване злочинне угруповання як структурно оформлену групу у складі трьох або більше осіб, що існує протягом визначеного періоду часу та діє узгоджено з метою здійснення одного або кількох злочинів, які караються не менш ніж чотирма роками позбавлення волі; див.: United Nations Convention against Transnational Organized Crime, UN General Assembly resolution 55/25, 15 Nov. 2000.

До транснаціональних належать злочини, скоєні в кількох країнах одним угрупованням, скоєні в одній країні, але заплановані в іншій країні чи керовані з іншої країни, або скоєні в одній країні, але з суттєвими наслідками для інших держав.

У 1991р. у своїй першій директиві про відмивання грошей ЄС вперше запровадив законодавчі норми із запобігання використанню фінансової системи для відмивання грошей і надалі змінював законодавство мірою зміни характеру проблеми. У травні 2015р. ЄС ухвалив четверту директиву про протидію відмиванню грошей, зокрема з метою внесення до законодавства ЄС останніх рекомендації Групи з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням коштів і фінансуванням тероризму (*Financial Action Task Force, FATF*), а також реагування на деякі нові ризики⁴².

Однією з найважливіших змін став розвиток електронної комерції і пов'язане з ним використання цифрових банківських послуг та електронних платіжних систем. Цифрові банківські послуги швидко розвиваються, і технологічно відсталі банки можуть програти, оскільки їх клієнти перейдуть до конкурентів, які пропонують сучасніші банківські послуги⁴³.

Спочатку законодавство стосувалося доходів від злочинної діяльності з контрабанди наркотиків⁴⁴. Але воно було розширене з метою зменшення ризиків використання фінансової системи для фінансування інших видів злочинів – корупції, шахрайства, тероризму та розповсюдження зброї масового ураження. Крім того, спочатку законодавство застосовувалося у традиційному банківському секторі, але з часом його застосування поширилося і на інших суб'єктів.

Директиви ЄС стосовно відмивання грошей

Загалом, фінансові установи приватного сектору повинні застосовувати правила протидії відмиванню грошей і тероризму. Директиви, що до 2015р. змінювали законодавство ЄС з питань відмивання грошей, забороняли анонімні банківські рахунки, встановлювали правила ідентифікації суб'єктів фінансових операцій і платежів, визначали вимоги перевірки оплати та вимагали від фінансових установ оцінювати ризики перед видачею кредиту чи здійсненням платежу.

Директива 2015р. поширює застосування правил на провайдерів ігорних послуг та оцінку ризику використання “віртуальних валют” (біткойнів),

⁴² Council of the European Union, Directive (EU) 2015/849 of the European Parliament and of the Council of 20 May 2015 on the prevention of the use of the financial system for the purposes of money laundering or terrorist financing, amending Regulation (EU) 648/2012 of the European Parliament and of the Council, and repealing Directive 2005/60/EC of the European Parliament and of the Council and Commission Directive 2006/70/EC, *Official Journal of the European Union*, L 141, 5 June 2015.

⁴³ Broeders, H. and Khanna, S., ‘Strategic choices for banks in the digital age’, McKinsey & Company, Jan. 2015.

⁴⁴ Організована злочинність, зокрема пов'язана з наркотиками, у 1990-х роках постійно була в центрі суспільної уваги. Через її постійне зростання до 2000р. кожен п'ятий громадянин, який відповідав на питання дослідження, повідомляв, що особисто стикався з наркозлочинністю; див.: European Commission, Directorate General for Justice and Home Affairs, Drugs Coordination Unit, *Drugs and Security: Public Opinion Regarding Security and Victimisation in the EU*, Sep. 2002.

а також таких цифрових платіжних інструментів, як банківське обслуговування з мобільних телефонів⁴⁵. Директива також пояснила, що не повинно бути жодної різниці у ставленні до політично вразливих осіб, які посідають чи посідали високі посади у країні, і тих, хто виконує чи виконував ці функції за кордоном. Таким чином, від фінансових установ вимагається бути пильними до ознак відмивання грошей в політичних цілях, що, по суті, є антикорупційним заходом.

Третя Директива протидії відмиванню грошей (*Anti-Money Laundering Directive*) 2005р. вимагала від держав-учасниць ЄС створити національні підрозділи фінансової розвідки (ПФР, *Financial Intelligence Units, FIU*), яким належатиме головна роль у виявленні та розслідуванні підозрілих грошових переказів⁴⁶. Після запровадження процедури оцінки ризиків та її застосування в рамках перевірки клієнтів фінансова установа, якщо вона виявить фінансові операції з перевищенням певного порогу ризику, зобов'язана подати звіт про підозрілу активність (ЗПА, *suspicious activity report, SAR*) національному підрозділу фінансової розвідки.

З часом ЗПА подані до національних ПФР, можуть скласти цінний масив даних для правоохоронців. Так, у Великій Британії звірка ЗПА з іншою інформацією показала, що в більш ніж 30% звітів ідеться про осіб, уже відомих поліції, а близько 40% – пов'язані з ними в інший сплосіб, наприклад, спільною адресою. Фінансова розвідка може доповнити загальну картину інформації про злочини, тому їй надається особлива роль у боротьбі з тероризмом. У 2006р., після арешту поліцією кількох підозрюваних у змові з метою підризу літака під час їх спроби виїхати з Великої Британії, Міністерство фінансів змогло заморозити активи 19 осіб до їх від'їзду⁴⁷.

За умов паперового документообігу розробка і застосування підходу на основі врахування ризиків, як того вимагають директиви щодо відмивання грошей, була для фінансових установ складним завданням. Електронний скринінг є настільки швидким, що не шкодить звичайному бізнесу, тоді як скринінг паперової звітності серйозно заважав платежам і переказам. Технічний прогрес дозволяє проводити електронні операції через бази даних, які перевіряють відомі “червоні прапорці” і блокують підозрілі операції для подальшого контролю. Але електронний скринінг можливий лише тоді, коли є узгоджені показники ризику, і коли в базах даних фіксується правильна інформація. Особа, яка має право підпису чи право розпоряджатися

⁴⁵ У 2013р. випадок веб-сайту *Silk Road* – Інтернет-ринку наркотиків та інших заборонених товарів – і падіння біткоїнової біржі *MtGox* показали потенційні ризики використання віртуальних валют. Коли ФБР закрило веб-сайт *Silk Road*, воно вилучило біткоїнів на суму понад \$33,6 млн., а біржа *MtGox* луснула, втративши понад \$400 млн. біткоїнів, що належали її клієнтам, після порушення безпеки. Див.: Kien-Meng Ly, M., ‘Coining bitcoin’s “legal bits”’: examining the regulatory framework for bitcoin and virtual currencies’, *Harvard Journal of Law & Technology*, vol.27, no.2 (Spring 2014).

⁴⁶ Directive 2005/60/EC of the European Parliament and of the Council of 26 October 2005 on the prevention of the use of the financial system for the purpose of money laundering and terrorist financing, *Official Journal of the European Union*, L309/15, 25 Nov. 2015.

⁴⁷ British Treasury, Home Office, Serious Organized Crime Agency, and Foreign and Commonwealth Office, *The Financial Challenge to Crime and Terrorism* (Stationery Office: London, Feb. 2007).

коштами на рахунку, може не бути особою, яка зрештою контролює кінцеве використання коштів. Законодавство з питань боротьби з відмиванням грошей і тероризмом цікавить кінцевий користувач коштів, а не підставні особи або посередники.

Фінансовим установам не вистачає такої ключової інформації, як знання власника-бенефіціара, що ускладнює виявлення т.зв. підставних компаній під час скринінгу. Директива 2015р. вимагає від держав-учасниць створити централізований реєстр інформації про власників-бенефіціарів, доступний для компетентних органів, ПФР і, в рамках перевірки клієнтів, фінансових установ приватного сектору. Ця інформація підвищила б імовірність виявлення шляхом скринінгу під час оцінки ризику справжніх отримувачів платежу чи фінансового переказу.

З часом законодавство ЄС стало заохочувати можливість відстеження фінансів для оцінки ризику та наступних розслідувань відмивання грошей чи фінансування тероризму. Законодавство ЄС встановлює мінімальні стандарти супровідної інформації для платежу чи переказу, правила збору і зберігання інформації та умови її надання іншим сторонам. У травні 2015р. в ЄС запроваджене нове положення щодо супровідної інформації для переказів коштів⁴⁸.

У 2007р. ЄС вирішив, що кожна держава-учасниця має створити національний координаційний центр, що сприятиме відстеженню активів, набутих через злочинну діяльність, на всій території ЄС⁴⁹. Після впровадження Директиви 2015р. в національне законодавство ПФР і національні бюро з повернення активів (*Asset Recovery Offices*) повинні будуть заохочувати спільний підхід до конфіскації активів. Національні органи влади держав-учасниць ЄС мають визнавати ухвали про блокування та конфіскацію активів, видані в інших державах-учасницях, у т.ч. у справах, де не було кримінального вироку.

Трансатлантичне співробітництво

Від серпня 2010р. між ЄС і США діє угода про обробку та передачу фінансових повідомлень з ЄС до США в інтересах Програми відстеження фінансування тероризму (*Terrorist Finance Tracking Program, TFTP*)⁵⁰. *TFTP* – це національна програма Міністерства фінансів США з відстеження фінансових потоків, пов'язаних з терористичними групами. Важливим джерелом інформації для *TFTP* є Товариство всесвітнього міжбанківського фінансового зв'язку (*Society for Worldwide Interbank Financial Telecommunication, SWIFT*) – світова система передачі інформації про фінансові операції.

⁴⁸ Regulation (EU) 2015/847 of the European Parliament and of the Council of 20 May 2015 on information accompanying transfers of funds and repealing Regulation (EC) 1781/2006, *Journal of the European Union*, L141, 5 June 2015.

⁴⁹ Council Decision 2007/845/JHA of 6 Dec. 2007 concerning cooperation between Asset Recovery Offices of the Member States in the field of tracing and identification of proceeds from, or other property related to, crime, *Official Journal of the European Union*, L332, 18 Dec. 2007.

⁵⁰ Про Програму відстеження фінансування тероризму див.: <<https://www.swift.com/about-us/legal/compliance/tftp>>.

Хоча *SWIFT* є приватною компанією, зареєстрованою в Бельгії, але до 2009р. вона зберігала дані про фінансові перекази всередині ЄС на комп'ютерних серверах у США, що робило дані доступними для американських урядових відомств за наявності ухвали, виданої згідно з американським законодавством. Дані, що обробляються в американському операційному центрі, залишаються під юрисдикцією США, але в рамках реконструкції архітектури інформації та зв'язку дані компанії про перекази всередині ЄС у 2009р. були переміщені на сервери в ЄС. Згідно з угодою між ЄС і США, Уряд США може здійснювати цільовий пошук у масиві європейських даних, наданому *SWIFT*⁵¹.

У 2015р. під час обговорення Оновленої стратегії внутрішньої безпеки Франція запропонувала європейську систему, яка використовувала б базу даних міжнародних банківських переказів *SWIFT*. Пропозиція не була прийнята, але французька влада й надалі домагається її врахування в майбутніх рішеннях⁵².

Висновки

Хоча ЄС зміцнив свої позиції в секторі внутрішньої безпеки, конкретніше визначити й систематизувати безпекове законодавство дуже складно. На робочому рівні в органах ЄС є наміри сприяти більш узгодженому міжвідомчому та міжсекторальному підходу до безпеки. Але у 2015р. ЄС продовжував впроваджувати заходи внутрішньої безпеки в багатьох різних сферах державної політики, а не лише в рамках стратегії внутрішньої безпеки.

⁵¹ Agreement between the European Union and the United States of America on the processing and transfer of financial messaging data from the European Union to the United States for the purposes of the Terrorist Finance Tracking Program, *Official Journal of the European Union*, L195, 27 July 2010.

⁵² Ministry of Finance and Public Accounts, French Republic, Countering terrorist financing, Press kit, Nov. 2015.

II. Реакція на численні теракти в Парижі

ЯН ЕНТОНІ, МАНЬЯНА ПЕШТ

За даними *Europol*, попри те, що більшість терористичних актів в ЄС у 2014р. – останньому році, за який на час написання були дані *Europol* – здійснені сепаратистськими угрупованнями, держави-учасниці вважали головною терористичною загрозою тероризм на релігійному ґрунті з боку окремих осіб та угруповань, які планують напади в ЄС¹. Однак на відміну від багатьох людей, які живуть у вражених конфліктом країнах по сусідству з ЄС, більшість громадян ЄС почуваються безпечно, і дані про арешти у зв'язку з терористичними злочинами в ЄС у 2014р. свідчать, що терористична загроза відчувається наразі лише в небагатьох державах-учасницях².

Національні уряди держав-учасниць ЄС відповідають за визначення меж реагування на терористичні акти. Напади в Парижі в січні 2015р. змусили Францію вжити ряд заходів для зміцнення національних контртерористичних спроможностей. Контртерористичні підрозділи реорганізували, створивши новий об'єднаний штаб, підпорядкований Міністру внутрішніх справ, і надали їм ширших повноважень зі стеження³. Після нападів 13 листопада було вжито додаткових заходів. Після двох рішень Ради міністрів Франції від 13 і 14 листопада Президент Франції Ф.Олланд (*Francois Hollande*) скористався своїми повноваженнями згідно із Законом від 3 квітня 1955р. й оголосив надзвичайний стан⁴. Уряд Бельгії також вжив заходів, передбачених найвищим рівнем терористичної загрози⁵.

Після листопадових нападів у Парижі Франція застосувала положення Лісабонського договору про взаємну оборону. Враховуючи невійськовий характер контртерористичних ініціатив ЄС, це суперечило традиції⁶. Пропонуючи Франції одностайну підтримку, інші держави-учасниці ЄС погодилися, що Франція стала жертвою збройної агресії на своїй території, і вони зобов'язані надати Франції сприяння та допомогу в будь-який доступний спосіб, хоча кожна держава могла сама визначати характер такої допомоги.

Франція просила від держав-учасниць ЄС допомоги трьох видів: (а) прямої участі в коаліції проти Ісламської Держави (ІД), яку Франція вважає відповідальною за напади; (б) підтримки операції *Chammal* – триваючої французької військової кампанії в Іраку та Сирії; (в) збільшення підтримки іншим

¹ European Police Office, *Terrorism Situation and Trend Report (TE-SAT) for 2015* (Europol: The Hague, July 2015).

² Більшість арештів через тероризм в ЄС у 2014р. зафіксовано в Австрії, Бельгії, Болгарії, Великій Британії, Іспанії, Нідерландах, Німеччині, Франції.

³ *Projet de Loi Enregistré à la Présidence de l'Assemblée nationale le 19 mars 2015*, 19 Mar. 2015.

⁴ French Government, 'Loi n.55-385 du 3 avril 1955 relative à l'état d'urgence', <<https://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cid-Texte=JORFTEXT000000695350>>; French Government, 'State of Emergency in France: what are the consequences?', 23 Nov. 2015.

⁵ Drozdiak, N., Steinhäuser, G. and Fairless, T., 'Brussels terror alert raised amid "imminent" threat of attack', *Wall Street Journal*, 21 Nov. 2015.

⁶ Стаття 42.7 Договору про ЄС.

французьким місіям у Малі та в Центральноафриканській Республіці (ЦАР), що вивільнило б французькі війська для інших задач.

Коли французи звернулися по допомогу, всі держави-учасниці ЄС, а також ЄС в цілому вже були членами Всесвітньої коаліції протидії ІДІЛ (*Global Coalition to Counter ISIL*), сформованої США у вересні 2014р. Після голосування у британському парламенті 3 грудня Велика Британія розширила масштаб своїх бойових дій проти ІД у Сирії. Станом на січень 2016р., Бельгія, Велика Британія, Данія, Нідерланди і Франція як держави-учасниці ЄС брали участь у бойових діях в Іраку, а Велика Британія і Франція – у Сирії⁷.

Франція просила у держав-учасниць ЄС більшої підтримки її операцій у Малі та ЦАР задовго до нападів у Парижі в листопаді. Коли це прохання було висловлене в рамках положення про взаємну оборону, Німеччина і Бельгія запропонували морську та авіаційну підтримку французьким силам у Середземному морі, а Німеччина розширила допомогу в навчанні курдських бійців *Peshmerga* в Іраку. Швеція запропонувала Франції високоточні боеприпаси, а Німеччина і Швеція оголосили намір надати додаткову допомогу миротворчій операції в Малі, в т.ч. персоналом і тиловою підтримкою, через наявні механізми – хоча Німеччина вирішила збільшити допомогу в Малі ще до паризьких нападів⁸.

Ознаки провалу розвідки

Хоча відповідальність за боротьбу з тероризмом в ЄС покладена насамперед і більшою мірою на держави-учасниці, їх керівники давно визнають важливість міжурядової співпраці, в т.ч. використання структур ЄС, у попередженні та реагуванні на загрозу тероризму.

З'ясовані подробиці терористичних актів у Парижі в січні та листопаді 2015р. виявили провали розвідки держав-учасниць ЄС. Після нападів виявилось, що більшість зловмисників були добре відомі не лише французьким органам влади, але й іншим європейським та американським правоохоронним і розвідувальним відомствам⁹. Понад те, ряд із них вважалися потенційно небезпечними або тому, що були відомі радикально екстремістськими поглядами і зв'язками з давньою європейською джихадистською мережею, або тому, що були відомими злочинцями чи бойовиками, які повернулись, і були пов'язані з терористичними угрупованнями в навчальних таборих у Ємені чи під час боїв у Сирії та Іраку. Паризькі нападники могли вільно пересуватися, спланувати і здійснити масований терористичний акт, порушуючи питання про віру суспільства в ефективність наявних систем внутрішньої безпеки.

⁷ US Department of Defense, Operation Inherent Resolve, <http://www.defense.gov/News/Special-Reports/0814_Inherent-Resolve>, accessed 31 Mar. 2016. Про військову відповідь ІД див. підрозділ II розділу 2 цього видання.

⁸ Про миротворчі операції в Малі й ЦАР див. підрозділ I розділу 7 цього видання; про мирний процес у Малі див. розділ 5 цього видання.

⁹ MacAskill, E., 'How French intelligence agencies failed before the Paris attacks', *The Guardian*, 19 Nov. 2015; Camilli, E., 'The Paris attacks: A case of intelligence failure?' *NATO Review*, 2015, <<http://www.nato.int/docu/review/2015/ISIL/Paris-attacks-terrorism-intelligence-ISIS/EN/index.htm>>. Терористичні акти 2015р. докладніше розглядаються в підрозділі II розділу 2 цього видання.

Після нападів у січні 2015р. з'ясувалося, що нападники на редакцію сатиричного журналу *Charlie Hebdo* та на супермаркет *Kosher* були відомі французьким та іноземним розвідслужбам. Брати Шериф і Саїд Куаші (*Cherif and Said Kouachi*), які здійснили напад на *Charlie Hebdo*, значились у британських та американських списках стеження за терористами, а також в американському списку заборони перельотів¹⁰. Попри це, Саїд у 2011р. зумів поїхати до Ємену, де нібито пройшов підготовку в Аль-Каїді на Аравійському півострові (*al-Qaeda in the Arabian Peninsula*), а потім повернувся до Франції і не був затриманий владою. Після повернення Саїд опинився під стеженням, але воно припинилось у червні 2014р., оскільки французькі служби безпеки припинили вважати його небезпечним¹¹. Ш.Куаші відбув ув'язнення за звинуваченням у тероризмі (участь у вербувальній мережі Аль-Каїди в Іраку) у 2008р. Він також був під стеженням, але лише до кінця 2013р. А.Кулібалі (*Amedy Coulibaly*), який координував напад з братами Куаші, відбув короткий термін ув'язнення у 2010р. і теж був в американському списку стеження за терористами. Крім того, алжирська розвідка 6 січня нібито попереджала французьких колег, що у Франції планується напад¹².

Після нападу в листопаді принаймні шість з восьми зловмисників – А.Абауд (*Abdelhamid Abaoud*), С.Абдельсалам (*Salah Abdeslam*), І.Абдельсалам (*Ibrahim Abdeslam*), С.Амімур (*Samy Amimour*), С.Бенгалем (*Salim Benghalem*) та О.І.Мостефай (*Omar Ismail Mostefai*) – були ідентифіковані як терористично-бойовики, які їздили воювати до Сирії чи Іраку або навчатися десь ще в регіоні та повернулися до Франції чи Бельгії. С.Бенгалем, який, як вважають, спланував напад 13 листопада, нібито готував його із Сирії, де він жив після 2013р.¹³ А.Абауд, який координував напад у листопаді, їздив до ІД в Сирію у 2013р. Громадянин Бельгії Абауд повернувся до Бельгії, де він ще з двома співниками планував напад на поліцейський відділок у м.Верв'є в січні 2015р. Хоч Абауд був відомий бельгійській владі як бойовик ІД, він зміг поїхати до Сирії, повернутись і взяти участь у паризьких нападах¹⁴.

Інший нападник, О.І.Мостефай, був під стеженням поліції у 2010р., що свідчить про його статус потенційно небезпечного радикала. Він їздив до Сирії у 2013р. і начебто повернувся до Франції весною 2014р. Турецька влада нібито двічі попереджала французьких колег, що Мостефай становить загрозу: один раз – у грудні 2014р., і знову – в червні 2015р., але не отримала відповіді¹⁵.

¹⁰ Burke, J., 'Charlie Hebdo suspects on US terrorist watchlist "for years"', *The Guardian*, 9 Jan. 2015.

¹¹ Callimachi, R. and Yardley, J., 'From amateur to ruthless jihadist in France', *New York Times*, 17 Jan. 2015.

¹² Doward, J., 'Charlie Hebdo: could security services have prevented Paris attacks?', *The Guardian*, 10 Jan. 2016.

¹³ BBC News, 'Paris attacks: was Salim Benghalem the real ringleader?', 26 Jan. 2016.

¹⁴ Clarion Project, 'From hypocrisy to apostasy: the extinction of the Grayzone', *Dabiq*, no.7, p.73.

¹⁵ Yeginsu, C., 'Turkey warned French twice about attacker, official says', *New York Times*, 16 Nov. 2015.

С.Амімура звинувачували в тероризмі у 2012р. Його помістили під судовий нагляд і видали ордер на арешт. У 2013р. Амімур їздив до Ракки (Сирія), де він приєднався до ІД, повернувся до Франції і взяв участь у нападах¹⁶.

Повідомлялося також, що бельгійська влада мала список підозрюваних джихадистів, де значилися А.Абаауд і ще двоє паризьких нападників – Салах та Ібрагім Абдельсалам. Бельгійська поліція допитувала обох братів у лютому 2015р., а І.Абдельсалама допитували після того, як турецька влада відмовила йому у в'їзді до Туреччини та вислала до Бельгії¹⁷. Крім того, керівники французької розвідки отримували від Іраку і США попередження про можливість крупного нападу¹⁸.

Покращення зв'язку між правоохоронними відомствами держав-учасниць ЄС могло б допомогти кращому розумінню ризику теракту в Парижі. 5 листопада німецька поліція зупинила повну зброї машину на шосе в Баварії і затримала її водія. Були знайдені вісім автоматів АК-47 з повними магазинами, два пістолети, дві ручні гранати, 200 кг вибухівки та револьвер. Перевірка мобільного телефону підозрюваного та автомобільної системи GPS показала, що чоловік їхав до Парижа¹⁹. За даними бюро кримінального розслідування Баварії, французьку владу повідомили про арешт чоловіка відразу після затримання підозрюваного²⁰.

Відому наперед інформацію про паризькі напади, яку мали частково правоохоронні відомства, частково – служби безпеки, не об'єднали разом, щоб забезпечити повну оцінку загрози завчасно до Паризьких нападів. Враховуючи складність створення дійсно ефективної системи, напади підштовхнули до обговорення виявлених недоліків і можливостей їх усунення з метою уникнення нових нападів.

Нові пропозиції і рішення щодо збору інформації та обміну нею

Аналітики стверджують, що три напади упродовж одного календарного року слід розглядати не як “дзвіночок” про загрозу тероризму, яка добре відома, а як доказ того, що розвідслужби у Європі мають недоліки, які слід виправити. Серед них – неналежні методики оцінки ризику, обмежені можливості ефективного спостереження, неефективна система обміну розвідданими та недостатні фінансові і правові ресурси²¹.

¹⁶ Burgis, T., ‘Paris attacks: Samy Amimour, the “nice guy” who became a jihadi’, *Financial Times*, 19 Nov. 2015.

¹⁷ Escobedo, T. and Morgenstein, M., ‘Who were suspects in Paris terror attacks?’, CNN, 18 Nov. 2015.

¹⁸ Abdul-Zahra, Q., ‘Iraq warned of attacks before Paris assault’, Associated Press, 15 Nov. 2015.

¹⁹ Traynor, I., ‘Germany “may have foiled plot to supply arms to Paris attackers”’, *The Guardian*, 14 Nov. 2015.

²⁰ Koch, J., ‘Germany probes Paris link after arrest of man smuggling arms’, *Bloomberg Business News*, 14 Nov. 2015.

²¹ Camilli (посилання 9).

Після терактів у Парижі в січні 2015р. лідери ЄС погодилися посилити наявні законодавчі заходи, процеси та ініціативи, не створюючи нових²². У Заяві керівників ЄС особливо наголошувалося на більш ефективній співпраці розвідок держав-учасниць – кримінальної розвідки правоохоронних відомств і служб безпеки – та потребі підсилити систему контролю в'їзду людей до ЄС, зокрема, т.зв. іноземних бойовиків-терористів²³.

Люксембург як головуєчий в Раді ЄС у другій половині 2015р. запросив представників п'яти національних розвідслужб (Великої Британії, Іспанії, Нідерландів, Німеччини і Франції) взяти участь у неофіційному засіданні Ради 9 липня 2015р. – вперше з 2001р.²⁴

Від 2005р. держави-учасниці ЄС зобов'язані надавати інформацію про терористичні злочини підрозділу юридичної співпраці (*Eurojust*), Європолу та один одному, але у виконанні є значні прогалини²⁵. Зміцнення ролі Європолу в боротьбі з тероризмом є пріоритетом ЄС. У січні 2015р. координатор ЄС боротьби з тероризмом Ж.Де Кершов (*Gilles De Kerchove*) підкреслив необхідність надання державами-учасницями інформації до Координаційного центру Європолу з питань підозрілих подорожніх (*Europol Focal Point Travellers*), який відстежує пересування іноземних бойовиків-терористів²⁶. За даними Європолу, до системи внесений лише 2 081 іноземний бойовик-терорист, і більша частина інформації надходить від невеликої групи держав-учасниць. На неофіційній зустрічі в Ризі в січні 2015р. міністри внутрішніх справ і юстиції ЄС пообіцяли зміцнити систему обліку подорожніх²⁷.

Ж.Де Кершов запропонував також створити при Європолі Європейський контртерористичний центр (*European Counter-Terrorism Centre, ECTC*), який здійснюватиме обмін розвідувальною інформацією, і в січні 2016р. *ECTC* був розпочав діяльність як платформа для кращого обміну інформацією та оперативної координації держав-учасниць²⁸. Держави-учасниці відрядять до штату *ECTC* експертів для допомоги транскордонним розслідуванням

²² European Council, 'Statement by the members of the European Council, following the informal meeting of the Heads of State or Government', Press statement 56/15, Brussels, 12 Feb. 2015.

²³ Про іноземних бойовиків-терористів див.: Grip, L., 'The growth in European foreign terrorist fighters', *SIPRI Yearbook 2015*.

²⁴ Government of Luxembourg, Presidency of the Council of the European Union, 'Etienne Schneider presented the achievements of the Luxembourg Presidency in the field of internal security to the LIBE Committee of the European Parliament', 21 Dec. 2015.

²⁵ Council Decision 2005/671/JHA of 20 September 2005 on the exchange of information and cooperation concerning terrorist offences, *Official Journal of the European Union*, L253, 29 Sep. 2005.

²⁶ У рамках Аналітичної системи Європолу (*Europol Analysis System*) створені окремі координаційні центри, що відповідають конкретним пріоритетам, визначеним державами-учасницями ЄС.

²⁷ Riga Joint Statement following the informal meeting of Justice and Home Affairs ministers in Riga, 29 and 30 Jan. 2015.

²⁸ Council of the European Union, State of play on implementation of the members of the European Council of 12 February on counter-terrorism, Report 14734/15, Brussels, 23 Nov. 2015; European Commission, 'New European Counter Terrorism Centre launched', News release, 25 Jan. 2016.

справ, пов'язаних з тероризмом. Європейська Рада запропонувала державам-учасникам призначити відповідальних за обмін інформацією²⁹, а також активніше використовувати *Eurojust* для сприяння співпраці між прокурорами³⁰.

Європол також керує Механізмом мережі захищеного обміну інформацією (*Secure Information Exchange Network Application, SIENA*), що пов'язує національні органи, які вирішили приєднатися, та бази даних Європолу. Однак на кінець 2015р. лише половина держав-учасниць ЄС під'єднали свої національні органи боротьби з тероризмом до *SIENA*, а до системи були внесені лише 1 595 іноземних бойовиків-терористів. У жовтні 2015р. в *SIENA* створено спеціальний сегмент для контртерористичних органів³¹.

У 2008р. ЄС вніс до законодавства ЄС елементи Прюмського договору (*Prüm Treaty*) – документа, що об'єднує підгрупу держав-учасниць ЄС, але був обговорений та узгоджений поза ЄС, як Прюмське рішення³². Держави-учасниці створили систему швидкого обміну інформацією про відбитки пальців, ДНК та реєстраційні номери машин. Прюмське рішення дозволяє визначеним контактним пунктам країн передавати один одному персональні дані осіб (прізвище, ім'я, дату й місце народження) та опис підстав для занепокоєння, у випадку, коли вважається, що це може попередити теракти. Після паризьких нападів Європейська Рада надала більше уваги можливій ролі Прюмських принципів у боротьбі з тероризмом і важливості повного виконання та ефективного використання Прюмського рішення.

Зміцнення прикордонного контролю

Число громадян ЄС, які виїжджають для участі в конфліктах за межами ЄС, останніми роками різко зросло, а спроби вербування бойовиків у ЄС активізувалися³³. Більшість бойовиків-терористів з ЄС перебувають в Іраку та Сирії, але їх можна зустріти і в Афганістані/Пакистані, Чечні, Лівії, Малі, Сомалі, Україні та Ємені³⁴. Деякі особи навіть мандрують від одного конфлікту до іншого.

Хоч офіційних даних обліку тих, хто повертається до ЄС, немає, але деякі держави-учасниці, такі, як Велика Британія, Італія, Фінляндія, Франція,

²⁹ Council of the European Union, Outcome of the Council Meeting, 3432nd Council Meeting, 14882/15, Brussels, 20 Nov. 2015.

³⁰ Council of the European Union, Follow-up to the recent terrorist attacks in Paris, 14122/15, Brussels, 16 Nov. 2015, LIMITE.

³¹ Council of the European Union (посилання 28).

³² Прюмська конвенція (іноді її називають “Шенгенська угода – III”) – договір, підписаний 27 травня 2005р. у Прюмі (Німеччина) Австрією, Бельгією, Францією, Німеччиною, Люксембургом, Нідерландами та Іспанією. Відкритий для всіх держав-учасниць ЄС, 14 із яких є наразі його сторонами; Рішення Ради – Council Decision 2008/615/JHA of 23 June 2008 on the stepping up of cross-border cooperation, especially in combating terrorism and cross-border crime, *Official Journal of the European Union*, L 210, 6 Aug. 2008.

³³ Grip (посилання 23).

³⁴ Geneva Academy of International Humanitarian Law and Human Rights, ‘Foreign fighters under international law’, Academy Briefing no.7 (Oct. 2014).

повідомляють про збільшення їх числа³⁵. Ті, хто повертається, не обов'язково становлять серйозну загрозу безпеці, але сам факт, що багато з них брали участь у боях, вважається ризиком, особливо в державах-учасниках ЄС, які наразі беруть участь у військових діях в Іраку та Сирії.

Деякі держави-учасниці повідомляють про численні поїздки бойовиків до зон конфліктів. Вони вважають регулярні поїздки показником підвищеного ризику, оскільки довше чи кількаразове перебування в зонах конфліктів може збільшити радикалізацію або полегшити спецпідготовку³⁶. Більшість іноземних бойовиків-терористів прямують до Іраку та Сирії, а Туреччина є основною перевалочною базою, що підвищує важливість співпраці між нею та ЄС. Це може бути прямий чи непрямий переліт або подорож суходолом.

Відстеження та контроль руху громадян, які беруть участь у зовнішніх конфліктах, є складним завданням для ЄС, який багато років намагався спростити рух між державами-учасницями. У багатьох випадках громадяни ЄС мають право вільно пересуватися між державами-учасницями, і фізичних бар'єрів чи засобів контролю на внутрішніх кордонах ЄС дуже мало. Щоб зберегти свободу внутрішнього руху в ЄС, потрібні ефективні системи контролю всередині та між державами-учасницями, а також дієвий контроль на зовнішніх кордонах ЄС.

Повідомляють, що іноземні бойовики-терористи часто їдуть за власний кошт і з власними документами³⁷. Однак у кримінальних колах зростає попит на проїзні документи ЄС, і національні органи влади повідомляли про зростання кількості випадків в'їзду до ЄС за підробленими паспортами, ідентифікаційними картками і проїзними документами.

ЄС намагається зміцнити співпрацю з перевізниками з метою здійснення системних і скоординованих перевірок окремих подорожніх за базами даних боротьби з тероризмом, використовуючи спільні індикатори ризику. В рамках цього процесу у грудні 2015р. Європарламент і Рада ЄС досягли проміжної домовленості щодо директиви ЄС, яка регулюватиме використання даних про ім'я пасажира (*Passenger Name Record, PNR*) для попередження, виявлення, розслідування й покарання тероризму та серйозних злочинів³⁸. Наразі в ЄС немає спільного підходу до використання *PNR*, і якщо деякі держави-учасниці вже мають національні системи збору та використання даних *PNR*, то в інших їх немає. Директива ЄС вимагатиме від усіх держав-учасниць імплементації умов директиви до національного законодавства. Пропозиція директиви, що вимагала б від авіакомпаній надавати

³⁵ Reed, A., van Zuijdewijn, J.R. and Bakker, E., *Pathways of Foreign Fighters: Policy Options and their (Un)Intended Consequences*, Policy Brief (International Centre for Counter Terrorism: The Hague, Apr. 2015).

³⁶ Briggs, R. and Silverman, T., *Western Foreign Fighters: Innovations in Responding to the Threat* (Institute for Strategic Dialogue: London, 2014), pp.36-37.

³⁷ Безпосередня вартість фінансування масових терористичних актів є невеликою. Так, вибухи в Лондоні та Мадриді оцінюють приблизно в \$10 000 кожен; див.: Financial Action Task Force, *Terrorist Financing* (FATF/OECD: Paris, 2008), pp.7-8.

³⁸ European Parliament, Justice and Home Affairs Committee, 'EU Passenger Name Record (PNR) proposal: an overview', Brussels, 14 Dec. 2015.

дані пасажирів, обговорюється з 2007р., але домовленість затримує сумнів Європарламенту щодо того, чи виправдають вигоди від збору та аналізу даних *PNR* вартість створення системи, а також щодо процедур захисту та використання інформації, яка надається національним органам³⁹.

З огляду на підвищення стурбованості іноземними бойовиками-терористами, в ЄС розмірковують над тим, як виявити злочинні наміри та, за потреби, не дати людині, яка їх має, виїхати з ЄС до зон конфліктів. Наразі Шенгенський кодекс з питань кордонів вимагає від держав-учасниць систематичної перевірки негромадян ЄС під час перетину зовнішніх кордонів Шенгенської зони. Водночас у застосуванні правил до своїх громадян чи громадян ЄС держави-учасниці мають значну свободу вибору.

Також надходить багато повідомлень про крадіжки або втрати проїзних документів⁴⁰. Міжнародна організація кримінальної поліції (Інтерпол, *International Criminal Police Organization, Interpol*) веде базу даних украдених і втрачених проїзних документів (*Stolen and Lost Travel Documents, SLTD*), доступну для 190 її членів. Шенгенська інформаційна система теж містить інформацію про проїзні документи. Єврокомісія заохочувала держави-учасниці здійснювати на кордоні перевірку за базами даних вкрадених і втрачених проїзних документів і висловлювала стурбованість тим, що вони цього не роблять⁴¹. У грудні 2015р. Комісія запропонувала поправку до Шенгенського кодексу, яка зобов'язала б держави-учасниці здійснювати регулярну перевірку всіх осіб, у т.ч. громадян ЄС, за базами даних украдених і втрачених проїзних документів⁴². Наразі Кодекс вимагає від держав-учасниць здійснювати регулярну перевірку негромадян ЄС в пункті в'їзду, але дозволяє їм самим вирішувати, які перевірки здійснювати в пункті виїзду. Пропонована поправка передбачає обов'язкове здійснення з використанням баз даних регулярних перевірок громадян третіх країн у випадку їх виїзду.

Висновки

ЄС розвиває співпрацю в боротьбі з тероризмом принаймні від засідання Європейської Ради в Мадриді в 1995р.⁴³ Напади в Парижі та інших містах ЄС додали нагальності обговоренню на вищому політичному рівні та прискорили деякі процеси та ініціативи, які вже обговорювалися.

³⁹ Council of the European Union, Report of the EU Counter-Terrorism Coordinator to the Council, State of play on implementation of the statement of the Members of the European Council of 12 February 2015 on counter-terrorism, 14734/15, Brussels, 30 Nov. 2015.

⁴⁰ Europol, *Serious and Organized Crime Threat Assessment* (SOCTA 2013), 19 Mar. 2013, p.17.

⁴¹ Communication from the Commission to the European Parliament and the Council, Eighth biannual report on the functioning of the Schengen area, 1 May-10 December 2015, COM (2015) 675 final, 15 Dec. 2015, p.9.

⁴² European Commission, Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council amending Regulation no.562/2006 (EC) as regards the reinforcement of checks against relevant databases at external borders, COM (2015) 670 final, 15 Dec. 2015.

⁴³ European Commission, EU Counter Terrorism Efforts in JHA Field, Memo 04/59, 12 Mar. 2004.

Мало які з розглянутих тут ініціатив є новими. Після терактів у США у вересні 2001р. керівники ЄС висловили намір розробити й підсилити заходи проти всіх форм транснаціональної організованої злочинності, в т.ч. тероризму. На той час список бажаних заходів вже містив кращий обмін інформацією про тероризм між державами-учасницями та з Європолом, створення при ньому фахової антитерористичної групи, зміцнення трансатлантичної співпраці в боротьбі з тероризмом і розвиток співпраці з юридичних питань у рамках *Eurojust*. Хоча зроблено дійсно багато, не буде помилкою сказати, що рух до більш узгодженого підходу відбувається повільно й зустрічає багато перешкод.

Після терористичних актів у Європі багато говорять про покращення обміну інформацією. Оскільки теракти 2015р. виявили серйозні провали розвідки, то висунуто кілька пропозицій і рішень про збір та обмін інформацією. ЄС зобов'язався покращити співпрацю та координацію національних органів і підвищити ефективність обміну розвідувальною інформацією в ЄС, але покращення від цього ще належить побачити.

III. Світова криза біженців і її вплив на Європу

ЛІНА ГРІП

Наразі Європа переживає міграційну кризу, спричинену найбільшою після Другої Світової війни хвилею біженців. У 2015р. у світі налічувалося приблизно 60 млн. переміщених осіб¹. За оцінкою, у 2015р. до Європи прибули понад мільйон осіб – безпрецедентна кількість для останнього часу².

Швидке зростання числа біженців, які останніми роками шукають захисту в Європі, перетворилося на гуманітарну кризу, із збільшенням випадків загибелі біженців у дорозі, торгівлі людьми та експлуатації. Швидке зростання числа біженців – людей, які потребують міжнародного захисту, – спричинило також кризу дотримання правових норм і практик на національному й регіональному рівнях. Нормативні принципи та політичні коаліції, які підтримують пан-європейську позицію, зазнали потужного удару під час фінансової кризи 2008р. і наразі перебувають під серйозною загрозою.

Контекст нинішньої кризи біженців

Нинішній наплив біженців до Європи слід розглядати в історичному та світовому контексті. Нинішня криза біженців у світі набагато суттєвіше впливає на країни за межами Європи. Так, жодна з 10 країн, де знайшли притулок найбільші маси біженців, не розташована в Європі. Головною причиною збільшення чисельності біженців у цих країнах і загалом на Близькому Сході є криза в Сирії³.

Від 1945р. сталося кілька великих криз біженців, у т.ч. після завершення II Світової війни: під час Третньої індокитайської війни 1978-1991рр.; внаслідок геноциду в Руанді в 1994р.; під час розпаду Югославії в 1991-2001рр. Найбільшу кризу біженців у Європі спричинила Друга Світова війна.

¹ Із певних причин число біженців і переміщених осіб є оціночним. До цих причин належать як нездатність ООН та інших міжнародних агентств потрапити до деяких зон конфліктів, труднощі оцінки повернення мігрантів, ризики переоцінки чи недооцінки, залежно від політичної зацікавленості, так і те, що національні системи збору даних про в'їзд і виїзд до сусідніх країн не завжди є надійними. Однак обгрунтовані оцінки можливі – на основі наданих Управлінням Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН, *United Nations High Commissioner for Refugees, UNHCR*) даних про загальне число переміщених внаслідок триваючих конфліктів осіб і сімей, які ґрунтуються на їх реєстрації. Але ці дані не враховують незареєстрованих осіб, які могли в'їхати до країни неофіційно або не потребують допомоги УВКБ ООН. Інші оцінки враховують дані національних організацій, що опікуються шукачами притулку. Див. обговорення в підрозділі III розділу 2 цього видання.

² UNHCR, 'A million refugees and migrants flee to Europe in 2015', Press release, 22 Dec. 2015; див. також UNHCR, 'Refugee figures' [n.d.], <<http://www.unhcr.org/pages/49c3646c1d.html>>.

³ Kent, A., '10 countries sheltering the most refugees', *Wall Street Journal*, 21 Sep. 2015. Про сирійський конфлікт див. підрозділ II розділу 4 цього видання; про наслідки кризи біженців на Близькому Сході див. підрозділ III розділу 2 цього видання.

Чисельність європейців, переміщених у 1940-1945рр., оцінюють у 40 млн.⁴ Ясно, що повоєнна Європа в 1940-х роках мала менше ресурсів, аби впо-ратися з великим числом біженців, ніж більш демократична та заможна Європа сьогодні. Так, Європі дуже допомагали США, а в 1943р. була створена Адміністрація ООН з допомоги та реабілітації (*United Nations Relief and Rehabilitation Administration*) для репатріації і допомоги біженцям, які опинилися під контролем союзників⁵.

Наприкінці 1970-х років різке зростання числа біженців в Індокитаї, особливо масова втеча на човнах із В'єтнаму, змусило Генерального секретаря ООН скликати ряд міжнародних конференцій з питань біженців і переміщених осіб у Південно-Східній Азії. У 1979р. кризу посирила відмова Малайзії і Таїланду приймати нових біженців. На конференції 1979р. Австралія, Велика Британія, Канада, Німеччина, США і Франція погодилися надати біженцям у регіоні 260 тис. місць для розселення на рік. На той час західні держави почувалися зобов'язаними приймати біженців, які тікали від комуністичних режимів; але лунали й сильні занепокоєння негуманним поведінням з "людьми в човнах":

Найбільш поширеним у США і багатьох інших країнах та організаціях було наступне тлумачення подій: "... змушення людей ризикувати життям у морі є певною формою геноциду з боку В'єтнаму. ... В'єтнамська машина вигнання охоплює спеціальні урядові відомства, завданням яких є переслідування та вигнання етнічних китайців і змушення їх платити золотом за привілей ризикувати своїм життям у переповнених маленьких човнах"⁶.

У 1991р. почався розпад Югославії, і внаслідок наступних війн з'явилися майже 1,7 млн. біженців та 1,3 млн. внутрішньо переміщених осіб⁷. Криза збіглась у часі з поглибленням інтеграції ЄС, укладанням Договору про ЄС 1992р., створенням Єдиного ринку та формуванням Спільної зовнішньої і безпекової політики ЄС (*Common Foreign and Security Policy*). Одним із ключових чинників тіснішої інтеграції і був, імовірно, провал "мирного проекту" ЄС із запобігання поверненню до Європи війн та етнічних чисток⁸.

Таким чином, нинішня криза біженців у Європі не є безпрецедентною чи унікальною з регіональної чи міжнародної точок зору. Однак, вона створює надзвичайні проблеми для сучасного "європейського проекту" та деяких з його базових цінностей, таких, як свобода пересування і права людини.

⁴ DePillis, L., Saluja, K. and Lu, D., 'A visual guide to 75 years of major refugee crises around the world', *Washington Post*, 21 Dec. 2015.

⁵ US Holocaust Memorial Museum, 'United Nations Relief and Rehabilitation Administration', Holocaust Encyclopedia, <<https://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10005685>>.

⁶ Stein, B., 'The Geneva Conferences and the Indochinese Refugee Crisis', *International Migration Review*, vol.13, no.4 (Winter 1979), pp.719-20.

⁷ Cottee, A., *Security in 21st Century Europe* (Palgrave Macmillan: New York, 2013), p.249.

⁸ Kuhnhardt, L., *Crises in European Integration: Challenge and Response, 1945-2005* (Berghahn Books: New York/Oxford, 2005), p.13.

Визначення

Визначення біженця у Конвенції 1951р. спочатку географічно обмежувалось Європою, але пізніше поширилося на весь світ та означає будь-яку особу, яка:

через обгрунтоване побоювання переслідувань на підставі раси, релігії, громадянства, належності до тієї чи іншої соціальної групи чи політичних поглядів перебуває за межами держави свого громадянства і не може або, через таке побоювання, не бажає покладатися на захист цієї держави; або яка, не маючи громадянства та будучи за межами країни свого колишнього звичного проживання, не може або, через таке побоювання, не бажає повертатися до неї⁹.

Усі держави-учасниці ЄС є сторонами Конвенції 1951р. Але одне з головних питань цієї кризи – як визначити, кого слід вважати біженцем, на відміну від економічного мігранта. Згідно з УВКБ ООН, міграція – це добровільна дія людей, які:

вирішили виїхати не через пряму загрозу переслідувань чи смерті, а насамперед, щоб покращити своє життя, знайшовши роботу, чи, в деяких випадках, для освіти, воз'єднання сімей чи з інших причин. На відміну від біженців, які не можуть безпечно повернутися додому, мігранти не мають таких перешкод для повернення. Якщо вони вирішать повернутися додому, то отримуватимуть захист від свого уряду¹⁰.

Однак одне з обмежень цього дискурсу (і даних) полягає в тому, що є ще детальніші визначення різних груп, таких, як шукачі притулку, внутрішньо переміщені особи, біженці, що повертаються, та ін. (врізка 11.1).

Гуманітарна криза 2015р.

За оцінкою УВКБ ООН, у 2015р. понад мільйон осіб перетнули Середземне море на шляху до Європи – більш ніж удвічі більше, ніж у попередні сім років разом. Переважна більшість прибули через східні грецькі острови з Туреччини або через різні частини Італії з Лівії. Близько 50% з них прибули морем із Сирії, 20% – з Афганістану і 8% – з Іраку. Крім того, за оцінкою Міжнародної організації міграції (МОМ, *International Organization for Migration, IOM*), у 2015р. понад 34 тис. осіб суходелом дісталися з Туреччини до Болгарії і Греції¹¹. Хоча не всі прибульці потребують притулку, але прагнуть його переважна більшість: у 2015р. в ЄС шукали притулку 1 255 600 осіб¹². Головною причиною значного зростання числа шукачів притулку в Європі був конфлікт у Сирії (розділ 4, схема 11.1 та діаграма 11.2).

⁹ United Nations Convention relating to the Status of Refugees, entered into force 22 Apr. 1954, as amended by the 1967 Protocol, which removed 'the geographic and temporal limits of the 1951 Convention'.

¹⁰ UNHCR, 'Refugee or migrant: which is right?', UNHCR Viewpoint, 27 Aug. 2015.

¹¹ UNHCR, ІОМ (посилання 2). Іншим великим зафіксованим потоком було переміщення 168 тис. біженців з України до Росії.

¹² Eurostat, 'Record number of over 1.2 million first time шукачів притулку registered in 2015', News release, 4 Mar. 2016.

Врізка 11.1. Групи населення, якими опікується Верховний комісар ООН у справах біженців (УВКБ ООН)

Біженці. Особи, визнані згідно з Конвенцією 1951 про статус біженців, її Протоколом 1967р., кількома дотичними регіональними актами та особливими тлумаченнями.

Шукачі притулку. Особи, які шукають міжнародного захисту і чий добуток статусу біженця ще не розглянуто.

Внутрішньо переміщені особи. Особи або групи осіб, які були вимушені залишити свої домівки чи звичні місця проживання, зокрема, внаслідок або для уникнення наслідків збройного конфлікту, ситуації загального насильства, порушень прав людини чи природних або техногенних катастроф, і які не перетнули міжнародний кордон.

Біженці, що повертаються. Внутрішньо переміщені особи, які користувалися захистом і допомогою УВКБ ООН і повернулися до місць свого походження чи звичних місць проживання.

Особи без громадянства. Визначаються згідно з міжнародним законодавством як особи, які не вважаються громадянами будь-якої держави згідно з її законом. Іншими словами, вони не мають громадянства жодної держави.

Інші дотичні особи. Особи, які можуть прямо не підпадати під визначення жодної зі згаданих вище груп, але яким УВКБ ООН надає захист та (або) допомогу на гуманітарних чи інших особливих підставах.

Джерела: Адаптовано автором на основі UNHCR Population Statistics Database, <http://popstats.unhcr.org/en/overview#_ga=1.142422322.1838606709.1422528458>.

У 2015р., як і впродовж двох попередніх років, найбільшу кількість нових прохань притулку в Європі отримала Німеччина. За рік німецька влада прийняла 476 649 офіційних прохань притулку – в понад удвічі більше, ніж у 2014р.¹³ Водночас Федеральне бюро Німеччини у справах міграції та біженців зареєструвало 1,1-1,2 млн. біженців, які прибули до Німеччини у 2015р., скористувавшись її системою *EASY* (що розподіляє шукачів притулку між конкретними закладами першої допомоги). Хоча це число майже напевно містить помилки та подвійний рахунок, але наразі біженці, за оцінкою, складають близько 1% населення Німеччини. Серед європейських країн найбільше біженців у розрахунок на душу населення прийняла у 2015р. Угорщина, оскільки значна частина мігрантів намагалися дістатися Європи сухоходом через Грецію і Західні Балкани. У першій половині 2015р. притулку попросили понад 1 450 осіб на 100 тис. жителів Угорщини¹⁴.

Різке збільшення числа біженців і мігрантів, які прибувають морем (діаграма 11.2), пояснюється насамперед ускладненням в'їзду до ЄС сухоходом, зокрема, через закриття кількох наземних кордонів.

У 2014-2015рр. Середземне море було найнебезпечнішим морським маршрутом у світі. Вважають, що в морі загинули понад 7 000 мігрантів і біженців (діаграма 11.3) – це рекордна кількість. Враховуючи значне зростання числа людей, які перетинають море, у 2015р. в Середземному морі пропорційно зросла, порівняно з попереднім роком, і кількість загиблих і зниклих¹⁵.

¹³ German Ministry of Interior Affairs, '2015: Mehr Asylanträge in Deutschland als jemals zuvor', 6 Jan. 2016.

¹⁴ Ця величина враховує досить велике число людей з Балканських країн, які прибувають сухоходом, – близько 8% загального числа; див.: BBC News, 'Migrant crisis: Migration to Europe explained in seven charts', 4 Mar. 2016.

¹⁵ Asylum Information Database, 'Common asylum system at a turning point: Refugees caught in Europe's solidarity crisis', Annual Report 2014-2015, pp.26-27.

Це може означати, що триваючі рятувальні місії (див. нижче) принаймні на короткий термін певною мірою вплинули на рятування життів. В абсолютних величинах, однак, 2015р. мав погані показники, якщо йдеться про нездатність захистити цивільних на морі, – гірші за теж велике число жертв у 2014р. і значно гірші, ніж п'ять років тому.

Люди гинуть і на наземних кордонах. Наприкінці серпня 2015р. в покинутій вантажівці поблизу угорського кордону були знайдені тіла 71 особи¹⁶. Крім того, впродовж року часто повідомляли про порушення прав людини. Біженців не впускають, затримують, негуманно ставляться до них – житла немає або воно переповнене, бракує їжі, води та санітарно-гігієнічних умов¹⁷. Повідомлялося про погане ставлення поліції до біженців в Угорщині, Сербії і Македонії, про нестерпні умови утримання під вартою в Угорщині, Македонії і Греції. Угорщина, всупереч міжнародному праву, запровадила кримінальне покарання для шукачів притулку за незаконний в'їзд¹⁸. Зростає також стурбованість безпекою іммігрантів і біженців у перенаселених закладах у кількох містах Європи.

У 2015р. значно зросло число дітей, які прибувають до Європи без батьків, тисячі з них минулого року зникли. Так, понад чверть із 13 026 дітей, які у 2014р. дістались Італії без супроводу, зникли після прибуття¹⁹. МОМ повідомляла про значне зростання числа біженців, яких перевозять для сексуальної експлуатації. Вважають, що багатьох зниклих дітей передали до рук сутенерів, наркоторгівців або примусили до дитячої праці. Керівник апарату Європолу зазначав, що злочинні банди постійно полюють на цих дітей²⁰. У 2014р. число жертв торгівлі людьми серед мігрантів, які прибувають до Італії, за оцінкою, зросла на 300%, порівняно з 2013р.²¹ Наслідки війни в Югославії дали Європі важливі уроки для оцінки нинішніх ризиків. Ще до 2001р. МОМ повідомляла, що Балкани перетворилися на важливий регіон перевезення жінок і дітей до Західної Європи. Війна в Югославії також виявила “величезну кількість зв'язків” між перевізниками біженців через кордон і бандами, що використовують людей у секс-торгівлі чи примусовій праці²².

¹⁶ Harding, L., ‘Hungarian police arrest driver of lorry that had 71 dead migrants inside’, *The Guardian*, 28 Aug. 2015; UNHCR, ‘Bodies found in a lorry near border, while asylum seekers flow into Hungary’, *Briefing Notes*, 28 Aug. 2015.

¹⁷ Amnesty International, *Europe’s Borderlands: Violations Against Refugees and Migrants in Macedonia, Serbia and Hungary* (Amnesty International: London, July 2015).

¹⁸ Human Rights Watch, ‘Europe’s refugee crisis: An agenda for action’, 16 Nov. 2015.

¹⁹ Save the Children, ‘On their own: a call to relocate the most vulnerable in Europe’ [n.d.], <https://www.savethechildren.org.uk/sites/default/files/images/On_their_own1.pdf>, p.1.

²⁰ Save the Children, ‘The political push to give unaccompanied refugee children a UK home’, *Save the Children* (blog), 4 Dec. 2015.

²¹ Asylum Information Database (посилання 15).

²² Sherwood, H., ‘Unaccompanied young refugees in Europe “at risk from criminal gangs”’, *The Guardian*, 1 Nov. 2015.

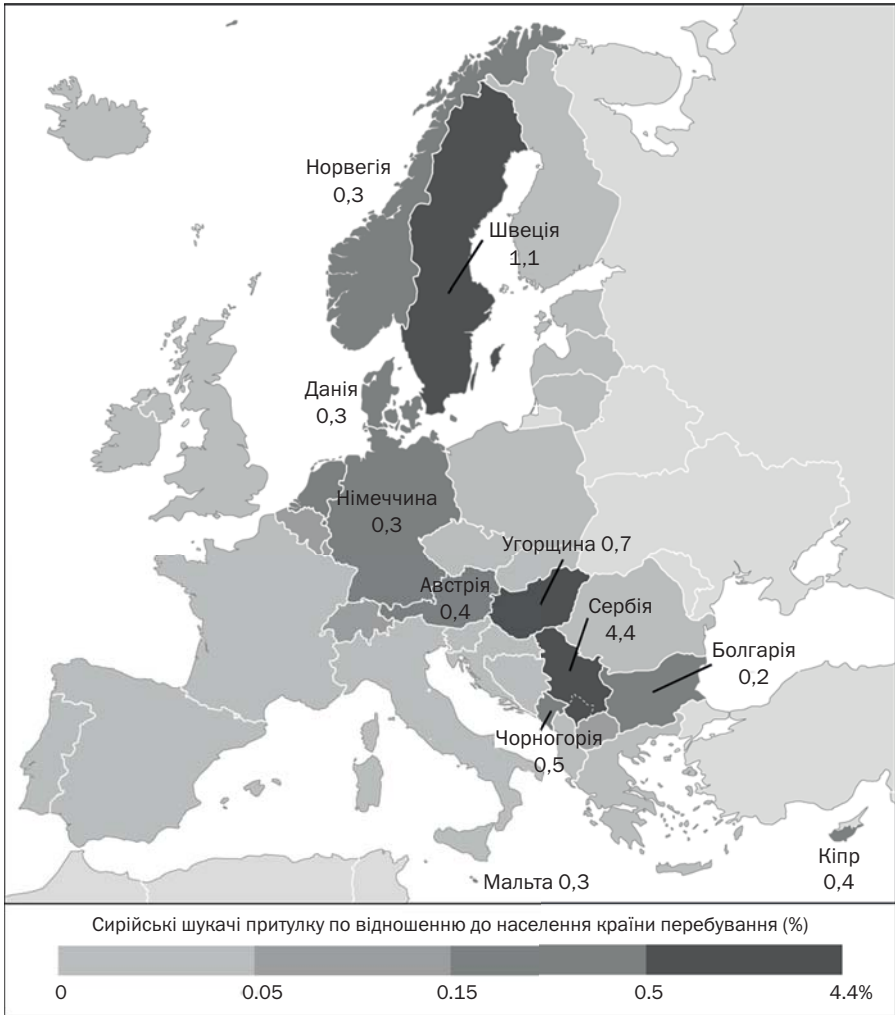

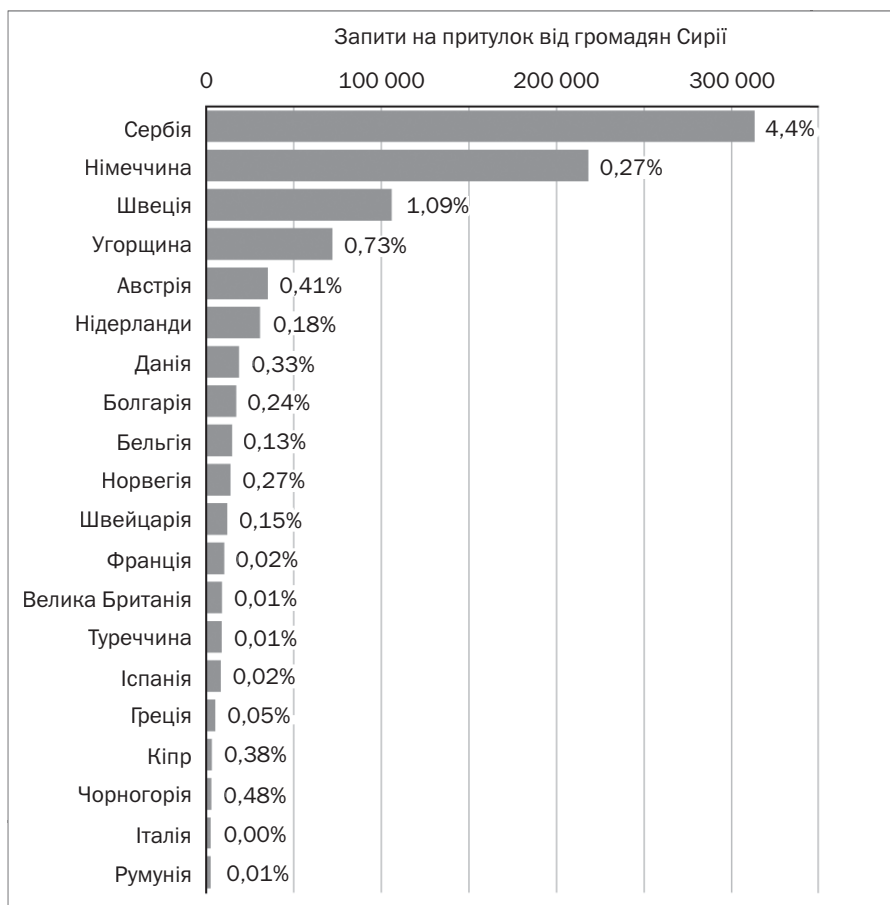
Схема 11.1. Сирійські шукачі притулку в Європі з липня 2011р. по грудень 2015р. як відсоток до населення країни перебування у 2014р.

Завдячуємо: Х.Аленіусу з консалтингової картографічної служби Нордпіл (*Hugo Ahlenius, Nordpil*), <<https://nordpil.se/>>.

Джерела: Eurostat, ‘Population on 1 January by age and sex, 2016’, <<http://ec.europa.eu/eurostat/web/population-demography-migration-projections/population-data/database>>, Accessed 19 Apr. 2016; UN Refugee Agency (UNHCR), ‘Asylum-seekers (monthly data), 2016’, <http://popstats.unhcr.org/en/asylum_seekers_monthly>, Accessed 19 Apr. 2016.

У 2015р. зросла також кількість цілеспрямованих нападів на біженців. У Німеччині, наприклад, кількість повідомлень про напади збільшилася із 199 у 2014р. до 924 у 2015р.²³

²³ Federal Criminal Police Office (BKA), Study on crimes against refugees in Germany, ‘Deutlich mehr Anschläge auf Asylbewerberheime’, *Tagesschau*, 13 Jan. 2016, <<http://www.tagesschau.de/inland/anschlaege-asylunterkuen-fte-bka-101.html>>.

Діаграма 11.1. Прохання про притулок від громадян Сирії в європейських країнах з квітня 2011р. по грудень 2015р.

Завдячуємо: Х.Аленіусу з консалтингової картографічної служби Нордпіл (*Hugo Ahlenius, Nordpil*), <<https://nordpil.se/>>.

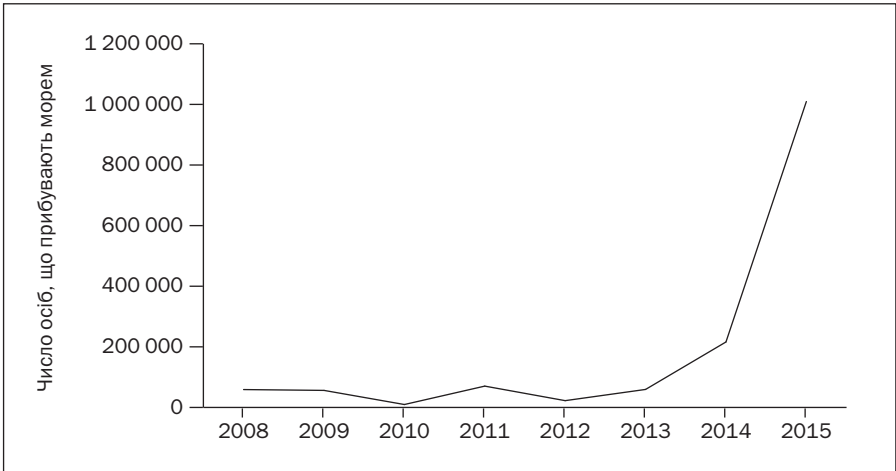
Джерела: Eurostat, 'Population on 1 January by age and sex, 2016', <<http://ec.europa.eu/eurostat/web/population-demography-migration-projections/population-data/database>>, Accessed 19 Apr. 2016; UN Refugee Agency (UNHCR), 'Asylum-seekers (monthly data), 2016', <http://popstats.unhcr.org/en/asylum_seekers_monthly>, Accessed 19 Apr. 2016.

Реакція

Інститути ЄС і держави-учасниці

Наслідки кризи біженців у Європі викликали у 2015р. певну реакцію. У травні Єврокомісія оприлюднила Європейський порядок денний з міграції (*European Agenda on Migration*) – політичну ініціативу з переоцінки підходу ЄС до міграції та надання притулку – з метою надання процесу нового імпульсу²⁴. Перегляд політики міграції був однією з перших ініціатив,

²⁴ European Commission, Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, A European Agenda on Migration, COM (2015) 240 final, 13 May 2015.

Діаграма 11.2. Число біженців і мігрантів, які дістаються Європи, перетнувши Середземне море, у 2008-2015рр.

Джерело: UNHRC, 'Evolution: Mediterranean Sea', 16 Jan. 2016, <<http://data.unhcr.org/mediterranean/regional.php>>.

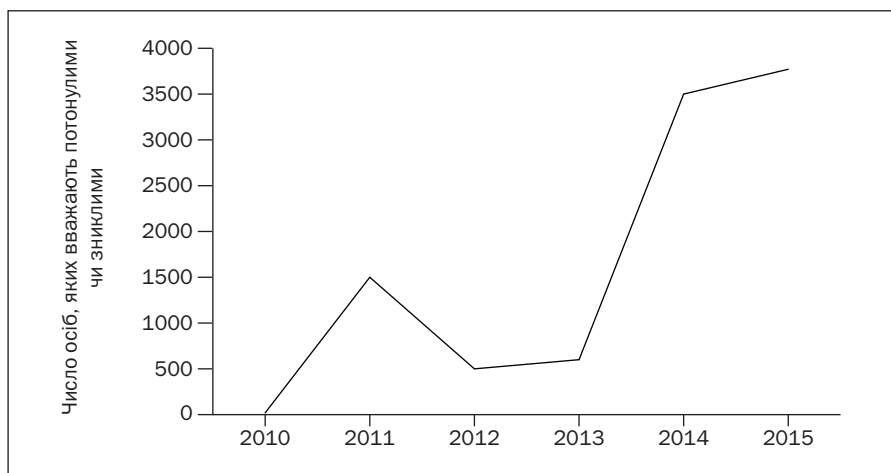
обіцяних новим складом Комісії після отримання повноважень наприкінці 2014р. Однак, за словами одного з аналітиків, “не схоже, щоб Європейський порядок денний означав серйозну зміну в розумінні міграції і притулку, а “інноваційні” частини порядку денного стосуються переважно пропозицій негайних дій, до яких підштовхнули згадані вище трагічні події”²⁵. Водночас, документ містив ряд вартих уваги змін. Зокрема, пропозицію створити так звані “точки доступу” – забезпечені ЄС міжвідомчі реєстраційні центри на кордонах держав-учасниць з метою надання їм допомоги у виконанні зобов’язання перед законодавством ЄС і в ідентифікації, реєстрації та взятті відбитків пальців мігрантів, які прибувають²⁶.

У 2013р. був запроваджений Дублінський регламент (*Dublin Regulation*) для швидкого визначення держави-учасниці, яка відповідає за розгляд прохання про притулок, та уникнення зловживань системою надання притулку²⁷. Змінений регламент, що діє з 2014р., в ЄС різко критикують за те, що він не враховує тиску на держави-учасниці, розташовані на зовнішніх кордонах ЄС, і змушує шукачів притулку чекати розгляду заяв у сторонніх державах-учасницях. Оскільки держави-учасниці ЄС повинні розглядати всі прохання про міжнародний захист від громадянина третьої країни чи особи

²⁵ Asylum Information Database (посилання 15), p.10.

²⁶ European Commission, A European agenda on migration (посилання 24).

²⁷ Регламент ЄС (*Regulation (EU) 604/2013* або Дублінський регламент, *Dublin Regulation*), ухвалений Європарламентом і Радою ЄС 26 червня 2013р., запроваджує критерії і механізми визначення відповідальності держав-учасниць за розгляд (перегляд) запитів на міжнародний захист, поданих до однієї з держав-учасниць громадянами третіх країн або особами без громадянства.

Діаграма 11.3. Число осіб, яких вважають потонулими чи зниклими в Середземному морі під час спроби дістатися Європи у 2010-2015рр.

Джерело: UNHRC, 'Evolution: Mediterranean Sea', 16 Jan. 2016, <<http://data.unhcr.org/mediterranean/regional.php>>.

без громадянства, подані на території однієї з них, у т.ч. на кордоні та в транзитних зонах, то відбуваються серйозні затримки в розгляді прохань про притулок²⁸.

У двох рішеннях Ради ЄС від 2015р. держави-учасниці ЄС домовилися впродовж двох років переселити 160 тис. біженців із "прикордонних країн" – Італії і Греції – до інших держав-учасниць. Схема переселення, розроблена в інтересах Греції та Італії, буде тестом на пан-європейську солідарність і можливість запровадження узгоджених механізмів під час криз. Станом на грудень 2015р., згідно із цим рішенням переселене невелике число біженців²⁹.

Європейська система визначення статусу біженців є персоналізованою – з метою забезпечення належної оцінки стосовно осіб, які шукають захисту, і зведення до мінімуму зловживань системою надання притулку. Ця система є повільною, складною, дорогою і перевантаженою заявами. Служба надання притулку Греції, наприклад, може наразі обробляти відповідно до вимог не більше 1 500 заяв на місяць. Це менше половини середньодобового потоку біженців на грецькі острови у 2015р.³⁰ Держави-учасниці ЄС визначили т.зв. безпечні країни походження, які не дають підстав для отримання притулку.

²⁸ European Council on Refugees and Exiles, 'Dublin Regulation' [n.d.], <<http://www.ecre.org/topics/areas-of-work/protection-in-europe/10-dublin-regulation.html>>.

²⁹ Council Decision (EU) 2015/1523 of 14 September 2015 establishing provisional measures in the area of international protection for the benefit of Italy and of Greece, *Official Journal of the European Union*, L239, 15 Sep. 2015, p.146; Council Decision (EU) 2015/1601 of 22 September 2015 establishing provisional measures in the area of international protection for the benefit of Italy and Greece, *Official Journal of the European Union*, L248, 24 Sep. 2015, p.82.

³⁰ Stavropoulou, M., 'Refugee protection in Europe: time for a major overhaul?', *Forced Migration Review*, no.51 (Jan. 2016), p.8.

Не дивно, що різні держави-учасниці ЄС по-різному визначають, які країни безпечні для повернення біженців. У Франції, наприклад, у 2014р. було задоволено лише 26% заяв з Еритреї, тоді як рівень задоволення заяв з цієї країни в більшості інших держав-учасниць ЄС перевищував 75%³¹. Німеччина у 2015р. випробувала програму швидкого визначення статусу біженців у невеликих містах. Згідно з цією програмою громадян безпечних країн походження можуть повідомляти про рішення щодо їх статусу впродовж двох днів³².

Від Шенгену до парканів на зовнішніх кордонах

Шенгенська угода дозволяє людям перетинати внутрішні кордони 26 держав-учасниць без перевірки на кордонах, незалежно від громадянства³³. Поліція може здійснювати вибіркові перевірки на внутрішніх кордонах і в прикордонних районах, якщо такі перевірки не ідентичні перевіркам на кордоні. За умов наявності серйозної загрози громадській чи внутрішній безпеці у вигляді очікуваних подій чи подій, що вимагають вжиття негайних заходів, держави Шенгенської зони можуть тимчасово відновити контроль внутрішніх кордонів. Такий контроль має бути крайнім заходом, і його тривалість не повинна перевищувати 2-6 місяців, залежно від причини.

У 2015р. у відповідь на великий наплив осіб, які шукають міжнародного захисту, 11 країн Шенгенської зони – Австрія, Болгарія, Греція, Данія, Італія, Німеччина, Норвегія, Словенія, Угорщина, Фінляндія і Швеція – запровадили однакову форму прикордонного контролю³⁴. (Франція запровадила додаткові заходи при кордонного контролю після оголошення надзвичайного стану слідом за терористичними актами в Парижі 13 листопада). В середині вересня був повністю закритий кордон між Угорщиною і Сербією³⁵. 30 серпня 2015р., після виявлення 71 тіла поблизу кордону з Угорщиною, Австрія відновила контроль на своєму східному кордоні на невизначений час³⁶. На додачу до прикордонного контролю, держави-учасниці ЄС побудували понад 235 км парканів на зовнішніх кордонах ЄС, у т.ч. 175-км паркан уздовж угорсько-сербського кордону, 30-км паркан уздовж болгарсько-турецького кордону, який має простягнутися ще на 130 км, 10,5-км паркан в номі Еврос уздовж грецько-турецького кордону і 18,7-км паркан уздовж кордону іспанських анклавів Сеута і Мелілья з Марокко. Ці прикордонні паркани

³¹ Asylum Information Database (посилання 15), p.42.

³² *Deutsche Welle*, 'Germany's BAMF showcases fast asylum center', 18 Dec. 2015.

³³ Про співпрацю в рамках Шенгенської зони див. веб-сайт *EUR-Lex*, <<http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=URISERV%3A133020>>.

³⁴ European Commission, DG Migration and Home Affairs, 'Temporary réintroduction of border control', <http://ec.europa.eu/dgs/home-affairs/what-we-do/policies/borders-and-visas/schengen/reintroduction-border-control/index_en.htm>.

³⁵ BBC News, 'Migrant crisis: Hungary's closed border leaves many stranded', 15 Sep. 2015.

³⁶ European Commission, 'Commission issues opinion on temporary reintroduction of controls at internal borders: Germany and Австрія acting in compliance with Schengen Borders Code', Press release, 23 Oct. 2015.

мали зменшити кількість незаконних перетинів кордону, але призвели до переорієнтації потоків біженців із сухопутних маршрутів на морські³⁷.

Заходи військових та НУО на морі

З метою запобігання новим втратам життів на морі і знешкодження мережі перевезення людей Середземним морем Рада ЄС 18 травня 2015р. схвалила Концепцію врегулювання кризи (*Crisis Management Concept*) для військової операції в рамках Спільної політики безпеки та оборони (СПБО, *Common Security and Defence Policy, CSDP*) ЄС. Це дозволило 22 червня 2015р. розпочати військово-морську операцію ЄС “Софія” у центральній частині Середземного моря (*EUNAVFOR MED/Operation Sophia*)³⁸. Операція санкціонована РБ ООН і контролює маршрут з Лівії до Італії³⁹. У вересні, після початкового етапу спостереження та оцінки мереж контрабанди на морі, сили *EUNAVFOR MED* почали зупиняти, обшукувати, конфіскувати та змушувати міняти курс судна, підозрювані в незаконному перевезенні людей в міжнародних водах⁴⁰. На другому етапі військово-морської операції ЄС, що розпочався 7 жовтня, Резолюція РБ ООН 2240 надала державам-учасникам ЄС необхідні правові гарантії для дій в міжнародних водах⁴¹. Цю військову операцію доповнюють дві операції *FRONTEX* у Середземному морі – *Triton* і *Poseidon*⁴².

У центральній частині Середземного та в Егейському морі діяли кілька пошуково-рятувальних суден Лікарів без кордонів (*Médecins Sans Frontières*), в Егейському морі – разом з *Greenpeace*. У 2015р. вони рятували десятки тисяч людей⁴³.

Допомогу після прибуття надають переважно неприбуткові волонтерські організації. Діяльність відомих міжнародних НУО доповнюється рядом нових ініціатив. Так, у Німеччині діяли понад 700 ініціатив допомоги біженцям після прибуття та під час їх інтеграції до суспільства⁴⁴. Одним з

³⁷ Amnesty International, *The Human Cost of Fortress Europe: Human Rights Violations Against Migrants and Refugees at Europe's Borders* (Amnesty International: London, 2014); Amnesty International, ‘Refugees endangered and dying due to EU reliance on fences and gatekeepers’, 17 Nov. 2015; *FRONTEX, Eastern Mediterranean route* [n.d.], <<http://frontex.europa.eu/trends-and-routes/eastern-mediterranean-route/>>.

³⁸ Council of the European Union, Council Decision (CFSP) 2015/972 of 22 June 2015 launching the European Union military operation in the southern Central Mediterranean (EUNAVFOR MED), *Official Journal of the European Union*, L157/51, 23 June 2015.

³⁹ United Nations, ‘Adopting Resolution 2240 (2015): Security Council authorizes member states to intercept vessels off Libyan coast suspected of migrant smuggling’, SC/12072, Meetings coverage, 9 Oct. 2015.

⁴⁰ European External Action Service, European Union Naval Force: Mediterranean Operation Sophia, update, 15 Dec. 2015.

⁴¹ UN Security Council Resolution 2240, 9 Oct. 2015.

⁴² Frontex, ‘Frontex expands its joint operation Triton’, Press release, 26 May 2015.

⁴³ Doctors without borders, ‘MSF ends search and rescue operations in Central Mediterranean’, 5 Jan. 2016.

⁴⁴ ‘Ehrenamtliches Engagement für Flüchtlinge’, <<https://www.google.com/maps/d/viewer?mid=z6TdvfelKuY.kUvriXoSREXw>>.

найпомітніших прикладів є *Refugees Welcome*, що починалась як реакція на становище в таборах утримання і пропонує біженцям альтернативний притулок у приватних помешканнях разом з місцевими громадянами. Надалі завдання цієї організації охопили ряд послуг з допомоги після прибуття, в т.ч. надання житла та юридичних консультацій. Ця ініціатива виникла в Німеччині в листопаді 2014р. та до кінця 2015р. діяла вже в дев'яти країнах і планувалася ще в багатьох⁴⁵.

Розуміння кризи

Наслідки кризи біженців для Європи можна частково пояснити надзвичайним зовнішнім тиском у вигляді безпрецедентного числа примусово переселених людей у світі, частково – недоліками спільної європейської системи надання притулку, особливо Шенгенської зони та Дублінської системи (які, до того ж, суперечать одна одній). Важливо, однак, розглядати нинішню кризу в довшій перспективі.

У 1992-1995рр. у Європі було близько 3 млн. осіб, переміщених внаслідок війни в Югославії. Тоді в ЄС було 12 держав-учасниць і не було ані Шенгенської зони, ані спільного ринку. Держави-учасниці повністю відповідали за контроль своїх кордонів. Так, у Швеції (яка у 2015р. прийняла другу в Європі за величиною кількість біженців на душу населення), лише наприкінці року число шукачів притулку перевищило аналогічний показник 1992р., коли Швеція ще не була членом ЄС. До середини жовтня 2015р. у Швеції із запитом на притулок звернулися 86 223 осіб, проти 84 018 в 1992р.⁴⁶ У 1992р. населення Швеції становило 8,64 млн.; у 2014р. – 9,75 млн.⁴⁷

По-друге, вплив кризи біженців неможливо оцінювати окремо від фінансової кризи 2008р. і спричинених нею політичних змін та дискусій в Європі. Фінансова криза послабила принципи солідарності та підживила націоналізм. Зокрема, фінансова криза виявила падіння довіри багатьох громадян до інститутів і правових засад ЄС. Реакція на фінансову кризу супроводжувалася посиленням масових соціальних рухів проти заходів жорсткої економії, а також активізацією ідеологій націоналізму та євроскептицизму, які дедалі більшою мірою ототожнюють себе з цими масовими соціальними рухами. Деякі популістські та ксенофобські політичні течії змальовують витрати на біженців як такі, що суперечать інтересам корінних громадян через згорання соціального захисту внаслідок обмежень соціальних витрат. Як фінансова криза 2008р. вплинула на появу і зростання протестних рухів проти заходів економії (таких, як *Осципу*), а також реакційних ксенофобських рухів у ЄС, так і криза біженців вплинула на діяльність у сфері соціального захисту і заходи примусу, а також на відступ від попереднього рівня співробітництва в ЄС загалом.

⁴⁵ Refugees Welcome, <<http://www.refugees-welcome.net/>>.

⁴⁶ *DagensIndustry*, 'Flyktingrekord sattes i helgen', 12 Oct. 2015.

⁴⁷ Statistiska Centralbyrån, 'Befolkningsstatistik 1992. Del 4. Födda och döda, civilståndsändringar m m', p.18; Statistiska Centralbyrån, 'Folkmängd 2014', 19 Feb. 2015, <http://www.scb.se/sv/_/Hitta-statistik/Statistik-efter-amne/Befolkning/Befolkningens-sammansattning/Befolkningsstatistik/25788/25795/Behallare-for-Press/385509/>.

Хоча бенефіціантів криз небагато, але можна виокремити деякі групи. По-перше, це мережі з перевезення мігрантів. Дослідження Європолу серед 1 500 шукачів притулку, біженців та економічних мігрантів виявило, що 90% з них, щоб дістатися Європи, платили кримінальним бандам. Згідно з результатами дослідження, перевізники людей у 2015р. заробили \$3-6 млрд.⁴⁸ Друга група бенефіціантів – надавачі нових прибуткових послуг, які пропонують табори для біженців, житло тощо по всій Європі. Їх часто наймають місцеві уряди, національні органи влади та міжнародні організації, у т.ч. УВКБ ООН. У деяких країнах, зокрема в Норвегії та Швеції, упродовж наступних кількох років це може бути дуже прибутковим бізнесом⁴⁹.

Третя група бенефіціантів – політичні партії, які рішуче виступають проти імміграції. У 2015р. збільшився рівень підтримки таких політичних партій в Австрії, Греції, Данії, Італії, Чехії, Нідерландах, Німеччині, Польщі, Угорщині, Фінляндії, Франції, Швейцарії і Швеції – про що свідчать, зокрема, їх успіхи на місцевих і регіональних виборах, включно з успіхом французького Національного фронту на регіональних виборах, де він набрав 28% голосів по країні в першому раунді і вийшов на перше місце в шести з 13 адміністративних регіонів Франції, здобувши понід шість мільйонів голосів. Партія, однак, зазнала поразки у другому турі голосування, коли французька Соціалістична партія закликала своїх виборців підтримати Консервативну партію⁵⁰. Навіть там, де політичні партії, які рішуче виступають проти імміграції, не прийшли до влади, вони вплинули на національну політику і ставлення до імміграції в Європі, принаймні на певний час змінивши погляди помірних партій у другій половині року.

⁴⁸ McDonald-Gibson, C., 'Refugee crisis: human traffickers "netted up to £4bn last year"', *The Independent*, 16 Jan. 2016.

⁴⁹ Donahue, B., 'Meet the two brothers making millions off the refugee crisis in Scandinavia', *Bloomberg*, 6 Jan. 2016.

⁵⁰ Palmer, J., 'The rise of far right parties across Europe is a chilling echo of the 1930s', *The Guardian*, 15 Nov. 2013; Bremmer, I., 'These 5 facts explain the worrying rise of Europe's far right', *Time*, 15 Oct. 2015; 'Fear, anger and hatred: the rise of Germany's new right', *Der Spiegel*, 11 Dec. 2015.

12. Клімат і безпека

Загальний огляд

Упродовж минулих 10 років у науковій літературі та серед політиків набуло поширення визнання зв'язку між кліматичними змінами та безпекою. Нові докази зв'язку між наслідками зміни клімату та безпекою людини докладно описані в останній за часом доповіді Міжурядової групи з питань зміни клімату (Intergovernmental Panel on Climate Change, IPCC). В її першому розділі зазначено, що “кліматичні зміни дедалі більше загрожуватимуть безпеці людини”.

Зміну клімату краще розглядати як “мультиплікатор загроз”, що взаємодіє з наявними ризиками і проблемами в заданому контексті, а також здатен підвищити ймовірність нестабільності чи насильницького конфлікту. IPCC наводить докази, що такі чинники, як “низький дохід на душу населення, спад економіки та слабкість державних інститутів”, є рушіями конфлікту, чутливими до змін клімату. Група зробила висновок, що “люди, які живуть у місцях насильницьких конфліктів, є особливо беззахисними перед зміною клімату”, і що “конфлікт суттєво впливає на вразливість до наслідків кліматичних змін”.

Розвиваючи результати роботи Групи, Велика сімка (G7) у 2015р. доручила провести незалежне дослідження “Новий клімат для миру: життя заходів зі зменшення ризиків зміни клімату і вразливості” (A New Climate for Peace: Taking Action on Climate and Fragility Risks). Під час дослідження виявлені комплексні ризики: небезпека конкуренції за засоби існування, погодні катаклізми, нестабільність цін на продукти харчування та транскордонного водокористування, побічні наслідки політики реагування на зміни клімату, – як головні канали взаємовпливу змін клімату і вразливості. Дослідження також показало, що для подолання цих ризиків потрібна політика адаптації до кліматичних змін та пом'якшення їх наслідків.

Разом зі збільшенням масиву наукової літератури, потенційні наслідки зміни клімату для безпеки привертають дедалі більшу увагу суб'єктів зовнішньої і безпекової політики як на національному, так і на міжнародному рівнях. Дебати в РБ ООН навколо зміни клімату та безпеки у 2007р. і 2011р. також акцентували увагу на цих питаннях. У 2011р. РБ зазначила, що “можливі негативні наслідки змін клімату можуть у довгій перспективі ускладнити певні наявні загрози міжнародному миру та безпеці”.

У цьому розділі описуються головні зв'язки між змінами клімату та безпекою. У підрозділі I окреслюються сім комплексних ризиків, що допомагають проілюструвати напрями взаємовпливів змін клімату і вразливості, а також аналізуються деякі обмеження в нинішніх поглядах на предмет. У підрозділі II розглядаються шляхи впливу ризиків

“кліматичної” уразливості та реагування на них у рамках ключових процесів світової і регіональної безпеки, розвитку та гуманітарної політики. В підрозділі III наводяться окремі проблеми і практичні перешкоди для діяльності міжнародної політичної спільноти в умовах складних зв'язків між зміною клімату та вразливістю, а також запропоновані деякі ідеї з покращення політики і практики.

ДЖАНАНІ ВІВЕКАНАНДА, ЛУКАС РЮТТІНГЕР

I. Розуміння комплексних ризиків зміни клімату і вразливості

ДЖАНАНІ ВІВЕКАНАНДА, ЛУКАС РЮТТІНГЕР

Вступ

Зміна клімату – одна з найпоширеніших у світі загроз миру та безпеці XXI століття. Вона зачіпає усі сфери безпеки, розбудови миру та розвитку. Вплив кліматичних змін уже негативно впливає на вразливі громади та виснажує можливості суспільств та урядів з ліквідації наслідків. П'ята Оціночна доповідь (*Assessment Report, AR5*) Міжурядової групи з питань зміни клімату (*IPCC*) підтверджує, що їх наслідки для безпеки, миру та добробуту людини погіршуватимуться, особливо для найбідніших людей, багато з яких живуть у вразливих державах¹.

Зміну клімату краще розглядати як “мультиплікатор загроз”, що взаємодіє з наявними ризиками і проблемами в заданому контексті, а також здатен підвищити ймовірність нестабільності чи насильницького конфлікту. Зрозуміти зв'язок між зміною клімату та безпекою можна лише шляхом ретельного вивчення складної взаємодії різних факторів ризику, де зміна клімату є змінною величиною, яка впливає на наявні економічний, екологічний, політичний і соціальний фактори. У цьому підрозділі розглядаються сім комплексних ризиків, на які можуть впливати кліматичні зміни та які в певних ситуаціях можуть становити підвищену небезпеку для стабільності держав і суспільств, а також виникнення конфлікту². До цих ризиків належать: (а) конкуренція за місцеві ресурси; (б) небезпека для життєдіяльності та міграція; (в) погодні катаклізми та катастрофи; (г) нестабільність цін на продукти харчування;

¹ Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC), *Climate Change 2014: Impacts, Adaptation, and Vulnerability*, (IPCC/Cambridge University Press: Cambridge/New York, 2014). Термін “уразлива держава” вживають для позначення країни, яка не здатна впоратися інституційними засобами з економічними, екологічними чи політичними потрясіннями та катаклізмами. Як зазначається в інших джерелах, така оцінка здатності інститутів країни сприймати потрясіння та катаклізми є суб'єктивним процесом, який часто реалізується на експертному рівні. Див.: Міланте Г., Суюн Чан, Бьорт А. Поза межами вразливих держав: розуміння безпеки та розвитку через системний підхід, *Щорічник СІПРІ 2015*, підрозділ I розділу 8. Хоча термін “уразливість” також має обмеження, він пропонує корисне групове позначення різних пов'язаних проблем урядування. Вразливість держав проявляється в різних формах і в різному обсязі. Країни можуть опинитися в різних ситуаціях уразливості, які можуть виникати на місцевому, національному, регіональному і глобальному рівнях. Див.: Rocha Menocal, A. and Othieno, T., ‘The World Bank in fragile situations: an issues paper’, Overseas Development Institute, Paper prepared for the conference on An Eye on the Future: The World Bank Group in a Changing World, Amsterdam, 12-13 July 2008; Asian Development Bank, *Working Differently in Fragile and Conflict-affected Situations: The ADB Experience* (Asian Development Bank: Manila, 2012). Тут термін “уразлива держава” охоплює весь спектр і всі рівні ситуацій уразливості, в т.ч. внутрішні і транскордонні конфлікти.

² У цьому розділі розглядаються звичайні та насильницькі конфлікти. Звичайний конфлікт виникає, коли між людьми чи групами з'являються розбіжності; за умов будь-яких змін він часто загострюється. Насильницький конфлікт виникає, коли звичайний конфлікт не розв'язано мирними засобами. У цьому розділі насильницькі конфлікти охоплюють весь спектр насильства – від локальних збройних сутичок і протестів із застосуванням силових засобів до громадянської чи міждержавної війни.

(д) нестабільність транскордонного водокористування; (е) підвищення рівня моря та руйнування берегової лінії; (є) непередбачувані результати політики, спрямованої на адаптацію до кліматичних змін і пом'якшення їх наслідків³. Ці комплексні ризики кліматичної уразливості ґрунтуються на аналізі рушійних чинників конфліктів і вразливості, які є вже помітними та можуть посилити наслідки кліматичних змін. У підрозділі також розглядаються деякі згадувані в різних джерелах обмеження, які мають підтвердити чи спростувати прямий причинно-наслідковий зв'язок між зміною клімату та ризиками уразливості та конфлікту. Підрозділ завершується узагальненням можливих наслідків зміни клімату.

Конкуренція за місцеві ресурси

Наслідки кліматичних змін прямо впливають на наявність, якість і доступність природних ресурсів, особливо води, орної землі, лісів і корисних копалин в умовах збільшення попиту на них через зростання населення і споживання. Якщо немає адекватних органів управління чи механізмів розв'язання суперечок, то підвищення конкуренції, коли пропозиція не здатна задовольнити попит, може призвести до нестабільності та навіть насильницького конфлікту⁴. Це особливо стосується вразливих держав, де інститути врядування та безпеки, зокрема суд і поліція, є слабкими чи корумпованими. Ризик конфлікту підвищується, коли зміни пропозиції і попиту на ресурси збігаються з іншими факторами: залежністю від обмеженої ресурсної бази, конфліктним минулим, соціальною маргіналізацією і неефективним використанням ресурсів⁵.

Світові демографічні тенденції показують, що конкуренція за місцеві ресурси зростатиме⁶. Очікується, що населення світу до 2050р. зросте на 2,4 млрд. (до 9.7 млрд.), а швидкий економічний розвиток, зокрема у країнах, що розвиваються, веде до збільшення світового споживання. Зростає попит на такі – орієнтовані на природні ресурси – товари, як, наприклад, м'ясо, молочні продукти, енергія⁷. Водночас пропозиція стає нестабільною, оскільки забруднення, погіршення довкілля, неналежне використання ресурсів і кліматичні зміни впливають на обсяг продукції і шляхи постачання.

³ Аналіз цих комплексних ризиків див.: Rüttinger, L. et al., *A New Climate for Peace: Taking Action on Climate and Fragility Risks* (Adelphi/International Alert/Woodrow Wilson Center/European Union Institute for Security Studies, EUISS: Berlin/London/Washington, DC/ Paris, 2015).

⁴ Rüttinger, L. et al., *Water, Crisis and Climate Change Assessment Framework* (Adelphi: Berlin, 2011).

⁵ Hendrix, C. and Brinkman, H.-J., 'Food insecurity and conflict dynamics: causal linkages and complex feedbacks', *Stability: International Journal of Security and Development*, vol.2, no.2 (June 2013).

⁶ IPCC (посилання 1).

⁷ United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division, *World Population Prospects: Key Findings and Advance Tables*, 2015 Revision (United Nations: New York, 2015). Існують низькі, середні та високі прогнозні оцінки зростання населення; цей аналіз ґрунтується на середніх прогнозних оцінках ООН.

Зі збільшенням навантаження на природні ресурси зростає цінність доступу до них і контролю над ними. Громади, життєдіяльність яких залежить від чутливих до клімату ресурсів і занять – води, пасовищ, продуктів лісового, водного та незрошуваного землеробства, – є особливо вразливими⁸. Конфлікти з приводу місцевих ресурсів можуть виникати у громадах між, зокрема, фермерами-сусідами, що користуються одним сільським колодязем, чи між різними групами, наприклад, скотарями та землеробами. Хоча заострення конкуренції зазвичай проявляється насамперед на місцевому рівні, але за певних обставин напруженість може швидко сягнути національного, регіонального або міжнародного рівнів⁹. У найгіршому випадку конкуренція за природні ресурси може спричинити регіональну нестабільність чи громадянський конфлікт. Так, суперечки за землю були важливим чинником у 27 (з 30) громадянських конфліктах в Африці у 1990-2009рр.¹⁰

Але конфлікт зумовлюється не пропозицією чи попитом на ресурси, а радше регулюванням змін у наявності ресурсів та доступі до них. Якщо використання ресурсів є відносно рівноправним та ефективним, то напруженість, що виникає, не повинна збільшувати ризик конфлікту чи вразливість¹¹. Якщо ж використання ресурсів є неналежним, нерівноправним чи непланомірним, то це може поглибити вже наявні лінії поділу в конфлікті, наприклад, історичну маргіналізацію певних соціальних груп. Тому ефективний та інклюзивний підхід до використання ресурсів допомагає знизити ризик конфлікту в умовах пов'язаної з кліматом конкуренції за ресурси¹².

Небезпека для життєдіяльності та міграція

Зміна клімату збільшує небезпеку для людей, чиє існування залежить від природних ресурсів. Зростання небезпеки для людей змушує їх мігрувати чи шукати альтернативні, незаконні джерела доходу, що може спричинити конфлікт.

Зміна клімату вже спричиняє підвищення частоти та масштабів посух і повеней¹³. Це безпосередньо та суттєво впливає на види діяльності, що залежать від структури атмосферних опадів (насамперед, землеробство і скотарство), а також на залежні від води галузі промисловості, зокрема видобувні. Крім того, більш часті погодні катаклізми (зокрема, циклони) справляють

⁸ IPCC (посилання 1).

⁹ Наприклад, конкуренція на місцях за землю була визнана важливим чинником насильства після виборів у Кенії на початку 2008р. та геноциду в Руанді в 1994р.; конкуренція за воду та землю визнана чинником конфліктів в Ефіопії та Дарфурі (Судан). Див.: Evans, A., 'Resource scarcity, climate change and the risk of violent conflict', 9 Sep. 2010, Background paper for the *World Development Report 2011: Conflict, Security and Development* (World Bank: Washington, DC, 2011), pp.5-7.

¹⁰ Alden Wily, L., 'Tackling land tenure in the emergency to development transition in post-conflict states: from restitution to reform', ed. S. Pantuliano, *Uncharted Territory: Land, Conflict and Humanitarian Action* (Practical Action Publishing: Rugby, 2009).

¹¹ Ruttinger et al. (посилання 4).

¹² Ruttinger et al. (посилання 4).

¹³ IPCC (посилання 1).

довгостроковий негативний вплив на рибні запаси. Почастішання кліматичних стихійних лих (зсувів, зливових повеней) робить життєдіяльність у залежних від клімату районах, зокрема в гірській місцевості або в річкових долинах, більш небезпечною і менш стабільною. Від цих ризиків часто найбільшою мірою залежать найбідніші верстви населення – селяни, які ведуть натуральне господарство, дрібні фермери та рибалки, – які мають обмежені засоби та мережі для диверсифікації засобів існування¹⁴.

Коли люди, залежні від чутливих до клімату природних ресурсів, розуміють, що їх спосіб існування вже не відповідає обставинам, що склалися, вони шукають іншу роботу чи місцевість. Якщо в іншому місці чи сфері діяльності також бракує ресурсів, то збільшується ризик конфлікту між мігрантами та місцевими жителями. Так, на півночі Кенії, коли часті посухи ускладнили утримання худоби, багато кочових скотарів зайнялися рибальством на озері Туркана, що спричинило конфлікти зі смертельними випадками між кенійськими племенами, а також з ефіопськими рибалками з іншого берега озера¹⁵.

У деяких випадках зміна клімату в поєднанні з високим безробіттям і великою часткою молоді в населенні може означати загальне зменшення можливостей знайти роботу. Брак інших реальних засобів існування, особливо для сільської молоді та молодих чоловіків, може поглибити невдоволення чи нерівність і збільшити ризик ескалації напруженості¹⁶. В окремих ситуаціях уразливості, коли можливості для офіційного працевлаштування є обмеженими, певна частина молоді може долучитися до озброєних угруповань чи іншої незаконної діяльності, в т.ч. до контрабанди наркотиків чи браконьєрства¹⁷.

Тимчасова чи тривала міграція може допомогти зменшити ризики вразливості, але водночас створює нові ризики. Якщо місцеві можливості для пошуку роботи обмежені, то міграція може пом'якшити конкуренцію за робочі місця і знизити ризик конфлікту, – але лише якщо мігранти мають засоби до існування. Крім того, іноді люди не можуть мігрувати через те, що стали заручниками екологічних ризиків, конфлікту або браку ресурсів. Ці “заручники” можуть бути змушені вдаватися до незаконної чи небезпечної діяльності або до використання міграції з метою наживи, в т.ч. до нелегального переправлення мігрантів¹⁸.

Ризики, пов'язані зі зміною клімату, по-різному впливають на чоловіків та жінок. Зокрема, коли міграція обирається як стратегія виживання, її наслідки часто залежать від регіонального контексту. В Центральній Америці

¹⁴ Vivekananda, J., Schilling, J., Mitra, S. and Pandey, N., ‘On shrimp, salt and security: livelihood risks and responses in south Bangladesh and east India’, *Environment, Development and Sustainability*, vol.16, no 6 (Dec. 2014), pp.1141-1161.

¹⁵ Yongo, E. O., Abila, R. O. and Lwenya, C., ‘Emerging resource use conflicts between Kenyan fishermen, pastoralists and tribesmen of Lake Turkana’, *Aquatic Ecosystem Health and Management*, vol.13, no.1 (2010), pp.28-34.

¹⁶ Urdal, H., ‘Population, resources and political violence’, *Journal of Conflict Resolution*, vol.52, no.4 (Aug. 2008), pp.590-617.

¹⁸ Black, R., ‘The effect of environmental change on human migration’, *Global Environmental Change*, vol.21, supplement 1 (Dec. 2011), pp.S3-S11.

та Південній Азії на заробітки виїжджають переважно чоловіки, залишаючи домогосподарство на жінок і часто наражаючись на ризики для власного життя¹⁹. В інших регіонах, наприклад, у Південно-Східній Азії, культурні традиції змушують мігрувати жінок²⁰. У багатьох країнах жінки, порівняно з чоловіками, мають менше економічних, політичних і соціальних можливостей, що обмежує їх здатність адаптуватися за відсутності годувальника²¹. Причини, що спонукають до міграції, вибір кінцевого пункту, перспективи працевлаштування та наслідки, з т.з. відносин у приймаючому суспільстві чи після повернення додому, – все це має гендерні відмінності. Тому під час розгляду потенційного впливу кліматичних змін на міграцію критично важливо враховувати гендерні та регіональні аспекти²².

Одним із чинників, що визначають характер впливу кліматичних загроз для життєдіяльності на ризик конфлікту, є урядування (врізка 12.1). Такі “некліматичні” чинники, як нерівні права на землю, погана інфраструктура, торговельні бар’єри, також збільшують небезпеку для життєдіяльності. Країни, де бракує інституційних спроможностей, економічної стабільності та інститутів громадянського суспільства, стикаються з більшим ризиком політичної нестабільності за умов частіших і суворіших впливів клімату на життєдіяльність²³.

Погодні катаклізми та катастрофи

Такі погодні катаклізми, як, зокрема, циклони, підвищують ризик насильницького конфлікту та нестабільності. Реакція і готовність уряду до катастроф може збільшити чи зменшити ризик конфлікту внаслідок такого явища (врізка 12.2). У гіршому випадку дії уряду після катастрофи можуть спричинити невдоволення і збільшити ризик конфлікту, а в кращому – слугувати плацдармом для зміцнення миру та підвищення стійкості²⁴.

Наслідки катастроф і слабкого врядуванням часто посилюють одне одного. Катастрофи спричиняють додатковий тиск на й без того слабке врядування,

¹⁹ Cerrutti, M. and Gaudi, M., ‘Gender differences between Mexican migration to the United States and Paraguayan migration to Argentina’, *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, vol.630, no.1 (July 2010); Bhatta, G.D. et al., ‘Climate-induced migration in South Asia: migration decisions and the gender dimensions of adverse climatic events’, *Journal of Rural and Community Development*, vol.10, no.4 (2015), pp.1-23. Див. також: Schilling, J. et al., ‘Vulnerability to environmental risks and effects on community resilience in mid-west Nepal and south-east Pakistan’, *Environment and Natural Resources Research*, vol.3, no.4 (Dec. 2013), pp.1-19.

²⁰ Див. Opiniano, J., ‘More remittances from women emphasize feminization of migration?’, ADB study’, 2005, <http://www.academia.edu/2950355/More_Remittances_From_Women_Emphasize_Feminization_of_Migration_ADB_Study>. Див. також: ‘Gender, migration and remittances’, IOM Fact Sheet [n.d.], <<https://www.iom.int/sites/default/files/about-iom/Gender-migration-remittances-infosheet.pdf>>.

²¹ Vivekananda, J., Schilling, J. and Smith, D., ‘Climate resilience in fragile and conflict-affected societies: concepts and approaches’, *Development in Practice*, vol.24, no.4 (2014), pp.487-501.

²² Hunter, L.M., ‘Environmental change, migration and gender’, Population Reference Bureau, Mar. 2012.

²³ Vivekananda, Schilling and Smith (посилання 21).

²⁴ Harris, K., Keen, D. and Mitchell, T., *When Disasters and Conflict Collide: Improving Links Between Disaster Resilience and Conflict Prevention* (Overseas Development Institute: London, 2013).

Врїзка 12.1. Типовий приклад: Сирія

У 2006-2011рр. Сирія постраждала від великої посухи, яка суттєво вплинула на переважно сільськогосподарський регіон на північному сході країни. Майже 75% сімей, що залежали від сільського господарства, постраждали від загального падіння врожаю. Скотарі в регіоні втратили 85% худоби, від чого постраждали, за оцінкою, 1,3 млн. осіб. Ці тяжкі наслідки були частково спричинені неефективною політикою у сферах водокористування та сільського господарства, а також великими урядовими субсидіями на вирощування пшениці та бавовни, що потребує багато води. Ця політика заохочувала неефективні методи іригації та активне використання запасів підземних вод.

З почастішанням посух сирійський Уряд скасував ряд державних субсидій, що зумовило подорожчання дизельного пального та добрив для сільського господарства. Через посухи та додаткові витрати фермери, скотарі та сільські домогосподарства були змушені шукати нові джерела доходу. Багато хто переселився до міст, створюючи додатковий тягар для перевантаженої міської інфраструктури, сфери надання базових послуг і збільшуючи міське безробіття.

Крім того, через скорочення сільськогосподарського виробництва понад 1 млн. сирійців відчували дефіцит або загрозу дефіциту продуктів харчування, і продовольча небезпека разом з безробіттям і додатковим тиском на міські служби спричинили напруженість, що у 2011р. призвела до громадських антиурядових протестів, які зрештою вилились у справжню громадянську війну. Хоча кризу водокористування не можна вважати визначальним чинником, але приклад Сирії показує, як кліматичні зміни в поєднанні з іншими стресовими факторами можуть впливати на авторитарну та безвідповідальну владу, не здатну мирними шляхами впоратися з ними.

Джерела: Wadid, E., Katlan, B. and Babah, O., 'Drought vulnerability in the Arab region: special case study: Syria', Contributing paper (2010), UN Office for Disaster Risk Reduction, Global Assessment Report on Disaster Risk Reduction 2011 (UNISDR: Geneva, 2011); Office of the UN High Commissioner for Human Rights, Special Procedures of the Human Rights Council, 'UN Special Rapporteur on the Right to Food: Mission to Syria from 29 August to 7 September 2010', 7 Sep. 2010; Franceso, F. and Werrell, C., 'Syria: climate change, drought and social unrest', Center for Climate and Security, <<http://climateandsecurity.org/2012/02/29/syria-climate-change-drought-and-social-unrest/>>; De Chatel, F., 'The role of drought and climate change in the Syrian uprising: untangling the triggers of the revolution', *Middle Eastern Studies*, vol.50, no.4 (2014), pp.521-535; Ruttinger, L. et al., *A New Climate for Peace: Taking Action on Climate and Fragility Risks* (Adelphi/International Alert/Woodrow Wilson Center/EUISS: Berlin/London/Washington, DC/Paris, 2015); Kelley, C.P. et al., 'Climate change in the Fertile Crescent and implications of the recent Syrian drought', *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, vol.112, no.11 (Mar. 2015), pp.3241-3246.

підривають економічну активність, зумовлюють переселення, а часто – потребу повномасштабної гуманітарної допомоги, якою слабкій державі важче розпорядитися. Все це може збільшити ризик конфлікту. Так, постійна небезпека посух і повеней в Бурунді після війни в середині 2000-х років спричинила збільшення числа мігрантів і зростання напруженості в їх відносинах з місцевим населенням²⁵. Цунамі 2004р. на Шрі-Ланці зумовило відновлення напруженості між урядовими силами та Тиграми визволення Таміл-Еламу (*Liberation Tigers of Tamil Eelam*) через несправедливий розподіл допомоги між різними групами населення²⁶. Слабке врядування, своєю чергою, ускладнює

²⁵ Heijmans, A. et al., 'A grassroots perspective on risks stemming from disasters and conflict', *Humanitarian Exchange Magazine*, no.44 (Sep. 2009).

²⁶ Keen, D., 'Compromise or capitulation? Report on WFP and the humanitarian crisis in Sri Lanka', Paper prepared for the conference on Humanitarian Assistance in Conflict and Complex Emergencies, World Food Programme, Rome, 23-25 June 2009; Mampilly, Z., 'A marriage of inconvenience: tsunami aid and the unravelling of the LTTE and the GoSL's complex dependency', *Civil Wars*, vol.11, no.3 (Sep. 2009), pp.302-20.

належний захист громадян і майна від погодних катаклізмів, що робить громади, які живуть у небезпечних і вражених конфліктом районах, більш уразливими до наслідків погодних катаклізмів і катастроф. У 2005-2009рр. понад 50% потерпілих від катастроф жили в уразливих районах²⁷. У нестабільних ситуаціях катастрофи можуть посилювати наявні чинники конфлікту, зокрема нерівність, підвищувати ризик нових криз та ускладнювати заходи з відбудови²⁸.

Неготовність держави, мереж соціального забезпечення та механізмів страхування, а також неадекватна реакція на катастрофу можуть підживлювати соціальну напруженість, особливо коли вважається, що допомога розподіляється неправильно або несправедливо. Гуманітарна реакція, яка ненавмисно збільшує нерівність між різними групами, також може загострити напруженість та підвищити ризик конфлікту. І навпаки, ефективні заходи зниження ризику катастроф та реагування на них можуть забезпечити підвищення стійкості до кліматичної нестабільності і зміцнити мир²⁹.

Нестабільність цін на продукти харчування та їх постачання

Зміни клімату в поєднанні з іншими факторами, в т.ч. зростанням населення, підвищенням цін на енергоносії і швидким розвитком виробництва біопального з рослин, підвищили нестабільність постачання продуктів харчування та цін на них у світі, що збільшило ризик громадських заворушень.

Такі наслідки зміни клімату, як підвищення температури, зміна структури опадів, посухи та повені, впливають на якісні та кількісні показники продуктів харчування у світі³⁰. Зміни в їх пропозиції спричиняють коливання і підвищення цін на них. Хоча високі ціни на продукти харчування не завжди ведуть до насильницьких конфліктів, але раптові стрибки цін є важливим фактором громадянського неспокою і протестів³¹. У 2008р. світова продовольча криза спричинила бунти у відповідь на зростання цін на продовольство та пальне у 48 країнах, особливо в Бангладеш, Буркіна-Фасо, Гаїті та Пакистані³². Аналіз цих випадків доводить, що ризик переростання безладдя в насильство залежить від таких місцевих факторів, як високе безробіття, маргіналізація певних соціальних груп і політична нестабільність. Крім того, голодні бунти часто використовуються як політичний інструмент, аби

²⁷ Kellet, J. and Sparks, D., *Disaster Risk Reduction: Spending Where it Should Count* (Development Initiative, Global Humanitarian Assistance: Wells, 2012).

²⁸ Harris, Keen and Mitchell (посилання 24).

²⁹ Jason, E., 'Peace in its wake? The 2004 tsunami and internal conflict in Indonesia and Sri Lanka', *Journal of Public and International Affairs*, vol.19, no.1 (Spring 2008), pp.7-27.

³⁰ Hendrix, C.S. and Salehyan, I., 'Climate change, rainfall and social conflict in Africa', *Journal of Peace Research*, vol.49, no.1 (Jan. 2012), pp.35-50.

³¹ Brinkman, H.-J. and Hendrix, C.S., *Food Insecurity and Violent Conflict: Causes, Consequences and Addressing the Challenges* (World Food Programme: Rome, 2011).

³² United Nations, Food and Agriculture Organization (FAO), *The State of Food Insecurity in the World* (FAO: Rome, 2009).

Врізка 12.2. Типовий приклад: Таїланд

У Таїланді у 2011р. 2 млн. осіб у 26 провінціях потерпали від повеней, спричинених безпрецедентними мусонними зливами. Мусони пошкодили дамби та водосховища, спеціально переповнені з метою пом'якшення наслідків недостатньо інтенсивного сезону дощів 2010р. Під час цієї кризи сотні людей вийшли на вулиці на знак протесту проти дискримінації з боку Оперативного центру реагування на повінь (*Flood Response Operation Centre*) та несправедливого розподілу води, електрики, житла та їжі. Громадські заворушення та акції невдоволення Урядом тривали до військового перевороту 2014р.

Повінь сталася, коли політичний ландшафт Таїланду вже був хитким через насильницькі антиурядові протести 2008-2010рр. Вибори 2011р. привели до влади нову правлячу партію, яка ще не довела здатність подолати класову дискримінацію і глибоке невдоволення громадян. Після невдалого реагування на надзвичайну ситуацію розлючений натовп зніс стіну з мішків з піском у Бангкоку, яка захищала заможний квартал від підйому рівня води. Це було громадським проявом розчарування Урядом через його дискримінацію і протекціонізм.

Уряд розпочав триетапну програму відбудови, що передбачала створення нової інфраструктури з метою підготовки до майбутніх повеней, а також схему компенсацій. Однак схема компенсацій була непрозорою, а нерівність в їх розподілі зумовила вимоги відновлення справедливості. Неefективні дії Уряду з подолання наслідків стихійного лиха та його нездатність належним чином відреагувати на скарги потерпілих від повені в сільських регіонах були піддані жорсткій критиці.

Джерела: Ruttinger, L. et al., *A New Climate for Peace: Taking Action on Climate and Fragility Risks* (Adelphi/International Alert/Woodrow Wilson Center/EUISS: Berlin/ London/Washington, DC/Paris, 2015); Femia, F. and Werrell, C.E., 'Thailand forecast: floods, droughts and political instability', Center for Climate and Security, 14 Nov. 2011, <<http://climateandsecurity.org/2011/11/14/thailand-forecast-floods-droughts-and-political-instability/>>; Nindang, S. and Allen, T., 'Ahead of flood season: Thailand's communities demand greater preparedness', Asia Foundation, 8 Aug. 2012; Thai Health Working Group, 'Flood of the century: warning of things to come', Thai Health (2012).

показати невдоволення людей урядом, і опозиційні угруповання можуть скористатись цим для здобуття підтримки³³. Так, учасники протестів проти високих цін на продовольство в Гаїті у 2008р. вимагали відставки Президента³⁴.

Особливо чутливими до нестабільних цін на продукти харчування та пов'язаного з ними ризику конфлікту є залежні від імпорту вразливі держави, якими є більшість країн регіону Близького Сходу та Північної Африки. Коли ціни на продовольство зростають, уряди стикаються з дефіцитом платіжного балансу, оскільки в них немає іншого вибору, крім як надалі імпортувати дорогі продукти харчування за рахунок надходжень від експорту. З метою захисту громадян від зростання цін і зниження градусу невдоволення всередині країні, уряди можуть вдаватися до виділення субсидій на продовольство. Але ці субсидії часто є нетривалими, а їх скасування може спричинити конфлікт³⁵.

³³ Evans (посилання 9).

³⁴ Evans (посилання 9).

³⁵ Hendrix, C. and Brinkman, H.-J., 'Food insecurity and conflict dynamics: causal linkages and complex feedbacks', *Stability: International Journal of Security and Development*, vol.2, no.2 (June 2013), p.26.

Транскордонне водокористування

Спільні водні ресурси часто є джерелом транскордонної напруженості. Оскільки наслідки зміни клімату впливають на постачання та якість води, а попит на воду разом з цим продовжує зростати, то конкуренція за водні ресурси може стати фактором тиску на чинні угоди про спільне водокористування та на управлінські структури.

Спільне водокористування може дати як шанс на співпрацю, так і зумовити ризик зростання напруженості між користувачами. Майже всі країни, що мають спільні кордони, змушені ділитися водними ресурсами із сусідами. Міжнародні басейни озер і річок покривають 46% поверхні суші і дають близько 60% світового річкового стоку³⁶. Багато транскордонних басейнів річок, зокрема Ніл, Ганг, Інд, Тигр і Євфрат, Меконг, Амудар'я і Сирдар'я, розташовані в історично вразливих і конфліктних регіонах. Війн за водні ресурси поки ще не було, але коли їх джерела виснажаться, а попит зросте, зміна клімату може загострити ризики вразливості у транскордонних басейнах. У майбутньому все може змінитися.

Такі кліматичні зміни, як похолодання посух, потепління, танення льодовиків, змінять обсяги транскордонних водних ресурсів і доступ до них. Користування багатьма з цих ресурсів регулюється історичними домовленостями. Однак мінливість і невизначеність водостоку через зміни клімату загрожує дієвості наявних механізмів розподілу водних ресурсів, які часто передбачають розподіл певної кількості води, а не якогось відсотку загального обсягу. Зі зміною обсягів водних ресурсів виділення визначеної їх кількості стане неможливим, підриваючи й без того хиткі угоди³⁷.

Будівництво дамб є важливою причиною спорів між країнами, розташованими у верхів'ях і низов'ях річок, оскільки воно в односторонньому порядку змінює водостік і водний баланс цих басейнів. У світі будують чи планують побудувати понад 3 700 нових великих дамб³⁸. Перехід до низьковуглецевої енергетики супроводжуватиметься, ймовірно, подальшим розвитком гідроелектростанцій, що загрожує новими суперечками.

Підвищення рівня моря і руйнування берегової лінії

Підвищення рівня моря загрожує життєздатності та життєдіяльності низин. Частіші повені та ризик затоплення території зумовлюють відселення, міграцію і громадські заворушення. Зміна рівня водної поверхні може також призвести до оскарження чинних морських кордонів і легального доступу до океанських ресурсів.

³⁶ United Nations Water (UN-Water), *Transboundary Waters: Sharing Benefits, Sharing Responsibilities*, Thematic paper (UN-Water: Zaragoza, 2008); UN-Water, Statistics, [n.d.], <<http://www.unwater.org/statistics/en/>>.

³⁷ Eckstein, G., 'Water scarcity, conflict and security in a climate change world: challenges and opportunities for international law and policy', *Wisconsin International Law Journal*, vol.27, no.3 (Dec. 2009).

³⁸ Zarfl, C. et al., 'A global boom in hydropower dam construction', *Aquatic Sciences*, vol.77, no.1 (Jan. 2015), pp.161-170.

Підвищення рівня моря вже загрожує економічній і фізичній життєздатності низинних територій. Особливо чутливими до цього є невеликі острівні держави, яким загрожує втрата всієї території, а також міста, побудовані в дельтах річок і на узбережжі (зокрема, Карачі в Пакистані та Лагос у Нігерії), де повені і шторми можуть суттєво вплинути на економічний розвиток і завдати шкоди чисельному, дуже сконцентрованому населенню³⁹. Втрата території може збільшити міграцію, що, своєю чергою, загострить конкуренцію за ресурси. Зростання конкуренції за ресурси вже підвищує напруженість між мігрантами і місцевими громадами, збільшуючи ризик конфлікту між ними⁴⁰. В бідних сільських районах (зокрема, в пакистанській провінції Сінд) підвищення рівня моря може загрозувати продовольчій безпеці та життєдіяльності. Проте, ці райони навряд чи отримають інвестиції в рамках системи захисту, що може погіршити відносини між населенням цих районів і центральною владою та поглибити маргіналізацію тамтешніх громад.

Держави зі слабким урядуванням, нерозвинутою економікою і конфліктогенною спадщиною стикатимуться з більшими проблемами територіальних втрат і більшим ризиком конфлікту чи нестабільності, якщо постраждали громади вважатимуть реакцію уряду неналежною чи несправедливою.

Непередбачувані результати політики, спрямованої на адаптацію до кліматичних змін і пом'якшення їх наслідків

Результати політики, спрямованої на адаптацію до кліматичних змін і пом'якшення їх наслідків, можуть підвищити ризик конфлікту, якщо ця політика не враховує контексту вразливих чи уражених конфліктом країн і призводить до непередбачуваного негативного ефекту для вразливих верств населення. Оскільки у світі частіше здійснюється саме така політика, то ризики непередбачуваних негативних наслідків, особливо в контексті вразливості, й надалі зростатимуть⁴¹.

Будь-яка реакція на зміну клімату впливає на природні ресурси та динаміку місцевих визначальних чинників. З т.зв. уразливості до кліматичних змін, зневага до впливу політики на наявні рушійні чинники конфлікту може поглибити ризики конфліктів і ще більше підвищити вразливість до кліматичних ризиків, заважаючи економічному розвитку, загострюючи політичні проблеми і збільшуючи небезпеку для людей⁴².

За умов вже наявної уразливості, політика, спрямована на допомогу слабким громадам пристосуватися до кліматичних змін, може збільшити ризики втрати стійкості, якщо вона не враховуватиме ширших економічних, політичних і соціальних впливів, особливо опосередкованих наслідків для доступу

³⁹ German Advisory Council on Global Change (WBGU), *World in Transition: Climate Change as a Security Risk* (WBGU: Berlin, 2007).

⁴⁰ Werz, M. and Conley, L., *Climate Change, Migration and Conflict: Addressing Complex Crisis Scenarios in the 21st Century* (Center for American Progress: Washington, DC, 2012).

⁴¹ Ruttinger et al. (посилання 3).

⁴² Peters, K. and Vivekananda, J., *Topic Guide: Conflict, Climate and Environment* (Overseas Development Institute/International Alert: London, 2014).

до ресурсів, продовольчої безпеки та засобів існування. Заходи зі зменшення вуглецевих викидів шляхом переходу на “зелені” технології та відновлювані джерела енергії також можуть нести ризик конфлікту, оскільки вони змінюють розстановку сил в дуже політично чутливому секторі енергетики⁴³. Політика запобігання зменшенню площ лісів є важливим елементом зниження впливу на клімат, оскільки ліси можуть увібрати майже 20% світових шкідливих викидів⁴⁴. Стратегії захисту лісів можуть збільшити їх цінність для урядів і приватних інвесторів⁴⁵. Заходи із захисту лісів, що не пропонують фінансових вигод від лісових ресурсів для місцевих громад, які проживають в лісних районах, або спонукають до корупції та споживацтва – особливо в нестабільних ситуаціях, коли немає офіційних прав на володіння землею, – можуть поглибити відчуття маргіналізації і нерівності серед місцевих громад і підвищити ризик громадських заворушень чи конфлікту⁴⁶.

Стан доказової бази: недостатня зосередженість на причинно-наслідкових зв'язках

Зв'язок між уразливістю до кліматичних змін і насильницькими конфліктами привернув значну увагу науковців і донорів⁴⁷. У літературі з цього питання зміну клімату часто описують як фактор посилення браку ресурсів, виникнення нових конфліктів і викликів безпеці, виходячи при цьому переважно з концепції “ресурсних війн”, але не завжди з прямим посиланням на неї⁴⁸. Різні тлумачення зв'язку між дефіцитом ресурсів і конфліктом іноді є надмірно детермінованими і спрямованими на доведення або спростування їх причинно-наслідкової зумовленості, часто з урахуванням таких супутніх факторів, як бідність, управлінська та економічна стабільність. Як наслідок, висновки цієї дослідницької школи можуть бути спрощеними та менш корисними для політичних діячів і практиків, які намагаються запровадити програми з вивчення зв'язків між зміною клімату і конфліктами у складному оточенні.

⁴³ German Advisory Council on Global Change (WBGU) (посилання 39); Mansson, A., ‘A resource curse for renewables? Conflict and cooperation in the renewable energy sector’, *Energy Research and Social Science*, vol.10 (Nov. 2015), pp.1-9.

⁴⁴ Yasmi, Y. et al., ‘The struggle over Asia’s forests: an overview of forest conflict and potential implications for REDD+’, *International Forestry Review*, vol.14, no.1 (Mar. 2012), p.105.

⁴⁵ Brockhaus, M., Korhonen-Kurki, K., Sehring, J. and Di Gregorio, M., ‘Policy progress with REDD+ and the promise of performance-based payments: A qualitative comparative analysis of 13 countries’, Center for International Forestry Research, *CIFOR Working Paper* no.196, 2015.

⁴⁶ Larson, A.M., ‘Forest tenure reform in the age of climate change: lessons for REDD+’, *Global Environmental Change*, vol.21, no.2 (May 2011), p.540.

⁴⁷ Gleditsch, N. p.(ed.), ‘Special issue: climate change and conflict’, *Journal of Peace Research*, vol.49, no.1 (Jan. 2012); Scheffran, J. et al. (eds), *Climate Change, Human Security and Violent Conflict: Challenges for Societal Stability* (Springer: Berlin, 2012); USAID, *USAID Climate and Development Strategy* (USAID: Washington, DC, 2012); World Bank, *World Development Report 2011: Conflict, Security and Development* (World Bank: Washington, DC, 2011).

⁴⁸ Homer-Dixon, T.F., ‘Environmental scarcities and violent conflict: evidence from cases’, *International Security*, vol.19, no.1 (Summer 1994), pp.5-40.

Окремі дослідження виявили збіг переліків країн, уразливих до стихійних лих і до збройного конфлікту, тоді як інші намагаються довести чи спростувати причинно-наслідковий зв'язок між зміною клімату та конфліктами⁴⁹. Наразі в цій сфері домінують кількісні підходи, що порівнюють дані про температуру та опади з даними про конфлікти⁵⁰. Разом з відсутністю кінцевих результатів ці підходи мають обмежену користь для спільноти, що опікується розбудовою миру, включно з урядами та неурядовими організаціями (НУО), з двох причин.

По-перше, хоча кількісні підходи можуть зафіксувати кореляцію між кліматом чи погодою і показниками конфліктів, цей підхід не дає відповідей, чому існує цей зв'язок і якою є природа будь-якого статистичного зв'язку. Таким чином, цей підхід не пропонує діагнозу чи потенційних шляхів розбудови миру, які могли б вплинути на зв'язок між зміною клімату та конфліктами чи зруйнувати його.

По-друге, майже в усіх статистичних аналізах безпеки зводять до відсутності чи наявності збройного конфлікту, який часто оцінюють за кількістю загиблих під час бойових дій⁵¹. На відміну від цього, в літературі про безпеку та розвиток автори перейшли від розгляду насамперед безпеки держави – яку можна виміряти кількістю збройних конфліктів – до безпеки людини⁵².

У ряді джерел з політичних питань пропонується широке визначення безпеки і зміни клімату разом із значною деталізацією взаємопов'язаних факторів і підходів до їх розгляду⁵³. В рамках цього підходу вважається, що ефективність реакції уряду та державних інститутів на кліматичні зміни визначається імовірністю виникнення насильницького конфлікту та (або) співробітництвом у сфері природних ресурсів. Згідно з цією версією,

⁴⁹ Дослідження, в яких виявлено збіг країн, уразливих до стихійних лих і збройного конфлікту, див.: Scheffran, J. et al., 'Disentangling the climate-conflict nexus: empirical and theoretical assessment of vulnerabilities and pathways', *Review of European Studies*, vol.4, no.5 (Dec. 2012), pp.1-13. Дослідження, що показують причинно-наслідковий зв'язок між зміною клімату та конфліктами, див.: Burke, M.B. et al., 'Warming increases risk of civil war in Africa', *Proceedings of the National Academy of Science of the United States of America*, vol.106, no.49 (Dec. 2009), pp.20670-74; Hsiang, S.M., Burke, M. and Miguel, E., 'Quantifying the influence of climate on human conflict', *Science*, vol.341, no.6151 (Sep. 2013). Дослідження, що заперечують причинно-наслідковий зв'язок між зміною клімату та насильницькими конфліктами, див.: Buhaug, H., 'Climate not to blame for African civil wars', *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, vol.107, no.38 (Sep. 2010), pp.16477-82; Slettebak, R.T., 'Don't blame the weather! Climate-related natural disasters and civil conflict', *Journal of Peace Research*, vol.49, no.1 (Jan. 2012), pp.163-176.

⁵⁰ Scheffran, J. et al., 'Climate change and violent conflict', *Science*, vol.336, no.6083 (May 2012), pp.869-871; Scheffran et al. (посилання 49); Theisen, O.M., Gleditsch, N.P. and Buhaug, H., 'Is climate change a driver of armed conflict?' *Climatic Change*, vol.117, no.3 (Apr. 2013), pp.613-625.

⁵¹ Див., наприклад: Buhaug (посилання 49); Burke et al. (посилання 49); Slettebak (посилання 49).

⁵² Dalby, S., *Security and Environmental Change* (Polity Press: Cambridge, 2009); Matthew, R.A. et al. (eds), *Global Environmental Change and Human Security* (MIT Press: Cambridge, MA, 2010).

⁵³ Smith, D. and Vivekananda, J.A., *Climate of Conflict: The Links Between Climate Change, Peace and War* (International Alert: London, 2007); Smith, D. and Janani, V., *Climate Change, Conflict and Fragility: Understanding the Linkages, Shaping Effective Responses* (International Alert: London, 2009); Hamza, M., Smith, D. and Vivekananda, J., *Difficult Environments: Bridging Concepts and Practice for Low Carbon Climate Resilient Development* (Institute of Development Studies: Brighton, UK, 2012); Tanzler, D. and Ries, F., 'International climate change policies: the potential relevance of REDD+ for peace and stability', eds Scheffran et al. (посилання 47), pp.695-706.

усвідомлення ймовірних наслідків зміни клімату для миру та безпеки вимагає зосередження уваги на організаційних структурах, механізмах урядування та ресурсному менеджменті, через які здійснюється співробітництво. Прихильники цього підходу не заперечують можливого впливу кліматичних змін на доступність природних ресурсів і їх здатність ускладнювати динаміку конфлікту чи створювати нову. Однак вони підкреслюють, що тут немає простого причинно-наслідкового зв'язку: "фактори зміни клімату не спричиняють насильницьких конфліктів, а лише впливають на параметри, які можуть бути важливими для їх виникнення"⁵⁴.

Висновки

Ризики зміни клімату є складними, комплексними та взаємопов'язаними з іншими факторами тиску та обставинами, а між самими ризиками існує взаємодія і зворотний зв'язок. Аналіз траєкторій розвитку ряду комплексних ризиків показує, що підвищені ризики притаманні вразливим державам, але вони можуть становити проблему і для більш стабільних держав, які потрапили в ситуацію нестабільності.

Чи збільшать кліматичні зміни ризик конфлікту, залежить від таких вже наявних ситуативних факторів, як бідність, слабка інфраструктура, неналежне розпорядження природними багатствами чи неощадливе використання ресурсів, брак доступу до світових ринків, уразливість державних інститутів, політична нестабільність та наявність передумов конфлікту.

Якщо країна перетнула поріг насильницького конфлікту, вона часто потрапляє в порочне коло вразливості, насильницьких конфліктів і слабого розвитку. З цього випливає, що якщо країна є дуже вразливою до наслідків кліматичних змін, то така кліматична вразливість поглиблюватиме конфліктний цикл. Натомість ефективне реагування на комплексні ризики зміцнить стійкість до змін клімату, конфліктів і бідності.

⁵⁴ Barnett, J. and Adger, W.N., 'Climate change, human security and violent Conflict', *Political Geography*, vol.26, no.6 (June 2007), pp.639-655.

II. Політика та ініціативи з питань кліматичної безпеки

ДЖАНАНІ ВІВЕКАНАНДА, ЛУКАС РЮТТІНГЕР

Вступ

Увага до зміни клімату в останні 10 років зросла разом із зростанням знань суспільства про кліматологію і довіри до цієї науки. Із збільшенням масиву наукової літератури та кількості оцінок, політичних і наукових праць аналітичних центрів та урядових організацій, потенційні наслідки зміни клімату для безпеки привернули останніми роками більше уваги суб'єктів зовнішньої і безпекової політики на національному та міжнародному рівні.

2015р. був знаковим для сфер кліматичних змін, розвитку та гуманітарної проблематики. Держави-учасниці ООН досягли історичних угод і визначили світовий порядок денний, який формуватиме пріоритети розвитку на десятиріччя. Великими світовими подіями стали Сендайська рамкова програма з питань зниження ризику катастроф (*Sendai Framework for Disaster Risk Reduction*) на 2015-2030рр., Цілі сталого розвитку (ЦСР) та Паризька угода стосовно зміни клімату, ухвалена у грудні 2015р. на 21-й Паризькій конференції сторін Рамкової конвенції ООН зі зміни клімату (*UN Framework Convention on Climate Change, UNFCCC*)¹.

Разом з укладенням цих нових революційних загальносвітових угод функціонувала нинішня архітектура міжнародної допомоги в реагуванні на конфлікти та кліматичні зміни. Це заважало формуванню комплексної політики, яка б пов'язувала вразливість, ризики та можливості в контексті зміни клімату, конфліктів і довкілля. Водночас, такі концепції, як концепція стійкості, допомогли привернути увагу до ідеї “взаємопов'язаності”, і дедалі більше донорів поширюють політику, програми і процеси прийняття рішень стосовно фінансування на розв'язання конкретних проблем.

У цьому підрозділі розглядається роль політики кліматичної безпеки на національному, регіональному та міжнародному рівнях. Головна увага зосереджується на багатосторонніх інститутах і системі ООН, а також на шляхах впливу ризиків кліматичної уразливості і реагування на них у рамках важливих багатосторонніх процесів розвитку, гуманітарної і безпекової політики.

¹ Сендайська рамкова програма з питань зниження ризику катастроф на 2015-2030рр. ухвалена Генеральною асамблеєю ООН у червні 2015р. (UN General Assembly Resolution 69/283, 3 June 2015). Цілі сталого розвитку ухвалені Генеральною асамблеєю ООН у вересні 2015р. (UN General Assembly Resolution 70/1, 25 Sep. 2015). Докладніше про ЦСР див.: UN Department of Economic and Social Affairs (UNDESA), <<http://www.un.org/sustainabledevelopment/sustainable-development-goals/>>; а також розділ 9 цього видання. Паризька угода ухвалена на 21-й конференції сторін Рамкової конвенції ООН зі зміни клімату, Париж, 30 листопада 2015р. - 11 грудня 2015р., <http://unfccc.int/meetings/paris_nov_2015/meeting/8926.php>. Паризька угода UNFCCC, відкрита для підписання 22 квітня 2016р., ще не набула чинності.

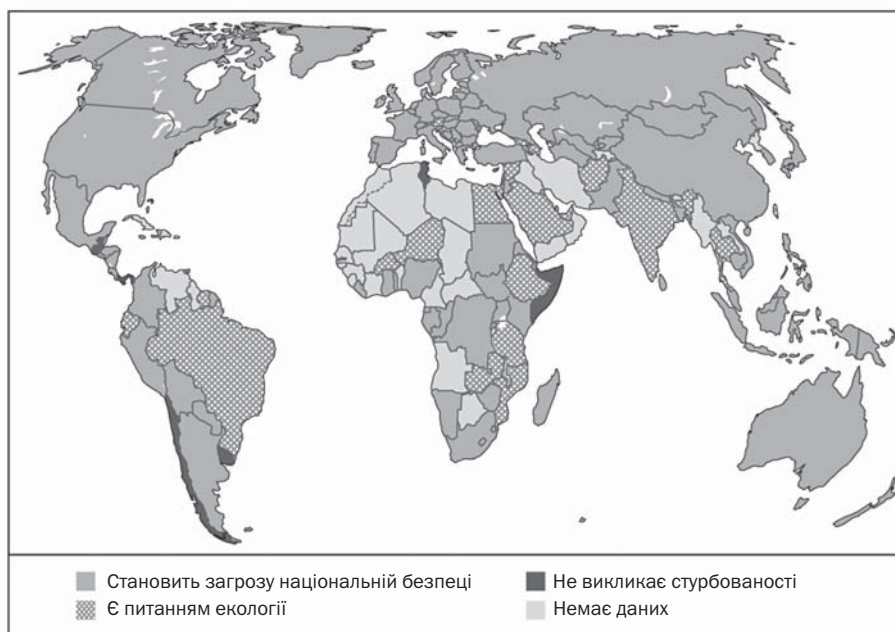

Схема 12.1. Рівень стурбованості загрозами зміни клімату для безпеки

Завдячуємо: Х.Аленіусу з консалтингової картографічної служби Нордпіл (*Hugo Ahlenius, Nordpil*), <<https://nordpil.se/>>.

Джерела: American Security Project, Global Security Defense Index on Climate Change, <<http://www.americansecurityproject.org/climate-energy-and-security/climate-change/gsdicc/>>.

Національні та регіональні ініціативи і стратегії

Ряд країн – зокрема, Велика Британія у 2008р., США у 2010р. – почали враховувати зміну клімату як стратегічний ризик безпеки у своїх стратегіях національної безпеки. У 2008р. Високий представник ЄС із закордонних справ і політики безпеки (*High Representative of the European Union for Foreign Affairs and Security Policy*) та Європейська Комісія назвали зміну клімату важливим стратегічним викликом². У 2011р. Європейська служба зовнішніх зв'язків (*European External Action Service*) визначила кліматичну безпеку пріоритетом зусиль своєї кліматичної дипломатії³. У 2015р. світова оцінка виявила, що оборонні відомства 70% країн світу вважали зміну клімату проблемою національної безпеки (схема 12.1)⁴.

Ще до 21-ої Паризької конференції були помітні спроби окремих держав внести цю тему до політичного порядку денного. В жовтні 2015р.

² European Commission and the High Representative of the Union for Foreign Affairs and Security Policy, 'Climate change and international security', Paper from the High Representative and the European Commission to the European Council, S113/08, 14 Mar. 2008.

³ Youngs, R., *Climate Change and EU Security Policy: An Unmet Challenge* (Carnegie Endowment for International Peace/Carnegie Europe: Washington, DC/Brussels, 2014).

⁴ American Security Project, Global Security Defense Index on Climate Change, [n.d.], <<http://www.americansecurityproject.org/climate-energy-and-security/climate-change/gsdicc/>>.

Міністерство оборони Франції організувало конференцію високого рівня з питань зміни клімату та безпеки за участі багатьох міністрів оборони, в т.ч. з країн, що потерпають від кліматичних змін і вразливості⁵. В листопаді Міністерство закордонних справ Нідерландів організувало першу міжнародну Планетарну безпекову конференцію під назвою “Планетарна безпека: мир і співробітництво в часи зміни клімату та глобальних екологічних викликів” (*Planetary Security: Peace and Cooperation in Times of Climate Change and Global Environmental Challenges*) і зобов’язалося проводити її щороку, як форум для експертів, політиків і практиків⁶.

Рада Безпеки ООН

Зміни клімату обговорювалися як питання безпеки на різних міжнародних форумах, у т.ч. у РБ ООН. У 2007р. Велика Британія ініціювала перші дебати в РБ з питань наслідків зміни клімату. У 2009р. ухвалена Резолюція ГА ООН про зміну клімату та її можливі наслідки для безпеки; того ж року оприлюднена доповідь з цього питання Генерального секретаря ООН Пан Гі Муна (*Ban Ki-moon*)⁷. У 2011р. Німеччина ініціювала нові дебати в РБ ООН, результатом яких було, зокрема, звернення РБ до Генерального секретаря – в рамках обов’язку РБ підтримувати міжнародний мир і безпеку – з проханням розпочати надання “предметної інформації” про можливі наслідки зміни клімату для безпеки⁸. У 2013р. і 2015р. відбулися відкриті неформальні засідання РБ ООН за формулою Аррії (*Arria-formula*). Участь понад 50 держав у засіданні 2015р. засвідчила зростання уваги до цієї теми⁹.

Питання доцільності активізації дій РБ у зв’язку зі зміною клімату та її наслідками для безпеки було дещо спірним. Спочатку проти цього виступала, зокрема, Група 77 (*G-77*) – неформальне об’єднання представлених в ООН країн, що розвиваються. Але, як і на 21-й Паризькій конференції, розбіжність інтересів, схоже, розмила єдину позицію *G-77* з питань кліматичної безпеки (докладніше про 21-у Паризьку конференцію див. нижче). Дедалі більше країн *G-77*, зокрема тих, що найбільшою мірою потерпають від кліматичних змін, почали закликати ООН взяти на себе активнішу роль, у т.ч. з відстеження кліматичних ризиків і повідомлення про них¹⁰. Держави навряд чи погодяться доручити РБ щось більше за обмежені функції відстеження

⁵ French Ministry of Defence, ‘Conference internationale Climat et Defense, 14 octobre 2015’.

⁶ The Netherlands Ministry of Foreign Affairs, ‘Conference on Planetary Security’, 2-3 November 2015.

⁷ United Nations, General Assembly, ‘Climate Change and its possible security implications’, Report of the Secretary-General, A/64/350, 11 Sep. 2009; UN General Assembly Resolution 63/281, 11 June 2009.

⁸ United Nations, Security Council, 6587th meeting, S/PV.6587, 20 July 2011.

⁹ Werrell, C. and Femia, F., ‘More than 70 countries tell UN Security Council to prioritize climate security risks’, Center for Climate and Security, 6 Aug. 2015. Засідання за формулою Аррії – це неформальні, але конфіденційні зустрічі членів Ради безпеки для відвертого приватного обміну думок між собою, а також із запрошеними особами.

¹⁰ United Nations, Security Council, 7499th meeting, S/PV.7499, 30 July 2015.

та повідомлення. Багато держав, зокрема, такі нові центри сили, як Бразилія та Індія, були проти розширення завдань екологічної безпеки в мандаті РБ до початку її реального реформування. До того ж, окремі країни продовжують виступати проти перенесення дебатів про зміну клімату у площину безпеки та надають перевагу розгляду цієї проблеми як питання розвитку¹¹.

Попри ці перешкоди, ця тема, ймовірно, повернеться до РБ. Спроби Генерального секретаря надавати предметну інформацію з цього питання були досі не дуже переконливими, але водночас країни, що критично ставляться до більш активної ролі РБ у “кліматичній безпеці”, з розумінням сприймають потребу обробки інформації про наслідки зміни клімату для безпеки. Тому, ймовірно, питання безпеки у зв'язку зі зміною клімату буде й надалі обговорюватися в РБ ООН.

Велика сімка

У 2012р. за головування США тодішня Велика вісімка (G8) виступила зі спільною заявою, де зміна клімату визнавалася “чинником підвищення ризиків для безпеки у глобальному масштабі”¹². У 2013р. представники зовнішньополітичних відомств під головуванням Британії вирішили замовити дослідження з питань зміни клімату і вразливості, а також створити відкриту Інтернет-платформу для обміну знаннями й результатами досліджень з цього питання та їх поширення. У 2014р. міністри закордонних справ на той час вже Великої сімки (G7) доручили міжнародному консорціуму аналітичних центрів під спільним керівництвом і за участі *International Alert*, Центру Вудро Вільсона (*Woodrow Wilson Center*) та Інституту ЄС з досліджень безпеки (*EU Institute for Security Studies*) здійснити дослідження і створити Інтернет-платформу¹³.

Доповідь консорціуму була схвально сприйнята міністрами закордонних справ G7 на саміті під головуванням Німеччини в Любеку у квітні 2015р. Міністри погодилися “з потребою кращого розуміння комплексних ризиків, пов'язаних зі зміною клімату і вразливістю, їх виявлення, моніторингу та реагування на них”, а також з потребою враховувати “міркування кліматичної вразливості в комплексі заходів зовнішньої політики”¹⁴. Крім того, була створена робоча група високого рівня із завданнями оцінки рекомендацій доповіді, визначення сфер співробітництва і спільних дій, а також сприяння інформаційному обміну.

¹¹ Bhatiya, N., ‘A post-Paris agenda for climate security at the UN’, Century Foundation, 16 Jan. 2016.

¹² US Department of State, ‘G8 Foreign Ministers Meeting Chair’s Statement’, Washington, DC, 12 Apr. 2012. Росію виключили з G8 у 2014р., після військової інтервенції в Україні.

¹³ Ruttinger, L. et al., *A New Climate for Peace: Taking Action on Climate and Fragility Risks* (Adelphi/ International Alert/Woodrow Wilson Center/European Union Institute for Security Studies, EUISS: Berlin/ London/Washington, DC/Paris, 2015). У 1997-2013рр. зустрічі G7 відбувалися у форматі G8, але після російської анексії Криму країни G7 у березні 2014р. вирішили до особливого повідомлення зустрічатися без Росії.

¹⁴ Group of 7 (G7) Foreign Ministers Meeting, Communiqué, Lübeck, 15 Apr. 2015.

Рамкова конвенція ООН з питань зміни клімату та адаптація до кліматичних змін

Про наслідки зміни клімату для безпеки згадувалося під час підготовки до 21-ої Паризької конференції. Політичні діячі – зокрема, міністри закордонних справ Німеччини і Франції, Держсекретар США і Президент Б.Обама – нагадали про наслідки зміни клімату для безпеки з метою здобуття політичної підтримки на високому рівні та обґрунтування необхідності міцної та амбітної міжнародної угоди з питань зміни клімату¹⁵. Але, оскільки мандат *UNFCCC* не охоплює питання безпеки і вразливості, то вони не стали предметом дискусії і переговорів 21-ої Паризької конференції.

Згідно з початковим мандатом 1992р., до компетенції *UNFCCC* належали лише питання зменшення чи попередження викидів парникових газів. З часом, переважно з ініціативи країн, що розвиваються, до них додалися питання адаптації до зміни клімату та розвитку. Спочатку це викликало спротив багатьох розвинутих країн, які побоювалися, що переговори стануть надто складними і фрагментарними. Але питання адаптації стали основою для компромісу і зменшення розбіжностей в інтересах держав-учасниць ООН. Так було напередодні та під час 21-ої Паризької конференції. Під час переговорів напередодні конференції країни погодились публічно оголосити заходи з адаптації до зміни клімату, які вони планують здійснити згідно з новою міжнародною угодою. Ці т.зв. Визначені на національному рівні передбачувані внески (*Intended Nationally Determined Contributions, INDC*) охоплювали заходи з адаптації до кліматичних змін і пом'якшення їх наслідків, відбиваючи розуміння того факту, що “пом'якшення та адаптація” є однаково важливими для реагування на зміну клімату, і що адаптація та розвиток тепер також належать до засад *UNFCCC*. *INDC* оголосили одним з головних факторів успіху переговорів на 21-й Паризькій конференції¹⁶.

Хоча переговори не стосувалися ризиків безпеки і вразливості, але “пом'якшення та адаптація” є дуже важливими для реагування на ці ризики. Пом'якшення наслідків є найдієвішою стратегією запобігання довгостроковим ризикам уразливості до зміни клімату, а заходи з адаптації до цих змін створюють передумови як для реагування на кліматичні ризики в коротко- та середньостроковій перспективі, так і для забезпечення непохитної стійкості. Зі збільшенням витрат коштів і сил на політику, стратегії і програми “пом'якшення та адаптації” зростають і ризики непередбачуваних негативних наслідків. Якими б благими намірами не визначалася ця політика, але без відповідального керівництва і врахування потреб запобігання конфліктам вона може завдати економічному розвитку, зумовлювати політичну нестабільність і збільшувати небезпеку для людей.

¹⁵ Fabius, L., Climate and security, Speech by Laurent Fabius, New York, 30 Sep. 2015, <<http://www.diplomatie.gouv.fr/en/french-foreign-policy/climate/events/article/climate-and-security-speech-by-laurent-fabius-new-york-09-30-15>>; German Federal Foreign Office, ‘Auswirkungen des Klimawandels auf staatliche Fragilität’, 14 Apr. 2015; Kerry, J., Remarks on climate change and national security, Old Dominion University, Norfolk, VA, 10 Nov. 2015; ‘Obama: climate change an economic, security imperative’, Reuters, 1 Dec. 2015; Carius, A., ‘The foreign policy dimension of climate change’, A New Climate for Peace Blog, 22 Oct. 2015.

¹⁶ ‘What to look out for in the Paris Agreement: 10 key points’, IDDRI (blog), 17 Nov. 2015.

Багато політичних заходів з адаптації до зміни клімату в рамках *UNFCCC* не враховують потенційних наслідків кліматичних змін для безпеки. Часто вони не утворюють цілісної технології реагування на кліматичні ризики, починаючи з моменту оцінки вразливості до зміни клімату. Хоча ці оцінки стають дедалі більш стандартизованими та досконалішими, вони рідко стосуються ролі та чинників уразливості й конфліктів або транскордонних проблем. Більш за все непокоїть те, що вони часто не охоплюють ширші соціальні наслідки зміни клімату та можливі наслідки для безпеки¹⁷. Через ці прогалини стратегії адаптації часто формуються без урахування кліматичних ризиків¹⁸.

Розвиток, гуманітарна допомога та розбудова миру

Реагування на ризики кліматичної уразливості може також здійснюватися через програми розвитку, гуманітарної допомоги та розбудови миру, які допомагають підвищити стійкість держав і суспільств до різного роду потрясінь, у т.ч. наслідків зміни клімату. Але для ефективного реагування на ризики та побудови більш стійких держави та суспільства згадані програми мають враховувати багатомірність системних ризиків, окреслених у підрозділі I цього розділу. Це означає, що програми розвитку, гуманітарної допомоги та розбудови миру мають вийти зі своїх секторальних ніш та об'єднати підходи. Однак у більшості міжнародних політичних структур, що опікуються цими програмами, немає чіткого визнання і спільних дій стосовно різних видів взаємопов'язаних ризиків і чинників уразливості. У 2015-2016рр. в ООН започатковані три важливі політичні ініціативи: Сендайська рамкова програма (*Sendai Framework*), Цілі сталого розвитку (*Sustainable Development Goals, SDGs*) і Світовий гуманітарний саміт (*World Humanitarian Summit, WHS*), який вперше відбувся у 2016р.

Процеси консультацій перед трьома згаданими вище глобальними ініціативами супроводжувались активними закликами розглянути наслідки кліматичних змін для наявності ресурсів у контексті розв'язання конфліктів і заходів з розбудови миру і внести питання зміни клімату до політики конфліктів і навпаки¹⁹. Зокрема, в підсумковій заяві П'ятої африканської регіональної платформи зі зменшення ризику катастроф 2014р. у рамках консультацій до Сендайської рамкової програми зазначено, що “насильницький конфлікт тісно пов'язаний з ризиком катастроф, і зусилля із запобігання конфліктам мають розглядатись як елемент загальних зусиль з формування стійкості до катастроф [у т.ч. катастроф, пов'язаних з кліматом]”²⁰. Крім того, в ній зазначено, що “інтегровані і скоординовані підходи до зменшення ризику катастроф, адаптації до зміни клімату та пов'язаних аспектів запобігання конфліктам можуть зменшити розпорошення ресурсів

¹⁷ Fritzsche, K. et al., *The Vulnerability Sourcebook: Concept and Guidelines for Standardised Vulnerability Assessments* (Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (GIZ): Eschborn, 2014); *Least Developed Countries Expert Group, National Adaptation Plans: Technical Guidelines for the National Adaptation Plan Process* (UNFCCC: Bonn, 2012).

¹⁸ Rüttinger et al. (посилання 13).

¹⁹ Сендайська рамкова програма, Цілі сталого розвитку та Паризька угода (посилання 1).

і покращити вплив інвестицій”²⁰. Однак, у політичному процесі обговорення остаточного тексту Сендайської рамкової програми ці зв'язки були втрачені.

Політика, планування і проекти суб'єктів з питань розвитку

Якщо подивитися на події за рамками масштабних багатосторонніх політичних процесів, на інструменти оцінки, проекти, програми і стратегії багатосторонніх і двосторонніх організацій розвитку, то можна побачити, що були спроби внести аспекти адаптації до зміни клімату в політику, планування і проекти з питань розвитку. Прихильники т.зв. клімат-коригування намагаються актуалізувати питання зміни клімату через політику і проекти, а багато організацій з розвитку виробили з цією метою відповідні стратегії і керівні матеріали. Аналогічно докладалися зусилля з актуалізації питань розбудови миру та чутливості до конфліктів у рамках співробітництва заради розвитку, включно з адаптацію до зміни клімату та гуманітарною допомогою. Однак здатність цих зусиль вплинути на планування або зміни його є, як правило обмеженою, особливо без додаткових ресурсів і знань²¹.

Політика, планування і проекти з питань розбудови миру

Подібні недоліки можна знайти і в галузі розбудови миру. Одне порівняльне дослідження виявило 66 різних інструментів оцінки кліматичних змін, природних ресурсів і конфліктів, але лише два з них поєднували всі три аспекти²². У рамках процесу G7+ (де 20 уразливих, за самовизначенням, країн об'єдналися заради кращого вирішення завдань розбудови миру та державотворення) розроблена методика оцінки вразливості, а ряд країн, у т.ч. ДРК, Коморські Острови, Ліберія, Південний Судан, Сьєрра-Леоне і Східний Тімор, застосували її. Однак урахування тенденцій зміни клімату в цих оцінках є дуже обмеженим²³.

Хоча для об'єднання заходів з розбудови миру та адаптації до зміни клімату зроблено небагато, але навіть нечисленні наявні приклади показують, що за рахунок цього можна досягти значних вигод і синергетичного ефекту. Так, проведене *Mercy Corps* дослідження можливого впливу програм врегулювання конфліктів і розбудови миру на стійкість до потрясінь і катаклізмів у сільських регіонах Африканського рогу показало, що зусилля з розбудови миру можуть зміцнити продовольчу безпеку і стійкість до посух завдяки створенню умов для вільнішого руху та доступу фермерів-скотарів до важливих ресурсів, що полегшує подолання наслідків сильних посух і пристосування до них²⁴. Під егідою Бюро ООН з підтримки розбудови миру

²⁰ Fifth Africa Regional Platform For Disaster Risk Reduction, 'Declaration: Third African Ministerial Meeting For Disaster Risk Reduction', 13-16 May 2014, Abuja, Nigeria.

²¹ British Department for International Development (DFID), *BRACED Programme Mid-term Review* (DFID: London, forthcoming 2016).

²² Peters, K. and Janani, V., *Topic Guide: Conflict, Climate and Environment* (London: ODI and International Alert, 2014).

²³ Rüttinger et al. (посилання 13).

²⁴ Mercy Corps, *From Conflict to Coping: Evidence from Southern Ethiopia on the Contributions of Peacebuilding to Drought Resilience among Pastoralist Groups* (Mercy Corps: Washington, DC, 2012); Kurtz, J. and McMahon, K., *Pathways from Peace to Resilience: Evidence from the Greater Horn of Africa on the Links between Conflict Management and Resilience to Food Security Shocks* (Mercy Corps: Washington, DC, 2015).

(*UN Peacebuilding Support Office*) також обговорювалося внесення питань зменшення ризиків катастроф до порядку денного розбудови миру в рамках наступної стратегії діяльності цього Бюро, але на кінець 2015р. офіційних рішень ще не було.

Висновки

Упродовж минулих 10 років наслідки для безпеки кліматичних змін і ризики кліматичної уразливості привертали дедалі більшу увагу політиків на національному та міжнародному рівнях. Вона сягнула апогею напередодні 21-ої Паризької конференції 2015р. Водночас з'являється перший успішний досвід поєднання дій у різних сферах і забезпечення зв'язку між адаптацією до кліматичних змін, розвитком і розбудовою миру. Але зростання міжнародної уваги ще не трансформувалось у закріплення кліматичної безпеки в системі міжнародного врядування; багато прогалин залишається в питаннях оцінки, стратегії, планування та реалізації.

Численні кризи 2014-2015рр. дали чіткі сигнали попередження про підвищення в майбутньому частоти, складності і системності ризиків. Поєднання зростаючого соціального, політичного, економічного та екологічного тиску, а також рух до багатополярного світу підштовхують світову системи та багато держав до обмеження потенціалу реагування на кризи та їх врегулювання. Так, міністри закордонних справ багатьох європейських держав не встигають “розгрібати” численні кризи, які вони мають долати, зокрема, в Сирії та Україні. Це ілюструє ширшу проблему: зосередженість на кризах сьогодення, що вимагають негайного реагування, може обмежити здатність відповідних інститутів адекватно реагувати на такі важливі довгострокові тенденції, як зміна клімату. Це особливо непокоїть, якщо така зосередженість стає більш пріоритетною, ніж підготовка до криз завтрашнього дня та запобігання їм, що порушує важливі питання про здатність урядів надавати достатньо уваги майбутнім ризикам і їх уникненню в часи, коли багато їх уваги та ресурсів спрямовуються на гострі поточні кризи.

Оскільки 2016р. називають “роком втілення” численних світових процесів, узгоджених у 2015р., то наступний рік надає унікальну можливість і зумовлює актуальність переведення у практичну площину скоординованої реакції на ризики кліматичних змін і загрози безпеці. Світовий гуманітарний саміт також дає реальну можливість розглянути комплексні ризики з позицій нового гуманітарного підходу. Саміт, якщо він виконає свої завдання, може змінити парадигму гуманітарної системи та запропонувати більш дієві та надійні засоби для вирішення зростаючих гуманітарних потреб. Він може втілити в політику і практику взаємозв'язок між катастрофами, зміною клімату і конфліктом, з чим не впоралися 21-а Паризька конференція, Сендайська рамкова програма і Цілі сталого розвитку.

III. Важливі політичні і практичні аспекти

ДЖАНАНІ ВІВЕКАНАНДА, ЛУКАС РЮТТІНГЕР

Вступ

Є багато аспектів, важливих для розгляду політики і практики реагування на взаємопов'язані ризики зміни клімату та конфлікту. Розгляд цього зв'язку може відбуватися на різних рівнях, включно з комплексною оцінкою ризиків, а також розробкою та реалізацією відповідних політик і програм. Насамперед вжиття заходів з протидії кліматичним змінам у контексті вразливості не повинне завдавати шкоди, а в ідеалі – має сприяти зменшенню ризиків конфліктів. У кращому випадку ці заходи мають сприяти зміцненню стійкості до різного роду потрясінь і катаклізмів, у т.ч. до кліматичних ризиків. Організації, відповідальні за політику стосовно зміни клімату (зокрема, Організація з економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР, *Organisation for Economic Co-operation and Development, OECD*), відповідні органи ООН, світові та регіональні банки розвитку) та за практику (насамперед, організації з питань розвитку та гуманітарні організації), а також приватні підприємці та компанії повинні мати такі внутрішні системи і структури, які сприятимуть підвищенню стійкості навіть в умовах уразливої держави чи ризику конфлікту. Заради цього має відбуватися реструктуризація міжнародних інститутів у напрямках якнайширшого залучення громадян і створення на національному рівні підзвітних і прозорих організацій¹.

Розробка адекватних заходів реагування, які б належним чином вряховували певні аспекти конфліктів і кліматичних змін, має ґрунтуватися на чітких і перевірених політичних рекомендаціях та емпіричних свідченнях ефективного планування, яких явно бракує. Планування, пов'язане з динамікою конфлікту, змінами клімату і їх взаємозв'язками, завжди містить елемент невизначеності.

Розуміння складності ситуації: комплексна вразливість та оцінки ризику

Вдаючись до спроб подолати ризики, пов'язані зі зміною клімату та конфліктом, абсолютно необхідно уявляти складність конкретної ситуації. Наприклад, проблему дефіциту “не слід розглядати ізольовано від ситуативних факторів, які роблять особу, громаду чи суспільство вразливими – або стійкими – до її наслідків”². Ризик – це не просто наслідок, який можна зрозуміти в рамках лінійної моделі, а результат складної взаємодії численних

¹ Vivekananda, J., Smith, D. and Schilling, J., ‘Understanding resilience in climate change and conflict affected regions of Nepal’, *Geopolitics*, vol.19, no.4 (2014), pp.911-936.

² Evans, A., ‘Resource scarcity, climate change and the risk of violent conflict’, 9 Sep. 2010, Background paper for *World Development Report 2011: Conflict, Security and Development* (World Bank: Washington, DC, 2011), p.10.

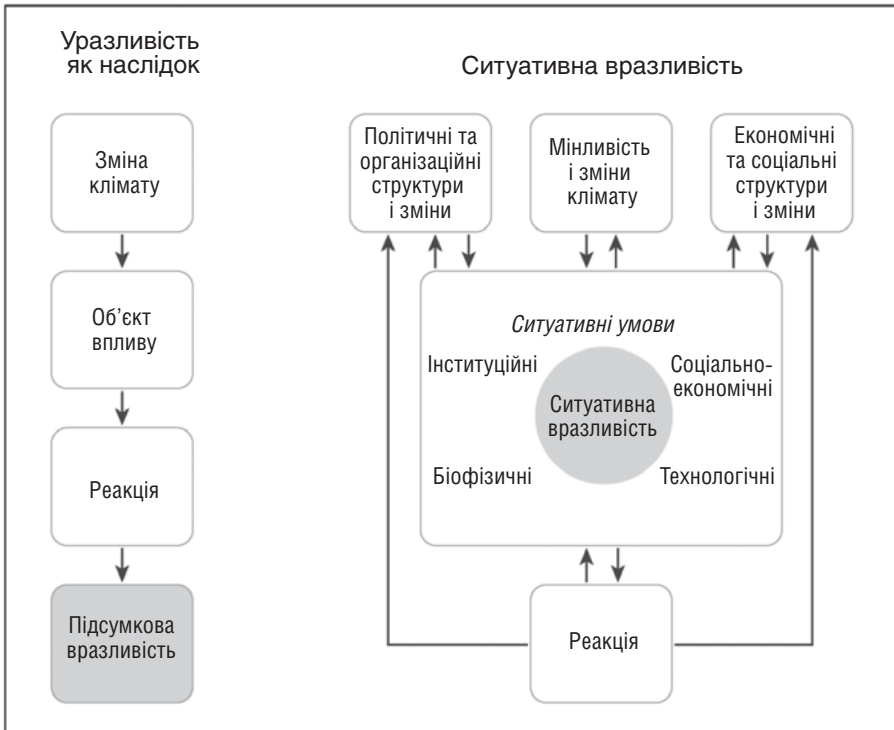

Схема 12.2. Схематичне зображення двох уявлень про вразливість до зміни клімату

Джерела: O'Brien, K. et al., 'Why different interpretations of vulnerability matter in climate change discourses', *Climate Policy*, vol.7, no.1 (2007), p.75. Передруковано з дозволу Taylor & Francis Ltd, <<http://www.tandfonline.com>>.

ситуативних факторів. Для аналізу такої взаємодії підходи до комплексного оцінювання ситуації мають бути системними і всеохопними³.

Оцінки кліматичних ризиків часто зводяться до уявлення вразливості як наслідку, тоді як аналіз будь-якого конфлікту в уразливих державах вимагає глибшого розуміння ситуативної вразливості (схема 12.2). Поняття ситуативної вразливості – що використовується в політичній економії, – визначається винятково внутрішніми характеристиками вразливої системи, від яких залежить ризик завдання шкоди широким колом загроз. Уразливість як наслідок – відома також як підсумкова або інтегральна, сумарна вразливість – це комплексна концепція уразливості, що поєднує інформацію про потенційний вплив клімату і соціально-економічні можливості впоратись та адаптуватись до нього.

³ Fussel, H.-M., 'Vulnerability: a generally applicable conceptual framework for climate change research', *Global Environmental Change*, vol.17, no.2 (May 2007), pp.155-67; Fussel, H.-M., 'How inequitable is the global distribution of responsibility, capability and vulnerability to climate change: a comprehensive indicator-based assessment', *Global Environmental Change*, vol.20, no.4 (Oct. 2010), pp.597-611.

Інструменти оцінки ризиків, включно з кліматичними, ґрунтуються, як правило, на сценарних підходах, що припускають можливість лінійного причинно-наслідкового аналізу – від прогнозування клімату до його впливу та наслідків. Вони рідко враховують опосередковані наслідки у вразливих державах, зокрема, пов’язані з політико-економічними аспектами кліматичних впливів. Це не сприяє поглибленню розуміння соціально-політичних та економічних ризиків другого і третього порядку, що походять від зміни клімату у складних умовах, чи розробці обґрунтованої політики адаптації, яка внаслідок цього не враховує складні політико-економічні обставини таких уразливих ситуацій⁴.

Ретельний аналіз конфліктів і принцип “не нашкодь” можуть слугувати мінімальним стандартом для всіх підходів до оцінки кліматичних ризиків у вразливих державах⁵. Однак для змін у плануванні потрібні ширші підходи, які поєднують кліматичну вразливість з оцінками миру та конфліктів. Хоча такі інструменти комплексної оцінки ризиків не є панацеєю і зумовлюють виклики для суб’єктів і діяльності різних видів і масштабів, але вони можуть бути добрим підґрунтям для розробки програм зміцнення стійкості до кліматичних ризиків.

Практичні заходи з забезпечення стійкості

Вжиття практичних заходів з забезпечення стійкості на місцевому рівні вимагає глибокого розуміння ситуації і комплексних підходів до планування⁶. Це потребує бачення загальної картини ризиків, з якими стикаються окремі особи та організації, різних рівнів прояву ризиків і взаємодії факторів на цих рівнях. Ризики формуються і проявляються в динаміці, на них впливають не лише зміни клімату і такі зовнішні чинники, як економічні тенденції чи рішення уряду, але й рішення, що приймаються на нижчих рівнях⁷. Є багато методичних і керівних документів, що роз’яснюють способи врахування різних питань під час розробки програм, але всі вони стосуються інтеграції одного питання, наприклад, зміни клімату, в інші сфери – гуманітарної діяльності чи розвитку. Жоден з цих документів не пов’язує безпосередньо конфлікти, клімат і довкілля. Аналіз цього інструментарію показує, що за умов його правильного застосування інтеграція аспектів зміни клімату в політику має означати не “додавання” нових проблемних питань, а докорінну зміну характеру пропонуванних стратегій і програм.

⁴ Hamza, M., Smith, D. and Vivekananda, J., *Difficult Environments: Bridging Concepts and Practice for Low Carbon Climate Resilient Development* (Institute of Development Studies: Brighton, 2012).

⁵ Peters, K. and Vivekananda, J., *Topic Guide: Conflict, Climate and Environment* (Overseas Development Institute/International Alert: London, 2014).

⁶ Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD), *Guidelines for Resilience Systems Analysis: How to Analyse Risk and Build a Roadmap to Resilience* (OECD: Paris, 2014).

⁷ Stark, J., Mataya, C. and Lubovich, K., *Climate Change, Adaptation and Conflict: A Preliminary Review of the Issues* (USAID: Washington, DC, 2009).

Ефективне виконання проєктів адаптації у вразливих державах є мало дослідженим. Нечисленні дослідження вказують на проблему неефективного використання допомоги в таких ситуаціях⁸. Певна робота здійснюється з питань адаптації в умовах конфлікту⁹. Вона показує, що для успішного реагування на ризики вразливості до кліматичних змін та підвищення стійкості проєкти адаптації мають враховувати детальну оцінку ситуації на місцях і зв'язки кліматичної адаптації з розвитком, розбудовою миру та запобіганням конфліктам¹⁰.

Адаптація до кліматичних змін і пом'якшення їх наслідків в умовах конфлікту

Багатостраждальна історія політики надання допомоги є вельми показовою для нинішніх архітектури і потоків допомоги, пов'язаної з кліматичними змінами. Політика, програми та фінансування адаптації до кліматичних змін і пом'якшення їх наслідків зазнають такого ж політичного впливу, як розвиток і гуманітарна допомога¹¹. Хоча зміна клімату є передусім науковою проблемою, її розв'язання є політичним питанням, не останньою чергою тому, що причина більшої чи меншої уразливості людей до кліматичних змін пов'язана зі співвідношенням їх схильності до впливу, вразливості та можливостей адаптуватися до нього¹².

“Неякісні стратегії адаптації до кліматичних змін і пом'якшення їх наслідків можуть збільшити ризик насильницького конфлікту”¹³. Практичні приклади Східної Африки, особливої території Ачех в Індонезії та регіону Дарфур у Судані показують, що техноцентричний підхід до вирішення таких складних завдань, як поєднання зміни клімату, конфліктів і вразливості,

⁸ Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD), 2008 Annual Report: Resource Flows to Fragile and Conflict-affected States (OECD: Paris, 2008); OECD, Conflict and Fragility: Resource Flows to Fragile and Conflict-affected States (OECD: Paris, 2010).

⁹ Tänzler, D., Mohns, T. and Ziegenhagen, K., *Adaptation to Climate Change for Peace and Stability: Strengthening of Approaches and Instruments as well as Promotion of Processes to Reduce the Security Risks Posed by Climate Change in the Context of Climate Change Adaptation* (German Federal Environment Agency: Dessau-Roßlau, 2013); Campbell, I., ‘Conflict sensitive approaches to local climate change adaptation in Nepal’, Saferworld guidance note, May 2011, <<http://www.saferworld.org.uk/resources/view-resource/700-conflict-sensitive-approaches-to-local-climate-change-adaptation-in-nepal>>; Harris, K., Groenewald, H. and Rai, S., *Water and Conflict: Making Water Delivery Conflict-sensitive in Uganda* (Center for Conflict Resolution/Rwenzori Development and Research Center/Saferworld/Youth Development Organization: Kampala/London, Aug. 2008).

¹⁰ Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD), *What does ‘Resilience’ Mean for Donors?* (OECD: Paris, 2011); Schilling, J. et al., ‘Vulnerability to environmental risks and effects on community resilience in mid-west Nepal and south-east Pakistan’, *Environment and Natural Resources Research*, vol.3, no.4 (2013), pp.1-19.

¹¹ Levine, S., Peters, K. and Fan, L., *Conflict, Climate Change and Politics: Why a Techno-centric Approach Fails the Resilience Challenge* (Overseas Development Institute: London, 2014), pp.5-12.

¹² O’Hara, P.A., ‘Political economy of climate change: ecological destruction and uneven development’, *Ecological Economics*, vol.69, no.2 (Dec. 2009).

¹³ Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC), *Climate Change 2014: Impacts, Adaptation and Vulnerability* (IPCC/Cambridge University Press: Cambridge/New York, 2014).

не здатен впоратися з ризиками¹⁴. Підхід до клімату чи конфлікту як технічних чи аполітичних викликів припускає можливість суто технічних та аполітичних рішень¹⁵. Недостатнє врахування політичних аспектів допомоги, пов'язаної з кліматичними змінами означає, що донори допомоги висуватимуть її отримувачам менше умов, пов'язаних з дотриманням стандартів урядування й соціальної відповідальності. Це підвищує вірогідність непередбачуваних негативних соціально-політичних наслідків або навмисного зловживання допомогою в політичних цілях.

Зростаюча кількість прикладів навмисного чи ненавмисного неналежного використання допомоги, пов'язаної з кліматичними змінами та катастрофами, що завдають шкоди мирному процесу, показує важливість урахування конфліктів у підходах до надання допомоги на випадок небезпечних кліматичних явищ¹⁶. Так, в Ачеху нерозуміння пост-конфліктної політичної динаміки, пов'язаної з правами на землю, завадило просуванню “кліматичної ініціативи” з відновлення лісів і могло мимоволі загострити політичну напруженість¹⁷. Такі приклади показують, як важливо ставитися до політики і програм кліматичної адаптації не як до суто наукових чи технічних справ. Аби уникнути появи нових чи загострення наявних конфліктів, мають бути враховані політичні аспекти зміни клімату.

Узгодження різних часових рамок

Загалом політика розв'язання конфліктів, розбудови миру та розумного використання природних ресурсів підкреслює необхідність мислити та діяти в довгострокових рамках, домагатися стійких перетворень, залежно від конкретної ситуації¹⁸. Однак завчасне врахування зміни клімату в політиці і практиці може ускладнюватися пост-конфліктними обставинами або умовами, коли першочерговими завданнями є припинення конфлікту і стабілізація ситуації. За умов триваючого насильницького конфлікту донори, які опікуються стабілізацією і державотворенням, можуть вважати несвоечасним втручання з метою усунення довгострокових наслідків зміни клімату. Часто вважають, що важливіше створити інститути (в інших важливих секторах) і показати швидкі результати та вигоди для миру¹⁹. Але створення належних інститутів для зниження майбутніх ризиків у кращому випадку принесе обмежений успіх, якщо нехтувати інституційними можливостями, потрібними для подолання ризиків зміни клімату. Крім того, очікування потенційних спільних надбань від адаптації до зміни клімату,

¹⁴ Levine, Peters and Fan (посилання 11).

¹⁵ Levine, Peters and Fan (посилання 11).

¹⁶ Peters, K. and Levine, S., ‘10 things not to do with climate aid’, Overseas Development Institute Blog, 25 Feb. 2014.

¹⁷ Levine, Peters and Fan (посилання 11).

¹⁸ Kriesberg, L. and Dayton, B.W., *Constructive Conflicts: From Escalation to Resolution*, 4th edn (Rowman & Littlefield: Lanham, MA/Plymouth 2011); Levine, S., Ludi, E. and Jones, L., *Rethinking Support for Adaptive Capacity to Climate Change: The Role of Development Interventions, Findings from Mozambique, Uganda and Ethiopia* (Overseas Development Institute: London, 2011).

¹⁹ Dabelko, G.D. et al. (eds), *Backdraft: The Conflict Potential of Climate Change Adaptation and Mitigation, Environmental Change and Security Program Report 2013*, vol.14, no.2 (Woodrow Wilson International Center: Washington, DC, 2013).

розвитку та розбудови миру завдяки використанню комплексного підходу можуть не справдитися²⁰.

Мінливість і зміни клімату можуть суттєво ускладнити реалізацію чинних угод про мирне врегулювання конфліктів, наприклад, якщо ці угоди ґрунтуються на припущенні наявності та незмінності запасів природних ресурсів, зокрема води. Якщо наявність і розподіл ресурсів зміняться, зокрема внаслідок зміни клімату, то потрібні будуть нові умови угод, і для збереження миру знадобляться нові переговори.

Якщо дивитися на десятиліття вперед, то в угодах про використання природних ресурсів слід враховувати можливість зміни або зменшення запасів ресурсів нижче від рівня, достатнього для підтримання життєдіяльності їх користувачів. Крім того, адаптація до зміни клімату може бути обмежена внаслідок незворотних повільних змін²¹. Аби заповнити прогалини в усвідомленні наслідків повільних змін для різних громад у різних ситуаціях, а також у розумінні зв'язку між зміною клімату, процесами попередження насильства, розбудови миру та розв'язання конфліктів, потрібні додаткові дослідження.

Залишаються значні фактологічні прогалини в розумінні розбіжностей і компромісів, зумовлених різними часовими рамками, в яких відбуваються гуманітарне реагування, довгострокове інвестування у забезпечення стійкості до катастроф, цикли миру та конфлікту, донорське фінансування та політичні цикли. Вивчення форм перетинання часових рамок цих процесів може дати краще розуміння вартості та можливостей зміцнення стійкості до наслідків конфліктів, кліматичних змін і катастроф.

Конструктивним напрямом діяльності було б підвищення обізнаності фахівців з розбудови миру та державотворення та їх розуміння зв'язку між кліматичними змінами та такими чинниками конфліктів, як безробіття, нестабільність цін на продукти харчування, нерівність у розподілі ресурсів і маргіналізація, з метою сприяння врахуванню кліматичних та екологічних ризиків на ранніх етапах процесів стабілізації, пост-конфліктної відбудови та державотворення. Разом з цим урахування локально визначених пріоритетів у ситуативних алгоритмах процесів розбудови миру могло б створити можливості для розв'язання конфліктів і примирення. Цьому могли б сприяти: (а) підвищення здатності громад визначати пріоритети ризиків; (б) взаємодія з механізмами розв'язання конфліктів; (в) чітке визначення та забезпечення норм землекористування; (г) посилення традиційної посередницької діяльності²².

²⁰ Matthew, R. and Hammill, A., 'Peacebuilding and adaptation to climate change', eds D.Jensen and S.Lonergan, *Assessing and Restoring Natural Resources in Postconflict Peacebuilding* (Earthscan: New York, 2012).

²¹ Kreft, S., Warner, K. and Harmeling, S., *Framing the Loss and Damage Debate: A Conversation Starter by the Loss and Damage in Vulnerable Countries Initiative* (Germanwatch: Bonn, 2012).

²² Kurtz, J. and McMahon, K., *Pathways from Peace to Resilience: Evidence from the Greater Horn of Africa on the Links between Conflict Management and Resilience to Food Security Shocks* (Mercy Corps: Washington, DC, 2015).

Подолання роз'єднаності

Наразі приходиться розуміння того, що в боротьбі з наслідками зміни клімату, в розв'язанні конфліктів та (або) розбудові миру в умовах насильства і збройного конфлікту використовуються не пов'язані один з одним підходи. Це заважає виробленню цілісної політики²³.

Секторальний поділ не лише обмежує можливість превентивних скоординованих дій заради отримання корисних для всіх результатів, але й створює хибну фрагментацію проблем, що може призводити до дій на користь одним і на шкоду іншим. Реалізація різних політичних аспектів на шкоду один одному, відокремленість або розбіжності в політиці і стратегіях розвитку, розбудови миру та адаптації до зміни клімату можуть перетворитися на реальну небезпеку²⁴. Таким чином, для уникнення потенційно суперечливих політичних дій потрібне цілісне розуміння політики і проблем.

Фрагментація проблем суперечить самому поняттю зміцнення стійкості, але сучасна практична діяльність є дуже сегрегованою – через відмінні одні від одних політичні директиви, організаційні структури, потоки фінансування та кадрові ресурси. Зокрема, роз'єднаність існує на рівні практиків з питань гуманітарної допомоги, розвитку, конфліктів, зміни клімату, довкілля та катастроф. Фрагментація проблем спостерігається в Порядку денному ООН з питань розвитку після 2015р. (*UN Post-2015 Development Agenda*). Головні складові цього Порядку денного – Паризька угода згідно з Рамковою конвенцією ООН зі зміни клімату (*UNFCCC*), Цілі сталого розвитку, Сендайська рамкова програма з питань зниження ризику катастроф на 2015-2030рр., Світовий гуманітарний саміт – передбачають залучення різних урядових і міжнародних агенцій і створюють окремі потоки фінансування²⁵. Політичним діячам треба замислитися над виходом з цього становища, адже поділ повторюється на національному і субнаціональному рівнях, заважаючи спробам виробити цілісні і “стійкі” підходи.

Організаційна гнучкість важлива для ефективного реагування на мінливі обставини вразливих держав²⁶. Донори програм розвитку відіграватимуть важливу роль у розподілі фондів зміни клімату і виконанні відповідних проектів. Це означає, що їм треба навчитися краще працювати в умовах складності, невизначеності та мінливості впливу кліматичних змін у всіх секторах, а не лише в тих, що безпосередньо стосуються зміни клімату. Це вимагає відходу від негнучких структур, обмежених секторальними бар'єрами, непродуктивних систем стимулів, що зумовлюють великі витрати, фрагментарних баз знань і нехтування врядуванням в усіх значеннях цього поняття²⁷.

²³ Fifth Africa Regional Platform for Disaster Risk Reduction, 'Declaration: Third African Ministerial Meeting for Disaster Risk Reduction', 13-16 May 2014, Abuja, Nigeria.

²⁴ Smith, D. and Vivekananda, J. A., *Climate of Conflict: The Links Between Climate Change, Peace and War* (International Alert: London, 2007).

²⁵ Див. підрозділ II цього розділу.

²⁶ Batmanglich, S. and Stephen, M., *Peacebuilding, the World Bank and the United Nations Debates and Practice in Burundi, Liberia and Nepal: Summary of Research and Emerging Recommendations* (International Alert: London 2011).

²⁷ Bell, E., *The World Bank in Fragile and Conflict-affected Countries: 'How', not 'How Much'* (International Alert: London, 2008).

Пошук належної моделі фінансування

За правилами фінансування проектів і програм, орієнтованих на вузькі результати і проблеми, інвестиції в реагування на зміни клімату відокремлюються від інвестицій в розвиток і розбудову миру. Це може обмежити вплив місцевого контексту та думок місцевих громад на спрямованість міжнародної підтримки.

На 21-й конференції сторін Рамкової конвенції зі зміни клімату у грудні 2015р. розвинуті країни підтвердили намір щороку, починаючи з 2020р., виділяти на адаптацію додаткові \$100 млрд. Але вразливі держави досі отримують менше фінансування, ніж інші країни, що розвиваються²⁸. Вразливі держави часто є найменш захищеними від кліматичних змін, оскільки вони, як правило, більшою мірою стикаються з ризиками та мають менше можливостей для адаптації.

Нові механізми фінансування, зокрема головний механізм фінансування *UNFCCC*, фонд Зелений клімат (*Green Climate Fund*), потребує адаптації, аби він не поглиблював поділ між пріоритетами миру та розвитку, а асигнування з нього реально досягали вразливих держав²⁹. Однак схоже, що брак фінансування вразливих держав зростатиме, доки зберігаються перешкоди для надходження коштів на адаптацію до країн, що потерпають від уразливості та конфліктів.

Висновки

Дослідження зв'язку між кліматичними змінами, їх мінливістю, конфліктами, екологічними умовами і природними ресурсами є складним завданням; ключове значення тут має урахування контексту. Цілісний підхід до оцінки факторів ризику може суттєво підвищити обґрунтованість і покращити політику та практику. Можна багато зробити для врахування конфліктів у заходах реагування на кліматичні зміни, інтеграція кліматології в оцінку загроз, ризиків і вразливості, використання заходів з адаптації до кліматичних змін для підтримки миру і стабільності. Однак для використання можливостей з метою розв'язання цих взаємопов'язаних проблем знадобляться нові підходи до роботи, нові стимули, належне ресурсне забезпечення та політична воля.

Залишається ряд прогалин і перешкод в оцінці, плануванні, фінансуванні та реалізації заходів з комплексного реагування на кліматичні ризики. Але водночас з'являється досвід поєднання програм адаптації до кліматичних змін, розвитку та розбудови миру з метою заохочення більш стійких держав і суспільств. Для кращого розуміння шляхів зміцнення стійкості в цілому і зниження кліматичних ризиків за рахунок використання комплексного підходу потрібні більше досвіду та нові дослідження.

²⁸ Ruttinger, L. et al., *A New Climate for Peace: Taking Action on Climate and Fragility Risks* (Adelphi/International Alert/Woodrow Wilson Center/European Union Institute for Security Studies, EUISS: Berlin/London/Washington, DC/Paris, 2015).

²⁹ Див., наприклад: Levine, Peters and Fan (посилання 11).

Увага до стійкості може стати спільною темою, що об'єднає зусилля в різних галузях політики. Провідні організації, що займаються адаптацією до кліматичних змін, розвитком, гуманітарною діяльністю та розбудовою миру, формують та ініціюють нову політику й підходи для зміцнення стійкості. Хоча ці організації можуть мати різну спрямованість – збереження клімату, запобігання конфліктам, економічна стабільність, – але їх визначення стійкості не дуже відрізняються. Всі вони визначають стійкі держави та суспільства як такі, що здатні витримати потрясіння і радикальні зміни загальних умов завдяки власним політичним процесам та інститутам, зберігаючи водночас соціально-політичну стабільність і мир. Це означає, що стійкість може стати спільною темою чи метою для об'єднання зусиль у різних сферах і секторах політики. Однак, враховуючи велику кількість суб'єктів та їх позицій, такий всеосяжний підхід до кліматичних ризиків вимагав би керівництва у глобальному масштабі для надання політичного імпульсу і чіткого визначення напрямів діяльності.

Ключовим каталізатором цих зусиль є фінансування. Добрий приклад в цьому сенсі дає Інструмент сприяння миру і стабільності (*Instrument contributing to Stability and Peace, IcSP*) Європейської Комісії. Його спеціально створювали з метою охоплення наслідків кліматичних змін для безпеки та розвитку, а також питань екології і використання природних ресурсів³⁰. Однак наразі він має обмежене фінансування. З €2,3 млрд., виділених *IcSP* на 2014-2020рр., на заходи, пов'язані з кліматичними змінами та безпекою, спрямовуються лише €11 млн.

Іншим важливим кроком є залучення практиків з різних стратегічних напрямів. Багато фахівців з питань зміни клімату не залучені й навіть не знають про такі інструменти розбудови миру та зменшення ризику катастроф, як Сендайська рамкова програма чи проекти Світового гуманітарного саміту. Очолити комплексний процес могла б Робоча група *G7* з питань клімату і вразливості (*Working Group on Climate and Fragility*), якщо її мандат буде подовжений на період після 2016р. Планетарна безпекова ініціатива (*Planetary Security Initiative*) Міністерства закордонних справ Нідерландів також здатна мобілізувати чималі ресурси для виконання цього завдання, якщо зберігатимуться його пріоритетність і фінансування³¹.

³⁰ European Parliament and Council Regulation 230/2014 of 11 Mar. 2014 establishing an instrument contributing to stability and peace, *Official Journal of the European Union*, L77/1, 15 Mar. 2014.

³¹ Докладно про Планетарну безпекову конференцію див. підрозділ II цього розділу.

Частина III. Військові витрати та озброєння у 2015р.

Розділ 13. Військові витрати

Розділ 14. Виробництво озброєнь і військові послуги

Розділ 15. Міжнародні поставки озброєнь

Розділ 16. Світові ядерні сили

13. Військові витрати

Загальний огляд

Світові військові витрати у 2015р. оцінюються у \$1 676 млрд., що дорівнює 2,3% світового ВВП, або \$228 на душу населення (підрозділ I і таблиці підрозділу VI цього розділу). Загальносвітові витрати у 2015р. в реальних цінах були приблизно на 1,0% більшими, ніж у 2014р.

Військові витрати в Північній Америці та Західній Європі у 2015р. продовжували знижуватися, хоч і повільніше за попередні роки. Витрати зменшилися також у Латинській Америці та в Африці, в останньому випадку – після багатьох років зростання. Натомість в Азії та Океанії, Східній Європі, у країнах Близького Сходу, про які є дані, військові витрати продовжували зростати.

Різке падіння цін на нафту наприкінці 2014р. призвело до такого ж різкого зменшення військових витрат кількох нафтовидобувних країн, які останніми роками, коли ціни на нафту були високими, швидко збільшували витрати. Хоча в окремих нафтовидобувних країнах зростання витрат триває, часто воно є повільнішим, ніж попередніми роками, причому у 2016р. очікується падіння витрат. Отже, бум військових витрат завдяки високим цінам на нафту у країнах, що не належать до Заходу, схоже, завершується.

Військові витрати США у 2015р. продовжували знижуватися, але є ознаки завершення цього падіння. Оборонний бюджет США та витрати на національну оборону у 2016р. мають зрости (підрозділ II).

Військові витрати Китаю у 2015р. знову зросли – майже пропорційно до економічного зростання (підрозділ III). У Білій книзі з питань військової стратегії Китаю 2015р. геополітична безпекова ситуація описується досить негативно. В ній засвідчуються розширення військових амбіцій Китаю, особливо на морі, та перенесення уваги в оборонній стратегії з суходолу до морської акваторії. Китайський Уряд у 2015р. багато зробив для подолання корупції у Збройних силах, включно з арештами багатьох вищих офіцерів і чиновників.

У підрозділі IV наводиться альтернативна оцінка військових витрат порівняно з витратами на гуманітарний, соціальний та економічний розвиток. Порівнюються тенденції витрат на військові цілі, охорону здоров'я та освіти з 1995р., на підставі чого зроблено висновок, що більшість країн збільшили витрати на охорону здоров'я та освіти, скоротивши військові витрати. Однак тенденція в кількох державах Близького Сходу і Східної Європи була протилежною. Дедалі більше країн витрачають на охорону здоров'я більше, ніж на військові цілі, але держави Близького Сходу та багато держав інших регіонів, залежних від

доходів від нафти, виглядають винятками. Явної кореляції тенденцій витрат країн на військові цілі та охорону здоров'я немає.

У ряді досліджень розглядається вартість досягнення певних Цілей сталого розвитку (ЦСР, Sustainable Development Goals, SDGs), ухвалених ООН у 2015р. У підрозділі IV згадуються ці дослідження, а світові військові витрати оцінені з т.з. потенційних здобутків, якби їх частина була спрямована на реалізацію ЦСР. ЦСР 4 (освіта) можна було б легко досягти менш ніж за 10% річних світових військових витрат, а подолання крайньої бідності та голоду (ЦСР 1 і 2) коштувало б близько або децю більше 10%. Цікаво, що менше половини річних світових військових витрат вистачило б для виконання більшості ЦСР, для яких виділення додаткових економічних ресурсів є головною вимогою.

СЕМ ПЕРЛО-ФРИМЕН

I. Глобальні події у сфері військових витрат

СЕМ ПЕРЛО-ФРИМЕН, ОДЕ ФЛЬОРА, ПІТЕР Д.ВЕЗЕМАН, СІМОН Т.ВЕЗЕМАН

Стислий опис світових і регіональних тенденцій

Світові військові витрати у 2015р. оцінюються у \$1 676 млрд., що в реальних цінах на 1,0% вище, ніж у 2014р.¹ Світові військові витрати зросли вперше з 2011р., хоч і не набагато (таблиця 13.1 і діаграма 13.1). Якщо брати до уваги довший період, то військові витрати у 2015р. в реальних цінах були на 19% вищими, ніж у 2006р. Загальносвітові військові витрати як частка світового ВВП – світовий “військовий тягар” – у 2015р. були відносно стабільними і складала близько 2,3%.

Військові витрати в більшості держав Заходу у 2015р. продовжували зменшуватись, але повільнішими темпами. У США вони скоротилися на 2,4%, а в Західній Європі – на 1,3%. Натомість витрати в інших державах Європи загалом зросли. Зростання в Центральній Європі, що почалось у 2014р., у 2015р. прискорилося і сягнуло 13% – найбільшою мірою в Польщі. У державах Центральної Європи проявилися наслідки кризи в Україні у 2015р., змусивши багато з них значно збільшити військові витрати (в Західній Європі цей ефект був менш помітним). Витрати східноєвропейських держав також зросли на 7,5% (діаграма 13.2). Водночас в Азії та Океанії військові витрати зросли на 5,4%, причому триває зростання в Китаї супроводжувалося значним збільшенням у багатьох державах Південно-Східної Азії².

В інших регіонах різке падіння цін на нафту наприкінці 2014р. почало значною мірою впливати на військові витрати кількох держав, залежних від нафтових доходів, багато з яких суттєво збільшили витрати, коли ціни були високими. Витрати в Африці скоротилися на 5,3%, змінивши недавню висхідну тенденцію, – переважно через значне їх зменшення в окремих нафтовидобувних державах, особливо в Анголі.

¹ Усі дані СІПРІ про військові витрати див. у вільному доступі за адресою: <<http://www.sipri.org/databases/milex>>. Джерела та методи наведені на веб-сайті СІПРІ. Якщо не зазначене інше, всі величини збільшення чи зменшення військових витрат наведені в постійних (2014р.) цінах у доларах США, або в “реальних цінах” з урахуванням інфляції – на відміну від змін у “номінальних” цінах, що не враховують інфляцію. Загальносвітові дані в поточних цінах у доларах США, наведені за 2015р., є значно вищими, ніж за 2014р. у *Щорічнику СІПРІ 2015*, з трьох причин: по-перше, вища вартість долара США до більшості валют у 2015р. зменшує доларову вартість військових витрат; по-друге, дані Китаю були суттєво переглянуті в бік зменшення, що призвело до зменшення загальних даних за поточний і попередні роки; по-третє, окремі країни – Еритрея, Куба, Північна Корея, Сирія, Сомалі, Судан, Туркменістан, Узбекистан – були вилучені зі світових і регіональних оцінок через неможливість зробити обґрунтовані розрахунки. При цьому оцінки для Еритреї, Судану, Сирії, Туркменістану та Узбекистану раніше враховувалися у світових і регіональних даних.

² Докладно про регіональний поділ, який застосовує СІПРІ, див.: <http://www.sipri.org/research/armaments/milex/milex_database/regional_coverage>.

Таблиця 13.1. Військові витрати за регіонами, міжнародними організаціями та групами доходів у 2006-2015рр.

Дані за 2006-2015рр. наведені в \$ млрд. у постійних цінах і за валютними курсами 2011р. Дані за 2015р. у правому стовпчику з позначкою (*) наведені в \$ млрд. у поточних цінах 2015р. Сума складових може не збігатися з підсумковим показником через округлення.

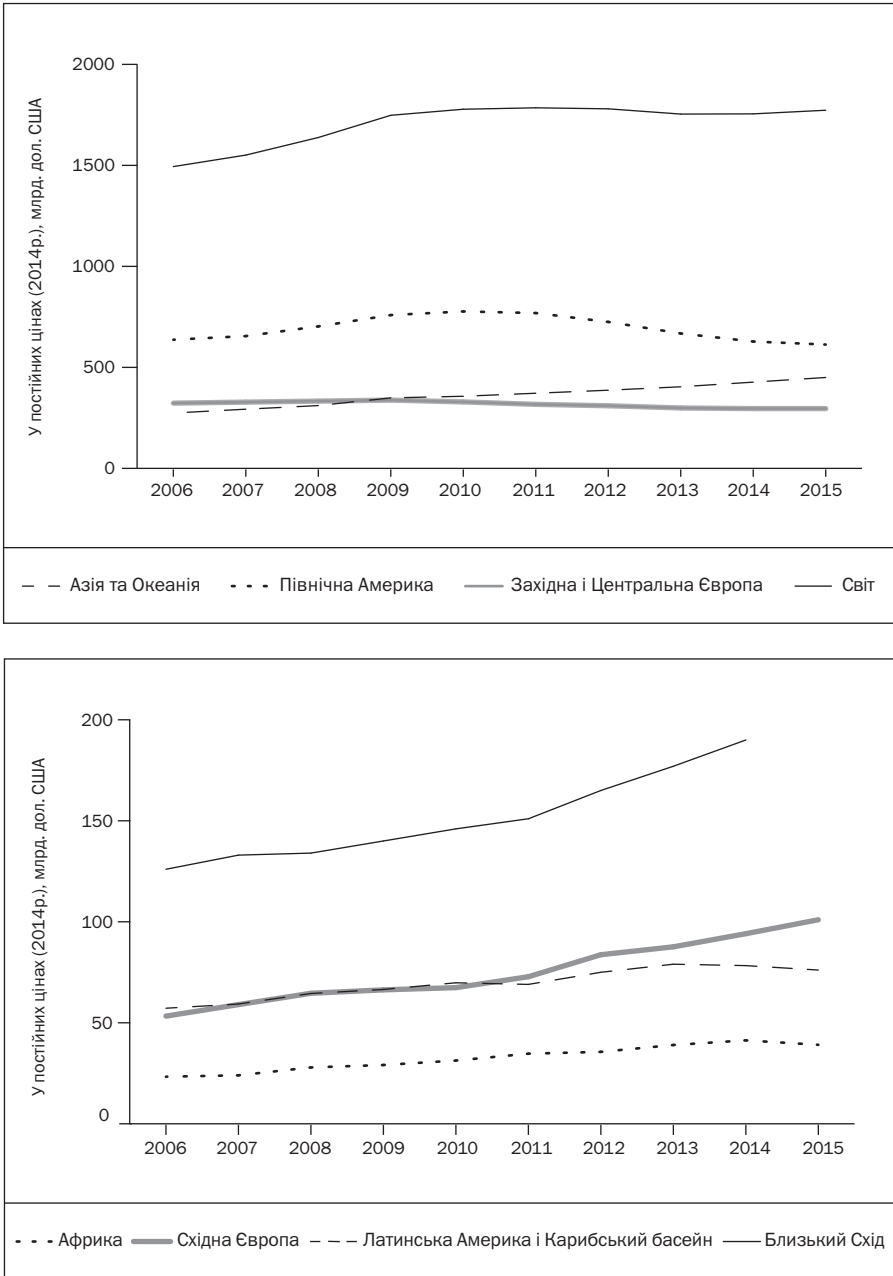
	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2015*
Світ	1 494	1 551	1 638	1 748	1 778	1 785	1 780	1 754	1 755	1 773	1 676
<i>Географічні регіони</i>											
Африка	23,3	24,0	27,9	29,1	(31,3)	(34,7)	35,6	39,0	41,3	(39,1)	(37,0)
Північна Африка	7,4	7,9	9,4	(10,4)	(11,4)	(14,2)	15,2	(16,7)	18,0	(18,4)	(17,9)
Субекваторіальна Африка	15,9	16,1	18,5	18,7	20,0	20,6	20,4	22,3	23,3	20,7	19,1
Америка	694	714	768	826	847	838	800	747	706	689	678
Центральна Америка та Карибський басейн	5,8	6,4	6,6	7,3	7,8	8,1	8,9	9,4	10,2	10,6	9,5
Північна Америка	637	655	703	759	777	769	725	668	628	613	611
Південна Америка	51,4	52,9	58,0	59,2	62,0	60,8	66,1	69,6	68,1	65,4	57,6
Азія та Океанія	274	293	311	349	357	372	387	404	427	450	436
Центральна та Південна Азія	47,1	48,5	53,1	60,8	61,7	63,0	63,4	63,7	67,2	67,8	68,0
Східна Азія	177	189	200	228	235	247	262	275	293	310	302
Океанія	23,4	24,8	25,5	27,4	27,7	27,2	26,3	26,1	28,2	30,4	25,8
Південно-Східна Азія	26,9	30,7	31,6	33,0	33,2	34,3	35,5	38,9	38,7	42,2	39,7
Європа	376	387	397	404	397	390	394	387	390	397	328
Східна Європа	53,3	59,0	64,6	66,3	67,4	72,8	83,7	87,6	94,1	101	74,4
Західна та Центральна Європа	323	328	333	338	329	317	310	299	296	296	253
Близький Схід	126	133	134	140	146	151	165	177	190,2
<i>Організації</i>											
АС	26,2	26,9	30,1	31,0	33,0	36,2	36,7	39,5	42,3	40,7	39,3
ЛАНД	85,4	95,9	98,9	103	111	121	134	149	163	166	174
ОДКБ	48,3	53,6	58,9	64,5	67,4	68,9	73,6	84,7	89,0	95,9	88,7

ЄС	306	314	314	324	312	303	293	286	283	281	241
НАТО	954	975	1029	1093	1101	1082	1031	963	921	904	861
Європейські країни НАТО	317	320	325	333	324	313	306	296	293	291	250
ШОС	141	157	172	199	207	223	247	265	287	308	283
<i>Групи за рівнем доходу</i>											
Низький	4,3	(4,5)	4,9	(4,8)	5,5	6,0	(5,4)	5,7	6,0	(5,9)	(6,0)
Нижче середнього	72,7	77,7	82,8	91,2	94,0	95,6	97,9	101	105	111	106
Вище середнього	198	215	232	263	274	290	308	327	348	367	350
Високий	1 219	1 254	1 318	1 389	1 405	1 394	1 370	1 320	1 295	1 284	1 213
<i>Світові військові витрати на душу населення (в поточних цінах у дол. США)</i>											
	183	201	224	230	240	253	251	248	242	228	
<i>Світової військовий тягар (тобто світові військові витрати як відсоток світового ВВП у поточних цінах у дол. США)</i>											
	2,4	2,3	2,4	2,6	2,5	2,4	2,4	2,3	2,3	2,3	

() – загальна сума країн, витрати яких становлять не менше, ніж 90% регіональних; “.” – оцінка не наводиться через дуже високу невпевненість або брак даних; АС – Африканський Союз; ЛІАД – Ліга Арабських Держав; ОДКБ – Організація Договору про колективну безпеку; ШОС – Шанхайська організація співробітництва.

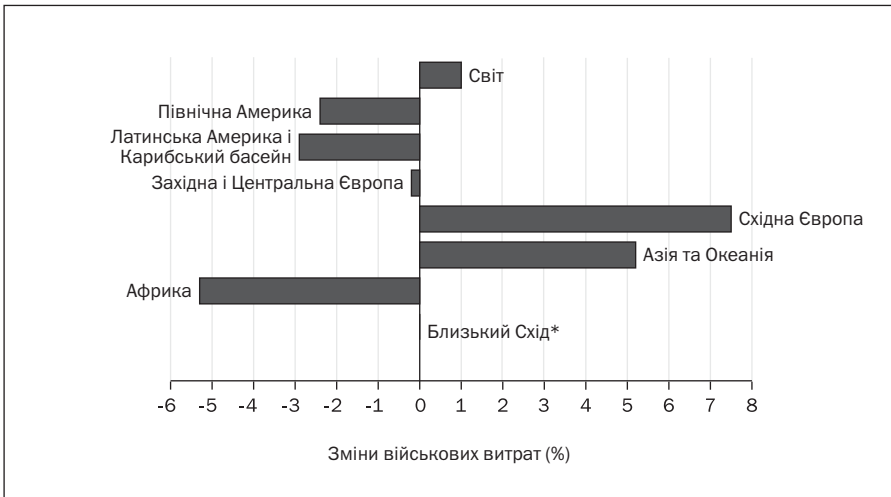
Примітка: Загальні дані за світ, регіони, організації і групи країн за рівнем доходу є оцінками, що ґрунтуються на даних Бази даних СІПРІ про військові витрати. Якщо даних про військові витрати країни немає упродовж кількох років, то наводяться оцінки, ґрунтовані на припущенні про те, що зміни військових витрат цієї країни є подібними до регіональних. Докладніше про джерела та методи див.: <http://www.sipri.org/research/armaments/milex/milex_database/sour_of_sources_methods>. Якщо зробити оцінку неможливо, то країни вилучаються із загальних даних. У загальних даних не враховані такі країни: Еритрея, Куба, Північна Корея, Сирія, Сомалі, Судан, Туркменістан та Узбекистан. Загальні дані для регіонів і груп країн за рівнем доходу охоплюють одні й ті самі групи країн за всі роки. Загальні дані для організації стосуються лише країн-членів за відповідний рік. Охоплення географічних регіонів і субрегіонів ґрунтується на класифікації країн у Базі даних СІПРІ про військові витрати. Групи за рівнями доходу сформовані на підставі даних з видання Показники світового розвитку Світового банку (*World Bank World Development Indicators*), січень, 2016р.: низький – країні з ВВП на душу населення у 2014р. \$1045 і менше; нижче середнього – \$1 046-\$ 4125; вище середнього – \$ 4 126-\$12 745; високий – понад \$12 746.

Джерела: База даних СІПРІ про військові витрати, <<http://www.sipri.org/databases/milex/>>; International Monetary Fund (IMF), *World Economic Outlook: Adjusting to Lower Commodity Prices* (IMF: Washington, DC, Oct. 2015); та United Nations Population Fund (UNFPA), *State of World Population, 2006-15* (UNFPA: New York, 2006-2015).

Діаграма 13.1. Світові та регіональні військові витрати у 2006-2015рр.

Велике падіння витрат – на 64% – в залежній від нафтових доходів Венесуелі визначило загальне їх зменшення в Латинській Америці та Карибському басейні – на 2,9%. На Близькому Сході в багатьох залежних від нафтових доходів державах витрати також або падали, або значно повільніше

Діаграма 13.2. Зміни військових витрат за регіонами у 2014-2015рр.

Примітка: * Дані про військові витрати Близького Сходу у 2015р. є дуже непевними. Оцінка для Близького Сходу врахована в загальносвітовій оцінці.

зростали, хоча в Іраку триваюча війна з Ісламською державою (ІД, *Islamic State, IS*) зумовила їх суттєве збільшення³. Водночас окремі великі нафто-видобувні держави, зокрема Алжир, Росія і Саудівська Аравія, продовжували нарощувати військові витрати. Однак, через триваюче падіння цін на нафту у 2015р. і на початку 2016р., стабільність такого зростання є дуже непевною, тому очікується, що Росія та Саудівська Аравія значно скоротять військові витрати у 2016р.

Тенденції військових витрат у 2006-2015рр.

Світові військові витрати у 2015р. були на 19% вищими, ніж у 2006р. У цей період загальна сума в постійних цінах 2014р. у доларах США сягнула максимуму у 2011р. – \$1 787 млрд. Ця загальна сума була на 20% вищою, ніж у 2006р., і на понад 50% – ніж у 2001р. З 2011р. загальні річні суми були відносно стабільними або дещо зменшувалися. Така стабільність упродовж останніх кількох років була наслідком заходів скорочення дефіциту на Заході після світової фінансово-економічної кризи 2008р., а також виводу більшої частини американських військ з Афганістану та Іраку, що призвело до значного зменшення витрат у Північній Америці, Західній і Центральній Європі. Це зменшення, однак, було компенсоване триваючим зростанням у більшості інших держав світу.

³ Через брак даних стосовно ключових держав Близького Сходу СППРІ не вважає за можливе зробити достатньо надійну загальну оцінку регіональних витрат у 2015р.

Таблиця 13.2. Статистичні дані про військові витрати за регіонами у 2015р.

Регіон/субрегіон	Військові витрати, 2015р. (млрд. дол. США)	Зміни (%) ^a		Держави з найбільшими змінами у 2015р. (%) ^b			
		2014- 2015	2006- 2015	Збільшення		Зменшення	
Світ	1 676	1,0	19				
<i>Африка^c</i>	(37,0)	-5,3	68	Малі	66	Ангола	-42
Північна Африка	(17,9)	2,1	148	ДРК	43	Чад	-35
Субекваторіальна Африка				Кенія	22	Південний Судан	-25
	19,1	-11	30	Танзанія	18	Марокко	-7,6
<i>Америка^c</i>	678	-2,5	0,8	Уругвай	23	Венесуела	-64
Центральна Америка та Карибський басейн ^c				Парагвай	21	Болівія	-18
	9,5	3,7	84	Тринідад і Тобаго	20	Еквадор	-11
Північна Америка	611	-2,4	-3,8	Канада			-3,6
Південна Америка	57,6	-4,0	27	Перу	13		
<i>Азія та Океанія^d</i>	436	5,4	64	Філіппіни	25	Афганістан	-19
Центральна та Південна Азія ^e	68,0	0,9	44	Індонезія	16	Бруней	-13
Східна Азія ^e	302	5,7	75	Австралія	7,8	Шрі-Ланка	-8,0
Океанія	25,8	7,7	30	В'єтнам	7,6	Папуа-Нова Гвінея	-5,8
Південно-Східна Азія	39,7	8,8	57				
<i>Європа</i>	328	1,7	5,4	Литва	33	Албанія	-13
Східна Європа	74,4	7,5	90	Польща	22	Італія	-9,9
Західна та Центральна Європа	253	-0,2	-8,5	Кіпр	19	Австрія	-9,1
				Словаччина	17	Болгарія	-4,6
<i>Близький Схід^{жс}</i>	Ірак	35	Оман	-10
				Саудівська Аравія	5,7	Бахрейн	-5,0
				Єгипет	5,4	Ізраїль	-3,3

() – непевна оцінка; [] – оціночні дані; ДРК – Демократична Республіка Конго.

^a Зміни в реальних цінах.

^b У таблиці наведені держави з найбільшим зростанням або зменшенням в усіх регіонах, але не субрегіонах. Держави з військовими витратами у 2015р. менше \$100 млн., а в Африці – \$50 млн., не наводяться.

^c Дані не враховують Еритрею, Сомалі та Судан.

^c Дані не враховують Кубу.

^d Дані не враховують Північну Корею, Туркменістан та Узбекистан.

^e Дані не враховують Туркменістан та Узбекистан.

^e Дані не враховують Північну Корею.

^{жс} Оцінки СППРІ стосовно Близького Сходу за 2015р. немає. Приблизна оцінка стосовно Близького Сходу (крім Сирії) врахована в загальносвітовій сумі. Дані стосовно ОАЕ – за 2014р., оскільки даних за 2015р. немає. Зміни у відсотках – з 2006р. по 2014р.

У період 2006-2015рр. витрати найбільшою мірою зросли в Північній Африці (148%) – переважно завдяки надходженням від нафти в Алжирі, внаслідок регіональної напруженості і конфліктам; у Східній Європі (90%) – через програму переозброєння Росії і кризи в Україні; в Центральній Америці (83%) – через війну з наркокартелями; у Східній Азії (75%) – через економічне зростання Китаю і прагнення регіональних держав зміцнити безпеку (таблиця 13.2). Лише у двох субрегіонах військові витрати в цей період скоротились: у Північній Америці (3,8%) та Західній і Центральній Європі (8,5%).

Регіональні тенденції

Європа

Європейські військові витрати у 2015р. зросли, порівняно з попереднім роком, на 1,7% – до \$328 млрд., що на 5,4% більше, ніж у 2006р. Витрати в Західній і Центральній Європі у 2015р. склали \$253 млрд., що на 0,2% менше, ніж у 2014р., і на 8,5% – ніж у 2006р. Витрати у Східній Європі склали \$74,4 млрд., що на 7,5% більше, ніж у 2014р., і на 90% – ніж у 2006р.

У 2015р. були ознаки завершення етапу скорочення військових витрат у Західній і Центральній Європі, зумовленого політикою жорсткої економії, що домінувала з 2010р. (врізка 13.1). Хоча військові витрати в Західній Європі у 2015р. продовжували падати (на 1,3%), але вперше з 2009р. кількість країн субрегіону, де витрати зросли, перевищила кількість країн, де вони зменшилися. Водночас, у Центральній Європі військові витрати зростали другий рік поспіль (на 13%), причому – в переважній більшості країн. Загальні витрати в Центральній Європі у 2015р. дещо перевищили попередній максимум 2007р.

У Центральній Європі збільшення військових витрат було найпомітнішим у країнах “східного флангу” НАТО, які найбільшою мірою відчувають загрозу від дій Росії в Україні. Військові витрати Польщі, згідно з 10-річним планом військової модернізації вартістю \$40 млрд., збільшилися на 22% (до \$10,5 млрд.) і склали у 2015р. 2,2% ВВП (за визначенням СІПРІ, або 2,0% – за визначенням НАТО)⁴. Таким чином, Польща виконала завдання НАТО з підтримання річних військових витрат на рівні 2,0% ВВП. Витрати Румунії зросли на 11% (до \$2,5 млрд.), і всі її парламентські партії оголосили про намір до 2017р. виконати завдання НАТО стосовно 2,0% ВВП (у 2015р. – 1,4%)⁵. У проєкті оборонного бюджету Румунії на 2016р. військові витрати

⁴ Докладніше див: Перло-Фрімен С., Веземан П.Д. Військові витрати в Європі після української кризи. – *Щорічник СІПРІ 2015*, підрозділ IV розділу 3.

⁵ Tudor, R., ‘Romania to spend 2% of GDP on defence by 2017’, *Jane’s Defence Weekly*, 21 Jan. 2015.

Врїзка 13.1. Стратегїчний огляд оборони та безпеки Великої Британїї 2015р.

В опублікованому у 2015р. Стратегїчному огляді оборони та безпеки (*Strategic Defence and Security Review, SDSR*) Велика Британїя повідомила про припинення скорочення вїйськових витрат^а. В Оглядї перелїчене широке коло вїйськових і невїйськових загроз Великої Британїї та набїр полїтичних інструментів боротьби з ними, пов'язаних із закордонною допомогою: вїйськових, безпекових, кїбернетичних, розвїдувальних. Що стосується Збройних сил, там мїститься зобов'язання – у 2015-2020рр. щороку збїльшувати оборонний бюджет в реальних цїнах з метою пїдтримання вїйськових витрат на визначеному в НАТО рївнї 2% ВВП і на 1% щороку збїльшувати бюджет, що видїляється на технїчне оснащення. Крім того, буде створений рїчний спїльний фонд безпеки та оборони в сумї £1,5 млрд. (\$2,1 млрд.), з якого зможуть фїнансуватися британські Мїністерство оборони та інші безпекові вїдомства. Чисельнїсть регулярної армїї не скорочуватиметься нижче передбачених Оглядом 2010р. 82 тис. осіб, а чисельнїсть експедиційних сил СВ, ВМС і ВПС до 2025р. зросте з 30 до 50 тис. осіб. У рамках передбачених на наступнї 10 рокїв £178 млрд. (\$255 млрд.) на закупівлю, ремонт та обслуговування вїйськової технїки будуть замовленї додаткова ескадрилья у складї 12 F-35 і двї додатковї ескадрильї бойових лїтакїв *Typhoon*, дев'ять нових морських патрульних/протичовнових лїтакїв, а також чотири новї атомнї пїдводнї човни з балїстичними ракетами для замїни наявних пїдводних човнїв *Vanguard*, якї несуть британські ядернї ракети *Trident*, на суму £31 млрд. (\$44 млрд.)^б.

Стратегїчний огляд оборони та безпеки 2015р. передбачає також витрати на невїйськову вїдповїдь на загрози безпецї, в т.ч. £2,5 млрд. (\$3,6 млрд.) упродовж невизначеного перїоду – для найму ще 1 900 фахївцїв у галузї інформацїї і боротьби з тероризмом у свїтї, а також збереження офїційного бюджету допомоги розвитку на рївнї 0,7% ВВП, половина якого буде витрачена на допомогу вразливим і враженим конфлїктом державам.

^а British Government, National Security Strategy and Strategic Defence and Security Review 2015: A Secure and Prosperous United Kingdom, CM9161 (The Stationery Office: Norwich, Nov. 2015).

^б Див. пїдроздїл III роздїлу 16 цього видання.

зросли на 53% в номїнальних і майже на стїльки ж у реальних цїнах⁶. Це наближує Румунїю до порогу у 2,0% ВВП. Водночас витрати Словаччини зросли на 17%, а країн Балтїї – Естонїї, Латвїї і Литви – на 6,6%, 14% і 33%, вїдповїдно. Витрати Естонїї і Литви у 2015р. були такими ж, як і в пїковї роки (2007р. і 2008р., вїдповїдно) до початку свїтової економїчної кризи. Проте, витрати Латвїї у 2015р. були на 43% нижчими, нїж у 2007р.

У Схїднїй Європї вїйськовї витрати Росїї у 2015р. склали 4,0 трлн. рублїв (\$66,4 млрд.), що на 7,5% бїльше, нїж у 2014р., і на 91% – нїж у 2006р. Економїчна криза, пов'язана з падїнням цїн на нафту й газ та економїчними санкцїями ЄС і США, яка вразила Росїю у 2014р., тривала і у 2015р., призвївши до значного скорочення бюджетних надходжень і глибокої девальвацїї рубля⁷. Для фїнансування бюджету Уряд був змушений використовувати резерви⁸. На початку 2015р. на 10% були скороченї витрати всїх мїністерств,

⁶ Romanian Ministry of Finance, 'Legea bugetului de stat pe anul 2016', 941/19.XII.2015, Dec. 2015.

⁷ TASS, 'Russian Finance Ministry to review 2016 budget in Q1 due to lower oil prices', 12 Jan. 2016.

⁸ Guriev, S., 'Russia's military spending is out of control', *Moscow Times*, 19 May 2015.

крім оборонного. Однак пізніше військовий бюджет на 2015р. також був скорочений на 3%, порівняно з початковими планами⁹.

Подальше падіння цін на нафту з \$50 за барель, на яких будувався бюджетний план на 2016р, до \$29 за барель наприкінці 2015р. створило додатковий тиск на бюджет 2016р.¹⁰ Запланований оборонний бюджет на 2016р. становить майже 4,0 трлн. руб. (\$51,3 млрд.) – дещо менше за фактичні витрати 2015р. (на 9% у реальних цінах з урахуванням очікуваної високої інфляції у 2016р.). Зокрема, державне оборонне замовлення – бюджетні витрати на закупівлю нової техніки – у 2016р. планується на 9,6% нижчим за фактичний рівень 2015р.¹¹ Це може вплинути на плани модернізації Збройних сил Росії, які передбачають до 2020р. заміну 70% техніки новими озброєннями. Через економічну ситуацію деякі програми закупівель були скорочені або призупинені. Серед них – новий бойовий літак п'ятого покоління *T-50*: плани придбання до 2020р. були зменшені з 52 літаків до 12¹². Інтервенція Росії в Сирії з вересня 2015р. також збільшила незаплановані витрати, хоча порівняно із загальним оборонним бюджетом вони виявилися відносно невеликими¹³.

Військові витрати України у 2015р. склали 79 млрд. гривень (\$3,6 млрд.), що в реальних цінах на 10% більше, ніж у 2014р. Через продовження бойових дій на Сході України оборонний бюджет у 2015р. кілька разів переглядався в бік збільшення¹⁴. Через конфлікт військові витрати України зросли з 2006р. на 61%, у т.ч. з 2013р. – на 34%.

Вірменія та Азербайджан, які сперечаються за Нагірний Карабах, також з 2006р. швидко збільшували військові витрати. Військові витрати Азербайджану у 2015р. склали \$3,0 млрд., що в реальних цінах на 165% більше, ніж у 2006р.¹⁵ Витрати Вірменії у 2015р. були значно нижчими – \$447 млн., що на 71% більше, ніж у 2006р. Азербайджан у 2006-2015рр. придбав багато нових озброєнь¹⁶. Збільшення його витрат впродовж цього періоду ґрунтувалося на економічному зростанні, переважно завдяки високим цінам на нафту, але у 2016р. структура витрат, імовірно, зміниться. Попередні бюджетні документи на 2016р. свідчать про значне скорочення загального урядового бюджету, в т.ч. оборонного¹⁷.

⁹ Федеральное казначейство России, Исполнение федерального бюджета, 9 февраля 2016г.

¹⁰ TASS (посилання 7).

¹¹ Министерство финансов Российской Федерации, Федеральный закон о федеральном бюджете на 2016 год, 359-ФЗ, 14 декабря 2015.

¹² Safronov, I., 'Russian Air Force to buy fewer PAK FA fighter aircraft', *Russia & India Report*, 25 Mar. 2015.

¹³ Hobson, P., 'Calculating the cost of Russia's war in Syria', *Moscow Times*, 20 Oct. 2015. Див. розділ 2 цього видання.

¹⁴ Докладніше про витрати України у 2014р. див.: Перло-Фрімен, Веземан (посилання 4). Див. також підрозділ III розділу 4 цього видання.

¹⁵ Стосовно рівня витрат Азербайджану є певні сумніви. В окремі роки витрати можуть бути завищені на суму до \$1 млрд. на рік, аби змусити Вірменію до поступок у Нагірному Карабаху. Див.: Danielyan, E., 'Azerbaijan plans more modest defense budget in 2016', *Azattyun*, 28 Dec. 2015.

¹⁶ Див. підрозділ I розділу 15 цього видання.

¹⁷ Caffrey, C., 'Azerbaijan to cut spending by 40%', *Jane's Defence Weekly*, 3 Feb. 2016, p.13.

Азія та Океанія

Військові витрати в Азії та Океанії у 2015р. склали \$436 млрд. – на 5,4% більше, ніж у 2014р. Китай наразі має найвищі військові витрати в регіоні: за оцінкою, \$215 млрд., або 49% регіональних витрат. Це в понад чотири рази більше, ніж в Індії, яка була на другому місці в регіоні. 5 із 15 країн з найвищими військовими витратами у 2015р. розташовані в Азії та Океанії: Китай, Індія, Японія, Південна Корея та Австралія.

Регіональні витрати у 2006-2015рр. зросли на 64%; витрати збільшили майже всі країни регіону¹⁸. Однак темпи зростання дуже різнилися: в Афганістані, Новій Зеландії і Сінгапурі – приблизно на 9%, а в Китаї та Індонезії – на 132% і 150%, відповідно. Лише у Фіджі у 2006-2015рр. зафіксоване значне зменшення (-23%). Витрати Японії за цей період дещо зменшилися (на 0,5%). Однак у 2015р. Японія почала збільшувати витрати, що свідчить про те, що вона бачить зростаючу загрозу з боку Китаю і Північної Кореї¹⁹.

Загалом, країни Азії у 2015р. продовжували модернізацію військового потенціалу. У 2015р. між Китаєм і Японією зберігалася напруженість через претензії у Східнокитайському морі. Через претензії у Південнокитайському морі зростає напруженість між Китаєм і рядом країн Південно-Східної Азії. Цим зумовлена активна закупівля багатьма азійськими країнами авіаційних і морських озброєнь (підрозділ III)²⁰.

Загальні військові витрати Індії у 2015р. оцінюються у 3,3 трлн. рупій (\$51,3 млрд.), що на 1,4% менше, ніж у 2014р. Понад половину оборонного бюджету 2015р. було виділено Сухопутним військам (СВ). Проте, у відносних цифрах бюджету Військово-повітряних сил (ВПС) і Військово-морських сил (ВМС) у 2006-2015рр. зростали швидше за бюджет СВ. Індія виконує або планує багато програм закупівель. Однак, попри збільшення бюджету на 2016р. на 13,5% (8% в реальних цінах), деякі індійські оглядачі кажуть, що для виконання цих програм витрати на закупівлі є надто низькими²¹. Велике навантаження на бюджет створюють пенсії. У 2015р. витрати на них становили 629 млрд. рупій (\$9,7 млрд.) – більше за бюджет ВПС чи ВМС²².

¹⁸ За 2006-2015рр. немає даних від Північної Кореї, Туркменістану та Узбекистану. Дані про Таджикистан є неповними, але вказують на зростання військових витрат. Дані від Лаосу та М'янми є також неповними, що не дозволяє чітко визначити тенденції.

¹⁹ Japanese Ministry of Defence (MOD), 'Foreword', *Defense of Japan 2015*, White Paper (Japanese MOD: 2015).

²⁰ Див. підрозділ I розділу 15 цього видання.

²¹ Gady, F-S., 'Is India's defense budget adequate?', *The Diplomat*, 3 Mar. 2015; Behera, L.K., *India's Defence Budget, 2015-16* (Institute for Defence Studies and Analyses: New Delhi, 2015), pp.5-8.

²² Gady (посилання 21); Behera (посилання 21); Choudhury, S., 'India increases military budget by 11% to nearly \$40 млрд.: South Asian nation looks to expand and modernize armed forces', *Wall Street Journal*, 28 Feb. 2015; Miglani, S., 'India raises defence budget modestly as it confronts China challenge', Reuters, 28 Feb. 2015.

Афганістан у 2015р. скоротив витрати на 19% (до \$217 млн.), що може здаватися дивним у той час, коли афганські сили під час виводу з країни міжнародних сил перебирають на себе дедалі більшу відповідальність за безпеку. Афганістан продовжує фінансувати Збройні сили переважно за рахунок військово-технічної допомоги та фінансових надходжень від закордонних донорів, у т.ч. \$4,1 млрд. від США і \$1,25 млрд., отриманих у 2015р. від інших держав²³.

Латинська Америка та Карибський басейн

Військові витрати в Латинській Америці та Карибському басейні у 2015р. зменшилися на 2,9% (до \$67,0 млрд.), хоча це на 33% більше, ніж у 2006р. У Південній Америці військові витрати були на 4,0% меншими, ніж у 2014р., але на 27% більшими, ніж у 2006р. У Центральній Америці та Карибському басейні загальні військові витрати склали \$9,5 млрд. – на 3,7% більше, ніж у 2014р., і на 84% – ніж у 2006р.

Зменшення витрат у Південній Америці сталося через зменшення на 64% оборонного бюджету Венесуели – якщо її вилучити з розрахунків, то загальні військові витрати в Південній Америці у 2015р. навіть дещо зросли. Венесуела перебуває у серйозній економічній кризі (зокрема через падіння цін на нафту), яка поглиблюється корупцією²⁴. За прогнозами Міжнародного валютного фонду, реальний ВВП Венесуели у 2015р. мав зменшитися на 10%, а інфляція – сягнути 159%²⁵. Тому до даних про її оборонний бюджет слід ставитися обережно, адже фактичні витрати могли бути значно вищими за бюджетні через дуже високу інфляцію.

Еквадор, військові витрати якого у 2000-2014рр. зросли більш ніж учетверо завдяки швидкому зростанню доходів від нафти, у 2015р. зменшив витрати на 11%. Військові витрати Бразилії також зменшилися (на 2,2%) через економічну рецесію у країні. Ряд інших країн Південної Америки, однак, суттєво збільшили військові витрати у 2015р., в т.ч. Колумбія (на 9,3%), Парагвай (21%), Перу (13%) і Уругвай (23%). Військові витрати Аргентини офіційно зросли на 7,8%, але до цієї величини слід ставитись обережно, бо вона ґрунтується на дуже непевних даних про інфляцію, які аргентинська влада останніми роками систематично фальсифікувала та занижувала²⁶.

²³ Katzman, K., *Afghanistan: Post-Taliban Governance, Security and US Policy*, Congressional Research Service (CRS) Report for Congress RL30588 (US Congress, CRS: Washington, DC, 17 Feb. 2016), p.32.

²⁴ Див., наприклад: Schipani, A., ‘Venezuela: “ours is a nation of thugs”’, *Financial Times*, 30 Nov. 2015.

²⁵ International Monetary Fund (IMF), *World Economic Outlook Database*, Oct. 2015.

²⁶ International Monetary Fund (IMF), *Statements by the IMF Executive Board on Argentina*, Press Release 13/497, 9 Dec. 2013; Press Release 14/577, 15 Dec. 2014; Press Release 15/252, 3 June 2015; ‘Don’t lie to me, Argentina’, *The Economist*, 25 Feb. 2012.

Врїзка 13.2. Гондурас: мїлітаризація внутрішньої безпеки

Гондурас демонструє найвищі темпи зростання військових витрат у Центральній Америці у 2006-2015рр. За цей час витрати зросли на 186%, хоч у 2014-2015рр. зростання було невеликим – 0,5%. Уряд ухвалив подальше збільшення основного оборонного бюджету на 24% в номінальних цінах (близько 17% у реальних цінах) на 2016р.

У 2012р. Уряд звернувся до військових за допомогою в боротьбі з наркобандами – президент Х.Ернандес (*Juan Hernandez*) пообіцяв поставити “на кожному розі по солдату”^а. У 2013р. у складі Збройних сил були створені нові поліцейські сили – Військова поліція громадського порядку (*Policia Militar del Orden Publico, PMOP*). *PMOP* фінансується за рахунок податку на безпеку населення (*Tasa de Seguridad Poblacional*), запровадженого у 2012р. З нього ж оплачується матеріально-технічне забезпечення, наприклад, уніформа для поліції та військових^б. Станом на 30 листопада 2015р., за рахунок цього податку та завдяки додатковим зовнішнім джерелам кредитування було зібрано 8,3 млрд. лемпїр (\$356 млн.), з яких 41% виділено Міністерству оборони, 28% – Міністерству безпеки, 17% – Національному управлінню розвідки та розслідувань, 14% – іншим органам^в. В оборонному бюджеті на 2015р. виділено 739 млн. лемпїр (\$36 млн.) на внутрішні безпекові операції.

Деякі спостерігачі вважають участь військових у боротьбі з наркоторгівлею фактором, що призвів до скорочення числа вбивств у Гондурасі. У 2012р. Гондурас мав найвищі у світі річні показники навмисних убивств – 90,4 на 100 тис. населення (проти середньосвітових 5,7 і середніх 24,4 для Латинської Америки та Карибського басейну). У 2014р. цей рівень знизився до 68 на 100 тис. населення, – що є другим показником у світі після Сальвадору. Однак мїлітаризація боротьби з наркоторгівлею призвела також до збільшення звинувачень у порушеннях прав людини, в т.ч. випадків убивств, катувань, незаконного затримання, гвалтувань, викрадень і здирства^г.

^а Reuters, ‘Military helps cut Honduras murder rate, but abuses spike’, 9 July 2015.

^б Закон про безпеку населення (*Ley de seguridad poblacional*), Decree no.105-2011, 24 June 2011.

^в Government of Honduras, ‘Tasa de seguridad poblacional: informe de actividad 2012 a 30 de Noviembre 2015’. Суми, що виділяються на оборону щороку, враховувалися в розрахунках військових витрат СІПРІ. Загальна сума на 2015р. була оцінена на підставі сум, виділених на перші 11 місяців.

^г Reuters (посилання^а).

У Центральній Америці тенденції військових витрат визначаються намірами урядів подолати дуже високу організовану злочинність, через яку регіон демонструє найвищі у світі показники вбивств (врїзка 13.2). Для боротьби з наркобандами та картелями дедалі частіше застосовуються збройні сили через нездатність поліції впоратися з цією проблемою²⁷. Проте, деякі критики виступають проти зростаючої мїлітаризації боротьби з наркоторгівлею. К.Сольмірано (*Carina Solmirano*) з Міжамериканського банку розвитку (*Inter-American Development Bank*) стверджує, що залучення військових до боротьби з наркотиками не лише загрожує порушеннями прав людини, але й підриває демократію, оскільки (а) надає військовим важливу внутрішню функцію, і (б) зводять нанівець успіхи в забезпеченні безпеки громадян,

²⁷ Див., наприклад: Перло-Фрімен С., Веземан П.Д., Веземан С.Т. Глобальні події у сфері військових витрат. – *Щорічник СІПРІ 2015*, підрозділ І розділу 9.

що ґрунтуються, зокрема, на реформуванні поліції і тюрем, роботі з молоддю і програмах реабілітації та реінтеграції²⁸.

Африка

Військові витрати в Африці у 2015р. зменшилися на 5,3% у реальних цінах (приблизно до \$37,0 млрд.)²⁹. Це ознаменувало завершення 11-річного періоду безперервного зростання витрат до 2014р. Утім, загальні витрати в Африці залишалися на 68% вищими, ніж у 2006р. Військові витрати в Північній Африці у 2015р. склали \$17,9 млрд., що на 2,1% більше, ніж у 2014р., і на 148% – ніж у 2006р., тоді як у Субекваторіальній Африці вони склали \$19,1 млрд., що на 11% менше, ніж у 2014р., але на 30% більше, ніж у 2006р.

Тенденцію витрат у Субекваторіальній Африці у 2015р. визначило їх падіння на 42% в Анголі, яка однак зберегла лідерство в цьому регіоні і друге місце в Африці, витративши за рік \$3,6 млрд. Витрати Анголи у 2002-2014рр. зросли на 270% завдяки буму доходів від нафти. Доходи від продажу нафти становлять близько 70% бюджетних надходжень, і падіння цін на нафту, що почалося наприкінці 2014р., змусило Уряд до суттєвого секвестру бюджетних витрат. Скорочення бюджету в середині 2015р. внаслідок подальшого падіння цін на нафту могло призвести й так само до подальшого скорочення загальних витрат³⁰. Хоча деякі аналітики припускали, що витрати на оборону та безпеку можуть постраждати від цих скорочень менше за інші галузі, але окремі заплановані закупівлі озброєнь були відкладені³¹.

Військові витрати Чаду у 2006-2015рр. різко зросли, а потім різко зменшилися. У 2005-2009рр. витрати зросли вдсятеро. В цей час країна загрузла у громадянській війні, але водночас доходи Уряду зросли завдяки збільшенню експорту нафти. У 2013-2015рр. військові витрати Чаду зменшилися на 66% через падіння цін на нафту та припинення громадянської війни. Таке суттєве скорочення витрат сталося попри участь Чаду у військових діях проти Боко Харам (*Boko Haram*) у Нігерії і повстанських угруповань у Малі у 2013-2015рр. Регіональні конфлікти вплинули на військові витрати в Субекваторіальній Африці. В Малі у 2015р. витрати зросли на 66% за триваючого насильства з боку збройних угруповань, пов'язаних з ІД. Військові витрати ДРК у 2015р. також зросли (на 43%). У 2006-2015рр. країна збільшила витрати більш ніж удвічі через триваючі конфлікти та нестабільність

²⁸ Solmirano, C., 'Los riesgos de militarizar la respuesta a la inseguridad en America Latina', Inter-American Development Bank blog, 17 Feb. 2016.

²⁹ Ці загальні дані не враховують Еритрею, Сомалі й Судан, для яких не вбачається можливим робити надійні оцінки для внесення до загальних регіональних даних.

³⁰ Maussion, E., 'Africa's second biggest oil producer has resorted to painful austerity measures', Agence France-Press, 25 Jan. 2015; та Sanchez, D., 'How bad is the oil slump in Angola? IMF is going there to find out', AFK Insider, 14 Aug. 2015.

³¹ Sanchez (посилання 30); та McClelland, C., 'Angola at peace is sub-Saharan Africa's top defense spender', *Bloomberg*, 12 June 2015.

Врїзка 13.3. Військові витрати Саудівської Аравії: брак прозорості

Саудівська Аравія є наразі країною з найбільшими витратами на оборону на Близькому Сході, яка посіла у 2015р. третє місце у світі. Її військові витрати у 2006-2015рр. зросли майже вдвічі – з \$43,3 млрд. до \$87,2 млрд. (у цінах 2014р.). Однак дані про її військові витрати є непевними. Уряд публікує лише початковий бюджет “оборони та безпеки”. Однак за період 2010-2014рр. фактичні загальні річні витрати Уряду були в середньому на 31% вищими, ніж передбачено бюджетом^а. Розподіл фактичних витрат не оприлюднювався, але у 2015р. повідомлялося про те, що 17% додаткових витрат були здійснені завдяки збільшенню на 20 млрд. ріалів (\$5,3 млрд.) бюджетних видатків на оборону та безпеку внаслідок саудівської військової інтервенції в Ємені^б. Крім того, певне збільшення військових витрат зумовлювалося підвищенням зарплат військовослужбовців.

У грудні 2015р. Саудівська Аравія анонсувала бюджет оборони та безпеки 2016р. у сумі 213,4 млрд. ріалів (\$57 млрд.), що на 29% менше від оціночних фактичних військових витрат 2015р.^в Скорочення здійснене в рамках загальних скорочень урядових витрат у відповідь на різке падіння цін на нафту у 2015р. Однак, з метою забезпечення гнучкості фінансування деяких проєктів і незапланованих витрат були передбачені резерви для підтримки бюджету на суму 183 млрд. ріалів (\$49 млрд.). Можливо, частину цих коштів можна буде витратити на військові потреби.

^а Saudi Ministry of Finance, Statements about the national budget for 2011-15: <<https://www.mof.gov.sa/english/downloadscenter/pages/budget.aspx>>.

^б Saudi Ministry of Finance, ‘Recent economic developments and highlights of fiscal years 1436/1437 (2015) & 1437/1438 (2016)’, Press release, 28 Dec. 2015; та ‘Saudi security spending rises \$5.3 billion in 2015: minister’, Reuters, 28 Dec. 2015.

^в До даних стосовно Саудівської Аравії у 2015р. СІПІРІ відносить додаткові витрати в Ємені, але не намагається оцінити інші елементи військових перевитрат, зокрема зарплати військовим.

на сході. Кенія, яка бере активну участь у конфлікті в Сомалі, у 2006-2015рр. збільшила військові витрати на 50%, у т.ч. на 22% – у 2015р.

Військові витрати Нігерії з 2014р. по 2015р. зменшилися на 2,5%, попри триваючі військові операції проти Боко Харам. Однак наприкінці 2015р. розслідування звинувачень у масштабному розкраданні коштів на військові закупівлі порушило питання про точність оприлюднених даних про військові витрати в Нігерії. У проміжному звіті комітету з розслідування звинувачення в шахрайстві зазначено, що виявлені позабюджетні “втручання” на суму мінімум 644 млрд. найр (\$3,4-5,1 млрд.) за період 2007-2015рр. і ще на \$2,2 млрд. в іноземній валюті³². Середньорічні військові витрати цими роками склали \$2,4 млрд. Якщо повідомлені дані є вірними, то фактичні військові витрати Нігерії мали бути на 28% більшими, ніж повідомлялось у державних звітах. Хоча головні джерела позабюджетного фінансування залишаються значною мірою невідомими, в одному випадку таке джерело було розкрито. Колишній Міністр фінансів Нігерії Н.Оконджо-Івеала (*Ngozi Okonjo-Iweala*) заявив, що в січні 2015р. Міністерство фінансів переказало \$322 млн. нігерійському раднику з національної безпеки для військових закупівель.

³² Office of the President of Nigeria, ‘President Buhari receives interim report of investigative committee on arms procurement, orders arrest of indicted persons’, 17 Nov. 2015.

Фінансування здійснене за рахунок коштів, вкрадених і переведених на рахунки в іноземних банках Президентом С.Абача (*Sani Abacha*) під час його президентства у 1993-1998рр., і повернуті до Нігерії в січні 2015р.³³

Близький Схід

СППІ не публікує оцінку за 2015р. стосовно Близького Сходу через брак даних від кількох країн, а саме Ємену, Кувейту, Катару та ОАЕ. Підсумкові регіональні дані, складені СППІ, часто містять оцінки, якщо даних від певних країн немає. Однак, враховуючи велику кількість країн, від яких немає інформації, величину їх часток у загальних регіональних витратах і мінливу ситуацію в регіоні, цей підхід зумовлює дуже непевні дані стосовно Близького Сходу у 2015р. Військові витрати країн, від яких є дані, зросли у 2015р. на 4,1% (деталі військових витрат Саудівської Аравії див. у врізці 13.3).

Іран є однією з держав Близького Сходу, стосовно якої є дані за 2006-2015рр.³⁴ Офіційні військові витрати Ірану за цей період зменшилися на 30%. Зменшення припадає переважно на 2012-2013рр., тобто після запровадження ЄС у січні 2012р. ряду економічних і фінансових санкцій. У 2015р. ці санкції, а також аналогічні санкції, накладені раніше США у зв'язку з Іранською ядерною програмою, були скасовані, що дало підстави для сподівань на значне піднесення іранської економіки та, можливо, збільшення військових витрат³⁵. У Шостому плані розвитку Ірану, анонсованому в червні 2015р., зазначено, що 5% державного бюджету буде спрямовано на оборону³⁶. В бюджеті на 2016р. на оборону виділено 4% державного бюджету, проти 3,7% в бюджеті на 2015р.³⁷

Країни з найвищими військовими витратами у 2015р.

До списку 15 країн з найвищими військовими витратами у світі у 2015р. належать ті ж самі країни, що й у 2014р., але з деякими змінами в рейтингах (таблиця 13.3)³⁸. Багато з цих змін пов'язані зі зміною валютних курсів. Так, різке падіння російського рубля з 38,4 руб. за долар США у 2014р. до 60,9 у 2015р. перемістило Росію на четверту позицію, попри суттєве збільшення її військових витрат у реальних цінах. Водночас Саудівська Аравія, яка має фіксований валютний курс, перемістилася на третю позицію. Так само різке падіння вартості євро частково пояснює те, що Велика Британія

³³ Hamisu, M., 'Okonjo-Iweala: I paid Dasuki \$322m from Abacha fund', *Daily Trust*, 11 Dec. 2015.

³⁴ У Базі даних СППІ про військові витрати, що охоплюють період 1988-2015рр., дані стосовно Ірану є за всі ці роки.

³⁵ Див. розділ 3 цього видання.

³⁶ Qaidaari, A., 'More planes, more missiles, more warships: Iran increases its military budget by a third', *Al-Monitor*, 13 July 2015.

³⁷ Management and Planning Organization of Iran (MPO), [Country Budget for the Year 1395 (2016-17)] (MPO: 2015) (in Farsi).

³⁸ У *Щорічнику СППІ 2015* Туреччина була показана на 15 місці за 2014р. Однак, з урахуванням оновлених даних 15 місце у 2014 і 2015рр. посів Ізраїль.

Таблиця 13.3. 15 країн з найбільшим рівнем військових витрат у 2015р.

Дані про витрати наведені в дол. США в поточних цінах і за поточними обмінними курсами. Місця країн відповідають обсягу військових витрат, розрахованому з використанням ринкових валютних курсів (РВК). Суми складових можуть не збігатися з підсумковими показниками через округлення.

Місце			Витрати у 2015р. (\$ млрд., РВК)	Зміни, 2006-2015рр. (%)	Частка ВВП (%) ^b		Світова частка у 2015р. (%)	Витрати у 2015р. (\$ млрд., ПКС) ^c
2015	2014 ^a	Країна			2015р.	2006р.		
1	1	США	596	-3,9	3,3	3,8	36	596
2	2	Китай	[215]	132	[1,9]	[2,0]	[13]	[377]
3	4	Саудівська Аравія	87,2	97	13,7	7,8	5,2	232
4	3	Росія	66,4	91	[5,4]	[3,5]	[4,0]	188
5	6	Велика Британія	55,5	-7,2	2,0	2,2	3,3	52,0
Разом Top 5			1 020	61	..
6	7	Індія	51,3	43	2,3	2,5	3,1	187
7	5	Франція	50,9	-5,9	2,1	2,3	3,0	55,7
8	9	Японія	40,9	-0,5	1,0	1,0	2,4	48,0
9	8	Німеччина	39,4	2,8	1,2	1,3	2,4	45,0
10	10	Південна Корея	36,4	37	2,6	2,5	2,2	48,8
Разом Top 10			1 239	74	..
11	11	Бразилія	24,6	38	1,4	1,5	1,5	44,9
12	12	Італія	23,8	-30	1,3	1,7	1,4	28,6
13	13	Австралія	23,6	32	1,9	1,8	1,4	21,8
14	14	ОАЕ ^c	[22,8]	136	[5,7]	[3,2]	[1,4]	[43,1]
15	15	Ізраїль	16,1	2,6	5,4	7,5	1,0	15,3
Разом Top 15			1 350	81	..
Усього у світі			1 676	19	2,3	2,3	100	..

[] – оціночні дані; .. – немає даних; РВК – ринковий валютний курс; ПКС – паритет купівельної спроможності; ОАЕ – Об'єднані Арабські Емірати.

^a Рейтинг 2014р. ґрунтується на оновлених даних про військові витрати за 2014р. у поточному виданні Баз даних СІПІ про військові витрати. Таким чином, він може відрізнитися від рейтингу 2014р., наведеного у *Щорічнику СІПІ 2015* та інших публікаціях СІПІ у 2015р.

^b Дані про військові витрати як частку ВВП ґрунтуються на оцінці ВВП за 2014р. у базі даних Світового економічного огляду Міжнародного валютного фонду за жовтень 2015р.

^c Дані про військові витрати за валютними курсами, розрахованими з урахуванням ПКС, оцінені на підставі прогнозу конвертаційних курсів за ПКС для кожної країни, взятих з бази даних Світового економічного огляду МВФ за жовтень 2015р.

^e Дані стосовно ОАЕ – за 2014р., оскільки даних за 2015р. немає. Зміна у відсотках – з 2006р. по 2014р.

Джерело: База даних СІПІ про військові витрати, International Monetary Fund, World Economic Outlook Database, Oct. 2015, <<https://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2015/02/weodata/index.aspx>>.

випередила Францію і вийшла на п'яте місце, а Японія – Німеччину, та опинилася на восьмому місці. Третє місце Саудівської Аравії серед країн з найбільшими військовими витратами – вище від трьох постійних членів РБ ООН – безумовно заслуговує на увагу. Ще у 2008р. Саудівська Аравія була лише дев'ятою. Швидке зростання її військових витрат позначилося на її готовності безпосередньо використати військову силу в Ємені та Сирії³⁹.

Як і попередніми роками, у переліку 15 країн з найбільшими витратами можна виокремити кілька груп країн, з точки зору тенденцій військових витрат з 2006р. Китай, Росія, Саудівська Аравія та ОАЕ належать до групи з дуже великим зростанням у 2006-2015рр. Такі країни, як Австралія, Бразилія, Індія і Південна Корея, належать до групи з більш помірним зростанням. Інші західні країни складають групу, де у 2006-2015рр. військові витрати залишалися стабільними або тією чи іншою мірою демонстрували скорочення. До цих країн належать Велика Британія Ізраїль, Італія, Німеччина, США, Франція та Японія.

³⁹ Див. підрозділ II розділу 4 та підрозділ II розділу 15 цього видання.

II. Військові витрати США

ОДЕ ФЛЬОРА

У 2015р. США зберігали перше місце у світі за військовими витратами (\$596 млрд.), які становлять 36% загальносвітових. У 2015р. вони зменшилися на 2,4%, порівняно з 2014р., – зменшення спостерігалось п'ятий рік поспіль, але річне падіння було одним з найменших з 2010р. (рік найвищих витрат США, зафіксованих СІПРІ). Середні темпи падіння з 2010р. по 2014р. становили 5,3%. Якщо дивитися на 10-річну тенденцію, то витрати у 2015р. були на 3,9% (або на \$24,2 млрд. в постійних цінах 2014р.) нижчими, ніж у 2006р.

Загальні військові витрати США охоплюють асигнування (фактичні витрати): (а) “базового бюджету”, тобто витрати, пов'язані з поточною діяльністю Міністерства оборони (МО); (б) видатки Міністерства енергетики на американський ядерний арсенал; (в) витрати на військові цілі інших міністерств; (г) витрати на закордонні операції в надзвичайних ситуаціях (*Overseas Contingency Operations, OCO*), з яких фінансуються бойові операції та інші військові дії США по всьому світу; (д) витрати Держдепартаменту на іноземну військову допомогу¹.

Головні чинники, які визначали військові витрати США у 2014р. і 2015р., не змінилися, попри зростаюче занепокоєння міжнародною безпекою, стабільністю та попри покращення американської економіки. Так, військові витрати США загалом прогнозовано скорочувалися, оскільки Закон про контроль над бюджетом (*Budget Control Act, BCA*) 2011р., який накладає юридичні обмеження на урядові витрати, залишався чинним у 2015р.² Для скасування обмежень на витрати, запроваджені *BCA*, потрібна всеохопна домовленість про шляхи зменшення платіжного дефіциту США. Станом на початок 2016р., ще не було ознак будь-якого політичного консенсусу з цього питання³. Однак відчуття підвищення мінливості безпекового середовища разом з уявленнями про виклики американській гегемонії та інтересам у різних частинах світу спонукали до схвалення у грудні 2013р. ситуативного короткотермінового заходу, покликаного обійти обмеження витрат упродовж дворічного періоду. Це частково пом'якшило вплив *BCA* на військові витрати США, дозволивши витратити у 2015р. приблизно на \$9,2 млрд. більше, ніж було б дозволено *BCA*⁴. На початку 2016р. в умовах підготовки

¹ Загальні витрати на іноземну військову допомогу у 2015р. склали \$6,56 млрд., або близько 1% всіх витрат. Див.: US Department of State, *Congressional Budget Justification: Department of State, Foreign Operations and Related Programs, Fiscal Year 2016* (US Department of State: Washington, DC, 2 Feb. 2015).

² Шьон Е., Перло-Фрімен С. Військові витрати США та бюджетна криза 2011р. – *Щорічник СІПРІ 2012*, підрозділ III розділу 4.

³ Harrison, T., ‘The 2016 defence budget: it’s all about the budget caps’, *Forbes*, 30 Jan. 2015.

⁴ US House of Representatives, ‘Summary of the Bipartisan Budget Act of 2013’, 10 Dec. 2013.

до президентських виборів у листопаді, питання змін до *BCA*, схоже, відійшло на другий план⁵.

Стабілізація військових витрат США у 2016р.

Уповільнення темпів скорочення військових витрат США, що спостерігалось у 2015р. – 2,4%, проти 6,2% у 2014р. – сталося переважно завдяки ухваленню у 2013р. Міжпартійного закону про бюджет (*Bipartisan Budget Act, BBA*), відомого також як Закон Раяна-Мюррея (*Ryan-Murray Act*)⁶. Цей Закон тимчасово дозволив бюджетні витрати понад обмеження, запроваджені *BCA* у 2011р., без застосування секвестру – механізму скорочення всіх урядових витрат, якщо бюджет перевищує рівні фінансування, визначені *BCA*⁷. Однак з метою дотримання загальної суми скорочення витрат, передбаченої *BCA* на 10 років, *BBA 2013* розширив також часові рамки *BCA* на два роки – до 2023р.⁸

Складний процес підготовки до ухвалення оборонного бюджету США на 2016р. відбувався так само, як і у 2013р. (деталі бюджету див. у таблиці 13.4). Президент Б.Обама подав бюджетну пропозицію МО на 2016 фінансовий рік (ф.р.) до Конгресу США 2 лютого 2015р.⁹ У запиті він закликав збільшити базовий бюджет МО – найбільшу частину фінансування МО, що забезпечує його регулярну діяльність, – і скоротити ресурси, що виділяються у спеціальному бюджетному фонді воєнного часу для проведення *OCO*¹⁰. Конгрес США висунув контрпропозицію, згідно з якою суттєво збільшувалися витрати на *OCO*, проти чого виступав Президент Обама, вважаючи, що їх значне збільшення є “трюком” для уникнення бюджетних обмежень *BCA*¹¹. Ресурси спеціального бюджетного фонду воєнного часу не враховуються в бюджетних обмеженнях *BCA*¹². З набуттям чинності *BCA* фінансування *OCO* розглядалося багатьма як зручний спосіб обійти їх і доповнити базовий бюджет МО. Така розбіжність між виконавчою і законодавчою гілками влади стосовно оборонного бюджету привела до переговорів, що завершилися ухваленням нової дворічної угоди – *BBA 2015*¹³.

⁵ За даними аналізу *Ballotpedia*, жоден з провідних кандидатів від республіканців чи демократів на торкався спеціально Закону про контроль над бюджетом; див.: <<https://ballotpedia.org/>>.

⁶ Міжпартійний закон про бюджет 2013р. (*US Public Law no.113-167*) ухвалений 26 грудня 2013р.

⁷ Після набуття чинності Законом про контроль над бюджетом секвестр застосовувався лише один раз – у 2013р.

⁸ Фльора О. Військові витрати США. – *Щорічник СІПРІ 2015*, підрозділ II розділу 9.

⁹ US Department of Defense, Office of the Under Secretary of Defence (Comptroller), Fiscal Year 2017 Budget Request, Budget Briefing, 9 Feb. 2016.

¹⁰ Для опису бюджетного процесу Уряд США використовує ф.р., що триває з 1 жовтня по 30 вересня. Бюджетний період 2017ф.р. починається 1 жовтня 2016р.

¹¹ White House, Office of the Press Secretary, ‘Remarks by the president at veto signing of National Defense Authorization Act’, Press release, 22 Oct. 2015; Herszenhorn, D.M., ‘Congress strikes a budget deal with president’, *New York Times*, 26 Oct. 2015.

¹² Фльора (посилання 8).

¹³ Міжпартійний закон про бюджет 2015р. (*US Public Law no.114-174*) ухвалений 2 листопада 2015р.

Таблиця 13.4. Асигнування на МО США та “національну оборону” у 2001, 2006, 2010, 2012 і 2014-2016ф.рр.

Якщо не зазначене інше, дані наведені в \$ млрд. у поточних цінах. Вказані фінансові роки (починаються 1 жовтня попереднього року).

	2001	2006	2010	2012	2014	2015	2016 ^a
МО, збройні сили	290,2	499,3	666,7	650,9	577,9	562,5	576,3
особовий склад	74,0	127,5	155,7	152,3	148,9	145,2	147,8
експлуатація і ТО	112,0	203,8	276,0	282,3	244,5	247,2	248,2
закупівлі	55,0	89,8	133,6	124,7	107,5	101,3	103,6
НДРВО	40,5	68,6	77,0	70,4	64,9	64,1	65,2
інші військові витрати МО	8,8	9,6	24,4	21,2	12,1	4,6	11,5
Атомна енергетика, оборона	12,9	17,5	19,3	19,2	17,4	18,7	19,2
Інші оборонні витрати	1,6	5,1	7,5	7,8	8,1	8,4	8,9
Всього на “Національну оборону”	304,7	521,8	693,5	677,9	603,5	589,6	604,5
у постійних цінах (2009 ф.р.)	406,6	558,1	681,0	636,7	554,1	533,9	538,8
як частка (%) ВВП	2,9	3,8	4,7	4,2	3,5	3,3	3,3
як частка (%) загальної суми урядових витрат	16,4	19,7	20,1	19,2	17,2	16,0	15,3

ТО – технічне обслуговування; НДРВО – наукові дослідження, розробки, випробування та оцінки (*Research, development, testing and evaluation, RDT&E*).

^a Дані за 2016ф.р. є оціночними.

Джерело: US Office of Management and Budget, *Historical Tables: Budget of the U.S. Government, Fiscal Year 2017* (US Government Printing Office: Washington, DC, 2016), <<https://www.whitehouse.gov/omb/budget/Historicals>>.

BBA 2015 збільшує рівні дискреційного фінансування – тобто ресурси, виділені міністерству чи відомству в річному бюджеті. Витрати МО підпадають під дискреційне фінансування¹⁴. Ухвалення *BBA 2015* не лише збільшує фінансування, але й збільшує фінансову стабільність для міністерств і відомств у 2016-2017рр., усуваючи можливість короткотермінової “резолуції про пролонгацію” – тимчасового подовження бюджетних обмежень попереднього року, що відбувається, коли законодавча та виконавча гілки влади не можуть у передбачені терміни узгодити бюджет поточного року¹⁵. Як і у випадку з Міжпартійною угодою 2013р., у 2015р. термін дії *BCA* також подовжили на два роки (до 2025р.) з метою дотримання всіх передбачених скорочень.

¹⁴ “Обов’язкові витрати” охоплюють такі статті, як соціальне та пенсійне забезпечення, передбачені законодавством окремо від щорічного бюджетного процесу. “Дискреційні витрати” визначаються в щорічних законах про асигнування, ухвалених Конгресом після розгляду бюджетного запиту Президента. Оскільки МО отримує близько половини всіх дискреційних витрат на оборону, це питання тісно пов’язане з виділенням бюджетних ресурсів і витратами МО. Див.: US Ofce of Management and Budget, *Historical Tables: Budget of the U.S. Government, Fiscal Year 2017* (US Government Printing Ofce: Washington, DC, 2016), table 5.5.

¹⁵ Gould, J., ‘US budget deal provides industry, military stability’, *Defense News*, 31 Oct. 2015.

Враховуючи, що в січні 2017р. до Білого дому прийде новий Президент, *BBA 2015* покладає на наступні Адміністрацію і Конгрес делікатне питання внесення змін до Закону про контроль над бюджетом¹⁶.

*На порозі зростання? “Третя стратегія компенсації” і збільшення витрат на закупівлі, дослідження та розробки*¹⁷

Покращення американської економіки разом з нестабільністю міжнародної безпеки і зростанням напруженості та кількості конфліктів посилили тиск усередині країни в напрямі збільшення військових витрат США¹⁸.

Завдяки *BBA 2015* США наразі, схоже, мають намір подолати тенденцію скорочення військових витрат, започатковану у 2011р. Бюджетний запит МО на 2017ф.р., поданий Конгресу 9 лютого 2016р., становив \$582,7 млрд., у т.ч. \$523,9 млрд. на базовий бюджет і \$58,8 млрд. на бюджет *OCO*. Це було незначним, порівняно з 2016р., збільшенням бюджету МО на \$2,4 млрд. з яких \$2,2 млрд. фінансувалися з базового бюджету і \$200 млн. – з бюджету *OCO*¹⁹.

У бюджетному запиті на 2017ф.р. пропонувалося збільшити деякі бюджетні статті і скоротити інші²⁰. Найбільше планувалося збільшити бюджет на наукові дослідження, розробки, випробування та оцінки (НДРВО, *Research, development, testing and evaluation, RDT&E*) – на \$2,8 млрд., або на 4%²¹, – спрямований на розробку нових систем озброєнь. Збільшення видатків на НДРВО спрямоване на розробку озброєнь нового покоління, які забезпечать довгострокову військово-технічну перевагу США (див. нижче)²². Хоча бюджет НДРВО за обсягами є меншим за бюджет закупівель, але деякі фінансовані в рамках цих робіт проекти зрештою перетворюються на великі програми, що фінансуватимуться з бюджету закупівель, обсяги яких, таким чином, імовірно, зростуть у наступні 10 років.

Бюджетний запит на 2017ф.р. зменшив закупівлі на \$6,8 млрд., скорочуючи замовлення таких сучасних видів основних озброєнь, як бойові літаки *F-35*, транспортні конвертоплани *V-22*, вертольоти *AH-64 Apache* і *UH-60 Blackhawk* і транспортні літаки *C-130J*. Статті закупівель, за якими

¹⁶ Herszenhorn (посилання 11).

¹⁷ Кількісні дані в цьому підрозділі стосуються бюджетних повноважень, запитаних Президентом і дозволених Конгресом у рішенні про оборонний бюджет. Бюджетні повноваження дають МО США дозвіл витратити кошти на визначені цілі в тому самому або в наступних фінансових роках. Зокрема, бюджетні повноваження стосовно витрат на закупівлю озброєнь часто охоплюють кілька років. Дані СІПРІ про військові витрати стосуються асигнувань на “Національну оборону”, тобто коштів, фактично витрачених на військові цілі в конкретному фінансовому році.

¹⁸ Докладніше про сприйняття загроз у США див.: US Joint Chiefs of Staff, *The National Military Strategy of the United States of America 2015: The United States Military Contribution to National Security* (US Joint Chiefs of Staff: June 2015). Докладніше про економічні показники див.: US Department of Commerce, Bureau of Economic Analysis, ‘US economic accounts’, [n.d.].

¹⁹ Фінансування *OCO* у 2017ф.р. мало зрости на \$200 млн. Див.: US Department of Defense (посилання 9); US Department of Defense, ‘Department of Defense releases fiscal year 2017 president’s budget proposal’, Press Release 046-16, 9 Feb. 2016.

²⁰ Обсяги бюджетного запиту на 2017ф.р. після розгляду Конгресом можуть змінитися, тому до наведених тут даних слід ставитися як до індикаторів пріоритетів Адміністрації США стосовно сфери діяльності МО.

²¹ US Department of Defense (посилання 9).

²² US Department of Defense (посилання 9).

фінансуються витрати на озброєння та військову техніку для Збройних сил США, – це та частина бюджету МО, що останніми роками найбільше постраждала від скорочень, запроваджених *ВСА*, – зменшення впродовж 2010-2015рр. на 24% в номінальних цінах, порівняно з 15%-м зменшенням загальних витрат. Це позначилося на зменшенні продажів головних американських виробників озброєнь, починаючи з 2011р.²³ Однак скорочення деяких закупівель пов'язане зі скасуванням окремих програм озброєнь через їх погані характеристики або складність і невідповідність експлуатаційним вимогам²⁴.

Деякі аспекти бюджетного запиту на 2017ф.р. привертають особливу увагу. В чотири рази збільшено запит на фінансування Ініціативи підтримки європейської безпеки (*European Reassurance Initiative*) – бюджетної статті *ОСО* з “протидії російській агресії” та підтримки союзників і партнерів у Європі²⁵. Бюджетний запит також передбачав виділення \$6,7 млрд. на зміцнення кіберзахисту та розробку “наступальних кіберспроможностей”²⁶. Отже, нинішня геополітична напруженість у Європі, а також можливість появи нових видів загроз і ризиків для національної безпеки безпосередньо впливають на певні рішення про виділення ресурсів.

Збільшення витрат на НДРВО, зокрема на дослідження та розробки, за рахунок витрат на наявні системи враховує один з головних пріоритетів нинішньої Адміністрації США: підвищити якість військових спроможностей, забезпечити та посилити американську військову перевагу, зокрема завдяки використанню технічного прогресу в цивільному секторі²⁷. Ключовим елементом тут є Ініціатива оборонних інновацій (*IOI, Defense Innovation Initiative*), яка є частиною ширшої стратегії модернізації, відомої як “Третя стратегія компенсації” (*Third Offset Strategy*), оголошеної у 2014р. тодішнім Міністром оборони Ч.Хейгелом (*Chuck Hagel*)²⁸. Поява цієї стратегії зумовлена зростаючою стурбованістю розробкою спроможностей, здатних обмежити свободу переміщень Збройних сил США, що вважається загрозою національним інтересам країни та її союзників²⁹. Ще одним стимулом

²³ SIPRI, ‘Total arms sales for the SIPRI Top 100, 2002-14’, 14 Dec. 2015.

²⁴ Harrison, T., *Analysis of the FY 2012 Defense Budget* (Center for Strategic and Budgetary Assessments: Washington, DC, July 2011).

²⁵ Бюджетний запит на Ініціативу підтримки європейської безпеки на 2017ф.р. становить \$3,4 млрд. – набагато більше, ніж у 2016р. (\$789 млн.). Див.: US Department of Defense (поширення 9).

²⁶ US Department of Defense (DOD), ‘Consolidated DOD FY 17 budget fact sheet’, [n.d.].

²⁷ US Department of Defense, US Secretary of Defense, Defense Innovation Initiative, Memorandum for Deputy Secretary of Defense et al., 15 Nov. 2014.

²⁸ “Третя стратегія компенсації” нагадує подібну стратегію часів холодної війни, що передбачала на випадок війни з Радянським Союзом протидію більш чисельним радянським військам за рахунок досконаліших та ефективніших озброєнь, у т.ч. ядерних. Назва цієї стратегії не пов'язана з практикою офсетних угод під час міжнародних поставок озброєнь. Див.: Dombrowski, P., *America's Third Offset Strategy: New Military Technologies and Implications for the Asia Pacific*, S.Rajaratnam School of International Studies (RSIS) Policy Report (RSIS: Singapore, June 2015).

²⁹ На воєнному жаргоні ці спроможності називають “закриття доступу/ізоляція району бойових дій”. Див.: Freir, N., ‘The emerging anti-access/area-denial challenge’, Center for Strategic and International Studies, 17 May 2012; та Fontaine, R. and Smith, J., ‘Anti-access/area denial isn't just for Asia anymore’, *Defense One*, 2 Apr. 2015.

започаткування цього проекту було відчуття послаблення технічної переваги американських озброєнь³⁰. Однією з важливих цілей IOI є стимулювання і прискорення впровадження оборонних інновацій завдяки покращенню взаємодії між приватними цивільними компаніями з Каліфорнійського технопарку (Кремнієвої долини) та американською оборонною промисловістю, особливо в таких галузях, як штучний інтелект, робототехніка та аддитивне виробництво, продукція яких має подвійний характер³¹.

Інтерес, виявлений МО до розвитку зв'язків з цивільними компаніями-лідерами технічного розвитку США не є новиною. Такі спроби робились у 1990-х роках, коли зросла важливість мережевих і комунікаційних технологій у різних сферах і в розвитку яких американські військові бачили шлях до вдосконалення й підвищення якості озброєнь та їх застосування шляхом покращення спроможностей з інформаційної насиченості процесів оцінки ситуації, підвищення характеристик точності та забезпечення координації дій на полі бою³². Нинішня Ініціатива враховує деякі уроки тих часів, але залишаються численні перешкоди. Що стосується питання штучного інтелекту та автономної зброї, то група провідних розробників штучного інтелекту разом з представниками ряду найбільших і технологічно просунутих виробників програмного забезпечення в липні 2015р. виступили з відкритим листом проти спроб “мілітаризувати” штучний інтелект, створюючи автономну зброю, що поклато початок важливим дебатам як серед розробників штучного інтелекту, так і серед політиків³³.

³⁰ US Department of Defense (посилання 27).

³¹ Mehta, A. and Clevenger, A., ‘DOD ties closer to Silicon Valley with FlexTech initiative’, *Defense News*, 29 Aug. 2015.

³² Galdi, T.W., *Revolution in Military Affairs? Competing Concepts, Organizational Responses, Outstanding Issues*, Congressional Research Service (CRS) Report for Congress 95-1170 F (US Congress, CRS: Washington, DC, 11 Dec. 1995).

³³ 28 липня 2015р. інститут *Future of Life* опублікував відкритий лист з пропозицією заборонити автономну зброю, підписаний провідними представниками інноваційних компаній, зокрема І.Маском (*Elon Musk*) (генеральним директором *SpaceX* і *Tesla Motors*) і С.Возняком (*Steven Wozniak*) (співзасновником *Apple Inc*), а також відомими вченими, зокрема С.Гокінгом (*Stephen Hawking*). Див.: *Future of Life Institute*, ‘Autonomous weapons: an open letter from AI and robotics researchers’, 28 July 2015.

III. Військові витрати Китаю

СЕМ ПЕРЛО-ФРИМЕН

СППРІ оцінює військові витрати Китаю у 2015р. у 1 337 млрд. юанів (\$215 млрд.), що на 7,4% більше, ніж у 2014р., і на 132% – ніж у 2006р. Їх частка у ВВП становить 1,9% і не міняється з 2010р.

Невизначеність у військових витратах Китаю та оцінках СППРІ

Хоча Китай щороку публікує дані про національний оборонний бюджет і повідомляє про фактичні витрати з бюджету попереднього року, але до військових витрат Китаю належать значні суми позабюджетних витрат з інших розділів державного бюджету. Дані про частину цих додаткових витрат доступні в офіційних джерелах, але про решту важливих витрат даних бракує, що вимагає вдаватися до оцінок і призводить до значної невизначеності.

Оцінки СППРІ військових витрат Китаю ґрунтуються на наявних даних і методології професора В.Шаогуана (*Wang Shaoguang*) оприлюдненій у 1999р. та оновленій з урахуванням наступних розробок¹. Масив даних СППРІ стосовно Китаю переглядався у виданні 2016р. Бази даних СППРІ про військові витрати². Оцінки додаткових витрат на наукові дослідження, розробки, випробування та оцінки (НДРВО, *Research, development, testing and evaluation, RDT&E*) військового характеру були переглянуті в бік зменшення, а оцінки витрат на імпорт озброєнь – у бік збільшення. Джерела оцінок СППРІ стосовно Китаю і дані за 2015р. наведені в таблиці 13.5.

Зміни оборонної політики Китаю у 2015р.

Китай у травні 2015р. опублікував Білу книгу з питань оборони, що видається раз на два роки, – цього разу під назвою “Військова стратегія Китаю”, який став першою публікацією Китаєм “стратегічного документу”³.

Зазначивши, що світова війна в осяжному майбутньому є малоімовірною, Біла книга песимістично змальовує геополітичну ситуацію, називаючи дії США, Японії і країн регіону Південнокитайського моря джерелом небезпеки. Але водночас Біла книга відзначає важливість військового співробітництва з різними країнами, у т.ч. зі США.

¹ Wang, S., ‘The military expenditure of China, 1989-98’, *SIPRI Yearbook 1999*.

² База даних СППРІ про військові витрати, <<http://www.sipri.org/databases/milex>>. Хоча видання 2016р. охоплює період 1988-2015рр., дані про Китай є лише з 1989р.

³ Chinese Ministry of National Defense (MND), *China’s Military Strategy*, White Paper, (State Council Information Office: Beijing, May 2015); Blasko, D.J., ‘The 2015 Chinese Defense White Paper on Strategy in perspective: maritime missions require a change in the PLA mindset’, *China Brief*, vol.15, no.12 (19 June 2015).

Серед іншого, Біла книга підтверджує важливість “цивільно-військової інтеграції”, що охоплює: (а) використання технічного прогресу в цивільному секторі для розвитку оборонної промисловості; (б) розширення участі приватного сектору у військових закупівлях; (в) розвиток спільної цивільно-військової інфраструктури; (г) передачу функцій із забезпечення збройних сил цивільним підприємцям.

Біла книга також офіційно підтвердила розширення військових амбіцій Китаю, що стало можливим завдяки збільшенню його військових витрат, додавши до головних завдань збройних сил “захист закордонних інтересів Китаю” і засвідчивши розширення масштабу дій ВМС Китаю з “оборони прибережних вод” до “захисту відкритих акваторій”. Як і в Білій книзі 2013р., підкреслюється “захист морських прав та інтересів Китаю”. Найцікавішим є те, що в Білій книзі заявлено: “Треба відмовитися від традиційної думки, що земля є важливішою за море, і приділити значну увагу використанню морів та океанів і захисту морських прав та інтересів,” – це стало найчіткішою заявою Китаю про перенесення уваги на оборону на морі. У 2015р. Китай продовжував проявляти амбіції і наполегливість у відстоюванні претензій на спірні острові, мілини та рифи в Південнокитайському морі, що можуть бути використані як військові бази і привід для обґрунтування суверенітету над водами навколо нових штучних островів, чого побоюються сусідні країни. Зокрема, Китай завершив будівництво насипної злітної смуги на рифі Фаєрі Кросс архіпелагу Спратлі⁴.

У вересні 2015р. Китай оголосив про планове скорочення чисельності Народнo-визвольної армії (НВАК, *People's Liberation Army, PLA*) з 2,3 млн. до 2 млн. осіб – це вже п'яте скорочення з початку військових реформ після завершення холодної війни⁵.

Корупція у збройних силах

У 2015р. Глава КНР Сі Цзіньпін вдався до наступу на корупцію у військовому відомстві через зростаючі побоювання, що поширена у НВАК корупція загрожує не лише ефективності військових витрат, але й боєздатності армії. У серпні 2015р. у редакційній статті в офіційній газеті НВАК зазначалося: “Історія неодноразово доводила, що неподолана корупція загрожує поразкою ще до війни”⁶. Корупція у НВАК вважається особливо розповсюдженою в Головному управлінні тилу, що займається закупівлями, і в Політичному управлінні, відповідальному за призначення і просування по службі⁷. Однак

⁴ Hardy, J. and O'Connor, S., ‘China completes runway on Fiery Cross reef’, *Jane's Defence Weekly*, 22 Sep. 2015.

⁵ Wong, E., Perlez, J. and Buckley, C., ‘China announces cuts of 300,000 troops at military parade showing its might’, *New York Times*, 2 Sep. 2015.

⁶ ‘Military corruption: rank and vile’, *The Economist*, 14 Feb. 2015; ‘Chinese military paper warns a corrupt army does not win wars’, Reuters, 2 Aug. 2015.

⁷ ‘Military corruption: rank and vile’ (посилання 6).

Таблиця 13.5. Складові оцінки СППРІ військових витрат Китаю
Суми складових можуть не збігатися з підсумковими показниками через округлення

Складова	Рівень у 2015р. (млрд. юанів)	Джерело даних/ база для оцінок
Національний оборонний бюджет, центральний Уряд	887	Публікується щороку у звіті для ВЗНП. Фактичні витрати попередніх років опубліковані в Статистичному щорічнику Китаю
Національний оборонний бюджет, місцеві органи влади	23	Фактичні витрати попередніх років опубліковані в Статистичному щорічнику Китаю. Дані за 2015р. є оцінкою на підставі змін у бюджеті центрального Уряду
Народна збройна міліція	156	Фактичні витрати попередніх років взяті з Урядового фінансового щорічника. Дані до 2015р. є оцінкою на підставі інформації про частку бюджету на громадську безпеку, оголошену на ВЗНП
Додаткові витрати на військові НДРВО	135	Оцінки зроблені на підставі видатків загального бюджету центрального Уряду на науку та техніку, а також частки цього бюджету, виділеної цивільним відомствам, дані про витрати яких опубліковані. Вважається, що 90% витрат на науку та техніку, дані про які є закритими, призначаються військовим
Виплати демобілізованим	70	Дані до 2012р. публікувалися в Щорічнику Міністерства цивільної адміністрації. Оцінки за 2013-2015рр. зроблені на підставі зростання оборонного бюджету країни
Додаткові витрати на військове будівництво	57	Оцінки до 2006р. зроблені з урахуванням 4% частки бюджету на капітальне будівництво (вже не публікується). Оцінки з 2007р. зроблені з урахуванням темпів зростання цієї статті впродовж трьох попередніх років
Імпорт озброєнь	10	Оцінюється на підставі наявних даних про вартість експорту російських озброєнь до Китаю, а також оцінок на підставі темпів зміни вартісного тренд-індикатора СППРІ для китайського імпорту озброєнь
Надходження НВАК від комерційної діяльності	1	Номінальна залишкова вартість. Комерційна діяльність НВАК офіційно заборонена у 1999р. і, як вважається, з того часу значно скоротилася
Усього	1 338	

ВЗНП – Всекитайські збори народних представників (*National People's Congress, NPC*).

Примітка: докладніше методика розрахунку вартісного тренд-індикатора СППРІ див. вірзку 15.1 у підрозділі I розділу 15 цього видання.

проведена в липні 2015р. бюджетна інспекція виявила ознаки корупції в усіх управліннях⁸.

У жовтні 2014р. та липні 2015р. у рамках антикорупційної кампанії у збройних силах сталися дві суттєві події: виключення з Комуністичної партії Китаю за корупцію двох колишніх співголів Центральної військової комісії – органу, що керує НВАК: генералів Сю Цхайхоу (*Xu Caihou*) та Гуо Босюна (*Guo Boxiong*). Генерал Гуо Босюн має постати перед судом, а Сю Цхайхоу помер у березні 2015р. На додачу до цих двох високопосадовців, у березні 2015р. оприлюднили список з 14 генералів, які перебувають під слідством за корупцію⁹.

НВАК також запровадила нові процедури і правила боротьби з корупцією, а саме: (а) жорсткіший контроль над призначеннями і просуванням по службі; (б) жорсткіші обмеження на житло та автомобілі, що утримуються за рахунок збройних сил; (в) більша свобода участі компаній приватного сектору у більшості військових контрактів; (г) усунення лазівок в інструкціях, пов'язаних з витратами на розваги, поправками до бюджету, розкраданням коштів і нерегулярною виплатою грошового утримання¹⁰.

Зростаюче розуміння в Китаї руйнівних наслідків корупції для обороноздатності віддзеркалює події в таких вражених конфліктами країнах, як Ірак, Нігерія та Україна, де корупція спричиняє серйозні негаразди у збройних силах. Тому китайська влада занепокоєна негативним впливом корупції на модернізацію армії, яка з 1979р. не перевірялася в бойових умовах¹¹.

⁸ Grevatt, J., 'Chinese budget inspection finds "irregularities" in all areas of military spending', IHS Jane's 360, 3 July 2015.

⁹ 'Military corruption: rank and vile' (посилання 6); Tiezzi, S., 'With latest ouster, China steps up fight against military corruption', *The Diplomat*, 31 July 2015.

¹⁰ 'Military corruption: rank and vile' (посилання 6); Grevatt, J., 'China's PLA introduces spending regulations', IHS Jane's 360, 7 July 2015.

¹¹ Див., наприклад: Wrong, M., 'Why are Africa's militaries so disappointingly bad?', *Foreign Policy*, 6 June 2014; Lapko, A., 'Ukraine's own worst enemy', *New York Times*, 7 Oct. 2014; Kirkpatrick, D., 'Graft hobbles Iraq's military in fighting ISIS', *New York Times*, 23 Nov. 2014.

IV. Військові та соціальні витрати*

СЕМ ПЕРЛО-ФРИМЕН

Альтернативна вартість (“альтернативна оцінка”) високого рівня світових військових витрат часто є джерелом розбіжностей¹. Часто суми, витрачені на військові потреби, порівнюють із сумами, що знадобилися б для розв’язання таких глобальних проблем, як голод, профілактика захворювань, безграмотність, зміна клімату.

Упродовж понад 20 років (1974-1996рр.) американська економістка *P.L. Sivard (Ruth Leger Sivard)* (1915-2015рр.) готувала щорічне видання Світові військові та соціальні витрати (*World Military and Social Expenditures*), де наведена докладна інформація про світові військові справи, включно з даними про військові витрати, поставки озброєнь і ядерну зброю, дані про бідність у світі та пов’язані з нею соціальні питання та їх аналіз, а також порівнюються виділені ресурси. Ця публікація дуже цінується в наукових колах і громадянському суспільстві.

У короткому підрозділі неможливо відтворити великий обсяг матеріалу, що потрапляв до кожного видання *World Military and Social Expenditures*. Натомість ми зосередимося на двох ключових питаннях: тенденціях світових витрат на збройні сили, охорону здоров’я та освіти з 1995р.; аналізі вартості досягнення офіційно схвалених ООН у 2015р. Цілей сталого розвитку порівнянні зі світовими військовими витратами.

Тенденції витрат на збройні сили, охорону здоров’я та освіти у 1995-2015рр.

У бюджетних рішеннях урядів завжди спостерігається змагання в різних сферах витрат за обмежені ресурси. Іноді зростання економіки, розширення податкової бази та (або) нові надходження від природних ресурсів можуть дозволити збільшення витрат у всіх сферах, але компроміси між різними напрямками витрат залишаються. Оборона – це часто велика стаття витрат і, відповідно, важливий споживач ресурсів, які за обсягами конкурують з витратами, що спрямовуються на задоволення базових людських потреб.

Охорона здоров’я та освіта є одними з найважливіших і часто найбільших статей соціальних витрат. Про них також є найповніші міжнародні дані. У західних країнах охорона здоров’я та освіта є найбільшими статтями урядового бюджету після витрат на соціальне забезпечення (пенсії, пільги та інші трансферні видатки). Оборона також у багатьох випадках є однією з найбільших статей бюджету. Досить повні дані про державні витрати на охорону здоров’я як частки ВВП з 1995р. по 2013р. надає Всесвітня

¹ В економічній теорії “альтернативна оцінка” будь-якого рішення визначається як вартість найкращого варіанту, якому передувало таке рішення. У випадку того чи іншого рішення про витрати альтернативна оцінка – це те, що можна було б отримати за найкращого альтернативного використання коштів.

* Цей підрозділ присвячено пам’яті Рут Ледер Сівард.

організація охорони здоров'я (*World Health Organization, WHO*), а аналогічні дані про витрати на освіту до 2014р. – Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки й культури (ЮНЕСКО, *UN Educational, Scientific and Cultural Organization, UNESCO*), хоч і не настільки ж повні (врізка 13.4)². У кожному випадку дані стосуються загальних урядових витрат, тобто витрат усіх рівнів урядування, включно з центральним, регіональним, муніципальним тощо.

У цьому підрозділі розглядаються тенденції з 1995р. витрат на збройні сили, охорону здоров'я та освіту як частки ВВП, аби показати, як змінилася відносна пріоритетність цих сфер за останні 20 років.

Тенденції військових витрат як частки ВВП з 1995р.

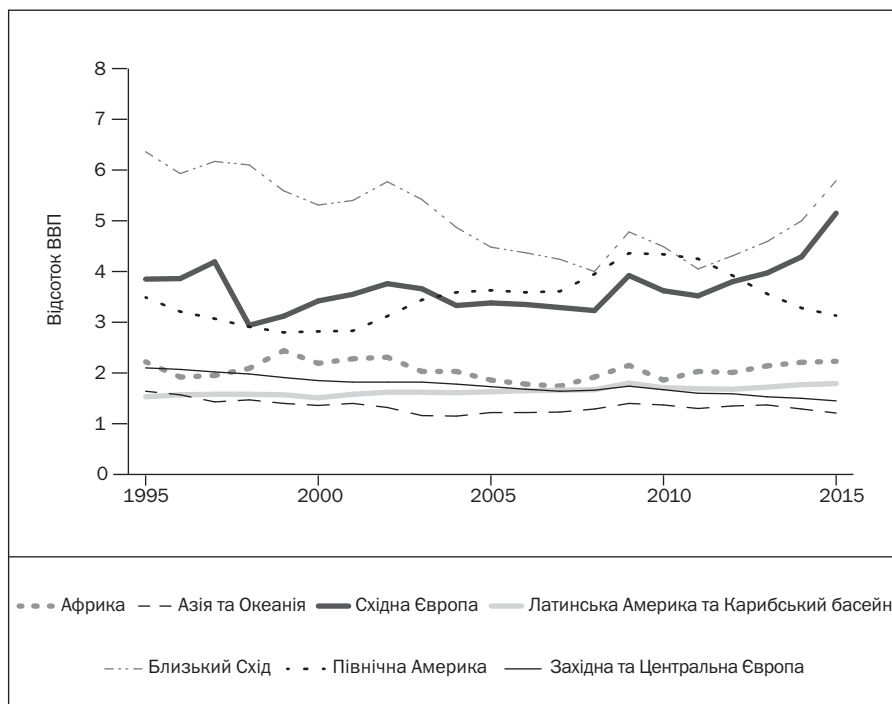
На діаграмах 13.3 та 13.4 показана частка ВВП, що спрямовується на військові витрати (військовий тягар), за регіонами і групами країн за рівнем доходів з 1995р. по 2015р. Хоча дані стосовно Африки після 2006р. є дуже непевними, але загальні тенденції військового тягаря можуть вважатися досить точними. Дані про країни з нижчим рівнем доходу є менш певними та важче піддаються тлумаченню³.

Наявні дані показують, що світовий військовий тягар з 1995р. мало змінився й загалом був стабільним упродовж усіх років – близько 2,3%. На регіональному рівні спостерігаються специфічні тенденції: стабільне зменшення військового тягаря в Західній і Центральній Європі; значне збільшення з наступним суттєвим падінням у Північній Америці; дуже швидке зростання останніми роками у Східній Європі та на Близькому Сході. За рівнями доходу явне зменшення спостерігається у групі країн з доходами нижче за середні, а швидке зростання останніми роками – серед країн з високими доходами, що не належать до Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР, *Economic Co-operation and Development, OECD*), включно з Росією та арабськими країнами Перської затоки.

Ці дані в агрегованому вигляді не свідчать про певну загальносвітову тенденцію, яка, проте, може значною мірою залежати від окремих великих країн. Чіткіша довгострокова тенденція вимальовується завдяки аналізу даних стосовно окремих країн. Порівняння середнього рівня військового тягаря кожної країни у 1995-1997рр. та у 2013-2015рр. показує, що переважна більшість країн, стосовно яких є дані, зменшили військовий тягар за останній період: 107 країн зменшили та 31 – збільшили. У 26 з них військовий тягар збільшився не менш ніж на 0,2% ВВП, тоді як у 89 – він зменшився

² Обидва масиви даних отримані з видання Показники світового розвитку Світового банку (*World Bank World Development Indicators*), <<http://data.worldbank.org>>.

³ Невизначеність для Африки пов'язана з браком даних стосовно двох важливих країн: Еритреї і Судану. Використання даних стосовно групи країн з низьким рівнем доходу є проблематичним через те, що з 2003р. немає даних про Еритрею, а також той факт, що Південний Судан – країна цієї групи з найвищими наразі військовими витратами – отримав незалежний статус лише у 2011р. Дані про військові витрати Південного Судану внесені до бази даних як урядові витрати з 2008р., коли з'явилися дані про ВВП і військові витрати. Через це у 2008р. група країн з низьким рівнем доходу показала суттєве зростання.

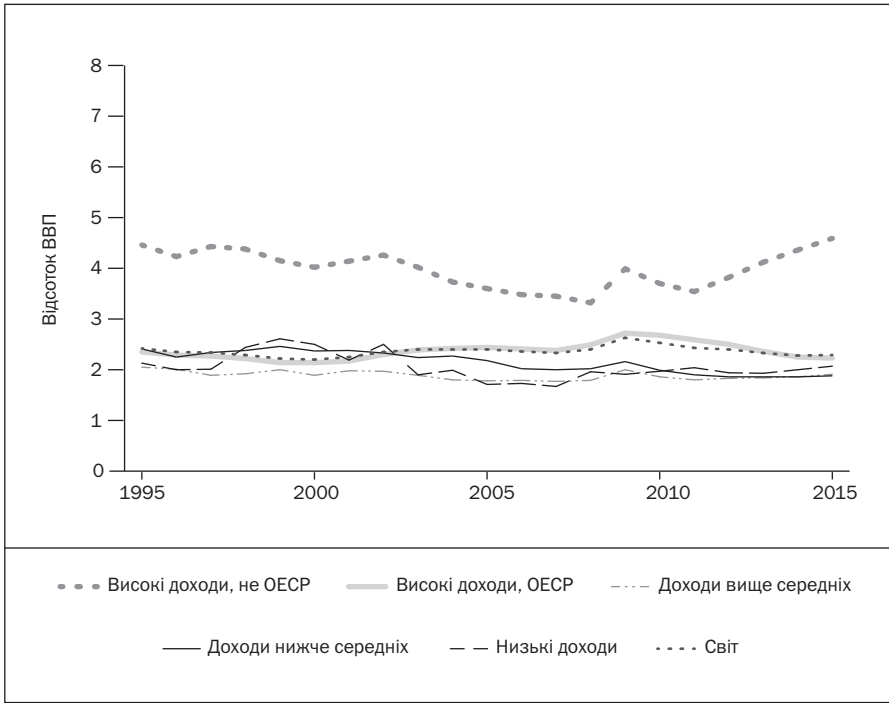
Діаграма 13.3. Військові витрати як частка ВВП за регіонами в 1995-2015рр.

не менш ніж на 0,2%. Середні військові витрати за цей період знизилися з 1,9% до 1,5% ВВП. При цьому непокоїть те, що ряд країн Африки (15 із 40) за цей час збільшили військовий тягар. Ця пропорція є вищою за будь-який інший великий регіон. На субрегіональному рівні військовий тягар збільшили чотири із семи східноєвропейських країн.

Тенденції витрат на охорону здоров'я та освіту як частки ВВП у 1995-2013рр.

На діаграмах 13.5 і 13.6 показані урядові витрати на охорону здоров'я як частки ВВП з 1995р. по 2013р. за регіонами та групами країн за рівнями доходу. На регіональному рівні виділяються Африка та регіон Латинської Америки та Карибського басейну, де витрати на охорону здоров'я в цей період стабільно зростали⁴. Серед інших регіонів, що розвиваються, спостерігалися наступні тенденції: помірне зростання на Близькому Сході, фактично без змін – в Азії та Океанії, загальне зростання в Південно-Східній Азії. Значно зменшилися витрати на охорону здоров'я у Східній Європі. Схоже, 2009р. був поворотним, після чого наслідки світової економічної кризи призвели до падіння їх частки чи уповільнення зростання в більшості регіонів. У групах країн з рівнями доходу нижчими й вищими за середній

⁴ Визначення регіонів Світовим банком для їх порівняння за витратами на охорону здоров'я не збігається з визначенням регіонів у Щорічнику СІПРІ.

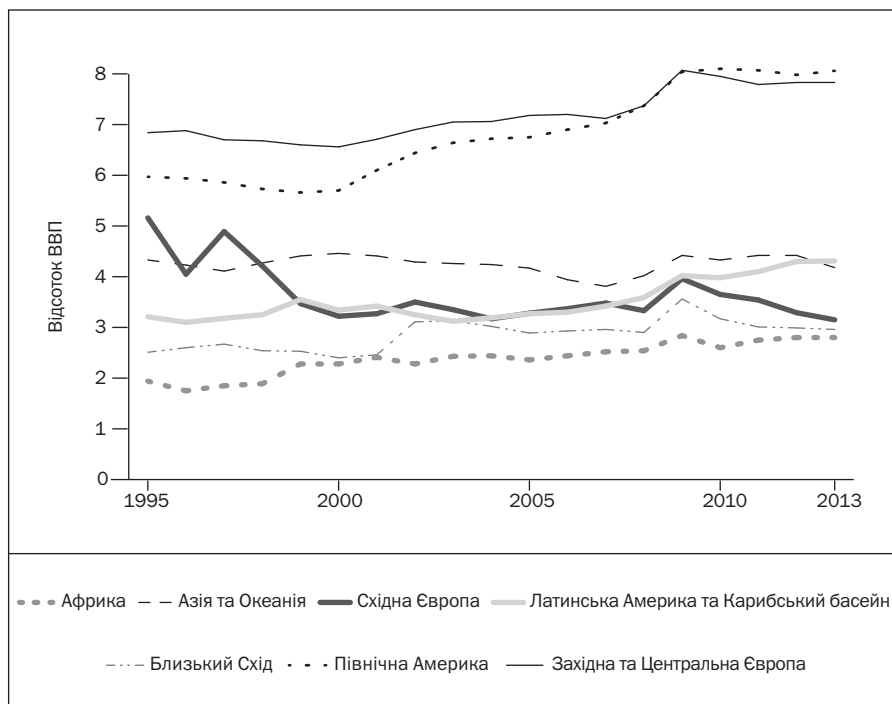
Діаграма 13.4. Військові витрати як частка ВВП у групах країн за рівнем доходу в 1995-2015рр.

спостерігалось очевидне зростання – завдяки збільшенню витрат в Африці та регіоні Латинської Америки та Карибського басейну. Лише одна група – країни з високим рівнем доходу, що не належать до ОЕСР, – показала зниження пріоритетності витрат на охорону здоров'я. Регіони з найрозвинутішими країнами – Північна Америка, Західна та Центральна Європа – прогнозовано демонструють найвищі частки витрат, оскільки в цих регіонах державні системи охорони здоров'я є найбільш розвинутими⁵.

Тенденція збільшення витрат на охорону здоров'я більш помітна на рівні окремих країн. Зі 159 країн, дані про які є за обидва періоди, у 114 країнах (73%) середня частка витрат на охорону здоров'я у ВВП у 2011-2013рр. була вищою за показник 1995-1997рр.⁶ Середня частка для всіх 159 країн зросла з 2,6% ВВП у 1995-1997рр. до 3,5% у 2011-2013рр. Східна Європа і Близький Схід виділяються як регіони з найвищою часткою країн, що зменшили витрати на охорону здоров'я, тоді як переважна більшість країн в інших регіонах збільшили витрати. Загалом рівень пріоритетності витрат на охорону здоров'я і в розвинутих країнах, і у країнах, що розвиваються, впродовж останніх 15-20 років підвищився.

⁵ Утім, швидке зростання витрат у Північній Америці у 2000-х роках може бути пов'язане радше із зростанням вартості медичних послуг в американській приватній системі, ніж з покращенням медичного забезпечення.

⁶ Аналіз охоплював лише країни, внесені до Бази даних СПІРІ про військові витрати.

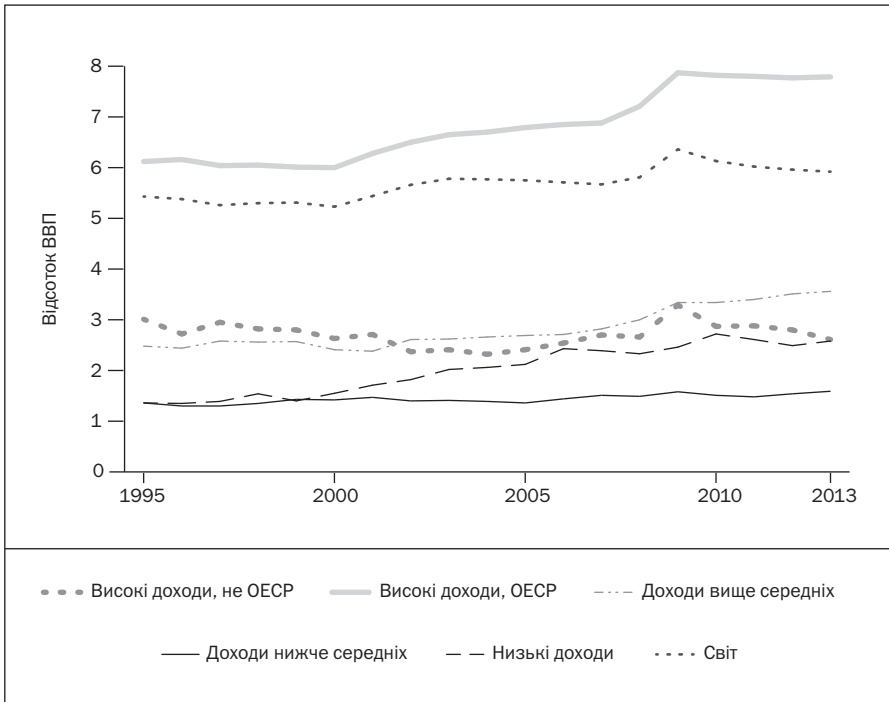

Діаграма 13.5. Урядові витрати на охорону здоров'я як частка ВВП за регіонами у 1995-2013рр.

Важче оцінити загальні тенденції витрат на освіту, оскільки тут прогалин у даних набагато більше. Для 36 країн, наприклад, з 2009р. немає даних, у т.ч. для ряду розвинутих країн. Тому сумарних даних за регіонами та за групами країн за рівнем доходу в масиві даних немає і вони не можуть бути коректно обчислені.

На рівні окремих країн, однак, можна спостерігати ті ж тенденції, як і у сфері витрат на охорону здоров'я: у 2009-2013рр., порівняно з 1995-1999рр., переважна більшість країн (80 зі 114), стосовно яких є дані, збільшили середню частку ВВП, що витрачається на освіту⁷. Між цими двома періодами середня частка ВВП для цих країн зросла з 4,2% до 4,8%. Переважна більшість країн майже в усіх регіонах демонструють збільшення, за винятком Близького Сходу, де є дані лише стосовно 5 з 14 країн, три з яких зменшили частку ВВП, що спрямовується на освіту. Тенденція збільшення витрат на освіту особливо помітна в регіоні Латинської Америки та Карибського басейну, де 17 з 20 країн збільшили частку витрат. До цих даних, однак, треба ставитись обережно через їх значну неповноту.

⁷ Через прогалини в даних СППРІ використовував для цієї частини аналізу середні дані за п'ять років, оскільки це дозволило зібрати відповідні дані для більшої кількості країн.

Діаграма 13.6. Урядові витрати на охорону здоров'я як частка ВВП за регіонами у 1995-2013рр.

Порівняння рівнів витрат на збройні сили та охорону здоров'я

На питання, що таке “належні” рівні витрат на збройні сили, охорону здоров'я та освіту, відповіді майже неможливо. Рівень військових витрат дуже залежить від стану безпеки країни, а також ролі (уявної і реальної) військових засобів у захисті її безпеки та інтересів. Бажані рівні витрат на охорону здоров'я та освіту також частково залежать від конкретних завдань у галузі охорони здоров'я і освіти, та, як і для військових витрат, фінансові вливання в системи охорони здоров'я та освіти не завжди корелюють з результатами в цих сферах.

З урахуванням цього, відмінності в рівнях витрат на збройні сили, охорону здоров'я та освіту за певні проміжки часу є цікавими, оскільки вони висвітлюють відносні ресурсні пріоритети. Так, дані свідчать, що майже всі розвинуті країни з високим рівнем доходу, що забезпечує загальне медичне обслуговування високої якості, витрачають не менше 6% ВВП на державну систему охорони здоров'я, а часто – значно більше. Дуже мало країн витрачають на збройні сили більше. Зокрема, вимога НАТО стосовно військових витрат держав-учасниць, яку більшість із них не виконують, – мінімум 2% ВВП. У 2006р. Група високого рівня з освіти (*High-Level Group on Education*) ЮНЕСКО закликала уряди витратити на освіту не менше 4-6% ВВП⁸.

⁸ United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO), Global Education Monitoring Report, *Education for all 2000-2015: Achievements and Challenges* (UNESCO: Paris, 2015).

Таблиця 13.6. Витрати на збройні сили та охорону здоров'я як частки ВВП у 1995р. і 2013р.

Регіон	Частка витрат на охорону здоров'я (%)		Частка витрат на збройні сили (%)	
	1995	2013	1995	2013
Світ	5,4	5,9	2,4	2,3
Африка	1,9	2,8	2,2	2,2
Північна Америка	6,0	8,1	3,5	3,6
Латинська Америка та Карибський басейн	3,2	4,3	1,6	1,4
Азія та Океанія	4,3	4,2	1,5	1,8
Східна Європа	5,2	3,2	3,9	4,0
Західна та Центральна Європа	6,8	7,8	2,1	1,5
Близький Схід	2,5	3,0	6,4	4,6

Джерело: База даних СППІ про військові витрати та Показники світового розвитку Світового банку (*World Bank World Development Indicators, WDI*), <<http://data.worldbank.org>>.

Тож не дивно, що порівняння окремих країн показує, що більшість із них витрачають на охорону здоров'я більше, ніж на збройні сили. (Це вірно також для освіти, але для системних актуальних порівнянь відповідних даних замало). Цікавіше, що відповідно до виявлених тенденцій витрат на охорону здоров'я і збройні сили, така пропорція з часом стає дедалі більш поширеною. У 1995-1997рр. зі 146 країн, для яких є дані про обидві категорії витрат, витрати на охорону здоров'я були вищими у 89 країнах (61%), а військові витрати – у 57 країнах. У 2011-2013рр., однак, 121 із 152 країн (80%) мали вищі витрати на охорону здоров'я. Порівнюючи ці два періоди, можна констатувати, що усереднене співвідношення витрат на охорону здоров'я до військових витрат зросло з 1,5 до 2,6.

Також цікаво подивитись, які країни витрачають на збройні сили більше чи менше, ніж на охорону здоров'я. Дев'ять країн із 31, що витрачали більше на збройні сили у 2011-2013рр., розташовані на Близькому Сході, чотири – у Східній Європі (з 14 і 7 країн, відповідно, у цих регіонах), дев'ять – в Африці (п'ять із них є крупними виробниками нафти: Алжир, Ангола, Лівія, Південний Судан і Чад).

Серед країн з низьким рівнем доходу є чітка позитивна тенденція. Якщо в 1995-1997рр. 13 з 23 країн, стосовно яких є дані, витрачали на охорону здоров'я більше, ніж на збройні сили, то у 2011-2013рр. – вже 20 з 25 країн, наближуючись до загальносвітової пропорції. Винятками були Гвінея, Гвінея-Бісау, Камбоджа, Південний Судан і Чад. У Південному Судані військові витрати перевищували витрати на охорону здоров'я у понад сім разів.

Демократичні країни демонструють особливо сильну тенденцію перевищення витрат на охорону здоров'я над військовими витратами. Для порівняння тенденцій витрат країн з демократичними та авторитарними політичними системами СППІ використовує класифікацію Базис даних демократії та автократії Центру з питань політичного устрою системного миру

(*Center for Systemic Peace's Polity IV*)⁹. З 92 країн, внесених до Бази даних СІПРІ про військові витрати, для яких є дані та які в базі даних *Polity IV* за 2013р. названі демократичними, 86 у 2011-2013рр. витрачали в середньому на охорону здоров'я більше, ніж на збройні сили. Навіть якщо не враховувати заможні західні країни (тобто членів ОЕСР і менші західноєвропейські держави), таких було 54 із 60 – значно вища частка, ніж загальний показник. Винятками були Грузія, Ізраїль, Індія, Ліван, Пакистан і Східний Тимор. Натомість із 20 країн, що вважаються “авторитарними”, 10 витрачали більше на охорону здоров'я, а дев'ять – на збройні сили; не було даних стосовно Північної Кореї.

У регіональному розрізі, якщо порівняти витрати в 1995р. і 2013р., то в більшості регіонів витрати на охорону здоров'я були значно вищими за військові (таблиця 13.6). Головний виняток – Близький Схід, де в ці роки військові витрати були більшими. В Африці в 1995р. витрачали більше на збройні сили, а у 2013р. – на охорону здоров'я. Східна Європа, водночас, рухалась у протилежному напрямі.

Порівняння пропорцій витрат у групах країн за рівнем доходу в подібних періодах (1995-2013рр. – для витрат на охорону здоров'я і 1995-2015рр. – для військових витрат) показує, що в групі країн ОЕСР з високим рівнем доходів і в групі країн з рівнем доходів вищим за середній витрати на охорону здоров'я були значно більшими за військові витрати, тоді як у групах країн з високим рівнем доходів, що не належать до ОЕСР, і рівнем доходів нижчим за середній – навпаки, хоча в останній групі розрив між категоріями витрат суттєво скоротився (діаграми 13.4 і 13.6). У групі країн з низьким рівнем доходів витрати на охорону здоров'я були значно меншими за військові, але згодом наблизилися до них, – ця тенденція є очевидною, попри непевність даних про військові витрати у країнах цієї групи.

Загалом, позитивна тенденція у пропорціях соціальних і військових витрат є найпомітнішою в регіоні Латинської Америки та Карибського басейну, де в останні 20 років результати демократичних змін набули сталого характеру. Однак на Близькому Сході та у Східній Європі, де багато країн дуже залежать від нафти, де відчувається брак певних демократичних процесів чи останніми роками спостерігається відхід від демократичних тенденцій, соціальні витрати мають тенденцію до зменшення. Виробники нафти в таких регіонах, як Африка, часто мають високий рівень військових витрат, порівняно із соціальними витратами. В цьому сенсі це відповідає теорії “держави-рантє”, згідно з якою уряди країн, де головним джерелом надходжень є природні ресурси, а не податки, є менш підзвітними перед громадянами, мають менше стимулів надавати суспільні блага та більшою мірою схильні здійснювати постійний контроль над природними ресурсами за допомогою високих військових витрат¹⁰.

⁹ База даних демократії та автократії *Polity IV* Центру з питань політичного устрою системного миру призначена для визначення рейтингів країн чи територій на підставі ряду показників, що дають комплексну оцінку “демократії” та “автократії” від 0 до 10. Різниця між цими двома оцінками є індексом “чистої” демократії, і країни з індексом демократії-автократії ≥ 6 вважаються “демократичними”, <<http://www.systemicpeace.org/polityproject.html>>.

¹⁰ Див., наприклад: Beblawi, H. and Luciani, G. (eds), *The Rentier State* (Croom Helm: London and New York, 1987).

Врїзка 13.4. Методика порівняння витрат на збройні сили та охорону здоров'я*Валовий внутрішній продукт*

Всесвітня організація охорони здоров'я надає статистику загальних витрат урядів як часток ВВП, стосовно яких є повні дані за 1995-2013рр., які можна отримати з Баз даних показників світового розвитку Світового банку (*World Bank World Development Indicators, WDI*, <<http://data.worldbank.org/data-catalog/world-development-indicators/>>). Але оскільки у *WDI* відсотки ВВП розраховуються на основі даних про ВВП з того ж масиву даних, а СІПІ використовує дані ВВП переважно з Міжнародної фінансової статистики (*International Finance Statistics, IFS*, <<http://www.imf.org/en/Data>>) Міжнародного валютного фонду, то показники витрат на охорону здоров'я як частки ВВП були дещо відкориговані для забезпечення єдиної бази обчислення, тобто даних про ВВП, які СІПІ використовує для розрахунку військових витрат як частки ВВП.

Порівняння за регіонами і країнами

Порівняння витрат на збройні сили та охорону здоров'я у різні періоди здійснюється лише для тих країн, для яких є дані про всі порівнювані показники за ці періоди. Розраховується середня частка у ВВП витрат на збройні сили та охорону здоров'я за трирічний період (наприклад, 2011-2013рр.), якщо є дані хоча б за один з трьох років. Дані про витрати на охорону здоров'я за 1995-1997рр. і 2011-2013рр. є стосовно 159 країн; стосовно 137 країн є дані про військових витрат за обидва періоди; стосовно 147 країн є дані про витрати на збройні сили та на охорону здоров'я у 1995-1997рр.; стосовно 153 країн є дані про витрати на збройні сили та на охорону здоров'я у 2011-2013рр.

Докладніше про регіональне охоплення даними СІПІ див. <http://www.sipri.org/research/armaments/milex/milex_database/regional_coverage>.

Хоча в більшості країн спостерігається тенденція зменшення військового тягаря і збільшення частки у ВВП витрат на охорону здоров'я та освіту, прямого зв'язку між цими тенденціями немає. Збільшували витрати на охорону здоров'я країни, що як збільшили, так і зменшували військові витрати. Кореляційний аналіз не виявив будь-якої кореляції між змінами у витратах на охорону здоров'я та на збройні сили як часток ВВП у 1995-1997рр. і 2011-2013рр.¹¹ Хоча для докладнішого вивчення цього питання потрібен глибший аналіз, але навіть наявні результати дозволяють припустити, що збільшення військових витрат відбувалося за рахунок інших статей бюджету, збільшення урядових надходжень чи запозичень, а не за рахунок бюджету охорони здоров'я, і навпаки. Не можна казати також, що тенденція зростання витрат на охорону здоров'я і зменшення військових витрат загалом є наслідком передбачуваних "дивідендів миру", коли ресурси перерозподіляються з військової сфери на сферу охорони здоров'я, хоча в деяких країнах це може бути саме так.

Військові витрати і Цілі сталого розвитку

Прихильники глобального розвитку часто вказують на високий рівень військових витрат як головний фактор марного витрачання обмежених ресурсів, які можна було б використати на розвиток. Така думка також часто міститься

¹¹ Кофіцієнт кореляції становив +0,08, при тому що +1 означає прямий, а -1 – зворотній функціональний зв'язок, 0 означає, що лінійного зв'язку немає.

у формулюваннях ООН. Резолюція 1980р. стосовно створення інструмента звітності про військові витрати ООН розглядає обмін такою інформацією як перший крок до зменшення цих витрат з метою “меншого відволікання” ресурсів від соціальних завдань¹². Концепції “дивідендів миру” завдяки перерозподілу ресурсів з військових цілей на цивільні та потенційні соціально-економічні вигоди широко обговорювалися в 1990-х роках, по завершенні холодної війни¹³.

Чого можна досягти завдяки скороченню світових військових витрат, якщо спрямувати вивільнені ресурси на розвиток – зокрема, для досягнення Цілей сталого розвитку (ЦСР, *Sustainable Development Goals, SDGs*)? Далі розглядаються наявні оцінки вартості досягнення деяких ЦСР та її співвідношення зі світовими військовими витратами.

Одним з орієнтирів можливого скорочення військових витрат є заклик Світової кампанії з питань військових витрат (*Global Campaign on Military Spending, GCOMS*) до їх скорочення у світі на 10%¹⁴. Це набагато менше за їх падіння на третину в реальних цінах, що сталося в 1988-1997рр., із завершенням холодної війни; чи навіть падіння на 12,5% у 1992-1997рр., після розпаду Радянського Союзу. 10% світових військових витрат дорівнюють \$167,6 млрд. у цінах 2015р. Для порівняння, загальна офіційна допомога, надана членами Комітету допомоги розвитку (*Development Assistance Committee*) ОЕСР у 2014р., склала \$137,2 млрд.¹⁵

Цілі сталого розвитку

17 ЦСР офіційно затверджені у 2015р., на заміну Цілям розвитку тисячоліття (ЦРТ, *Millennium Development Goals, MDGs*), як цілі гуманітарного, соціального, економічного та екологічного розвитку, над досягненням яких до 2030р. мають працювати всі країни. Серед іншого, вони охоплюють цілі, що стосуються подолання бідності (ЦСР 1) та голоду (ЦСР 2), забезпечення кращих стандартів охорони здоров'я (ЦСР 3) і загальнодоступної освіти (ЦСР 4), заохочення гендерної рівності (ЦСР 5), покращення санітарних умов (ЦСР 6), зменшення нерівності всередині країн та між країнами (ЦСР 10), розв'язання проблем зміни клімату (ЦСР 13), сприяння миру, безпеці та належному врядуванню (ЦСР 16)¹⁶. Досягнення ЦСР вимагатиме як активної мобілізації ресурсів у кожній країні, так і збільшення допомоги багатших країн країнам з низьким рівнем доходу та нижчими за середній.

¹² UN General Assembly Resolution 35/142 B, 12 Dec. 1980.

¹³ Див., наприклад: Gleditsch, N.P. et al. (eds), *The Peace Dividend* (Elsevier: North Holland, 1996).

¹⁴ Див., наприклад, сайт Міжнародного бюро миру з питань глобальної кампанії зі скорочення військових витрат (*International Peace Bureau on the Global Campaign on Military Spending*), <<http://www.ipb.org/web/index.php>>.

¹⁵ Статистичні дані Комітету ОЕСР сприяння розвитку (*Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD) Development Assistance Committee*), <<http://www.oecd.org/dac/stats/data.htm>>.

¹⁶ Див. візку 9.1 у підрозділі I розділу 9 цього видання.

Якщо окремі ЦСР, зокрема стосовно гендерної рівності, рівності всередині та між країнами, зміни клімату, миру, безпеки та належного врядування, важко оцінити фінансово, то для інших можна оцінити хоча б додаткові ресурси, які знадобляться для їх досягнення, – за умов ефективного розподілу ресурсів і виконання програм у складних політичних і безпекових умовах.

Зміна клімату

Головним міжнародним форумом зі зміни клімату є Рамкова конвенція ООН зі зміни клімату (*UN Framework Convention on Climate Change*), де визначаються такі важливі завдання, як, зокрема, обмеження викидів двоокису вуглецю (CO₂), але до ЦСР 13 зі зміни клімату належить важливе фінансове завдання¹⁷. Розвинуті країни з високим рівнем доходу зобов'язалися до 2020р. щороку виділяти \$100 млрд. для розв'язання проблем країн, що розвиваються, а саме – адаптації до змін клімату та пом'якшення їх наслідків. Це еквівалентно 6% світових військових витрат у 2015р. і 8,3% військових витрат розвинутих країн з високим рівнем доходу¹⁸.

Подолання бідності та голоду

До ЦСР 1 належать завдання повної ліквідації до 2030р. крайньої бідності (проживання людей менш ніж на \$1,25 на день за паритетом купівельної спроможності), а також зменшення вдвічі частки людей, що живуть у бідності за всіма критеріями, згідно з національними визначеннями¹⁹. ЦСР 2 передбачає подолання до 2030р. голоду та забезпечення для всіх доступу до безпечного, повноцінного та достатнього харчування.

У доповіді 2015р. Продовольчої і сільськогосподарської організації ООН (*UN Food and Agriculture Organization, FAO*) розглянуті ресурси, потрібні для подолання голоду²⁰. Зокрема, до ЦСР 1 внесено важливий компонент: забезпечення прожиткового мінімуму не менше \$1,75 на день – поріг крайньої бідності у \$1,25 плюс 40% “запасу на чорний день”. У доповіді пропонуються дві головні сфери, куди слід спрямувати ресурси: соціальний захист – з метою безпосереднього збільшення доходів бідних; розвиток

¹⁷ Див. розділ 12 цього видання.

¹⁸ United Nation Framework Convention on Climate Change, Report of the Conference of the Parties on its 16th Session, Cancun, 29 Nov.-10 Dec. 2010, Addendum, Part Two: Action Taken by the Conference of the Parties at its 16th Session (Cancun Agreements), FCCC/CP/2010/7/Add.1, 15 Mar. 2011.

¹⁹ Через перерахунок відносних світових цін і зміну базового року для розрахунків у рамках Проекту глобальних порівнянь (*Global Comparisons Project*) Світового банку, отже – і зміну коректних коефіцієнтів перерахунку паритету купівельної спроможності (ПКС, *Purchasing Power Parity, PPP*) для різних країн, поріг бідності підвищився з \$1,25 до \$1,90 на день за ПКС. Але, оскільки це є проявом переважно зміни цін з часом, розрахунки в доларах у постійних цінах, наведені в доповіді ФАО 2015р., не повинні суттєво змінитися.

²⁰ Food and Agriculture Organization (FAO) of the United Nations, World Food Programme (WFP) and International Fund for Agricultural Development (IFAD), *Achieving Zero Hunger: The Critical Role of Investments in Social Protection and Agriculture* (FAO, WFP, IFAD: Rome, 10 July 2015).

галузей, в яких найбільшою мірою зацікавлені найбідніші верстви населення, особливо сільське господарство та сільська інфраструктура – з метою створення більш стійких і надійних систем забезпечення продовольством, а також умов, у яких бідні були б здатні достатньо заробити для себе. Якщо витрати на соціальний захист є завданням урядів, інвестиції в розвиток для бідних, як передбачається в доповіді, могли б надійти як з приватних, так і з державних джерел фінансування.

У доповіді міститься висновок, що для досягнення цих цілей упродовж 2016-2030рр. знадобиться в середньому \$67 млрд. додаткових соціальних трансфертів на рік, плюс \$198 млрд. на рік інвестицій для бідних (в постійних цінах 2013р.). З цих \$198 млрд. інвестицій \$140 млрд. мають бути виділені сільським регіонам, близько 60% з яких, або \$89 млрд., мають надійти з державних джерел, а решта – з приватного сектору. Державне фінансування є особливо важливим для інфраструктурних проєктів, досліджень і розробок. Частка державних видатків у решті \$58 млрд. потрібних інвестицій в урбанізовані регіони не розраховувалася. Таким чином, загалом будуть потрібні державні видатки в сумі \$156 млрд. на рік (у постійних цінах 2013р.) для досягнення цілей подолання бідності та голоду, плюс \$58 млрд. інвестицій в урбанізовані регіони з державних і приватних джерел.

За умов конвертації в ціни 2015р. загальні державні видатки становитимуть \$159 млрд., плюс додатково до \$59 млрд., або від 9,5% до 13% світових військових витрат у 2015р.²¹

Загальна освіта

ЦСР 4 стосується освіти і ставить за мету забезпечення до 2030р. всеохопної початкової і середньої освіти, доступу всіх дітей до дошкільної освіти, рівного доступу до вищої освіти, усунення гендерної нерівності в освіті, а також визначає ряд вимог до якості освіти.

Програма ЮНЕСКО Освіта для всіх (*Education For All, EFA*) з 2000р. намагається заохочувати кращі доступ і стандарти освіти у світі, в т.ч. бере участь у виконанні завдань, пов'язаних спочатку з ЦРТ, а тепер – з ЦСР. Вона видає річну Доповідь про світовий моніторинг (*Global Monitoring Report*) з оцінкою виконання різних завдань *EFA*. Доповідь 2015р. оцінює нові завдання ЦСР у сфері освіти, зокрема вартість досягнення частини ЦСР для країн з низьким рівнем доходу до 2030р.: всеохопна дошкільна, початкова та мінімальна середня освіта, а також певне покращення якості освіти²². Розраховані нею додаткові витрати стосуються підвищення охоплення освітою та збільшення витрат на учня з метою зменшення навантаження на вчителів, підвищення вчительських зарплат і витрат на шкільне обладнання, в т.ч. на підручники.

²¹ Для приблизної оцінки використовувався індекс споживчих цін США. US Department of Labor, Bureau of Labor Statistics, Consumer Price Index, <<http://www.bls.gov/cpi/>>.

²² UNESCO, Global Education Monitoring Report (посилання 8).

Загалом, дослідження оцінює середньорічні витрати у \$239 млрд. в постійних цінах 2012р. Однак у доповіді передбачено, що значна частина цих додаткових витрат надходитиме від внутрішніх джерел країн. У доповіді зазначено, що доходи більшості країн останніми десятиліттями зростають, підвищення рівня витрат на освіту у відсотках ВВП є загальною тенденцією, і ці тенденції триватимуть. На цій підставі розраховано середньорічну потребу у фінансуванні від зовнішніх донорів – \$22 млрд. упродовж 2015-2030рр. Але якщо країни з низьким рівнем доходу та нижчим за середній зберігатимуть нинішню частку витрат на освіту у ВВП, ця потреба збільшиться більш ніж удвічі – до \$52,5 млрд. (\$54,2 млрд. у цінах 2015р.) на рік. Навіть у цьому випадку це становитиме лише 3,2% світових військових витрат у 2015р.

Багатомірність Цілей сталого розвитку

У 2015р., під час розробки робочого документа для Мережі визначення рішень у сфері сталого розвитку (MPCP, *Sustainable Development Solutions Network*), проведено багато досліджень потреб фінансування ЦСР у різних сферах з узагальненням оцінок потреб і витрат з численних джерел для різних ЦСР²³. Автор оцінює дослідження як дуже різні за якістю та надійністю, причому в окремих сферах досліджень дуже мало чи зовсім немає. Тому для окремих сфер наводиться широкий діапазон оцінок витрат, причому деякі оцінки є дуже непевними. Враховуючи це, в документі наводяться оцінки загальних додаткових інвестицій в розвиток, необхідних для виконання завдань ЦСР у наступних сферах: сільське господарство і продовольча безпека; охорона здоров'я та освіта; чиста вода та належні санітарні умови; доступність сучасної енергетичної, телекомунікаційної і транспортної інфраструктури; екосистеми (в т.ч. біологічне різноманіття); реагування на надзвичайні ситуації і гуманітарна діяльність; належні заходи зі збору даних. У документі також підраховані додаткові суми інвестицій в кожній сфері для адаптації до змін клімату та пом'якшення їх наслідків.

Загальна сума на 2015-2030рр. становить від \$1 378-1 459 млрд. на рік (у постійних цінах 2013р.), або близько 2% світового ВВП. За оцінками, 39-45% цієї суми можуть надійти з приватних джерел. Це означає, що \$760-885 млрд. мають складати державні інвестиції²⁴. У цінах 2015р. це становить \$773-900 млрд., або 46-54% світових військових витрат.

²³ Schmidt-Traub, G., *Investment Needs to Achieve the Sustainable Development Goals: Understanding the Billions and Trillions*, UN Sustainable Development Solutions Network (SDSN) Working Paper, Version 2 (SDSN: 12 Nov. 2015).

²⁴ Оцінка авторів СППІ на підставі нижчої межі мінімальної загальної потреби в інвестиціях і максимальної приватної частки, та верхньої межі максимальної загальної потреби в інвестиціях і мінімальної приватної частки. У доповіді наводиться значно вужчий діапазон – \$805-836 млрд., на підставі мінімальної суми за мінімальної приватної частки та максимальної суми за максимальної приватної частки, що дозволяє припустити, що чим більше загальна потреба в інвестиціях, тим вищою може бути частка приватних внесків.

Політика зменшення світових військових витрат

Слід визнати, що навіть за наявності політичної волі скорочення світових військових витрат на 10% буде непростю справою. Після завершення холодної війни військові витрати зменшилися – особливо в Європі та Північній Америці – внаслідок зниження ризиків загроз, але сьогодні ситуація є іншою. Країни, які вважають, що перебувають у невідповідному у військовому сенсі становищі, навряд чи бажатимуть скорочувати витрати, навіть якщо потужніші держави погодяться на це. Чи можна від потужніших держав чекати відносно більшого скорочення? Є також питання “порогу” скорочень; наприклад, якщо країна останнім часом скоротила військові витрати через економічні проблеми, то чи слід від неї чекати скорочення ще на 10%? З іншого боку, така країна, як Китай, який упродовж кількох останніх років швидко збільшував військові витрати завдяки потужному економічному зростанню, міг би вивільнити ресурси, еквівалентні 10% військових витрат, просто шляхом відмови від збільшення витрат на один рік; але цього навряд чи вистачить для переконання сусідів Китаю здійснити аналогічні скорочення. Чи зможуть держави укласти угоди про майбутні тенденції військових витрат? Іншою суттєвою перешкодою для будь-якої міжнародної угоди про зменшення військових витрат є брак прозорості витрат на оборону, оскільки узгоджені скорочення можна обійти, сховавши військові витрати в інших бюджетних статтях – власне, це було однією з причин запровадження інструмента звітності ООН, оскільки прозорість військових витрат вважається першим кроком, необхідним для їх зменшення.

Разом з тим, розглянуті вище приклади дають певне уявлення про майбутні світові пріоритети військових і соціальних витрат та різноманітні альтернативні оцінки на підставі нинішніх рівнів світових військових витрат. Розглянемо, наприклад, згадані вище близько \$800-900 млрд. на рік у робочому документі МРСР. Це явно більше, ніж 10% світових військових витрат, і не охоплює всі завдання ЦСР, для яких фінансові інвестиції є ключовим елементом. Але навіть додаючи, наприклад, попередню оцінку в \$67 млрд. до соціальних трансфертів у рамках цілі з ліквідації крайньої бідності та враховуючи значні витрати в інших сферах ЦСР, можна передбачити, що більшість ЦСР, для яких додаткове фінансування є ключовим елементом, могли б бути досягнуті за значно меншу суму, ніж світ щороку витрачає на військові цілі. В меншому масштабі, суми, близької до більш помірному орієнтиру в 10% світових військових витрат, було б достатньо для досягнення таких важливих цілей, як ліквідація крайньої бідності та голоду.

14. Виробництво озброєнь і військові послуги

Загальний огляд

Продажі 100 найбільших компаній з виробництва озброєнь і надання військових послуг, за даними СІПРІ, у 2014р. зменшувалися четвертий рік поспіль. Сумарні надходження компаній з Топ 100 склали у 2014р. \$401 млрд. – на 1,5% менше, ніж у 2013р. Але попри триваюче загальне скорочення, оборот компаній, присутніх у рейтингу 2014р., все ще був на 43% вищим за загальні надходження компаній з Топ 100 у 2002р. Це свідчить про помірний характер зменшення після піку продажів у 2010р., а також про те, що темпи падіння останніми роками уповільнилися. Компанії США та Західної Європи продовжують домінувати за доходами в Топ 100 – на них разом припадає 80,3% загального продажу озброєнь компаніями цього рейтингу у 2014р. Хоча таке домінування навряд чи зміниться в найближчому майбутньому, але після фінансової кризи 2008р. та завершення масштабних операцій під проводом США на Близькому Сході воно слабшає. Це зумовило зменшення військових витрат у Північній Америці та Західній Європі (в т.ч. витрат на закупівлю озброєнь і військових послуг) і вплинуло на продажі національних компаній з виробництва озброєнь і надання послуг.

Помітне зростання доходів російських компаній – разом на 10% – частково компенсувало їх падіння у західних компаній. Попри складні економічні умови, Міністерство оборони (МО) Росії продовжує реалізацію мети, поставленої в 2008р., – модернізувати арсенали і вітчизняні потужності з виробництва озброєнь.

Інші відомі виробники з Топ 100 збільшили у 2014р. продажі озброєнь на 6%. Це зростання сталося насамперед завдяки значному збільшенню продажів озброєнь польською компанією PGZ (на 98,4% в реальних цінах) після масштабного процесу промислової консолідації. Австралія і Японія також збільшили продажі озброєнь на 17,5% і 14,7%, відповідно.

Компанії чотирьох “нових” держав-виробників з Топ 100 (Бразилії, Індії, Південної Кореї і Туреччини) у 2014р. разом збільшили надходження на 5,1%, що сприяло пом'якшенню падіння продажів компаній Топ 100. Компанії цих держав загалом виграли від значних внутрішніх витрат на закупівлю озброєнь і наразі більш активно пропонують власну продукцію за кордоном. Бразилія показала у 2014р. найбільше зростання продажу озброєнь – на 24,7%. Розвиток її оборонно-промислових потужностей ілюструє певні проблеми та ризики виконання стратегії створення національної оборонної промислової (підрозділ II). Далі йдуть Південна Корея (10,5%) і Туреччина (9,5%). Натомість індійські компанії показали 2014р. зменшення продажів на 7,1%.

Скорочення ВВП у країнах, що отримують значну частину доходів від нафти, таких, як Росія (але також ряд крупних імпортерів озброєнь, як-от Саудівська Аравія і Венесуела), може змінити динаміку, яка впливала на Top 100 в останні чотири роки, оскільки збільшення військових бюджетів пов'язане з падінням національних доходів. Деякі плани експорту можуть не реалізуватись, оскільки країни-імпортери вирішуватимуть, як жити в умовах скорочення доходів. Натомість міркування безпеки у Східній Азії та на Близькому Сході можуть спонукати держави надати пріоритет військовим витратам і закупівлям озброєнь, незалежно від їх доходів від видобутку нафти.

ОДЕ ФЛЬОРА

I. Головні події в оборонній промисловості у 2015р.

ОДЕ ФЛЬОРА

Продажі озброєнь і надання військових послуг компаніями з *Top 100* СІПРІ – 100 найкрупнішими у світі за обсягами продажів компаніями з виробництва озброєнь і надання військових послуг, окрім Китаю, – зменшувалися, порівняно з піком у 2010р., хоча темпи падіння в останні два роки уповільнилися¹. Цю низхідну тенденцію можна пояснити переважно зменшенням продажів компаніями зі США та Західної Європи, які домінують в *Top 100* як за кількістю присутніх там компаній, так і за обсягами надходжень. Зменшення надходжень *Top 100* у 2014р. зумовлені двома головними причинами. По-перше, запровадження заходів жорсткої економії для подолання наслідків фінансової кризи 2008р. призвело до скорочення військових витрат, у т.ч. на закупівлю озброєнь і військових послуг. По-друге, офіційне виведення коаліційних сил з Іраку у 2011р. і військ НАТО та коаліційних сил з Афганістану у 2014р. зменшило потребу в техніці та послугах (зокрема, у бронемашиних з протимінним захистом та участі в операціях приватних безпекових служб) у цих двох конфліктах². Раніше завдяки обсягу ресурсів, виділених США на придбання товарів і послуг, потрібних саме для цих конфліктів, виробники бронетехніки (зокрема, *Navistar*) і приватні компанії з надання військових послуг (*KBR*), вважалися найкрупнішими компаніями у своїх сегментах³.

Загальне зменшення доходів світової оборонної промисловості супроводжувалося також значним зростанням продажів компаній з-поза меж США і Західної Європи. До речі, завдяки великим внутрішнім витратам на закупівлю озброєнь і новим експортним успіхам значно збільшили торгівлю російські компанії, адже Росія залишається другим найкрупнішим у світі експортером озброєнь⁴. Крім того, триваючий процес консолідації російської оборонної промисловості – що веде й до об'єднання продажів в утворених групах компаній, – сприяв значному збільшенню обсягів продажу⁵. Компанії

¹ Перелік компаній у щорічному рейтингу СІПРІ *Top 100* в різні роки може бути різним, особливо в його нижній частині. Тому порівняння загальних надходжень за роками не обов'язково стосується тих самих компаній.

² Військова коаліція на чолі зі США проводить військові операції в Іраку з 2014р. в рамках війни з Ісламською державою (ІД, *Islamic State, IS*). Рішення про вивід військ з Афганістану було переглянуто в жовтні 2015р. після огляду стану безпеки у країні. Див.: Rosenberg, M. and Shear, M.D., 'In reversal, Obama says U.S. soldiers will stay in Afghanistan to 2017', *New York Times*, 15 Oct. 2015.

³ *KBR* яка посідала 40 місце в *Top 100 2002* та 12 – в *Top 100 2006*, у 2013р. не потрапила до рейтингу. *Navistar* потрапив до *Top 100* у 2008р. і посів 20 місце завдяки крупному замовленню на броньовані машини від Уряду США. У 2013р. компанія була вилучена з *Top 100*. Див. дані СІПРІ *Top 100* за 2002-2014рр., <<http://www.sipri.org/research/armaments/production/recent-trends-in-arms-industry>>.

⁴ Про експорт озброєнь Росією див. розділ 15 цього видання. Про поточні витрати на придбання та російську програму озброєння див.: 'Russia's spending on the state armament program to reach \$40 bln in 2015 - Defense Ministry', IТАR/TASS, 15 Apr. 2015.

⁵ Pyadushkin, M'Russia military modernization under President Putin', *Aviation Week & Space Technology*, 15 Jan. 2015.

з Бразилії, Південної Кореї і Туреччини також збільшили надходження, насамперед завдяки потужному внутрішньому попиту.

Через суперечливі тенденції у світовій економіці та геополітиці оборонна промисловість отримує суперечливі сигнали. З одного боку, зростання напруженості у Східній Азії, відчуття більшої загрози від Росії у Східній і Північній Європі та війни з повстанцями на Близькому Сході та в Північній Африці спонукають збільшувати військові витрати в кількох регіонах і змушують уряди планувати великі закупівлі озброєнь⁶. Зокрема, перспектива пом'якшення санкцій проти Ірану після укладення ядерної угоди з ним і конфлікти в Сирії та Ємені призвели до регіонального стрибка у придбанні озброєнь на Близькому Сході⁷. Однак, триваючі економічні проблеми у країнах Глобальної Півночі і значне падіння цін на нафту впливають на національні доходи в інших регіонах, що потенційно загрожує амбітним програмам придбання країн-імпортерів і, як наслідок, прямо впливає на очікувані продажі компаній⁸.

Сполучені Штати Америки

Доходи американських компаній зменшилися внаслідок виводу американських військ з Іраку й Афганістану та виконання Закону про контроль над бюджетом (*Budget Control Act, BCA*), яким запроваджені ліміти (квоти) для всіх урядових витрат, у т.ч. коштів, що виділяються МО⁹. У 2014-2015рр. нездатність знайти рішення стосовно зменшення дефіциту платіжного балансу продовжувала заважати досягненню міжпартійної угоди, потрібної для усунення лімітів на витрати. У 2015р. ситуація змусила політиків – з метою пом'якшення фінансового тиску на урядові відомства, в т.ч. МО, – вдруге ухвалити короткостроковий закон стосовно збільшення бюджетних квот і тим самим збільшення ресурсів, доступних у 2015-2016ф.рр.¹⁰ Як і

⁶ Про відчуття зростання агресивності Росії див.: Lyman, R., 'Eastern Europe cautiously welcomes larger U.S. military presence', *New York Times*, 2 Feb. 2016; 'Nordic countries extend military alliance in face of Russian aggression', *The Guardian*, 10 Apr. 2015. До повстанських сил віднесені такі збройні угруповання, як Ісламська держава, Боко Харам, Аль-Каїда та Аль-Каїда в Ісламському Магрибі.

⁷ Див., наприклад: Dillow, C., 'U.S. greenlights sale of 600 Patriot missiles to Saudi Arabia', *Fortune*, 1 Aug. 2015; Binnie, J., 'Saudi Arabia's unlikely Russian arms deals', *IHS Jane's 360*, 11 Aug. 2015. Про конфлікт у Сирії див. підрозділ II розділу 4 цього видання; про санкції проти Ірану див. розділ 3 цього видання; про ядерну угоду з Іраном див. розділ 17 цього видання.

⁸ Так, Бразилія, Саудівська Аравія і Венесуела запланували або здійснили скорочення витрат на національну оборону; див.: Caffrey, C., 'Saudi Arabia announces 2016 budget', *Jane's Defence Weekly*, 29 Dec. 2015; Haynes, B., 'Update 2: Brazil's Embraer delays cargo jet, loses revenues on defense cuts', *Reuters*, 30 July 2015; Rueda, M., 'Venezuela slashed military spending by 34%, but deep cuts are unlikely to spark revolt among top brass', *Fusion.net*, 15 Apr. 2015.

⁹ Див.: СІПІ (посилання 3). Закон США про контроль над бюджетом був схвалений у серпні 2011р.; див.: *Budget Control Act of 2011, US Public Law 112-25, 2 Aug. 2011*. Докладніше про вплив Закону на військові витрати США див. підрозділ II розділу 13 цього видання. Див. також: Шьон Е., Перло-Фрімен С. Військові витрати США та бюджетна криза 2011р. – *Щорічник СІПІ 2012*, підрозділ III розділу 4.

¹⁰ Gould, J., 'US budget deal provides industry, military stability', *Defense News*, 31 Oct. 2015. Докладніше про обговорення дворічних бюджетних угод див. також підрозділ II розділу 13 цього видання.

у 2013р., короткострокова угода 2015р. дозволила МО переглянути витрати на закупівлю озброєнь у бік збільшення та відновити деякі заплановані замовлення, затримані після запровадження ВСА¹¹. Тимчасове пом'якшення обмежень на витрати пояснює уповільнення скорочення продажів американськими оборонно-промисловими компаніями у 2013-2014рр. і, ймовірно, матиме такий самий ефект у 2015-2016рр.

Однак фінансові умови, що характеризуються постійною наявністю обов'язкових бюджетних обмежень, які на короткий час вдається оминати шляхом бюджетних переговорів, і які пов'язані з перманентною внутрішньою політичною напруженістю, створили непевність для американських виробників озброєнь, піддаючи сумніву здатність МО фінансувати заплановані програми¹². Поки що американській промисловості вдається адаптуватися, позбуваючись менш прибуткових підрозділів – зокрема, в сегментах інформаційних технологій і федеральних послуг, – з метою зосередження ресурсів на виробництві та інтеграції озброєнь¹³. Промисловість також має намір активніше використовувати експортні можливості – мета, яку повністю підтримує МО¹⁴. Крім того, всередині країни відбулася певна консолідація, але контракти, ухвалені на початку фінансової кризи, не стосувалися крупних головних підрядників, оскільки МО у 2011р. оголосило, що не підтримуватиме будь-які пропозиції з об'єднання¹⁵. Зокрема, це було зумовлене стурбованістю нинішнім рівнем концентрації головних підрядників США в основних виробничих сегментах і її можливим впливом на військові інновації, конкуренцію та ціни для великих і технічно складних програм озброєнь нового покоління¹⁶.

У цьому контексті придбання у 2015р. фірми *Sikorsky* з виробництва вертольотів найкрупнішим у світі виробником озброєнь *Lockheed Martin* викликало занепокоєння в МО¹⁷. Хоча ця операція не зменшує кількості виробників вертольотів у США (у 1970-х роках *Lockheed Martin* позбулася невеликих потужностей), він додає ще один важливий вид діяльності до її без того різноманітного портфелю замовлень *Lockheed Martin* і збільшує її присутність на внутрішньому ринку. Після схвалення цього продажу МО оголосило, що намагатиметься посилити контроль за такими операціями, наголошуючи, що вважає наявні законодавчі інструменти поглинання в оборонній промисловості недостатніми.

¹¹ Найбільшою мірою від скорочень, спричинених ВСА, постраждав бюджет придбав МО США; див.: US Government, Office of Management and Budget (OMB), OMB Historical tables - compositions of outlays.

¹² Erwin, S., 'Defense 2015 preview: downturn ends but industry troubles not over', *National Defense*, 30 Dec. 2014.

¹³ Thompson, L., 'Exodus: big defense companies are exiting federal services', *Forbes*, 8 Apr. 2015.

¹⁴ Shapiro, A., 'Comment: grappling with foreign sales', *Defense News*, 2 Mar. 2015.

¹⁵ Cook, B., Capaccio, A. and Ratnal, J., 'Pentagon welcomes mergers except for top six suppliers', *Bloomberg*, 9 Feb. 2011.

¹⁶ Mehta, A. and Clevenger, A., 'Kendall seeks Congressional action against prime mergers', *Defense News*, 30 Sep. 2015. Докладніше про Міжпартійну бюджетну угоду 2015р. див. також підрозділі II розділу13 цього видання.

¹⁷ Cook, Capaccio and Ratnal (посилання 15); Mehta and Clevenger (посилання 16).

Попри непевну динаміку внутрішнього бюджету, МО у 2015р. анонсувало ряд нових великих програм озброєнь¹⁸. Деякі з них, зокрема дальній ударний бомбардувальник, нове покоління підводних човнів з міжконтинентальними балістичними ракетами, крилата ракета, здатна нести ядерну боєголовку, прямо пов'язані з модернізацією ядерного арсеналу США. Компанії, яким доручене виробництво систем доставки (наприклад, *Northrop Grumman*, яка у 2015р. виграла змагання за контракт на новий стратегічний бомбардувальник), у майбутньому, ймовірно, суттєво збільшать продажі озброєнь¹⁹. Відчуття в американському істеблішменті зростання “майже рівної” конкуренції з Китаєм і Росією також мотивує інвестиції в науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи (НДДКР, *research and development, R&D*) з метою отримання нових передових військових спроможностей, що може трансформуватись у великі нові програми озброєнь у майбутньому²⁰.

Росія

Зростання продажів російських збройних компаній, продемонстроване наприкінці 2000-х років, повністю відповідає меті МО Росії з модернізації вітчизняних потужностей з виробництва озброєнь і триваючим об'єднанням збройових компаній (створення більших за розміром компанії з більшим оборотом)²¹. Однак погіршення економіки країни внаслідок низьких цін на нафту і впливу економічних санкцій, запроваджених через війну з Україною, може призвести до скорочення військових закупівель і відповідного опосередкованого впливу на продажі компаній²².

Внутрішній попит на військову техніку значною мірою пояснюється уявленнями про загрози та військову міць як головний елемент статусу Росії як великої держави²³. Амбітний план Росії з модернізації потужностей виробництва озброєнь раніше спирався на швидке економічне зростання та готовність виділити на військові потреби більшу частку ВВП, порівняно з країнами Заходу²⁴. Модернізація російського виробництва озброєнь передбачала переоснащення та модернізацію заводів, а також раціоналізацію

¹⁸ Mehta, A., ‘Carter unveils budget details; Pentagon requests \$582.7 request billion’, *Defense News*, 2 Feb. 2016.

¹⁹ Програма “дального ударного бомбардувальника” – найбільша програма в американському літакобудуванні після *F-35*; див.: Seligman, L., Clevenger, A. and Mehta, A., ‘Northrop Grumman wins Air Forces’ long range strike bomber contract’, *Defense News*, 28 Oct. 2015.

²⁰ Gady, F.S., ‘New US defense budget: \$18 billion for third offset strategy’, *The Diplomat*, 10 Feb. 2016.

²¹ Більшість спостерігачів пов'язують започаткування проекту модернізації оборонної промисловості з російсько-грузинською війною 2008р.; див.: Murphy, J., ‘Russia boosts defence spending’, *Jane’s Defence Weekly*, 31 Aug. 2008; Renz, B. and Thornton, R., ‘Russian military modernization’, *Problems of Post-Communism*, vol.59, no.1 (2012), pp.44-54.

²² Zavialova, K. and Kelly, L., ‘Russia in recession in 2015, ruble to stay pressured: Reuters poll’, Reuters, 22 Dec. 2014; Caffrey, C., ‘Russia cuts 2015 defence spending’, *Jane’s Defence Industry*, 16 June 2015.

²³ Masters, J., ‘The Russian Military’, *CFR Backgrounders*, Council on Foreign Relations, 28 Sep. 2015.

²⁴ Див. розділ 13 цього видання.

потужностей шляхом внутрішньої консолідації, злиття та поглинання²⁵. Комплексний проект модернізації оборонної промисловості від початку стикнувся з рядом проблем і продовжує зазнавати ускладнень в умовах санкцій і неефективної економіки²⁶.

За умов середньорічних надходжень від експорту озброєнь у \$14-15 млрд. упродовж останніх кількох років, згідно з офіційними даними, російські компанії залишаються крупними постачальниками на міжнародних ринках, хоча й дуже залежними від нечисленної групи покупців²⁷. Частка експорту озброєнь окремих компаній становить лише 25-30% усього обсягу їх продажу. Але, оскільки падіння цін на нафту вражає також важливих імпортерів російської військової техніки (зокрема, Венесуелу), експортні продажі російських компаній також можуть зазнати скорочення.

Загалом, нинішня економічна ситуація в Росії викликає питання щодо життєздатності її оборонної промисловості²⁸. Однак, поки що немає ознак намірів Росії змінювати курс, хоча заплановане зростання військових витрат країни у 2015р. переглянуте в бік зменшення²⁹.

Західна Європа

Продажі західноєвропейських виробників озброєнь продовжували зменшуватися через скорочення оборонних бюджетів і стагнацію внаслідок політики жорсткої економії, спрямованої на усунення шкоди, завданої фінансово-економічною кризою 2008р. Труднощі, з якими стикаються європейські виробники, ілюструє ситуація в Іспанії.

Уперше з 2005р. жодна іспанська компанія не потрапила до *Top 100 2014*. Суднобудівна компанія *Navantia* (яка у 2010р. була 49-ю) за останні п'ять років зменшила продажі озброєнь приблизно на 65% – переважно через постійне скорочення іспанського бюджету та затримки поставки нових підводних човнів іспанським ВМС, – попри поставку десантного вертольотоносця в рамках найкрупнішого експортного контракту в історії компанії³⁰. МО Іспанії з 2008р. шукає ресурси на забезпечення “спеціальної програми озброєнь”, започаткованої наприкінці 1990-х років. З початку фінансової кризи Уряд Іспанії регулярно пропонує виділити додаткові кошти

²⁵ Mitchell, C. A., *Phoenix from the ashes? Russia's defence industrial complex and its exports* (Australian National University Press: Acton, 2009); Anderson, G. and Dunai, P., ‘Russian consolidation under Rotec continues’ *Jane's Defence Industry*, 4 June 2015.

²⁶ Однією з головних проблем є корупція; див.: Clements, M. and Anderson, G., ‘Russia launches defence industry corruption probe’, *Jane's Defence Industry*, 3 Apr. 2013. Є також проблеми з якістю озброєнь; див.: ‘Defence sector modernisation rate too slow—Medvedev’ ITAR-TASS, 26 Oct. 2009; Zudin, A. and Forrester, C., ‘Russian Ministers admit industry hit by sanctions’, *Jane's Defence Weekly*, 20 July 2015.

²⁷ Індія наразі є найбільшим імпортером російських озброєнь; у 2011-2015рр. її частка складала 39% російського експорту. Поставки до Китаю і В'єтнаму разом складають 11% експорту російських озброєнь за той самий період. Огляд поставок російських озброєнь див. у підрозділі I розділу 15 цього видання.

²⁸ Anderson, G., ‘Finding funds for Russian defence industry reform during financial crisis’, *Jane's Defence Industry*, 12 Nov. 2008.

²⁹ Bodner, M., ‘Russia's defense spending to remain essentially flat’, *Defense News*, 8 Nov. 2015.

³⁰ MacDonald, A., ‘Spanish Succession’, *Jane's Defence Weekly*, 8 Apr. 2015. Про поставки іспанських озброєнь у попередні періоди див. Базу даних СІПРІ про поставки озброєнь, <<http://www.sipri.org/databases/armstransfers>>.

компанії, відповідальній у рамках цієї програми за організацію і виконання 19 проектів основних систем озброєнь, водночас зменшуючи заплановану раніше загальну суму на програму³¹.

Умови, в яких опинилися західноєвропейські виробники озброєнь з початку фінансово-економічної кризи, підкреслюють ключове значення для компаній замовлень національних урядів. Вони також відбивають наявність у Західній Європі надмірних потужностей з виробництва озброєнь у деяких сегментах (через їх дублювання у великих європейських країнах-виробниках озброєнь), а також труднощі виконання таких орієнтованих на попит спільних проектів, як крупні спільні програми озброєнь³². Хоча ця ситуація продовжує піддаватися осуду на регіональному, національному рівнях та на рівні компаній, але великих ініціатив з консолідації можливостей останніми роками було небагато³³. Серед недавніх об'єднань – оголошене у 2014р. злиття виробників бронетехніки *Krauss-Maffei-Wegmann (KMW, Німеччина)* і *Nexter (Франція)* в компанію під назвою *Kant*, яке мало завершитись у 2016р. і привести до створення найкрупнішого з початку фінансово-економічної кризи транс-європейського промислового альянсу³⁴.

Після оголошення намірів США модернізувати свій ядерний арсенал Велика Британія і Франція почали розглядати можливість зміцнення державного контролю над потужностями з виробництва атомних силових установок військового призначення.

У Франції, після дуже поганих фінансових показників у 2014р., у процесі ліквідації перебуває група *Areva*, що поєднувала державні ядерні виробничі потужності цивільного і військового призначення, крім виробництва ядерних босголовок³⁵. У цій ситуації майбутнє *Areva TA* – підрозділу з виробництва ядерних реакторів і палива для атомних підводних човнів та авіаносців – перетворилося на питання суверенітету³⁶. У 2015р. прийняте рішення залишити в *Areva TA* мажоритарний контроль держави, а решту акцій передати суднобудівній компанії *DCNS*, Комісії з альтернативної та атомної енергетики (*Commissariat à l'énergie atomique et aux énergies alternatives, CEA*) та енергогенеруючій компанії *EDF* – групам, що частково перебувають під контролем держави³⁷.

У Великій Британії обговорення майбутнього ядерних реакторів для підводних човнів виробництва *Rolls-Royce* почалось у 2015р., після поганих фінансових показників групи впродовж останніх двох років і можливої

³¹ Darling, D., 'Spain tops-up defence budget as legacy program costs linger', Forecast International Blog, 22 May 2015.

³² 'Consolidating Europe's defence industries. Big rewards, big obstacles', *Strategic Comments*, vol.11, no.4 (2005), pp.1-2. Найчастіше згадують про дублювання виробництва озброєнь для сухопутних військ і військово-морських сил, а також про наявність трьох європейських виробників бойових літаків.

³³ Jennings, G., 'European defence industry must co-operate and consolidate to survive', *Jane's Defence Weekly*, 19 Nov. 2015; 'A hard pounding, this', *The Economist*, 2 Mar. 2013.

³⁴ Forrester, C., 'Analysis: The KMW-Nexter merger and Europe's defence industrial base', *Jane's Defence Industry*, 30 July 2015p.

³⁵ Bridier, G., 'Le démantèlement d'Areva pourrait profiter à beaucoup de monde', *Slate.fr*, 1 June 2015.

³⁶ Cabiro, M., 'Pourquoi l'État va «nationaliser» Areva TA', *La Tribune.fr*, 21 Dec. 2015.

³⁷ Cosnard, D., 'L'État nationalise une partie d'Areva', *Le Monde*, 16 Dec. 2015. Про плани модернізації французької ядерної зброї див. також підрозділ розділу IV 16 цього видання.

залежності від іноземних інвесторів³⁸. Цікаво, що ці дискусії з'явились у контексті зобов'язання Уряду консерваторів замінити наявні атомні підводні човни – останні британські носії ядерної зброї – на аналогічні³⁹. Повідомлялося, що британське МО розглядає два основні варіанти: націоналізацію підрозділу *Rolls-Royce* з виробництва атомних силових установок для підводних човнів, або його примусове злиття з найбільшим британським виробником озброєнь *BAE Systems*⁴⁰.

Інші традиційні виробники

Категорія “традиційні виробники” охоплює строкагу й мінливу групу з таких країн, як Австралія, Ізраїль, Сінгапур, Україна, Швейцарія та Японія, які мають обмежені потужності для постачання озброєнь власним МО та на міжнародний ринок. Від крупних виробників (таких, як США і Франція) їх відрізняє те, що вони не мають потужностей для виробництва всієї номенклатури озброєнь і тією чи іншою мірою покладаються на імпорт. Більшість компаній країн - традиційних виробників озброєнь продають значну частку продукції власним урядам.

Помітна зміна в цій категорії стосується польської компанії *PGZ*, де спостерігався стрибок у продажах – як прямий наслідок об'єднання останніми роками кількох польських оборонних компаній в одну групу. *PGZ* була створена під державним контролем для об'єднання ключових оборонних підприємств⁴¹. У 2014р. до *PGZ* влилися 17 компаній. Польща при цьому мала на меті: (а) забезпечити збройні сили технікою національного виробництва у спосіб, який надавав би польським компаніям можливість отримали вигоду від масштабних національних планів придбання озброєнь; (б) покращити технічні спроможності польської оборонної промисловості; (в) збільшити експорт зброї⁴². До цього спонукає також занепокоєння намірами Росії в контексті кризи у відносинах з Україною⁴³.

Також заслуговує на увагу зменшення на 37,4% продажу озброєнь Україною внаслідок триваючого конфлікту на її Сході та анексії Криму Росією. Цей конфлікт призвів до перебоїв у виробництві, а також припинення торгівлі між Україною і Росією⁴⁴. В Японії збільшення продажів компаній пояснюється внутрішніми замовленнями, оскільки нове законодавство, що пом'якшує обмеження на експорт озброєнь, ще не вплинуло на роботу оборонної промисловості⁴⁵.

³⁸ Bhutia, J., ‘Rolls-Royce crisis: Government may nationalise company’s nuclear submarine business’, *International Business Times*, 14 Dec. 2015; Ruddick, G., ‘Rolls-Royce eyes possible re-entry into smaller plane market’, *The Guardian*, 30 Dec. 2015.

³⁹ Ritchie, N., *Replacing Trident. Background briefing for Parliamentarians*, Bradford Disarmament Research Centre, Jan. 2011.

⁴⁰ Про плани модернізації британської ядерної зброї див. підрозділ III розділу 16 цього видання.

⁴¹ Balis, C., ‘Poland’s balancing act: a briefing for the defence sector part 1’, *Defense Industry Daily*, 17 Aug. 2014.

⁴² Fryer-Briggs, Z., ‘Poland to spend USD40 billion by 2022 on modernization’, *Jane’s Defence Weekly*, 20 May 2015.

⁴³ Adamowski, J., ‘Poland, US to boost military ties as Ukraine crisis escalates’, *Defense News*, 6 Mar. 2014.

⁴⁴ ‘Russia to block development of Ukraine’s military industry - pundit’, *Open Source Center*, 20 Dec. 2013.

⁴⁵ Grevatt, J., ‘Japan’s defence white paper outlines boost to industry’, *Jane’s Defence Weekly*, 13 Aug. 2014.

Дві австралійські компанії, що потрапили до *СІПРІ Top 100* – суднобудівні *ASC* та *Austal*, – показали значне збільшення продажів озброєнь. Зростання *ASC* можна пояснити поставкою першого з чотирьох есмінців протиповітряної оборони (*Air Warfare Destroyer, AWD*) – це був її єдиний контракт у травні 2014р.⁴⁶ Однак і програма *AWD*, і компанія переживають труднощі після того, як побудова першого корабля призвела до значних незапланованих витрат, і після заяв про суттєву затримку поставок трьох наступних кораблів⁴⁷. *Austal* бере участь у суперечливій і дорогій програмі кораблів берегової охорони (*Littoral Combat Ship*) США, а також у поставках патрульних катерів австралійським прикордонним силам⁴⁸.

Нові виробники

Категорія “нові виробники” у СІПРІ внесена для врахування компаній, що з’явилися або, в деяких випадках, повернулися до *Top 100* завдяки специфічним політичним рішенням держав, де вони розташовані, з розвитку суттєвих власних оборонно-промислових потужностей. Вони відрізняються від традиційних виробників тим, що досі мають за мету створення оборонно-промислової бази.

Три серйозні питання спонукають до глибокого вивчення досвіду цих країн. По-перше – ймовірність появи на міжнародних ринках нових постачальників завдяки створенню ними нових виробничих потужностей, поширення ноу-хау виробництва озброєнь і можливостей проектування та, відповідно, збільшення обсягів виробництва озброєнь⁴⁹. По-друге – можливість змін існуючих союзів і сприяння розвитку нових оборонних відносин, оскільки можливості виробництва озброєнь досі вважаються важливим інструментом сили та впливу в регіональних і міжнародних справах⁵⁰. Нарешті – зростання потреб у фінансових ресурсах для створення власних потужностей з виробництва озброєнь, наявність яких залежить від стану національної економіки. Незалежно від того, створюються потужності власними силами чи за рахунок передачі технологій, ноу-хау і виробництв з країни-постачальника за офсетними схемами, мета створення оборонної

⁴⁶ Програма *AWD* реалізується групою компаній з різних країн під назвою *Air Warfare Destroyer Alliance* на базі *Australian Submarine Corporation (ASC)*. До *ASC* як головного підрядника приєдналися *Raytheon Australia*, *BAE Systems* і *Navantia*. Див.: Pittaway, N., ‘More costs growth, delays for Australia’s AWD’, *Defense News*, 30 May 2015.

⁴⁷ Grevatt, J., ‘Australian government to launch strategic review of ASC’, *Jane’s Defence Industry*, 29 June 2015.

⁴⁸ Forrester, C., ‘Austal reveals record year in 2015 results’, *Jane’s Defence Industry*, 26 Aug. 2015.

⁴⁹ Питання збільшення поставок озброєнь завдяки створенню новими виробниками додаткових потужностей викликає спори у спеціальній літературі; див.: Bitzinger, R., ‘The global arms trade: “Hyundaiisation” threat from new suppliers?’, *Atlantic Council*, 24 Apr. 2015.

⁵⁰ Jackson, S.T., ‘The National Security Exception, the Global Political Economy and Militarization’, eds K. Gouliamos and C. Kassimeris, *The Marketing of War in the Age of Neo-Militarism* (Routledge: London: 2012). Зокрема, Китай, який після десятиліть розвитку власної оборонної промисловості перетворився на крупного експортера озброєнь, буде нові безпекові відносини, експортуючи китайську зброю до Південно-Східної Азії і підтримуючи тісні зв’язки з рядом країн Африки, де він присутній економічно, в рамках великих інфраструктурних, будівельних і видобувних проєктів; див.: Wezeman, P.D., Wezeman, S.T. and Beraud-Sudreau, L., *Arms flows to sub-saharan Africa*, SIPRI Policy Paper no.30 (SIPRI: Stockholm, Dec. 2011).

промисловості змушує державу до довгострокових військових витрат⁵¹. Тому, якщо економічні показники погіршаться, то такий проект може опинитися під загрозою.

Хоч у 2000-х роках спостерігалось відновлення інтересу різних країн до реалізації великих амбітних програм придбання озброєнь з метою підтримки модернізації чи створення оборонно-промислової бази, але їх спроби зі створення національного виробництва озброєнь є зовсім не новими⁵². Відомо також, що ці спроби пов'язані з певними труднощами і не завжди були успішними⁵³. Так, Індія розвиває національну оборонну промисловість приблизно 50 років, але досі залежить від імпорту окремих видів озброєнь⁵⁴. Прикладом успішного процесу, започаткованого в 1970-х роках, є Південна Корея. Однак у виробництві новітніх платформ і систем ця країна досі певною мірою покладається на тісні відносини зі США та Західною Європою⁵⁵.

Головними покупцями продукції компаній цих країн є національні МО. Але від традиційних виробників їх відрізняє те, що програми придбання і відповідне фінансування спрямовані на підтримку створення та розвитку власного виробництва озброєнь завдяки використанню офсетних схем, передачі ноу-хау та/або технологій, відкриттю дочірніх підприємств за кордоном, партнерству з місцевими компаніями та/або участі вітчизняних підприємств у ланцюгах постачання іноземних виробників⁵⁶. Враховуючи значний обсяг ресурсів, яких вимагає реалізація таких планів, держави, як правило, одночасно мають на меті, насамперед: зменшення чи ліквідацію залежності від закордонних постачальників у певних сегментах виробництва; посилення впливу країни в регіональних і міжнародних справах; нарощування обсягів озброєнь і суперництва в регіоні; підтримку виробництва та технологічного розвитку в певних галузях (електронній, аерокосмічній тощо); створення довгострокових безпекових відносин з країнами-крупними виробниками озброєнь⁵⁷.

⁵¹ Pelza, M., 'Bullets from Brazil: Growing military industrialism in Latin America', WOLA, 21 Mar. 2014.

⁵² Часто їх називають "новими країнами" чи "новими ринками"; див., наприклад: 'Africa: The next defence market opportunity?', *Defense Industry Daily*, 16 Dec. 2015. *Clevenger* називає новими ринками Анголу, Катар, Колумбію, Кувейт і Перу; див.: Clevenger, A., 'Emerging markets offer growth opportunities', *Defense News*, 31 Aug. 2015.

⁵³ Conca, K., 'Between global markets and domestic politics: Brazil's military-industrial collapse', *Review of International Studies*, vol.24 (1998), pp.499-513.

⁵⁴ Gardiner, H., 'World's biggest arms importer, India wants to buy local', *New York Times*, 6 Mar. 2014; Gupta, A., *Building an Arsenal* (Praeger: Westport, CT, 1997), pp.1-23; База даних СІПІ про поставки озброєнь, <<http://www.sipri.org/databases/armstransfers>>.

⁵⁵ Chinworth, M., 'Offset policies and trends in Japan, South Korea and Taiwan', eds J.Brauer, and J.P.Dunne, *Arms Trade and Economic Development* (Routledge: London, 2004), pp.217-254.

⁵⁶ Це стосується всіх країн, зазначених у числі нових виробників озброєнь: Бразилії, Індії, Південної Кореї і Туреччині. Аналіз прикладів Бразилії, Індії і Південної Кореї див.: Smith, C., *India's Ad Hoc Arsenal* (SIPRI: Oxford University Press, 1994), pp.105-130; Brauer and Dunne (посилання 55); про Туреччину див.: Джексон С.Т. Виробництво озброєнь і військові послуги. – *Щорічник СІПІ 2012*, розділ 5; про Бразилію див. підрозділ II цього розділу.

⁵⁷ Bitzinger, R., 'Defense industry in Asia and the technonationalist impulse', *Contemporary Security Policy*, vol.36, no.3 (2015), pp.453-472; Gupta (посилання 54).

II. Створення оборонної промисловості: приклад Бразилії

ОДЕ ФЛЬОРА

Зусилля Бразилії з розбудови вітчизняних оборонно-промислових потужностей виявляють деякі проблеми та ризики в реалізації стратегії військової індустріалізації. Цей приклад є цікавим з двох причин. По-перше, він спростовує ключову роль відчуття загрози як чинника створення національних потужностей з виробництва озброєнь. По-друге, він показує численні виклики, з якими може стикнутися такий проект, незалежно від його мотивації. Зокрема, нинішні намагання Бразилії наростити та модернізувати вітчизняні потужності з виробництва озброєнь є її другою спробою стати важливим оборонно-промисловим гравцем на регіональному та міжнародному рівні.

Перший проект Бразилії зі створення оборонної промисловості в 1964-1980рр.

Перший проект Бразилії зі створення оборонної промисловості реалізовувався за часів військової диктатури після державного перевороту 1964р. Мотиви, якими пояснювався цей план, були різними – від самозабезпечення озброєннями до розвитку загальних виробничо-промислових спроможностей країни і здобуття міжнародного престижу, – але не стосувалися зовнішніх загроз кордонам, населенню та інститутам Бразилії¹. Ряд аналітиків також зазначають, що створення оборонної промисловості у Бразилії була одним з аспектів ширшої стратегії промислового розвитку². Ця стратегія ґрунтувалася на припущенні, що технологічні здобутки від виробництва озброєнь зможуть надати додаткових вигод шляхом їх передачі до цивільного промислового сектору (тобто трансферту знань, нових виробничих процесів та/або продукції від військового до цивільного сектору)³.

Для виконання цієї стратегії Бразилія використовувала офсетні схеми – коли імпорт основних систем озброєнь іноземних постачальників супроводжувався вимогами передачі технологій, налагодження місцевого ліцензійного

¹ Franko-Jones, P., *The Brazilian Defense Industry* (Westview Press: Boulder, CO, 1992); Queau, Y., 'Are the Brazilian military industrial ambitions at risk?', ed. F.Dane, *Multilateral Security Governance* (Konrad Adenauer Foundation: Rio de Janeiro, Oct. 2014). Franko-Jones відзначає "так званий вплив підричних сил", який військова диктатура називала внутрішньою загрозою і використовувала для підтримки плану військової індустріалізації.

² Perlo-Freeman, S., 'Offsets and the development of the Brazilian arms industry', eds J.Brauer, J.P.Dunne, *Arms Trade and Economic Development* (Routledge: London, 2004); de Gouvea Neto, R., 'How Brazil competes in the global defense industry', *Latin American Research Review*, vol.26, no.3 (1991), pp.83-107.

³ Найвідоміші приклади успішних додаткових вигод – реактивні двигуни і тефлон. Однак експертна спільнота не однозначна в оцінці ефективності та наслідків такого підходу; див.: Adams, G., 'Is the sky really falling?', *Foreign Policy*, 25 Nov. 2013; Brzoska, M., '2006 trends in global military and civilian research and development (R&D) and their changing interface', *Proceedings of the International Seminar on Defence Finance and Economics 13-15 Nov. 2006*, New Delhi, India, pp.289-302.

чи спільного виробництва⁴. Ці заходи дозволили Бразилії у 1980-х - на початку 1990-х років перетворитися на крупного експортера озброєнь, здатного виробляти відносно різноманітний асортимент “середньотехнологічних” систем озброєнь, у т.ч. бронемашини, тренувальні літаки, невеликі кораблі та деякі артилерійські системи. Бразильські компанії постачали озброєння переважно країнам т.зв. “третього світу” та іншим “новим індустріально розвинутим країнам”⁵. За даними СІПРІ того періоду, Бразилія була п’ятим найкрупнішим експортером і другим найкрупнішим виробником озброєнь серед нових індустріально розвинутих країн⁶.

Однак на початку 1990-х років проект військової індустріалізації був зупинений. Створення вітчизняної оборонної промисловості вимагало значних ресурсів, тому відносно низький рівень військових витрат Бразилії на придбання озброєнь зумовлював потребу збільшення експорту промислової продукції⁷. Провідні оборонно-промислові компанії Бразилії потрапили в залежність від невеликої кількості покупців, насамперед – Іраку⁸. Завершення ірано-іракської війни 1980-1988рр. і запровадження санкцій проти Іраку після його вторгнення в Кувейт у 1990р. разом зі зменшенням військових витрат у країнах Близького Сходу та Африки, які були покупцями бразильських озброєнь, завдали тяжкого удару процесу створення оборонної промисловості та поставили крупні збройові компанії країни на межу банкрутства⁹.

Другий проект Бразилії зі створення оборонної промисловості з 2005р. по цей час

Друга спроба Бразилії придбати озброєння та відродити вітчизняні потужності з їх виробництва офіційно розпочалася оголошенням у 2005р. Національної політики оборонної промисловості (*Politica Nacional da Industria de Defesa, PNID*), хоч ознаки пожвавлення в оборонній промисловості були помітні ще на початку 2000-х років.¹⁰

Як і за попередньої спроби, нинішня стратегія створення оборонної промисловості не пов’язана з наявністю зовнішньої загрози. Нинішня спроба ґрунтується радше на намаганні Бразилії мати вплив на регіональні та міжнародні справи, потреби заміни застарілих озброєнь та усвідомленні

⁴ Perlo-Freeman (посилання 2); Conca, K., ‘Between global markets and domestic politics: Brazil’s military-industrial collapse’, *Review of International Studies*, vol.24, no.4 (Oct. 1998), pp.499-513.

⁵ Goldstein, A., ‘Embraer: from national champion to global global player’, *CEPAL Review* 77, Aug. 2002; Sanchez, A., ‘Embraer: Brazilian military industry becoming a global arms merchant?’, *Council on Hemispheric Affairs (COHA)*, 1 Sep. 2009.

⁶ Skons, E. and Ohlson, T., ‘The trade in major conventional weapons’, *SIPRI Yearbook 1987*.

⁷ Perlo-Freeman (посилання 2).

⁸ Pelza, M., ‘Bullets from Brazil: Growing military industrialism in Latin America’, *WOLA*, 21 Mar. 2014.

⁹ Bickers, C., ‘Avibras escapes bankruptcy’, *Jane’s Defence Weekly*, 11 Apr. 1992; Solinger, E., ‘The rise and fall of arms industries in Argentina and Brazil’, eds E.Inbar and B.Zilberfarb, *The Politics and Economics of Defence Industries* (Routledge: Abingdon, 1998), pp.201-220.

¹⁰ Federal Republic of Brazil, ‘Aprova a Política Nacional da Indústria de Defesa-PNID’, *Portaria Normativa no.899/MD, Diário oficial*, 19 July 2005; Perlo-Freeman (посилання 2).

необхідності захистити національні багатства, зокрема шельфову нафту, від яких прямо залежить добробут Бразилії¹¹. Ця стратегія також підтримує зміцнення вісі “Південь-Південь” у зовнішній політиці Бразилії, властивої першому етапу військової індустріалізації, коли виробництво надійної, недорогої і простої у використанні та обслуговуванні військової техніки орієнтувалося на ринки Півдня¹². Однак на другому етапі стратегії створення оборонної промисловості головним покупцем озброєнь бразильських виробників залишається МО Бразилії, хоча деякі бразильські озброєння (насамперед *Super Tucano*) були продані африканським та іншим латиноамериканським країнам¹³.

Заявленою кінцевою метою *PNID* є зміцнення “оборонно-промислової бази” Бразилії. Для цього в *PNID* і в більш детальному нормативному документі, виданому у квітні 2006р., перелічені сім конкретних цілей, що супроводжуються “стратегічними діями” на підтримку головного мотиву розвитку національної оборонної промисловості. Головними стратегічними цілями названі: зменшення залежності МО Бразилії від іноземних постачальників основних систем озброєнь (включно із запровадженням особливого податкового режиму для збройових компаній); приведення програми НДДКР МО у відповідність до завдань розвитку та/або зміцнення національних потужностей з виробництва озброєнь і заміщення імпорту вітчизняною продукцією¹⁴. Як і в 1970-1980-х роках, ще одним чинником запровадженої у 2005р. політики став розвиток технологічного та інноваційного потенціалу бразильської промисловості в цілому. Це охоплює зміцнення зв’язків між університетами, науковими центрами і збройними силами.

PNID 2005р. і нормативний документ 2006р. визначають два головні методи досягнення цілей стосовно оборонної промисловості. Перший – це розробка великої амбітної програми модернізації озброєнь шляхом імпорту новітніх систем від крупних іноземних постачальників. Ці проекти передбачають вимогу передачі технологій і ноу-хау, партнерство з іноземними компаніями в напрямі запровадження місцевого виробництва і збирання озброєнь, а також програми спільної розробки за участі іноземних постачальників¹⁵. Для заміни фізично та, в деяких випадках, морально застарілих озброєнь Уряд Бразилії вирішив вдатися до оффсетних схем з передачею технологій з метою швидкого здобуття навичок і знань, потрібних для розробки та виробництва озброєнь останніх поколінь¹⁶. Другий

¹¹ Van Leeuwen, M., ‘Brazil’s defense industry booms’, *International Aviation News*, 22 Aug. 2012; Queau (посилання 1).

¹² Nkala, O., ‘Super Tucano, Embraer soaring in Africa’, *Defense News*, 19 July 2015, <<http://www.defensenews.com/story/defense/policy-budget/industry/2015/07/19/super-tucano-embraer-soaring-africa/30257389/>>.

¹³ База даних СІПІ про поставки озброєнь, <<http://www.sipi.org/databases/armstransfers>>.

¹⁴ Federal Republic of Brazil (посилання 10); Federal Republic of Brazil, ‘Aporva as agoes estrategicas para a implementagao da Politica Nacional da Industria de Defesa-PNID’, Portaria Normativa no.586/MD, 24 Apr. 2006.

¹⁵ Federal Republic of Brazil, 2006 (посилання 14).

¹⁶ ‘Brazil probes \$5.4 billion SAAB Gripen Deal’, Reuters, 10 Apr. 2015; ‘Corruption investigations may delay construction of Brazil’s SSN submarines’, Forecast International, 21 Jan. 2016.

метод передбачає краще узгодження загальних НДДКР та інновацій з потребами та вимогами збройних сил. Важливим елементом цієї ініціативи є визначення ключових стратегічно важливих технологій і підтримка їх розвитку на національному рівні.

Використання імпорту основних систем озброєнь для досягнення цілей більшої автономії виробництва озброєнь коштувало дорого і призвело у 2005-2015рр. до збільшення військових витрат Бразилії на 42,5%¹⁷. Згідно з офіційними бюджетними даними Бразилії, витрати на придбання зросли майже на 380% у реальних цінах, хоча, враховуючи очікування та “стратегічні дії”, визначені в *PNID*, фінансування НДДКР було порівняно невеликим¹⁸. Оскільки країна в цей період користувалася плодами швидкого економічного зростання, таке збільшення військових витрат не було великим тягарем для відносно швидко зростаючого ВВП, темпи якого у 2005-2015рр. становили в середньому 1,5%¹⁹.

Для виконання *PNID* Бразилія започаткувала кілька програм основних систем озброєнь. Серед найважливіших з них був імпорт дизель-електричних ударних підводних човнів виробництва французької суднобудівної компанії *DCNS* і бойових літаків *Gripen* шведської фірми *SAAB*. В обох випадках компанії-експортери пропонували Бразилії значні компенсації, в т.ч. пряму участь національних фірм у виробництві деяких підсистем і компонентів та, у випадку *DCNS*, у розбудові інфраструктури для будівництва підводних човнів²⁰. *SAAB* у рамках бразильської програми *Gripen* співпрацює з цивільною машинобудівною компанією *Odebrecht*. Збільшення іноземних інвестицій дозволило авіабудівній компанії *Embraer*, яка вважається флагманом бразильської оборонної промисловості, інвестувати в розробку та виробництво нового покоління її популярних учбово-бойових літаків *Super Tucano*, які проторували шлях до міжнародних ринків. Компанія розробляє також новий транспортний літак *KC-390* з орієнтацією на африканський ринок. Інші програми з постачання бронетехніки та вертольотів виграли європейські виробники, які відкрили дочірні компанії і перенесли частину мереж постачання до Бразилії²¹.

Друга спроба перетворитися на важливого оборонно-промислового гравця, схоже, опинилася у 2015р. на роздоріжжі. Хоч офіційних ознак ревізії промислової політики 2005р. чи оголошень про призупинення великих програм не було, але погіршення економіки та підозри в корупції в рамках крупних проектів за участі іноземних і вітчизняних постачальників можуть зрештою призвести до їх перегляду²². Крім того, як і в 1970-1980-х роках,

¹⁷ База даних СІПРІ про поставки озброєнь за 2016р., <http://www.sipri.org/research/armaments/milex/milex_database>.

¹⁸ Дані автору надані професором Т.Шитцем (*Thomas Scheetz, Escuela de Defensa Nacional, Buenos Aires*).

¹⁹ Див. посилання 17.

²⁰ ‘Brazil and France in deal for SSKs, SSN’, *Defense Industry Daily*, 12 Dec. 2014.

²¹ Зокрема, *Krass-Maffei-Wegmann* та *Airbus Helicopters*.

²² Jelmaye, R., ‘Brazil’s prosecutor reopens probe of SAAB fighter jet purchase’, *Wall Street Journal*, 5 Feb. 2016.

стратегія передбачає продаж озброєнь за кордон – завдання, яке може стати для компаній першочерговим в умовах можливих скорочень національного бюджету і зміни пріоритетів. Однак запекла міжнародна конкуренція і можливе скорочення імпорту у країнах, залежних від доходів з продажу нафти, можуть ускладнити досягнення цієї мети. Варто зауважити, що продажі озброєнь компанією *Embraer* у 2015р. можуть знизитися на 44%, порівняно з 2014р.²³ Додатковою проблемою для проекту створення оборонної промисловості можуть стати обмежені інвестиції в НДДКР, що загрожує зробити примарною довгострокову перспективу перетворення Бразилії на крупного постачальника.

Висновки

Хоча заходи першого проекту Бразилії зі створення оборонної промисловості сприяли виконанню кількох її завдань і вели до успіху, але зрештою процес був підірваний конкретними експортними рішеннями, а також великими змінами у світовій безпеці та на ринках озброєнь після завершення холодної війни. Ці заходи добре описані та висвітлюють стратегію, що поєднує широкий спектр політичних та економічних завдань. Друга спроба поки що набагато менше вивчена, але наявна інформація свідчить, що країна йде шляхом, подібним до попереднього – намагання вирішити кілька різних завдань під час створення оборонної промисловості. Дійсно, деякі спостереження аналітиків стосовно досвіду 1970-1980-х років можуть бути повністю віднесені до сьогодення. Так, у 1984р. А.Е.Росс (*A.E.Ross*) писав: “головним завданням інвестування Бразилії у великі програми виробництва озброєнь є – крім зменшення залежності від іноземних постачальників, – модернізація збройних сил, зміцнення провідної позиції в Латинській Америці та зміцнення статусу впливової держави”²⁴.

За нинішніх обставин здатність Бразилії повністю виконати план створення оборонної промисловості є сумнівною. Внутрішні труднощі – такі, як рецесія 2014р., дуже високі витрати на організацію Чемпіонату ФІФА (2014р.) та Олімпійських ігор (2016р.), суспільні заворушення по всій країні та нинішні підозри в корупції, – впливають на державні фінанси та політичний процес, змушуючи багатьох сумніватися у виконанні *PNID*²⁵. Запекла конкуренція з відомими виробниками на міжнародному ринку озброєнь і падіння цін на нафту можуть зірвати очікувані замовлення деяких країн, на які розраховують бразильські компанії²⁶.

²³ Embraer, ‘Embraer divulga resultados do 4 trimestre, do ano de 2015 e estimativas para 2016’, Press Release, 3 Mar. 2016.

²⁴ Цитування А.Е.Росса див.: Maldifassi, J.O. and Abetti, P.A., *Defense Industries in Latin American countries* (Praeger: Westport, CT, 1994), p.28.

²⁵ Quéau (посилання 1).

²⁶ Bitzinger, R., ‘Brazil’s re-emerging arms industry: The challenges ahead’, RSIS Commentary, no.195/8, 8 Oct. 2014.

III. СІПРІ Top 100 компаній з виробництва озброєнь і надання військових послуг за 2014р., крім Китаю

ОДЕ ФЛЬОРА

Продаж озброєнь і військових послуг компаніями СІПРІ Top 100 у 2014р. продовжували падати, хоча за останні чотири роки (2011-2014рр.) в середньому лише на 3,1%. Обсяг продажу Top 100 у 2014р. (\$401 млрд.) все ще є на 43% вищим, ніж у 2002р. (таблиця 14.1). У Top 100 досі домінують крупні компанії-виробники з Північної Америки та Західної Європи – 64 компанії, на які припадає 80,3% загального обсягу продажу. Решта 29,7% припадає на компанії з країн, які СІПРІ визначає як “традиційні виробники” та “нові виробники” (таблиця 14.2).

Присутність Північної Америки в Top 100 забезпечили 38 компаній зі США, на які припадає 54,4% загального обсягу продажу. Американські компанії посідають сім місць у першій десятці. Найкрупніший виробник озброєнь у світі, *Lockheed Martin*, показав динаміку, відмінну від загальної низхідної тенденції інших американських компаній, з доходами на 3,9% вищими за 2013р., збільшивши свій відрив від найближчого конкурента – *Boeing*.

Попри падіння економіки, продажі озброєнь російськими компаніями у 2014р. продовжували швидко зростати як за обсягами, так і за кількістю компаній в Top 100¹. Це зростання, що пояснюється переважно значним національним придбанням озброєнь, зумовило потрапляння до Top 100 за 2014р. трьох нових російських компаній, у т.ч. виробника систем ППО *Высокоточные комплексы* (39 місце, тоді як її попередниця, компанія *Конструкторское бюро приборостроения*, посідала у 2013р. 116 позицію)². У 2009р. компанія *Высокоточные комплексы* об'єднала спеціалізовані компанії з розробки новітньої зброї зі складу корпорації *Ростех*³. Двома іншими російськими компаніями-новачками в Top 100 були *Радиотехнические и информационные системы* та *Объединенная приборостроительная корпорация*.

У 2014р. продажі зброї зменшилися у 15 з 26 західноєвропейських компаній з Top 100, а шість – повідомили про стабільні надходження, порівняно з 2013р.⁴ З цих 26 компаній 20 розташовані у країнах, що вважаються крупними виробниками озброєнь (у Великій Британії, Італії, Німеччині, Франції і Швеції), дві – є транс-європейськими (*Airbus Group* і *CNH Industry*). Загалом,

¹ Якщо падіння цін на нафту і знецінення рубля однозначно впливають на російську економіку і ВВП, то стосовно наслідків санкцій є непевність і розбіжності в оцінках. Докладніше про поточні військові витрати в Росії див. підрозділ I розділу 13 цього видання.

² База даних СІПРІ про оборонну промисловість, <<http://www.sipri.org/research/armaments/production>>.

³ Корпорації *Ростех* немає в Top 100 через те, що СІПРІ не враховує холдингові компанії. Див. сайт *Ростех*, <<http://rostec.ru/en/news/2964>>.

⁴ ‘The SIPRI Top 100 Arms Producing and Military Services Companies, 2014’, SIPRI Fact Sheet, Dec. 2015.

Таблиця 14.1. Тенденції продажів компаніями-виробниками озброєнь з *СІПІ Top 100* у 2002-2014рр.

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Продаж озброєнь у поточних цінах і за поточними обмінними курсами										
Усього (млрд. \$)	289	313	349	389	405	419	418	403	404	401
Зміни (%)	6	8	11	12	4	4	0	-4	0	-1
Продажі зброї в постійних цінах і за обмінними курсами 2014р.										
Усього (млрд. \$)	354	371	390	417	449	456	431	417	407	401
Зміни (%)	3	5	5	7	8	1	-5	-4	-1	-2
Сумарні зміни з 2005р.	0	5	10	18	27	29	22	18	15	13

Примітка: дані в цій таблиці стосуються компаній *СІПІ Top 100* в кожному конкретному році, тобто різних переліків компаній із загального масиву даних. Зокрема, дані, наведені вище за 2013р., відрізняються від даних у таблиці 14.2.

Джерела: *Arms Industry Top 100* і База даних СІПІ про оборонну промисловість.

наслідки фінансово-економічної кризи і продовження політики жорсткої економії обмежили військові витрати західноєвропейських країн - крупних виробників озброєнь. За цих умов лише у трьох присутніх у рейтингу німецьких компаніях не спостерігалася характерна для регіону низхідна тенденція; разом вони забезпечили невеликий приріст продажів озброєнь (1,6%), тоді як продажі британських, італійських, французьких і трансєвропейських компаній залишилися стабільними чи зменшилися. У Великій Британії, яка має в *Top 100* найбільше компаній після США, зменшення продажу частково пов'язане зі скороченням військових витрат у США, де великі британські виробники, зокрема *BAE Systems*, заробляють значну частку своїх доходів⁵. Єдина іспанська компанія в рейтингу за 2013р., *Navantia*, у 2014р. не потрапила до *Top 100*. Інші західноєвропейські компанії-виробники з *Top 100* (з Норвегії, Фінляндії і Швейцарії) показали стабільні продажі озброєнь.

У 2014р. до *СІПІ Top 100* потрапили 13 компаній з країн, що вважаються традиційними виробниками. На них разом припадає 6% усього продажу *Top 100*. До цієї групи належить єдина польська компанія (*Polish Armament Group, PGZ*), яка потрапила до рейтингу та показала найбільший приріст (94,8% в реальних цінах), що вивело її на 67 місце після 115 у 2013р. Далі йдуть компанії Австралії з приростом 17,5% і Японії – 14,5%. Компанії Ізраїлю та Сінгапуру продемонстрували більш стабільні продажі, порівняно з 2013р., тоді як продаж озброєнь українською компанією зменшився на 52,8%.

У 2013р. СІПІ ввів нову категорію виробників озброєнь з *Top 100* – “нові виробники”. На країни, внесені до цієї категорії – Бразилію, Індію,

⁵ Thomson, L., ‘BAE Systems reports strong results in U.S. defense business, reflecting sector trend’, *Forbes*, 30 July 2015.

Таблиця 14.2. Частки регіонів і країн у продажу озброєнь компаніями *СІПРІ Top 100*, крім Китаю, у 2014р., порівняно з 2013р.^а

Дані продажу озброєнь наведені в млрд. \$ у поточних цінах і за поточними обмінними курсами. Суми складових можуть не збігатися з підсумковими показниками через округлення.

Кількість компаній	Регіон/країна ^б	Продажі озброєнь (млрд. \$)		Зміни у продажах зброї, 2013-2014 (%)		Частка у продажу <i>Top 100</i> у 2014р. (%)
		2014	2013 ^в	Номінальні ^г	Реальні ^д	
38	Північна Америка	218,0	223,7	-2,6	-4,4	54
38	США	218,0	223,7	-2,6	-4,4	54
26	Західна Європа	104,1	109,4	-4,9	-7,4	26
8	Велика Британія	41,8	43,1	-3,1	-9,3	10
6	Франція	22,6	25,4	-11	-11	5,6
2	Транс-європейські ^е	15,3	16,6	-7,5	-8,1	3,8
2	Італія	12,0	12,1	-0,9	-1,0	3,0
3	Німеччина	6,2	5,6	10	9,4	1,6
1	Швеція	2,7	3,0	-8,1	-3,1	0,7
2	Швейцарія	1,8	1,6	13	11	0,4
1	Норвегія	0,9	1,1	-15	-10	0,2
1	Фінляндія	0,8	1,0	-20	-21	0,2
11	Східна Європа	40,8	30,7	33	48	10
11	Росія	40,8	30,7	33	48	10
13	Інші традиційні виробники	23,2	22,3	4,3	8,5	6,0
3	Ізраїль	7,7	7,4	3,9	2,5	1,9
5	Японія	9,2	8,5	8,6	15	2,3
2	Австралія	2,2	1,9	13	18	0,5
1	Сінгапур	2,0	1,9	7	5	0,5
1	Польща	1,3	0,7	95	95	0,5
1	Україна	0,8	1,8	-53	-37	0,2
12	Нові виробники	14,9	13,9	7,3	5,1	3,7
6	Південна Корея	6,7	5,7	16	11	1,7
3	Індія	4,8	5,1	-5,1	-7,1	1,2
2	Туреччина	2,0	1,9	3,7	9,5	0,5
1	Бразилія	1,5	1,2	21	25	0,4
100	Разом	401	400	0,2	-0,5	100,0

^а Хоча відомо, що кілька китайських компаній-виробників озброєнь є досить великими, щоб бути в *СІПРІ Top 100*, але брак доступних для порівняння і достатньо точних даних унеможливило їх урахування.

^б Дані за країну чи регіон стосуються продажів озброєнь компаніями з *Top 100*, що мають штаб-квартиру у відповідній країні чи регіоні, включно з їх дочірними підприємствами за кордоном. Вони не є обсягом продажу озброєнь, фактично вироблених у тій країні чи регіоні.

^в Дані про продажі озброєнь у 2013р. стосуються компаній, що були *Top 100 2013*, а не компаній *Top 100 2014*. Дані наведені в млрд. \$ у поточних (2013р.) цінах і за поточними обмінними курсами.

^г У цьому стовпчику наведені зміни у продажах озброєнь у 2013-2014рр. у поточних цінах у доларах США.

^д У цьому стовпчику наведені зміни у продажах зброї у 2013-2014рр. в постійних (2014р.) цінах у доларах США.

^е Транс-європейські компанії – *EADS (Airbus)* і *CNH Industrial*.

Джерело: 'The SIPRI Top 100 arms producing and military services companies, 2014', SIPRI Fact Sheet, Dec. 2015, <<http://books.sipri.org/files/FS/SIPRIFS1512.pdf>>.

Південну Корею і Туреччину – разом припадає невелика частка доходу *Top 100*. Однак збільшення їх продажів озброєнь, а також довгострокові цілі урядів – зі створення вітчизняних потужностей з виробництва озброєнь і розширення присутності на зовнішніх ринках – спонукають до глибшого вивчення їх динаміки в рейтингу найкрупніших виробників озброєнь.

У 2014р. в *Top 100* були 12 компаній з чотирьох країн - нових виробників, на які припадало 3,7% загального обсягу продажу. Серед них бразильська літакобудівна компанія *Embraer* показала у 2014р. найбільший приріст продажу (24,7%); далі йдуть шість південнокорейських компанії (10,5%) і турецькі *Aselsan* та *Turkish Aerospace Industries* (9,5%).

15. Міжнародні поставки озброєнь

Загальний огляд

Обсяг міжнародних поставок основних озброєнь у 2011-2015рр., порівняно з 2006-2010рр., збільшився на 14% (підрозділ I). На найкрупніших експортерів 2011-2015рр. – США, Росію, Китай, Францію і Німеччину – припало 74% експорту.

З 1950р. США і Росія (до 1992р. – Радянський Союз) постійно є найкрупнішими постачальниками. Разом із західноєвропейськими постачальниками – вони традиційно домінують у Тор 10, і в найближчому майбутньому немає ознак будь-яких суттєвих змін. Порівняно з періодом 2006-2010рр., упродовж 2011-2015рр. частка Тор 10 у загальносвітових показниках зросла ще більше. Наразі до цієї групи приєднався Китай, який міцно закріпився на позиції одного з найкрупніших у світі експортерів основних озброєнь.

На регіональному рівні у 2011-2015рр., порівняно з 2006-2010рр., поставки озброєнь до Близького Сходу зросли на 61%. Потік озброєнь до Азії та Океанії, а також до Африки за цей період збільшився на 26% і 19%, відповідно. Натомість постачання озброєнь до Європи помітно зменшилися (на 41%).

У 2011-2015рр. на держави Азії та Океанії припало 48% всього імпорту основних озброєнь. Тут розташовані три з п'яти найкрупніших отримувачів основних озброєнь: Індія, Китай та Австралія.

Напруженість і конфлікти у 2015р. тривали в багатьох регіонах світу й часто були прямо пов'язані із закупівлею озброєнь за кордоном. У підрозділі II розглядаються закупівлі озброєнь державами Близького Сходу та Північної Африки, двох регіонів, що показали значне зростання імпорту впродовж п'яти минулих років. Показано також, як озброєння, імпортовані державами Близького Сходу та Північної Африки, використовувалися у 2015р. в єменському конфлікті, що спричинило дискусії про моральність і навіть законність постачання озброєнь державам цього регіону.

Дані СІПРІ про поставки озброєнь не відбивають їх фінансову вартість. Водночас, багато держав-експортерів публікують дані про фінансову вартість експорту озброєнь. Ці дані наведені в підрозділі III. На підставі цих даних СІПРІ оцінює загальну вартість світової торгівлі озброєннями у 2014р. мінімум у \$94,5 млрд. Однак фактична величина, ймовірно, є ще вищою.

СІМОН Т.ВЕЗЕМАН

I. Події у сфері поставок озброєнь у 2015р.¹

СИМОН Т.ВЕЗЕМАН, ОДЕ ФЛЬОРА, СЕМ ПЕРЛО-ФРИМЕН, ПІТЕР Д.ВЕЗЕМАН

Упродовж останніх 10 років спостерігалася повільна стабільна тенденція збільшення обсягу міжнародних поставок основних озброєнь (діаграма 15.1)². Обсяг їх поставок за період 2011-2015рр. був на 14% вищим, ніж у 2006-2010рр. З 1980-1984рр., коли він сягнув максимуму за період з 1950-1954рр., обсяг поставок майже постійно зменшувався та у 2000-2004рр. становив лише 44% від рівня 1980-1984рр. Загальна сума за останній п'ятирічний період була на 47% вищою, порівняно з 2000-2004рр., і найвищою з 1989-1993рр. (період, на який найбільшою мірою вплинуло завершення холодної війни). Річні коливання є звичайним явищем, і досвід показав, що річні суми не є надійними показниками для прогнозів на майбутнє, але варто зауважити, що загальні річні обсяги в останню п'ятирічку (2011-2015рр.) були відносно стабільними.

Події у групі провідних постачальників

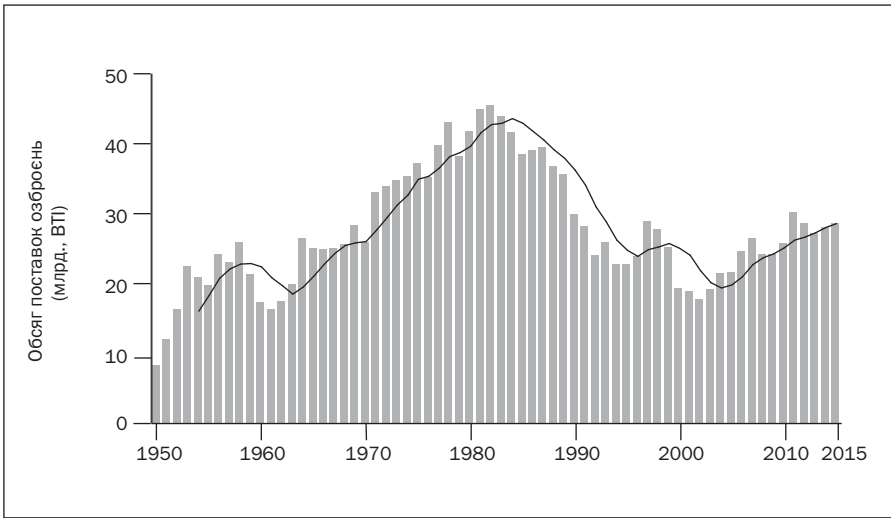
На п'ять найкрупніших постачальників 2011-2015рр. – США, Росію, Китай, Францію і Німеччину – припало 74% обсягу експорту основних озброєнь (таблиця 15.1), порівняно з 73% у п'яти найкрупніших постачальників у 2006-2010рр.³ США і Росія залишилися найкрупнішими постачальниками, на які разом припало 58% світового експорту, порівняно з 52% у 2006-2010рр. У 2011-2015рр., порівняно з 2006-2010рр., склад і місця країн у *Top 5* змінилися. Китай опинився на третьому місці після США і Росії, випередивши Францію і Німеччину. Велика Британія, яка у 2006-2010рр. була п'ятою, у 2011-2015рр. посіла шосте місце. 14 крупних країн-експортерів з *Top 20* у 2011-2015рр. розташовані в Північній Америці та Європі (включно з Росією), три – в Азії і Океанії, дві – на Близькому Сході та одна – в Африці (таблиця 15.1)⁴. Усього основні звичайні озброєння у 2011-2015рр.

¹ Якщо не зазначене інше, інформація про поставки озброєнь і контракти в цьому розділі взята з Баз даних СІПРІ про поставки озброєнь, <<http://www.sipri.org/databases/armstransfers>>. База даних містить дані про поставки основних озброєнь за період 1950-2015рр. Дані в цьому розділі наведені станом на 25 січня 2016р. Вони можуть відрізнятися від наведених у попередніх виданнях Щорічника СІПРІ, оскільки База даних щороку оновлюється.

² Дані СІПРІ про поставки озброєнь стосуються фактичних поставок основних озброєнь включно з продажем, ліцензійним виробництвом, лізингом і безкоштовною передачею. Для порівняння даних про поставки різних озброєнь і визначення загальних тенденцій СІПРІ використовує вартісний тренд-індикатор (ВТІ, *trend-indicator value, TIV*). Вартісні показники СІПРІ є індикаторами лише обсягів міжнародних поставок озброєнь і не відбивають фактичну фінансову вартість таких поставок. Оскільки обсяги поставок щороку можуть змінюватися, для визначення тенденцій використовується змінний середній показник за п'ять років. Докладніше про ВТІ див. у врізці 15.1.

³ П'ятьма найкрупнішими експортерами у 2006-2010рр. були США, Росія, Німеччина, Франція і Велика Британія.

⁴ СІПРІ відносить Туреччину до регіону Близького Сходу. Докладніше про регіональний поділ СІПРІ див. "Географічні регіони та субрегіони" на початку видання та <http://www.sipri.org/research/armaments/milex/milex_database/regional_coverage>.

Діаграма 15.1. Тенденції міжнародних поставок основних озброєнь у 1950-2015рр.

Примітка: стовпчики показують щорічні сукупні показники, а крива – поточні середні показники, обчислені наприкінці кожного п'ятирічного періоду.

Джерело: База даних СІПРІ про поставки озброєнь, <<http://www.sipri.org/databases/armstransfers/>>.

експортувалися 58 країнами, хоча в окремих випадках постачалися лише озброєння, що були у використанні.

США

США були найбільшим постачальником основних озброєнь у 2011-2015рр. з 33% світового обсягу поставок. Експорт озброєнь зі США у 2011-2015рр., порівняно з 2006-2010рр., збільшився на 27%. У 2011-2015рр. США постачали основні звичайні озброєння як мінімум до 96 країн – більше, ніж будь-який інший постачальник. Головними отримувачами були Саудівська Аравія, на яку припадало 9,7% експорту американських озброєнь, та Об'єднані Арабські Емірати (ОАЕ) – 9,1% (підрозділ II). На регіональному рівні головним місцем призначення американських озброєнь був Близький Схід – 41% (таблиця 15.2). Азія та Океанія отримали 40%, а Європа – 9,9%.

Без сумніву, наступними роками США збережуть позицію найкрупнішого експортера. Вони мають міцні стосунки з багатьма крупними клієнтами та потенційними покупцями. Багато замовлень стосуються основних озброєнь, особливо бойових літаків, на які припадає значна частина експорту озброєнь США. У 2011-2015рр. вони поставили 175 бойових літаків до 15 країн. Експорт бойових літаків *F-35* стане важливою і зростаючою частиною американського експорту основних озброєнь. Станом на кінець 2015р., іноземні покупці замовили чи обрали для закупівлі близько 611 *F-35*. На сьогодні поставлені 10 літаків. У 2015р. перший *F-35* отримала Італія – це був перший

Таблиця 15.1. *Топ 50* найкрупніших постачальників основних озброєнь у 2011-2015рр.

У таблиці наведені дані про обсяги експорту основних озброєнь усіх країн/недержавних суб'єктів за період 2011-2015рр. Держави наведені в порядку зменшення обсягів загального експорту. Дані є вартісними тренд-індикаторами (ВТІ) СІПІРІ. Частки, більші за 10%, округлені до найближчого цілого числа, менші за 10% – до десятих. Сума складових може не збігатися з підсумковим показником через округлення.

Місце			Обсяг експорту (млн. ВТІ)		Частка у 2011-2015 (%)	Зміни, порівняно з 2006-2010 (%)
2011- 2015	2006- 2010 ^a	Постачальник	2015	2011-2015		
1	1	США	10 484	46 908	33	27
2	2	Росія	5 483	36 233	25	28
3	6	Китай	1 966	8 447	5,9	88
4	4	Франція	2 013	8 035	5,6	-9,8
5	3	Німеччина	2 049	6 721	4,7	-51
6	5	Велика Британія	1 214	6 477	4,5	26
7	8	Іспанія	1 279	5 048	3,5	55
8	10	Італія	570	3 844	2,7	48
9	11	Україна	323	3 686	2,6	54
10	7	Нідерланди	444	2 791	2,0	-25
11	9	Ізраїль	710	2 593	1,8	-6,2
12	12	Швеція	186	2 095	1,5	-6,8
13	14	Канада	312	1 489	1,0	20
14	13	Швейцарія	369	1 440	1,0	-5,1
15	15	Південна Корея	105	1 052	0,7	-2,5
16	24	Туреччина	291	855	0,6	130
17	19	Норвегія	155	713	0,5	41
18	20	Білорусь	14	452	0,3	-4,4
19	16	ПАР	39	448	0,3	-43
20	26	Австралія	113	446	0,3	83
21	22	Фінляндія	16	332	0,2	-17
22	21	Узбекистан	34	243	0,2	-42
23	45	Румунія	-	218	0,2	407
24	17	Польща	14	212	0,1	-66
25	31	Чехія	120	210	0,1	54
26	18	Бельгія	-	198	0,1	-64
27	23	Бразилія	41	189	0,1	-51
28	28	Йорданія	18	177	0,1	-11
29	27	Іран	-	162	0,1	-22
30	42	Сінгапур	48	140	0,1	155
31	25	Австрія	14	123	0,1	-54
32	36	ОАЕ	63	104	0,1	11
33	34	Індія	33	97	0,1	-5,8
34	42	Данія	15	95	0,1	76
35	..	Нова Зеландія	7	82	0,1	..

Місце		Постачальник	Обсяг експорту (млн. ВВП)		Частка у 2011-2015 (%)	Зміни, порівняно з 2006-2010 (%)
2011- 2015	2006- 2010 ^a		2015	2011-2015		
38	51	Саудівська Аравія	-	62	<0,05	226
39	54	Угорщина	-	41	<0,05	356
40	48	Болгарія	-	38	<0,05	..
41	30	Португалія	7	25	<0,05	-83
42	..	Бруней	-	24	<0,05	..
43	..	Єгипет	22	22	<0,05	..
44	35	Чілі	-	20	<0,05	-80
45	..	Боснія і Герцеговина	.	17	<0,05	..
46	55	Індонезія	4	12	<0,05	33
47	40	Молдова	-	11	<0,05	-85
48	..	Судан	-	11	<0,05	..
49	49	Словаччина	-	9	<0,05	-76
50	..	Ботсвана	-	8	<0,05	..
..	..	Вісім інших	10 484	46 908	0,1	..
Усього			28 626	142 890	100	14

“.” – даних немає або вони непридатні для використання; “-” – поставок не було.

Примітка: дані СІПРІ відбивають фактичні поставки основних озброєнь. Для порівняння даних про поставки різних видів озброєнь і виявлення тенденцій СІПРІ використовує вартісний тренд-індикатор (ВТІ, *trend-indicator value, TIV*). Оцінки СІПРІ, таким чином, відбивають лише обсяг міжнародних поставок озброєнь, а не реальні фінансові характеристики таких поставок. Тому ці оцінки не можуть порівнюватися з такими показниками економічної статистики, як ВВП або експорт/імпорт.

^a Місяця країн у 2005-2010рр. відрізняються від наведених у *Щорічнику СІПРІ 2011* внаслідок перегляду та уточнення даних за ці роки.

Джерело: База Даних СІПРІ про поставки озброєнь, <<http://www.sipri.org/databases/armstransfers/>>.

F-35, зібраний за ліцензією за межами США⁵. Крім того, США виконуватимуть великі замовлення на інші озброєння, в т.ч. на 198 інших бойових літаків, 150 з яких – *F-15SA* для Саудівської Аравії.

Експорт озброєнь є важливим елементом безпекової політики США. Так, США вважають модернізацію збройних сил Китаю та його політику стосовно інших претендентів на акваторії Південнокитайського і Східнокитайського морів серйозною потенційною загрозою і підтримують власних союзників у регіоні – Індію, Японію, Австралію та Філіппіни – продажами озброєнь чи допомогою. США також пропонували продати військову техніку В'єтнаму. Крім того, у 2015р. США вперше за чотири роки оголосили про заплановані великі продажі озброєнь Тайваню. Це насамперед два фрегати, що були

⁵ П'ять літаків *F-35* поставлені іноземним покупцям у рамках дослідно-конструкторських робіт програми *F-35*. Їх використовують у США для тренувань і остаточного вдосконалення. Для тренування у США були поставлені ще п'ять літаків. Хоча *F-35* “п'ятого покоління” лише починають надходити на озброєння, США почали обмежене фінансування розробки наступного, “шостого покоління” бойових літаків, які мають з'явитися після 2030р.; див.: Tucker, P., ‘Here’s what you’ll find on the fighter jet of 2030’, *Defense One*, 5 Feb. 2015.

Таблиця 15.2. Top 10 постачальників основних озброєнь і місця призначення за регіонами у 2011-2015рр.

Наведені величини відбивають питому вагу постачальника в загальному обсязі експорту до регіону. Сума складових може не збігатися з підсумковим показником через округлення. Про країни у складі регіонів і субрегіонів див. "Географічні регіони та субрегіони" на початку видання.

Регіон постачання	Постачальник									
	США	Росія	Китай	Франція	Німеччина	Велика Британія	Іспанія	Італія	Україна	Нідерланди
Африка	2,8	11	17	18	2,0	1,5	1,6	9,8	24	17
Північна Африка	2,3	7,4	5	17	1,3	1,3	-	8,4	1,3	17
Субекваторіальна Африка	0,5	3,4	12	1,8	0,7	0,2	1,6	1,5	22	0,4
Америка	6,2	6,2	5	11	23	11	15	14	1,6	36
Південна Америка	2,3	6,2	5	5,4	10	2,2	7,1	5,7	1,6	15
Азія та Океанія	40	68	75	28	23	28	37	28	54	5,4
Центральна Азія	0,1	2,3	-	0,5	0,3	-	1,4	1,4	3,5	2,1
Північно-Східна Азія	16	11	-	13	9,0	5,1	-	0,1	26	0,4
Південно-Східна Азія	7,2	14	20	5,2	11	9,6	6,9	6,6	13	2,2
Океанія	6,6	-	-	5,4	0,9	2,3	29	2,4	-	-
Південна Азія	11	41	55	4,5	2,2	11	0,2	17	12	0,8
Європа	9,9	6,4	-	15	29	6,1	13	21	15	15
Європейський Союз	9,2	0,1	-	14	28	4,8	4,2	18	0,7	15
Близький Схід	41	8,2	3	27	23	54	37	27	5,6	26
Інші	<0,05	<0,05	-	-	-	-	-	0,2	0,2	-

"..." – даних немає або вони не придатні для використання; "-" – 0; "<0,5" – 0-0,5.

Джерело: База даних СІПРІ про поставки озброєнь, <<http://www.sipri.org/databases/armstransfers/>>.

у використанні, та модернізація військової системи зв'язку Тайваню. Хоча Китай звично заявив офіційний протест проти цих контрактів, продажі насправді були доволі скромними, вартістю не більше \$1,8 млрд.⁶

Війна проти Ісламської держави (ІД, *Islamic State, IS*) в Іраку та Сирії була у 2015р. важливим чинником американських військової допомоги і продажів озброєнь на Близький Схід. Постачання американських озброєнь до Іраку, що почались у 2003р., тривали і у 2015р., коли Ірак відновлював арсенали основних озброєнь після захоплення чи знищення великої кількості іракської зброї у боротьбі з ІД у 2014р. Зокрема, спроможності авіації Іраку суттєво підвищились у 2014-2015рр. після поставки зі США 18 бойових літаків. Однак у 2015р. спостерігались ознаки намагань Іраку зменшити військову залежність від США, збільшуючи імпорт озброєнь з інших країн, зокрема з Росії, а також, з Китаю та Ірану.

Іншою важливою подією, що вплинула на експорт американських озброєнь до Близького Сходу у 2015р., була угода стосовно Іранської ядерної програми (ІЯП)⁷. Ізраїль і кілька арабських країн Перської затоки, а також деякі групи в американському Конгресі вбачали в угоді каталізатор загрози регіону з боку Ірану. Для забезпечення ширшої підтримки угоди регіональними союзниками та Конгресом Уряд США розробив плани: (а) прискорення процесу прийняття рішень стосовно окремих продажів озброєнь союзникам на Близькому Сході; (б) збільшення військової допомоги та розвитку співробітництва з цими регіональними союзниками (підрозділ II)⁸. У рамках цих заходів США започаткували переговори з Ізраїлем про збільшення військової допомоги (згідно з програмою іноземної військової допомоги) з нинішніх щорічних \$3,1 млрд. до \$4-5 млрд. упродовж 2018-2027рр.⁹

Росія

У 2011-2015рр., порівняно з 2006-2010рр., обсяг експорту основних озброєнь з Росії збільшився на 28%, а її частка у світовому експорті сягнула 25%. Однак річні обсяги експорту у 2014-2015рр. були значно меншими, ніж у 2011-2013рр., і ближчими до тих, що спостерігались у 2006-2010рр.

На регіональному рівні, Азія та Океанія отримали у 2011-2015рр. 68% російського експорту, далі йдуть Африка і Близький Схід (11% і 8,2%, відповідно). Росія у 2011-2015рр. експортувала озброєння до 50 держав, а у 2014р. – також українським сепаратистам; але експорт був дуже незбалансованим: 61% припадав лише на трьох покупців – Індію, Китай і В'єтнам.

З 2007р. головним отримувачем російських озброєнь є Індія; російський експорт до неї у 2011-2015рр., порівняно з 2006-2010рр., збільшився на 74%.

⁶ Phipps, G., 'DSCA notifies Congress of \$1.83bn arms sale to Taiwan', *Jane's Defence Weekly*, 1 Dec. 2015, p.4.

⁷ Докладніше див. розділ 3 і розділ 17, підрозділ I цього видання.

⁸ Pincus, W., 'Fine Print: A push to boost military support to Israel because of Iranian nuclear deal', *Washington Post*, 24 Aug. 2015.

⁹ Sharp, J. M., *U.S. Foreign Aid to Israel*, Congressional Research Service (CRS) Report for Congress RL33222 (US Congress, CRS: Washington, DC, 10 June 2015); Opall-Rome, B., 'Obama offers Israel new 10-year aid package, but there's a catch', *Defense News*, 13 Feb. 2016.

На Індію у 2011-2015рр. припадало 39% усього російського експорту, порівняно з 29% у 2006-2010рр. Індія є головним покупцем Росії не лише за фізичним обсягом експорту, але й за вартістю збройових контрактів. Так, у 2014р. на Індію припадало \$4,7 млрд., або 28% вартості російського експорту озброєнь¹⁰. До кінця 2015р. переговори про поставки озброєнь між Росією та Індією завершилися новими замовленнями вартістю \$7 млрд. на: п'ять зенітних ракетних систем (ЗРС) *C-400*, два підводні човни проекту *636*, один атомний підводний човен і три фрегати *Talwar*¹¹. Однак процес придбання в Індії відбувається повільно, і станом на початок 2016р., не підписані остаточні контракти на жоден з цих зразків.

Російський експорт озброєнь до Китаю скорочувався вже кілька років поспіль. Однак у 2015р. Китай замовив 24 бойових літаки *Су-35С* – новітній варіант *Су-30* – і кілька ЗРС *C-400* (див. нижче). Таким чином, обсяг російських поставок озброєнь до Китаю наступними роками має збільшитися. Переговори про поставки були тривалими, оскільки спочатку Росія була ніби не налаштована продавати Китаю відносно невелику кількість літаків *Су-35С* і ЗРС *C-400*. Схоже, Росія з обережністю ставиться до намірів Китаю розібрати зразки та застосувати отримані технічні знання для розробки власних систем¹².

У 2011-15рр., порівняно з 2006-2010рр., російські поставки озброєнь до європейських країн зросли на 264% – переважно завдяки поставкам до Азербайджану, на який у 2011-2015рр. припадало 4,9% російського експорту (див. нижче).

Як і у США, головною експортною категорією Росії у 2011-2015рр. були літаки, на які в цей період припадало 44% всього російського експорту озброєнь. У 2011-2015рр. були поставлені 209 бойових літаків до семи країн, тобто загалом попит на російські бойові літаки залишається високим. Як зазначено вище, Китай у 2015р. замовив 24 літаки *Су-35С*. Це було перше закордонне замовлення на цю модель. Індонезія також обрала *Су-35С*. Станом на кінець 2015р., загальна кількість замовлених у Росії бойових літаків становила 286; стосовно кількох контрактів тривали переговори¹³. Однак прориву в переговорах з Індією стосовно російських бойових літаків наступного покоління *ПАК ФА* не було (див. нижче). Росія очікувала, що Індія візьме на себе вагому частку вартості розробки *ПАК ФА*. Небажання Індії повною мірою брати участь у проекті, а також зростаюча необхідність для Росії

¹⁰ Строкань С., Сафронов И. Нарендра Моді едет в Россию за “Триумфом”. – *Коммерсантъ*, 21 декабря 2015г. За даними Посольства Індії у Москві, російський експорт до Індії у 2014р. загалом склав \$6,34 млрд.; див.; Embassy of India in Moscow, ‘Statistics for India’s trade with Russian Federation’, [n.d.].

¹¹ Строкань С., Сафронов И. (посилання 10); Bedi, B., ‘Hitches persist in Indian Navy’s plans to lease second Russian SSN’, *Jane’s Defence Weekly*, 6 Jan. 2016, p.16.

¹² ‘Russian S-400 for China: challenge for Asian geopolitics’, Sputnik, 17 Apr. 2015.

¹³ Milovanova, L., ‘A watershed year for Russia’s Sukhoi combat aircraft on the global arms market’, TASS, 20 Feb. 2016.

зменшити військові витрати внаслідок серйозної економічної кризи у країні ставлять розробку *ПАК ФА* під сумнів. Жодна інша країна досі не виявила інтересу до літака, який Росія вважає аналогом американських бойових літаків *F-35*.

Китай

У 2011-2015рр., порівняно з 2006-2010рр., експорт основних озброєнь Китаю збільшився на 88%. Частка Китаю у світовому експорті озброєнь за цей період зросла з 3,6% до 5,9%, що вивело Китай на один рівень з Францією і Німеччиною. У 2011-2015рр. Китай постачав основні звичайні озброєння до 37 країн. У 2011-2015рр., порівняно з 2006-2010рр., поставки до країн Азії та Океанії збільшилися на 139%. На цей регіон у 2011-2015рр. припадало 75% китайського експорту. Головним отримувачем китайського експорту був Пакистан – 35%, далі йшли Бангладеш і М'янма – 20% і 16%, відповідно; всі три держави мають давню історію закупівель китайських озброєнь. Індія вважає Китай серйозним політичним суперником, і постачання китайських озброєнь до цих сусідніх держав викликає у неї занепокоєння.

Серед найпомітніших китайських експортних контрактів у 2014-2015рр. були поставки безпілотних бойових літальних апаратів (ББЛА, *unmanned combat aerial vehicles, UCAVs*) до Іраку та Нігерії. Хоча кількість експортованих ББЛА в кожному випадку була відносно невеликою, ці поставки стали першими відомими прикладами експорту ББЛА не американського виробництва, показавши, що Китай став серйозним суперником США в цьому сегменті ринку.

Подальше зростання загальних продажів озброєнь Китаєм може, однак, бути обмежене через відмову з політичних міркувань таких імпортерів, як Індія, від імпорту китайських озброєнь. У 2013р. Туреччина надала перевагу системі протиповітряної оборони (ППО) великої дальності з Китаю над конкуруючими системами, які пропонували Франція і США. Якби закупівля відбулася, це був би найбільший на той час продаж китайських озброєнь країні НАТО. Але у 2015р., через тиск США та інших країн НАТО, Туреччина відмовилася продовжувати переговори про закупівлю цієї системи¹⁴.

Франція

Франція у 2011-2015рр. була четвертим найкрупнішим постачальником основних озброєнь, експортувавши на 9,8% менше, ніж у 2006-2010рр. Її експорт спрямовувався до 78 країн, зокрема: 28% – до Азії та Океанії, 27% – Близького Сходу, 18% – Африки, 15% – Європи, 11% – до Америки.

Скорочення французького експорту озброєнь сталося переважно через розрив у часі між великими замовленнями озброєнь. Участь Франції у кількох військових операціях за кордоном і складні економічні умови в останні

¹⁴ Sariibrahimoglu, L., 'Turkey cancels T-Loramids project', *Jane's Defence Weekly*, 25 Nov. 2015, p.12.

п'ять років обмежили зростання фінансування внутрішніх військових закупівель у Франції. Тому з метою компенсувати брак внутрішніх замовлень французький Уряд та оборонно-промислові компанії зосередилися на експорті. В ряді експортних категорій ці зусилля виявилися доволі успішними.

У 2014-2015рр. французькі суднобудівні компанії уклали ряд крупних угод, отримавши замовлення від Малайзії на шість малих фрегатів і від Єгипту на чотири малі та один великий фрегат і два десантні вертольотоносці. У 2016р. чи 2017р. суднобудівники мають також розпочати перші поставки підводних човнів, замовлених Індією і Бразилією. Індія замовила шість підводних човнів у 2005р., а Бразилія – п'ять у 2009р. Це є найкрупнішими в історії експортними замовленнями на французькі підводні човни.

У 2015р. Франція також уклала першу угоду на експорт бойових літаків *Rafale* – після 25 років безуспішних спроб їх продажу. Єгипет і Катар замовили по 24 літаки, а станом на кінець 2015р., суттєво просунулися переговори з Індією про закупівлю 36 *Rafale* (див. нижче).

Німеччина

У 2011-2015рр., порівняно з 2006-2010рр., експорт основних озброєнь Німеччини зменшився на 51%, а її частка у світових показниках скоротилася з 11% до 4,7%. У 2011-2015рр. Німеччина постачала озброєння до 57 держав. Головними отримувачами були інші європейські держави, на які припадало 29% німецького експорту. За ними йшли такі регіони, як Америка, Азія та Океанія, Близький Схід – по 23% кожен. На відміну від деяких інших експортерів озброєнь, які у 2011-2015рр. продавали переважно літаки, головними експортними категоріями Німеччини були кораблі і бронетехніка. У 2011-2015рр. поставки кораблів склали 35% експорту озброєнь Німеччини, включно з дев'ятьма підводними човнами, поставленими різним покупцям (усі інші постачальники поставили за цей період лише сім човнів); ще 20 – замовлені (у всіх інших постачальників – 27). На бронетехніку у 2011-2015рр. припадало 19% німецького експорту озброєнь. Німеччина є останнім виробником важких танків у Західній Європі. У 2015р. вона поставила Катару перші 10 із 62 замовлених нових танків. До інших поставок бронетехніки у 2015р. належали 28 знятих з озброєння танків для Польщі та 14 – для Індонезії.

Хоч експорт основних озброєнь і компонентів державам Близького Сходу (включно з поставками танків до Катару та іншими поставками до Саудівської Аравії) були у 2015р. предметом гарячих політичних дебатів у Німеччині, німецький Уряд продовжив видачу подібних експортних ліцензій¹⁵. Водночас, Міністр економіки та енергетики Німеччини З.Габріель (*Sigmar Gabriel*), який відповідає за видачу ліцензій на експорт озброєнь, заявив на початку 2016р., що ліцензію на експорт танків до Катару видав попередній Уряд, а нинішній Уряд не дозволив би цього¹⁶. Уряд також дав зрозуміти, що плани німецького виробника танків, компанії *KMW*, продати

¹⁵ German Federal Ministry for Economic Affairs and Energy, 'Schriftliche Fragen and die Bundesregierung im Monat Februar 2016', questions 18 and 19, 19 Feb. 2016.

¹⁶ Greive, M., 'Warum Deutschlands Waffenexporte so stark wachsen', *Die Welt*, 19 Feb. 2016.

танки чи танкові технології Саудівській Аравії вже не можуть бути схвалені Урядом, насамперед через стурбованість ситуацією з правами людини в цій країні¹⁷.

Інші постачальники

Чотирма іншими постачальниками з *Top 10*, крім США, Росія, Китаю, Німеччини і Франції, які склали першу п'ятірку, були у 2011-2015рр. західноєвропейськими державами: Велика Британія, Іспанія, Італія і Нідерланди (за обсягами експорту). Хоча кожна з них має незалежну політику експорту озброєнь, у багатьох випадках експортовані ними озброєння виробляються в кооперації з іншими західноєвропейськими державами.

Велика Британія. У 2011-2015рр., порівняно з 2006-2010рр., британський експорт озброєнь збільшився на 26%, що зробило її шостим найкрупнішим у світі експортером з 4,5% світового експорту озброєнь. З урахуванням кількості наявних замовлень, станом на кінець 2015р., Велика Британія, схоже, залишиться в осяжному майбутньому за межами першої п'ятірки. Британська оборонна промисловість є дуже залежною від одного імпортера – Саудівської Аравії, на яку у 2011-2015рр. припадало 46% британського експорту озброєнь (підрозділ II). Іншими важливими клієнтами є Індія та Індонезія з 11% і 8,7%, відповідно. Велика Британія належить до групи з чотирьох країн (разом з Німеччиною, Італією та Іспанією), яка виробляє бойові літаки *Turboon*. Вона відповідала за переговори стосовно продажу 72 *Turboon* Саудівській Аравії; постачання літаків за цим контрактом склало у 2011-2015рр. 34% вартості експорту озброєнь Великої Британії.

Іспанія. У 2011-2015рр., порівняно з 2006-2010рр., іспанський експорт озброєнь збільшився на 55% і становив 3,5% освітнього обсягу. Головними складовими експорту були поставки 14 заправників і великих транспортних літаків *A330 MRTT* (п'яти – Австралії, шести – Саудівській Аравії і трьох – ОАЕ) і п'яти транспортних літаків *A400M* (двох – Малайзії і трьох – Туреччині). Ці літаки експортовані з Іспанії і вироблялися нею в кооперації з Францією, Німеччиною і Великою Британією.

Італія. У 2011-2015рр., порівняно з 2006-2010рр., італійський експорт озброєнь збільшився на 48% і становив 2,7% світового обсягу. Італія експортувала озброєння до 75 країн і була третьою за кількістю імпортерів (після США і Франції). Експорт Італії складається переважно з відносно невеликих контрактів. У 2015р. в рамках участі у програмі виробництва бойових літаків *Turboon* вона відповідала за організацію продажу 28 літаків *Turboon* Кувейту.

Лише сім з 25 країн - найкрупніших постачальників озброєнь за 2011-2015рр. розташовувалися за межами Європи та Північної Америки: Китай, Ізраїль, Південна Корея, Туреччина, Південноафриканська Республіка, Австралія та Узбекистан (за обсягами експорту). З цих семи країн у *Top 10* був лише Китай.

¹⁷ Stratmann, K., 'Germany rethinks arms trade with Saudi Arabia', *Handelsblatt*, 5 Jan. 2016.

Ізраїль. Експорт озброєнь з Ізраїлю у 2011-2015рр становив 1,8% загально-світового обсягу. Він є важливим постачальником деяких видів озброєнь, зокрема наземних та авіаційних РЛС, керованих ракет і ББЛА.

Кілька країн, що належать до *Тор 25* або є на підході до цієї групи, в т.ч. Південна Корея, Туреччина і Бразилія, в найближчому майбутньому можуть стати конкурентами відомим постачальникам. Хоч експорт озброєнь з Південної Кореї залишається обмеженим (у 2011-2015рр. – лише 0,7% світового), країна розвиває передову й диверсифіковану оборонну промисловість. Оборонна промисловість Південної Кореї, що під час утворення була орієнтована на задоволення потреб вітчизняного ринку, останніми роками дедалі більше орієнтується на експорт. Перше експортне замовлення на бойові літаки з Південної Кореї підписане у 2011р.; у 2011-2015рр. загалом замовлено 56 літаків. У 2012р. було підписане перше експортне замовлення на три підводні човни з Південної Кореї. У 2015р. США, після тимчасового блокування, все ж схвалили передачу технології в рамках офсетної угоди на поставку Південній Кореї американських бойових літаків *F-35*. Південна Корея планує використовувати цю технологію в розробці власних бойових літаків *KFX*, що мають надійти на озброєння до 2028р. Ці літаки вже замовлені Індонезією, а в наступні кілька років Південна Корея сподівається отримати нові замовлення¹⁸. Ще одним конкурентом відомих виробників є Туреччина. У 2011-2015рр., порівняно з 2006-2010рр., її експорт озброєнь зріс більш ніж удвічі. У 2011-2015рр. вона експортувала основні звичайні озброєння до 15 країн. Бразилія, яка у 2011-2015рр. наблизилася до *Тор 25*, також розвиває вітчизняну оборонну промисловість. Наступними роками це може зумовити збільшення її експорту озброєнь¹⁹.

Події у групі провідних отримувачів

У 2011-15рр. регіон Азії та Океанії був головним отримувачем основних озброєнь, на який припадало 46% світового імпорту. Частка Близького Сходу в цьому періоді становила 25% (підрозділ II). Європа була третім найкрупнішим отримувачем, але її частка у 2011-2015рр., порівняно з 2006-2010рр., зменшилася з 21% до 11%. Частка Америки у 2011-2015рр., порівняно з 2006-2010рр., також зменшилася з 12% до 9,6%. На Африку у 2011-2015рр. припадало 8% світового імпорту.

У 2011-2015рр., порівняно з 2006-2010рр., імпорт держав Близького Сходу збільшився на 61%, Азії та Океанії – на 26%, Африки – на 19%. Натомість імпорт держав Європи та Америки зменшився на 41% і 6%, відповідно.

Африка

Трьома найкрупнішими отримувачами в Африці у 2011-2015рр. були Алжир (30% регіонального імпорту), Марокко (26%) та Уганда (6,2%). Головними постачальниками озброєнь до регіону були Росія (34% експорту), Франція і Китай (по 13%) і США (11%).

¹⁸ Grevatt, J., 'KAI handed \$7.4 billion KFX development deal', Jane's Defence Weekly, 6 Jan. 2016, p.8.

¹⁹ Докладніше про оборонну промисловість Бразилії див. підрозділ II розділу 14 цього видання.

Алжир. Імпорт озброєнь Алжиром у 2011-2015рр., порівняно з 2006-2010рр., зменшився на 18%. Однак у рамках відомих контрактів на наступні п'ять років плануються великі поставки, в т.ч. по два фрегати з Китаю і Німеччини, а також 190 танків, 42 бойові вертольоти, 14 бойових літаків і два підводні човни з Росії.

Марокко. Імпорт Марокко у 2011-2015рр., порівняно з 2006-2010рр., збільшився на 528%, хоча країна імпортує озброєнь менше, ніж Алжир. Однак наприкінці 2015р. єдиним крупним невиконаним замовленням Марокко залишалися 150 танків зі США.

Субекваторіальна Африка. Держави Субекваторіальної Африки отримали 41% всього африканського імпорту. Найкрупнішими отримувачами в суб-регіоні були Уганда, Судан і Нігерія – 15%, 12% і 11% загального імпорту, відповідно. Головними постачальниками озброєнь до регіону були Росія (27%) та Китай (22%). Більшість держав Субекваторіальної Африки імпортують невеликі обсяги озброєнь, попри участь чи наближеність багатьох з них до збройних конфліктів.

У 2015р. Камерун, Чад, Нігер і Нігерія започаткували спільну військову кампанію проти повстанського угруповання Боко Харам. Їх сумарний імпорт озброєнь у 2011-2015рр. склав 0,6% світового. Важливими озброєннями в цій кампанії була бойова авіація. У 2011-2015рр. ці чотири держави імпортували: один сучасний винишувач і вісім штурмовиків, що були у використанні, 20 бойових вертольотів і п'ять ББЛА.

Найбільшим придбанням озброєнь Малі у 2015р., після початку там у 2012р. крупного збройного конфлікту, стало замовлення у Бразилії шести штурмовиків.

Америка

У 2011-2015рр., порівняно з 2006-2010рр., імпорт основних озброєнь державами Америки зменшився на 6%. Найкрупнішим отримувачем озброєнь в Америці залишилися США, попри зменшення їх імпорту на 8,5%.

Імпорт озброєнь державами Південної Америки зменшився на 19%. Головними постачальниками озброєнь до регіону були Росія (33%), США (16%) і Німеччина (10%).

Венесуела. У 2011-15рр. Венесуела була найкрупнішим отримувачем у Південній Америці і другим – в Америці загалом. Порівняно з 2006-2010рр., її імпорт збільшився на 13%, а її частка у світовому обсязі становила 1,9%. Однак більшість поставок у 2011-2015рр. виконувалися за контрактами, укладеними до 2010р., переважна більшість яких були виконані до 2013р. В останні п'ять років Венесуела розмістила мало крупних замовлень, що спричинить різке падіння поставок у майбутньому.

Бразилія. У 2011-2015рр. Бразилія була третім найкрупнішим отримувачем в Америці – 1,0% світового обсягу. Вона є єдиною державою Південної Америки, яка має великі невиконані замовлення, в т.ч. 36 бойових літаків зі Швеції і чотири дизель-електричні та один атомний підводні човни із Франції. У 2011-2015рр., порівняно з 2006-2010рр., бразильський імпорт озброєнь збільшився на 35%.

Мексика. У 2011-2015рр. Мексика була єдиним крупним отримувачем основних озброєнь у Центральній Америці. Порівняно з 2006-2010рр., її імпорт збільшився на 331%, завдяки чому вона стала четвертим найкрупнішим отримувачем в Америці. Головними постачальниками у 2011-2015рр. були США (52%), Іспанія (19%) і Франція (9,8%). Мексика традиційно не була крупним покупцем озброєнь, оскільки не відчуває зовнішньої загрози чи серйозного внутрішньополітичного конфлікту. Швидке зростання поставок озброєнь пояснюється давньою і кривавою війною мексиканського Уряду з наркокартелями. В боротьбі з ними Уряд упродовж останніх п'яти років дедалі активніше використовує армію, не покладаючись на корумповану та неефективну поліцію. У 2011-2015рр. 63% закупівель Мексикою озброєнь складала авіація: вертольоти, морські патрульні, транспортні та легкі бойові літаки, що використовуються в операціях проти наркокартелів. 18% закупівель складала бронетехніка для внутрішньої безпеки, включно з першими поставками 4 335 легких бронемашин зі США²⁰. Мексиканські ВМС також беруть участь в операціях проти наркокартелів²¹. Мексика планує закупити 20 патрульних катерів у Нідерландів, шість з яких були поставлені у 2011-2015рр. Наступними роками вона планує також збільшити кількість морських патрульних літаків.

Азія та Океанія

Три з п'яти найкрупніших отримувачів основних озброєнь розташовані в Азії та Океанії – Індія, Китай та Австралія (таблиці 15.3, 15.4). Певні тенденції спостерігалися й на субрегіональному рівні. На Південну Азію припадало 44% загального імпорту в Азії та Океанії, на Східну та Південно-Східну Азію – по 23%, Океанію – 8,2%, Центральну Азію – 2,3%. Держави Східної Азії широко представлені в числі крупних отримувачів у 2011-2015рр. Китай, Південна Корея і В'єтнам потрапили до *Топ 10* найкрупніших отримувачів; багато країн субрегіону останніми роками суттєво збільшили закупівлі озброєнь чи планують зробити це в майбутньому. Важливим чинником цього є зростання напруженості між Китаєм та іншими державами субрегіону через суперечливі інтереси в Південнокитайському і Східнокитайському морях.

Індія. У 2011-15рр. Індія була найкрупнішим у світі отримувачем основних озброєнь – 14% світового обсягу. У 2011-2015рр., порівняно з 2006-2010рр., її імпорт збільшився на 90%. У 2011-2015рр. Індія імпортувала втричі більше за будь-кого з її регіональних суперників – Китаю і Пакистану. Головним постачальником озброєнь залишається Росія (70%), яка й в осяжному майбутньому, вірогідно, залишиться ним, враховуючи заплановані

²⁰ Guevara, I., 'Refurbishing the force: Mexico's 2015 defense spending', El Daily Post, 3 June 2015.

²¹ Guevara (посилання 20).

та наявні замовлення²². Однак Індія і США дедалі більшою мірою вважають одне одного важливим стратегічним партнером, що частково пояснює зростання в 11 разів імпорту зі США до Індії у 2011-2015рр., порівняно з 2006-2010рр. На США у 2011-2015рр. припадало 14% індійського імпорту озброєнь.

Спроби Індії розробляти та виготовляти власні сучасні основні озброєння стикаються із затримками, різким зростанням вартості та проблемами з якістю. Головною причиною великого обсягу імпорту Індії є нездатність державного сектору промисловості стабільно виробляти озброєння власної розробки, які могли б конкурувати з аналогічними розробками інших країн. Крім того, оглядачі вважають систему закупівель Індії повільною і неефективною, що зумовлює дисбаланс у її військово-технічному потенціалі²³. З метою покращення становища, МО Індії у 2015р. розробляло нову процедуру придбання оборонної продукції. Вона передбачає створення можливостей для прискорення виконання програм виробництва озброєнь та участь у них приватного сектору (включно з ліцензійним виробництвом закордонних зразків)²⁴.

Серед найбільш помітних замовлень, схвалених Урядом Індії у 2015р., була міжурядова угода на поставку 36 зібраних бойових літаків *Rafale* із Франції (замість запланованої раніше закупівлі 126 *Rafale*). Вона знаменує новий підхід Індії до закупівлі стратегічно важливих озброєнь. До цієї угоди Індія укладала переважно прямі контракти з іноземними компаніями. Ці контракти, як правило, передбачали перенесення значної частини виробництва до Індії. Однак у випадку *Rafale* такого роду угоди досягти не вдалося через розбіжності сторін стосовно ціни, відповідальності за якість і своєчасність поставки та передачі технології. Індія планує закупити додаткову партію бойових літаків і розглядає пропозиції Німеччини, Росії, Франції, Швеції і США²⁵.

Спільні індійсько-російські програми розробки та виробництва бойових літаків *ПАК ФА* (відомого в Індії як *FGFA*) та транспортного літака *MTA* стикнулися з труднощами, подібними до угоди з Францією стосовно *Rafale*. Програма *ПАК ФА/FGFA* – яка офіційно є спільним проектом НДДКР, але насправді передбачає придбання Індією модифікованих російських зразків, – загальмувала на початку 2013р. Тоді Індія відмовилася сплатити \$5 млрд. як

²² Росія також була головним постачальником до Індії за фінансовою вартістю збройових контрактів. У 2012-15ф.р. Росія та Індія підписали контракти на суму 340 млрд. рупій (близько \$5,5 млрд.); США були другими, з контрактами на 300 млрд. рупій (близько \$4,9 млрд.). 'Russia remains biggest arms supplier to India', TASS, 29 Feb. 2016.

²³ Katoch, P., 'Gaming military money', *Indian Defence Review*, 12 Jan. 2015; Bedi, R., 'Indian Parliament slams MoD for delays to army procurement', *Jane's Defence Industry*, 6 Mar. 2015.

²⁴ Grevatt, J., 'India's private sector responds to "Make in India" drive', *Jane's Defence Industry*, 20 May 2015. Нову процедуру придбання оборонної продукції запровадили в березні 2016р.; див.: 'Manohar Parrikar unveils defence procurement procedure, says will boost "Make in India" policy', *Financial Times*, 28 Mar. 2016.

²⁵ Grevatt, J., 'Saab in talks with India over potential Gripen sale', *Jane's Defence Weekly*, 6 Jan. 2016, p.6.

Таблиця 15.3. *Топ 50* найкрупніших отримувачів основних озброєнь у 2011-2015рр.

У таблиці наведені всі держави та недержавні суб'єкти, що імпортували основні озброєння впродовж 2011-2015рр. Суми імпорту наведені у вартісному трен-індикаторі (ВТІ) СІПРІ. Частки, більші за 10%, округлені до найближчого цілого числа, менші за 10% – до десятих. Сума складових може не збігатися з підсумковим показником через округлення.

Місце		Отримувач	Обсяг імпорту (ВТІ, млн.)		Частка у 2011-2015 (%)	Зміни, порівняно з 2006-2010 (%)
2011- 2015	2006- 2010 ^a		2015	2011-15		
1	1	Індія	3 078	20 107	14	90
2	15	Саудівська Аравія	3 161	9 932	7,0	275
3	2	Китай	1 214	6 681	4,7	-25
4	5	ОАЕ	1 289	6 553	4,6	35
5	9	Австралія	1 574	5 204	3,6	26
6	12	Туреччина	448	4 927	3,4	54
7	4	Пакистан	735	4 722	3,3	-13
8	43	В'єтнам	870	4 115	2,9	699
9	7	США	565	4 108	2,9	-8,5
10	3	Південна Корея	245	3 761	2,6	-47
11	8	Алжир	636	3 500	2,4	-18
12	17	Єгипет	1 475	3 429	2,4	37
13	10	Сінгапур	98	3 324	2,3	-18
14	23	Ірак	1 215	3 295	2,3	83
15	25	Індонезія	683	3 089	2,2	101
16	39	Тайвань	681	2 941	2,1	331
17	49	Марокко	42	2 920	2,0	528
18	20	Венесуела	162	2 774	1,9	13
19	38	Азербайджан	285	2 175	1,5	217
20	55	Бангладеш	653	2 082	1,5	483
21	19	Велика Британія	382	2 042	1,4	-17
22	42	М'янма	320	1 999	1,4	284
23	33	Афганістан	74	1 778	1,2	94
24	16	Японія	310	1 658	1,2	-37
25	44	Оман	148	1 515	1,1	194
26	14	Ізраїль	617	1 485	1,0	-48
27	29	Канада	395	1 457	1,0	11
28	31	Бразилія	289	1 419	1,0	35
29	28	Італія	596	1 349	0,9	-3,8
30	56	Катар	655	1 300	0,9	279
31	53	Кувейт	366	1 275	0,9	233
32	70	Таїланд	185	1 229	0,9	579
33	63	Мексика	500	1 156	0,8	331
34	6	Греція	762	1 130	0,8	-77
35	35	Сирія	-	1 115	0,8	26
36	18	Норвегія	143	991	0,7	-60
37	30	Нідерланди	86	953	0,7	-20
38	37	Йорданія	198	920	0,6	30

Місце			Обсяг імпорту (ВТІ, млн.)		Частка у 2011-2015 (%)	Зміни, порів- няно з 2006- 2010 (%)
			2015	2011-15		
2011- 2015	2006- 2010 ^a	Отримувач				
39	34	Колумбія	215	919	0,6	1,8
40	26	Іспанія	153	875	0,6	-43
41	22	Польща	131	837	0,6	-65
42	47	Фінляндія	228	798	0,6	69
43	65	Казахстан	419	789	0,6	218
44	90	Уганда	3	713	0,5	919
45	13	Чилі	114	668	0,5	-77
46	95	Туркменістан	122	644	0,5	1 030
47	45	Судан	27	576	0,4	16
48	27	Німеччина	102	570	0,4	-60
49	74	Росія	88	556	0,4	315
50	60	Швеція	43	535	0,4	71
..		114 інших	1 853	10 024	7,0	..
		Усього	28 626	142 890	100	14

“..” – даних немає або вони не придатні для використання; “-” – поставок немає.

Примітка: дані СІПРІ відбивають фактичні поставки основних озброєнь. Для порівняння даних про поставки різних видів озброєнь і виявлення тенденцій СІПРІ використовує вартісний тренд-індикатор (*BTI, trend-indicator value, TIV*). Оцінки СІПРІ, таким чином, відбивають лише обсяг міжнародних поставок озброєнь, а не реальні фінансові характеристики таких поставок. Тому ці оцінки не можуть порівнюватися з такими показниками економічної статистики, як ВВП або експорт/імпорт. Метод розрахунку ВТІ див. у вірзці 15.1.

^a Місця імпортерів у 2006-2010р. відрізняються від наведених у *Щорічнику СІПРІ 2011* через оновлення даних за ці роки.

Джерело: База даних СІПРІ про поставки озброєнь, <<http://www.sipri.org/databases/armstransfers/>>.

власну частку у витратах на розробку, як того вимагала Росія, і Росія відмовилася передавати відповідну технологію і брати участь у спільному виробництві літака. На початку 2016р. повідомлялося, що Індія скоротила плани закупівель з близько 220 літаків *ПАК ФА/FGFA* до лише 65 і відмовилася від їх виробництва в Індії²⁶. Програма *MTA*, започаткована у 2009р., з 2012р. не просувається та залишається лише одним із кількох можливих варіантів задоволення потреб Індії.

Китай. Китай продовжує розвивати спроможності з виробництва власних сучасних основних озброєнь і став менш залежним від імпорту, який у 2011-2015рр., порівняно з 2006-2010рр., зменшився на 25%. На початку 2000-х років Китай був найкрупнішим у світі отримувачем основних озброєнь, але у 2011-2015рр. він опустився на третє місце. Проте, Китай залишається певною мірою залежним від імпорту деяких ключових озброєнь і компонентів, у т.ч. великих транспортних літаків, вертольотів, авіаційних двигунів, наземних транспортних засобів і кораблів (у 2011-2015рр. на двигуни припадало 30% імпорту Китаю).

²⁶ Bedi, R., 'India and Russia revive FGA talks', *Jane's Defence Weekly*, 17 Feb. 2016, p.14.

Таблиця 15.4. Топ 10 найкрупніших отримувачів основних озброєнь та їх постачальники у 2011-2015рр.

Наведені величини відбивають питому вагу постачальника в загальному обсязі експорту до отримувача. До таблиці внесені лише постачальники з часткою понад 1% у загальному імпорті отримувача. Менші постачальники об'єднані в категорію "Інші". Підсумкові величини можуть не дорівнювати 100% через округлення.

Постачальники	Отримувачі									
	Індія	Саудівська Аравія	Китай	ОАЕ	Пакистан	Австралія	Туреччина	США	Південна Корея	В'єтнам
Австралія	0,1	-	-	-	-	-	-	6,7	-	-
Білорусь	-	-	2,5	-	-	-	-	-	-	-
Канада	0,6	2,5	-	0,9	0,4	-	0,5	11	-	0,7
Китай	-	0,1	..	-	63	-	1,4	-	-	-
Франція	1,6	5,1	15	8,4	0,5	7,2	0,5	8,0	0,1	0,4
Німеччина	0,7	2,8	0,6	1,8	0,1	1,1	2,8	21	13	-
Ірландія	-	-	-	-	-	1,2	-	-	-	-
Ізраїль	4,5	-	-	-	-	-	1,3	3,5	3,4	2,1
Італія	1,7	<0,05	-	5,9	4,6	1,5	6,4	5,5	-	-
Йорданія	-	-	-	-	2,9	-	-	-	-	-
Нідерланди	0,1	1,1	-	-	-	-	3,8	5,3	0,3	-
Нова Зеландія	-	-	-	-	-	-	-	1,8	-	-
Норвегія	-	-	-	-	-	0,5	0,2	8,1	-	-
Польща	0,1	-	-	-	-	-	-	3,5	-	-
Росія	70	-	59	4,1	2,9	-	-	0,4	-	93
Саудівська Аравія	-	-	-	-	-	-	1,3	-	-	-
ПАР	0,3	0,1	-	0,3	-	-	-	0,1	-	-
Південна Корея	-	-	-	-	-	-	9,5	-	..	-
Іспанія	-	5,9	-	4,5	0,2	28	8,9	3,6	-	0,9
Швеція	-	1,6	-	3,7	4,6	0,7	-	0,9	2,2	-
Швейцарія	0,4	2,1	4,4	1,9	-	-	-	6,8	-	-

Постачальники	Отримувачі										
	Індія	Саудівська Аравія	Кітай	ОАЕ	Пакистан	Австралія	Туреччина	США	Південна Корея	В'єтнам	
Туреччина	-	2,0	-	2,0	1,9	-	..	-	-	-	
Україна	1,2	-	14	-	3,3	-	-	-	-	-	
Велика Британія	3,6	30	3,0	1,0	<0,05	2,8	-	13	1,3	2,6	
США	14	46	-	65	19	57	63	..	80	-	
Узбекистан	1,0	-	0,5	-	-	-	-	-	-	-	
Інші	-	0,8	-	1,3	0,3	-	0,2	1	-	0,8	

"-" – 0; <0,05 – від 0 до 0,05.

ОАЕ – Об'єднані Арабські Емірати; ПАР – Південноафриканська Республіка.

Джерело: SIPRI Arms Transfers Database, <<http://www.sipri.org/databases/armstransfers/>>.

У 2015р. Китай підписав замовлення на поставку систем ППО великої дальності та 24 бойові літаки з Росії, хоча він самостійно виробляє ці види озброєнь. Це дозволяє припустити, що Китай ще не вважає себе самодостатнім у виробництві цієї номенклатури або сподівається отримати з імпортованих зразків важливу технологічну інформацію. Найкрупнішими постачальниками Китаю були Росія (59% китайського імпорту), Франція (15%) та Україна (14%)²⁷.

В'єтнам. За обсягом імпорту озброєнь В'єтнам піднявся із 43 місця у 2006-2010рр. до восьмого – у 2011-2015рр. Він показав найвищі темпи зростання в *Тор 10* імпортерів (699%) у 2011-2015рр. На Росію припало 93% поставок, у т.ч. вісім бойових літаків, чотири сторожові катери та чотири підводні човни з ракетами для враження наземних цілей. Водночас, В'єтнам почав диверсифікувати імпорт озброєнь, купуючи невеликі обсяги в Ізраїлі, Канаді та Іспанії. В'єтнамські закупівлі озброєнь (серед яких 44% – надводні кораблі та підводні човни, 37% – літаки) спрямовані на зміцнення його військової потужності в Південнокитайському морі, де спостерігається напруженість у відносинах з Китаєм через територіальні претензії. Замовлені й інші озброєння для ВМС, у т.ч. шість фрегатів і два підводні човни.

Європа

У 2011-2015рр., порівняно з 2006-2010рр., імпорт держав Європи зменшився на 41%. Головними постачальниками були США (30% поставок), Росія (15%) і Німеччина (13%). Багато країн регіону досі переживають економічну кризу, яка змусила зменшити витрати на основні озброєння. Зокрема, суттєво скоротили закупівлі озброєнь у 2011-2015рр. Греція та Іспанія. Натомість у 2011-2015рр., порівняно з 2006-2010рр., на 217% зросли поставки до Азербайджану, що зробило його найкрупнішим отримувачем основних озброєнь у Європі і 19-м – у світі. Попри те, що загальною європейською тенденцією у 2011-2015рр. було зменшення поставок і замовлень озброєнь, але більшість держав-членів НАТО оголосили про збільшення витрат на закупівлю військової техніки, що зумовить збільшення кількості замовлень основних озброєнь, у т.ч. з імпорту²⁸. Державами, які розмістили великі замовлення у 2015р., були, зокрема Польща і держави Балтії.

Велика Британія. У 2011-2015рр. Велика Британія була другим найкрупнішим отримувачем озброєнь у Європі і 21-м – у світі (1,4% світового імпорту), і це попри зменшення обсягів британського імпорту озброєнь у 2011-2015рр., порівняно з 2006-2010рр., на 17%. Головними експортерами були США (73%) і Франція (10%).

Греція. У 2011-2015рр., порівняно з 2006-2010рр., імпорт Грецією основних озброєнь зменшився на 77%. Але, хоча Греція залишалась у глибокій економічній кризі, її імпорт у 2015р. озброєнь суттєво збільшився

²⁷ Більшість з поставлених французьких озброєнь виробляються за ліцензією в Китаї, часто за контрактами, підписаними десятиліття тому. Ембарго ЄС на продаж озброєнь Китаю, запроваджене в 1989р., є слабким, неефективним і дозволяє подальші поставки багатьох озброєнь, які СІПРІ вважає «основними». Докладніше про ембарго ЄС та експорт західних країн до Китаю див.: Bruner, O., Bromley, M. and Duchatel, M., *Western Arms Exports to China*, SIPRI Policy Paper no.43, (SIPRI: Stockholm, Jan. 2015).

²⁸ Tigner, B., 'NATO's European allies stem defence cuts, boost spending on equipment', *Jane's Defence Weekly*, 3 Feb. 2016, p.12.

Врїзка 15.1. Методологїя

База даних СІПРІ про поставки озброєнь (<<http://www.sipri.org/databases/armstransfers/>>) мїстить інформацію про поставки основних озброєнь державам, мїжнародним органїзаціям і недержавним збройним угрупованням з 1950р по 2015р. Масиви даних публікуються щор року з оновленням даних Щорічників та інших публікацій СІПРІ.

Визначення “поставки” охоплює продажі, ліцензії на виробництво, допомогу, безоплатну передачу та бїльшість угод оренди чи лізингу. Товар повинен мати військове призначення: отримувачем мають бути збройні сили, воєнізовані формування чи розвідслужби іншої держави, недержавне збройне угруповання чи мїжнародна органїзація.

База даних СІПРІ про поставки озброєнь охоплює лише “основні озброєння”: (а) бїльшість авїації (включно з безпілотниками); (б) бїльшість бронетехніки; (в) артилерію калїбром ≥ 100 мм; (г) засоби виявлення (РЛС, гїдролокатори та багато пасивних електронних датчиків); (д) зенїтні ракетні системи та зенїтну артилерію великого калїбру; (е) керовані ракети, торпеди, бомби і снаряди, (є) бїльшість кораблів; (ж) двигуни для бойових та інших лїтаків, бойових кораблів та великих суден забезпечення, для бронетехніки, (з) бїльшість оснащених гарматою чи ракетами башт для бронетехніки; (и) розвідувальні супутники; (і) системи дозаправки у повітрі; (ї) корабельну артилерію, ракетні пускові установки, протичовновї озброєння.

Якщо засіб виявлення, двигун, башта, система дозаправки, корабельна гармата чи інша система (пп. г, ж, з, і та ї) встановлені на платформі (автомобільній, авїаційній чи корабельній), то їх поставка вноситься до бази даних окремим пунктом лише у випадку, коли система надїйшла від іншого постачальника, нїж платформа.

СІПРІ розробив унікальну систему оцінки обсягу поставок основних озброєнь, використовуючи загальну одиницю – вартісний тренд-індикатор (ВТІ, *trend-indicator value, TIV*). Його призначення – показати передачу військових ресурсів. Кожній одиниці озброєння надається особливе значення ВТІ. Озброєнням, що були у використанні, але суттєво модернізованим надається знижене значення ВТІ. СІПРІ розраховує обсяг поставок шляхом множення ВТІ на кїлькість озброєнь, поставлених у відповідному році. Величина ВТІ не є продажною цїною поставлених озброєнь.

через поставку з Нїмеччини двох пїдводних човнів, замовлених у 2000р. Полїтика закупівлі пїдводних човнів Греції пов'язана з її суперництвом з Туреччиною, яка замовила шість пїдводних човнів того ж типу.

Польща і держави Балтїї. У 2011-2015рр., порівняно з 2006-2010рр., польський імпорт озброєнь зменшився на 65%. Однак, частково у відповідь на агресивну політику Росії та згідно з чинними планами озброєння, Польща у 2013р. започаткувала велику 10-річну програму військово-технічної модернізації²⁹. У рамках цієї програми вона у 2015р. замовила у США зенїтні ракети великої дальності та обрала американську ЗРС *Patriot* для наступного замовлення. У передчутті зростаючої загрози з боку Росії країни Балтїї – Естонія, Латвія і Литва – у 2011-2015рр. також започаткували програми імпорту озброєнь, хоч і значно меншого масштабу, нїж Польща. Всі три країни вкладають кошти у бронетехніку та системи ППО малої дальності.

Азербайджан. Азербайджан вже багато років перебуває у стані конфлікту із сусідньою Вірменією за Нагірний Карабах. У 2011-2015рр обсяг імпорту Азербайджаном основних озброєнь був бїльш нїж на 10 000% вищим за вірменський (2006-2010рр. – на 600%). Нї Азербайджан, нї Вірменія не виробляють основних озброєнь. Однак у 2015р. Азербайджан продовжував реалізовувати плани створення вітчизняних виробничих потужностей на основі обмеженого збирання чи ліцензійного виробництва ізраїльських, південноафриканських і турецьких озброєнь, у т.ч. патрульних катерів, бронемашин та реактивних снарядів.

²⁹ Докладніше див.: Anthony, I. et al., ‘The Ukraine conflict and its implications’, *SIPRI Yearbook 2015*, pp.90-91.

II. Поставки озброєнь до Близького Сходу, Північної Африки та військова інтервенція в Ємені

ПІТЕР Д.ВЕЗЕМАН

У 2011-2015рр. на держави Близького Сходу припадало 25% світового імпорту, що робило його другим найкрупнішим за імпортом регіоном в цей період. Загальний обсяг поставок озброєнь до ширшого регіону Близького Сходу та Північної Африки в тому ж періоді становив 30% світового обсягу¹. Найбільшими імпортерами озброєнь у цьому регіоні були Саудівська Аравія та Об'єднані Арабські Емірати (ОАЕ), які були, відповідно, другим і четвертим найкрупнішими імпортерами озброєнь у світі. У 2011-2015рр. на них разом припадало 38% імпорту озброєнь до регіону Близького Сходу та Північної Африки. Жодна держава цього регіону наразі не має власної оборонної промисловості, здатної виконувати національні програми придбання озброєнь. Тому всі вони є дуже залежними від імпорту озброєнь.

Через загальну непрозорість військової діяльності в більшості держав Близького Сходу та Північної Африки визначити глибинні мотиви значних обсягів імпорту основних озброєнь у цих регіонах дуже важко. Це, своєю чергою, ускладнює оцінку потенційних наслідків збройового імпорту². У 2011-2015рр. майже всі держави цих регіонів були втягнуті в насильницькі конфлікти на власних територіях чи в інших державах: в Алжирі, Бахреїні, Єгипті, Ємені, Іраку, Лівані, Лівії, Палестині, Сирії, Туреччині. Кілька з цих конфліктів спалахнули через напруженість між Іраном та окремими арабськими державами. Так, якщо Іран підтримує сирійський Уряд і єменських повстанців-хуситів, то Саудівська Аравія, Катар та ОАЕ підтримують протилежні сторони. Тому можна обгрунтовано вважати, що важливим стимулом закупівлі озброєнь державами Близького Сходу та Північної Африки у 2011-2015рр було їх використання у триваючих регіональних конфліктах чи підготовка до використання в майбутніх конфліктах.

У цьому підрозділі розглядаються наступні питання: (а) яким чином імпорт озброєнь сприяв коаліції регіональних держав здобути перевагу в масштабній військовій інтервенції в Ємені; (б) можливість у майбутньому застосування сили регіональними коаліціями на Близькому Сході та в Північній Африці.

Інтервенція в Ємені

Насильство в Ємені давно є елементом політики. Нова хвиля насильства у 2009-2010рр. була спричинена протистоянням між єменським Урядом і повстанцями-хуситами, які належать до шіїтської конфесії, що має значну підтримку в Північному Ємені. Акти насильства охоплювали напади

¹ Докладніше про регіональний поділ див. див. "Географічні регіони та субрегіони" на початку видання, а також <http://www.sipri.org/research/armaments/milex/milex_database/regional_coverage>.

² Див., наприклад: Government Defence Anti-Corruption Index, Transparency International Defence and Security, <<http://government.defenceindex.org>>.

повстанців-хуситів на об'єкти в Саудівській Аравії, яка відповідала серіями авіаударів, під час яких були перевірені деякі системи озброєнь³. Іран втрутився в конфлікт у Ємені у 2009р., започаткувавши постачання озброєнь і надання іншої підтримки повстанцям-хуситам⁴. Фактичний обсяг цієї підтримки залишається невизначеним. Після короткого періоду відносної стабільності, коли Президент Ємену Алі Абдулла Салех (*Ali Abdullah Saleh*) офіційно позбувся влади після кількох місяців громадянських протестів, у 2014р. в Ємені знову спалахнуло повсюдне насильство. Ситуація різко погіршилась у 2014-2015рр., коли сили, вірні колишньому Президенту Салеху, уклали союз з повстанцями-хуситами та захопили значну частину країни, у т.ч. столицю, м.Сана⁵.

У відповідь на просування повстанців і підозри, що союз Салеха та хуситів спирається на підтримку Ірану, Саудівська Аравія створила коаліцію арабських держав Близького Сходу та Північної Африки для повномасштабної військової операції на підтримку офіційного Уряду Ємену⁶. Двома головними учасниками коаліції були Саудівська Аравія та ОАЕ. Бахрейн, Єгипет, Йорданія, Катар, Кувейт, Марокко та Судан надали невелику кількість військ і техніки. Інтервенція почалась у березні 2015р. з авіаударів і морської блокади. Пізніше коаліція спрямувала до Ємену сухопутні війська. До кінця 2015р. бої тривали без будь яких ознак врегулювання конфлікту.

Регіональне військове співробітництво

Інтервенція в Ємені стала найбільшою – після війни 1973р., коли була створена антиізраїльська коаліція арабських держав, – військовою операцією за кордоном, ініційованою та очолюваною арабськими державами. На відміну від інших крупних військових операцій арабських держав – в Іраку у 1991р., в Лівії у 2011р., в Сирії у 2015р. проти Ісламської держави (ІД), – операція в Ємені стала повноцінною військовою інтервенцією, організованою не під керівництвом США чи західноєвропейських країн. Спільна військова операція кількох держав Ради співробітництва арабських держав Перської затоки (РСДПЗ, *Gulf Cooperation Council, GCC*) на підтримку режиму в Бахреїні у 2011р. була значно меншою за масштабами розгорнутих військ і техніки та інтенсивністю застосування сили⁷.

У 2015р. арабські держави розглядали також можливість створення обмеженого військового союзу. Арабська Ліга (*Arab League*) у квітні 2015р. схвалила концепцію Спільних арабських сил (*Joint Arab Force*) “для протидії викликам безпеці будь-якої держави-учасниці, у т.ч. терористичним організаціям, які становитимуть пряму загрозу національній безпеці арабських

³ Sergie, M.A., Said, S. and Coker, M., ‘Saudi Forces bomb Yemeni rebels on Southern border’, *Wall Street Journal*, 6 Nov. 2009.

⁴ Докладніше про інтервенцію Ірану в Ємені див. підрозділ V розділу 2 Цього видання.

⁵ Загальний аналіз конфлікту див.: United Nations, Security Council, Final report of the panel of experts on Yemen established pursuant to Resolution 2140 (2014), S/2016/73, 22 Jan. 2016.

⁶ United Nations S/2016/73 (посилання 5), p.11.

⁷ Kermali, S., ‘The GCC is expanding its army, but for what?’, *Al Jazeera*, 2 July 2011.

держав”⁸. Члени Арабської Ліги планували розробити у 2015р. план створення Спільних арабських сил, однак у серпні 2015р. припинили обговорення через розбіжності стосовно їх завдань і керівних принципів⁹. У рамках іншої ініціативи 34 члени Організації ісламського співробітництва (*Organization of Islamic Cooperation*) у грудні 2015р. вирішили створити військовий союз на чолі із Саудівською Аравією. Цей союз мав би координувати та підтримувати військові операції проти тероризму¹⁰.

Поставки озброєнь державам, залученим до інтервенції в Ємені

З таблиці 15.5 видно, що у 2011-2015рр., порівняно з 2006-2010рр., всі учасники коаліції, яка здійснює інтервенцію в Ємені, крім одного (Бахрейн), збільшили імпорту озброєнь. Це суттєво підвищило військові потенціали імпортерів озброєнь, особливо їх спроможності проводити загально-військові операції за участі авіації, наземних і морських сил, як це було в Ємені. Здається, замовлення Саудівської Аравії у 2011-2015рр. на закупівлю озброєнь принаймні частково ґрунтувалися на досвіді авіаударів в Ємені у 2009-2010рр.

За повідомленнями, в конфлікті в Ємені використовувалися різноманітні основні озброєння, імпортовані у 2006-15рр., зокрема: (а) поставлені Саудівській Аравії – бойові вертольоти *AH-64* і танки *M-1* зі США, а також бойові літаки *Turphoon* і керовані бомби *Paveway* з Великої Британії; (б) поставлені ОАЕ – бойові вертольоти *Bell-407* і ЗРК *Patriot* зі США, а також танки *Leclerc* і бойові літаки *Mirage-2000-9* із Франції; (в) поставлені Саудівській Аравії та ОАЕ – керовані бомби і бронемашини *M-ATV* зі США; (г) поставлені Єгипту й Марокко – бойові літаки *F-16* зі США¹¹.

Головні мотиви постачальників озброєнь

З таблиці 15.5 видно, що головними постачальниками озброєнь до держав коаліції були США, Велика Британія і Франція.

США мають потужні зовнішньополітичні та безпекові мотиви для постачання озброєнь учасникам коаліції, оскільки багато з них беруть участь у діях проти Аль-Каїди, ІД та інших збройних угруповань на Близькому Сході та в Північній Африці. США висловили рішучу підтримку військовій інтервенції в Ємені¹². До 2015р. США надавали військову допомогу Уряду Ємену для боротьби з повстанцями-хуситами та Аль-Каїдою на Аравійському

⁸ Egyptian State Information Service, ‘Arab summit concludes activities in Sharm’, 30 Mar. 2015.

⁹ Gaub, F., ‘Stuck in the barracks: the Joint Arab Force’, European Union Institute for Security Studies, Issue brief no.31, Oct. 2015.

¹⁰ Saudi Ministry of Foreign Affairs, ‘Joint statement on formation of Islamic military alliance to fight terrorism’, 15 Dec. 2015.

¹¹ Детальна оцінка озброєнь, що застосовувалися в конфлікті, ускладнена закритістю інформації про операцію. Наведені тут приклади є ілюстративними і ґрунтуються на повідомленнях та візуальних матеріалах з різних джерел.

¹² White House, ‘Statement by NSC spokesperson Bernadette Meehan on the situation in Yemen’, Press release, 25 Mar. 2015.

Таблиця 15.5. Поставки основних озброєнь учасникам коаліції, яка здійснює інтервенцію в Ємені, у 2011-2015рр.

Отримувач	Частка в загальному імпорті членів коаліції (%)	Зміни, порівняно з 2006-2010 (%)	Головні постачальники (частка в імпорті отримувача, %)		
			1	2	3
Саудівська Аравія	37	275	США (46)	Велика Британія (30)	Іспанія (5,9)
ОАЕ	24	35	США (65)	Франція (8,3)	Італія (5,9)
Єгипет	13	37	США (48)	Франція (22)	Росія (18)
Марокко	11	528	Франція (45)	США (34)	Нідерланди (16)
Катар	4,8	279	США (73)	Франція (6,8)	Швейцарія (6,8)
Кувейт	4,7	233	США (91)	Росія (5,1)	Італія (2,1)
Йорданія	3,4	30	Нідерланди (37)	США (26)	Бельгія (11)
Судан	2,1	16	Росія (37)	Китай (23)	Україна (23)
Бахрейн	0,4	-46	США (65)	Туреччина (31)	Франція (3,5)

Джерело: База даних СІПРІ про поставки озброєнь, <<http://www.sipri.org/databases/armstransfers>>.

півострові (*al-Qaeda in the Arab Peninsula*)¹³. У 2015р. вони прямо підтримали сили коаліції в Ємені шляхом надання розвідувальних даних, адресної допомоги, логістичної підтримки і дозправки в повітрі¹⁴.

Уряд США у вересні 2015р. заявив, що й надалі підтримуватиме нарощування військового потенціалу арабських держав Перської затоки у протистоянні зростаючій загрозі з боку Ірану¹⁵. Ця заява була зроблена під час обговорення Спільного всеохопного плану дій (СВПД, *Joint Comprehensive Plan of Action, JCPOA*) стосовно Іранської ядерної програми, спрямованого на припинення міжнародних економічних санкцій проти Ірану. Партнери США на Близькому Сході вважали, що СВПД збільшить здатність Ірану дестабілізувати регіон, підтримуючи угруповання та режими, яким протистоять США та їх партнери¹⁶. Вереснева заява 2015р., схоже, була зроблена, зокрема, з метою усунення цього занепокоєння, а також підтвердила готовність США озброювати арабські держави Перської затоки та прискорити постачання озброєнь державам-учасникам РСДПЗ¹⁷.

У США існує внутрішній попит на озброєння, достатній для утримання потужної і досконалої оборонної промисловості. Таким чином, економічні

¹³ Sharp, J.M., *Yemen: Background and US Relations*, Congressional Research Service (CRS) Report for Congress RL34170 (US Congress, CRS: Washington, DC, 11 Feb. 2015), p.27.

¹⁴ White House (посилання 12); Sengupta, S., 'Pressure mounting on Saudis' coalition in Yemen', *New York Times*, 30 June 2015.

¹⁵ United States Institute of Peace, 'The final pitch: new appeal to Congress', Iran Primer, 2 Sep. 2015.

¹⁶ Morris, L. and Naylor, H., 'Arab states fear nuclear deal will give Iran a bigger regional role', *Washington Post*, 14 July 2015. Докладніше див. підрозділ I розділу 17 цього видання.

¹⁷ White House, 'Annex to U.S.-Gulf Cooperation Council Camp David joint statement', Press release, 14 May 2015.

та промислові фактори не є головними чинниками американського експорту озброєнь. Однак ці чинники не варто недооцінювати. У 2011-2015рр. експорт озброєнь до Саудівської Аравії та ОАЕ разом склав 19% американського експорту озброєнь¹⁸. У 2015р. до Саудівської Аравії розпочалися поставки першої партії зі 154 бойових літаків *F-15SA* в рамках угоди вартістю \$29,4 млрд., підписаної у 2011р. Анонсуючи цю угоду у 2011р., Уряд США наголошував на очікуваних вигодах для американської оборонної промисловості та економіки, а також на нових робочих місцях, що будуть створені у США¹⁹.

Хоча Велика Британія неодноразово підкреслювала, що розв'язання кризи в Ємені вимагає політичного врегулювання, але зрештою вона також засвідчила свою підтримку військовій інтервенції в Ємені²⁰. Варто зауважити, що експорт озброєнь до Близького Сходу має велике значення для британської оборонної промисловості. У 2011-15рр. на Саудівську Аравію припадало 46% експорту озброєнь з Великої Британії. У 2015р. близько 21% надходжень *BAE Systems*, ключової британської компанії-виробника озброєнь, отримано від продажів до Саудівської Аравії²¹.

Франція також висловила повну підтримку військовій інтервенції сил коаліції²². Держави-учасниці коаліції є важливими покупцями французьких озброєнь – у 2011-2015рр. на них припадало 40% французького експорту. У цей період французька оборонна промисловість у тандемі з Урядом Франції активно лобіювали нові продажі озброєнь на Близькому Сході. Уряд Франції у 2015р. підписав контракти на експорт озброєнь на загальну суму €16 млрд., з яких близько €13 млрд. – контракти з державами Близького Сходу²³. Уряд Франції наголошував на економічних вигодах від цих контрактів.

Реакція на стурбованість використанням експортованих озброєнь у Ємені

Упродовж 2015р. військова інтервенція викликала дедалі більше питань. Так, в окремих доповідях двох авторитетних неурядових організацій – *Amnesty International* і *Human Rights Watch*, – а також експертної комісії ООН відзначалася наявність переконливих доказів того, що значна кількість авіаударів сил коаліції в Ємені призвела у 2015р. до цивільних жертв і пошкоджень цивільних об'єктів²⁴. У кожній з цих доповідей зазначалося також,

¹⁸ Це були поставки майже винятково нової зброї. Поставки озброєнь до деяких інших держав коаліції охоплювали як нову, так і надлишкову зброю.

¹⁹ White House, 'Statement by Principal Deputy Press Secretary Joshua Earnest on U.S. sale of defense equipment to Saudi Arabia', 29 Dec. 2011.

²⁰ Lyall Grant, M., British Foreign and Commonwealth Office, 'A political solution in Yemen remains the best way to counter the growing threat from terrorist groups', Speech at United Nations, Security Council, 14 Apr. 2015.

²¹ BAE Systems, *Annual Report 2015* (BAE Systems: London, 2016), p.iii.

²² 'France voices support for Saudi campaign in Yemen', France 24, 12 Apr. 2015.

²³ Cabirol, M., 'Armement: Dassault, MBDA et DCNS, le tiercé gagnant de l'export en 2015', *La Tribune*, 18 Jan. 2016; French Ministry of Defence (MOD), *Rapport au Parlement 2015 sur les Exportations d'Armement de la France* (MOD: June 2015).

²⁴ Human Rights Watch, 'What military target was in my brother's house', 26 Nov. 2015; Amnesty International, *Bombs Fall From the Sky Day and Night: Civilians Under Fire in Northern Yemen* (Amnesty International: London, Oct. 2015); United Nations S/2016/73 (посилання 5), Annex.

що такі удари порушували міжнародне гуманітарне і правозахисне право, оскільки вони (а) були невибірковими; (б) навмисно спрямованими на цивільні об'єкти; (в) завдали цивільним особам та об'єктам шкоди, непропорційної очікуваним військовим здобуткам; (г) не розрізняли належним чином цивільні та військові об'єкти²⁵. У доповіді експертної комісії ООН окремо зазначалося, що морська блокада силами коаліції сприяла погіршенню гуманітарної ситуації в Ємені²⁶. *Amnesty International* і *Human Rights Watch* закликали обмежити експорт до держав-учасниць коаліції видів озброєнь, що застосовувалися під час заявлених порушень прав людини. Ці заклики підтримало громадянське суспільство і політики багатьох країн ЄС.

Широка підтримка обмеження поставок озброєнь була врахована в резолюції Європарламенту, ухваленій значною більшістю голосів у лютому 2016р. Резолюція доручила Високому представнику ЄС із закордонних справ і політики безпеки ініціювати запровадження ембарго на поставки озброєнь до Саудівської Аравії з огляду на серйозні звинувачення в порушенні нею в Ємені міжнародного гуманітарного права²⁷. Однак, станом на початок 2016р., ні ЄС, ні будь-яка держава-член ЄС не оголошували офіційного ембарго на поставки озброєнь. Про найбільш широкі обмеження заявив Уряд Нідерландів у січні 2016р. Нідерланди видаватимуть ліцензії на експорт озброєнь до Саудівської Аравії, лише якщо будуть впевнені, що ці озброєння не можуть бути застосовані в бойових діях у Ємені²⁸.

Попри жорсткий контроль, багато держав у 2015р. продовжували вести переговори, підписувати та виконували угоди про поставки озброєнь державам-учасникам коаліції. Так, Саудівська Аравія підписала контракти з Великою Британією на 22 учбово-бойові літаки, а США задовольнили запит саудитів на поставку 8 120 керованих бомб для поповнення військових запасів²⁹. ОАЕ замовили 12 пускових установок залпового вогню і 124 балістичні ракети у США, дві авіаційні системи спостереження у Швеції і 40 бронемашин у Фінляндії. США задовольнили запит ОАЕ на 6 600 керованих бомб, посилаючись на те, що ОАЕ бере участь у “коаліції під проводом Саудівської Аравії для повернення легітимного Уряду в Ємені”, а також на потребу протидіяти “агресії хуситів”³⁰. Кувейт домовився з Італією про

²⁵ Amnesty International (посилання 24), p.6; Human Rights Watch (посилання 23), Summary; United Nations Annex to S/2016/73 (посилання 24), p.35-36.

²⁶ United Nations S/2016/73 (посилання 5), Annex, p.3.

²⁷ European Parliament resolution of 25 Feb. 2016 on the humanitarian situation in Yemen (2016/2515(RSP)).

²⁸ House of Representatives of the Netherlands, ‘Status toezeggingen t.b.v. algemeen overleg Wapenexportbeleid’, 13 Jan. 2016.

²⁹ Defense Security Cooperation Agency, ‘The Government of Saudi Arabia: air-to-ground munitions’, News Release 15-57, 16 Nov. 2015.

³⁰ Defense Security Cooperation Agency, ‘United Arab Emirates (UAE): guided bomb units (GBU-31s and GBU-12s)’, News Release 15-14, 29 May 2015; Defense Security Cooperation Agency, ‘United Arab Emirates (UAE): joint direct attack munitions (JDAM), sustainment and support’, News Release 15-51, 5 Nov. 2015.

закупівлю 28 бойових літаків, а Катар і Єгипет замовили по 24 бойові літаки у Франції. Єгипет суттєво підвищить свої спроможності із забезпечення операцій, подібних до інтервенції в Ємені, за допомогою двох десантних вертольотоносців, отриманих у 2015р. від Франції (підрозділ І).

Висновки

Військова інтервенція в Ємені стала найпомітнішою демонстрацією зростаючої готовності і здатності арабських держав утворити регіональну військову коаліцію без зовнішнього керівництва та використати величезні обсяги імпортованої ними військової техніки за межами їх кордонів. Однак держави, що беруть участь в інтервенції в Ємені, як правило, утаємничують свою військову діяльність. Через це невідомо, здійснюються операції в рамках інтервенції в Ємені самостійно (і якою мірою), чи учасники коаліції залишаються залежними від технічного обслуговування і тилового забезпечення з-за кордону, в т.ч. за допомогою іноземного персоналу в цих державах.

Значне збільшення в останні п'ять років імпорту озброєнь багатьма арабськими державами Близького Сходу та Північної Африки викликає питання про можливий вплив цих озброєнь на регіональну безпеку в майбутньому. Крім того, їх використання у комплексних військових операціях у Ємені порушує інше питання: чи наважаться тепер арабські держави застосувати силу – самостійно чи у складі коаліції – як важливий елемент своєї політики стосовно інших уявних загроз, у т.ч. у “війнах чужими руками” з Іраном чи навіть безпосередньо проти Ірану. Ця непевність є особливо помітною з огляду на зростаючий дисбаланс між сучасними військовими спроможностями Саудівської Аравії і ОАЕ і загалом застарілим військовим арсеналом Ірану. Внаслідок економічних санкцій (переважна більшість яких були скасовані після укладення СВПД) та запровадження ООН у 2010р. ембарго на поставки озброєнь до Ірану, його збройовий імпорт був на дуже низькому рівні, порівняно із сусідніми державами. Так, у 2006-2015рр. обсяг імпорту озброєнь Іраном склав лише 5% імпорту Саудівської Аравії та ОАЕ разом за цей період.

Попри ці питання і зростання у 2015р. у державах-експортерах звинувачень у серйозних порушеннях міжнародного права учасниками коаліції в Ємені, постачання озброєнь безперешкодно тривали. Держави-експортери у 2015р. уклали багато нових угод на постачання учасникам коаліції великої кількості сучасних озброєнь. При цьому вони керувалися міркуваннями про необхідність підвищення військових спроможностей держав-отримувачів з метою забезпечення регіональної безпеки, а також про очікувані вигоди від експорту озброєнь для військової промисловості та економіки держав-експортерів. Деякі уряди виправдовували експорт і нові угоди потенційними вигодами для їх економік, зокрема для оборонної промисловості, яка в багатьох випадках страждає від тривалого падіння попиту на озброєння у країнах-виробниках основних озброєнь.

III. Фінансова вартість експорту озброєнь державами

МАРК БРОМЛІ, СЕМ ПЕРЛО-ФРИМЕН

У таблиці 15.6 представлені офіційні дані фінансової вартості експорту озброєнь державами у 2005-2014рр. Таблиця містить дані лише стосовно тих держав, які надали інформацію про фінансову вартість “експорту озброєнь”, “ліцензій на експорт озброєнь” або “угод про експорт озброєнь”, середня вартість експорту яких перевищувала \$10 млн. Дані беруться зі звітів, заяв або безпосереднього спілкування з представниками урядових установ або офіційних органів промисловості. В наведених даних використовується термінологія першоджерел. Попри розбіжності в національних стандартах у цій сфері, тут категорія “експорт озброєнь” стосується переважно вартості поставлених озброєнь; категорія “ліцензії на експорт озброєнь” – вартості ліцензованого експорту, санкціонованого національними органами ліцензування; категорія “угоди про експорт озброєнь” – вартості укладених експортних угод. Дані про поставки озброєнь у таблиці 15.6 ґрунтуються на різних визначеннях і методиках, через що їх не можна порівнювати¹. Конвертація в долари США зроблена за постійними цінами 2014р. з використанням індексів споживчих цін (*consumer price index, CPI*) США.

У деяких випадках є кілька масивів даних про експорт озброєнь чи ліцензії на їх експорт. У США є дві бази даних про експорт озброєнь: (а) одна охоплює продажі військової техніки за кордон на підставі експортних угод між Урядом США та урядом держави-отримувача; (б) друга охоплює прямі комерційні продажі на підставі угод між компанією-експортером у США та отримувачем, що вимагає наявності експортної ліцензії від Уряду США.

За даними СІПРІ, на країни, що надають офіційну інформацію про фінансову вартість поставок озброєнь, припадає 90% усього обсягу поставок основних озброєнь. Підсумовуючи дані таблиці 15.6, можна отримати приблизну оцінку фінансової вартості світової торгівлі озброєннями. Водночас, для такого використання цих даних є значні обмеження. По-перше, як зазначалося вище, ці дані ґрунтуються на різних визначеннях і методиках, через що їх не можна порівнювати. По-друге, деякі країни, зокрема Велика Британія, не розкривають дані про “експорт озброєнь”, тоді як інші, зокрема Китай, зовсім не розкривають дані – ні про “експорт озброєнь”, ні про “ліцензії на експорт озброєнь”, ні про “угоди про експорт озброєнь”. Проте,

¹ Узгодженого міжнародного визначення терміну “озброєння” не існує, і під час збору даних про фінансову вартість і звітування про поставки озброєнь уряди послуговуються різними контрольними списками. Крім того, не існує стандартизованої методики збору даних і підготовки звітів. Тому одні держави збирають дані про “поставки озброєнь”, використовуючи інформацію про видані експортні ліцензії, а інші – митні дані.

Таблиця 15.6. Фінансова вартість експорту озброєнь у 2005-2014рр., за даними національних урядових і промислових джерел

Дані наведені в \$ млн. у постійних цінах 2014р. Якщо не зазначено інше, дані наведені за календарні роки.

Держава	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	Дані охоплюють
Австрія	170	214	194	338	533	536	629	603	710	712	Експорт озброєнь
	386	451	2 155	1 524	3 449	2 542	2 388	2 060	3 204	1 198	Ліцензії на експорт озброєнь
Бельгія	386	1 295	1 406	2 150	1 689	1 442	1 222	1 284	827	5 985	Ліцензії на експорт озброєнь
Боснія і Герцеговина	45	35	14	60	54	53	..	Експорт озброєнь
	96	74	59	93	71	40	83	61	151	..	Ліцензії на експорт озброєнь
Бразилія	345	413	183	42	109	Експорт озброєнь
Болгарія	214	165	231	242	222	371	338	290	317	535	Експорт озброєнь
	481	647	591	765	484	426	326	463	663	1 098	Ліцензії на експорт озброєнь
Канада ^а	322	373	347	575	523	431	675	1 075	672	..	Експорт озброєнь
Хорватія	78	51	68	116	94	Експорт озброєнь
	343	640	224	315	961	639	Ліцензії на експорт озброєнь
Чехія	133	137	272	306	268	312	268	363	389	567	Експорт озброєнь
	182	268	745	341	598	648	506	351	443	664	Ліцензії на експорт озброєнь
Данія	134	192	306	263	386	541	347	294	1 055	195	Ліцензії на експорт озброєнь
Естонія	<1	<1	5	10	5	<1	4	<1	1	4	Експорт озброєнь
	2	<1	5	10	12	3	512	4	4	5	Ліцензії на експорт озброєнь
Фінляндія	155	78	117	150	133	85	142	77	301	296	Експорт озброєнь
	66	127	89	543	287	88	269	156	464	301	Ліцензії на експорт озброєнь
Франція	5 596	5 860	7 060	5 059	5 658	5 326	5 336	4 432	5 237	5 102	Експорт озброєнь
	6 202	8 477	8 845	10 605	12 515	7 359	9 535	6 384	9 277	97 211	Ліцензії на експорт озброєнь ^б
Німеччина	2 027	1 724	2 067	2 090	1 860	2 806	1 786	1 216	1 239	2 418	Експорт озброєнь ^с
	9 420	11 321	13 628	13 423	10 790	7 895	15 794	11 764	11 255	8 646	Ліцензії на експорт озброєнь ^д
Греція	44	130	52	77	348	424	331	451	Ліцензії на експорт озброєнь
Угорщина	18	24	27	24	26	27	26	36	42	44	Експорт озброєнь
	48	91	150	192	195	198	228	358	692	573	Ліцензії на експорт озброєнь
Індія ^е	71	111	95	217	76	89	119	..	Експорт озброєнь
Ірландія	45	68	52	50	69	35	40	62	84	114	Ліцензії на експорт озброєнь

Держава	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	Пояснення даних
Ізраїль	3152 4 243	3523 5 754	6 394	6956	7 614 8 166	7 817 7 925	7367 6 125	7 702	6 646	5 660	Експорт озброєнь Угоди на експорт озброєнь
Італія	1253 2052	1429 3 229	1980 7 413	2 862 9 118	3 380 10 260	886 4 675	1497 7 700	3 989 5 513	3 741 2 900	4 416 3 516	Експорт озброєнь Ліцензії на експорт озброєнь
Південна Корея	318	297	965	1134	1287	1290	2507	2 426	3 471	3 610	Угоди на експорт озброєнь
Литва	..	6	69	50	67	22	70	25	22	25	Експорт озброєнь
Чорногорія	8	12	98	76	121	33	75	27	30	20	Ліцензії на експорт озброєнь
	27	12	9	..	4	4	12	Експорт озброєнь
	..	3	48	32	12	14	6	7	8	15	Ліцензії на експорт озброєнь
Нідерланди	1028	1190	1366	805	869	972	1129	1089	341	332	Експорт озброєнь
	1771	1657	1120	2 026	2 016	1313	609	1247	1300	2 739	Ліцензії на експорт озброєнь
Норвегія	462	534	623	759	790	659	672	687	571	467	Експорт озброєнь
Пакистан ^и	8	21	22	57	15	..	11	27	27	..	Експорт озброєнь
Польща	437	405	448	593	2 132	657	1242	839	1158	1220	Ліцензії на експорт озброєнь
Португалія	11	1	..	114	25	29	37	41	238	208	Експорт озброєнь
	18	1	42	122	43	30	45	69	197	338	Ліцензії на експорт озброєнь
Румунія	56	117	96	91	108	134	138	86	180	159	Експорт озброєнь
	120	129	193	131	182	165	194	185	301	249	Ліцензії на експорт озброєнь
Росія	7 426	7633	8 449	9 181	9 380	10 857	14 419	15 673	15 955	15 600	Експорт озброєнь
Сербія	..	105	145	361	224	278	240	204	313	..	Експорт озброєнь
	..	510	469	936	716	1090	540	610	1036	..	Ліцензії на експорт озброєнь
Словаччина	32	47	58	61	67	22	15	33	42	48	Експорт озброєнь
	75	94	116	114	164	83	44	97	165	355	Ліцензії на експорт озброєнь
ΠΑΡ	..	503	648	785	1017	1235	1331	1332	332	275	Ліцензії на експорт озброєнь
Іспанія	632	1245	1458	1504	2065	1622	3 557	2588	5 274	4 248	Експорт озброєнь
	1854	1909	3 066	4069	4895	3 218	4 200	10 556	5 831	4 862	Ліцензії на експорт озброєнь
Швеція	1400	1651	1622	2 118	1955	2 070	2255	1485	1863	1160	Експорт озброєнь
	2 457	2 393	1154	1602	1601	1993	1766	1208	1533	653	Ліцензії на експорт озброєнь

Держава	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	Пояснення даних
Швейцарія	251	373	442	733	738	667	1035	770	505	616	Експорт озброєнь
Туреччина	409	413	480	633	739	688	860	1237	1413	1650	Експорт озброєнь
Велика Британія	8 792	11 942	22 049	8 807	12 465	9 778	9 106	14 326	15 561	14 003	Замовлення на експорт озброєнь ^ε
	4 547	3 512	2050	3 972	5 307	4 079	10 246	3 531	7 061	3 429	Ліцензії на експорт озброєнь
Україна	799	880	883	1 039	1 057	1 056	Експорт озброєнь
США ^{жс}	50 044	50 574	24 237	49 731	23 697	19 816	20 644	18 213	20 765	20 345	Експорт озброєнь ^з
	10 575	20 151	19 056	30 123	32 096	23 192	27 417	64 768	23 992	32 051	Угоди на експорт озброєнь ^д
	29 498	23 265	28 009	37 595	39 695	37 005	46 175	34 615	21 134	63 034	Ліцензії на експорт озброєнь ^д

Примітка: До таблиці внесли країни, що надали офіційні дані про фінансову вартість "експорту озброєнь", "підписаних контрактів на експорт озброєнь", "розміщених замовлень на експорт озброєнь" або "ліцензій на експорт озброєнь", середня вартість яких перевищує \$10 млн., принаймні за 6 з 10 звітних років. Дані стосовно різних держав у цій таблиці не обов'язково є порівнянними та можуть ґрунтуватися на різних визначеннях і методах.

^а Дані Канади не враховують експорт до США.

^б Дані за 2014р. є не порівнянними з попередніми роками. У червні 2014р. Франція реорганізувала свою систему експортного контролю, що призвело до суттєвого одноразового підвищення вартості ліцензій на експорт озброєнь, виданих у 2014р.

^в Дані стосуються лише експорту "воєнних озброєнь" – згідно з визначенням німецького законодавства.

^г Дані враховують ліцензії на експорт озброєнь у рамках спільних міжнародних проєктів.

^д Дані за 2004-2008рр. та 2010-2014рр. охоплюють період з 1 квітня поточного по 31 березня наступного року (наприклад, дані за 2014р. охоплюють період з 1 квітня 2014р. по 31 березня 2015р.). Дані за 2009р. охоплюють період з 1 квітня 2009р. по 31 грудня 2009р.

^е Дані Пакистану охоплюють період з 1 квітня поточного по 31 березня наступного року (наприклад, дані за 2013р. охоплюють період з 1 квітня 2013р. по 31 березня 2014р.).

^ж Дані враховують військову, аерокосмічну техніку та послуги.

^{жс} Дані США охоплюють період з 1 жовтня попереднього по 30 вересня поточного року (наприклад, дані за 2014р. охоплюють період з 1 жовтня 2013р. по 30 вересня 2014р.).

^з Дані враховують продажі в рамках програми Іноземних військових продажів (*Foreign Military Sales, FMS*) та прямих комерційних продажів американського промисловістю іноземним урядам.

^д Дані стосуються лише продажів в рамках програми Іноземних військових продажів (*Foreign Military Sales, FMS*).

^д Дані стосуються лише прямих комерційних продажів американською промисловістю іноземним урядам.

Джерела: інформація або безпосередні контакти з урядами та офіційними представниками промисловості. Повний перелік джерел і всі наявні фінансові дані про експорт озброєнь див. за адресою <<https://www.sipri.org/databases/financial-value-global-arms-trade>>.

склавши всі дані, надані державами про фінансову вартість “експорту озброєнь”, можна сказати, що сукупний обсяг світової торгівлі зброєю у 2014р. становив не менше \$94,5 млрд.² Утім, дійсний обсяг був, напевно, вищим.

² За наявності використовуються дані про експорт озброєнь. Якщо даних про експорт озброєнь у 2014р. немає, але є дані за 2013р., то використовуються останні. У випадку Канади дані про експорт озброєнь за 2013р. подвоєні, оскільки вони не враховують експорт до США, який, за твердженнями канадської влади, становить понад половину канадського експорту військової техніки. Якщо даних про експорт озброєнь за 2013р. чи 2014р. немає, то використовуються наявні дані угод про експорт у 2013р. Виходячи з аналізу попередніх випадків надання державами даних і про експорт озброєнь, і про експортні угоди, використовуються повні дані угод про експорт озброєнь, але з річним лагом. Якщо немає даних про експортні угоди у 2014р., то використовуються дані про ліцензії на експорт озброєнь. Виходячи з аналізу випадків надання державами і про експорт озброєнь, і про експортні ліцензії, береться половина суми, вказаної в ліцензії на експорт озброєнь на поточний рік. Така оцінка на основі експортних ліцензій використана також для Німеччини, хоча вона надає дані про експорт озброєнь. Дані Німеччини враховують лише експорт “воєнних озброєнь” – категорія товарів і послуг, яка є вужчою за ту, що зазвичай охоплює експортні ліцензії, і тому ці дані дають суттєво занижену загальну вартість німецького експорту озброєнь.

16. Світові ядерні сили

Загальний огляд

На початку 2016р. дев'ять держав – США, Росія, Велика Британія, Франція, Китай, Індія, Пакистан, Ізраїль і Корейська Народно-Демократична Республіка (КНДР, або Північна Корея) – володіли, за оцінками, 15 395 одиницями ядерної зброї, 4 120 з яких перебували на озброєнні (таблиця 16.1). Приблизно 1 800 з них утримуються у стані високої бойової готовності.

Загальні запаси ядерних боєголовок зменшуються завдяки, насамперед, триваючому зменшенню ядерних арсеналів США і Росії в рамках Договору про подальше скорочення та обмеження стратегічних наступальних озброєнь 2010р. (Новий СНО, *Treaty on Measures for the Further Reduction and Limitation of Strategic Offensive Arms, New START*), а також односторонніх скорочень. Але схоже, що темп скорочень уповільнюється, порівняно з тим, що було 10 років тому, і жодна сторона суттєво не скоротила розгорнуті стратегічні ядерні сили після набуття чинності Новим СНО в лютому 2011р. Крім того, і США, і Росія реалізують далекосяжні та дорогі програми модернізації систем доставки ядерної зброї, боєголовок і виробничих потужностей, які в них залишаються (підрозділи I і II).

Ядерні арсенали інших ядерних держав є значно меншими (підрозділи III-IX), але всі ці держави розробляють або розгортають нові озброєння чи заявили про такі плани. Китай започаткував довгострокову програму модернізації з метою якісного покращення своїх ядерних сил, замість суттєвого їх збільшення. Індія і Пакистан наращують свої запаси ядерної зброї, а також розробляють наземні, морські та авіаційні системи доставки. Ізраїль, який офіційно не підтверджує і не заперечує володіння ядерною зброєю, випробовує балістичну ракету великої дальності, здатну нести ядерний боєзаряд. Північна Корея надалі в пріоритетному порядку реалізує свою ядерну програму, але невідомо, чи створила вона боєздатну ядерну боєголовку для доставки балістичною ракетою.

Доступність надійної інформації про стан ядерних арсеналів і можливості ядерних держав є дуже різною. США надають багато інформації про свої запаси та сили, Велика Британія і Франція теж надають деяку інформацію. Росія надає таку інформацію США, але при цьому не розкриває подробиць стосовно складу своїх сил, що підпадають під Новий СНО. Уряд США припинив публікацію детальної інформації про російські та китайські ядерні сили. Китай залишається дуже непрозорим,

Таблиця 16.1. Світові ядерні сили, станом на січень 2016р.

Усі дані є приблизними. Наведені тут оцінки ядерних сил ґрунтуються на загальнодоступній інформації і містять певні погрішності, про що йдеться в посиланнях до таблиць 16.1-16.9.

Країна	Рік першого ядерного випробування	Розгорнуті боєголовки ^a	Боєголовки на зберіганні ^b	Інші боєголовки	Усього запасів
США	1945	1 930 ^e	2 570 ^z	2 500 ^d	7 000
Росія	1949	1 790	2 700 ^e	2 800 ^e	7 290
Велика Британія	1952	120	95	–	215
Франція	1960	280	10	10	300
Китай	1964	–	260	–	260
Індія	1974	–	100-120	..	100-120
Пакистан	1998	–	110-130	..	110-130
Ізраїль	..	–	80	..	80
Північна Корея	2006	–	..	(10) ^{жс}	(10)
Усього^з		4 120	5 965	5 310	15 395

“..” – дані не доступні або не придатні для використання; () – непевні дані; “–” – нуль.

^a “Розгорнуті” означає боєголовки на ракетах чи базах у діючих військах.

^b Ці боєголовки перебували в резерві, чекали на демонтаж або потребували певної підготовки (наприклад, збирання чи завантаження на пускові установки) для приведення в повну бойову готовність.

^e Крім стратегічних боєголовки, ця величина враховує 180 нестратегічних (тактичних) одиниць ядерної зброї, розгорнутих у Європі.

^z Ця величина враховує кількості стратегічних крилатих ракет і бомб та близько 300 тактичних атомних бомб.

^d Ця величина враховує зняті з озброєння боєголовки, що чекають на демонтаж.

^e Ця величина враховує близько 700 боєголовки для бомбардувальників та атомних підводних човнів з балістичними ракетами (АПЧБР) в ремонті та близько 2 000 нестратегічних ядерних боєприпасів для військово-морських сил (ВМС), військово-повітряних сил (ВПС) і сил протиповітряної оборони (ППО) малої дальності.

^e Ця величина враховує зняті з озброєння боєголовки, що чекають на демонтаж.

^{жс} Попри чотири випробувальні ядерні вибухи і значні зусилля Північної Кореї з виготовлення та розгортання боєголовки ядерних боєголовки, у відкритих джерелах немає підтверджень, що вона це зробила.

^з Сумарні величини враховують верхні оцінки з наведених діапазонів.

у відкритих джерелах бракує інформації про його ядерні сили та потужності з виробництва зброї. Уряди Індії і Пакистану роблять заяви про деякі свої ракетні випробування, але не дають інформації про стан чи розмір своїх арсеналів. Політика Ізраїлю – не коментувати свій ядерний арсенал, а Північна Корея не надає інформації про свій ядерний потенціал.

Сировиною для ядерної зброї є розщеплювані матеріали – високозбагачений уран (ВЗУ) або плутоній. Велика Британія, Китай, Росія, США і Франція використовують у власній ядерній зброї і ВЗУ, і плутоній; Індія та Ізраїль – переважно плутоній, а Пакистан – переважно ВЗУ. Виробляти розщеплювані матеріали здатні всі країни, що мають цивільну ядерну енергетику (підрозділ X).

I. Ядерні сили США

ХАНС М.КРИСТЕНСЕН

Станом на січень 2016р., в арсеналі США утримувалося, за оцінками, близько 4 500 ядерних боеголовок¹, у т.ч. близько 1 930 – розгорнутих, з яких близько 1 750 – стратегічних і 180 – нестратегічних. Крім розгорнутого арсеналу, близько 2 570 боеголовок зберігались у резерві. Ще близько 2 500 виведених з бойового складу боеголовок чекали на демонтаж. Таким чином, загальні запаси становили близько 7 000 боеголовок (таблиця 16.2).

Виконання США Нового СНО 2010р. полягало переважно в ліквідації т.зв. “фантомних” носіїв, які вже не залучаються до доставки ядерних боеприпасів, але за Договором досі рахуються як засоби доставки, оскільки на них залишається обладнання для ядерної зброї. Станом на 1 вересня 2015р., вважалось, що США мають 1 538 стратегічних боеголовок, приписаних до 762 розгорнутих ракет і бомбардувальників². Після набуття чинності Новим СНО в лютому 2011р. скорочено загалом 263 стратегічні боеголовки і 120 носіїв. Зусилля з його виконання зосереджені наразі на скороченні кількості реальних носіїв ядерної зброї, у т.ч. на “денуклеаризації” 30 зайвих бомбардувальників *B-52H*, вилученні з шахт 40 міжконтинентальних балістичних ракет (МБР) і зменшенні кількості ракетних пускових установок (з 24 до 20) на всіх атомних підводних човнах з балістичними ракетами (АПЧБР).

Модернізація ядерних сил

Упродовж наступних 10 років США планують витратити на модернізацію і підтримання своїх ядерних сил та об’єктів забезпечення близько \$350 млрд.³ Це передбачає: отримання нового класу АПЧБР; нового дальнього бомбардувальника, здатного нести ядерну зброю, і нової крилатої ракети повітряного базування (КРПБ); наземної МБР нового покоління; нового тактичного літака, здатного нести ядерну зброю; повномасштабне виробництво ядерної боеголовки (*W76-1*) та початок виробництва ще двох (*B61-12* і *W80-4*); модернізацію засобів командування та управління ядерними силами; будівництво нових об’єктів з виробництва ядерної зброї та імітації її застосування.

Крім цих програм, у США планують суттєву модифікацію боеголовок для балістичних ракет. Ці модифіковані боеголовки, відомі як взаємозамінні боеголовки (*interoperable warhead, IW*), розробляються на базі конструкції наявної зброї, але суттєво модифіковані завдяки поєднанню в новому

¹ МО США у травні 2016р. оголосило, що його запаси ядерної зброї, станом на 30 вересня 2015р., нараховують 4 571 боеголовку. Вважається, що згодом невелика кількість боеголовок була знята з озброєння, тому запаси оцінюються приблизно в 4 500 боеголовок; див.: US Department of Defense, *Stockpile Numbers: End of Fiscal Years 1962-2015*, DOD Open Government, [n.d.], accessed 25 May 2016, p.1.

² US Department of State, Bureau of Arms Control, Verification and Compliance, ‘New START Treaty aggregate numbers of strategic offensive arms’, Fact Sheet, 1 Jan. 2016.

³ US Congressional Budget Office, *Projected Costs of US Nuclear Forces, 2015 to 2024* (US Congress: Washington, DC, Jan. 2015), p.4.

Таблиця 16.2. Ядерні сили США, станом на січень 2016р.

Тип	Назва	Кількість пускових платформ ^a	Рік початку розгортання	Дальність (км) ^b	Боеголовки × потужність	Кількість боеголовок ^c
Стратегічні сили						3736
Бомбардувальники		60/96 ^d				784 ^e
<i>B-52H</i>	<i>Stratofortress</i>	44/76	1961	16 000	20×КРПБ 5-150Кт ^f	528
<i>B-2A</i>	<i>Spirit</i>	16/20	1994	11 000	16×B61-7, -11, B83-1 ^g	256
МБР		440				840 ^h
<i>LGM-30G</i>	<i>Minuteman III</i>					
	<i>Mk-12A</i>	200	1979	13 000	1×W78 335 Кт	600
	<i>Mk-21 SERV</i>	240	2006	13 000	1×W87 300 Кт	24
АПЧБР/БРПЧ		264				2 122 ⁱ
<i>UGM-133A</i>	<i>Trident II (D5)^j</i>					
	<i>Mk-4</i>	..	1992	>7 400	4×W76-0 100 Кт	628
	<i>Mk-4A</i>	..	2008	>7 400	4×W76-1 100 Кт	1 100
	<i>Mk-5</i>	..	1990	>7 400	4 × W88 475 Кт	384
Нестратегічні сили						500^k
<i>F-15E</i>	<i>Strike Eagle</i>	..	1988	3 840	5×B61-3, -4, -10 ^l	200
<i>F-16C/D</i>	<i>Falcon</i>	..	1987	3 200 ^m	2×B61-3, -4, -10	200
<i>F-16MLU</i>	<i>Falcon</i> (НАТО)	..	1985	3 200	2×B61-3, -4, -10	60
<i>PA-200</i>	<i>Tornado</i> (НАТО)	..	1983	2 400	2×B61-3, -4, -10	40
Усього боеголовок						4 236ⁿ
Запасних						264
Усього запасів						4 500
Знято з озброєння і чекає на демонтаж						2 500
Усього в наявності						7 000°

“..” – дані не доступні або не придатні для використання; () – непевні дані; Кт – кілотонна; АПЧБР – атомний підводний човен з балістичними ракетами (*SSBN, nuclear-powered ballistic missile submarine*); БРПЧ – балістична ракета на підводному човні (*SLBM, submarine-launched ballistic missile*); *SERV* – головна частина з підвищеним захистом (*security-enhanced re-entry vehicle*); КРМБ – крилата ракета морського базування (*SLCM, sea-launched cruise missile*); КРПБ – крилата ракета повітряного базування (*ALCM, air-launched cruise missile*); МБР – міжконтинентальна балістична ракета (*ICBM, intercontinental ballistic missile*).

^a Для бомбардувальників наведено дві величини: перша – кількість тих, що мають ядерні завдання; друга – загальна кількість.

^b Максимальна дальність без дозаправки. Всі літаки, оснащені для доставки ядерної зброї, здатні дозаправлятися в повітрі. Реальна дальність польоту залежить від профілю маршруту та бойового навантаження.

^c Загальна кількість боеголовок, приписаних до систем доставки ядерної зброї. Лише частина з них встановлені на ракетах та утримуються на авіабазах.

^d Доставляти ядерну зброю здатні 76 бомбардувальників *B-52H* і *18 B-2*; з них 44 *B-52H* і 16 *B-2* мають ядерні завдання згідно з планами ведення війни.

^e Із цих боеприпасів близько 300 (200 КРПБ і 100 бомб) утримуються на авіабазах. Решта – зберігаються в центральному сховищі.

^f *B-52H* здатен також нести авіабомби *B61-7* і *B83-1*, але наразі планується лише для доставки КРПБ.

^g Максимальна потужність стратегічних бомб: *B61-7* – 360 Кт, *B61-11* – 400 Кт, *B83-1* – 1 200 Кт.

^h Із цих боеголовок 440 встановлені на ракетах. Решта – зберігаються в центральному сховищі.

ⁱ Із цих боеголовок 1 000 встановлені на БРПЧ. Решта – зберігаються в центральному сховищі. Хоча кожна ракета *D5* рахується згідно з Новим СНО як носій восьми боеголовок, у ВМС США бойове навантаження кожної ракети зменшене в середньому до 4-5 боеголовок.

^j Дві або більше з 14 АПЧБР, як правило, постійно перебувають у ремонті. Ракет і боеголовок на них немає.

^k Близько 180 тактичних бомб розташовані на базах у Європі. Решта – зберігаються в центральному сховищі у США.

^l Потужність тактичних бомб становить 0,3-170 Кт, в залежності від типу. Боєголовка від *B61-4*, що використовується в новій *B61-12*, має чотири варіанти потужності: 0,3 Кт, 1,5 Кт, 10 Кт, і 50 Кт. *B61-10* перебуває у режимі неактивного зберігання.

^m У більшості джерел зазначається дальність без дозаправки 2 400 км, але за даними *Lockheed Martin* вона становить 3 200 км.

ⁿ Близько 1930 з цих боєприпасів встановлені на балістичних ракетах, утримуються на авіабазах та перебувають у Європі. Решта – зберігаються в центральному сховищі.

^o Крім 7000 зібраних боєголовок, близько 20 тис. плутонієвих сердечників зберігаються на заводі *Pantex* у Техасі, а близько 4 500 вторинних уранових елементів – на об'єкті *Y-12* в Оук-Рідж (штат Теннессі).

Джерела: МО США, різні бюджетні доповіді і прес-релізи; Міністерство енергетики США, різні бюджетні доповіді і плани; МО США, документи, отримані згідно із Законом про свободу інформації; ВПС, ВМС і Міністерство енергетики США, особисті повідомлення; статті в рубриці “NRDC Nuclear Notebook” Бюлетеня вчених-атомників; авторські оцінки.

проектному рішенні, якого ще немає, компонентів різних типів боєголовок. У першій такій сумісній боєголовці під назвою *IW-1* планується використати ядерний вибуховий пристрій від боєголовки *W87* та компоненти *W78*, і призначена вона буде для доставки наявними головними частинами *Mk21* (для МБР) та *Mk5* (для БРПЧ). Розробка почнеться у 2020р., перші поставки – у 2030р., виробництво триватиме до 2040р. і коштуватиме понад \$15 млрд.⁴ *IW-2*, яка поєднає елементи боєголовок *W87* і *W88*, має надійти на озброєння у 2034р. і коштуватиме понад \$17 млрд. *IW-3* буде модифікованою *W76-1* і коштуватиме понад \$18 млрд.⁵ Незрозуміло, де американські збройні сили знайдуть кошти на всі ці програми ядерної модернізації⁶.

Бомбардувальники

ВПС США наразі мають 20 бомбардувальників *B-2* і 93 *B-52H*, з яких 18 *B-2* і 76 *B-52H* здатні нести ядерну зброю. Згідно з Новим СНО носіями ядерної зброї вважаються 88 *B-52H*, оскільки через наявну оснащеність майже всі вони потрапляють до цієї категорії. Не всі з них виконують ядерні завдання. Вважається, що з 88 врахованих бомбардувальників лише 60 (16 *B-2* і 44 *B-52H*) мають ядерні завдання згідно з планами на випадок ядерної війни.

Бомбардувальники зведені в дев'ять бомбардувальних ескадрилій п'яти крил на трьох авіабазах (АБ): АБ Майнот (штат Північна Дакота), АБ Барксейл (штат Луїзіана), та АБ Вайтмен (штат Міссурі). З 2012р. з'явилися два нові крила і три ескадрильї, укомплектовані особовим складом резерву ВПС і Національної гвардії ВПС. Їх поява не збільшила кількості бомбардувальників-носіїв ядерної зброї, але дозволила підвищити рівень готовності наявних сил і засобів.

⁴ US Department of Energy (DOE), National Nuclear Security Administration, *Fiscal Year 2016 Stockpile Stewardship and Management Plan*, Report to Congress (DOE: Washington, DC, Mar. 2015), pp.2-25.

⁵ US Department of Energy (посилання 4), pp.8-17.

⁶ Harrison, T., *Defense Modernization Plan through the 2020s: Addressing the Bow Wave* (Center for Strategic and International Studies: Washington, DC, Jan. 2016).

Кожен *B-2* може нести до 16 атомних бомб (*B61-7*, *B61-11* і *B83-1*), кожен *B-52* – до 20 КРПБ (або *AGM-86B*). До бомбардувальників оціночно приписано близько 850 ядерних боєприпасів, у т.ч. 528 КРПБ⁷. За звичайних обставин лише 200-300 боєприпасів утримуються на АБ, решта 550-650 боєприпасів зберігаються в центральному сховищі на АБ Кіртленд (штат Нью-Мексико).

ВПС реалізують кілька довгострокових програм ядерної модернізації. У жовтні 2015р. ВПС уклали з корпорацією *Northrop-Grumman* контракт на розробку нового покоління дальніх бомбардувальників-носіїв ядерної зброї⁸. Новий бомбардувальник під назвою *B-21* схожий на *B-2* і замінить бомбардувальники *B-52H* і *B-1B* у 2030-2040-х роках. ВПС планують закупити мінімум 100 *B-21* на суму не менше \$60 млрд., але офіційної оцінки очікуваної загальної вартості програми (яка може суттєво зрости) ще немає.

Для озброєння *B-21* і *B-2* розробляється нова керована атомна бомба *B61-12*. Бомба призначена для доставки бойовими літаками США та їх союзників (див. нижче). Очікується, що програма *B61-12* коштуватиме близько \$10 млрд. за 480 бомб. Поставка першої *B61-12* планується на 2022р.

ВПС також розробляють нову малопомітну крилату ракету з ядерною боеголовкою, яка матиме більші дальність і точність, ніж наявні КРПБ (*AGM-86B*). Новою ракетою, пуск якої здійснюється без заходу носія в зону ППО (*Long-Range Standoff, LRSO*), будуть оснащені всі три типи стратегічних бомбардувальників (*B-2*, *B-52H* і *B-21*), на відміну від КРПБ, носієм якої є лише *B-52H*. Представники військового відомства зазначають, що *LRSO* потрібна для виведення бомбардувальників з-під вогню сучасних і майбутніх систем ППО і забезпечення гнучкості ударів у різних регіональних сценаріях⁹. Розробка та виробництво *LRSO* та її ядерної боеголовки має коштувати близько \$25 млрд. за 1 000 ракет¹⁰.

У 2015р. американські ядерні бомбардувальники брали участь у ряді навчань та операцій. У квітні, під час навчання *Polar Growl*, чотири бомбардувальники *B-52H* здійснили переліт через Північний полюс і Північне море для імітації підтримки НАТО. У травні, на навчанні *Constant Vigilance* всі сили бомбардувальників відпрацьовували завантаження ядерних боєприпасів і швидкий зліт під час кризи.

Балістичні ракети наземного базування

Згідно з даними про імплементацію Нового СНО, станом на 1 вересня 2015р., ВПС США мають 441 розгорнуту боеготову МБР *Minuteman III* і ще

⁷ Крім того, 47 КРПБ будуть використовуватися для випробувальних пусків до 2030р., коли систему знімуть з озброєння; див.: Reif, K., 'Air Force wants 1,000 new cruise missiles', *Arms Control Today*, 7 May 2015.

⁸ US Air Force, Secretary of the Air Force Public Affairs, 'Air Force awards LRS-B contract', 27 Oct. 2015.

⁹ Про офіційні заяви стосовно завдань *LRSO* див.: Kristensen, H.M., 'LRSO: the nuclear cruise missile mission', FAS Strategic Security Blog, 20 Oct. 2015.

¹⁰ Із них 472 ракети будуть використовуватись для випробувальних пусків упродовж 30-річного терміну служби *LRSO*; див.: Reif (посилання 7).

249 ракет на зберіганні¹¹. *Minuteman III* розгорнуті в шахтному варіанті на трьох АБ: 90-те ракетне крило – на АБ Ф.Е.Уоррен (штати Колорадо, Небраска і Вайомінг); 91-ше ракетне крило – на АБ Майнот (штат Північна Дакота); 341-ше ракетне крило – на АБ Мальмстром (штат Монтана). Кожне крило має три ескадрильї по 50 ракет, що керуються з п'яти центрів управління пусками.

У рамках Нового СНО США вирішили скоротити сили МБР до 400 розгорнутих боеготових ракет до 2018р. Замість ліквідації однієї з трьох ескадрильї на одній АБ, ВПС скоротять кількість ракет на всіх трьох базах, порожні шахти не знищуватимуть, а законсервують для повторного завантаження ракет у разі необхідності. Всього у 2018р. США матимуть 454 розгорнуті та нерозгорнуті МБР *Minuteman III*¹².

Кожна ракета *Minuteman III* несе або 335-Кт головну частину *W78*, або 300-Кт *W87*. Ракети, оснащені *W87*, можуть нести лише по одній боеголовці. Ракети з *W78* можуть нести до трьох боеголовок, але у 2014р. їх навантаження було зменшене до однієї боеголовки. Зняті боеголовки перебувають на зберіганні та можуть бути знову встановлені на ракети.

ВПС також почали розробку МБР нового покоління за програмою “Наземний стратегічний засіб стримування” (*Ground Based Strategic Deterrent, GBSD*), яка має замінити *Minuteman III*, починаючи з 2028р. У січні 2015р. у ВПС визначили, що треба замінити весь “ракетний набір” (ракети, пальне, системи наведення та керування). Планується закупити 642 ракети, 400 з яких будуть розгорнуті, а решта використовуватимуться для випробувальних пусків і як запасні; витрати впродовж 30-річного терміну служби *GBSD* оцінюються у \$62,3 млрд.¹³ На *GBSD* буде встановлено нове сімейство взаємозамінних боеголовок (див. вище), розробка яких має розпочатись у 2020р.¹⁴

Підводні човни з балістичними ракетами

Усі 14 АПЧБР класу *Ohio* ВМС США (вісім – у Тихому та шість – в Атлантичному океанах) несуть по 24 БРПЧ *Trident II (D5)*¹⁵. Кожен АПЧБР має 24 ракетні установки, але у 2015р. ВМС США почали зменшувати їх кількість на кожному АПЧБР до 20. У рамках Нового СНО США вирішили скоротити кількість БРПЧ оперативного розгортання до 240. Скорочення буде завершено у 2017р.

Як правило, 12 з 14 АПЧБР постійно вважаються боеготовими, а решта два перебувають у ремонті із заміною ядерного пального. Однак, згідно з даними про імплементацію Нового СНО, не всі з цих 12 підводних човнів повністю завантажені чи боеготові. Станом на 1 вересня 2015р., наприклад,

¹¹ US Department of State (посилання 2).

¹² US Department of Defense, ‘Report on plan to implement the nuclear force reductions, limitations, and verification and transparency measures contained in the New START Treaty specified in Section 1042 of the National Defense Authorization Act for Fiscal Year 2012’, Apr. 2014, p.3.

¹³ Reif, K., ‘Air Force drafts plan for follow-on ICBM’, *Arms Control Today*, 8 July 2015.

¹⁴ US Department of Energy (посилання 4).

¹⁵ Ще чотири підводні човни класу *Ohio* в середині 2000-х років були переобладнані для запуску крилатих ракет та для дій у складі спеціальних сил (*SSGN*) і вже не несуть ядерну зброю.

вважалися розгорнутими (завантаженими до пускових установок) лише 236 БРПЧ – на 52 менше за повний боєкомплект 12 АПЧБР¹⁶. Таким чином, на момент підрахунку не більше 10 підводних човнів несли повний комплект ракет, хоча можливі випадки, коли деякі підводні човни не повністю завантажуються ракетами.

Наразі є три варіанти двох типів боєголовок для БРПЧ: 100-Кт *W76-0*, 100-Кт *W76-1* і 455-Кт *W88*. *W76-1* є модернізованою версією *W76-0*, такої ж потужності, але з новими характеристиками захисту. Головна частина *Mk4A*, яка несе боєголовку *W76-1*, оснащена новим пристроєм зведення, детонації і підриву (*arming, fusing and firing, AF&F*), що забезпечує вищу точність боєприпасу. Серійне виробництво приблизно 1 600 *W76-1*, що триває на заводі *Pantex* у Техасі, планується завершити до 2019р.

У Новому СНО не зазначена кількість боєголовок на розгорнутих АПЧБР. Але, оскільки відомо, що кожна МБР несе лише одну боєголовку, а кожен бомбардувальник рахується за одну боєголовку, то можна підрахувати, що 236 БРПЧ, розгорнуті на 1 вересня 2015р., несли 1 012 боєголовок. На практиці ракети, ймовірно, несуть від трьох до шести боєголовок, залежно від їх завдань згідно з планами ведення війни.

ВМС США досить далеко просунулись у розробці АПЧБР нового покоління. Новий підводний човен, відомий як “заміна *Ohio*”, або *SSBNX*, що має вийти на перше патрулювання у 2031р., матиме 16 ракетних пускових установок замість 24¹⁷. Усього планується побудувати 12 таких АПЧБР загальною оціночною вартістю \$98-103 млрд., \$10-15 млрд. з яких підуть на дослідження та розробку¹⁸. Спочатку нові АПЧБР будуть озброєні модернізованою версією нинішніх БРПЧ *Trident II (D5LE)* з новою системою наведення для підвищення точності. Починаючи з 2017р., ракетами *D5LE* будуть оснащуватися також наявні підводні човни класу *Ohio* до кінця терміну їх служби (до 2042р.).

Нестратегічна ядерна зброя

У запасах США є один тип нестратегічної зброї – авіабомби *B61*. Цей боєприпас існує у трьох модифікаціях: *B61-3*, *B61-4* і *B61-10*. На зберіганні лишається близько 500 тактичних бомб *B61* усіх модифікацій.

Дещо більше 180 з них (варіанти -3 і -4) зберігаються на шести АБ у п’яти європейських країнах: Авіано і Геді (Італія) Бюхель (Німеччина), Інжирлік (Туреччина), Кляйне-Брогел (Бельгія) і Волкел (Нідерланди). Боєприпаси, розташовані в Бюхелі, Геді, Кляйне-Брогелі, Волкелі та, частково, Інжирліку,

¹⁶ US Department of State (посилання 2).

¹⁷ Загальний огляд програми *SSBNX* див.: O’Rourke, R., *Navy Ohio Replacement (SSBN[X]) Ballistic Missile Submarine Program: Background and Issues for Congress*, Congressional Research Service (CRS) Report for Congress R41129 (US Congress, CRS: Washington, DC, 18 Oct. 2012).

¹⁸ US Congressional Budget Office, *An Analysis of the Navy’s Fiscal Year 2016 Shipbuilding Plan* (US Congress: Washington, DC, Oct. 2015), p.25.

призначені для використання літаками країни розташування. Невелика кількість інших нестратегічних боєприпасів, що зберігаються у США, призначені для можливого використання винищувачами-бомбардувальників США з метою підтримки союзників за межами Європи, в т.ч. на Близькому Сході та в Північно-Східній Азії.

У 2022р. ВПС США почнуть заміну тактичних авіабомб *B61* новими керованими бомбами *B61-12*¹⁹. У *B61-12* використовуватиметься ядерний вибуховий пристрій від *B61-4* максимальною потужністю близько 50 Кт, але вона буде оснащена хвостовою системою керування для підвищення точності та можливості застосування без заходу в зону ППО. *B61-12* буде більш ефективним боєприпасом, здатним уражати захищені цілі, які неможливо знищити за допомогою *B61-3* чи *B61-4*²⁰. Також це дозволить планувальникам бойових дій обирати меншу потужність для визначених цілей з метою зменшення супутньої шкоди. Носіями бомби можуть бути літаки *F-15E*, *F-16*, *F-35A* та *PA-200 Tornado*.

У жовтні 2015р. на АБ Бюхель у Німеччині відбулося щорічне навчання НАТО з нанесення ядерних ударів *Steadfast Noon*. Це навчання було пов'язане з навчанням *Cold Igloo* за участі літаків-носіїв ядерної зброї з Бельгії, Німеччини, Італії, Нідерландів, Туреччини і США. Літаки ВПС Чехії, Греції і Польщі надавали підтримку неядерними засобами в рамках т.зв. програми *SNOWCAT*²¹.

¹⁹ Про схвалення НАТО програми модернізації *B61-12* див.: US Government Accountability Office (GAO), *Nuclear Weapons: DOD and NNSA Need to Better Manage Scope of Future Refurbishments and Risks to Maintaining US Commitments to NATO*, GAO-11-387 (GAO: Washington, DC, May 2011), p.13.

²⁰ Kristensen, H.M. and McKinzie, M., 'Video shows earth-penetrating capability of the B61-12 nuclear bomb', Federation of American Scientists (FAS) Strategic Security Blog, 14 Jan. 2016.

²¹ Програма *SNOWCAT*: підтримка операцій ядерних сил звичайними авіаційними тактичними засобами (*Support of Nuclear Operations With Conventional Air Tactics*); попередньо – підтримка операцій ядерних сил ударами звичайних засобів (*Support of Nuclear Operations With Conventional Attacks*). Див.: Kristensen, H.M., *NATO Nuclear Operations: Management, Escalation, Balance of Power*, Course on Nuclear Weapons Policy and Arms Control, James Martin Center for Nonproliferation Studies, Washington, D.C., 27 Oct. 2015, slide 3.

II. Ядерні сили Росії

ХАНС М.КРИСТЕНСЕН

Станом на січень 2016р., в арсеналі Росії утримувалося близько 4 490 ядерних боєголовок, приписаних до засобів доставки ядерної зброї. Близько 2 540 з них були стратегічними боєголовками, в т.ч. близько 1 790 – були встановлені на балістичних ракетах та утримувалися на базах бомбардувальників. Росія також мала близько 1 950 нестратегічних (тактичних) ядерних боєголовок, що зберігалися в центральному сховищі. Ще 2 800 боєголовок перебувають у резерві або зняті з озброєння та чекають на демонтаж. Таким чином загальна кількість становила близько 7 290 боєголовок (таблиця 16.3).

Росія досягла ліміту у 1 550 розгорнутих боєголовок, дозволених російсько-американським Новим СНО, у 2012р. – на шість років раніше, ніж передбачено Договором¹. Від 2013р., однак, кількість розгорнутих боєголовок збільшується. На 1 вересня 2015р. вона становила 1 648 боєголовок². Це збільшення є аномальним, зумовленим переходом зі старих на нові системи зброї; очікується, що Росія, як і вимагається, виконає Новий СНО до 2018р.

Росія перебуває в середині тривалого шляху переходу від сил і засобів радянської епохи до новішої зброї, хоч і в меншій кількості. Цей перехід триватиме в наступні 10 років (усі радянські стратегічні МБР планується зняти з озброєння до 2022р.), тому загальний розмір ядерного арсеналу Росії, імовірно, зменшуватиметься й надалі, навіть без нового договору про скорочення озброєнь.

Ядерна модернізація Росії зумовлена потребами заміни старих систем, збереження приблизного загального паритету зі США та підвищення живучості та ефективності зброї, а також національного престижу. Однак, попри твердий намір модернізувати власні ядерні сили, Росія стикається з серйозними фінансовими обмеженнями, які, разом з її неефективною оборонною промисловістю і поширеною корупцією, можуть призвести до затримки та навіть скасування окремих програм модернізації.

Стратегічні бомбардувальники

Командування дальньої авіації Росії має на озброєнні близько 13 бомбардувальників *Ty-160 (Blackjack)*, 30 *Ty-95MC16* і 27 *Ty-95MC6 (Bear)*. Деякі з них можуть бути обмежено боєздатними. Їх загальне максимальне навантаження складає майже 800 ядерних боєприпасів, близько 200 з яких можуть зберігатися на двох АБ стратегічних бомбардувальників. Усі *Ty-160* і 15 *Ty-95* базуються на АБ Енгельс поблизу Саратова. Решта *Ty-95* базуються на АБ Українка поблизу Білогірська на сході Росії.

¹ Russian-US Treaty on Measures for the Further Reduction and Limitation of Strategic Offensive Arms (New START, Prague Treaty), signed 8 Apr. 2010, entered into force 5 Feb. 2011.

² US Department of State, Bureau of Arms Control, Verification and Compliance, 'New START Treaty aggregate numbers of strategic offensive arms', Fact Sheet, 1 Jan. 2016. Згідно з Новим СНО, кожен важкий бомбардувальник рахується як носій лише однієї боєголовки, навіть якщо літак може нести більший вантаж ядерних крилатих ракет чи атомних бомб.

Таблиця 16.3. Ядерні сили Росії, станом на січень 2016р.

Тип/російське позначення (позначення НАТО)	Кількість пускових платформ	Рік початку розгортання	Дальність (км) ^d	Богоголовки × потужність	Кількість боєголовок ^b
Стратегічні наступальні сили					2 542^c
Бомбардувальники	60/70 ^d				798 ^e
<i>Ту-95МС6 (Bear-H6)</i>	24/27	1981	6 500-10 500	6 × КРПБ <i>AS-15A</i> , бомби	162
<i>Ту-95МС16 (Bear-H16)</i>	25/30	1981	6 500-10 500	16 × КРПБ <i>AS-15A</i> , бомби	480
<i>Ту-160 (Blackjack)</i>	11/13	1987	10 500-13 200	12 × КРПБ <i>AS-15B</i> або АБР <i>AS-16</i> , бомби	156
МБР	307				1 040
<i>РС-20В (SS-18 Satan)</i>	46	1992	11 000-15 000	10 × 500-800 Кт	460
<i>РС-12М Тополь (SS-25 Sickle)</i>	90 ^f	1985	10 500	1 × 800 Кт	90
<i>РС-12М2 Тополь-М (SS-27) шахтна</i>	60	1997	10 500	1 × 800 Кт	60
<i>РС-12М1 Тополь-М (SS-27)</i>	18	2006	10 500	1 × (800 Кт)	18
<i>РС-24 Ярс (SS-27 Mod 2)</i>	63	2010	10 500	4 × (100 Кт)	252
<i>РС-24 Ярс (SS-27 Mod 2) шахтна</i>	10	2014	10 500	4 × (100 Кт)	40
<i>РС-26 Ярс-М (SS-27 Mod 3)</i>	–	(2016)	5 500+	3 × (100 Кт)	–
БРПЧ	176 ^g				704 ^g
<i>РСМ-50 Волна (SS-N-18 M1 Stingray)</i>	32	1978	6 500	3 × 50 Кт	96
<i>РСМ-54 Синева (SS-N-23 M1)</i>	96	1986/2007	9 000	4 × 100 Кт	320
<i>РСМ-56 Булава (SS-N-32)</i>	48	2014	>8 050	6 × (100 Кт)	288
Нестратегічні сили					~1 948^h
ПРО, ППО, ПКО	~1 100				~480
<i>53Т6 (SH-08, Gazelle)</i>	68	1986	30	1 × 10 Кт	~68
<i>С-300 (SA-10/20)</i>	1 000 ^f	1980/1992	..	1 × <Кт	~400
<i>Редут (SSC-1В (Sepal))</i>	30	1973	500	1 × 350	~12
Військово-повітряні сили	388 ^j				~568
<i>Ту-22М3 (Backfire-С)</i>	120	1974	..	3 × РПЗ, бомби	~300
<i>Су-24М/М2 (Fencer-D)</i>	200	1974	..	2 × бомби	~200
<i>Су-34 (Fullback)</i>	68	2006	..	2 × бомби	~68
Сухопутні війська	140				~140
<i>Точка (SS-21 Scarab)</i>	80	1981	120	(1 × 10 Кт)	~80
<i>Искандер-М (SS-26 Stone)</i>	60	2005	300 ^k	(1 × 10 Кт)	~60
Військово-морські сили					~140
Підводні човни/надводні кораблі/авіація			КРМБ, ПЧО, ЗРС, глибинні бомби, торпеди ^l		
Загалом розгорнутих /приписаних боєголовок					~4 490
Боєголовок у резерві і знятих з озброєння в очікуванні демонтажу					~2 800
Усього запасів					~7 290

“..” – дані не доступні або не придатні для використання; “–” – нуль; () – дані непевні; “шахтна” – шахтний варіант; АБР – аеробалістична ракета (SRAM); БРПЧ – балістична ракета на підводному човні (submarine-launched ballistic missile, SLBM); ЗР – зенітна ракета (surface-to-air missile, SAM); КРМБ – крилата ракета морського базування (sea-launched cruise missile, SLCM); КРПБ – крилата ракета повітряного базування (air-launched cruise missile, ALCM); МБР – міжконтинентальна

балістична ракета (*intercontinental ballistic missile, ICBM*); ПКО – протикорабельна оборона (*coastal defence missiles*); ППО – протиповітряна оборона (*air defence missiles*); ППРО – протиракетна оборона (*anti-ballistic missiles, ABM*); ПЧЗ – протичовновий засіб (*anti-submarine warfare, ASW*); РПЗ – ракета “повітря-земля” (*air-to-surface missile, ASM*).

^a Дальність польоту авіації наводиться лише для ілюстрації; реальна дальність залежить від профілю маршруту та бойового навантаження.

^b Загальна кількість боєголовок, приписаних до системи доставки.

^c Близько 1 790 з цих стратегічних боєголовок встановлені на балістичних ракетах та утримуються на базах бомбардувальників. Решта боєголовок зберігаються в центральному сховищі.

^d Перша величина – оціночна кількість бомбардувальників, що підлягають обліку за Новим СНО. Друга – загальна кількість бомбардувальників у бойовому складі.

^e Із 798 боеприпасів, приписаних до дальніх бомбардувальників, лише 200 утримуються на двох базах стратегічних бомбардувальників. Решта боеприпасів зберігаються в центральному сховищі.

^f Кількість ракет *PC-12* може бути меншою – 72 ракети.

^g Дві або три АПЧБР *Delta* постійно перебувають у ремонті та не завантажені ядерними ракетами та боєголовками.

^h За даними Уряду Росії, нестратегічні ядерні боєголовки не встановлені на системах доставки, а зберігаються в центральному сховищі.

ⁱ У Росії є, як мінімум, 80 батарей *C-300* у складі 12 пускових установок з 2-4 зенітними ракетами на кожній. Кожна пускова установка має кілька боекомплектів. *SA-10* майже повністю замінені на *SA-20*.

^j Загальна кількість літаків, певна частина з яких мають ядерні завдання.

^k У багатьох неофіційних джерелах і повідомленнях ЗМІ дальність *SS-26* визначається у близько 500 км, але Національний військово-повітряний і космічний розвідувальний центр ВПС США (*NASIC*) рахує її дальність у 300 км.

^l Вважається, що ядерними торпедами оснащуються лише підводні човни.

Джерела: прес-релізи МО Росії; US Department of State, START Treaty Memoranda of Understanding, 1990-July 2009; узагальнені дані в рамках Нового СНО за різні роки; US Air Force, National Air and Space Intelligence Center (NASIC), *Ballistic and Cruise Missile Threat* (NASIC: Wright-Patterson Air Force Base, OH, May 2013); BBC Monitoring; російські ЗМІ; Russian Strategic Nuclear Forces, <<http://www.russianforces.org/>>; International Institute for Strategic Studies, *The Military Balance* (Routledge: London, різні роки); Cochran, T.B. et al., *Nuclear Weapons Databook*, vol.4, *Soviet Nuclear Weapons* (Harper & Row: New York, 1989); *Jane's Strategic Weapon Systems*, різні випуски; *Proceedings*, праці Інституту ВМС США, різні випуски; статті в рубриці “*NRDC Nuclear Notebook*” Бюлетеня вчених-атомників; авторські оцінки.

Кожен *Tu-160* може нести до 12 крилатих ракет великої дальності *AS-15B Kent (X-55)*. *Tu-96MC16* можуть нести до 16 крилатих ракет великої дальності *AS-15B Kent*, а *Tu-96MC6* – до шести *AS-15A*. Не до кінця ясно, чи й досі всі ці бомбардувальники обладнані для доставки атомних бомб. Враховуючи їх вік та обмежену здатність долати систему ППО, можна припустити, що вони призначені для доставки не авіабомб, а крилатих ракет без заходу в зону дії ППО.

Триває модернізація застарілих бомбардувальників *Tu-160* і *Tu-96MC*, кілька модернізованих бомбардувальників вже надійшли на озброєння. Лише “кілька десятків” з наявних наразі 59 літаків *Tu-96MC* будуть модернізовані, а решта будуть зняті з озброєння. “Щонайменше 10” *Tu-160* будуть модернізовані до 2020р.³ Модернізація 10 літаків коштуватиме мінімум 34 млрд. руб. (\$10 млрд.)⁴.

³ Михайлов А. Стратегический бомбардировщик “Медведь” оставили на службе. – *Известия*, 20 сентября 2012г.; ‘Russia to upgrade over 10 Tu-160 bombers by 2020’, RIA Novosti, 7 Feb. 2012.

⁴ ‘Russian defense ministry signs \$100 m deal to overhaul 3 Tu-160 bombers’, RIA Novosti, 26 July 2013.

З огляду на серйозну затримку розробки бомбардувальника нового покоління за програмою *ПАК ДА*, російський Уряд вирішив відновити виробництво *Tu-160*, очевидно, в умовах старіння флоту *Tu-96МС* та обмежень у модернізації наявних *Tu-160*. Нова версія має позначення *Tu-160М2*. Виробництво принаймні трьох бомбардувальників на рік має розпочатись у 2023р.⁵ У ВПС кажуть, що планують закупити мінімум 50 *Tu-160М2*, що може означати, що програма передбачає також заміну більшості бомбардувальників *Tu-96МС*⁶.

Балістичні ракети наземного базування

На січень 2016р. Ракетні війська стратегічного призначення (РВСП) Росії є видом Збройних Сил, оснащеним російськими МБР, включно з трьома ракетними арміями у складі 12 ракетних дивізій, які разом мали 307 МБР семи різних типів і модифікацій. Сили МБР несуть близько 1 000 боеголовок – близько 60% розгорнутих в Росії стратегічних боеголовок.

Сили МБР суттєво змінюються через поступову заміну ракет радянських часів новішими МБР (але в меншій кількості). До кінця 2015р. близько 56% цих сил пройшли модернізацію, яка розпочалась у 1997р.; всі досі наявні МБР радянських часів будуть зняті з озброєння до 2024р.

Враховуючи поточні плани, оголошені російськими військовими, сили МБР у наступні 10 років можуть скоротитися до менш ніж 300 ракет. Для підтримання приблизного паритету з більшими силами МБР США, які за Новим СНО планують зберегти 400 розгорнутих ракет, російські військові зосередилися на розробці роздільних боеголовок індивідуального наведення (БГРІН, *multiple independently-targetable re-entry vehicle, MIRV*). До початку 2020-х років співвідношення шахтних і мобільних ракет буде приблизно рівним, але мобільні варіанти нестимуть більше боеголовок завдяки їх оснащенню БГРІН. До 2010р. всі російські мобільні ракети мали по одній боеголовці; у 2022р. всі, крім 18, нестимуть БГРІН.

Рідкопаливні МБР шахтного базування *РС-20В (SS-18)* несуть по 10 боеголовок – близько 44% боеголовок усіх сил МБР. Ракет радянських часів залишається 46, проти 108 ракет 10 років тому. Вони розміщені на двох ракетних базах: 28 ракет – у чотирьох полках в Ужурі, Красноярський край, і 18 – у трьох полках в Домбаровському, Оренбурзька обл. *РС-20В* залишається на озброєнні до їх заміни на *РС-28 (Сармат)*, запланованої на початку 2020-х років.

На озброєнні залишається 20 рідкопаливних МБР шахтного базування *РС-18 (SS-19)*, проти 130 ракет 10 років тому. Кожна ракета, за оцінками, несе шість боеголовок, разом – 120 боеголовок. Остання *РС-18* буде знята з озброєння до 2019р.⁷ Цими 20 *РС-18* озброєні Козельська дивізія, Калужська обл., і Татищевська дивізія, Саратовська обл.⁸

⁵ 'Russian defense ministry started to sign the first contracts for the project Tu-160M2', Aviaport (Novosti), 17 July 2015; Novichkov, N., 'Russia's future PAK DA bomber to be delayed by Tu-160M2 production', *Jane's Defence Weekly*, 20 July 2015.

⁶ 'Russia to produce successor of Tu-160 strategic bomber after 2023', Sputnik News, 4 June 2015.

⁷ Срок службы баллистических ракет "Стилет" продлят до 36 лет. – Новости армии, 8 февраля 2011г., <http://army.lv/ru/rs-12m/437/28444>

⁸ У бойовому складі Козельської дивізії може досі перебувати другий полк, але супутникові знімки показують, що всі полки, крім переозброєних *РС-24*, були розформовані.

Третю МБР радянських часів, твердопаливну мобільну *РС-12М Тополь* (*SS-25*), невдовзі знімуть з озброєння. Наразі залишаються близько 90 *РС-12М*, проти 315 ракет 10 років тому. Реальна кількість може бути ще меншою (72), залежно від темпів переозброєння дивізій з *РС-12М* на *РС-24*⁹. *РС-12М* планують повністю зняти з озброєння до 2021р.¹⁰ *РС-12М* останніми роками використовувалися для випробувальних пусків на проміжну дальність з Капустиного Яру до Сари-Шагану, пов'язаних, імовірно, з розробкою нових боеголовки для МБР.

Твердопаливна моноблочна *РС-12 Тополь-М* (*SS-27 Mod 1*) розгорнута в мобільному (*РС-12М1*) і шахтному (*РС-12М2*) варіантах. Розгортання шахтних *РС-12М2* розпочалось у Татищево в 1997р. та завершилось у 2012р, з розміщенням там 60 ракет. У 2007-2010рр. розпочалося розгортання *РС-12М1* в Тейково (на північний схід від Москви).

Розгортання мобільного варіанту *РС-12* з БГРІН, відомого як *РС-24 Ярс* (*SS-27 Mod 2*), започатковане у 2010р. в Тейково. Станом на кінець 2015р., були повністю чи частково модернізовані ще п'ять чи шість полків Новосибірської і Тагільської дивізій¹¹. Далі відбуватиметься переозброєння з *РМ-12М* на *РС-24* в Йошкар-Олі та Іркутську. Кожна дивізія у 2016р. отримує по одному полку *РС-24*, при чому до 2017р. не всі нові полки можуть бути повністю боеготовими¹².

Розгортання першого полку з 10 ракетами *РС-24* шахтного базування завершилося наприкінці 2015р. у 28-й Гвардійській ракетній дивізії в Козельську. Встановлені в шахтах *SS-19* були замінені на *РС-24*. Модернізація почалась у 2012р., а перші чотири *РС-24* надійшли на озброєння наприкінці 2014р. Після завершенні робіт у першому полку почалась модернізація наступних 10 шахтних установок. Нараз ще невідомо, скільки *РС-24* буде встановлено в Козельську; схоже, їх буде не менше 30. Розробка варіанту *РС-24* на залізничній платформі, ймовірно, була відкладена чи скасована через бюджетні проблеми¹³.

Росія розробляє третю модифікацію *РС-12М*, відому як *РС-26* (*Ярс-М*). Як і *РС-12М Тополь*, *РС-26* пройшла випробувальні пуски на міжконтинентальну та меншу дальність. *РС-26* є полегшеним варіантом *РС-24*¹⁴. Спочатку вона надійде на озброєння 51-ої Гвардійської ракетної дивізії в Іркутську. Випробувальний пуск заплановано на 2016р.

Росія розробляє також нову рідкопаливну “важку” МБР шахтного базування *РС-28* (*Сармат*) для заміни *РС-20В*. Перший випробувальний пуск

⁹ Вища оцінка – 90 *РС-12М* – ґрунтується на припущенні, що переозброєння на *РС-24* відбувається поступово, полк за полком, і не всі *РС-12М* знімають з озброєння в усіх полках дивізії після переозброєння першого полку.

¹⁰ Советские баллистические ракеты будут на вооружении РВСН до 2021г. – Новости космонавтики, 17 декабря 2013г.

¹¹ Фаличев О., Андреев Д. “Сармат” заменит “Воеводу” – Военно-промышленный курьер, №34, 2013г.; Меняем “Тополя” на “Ярсы”. – Российская Газета, 27 июля 2015г., <https://rg.ru/2015/07/21/rvsn-site.html>

¹² Фаличев (посилання 11).

¹³ Novichkov, N., ‘Russian rail-mobile ICBM project set to be axed’, *Jane’s Defence Weekly*, 7 Feb. 2016.

¹⁴ Россия приступила к созданию боевого железнодорожного ракетного комплекса “Баргузин”. – Интерфакс, 16 декабря 2014г., <http://www.interfax.ru/russia/413326>

100-тонної ракети заплановано на другу половину 2016р.; серійні поставки мають розпочатись у 2018-2019рр.¹⁵ Ракета може нести до 10 боеголовок і, як повідомляють, буде оснащена сучасними засобами захисту, в т.ч., можливо, новими типами боеголовок, зокрема, маневреними боеголовками, призначеними для подолання американської системи ПРО¹⁶. *РС-28*, імовірно, надійде до двох дивізій в Домбаровському та Ужурі, озброєних наразі МБР *РС-20В*¹⁷.

Підводні човни з балістичними ракетами та балістичні ракети морського базування

ВМФ Росії має на озброєнні 11 АПЧБР. Будуються човни нового класу, які до середини наступного десятиліття поступово замінять усі АПЧБР радянських часів.

Основою російського флоту АПЧБР наразі є шість підводних човнів проекту 667БДРМ *Дельфин* (класу *Delta IV*), приписаних до Північного флоту. Кожен з них може нести 16 рідкопаливних балістичних ракет *РСМ-54 Синева* (*SS-N-23 M1*), які можуть мати по чотири БГРІН. Один *Дельфин* постійно перебуває в ремонті та не завантажений ракетами з боеголовками. АПЧБР *Тула (К-114)* пройшов ремонт у 2014р. і повернеться до складу флоту в 2017р.

У 2007-2012рр. на АПЧБР *Дельфин РСМ-54 (SS-N-23 Skiff)* були замінені на БРПЧ *Синева*. Наразі на озброєння надходить третя модифікація ракети під назвою *Лайнер*, яка буде “обмеженою” модифікацією *Синева* з оснащенням для підвищення здатності долати систему ПРО¹⁸.

На озброєнні Тихоокеанського флоту досі перебувають два старі підводні човни проекту 667БДР *Кальмар* (позначення НАТО – клас *Delta III*), кожен з 16 БРПЧ *РСМ-50 Волна (SS-N-18 M1)*. Рідкопаливна *РСМ-50* оснащена трьома БГРІН. У найближчому майбутньому човни *Кальмар* будуть зняті з озброєння.

За планами заміни старих радянських озброєнь Росія буде вісім АПЧБР класу *Борей* (проект 955), три з яких, станом на кінець 2015р., ввійшли до бойового складу. Корпуси наступних підводних човнів цього класу матимуть вдосконалену конструкцію і позначаються *Борей-А* (проект 955А). Передача ВМФ першого човна *Борей-А* була перенесена з 2016р. на 2018р. Будівництво ще трьох підводних човнів *Борей-А* започатковане у 2014-2015рр., закладання п'ятого й останнього човна *Борей-А* планується на 2016р. Через такий графік проект, імовірно, буде завершено лише після 2020р. Є невідтвержені дані про те, що Росія розглядає можливість будівництва додаткових АПЧБР *Борей* та доведення їх кількості до 10 або 12¹⁹.

¹⁵ ‘Sarmat strategic missile to be test-fired from Plesetsk in 2016’, Interfax, 12 Jan. 2016.

¹⁶ Falichev (посилання 11); Shepovalenko, M., ‘Hypersonic warheads for ballistic missiles’, Russian International Affairs Council, 30 July 2015.

¹⁷ Разрабатываемая в России тяжелая жидкостная МБР сможет доставлять боевые блоки через Южный полюс. – Интерфакс, 25 февраля 2014г., <http://www.interfax.ru/russia/360912>

¹⁸ Див., наприклад: ВМФ России принял на вооружение ракетный комплекс с МБР “Лайнер”. – *Военно-промышленный курьер*, 2 апреля 2014г., <http://vpk-news.ru/news/19774>

¹⁹ ‘Russia to continue building Borei submarines after 2020: Navy’s commander’, TASS, 2 July 2015; Gorenburg, D., ‘Russian naval shipbuilding plans: Rebuilding a blue water navy’, Russian Military Reform, 23 Jan. 2015.

Надходження на озброєння АПЧБР класу *Борей* було зумовлене технічними проблемами з твердопаливною БРПЧ *РСМ-56 Булава-30 (SS-N-32)*, але наразі проблеми ніби розв'язані. Кожен АПЧБР *Борей* має 16 шахтних ПУ для *Булави*. За оцінками, ракета може нести до шести боєголовок, порівняно з чотирма на *РСМ-54 Синева* і трьома на *РСМ-50 Волна*. Це означає, що майбутній флот з восьми АПЧБР *Борей* зможе нести набагато більше боєголовок, ніж підводні човни *Delta III/IV*, що наразі перебувають на озброєнні.

Нестратегічна ядерна зброя

Як і США, Росія не надає інформації про кількість, розташування та типи нестратегічної ядерної зброї. Це створює відчутну невизначеність стосовно обсягів, складу та розташування запасів російської нестратегічної ядерної зброї. За нашою оцінкою, до російських нестратегічних сил приписані та можуть бути використані близько 2 000 боєголовок. Ще багато боєголовок зняті з озброєння і чекають на демонтаж²⁰.

Російський нестратегічний ядерний арсенал складається переважно з систем, розроблених і поставлених у війська за радянських часів, багато з яких можуть бути зняті з озброєння впродовж наступних 10 років. Водночас російські військові продовжують надавати увагу нестратегічній ядерній зброї з метою, зокрема, компенсації відставання від НАТО власних звичайних сил. Як наслідок, триває модернізація кількох систем нестратегічної ядерної зброї.

Модернізація передбачає заміну в 10 ракетних бригадах балістичних ракет малої дальності (БРМД) *Точка (SS-21)* на БРМД *Искандер-М (SS-26)*. Розгортання *Искандер* започатковане у 2004р., і до кінця 2015р. сухопутні війська отримали шість переозброєних бригад, хоча не всі вони повністю боєготові²¹. Відомості про розгортання *Искандер-М* у Калінінградській області на постійній основі не відповідають дійсності²². Однак у 2014р. і 2015р. відбулися кілька раптових навчань з тимчасовим перекиданням до Калінінграда цих озброєнь²³. За оцінками, до російських БРМД приписано близько 140 боєголовок.

²⁰ Докладніше див.: Kristensen, H.M., *Non-Strategic Nuclear Weapons*, Federation of American Scientists (FAS) Special Report no.3 (FAS: Washington, DC, May 2012), pp.51-65; Kristensen, H.M., *Trimming Nuclear Excess: Options for Further Reductions of US and Russian Nuclear Forces*, Federation of Atomic Scientists (FAS) Special Report no.5 (FAS: Washington, DC, Dec. 2012), pp.26-27.

²¹ Войска получили очередной бригадный комплект "Искандера". – *Российская газета*, 19 июля 2015г., <https://rg.ru/2015/07/20/iskander.html>

²² Про заяві і спростування чуток стосовно ракет *Искандер-М* у Калінінграді див.: Solms-Laubach, F., 'Putin stationiert Raketen für Atomprengeköpfe', *Bild*, 14 Dec. 2013; Путін: ракет "Искандер" на крайньому заході Росії ще не розміщували. – *Радіо Свобода*, 19 грудня 2013р., <https://www.radiosvoboda.org/a/25206241.html>

²³ 'Ballistic missile systems to be redeployed to Russia's westernmost region: source', TASS, 17 Mar. 2015; В Калининградской области прошли масштабные военные учения с использованием комплексов "Искандер". – *Первый канал*, 16 декабря 2014г., https://www.ltv.ru/news/2014-12-16/31138-v-kaliningradskoy-oblasti-proshli-masshtabnye-voennye-ucheniya-s-ispolzovaniem-kompleksov_iskander

Модернізація нестратегічних літаків-носіїв ядерної зброї передбачає вдосконалення старого бомбардувальника середньої дальності *Ту-22М3 (Backfire)*, винищувача-бомбардувальника *Су-24М (Fencer-D)* та прийняття на озброєння нового винищувача-бомбардувальника *Су-34 (Fullback)*. *Су-34*, які з часом замінять *Су-24М*, вже надходять до західних військових округів і беруть участь у військових навчаннях та операціях. Усі три типи можуть нести атомні бомби, але *Ту-22М3* може нести також ядерні КРПБ *АС-4*. За нашою оцінкою, до бомбардувальників *Ту-22М3* приписано близько 568 боєголовок.

Непевною є інформація про використання Росією ядерних боєголовок на ракетах ППО, ПРО та ПКО²⁴. Деякі аналітики припускають, що ядерних боєголовок на ракетах ППО немає або є на їх обмеженій кількості (до 100)²⁵. Під час холодної війни Радянський Союз мав кілька розгорнутих ЗРС з ядерною головною частиною. Офіційних даних про їх кількість немає, але аналітики оцінюють її у 4 000 боєголовок у 1988р. та 3 000 (чи значно менше) – у 1991р.²⁶ За оцінками, Росія має близько 480 боєголовок для *С-300*, протиракет *А-135* навколо Москви, а також для ракет ПКО.

ВМФ Росії є, імовірно, видом ЗС, найбільш залежним від нестратегічної ядерної зброї. За оцінками, до підводних човнів, надводних кораблів, літаків і вертольотів морської авіації приписано 760 боєголовок. Триваюча модернізація охоплює переозброєння на нові ударні підводні човни проекту *885М Ясень*, перший з яких увійшов до бойового складу у 2015р. Вважається, що *Ясень* озброєний новою КРМБ *Калибр* великої дальності, яка призначена для враження наземних цілей і може бути в ядерному (*SS-N-30А*) та неядерному (*SS-N-30*) варіантах. *SS-N-30А*, ймовірно, замінить на деяких ударних підводних човнах наявну *SS-N-21*. Триває також модернізація наявних ударних підводних човнів-носіїв ядерної зброї, у т.ч. проекту *945 (Sierra)*, проекту *949А (Oscar II)* і проекту *971 (Акула)*.

США звинуватили Росію в порушенні американо-радянського Договору 1987р. про ліквідацію ракет середньої дальності і меншої дальності (Договір про РСМД, *Treaty on the Elimination of Intermediate-Range and Shorter-Range Missiles, INF Treaty*) – через розробку та випробування нової КРНБ з дальністю, забороненою Договором. Росія відкинула це звинувачення. Нова, не ідентифікована Урядом США крилата ракета ще не розгорнута, і, очевидно її розробка просунулася недостатньо для початку розгортання, якщо таке рішення буде прийняте²⁷.

²⁴ Альтернативні оцінки див.: Sutyagin, I., *Atomic Accounting: A New Estimate of Russia's Non-Strategic Nuclear Forces* (Royal United Services Institute: London, Nov. 2012), pp.18-25; Cochran, T.B. et al., *Nuclear Weapons Databook vol.4, Soviet Nuclear Weapons* (Harper & Row: New York, 1989), p.32; Arbatov, A., 'Deep cuts and de-alerting: a Russian perspective', ed. H.A.Feiveson, *The Nuclear Turning Point: A Blueprint for Deep Cuts and De-Alerting of Nuclear Weapons* (Brookings Institution Press: Washington, DC, 1999), p.319.

²⁵ Sutyagin, (посилання 24), p.19.

²⁶ Arbatov (посилання 24); Cochran et al. (посилання 24).

²⁷ Про суперечки навколо Договору про РСМД див.: Кайл Ш.Н. Американо-російські відносини у сфері контролю над ядерними озброєннями. – *Щорічник СІПРІ 2015*, підрозділ II розділу 12.

III. Ядерні сили Великої Британії

ШЕННОН Н.КАЙЛ, ХАНС М.КРИСТЕНСЕН

Станом на січень 2016р., ядерний арсенал Великої Британії налічував близько 215 боєголовок (таблиця 16.4). Сили ядерного стримування Великої Британії мають лише морський компонент – чотири АПЧБР *Vanguard* класу *Trident*, здатні нести до 16 БРПЧ *UGM-133 Trident II D5*. Підводні човни базуються у Фаслейні (західна Шотландія), а ядерні боєголовки зберігаються та обслуговуються на Арсеналі Королівського флоту в Кулпорті. У 2015р., після повідомлень про серйозні недоліки в забезпеченні безпеки та неналежну культуру зберігання на базі Фаслейн, процедури британського МО з поводження з ядерної зброєю та забезпечення безпеки її зберігання стали предметом критичного аналізу¹.

Велика Британія має загалом 48 БРПЧ *Trident II D5* – достатньо, щоб повністю озброїти три постійно боєготові АПЧБР. Велика Британія не має власних ракет і орендує їх із спільного з ВМС США запасу у складі 58 БРПЧ *Trident*. Велика Британія приєдналася до американської програми продовження терміну служби ракет *Trident II D5* з 2028р. до 2042р.²

З 215 боєголовок, які налічуються наразі в арсеналі Великої Британії, близько 120 боєголовок утримуються у стані готовності до оснащення ними БРПЧ *Trident II*. Хоча ракети можуть нести до 12 БГРІН, але згідно з обмеженнями, визначеними у Стратегічному огляді оборони та безпеки (*Strategic Defence and Security Review, SDSR*) 2010р., АПЧБР класу *Vanguard* на патрулюванні озброєні не більше, ніж вісьмома ракетами і 40 ядерними боєголовками³.

Велика Британія тісно співпрацює зі США в розробці та виробництві ядерних боєголовок, включно з передачею елементів боєголовок, а також у зберіганні їх запасів згідно з умовами американо-британської Угоди 1958р. Про спільну оборону (*Mutual Defence Agreement, MDA*)⁴. Прийняття на озброєння наявної боєголовки, яку вважають аналогічною американській *W76*, відбулося в 1990-х роках і, як очікується, вона залишиться у ВМС до 2030-х років⁵.

¹ Morley, J., 'UK submariner cites safety flaws', *Arms Control Today*, vol.45, no.6 (July-Aug. 2015); Stone, J., 'Britain's nuclear weapons base suffers from "serious" nuclear safety incidents and "poor safety culture"', *The Independent*, 2 Mar. 2015.

² Mills, C., 'Replacing the UK's nuclear deterrent', British Parliament, *House of Commons Library Briefing Paper* no.7353, 12 Nov. 2015, p.4.

³ British Ministry of Defence, *Securing Britain in an Age of Uncertainty: The Strategic Defence and Security Review*, Cm 7948 (Stationery Office: London, Oct. 2010) pp.5, 38; Mills (посилання 2), p.13.

⁴ Угодою, подовженою у 2014р. ще на 10 років, передбачається обмін сторонами секретною інформацією та науковими даними, пов'язаними з їх програмами ядерної зброї. Див.: *Agreement between the Government of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland and the Government of the United States of America for Cooperation on the Uses of Atomic Energy for Mutual Defence Purposes*, Washington DC, 3 July 1958.

⁵ Chalmers, H., *The Bang Behind the Buck*, Occasional Paper (Royal United Services Institute: London, Mar. 2014).

Таблиця 16.4. Ядерні сили Великої Британії, станом на січень 2016р.

Тип	Позначення	Кількість розгорнутих	Рік початку розгортання	Дальність (км) ^a	Боеголовок × потужність	Кількість боеголовок ^b
БРПЧ						
D5	<i>Trident II</i>	48	1994	>7 400	1-3 × 100 Кт	215 ^c

^a Дальність наводиться лише для ілюстрації; реальна дальність залежить від профілю маршруту та бойового навантаження.

^b Боекомплект АПЧБР обмежений вісьмома ракетами *Trident II* і 40 ядерними боеголовками. Один підводний човен постійно перебуває на патрулюванні.

^c Із 215 наявних боеголовок боеготові 120. До середини 2020-х років очікується зменшення запасів до 180 боеголовок.

Джерела: British Ministry of Defence, Білі книги, прес-релізи, сайт, <<http://www.gov.uk>>; Палата обдин Великої Британії, *Парламентські дебати (Hansard)*, різні випуски; статті в рубриці “*NRDC Nuclear Notebook*” Бюлетеня вчених-атомників; авторські оцінки.

SDSR, оприлюднений в листопаді 2015р., підтвердив плани МО, викладені в *SDSR 2010*, – скоротити британський ядерний арсенал. Запаси боеготових ядерних боеголовок вже зменшено зі 180 до нового ліміту – 120, не більше 40 з яких постійно розміщуються на підводних човнах на патрулюванні. Загальні запаси ядерної зброї, включно з нерозгорнутими боеголовками, зменшаться “до середини 2020-х років до не більше 180”⁶.

Програма заміни *Trident*

У довгоочікуваному огляді *SDSR 2015* британський Уряд зобов’язався замінити чотири АПЧБР класу *Vanguard* чотирма підводними човнами нового класу. Там же передбачено, що Велика Британія ще невизначений час зберігатиме схему Постійного стримування на морі (*Continuous at Sea Deterrence, CASD*), за якою один АПЧБР класу *Vanguard* постійно перебуває на патрулюванні⁷. Це зобов’язання враховує головні висновки урядового Огляду альтернатив *Trident (Trident Alternatives Review)* від 2013р., в якому оцінені вартість, доцільність та стримуючий ефект представлених альтернативних систем і потенціалів; визнано, що ці альтернативи є більш ризикованими, порівняно з урядовою програмою “рівноцінної” заміни АПЧБР *Trident*⁸.

Новий клас підводних човнів, під назвою *Successor*, буде аналогічним класу *Vanguard*. Вони нестимуть БРПЧ *Trident II D5* і будуть оснащені ядерною силовою установкою нового покоління. Однак для економії коштів АПЧБР матиме менший ракетний відсік з вісьмома ракетними пусковими установками, розробленими спільно з ВМС США⁹.

⁶ British Government, National Security Strategy and Strategic Defence and Security Review 2015: A Secure and Prosperous United Kingdom, Cm 9161 (Stationery Office: London, Nov. 2015), para. 4.66.

⁷ British Government (посилання 6), para. 4.73.

⁸ British Government, *Trident Alternatives Review* (Cabinet Office: London, 16 July 2013).

⁹ Nuclear Information Service, ‘Confusion over pledge to reduce number of missile tubes in new Trident submarines’, 5 Dec. 2014.

У *SDSR 2015* зазначається, що надходження наступних підводних човнів затримається через подовження терміну виконання програми розробки та придбання. МО розпочало розробку нового підводного човна після рішення Уряду 2011р. про “початковий етап” – приступити до реалізації програми, не очікуючи на завершення “концептуальної фази”. Виведення з бойового складу АПЧБР класу *Vanguard*, яке мало розпочатись у 2028р., відкладене до початку 2030-х років¹⁰. Заміна наявної боеголовки так само затримана до “як мінімум кінця 2030-х років, а можливо й пізніше”¹¹.

У рамках реструктуризації програми заміни *Trident* в огляді *SDSR 2015* переглянуті кілька часових орієнтирів, визначених раніше. В огляді не зазначено, коли будуть остаточно затверджені детальні плани розробки, виробництва та закупівель АПЧБР класу *Successor*. Не підтверджується в ньому і те, що рішення про перехід до “головного етапу” створення нового підводного човна буде подане на голосування Парламенту у 2016р., як це раніше передбачалося Урядом. *SDSR* попереджає, що “традиційний алгоритм з одним “головним етапом”” “не годиться для програми такого масштабу і складності”. Натомість, заміну підводних човнів регулярно оцінюватимуть у рамках “програми поетапного інвестування”¹².

Вартість програми заміни *Trident* залишається у Великій Британії джерелом політичних спорів¹³. У грудні 2014р. МО повідомило, що оцінка вартості програми заміни *Trident* складає £25 млрд. (\$36,5 млрд.)¹⁴. Однак, в огляді *SDSR 2015* оціночна вартість чотирьох запропонованих АПЧБР зросла до £31 млрд. (\$45,2 млрд.). В огляді додатково передбачені незаплановані витрати на суму £10 млрд. (\$14,6 млрд.), тобто МО припускає, що вартість може перевищити теперішню оцінку¹⁵. Окремі критики стверджували, що реальна вартість побудови та експлуатації нових підводних човнів з роками може значно перевищити оцінку МО, – згідно з одним із парламентських розрахунків може зрости до £167 млрд. (\$256 млрд.)¹⁶. У 2015р. через різке зростання прогнозованої вартості програми заміни *Trident* поновилися заклики розглянути альтернативні схеми¹⁷.

¹⁰ British Government (посилання 6), paras 4.65, 4.76.

¹¹ British Government (посилання 6), paras 4.72.

¹² British Government (посилання 6), para.4.75.

¹³ Dowd, J. and Sloggett, C., ‘Trident future back on election agenda as costs spiral’, *The Guardian*, 17 Jan. 2015.

¹⁴ British Ministry of Defence, ‘The United Kingdom’s future nuclear deterrent: 2014 update to parliament’, 15 Dec. 2014, p.6.

¹⁵ British Government (посилання 6), para.4.76; MacAskill, E. and Watt, N., ‘Trident renewal costs rise by £6bn, defence review reveals’, *The Guardian*, 23 Nov. 2015.

¹⁶ Piper, E., ‘Exclusive: UK nuclear deterrent to cost \$256 billion, far more than expected’, Reuters, 25 Oct. 2015. Див. також: Campaign for Nuclear Disarmament (CND), *The Real Alternative: What the Government’s Trident Alternative Review Isn’t Telling You* (CND: London, June 2013), p.5.

¹⁷ Ingram, P., ‘Trident cost-saving options’, *Huffington Post*, 27 Oct. 2015.

IV. Ядерні сили Франції

ШЕННОН КАЙЛ, ХАНС М.КРИСТЕНСЕН

Ядерний арсенал Франції налічує близько 300 боєголовок, носіями яких є підводні човни і КРПБ (таблиця 16.5). Президент Ф.Олланд (*François Hollande*) у промові в лютому 2015р. підтвердив намір Франції зберігти сучасні сили ядерного стримування у складі морського та авіаційного компонентів на рівні “жорсткої достатності”¹. На 2014-2019рр. на підтримання та модернізацію ядерних сил та інфраструктури Франція виділяє 12% (€22 млрд.) річного оборонного бюджету².

Головний компонент французького ядерного арсеналу складається з чотирьох АПЧБР класу *Triomphant*, що базуються в Іль-Лонг на заході Бретані. Кожен човен оснащений 16 БРПЧ *M45* або *M51.1*, які несуть до шести боєголовок кожна. ВМС Франції постійно тримають один АПЧБР на патрулюванні, а решту – в різних стадіях підготовки або ремонту³.

Франція продовжує модернізацію флоту АПЧБР. ВМС Франції модифікують підводні човни класу *Triomphant* під установку триступеневої твердопаливної ракети *M51*, яка замінить стару ракету *M45*⁴. Ці роботи мають бути завершені до 2019р. Станом на серпень 2015р., два АПЧБР були перенаснащені під першу версію ракети – *M51.1*. Третій човен, введений до бойового складу у 2010р., модернізували під ракету *M51.1* ще під час побудови⁵. 30 вересня 2015р. ракета *M51.1* була успішно запущена з наземної платформи в ракетному випробувальному центрі в Біскарросі в напрямку зони враження в Північній Атлантиці⁶. Це був перший випробувальний пуск *M51.1* після невдалого пуску ракети у 2013р. із зануреного АПЧБР.

Починаючи з 2016р., флот АПЧБР буде оснащено вдосконаленим варіантом ракети *M51.2*⁷. Ракета нестиме нову ядерну боєголовку *TNO* (*Tête Nucléaire Océanique*). Нова боєголовка матиме змінну потужність, аналогічно нинішній боєголовці *TN-75*, але матиме покращену конструкцію для підвищення надійності, а також триваліший термін служби⁸. Франція здійснює попереднє проектування АПЧБР нового покоління з метою до 2035р. прийняти на озброєння новий підводний човен для заміни човнів класу

¹ Hollande, F., ‘Discours sur la dissuasion nucléaire: Déplacement auprès des forces aériennes stratégiques’, Istres, 25 Feb. 2015.

² Guillemard, V., ‘Dissuasion nucléaire: la France ne baisse pas la garde’, *Le Figaro*, 19 Feb. 2015.

³ Загальний огляд ядерних сил Франції див.: Patton, T., Podvig, P. and Schell P., *A New START Model for Transparency in Nuclear Disarmament: Individual Country Reports* (United Nations Institute for Disarmament Research: Geneva, 2013), pp.17-23.

⁴ ‘Le SNLE Le Triomphant en refonte’, *Mer et Marine*, 20 Sep. 2013.

⁵ French Navy, ‘Modernisation de la force océanique stratégique: le SNLE Le Triomphant adapté au M51’, Press Release, 13 Aug. 2015.

⁶ French Ministry of Defence, ‘Tir d’essai réussi pour le missile M51’, Press Release, 30 Sep. 2015.

⁷ French Senate, *Projet de loi de finances pour 2016: Défense: équipement des forces*, no.166 (French Senate: Paris, 19 Nov. 2015); Hollande (посилання 1).

⁸ ‘La France prépare la mise en service d’une nouvelle version du M51’, *Mer et Marine*, 6 Oct. 2015; Tertrais, B., *Entente Nucléaire: Options for UK-French Nuclear Cooperation*, BASIC Trident Commission Discussion Paper 3 (British-American Security Information Council: London, June 2012), p.12.

Таблиця 16.5. Ядерні сили Франції, станом на січень 2016р.

Тип	Кількість розгорнутих	Рік початку розгортання	Дальність (км) ^a	Боеголовок × потужність	Кількість боеголовок ^b
Авіація наземного базування					
<i>Mirage 2000N^b</i>	~20	1988	2 750	1 × до 300 Кт <i>TNA</i>	~20
<i>Rafale F3</i>	~20	2010-2011	2 000	1 × до 300 Кт <i>TNA</i>	~20
Палубна авіація					
<i>Rafale MF3</i>	~10	2010-2011	2 000	1 × до 300 Кт <i>TNA</i>	~10
БРПЧ^c					
<i>M45</i>	16	1996	>5 000 ^d	до 6 × 100 Кт <i>TN-75</i>	80 ^e
<i>M51.1</i>	32	2010-2011	>6 000	до 6 × 100 Кт <i>TN-75</i>	160 ^e
<i>M51.2</i>		(2016)	>6 000	до 6 × 150 Кт <i>TNO</i>	–
<i>M51.3</i>		(2020)	>(6 000)	(до 6 × 150 Кт) <i>TNO</i>	~20
Усього					~300^e

() – дані непевні; “–” – нуль; *TNA* – *Tête Nucléaire Aéroportée* (ядерна боеголовка повітряного базування); *TNO* – *Tête Nucléaire Océanique* (ядерна боеголовка морського базування).

^a Дальність польоту наводиться лише для ілюстрації; реальна дальність залежить від профілю маршруту та бойового навантаження.

^b *Mirage 2000N* буде замінений на *Rafale F3* в ядерному варіанті у 2018р.

^c Франція виготовила достатню кількість БРПЧ для оснащення трьох АПЧБР у бойовому складі; четвертий – у будь-який час є вилученим з бойового складу та перебуває на ремонті та на обслуговуванні.

^d Хоча часто вказується дальність 6000 км, але за даними Комісії Національної Асамблеї з питань національної оборони за 2001р., дальність ракети *M45* становить лише 4000 км. ВМС Франції подають дальність >5000 км.

^e Хоча БРПЧ *M45* та *M51* можуть нести до шести боеголовок, але вважається, що кількість боеголовок на деяких ракетах зменшена для підвищення гнучкості націлювання.

Джерела: Hollande, F., French President, Speech during visit to the Strategic Air Forces, Istres, 25 Feb. 2015; Sarkozy, N., French President, Speech on defence and national security, Porte de Versailles, Paris, 17 June 2008; Sarkozy, N., French President, ‘Presentation of SSBM “Le Terrible”’, Speech, Cherbourg, 21 Mar. 2008; Chirac, J., French President, Speech during visit to the Strategic Forces, Landivisiau–L’Île Longue, Brest, 19 Jan. 2006; публікації МО Франції, <<http://www.defense.gouv.fr/>>; законопроекти Національної Асамблеї з питань національної оборони; Norris, R.S. et al., *Nuclear Weapons Databook*, vol.5, *British, French, ma Chinese Nuclear Weapons* (Westview: Boulder, CO, 1994), p.10; видання *Air Actualités*, різні випуски; видання *Aviation Week & Space Technology*, різні випуски; статті в рубриці “*NRDC Nuclear Notebook*” Бюлетеня вчених-атомників; авторські оцінки.

*Triumphant*⁹. Новий АПЧБР нестиме БРПЧ *M51.3*, які, порівняно з наявними, матимуть більші дальність і точність. Розробка запланована на 2016р., а ракета має надійти на озброєння в середині 2020-х років¹⁰.

Авіаційний компонент ядерних сил Франції складається з літаків *Mirage 2000N* і *Rafale F3*, які базуються на суші, та *Rafale MK3* – на авіаносці *Charles de Gaulle*. До 2018р. *Mirage 2000N* будуть замінені літаками

⁹ Le Drian, J.Y., French Minister of Defence, ‘Discours de clôture du colloque pour les 50 ans de la dissuasion’, French Ministry of Defence, 21 Nov. 2014.

¹⁰ ‘Hollande annonce des études pour préparer le SNLE de troisième génération’, *Le Marin*, 19 Feb. 2015.

*Rafale F3*¹¹. Літаки озброєні крилатою ракетою “повітря-земля” середньої дальності (*air-sol moyenne portée amélioré, ASMPA*), яка надійшла на озброєння у 2009р. На 2022р. запланований початок програми середнього ремонту *ASMPA*¹². Ці ракети несуть ядерну боеголовку повітряного базування (*Tête Nucléaire Aeroportée, TNA*) потужністю до 300 Кт. МО Франції ініціювало дослідження з метою розробки ракети “повітря-земля” четвертого покоління (*ASN4G*) з акцентом на зменшенні помітності та запровадженні гіперзвукових технологій¹³.

¹¹ Hollande (посилання 1).

¹² French Senate (посилання 7), р.52.

¹³ Le Drian (посилання 9); Tran, P., ‘France studies nuclear missile replacement’, *Defense News*, 29 Nov. 2014.

V. Ядерні сили Китаю

ШЕННОН Н.КАЙЛ, ХАНС М.КРИСТЕНСЕН

Китайський ядерний арсенал налічує, за оцінками, близько 260 боєголовок – цей рівень залишається відносно стабільним багато років, зростаючи дуже повільно. З тріади наземних, повітряних і морських ядерних сил боєготовими наразі вважаються лише балістичні ракети наземного базування (БРНБ) та літаки-носії ядерної зброї (у її доставці літаки виконують лише допоміжну роль). До цих сил приписані близько 190 боєголовок. Решта боєголовок приписані до нерозгорнутих сил, зокрема до нових систем, що розробляються, систем, які плануються до розгортання, а також до резервів (таблиця 16.6).

За зберігання та оперативне управління китайськими ядерними боєголовками та ракетами наземного базування відповідає 2-й артилерійський корпус Народно-визвольної армії Китаю (НВАК, *Chinese People's Liberation Army, PLA*). Згідно з проголошеною в односторонньому порядку китайською стратегією мінімального стримування, 2-й артилерійський корпус у мирний час підтримує ракети в стані низької боєготовності, на відміну режиму, коли за часів холодної війни СРСР і США “тримали палець на ядерній кнопці”. Вагається також, що китайські ядерні боєголовки відстиковані від засобів доставки, зберігаються окремо та не можуть бути негайно використані¹.

У травні 2015р. Китай оприлюднив нову Білу книгу з питань оборони, яка вперше роз'яснює військову стратегію держави². Біла книга підтверджує, що ядерна стратегія Китаю має оборонний характер, а його ядерні сили мають лише два завдання – “стратегічне стримування і ядерний контрудар”. Сказано, що ці сили підтримуються на рівні, мінімально необхідному для захисту суверенітету та національної безпеки Китаю.

Біла книга з питань оборони 2015р. також підтверджує дотримання Китаєм традиційної для нього політики невикористання першим ядерної зброї, яка є наріжним каменем стримування³. Як пояснюється в офіційних заявах, така політика означає безперечне зобов'язання Китаю ніколи першим не використовувати ядерну зброю “в будь-який час і за будь-яких обставин”, а також ніколи не використовувати ядерну зброю та не погрожувати її використанням проти неядерних держав чи в зонах, вільних від ядерної зброї⁴. Через відсутність такого зобов'язання в попередній Білій книзі від 2013р. деякі західні аналітики припускали, що Китай переглядає умови дотримання політики невикористання першим ядерної зброї і може знизити поріг її використання⁵. Спростовуючи спекуляції стосовно можливої відмови

¹ Stokes, M.A., *China's Nuclear Warhead Storage and Handling System* (Project 2049 Institute: Arlington, VA, 12 Mar. 2010), p.8; Bin, L., ‘China's potential to contribute to multilateral nuclear disarmament’, *Arms Control Today*, vol.41, no.2 (Mar. 2011), pp.17-21.

² Chinese State Council, *China's Military Strategy*, Defence White Paper (Information Office of the State Council: Beijing, May 2015).

³ Chinese State Council (посилання 2).

⁴ Statement by Mr Pang Seng, Director General of the Department of Arms Control and Disarmament of the MFA of the People's Republic of China, at the General Debate of the Second Session of the Preparatory Committee for the 2015 NPT Review Conference, Geneva, 22 Apr. 2013, p.2.

⁵ Див., наприклад: Acton, J.M., ‘Is China changing its position on nuclear weapons?’, *New York Times*, 18 Apr. 2013; Fravel, M.T., ‘China has not (yet) changed its position on nuclear weapons’, *The Diplomat*, 22 Apr. 2013.

Таблиця 16.6. Ядерні сили Китаю, станом на січень 2016р.

Тип/китайське позначення (американське позначення)	Кількість розгорнутих	Рік початку розгортання	Дальність (км) ^a	Боєголовка × потужність	Кількість боєголовок ^b
Ракети наземного базування ^c	~150 ^d				~150
DF-3A (CSS-2)	~8	1971	3 000	1 × 3,3 Мт	~8
DF-4 (CSS-3)	~10	1980	5 500	1 × 3,3 Мт	~10
DF-5A (CSS-4 Mod 2)	~10	1981	>12 000	1 × 4-5 Мт	~10
DF-5B (CSS-4 Mod 3)	~10	2015	~12 000	3 × 200-300 Кт	~30
DF-15 (CSS-6 Mod 1)	..	1994	600	(1 × 10-50 Кт)	..
DF-21 (CSS-5 Mods 1/2)	~80	1991	2 100 ^f	1 × 200-300 Кт	~80
DF-31 (CSS-10 Mod 1)	~8	2006	>7 200	(1 × 200-300 Кт?)	~8
DF-31A (CSS-10 Mod 2)	~25	2007	>11 200	(1 × 200-300 Кт?)	~25
DF-41
БРПЧ	(48)				(48) ^g
JL-1 (CSS-N-3)	..	1986	>1 700	1 × 200-300 Кт	..
JL-2 (CSS-NX-14)	(48)	(2015)	>7 000	(1 × 200-300 Кт)	(48)
Авіація ^f	~20				(~20)
H-6 (B-6)	~20	1965	3 100	1 × бомба	(~20)
Штурмовики (. .)	..	1972-..	..	1 × бомба	..
Крилаті ракети	150-350				..
КРНБ DH-10	150-350	2007	>1 500	1 ×
КРПБ CJ-20	..	(2014)	>1 500	1 × ^j
Усього				~218	(~260)^k

“.” дані не доступні або не придатні для використання; “-” – нуль; () – непевні дані; КРНБ – крилата ракета наземного базування (*air-launched cruise missile, ALCM*); КРПБ – крилата ракета повітряного базування (*ground-launched cruise missile, GLCM*); БРПЧ – балістична ракета на підводному човні (*submarine-launched ballistic missile, SLBM*).

^a Дальність польоту наводиться лише для ілюстрації; реальна дальність залежить від профілю маршруту та бойового навантаження.

^b Рахується одна боєголовка на одну ракетну пускову установку, за винятком DF-5B, яка має три боєголовки.

^c У Китаї категорії ракет за дальністю визначаються наступним чином: малої – <1000 км; середньої – 1000-3000 км; великої – 3000-8000 км; міжконтинентальні – >8000 км.

^d Рахуються лише пускові установки ядерних ракет. Деякі пускові установки можуть мати одну або кілька ракет для перезарядання.

^e У ЦРУ в 1993р. дійшли висновку, що Китай “майже напевно” розробив боєголовку для DF-15 і мав прийняти її на озброєння, хоча невідомо, чи були вони розгорнуті.

^f Дальність ядерних варіантів DF-21 (CSS-5 модифікації 1 і 2) вважається більшою за 1 750 км, про яку зазвичай повідомляють.

^g Вважається, що були виготовлені боєголовки для БРПЧ JL-2 на чотирьох китайських АПЧБР класу 094, але ці ракети ще не введені до бойового складу. БРПЧ JL-1 вже зняті з озброєння.

^h Китай здійснив кілька випробувань ядерної зброї за допомогою бомбардувальників (ї одне – винищувача), а також демонструє моделі атомних бомб у військових музеях. Однак дані про ядерні завдання авіації непевні, і якщо такі завдання є, то лише другорядні. Наведені дані стосуються лише літаків у ядерному варіанті оснащення.

ⁱ Інше позначення – CJ-10.

^j Командування Глобальних ударних сил ВПС США називає CJ-20 носієм ядерної зброї; Національний центр аерокосмічної розвідки США (*National Air and Space Intelligence Center, NASIC*) так не вважає.

^k Крім близько 218 боєголовок, приписаних до бойового складу військ, запаси, ймовірно, містять ще приблизно 40 боєголовок перебувають на зберіганні або у виробництві для оснащення ракет DF-26, додаткових ракет DF-31A і майбутніх ракет DF-41. Загальний запас оцінюють приблизно у 260 боєголовок, і він поступово зростає.

Джерела: видання МО США *Military Power of the People's Republic of China*, різні роки; документи ВПС і Національного центру повітряної та космічної розвідки (*National Air and Space Intelligence Center, NASIC*) США; документи Центрального розвідувального управління (*Central Intelligence Agency*) США; Kristensen, H.M., Norris, R.S. and McKinzie, M.G., *Chinese Nuclear Forces and U.S. Nuclear War Planning* (Federation of American Scientists/Natural Resources Defense Council: Washington, DC, Nov. 2006); Norris, R.S. et al., *Nuclear Weapons Databook*, vol.5, *British, French and Chinese Nuclear Weapons* (Westview: Boulder, CO, 1994); статті в рубриці “*NRDC Nuclear Notebook*” Бюлетеня вчених-атомників; Google Earth; авторські оцінки.

Китаю від цієї політики чи її послаблення, високопоставлені китайські військові підтвердили, що ця політика була критично переглянута з огляду на надходження на озброєння США та інших держав нових засобів ПРО та високоточних ударних комплексів середньої і великої дальності⁶.

Згідно зі стратегією мінімального стримування, Китай зосередився на якісному вдосконаленні ядерних сил, а не на їх збільшенні⁷. Це охоплює ряд заходів з підвищення оперативних спроможностей 2-го артилерійського корпусу. Відповідно до Білої книги з питань оборони 2015р., Китай “оптимізує структуру ядерних сил”, “покрощуючи спроможності з раннього попередження, командування та управління, прориву ПРО, швидкого реагування, живучості та захисту”⁸.

Вважається, що з п'яти визнаних ядерних держав Китай має найменші запаси збройового високозбагаченого урану (ВЗУ, *highly enriched uranium, HEU*) та плутонію (підрозділ X). Хоча Китай ніколи офіційно не оголошував мораторію на виробництво розщеплюваних матеріалів у військових цілях, але вважається, що він припинив виробництво ВЗУ десь у 1987-1989рр., а збройового плутонію – у 1991р. Наявні запаси ядерних матеріалів – без відновлення їх виробництва у військових цілях – не дозволяють Китаю суттєво збільшити запаси ядерних боєголовок.

Балістичні ракети наземного базування

Ракетно-ядерний арсенал Китаю складається з близько 160 ракет семи типів. Їх кількість упродовж останніх 10 років залишається відносно стабільною. Цей арсенал проходить поступову модернізацію – 2-й артилерійський корпус замінює старіючі шахтні рідкопаливні ракети на більш живучі мобільні твердопаливні зразки. Одночасно він вкладає кошти в удосконалення систем зв'язку для забезпечення цілісності командування та управління великими та розосередженими мобільними ракетними силами⁹.

⁶ Yunzhu, Y., ‘China will not change its nuclear policy’, *China-US Focus*, 22 Apr. 2013. Див. також: Kulacki, G., ‘China’s nuclear threshold and no first-use’, *All Things Nuclear*, Union of Concerned Scientists, 24 Sep. 2014.

⁷ Zhang, H., ‘China’, ed. R. Acheson, *Assuring Destruction Forever: Nuclear Weapon Modernization Around the World* (Reaching Critical Will: New York, 2012), p.17; Zhao, T., ‘Strategic warning and China’s nuclear posture’, *Carnegie Endowment for International Peace*, 28 May 2015.

⁸ Chinese State Council (посилання 2).

⁹ O’Connor, S., ‘Sharpened “Fengs”’: China’s ICBM modernisation alters threat profile’, *Jane’s Intelligence Review*, vol.27, no.12 (Dec. 2015), pp.44-49; Zhang, H., ‘How US restraint can keep China’s nuclear arsenal small’, *Bulletin of the Atomic Scientists*, vol.68, no.4 (July 2012), pp.73-82; US Department of Defense (DOD), *Military and Security Developments Involving the People’s Republic of China 2014*, Annual Report to Congress (DOD: Washington, DC, May 2014), p.28.

За оцінкою МО США, Китай вже розгорнув 50-60 МБР¹⁰. Їх кількість упродовж останніх 10 років залишається стабільною. Найбільшу дальність серед китайських МБР мають шахтна рідкопаливна двоступенева *Dong Feng DF-5A* та мобільна твердопаливна триступенева *DF-31A*. МБР *DF-31* меншої дальності поступово замінили стару рідкопаливну двоступеневу *DF-4*, але після заміни восьми ракет розробка цієї системи, ймовірно, була зупинена на користь більш сучасної *DF-31A*. За непідтвердженими повідомленнями, Китай може розробляти новий варіант ракети *DF-31B* з більшими дальністю та вантажністю¹¹.

Крім того, Китай розробляє нову мобільну МБР *DF-41*, дальність якої дозволить їй вражати цілі на всій континентальній частині США¹². Розробка *DF-41*, імовірно, просунулася досить далеко, але наразі неясно, коли ракета надійде на озброєння. Згідно з непідтвердженими повідомленнями з посиланням на американських посадових осіб, 2-й артилерійський корпус у грудні 2015р. здійснив випробувальні пуски варіанту ракети на залізничній платформі¹³.

Після багатьох років розробки Китай, імовірно, вирішив модернізувати деякі свої МБР для доставки ядерних боєголовок за допомогою БГРІН. Вважається, що Китай прискорив розгортання БГРІН у відповідь на зростаючу стурбованість загрозою, яку несуть спроможності американської системи ПРО для його стратегії гарантованої відплати¹⁴.

У річній доповіді 2015р. про військову міць Китаю МО США зазначало, що Китай вперше встановив БГРІН на кількох МБР, зокрема на *DF-5B*, модернізованому варіанті *DF-5A*¹⁵. Хоча *DF-5B* є менш живучою системою шахтного базування, але її вантажність є більшою за будь-яку іншу китайську твердопаливну МБР, що є на озброєнні чи розробляється¹⁶. Кількість *DF-5B* у складі 2-го артилерійського корпусу є невеликою – близько 10 переобладнаних МБР, здатних нести до трьох боєголовок кожна¹⁷. У вересні 2015р. Китай підтвердив надходження на озброєння “ядерної ракети з БГРІН” *DF-5B*, яка вперше була показана на військовому параді в Пекині¹⁸.

Згідно з доповіддю МО США 2015р., мобільна МБР *DF-41*, що розробляється, також, “можливо, може бути носієм БГРІН”¹⁹. За повідомленнями,

¹⁰ Stewart, V.R. (Lt Gen.), Director, Defense Intelligence Agency, ‘Worldwide threat assessment’, Statement before the US Senate, Armed Services Committee, 26 Feb. 2015, p.11.

¹¹ Fisher, R., ‘Evidence emerges of a possible DF-31 variant’, *Jane’s Defence Weekly*, 3 Mar. 2015.

¹² Gertz, B., ‘China flight tests multi warhead missile’, *Washington Free Beacon*, 11 Dec. 2015.

¹³ Fisher, R., ‘China developing new rail-mobile ICBM, say US officials’, *Jane’s Defence Weekly*, 23 Dec. 2015.

¹⁴ Zhao, T. and Logan, D., ‘What if China develops MIRVs?’, *Bulletin of the Atomic Scientists*, 24 Mar. 2015.

¹⁵ US Department of Defense (DOD), *Military and Security Developments Involving the People’s Republic of China 2015*, Annual Report to Congress (DOD: Washington, DC, May 2015), p.8.

¹⁶ O’Connor (посилання 9), p.48.

¹⁷ Broad, W. and Sanger, D., ‘China making some missiles more powerful’, *New York Times*, 16 May 2015; Wright, D., ‘China and MIRVed warheads’, *All Things Nuclear*, Union of Concerned Scientists, 20 May 2015.

¹⁸ Erickson, A.S., ‘Showtime: China reveals two “carrier-killer” missiles’, *The National Interest*, 3 Sep. 2015.

¹⁹ US Department of Defense (посилання 15), p.8.

випробувальний пуск ракети *DF-41* у серпні 2015р. – четвертий за три роки – підтвердив оцінку Уряду США про те, що нова ракета здатна нести кілька боєголовок²⁰. Деякі аналітики припускали, що установка БГРІН на старих МБР *DF-5B* була тимчасовим заходом, зумовленим затримкою програми розробки *DF-41*²¹.

Підводні човни з балістичними ракетами

Під час розробки морських засобів ядерного стримування Китай стикнувся із серйозними труднощами. У 1980-х роках ВМС НВАК побудували єдиний АПЧБР типу 092. Цей човен ніколи не був на патрулюванні та, попри кілька модернізацій, не вважається повністю боєготовим.

ВМС НВАК розробили новий АПЧБР типу 094. Згідно з річною доповіддю МО США 2015р. про військову міць Китаю, у бойовому складі ВМС наразі налічується чотири АПЧБР типу 094, ще один човен будується²². Представник американського командування у квітні 2015р. повідомив Конгресу, що ВМС Китаю до 2020р. можуть мати в бойовому складі вісім АПЧБР типу 094, тобто значно більше за попередні оцінки американської розвідки – 4-5 човнів²³. Упродовж минулих 10 років ВМС НВАК виділили значні ресурси на будівництво морської інфраструктури, потрібної для підтримки флоту АПЧБР²⁴.

АПЧБР типу 094 матимуть до 12 триступневих твердопаливних БРПЧ *JL-2*, яка є морським варіантом МБР *DF-31*. Програма *JL-2* мала ряд затримок через технічні труднощі, і ракета досі не надійшла на озброєння. Було багато припущень стосовно строків готовності системи *094/JL-2* до патрулювання. Останніми роками МО США не раз прогнозувало, що це станеться досить скоро, але АПЧБР типу 094 досі залишаються поблизу китайських берегів.

Літаки та крилаті ракети

Вважається, що ВПС НВАК мають невелику кількість атомних бомб для доставки бомбардувальниками середньої дальності *Hongzha-6 (H-6)* і, можливо, винищувачами середньої дальності. Як мінімум 12 випробувальних ядерних вибухів, здійснених Китаєм у 1965-1979рр., здійснювались за допомогою бомб, доставлених літаками. Але ВПС НВАК, імовірно, не мають частин, спеціально призначених для доставки атомних бомб.

²⁰ Gertz, B., 'China tests new long-range missile with two guided warheads', *Washington Free Beacon*, 18 Aug. 2015.

²¹ Minnick, W., 'Chinese parade proves Xi in charge', *Defense News*, 6 Sep. 2015.

²² US Department of Defense (посилання 15), p.32.

²³ Fisher, R. 'US upgrades assessment of China's Type 094 SSBN fleet', *Jane's Defence Weekly*, 19 Apr. 2015; Kristensen, H.M. 'New Nuclear Notebook: Chinese Nuclear Force Modernization', *FAS Strategic Security Blog*, 13 Nov. 2013.

²⁴ Всебічний огляд баз та інших об'єктів підводних човнів Китаю див.: Kristensen, H.M., 'China SSBN Fleet getting ready: but for what?', *FAS Strategic Security Blog*, Federation of American Scientists, 25 Apr. 2014.

НВАК має на озброєнні кілька типів крилатих ракет, але лише *Donghai-10* наземного базування (*DH-10*, інше позначення – *Changjian-10*, *CJ-10*), за повідомленнями, може нести ядерну зброю²⁵. За непідтвердженими повідомленнями кількох джерел, на базі *DH-10* може також тривати розробка варіантів КРМБ та КРПБ²⁶. За повідомленнями, Китай розробляє крилату ракету великої дальності *CJ-20*, якою будуть озброєні модернізовані літаки *H-6K* ВПС Китаю²⁷. Чи зможе нова ракета нести ядерний заряд, невідомо.

²⁵ US Air Force, National Air and Space Intelligence Center (NASIC), Ballistic and Cruise Missile Threat (NASIC: Wright-Patterson Air Force Base, OH, May 2013), p.29.

²⁶ Gormley, D., Erickson, A. and Yuan, J., 'A potent vector: assessing Chinese cruise missile developments', *Joint Forces Quarterly*, no.75 (Sep. 2014), pp.102-103.

²⁷ Gormley, et al., (посилання 26), p.103; US Department of Defense (посилання 15), p.46.

VI. Ядерні сили Індії

ШЕННОН Н.КАЙЛ, ХАНС М.КРИСТЕНСЕН

Індія має приблизно 110-120 одиниць ядерної зброї. Ці дані ґрунтуються на розрахунках наявного в Індії збройового плутонію, а також кількості боєготових систем доставки ядерної зброї. Це більше за оцінку ядерного арсеналу Індії в 90-110 боєголовак, наведену в *Щорічнику СІПРІ 2015*.

Виробництво розщеплюваних матеріалів у військових цілях

Вважається, що в індійській ядерній зброї використовується плутоній. Станом на 2015р., індійські запаси збройового плутонію оцінювались у 0,57-0,61 т (підрозділ X). Плутоній вироблявся в Центрі ядерних досліджень Бхабха (*Bhabha Atomic Research Centre, BARC*) на 40-Мвт термоядерному важководному реакторі *CIRUS*, зупиненому наприкінці 2010р., а також на 100-Мвт важководному реакторі Дхрува (*Dhruva*)¹.

Індія планує до 2030р. побудувати шість бридерних реакторів на швидких нейтронах, що суттєво розширить її можливості з виробництва збройового плутонію². 500-Мвт експериментальний бридерний реактор на швидких нейтронах будують у Центрі ядерних досліджень ім.І.Ганді (*IGCAR*) у Калпаккамі (штат Таміл-Наду). Експериментальний реактор зможе виробляти приблизно 140 кг збройового плутонію на рік³. Реактор має вийти на критичний рівень у 2016р.⁴

Індія наразі має два діючих центри переробки – в Тарапурі і Калпаккамі, – де виділяють плутоній для виробництва змішаного оксидного палива для цивільних реакторів. Переробний завод у Калпаккамі, введений в експлуатацію у 1998р., використовують також для виділення плутонію у військових цілях. У 2015р. директор *IGCAR* оголосив, що в Калпаккамі побудують перший у країні завод з переробки відпрацьованого ядерного палива з експериментального, а пізніше – з промислових бридерних реакторів на швидких нейтронах. Завод мають увести в експлуатацію до кінця 2019р.⁵

Індія нарощує потужності зі збагачення урану. Вона продовжує центрифугове збагачення урану на Заводі рідкоземельних матеріалів Раттегаллі (*Ratthalli Rare Materials Plant*) поблизу Місора (штат Карнатака), для виробництва ВЗУ для корабельних реакторів⁶. Індія, імовірно, буде в Раттегаллі другий об'єкт з газоцентрифугового виробництва гексафториду урану, яким може бути завантажена більша кількість центрифуг, призначених для

¹ International Panel on Fissile Materials (IPFM), *Global Fissile Material Report 2015: Nuclear Weapon and Fissile Material Stockpiles and Production* (IPFM: Princeton, NJ, 2014), p.26.

² Бридерний реактор на швидких нейтронах виробляє більше матеріалу для реакції ядерного поділу, ніж споживає.

³ IPFM (посилання 1), p.27.

⁴ 'India plans six more fast reactors', *Nuclear Engineering International*, Online news, 3 Dec. 2015.

⁵ 'India to get first fast reactor fuel reprocessing plant in TN for Rs 9,600 crore', *Economic Times* (India), 27 Aug. 2015.

⁶ Kelley, R. and Cloughey, B., 'Nuclear option: India increases its uranium enrichment programme', *Jane's Intelligence Review*, vol.26, no.7 (July 2014), pp.8-15.

отримання збагачення урану⁷. Збільшення Індією потужностей з центрифугового збагачення урану пояснюють планами будівництва нових морських реакторних силових установок, але потенційний надлишок потужностей може свідчити також про намір рухатися до створення термоядерних боєприпасів⁸.

Індія почала будувати новий завод з промислового центрифугового збагачення урану на Спеціальному підприємстві зі збагачення матеріалів (*Special Material Enrichment Facility, SMEF*) в районі Читрадурга (штат Карнатака)⁹. За словами голови Комісії з атомної енергетики Індії, завод матиме як цивільні, так і військові завдання та не підпадає під гарантії МАГАТЕ¹⁰. В Центрі ядерних досліджень Бхабха підтвердили, що *SMEF* буде крупним підприємством подвійного призначення, порівняним із Заходом рідкоземельних матеріалів¹¹.

Авіація

Хоч Індія віддає перевагу розвитку ракетних носіїв ядерної зброї, але найбільш сформованим компонентом ударних ядерних сил Індії є літаки (таблиця 16.7). За повідомленнями, ВПС Індії сертифікували багаточільові бойові літаки *Mirage 2000H* як носії атомних бомб¹². Припускається, що ядерні завдання можуть мати окремі з чотирьох ескадрилій старих винищувачів-бомбардувальників *Jaguar IS* ВПС Індії¹³.

Ракети наземного базування

Індія зберігає пріоритетність розвитку ядерних ракет наземного базування. Мобільна одноступенева балістична ракета малої дальності *Prithvi II* була першою індійською ракетою, офіційно заявленою як носій ядерної зброї під час її надходження на озброєння у 2003р. СВ Індії здійснили два успішні випробувальні пуски ракет *Prithvi-II* у 2015р. – 19 лютого і 26 листопада – в рамках регулярних перевірок бойової готовності¹⁴.

За інформацією індійських військових джерел, завдання доставки ядерної зброї, що раніше покладалися на *Prithvi*, переважно перейшли до балістичних ракет великої дальності сімейства *Agni*, також розроблених у рамках Комплексної програми з розробки керованої ракети (*Integrated Guided*

⁷ Albright, D. and Kelleher-Vergantini, S., 'Construction finishing of likely new Indian centrifuge facility at rare materials plant', Institute for Science and International Security (ISIS) Imagery Brief, 4 Dec. 2013.

⁸ Kelley and Cloughy (посилання 6); Levy, A., 'India is building a top-secret nuclear city to produce thermonuclear weapons, experts say', *Foreign Policy*, 16 Dec. 2015.

⁹ Albright, D. and Kelleher-Vergantini, S., 'India's new enrichment plant in Karnataka', Institute for Science and International Security (ISIS) Imagery Brief, 1 July 2014, p.2.

¹⁰ Jha, S., 'Enrichment capacity enough to fuel nuke subs', *IBNLive*, 26 Nov. 2011.

¹¹ Albright, D. and Kelleher-Vergantini, S., *India's Stocks of Civil and Military Plutonium and Highly Enriched Uranium, end 2014* (Institute for Science and International Security: Washington, DC, 2 Nov. 2015).

¹² Kampani, G., 'New Delhi's long nuclear journey: how secrecy and institutional roadblocks delayed India's weaponization', *International Security*, vol.38, no.4 (Spring 2014), pp.94, 97-98.

¹³ Бойові літаки *Су-30МКІ* також можуть мати ядерні завдання.

¹⁴ РТІ, 'India successfully test-fires N-capable Prithvi II missile', *Indian Express*, 26 Nov. 2015.

Таблиця 16.7. Ядерні сили Індії, станом на січень 2016р.

Тип/американське позначення (індійське позначення)	Кількість розгорнутих	Рік початку розгортання	Дальність (км) ^a	Богоголовка × потужність ^b	Кількість богоголовок ^c
<i>Авіація^d</i>	~36-48				~36-48
<i>Mirage 2000H</i>	~32	1985	1 850	1 авіабомба	~32
<i>Jaguar IS</i>	~16	1981	1 600	1 авіабомба	~16
Балістичні ракети наземного базування	~56				~56
<i>Prithvi II</i>	~24	2003	250	1 × 12 Кт	~24
<i>Agni-I</i>	~20	2007	>700	1 × 12 Кт	~20
<i>Agni-II</i>	~8	2011	>2 000	1 × 12 Кт	~8
<i>Agni-III</i>	~4	(2014)	>3 200	1 × 12 Кт	~4
<i>Agni-IV</i>	0	(2016)	>3 500	1 × 12 Кт	..
<i>Agni-V</i>	0	(2017)	>5 200	1 × 12 Кт	..
Балістичні ракети морського базування	~2				~14
<i>Dhanush</i>	2	(2013)	350	1 × 12 Кт	2
<i>K-15 (B05)</i>	(12)	(2017)	700	1 × 12 Кт	(12)
<i>K-4</i>	0	..	-3 000	1 ×
Крилаті ракети
Усього					~106 (118)^e

“..” – дані не доступні або не придатні для використання; () – непевні дані.

^a Дальність польоту наводиться лише для ілюстрації; реальна дальність польоту залежить від профілю маршруту та бойового навантаження. Для досягнення максимальної дальності навантаження ракет може бути зменшене.

^b Потужність індійських ядерних богоголовок невідома. На ядерних випробуваннях 1998р. була продемонстрована потужність до 12 Кт. Згодом на озброєння могли надійти богоголовки більшої потужності. У відкритих джерелах не було даних про розробку Індією термоядерних богоголовок.

^c Літаки та кілька типів ракет можуть мати подвійне призначення. Пускові установки крилатих ракет мають більше однієї ракети. В цій оцінці рахується в середньому одна богоголовка на пускову установку. На пускових установках богоголовок немає; вони зберігаються в окремих сховищах.

^d Ядерну зброю потенційно можуть доставляти також винищувачі-бомбардувальники Су-30МКІ.

^e Богоголовки для БРПЧ *K-15* можуть бути вже у виробництві.

Джерела: МО Індії, річні звіти та повідомлення для преси; International Institute for Strategic Studies, *The Military Balance 2015* (Routledge: London, 2015); US Air Force, National Air and Space Intelligence Center (NASIC), *Ballistic and Cruise Missile Threat* (NASIC: Wright-Patterson Air Force Base, OH, May 2013); повідомлення індійських ЗМІ; статті в рубриці “*NRDC Nuclear Notebook*” Бюлетеня вчених-атомників; авторські оцінки.

Missile Development Programme) під керівництвом Оборонної науково-дослідної організації Індії (*Defence Research and Development Organisation, DRDO*). *Agni I* (позначення МО Індії – *AI*) з дальністю 700 км є одноступеневою твердопаливною ракетою, що перебуває на озброєнні СВ Індії. Під час навчань 27 листопада 2015р. Командування стратегічних сил, що відповідає за оперативне командування та управління ядерними силами Індії, успішно здійснило випробувальний пуск ракети *Agni I* з об'єднаного випробувального полігону на о.Вілер, неподалік від узбережжя штату Одіша¹⁵. *Agni II* є

¹⁵ PTI, ‘India successfully test-fires Agni-I missile’, *The Hindu*, 27 Nov. 2015.

двоступеневою твердопаливною балістичною ракетою на автомобільній чи залізничній платформі, здатною доставити 1 000 кг корисного вантажу на відстань понад 2 000 км. Ракета надійшла на озброєння СВ Індії¹⁶.

Agni III є двоступеневою твердопаливною мобільною ракетою з дальністю понад 3 000 км. 16 квітня 2015р. Командування стратегічних сил у рамках військових випробувань здійснило успішний випробувальний пуск *Agni III* з випробувального полігону на о.Вілер з метою підтвердження “відтворюваності” тактико-технічних характеристик ракети¹⁷. Ракета надійшла на озброєння у 2011р., але може бути не повністю боєготова.

DRDO розробляє варіант *Agni II* більшої дальності, раніше відомий як *Agni II Prime*, але перейменований на *Agni IV*. За даними представників *DRDO*, двоступенева *Agni IV* має кілька технологічних новинок, у т.ч. ракетні двигуни з композитних матеріалів, вдосконалену систему відділення ступенів і найсучаснішу систему наведення¹⁸. Ракета, яка почала надходити на озброєння, була запущена 19 листопада 2015р. в рамках військових випробувань, хоча повна боєготовність, імовірно, ще не досягнута¹⁹.

DRDO надає пріоритет розробці тріступеневої ракети великої дальності *Agni V*. Індійські аналітики підкреслювали, що майже міжконтинентальна дальність *Agni V* дозволяє їй вражати цілі на всій території Китаю, що збільшує індійські спроможності ядерного стримування²⁰. На ракеті реалізовано ряд нових технологій силової установки та системи навігації власної розробки. На відміну від інших ракет *Agni*, *Agni V* має зберігатись і запускатись із нового мобільного контейнера, що зменшує час переведення ракет у бойову готовність у кризовій ситуації²¹. Перший випробувальний пуск *Agni-V* з використанням контейнерної системи здійснений 31 січня 2015р.²² Це був третій успішний пуск *Agni-V*.

Деякі представники індійської оборонної промисловості давали зрозуміти, що Індія реалізує програму розробки технології БГРІН. Однак неясно, чи санкціонована розробка БГРІН для ракет великої дальності Урядом Індії²³.

Ракети морського базування

Індія продовжує розробку морського компонента тріади ядерних сил для забезпечення гарантованого удару у відповідь. Її перший вітчизняний атомний підводний човен (АПЧ), *INS Arihant*, після численних затримок

¹⁶ PTI, ‘Nuclear-capable Agni-II missile test fired’, *Hindustan Times*, 9 Nov. 2014; Indo-Asian News Service (IANS), ‘India test-fires nuclear capable Agni-II missile’, *Times of India*, 9 Nov. 2014.

¹⁷ Mallikarjun, Y., ‘Agni-III missile test-fired successfully by SFC’, *The Hindu*, 16 Apr. 2015.

¹⁸ Pandit, R., ‘With China in mind, India tests new-generation Agni missile with high “kill efficiency”’, *Times of India*, 16 Nov. 2011.

¹⁹ Pandit, R., ‘Ballistic missile Agni-IV test-fired as part of user trial’, *Times of India*, 9 Nov. 2015.

²⁰ PTI, ‘Agni-V, capable of reaching China, test-fired successfully’, *Times of India*, 19 Apr. 2012.

²¹ Aroor, S., ‘New chief of India’s military research complex reveals brave new mandate’, *India Today*, 13 July 2013.

²² Bedi, R., ‘India test-fires canister-launched Agni 5 missile’, *Jane’s Defence Weekly*, 1 Feb. 2015.

²³ Jha, S., ‘The Indian move towards MIRVs’, *IBN Live*, 1 Feb. 2014; ‘DRDO gears up for canister launch of Agni-V’, *Indian Express*, 1 Feb. 2016. Припускалося, що БРПЧ *K-15* може бути оснащена БГРІН, але ракета виглядає замалою, щоб нести кілька боєголовок. Див.: O’Donnell, F., ‘Managing India’s missile aspirations’, *Institute for Defence Studies and Analyses (IDSA)*, *IDSA Comment*, 10 Feb. 2013.

спустили на воду у 2009р. за програмою *Advanced Technology Vessel (ATV)*, започаткованої ще 1970-х роках. Ходові випробування 6000-тонного підводного човна почались у 2014р. після 18 місяців портових випробувань²⁴. Другий АПЧ класу *Arihant* будується, робота над третім лише починається. Індійські військові джерела у 2015р. інформували, що ВМС Індії планують ввести *Arihant* до бойового складу до початку 2016р.²⁵

DRDO випробувало компоненти системи підводного пуску ракети та розробляє двоступеневу ракету середньої дальності, яку можна буде запускати із зануреного АПЧ *Arihant*. В заявах МО Індії ракета іменується *K-15* або *B-05*²⁶. *K-15* з дальністю 700 км називають “гібридною ракетою”, що поєднує характеристики крилатих і балістичних ракет. Польотом крилатої ракети можна керувати після її пуску. АПЧ *Arihant* оснащений системою вертикального пуску з чотирма напрямними; за повідомленнями, він нестиме всього 12 ракет *K-15*²⁷. 26 листопада 2015р. Командування стратегічних сил і *DRDO* спільно здійснили перше пускове випробування з підводного човна²⁸.

DRDO розробляє двоступеневу БРПЧ *K-4* з дальністю до 3 500 км²⁹. Це дозволить ракеті, запущеній з північної частини Індійського океану, вражати цілі в Пакистані і на більшій частині території Китаю. *K-4* пізніше замінить ракету *K-15* на озброєнні АПЧ класу *Arihant*. Також повідомляється, що *DRDO* розробляє БРПЧ *K-5* з дальністю 5 000 км³⁰.

Ракета *Dhanush* з дальністю 350 км є морським варіантом *Prithvi-II*, що стартує зі стабілізаційної платформи, змонтованої на надводному кораблі. Ракета, яка вже надійшла на озброєння, дає Індії елементарні спроможності завдавати ядерного удару з моря. В рамках планових випробувань Командування стратегічних сил у 2015р. здійснило два випробувальні пуски ракет *Dhanush* – 9 квітня і 24 листопада – з бойового корабля поблизу узбережжя штату Одіша³¹.

Крилаті ракети

Індія розробляє дозвукову КРНБ *Nirbhay* дальністю 700-1000 км, яку загалом вважають носієм ядерної зброї, але свідчень, що Уряд Індії вирішив оснастити ракету ядерною боеголовкою немає. В *DRDO* стикнулися

²⁴ Bedi, R., ‘India’s first SSBN embarks on sea trials’, *Jane’s Navy International*, 15 Dec. 2014.

²⁵ Indo-Asian News Service, ‘Indian Navy keen on fielding indigenous nuclear-powered submarine at international fleet review’, *Economic Times* (Mumbai), 18 Oct. 2015.

²⁶ Unnithan, S., ‘The secret “K” missile family’, *India Today*, 20 Nov. 2010; Rai, R., ‘The inside story of SLBM K-15’, *Indian Defence Review*, 11 Feb. 2013.

²⁷ Bedi (посилання 24); United States Air Force, National Air and Space Intelligence Center (NASIC), *Ballistic and Cruise Missile Threat* (NASIC: Wright-Patterson Air Force Base, OH, May 2013), p.25.

²⁸ ‘Confirmed: First Ejection Test of K-15 (B-05) SLBM from INS Arihant SSBN’, *Indian Defence News*, 28 Nov. 2015.

²⁹ Rout, H. K., ‘Longest range ballistic missile all set for undersea launch’, *New Indian Express*, 10 Dec. 2013; Unnithan (посилання 26).

³⁰ Isby, D., ‘India’s K-4 SLBM awaits first launch’, *Jane’s Missiles & Rockets*, vol.17, no.8 (Aug. 2013).

³¹ Mallikarjun, Y., ‘Dhanush missile successfully test-fired from ship’, *The Hindu*, 9 Apr. 2015; Indo-Asian News Service, ‘India test fires n-capable Dhanush missile’, 24 Nov. 2015.

з технічними проблемами з розробкою системи наведення та керування польотом *Nirbhay*, що затримало програму випробувань та оцінки. 16 жовтня 2015р. операторам довелося припинити випробувальний політ після відмови системи наведення ракети³². Випробувальний політ *Nirbhay* у 2013р. так само був припинений, а випробування 2014р. були оголошені лише “частковим успіхом”³³.

Індія розробляє морський варіант *Nirbhay* для підводних човнів класу *Arihant*. За непідтвердженими повідомленнями, розробляється також варіант КРПБ для доставки бойовими літаками *Su-30MKI*³⁴.

³² Pandit, R., ‘Nuclear-capable Nirbhay missile bites the dust for second time’, *Times of India*, 16 Oct. 2015; Bedi, R., ‘India’s Nirbhay cruise missile fails third test flight’, *Jane’s Missiles & Rockets*, vol.19, no.10 (Oct. 2015).

³³ Pandit (посилання 32).

³⁴ TASS, ‘India begins development of the Nirbhay subsonic cruise missile for the Su-30MKI’, *Russia and India Report*, 12 Feb. 2015.

VII. Ядерні сили Пакистану

ШЕННОН Н.КАЙЛ, ХАНС М.КРІСТЕНСЕН

Вважається, що Пакистан потроху збільшує запаси ядерної зброї. За оцінками, він має 110-130 боєголовок, проти 100-120 боєголовок за оцінкою в *Щорічнику СИПРІ 2015*.

Боєголовки призначені для доставки літаками ВПС Пакистану та ракетами наземного базування СВ Пакистану (таблиця 16.8). Загалом вважається, що в мирний час Пакистан зберігає ядерні боєголовки окремо від засобів доставки¹. Однак Національне командування (*National Command Authority*), в оперативному управлінні якого перебувають ядерні сили країни, ніколи не підтверджувало цього.

Виробництво розщеплюваних матеріалів у воєнних цілях

Вважається, що в наявних пакистанських боєголовках використовується ВЗУ. Пакистан продовжує виробляти збройовий ВЗУ, запаси якого у 2014р. оцінювалися у 2,7-3,5 т (підрозділ X)². Збагачення здійснюється на уранових центрифужних установках у Кахуті та Гадвалі, провінція Пенджаб.

Пакистан розширює головний комплекс з виробництва плутонію в Хушабі, провінція Пенджаб. Наразі він складається з чотирьох ядерних важководних реакторів і заводу з виробництва важкої води³. За оцінкою, кожен з чотирьох реакторів має потужність 40-50 Мвт і може виробляти 6-12 кг плутонію на рік⁴. Цієї кількості достатньо для виготовлення 1-3 ядерних боєголовок, залежно від конструкції боєголовки та технології виготовлення.

Вважається, що Пакистан розширює можливості з переробки відпрацьованого ядерного палива, тобто з хімічного виділення плутонію з опроміненого палива реактора. У 2000р., після запуску Пакистаном першого реактора в Хушабі, що не підлягає гарантіям безпеки, в експлуатацію був введений невеликий переробний завод Нового лабораторного комплексу Пакистанського науково-технологічного інституту (*Pakistan Institute of Science and Technology, PINSTECH*) поблизу Равалпінді. Пізніше додатково побудували другий невеликий завод⁵.

Комерційні супутникові знімки показують, що Пакистан буде більший переробний завод в ядерно-енергетичному комплексі Часма, провінція Пенджаб, для виділення відносно великої кількості плутонію, що

¹ Tertrais, B., 'Pakistan's nuclear and WMD programmes: status, evolution and risks', EU Non-Proliferation Consortium, Non-Proliferation Paper no.19, July 2012, p.5.

² Подібну оцінку див.: Albright, D., *Pakistan's inventory of weapon-grade uranium and weapon-grade plutonium dedicated to nuclear weapons* (Institute for Science and International Security: Washington, DC, 19 Oct. 2015).

³ Albright, D. and Kelleher-Vergantini, S., 'Pakistan's fourth reactor at Khushab now appears operational', Institute for Science and International Security (ISIS) Imagery Brief, 16 Jan. 2015.

⁴ International Panel on Fissile Materials, 'Countries: Pakistan', 3 Feb. 2013.

⁵ Albright, D. and Kelleher-Vergantini, S., 'Pakistan's Chashma plutonium separation plant: possibly operational', ISIS Imagery Brief, 20 Feb. 2015.

виробляється в чотирьох реакторах у Хушабі. Стан готовності заводу невідомий, хоча на супутникових знімках 2015р. були ознаки того, що він може працювати⁶.

У зв'язку з розширенням ядерного комплексу в Хушабі та продовженням виробництва ВЗУ в Пакистані неурядові експерти попереджають, що розмір арсеналів ядерної зброї країни може збільшитися в кілька разів⁷. Деякі аналітики прогнозують у наступні 10 років значне збільшення запасів ядерної зброї Пакистану – до 220-250 боеголовок⁸. Однак такі прогнози ґрунтуються на припущенні, що Пакистан матиме достатні потужності для переробки відпрацьованого палива, а також запаси урану, достатні для завантаження реакторів у Хушабі – брак цих передумов може завадити збільшенню ядерного арсеналу⁹.

Авіація

Пакистан у середині 1980-х років закупив у США 40 бойових літаків *F-16A/B*. Деякі з них можуть бути носіями ядерної зброї. Приблизно 30 *F-16*, разом із ще кількома поставленими США у 2005-2008рр., активно переоснащуються в рамках проміжної модернізації (*mid-life upgrade, MLU*). США брали активну участь у *MLU* у рамках програми закордонних військових продажів (*Foreign Military Sales, FMS*) США, і у 2006р. високопоставлений представник США заявив, що “конкретно ці *F-16* були продані Пакистану не як потенційні носії ядерної зброї”¹⁰.

Імовірніше, завдання доставки ядерної зброї можуть мати бойові літаки ВПС Пакистану *Mirage V*. Факт використання *Mirage III* для експериментальних пусків КРПБ *Ra'ad* в ядерному оснащенні можна розглядати як логічне продовження ударних функцій *Mirage V* з доставки ядерних бомб. Дальність літаків *Mirage* збільшена завдяки створенню у ВПС Пакистану спроможностей з дозаправки в повітрі з використанням літаків *Ил-78*.

Пакистан купує недорогі багатоцільові легкі винищувачі спільної з Китаєм розробки *JF-17 Thunder* на заміну *Mirage*¹¹. За непідтвердженими повідомленнями, ВПС Пакистану можуть озброїти ці літаки новими крилатими ракетами *Ra'ad*. Поки що не ясно, чи означатиме це покладення на *JF-17* ядерних завдань¹².

⁶ Albright and Kelleher-Vergantini (посилання 5).

⁷ Koblenz, G. D., *Strategic Stability in the Second Nuclear Age* (Council on Foreign Relations: Washington DC, Nov. 2014); Dalton, T. and Krepon, M., *A Normal Nuclear Pakistan* (Stimson Center and Carnegie Endowment for International Peace: Washington, DC, Aug. 2015).

⁸ Kristensen, H.M. and Norris, R., ‘Pakistani nuclear forces 2015’, *Bulletin of the Atomic Scientists*, vol.71, no.6 (Nov.-Dec. 2015), pp.59-66.

⁹ Lewis, J., ‘Patton on Pakistan’s U supply’, *Arms Control Wonk*, 3 Dec. 2012.

¹⁰ Hillen, J., Assistant Secretary, US Department of State, Bureau of Political Military Affairs, Speaking at the hearing ‘Proposed sale of F-16 aircraft and weapons systems of Pakistan’ before the US House of Representatives, Committee on International Relations, 20 July 2006.

¹¹ Majumdar, D., ‘Need a cheap fighter aircraft? The JF-17 might work’, *The National Interest*, 13 Nov. 2015.

¹² Ansari, U., ‘Despite missile integration, nuke role unlikely for Pakistan’s JF-17’, *Defense News*, 7 Feb. 2013.

Таблиця 16.8. Ядерні сили Пакистану, станом на січень 2016р.

Тип/американське позначення (пакистанське позначення)	Кількість розгорнутих	Рік початку розгортання	Дальність (км) ^a	Богоголовка × потужність ^b	Кількість боеголовок ^c
Авіація ^d	~36				~36
<i>F-16A/B</i>	~24	1998	1 600	1 авіабомба	~24
<i>Mirage III/V</i>	~12	1998	2 100	1 авіабомба або КРПБ <i>Ra'ad</i>	~12
Балістичні ракети наземного базування	~86 ^d				~86
<i>Abdali (Hatf-2)</i>	кілька	(2015)	180	1 × 12 Кт	кілька
<i>Ghaznavi (Hatf-3)</i>	~16	2004	290	1 × 12 Кт	~16
<i>Shaheen I (Hatf-4)</i>	~16	2003	750	1 × 12 Кт	~16
<i>Shaheen IA (Hatf-4)^e</i>	0	(2017)	900	1 × 12 Кт	..
<i>Shaheen II (Hatf-6)</i>	~18	2014	1 500	1 × 12 Кт	~18
<i>Shaheen III^f</i>	0	(2018)	2 750	1 × 12 Кт	..
<i>Ghauri (Hatf-5)</i>	~40	2003	1 250	1 × 12 Кт	~40
<i>Nasr (Hatf-9)</i>	6	(2013)	60	1 × 12 Кт	6
Крилаті ракети	~8				~8
КРНБ <i>Rabur (Hatf-7)</i>	~8	(2014)	700 ^g	1 × 12 Кт	~8
КРПБ <i>Ra'ad (Hatf-8)</i>	0	(2017)	350	1 × 12 Кт	..
Усього					~130

“..” – дані не доступні або не придатні для використання; () – непевні дані; КРН(П)Б – крилата ракета наземного (повітряного) базування (*air-launched (ground-launched) cruise missile; AL(GL)CM*).

^a Дальність польоту наводиться лише для ілюстрації; реальна дальність польоту залежить від профілю маршруту та бойового навантаження. Для досягнення максимальної дальності навантаження ракет може бути зменшене.

^b Потужність пакистанських ядерних боеголовок невідома. На ядерних випробуваннях 1998р. була продемонстрована потужність до 12 Кт. Після того на озброєння могли бути прийняті вдосконалені боеголовки більшої потужності. У відкритих джерелах немає свідчень про розробку Пакистаном термоядерних боеголовок.

^c Літаки та кілька типів ракет мають подвійне призначення. Пускові установки крилатих ракет мають більше однієї ракети. В цій оцінці рахується в середньому одна боеголовка на пускову установку. Боеголовки не встановлені на пускових установках, а зберігаються в окремих ховищах.

^d Окремі пускові установки можуть мати в боєкомплекті кілька ракет.

^e Неясно, чи має *Shaheen-IA* таке ж призначення, що й *Shaheen-I*.

^f Неясно, чи має *Shaheen-III* таке ж призначення, що й *Shaheen-II*.

^g Національний центр аерокосмічної розвідки ВПС США оцінює дальність у 350 км.

Джерела: МО Пакистану; US Air Force, National Air and Space Intelligence Center (NASIC), *Ballistic and Cruise Missile Threat* (NASIC: Wright-Patterson Air Force Base, OH, May 2013); International Institute for Strategic Studies, *The Military Balance 2015* (Routledge: London, 2015); статті в рубриці “NRDC Nuclear Notebook” Бюлетеня вчених-атомників; авторські оцінки

Ракети наземного базування

Пакистан розширює арсенал балістичних ядерних ракет. Наразі він має на озброєнні твердопаливні мобільні балістичні ракети малої дальності (БРМД) *Ghaznavi* (або *Hatf-3*) та *Shaheen I (Hatf-4)*. Розробляється варіант *Shaheen I* збільшеної дальності – *Shaheen IA*.

Пакистан має балістичні ракети середньої дальності (БРСД) двох типів: рідкопаливну мобільну *Ghauri I (Hatf-5)* з дальністю 1 250 км та двоступеневу твердопаливну мобільну БРСД *Shaheen II (Hatf-6)* дальністю 1 500 км¹³. Стан боеготовності *Shaheen II* невідомий. У листопаді 2014р. в СВ Пакистану повідомили про успішне здійснення “тренувального пуску” ракети *Shaheen-II*, який підтвердив “відповідні конструкторські та технічні параметри системи”¹⁴. Це було перше випробування ракети з 2008р. За припущеннями деяких аналітиків, тривалий проміжок часу між випробувальними пусками може свідчити про поєднання технічних проблем і ресурсних обмежень програми розробки ракети¹⁵.

Пакистан розробляє БРСД більшої діяльності *Shaheen-III*, здатну нести як ядерну, так і звичайну боеголовку. 9 березня 2015р. було здійснено випробувальний пуск *Shaheen III* в Аравійське море. За словами директора Відділу стратегічного планування Стратегічного командування Пакистану, випробувальний пуск став технічним етапом у “перевірці різних конструкторських і технічних параметрів системи на максимальній дальності”¹⁶. Із заявленою дальністю 2 750 км *Shaheen-III* зможе вражати цілі на всій території Індії. Черговий випробувальний пуск ракети успішно здійснений 11 грудня 2015р.¹⁷

Пакистан зосередився на розробці БРМД для виконання тактичних ядерних завдань¹⁸. Розробка т.зв. тактичної ядерної зброї свідчить про прагнення забезпечити, за визначенням пакистанських посадовців, “весь спектр спроможностей стримування” для врівноваження переваги Індії у звичайних силах¹⁹. Військові планувальники надають особливу увагу розробці варіантів застосування ядерної зброї у відповідь на доктрину “холодного старту” СВ Індії, згідно з якою вона може здійснити швидкі обмежені удари по території Пакистану, використовуючи сили передового базування²⁰.

Пакистан розробляє дві ядерні БРМД. За повідомленням СВ Пакистану, мобільна ракета *Abdali (Hatf-2)* з дальністю 180 км та “маневреними спроможностями” дає національним стратегічним силам “спроможності оперативного рівня”²¹. З 2002р. було здійснено не менше шести випробувальних пусків *Abdali* (останній – в лютому 2013р.), але вона ще не надійшла на озброєння.

¹³ US Air Force, National Air and Space Intelligence Center (NASIC), *Ballistic and Cruise Missile Threat*, NASIC-1031-0985-13 (NASIC: Wright-Patterson Air Force Base, July 2013), p.17.

¹⁴ Pakistani Inter Services Public Relations, Press Release no PR248/2014-ISPR, 13 Nov. 2014.

¹⁵ Nagappa, R., et al., ‘Launch of Pakistani Shaheen-II (Hatf-VI) ballistic missile on November 13, 2014: an analysis’, International Strategic and Security Studies Programme (ISSSP), National Institute of Advanced Studies, Bangalore, India, 24 Dec. 2014.

¹⁶ Pakistani Inter Services Public Relations, ‘Shaheen 3 missile test’, Press Release no.PR248/2014-ISPR, 9 Mar. 2015.

¹⁷ Pakistani Inter Services Public Relations, Press Release no.PR378/2015-ISPR, 11 Dec. 2015.

¹⁸ Craig, T. and DeYoung, K., ‘Pakistan is eyeing sea-based and short-range nuclear weapons, analysts say’, *Washington Post*, 21 Sep. 2014.

¹⁹ Alta, B., ‘Pakistan’s full spectrum deterrence’, *Daily Times* (Pakistan), 24 Nov. 2015.

²⁰ Sankaran, J., ‘Pakistan’s battlefield nuclear policy: a risky solution to an exaggerated threat’, *International Security*, vol.39, no.3 (Winter 2014/15), pp.118-151; Sultan, A., ‘NCA’s “full spectrum” response’, *Express Tribune*, 7 Nov. 2013.

²¹ Pakistani Inter Services Public Relations, Press Release no.PR20/2013-ISPR, 15 Feb. 2013.

У СВ Пакистану мобільну ракету *Nasr (Hatf-9)* дальністю 60 км називають “системою швидкого реагування”, яка “збільшить спроможності стримування” “на малих відстанях” з метою “запобігання ескалації загроз”²². У системі *Nasr* використана мобільна ПУ з кількома трубними напрямними, здатна здійснювати залповий пуск чотирма ракетами. Така здатність була продемонстрована під час випробувального пуску послідовно чотирьох ракет у 2014р.²³ Імовірно, ракета *Nasr* несе компактну ядерну боеголовку з “належною потужністю і високою точністю”, достатніми для використання на полі бою²⁴.

Ракети морського базування

Пакистан визнав, що прагне зрівнятися з ядерною тріадою Індії завдяки створенню ядерних сил морського базування²⁵. У 2012р. ВМС Пакистану оголосили про створення Штабу Командування морських стратегічних сил (*Headquarters Naval Strategic Forces Command, NSFC*), який названо “відповідальним за сили другого удару”²⁶. Припускалося, що сили морського базування спочатку складатимуться з ядерних КРМБ, встановлених на підводних човнах класу *Agosta* чи надводних кораблях²⁷. Однак західні експерти не впевнені, що Пакистан може виробляти достатньо компактні боеголовки для установки на тактичних чи морських носіях²⁸.

Крилаті ракети

Пакистан продовжує розробку крилатих ракет як частини “всього спектру спроможностей стримування”. Національний розробник ракет, Національна інженерно-наукова комісія (*National Engineering and Scientific Commission, NESCOM*), розробляє два типи крилатих ракет, здатних нести ядерний боезаряд: *Babur (Hatf-7)* наземного базування та *Ra'ad (Hatf-8)* повітряного базування. Може розроблятися також варіант ракети *Babur* для підводних човнів.

2 лютого 2015р. Пакистан оголосив про випробувальний пуск КРПБ *Ra'ad* з удосконаленою системою керування та навігації²⁹. Це був перший випробувальний пуск системи з 2012р. і п'яте підтвержене випробування з 2007р. Шостий випробувальний пуск *Ra'ad* Пакистан здійснив 19 січня 2016р.³⁰ Досі *Ra'ad* випробовували винятково з бойових літаків *Mirage III*.

²² Pakistani Inter Services Public Relations, Press Release no.PR94/2011-ISPR, 19 Apr. 2011.

²³ ‘Pakistan successfully test-fires Hatf-IX’, *Dawn*, 26 Sep. 2014.

²⁴ Pakistani Inter Services Public Relations, Press Release no.PR94/2011-ISPR (посилання 22).

²⁵ Khan, B., ‘Is it нарешті the Pakistan Navy’s turn?’, Quwa Defence News Group, 3 Oct. 2015.

²⁶ Pakistani Inter Services Public Relations, Press Release no.PR122/2012-ISPR, 19 May 2012.

²⁷ Див., наприклад, Khan, F. H., ‘Going tactical: Pakistan’s nuclear posture and implications for stability’, *Proliferation Papers no.53*, Institute Français des Relations Internationales (IFRI), Sep. 2015, p.41.

²⁸ Craig, T., and DeYoung, K., ‘Pakistan is eyeing sea-based and short-range nuclear weapons, analysts say’, *Washington Post*, 21 Sep. 2014.

²⁹ ‘Pakistan conducts flight test of Ra’ad’, *Dawn*, 2 Feb. 2015.

³⁰ Pakistani Inter Services Public Relations, Press Release no.PR16/2016-ISPR, 19 Jan. 2016.

VIII. Ядерні сили Ізраїлю

ШЕННОН Н.КАЙЛ, ХАНС М.КРИСТЕНСЕН

Ізраїль продовжує дотримуватися політики ядерної невизначеності, офіційно не підтверджуючи, але й не спростовуючи наявність ядерної зброї¹. Як і Індія з Пакистаном, Ізраїль ніколи не був учасником Договору 1968р. про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ, *Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons, Non-Proliferation Treaty, NPT*)². Останніми роками Ізраїль зазнає дедалі більшого міжнародного тиску з метою змусити його відмовитися від арсеналу ядерної зброї, приєднатися до ДНЯЗ як без'ядерна держава та дозволити повний контроль МАГАТЕ над своїми ядерними об'єктами³.

За оцінками, Ізраїль має близько 80 ядерних боєприпасів. Близько 30 з них – це авіабомби, призначені для доставки літаками (таблиця 16.9). Решта 50 боєприпасів призначені для доставки балістичними ракетами середньої дальності *Jericho II*, які, як вважають, разом з мобільними ПУ розташовані в печерах на військовій базі на схід від Єрусалиму. Стан готовності нової балістичної ракети проміжної дальності *Jericho III*, яка наразі розробляється, є невідомим.

Вважається, що Ізраїль почав створювати запаси ядерної зброї у 1960-х роках, використовуючи плутоній, вироблений в Негевському Центрі ядерних досліджень (*Negev Nuclear Research Centre, NNRC*) поблизу м.Дімона⁴. Доступної інформації про діяльність і потужність невідконтрольного МАГАТЕ важководного реактора *IRR-2* в Дімоні бракує. Наразі цей 50-річний реактор можуть використовувати переважно для виробництва тритію. За повідомленнями, Ізраїль переробляв відпрацьоване ядерне паливо на підземній установці в *NNRC*⁵. За оцінкою, станом на кінець 2014р., запаси збройового плутонію Ізраїлю становили близько 860 кг⁶.

За невідтвердженими повідомленнями, Ізраїль може озброювати свої дизель-електричні підводні човни класу *Dolphin* німецького виробництва ядерними КРМБ. Ізраїль завжди спростовував ці повідомлення, і достовірність багатьох із них є сумнівною. Всього планується мати шість підводних човнів класу *Dolphin*. Станом на кінець 2015р., Ізраїлю було поставлено п'ять човнів.

¹ Про роль цієї політики для прийняття рішень у сфері національної безпеки Ізраїлю див.: Cohen, A., 'Israel', eds H.Born, B.Gill and H.Hanggi, SIPRI, *Governing the Bomb: Civilian Control and Democratic Accountability of Nuclear Weapons* (Oxford University Press: Oxford, 2010).

² Договір 1968р. про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ, *Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons, Non-Proliferation Treaty, NPT*), відкритий до підписання 1 липня 1968р., набув чинності 5 березня 1970р.; INFCIRC/140, 22 Apr. 1970.

³ UN General Assembly, Resolution A/RES/69/78, 2 Dec. 2014. Див. також підрозділ II розділу 17 цього видання.

⁴ Cohen, A., *The Worst-kept Secret: Israel's Bargain with the Bomb* (Columbia University Press: New York, 2010); Berger, J., 'The truth about Israel's secret nuclear arsenal', *The Guardian*, 15 Jan. 2014.

⁵ Albright, D., Berkhout, F. and Walker, W., SIPRI, *Plutonium and Highly Enriched Uranium 1996: World Inventories, Capabilities and Policies* (Oxford University Press: Oxford, 1997).

⁶ International Panel on Fissile Materials (IPFM), 'Countries: Israel', updated 15 Jan. 2016.

Таблиця 16.9. Ядерні сили Ізраїлю, станом на січень 2016р.

Тип	Дальність (км) ^a	Навантаження (кг)	Статус
Авіація^b			
<i>F-16A/B/C/D/ I Falcon</i>	1 600	5 400	У штаті – 205 літаків; деякі вважаються здатними нести ядерну зброю
Балістичні ракети^c			
<i>Jericho II</i>	1 500- 1 800	750- 1 000	Близько 50 ракет; початок розгортання – 1990р.; випробувальний пуск – 27 червня 2001р.
<i>Jericho III</i>	>4 000	1 000- 1 300	Вірогідно, у стані розробки; на базі космічної ракети <i>Shavit</i> ; випробувальний пуск – 12 липня 2013р.; стан невідомий
Крилаті ракети			
<i>(Popeye Turbo/ Harpoon)</i> (110)		..	За повідомленнями – ядерний варіант для дизель-електричного ПЧ класу <i>Dolphin</i> ; заперечується ізраїльськими офіційними особами

“..” – не доступні або не придатні для використання; КРМБ – крилата ракета морського базування (*sea-launched cruise missile; SLCM*).

^a Дальність польоту наводиться лише для ілюстрації; реальна дальність залежить від профілю маршруту та бойового навантаження. Для досягнення максимальної дальності навантаження ракет може бути зменшене.

^b Окремі з 25 ізраїльських літаків *F-15 I* також можуть доставляти ядерну зброю на велику відстань.

^c Космічна ракета *Shavit* у разі конверсії в балістичну ракету може доставляти 775 кг корисного вантажу на відстань 4000 км.

Джерела: Джерела: Cohen, A., *The Worst-Kept Secret: Israel's Bargain with the Bomb* (Columbia University Press: New York, 2010); Cohen, A. and Burr, W., 'Israel crosses the threshold', *Bulletin of the Atomic Scientists*, vol. 62, no. 3 (May/June 2006); Cohen, A., *Israel and the Bomb* (Columbia University Press: New York, 1998); Albright, D., Berkhout, F. and Walker, W., SIPRI, *Plutonium and Highly Enriched Uranium 1996: World Inventories, Capabilities and Policies* (Oxford University Press: Oxford, 1997); *Jane's Strategic Weapon Systems*, різні випуски; Fetter, S., 'Israeli ballistic missile capabilities', *Physics and Society*, vol. 19, no. 3 (July 1990) – оновлений аналіз див. у неопублікованому виданні: 'A ballistic missile primer', <<http://faculty.publicpolicy.umd.edu/fetter/pages/publications>>; статті в рубриці "NRDC Nuclear Notebook" Бюлетеня вчених-атомників; авторські оцінки.

ІХ. Ядерні військові спроможності Північної Кореї

ШЕННОН Н.КАЙЛ, ХАНС М.КРІСТЕНСЕН

Корейська Народно-Демократична Республіка (КНДР, або Північна Корея) реалізує активну і вкрай непрозору військову ядерну програму. Оцінки можливого ядерного арсеналу Північної Кореї дуже різняться. За нашою оцінкою, Північна Корея могла зібрати до 10 примітивних ядерних боеголовок, хоч у відкритих джерелах немає підтверджень передачі боеголовки у війська. Така оцінка ґрунтується переважно на розрахунках кількості плутонію, який Північна Корея могла виділити з відпрацьованого палива її 5-Мвт графітового дослідницького реактора в Центрі ядерних досліджень (*Nuclear Scientific Research Centre*) в Йонгбені до його зупинки у 2007р. в рамках Шестисторонніх переговорів, а також на припущеннях стосовно конструкції і технології виготовлення північнокорейської зброї¹, з розрахунку 5 кг плутонію на кожен боеприпас.

Виробництво розщеплюваних матеріалів у військових цілях

Вважається, що Північна Корея має обмежені можливості з виробництва плутонію. За умов роботи на повну потужність 5-Мвт графітовий реактор, за оцінками, може виробляти близько 6 кг плутонію на рік, що достатньо для одного ядерного боеприпасу².

З'явилися суперечливі повідомлення про робочий стан реактора. У 2013р. Головне управління ядерної енергетики (*General Department of Atomic Energy*) заявило про започаткування відновлювальних і будівельних робіт з метою “переобладнання та перезапуску” об’єктів на головному ядерному комплексі в Йонгбені³. За повідомленнями, виведений з експлуатації реактор упродовж року поновив роботу⁴. Водночас Північна Корея, схоже, відновила виробництво паливних елементів для реактора⁵. У вересні 2015р. Північна Корея заявила, що всі ядерні об’єкти у Йонгбені, в т.ч. реактор, “почали роботу в нормальному режимі”⁶. Однак знімки з комерційних супутників у 2015р. показали, що реактор може працювати на малій потужності або частково⁷.

¹ Albright, D. and Waldron, C., *North Korea's Estimated Stocks of Plutonium and Weapon Grade Uranium* (Institute for Science and International Security: Washington, DC, 16 Aug. 2012).

² Hansen, N. and Lewis, J., ‘North Korea restarting its 5 MW reactor’, 38 North, US-Korea Institute, Johns Hopkins University, 11 Sep. 2013, <<http://38north.org/2013/09/yongbyon091113/>>. Потрібно 2-3 роки, поки опромінене паливо можна вивантажувати з реактора і ще 6-12 місяців, поки з відпрацьованого палива можна виділити плутоній.

³ Korean Central News Agency (KCNA), ‘DPRK to adjust uses of existing nuclear facilities’, 2 Apr. 2013.

⁴ International Atomic Energy Agency, Board of Governors and General Conference, ‘Application of Safeguards in the Democratic People’s Republic of Korea’, Report by the Director General, GOV/2014/42-GC(58)/21, 3 Sep. 2014, p.3.

⁵ Hansen, N., ‘Major development: reactor fuel fabrication facilities identified at Yongbyon nuclear complex’, 38 North, US-Korea Institute, Johns Hopkins University 23 Dec. 2013.

⁶ KCNA, ‘Director of Atomic Energy Institute of the DPRK on its nuclear activities’, 15 Sep. 2015.

⁷ Albright, D. and Kelleher-Vergantini, S., ‘Updates on North Korea’s Yongbyon nuclear site’, Institute for Science and International Security (ISIS), Imagery Brief, 15 Sep. 2015.

Таблиця 16.10. Потенційні засоби доставки ядерної зброї Північної Кореї, станом на січень 2016р.

Тип	Дальність (км)	Навантаження (кг)	Статус
Балістичні ракети			
<i>Nodong^a</i>	1 250	1 000- 1 250	Менше 50 ПУ; перша розгорнута в 1990р.; останній випробувальний пуск – 26 березня 2014р.
<i>Hwasong-10 (BM-25, Musudan)</i>	>3 000	~1 000	Розробляється; випробувальних пусків ще не було
<i>Hwasong-13 (KN-08)</i>	>5 500	..	Розробляється; випробувальних пусків ще не було
<i>Taepodong-2</i>	>5 500	..	Розробляється; невдалий випробувальний пуск у 2006р.; у грудні 2012р. триступеневий варіант – космічної ракети вивів на орбіту супутник
<i>Bukkeokseong-1 (KN-11)</i>	>5 500	..	У 2015р. здійснені три пускові випробування з підводного положення з неоднозначними результатами; <i>KN-11</i> може бути варіантом <i>Musudan</i> для підводних човнів

“..” – не доступні або не придатні дані.

^a Загальна кількість ракет може бути більшою за кількість ПУ, які можна перезаряджати.

^b Невдалий випробувальний пуск двоступеневої ракети *Taepodong-1* відбувся в 1998р.

Джерела: US Air Force, National Air and Space Intelligence Center (NASIC), *Ballistic and Cruise Missile Threat* (NASIC: Wright-Patterson Air Force Base, OH, May 2013); *Jane's Strategic Weapon Systems*, різні випуски; статті в рубриці “*NRDC Nuclear Notebook*” Бюлетеня вчених-атомників; авторські оцінки.

Було багато припущень з приводу намагань Північної Кореї створити ядерні боєприпаси на ВЗУ з метою подолання браку запасів збройового плутонію. Були також спори навколо спроб Північної Кореї створити пристрій ініціювання термоядерного синтезу (*fusion-boosted fission device*) та навіть термоядерний боєприпас⁸. Однак залишається неясним, чи виробила Північна Корея ВЗУ для використання в ядерній зброї, і якщо так, то в якій кількості.

Відомо, що Північна Корея має принаймні один центрифуговий урано-збагачувальний завод, розташований в колишньому корпусі виробництва металевих паливних елементів в Йонгбені. У 2010р. завод відвідала група американських науковців, яким повідомили, що там буде встановлено 2 000 центрифуг⁹. Пізніше супутникові знімки підтвердили роботи на об'єкті з будови центрифугової установки – новий дах покриває удвічі більшу площу, ніж попередній, гіпотетично дозволяючи встановити значну кількість нових центрифуг¹⁰. Згідно з повідомленнями від 2015р., ці роботи здійснювалися швидко, але внутрішнє планування та робочий стан об'єкта

⁸ Lewis, J, ‘Setting expectations for a DPRK test’, Arms Control Wonk, 29 Jan. 2013; Maki-no, Y., ‘N.Korea likely to test fusion-boosted fission bomb able to reach US’, Asia and Japan Watch, *Asahi Shimbun*, 25 Jan. 2013.

⁹ Hecker, S., ‘A return trip to North Korea’s Yongbyon nuclear complex’, Center for International Security and Cooperation, Stanford University, 20 Nov. 2010.

¹⁰ International Atomic Energy Agency, Application of Safeguards in the Democratic People’s Republic of Korea, Report by the Director General, GOV/2015/49-GC(59)/22, 26 Aug. 2015, p.4.

неможливо визначити без доступу на нього¹¹. І США, і Південна Корея заявляли, що, на їх думку, Північна Корея має принаймні ще один об'єкт, пов'язаний з програмою збагачення урану¹².

Балістичні ракети

Дедалі більше неурядових аналітиків вважають, що Північна Корея, імовірно, здатна виготовити ядерну боеголовку, достатньо компактну та надійну для доставки балістичною ракетою¹³. Згідно з оцінками урядів США і Південної Кореї, Північна Корея досягла значного технічного прогресу в будівництві достатньо компактною ядерної боеголовки для цієї мети¹⁴. Однак представник МО Південної Кореї в лютому 2015р. зауважив, що “попри значний технологічний рівень, ми не вважаємо, що Північ здатна виробляти таку ядерну зброю”¹⁵. У травні 2015р. аналогічну заяву зробив представник Ради національної безпеки США (*US National Security Council*)¹⁶.

Відомо, що арсенал балістичних ракет Північної Кореї складається з дев'яти типів керованих балістичних ракет власного виробництва, створених, імовірно, на базі ракет старих радянських конструкцій і технологій, відтворених у Північній Кореї¹⁷. Серед них – чотири ракети підвищеної дальності: *Nodong*; *Hwasong-10* (або *BM-25 Musudan*); *Hwasong-13* (або *KN-08*) і *Taepodong-2* (таблиця 16.10). У відкритих джерелах часто пишуть, що Північна Корея має загалом 800-1 000 балістичних ракет усіх типів, але ці оцінки є дуже приблизними¹⁸. Бракує точних даних про надійність та боеготовність балістичних ракет Північної Кореї. Порівняно з ракетними програмами інших країн, Північна Корея здійснила лише кілька випробувальних і тренувальних пусків вітчизняних ракет перед тим, як оголосити, що вони надійшли на озброєння¹⁹.

Припускаючи, що Північна Корея здатна виготовити компактну ядерну боеголовку, деякі оглядачі вважають, що розмір запасів, дальність і стан

¹¹ Albright and Kelleher-Vergantini (посилання 7); International Atomic Energy Agency (посилання 10).

¹² Jeong, Y. and Ser, M., ‘North operates new uranium plant’, *JoongAngDaily*, 5 Nov. 2014; Clapper, J. R., US Director of National Intelligence, ‘Worldwide threat assessment of the US Intelligence Community for the House Permanent Select Committee on Intelligence’, Statement for the record, 10 Feb. 2011, p.6.

¹³ Див., наприклад: Lewis, J., ‘North Korea’s nuclear weapons: the great miniaturization debate’, 38 North, US-Korea Institute, Johns Hopkins University, 5 Feb. 2015.

¹⁴ Sanger, D., ‘US commander sees key nuclear step by North Korea’, *New York Times*, 24 Oct. 2014; Oh, S., ‘N.Korea has “significant” technology for miniaturized nukes: Seoul’, Yonhap News Agency, 6 Jan. 2015; Capaccio, T., ‘North Korea can miniaturize a nuclear weapon, US says’, Bloomberg News, 7 Apr. 2015.

¹⁵ Yonhap News Agency, ‘N.Korea yet to miniaturize nukes: Seoul’, *Korea Herald*, 26 Feb. 2015.

¹⁶ ‘US rejects N.Korea claim to have miniaturized warheads’, Agence France-Presse, 20 May 2015.

¹⁷ Докладно про історію ракетної програми Північної Кореї див.: Pollack, J.D., *No Exit: North Korea, Nuclear Weapons and International Security* (Routledge: Abingdon, 2011); Bermudez, J.S., *A History of Ballistic Missile Development in the DPRK*, Occasional Paper no.2 (Monterey Institute of International Studies, Center for Nonproliferation Studies: Monterey, CA, 1999).

¹⁸ Schiller, M., *Characterizing the North Korean Nuclear Missile Threat* (Rand Corporation: Santa Monica, CA, 2012), p.xv.

¹⁹ Schiller (посилання 18), pp.11-13, 34-36.

готовності ракетної системи *Nodong* роблять її найбільш імовірним засобом доставки ядерної зброї²⁰. *Nodong* є мобільною одноступеневою балістичною ракетою середньої дальності (БРСД) з максимальною дальністю близько 1 000-1 250 км²¹. Перший випробувальний пуск ракети Північна Корея здійснила в 1993р. У березні 2014р. Командування стратегічних ракетних сил Корейської народної армії (*North Korean Army's Strategic Rocket Force Command*) запустило дві ракети *Nodong* з мобільних пускових установок. Вони пролетіли 650 км і впали в Японське море²².

Hwasong-10 (*Musudan* або *BM-25*), за повідомленнями, є мобільною одноступеневою балістичною ракетою проміжної дальності (БРПД). За оцінками в багатьох відкритих джерелах, її конструкція базується на російській БРПЧ *P-27* (*SS-N-6*). *Musudan* вперше продемонстрували на військовому параді у 2010р.²³ Станом на кінець 2015р., ракету не випробовували, і вважається, що вона не надходила на озброєння.

Мобільну МБР *Hwasong-13* (*KN-08*) Північна Корея вперше продемонструвала на військовому параді у квітні 2012р. Повідомлення про надходження на озброєння ракети, яка ще не піддавалася польотним випробуванням, є суперечливими. Деякі неурядові аналітики стверджували, що ракети, продемонстровані на військових парадах у 2012р. і 2013рр., були лише макетами, оскільки вони мали ряд аномалій в конструкції, що викликало сумніви в їх існуванні²⁴. У жовтні 2015р. північнокорейські військові продемонстрували новий варіант *KN-08*, що суттєво відрізнявся від попередніх зразків, – має два ступені замість трьох. Загальні розміри ракети були дещо зменшеними, і на вигляд вона мала сучаснішу конструкцію²⁵. За оцінкою кількох провідних неурядових експертів, нова конструкція свідчить про поступовий рух Північної Кореї в напрямі появи на озброєнні мобільної МБР, але нова система навряд чи може бути боєготовою до 2020р.²⁶

Taepodong-2 є, імовірно, дво- або триступеневою МБР, хоча оцінки її дальності суттєво різняться. Перший випробувальний пуск у 2006р. був невдалим, як і дві наступні спроби випробувань варіанта космічної ракети: у 2009р. (*Unha-2*) та у квітні 2012р. (*Unha-3*)²⁷. У грудні 2012р. Північна Корея ракетою *Unha-3* успішно вивела на орбіту супутник²⁸. Попри успішне

²⁰ Див., наприклад: Fitzpatrick, M., 'North Korea nuclear test on hold?', Shangri-La Voices, International Institute for Strategic Studies, 27 May 2014.

²¹ Fitzpatrick, M. (ed.), *North Korean Security Challenges: A Net Assessment* (International Institute for Strategic Studies: London, July 2011), pp.134-135.

²² Yonhap News Agency, 'N. Korea fires two ballistic missiles', 26 Mar. 2014.

²³ Lewis, J., 'Origins of the Musudan IRBM', Arms Control Wonk, 11 June 2012.

²⁴ Richardson, D., 'North Korea developing mobile missile: US intelligence', *Jane's Missiles & Rockets*, vol.18, no.2 (Feb. 2014); Schiller, M. and Schmucker, R., 'The assumed KN-08 technology', Arms Control Wonk, 31 May 2012.

²⁵ Fisher, R., 'North Korea unveils new version of KN-08 ICBM', *Jane's Defence Weekly*, 12 Oct. 2015.

²⁶ Schilling, J., Lewis, J. and Schmerler, D., 'A new ICBM for North Korea?', 38 North, US-Korea Institute, Johns Hopkins University, 22 Dec. 2015.

²⁷ Wright, D. and Postol, T., 'A post-launch examination of the Unha-2', *Bulletin of the Atomic Scientists*, Opinion, 29 June 2009.

²⁸ Richardson, D., 'Unha-3 was largely of North Korean manufacture', *Jane's Missiles & Rockets*, vol.17, no.3 (Mar. 2013), pp.4-6.

застосування під час запуску супутника технології відокремлення трьох ступенів, аналітики відзначали, що Північна Корея ще не продемонструвала потрібних для МБР технологій керування ракетою та її повернення в атмосферу²⁹.

Балістичні ракети морського базування

У 2014р. представники МО США і Південної Кореї повідомили, що Північна Корея намагається створити спроможності із запуску балістичних ракет з підводних човнів³⁰. Такі спроможності підтвердили б припущення деяких західних аналітиків, що Північна Корея рухається до стратегії гарантованої відповіді завдяки наявності більш живучих ядерних сил³¹. Згідно із заявами представників МО США, 23 січня 2015р. Північна Корея здійснила перший пуск ракети *KN-11* з морської платформи³² *KN-11* може бути морським варіантом БРПД *Musudan*³³. 9 травня 2015р. державні ЗМІ Північної Кореї повідомили, що балістична ракета, пізніше визначена як *Bukkeukseong-1* ('*Polaris-1*'), була успішно запущена з метою випробувань із зануреного підводного човна з неназваної точки прибережних вод³⁴. Однак незалежні експерти назвали супровідні фотографії, на яких показано нібито підводний пуск ракети, підробкою³⁵. Деякі аналітики припускали, що Північна Корея могла здійснити пускове випробування БРПЧ *KN-11* – призначене для перевірки систем стабілізації і виштовхування ракети з трубною пусковою установкою із зануреної платформи³⁶.

Два наступні пускові випробування ракет морського базування у 2015р., очевидно, також були невдалими. 28 листопада військові джерела Південної Кореї повідомили, що Північна Корея здійснила підводне пускове випробування ракети *KN-11* – цього разу з єдиного експериментального підводного човна класу *Sinpo*. За повідомленнями, ракета не вийшла з пускової установки, а підводний човен міг зазнати пошкоджень³⁷. 21 грудня

²⁹ Elleman, M., 'Prelude to an ICBM? Putting North Korea's Unha-3 launch into context', *Arms Control Today*, vol.43, no.2 (Mar. 2013).

³⁰ Fisher, R., 'US, S Korean sources suggest North has SLBM ambitions', *Jane's Defence Weekly*, 22 Sep. 2014.

³¹ Див., наприклад: Jackson, V., 'Why North Korea wants Mutually Assured Destruction', *The Diplomat*, 4 June 2015.

³² Gertz, B., 'North Korea flight tests new submarine-launched ballistic missile', *Washington Free Beacon*, 18 Feb. 2015.

³³ Oliemans, J. and Mitzerv, S., 'First North Korean SLBM presents wholly novel threat', *NK News.org*, 11 May 2015.

³⁴ KCNA, 'Kim Jong Un watches strategic submarine underwater ballistic missile test-fire', 9 May 2015; 'North test-fires its first missile from a submarine', *JoongAng Daily*, 11 May 2015.

³⁵ Pearson, J., 'North Korea modified submarine missile launch photos, says US official', *Reuters*, 20 May 2015.

³⁶ Elleman, M., 'From under the sea: North Korea's latest missile test', 38 North, US-Korea Institute, Johns Hopkins University, 3 June 2015; Bermudez, J. S., 'Underwater test-fire of Korean-style powerful strategic submarine ballistic missile', 38 North, US-Korea Institute, Johns Hopkins University, 13 May 2015; Capaccio, T. and Kim, S., 'North Korea didn't launch submarine missile, US officials say' *Bloomberg News*, 12 May 2015.

³⁷ Choe, S.-H., 'North Korean missile test was unsuccessful, South says', *New York Times*, 30 Nov. 2015; 'North Korea tested submarine-launched missile, but launch failed: report', *Reuters*, 28 Nov. 2015.

Північна Корея здійснила третє пускове випробування БРПЧ, імовірно, з зануреної платформи, яке пізніше неурядові аналітики назвали невдалим³⁸.

Незалежні експерти загалом погоджуються, що попри витрачання Північною Кореєю значних ресурсів та її просування до технічних спроможностей з підводного пуску ракет, розробка, будівництво та розгортання боездатних сил БРПЧ потребуватиме багато років. Деякі експерти, однак, зазначають, що Північна Корея продемонструвала бажання розгорнути стратегічні системи, в т.ч. балістичні ракети, з метою перевірки їх спроможностей ще до завершення програми польотних випробувань³⁹.

³⁸ Dill, C., 'Video analysis of DPRK SLBM footage', Arms Control Wonk, 12 Jan. 2016.

³⁹ Elleman (посилання 36).

Х. Світові запаси та виробництво розщеплюваних матеріалів у 2015р.

АЛЕКСАНДР ГЛАСЕР, ЗІ МІН

МІЖНАРОДНА ГРУПА З РОЗЩЕПЛЮВАНИХ МАТЕРІАЛІВ

Для всіх типів ядерних зарядів, від першого покоління атомних бомб до складних термоядерних боєприпасів, потрібні матеріали, здатні підтримувати вибухову ланцюгову реакцію розщеплення. Найпоширенішими з цих розщеплюваних матеріалів є ВЗУ і плутоній. У цьому підрозділі наведені дані наявних запасів ВЗУ (таблиця 16.11) і виділеного плутонію (таблиця 16.12), у т.ч. в боєприпасах, а також дані про наявні потужності з виробництва цих матеріалів (таблиці 16.13 та 16.14, відповідно). Дані таблиць ґрунтуються на нових оцінках Доповіді про світові запаси розщеплюваних матеріалів (*Global Fissile Material Report*), підготовленої для Міжнародної групи з питань розщеплюваних матеріалів (*International Panel on Fissile Materials, IPFM*). Останні річні звіти про мирні запаси плутонію і ВЗУ для МАГАТЕ були надані наприкінці 2015р. і містять дані станом на кінець 2014р.

Сировиною для виробництва як ВЗУ, так і плутонію є природний уран. Природний уран майже повністю складається з ізотопу $U-238$, що не піддається ланцюговій реакції, і приблизно 0,7% $U-235$. Концентрацію ізотопів $U-235$ можна збільшити шляхом збагачення – зокрема, за допомогою газових центрифуг. Уран, збагачений до менш ніж 20% $U-235$ (як правило, до 3-5%) – т.зв. низько збагачений уран (НЗУ) – придатний для використання в енергетичних реакторах. Уран, збагачений до не менш ніж 20% $U-235$, – т.зв. ВЗУ – вважається мінімально придатним за концентрацією збройовим матеріалом. Але для зменшення маси ядерного заряду, збройовий уран зазвичай збагачують до понад 90% $U-235$. Плутоній виробляють в ядерних реакторах, піддаючи $U-238$ впливу нейтронів, а потім хімічній обробці для виділення з використаного палива. Плутоній отримують у різних ізотопних сумішах, більшість з яких мають збройову якість. Розробники зброї надають перевагу суміші із вмістом $Pu-239$ – через її відносно низький рівень спонтанної емісії нейтронів і гамма-випромінювання, а також низьке виділення тепла під час радіоактивного розпаду. Збройовий плутоній зазвичай містить понад 90% ізотопу $Pu-239$. Плутоній у звичайному відпрацьованому паливі ядерних реакторів (реакторний плутоній) містить 50-60% $Pu-239$, але є придатним для зброї навіть першого покоління.

П'ять ядерних держав-учасниць ДНЯЗ 1968р. – Велика Британія, Китай, Росія, США і Франція – виготовляли ядерну зброю на основі як ВЗУ, так і плутонію; Ізраїль, Індія і Північна Корея – переважно плутонію, а Пакистан – переважно ВЗУ. Певні можливості з виробництва розщеплюваних матеріалів мають усі країни з цивільною ядерною промисловістю.

Таблиця 16.11. Світові запаси високозбагаченого урану, 2015р.

Країна	Національні запаси (т) ^a	Стан виробництва	Коментарі
Китай ^b	18 ± 4	Припинено в 1987-1989рр.	
Франція ^c	30 ± 6	Припинено в 1996р.	У т.ч. задекларовано 4,7 т для цивільного призначення
Індія ^d	3,2 ± 1,1	Триває	
Ізраїль ^e	0,3	–	
Пакистан	3,1 ± 0,4	Триває	
Росія ^f	679 ± 120	Припинено в 1987-1988рр.	Не задекларувала резерв ВЗУ як паливо для корабельних реакторів і невійськові матеріали
Велика Британія ^g	21,2	Припинено в 1962р.	У т.ч. задекларовано 1,4 т для цивільного призначення
США ^h	584	Припинено в 1992р.	У т.ч. 122 т в резерві як паливо для корабельних реакторів, 20 т – для дослідницьких реакторів, 85 т як надлишок і для захоронення
Інші країни ⁱ	~15		
Загалом	~1 355 (у т.ч. 85 т, задекларовано як надлишок)		Округлено до найближчих 5 т

^a Більшість з цих матеріалів – збагачений до 90-93% *U-235*, який зазвичай вважається збройовим. Важливі винятки пояснені. Враховано декларації про розбавлення (тобто зниження концентрації *U-235*) надлишків російського та американського ВЗУ військового та цивільного призначення до кінця 2014р.

^b Ця переглянута оцінка ґрунтується на новій інформації, згідно з якою газодифузійна установка в китайському м.Хепін виробляла ВЗУ впродовж 1970-1985рр., а не 1975-1980рр., як вважалося раніше.

^c Станом на кінець 2014р., Франція задекларувала в МАГАТЕ 4,6 т цивільного ВЗУ; тут його зараховано як збройовий ВЗУ, збагачений до 93%, хоча частина матеріалу перебуває в опроміненій формі. Оцінки непевні лише для військових запасів у 26 т, але не для задекларованого запасу у 4,6 т. Утім останній аналіз дає підстави для значно нижчої оцінки запасів збройового ВЗУ (максимум 10±2 т, мінімум 6±2 т), виходячи зі свідчень про те, що фактичний період експлуатації збагачувального заводу у м.П'єрлате міг бути набагато коротшим, і завод працював з меншою потужністю з виробництва збройового ВЗУ, ніж вважалося раніше.

^d Вважається, що Індія виробляє ВЗУ (збагаченого до 30-45%) для використання як палива корабельних реакторів. Оцінка наведена для ВЗУ, збагаченого до 30%.

^e Ізраїль міг придбати близько 300 кг збройового ВЗУ у США не пізніше 1965р.

^f Оцінка російського резерву для корабельних реакторів є оцінкою авторів, що ґрунтується на розмірах російського флоту.

^g Станом на 31 березня 2002р., Велика Британія задекларувала 21,9 т ВЗУ; середній рівень його збагачення не наводився. Станом на кінець 2014р., Велика Британія задекларувала в МАГАТЕ запаси обсягом 1,4 т ВЗУ цивільного призначення.

^h Дані про американський ВЗУ наведені станом на кінець 2014р. у фактичній вазі (т), а не в еквіваленті 93% збагачення. У 2016р. США заявили, що станом на 30 вересня 2013р., їх запаси ВЗУ склали 585,6 т, у т.ч. 499,4 т – “для програм національної безпеки та інших програм, що стосуються в т.ч. ядерної зброї, корабельних силових установок, атомної енергетики та науки”. Решта 86,2 т складалася з 41,6 т “для можливого розбавлення до НЗУ або, якщо це неможливо, утилізації як відходів з низькою радіоактивністю” та 44,6 т відпрацьованого ядерного палива. З цих 41,6 т, станом на кінець грудня 2014р., 1,6 т було розбавлено або вивезено.

ⁱ У Щорічній доповіді МАГАТЕ за 2014р. зазначалося, що станом на кінець 2014р., в державах, які не володіють ядерною зброєю, під гарантіями безпеки перебувала значна кількість ВЗУ (192,7 т). З урахуванням похибки в оцінках рівнів збагачення, що стосується переважно дослідницьких реакторів, зараховано 15 т ВЗУ. З них близько 10 т належать Казахстану; початковий рівень опромінення матеріалу становив дещо більше, ніж збагачене до 20% паливо, і він вже не може вважатися ВЗУ.

Джерела: Global Fissile Material Report 2015: Nuclear Weapon and Fissile Material Stockpiles and Production (IPFM: Princeton, NJ, Dec. 2015). **Франція:** Communication received from France concerning its policies regarding the management of plutonium, INFCIRC/549/Add.5/19, 28 Aug. 2015; Philippe, S. and Glaser, A., 'Nuclear archaeology for gaseous diffusion enrichment plants', *Science & Global Security*, vol.22, no.1 (2014), pp. 7-49. **Ізраїль:** Myers, H., 'The real source of Israel's first fissile material', *Arms Control Today*, vol.37, no.8 (Oct. 2007), p.56; Gilinsky, V. and Mattson, R.J., 'Revisiting the NUMEC affair', *Bulletin of the Atomic Scientists*, vol.66, no.2 (Mar./Apr. 2010). **Велика Британія:** British Ministry of Defence (MOD), 'Historical accounting for UK defence highly enriched uranium', Mar. 2006; International Atomic Energy Agency (IAEA), Communication received from the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland concerning its policies regarding the management of plutonium, INFCIRC/549/Add.8/18, 8 Oct. 2015. **США:** US Department of Energy (DOE), *Highly Enriched Uranium, Striking a Balance: A Historical Report on the United States Highly Enriched Uranium Production, Acquisition, and Utilization Activities from 1945 through September 30, 1996* (DOE: Washington, DC, 2001); особисті повідомлення від Міністерства енергетики США, Офісу утилізації розщеплюваних матеріалів, Національного управління з питань ядерної безпеки; The White House Office of the Press Secretary, *Fact Sheet: Transparency in the U.S. Highly Enriched Uranium Inventory*, 31 Mar. 2016; **держави, що не володіють ядерною зброєю:** IAEA, *IAEA Annual Report 2014* (IAEA: Vienna, 2015), Annex Table A.4, p.127.

Таблиця 16.12. Світові запаси виділеного плутонію, станом на 2015р.

Країна	Військові запаси на 2014р. (т)	Стан військового виробництва	Цивільні запаси на 2014р., якщо не зазначено інше (т) ^a
Китай	1,8 ± 0,8	Припинено в 1991р.	0,01
Франція	6 ± 1,0	Припинено в 1992р.	61,9 (не рахуючи 16,9 іноземних власників)
Німеччина ^b	–	–	2,1
Індія ^c	0,59 ± 0,2	Триває	5,5 ± 1,2 (у т.ч. 3±1,2 поза гарантіям безпеки)
Ізраїль ^d	0,86 ± 0,13	Триває	–
Японія	–	–	47,8 (у т.ч. 37 у Франції та Великій Британії)
Північна Корея ^e	0,03	Невідомо	–
Пакистан ^f	0,19 ± 0,02	Триває	–
Росія ^g	128 ± 8 (34 задекларовані як надлишок)	Припинено	52,8
Велика Британія ^h	3,2	Припинено в 1995р.	103,3 (не рахуючи 23 іноземних власників)
США ⁱ	87,6 (49 задекларовані як надлишок)	Припинено в 1988	–
Інші країни ^j	–	–	4 (іноземних власників у Франції та Великій Британії)
Усього^k	~230 (у т.ч. 83, задекларовані як надлишок)		~270

^a Окремі держави мають цивільний плутоній, що зберігається за кордоном, переважно у Франції і Великій Британії, але не надають МАГАТЕ звітів *INFCIRC/549*, у т.ч. Австралія, Бельгія і Нідерланди.

^b Ця оцінка може бути завищеною, оскільки Німеччина, очевидно, повідомляє про плутоній як неопромінене *МОХ*-паливо (на основі суміші оксидів), навіть якщо паливо почало опромінюватися у реакторі.

^c У рамках американо-індійської Ініціативи співробітництва в галузі цивільної ядерної енергетики (*Civil Nuclear Cooperation Initiative*) 2005р. Індія відносить до військового сектору значну кількість плутонію, виділеного з відпрацьованого палива індійських енергетичних реакторів. Вказаний в таблиці матеріал поза гарантіями в рамках “спеціальної для Індії” угоди, підписаної 2 лютого 2009р. Урядом Індії та МАГАТЕ, використовується як паливо для брідерних реакторів. Нові оцінки продуктивності індійських переробних заводів є значно нижчими за попередні припущення. Дані, станом на кінець 2014р.

^d Вважається, що Ізраїль продовжує експлуатувати реактор для виробництва плутонію в м.Дімона, але при цьому використовує його переважно для виробництва тритію. Дані, станом на кінець 2014р.

^e Північна Корея в червні 2008р. оголосила про виробництво 31 кг плутонію; у 2006р. і 2009р. здійснила ядерні випробування; у 2009р. поновила виробництво, додавши 8-10 кг.

^f Станом на кінець 2014р., Пакистан використовував чотири реактори з виробництва плутонію в Хушабі, але, оскільки один із них почав роботу у 2013р., а інші, можливо, у 2014р., то вважається, що їх відпрацьоване паливо, станом на кінець 2014р., не було перероблене.

^g Росія не вносить плутоній, задекларований як надлишковий, до звіту МАГАТЕ *INFCIRC/549*. Військові запаси становлять 6 т збройового плутонію, виробленого в 1994-2010рр., що не враховуються ні як надлишкові, ні як цивільні.

^h Станом на кінець 2014р., Велика Британія задекларувала 103,3 т плутонію для мирних цілей (не рахуючи 23 т іноземних власників, що зберігається у Великій Британії) До них належать 4,4 т надлишкового військового плутонію, що перебувають під гарантіями Євратому та мають підпадати під гарантії МАГАТЕ.

ⁱ У 2012р. США задекларували запаси плутонію у 95,4 т, які, станом на 30 вересня 2009р., належали Уряду. У звіті МАГАТЕ *INFCIRC/549* за 2014р. США задекларували 49 т неопроміненого плутонію (виділеного і у складі *MOX*-палива) як надлишок для військових цілей, ще 4,5 т були відвантажені для утилізації як відходи. У зазначених у таблиці 87,6 т не враховані 7,7 т плутонію, що залишаються у відпрацьованому паливі, оголошеному надлишковим для потреб національної безпеки.

^j Ця оцінка отримана відніманням обсягу плутонію, задекларованого у звітах *INFCIRC/549* як такого, що “зберігається в інших місцях”, від обсягу плутонію, що “належить іншим власникам”.

^k Обидва значення округлені до найближчих 5 т.

*Джерела: Global Fissile Material Report 2015: Nuclear Weapon and Fissile Material Stockpiles and Production, (IPFM: Princeton, NJ, Dec. 2015). США: National Nuclear Security Administration (NNSA), The United States Plutonium Balance, 1944-2009 (NNSA: Washington, DC, June 2012); International Atomic Energy Agency (IAEA), Communication received from the United States of America concerning its policies regarding the management of plutonium, INFCIRC/549/Add.6/18, 30 Oct. 2015; цивільні запаси (за винятком Індії): declarations by countries to the IAEA under INFCIRC/549, <<http://www.iaea.org/Publications/Documents/>>; Північна Корея: Kessler, G., ‘Message to U.S. preceded nuclear declaration by North Korea’, *Washington Post*, 2 July 2008. Росія: Соглашение между правительством Российской Федерации и правительством Соединенных Штатов Америки об утилизации плутония, заявленного как плутоний, не являющийся более необходимым для целей обороны, обращении с ним и сотрудничестве в этой области (Российско-американское соглашение об обращении и утилизации плутония), подписано 29 августа и 1 сентября 2000г., дополнено в апреле 2010г., вступило в силу в июле 2011г., <<http://www.state.gov/t/isn/trty/>>; держави, що не володіють ядерною зброєю: *Areva, Traitement des combustibles usés provenant de l'étranger dans les installations d'AREVA NC La Hague: Rapport 2014* (Areva: Beaumont-Hague, 2015), p.32.*

Таблиця 16.13. Найважливіші у світі збагачувальні об'єкти та потужності, станом на 2015р.

Країна	Назва або місце знаходження об'єкта	Тип	Стан	Процес збагачення ^a	Потужність (тис.ОРР/рік) ^b
Аргентина ^c	<i>Pilcaniyeu</i>	Цивільний	Поновлює роботу	ГД	..
Бразилія	<i>Resende Enrichment</i>	Цивільний	Збільшує потужність	ГЦ	17-200
Китай ^d	<i>Lanzhou 2</i>	Цивільний	Працює	ГЦ	1 500
	<i>Lanzhou (Shaanxi)</i>	Цивільний	Працює	ГЦ	2 200
	<i>Emishan</i>	Цивільний	Працює	ГЦ	1 000
	<i>Heping</i>	Цивільний	Працює	ГЦ	1 000
	<i>Emishan</i>	ПП	Працює	ГДЦ	300-400
Франція	<i>Georges Besse II</i>	Цивільний	Працює	ГЦ	6 000-7 500
Німеччина	<i>Urenco Gronau</i>	Цивільний	Працює	ГЦ	4 100
Індія	<i>Rathehalli</i>	Військовий	Працює	ГЦ	15-30
Іран ^e	<i>Natanz</i>	Цивільний	Працює обмежено	ГЦ	3,5-5,0
	<i>Qom (Fordow)</i>	Цивільний	Працює обмежено	ГЦ	
Японія	<i>Rokkasho^f</i>	Цивільний	Поновлює роботу	ГЦ	75-1 500
КНДР	<i>Yongbyon^g</i>	..	Невідомо	ГЦ	8,0
Нідерланди	<i>Urenco Almelo</i>	Цивільний	Працює	ГЦ	5 400
Пакистан	<i>Gadwal</i>	Військовий	Працює	ГЦ	
	<i>Kahuta</i>	Військовий	Працює	ГЦ	15-45
Росія ^h	<i>Ангарск</i>	Цивільний	Працює	ГЦ	4 000
	<i>Новоуральск</i>	Цивільний	Працює	ГЦ	13 300
	<i>Северск</i>	Цивільний	Працює	ГЦ	3 800
	<i>Зеленогорск</i>	Цивільний	Працює	ГЦ	7 900
Велика Британія	<i>Capenhurst</i>	Цивільний	Працює	ГЦ	4 900
США ⁱ	<i>Urenco Eunice</i>	Цивільний	Працює	ГЦ	3 700

ПП – подвійного призначення.

^a Основною технологією виділення ізотопів для підвищення вмісту *U-235* в урані є газове центрифугування (ГЦ), але на деяких об'єктах продовжують використовувати газову дифузію (ГД).

^b ОРР/рік – одиниць робіт з розділення на рік; ОРР – одиниця виміру зусиль, потрібних для розділення на збагачувальній установці урану з наявним вмістом *U-235* на два компоненти – з вищою і нижчою концентрацією *U-235*, відповідно. Якщо показана вилка потужностей, це означає, що оцінка приблизна або потужність об'єкту збільшується.

^c У 2014р. Аргентина повідомила про плани відновлення роботи уранозбагачувального заводу в Пільканьєсу (ГД), зупиненого у 1990-х роках.

^d Нове оцінювання збагачувальних потужностей Китаю у 2015р. виявило нові об'єкти збагачення та дозволяє припустити, що загальні потужності є значно вищими, ніж вважалося раніше.

^e У липні 2015р. Іран погодив Спільний всеохопний план дій (*Joint Comprehensive Plan of Action*), згідно з яким збагачення урану в Фордоу припинилося з утриманням центрифуг у робочому стані, а збагачувальні потужності в Натанці були обмежені на 10 років до 5060 центрифуг *IR-1* (в еквіваленті близько 3500-5000 ОРР/рік).

^f Центрифугувальний завод Роккашо переоснащується під нову технологію центрифугування, і наразі він працює з дуже малою потужністю – станом на грудень 2014р., близько 75 000 ОРР/рік.

^g Північна Корея повідомила про об'єкт збагачення урану в Йонгбені у 2010р. Його експлуатаційний стан невідомий.

^h *Ангарск* раніше був відомий як *Ангарск-10*; *Новоуральск* – *Свердловск-44*; *Северск* – *Томск-7*. На установці Зеленогорск (раніше *Красноярск-45*) має розпочати роботу каскад з виробництва ВЗУ-палива для реактора на швидких нейтронах і дослідницького реактора.

ⁱ Плани побудови нових збагачувальних центрифугувальних установок в Пайктоні (мала експлуатуватися *United States Enrichment Corporation*) та в Ігл-Року (мала експлуатуватися *AREVA*) відклали з технічних і фінансових причин, відповідно.

Таблиця 16.14. Найважливіші у світі переробні об'єкти, станом на 2015р.

Якщо не зазначено інше, всі об'єкти переробляють паливо для легководних реакторів.

Країна	Назва або місце розташування об'єкту	Тип	Стан	Проектна потужність (т важкого металу на рік) ^a
Китай	<i>Lanzhou</i> , дослідна установка	Цивільний	Запускається	50-100
Франція	<i>La Hague UP2</i>	Цивільний	Працює	1 000
	<i>La Hague UP3</i>	Цивільний	Працює	1 000
Індія ^b	<i>Kalpakkam</i> (паливо ВВР)	ПВ	Працює	100
	<i>Tarapur</i> (паливо ВВР)	ПВ	Працює	100
	<i>Tarapur-II</i> (паливо ВВР)	ПВ	Працює	100
	<i>Trombay</i> (паливо ВВР)	Військовий	Працює	50
Ізраїль	<i>Dimona</i> (паливо ВВР)	Військовий	Працює	40-100
Японія	<i>JNC Tokai</i>	Цивільний	Підлягає закриттю ^c	200
	<i>Rokkasho</i>	Цивільний	Запускається	800
КНДР	<i>Yongbyon</i>	Військовий	На консервації	100-150
Пакистан	<i>Chashma</i> (паливо ВВР)	Військовий	Будується	50-100
	<i>Nilore</i> (паливо ВВР)	Військовий	Працює	20-40
Росія ^d	<i>Маяк РТ-1, Озерск</i>	Цивільний	Працює	200-400
Велика Британія	<i>BNFL B205 Magnox</i>	Цивільний	Підлягає закриттю	1 500
	<i>BNFL Thorp, Sellafield</i>	Цивільний	Підлягає закриттю	1 200
США	<i>H-canyon, Savannah Riversite</i>	Цивільний	Працює	15

ВВР – важководний реактор; ПВ – подвійного використання.

^a Проектна потужність означає максимальну кількість відпрацьованого палива, яку установка може переробити; вимірюється в тоннах важких металів на рік; тонна важких металів – це кількість важких металів, у цьому випадку урану, у відпрацьованому паливі. Фактична потужність часто є значно меншою за проектну. Відпрацьоване паливо легководних реакторів містить близько 1% плутонію, а важководних і графітових – приблизно 0,4%.

^b У рамках американо-індійської Ініціативи співробітництва в галузі цивільної ядерної енергетики 2005р. Індія вирішила не відкривати жодного зі своїх переробних заводів для перевірки гарантій МАГАТЕ.

^c У вересні 2014р. Агентство з атомної енергетики Японії оголосило про планове закриття цеху попередньої обробки переробного заводу *Tokai*, фактично припинивши подальше виокремлення плутонію. Завод працював з 1981р. по 2006р.

^d *Маяк РТ-1* раніше називався *Челябінськ-65*.

Джерела для таблиці 16.13: 'Argentina to restart production of enriched uranium in Patagonia plant', MercoPress, June 26, 2014; Zhang, H., 'China's Uranium Enrichment Complex', Science & Global Security 23, no.3 (2015), pp.171-190. Дані про проектну потужність ґрунтуються на оцінках: International Atomic Energy Agency (IAEA), Integrated Nuclear Fuel Cycle Information Systems (INFCIS), <<http://www-nfcis.iaea.org/>>; International Panel on Fissile Materials (IPFM), Global Fissile Material Report 2015: Nuclear Weapons and Fissile Material Stockpile and Production (IPFM: Princeton, NJ, Dec. 2015).

Джерела для таблиці 16.14: Дані про проектну потужність ґрунтуються на оцінках: International Atomic Energy Agency (IAEA), Integrated Nuclear Fuel Cycle Information Systems (INFCIS), <<http://www-nfcis.iaea.org/>>; International Panel on Fissile Materials (IPFM), *Global Fissile Material Report 2015: Nuclear Weapons and Fissile Material Stockpile and Production* (IPFM: Princeton, NJ, Dec. 2015).

Частина IV. Нерозповсюдження, контроль над озброєннями та роззброєння у 2015р.

Розділ 17. Контроль над ядерною зброєю та ядерне роззброєння

Розділ 18. Хімічні та біологічні загрози безпеці

Розділ 19. Контроль над торгівлею товарами подвійного використання і зброєю

17. Контроль над ядерною зброєю та ядерне роззброєння

Загальний огляд

У 2015р. головною подією у сфері ядерного нерозповсюдження стало укладення знакової багатосторонньої угоди про обмеження Іранської ядерної програми (ІЯП, розділ I). Переговори між Іраном і групою країн у складі Великої Британії, Німеччини і Франції (Є3), Китаю, Росії і США (+3), а також ЄС (Є3/ЄС+3), завершилися прийняттям Спільного всеохопного плану дії (СВПД, Joint Comprehensive Plan of Action, JCPOA), яким визначене взаємопогоджене довгострокове рішення із забезпечення винятково мирного характеру ІЯП, для чого МАГАТЕ запроваджує широкомасштабний режим моніторингу та верифікації. СВПД підписаний у Відні 14 липня 2015р. одночасно з підписанням Іраном і МАГАТЕ Дорожньої карти з'ясування попередніх і наявних невирішених питань ІЯП. Положення СВПД були внесені до Резолюції 2231 Ради Безпеки (РБ) ООН, якою визначений шлях скасування всіх багатосторонніх санкцій, запроваджених до Ірану.

Упродовж 2015р. Іран продовжував виконання Угоди з МАГАТЕ про гарантії у зв'язку з Договором про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ, Non-Proliferation Treaty, NPT), а також вжив заходів у рамках робочого плану під назвою "Спільна заява про основи співробітництва" ('Joint Statement on a Framework for Cooperation'), погодженого МАГАТЕ та Іраном 11 листопада 2013р., а також Спільного плану дії (СПД, Joint Plan of Action, JPA), погодженого з Є3/ЄС+3 24 листопада 2013р. У 2015р., як і минулими роками, МАГАТЕ підтвердило висновки про виконання гарантій, згідно з якими у країні не було переспрямувань задекларованого ядерного матеріалу на ядерних установках, а також у місцях поза ними, що заявлені Іраном відповідно до Угоди про гарантії. Але при цьому МАГАТЕ не здатне було надати надійні гарантії відсутності в Ірані незадекларованих ядерних матеріалів і ядерної діяльності та, таким чином, зробити висновок про те, що всі ядерні матеріали в Ірані використовуються лише в мирних цілях. Такий висновок може бути зроблений лише для держав, які виконують чинні додаткові протоколи (до угод про гарантії) і стосовно яких МАГАТЕ робить оцінку відповідності гарантіям як для "держави в цілому".

Негативною подією року стало відхилення делегаціями Великої Британії, Канади і США тексту підсумкового документа Оглядової конференції ДНЯЗ 2015р. (підрозділ II). Причинами невдачі Оглядової конференції стали різні погляди держав на проблеми створення зони, вільної від ядерної зброї та інших видів зброї масового ураження (ЗМУ) на Близькому Сході, на гуманітарні наслідки застосування ядерної зброї, а також брак прогресу в ядерному роззброєнні.

У 2015р. Генеральна Асамблея (ГА) ООН проголосувала за створення Робочої групи відкритого складу (Open Ended Working Group, OEWG)

з “просування багатосторонніх переговорів з питань ядерного роззброєння”. Її завданням є розгляд по суті дійсно ефективних правових заходів, положень і норм, потрібних для побудови і збереження світу без ядерної зброї (підрозділ III).

Конференція з роззброєння (КР, Conference on Disarmament, CD) – єдиний у світі багатосторонній форум для укладення угод з контролю над озброєннями та роззброєння – знову не спромоглася погодити програму своєї роботи та, таким чином, не мала можливості започаткувати переговори з жодного пункту порядку денного. 2-9 березня 2015р. КР провела сесію Сегмента високого рівня (High Level Segment), під час якої міністри закордонних справ та інші високопосадовці від 31 держави-учасниці виступили зі зверненнями до Конференції, наголосивши, серед іншого, на важливості рішень Оглядової конференції ДНЯЗ 2015р., а також врахування гуманітарних наслідків застосування ядерної зброї.

ТАРІК РАУФ

I. Розв'язання проблеми Іранської ядерної програми

ТАРІК РАУФ

Іран став учасником Договору 1968р. про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) після його підписання 1 липня 1968р., тобто в день відкриття Договору для підписання, та передачі депозитаріям на зберігання документів про ратифікацію 2 лютого 1970р.¹ Як учасник ДНЯЗ Іран взяв на себе юридичні зобов'язання стосовно ядерного нерозповсюдження та погодився поставити всі свої ядерні матеріали та установки під контроль, відповідно до Угоди про гарантії, яку Тегеран уклав з МАГАТЕ та яка набула чинності 15 травня 1974р.² На виконання пов'язаної з ДНЯЗ Угоди про гарантії Іран задекларував 18 ядерних установок і дев'ять місць поза ними (*Locations outside Facilities, LOFs*), де зазвичай використовується ядерний матеріал (врізка 17.1).

Після того, як у 2002р. були оприлюднені свідчення про незадекларовані Іраном ядерні установки, в державах Заходу зросло занепокоєння ядерними амбіціями країни, масштабами її збагачувальних спроможностей, а також з'явилися заяви про можливий військовий характер ядерної діяльності Ірану. Така діяльність суперечила б зобов'язанням Ірану в рамках ДНЯЗ та Угоди про гарантії. У період з вересня 2003р. до вересня 2012р. Рада керуючих (РК) МАГАТЕ (*IAEA Board of Governors*) ухвалила 12 резолюцій, що закликали Іран усунути причини таких звинувачень. Серед них слід згадати резолюцію 2005р., в якій, серед іншого, стверджувалося, що раніше не задекларовані Іраном види ядерної діяльності суперечили Угоді про гарантії³. Крім того, для усунення занепокоєння резолюція МАГАТЕ закликала Тегеран вжити заходів із забезпечення транспарентності, ширших за формальні зобов'язання, визначені Угодою про гарантії. Головними з таких заходів були: (а) зупинення всіх видів діяльності, пов'язаних зі збагаченням, переробкою відпрацьованого палива та виробництвом важкої води; (б) співробітництво з МАГАТЕ – шляхом, серед іншого, імплементації Додаткового протоколу до Угоди про гарантії – з усіх невіршених питань, включно з пов'язаними зі звинуваченнями (переважно на підставі розвідувальних даних) у можливих військових вимірах (МВВ, *possible military dimensions, PMD*) ІЯП⁴.

¹ Договір про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) був відкритий для підписання 1 липня 1968р. Договір набув чинності 5 березня 1970р.; INFCIRC/140, 22 Apr. 1970.

² International Atomic Energy Agency, 'The text of the agreement between Iran and the Agency for the application of safeguards in connection with the Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons', INFCIRC/214, 13 Dec. 1974.

³ International Atomic Energy Agency, Board of Governors, 'Implementation of the NPT Safeguards Agreement in the Islamic Republic of Iran', Resolution, GOV/2005/77, 24 Sep. 2005.

⁴ Докладніше про події попередніх років див.: Рауф Т. Іранська ядерна програма та міжнародні занепокоєння. – *Щорічник СІПІ 2015*, підрозділ I розділу 12; Кайл Ш.Н. Іран і занепокоєння розповсюдженням ядерної зброї. – *Щорічник СІПІ 2014*, підрозділ I розділу 7; відповідні матеріали *Щорічників СІПІ* за попередні роки.

Врізка 17.1. Перелік задекларованих Іраном ядерних установок і місць поза установками, де зазвичай використовується ядерний матеріал

Тегеран. Тегеранський дослідницький реактор (*Tehran Research Reactor, TRR*), Установа для виробництва радіоізотопів молібдену, йоду та ксенону (*Molybdenum, Iodine and Xenon Radioisotope Production (MIX) Facility*), Багатоцільові лабораторії ім.Джабіра ібн Хайяна (*Jabr Ibn Hayan Multipurpose Laboratories, JHL*).

Ісфахан. Малогабаритний реактор з виробництва нейтронів (*Miniature Neutron Source Reactor, MNSR*), Легководний підкритичний реактор (*Light Water Sub-Critical Reactor, LWSCR*), Важководний реактор нульової потужності (*Heavy Water Zero Power Reactor, HWZPR*), Установа конверсії урану (*Uranium Conversion Facility, UCF*), Завод з виготовлення палива (*Fuel Manufacturing Plant, FMP*), Завод з виготовлення паливних пластин (*Fuel Plate Fabrication Plant, FPPF*), Завод з виробництва збагаченого порошку UO_2 (*Enriched UO_2 Powder Plant, EUPP*);

Натанц: Паливозбагачувальний завод (*Fuel Enrichment Plant, FEP*), Пілотний паливо-збагачувальний завод (*Pilot Fuel Enrichment Plant, PFEP*);

Фордоу: Паливозбагачувальний завод у Фордоу (*Fordow Fuel Enrichment Plant, FFEP*);

Арак: Іранський ядерний дослідницький реактор (*Iran Nuclear Research Reactor, IR-40 Reactor*);

Карадж: Караджське сховище відходів (*Karaj Waste Storage*);

Бушер: Бушерська атомна електростанція (*Bushehr Nuclear Power Plant, BNPP*);

Дарховін: Атомна електростанція (АЕС) потужністю 360 МВт;

Шіраз: Дослідницький 10-МВт Фарський реактор (*10 MW Fars Research Reactor, FRR*);

Місця поза установками (МПУ): усі дев'ять МПУ розташовані в місцевих медичних закладах.

Джерело: Адаптовано автором на основі UNHCR Population Statistics Database, <http://popstats.unhcr.org/en/overview#_ga=1.142422322.1838606709.1422528458>.

Кроки МАГАТЕ були підтримані РБ ООН, яка впродовж 2006-2010рр. оприлюднила спеціальну заяву і схвалила шість резолюцій стосовно невиконання Іраном його зобов'язань згідно з положеннями Глави VII Статуту ООН. Ці документи РБ ООН, між іншим, зробили обов'язковим виконання Іраном вимог МАГАТЕ, а також визначили обмеження та санкції, які можуть бути запроваджені РБ.

Після періоду застою, що тривав з листопада 2011р., у листопаді 2013р. вдалося домогтися прориву, коли Іран і МАГАТЕ погодили Основи співпраці в розв'язанні попередніх і наявних проблемних питань. Крім того, в листопаді 2013р. Іран і група Є3/ЄС+3 (у складі Франції, Німеччини та Великої Британії (Є3) разом з Китаєм, Росією і США (+3) та ЄС) уклали Спільний план дій (СПД) у намаганні досягти взаємоузгодженого, довготривалого і всеохопного рішення, яке б гарантувало спрямованість ІЯП винятково на мирні цілі⁵. У 2015р. Іран імплементував положення Основ співпраці та СПД, а МАГАТЕ надало регулярні оцінки імплементатії Іраном Угоди про гарантії, а також відповідних резолюцій РБ ООН⁶.

⁵ Держави-члени групи Є3/ЄС+3 розпочали переговори з Іраном у 2013р. з метою досягнення довготривалого всеохопного рішення, яке б гарантувало, що ІЯП буде спрямована винятково на мирні цілі.

⁶ International Atomic Energy Agency, Board of Governors, 'Status of Iran's Nuclear Programme in relation to the Joint Plan of Action', Reports by the Director General: GOV/INF/2015/7, 20 Mar. 2015; GOV/INF/2015/8, 20 Apr. 2015; GOV/INF/2015/11, 30 June 2015; GOV/INF/2015/12, 1 July 2015; GOV/INF/2015/15, 20 July 2015; GOV/INF/17, 21 Sep. 2015; GOV/INF/2015/19, 20 Oct. 2015. Наведені документи доступні на веб-сайті МАГАТЕ: <<http://www.iaea.org/>>.

Спільний всеохопний план дій

14 липня 2015р. у Відні Іран і група ЄЗ/ЄС+3 узгодили Спільний всеохопний план дій (СВПД) стосовно ІЯП. Цей день став відомим як день Остаточного узгодження, відповідно до термінології угоди (врізка 17.2)⁷. РБ ООН одностайно прийняла Резолюцію 2231 від 20 липня 2015р.⁸, якою схвалила СВПД та його виконання, відповідно до обставин, усіма державами-членами ООН, а також міжнародними та регіональними організаціями. Відповідно до Статті 25 Статуту ООН, усі держави-члени ООН зобов'язані визнавати та виконувати рішення РБ. Цією Резолюцією РБ також скасувала чинність положень попередніх резолюцій, пов'язаних з ІЯП⁹. При цьому було зазначено, що їх чинність може бути відновлена у випадку суттєвого невиконання Іраном його зобов'язань за СВПД або в разі спроб обійти обмеження на передачу товарів, чутливих з точки зору розповсюдження ядерної зброї¹⁰.

СВПД набув чинності в т.зв. день Прийняття, 18 жовтня 2015р., через 90 днів після Остаточного узгодження плану РБ ООН. День отримання РБ ООН доповіді МАГАТЕ з підтвердженням вжиття Іраном зазначених у СВПД заходів, пов'язаних з ядерною діяльністю, вважається днем Імплементатії. Перехідний етап починається через вісім років після дня Прийняття, або з моменту отримання РБ ООН доповіді МАГАТЕ з розширеним висновком про використання всього ядерного матеріалу в Ірані в мирних цілях і про відсутність свідчень наявності незадекларованих ядерних матеріалів і ядерної діяльності. Завершення СВПД відбудеться через 10 років після його Прийняття за умови не поновлення чинності попередніх резолюцій. У цей день чинність усіх положень Резолюції 2231 буде припинена, а РБ закріє розгляд іранської ядерної справи¹¹. У спільній заяві ЄС та Ірану від 14 липня 2015р. наведені текст СВПД і п'ять технічних додатків, що охоплюють такі питання: “ядерна діяльність, санкції, співробітництво у сфері мирного використання ядерної енергії,

⁷ International Atomic Energy Agency, Communication dated 24 July 2015 received from China, France, Germany, the Russian Federation, the United Kingdom, the United States of America (the E3/EU+3) and the Islamic Republic of Iran concerning the text of the Joint Comprehensive Plan of Action (JCPOA), INF/CIRC/887, 31 July 2015. З повним текстом СВПД (*JCPOA*) можна ознайомитися за посиланням: <http://eeas.europa.eu/statements-eeas/docs/iran_agreement/iran_joint-comprehensive-plan-of-action_en.pdf>.

⁸ UN Security Council Resolution 2231, 20 July 2015.

⁹ Маються на увазі наступні резолюції РБ ООН: 1696 від 31 липня 2006р.; 1737 від 23 грудня 2006р.; 1747 від 24 березня 2007р.; 1803 від 3 березня 2008р.; 1835 від 27 вересня 2008р.; 1929 від 9 червня 2010р.; 2224 від 9 червня 2015р.

¹⁰ Резолюція 2231 (*ОР.ІІ*) РБ ООН передбачає, що впродовж 30 днів після отримання повідомлення від будь-якої держави-підписанта СВПД про суттєве невиконання зобов'язань за СВПД РБ повинна поставити на голосування проект резолюції стосовно поновлення чинності положень відповідних попередніх резолюцій РБ. Резолюція 2231 (*ОР.ІІ*) передбачає також, що у випадку, якщо РБ не ухвалить резолюцію про поновлення чинності відповідних попередніх резолюцій, то через 30 днів після отримання РБ такого повідомлення, починаючи з 00г. 00хв. за Гринвічем, усі положення резолюцій 1696 від 31 липня 2006р., 1737 від 23 грудня 2006р., 1747 від 24 березня 2007р., 1803 від 3 березня 2008р., 1835 від 27 вересня 2008р., 1929 від 9 червня 2010р. та 2224 від 9 червня 2015р. починають виконуватися в той же спосіб, як вони виконувалися до прийняття Резолюції 2231.

¹¹ СВПД (*JCPOA*) (посилання 7).

Врїзка 17.2. Головні етапи та дати виконання СВПД

Остаточне узгодження (14 липня 2015р.). Відбулося, коли зацікавлені сторони успішно сформували і схвалили СВПД. РБ ООН ухвалила СВПД Резолюцією 2231 від 20 липня 2015р.^а

Прийняття (18 жовтня 2015р.). Відбулося через 90 днів після Остаточного узгодження СВПД РБ ООН. Від дня Прийняття зацікавлені сторони розпочали підготовку до зняття санкцій.

Імплементация (16 січня 2016р.). Дата, коли одночасно з доповіддю МАГАТЕ про перевірку виконання Іраном заходів у ядерній сфері ЄС, США та ООН починають вживати заходів, передбачених Резолюцією 2231, з послаблення або скасування санкцій.

Припинення ембарго на поставки озброєнь (18 жовтня 2020р.). Дата через п'ять років після Прийняття, коли скасовані всі обмеження на поставки основних звичайних озброєнь, пов'язаних з ними компонентів і послуг до та з Ірану (за винятком товарів і технологій, які можуть сприяти розробці систем доставки ядерної зброї)^б.

Перехідний етап (18 жовтня 2023р.). Настає через вісім років після Прийняття або після отримання доповіді Генерального секретаря МАГАТЕ до Ради керівників МАГАТЕ та РБ ООН про те, що всі ядерні матеріали в Ірані тепер використовуються в мирних цілях (т.зв. Широка висновки), – залежно від того, що станеться раніше. У цей день мають бути послаблені або скасовані решта санкцій ООН і ЄС, пов'язаних з поставками товарів і технологій, які можуть сприяти розробці систем доставки ядерної зброї, і Іран розпочне ратифікацію Додаткового протоколу.

Завершення (18 жовтня 2025р.). Настає через 10 років після Прийняття, коли мають бути скасовані всі інші санкції ООН і ЄС стосовно озброєнь і товарів подвійного використання, “і РБ ООН більше не перейматиметься іранським ядерним питанням”.

^а Резолюція РБ ООН 2231 від 20 липня 2015р.

^б В угоді про СВПД цей етап не має офіційної назви.

Джерело: Адаптовано автором на основі UNHCR Population Statistics Database, <http://popstats.unhcr.org/en/overview#_ga=1.142422322.1838606709.1422528458>.

спільна комісія та імплементація”. У цій заяві також зазначено, що документи є детальними та конкретними, “оскільки всі сторони прагнули такої чіткості, яка б забезпечила повне та ефективне виконання угоди”¹².

Важливі пункти, погоджені в рамках СВПД

Відповідно до СВПД Іран знову підтвердив, що за жодних умов ніколи не буде намагатися отримати, розробити або придбати будь-яку ядерну зброю. Результатом виконання СВПД стане всеохопне скасування санкцій ООН, а також усіх багатосторонніх і національних санкцій, пов'язаних з ІЯП, включно із вжиттям заходів, спрямованих на забезпечення доступу Ірану до таких сфер, як торгівля, технології, фінанси та енергетика. Згідно з преамбулою СВПД:

Усі положення та заходи СВПД, призначені винятково для цілей його виконання групою ЄЗ/ЄС+3 та Іраном і не повинні розглядатися як такі, що створюють прецеденти стосовно будь-якої іншої держави або принципів міжнародного права, прав та обов'язків за ДНЯЗ та інших відповідних інструментів, а також визнаних на міжнародному рівні принципів і практик.

Група ЄЗ/ЄС+3 та Іран зобов'язалися кожні два роки, або, в разі необхідності, частіше, проводити зустрічі на рівні міністрів з метою розгляду та

¹² European Union External Action Service (EEAS), Joint statement by EU High Representative Federica Mogherini and Iranian Foreign Minister Javad Zarif, Vienna, 14 July 2015.

оцінювання прогресу у виконанні СВПД, а також прийняття необхідних рішень на основі консенсусу.

Відповідно до СВПД Іран погодився скоротити кількість працюючих центрифуг *IR-1* з близько 20 тис. до 6 100, з яких в експлуатації будуть залишатися не більше 5 060. Решта центрифуг і пов'язана з ними інфраструктура в Натанці будуть зберігатися під постійним наглядом МАГАТЕ. Іран також погодився впродовж 15 років підтримувати рівень збагачення урану по *U-235* не вище 3,67%, продавати весь надлишковий ядерний матеріал, підтримуючи запаси на рівні 300 кг урану у формі гексафториду урану (UF_6). Крім того, Планом передбачено, що Паливозбагачувальний завод у Фордоу буде перетворено на ядерний технологічний центр, в якому залишаться 1 044 центрифуги *IR-1*, призначені для виробництва упродовж 15 років стабільних ізотопів¹³.

Іран також погодився перепроєктувати та перебудувати модернізований важководний реактор в Араку на підґрунті погодженого на міжнародному рівні проекту, який передбачає використання палива на основі 3,67%-го UF_6 . При цьому активна зона 40-МВт реактора, що перебуває на стадії будівництва, буде вилучена і переведена до непрацездатного стану. Упродовж 15 років Іран зобов'язався не переробляти відпрацьоване ядерне паливо та не будувати важководних реакторів.

Крім того, Іран зобов'язався виконувати Додатковий протокол до його Угоди з МАГАТЕ про гарантії у зв'язку з ДНЯЗ (*Additional Protocol to its NPT Safeguards Agreement*), а також у повному обсязі виконувати пункти Модифікованого коду 3.1 загальної частини додаткових домовленостей стосовно завчасного надання конструкторської інформації про ядерні установки. Іран погодився дозволити МАГАТЕ контролювати виконання добровільних заходів упродовж термінів їх дії, а також зобов'язався вжити заходів із забезпечення транспарентності, включно з (а) довгостроковою присутністю інспекторів МАГАТЕ в Ірані; (б) моніторингом МАГАТЕ впродовж 25 років виробництва концентрату уранової руди на всіх іранських гірничорудних заводах; (в) обмеженнями на ротори та сільфони центрифуг і наглядом за ними впродовж 20 років; (г) використанням МАГАТЕ погоджених і сертифікованих сучасних технологій, в т.ч. миттєвого вимірювання рівня збагачення в онлайн режимі та електронних печаток; (д) використанням надійного механізму із забезпечення упродовж 15 років швидкого розв'язання проблем з наданням доступу інспекторам МАГАТЕ. Іран погодився також не займатися діяльністю, в т.ч. науково-дослідною, яка могла б сприяти розробці ядерного вибухового пристрою, в т.ч. металургією урану чи плутонію¹⁴.

У рамках СВПД створена також Спільна комісія (*Joint Commission*), перша нарада якої відбулася 19 жовтня 2015р. (наступного дня після Прийняття) на рівні Політичних директорів від держав-учасниць СВПД. Нарада пройшла під головуванням Х.Шмід (*Helga Schmid*), заступниці Генерального секретаря Служби зовнішніх дій ЄС (*European Union External Action Service*,

¹³ White House, Office of the Press Secretary, 'Key excerpts of the Joint Comprehensive Plan of Action (JCPOA)', Press release, 14 July 2015.

¹⁴ White House (посилання 13).

EEAS)¹⁵. Спільна комісія працюватиме як механізм з розв'язання спорів, ухвалення пов'язаних з ядерною діяльністю поставок до Ірану, нагляду за конверсією реактора в Араку, а також розв'язання проблем дотримання СВПД. Комісія збиратиметься чотири рази на рік. Її рішення повинні прийматися на основі консенсусу або, якщо це стосується надання доступу представникам МАГАТЕ, то за умов позитивного голосування п'яти держав-учасниць СВПД. Комісія може бути скликана через сім днів після відповідного запиту, або через три дні, якщо МАГАТЕ повідомило про проблеми з моніторингом і верифікацією.

Розв'язання спорів стосовно СВПД

У СВПД передбачено, що у випадку виникнення спорів Спільна комісія матиме 15 днів для розв'язання будь-яких питань стосовно відповідності плану, але консенсусним рішенням цей термін може бути подовжений. Якщо суперечка не була розв'язана, то будь-яка зі сторін може порушити це питання на рівні міністрів закордонних справ держав-учасниць СВПД, які також матимуть 15 днів на його вирішення, якщо цей період не буде подовжений консенсусним рішенням. У випадку, якщо і на цьому рівні рішення не буде знайдене, питання може бути винесене на розгляд тристоронньої Консультативної ради (*Advisory Board*), до складу якої належатимуть два представники сторін спору (по одному від кожної сторони), а також третій незалежний представник. Консультативна рада впродовж 15 днів повинна підготувати не обов'язковий для виконання висновок стосовно проблеми невідповідності СВПД. Якщо й після цього проблема залишається нерегульованою, то Спільна комісія має розглянути цей висновок у термін, що не перевищує п'яти днів, з метою розв'язання проблеми. Якщо Спільній комісії не вдається розв'язати проблему у спосіб, який задовольняє позивача, і держава-позивач вважає, що йдеться про серйозне порушення, то ця держава може розглядати нерозв'язану проблему як підставу для повного або часткового припинення виконання своїх зобов'язань за СВПД та/або повідомляє РБ ООН, що питання стосується серйозного порушення. Після отримання повідомлення РБ, згідно з її процедурами, проводить голосування стосовно резолюції про скасування санкцій. Якщо така резолюція не буде прийнята впродовж 30 днів, починаючи з дати отримання повідомлення, то, якщо РБ не ухвалить іншого рішення, дія положень попередніх резолюцій РБ ООН поновлюється¹⁶. У СВПД вказано, що згідно із заявою Ірану, якщо санкції будуть поновлені в повному обсязі або частково, то Іран буде розглядати цей факт як підставу для повного або часткового припинення виконання своїх зобов'язань за СВПД¹⁷.

Відповідно до СВПД, МАГАТЕ має право запитати доступ до місць, які не задекларовані Іраном в Угоді про гарантії, з єдиною метою – перевірки

¹⁵ European Union External Action Service (EEAS), 'Press release on the outcome of the first Joint Commission on the Joint Comprehensive Plan of Action on the Iranian nuclear programme', 19 Oct. 2015

¹⁶ СВПД (*JCPOA*) (посилання 7), para.36.

¹⁷ СВПД (*JCPOA*) (посилання 7), para.26.

відсутності там незадекларованих ядерних матеріалів та ядерних видів діяльності, що не відповідають положенням СВПД. Якщо впродовж 14 днів з дати подання МАГАТЕ такого запиту питання не вирішене, то Спільна комісія повинна надати рекомендації стосовно наступних кроків. Рекомендації ухвалюються консенсусом або за них мають проголосувати більш, ніж п'ять з восьми членів комісії. При цьому, процес консультацій і прийняття рішень Спільною комісією не може тривати понад сім днів, а Іран повинен вжити необхідних заходів для їх виконання впродовж наступних трьох днів.

Важкий шлях до прийняття та реалізації СВПД

Непоступливі противники СВПД як в Ірані, так і у США не змогли запобігти його прийняттю та реалізації. При цьому, в Ірані головні сумніви були пов'язані зі скасуванням санкцій і наданням МАГАТЕ доступу до військових об'єктів країни. У США критики в обох палатах Конгресу заявляли, що за умов подовження санкцій і додаткового тиску на Іран можна було домогтися кращих домовленостей. На їх думку, прийнятий СВПД не передбачає відмови Ірану від амбіцій набуття ядерної зброї після скасування ряду обмежень, передбачених планом.

11 жовтня 2015р. Меджліс (*Majlis*, Парламент) Ірану проголосував за попередню пропозицію стосовно загальних елементів СВПД. При цьому, 139 депутатів Меджлісу проголосували “за”, 100 – “проти” і 12 – утрималися¹⁸. 13 жовтня Меджліс офіційно ухвалив СВПД. За це рішення було подано 161 голос, 59 – проголосували проти і 13 парламентарів утрималося¹⁹. Схвалюючи план, Меджліс обумовив цей крок вимогою скасування всіх санкцій²⁰. 14 жовтня Рада вартових конституції (*Guardian Council*) ухвалила закон, що дозволив імплементацію СВПД за певних умов, головною з яких є відвідування інспекторами МАГАТЕ військових об'єктів лише з дозволу Вищої ради національної безпеки Ірану (*Iran's Supreme National Security Council*) та після скасування всіх санкцій²¹.

У США 60-денний період розгляду СВПД, передбачений Конгресом, завершився 17 вересня 2015р.²² Сенат не спромігся набрати 60 голосів для ухвалення поправки, яка б заблокувала СВПД²³. Того ж дня Посол С.Мал (*Stephen Mull*) був призначений Урядом головним координатором від США з питань виконання СВПД²⁴.

Ізраїль, Об'єднані Арабські Емірати (ОАЕ) та Саудівська Аравія також були проти СВПД. Усі ці країни були незадоволені ефективністю обмежень ІАП і висловлювали стурбованість тим, що скасування санкцій і

¹⁸ 'Iranian Parliament ratifies outlines of JCPOA', *Tehran Times*, 12 Oct. 2015.

¹⁹ Fitch, A., 'Iran's Parliament approves nuclear deal', *Wall Street Journal*, 13 Oct. 2015.

²⁰ Wilkin, S. and Sharafedin, B., 'Iran Parliament approves nuclear deal bill in victory for Rouhani', *Reuters*, 13 Oct. 2015.

²¹ 'Iran's Guardian Council passes bill on implementation of JCPOA', *Press TV*, 14 Oct. 2015.

²² Iran Nuclear Agreement Review Act of 2015, US Public Law 114-17, signed into law 22 May 2015.

²³ Barrett, T., 'Senate Republicans' last gasp Iran nuclear deal fails', *CNN*, 17 Sep. 2015.

²⁴ 'Stephen Mull named US coordinator on Iran nuclear deal', *Reuters*, 17 Sep. 2015.

розморожування іранських фінансових активів дозволять Тегерану відіграти більш впливову роль у регіоні.

Найбільш активним і наполегливим критиком та опонентом СВПД був Ізраїль. Зокрема, 2 березня 2015р. на фоні зусиль Уряду США Прем'єр-міністр Ізраїлю Б.Нетаньяху (*Benjamin Netanyahu*), запрошений виступити в Конгресі США, зробив суперечливу заяву стосовно загрози для США, регіону Перської затоки і Близького Сходу, яка, на його думку походить від Ірану²⁵. Адміністрація США виявила незгоду шляхом відмови зустрітися з Нетаньяху²⁶. Після укладення 14 липня 2015р. угоди про СВПД 19 липня Б.Нетаньяху звернувся до Конгресу США із закликом не підтримувати її і продовжувати тиск з метою досягнення кращих домовленостей²⁷. Білий Дім вдався до активного захисту СВПД – були опубліковані ряд документів та аналітичних матеріалів, проведені брифінги та інтерв'ю для преси, а також зроблені відповідні заяви високопосадовців²⁸.

Саудівська Аравія та ОАЕ виступили проти СВПД, аргументувавши це тим, що План не зупинить Іран у реалізації його ядерних амбіцій, натомість заохочуватиме його до більшого втручання в регіональні справи, порушуючи баланс сил між Іраном та арабськими державами Перської затоки. На їх думку, визнання Заходом регіонального впливу Ірану також завдаватиме шкоди інтересам Саудівської Аравії та ОАЕ²⁹.

Попри занепокоєння і критику, прийняття та імплементація СВПД відбувалися за планом, і до кінця 2015р. жодних повідомлень про серйозні проблеми не було.

МАГАТЕ та Іран

Імплементація Угоди про гарантії у зв'язку з ДНЯЗ

Упродовж 2015р. МАГАТЕ видавало регулярні кварталні доповіді з питань виконання Іраном Угоди про гарантії у зв'язку з ДНЯЗ, а також відповідних положень резолюцій РБ ООН³⁰. У цих доповідях ішлося також про прогрес у виконанні Спільної заяви про основи співробітництва, підписаної Іраном

²⁵ Baker, P., 'In Congress, Netanyahu faults "bad deal" on Iran nuclear program', *New York Times*, 3 Mar. 2015.

²⁶ 'With Iran deal through Congress, Netanyahu to meet Kerry, Obama', *Jerusalem Post*, 13 Sep. 2015.

²⁷ Reuters, 'Israel's Benjamin Netanyahu to US Congress: hold out for better Iran deal', *NBC News*, 19 July 2015.

²⁸ White House, 'The Iran nuclear deal: what you need to know', [n.d.]; US Department of State, 'Background briefing on the JCPOA implementation', Special Briefing, Washington, DC, 17 Sep. 2015; US Department of Energy, Moniz, E., 'Science-based nuclear security and the Iran agreement', *energy.gov*, 31 Aug. 2015.

²⁹ 'Why Saudi Arabia and Israel oppose Iran nuclear deal', *Al Jazeera*, 14 Apr. 2015.

³⁰ International Atomic Energy Agency, Board of Governors, 'Implementation of the NPT Safeguards Agreement and relevant provisions of Security Council resolutions in the Islamic Republic of Iran', Reports by the Director General, GOV/INF/2015/15, 19 Feb. 2015; GOV/INF/2015/34, 29 May 2015; GOV/INF/2015/50, 27 Aug. 2015; GOV/INF/2015/65, 18 Nov. 2015.

і МАГАТЕ 11 листопада 2013р.³¹ Додаток до Спільної заяви містить перелік практичних заходів з боку Ірану, а також верифікаційних заходів МАГАТЕ, яких треба вжити з метою розв'язання попередніх і наявних проблемних питань.

У 2015р. у доповідях до РК МАГАТЕ та паралельно РБ ООН, Агентство кожного разу підтверджувало висновок про те, що попри відсутність випадків переспрямування ядерного матеріалу на ядерних установках та в місцях поза ними, задекларованих Іраном у рамках Угоди про гарантії, немає можливості засвідчити відсутність в Ірані незадекларованих ядерних матеріалів і ядерної діяльності та, таким чином, зробити надійний висновок про використання Іраном ядерного матеріалу винятково в мирних цілях (врізка 17.1)³². Цей останній, т.зв. “розширений висновок” може бути зроблений лише для держави, яка виконує чинний Додатковий протокол і стосовно якої МАГАТЕ здійснює оцінку гарантії як для “держави в цілому”³³.

У перших трьох кварталних доповідях відзначалося, що, хоча всупереч відповідним рішенням РК МАГАТЕ та РБ ООН Іран не зупинив усієї своєї діяльності зі збагачення урану на заявлених установках у Натанці та Фордоу, станом на 20 січня 2014р. і до цієї дати, у країні більше не вироблявся UF_6 , збагачений понад 5% по $U-235$ ³⁴. Крім того, шляхом розбавлення або конверсії в оксид урану Іран перетворив увесь свій запас 20%-го UF_6 на ядерний матеріал з рівнем збагачення не вище 5%³⁵.

МАГАТЕ повідомило, що вся задекларована діяльність, пов'язана зі збагаченням, та весь ядерний матеріал і споруджені каскади центрифуг залишалися під гарантіями Агентства. Іран надав роз'яснення МАГАТЕ, що низькозбагачений уран (НЗУ) з рівнем до 5% по $U-235$ призначався для виробництва палива для ядерних установок, тоді як 20%-ий уран – для дослідницьких реакторів, на яких вироблялися медичні ізотопи.

МАГАТЕ підтвердило, що як Паливозбагачувальний завод (FEP), так і Пілотний паливозбагачувальний завод ($PFEP$) у Натанці функціонували в задекларований Іраном спосіб. Станом на 18 жовтня 2015р. (день Прийняття

³¹ International Atomic Energy Agency, Board of Governors, ‘Joint Statement on a Framework for Cooperation’, Report by the Director General, GOV/INF/2013/14, 11 Nov. 2013.

³² International Atomic Energy Agency, GOV/INF/2015/65 (посилання 30).

³³ International Atomic Energy Agency, ‘Drawing safeguards conclusions’, [без дати].

³⁴ Уран, подібно до інших хімічних елементів, існує в кількох дещо відмінних формах, відомих як ізотопи елементу, які відрізняються один від одного кількістю незаряджених частинок (нейтронів) у ядрі атому. Природний уран (ПУ), який зустрічається в земній корі, є сумішшю переважно двох ізотопів: урану-238, частка якого становить 99,3% та урану-235 – близько 0,7%. Ізотоп уран-235 відіграє важливу роль у ядерному паливному циклі як у мирних, так і військових цілях. ПУ збагачують до рівня близько 5% по урану-235 з метою використання у виробництві ядерного палива для АЕС, і до рівня понад 90% – для виготовлення ядерної зброї. Див.: World Nuclear Association, ‘What is uranium? How does it work?’, Mar. 2014.

³⁵ Згідно з доповіддю МАГАТЕ, до припинення робіт Іран виготовив 447,8 кг 20%-го UF_6 ; усього до моменту започаткування Іраном збагачення на задекларованих установках було виготовлено 15 641,4 кг 5%-го UF_6 . Див.: International Atomic Energy Agency, GOV/INF/2015/50 (посилання 30).

СВПД), *FEP* мав 15 420 центрифуг *IR-1*, змонтованих у 90 каскадів, 54 з яких завантажувалися природним UF_6 . Крім того, 1 008 центрифуг *IR-2m* були змонтовані в шість каскадів, але жоден з них не завантажувався природним UF_6 ³⁶. Починаючи з дня Прийняття, Іран приступив до вивозу центрифуг і змонтованої інфраструктури з *FEP* для подальшої їх консервації. МАГАТЕ здійснює перевірку та моніторинг результатів цих операцій. МАГАТЕ також зробило висновок, що Паливозбагачувальний завод у Фордоу (*FFEP*), на якому встановлені 2 710 центрифуг *IR-1*, також функціонував у задекларований Іраном спосіб, і з дня Прийняття ним започатковано демонтаж центрифуг і відповідної інфраструктури для подальшої консервації. Ці операції також піддавалися перевірці та моніторингу МАГАТЕ.

На виконання практичних заходів, погоджених Іраном у рамках реалізації Спільної заяви про основи співробітництва, він продовжив надавати регульований доступ до цехів збирання центрифуг, виготовлення роторів центрифуг, а також до складських приміщень. Іран також надавав перелік зібраних роторних агрегатів центрифуг, призначених для заміни несправних. МАГАТЕ підтвердило, що виготовлення і збирання роторів відповідали іранській програмі заміни несправних центрифуг, як це передбачено Спільним планом дій (*JPA*)³⁷.

МАГАТЕ доповідало про продовження моніторингу використання гарячих камер на Тегеранському дослідницькому реакторі (*TRR*) та *MIX*-установці. Агентство підтвердило відсутність будь-якої діяльності з переробки, що стосувалася *TRR*, *MIX*-установки або інших установок, до яких МАГАТЕ мало доступ в Ірані³⁸. МАГАТЕ засвідчило, що Іран не встановлював жодного крупного агрегату на Іранському дослідницькому реакторі *IR-40* в Араку та з моменту набуття чинності Спільним планом дій (*JPA*) не виготовляв ядерних паливних збірок для цього реактора на Заводі з виготовлення палива (*FMP*) в Ісфахані. Згідно з конструкторською інформацією, наданою Іраном МАГАТЕ, реактор *IR-40* був спроектований як важководний дослідницький реактор на 40 МВт з можливістю розміщення в ньому 150 паливних збірок на основі природного урану у формі діоксиду урану. Реактор *IR-40* упродовж звітного періоду перебував під гарантіями МАГАТЕ³⁹.

За інформацією МАГАТЕ, Іран надав регульований доступ до Заводу з виробництва важкої води (*HWPP*) в Араку (хоча цей об'єкт не перебуває під гарантіями МАГАТЕ) з проектною потужністю 16 т реакторно-чистої важкої води на рік. Іран також передав МАГАТЕ відповідну взаємно узгоджену інформацію про *HWPP*⁴⁰.

³⁶ International Atomic Energy Agency, GOV/INF/2015/50 (посилання 30).

³⁷ International Atomic Energy Agency, GOV/INF/2015/65 (посилання 30).

³⁸ International Atomic Energy Agency, GOV/INF/2015/65 (посилання 30).

³⁹ International Atomic Energy Agency, GOV/INF/2015/65 (посилання 30).

⁴⁰ International Atomic Energy Agency, GOV/INF/2015/65 (посилання 30).

Дорожня карта із з'ясування попередніх і наявних невіршених питань стосовно ядерної програми Ірану

У рамках продовження процесу реалізації Спільної заяви про основи співробітництва 14 липня 2015р. у Відні МАГАТЕ та Іран узгодили робочий план – Дорожню карту із з'ясування попередніх і наявних невіршених питань стосовно ІЯП (далі – Дорожня карта), як це було передбачено у доповіді МАГАТЕ від листопада 2011р.⁴¹

Згідно з Дорожньою картою обидві сторони досягли не оприлюдненої “окремої домовленості” стосовно досі не вирішених питань ІЯП, зазначених у додатку, тобто звинувачень стосовно її можливих військових вимірів (МВВ, *possible military dimensions, PMD*). У зв'язку з цим до 15 серпня 2015р. Іран повинен був надати МАГАТЕ в письмовому вигляді пояснення, а також відповідні документи. Після отримання цих матеріалів МАГАТЕ мало до 15 вересня 2015р. розглянути їх і поставити Ірану запитання стосовно будь-яких можливих невизначеностей у наданій інформації. Після отримання зазначених запитань у Тегерані мали бути проведені наради технічних експертів і відповідні обговорення з метою усунення всіх можливих невизначеностей. Крім того, Іран і МАГАТЕ досягли “окремої домовленості” стосовно Військового комплексу в Парчині (*Parchin Military Complex, PMC*), згідно з якою Тегеран має надавати представникам МАГАТЕ регульований доступ до *PMC* для відбору проб довкілля в гаданому місці розташування великої камери для експериментів з вибуховими речовинами. Передбачалося, що вся зазначена діяльність мала завершитися до 15 жовтня 2015р. Для вжиття відповідних заходів, визначених РК МАГАТЕ, Агентство до 15 грудня 2015р. мало представити остаточну оцінку розв'язання всіх попередніх і наявних невіршених питань ІЯП. До оприлюднення доповіді Іран і МАГАТЕ мали провести підсумкову технічну нараду.

Така підсумкова технічна нарада відбулася 24 листопада 2015р. у Відні, а 2 грудня 2015р. МАГАТЕ оприлюднило остаточну оцінку МВВ ІЯП⁴². На підставі всієї інформації, пов'язаної з гарантіями, яка була в розпорядженні МАГАТЕ, Агентство в підсумковій оцінці повідомило, що всі передбачені Дорожньою картою заходи були виконані відповідно до узгодженого графіку. МАГАТЕ також надало такі оцінки стосовно кожного з 12 аспектів підозр стосовно МВВ ІЯП⁴³:

⁴¹ International Atomic Energy Agency, Board of Governors, ‘Road-map for the clarification of past and present outstanding issues regarding Iran’s nuclear programme’, Report by the Director General, GOV/INF/2015/14, 14 July 2015; International Atomic Energy Agency, GOV/INF/2015/65 (посилання 30). Першу доповідь МАГАТЕ про можливі військові виміри (МВВ) ІЯП див.: International Atomic Energy Agency, Board of Governors, ‘Implementation of the NPT Safeguards Agreement and relevant provisions of Security Council resolutions in the Islamic Republic of Iran’, Report by the Director General, GOV/2011/65, 8 Nov. 2011.

⁴² International Atomic Energy Agency, Board of Governors, ‘Final assessment on past and present outstanding issues regarding Iran’s nuclear programme’, Report by the Director General, GOV/2015/68, 2 Dec. 2015.

⁴³ International Atomic Energy Agency, GOV/2015/68 (посилання 42). Про критику оцінки МАГАТЕ див.: Rauf, T. and Kelley, R., ‘Assessing the IAEA “assessment” of “possible military dimensions” of Iran’s nuclear programme’, SIPRI (15 Dec. 2015); Kelley, R., ‘IAEA: most PMD claims groundless’, LobeLog, 10 Dec. 2015.

1. Структура управління програмою: МАГАТЕ дійшло висновку, що наприкінці 2003р. в Ірані існувала організаційна структура, спроможна координувати ряд напрямів діяльності, пов'язаних з розробкою ядерного вибухового пристрою. При цьому, хоча діяльність за деякими напрямками здійснювалася вже після 2003р., вона не була частиною скоординованих зусиль. Іран заперечував існування скоординованої програми з розробки ядерного вибухового пристрою, але підтвердив значну частину наявної у МАГАТЕ інформації про існування певних організаційних структур, зокрема Центру фізичних досліджень (*Physics Research Centre*).

2. Закупівельна діяльність: МАГАТЕ відзначило, що з 2007р. не отримувало будь-якої додаткової інформації про факти або спроби закупівлі товарів, пов'язаних з виготовленням ядерних вибухових пристроїв, хоч Іран підтвердив спробу придбати швидкісну кінокамеру для звичайних цілей. При цьому, інформацію про спроби придбання швидкісних перемикачів Тегеран заперечив.

3. Придбання ядерного матеріалу: МАГАТЕ доповідало, що не виявило ознак незадекларованого ядерного паливного циклу, крім діяльності на урановому руднику у Гчині, про який Іран повідомив МАГАТЕ заднім числом у квітні 2004р. У 2014р. Тегеран надав регульований доступ до Гчинського рудника. При цьому, за оцінками МАГАТЕ, до 2006р. на цьому об'єкті не могло бути виготовлено значної кількості ядерного матеріалу.

4. Ядерні компоненти для вибухового пристрою: МАГАТЕ “не виявило ознак діяльності Ірану, яку можна безпосередньо пов'язати з “документом про металевий уран” або з конструкторською документацією з виготовлення ядерного вибухового пристрою, яка, начебто, була отримана ним у нелегальній мережі ядерних поставок⁴⁴.”

5. Розробка детонаторів: за оцінками МАГАТЕ, розроблені Іраном дровові електрозапалювальні детонатори (*exploding bridgewire, EBW*-детонатори), або швидкодіючі детонатори, за своїми характеристиками придатні для використання в ядерному вибуховому пристрої, але при цьому Агентство зазначило, що такі детонатори широко використовуються в цивільних і звичайних військових цілях.

6. Експерименти з підриву бризантних і пов'язаних з ними вибухових речовин: за оцінкою МАГАТЕ, розроблена Іраном технологія, відома як багато-позиційний підрив (*multipoint initiation, MPI*), за своїми характеристиками придатна для виготовлення ядерного вибухового пристрою, але також може використовуватися для окремих альтернативних цілей.

7. Гідродинамічні експерименти: МАГАТЕ доповідало про візит до споруди на майданчику *PMC* у Парчині, стосовно якої існували підозри в розміщенні там великої циліндричної камери, яка могла використовуватися як захисний екран для випробування на динамічне стискання імітаційних компонентів ядерного вибухового пристрою. Під час візиту на об'єкт 20 вересня 2015р. представники Агентства не побачили й не виявили всередині споруди

⁴⁴ International Atomic Energy Agency, GOV/2015/68 (посилання 42), para.35.

такої камери або будь-якого іншого обладнання, що могло бути пов'язаним з нею. Водночас, вони побачили ознаки внутрішнього ремонту, а також підлогу з незвичним поперечним профілем.

8. Моделювання та розрахунки: на підставі інформації про комп'ютерне моделювання в дослідженнях конструкцій ядерного вибухового пристрою МАГАТЕ дійшло висновку, що Іран до 2004р., а також у період 2005-2009рр. виконував таке комп'ютерне моделювання. Водночас Агентство відзначило неповноту та фрагментарний характер проведених розрахунків, а також можливість використання деяких методів гідродинамічного моделювання для виготовлення звичайних вибухових пристроїв.

9. Нейтронний детонатор: стосовно інформації про дослідження з нейтронної ініціації ядерного вибухового пристрою імпульсивного типу МАГАТЕ зазначило, що Іран під час візиту представників Агентства продемонстрував дослідницькі можливості із загальних питань генерації нейтронів, а також надав інформацію про використання відповідних відкритих публікацій не іранського походження. Крім того, Іран підтвердив проведення досліджень в одному з інститутів, де використовувалося обладнання для фокусування плазми з метою генерації коротких нейтронних імпульсів і розробки та випробування придатних для цих цілей уловлювачів. Іран продемонстрував представникам МАГАТЕ можливість цього інституту у сфері нейтронних досліджень.

10. Проведення випробувань: стосовно інформації про дистанційне випробування *EBW*-детонаторів, які активувалися на великій відстані між точкою активації та випробуванням пристроєм, заглибленим у свердловину, МАГАТЕ повідомляло, що з листопада 2011р. не отримувало “жодної додаткової інформації з цього питання”.

11. Інтегрування до ракети-носія: що стосується інформації про інтегрування сферичного боезаряду до головної частини балістичної ракети Шахаб-3 (*Shahab-3*), то 15 жовтня 2015р. Іран показав МАГАТЕ два працюючі цехи, а Агентство зазначило, що з листопада 2011р. не отримувало “жодної іншої інформації з цього питання”⁴⁵.

12. Система взведення, запалювання та підриву (*fusing, arming and firing*): МАГАТЕ повідомляло, що з листопаду 2011р. не отримувало нової інформації про технічні рішення стосовно запобіжних засобів для сферичного боезаряду ракети Шахаб-3.

Згідно із загальною оцінкою МАГАТЕ, до 2003р. Іран здійснював певний спектр скоординованих заходів, що в цілому відповідали технології розробки ядерного вибухового пристрою, а деякі види діяльності здійснювались і після 2003р. Також, за оцінкою МАГАТЕ, ця діяльність не просунулася за межі техніко-економічних обґрунтувань і наукових досліджень, набуття певних технічних знань і можливостей. Більше того, МАГАТЕ підтвердило, що не виявило жодних достовірних ознак діяльності Ірану з розробки ядерного вибухового пристрою після 2009р. Критично важливим, з точки зору

⁴⁵ International Atomic Energy Agency, GOV/2015/68 (посилання 42).

виконання Іраном своїх зобов'язань за ДНЯЗ, є те, що МАГАТЕ не виявило надійних свідчень переспрямування ядерного матеріалу на МВВ ІАП.

15 грудня 2015р. РК МАГАТЕ консенсусом прийняла резолюцію про схвалення висновків Агентства⁴⁶. Резолюція вітала взяті Іраном зобов'язання в рамках СВПД, і у зв'язку з цим підтверджувала, що заходи МАГАТЕ з верифікації і моніторингу дотримання Іраном ядерних зобов'язань не розглядаються як прецедент для стандартної верифікаційної практики Агентства, а також не вважатимуться такими, що суперечать правам та обов'язкам МАГАТЕ з перевірки дотримання державами угод про гарантії та, у відповідних випадках, додаткових протоколів або в будь-який спосіб змінюють їх. Таким чином, цією резолюцією РК МАГАТЕ підтримала позицію, сформульовану в Резолюції 2331 РБ ООН, згідно з якою всі положення СВПД передбачені винятково для їх виконання групою ЄЗ/ЄС+3 та Іраном і не повинні розглядатися як такі, що створюють прецедент для будь-якої іншої держави або для будь-якої зміни норм міжнародного права, а також зміни прав і зобов'язань держав, які визначені ДНЯЗ або іншими міжнародними інструментами та відповідають визнанню на міжнародному рівні принципам і практикам⁴⁷. РБ ООН внесла це зауваження до тексту документа з метою запобігти можливій критиці з боку інших держав, які могли б сприйняти підтримку СВПД як спробу запровадження практики додаткових заходів з моніторингу та верифікації їх ядерної діяльності.

У резолюції РК МАГАТЕ від 15 грудня 2015р. зазначалося, що всі заходи Дорожньої карти виконувалися згідно з узгодженим графіком, і що РК МАГАТЕ на цьому завершує розгляд цієї справи. Водночас, резолюцією передбачено, що РК МАГАТЕ та РБ ООН продовжать займатися питанням імплементації СВПД – або впродовж 10 років від дня Прийняття, або до моменту отримання розширеного висновку МАГАТЕ про те, що весь ядерний матеріал в Ірані використовується в мирних цілях, – залежно від того, що станеться раніше.

МАГАТЕ та Резолюція 2231 РБ ООН

14 серпня 2015р. МАГАТЕ оприлюднило доповідь Генерального директора Агентства про реалізацію Резолюції 2231 РБ ООН⁴⁸. У доповіді зазначалося, що згідно з Резолюцією Генеральному директору МАГАТЕ доручається: (а) вжити необхідних заходів з верифікації і моніторингу виконання Іраном його ядерних зобов'язань упродовж усього періоду чинності зобов'язань стосовно збагачення урану, як це передбачено СВПД; (б) регулярно надавати

⁴⁶ International Atomic Energy Agency, Board of Governors, 'Joint Comprehensive Plan of Action implementation and verification and monitoring in the Islamic Republic of Iran in light of United Nations Security Council Resolution 2231 (2015)', GOV/2015/72; Резолюція ухвалена РК МАГАТЕ 15 грудня 2015р.

⁴⁷ UN Security Council Resolution 2231 (посилання 8), para.27.

⁴⁸ International Atomic Energy Agency, Board of Governors, 'Verification and Monitoring in the Islamic Republic of Iran in light of United Nations Security Council Resolution 2231 (2015)', Report by the Director General, GOV/INF/2015/53, 14 Aug. 2015.

РК МАГАТЕ та, за необхідності, РБ ООН оновлену інформацію про виконання Іраном зобов'язань стосовно центрифуг, а також продовжувати моніторинг їх використання, як це передбачено СВПД; (є) у будь-який час надавати інформацію РК МАГАТЕ та одночасно РБ ООН, якщо є обґрунтовані підстави вважати, що виникло проблемне питання, яке безпосередньо впливає на виконання Іраном ядерних зобов'язань, як це передбачено СВПД; (з) доповідати РК МАГАТЕ та одночасно РБ ООН, щойно Агентство пересвідчиться у виконанні Іраном передбачених СВПД заходів стосовно збагачення урану та виробництва важкої води; (д) доповідати РК МАГАТЕ та одночасно РБ ООН, як тільки Агентство зробить розширений висновок про те, що весь залишений в Ірані ядерний матеріал використовується в мирних цілях; (е) за необхідності, консультувати Спільну комісію та обмінюватися з нею інформацією, як це передбачено СВПД⁴⁹.

МАГАТЕ зауважило, що верифікація і моніторинг виконання Іраном ядерних зобов'язань, як це передбачено СВПД, не заподіють шкоди виконанню Іраном Угоди про гарантії і Додаткового протоколу до неї. МАГАТЕ запитало на 2015р. додаткові фінансові ресурси на суму €2,5 млн. і по €9,2 млн. щорічно впродовж наступних 15 років на верифікацію і моніторинг виконання Іраном ядерних зобов'язань, як це передбачено СВПД.

Іранська програма балістичних ракет

СВПД не стосується питань іранської програми балістичних ракет, але Резолюція 2231 РБ ООН містить заклик до Ірану: впродовж восьми років після Прийняття СВПД або до моменту надання МАГАТЕ розширеного висновку, залежно від того, яка з дат настане раніше, не здійснювати будь-якої діяльності, пов'язаної з балістичними ракетами, сконструйованими для доставки ядерної зброї⁵⁰. Іран продовжує програму балістичних ракет і космічних запусків з використанням рідинно- і твердопаливних ракет-носіїв, стверджуючи, що його балістичні ракети не призначені для доставки ядерної зброї, оскільки у країні її немає. Іран випробував і розгорнув кілька типів балістичних ракет різної дальності, а також здійснив ряд успішних запусків супутників на навколоземну орбіту⁵¹.

Резолюція 1929 РБ ООН від 9 червня 2010р. забороняє Ірану проводити випробування балістичних ракет, здатних доставляти ядерну зброю. Але Іран не визнав правомірність резолюцій РБ ООН, які обмежували його ракетні програми, і здійснив шість випробувальних пусків балістичних ракет середньої дальності в період між кінцем 2010 та листопадом 2015рр. 10 жовтня 2015р.

⁴⁹ International Atomic Energy Agency, GOV/INF/2015/53 (посилання 48), para.8.

⁵⁰ Резолюція 1929 РБ ООН від 9 червня 2010 (пункт 9) вимагає від Ірану не здійснювати будь-якої діяльності, пов'язаної з балістичними ракетами, здатними доставляти ядерну зброю, включно з випробувальними пусками з використанням балістичної ракетної технології. Див.: UN Security Council Resolution 2231 (посилання 8), Annex B: Statement, para.3

⁵¹ US National Air and Space Intelligence Center (NASIC), *Ballistic and Cruise Missile Threat*, NASIC-1031-0985-13 (NASIC: Wright-Patterson Air Force Base, 2013); Clark, S., 'Iranian satellite successfully placed in orbit', *Spaceflight Now*, 2 Feb. 2016.

і 21 листопада 2015р. Тегеран здійснив випробувальні пуски балістичних ракет, які США розцінили як порушення Резолюції 1929 РБ ООН⁵². Члени РБ ООН також обговорили питання впливу зазначених випробувань на виконання Резолюції 2231 РБ ООН. Росія наполягала на тому, що здійснені Іраном ракетні випробування не порушують зазначену Резолюцію, оскільки в ній немає конкретних положень про їх заборону. Таким чином, Росія виступила проти запровадження санкцій проти Ірану⁵³. Під час засідання РБ ООН 21 жовтня 2015р. Велика Британія, Німеччина, США і Франція закликали Комітет з питань санкцій стосовно Ірану, утворений на виконання Резолюції 1737 РБ ООН (Комітет 1737 із санкцій проти Ірану, *1737 Iran Sanctions Committee*) розглянути питання проведення Іраном ракетних випробувань і вважати ці випробування серйозним порушенням резолюцій РБ ООН⁵⁴. 15 грудня 2015р. Голова Комітету 1737 заявив, що здійснивши 21 листопада 2015р. ракетний пуск, Іран порушив Резолюцію 1929 РБ ООН. Росія заперечила цей висновок⁵⁵.

⁵² Power, S., US Permanent Representative to the United Nations, 'Remarks at a briefing by the chair of the UN Security Council's Iran Sanctions Committee', US Mission to the United Nations, New York, 15 Dec. 2015.

⁵³ Nichols, M. and Charbonneau, L., 'U.S. vows to push for U.N. action on Iran despite Russian opposition', Reuters, 14 Mar. 2016.

⁵⁴ 'West asks UN to investigate Iran ballistic missile test', Al Jazeera, 22 Oct. 2015. UN Security Council Resolution 1737, 23 Dec. 2006.

⁵⁵ 'Briefing by the chair of the 1737 Iran Sanctions Committee', What's in Blue, 15 Dec. 2015.

II. Конференція 2015р. з огляду дії Договору про нерозповсюдження ядерної зброї

ТАРІК РАУФ

Оглядова конференція 2015р. за участі сторін Договору 1968р. про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) відбулася 27 квітня - 22 травня 2015р. у штаб-квартирі ООН в Нью-Йорку¹. Головувала на Конференції посол Т.Ферухі (*Taous Feroukhi*) з Алжиру, яка представляла Рух неприєднання (*Non-Aligned Movement, NAM*). Після 20 робочих днів, упродовж яких відбулися гарячі дискусії навколо, насамперед, проблем ядерного роззброєння та утворення на Близькому Сході зони, вільної від ядерної зброї та інших видів зброї масового ураження (ЗМУ, *weapons of mass destruction, WMD*), Конференція завершилася, не досягнувши будь-якої згоди щодо прийняття підсумкового документа або відповідних рекомендацій². На початку завершального дня Конференції Т.Ферухі розповсюдила проект підсумкового документа – з кращими намірами домогтися консенсусу на базі ультимативного підходу “або так, або ні”, зазначивши при цьому, що єдиний документ, який задовольнив би всіх, узгодити не вдалося, і тому жоден результат або жодна позиція більшості або меншості держав-учасниць Конференції не можуть бути нав'язані всім її учасникам, і жодна держава-учасниця не може бути примушена прийняти те чи інше рішення³.

На завершальному пленарному засіданні проти тексту Голови з питань Близького Сходу у проекті підсумкового документа виступили делегації Великої Британії, Канади і США. Таким чином, пізно ввечері 22 травня 2015р. Конференція завершилася на сумній ноті, що засвідчило наявність глибоких суперечностей стосовно шляхів розв'язання проблем Близького Сходу та ядерного роззброєння. Делегація США заявила, що оскільки згоди щодо підсумкового документа не було досягнуто, то мандат Оглядової конференції 2010р. втратив чинність, а всі зусилля в цьому напрямі зведені нанівець, – поклавши відповідальність на Групу арабських держав, яка висунула неконструктивну пропозицію. Група арабських держав натомість зазначила, що була готова для забезпечення консенсусу на підтримку проекту документа, попри його недоліки. Аналогічну заяву зробила і Група держав *NAM*, висловивши при цьому здивування тим фактом, що дві з трьох держав, які заблокували прийняття консенсусного рішення, є депозитаріями ДНЯЗ⁴. Невдача

¹ Договір про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) відкритий для підписання 1 липня 1968р. ДНЯЗ набув чинності 5 березня 1970р. (INFCIRC/140, 22 Apr. 1970). Усі заяви та документи, що стосуються Оглядової конференції ДНЯЗ 2015р., а також деяка додаткова інформація про захід доступні за посиланням: <<http://www.un.org/en/conf/npt/2015/index.shtml>>. Щоденні звіти про перебіг Конференції представлені на веб-сайті СІПРІ: <<http://www.sipri.org/research/disarmament/nuclear/npt-review-2015/publications>>.

² Rauf, T., ‘The 2015 NPT Review Conference: setting the record straight’, SIPRI Essay, 15 June 2015.

³ 2015 NPT Review Conference, ‘Working paper of the president on the final document’, NPT/CONF.2015/WP.58, 11 June 2015.

⁴ Rauf (посилання 2).

з ухваленням підсумкового документа означала, що погоджені Оглядовою конференцією ДНЯЗ 2010р. “64 дії” залишилися останніми заходами, які вдалося погодити державам-учасницям ДНЯЗ на шляху до повного виконання його положень і з метою забезпечення його універсальності⁵.

Засади огляду дії ДНЯЗ

ДНЯЗ отримав широке визнання як наріжний камінь режиму ядерного нерозповсюдження, а також як основа для зусиль, спрямованих на ядерне роззброєння і співробітництво у сфері мирного використання ядерної енергії. Цей Договір має майже універсальний характер і є результатом багатосторонніх переговорів з контролю над ядерними озброєннями. Пунктом 3 статті VIII ДНЯЗ передбачене проведення кожні п'ять років Конференції з огляду дії Договору (Оглядової конференції). На Конференції 1995р. держави-учасниці без голосування погодилися безстроково продовжити дію ДНЯЗ⁶.

Кожній Оглядовій конференції ДНЯЗ передують сесії Підготовчого комітету (*Preparatory Committee*), які скликаються щорічно впродовж трьох років, що передують року проведення конференції, з тим, щоб узгодити процедури, обговорити суттєві питання та підготувати рекомендації стосовно імплементації ДНЯЗ.

Робота Оглядової конференції ДНЯЗ здійснюється у трьох Головних комітетах (ГК), створених відповідно до трьох головних аспектів Договору: ядерне роззброєння, ядерне нерозповсюдження та мирне використання ядерної енергії. Кожен ГК утворює Допоміжні комітети (ДК), призначені для більш детального обговорення пріоритетних питань згідно з мандатом кожного ГК⁷. Кожна Оглядова конференція ДНЯЗ має завершуватися прийняттям підсумкового документа, що узгоджується на основі консенсусу і в якому визначаються шляхи та засоби повної імплементації та універсалізації Договору⁸.

Робота Головних комітетів

Головний комітет I

ГК.1 розглядав питання, пов'язані з ядерним роззброєнням⁹. Головними напрямками дискусій були: (а) гуманітарний вплив ядерної зброї (ГВЯЗ, *humanitarian impact of nuclear weapons, HINW*) – концепція, згідно з якою

⁵ 2010 NPT Review Conference, 'Final document', NPT/CONF.2010/50 (Vol.I), 28 May 2010.

⁶ Докладний звіт про перебіг процесу подовження чинності ДНЯЗ див.: Rauf, T. and Johnson, R., 'After the NPT's indefinite extension: the future of the global nonproliferation regime', *Nonproliferation Review*, vol.3, no.1 (Fall 1995).

⁷ Опис роботи Оглядової конференції ДНЯЗ 1995р. див.: United Nations, 'Background: background information', [n.d.]; Rauf (посилання 2).

⁸ Договір про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) (посилання 1).

⁹ 2015 NPT Review Conference, 'Working paper of the chair of Main Committee I', NPT/CONF.2015/MC.I/WRP.1, 18 May 2015; та 2015 NPT Review Conference, 'Subsidiary Body 1: draft substantive elements', NPT/CONF.2015/MC.I/SB.1/CRP.1, 8 May 2015. Див. також: 2015 NPT Review Conference, 'Subsidiary Body 1: revised draft substantive elements NPT/CONF.2015/MC.I/SB.1/CRP.1/Rev.1, 12 May 2015.

усвідомлення катастрофічних наслідків застосування ядерної зброї повинно бути покладене в основу всіх підходів до ядерного роззброєння; (б) пов'язані з цим зусилля, що мають на меті переконати учасників Оглядової конференції 2015р. погодитися з пропозицією започаткувати процес, результатом якого має стати юридично зобов'язуючий договір або інший інструмент, призначений “ліквідувати правову прогалину” в статті VI ДНЯЗ стосовно “ефективних заходів” із заборони ядерної зброї та ядерного роззброєння (підрозділ III).

Група 159 держав, які не володіють ядерною зброєю (неядерних держав), на чолі з Австрією, а також інші держави-учасниці ДНЯЗ, які підтримують запровадження концепції ГВЯЗ, зокрема учасниці Коаліції нового порядку денного (*New Agenda Coalition, NAC*) – у складі Бразилії, Єгипту, Ірландії, Мексики, Нової Зеландії і Південної Африки, – висунули ряд варіантів вирішення питання ліквідації правової прогалини у статті VI шляхом ухвалення: (а) всеохопної конвенції з питань ядерної зброї; (б) договору про заборону ядерної зброї; (в) рамкової угоди, що складається із взаємопов'язаних інструментів; або (г) комбінованої домовленості¹⁰.

П'ять ядерних держав, визнаних ДНЯЗ – Велика Британія, Китай, Росія (як правонаступниця СРСР), США і Франція, – за підтримки держав-учасниць Ініціативи у сфері нерозповсюдження та роззброєння (*Non-Proliferation Disarmament Initiative, NPDI*) і групи з 26 держав на чолі з Австралією не підтримали зусилля, спрямовані на запровадження юридично зобов'язуючого інструменту ядерного роззброєння, а виступили за використання т.зв. “будівельних блоків” (“покрокового підходу”), що зрештою має привести до ядерного роззброєння¹¹.

Держави-учасниці Руху неприєднання, що об'єднує 120 держав, запропонували план дій, спрямованих на знищення всієї ядерної зброї у спосіб, який, на їх думку, забезпечує незворотність процесу та можливість контролю виконання. Цей план розрахований на три п'ятирічні етапи: 2015-2020, 2020-2025 і 2025-2030pp.¹²

¹⁰ 2015 NPT Review Conference, Austria, Chile, Costa Rica, Egypt, the Holy See, Indonesia, Ireland, Malaysia, Mexico, New Zealand, Nigeria, the Philippines, South Africa, Sweden and Switzerland, ‘Humanitarian impact of nuclear weapons’, Working paper, NPT/CONF.2015/WP.30, 22 Apr. 2015; 2015 NPT Review Conference, Austria, ‘The Vienna Conference on the humanitarian Impact of Nuclear Weapons (8 and 9 December 2014) and the Austrian pledge: input for the 2015 Review Conference of the Parties to the Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons’, NPT/CONF.2015/WP.29, 21 Apr. 2015.

¹¹ 2015 NPT Review Conference, Non-Proliferation and Disarmament Initiative (NPDI), ‘Recommendations for consideration by the 2015 Review Conference of the Parties to the Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons’, Joint working paper, NPT/CONF.2015/WP.16, 20 Mar. 2015. До складу коаліції Ініціативи у сфері нерозповсюдження та роззброєння (NPDI) належать Австралія, Канада, Мексика, Нідерланди, Нігерія, Німеччина, ОАЕ, Польща, Туреччина, Філіппіни, Чилі, Японія; причому сім з перелічених вище держав належать до т.зв. “парасолькових держав”, оскільки в питаннях безпеки вони спираються на гарантії безпеки, надані ядерними державами-союзниками.

¹² 2015 NPT Review Conference, Group of the Non-Aligned States Parties to the NPT, ‘Draft elements for a plan of action for the elimination of nuclear weapons’, Working paper, NPT/CONF.2015/WP.14, 13 Mar. 2015.

Ядерні держави відкрито заперечили можливість реалізації пропозиції із запровадження концепції ГВЯЗ, посилаючись на відсутність будь-якої нової інформації про наслідки ядерних вибухів, а також про ризики, що походять від випадкового підриву їх ядерної зброї. Ядерні держави відкинули всі рекомендації, запропоновані неядерними державами стосовно заборони і знищення ядерної зброї, і підтримали “покроковий підхід” до ядерного роззброєння, в основі якого, на їх думку, покладено принципи стратегічної стабільності та непорушної безпеки всіх держав. Група ядерних держав разом із групою приблизно з 30 неядерних держав (у т.ч. Австралії, Нової Зеландії, Південної Кореї, Японії і держав-членів НАТО, безпека яких спирається на ядерні гарантії США), що залишилися прихильниками ідеї ядерного стримування, відхилили всі рекомендації інших неядерних держав стосовно прискорення темпів і розширення масштабів ядерного роззброєння.

Відмінності у позиціях різних груп держав зрештою завели переговори у глухий кут. В останній день Конференції її Голова зробила спробу розглянути підготовлений нею проект підсумкового документа. Але цей документ не був підтриманий однією частиною учасників – внаслідок їх невдоволення передбаченими в ньому параметрами процесу ядерного роззброєння, а іншою – внаслідок неприйнятності пропозицій з розв’язання проблем Близького Сходу¹³.

Хоча проект підсумкового документа не отримав консенсусної підтримки, він все ж таки містив корисні рекомендації з ядерного роззброєння. Зокрема, в ньому знову наголошувалося на тому, що повне та ефективне виконання ДНЯЗ, забезпечення режиму ядерного нерозповсюдження та ядерне роззброєння на всіх відповідних напрямках мають ключове значення в досягненні міжнародного миру та безпеки¹⁴. У документі також ще раз підтверджувалася важливість щонайшвидшого набуття чинності Договором про всеосяжну заборону ядерних випробувань (ДВЗЯВ, *Comprehensive Nuclear-Test-Ban Treaty, CTBT*) та підкреслювалася відповідальність усіх держав-підписантів за сприяння набуттю ним чинності¹⁵. Крім того, у проекті документа було відзначено, що ДВЗЯВ є життєво важливим багатостороннім інструментом, з точки зору ядерного роззброєння та ядерного нерозповсюдження¹⁶.

У проекті підсумкового документа були запропоновані конкретні орієнтири і строки, визначені на основі робочих документів та заяв, зроблених під час пленарних сесій, засідань ГК.1 та ДК.1, а також переговорів поза офіційними рамками Конференції¹⁷:

¹³ 2015 NPT Review Conference, Joint closing statement by Austria, 22 May 2015.

¹⁴ 2015 NPT Review Conference, ‘Draft final document’, NPT/CONF.2015/R.3 (Vol. I), 21 May 2015, para.1. Текст проекту підсумкового документа доступний на сайті неурядової організації *Reaching Critical Will*: <<http://www.reachingcriticalwill.org/disarmament-fora/npt/2015>>.

¹⁵ Договір про всеосяжну заборону ядерних випробувань (ДВЗЯВ, *Comprehensive Nuclear-Test-Ban Treaty, CTBT*) відкритий для підписання 24 вересня 1996р., досі не набув чинності.

¹⁶ 2015 NPT Review Conference, NPT/CONF.2015/R.3 (Vol. I) (посилання 14), para.148.

¹⁷ 2015 NPT Review Conference, NPT/CONF.2015/R.3 (Vol. I) (посилання 14).

1. Ядерна зброя ніколи не повинна бути застосована знову.

2. Існує нагальна необхідність вжиття ядерними державами заходів, узгоджених у підсумкових документах Оглядових конференцій ДНЯЗ 2000р. і 2010р., у спосіб, що сприяє досягненню міжнародної стабільності, міжнародного миру й безпеки та базується на принципі непорушної і підвищеної безпеки для усіх.

3. Ядерні держави повинні брати участь у всіх процесах упродовж усього наступного циклу огляду дії ДНЯЗ, маючи на меті досягнення швидкого скорочення світових арсеналів ядерної зброї.

4. Усі ці держави-учасниці (тобто, п'ять ядерних держав) повинні ратифікувати договори про зони, вільні від ядерної зброї, та відповідні протоколи до них і впродовж наступного оглядового циклу переглянути всі пов'язані з ними застереження та заяви, що припускають різні тлумачення, з метою їх подальшого відкликання.

5. Усі держави-учасниці повинні, згідно з доповіддю Спеціального координатора (*Special Coordinator*) від 1995р. та передбаченими в ній завданнями, негайно розпочати переговори стосовно договору про заборону виробництва розщеплюваних матеріалів, придатних для використання в ядерній зброї або інших ядерних вибухових пристроях¹⁸.

6. Усі держави-учасниці повинні докласти та інтенсифікувати зусилля з розвитку верифікаційних спроможностей – беручи до уваги роль МАГАТЕ у цій сфері, – які потрібні для: (а) забезпечення впевненості в дотриманні різноманітних угод про роззброєння і спільних заяв, зроблених державами-учасницями та МАГАТЕ; (б) побудови і збереження світу без ядерної зброї.

Головний комітет II

ГК.ІІ розглядав питання, пов'язані з гарантіями нерозповсюдження, ядерною безпекою, експортним контролем і зонами, вільними від ядерної зброї, а також регіональні проблеми Близького Сходу, Південної Азії і Корейського півострова¹⁹. У робочому документі ГК.ІІ була висловлена підтримка МАГАТЕ та підкреслена важливість підтримання надійності, ефективності та цілісності системи гарантій МАГАТЕ. В ньому також схвально оцінені такі факти: (а) 172 держави-учасниці мають чинні угоди про всеохопні гарантії; (б) з часу Оглядової конференції 2010р. ще в шести державах-учасницях набули чинності всеохопні угоди про гарантії; (в) 124 держави-учасниці мають чинні додаткові протоколи до угод про гарантії.

Разом з тим, у робочому документі відбилося занепокоєння виявленими випадками невідповідності положенням ДНЯЗ та угод про гарантії. Документ містить заклик до держав-учасниць, які допустили порушення, негайно вжити заходів для досягнення повної відповідності взятим на себе

¹⁸ United Nations, Conference on Disarmament, Report of Ambassador Gerald E. Shannon of Canada on Consultations on the Most Appropriate Arrangement to Negotiate a Treaty Banning the Production of Fissile Material for Nuclear Weapons or Other Nuclear Explosive Devices, CD/1299, 24 Mar. 1995.

¹⁹ United Nations, Conference on Disarmament, Report of Ambassador Gerald E. Shannon of Canada on Consultations on the Most Appropriate Arrangement to Negotiate a Treaty Banning the Production of Fissile Material for Nuclear Weapons or Other Nuclear Explosive Devices, CD/1299, 24 Mar. 1995.

зобов'язанням. Крім того, у ньому зроблено наголос на важливості виконання зобов'язань з ядерного нерозповсюдження та розгляду випадків невідповідності цим зобов'язанням для підтримання цілісності принципів ДНЯЗ та авторитету гарантій МАГАТЕ.

Що стосується визнаних на міжнародному рівні зон, вільних від ядерної зброї, то в робочому документі Голови Конференції зазначено, що подальший процес запровадження таких зон на підставі домовленостей, добровільно укладених державами відповідного регіону, сприятиме зміцненню режиму ядерного нерозповсюдження та забезпечуватиме належний внесок у досягнення цілей ядерного роззброєння. В документі акцентована увага на важливості створення зон, вільних від ядерної зброї, у тих регіонах світу, де їх ще немає, насамперед, на Близькому Сході. Документ також ще раз підтвердив необхідність досягнення універсальності ДНЯЗ і з цією метою закликав усі держави Близького Сходу, які ще не приєдналися до Договору, якомога швидше зробити цей крок у статусі держав, які не володіють ядерною зброєю.

ДК.ІІ, підпорядкований ГК.ІІ, опікувався регіональними проблемами, але виявився неспроможним домогтися будь-яких домовленостей щодо імплементації Резолюції Оглядової конференції 1995р. (Резолюції 1995р. про Близький Схід) про створення зони, вільної від ядерної зброї та усіх інших видів зброї масового ураження (та систем їх доставки) на Близькому Сході (*establishing a zone free of nuclear weapons and all other WMD (and their delivery systems) in the Middle East, MENWFZ/WMDFZ*)²⁰. Також учасники не змогли домовитися про скликання конференції з питань *MENWFZ/WMDFZ*, як це було погоджено на Оглядовій конференції 2010р.²¹

Група арабських держав запропонувала нові рамки проведення конференції по Близькому Сходу, скликання якої має здійснюватися Генеральним секретарем ООН упродовж 180 днів від дати прийняття підсумкового документа Оглядової конференції ДНЯЗ 2015р., який мав би започаткувати процес укладення юридично зобов'язуючого договору про створення *MENWFZ/WMDFZ*²². Ця конференція мала б мандат, визначений Резолюцією 1995р. по Близькому Сходу, і повинна була створити дві робочі групи (РГ): РГ.І мала б займатися сферою дії договору, географічною демаркацією зони, питаннями заборони та тимчасовими заходами; РГ.ІІ – питаннями верифікації та імплементації. Пропозиція Групи арабських держав передбачала, що конференція має скликатися щорічно у пленарному форматі та форматі робочих груп, а її скликання не може бути відкладене²³. Фактично, ця пропозиція поклала повну відповідальність за скликання конференції на Генерального

²⁰ 1995 Review and Extension Conference of the Parties to the Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons, 'Resolution on the Middle East', NPT/CONF.1995/32 (Part I), Annex, [n.d.]; 2015 NPT Review Conference, NPT/CONF.2015/MC.II/WP.2.

²¹ 2010 NPT Review Conference, NPT/CONF.2010/50 (Vol. I) (посилання 5), pp.29-31.

²² 22 2015 NPT Review Conference, Bahrain on behalf of the Arab Group, 'Implementation of the 1995 resolution and 2010 outcome on the Middle East', Working paper, NPT/CONF.2015/WP.33, 22 Apr. 2015.

²³ 2015 NPT Review Conference, NPT/CONF.2015/WP.33 (посилання 22).

секретаря ООН та усувала будь-який вплив трьох держав-депозитаріїв ДНЯЗ (Великої Британії, Росії, США), які були ініціаторами Резолюції 1995р. по Близькому Сходу.

Пропозицію Групи арабських держав не підтримали дві з трьох держав-депозитаріїв ДНЯЗ, що затримало процес переговорів на полях Оглядової конференції 2015р. Намагаючись знайти вихід із глухого кута, Росія запропонувала компромісне рішення, яке ґрунтувалося значною мірою на пропозиції Єгипту. У стислому викладі головні положення, запропоновані Росією, виглядали наступним чином:

Конференція по Близькому Сходу має бути скликана не пізніше 1 березня 2016р. і мати за мету започаткування безперервного процесу переговорів та укладення юридично зобов'язуючого договору про створення *MENWFZ/WMDFZ*.

Під час підготовки до конференції усім державам Близького Сходу слід розпочати інтенсивні прямі консультації у відповідних форматах, головною метою яких має бути досягнення консенсусу з питань порядку денного і змісту підсумкового документа конференції.

Якщо до 15 січня 2016р. держави Близького Сходу не досягнуть необхідних домовленостей стосовно конференції, Генеральний секретар ООН, провівши відповідні консультації з ініціаторами Резолюції 1995р. з питань Близького Сходу, надсилає всім державам регіону запрошення взяти участь у конференції, яку буде скликано до 1 березня 2016р.

Мандат конференції визначається Резолюцією 1995р. з питань Близького Сходу. Всі суттєві рішення мають ухвалюватися консенсусом. Конференція повинна визначити наступні кроки зі створення *MENWFZ/WMDFZ*²⁴.

Дві з трьох держав-депозитаріїв ДНЯЗ – Велика Британія і США – виступили проти вилучення їх з процесу підготовки до конференції по Близькому Сходу та дотримувалися думки, що Група арабських держав має провести конференцію, не зважаючи на можливі заперечення з боку Ізраїлю, який не є учасником ДНЯЗ, хоч і був присутній на Оглядівій конференції ДНЯЗ 2015р. як спостерігач. Велика Британія і США, підтримані Канадою, відхилили компромісний варіант підсумкового документа Конференції, підготовлений її Головою. Натомість, Росія підтримала пропозицію Групи арабських держав і заявила, що вона могла б підготувати компромісний текст з урахуванням розбіжностей, але такий текст не представила.

Головний комітет III

ГК.ІІІ займався питаннями використання ядерної енергії в мирних цілях, міжнародним співробітництвом в ядерній сфері, ядерною технічною безпекою, умовами виходу з ДНЯЗ, універсалізацією Договору та вдосконаленням процесу огляду його дії. Під час обговорення найбільше суперечностей викликали наступні питання: посилення критеріїв виходу з ДНЯЗ;

²⁴ 2015 NPT Review Conference, Russia, 'Conference on the establishment of a Middle East zone free of nuclear weapons and all other weapons of mass destruction', Working paper, NPT/ CONF.2015/ WP.57, 14 May 2015.

міжнародне співробітництво в передачі ядерних матеріалів і технологій; процес огляду дії ДНЯЗ. Жодної додаткової домовленості, порівняно з тим, що було погоджено Оглядовими конференціями ДНЯЗ 1995 та 2000рр., досягнуто не було.

Робочий документ ГК.ІІІ не був офіційно ухвалений, але набув широкої підтримки²⁵. Поміж інших питань, він містив заклик до держав-учасниць: максимально можливою мірою проявляти транспарентність та інклюзивність у політиці експортного контролю для якомога повнішого забезпечення і сприяння доступу держав-учасниць, які розвиваються, до ядерних матеріалів, обладнання і технологій з метою їх використання в мирних цілях відповідно до положень ДНЯЗ. У документі визнавалося, що регіональні домовленості про співробітництво у сприянні мирному використанню ядерної енергії можуть бути ефективним засобом надання допомоги та заохочення у сфері передачі технологій, доповнюючи зусилля МАГАТЕ в царині технічного співробітництва в конкретних країнах, за урядами яких при цьому залишається право самостійно визначати свою енергетичну політику. В робочому документі вказувалося, що головну відповідальність за належний рівень захисту та безпеки ядерних установок несуть самі держави, а також підкреслювалася виняткова важливість відповідної національної технічної, гуманітарної та управлінської інфраструктури у сфері фізичної ядерної безпеки, радіологічного захисту, поводження з відпрацьованим ядерним паливом і радіоактивними відходами, а також наявності незалежного та ефективного регуляторного органу. Документ закликав усі держави, які ще не зробили цього, приєднатися до Конвенції 1994р. про ядерну безпеку (*1994 Convention on Nuclear Safety*), Конвенції 1986р. про оперативне оповіщення про ядерну аварію (*1986 Convention on Early Notification of a Nuclear Accident*), Конвенції 1986р. про допомогу в разі ядерної аварії чи радіаційної аварійної ситуації (*1986 Convention on Assistance in the Case of a Nuclear Accident or Radiological Emergency*) і Спільної конвенції 1997р. про безпеку поводження з відпрацьованим паливом і безпеку поводження з радіоактивними відходами (*1997 Joint Convention on the Safety of Spent Fuel Management and on the Safety of Radioactive Waste Management*)²⁶.

У згаданому робочому документі зазначено, що напади або загрози нападу на ядерні установки, які використовуються в мирних цілях, становлять загрозу ядерній безпеці, породжують небезпечні політичні, економічні та екологічні наслідки та можуть викликати серйозні проблеми, пов'язані з міжнародним правом. Тому документ закликає держави-учасниці – згідно з Дією 64 (*Action 64*) плану дій, ухваленого Оглядовою конференцією ДНЯЗ 2010р., – виконувати рішення *GC(53)/DEC/13* Генеральної конференції МАГАТЕ від 18 вересня 2009р. про заборону здійснювати збройний напад

²⁵ 2015 NPT Review Conference, 'Chairman's working paper: Main Committee III', NPT/CONF.2015/MC.III/WP.2, 18 May 2015.

²⁶ З повними текстами зазначених конвенцій можна ознайомитися на сайті МАГАТЕ: <<http://www-ns.iaea.org/conventions/default.asp?s=6&l=44>>.

або загрозувати збройним нападом на ядерні установки як під час їх експлуатації, так і під час будівництва²⁷.

Серед іншого, в документі зазначені факти створення в Росії у грудні 2010р. резерву низькозбагаченого урану (НЗУ), призначеного для використання державами-членами МАГАТЕ, а також ухвалення в тому ж місяці РК МАГАТЕ рішення про створення Банку НЗУ, який буде належати Агентству та управлятися ним. У зв'язку з цим у документі схвалена пропозиція Казахстану про розміщення там Банку НЗУ МАГАТЕ.

Оцінка Оглядової конференції ДНЯЗ 2015р.

Майбутнє режиму ядерного нерозповсюдження на основі ДНЯЗ

Хоча Оглядова конференція ДНЯЗ 2015р. супроводжувалася запеклими дискусіями, в результаті яких не було ухвалено жодного підсумкового документа, режиму ядерного нерозповсюдження на основі ДНЯЗ не загрожує неминучий колапс, попри похмурі прогнози, які лунають у деяких колах. Попередні оглядові конференції ДНЯЗ також зазнавали невдач у досягненні будь-якого результату, але режим ядерного нерозповсюдження на основі ДНЯЗ продовжує існувати та навіть посилюється в таких сферах, як верифікація ядерної діяльності, захист ядерних об'єктів і матеріалів, ядерна безпека.

Оцінки результатів Оглядової конференції ДНЯЗ 2015р. коливаються в діапазоні від розчарування до обережного оптимізму. Так, у спільній статті голів оглядових конференцій ДНЯЗ 1995р. та 2005р., відповідно, послів Дж.Данапала (*Jayantha Dhanapala*) та С.К.Дуарте (*Sérgio de Quieroz Duarte*), міститься попередження: “можна лише сподіватися, що ця невдача не стане “контрольним пострілом” для двох довгострокових цілей ДНЯЗ – прискорення прогресу на шляху до ядерного роззброєння і створення на Близькому Сході зони, вільної від ЗМУ”. Автори також додають, що “доки не буде подолано розрив між обіцянками та ефективними заходами, легітимність, авторитет і привабливість ДНЯЗ будуть неминуче слабшати”²⁸.

Глибинні причини невдач полягають у принципових політичних розбіжностях між державами-членами з питань майбутнього процесу ядерного роззброєння, створення зон, вільних від ЗМУ на Близькому Сході, та посилення контролю над нерозповсюдженням. На Оглядовій конференції ДНЯЗ 2015р. головними факторами посилення розбіжностей у позиціях держав-учасниць стали також пропозиція прихильників концепції ГВЯЗ і тиск у напрямі заборони і знищення ядерної зброї.

Коли Підготовчий комітет чергової Оглядової конференції ДНЯЗ почне роботу у 2017р. у Відні, для держав-учасниць буде важливо надати нового сенсу підтримці ДНЯЗ, особливо, беручи до уваги нові ініціативи стосовно ядерного роззброєння і Близького Сходу.

²⁷ International Atomic Energy Agency, Decision on the prohibition of armed attack or threat of attack against nuclear installations, during operation or under construction, GC(53)/DEC/13, 18 Sep. 2009.

²⁸ Dhanapala, J. and Duarte, S., ‘Is there a future for the NPT?’, *Arms Control Today*, vol.45, no.6 (July/Aug. 2015).

III. Інші події у сферах багатостороннього контролю над озброєннями та роззброєння

ТАРІК РАУФ

У 2015р. продовжувалося гальмування процесів ядерного роззброєння, нерозповсюдження та контролю над озброєннями, одним із наслідків чого став глухий кут, в якому опинилася Оглядова конференція ДНЯЗ (підрозділ II).

Конференція з роззброєння

Конференція з роззброєння (КР, *Conference on Disarmament, CD*) – єдиний міжнародний форум для обговорення питань багатосторонніх договорів про контроль над озброєннями – знову зазнала невдачі в досягненні консенсусу стосовно визначення програми роботи¹. Впродовж 2015р. в рамках КР відбулося 40 офіційних і 33 неофіційних пленарних засідань. На них, серед іншого, обговорювалися такі питання: (а) припинення гонки ядерних озброєнь та ядерне роззброєння; (б) запобігання ядерній війні, включно з усіма пов'язаними з цим справами; (в) запобігання гонці озброєнь у космосі; (г) ефективні міжнародні угоди про надання неядерним державам запевнень у незастосуванні або відмови від погроз застосуванням ядерної зброї². Без узгодженої програми роботи переговори стосовно будь-якого з перелічених питань були неможливими.

Виявлені розбіжності зумовлені браком збалансованості програми роботи КР. На думку багатьох держав, переговори слід розпочинати з розгляду договору про заборону виробництва збройових розщеплюваних матеріалів. Паралельно мають обговорюватися питання запобігання гонці озброєнь у відкритому космосі (*prevention of an arms race in outer space, PAROS*), негативних запевнень у безпеці (*negative security assurances, NSA*) та ядерного роззброєння. Інші держави воліли б розпочати з паралельних переговорів з питань *PAROS, NSA* та ядерного роззброєння.

У березні 2015р. КР провела сесію Сегмента високого рівня з метою надання міністрів закордонних справ можливості звернутися до Конференції, скориставшись нагодою їх участі на нарадах у Женеві, які проводила Рада ООН з прав людини. Міністри закордонних справ та інші високопосадовці з 31 держави-учасниці звернулися до КР, підкресливши, серед іншого, важливість Оглядової конференції ДНЯЗ 2015р., а також гуманітарних наслідків застосування ядерної зброї.

Крім того, 19 березня 2015р., вперше в історії був скликаний Неформальний форум громадянського суспільства (*Informal Civil Society Forum*)

¹ United Nations Office in Geneva, 'An introduction to the conference', [без дати].

² Conference on Disarmament, 'Report of the Conference on Disarmament to the General Assembly of the United Nations', CD/2046, 18 Sep. 2015.

КР з метою сприяння ініціативам, які могли б допомогти вийти з глухого кута, в якому опинилася КР, шляхом неформальної взаємодії представників держав і громадянського суспільства³.

Третя конференція держав-учасниць, держав, що підписали договори про створення зон, вільних від ядерної зброї, та Монголії

Третя конференція держав-учасниць та держав, що підписали договори про створення зон, вільних від ядерної зброї (ЗВЯЗ, *Nuclear Weapon-Free-Zones, NWFZs*), а також Монголії була скликана у штаб-квартирі ООН у Нью-Йорку 24 квітня 2015р. Однією з цілей Конференції було підвищення легітимності сторін ЗВЯЗ у відстоюванні ідеї світу без ядерної зброї. Друга ціль стосувалася огляду дії договорів про створення ЗВЯЗ, з точки зору дієвості їх положень стосовно ядерного нерозповсюдження та використання ядерної енергії в мирних цілях. Третя ціль заходу полягала у сприянні створенню нових ЗВЯЗ, кожна з яких означає ще один крок до світу без ядерної зброї. Нарешті, остання ціль заходу визначалася завершальним параграфом підсумкового документа Другої конференції: “продовжувати докладати міжнародних зусиль з побудови світу без ядерної зброї шляхом співробітництва між ЗВЯЗ, що здійснюватиметься з метою повного виконання принципів і цілей договорів, а також обміну відповідними ідеями та найкращими практиками у сферах взаємних інтересів”. ЗВЯЗ охоплюють 116 держав, включно з Монголією, яка проголосила себе державою, вільною від ядерної зброї.

На Конференції Високий представник ООН з питань роззброєння (*United Nations High Representative for Disarmament*) А.Кане (*Angela Kane*) охарактеризувала значення ЗВЯЗ: (а) “вони є практичним способом повної заборони ядерної зброї на певній географічній території”; (б) “у регіонах світу, де багато людей потерпають наразі від наслідків випробувань ядерної зброї, вони є інструментом гарантування того, що майбутні покоління зможуть уникнути подібної долі”; (в) “вони є важливими будівельними блоками для побудови світу без ядерної зброї”; (г) “відповідні угоди означають широкий регіональний консенсус стосовно відмови від ядерної зброї та усунення смертельних небезпек, які вона становить для людства і довкілля”⁴. А.Кане також відзначила, що з часу Другої конференції 2010р. держав-учасниць і держав, що підписали договори про створення ЗВЯЗ, і Монголії ядерні держави підписали протоколи до Договору про зону, вільну від ядерної зброї, в Центральній

³ United Nations Office in Geneva, ‘Informal Civil Society Forum on the Conference on Disarmament’, [без дати].

⁴ Kane, A., High Representative for Disarmament Affairs, ‘Nuclear-weapon-free zones: building blocks for a world free of nuclear weapons’, Statement at Third Conference of States Parties and Signatories of Treaties that Establish Nuclear-Weapon-Free Zones and Mongolia, New York, 24 Apr. 2015.

Азії (*Central Asian Nuclear Weapon-Free Zone Treaty*) і разом взяли на себе зобов'язання “поважати статус Монголії, як держави без ядерної зброї”.

Конференція 2015р., на якій головував представник Індонезії, не спромоглася узгодити текст заяви та рекомендації через суперечності, зокрема, між Алжиром, Марокко та Нігерією, а також деякими іншими державами стосовно статусу Сахарської Арабської Демократичної Республіки (*Sahrawi Arab Democratic Republic*), яка раніше мала назву Західна Сахара⁵.

Генеральна Асамблея ООН

70 сесія Генеральної Асамблеї (ГА) ООН традиційно ухвалила резолюції, проекти яких були представлені її Першим комітетом і стосувалися різних питань контролю над озброєннями та роззброєння. Більшість з них були прийняті шляхом голосування, а деякі – без голосування⁶. Ключові резолюції стосуються наступних питань: (а) ризику ядерного розповсюдження на Близькому Сході; (б) запобігання гонці озброєнь у космосі; (в) прискорення багатосторонніх переговорів з ядерного роззброєння; (г) конвенції із заборони ядерної зброї; (д) об'єднання зусиль у напрямі повного знищення ядерної зброї; (е) договору про заборону виробництва розщеплюваних матеріалів для ядерної зброї або інших вибухових пристроїв; (є) гуманітарного впливу ядерної зброї; (ж) гуманітарного зобов'язання домагатися заборони та ліквідації ядерної зброї; (з) просування в напрямі світу без ядерної зброї; (и) Договору 1996р. про всеосяжну заборону ядерних випробувань (ДВЗЯВ)⁷.

Створення робочої групи відкритого складу

Найбільш помітним результатом роботи Першого комітету та ГА стало ухвалення резолюцій про просування багатосторонніх переговорів з питань ядерного роззброєння шляхом створення робочої групи відкритого складу (*open-ended working group, OEWG*). Уперше ця ідея була проголошена під час Оглядової конференції ДНЯЗ 2015р. групою з 23 держав, що підтримують концепцію ГВЯЗ (підрозділ II). ГА вирішила, що *OEWG* буде скликана у 2016р. в Женеві на термін до 15 робочих днів як допоміжний орган ГА та

⁵ Сахарська Арабська Демократична Республіка є стороною Договору про Африканську зону, вільну від ядерної зброї (Договору Пеліндаба, *Treaty of Pelindaba*) від 11 квітня 1996р., який набув чинності 15 липня 2009р.

⁶ Conference on Disarmament, ‘Letter dated 4 January 2016 from the Secretary-General of the United Nations addressed to the President of the Conference on Disarmament transmitting the resolutions and decisions on disarmament and international security matters adopted by the General Assembly at its seventieth session’, CD/2049, 5 Jan. 2016.

⁷ Результати голосувань (за-проти-утримався) за резолюції в цілому були такими: (а) 157-5-20; (б) 173-0-3; (в) 138-12-34; (г) 130-48-8; (д) 166-3-16; (е) 179-1-5; (є) 144-18-22; (ж) 139-29-17; (з) 172-6-3; (и) 181-1-3. Договір про всеосяжну заборону ядерних випробувань (ДВЗЯВ) відкритий для підписання 24 вересня 1996р., але до цього часу не набув чинності.

відповідно до її процедур. Передбачалося, що в роботі *OEWG* можуть взяти участь і зробити внесок в її результати представники міжнародних організацій і громадянського суспільства⁸. Мандат *OEWG* передбачає “розгляд по суті конкретних правових заходів, положень і норм, потрібних для побудови і збереження світу без ядерної зброї⁹. Крім того, резолюція зобов’язала *OEWG*:

розглянути по суті рекомендації стосовно інших заходів з досягнення прогресу в підготовці до багатосторонніх переговорів з питань ядерного роззброєння, зокрема: (а) заходів із забезпечення транспарентності стосовно ризиків, пов’язаних з наявною ядерною зброєю; (б) заходів зі зменшення та усунення ризиків випадкових, помилкових або навмисних підривів ядерної зброї; (в) додаткових заходів з підвищення рівня усвідомлення та розуміння комплексного характеру і взаємозв’язку різноманітних гуманітарних наслідків, до яких міг би призвести будь-який ядерний вибух¹⁰.

Резолюції, пов’язані з гуманітарним впливом ядерної зброї

“Гуманітарне зобов’язання домагатися заборони та ліквідації ядерної зброї” (*Humanitarian Pledge for the Prohibition and Elimination of Nuclear Weapons*) було підтримане резолюцією ГА, ухваленою 139 голосами “за”, 29 – “проти”, 17 країн утрималися від голосування. Ухвалення Гуманітарного зобов’язання було ініційоване під час Віденської міжнародної конференції з питань гуманітарного впливу ядерної зброї (8-9 грудня 2014р.) у форматі одностороннього зобов’язання Австрії¹¹. Поміж іншого, Австрія зобов’язалася “презентувати засновані на фактах обговорення, результати та переконливі свідчення, оприлюднені на Віденській конференції, ... усім відповідним форумам у рамках ООН, зокрема Оглядовій конференції ДНЯЗ 2015р., оскільки вся ця інформація має посісти центральне місце в усіх обговореннях, зобов’язаннях і намірах стосовно ядерного роззброєння” (підрозділ II)¹².

У резолюції ГА вітається той “факт, що 120 держав, виходячи зі свідчень про гуманітарний вплив ядерної зброї, зробили неминучі висновки, і таким чином підтримали Гуманітарне зобов’язання або сприяли його ухваленню”¹³. У зв’язку з цим головні пункти та заклики вжити заходів, викладених у Гуманітарному зобов’язанні, були враховані в резолюції ГА, яка (а) закликає “всі держави керуватися імперативом безпеки людини для всіх і сприяти захисту цивільного населення від ризиків, спричинених ядерною зброєю”; (б) спонукає всі держави-учасниці ДНЯЗ “відновити виконання обіцянок невідкладного та повного виконання взятих ними чинних зобов’язань за Статтею VI ДНЯЗ”; (в) закликає “всі держави визначити та виконувати

⁸ UN General Assembly Resolution 70/33, 7 Dec. 2015.

⁹ Див. посилання 8.

¹⁰ Див. посилання 8.

¹¹ Vienna Conference on the Humanitarian Impact of Nuclear Weapons, ‘Pledge presented at the Vienna Conference on the Humanitarian Impact of Nuclear Weapons by Austrian Deputy Foreign Minister Michael Linhart’, Vienna, 8-9 Dec. 2014.

¹² Див. посилання 11.

¹³ UN General Assembly Resolution 70/48, 7 Dec. 2015.

ефективні заходи з усунення правової прогалини стосовно заборони та знищення ядерної зброї і співпрацювати з усіма зацікавленими сторонами в досягненні цієї мети”; (з) вимагає від “усіх держав, що володіють ядерною зброєю, у період до повного знищення її арсеналів вживати конкретних проміжних заходів зі зменшення ризиків вибухів ядерної зброї, зокрема шляхом зниження ступеня її боєготовності, переміщення її з місць розгортання до сховищ, зниження її ролі у воєнних доктринах, а також шляхом швидких скорочень усіх видів ядерної зброї”; (д) закликає “всі зацікавлені сторони, держави, міжнародні організації, Міжнародний рух Червоного Хреста і Червоного Півмісяця, парламентарів і громадянське суспільство співпрацювати разом заради осуду, заборони та знищення ядерної зброї з огляду на її неприйнятні гуманітарні наслідки та ризики, пов’язані з її застосуванням”¹⁴.

ГА ухвалила також резолюцію про гуманітарні наслідки застосування ядерної зброї (“за” – 144, “проти” – 18; утрималися від голосування – 22). ГА цією резолюцією (а) знову підтвердила “роль громадянського суспільства – у партнерстві з урядами – в підвищенні рівня обізнаності стосовно неприйнятних гуманітарних наслідків ядерної зброї”; (б) наголосила на тому, що “катастрофічні наслідки ядерної зброї стосуються не лише урядів, але й всіх і кожного з жителів нашого нерозривно пов’язаного світу та мають серйозний вплив на виживання людства, на довкілля, соціально-економічний розвиток, економіку кожної країни та на здоров’я майбутніх поколінь”; (в) зауважила, що “в інтересах виживання людства слід забезпечити незастосування ядерної зброї ніколи та за жодних обставин”; (г) підкреслила “що єдиним способом гарантувати, що ядерна зброя ніколи не буде застосована знову, є її повне знищення”; (е) наголосила, що “катастрофічні наслідки вибуху ядерної зброї, зумовленого або випадковими причинами, або прорахунками та недоліками конструкції, або злим умислом, не зможуть бути ліквідовані належним чином”; (є) висловила тверде переконання, що “усвідомлення катастрофічних наслідків застосування ядерної зброї повинне бути підґрунтям усіх підходів і зусиль з ядерного роззброєння”; (ж) закликала “всі держави, виходячи з їх загальної відповідальності, запобігти застосуванню ядерної зброї, її вертикальному та горизонтальному розповсюдженню та домогтися ядерного роззброєння”¹⁵.

Голосування за дві резолюції з питань гуманітарних вимірів ядерної зброї засвідчили відмінності, з одного боку, в позиціях ядерних і неядерних держав, а з іншого – в позиціях окремих неядерних держав-членів НАТО та ЄС.

П’ять ядерних держав проголосували проти обох резолюцій. У спільному поясненні голосування Великої Британії, США і Франції було заявлено, що за згаданими резолюціями стоїть намір заборонити наразі володіння ядерною зброєю та її застосування, навіть якщо держави, що володіють нею,

¹⁴ Див. посилання 13.

¹⁵ UN General Assembly Resolution 70/47, 7 Dec. 2015.

не погоджуються з її заборонаю. Крім того, Велика Британія зазначила, що три держави вважають, що заборона ядерної зброї мала б своїм наслідком ризик “руйнування ДНЯЗ і створення набагато менш передбачуваного світу, схожого на той, що був перед набуттям чинності Договором, який перетворився майже на універсальний, коли з можливістю ядерного розповсюдження стикнулися багато регіонів, а невизначеність і недовіра перешкождали доступу до переваг використання ядерної енергії в мирних цілях”. Підкреслюючи, що три держави є відданими ідеї побудови світу без ядерної зброї, Велика Британія водночас зазначила, що “врахування потребувало реальне занепокоєння щодо міжнародної безпеки”, тому покроковий підхід був єдиним способом поєднати імперативи роззброєння та підтримання міжнародної стабільності¹⁶. В поясненні голосування делегація Китаю зазначила, поміж іншого, що ядерне роззброєння, на його думку, слід здійснювати із застосуванням поетапного підходу, підтримуючи ДНЯЗ, глобальний стратегічний баланс і стабільність та дотримуючись принципу консенсусу¹⁷.

Голосування держав-членів НАТО та ЄС не було одноставним. Більшість із них голосували проти резолюції про гуманітарне зобов’язання, але утрималися від голосування за резолюцію про гуманітарні наслідки застосування ядерної зброї. Багато держав, з розумінням поставившись до занепокоєння гуманітарними наслідками, не підтримали при цьому руху до заборони ядерної зброї, прихильниками якого виступили держави, що є прихильниками ідеї гуманітарного зобов’язання стосовно її заборони та знищення.

Пояснення голосування від імені 27 делегацій, включно з рядом держав-членів НАТО та ЄС, а також Австралією і Південною Кореєю, надала Німеччина. У пояснювальному документі зазначено, що держави, які підписали його, складають неоднорідну групу держав, які з різних причин або утрималися, або проголосували проти резолюцій, але при цьому всі вони “об’єдналися навколо спільної мети – домогтися міцного прогресу у знищенні всієї ядерної зброї у рішучий та водночас комплексний і прагматичний спосіб”. Німеччина зазначила, що всі ці держави воліли “недвозначно зафіксувати, що важкі гуманітарні наслідки застосування ядерної зброї є очевидними і незаперечними”, але слід зважити на “співіснування принципу безпеки та гуманітарного принципу”. Виходячи з цього, в заяві цієї групи держав стверджується, що “реального прогресу можна домогтися лише за умови належного врахування обох принципів”¹⁸.

¹⁶ United Nations, General Assembly, ‘Explanation of vote before the vote by Ambassador Matthew Roland, United Kingdom Permanent Representative to the Conference on Disarmament, on behalf of France, the United Kingdom and the United States’, 2 Nov. 2015. Текст цього та інших пояснень голосування є доступними на сайті неурядової організації *Reaching Critical Will*: <<http://reachingcriticalwill.org/disarmament-fora/unga/2015/resolutions>>.

¹⁷ United Nations, General Assembly, ‘Explanation of vote by the Chinese delegation on certain draft resolutions in the cluster of nuclear weapons’, 3 Nov. 2015.

¹⁸ United Nations, General Assembly, ‘Explanation of vote on the 3 humanitarian impact of nuclear weapons resolutions, delivered by Germany on behalf of 27 delegations’, [без дати].

У спільному поясненні голосування делегації Швеції і Швейцарії зазначили, що вони підтримали резолюцію про гуманітарне зобов'язання, але саме зобов'язання не підписали, оскільки на бачать “правових прогалин” у чинному міжнародному праві або в таких договорах, як ДНЯЗ і ДВЗЯВ.

Водночас, уважно придивившись до міжнародного законодавства з питань роззброєння в цілому, стає очевидним: якщо інші види зброї масового знищення, а саме біологічна та хімічна – заборонені, то ядерна зброя – ні. Крім того, щоб виконувати Статтю VI ДНЯЗ – побудувати світ без ядерної зброї і зберегти його – необхідні додаткові правові інструменти (двосторонні, групові або багатосторонні). Таким чином, наші уряди погоджуються із закликм резолюції – шукати ефективні правові заходи. При цьому, наші делегації не вважають договір про заборону ядерної зброї єдиним можливим правовим інструментом для побудови світу без ядерної зброї. Ми запевняємо, що схвально поставимося до будь-якого набору ефективних правових заходів, і підкреслюємо, що будь-який процес розробки нових правових інструментів має гарантувати участь і залучення (а не бойкотування) держав, що володіють ядерною зброєю, та їх союзників¹⁹.

Північна Корея приєдналася до тих держав-членів НАТО та ЄС, які утрималися від голосування обох резолюцій, тоді як Ізраїль проголосував проти. Індія проголосувала за резолюцію про гуманітарні наслідки, але утрималася від голосування гуманітарного зобов'язання; Пакистан утримався від голосування обох резолюцій.

Обговорення та позиції делегацій стосовно ядерної зброї, по суті, віддзеркалили події на провальній Оглядовій конференції ДНЯЗ 2015р. і засвідчили брак будь-якої перспективи досягнення порозуміння навколо плану дій. Не викликає сумнівів, що ці суперечності позначаються й на запланованому на 2016р. засіданні *OEWG* з питань просування багатосторонніх переговорів про ядерне роззброєння.

Міжнародне партнерство у верифікації ядерного роззброєння

Міжнародне партнерство у верифікації ядерного роззброєння (*International Partnership for Nuclear Disarmament Verification, IPNDV*) було запропоноване США у грудні 2014р. з метою подальшого усвідомлення складних технічних проблем у верифікації ядерного роззброєння²⁰. Перша нарада відбулася у Вашингтоні 19-20 березня 2015р. У ній взяли участь представники 26 держав – як ядерних, так і неядерних, – а також представники ЄС. Були створені три робочі групи (РГ) з метою підвищення потенціалу співробітництва між державами-партнерами та вивчення варіантів розв'язання фундаментальних проблем ядерного моніторингу та верифікації. РГ 1 з питань цілей моніторингу та верифікації очолив Е.Фарруджа (*Emmanuele Farruggia*) з Італії і П. де Клерк (*Piet de Klerk*) з Нідерландів; РГ 2 з питань інспекцій

¹⁹ United Nations, General Assembly, ‘Explication de vote de la Suisse’ [Explanation of vote by Switzerland], 2 Nov. 2015.

²⁰ US Department of State, Gottemoeller, R., Under Secretary for Arms Control and International Security, ‘The vision of Prague endures’, Speech in Prague, 4 Dec. 2014.

об'єктів – Р.Флойд (*Robert Floyd*) з Австралії і М.Соботка (*Marek Sobotka*) з Польщі; РГ 3 з питань технічних проблем і рішень – Й.Вірстам (*Jens Wirstam*) зі Швеції і К.Сімон (*Kurt Siemon*) зі США. Друга нарада держав-партнерів відбулася 16-18 листопада 2015р. в Осло.

Передбачається, що РГ 1 “вивчатиме ключові етапи життєвого циклу ядерної зброї – включно з розгортанням і зберіганням ядерних боєголовок, їх розборкою і демонтажем, а також утилізацією ядерних матеріалів, отриманих в результаті демонтажу – та на кожному з них оцінюватиме потенційні цілі, методи та функції моніторингу й верифікації”²¹. РГ 2 “досліджуватиме досвід різних режимів інспектування об'єктів..., оцінюватиме доцільність і корисність застосування певних принципів до можливих майбутніх угод з питань контролю над ядерною зброєю та визначатиме нові види інспекційної діяльності та методики, які дозволили б ефективно перевіряти дотримання майбутніх угод”²². РГ 3 “працюватиме над розробкою для ядерних та неядерних держав рішень з розв'язання ключових технічних проблем верифікації ядерного роззброєння, зокрема конкретних проблем, пов'язаних з ідентифікацією ядерних боєголовок, методами створення та забезпечення ланцюга постачань, аутентифікації даних та обладнання”²³.

Управління *IPNDV* здійснюється в рамках Ініціативи зі зменшення ядерної загрози (*Nuclear Threat Initiative, NTI*) як багаторічним державно-приватним партнерством між *NTI* та Державним департаментом США. Його завданням є сприяння зміцненню довіри в розвитку спільного розуміння викликів та обмежень, пов'язаних з верифікацією ядерного роззброєння – з метою послаблення зростаючої напруженості між ядерними та неядерними державами з питань ядерного роззброєння²⁴.

²¹ International Partnership for Nuclear Disarmament Verification, ‘Working Group 1: Monitoring and Verification Objectives’, Terms of Reference, 18 Nov. 2015.

²² International Partnership for Nuclear Disarmament Verification, ‘Working Group 2: On-Site Inspections’, Terms of Reference, 18 Nov. 2015.

²³ International Partnership for Nuclear Disarmament Verification, ‘Working Group 3: Technical Challenges and Solutions’, Terms of Reference, 18 Nov. 2015.

²⁴ Nuclear Threat Initiative, Second Plenary Meeting of the International Partnership for Nuclear Disarmament Verification, Oslo, 16-18 Nov. 2015.

18. Хімічні та біологічні загрози безпеці

Загальний огляд

У 2015р. держави-учасниці Конвенції 1972р. про біологічну та токсинну зброю (КБТЗ, *Biological and Toxin Weapons Convention, BTWC*) зустрічалися під час міжсесійних щорічних зустрічей перед восьмою Оглядовою конференцією, запланованою на листопад 2016р. (підрозділ I). Трьома постійними пунктами порядку денного міжсесійних щорічних зустрічей були співпраця та допомога, огляд науково-технічного розвитку та покращення виконання Конвенції на національному рівні. Спеціальною темою 2015р. була імплементація Статті VII КБТЗ, що стосується допомоги тим, кому загрожує біологічна зброя.

Складовими політико-правових засад безпечності хімічної та біологічної зброї і захисту від неї є діяльність з посилення міжнародної заборони хімічних і біологічних бойових засобів. Національна науково-консультативна рада з біобезпеки (*National Science Advisory Board for Biosecurity*) США у 2015р. приділяла багато уваги імплементації у сфері безпечності та захисту результатів дослідження наслідків мутацій (*gain-of-function*). Дослідження виявило наслідки для безпеки у випадках посилення здатності патогену викликати хворобу (підрозділ I).

Організація із заборони хімічної зброї (ОЗХЗ, *Organisation for the Prohibition of Chemical Weapons, OPCW*) продовжувала перевіряти дотримання Конвенції 1993р. про заборону хімічної зброї (КЗХЗ, *Chemical Weapons Convention, CWC*). ОЗХЗ продовжувала активно виконувати започатковану у 2013р. роботу з перевірки точності й повноти заяв Сирії про знищення її хімічної зброї та відповідної інфраструктури (підрозділ II). Останні токсичні хімікати й прекурсори, вивезені з Сирії морем у 2013-2014рр., були знищені в січні 2016р.

Надалі лунали звинувачення (деякі з них – підтверджені) у використанні хімічної зброї в Сирії та, можливо, прилеглих регіонах. Це спонукало Раду Безпеки ООН ухвалити Резолюцію 2235 (2015), якою був створений Спільний механізм розслідувань (*Joint Investigative Mechanism, JIM*) ОЗХЗ-ООН (підрозділ III). JIM у складі 24 експертів розпочав роботу в повному обсязі 13 листопада 2015р. і працюватиме 12 місяців. Його завданням є з'ясування ширших обставин імовірних ударів із застосуванням хімічної зброї, в т.ч. співучасників, організаторів, фінансистів і спонсорів.

ДЖОН ХАРТ

I. Контроль над біологічною зброєю

ДЖОН ХАРТ

Головним правовим інструментом протидії поширенню бойових біологічних засобів є Конвенція про біологічну та токсинну зброю (КБТЗ, *Biological and Toxin Weapons Convention, BTWC*) 1993р.¹ У 2015р. до КБТЗ приєдналися Андорра та Мавританія, і станом на грудень 2015р., учасницями Конвенції були 173 держави та дев'ять – підписантами².

Діяльність з контролю над біологічною зброєю у 2015р. була пов'язана переважно з двома зустрічами в рамках третього міжсесійного процесу КБТЗ: зустріччю експертів (10-14 серпня) та зустріччю держав-учасниць (14-18 грудня). Трьома постійними пунктами порядку денного цих зустрічей були (а) співпраця та допомога (з особливою увагою до Статті X КБТЗ стосовно економічного й технічного співробітництва та розвитку); (б) огляд науково-технічного розвитку; (в) покращення виконання Конвенції на національному рівні³. Спеціальною темою 2015р. була імплементація Статті VII КБТЗ (допомога тим, кому загрожує біологічна зброя), включно з розглядом “детальних процедур і механізмів” надання допомоги і співробітництва держав-учасниць⁴.

У 2015р. участь у політично обов'язкових заходах зміцнення довіри (ЗЗД, *confidence-building measures, CBMs*) режиму КБТЗ дещо покращилася. Відділ підтримки імплементації (*Implementation Support Unit, ISU*), що сприяє взаємодії держав-учасниць та інших зацікавлених сторін, отримав 72 звіти про ЗЗД за 2014р.⁵ Це була найбільша за весь час кількість таких звітів (на один більше, ніж раніше), поданих за рік. Була розширена База даних співпраці та допомоги *ISU*, що містить пропозиції і прохання допомоги від держав-учасниць.

Підготовка до восьмої Оглядової конференції

На зустрічах 2015р. були обговорені та затверджені порядок роботи восьмої Оглядової конференції, запланованої на листопад 2016р., та комітету з підготовки конференції.

¹ Convention on the Prohibition of the Development, Production and Stockpiling of Bacteriological (Biological) and Toxin Weapons and on their Destruction (Biological and Toxin Weapons Convention, BTWC), opened for signature 10 Apr. 1972, entered into force 26 Mar. 1975, *United Nations Treaty Series*, vol.1015 (1976).

² Підписали: Центральноафриканська Республіка, Кот-д'Івуар, Єгипет, Гаїті, Лівія, Непал, Сомалі, Сирія, Танзанія. Держави, що не підписали та не приєдналися до КБТЗ: Ангола, Чад, Коморські о-ви, Джибуті, Еритрея, Гвінея, Ізраїль, Кірібаті, Мікронезія, Намібія, Ніуе, Самоа, Південний Судан, Тувалу.

³ Seventh BTWC Review Conference, Final document, BWC/CONF.VII/7, 13 Jan. 2012, para.8, p.21.

⁴ BTWC, Meeting of States Parties, 'Final report of the Meeting of States Parties', BWC/MSP/2015/6, 22 Feb. 2016, paras 8-9.

⁵ Див. розділ новин 2015р. на веб-сайті відділення ООН у Женеві: <[http://www.unog.ch/80256EE600585943/\(httpPages\)/87CF9BFD24A8D05FC1257574004B285B](http://www.unog.ch/80256EE600585943/(httpPages)/87CF9BFD24A8D05FC1257574004B285B)>.

Спільна позиція ЄС

ЄС затвердив спільну позицію стосовно восьмої Оглядової конференції⁶. В ній підкреслена важливість підтримки і зміцнення КБТЗ, а також міститься заклик до більш ефективного виконання Конвенції на національному рівні та всеохопної участі в ній. У спільній позиції зазначено, що верифікація “залишається головним елементом режиму повного та ефективного роззброєння й нерозповсюдження”⁷. Підкреслена також важливість зміцнення оперативних спроможностей механізму Генерального секретаря ООН з розслідування заяв про застосування хімічної та/або біологічної зброї шляхом розширення кола кваліфікованих експертів, тренувань, теоретичних і практичних навчань (підрозділ II)⁸.

ЄС зобов’язався сприяти виконанню Статті X КБТЗ, підтримуючи, зокрема: (а) розробку Бази даних співпраці та допомоги; (б) суб’єктів, залучених до імплементації розроблених 2005р. Всесвітньою організацією охорони здоров’я (*World Health Organization*) Міжнародних правил охорони здоров’я (*International Health Regulations*); (в) відповідні цілі Глобального партнерства проти поширення зброї і матеріалів масового ураження (*Global Partnership Against the Spread of Weapons and Materials of Mass Destruction*) Великої сімки (G7)⁹. У спільній позиції також зазначено, що ЄС підтримує запровадження “частіших і сфокусованих оцінок” відповідних науково-технічних подій, що могло б, у принципі, надати “ISU постійну функцію науково-технічних консультацій”¹⁰. Нарешті, ЄС висловив підтримку повному перегляду форматів звітів про ЗЗД, у т.ч. таким змінам режиму, за яких звіти про ЗЗД стануть “інструментом регулярного декларування” як бази для оцінки “імплементації і дотримання” КБТЗ¹¹. Це означає, що держави-учасниці Конвенції мають зрештою зробити звіти про ЗЗД юридично обов’язковими.

⁶ Council of the European Union, Council Decision (CFSP) 2015/2096 of 16 Nov. 2015 on the position of the European Union relating to the Eighth Review Conference of the Convention on the Prohibition of the Development, Production and Stockpiling of Bacteriological (Biological) and Toxin Weapons and on Their Destruction (BTWC), *Official Journal of the European Union*, L303, 20 Nov. 2015.

⁷ Council of the European Union (CFSP) 2015/2096 (посилання 6), р.L303/15.

⁸ Council of the European Union (CFSP) 2015/2096 (посилання 6), р.L303/16. Докладніше про механізм розслідувань Генерального секретаря ООН див.: United Nations Office for Disarmament Affairs (UNODA), ‘Relating to the Secretary-General’s mechanism for investigation of alleged use of chemical and biological weapons’, Key documents, [n.d.].

⁹ Council of the European Union (CFSP) 2015/2096 (посилання 6), р.L303/16. 18 січня 2016р. ЄС ухвалив рішення виділити €2,3 млн. на підтримку КБТЗ з метою (а) заохочення універсальності; (б) зміцнення взаємодії з неурядовими структурами в науково-технічній сфері; (в) підтримання зміцнення спроможностей; (г) сприяння проведенню восьмої Оглядової конференції; (д) зміцнення механізму розслідувань Генерального секретаря ООН; (е) допомоги інформуванню, освіті та залученню. Див.: Council of the European Union, Council Decision (CFSP) 2016/51 of 18 Jan. 2016 in support of the Biological and Toxin Weapons Convention (BTWC) in the framework of the EU strategy against proliferation of weapons of mass destruction, *Official Journal of the European Union*, L12, 19 Jan. 2016.

¹⁰ Council of the European Union (CFSP) 2015/2096 (посилання 6), р.L303/16.

¹¹ Council of the European Union (CFSP) 2015/2096 (посилання 6), р.L 303/16.

Зустріч експертів

На зустрічі експертів у серпні 2015р. були розглянуті шляхи забезпечення та покращення дотримання Конвенції, зокрема досвід застосування прийнятої в Бенілюксі (Бельгія, Нідерланди, Люксембург) системи колегіального огляду для оцінки імплементації КБТЗ на національному рівні за результатами влаштованого Францією у грудні 2013р. тренування з проведення пілотного огляду¹². Прийнята в Бенілюксі система колегіального огляду реалізується у два етапи: (а) письмові консультації на підставі поданих у 2015р. державами Бенілюксу звітів про ЗЗД; (б) захід для обговорення цієї інформації, з наступними візитами на задекларовані об'єкти¹³.

Робоча група з біобезпеки (*Biosecurity Working Group*) Світової мережі наукових академій (*Global Network of Science Academies*) під час зустрічі експертів (та інших подій 2015р.) проводила консультації стосовно пов'язаних з КБТЗ науково-технічних тенденцій, пропаганди засад Конвенції, підвищення обізнаності з питань подвійного використання, а також організації освіти у сфері біобезпеки¹⁴.

Зустріч держав-учасниць

На зустрічі держав-учасниць у грудні 2015р. були висунуті пропозиції з посилення режиму КБТЗ, які мали обговорюватися на восьмій Оглядовій конференції. Росія знову висловила підтримку перегляду питань дотримання з урахуванням роботи Спеціальної групи урядових експертів з визначення та перевірки з науково-технічної точки зору потенційних верифікаційних заходів (*Ad Hoc Group of Governmental Experts to Identify and Examine Potential Verification Measures from a Scientific and Technical Standpoint, VEREX*)¹⁵. Вірменія, Білорусь, Китай і Росія подали пропозиції стосовно внесення до порядку денного восьмої Оглядової конференції питань зміцнення КБТЗ як юридично обов'язкового інструмента¹⁶. Згідно з пропозицією, Робоча група могла б розглянути:

(а) внесення до режиму наявних і наступних, за необхідності, вдосконалених заходів зміцнення довіри та прозорості; (б) заходи забезпечення ефективного виконання Конвенції на національному рівні; (в) заходи з розгляду наслідків науково-технічних подій, що стосуються Конвенції, і погодження у зв'язку з цим кроків, потрібних для більш ефективного її виконання; (г) заходи посилення міжнародного співробітництва в мирних цілях згідно зі Статтею X Конвенції; (д) процедури та механізми сприяння та захисту від

¹² BTWC, Meeting of Experts, Belgium, Luxembourg and the Netherlands, 'Benelux BTWC peer review: outline of key features and objectives', BWC/MSP/2015/MX/WP.13, 6 Aug. 2015.

¹³ BTWC, Meeting of Experts (посилання 13), p.2.

¹⁴ InterAcademy Panel, Global Network of Science Academies, Biosecurity Working Group, <<http://www.iapbwg.pan.pl/index.php>>.

¹⁵ Hart, J. and Clevestig, P., 'Chemical and biological загрози безпеці', *SIPRI Yearbook 2015*, p.571.

¹⁶ Пропозиція не передбачає візитів (тобто планових перевірок), що було одним з найскладніших питань під час обговорення протоколу про зміцнення виконання КБТЗ у 1995-2001рр.

біологічної зброї згідно зі Статтею VII Конвенції; (e) механізм розслідування заяв про гадане застосування біологічної зброї (ініціюється постраждалою державою і здійснюється на її території) згідно зі Статтею VI Конвенції¹⁷.

Китай запропонував розробити на Оглядовій конференції зразок кодексу поведінки для біологів¹⁸. Китай також рекомендував внести до питань міжнародної співпраці питання запровадження в рамках КБТЗ режиму експортного контролю нерозповсюдження біологічної зброї і повною мірою використати ресурси наявних міжнародних режимів та організацій, у т.ч. Комітету 1540 та Австралійської групи¹⁹.

США запропонували створити на конференції керівну групу для зв'язку з *ISU* з метою надання йому допомоги в підготовці наступних міжсесійних зустрічей²⁰. Вони також закликали учасників погодити параметри чи напруги четвертої міжсесійної річної зустрічі держав-учасниць з повноваженнями прийняття рішень (зокрема, стосовно впровадження Баз даних *ISU* з питань співпраці та допомоги)²¹.

18 держав-учасниць представили свої погляди і пропозиції стосовно наслідків поширення технологій і спалахів хвороб, у т.ч. пропозицію стосовно обговорення ролі КБТЗ та *ISU* у розслідуванні природного чи штучного характеру спалахів хвороб²². Інша група держав-учасниць закликала всі сторони надавати повні річні звіти про ЗЗД та “шляхом створення списку експертів запровадити оперативну спроможність – за відсутності постійної інспекції – їх залучення для допомоги в реагуванні на біологічні інциденти”²³.

Нарешті, Швейцарія узагальнила структурні та вартісні аспекти керованих експертами науково-технологічних процесів на міжнародному рівні з метою кращого розуміння та формування можливих наступних дій для зміцнення інституційних спроможностей договірного режиму²⁴.

¹⁷ BTWC, Meeting of States Parties, Armenia, Belarus, China and Russia, ‘Proposal for inclusion in the final document of the Eighth Review Conference of the Biological Weapons Convention’, BWC/MSP/2015/WP.4, Rev.1, 16 Dec. 2015, p.2.

¹⁸ BTWC, Meeting of States Parties, China, ‘Proposal for the development of the template of biological scientist code of conduct under the Biological Weapons Convention’, BWC/MSP/2015/WP.9, 15 Dec. 2015 (неофіційний переклад).

¹⁹ BTWC, Meeting of States Parties, China, ‘Establishing a non-proliferation export control regime under the framework of the Convention on the Prohibition of the Development, Production and Stockpiling of Bacteriological (Biological) and Toxin Weapons and on Their Destruction’, BWC/MSP/2015/WP.8, 15 Dec. 2015, para.8 (неофіційний переклад).

²⁰ BTWC, Meeting of States Parties, USA, ‘Strengthening the ability to take action: a realistic agenda for the Eighth Review Conference’, BWC/MSP/2015/WP.3, 14 Dec. 2015, p.2.

²¹ BTWC, Meeting of States Parties, USA (посилання 21), p.2.

²² BTWC, Meeting of States Parties, Australia, Canada, Chile, Colombia, Czech Republic, Finland, Germany, Hungary, Japan, Lithuania, Netherlands, Nigeria, Norway, Philippines, Republic of Korea, Slovakia, Sweden and Switzerland, ‘Addressing modern threats in the Biological Weapons Convention: follow-up and recommendations’, BWC/MSP/2015/WP.6/Rev.1, 14 Dec. 2015, para.16(e).

²³ BTWC, Meeting of States Parties, Australia, Canada, Chile, Colombia, Costa Rica, Ecuador, Ghana, Japan, Malaysia, Norway, Philippines, Republic of Korea, Switzerland and Thailand, ‘Providing reassurance on Biological Weapons Convention (BWC) implementation’, BWC/MSP/2015/WP.11/Rev.1, 28 Dec. 2015, paras 4, 8.

²⁴ BTWC, Meeting of States Parties, Switzerland, ‘Reviewing developments in science and technology: examples of dedicated processes’, BWC/MSP/2015/WP.10, 16 Dec. 2015.

Інші події, пов'язані з біологічною безпекою

Передача Армією США життєздатних Bacillus anthracis

22 травня 2015р. одна з компаній поінформувала американські Центри контролю та профілактики хвороб (*Centers for Disease Control and Prevention, CDC*) про виявлення нею життєздатних спор *Bacillus anthracis* (збудник сибірської виразки) у вантажі від Армії США, який повинен був містити лише дезактивовані (тобто нежиттєздатні) спори. Це спонукало CDC та МО США провести спільне розслідування заходів з біозахисту та біобезпеки на полігоні Дагвей у штаті Юта, вжитих у 2004-2015рр. 17 грудня 2015р. Уряд США оприлюднив несекретну доповідь про відповідальність окремих осіб та організацій за цей інцидент. У доповіді також містився ряд рекомендацій з покращення правил і процедур на об'єкті²⁵.

Російська влада виступила з заявою про те, що випадкова розсилка життєздатних *Bacillus anthracis* є “грубим порушенням норм біобезпеки” і становить загрозу не лише для американців, але й для населення інших держав²⁶. У переглянутій у 2015р. стратегії національної безпеки Росія піддала критиці “мережу військово-біологічних лабораторій США” за кордоном²⁷.

Випадок 2015р. нагадав про інцидент 2014р., коли співробітник лабораторії швидкого реагування на біотероризм і передових технологій (*Bioterrorism Rapid Response and Advanced Technology laboratory*), підпорядкованої CDC, приготував вісім “особливих патогенів”, у т.ч. *Bacillus anthracis*, які не були належним чином простерилізовані²⁸.

Дослідження наслідків мутацій

У жовтні 2014р. Уряд США заявив про призупинення федерального фінансування дослідження наслідків мутацій, включно з дослідженнями підвищення здатності патогену викликати хворобу, до розробки чітких орієнтирів виділення коштів. Водночас Уряд США поставив завдання Національній науково-консультативній раді з біозахисту (*National Science Advisory Board for Biosecurity, NSABB*) при Національному інституті охорони здоров'я (*National Institutes of Health, NIH*) США надати рекомендації стосовно (а) планування, розробки та оцінювання ризиків і здобутків від дослідження наслідків мутацій з метою створення засад для аналізу результатів

²⁵ US Army, Individual and Institutional Accountability for the Shipment of Viable Bacillus Anthracis from Dugway Proving Ground, AR 15-6 Investigation Report, unclassified (17 Dec. 2015). Див. також: US Department of Defense, ‘Department of Defense press briefing by army officials in the Pentagon briefing room on the investigation into the inadvertent shipment from Dugway Proving Ground of live anthrax spores’, Press briefing, 15 Jan. 2016.

²⁶ Министерство иностранных дел Российской Федерации. Комментарий Департамента информации и печати МИД России по поводу работ в Минобороны США с возбудителем сибирской язвы, 1141-09-06-2015.

²⁷ Стратегия национальной безопасности Российской Федерации, утверждена Указом Президента РФ от 31.12.2015 №683, п.19.

²⁸ US Centers for Disease Control and Prevention (CDC), *Report on the Potential Exposure to Anthrax* (CDC: Atlanta, GA, 11 July 2014).

незалежним підрядником, (б) концептуального підходу до оцінки запропонованого дослідження наслідків мутацій для визначення подальшої політики США в цій сфері²⁹.

У лютому 2015р. два експерти опублікували відкритого листа до *NSABB*, підкресливши необхідність врахування поглядів розробників, виробників вакцини та зовнішніх експертів³⁰. У травні 2015р. *NSABB* видала Концепцію керівництва оцінюванням ризиків і здобутків від дослідження наслідків мутацій (*Framework for Guiding the Conduct of Risk and Benefit Assessments of Gain-of-Function Research*), в якій підтримується вимога *NIH* стосовно нагляду за незалежним підрядником, що здійснює оцінку ризиків і здобутків³¹. 23 грудня 2015р. *NSABB* оприлюднила проект документа з першими висновками стосовно концептуального підходу до оцінки запропонованого дослідження наслідків мутацій. Заходи з нагляду за цим дослідженням частково залежать від розуміння трьох ключових моментів³² і від того, чи будуть певні (або всі) заходи застосовані до того, як ті чи інші дослідження вважатимуться проблемними, з точки зору наслідків мутацій. Підхід стане більш зрозумілим з набуттям досвіду його застосування. Нарешті, слід зауважити, що секретні дослідження залишаються поза сферою компетенції *NSABB*.

²⁹ National Science Advisory Board for Biosecurity (NSABB), 'Working paper prepared by the NSABB working group on evaluating the risks and benefits of gain-of-function studies to formulate policy recommendations', 23 Dec. 2015 (draft).

³⁰ New England BioLabs Inc and Stanford University Medical Center, Open letter dated 24 Feb. 2015 by Sir Richard Roberts and Dr David Relman to Chairman and NSABB President Samuel L. Stanley.

³¹ National Science Advisory Board for Biosecurity (NSABB), *Framework for Guiding the Conduct of Risk and Benefit Assessments of Gain-of-Function Research: Recommendations of the National Science Advisory Board for Biosecurity* (NSABB: May 2015).

³² Три ключові моменти: (а) патоген дуже легко передається ссавцями; (б) патоген є дуже небезпечним для ссавців; (в) патоген може поширюватися серед людей активніше за наявні штами.

II. Контроль хімічних озброєнь

ДЖОН ХАРТ

Конвенція 1993р. про заборону хімічної зброї (КЗХЗ, *Chemical Weapons Convention, CWC*) є міжнародною правовою основою заборони хімічної зброї¹. У 2015р. до Конвенції приєдналися Ангола і М'янма. Станом на грудень 2015р., учасниками режиму були 192 держави².

До кінця 2015р. 27 держав-учасниць запровадили систему безпечного обміну інформацією (*Secure Information Exchange, SIX*), започатковану в червні 2014р. для подання декларацій і відповідної документації³. Це свідчить про подальшу відмову від паперової системи, що, у принципі, має спростити процес перевірки і зробити його більш предметним.

Організація із заборони хімічної зброї (ОЗХЗ, *Organisation for the Prohibition of Chemical Weapons, OPCW*), завданням якої є перевірка дотримання КЗХЗ, продовжувала розширювати співпрацю з різноманітними зацікавленими сторонами та виконала ряд технічних і правових заходів. У 2015р. ОЗХЗ витратила понад €4,6 млн. (близько \$5,3 млн.) на організацію більш ніж 130 навчальних курсів, нарад і семінарів на підтримку повного виконання Статей VII, X і XI КЗХЗ⁴. Робоча група ОЗХЗ відкритого складу з питань тероризму (*Open-Ended Working Group on Terrorism*) створила робочу підгрупу для вироблення конкретних рекомендацій з протидії загрозам від недержавних суб'єктів. Перша зустріч Групи відбулася в листопаді 2015р.⁵ У рамках заходів залучення підприємств хімічної промисловості та наукової спільноти ОЗХЗ створила Координаційну групу з питань хімічної промисловості (*Chemical Industry Coordination Group, CICG*), яка провела перше засідання в листопаді 2015р.⁶ У 2016р., з метою покращення планування та підвищення ефективності роботи, Технічний секретаріат ОЗХЗ створить підрозділ з питань зміцнення спроможностей і планування на випадок надзвичайних ситуацій (*Capacity-Building and Contingency-Planning Cell*) у Відділі інспекцій (*Inspectorate Division*)⁷.

Науково-консультативна рада (*Scientific Advisory Board, SAB*) ОЗХЗ ухвалила остаточну доповідь тимчасової робочої групи (*temporary working group, TWG*) з питань верифікації, оприлюднену у червні 2015р.⁸ Рекомендації *TWG*

¹ Convention on the Prohibition of the Development, Production, Stockpiling and Use of Chemical Weapons and on their Destruction (Chemical Weapons Convention, CWC), opened for signature 13 Jan. 1993, entered into force 29 Apr. 1997.

² Ізраїль підписав, але не ратифікував КЗХЗ; Єгипет, Північна Корея і Південний Судан досі не підписали Конвенцію.

³ OPCW, Conference of the States Parties, 20th session, 'Opening statement by the Director-General', Note by the Director-General, OPCW Document C-20/DG.17, 30 Nov. 2015, para.26. Серед урядів та інших установ поширена думка, що паперові декларації є надійнішими. Технічний секретаріат ОЗХЗ сканує паперові декларації.

⁴ OPCW Document C-20/DG.17 (посилання 3), para.28. Положення Статті VII стосуються структури та функцій ОЗХЗ, Статті X – допомоги та захисту від хімічної зброї, Статті XI – економічного та технічного розвитку.

⁵ OPCW Document C-20/DG.17 (посилання 3), para.24.

⁶ OPCW Document C-20/DG.17 (посилання 3), para.32.

⁷ OPCW Document C-20/DG.17 (посилання 3), para.23.

⁸ OPCW, Verification: Report of the Scientific Advisory Board's Temporary Working Group (OPCW: The Hague, June 2015).

будуть розглянуті всіма державами-учасницями⁹. ОЗХЗ також видала кодекс етичної поведінки та підручник з медичної допомоги жертвам застосування бойових хімічних засобів¹⁰.

20-та Конференція держав-учасниць

20-та Конференція держав-учасниць КЗХЗ, що відбулася в Гаазі 30 листопада - 4 грудня 2015р., ухвалила програму та бюджет на 2016р. на суму €67 075 500 (близько \$77 млн.), €29 645 800 (\$34 млн.) з яких буде використано на перевірки, а €37 429 700 (\$43 млн.) підуть на адміністративні та “інші” витрати¹¹. Річні внески всіх держав-учасниць за 2016р. склали €65 529 600 (\$75 млн.); за оцінкою Конференції, сума, яку мають внести сторони, проінспектовані згідно зі Статтями IV і V КЗХЗ, складе €1 450 900 (\$1,7 млн.)¹². Витрати охоплюють відшкодування прямих витрат на інспекцію об’єктів, пов’язаних з хімічною зброєю, включно з перевіркою знищення хімічної зброї.

В операційному бюджеті ОЗХЗ може виникнути дефіцит, природа якого описана в ноті Генерального директора ОЗХЗ посла А.Узумджу (*Ahmet Uzumcu*) від 4 листопада 2015р. В ноті зазначено, що про існування дефіциту не буде відомо до січня 2016р.¹³ Його спричинили: (а) витрати на діяльність у Сирії; (б) недоплата та пізня компенсація за інспекції в рамках Статтей IV і V КЗХЗ окремими державами-учасницями, що мають хімічну зброю чи інфраструктуру; (в) несплата належних внесків багатьма державами-учасницями¹⁴. Одна з держав-учасниць у 2013-2015рр. заборгувала €5,9 млн. і згідно з п.8 Статті VII КЗХЗ може втратити право голосу¹⁵. Конференція держав-учасниць вперше дозволила ОЗХЗ скористатися всім фондом оборотних коштів. Вона схвалила також запровадження дворічного бюджетного циклу та вирішила створити фонд для спеціальних місій ОЗХЗ (як у Сирії). Крім того, Конференція дозволила ОЗХЗ використати надлишок коштів 2013р. для покриття витрат 2015р.¹⁶

У виступі на Конференції держав-учасниць Генеральний директор ОЗХЗ зазначив, що він тримає під контролем подальші заходи із забезпечення повного приєднання до Конвенції. У 2015р. він надіслав листи ще не охопленим країнам – Єгипту, Ізраїлю, Північній Кореї та Південному Судану – запропонувавши їм розпочати діалог про майбутнє приєднання¹⁷.

⁹ OPCW, Scientific Advisory Board, ‘The impact of developments in science and technology in the context of the Chemical Weapons Convention’, OPCW Document EC-80/DG.7, 28 Aug. 2015.

¹⁰ OPCW, The Hague Ethical Guidelines, <<https://www.opcw.org/special-sections/science-technology/the-hague-ethical-guidelines/>>; OPCW, *Practical Guide for Medical Management of Chemical Warfare Casualties* (OPCW: 2016).

¹¹ OPCW, Conference of the States Parties, 20th session, ‘Decision, programme and budget of the OPCW for 2016’, OPCW Document C-20/DEC.6, 3 Dec. 2015, para.5(c).

¹² OPCW Document C-20/DEC.6 (посилання 11), para.5(d).

¹³ OPCW Document C-20/DG.17 (посилання 3), para.41; OPCW, Executive Council, ‘Statement by the external auditor of the OPCW at the eightieth session of the Executive Council’, OPCW Document EC-80/2, 8 Oct. 2015.

¹⁴ Проінспектована сторона компенсує Технічному секретаріату всі витрати на інспекцію. Бюджетні цикли урядів і практика відшкодування не завжди збігаються з річною програмою і бюджетом ОЗХЗ. До створення державами-учасницями фонду оборотних коштів ОЗХЗ заборонялося переносити профіцит бюджету з одного року на інший.

¹⁵ OPCW official, Communication with author, The Hague, Dec. 2015.

¹⁶ OPCW, Conference of the States Parties, 20th session, ‘Decision, establishment of a special fund for OPCW special missions and withholding of the distribution of the cash surplus for 2013’, OPCW Document C-20/DEC.11, 3 Dec. 2015.

¹⁷ OPCW Document C-20/DG.17 (посилання 3), para.7.

Велика Британія заявила на Конференції, що семирічний термін повноважень ОЗХЗ слід переглянути з метою збереження інституційного досвіду¹⁸. Вона також висловила підтримку системі управління знаннями ОЗХЗ, підкресливши бажаність обміну інформацією і досвідом між підрозділами¹⁹.

Враховуючи роботу *SAB* з питань відбору та аналізу біохімічних проб та її важливість у рамках триваючого збройного конфлікту в Сирії і сусідніх регіонах, Конференція зобов'язала провести кваліфікаційні медично-біологічні перевірки та визначити лабораторії для аналізу автентичності медично-біологічних проб²⁰. Конференція також дозволила створити консультативну раду з питань освіти і пропаганди²¹. Крім того, лабораторія ОЗХЗ у Рійсвійку започаткувала курс навчання різним аспектам участі у кваліфікаційній перевірці ОЗХЗ з перспективою розширення мережі спеціальних лабораторій²².

Майбутнє режиму КЗХЗ

У березні 2015р. Генеральний директор ОЗХЗ оприлюднив концепцію розвитку режиму до 2025р. стосовно: (а) перевірок постійного дотримання КЗХЗ; (б) розвитку спроможностей з попередження злочинного використання токсичних хімікатів і розвитку міжнародної співпраці; (в) залучення інших сторін з метою використання їх спроможностей²³.

У 2015р. з'явилися нові повідомлення про випадки використання нових або вдосконалених наявних методів розпилення токсичних хімікатів, особливо правоохоронними органами. Деякі з цих випадків можуть підпадати під дію КЗХЗ. У квітні 2015р. повідомлялося, що поліція в м.Лакнау (Індія) успішно використала дрони для розпилення перцевого аерозолу. Згідно з повідомленнями, поліцію оснастили п'ятьма такими дронами вартістю 600 тис. рупій (\$8 900) кожен. Дрони оснащені камерами з високою розрізняювальною спроможністю, можуть нести 2 кг отруйних речовин для боротьби із заворушеннями та мають радіус дії 1 км²⁴. У США поліція

¹⁸ OPCW, Conference of the States Parties, 20th session, United Kingdom, 'Statement by H.E. Ambassador Sir Geoffrey Adams, Permanent Representative of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland', 30 Nov. 2015, p.2.

¹⁹ OPCW, Conference of the States Parties, 20th session, United Kingdom, (посилання 18), p.2.

²⁰ OPCW, Conference of the States Parties, 20th session, 'Decision, designation of laboratories for the analysis of authentic biomedical samples and guidelines for the conduct of biomedical proficiency tests', OPCW Document C-20/DEC.5, 2 Dec. 2015.

²¹ OPCW, Conference of the States Parties, 20th session, 'Decision, establishment of an advisory board on education and outreach', OPCW Document C-20/DEC.9, 3 Dec. 2015.

²² OPCW Document C-20/DG.17 (посилання 3), para.141. Після набуття чинності КЗХЗ кваліфікаційна перевірка лабораторій була географічно незбалансованою. Тестові бали деяких лабораторій у певних випадках виявилися нижчими за очікувані, і призупинення акредитації ряду лабораторій засмутило деякі уряди. Кваліфікаційні висновки ОЗХЗ стосовно акредитованих лабораторій, особливо з найвищими балами, сумнівів не викликали. Перелік усіх акредитованих лабораторій і лабораторій, позбавлених акредитації (переважно з національних оборонних відомств), з їх оціночними балами є у відкритому доступі на сайті ОЗХЗ: <<https://www.opcw.org/>>.

²³ OPCW, Technical Secretariat, 'The OPCW in 2025: ensuring a world free of chemical weapons', Note by the Technical Secretariat, OPCW Document S/1252/2015, 6 Mar. 2015.

²⁴ Agence France-Presse, 'Pepper-spraying drones could be used on unruly crowds by Indian police', *The Guardian*, 8 Apr. 2015. Загальний огляд тенденції нелетальної зброї див. у Wong, K., 'Mob busters: non-lethal weapons seek prime time', *Jane's International Defence Review*, vol.48 (June 2015), pp.34-39.

штату Північна Дакота придбала дрони, здатні вражати цілі та розпилювати сльозогінний газ²⁵. Аналітики, уряди та інші сторони продовжують розглядати наслідки цих подій – з тим, щоб вони не зашкодили юридичній забороні бойових хімічних засобів. У грудні 2015р. 23 держави-учасниці КЗХЗ виступили зі спільним документом про організацію обговорення питань впливу розпиленних хімікатів, що застосовуються для підтримання правопорядку, з тим, щоб їх розробка чи використання не порушували чи не послаблювали заборони КЗХЗ²⁶.

Знищення хімічної зброї

Станом на 31 жовтня 2015р., ОЗХЗ підтвердила знищення 64 437 т (91,4%) всієї задекларованої хімічної зброї I категорії²⁷. Після набуття Конвенцією чинності всього вісім держав задекларували в ОЗХЗ запаси хімічної зброї: Албанія, Індія, Ірак, Лівія, Південна Корея, Росія, Сирія і США²⁸. Запаси хімічної зброї залишаються в Іраку, Лівії, Росії і США. Частина сирійської хімічної зброї досі чекає на знищення під контролем ОЗХЗ.

Лівія

Лівія досягла помітного прогресу у знищенні хімічної зброї II категорії, але заходам з її остаточного знищення заважає нестабільна безпекова ситуація у країні.

Росія

До кінця 2015р. Росія знищила 92% своїх запасів²⁹. У 2015р. завершилося знищення на об'єктах у Леонідівці, Марадиковському, Почепі та Щучьму. Наразі в Росії залишився лише один об'єкт зі знищення хімічної зброї в Кізнері³⁰.

²⁵ Peterson, A., 'Police drones with tasers? It could happen in North Dakota', *Washington Post*, 27 Aug. 2015.

²⁶ OPCW, Conference of the States Parties, 20th session, Australia, Austria, Belgium, Brazil, Bulgaria, Canada, Chile, Cyprus, Estonia, Germany, Finland, Ireland, Japan, New Zealand, Norway, Poland, Portugal, Republic of Korea, Spain, Switzerland, Turkey, the USA and the United Kingdom, 'Aerosolisation of central nervous system-acting chemicals for law enforcement purposes', Joint paper, OPCW Document C-20/NAT.2/Rev.2, 3 Dec. 2015.

²⁷ OPCW Document C-20/DG.17 (посилання 3), para.20. Додаток до КЗХЗ з питань хімікатів містить три переліку хімікатів за категоріями. До першої категорії належать хімікати і прекурсори, які не мають або мають обмежене мирне використання. Хімікати другої і третьої категорій мають ширше мирне, в т.ч. комерційне, застосування.

²⁸ У 2009р. Ірак задекларував в ОЗХЗ залишки хімічної зброї з часів С.Хусейна, які міжнародними інспекторами (Спеціальної комісії ООН у справах Іраку та Комісії ООН з моніторингу, верифікації та інспекцій) вважаються дезактивованими чи непридатними для використання. Докладніше про декларації див.: Hart, J. and Clevestig, P., 'Reducing security threats from chemical and biological materials', *SIPRI Yearbook 2010*, p.412; Hart, J. and Clevestig, P., 'Reducing security threats from chemical and biological materials', *SIPRI Yearbook 2011*, pp.396-398.

²⁹ OPCW Document C-20/DG.17 (посилання 3), para.21.

³⁰ OPCW Document C-20/DG.17 (посилання 3), para.21.

США

До кінця 2015р. США знищили близько 89,8% своєї хімічної зброї І категорії і мали завершити весь процес до вересня 2023р.³¹ Останні два центри знищення, в Пуебло (штат Колорадо), та Блю Грасс (штат Кентуккі), досі розширюються. У 2015р. започатковані випробування пілотного заводу зі знищення хімічних речовин в Пуебло, а будівництво пілотного заводу зі знищення хімічних речовин в Блю Грасс, станом на листопад 2015р., було завершено на 98%³².

Сирія

У 2015р. продовжила роботу Місія ОЗХЗ в Сирійській Арабській Республіці. Головну увагу Місія приділяла перевірці знищення потужностей з виробництва хімічної зброї, створенню та введенню в дію спеціальної системи дистанційного моніторингу п'яти підземних споруд³³. Станом на березень 2015р., Місія складалася з 12 співробітників ОЗХЗ³⁴. Місія отримує допомогу від Управління ООН з обслуговування проектів і Департаменту ООН з питань безпечності та захисту. Генеральному директору ОЗХЗ допомагав спеціальний радник з питань Сирії посол Ж.Медейрос (*José Artur Denot Medeiros*) із Бразилії.

Остання задекларована Сирією хімічна зброя була знищена 4 січня 2016р., коли американська фірма завершила знищення 75 балонів із фторидом водню³⁵. Станом на грудень 2015р., в рамках перевірки ОЗХЗ були ліквідовані 11 з 12 задекларованих Сирією об'єктів з виробництва хімічної зброї³⁶.

У 2015р. продовжували роботу Група оцінки декларацій (*Declaration Assessment Team, DAT*) і Місії із встановлення фактів (*Fact-Finding Missions, FFM*) ОЗХЗ з метою з'ясування повноти та точності сирійських декларацій (підрозділ III). ОЗХЗ також приєдналася до роботи Спільного механізму розслідувань (*Joint Investigative Mechanism, JIM*), який створений згідно з Резолюцією РБ ООН 2235 (2015) і діє з листопада 2015р.

У грудні 2014р. - січні 2015р. *DAT* взяла проби в Сирії. 3 і 4 березня 2015р. ОЗХЗ отримала результати аналізу цих проб від двох спеціальних лабораторій. 10 березня ОЗХЗ ознайомила Сирію з узагальненими результатами³⁷. *DAT* провела консультації і переговори з "ключовими керівниками сирійської програми хімічної зброї"³⁸, а 22 березня – 3 квітня 2015р. відвідала Сирію³⁹.

³¹ OPCW Document C-20/DG.17 (посилання з), пара.51.

³² OPCW Document C-20/DG.17 (посилання з), paras 52-54.

³³ OPCW, Executive Council, 'Progress in the elimination of the Syrian chemical weapons programme', OPCW Document EC-79/DG.1, 23 Mar. 2015, para. 16.

³⁴ OPCW Document EC-79/DG.1 (посилання 33), para.8.

³⁵ OPCW, 'Destruction of Syrian chemical weapons completed', Press release, 4 Jan. 2016.

³⁶ OPCW Document C-20/DG.17 (посилання з), para.11.

³⁷ OPCW Document EC-79/DG.1 (посилання 33), para.11.

³⁸ OPCW Document EC-79/DG.1 (посилання 33), para.12.

³⁹ OPCW Document EC-79/DG.1 (посилання 33), para.12.

Водночас ОЗХЗ продовжувала виконання т.зв. спеціальних моніторингових заходів, узгоджених у липні 2014р., в т.ч. (а) використання “системи моніторингу підземних сховищ”; (б) прокладка та випробування оптоволоконних кабелів на трьох підземних об’єктах; (в) будівництво базових станцій моніторингу для підземних об’єктів⁴⁰.

Стара або покинута хімічна зброя

У 2015р. ОЗХЗ продовжувала перевіряти декларації про операції зі знищення старої та/або покинутої хімічної зброї⁴¹. Була перевірена покинута хімічна зброя в Бельгії, Великій Британії, Італії, Німеччині, Франції і Швейцарії⁴².

Операції зі знищення покинутої хімічної зброї тривали також у Китаї⁴³. Роботи з ліквідації та рекультивациі шести об’єктів з хімічною зброєю, залишених Японією в Китаї під час Другої Світової війни, тривають уже кілька років⁴⁴. Станом на 2 грудня 2015р., знищено 39 240 покинутих хімічних боєприпасів з 52 675 задекларованих⁴⁵. Роботи в Наньцзіні та Вухані завершилися, відповідно, у 2013р. і 2015р.⁴⁶ Роботи з розкопування, виїмки та пілотного знищення тривали в Ербаліні, де досі захоронено, за оцінкою, 300-400 тис. покинутих хімічних боєприпасів. Операції зі знищення в Ербаліні можуть тривати як мінімум до 2020р.⁴⁷

Міжнародні операції з перевірки та знищення: отриманий досвід

У 2015р. Управління ООН з питань роззброєння (UNODA) опублікувало висновки стосовно роботи механізму Генерального секретаря ООН з розслідування заяв про використання хімічної та біологічної зброї, задіяного у 2013р. на прохання сирійського Уряду⁴⁸. Це розслідування стало основою для міжнародної морської операції з вивозу хімічних речовин у вересні 2013р. - липні 2014р. (Спільна місія ОЗХЗ-ООН). Висновки Управління ООН

⁴⁰ OPCW Document EC-79/DG.1 (посилання 33), para.13.

⁴¹ Докладніше про запаси хімічної зброї, старих і покинутих хімічних боєприпасів і перебіг їх ліквідації див. у попередніх виданнях *Щорічника СІПРІ*.

⁴² OPCW Document C-20/DG.17 (посилання 3), para.63.

⁴³ Покинута хімічна зброя – зброя, залишена державою після 1 січня 1925р. на території іншої держави без її згоди. Article II of the CWC, para.6.

⁴⁴ Знищення на мобільних об’єктах відбувалося (чи відбуватиметься) в Наньцзіні, Вухані, Шицзячжуані, Харбіні та Гуанчжоу. Роботи з розкопки та виїмки тривають в Ербаліні та, періодично, на різних майданчиках і під водою (наприклад, на будівельних об’єктах).

⁴⁵ OPCW, Conference of the States Parties, 20th session, Japan, poster no.1, (‘Abandoned chemical weapons in China: progress in 2015’), Poster session, The Hague, 30 Nov.-4 Dec. 2015.

⁴⁶ OPCW, Conference of the States Parties, 20th session, Japan, poster no.1 (посилання 45).

⁴⁷ OPCW, Conference of the States Parties, 20th session, Japan, poster no.4, (Operations in Haer-baling: 4.3 test destruction’), Poster session, The Hague, 30 Nov.-4 Dec. 2015.

⁴⁸ Докладніше про механізм розслідувань Генерального секретаря ООН див. United Nations Office for Disarmament Affairs (UNODA), ‘Relating to the Secretary-General’s mechanism for investigation of alleged use of chemical and biological weapons’, Key documents, [n.d.]. Див. також: Харт Дж. Програми хімічної і біологічної зброї. – *Щорічник СІПРІ 2014*, підрозділ I розділу 8; Hart, J. and Clevestig, P., ‘Reducing security threats from chemical and biological materials’, *SIPRI Yearbook 2015*, pp.582-585.

з приводу діяльності ОЗХЗ з верифікації, також стосувалися: (а) активації механізму розслідування; (б) стратегічного партнерства; (в) навчання та обміну інформацією; (г) єдності та послідовності діяльності Місії; (д) правових аспектів. У висновках зазначені сфери, що потребують удосконалення, включно з покращенням каналів зв'язку та оновлення списку експертів від країн, яких Генеральний секретар ООН може викликати для застосування механізму.

9-11 березня 2015р. ОЗХЗ провела нараду з вивчення досвіду Спільної місії ОЗХЗ-ООН. Нарада дійшла висновку, що такі операції вимагають: (а) “чіткої концепції і спільного розуміння” операції; (б) “ясності ролей, обов'язків та очікувань”; (в) здатності впоратися з “обмеженими спроможностями оперативного прогнозу і планування”; (г) “ясних каналів зв'язку між усіма зацікавленими сторонами”; (д) “пріоритетної уваги до інформування громадськості і стратегії комунікації”⁴⁹. Ряд учасників операції здійснювали також власну оцінку⁵⁰.

Хімічна безпека та захист

У червні 2015р. водій-експедитор, який, можливо, мав зв'язки з війовничими ісламістськими угрупованнями, обезголовив свого керівника, а потім влаштував вибух на американському хімічному заводі поблизу Ліону (Франція). Пожежники запобігли завданню заводу великої шкоди⁵¹.

12 серпня стався вибух на хімічному складі в китайському портовому м.Тяньцзінь. За одними повідомленнями, внаслідок вибуху загинули не менше 160 осіб, за іншими – 100, у т.ч. 21 пожежник, і понад 700 осіб отримали поранення⁵². Хімічні склади належали компанії *Rui Hai International Logistics*. Там зберігалися, серед іншого, близько 700 т ціаніду натрію (у 70 разів більше дозволеного), 1 300 т аміачної селітри та нітрату калію, 500 т магнію і невідновлена кількість металічного натрію та карбїду кальцію⁵³.

Ці інциденти, що стали відомі громадськості, показують повсякчасну важливість підтримання і зміцнення хімічної безпеки та захисту з т.з. не лише виробничої діяльності, але й політики (включно з відповідними правовими аспектами).

⁴⁹ OPCW and United Nations Office for Disarmament Affairs (UNODA), Workshop on the Lessons Learned from the International Maritime Operation to Remove and Transport the Syrian Chemical Materials in Furtherance of Security Council Resolution 2118 (2013) and Relevant OPCW Executive Council Decisions, OPCW Headquarters, The Hague, 9-11 Mar. 2015, Summary document, p.14.

⁵⁰ Див., наприклад, ‘Operation RECSYR—lessons learned: a Norwegian perspective’, Non-paper, 2 July 2015.

⁵¹ Breeden, A. and Rubin, A. J., ‘French authorities hold suspect in beheading and explosion at chemical plant’, *New York Times*, 26 June 2015.

⁵² Peplow, M., ‘After Tianjin’, *Chemistry World*, 17 Sep. 2015; Oppenheimer, A., ‘The heartlands of chemical warfare’, *Military Technology*, vol.39, no.11 (Nov. 2015), p.50.

⁵³ Peplow (посилання 52).

III. Розслідування заяв про застосування хімічної зброї в Сирії та інших районах Близького Сходу

ДЖОН ХАРТ

У 2015р. значно побільшало звинувачень держав і недержавних суб'єктів у застосуванні хімічної зброї на Близькому Сході і в прилеглих регіонах. Тривали міжнародні спроби з'ясувати характер звинувачень і пом'якшити наслідки хімічних ударів – переважно в Іраку та Сирії. У Сирії в нових ударах звинувачувався Уряд, а Ісламська держава (ІД, *Islamic State, IS*) – у використанні хімічної зброї в обох країнах.

Ірак

Ірак зобов'язався виділити не менше \$55 млн. на знищення залишків своєї хімічної зброї та потужностей з виробництва хімічної зброї, успадкованих від режиму С.Хусейна¹. Частина техніки, призначеної для знищення хімічної зброї, була розграбована, коли в червні-листопаді 2014р. Уряд Іраку втратив об'єкт у Мутанні, контроль над яким перейшов до союзних ІД повстанців². Крім того, іракським силам довелося розмінювати об'єкт після того, як вони відбили його у союзників ІД³.

У серпні 2015р. Ірак прийняв пропозицію допомоги від ОЗХЗ для розслідування заяв про застосування хімічної зброї на півночі країни (див. нижче). ОЗХЗ тричі відряджала до Іраку персонал, “з метою надання широкої технічної підтримки”⁴. В січні 2016р. Німеччина поставила до Іраку мобільну модульну лабораторію для виявлення токсичних хімікатів і прекурсорів⁵ – на виконання взятих у 2012р. зобов'язань, до яких належала також організація навчання персоналу вартістю €2 млн. (близько \$2,3 млн.)⁶. Допомога від Німеччини та ОЗХЗ загалом покращить якість контролю під час знищення хімічної зброї і допоможе Іраку розслідувати заяви про використання цієї зброї під час збройного конфлікту.

Звинувачення у використанні хімічної зброї Ісламською державою

Дані *IHS Conflict Monitor* дозволяють припустити, що арсенал ІД, який спочатку складався переважно із саморобних вибухових пристроїв, у 2015р. поповнився снарядами з хімічним наповнювачем⁷. Деякі спостерігачі дійшли

¹ US Department of State, Compliance with the Convention on the Prohibition of the Development, Production, Stockpiling and Use of Chemical Weapons and on Their Destruction, Condition 10(c) Report, 15 Apr. 2015, p.2.

² Hart, J. and Clevestig, P., ‘Chemical and biological security threats’, *SIPRI Yearbook 2015*; US Department of State (посилання 1).

³ US Department of State, (посилання 1), p.2.

⁴ OPCW, Conference of the States Parties, 20th session, ‘Opening statement by the Director-General’, Note by the Director-General, OPCW Document C-20/DG.17, 30 Nov. 2015, para.19.

⁵ German Federal Foreign Office, ‘Germany is assisting in the destruction of Iraq’s chemical weapons stockpiles’, Press release, 20 Jan. 2016.

⁶ German Federal Foreign Office (посилання 5).

⁷ Bretton-Gordon, H. and Godfrey, R., ‘Use of chemical weapons continues in Syria’, *Jane’s Intelligence Review* (18 Dec. 2015), p.6. *IHS* – міжнародна аналітична організація зі штаб-квартирою у штаті Колорадо. Докладніше про дії ІД у 2015р. див. підрозділ II розділу 2 цього видання.

висновку, що ІД отримала можливість виробляти та застосовувати в бойових діях токсичні хімікати після захоплення у 2014р. університету в Мосулі; вони також припускали, що на підконтрольних ІД територіях може перебувати певний технічно підготовлений персонал⁸.

Звинувачення у використанні хімічної зброї в Іраку

14 березня 2015р. органи влади іракських курдів заявили про наявність у них доказів застосування хлору силами ІД⁹. У заяві зазначено, що 23 січня 2015р. сили ІД випустили ракету по машині на шосе між Мосулом і сирійським кордоном, після чого у 12 курдських бійців з'явилися такі симптоми, як нудота і блювота¹⁰. За повідомленнями, неназвана “сертифікована лабораторія ЄС” вивчила зразки ґрунту та одягу з місця інциденту, передані Курдським регіональним Урядом “країні-партнеру” по коаліції проти ІД під проводом США¹¹.

30 січня 2015р. під час авіаудару нібито загинув С.Ас-Сабаві (*Salih Jasim Muhammed Falah al-Sabawi*), відомий також як А.Малік (*Abu Malik*), розробник іракської хімічної зброї за часів режиму С.Хусейна та, ймовірно, член ІД¹². Крім того, повідомлялося про знищення у серпні 2015р. у Ваді Екаб у передмісті Мосулу об'єкта, на якому, вірогідно, вироблявся гірчичний газ¹³.

Звинувачення у використанні хімічної зброї в Сирії

Лунали звинувачення в застосуванні бойовиками ІД 28 червня 2015р. “саморобних хімічних снарядів” проти курдських підрозділів у містах Хасака та Тель-Брак у Сирії¹⁴. Курдські Загони народної самооборони (ЗНС, *People's Protection Units, YPG*) виступили із заявою, де йшлося про те, що “після удару [хімічні] снаряди виділяли жовтий газ з різким запахом прілої цибулі. Земля поряд з місцем влучання вкривалася плямами оливково-зеленої рідини з переходом під впливом сонячного світла у жовтий колір”¹⁵. Зазначено, що вражені військові відчували печію, нудоту, головний біль і порушення концентрації. В заяві ЗНС також зазначалося, що у бойовиків ІД були захоплені “протигази промислового виробництва”. Організація зі спостереження за правами людини в Сирії (*Syrian Observatory for Human Rights*) повідомила про 12 випадків хімічного отруєння в підрозділах ЗНС і заявила, що задокументувала застосування ІД газу під час обстрілу 28 червня 2015р. Раджм Ат-Тфіль на південь від Тель-Браку¹⁶.

Один боєприпас був особливо цікавим. Це була нерозірвана 120-мм міна, яку знайшли 29 червня майже неушкодженою (фото боєприпасу неодноразово

⁸ Bretton-Gordon and Godfrey (посилання 7), p.9.

⁹ Coles, I., ‘Iraqi Kurds says Islamic State used chlorine gas against them’, Reuters, 14 Mar. 2015.

¹⁰ Coles (посилання 9).

¹¹ Coles (посилання 9).

¹² Coles (посилання 9); Ackerman, S., ‘Isis weapons engineer killed in airstrike in Iraq, claims US military’, *The Guardian*, 31 Jan. 2015.

¹³ Bretton-Gordon and Godfrey (посилання 7), p.9.

¹⁴ Bulos, N., ‘Isil “chemical attack” on Kurds raises fear of gas warfare’, *The Telegraph*, 18 July 2015.

¹⁵ Bulos (посилання 14).

¹⁶ Syrian Observatory for Human Rights, “‘Islamic State’ uses gas in targeting YPG”, 17 July 2015.

з'являлося у ЗМІ)¹⁷. Повідомлялося, що хвостова частина боєприпасу відламалася, і звідти витікала рідина із запахом хлору¹⁸. У “внутрішній доповіді Курдському регіональному Уряду в Іраку”, за повідомленнями, зазначалося, що боєприпас був виготовлений “у майстерні [ІД] чавуноливарним методом. Міна мала бойову частину, наповнену хімічною речовиною, імовірно, хлором”¹⁹.

Дані *IHS Conflict Monitor* підтверджують застосування гірчичного газу під час ударів в районі м.Мари в серпні 2015р. Походження гірчичного газу залишилося неясним – він міг надійти з колишніх іракських чи сирійських запасів або бути виготовленим ІД²⁰.

Сирія

Згідно з даними *IHS Conflict Monitor*, з моменту надання сирійським Урядом у 2013р. декларації до ОЗХЗ про запаси хімічної зброї більшість звинувачень у її використанні стосувалася саме сирійських урядових військ, причому найчастіше йшлося про хлор, який застосовували з вертольотів²¹. Ці дані також свідчать, що сирійські урядові війська використовували хімічну зброю у районах, де велися бойові дії (зокрема, коли в березні 2015р. урядові сили були відрізані в Ідлібі на північному заході Сирії), або для залякування²².

Міжнародні спроби визначити відповідальність за використання хімічної зброї у сирійському конфлікті тривають з 2013р., коли Генеральний секретар ООН надіслав до цієї країни групу для розслідування численних суперечливих звинувачень. Однак на політичному рівні зберігаються розбіжності, а приєднання Сирії у 2013р. до КЗХЗ було, можливо, єдиним кроком, стосовно якого в міжнародному співтоваристві була згода²³. Втім, операція Спільної місії ОЗХЗ-ООН з вивозу морем хімікатів у 2013-2014рр. показала, що співпраця членів міжнародного співтовариства з технічних питань можлива, попри протилежні геополітичні пріоритети в РБ ООН та в інших організаціях (підрозділ II). Крім того, оборонні відомства окремих держав у співробітництві з ОЗХЗ виконали корисну роботу з відбору та аналізу проб (у т.ч. медично-біологічних). Ці заходи спрямовані, зокрема, на подальше вдосконалення технічної основи механізму Генерального секретаря ООН з розслідування заяв про застосування хімічної і біологічної зброї (підрозділ II).

Звинування Сирії в невиконанні зобов'язань за КЗХЗ

У першій половині 2015р. з'явився ряд повідомлень і заяв, що викликали стурбованість дотриманням Сирії положень КЗХЗ. Канада в березні 2015р. видала частково засекречену доповідь з питань Сирії з висновком про те, що сирійський Уряд несе відповідальність за хімічний удар у Гуті в серпні

¹⁷ Chivers, C.J., ‘ISIS has fired chemical mortar shells, evidence indicates’, *New York Times*, 17 July 2015.

¹⁸ Chivers (посилання 17).

¹⁹ Chivers (посилання 17).

²⁰ Bretton-Gordon and Godfrey (посилання 7), p.7.

²¹ Bretton-Gordon and Godfrey (посилання 7), p.4.

²² Bretton-Gordon and Godfrey (посилання 7), p.4.

²³ Convention on the Prohibition of the Development, Production, Stockpiling and Use of Chemical Weapons and on their Destruction (Chemical Weapons Convention, CWC), opened for signature 13 Jan. 1993, entered into force 29 Apr. 1997.

2013р.²⁴ У квітні 2015р. США видали доповідь, в якій зазначені наступні сфери, де бажаною є більша ясність стосовно зобов'язань Сирії за КЗХЗ: (а) застосування Сирією хлору; (б) “невідповідності та прогалини” в деклараціях, поданих Сирією до ОЗХЗ; (в) запізнення у виконанні графіків, встановлених Виконавчою радою (ВР) ОЗХЗ; (г) затримка ліквідації потужностей з виробництва хімічної зброї²⁵. У липні 2015р. ЄС підсумував виконання Урядом Сирії зобов'язань за КЗХЗ таким чином:

ЄС підтверджує занепокоєння браком інформації, наданої сирійським Урядом з питань, що виникають через розбіжності та невідповідності в першій декларації і наступних поясненнях Сирії Технічному секретаріату [ОЗХЗ]. На жаль, попри неодноразово висловлену стурбованість, ці тривожні розбіжності досі не усунуті, а саме: брак первинної документації; доля 2 000 авіабомб, які Сирія називає переобладнаними; різні питання стосовно програми виробництва рицину; фактична роль SSRC [Сирійський науково-дослідний центр, *Syrian Scientific Studies and Research Centre*] у сирійській хімічній програмі; брак інформації про боеприпаси малого калібру та недавні результати аналізів проб, узятих DAT [Групою ОЗХЗ з оцінки декларацій, *Declaration Assessment Team*], що виявили сліди хімікатів, прямо пов'язаних з виробництвом VX [речовина нервово-паралітичної дії] та зарину²⁶.

Засудження ООН використання токсичних хімікатів як методу ведення війни

6 березня 2015р. РБ ООН ухвалила Резолюцію 2209 (2015), що засуджує застосування будь-яких токсичних хімікатів у Сирії²⁷. Ухвалена Резолюція не визначила відповідальність²⁸. Вона, фактично, дозволяє застосування сили згідно з Главою VII Статуту ООН (дії у зв'язку із загрозою миру, порушенням миру та актами агресії) у випадку повторного використання такої зброї. Венесуела, яка утрималася від голосування, пояснила це тим, що голосування в РБ ООН може вплинути на результати триваючого розслідування ОЗХЗ²⁹. США поклали відповідальність на сирійський Уряд на підставі висновків ОЗХЗ. Велика Британія підтримала передачу справи Сирії до Міжнародного кримінального суду (але проти цього виступили два постійні члени РБ ООН – Китай і Росія)³⁰. Росія заявила, що “уважне прочитання розслідування ОЗХЗ [2014р.] дозволяє припустити, що в покладанні відповідальності за хімічний удар на сирійський Уряд, воно не ґрунтується на переконливих доказах”³¹.

²⁴ Bell, S., ‘Declassified: documents on Canada’s response to the chemical weapons attack in Syria’, *National Post*, 2 Mar. 2015.

²⁵ US Department of State (посилання 1).

²⁶ OPCW, Executive Council, European Union (EU), ‘Luxembourg statement on behalf of the European Union delivered by H.E. Ambassador Pierre-Louis Lorenz Permanent Representative of Luxembourg at the Seventy-Ninth Session of the Executive Council’, OPCW Document EC-79/ NAT.6, 7 July 2015, p.2.

²⁷ UN Security Council Resolution 2209, 6 Mar. 2015. Див. також ‘Security Council condemns use of chemical weapons in Syria’, UN News Centre, 6 Mar. 2015; United Nations, ‘Adopting Resolution 2209 (2015), Security Council condemns use of chlorine gas as weapon in Syria’, Press Release SC/11810, 6 Mar. 2015.

²⁸ United Nations SC/118105 (посилання 27).

²⁹ United Nations SC/118105 (посилання 27).

³⁰ United Nations SC/118105 (посилання 27).

³¹ United Nations SC/118105 (посилання 27); Министерство иностранных дел Российской Федерации, Комментарий Департамента информации и печати МИД России в связи с принятием Советом Безопасности ООН резолюции по вопросу применения хлора в качестве химического оружия в Сирийской Арабской Республике, 429-12-03-2015.

Імплементация Спільного механізму розслідувань

Члени ВР ОЗХЗ і РБ ООН не спромоглися визначити відповідальних за різні інциденти. Намагаючись досягти ясності в питанні відповідальності, РБ ООН 7 серпня 2015р. ухвалила Резолюцію 2235 (2015), створивши Спільний механізм розслідувань (*Joint Investigative Mechanism, JIM*) ОЗХЗ-ООН. Механізм має наступні повноваження:

виявлення максимально широкого кола осіб, організацій, груп чи урядів, які застосовували як зброю хімічні речовини . . . в тих випадках, коли Місія ОЗХЗ із встановлення фактів дійде чи дійшла висновку, що той чи інший конкретний інцидент в Сирійській Арабській Республіці був чи міг бути пов'язаний із застосуванням як зброї хімічних речовин, включно із хлором чи будь-якою іншою хімічною отруйною речовиною³².

15 вересня Генеральний секретар ООН призначив аргентинку В.Гамбу (*Virginia Gamba*) керівником *JIM* у складі 24 експертів. Робота *JIM* частково ґрунтується на результатах діяльності Місії ОЗХЗ із встановлення фактів, у т.ч. на трьох її звітах від жовтня 2015р. і четвертому звіті від грудня 2015р. (див. нижче). *JIM* намагається з'ясувати ширші обставини можливих нападів із застосуванням хімічної зброї, у т.ч. “спільників, організаторів, кредиторів і спонсорів”. *JIM* є повністю дієздатним з 13 листопада 2015р. Він має представництва в Гаазі та Нью-Йорку і, вірогідно, відкриє офіс у Дамаску. Перший звіт він має видати в лютому 2016р.

Звіти Місії із встановлення фактів за 2015р.

Місія ОЗХЗ із встановлення фактів у жовтні 2015р. видала три звіти. Два звіти були остаточними. Третій був проміжним звітом, який вийшов друком в остаточному вигляді у грудні 2015р.

Перші висновки Місії були оприлюднені у проміжному звіті (*OPCW Document S/1318/2015*)³³, який ґрунтувався на ряді вербальних нот, переданих Сирією до ОЗХЗ починаючи з 2014р., де описані 26 інцидентів застосування хімічної зброї (переважно хлору), в яких загинуло 432 особи³⁴. В червні-жовтні 2015р. *FFM* опитала 75 осіб стосовно шести імовірних інцидентів. Усі інциденти сталися поблизу Дамаска – у Джобері, Аль-Маліхі, Аль-Каббасі, Нубелі, Аль-Захрі та Дараї. У всіх випадках жертвами були військові сирійського Уряду.

Деякі дані проміжного звіту стосуються імовірного інциденту з хімічною зброєю в Джобері 29 серпня 2014р. Розслідування *FFM* ґрунтувалися на свідченнях, доповнених довідковою документацією і повідомленнями з відкритих джерел. Проміжний звіт *FFM* приділяє багато уваги тому, наскільки свідчення узгоджуються між собою або з повідомленнями про конкретний інцидент чи випадок. У проміжному звіті підкреслюється

³² UN Security Council Resolution 2235, 7 Aug. 2015, para.5.

³³ OPCW, Technical Secretariat, ‘Interim report of the OPCW Fact-Finding Mission in Syria regarding the incidents described in communications from the Deputy Minister for Foreign Affairs and Expatriates and Head of the National Authority of the Syrian Arab Republic from 15 December 2014 to 15 June 2015’, Note by the Technical Secretariat, OPCW Document S/1318/2015, 29 Oct. 2015.

³⁴ OPCW Document S/1318/2015 (посилання 33).

важливість відбору ОЗХЗ проб або спостереження за цим процесом. Там також відзначена складність розрізнення можливого хімічного подразнення від дії звичайних вибухових і бойових отруйних речовин. Інформація, зібрана *FFM* для проміжного звіту, складалася переважно з аудіо- та відеозаписів, малюнків вибухових матеріалів, наданих опитаними, цифрових та паперових копій медичних записів.

FFM видала остаточну версію проміжного звіту в грудні 2015р. (*OPCW Document S/1318/2015/Rev.1*)³⁵. Він містить три принципові висновки:

1. *FFM* не змогла “з певністю визначити”, чи були застосовані хімічні речовини в п’яти місцях, про які повідомляв сирийський Уряд: (а) у двох інцидентах в Аль-Маліхі 16 квітня 2014р. та 11 липня 2014р.; (б) в інциденті в Аль-Каббасі 10 вересня 2014р.; (в) в інцидентах у Нубелі та Аль-Захрі 8 січня 2015р.; (г) в інциденті в Дараї 15 лютого 2015р.

2. На підставі результатів аналізу крові *FFM* дійшла висновку про “високий ступінь імовірності” того, що під час інциденту в Дараї 15 лютого 2015р. деякі особи, названі сирийським Урядом, зазнали впливу зарину або подібної до нього речовини.

3. *FFM* дійшла висновку, що деякі особи, зазначені як такі, що зазнали впливу токсичних хімікатів під час інших інцидентів, могли зазнати впливу нестійких подразнюючих речовин, але “додаткових свідчень” цього отримати не змогла³⁶.

В остаточному звіті (*OPCW Document S/1319/2015*) міститься друга група висновків *FFM* за 2015р.³⁷ У ньому розглянуті заяви про застосування хімічної зброї (зокрема, хлору) у провінції Ідліб з 16 березня по 20 травня 2015р. *FFM*, яка 1 травня 2015р. отримала від Генерального директора ОЗХЗ завдання розслідувати звинувачення, доповіла, що знайшла достатньо доказів використання як зброї одного або кількох токсичних хімікатів (імовірно, із вмістом хлору).

FFM зробила аудіо- та відеозаписи опитування свідків. Звіт *FFM* складається з описів інцидентів (кожен – з викладенням сутності справи та епідеміологічним аналізом). Призначена ОЗХЗ лабораторія проаналізувала відповідні проби. Що стосується проб доквілля, то *FFM* виконувала запроваджені ОЗХЗ стандартні операційні процедури (СОП, *standard operating procedures, SOPs*) їх підготовки для аналізу органічних елементів³⁸. Медично-біологічний аналіз був організований частково на основі новітніх методів і досвіду тестувань, отриманих через мережі ОЗХЗ та загальні наукові

³⁵ OPCW, Technical Secretariat, ‘Report of the OPCW Fact-Finding Mission in Syria regarding the incidents described in communications from the Deputy Minister for Foreign Affairs and Expatriates and Head of the National Authority of the Syrian Arab Republic’, Note by the Technical Secretariat, OPCW Document S/1318/2015/Rev.1, 17 Dec. 2015.

³⁶ OPCW Document S/1318/2015/Rev.1 (посилання 35), р.4.

³⁷ OPCW, Technical Secretariat, ‘Report of the OPCW Fact-Finding Mission in Syria regarding alleged incidents in the Idlib Governate of the Syrian Arab Republic between 16 March and 20 May 2015’, Note by the Technical Secretariat, OPCW Document S/1319/2015, 29 Oct. 2015.

³⁸ Підготовка проб передбачає газову хроматографію (електронну мас-спектрометрію/двомірну фотометрію), рідинну хроматографію (мас-спектрометрію високого розрізнення) та ядерну магнітно-резонансну спектроскопію. Неорганічні матеріали аналізувалися із застосуванням мас-спектрометрії індуктивно зв’язаної плазми, оптико-емісійної спектрометрії індуктивно зв’язаної плазми, іонної хроматографії і рентгенівської флуоресценції.

програми. Проте провести медично-біологічний аналіз було неможливо, зокрема, через брак підтверджених надійних біомаркерів впливу хлору³⁹.

Особливо цікавими у цьому звіті *FFM* є описи ймовірних залишків хімічних боєприпасів. Як саморобні хімічні боєприпаси найчастіше використовувалися діжкові бомби з хвостовим стабілізатором⁴⁰. За повідомленнями, сирійські 50-100 кг діжкові бомби з хлором створюють небезпечну газову хмару близько 220 м завдовжки та 100 м завширшки, яка переміщується за вітром⁴¹. У звіті *FFM* значна увага надавалася також погодним умовам під час інцидентів.

Третя група висновків *FFM* 2015р. міститься в остаточному звіті про ймовірні інциденти в м.Мари 21 серпня 2015р. (*OPCW Document S/1320/2015*)⁴². Інші інциденти (не охоплені цим звітом) начебто сталися в м.Мари 1 і 4 вересня 2015р.⁴³ На час імовірних інцидентів у серпні та вересні цей район був непідконтрольний сирійському Уряду. Крім звіту *FFM*, публічні заяви про характер цих інцидентів і лікування жертв (підтверджених чи ймовірних) робив також персонал Лікарів без кордонів (*Médecins Sans Frontières, MSF*)⁴⁴.

Опитані *FFM* жертви проходили лікування в неназваній сусідній країні; Місії було надано доступ до історій хвороб та медично-біологічних проб⁴⁵. Цікавим було спілкування *FFM* з родиною, що постраждала від гірчичного газу після влучання в їх будинок артилерійського снаряду. Аналіз крові та сечі здійснювався у двох призначених ОЗХЗ лабораторіях. Обидві знайшли похідні гірчичного газу у плазмі крові. Аналіз сечі однією лабораторією дав негативний результат, а інша – підтвердила присутність метаболітів гірчичного газу.

Методологія роботи Місії із встановлення фактів

У двох остаточних звітах *FFM*, виданих у жовтні 2015р., викладені три загальні методологічні принципи, якими ОЗХЗ має керуватися в майбутньому під час збору даних: (а) використання, за можливості, перевіреної методології отримання та аналізу доказів; (б) наявність потрібних навичок і підготовки персоналу *FFM*; (в) забезпечення ланцюга передачі та зберігання даних.

³⁹ Шведське Агентство оборонних досліджень (*Defence Research Agency, FOI*) невдовзі оприлюднить нові дослідження з виявлення та затвердження біомаркерів потрапляння хлору до легенів. Це пріоритетна галузь досліджень для ряду держав-учасниць КЗХЗ; цій темі було присвячено один із заходів 20-ї Конференції держав-учасниць.

⁴⁰ Опис діжкової бомби див.: *The Trench*, <<http://www.the-trench.org/idlib-chlorine-attacks-2015/>>.

⁴¹ Oppenheimer, A., 'The heartlands of chemical warfare', *Military Technology*, vol.39, no.11 (Nov. 2015), p.48.

⁴² OPCW, Technical Secretariat, 'Report of the OPCW Fact-Finding Mission in Syria regarding alleged incidents in Marea, Syrian Arab Republic, August 2015', Note by the Technical Secretariat, OPCW Document S/1320/2015, 29 Oct. 2015.

⁴³ OPCW Document s/1320/2015 (посилання 42), para.3.2.

⁴⁴ Див., наприклад: *Médecins Sans Frontières (MSF)*, 'Syria: MSF treats patients with symptoms of exposure to chemical agents', Press statement, 25 Aug. 2015.

⁴⁵ Варто зазначити, що ці опитування ґрунтувалися на публічних повідомленнях Лікарів без кордонів про інцидент в м.Мари, а не на офіційній інформації. Неназвана країна – майже напевно Туреччина.

У двох остаточних звітах *FFM* від жовтня 2015р. було зауважено, що *FFM* в кожному випадку використовувала не менше чотирьох СОП, шість робочих інструкцій ОЗХЗ та модифіковані анкети, розроблені ОЗХЗ раніше для розслідування заяв про використання хімічної зброї. Зміни в анкетах *FFM* були незначними та узгоджувалися з Офісом юрисконсульта та Офісом Генерального директора ОЗХЗ. *FFM* також збила загальну інформацію, в т.ч. з відкритих джерел і від неурядових організацій. Зокрема, для з'ясування місця перебування ймовірних жертв хімічної зброї *FFM* підтримувала контакт із сирійським Центром документування порушень у галузі хімічної зброї (*Chemical Violations Documentation Center*). Інформацію збирали на місцях шляхом опитувань і (за потреби й можливості) відбору проб. Важливий принцип таких розслідувань – члени групи повинні мати повний, прямий і негайний доступ до місць можливого застосування хімічної зброї. У звітах *FFM* зазначено, що особливу цінність мають опитувані особи, виявлені слідчою групою на місцях, і дані, отримані з джерел, що вважаються надійними завдяки їх “наближеності” чи “причетності”⁴⁶.

Однією із серйозних методичних проблем було те, що сирійські урядовці не дозволили членам *FFM* повністю контролювати відбір опитуваних і самостійно брати проби⁴⁷.

Реакція держав-учасниць на звіти Місії із встановлення фактів

На черговій 80-й сесії 6-9 жовтня 2015р. ВР ОЗХЗ змінили статус *FFM* у Сирії⁴⁸. На 50-й позачерговій сесії 23 листопада 2015р. вона розглянула три звіти, видані *FFM* у жовтні⁴⁹. 20-та конференція держав-учасниць КЗХЗ, що відбулася в Гаазі 30 листопада - 4 грудня 2015р., пізніше оприлюднила заяви стосовно дотримання Сирією КЗХЗ загалом і результатів звітів зокрема (підрозділ II).

На жовтневому засіданні ВР Бразилія, Індія, Японія і Росія були серед тих, хто утримувався від критики сирійського Уряду. Натомість Австралія, ЄС, Нова Зеландія і США не приховували критики. Туреччина була несподівано конкретно у критиці Сирії, зазначивши: “Це постійне невиконання Сирією вимог [Групи ОЗХЗ з оцінки декларацій] більше не можна залишати без завдання режиму Асада серйозної шкоди, згідно з відповідними резолюціями РБ ООН”⁵⁰.

Росія заявила, що ключ до успіху *FFM* лежить у співпраці та обміні інформацією, в т.ч. про її роботу у третіх країнах. Вона також підкреслила важливу роль ОЗХЗ у *ЛМ*, натякаючи, що слід змінити баланс участі в

⁴⁶ Див., наприклад: OPCW Document S/1320/2015 (посилання 42), para.2.7.

⁴⁷ ОЗХЗ здійснює кваліфікаційні перевірки лабораторій щороку. Станом на вересень 2015р., ОЗХЗ мала 19 визначених лабораторій, робота п'яти з яких була тимчасово призупинена. Див.: OPCW, Technical Secretariat, ‘Status of laboratories designated for the analysis of authentic samples’, Note by the Director-General, OPCW Document S/1308/2015, 2 Sep. 2015.

⁴⁸ Документи, що стосуються 80-ї сесії ВР ОЗХЗ, доступні за адресою <<https://www.opcw.org/?id=2555>>.

⁴⁹ Документи, що стосуються 50-ї сесії ВР ОЗХЗ, див.: <<https://www.opcw.org/?id=2600>>. Див. також: Trapp, R., ‘Lessons learned from the OPCW mission in Syria’, OPCW Report, 16 Dec. 2015.

⁵⁰ OPCW, Executive Council, Turkey, ‘Statement by H.E. Ambassador Sadik Arslan, Permanent Representative of Turkey to the OPCW at the Eightieth Session of the Executive Council’, OPCW Document EC-80/NAT.5, 6 Oct. 2015, p 2.

розслідуваннях на користь ОЗХЗ як визнаного фахового органу з хімічної зброї⁵¹. Ця позиція знайшла відгук у деяких урядів, які вважають, що ООН є надто залежною від постійних членів РБ у питаннях взаємодії з іншими міжнародними режимами (в т.ч. ОЗХЗ).

На 50-му позачерговому засіданні в листопаді ВР запропонувала проект рішення для розгляду та можливого схвалення Конференцією⁵². ВР засудила використання хімічної зброї “будь-ким за будь-яких обставин” і висловила глибоку стурбованість висновком *FFM* про те, що в Сирії знову принаймні у двох випадках була застосована хімічна зброя⁵³.

На Конференції в листопаді-грудні 2015р. держави-учасниці КЗХЗ висловили стурбованість новими випадками (підтвердженими чи ймовірними) застосування токсичних хімікатів у війні⁵⁴. Туреччина заявила, що “режим Асада досі безкарно діє в Сирії, продовжуючи використовувати хлор як зброю проти цивільних”⁵⁵. За лаштунками основних сесій (та, ймовірно, під час закритої сесії Конференції) інші держави-учасниці у своїх виступах також вказували на Сирію⁵⁶.

Сирія і деякі інші держави говорили винятково про застосування хімічної зброї недержавними суб’єктами. У своїй заяві на Конференції Сирія зазначила, що ОЗХЗ підтвердила застосування гірчичного газу ІД в Іраку та Сирії. Вона додала, що постійно попереджала про ризики надання третіми країнами токсичних хімікатів “озброєним терористичним бандам”⁵⁷. Іран заявив, що хімічну зброю в Іраку та Сирії застосовували “терористи”⁵⁸. Він додав, що підтримує приєднання Сирії до КЗХЗ і що до Сирії слід ставитись як до нормальної держави-учасниці⁵⁹. Іран також зазначив, що очікує від *ЛМ* професійного та неупередженого здійснення своїх повноважень. Рух неприєднання (до якого належить Китай) у своїй заяві зазначив, що він “глибоко стурбований останніми повідомленнями про застосування хімічної зброї та токсичних хімікатів під час терористичних актів”, і закликав Технічний секретаріат “розслідувати всі повідомлення про застосування хімічної зброї та інформувати держави-учасниці про вжиті заходи”⁶⁰.

⁵¹ OPCW, Executive Council, Russia, ‘Statement by the delegation of the Russian Federation at the Eightieth Session of the Executive Council’, OPCW Document EC-80/NAT.10, 7 Oct. 2015, p.2.

⁵² OPCW, Executive Council, ‘Further reports of the OPCW Fact-Finding Mission in Syria’, OPCW Document EC-M-50/DEC.1, 23 Nov. 2015.

⁵³ OPCW Document EC-M-50/DEC.1 (посилання 52).

⁵⁴ OPCW official, Communications with author at CSP, The Hague, Dec. 2015.

⁵⁵ Turkey, ‘Statement by H. E. Ambassador Sadik Arslan, Permanent Representative of the Republic of Turkey to the OPCW’, 20 th CSP, The Hague, 30 Nov.-4 Dec. 2015, p.2.

⁵⁶ OPCW official, Communications with author at CSP, The Hague, Dec. 2015.

⁵⁷ OPCW, Conference of the States Parties, 20 th session, Syria, ‘Statement by Syria’, 30 Nov. 2015. *Opconline*, ‘20th Session of the Conference of the State Parties (PM)’, YouTube, 30 Nov. 2015, <<https://www.youtube.com/watch?v=TbNFSYZofBo>>.

⁵⁸ OPCW, Conference of the States Parties, 20th session, Iran, ‘Statement by H. E. Dr. Alireza Jahangiri, Permanent Representative of the Islamic Republic of Iran’, OPCW Document C-20/ NAT.49. 1 Dec. 2015, p.3.

⁵⁹ OPCW Document C-20/NAT.49 (посилання 58) p.2.

⁶⁰ OPCW, Conference of the States Parties, 20th session, Iran, ‘Statement by H. E. Dr Alireza Jahangiri, Permanent Representative of the Islamic Republic of Iran to the OPCW on behalf of the member states of the Non-Aligned Movement that are states parties to the Chemical Weapons Convention and China’, OPCW Document C-20/NAT.4, 30 Nov. 2015, p.5.

Досягнення ясності та згоди у визначенні відповідальності

Звинувачення в застосуванні хімічної зброї в Іраку та Сирії виявляють глибинні технічні та політичні проблеми доведення цих фактів і визначення відповідальних за це. Узгодження стандартів надання свідчень і належне доведення фактів у конкретних випадках залишається проблемою, особливо у складному геополітичному контексті протистояння різних поглядів на характер збройних конфліктів в Іраку та Сирії і, відповідно, бажаних політичних трактувань і висновків різних урядів.

Якісний порівняльний аналіз повідомлень у 2015р. у російських і західних ЗМІ про ймовірне застосування хімічної зброї у Сирії сприяє розумінню причин розбіжностей. Аналіз показує, що російські погляди “були чітко витримані в дусі відданості міжнародним принципам”, причому це були “консервативні принципи стабільності, суверенної рівності та невтручання”, на відміну від “західних ліберальних принципів справедливості і прав людини”⁶¹. З цього робиться висновок про песимістичні перспективи співпраці між Росією і Заходом. Причина цього полягає у відмінностях не лише в урядовій політиці, а й у ширшому суспільному дискурсі⁶².

Разом з відповідною документацією ОЗХЗ та національних організацій, дані *FFM* дають достатнє підґрунтя для відкритих правових, технічних і політичних дебатів. Хоча ця діяльність іноді може зводитися до спрощеного розгляду дрібниць, аби спростувати кожне повідомлення, але *JIM* має допомогти у з'ясуванні характеру триваючих актів застосування хімічної зброї та відповідальності за них. Проте залишається фактом, що уряди можуть вибірково робити наголос на тих чи інших вихідних даних з метою підтримати упереджені чи політично доцільні трактування. Як наслідок, деякі уряди, у принципі, можуть вказувати на відповідальність винятково недержавних суб'єктів, тоді як інші – покладати відповідальність за деякі інциденти на сирійський Уряд.

JIM майже напевно здобуде дані, які допоможуть прояснити різні звинувачення. Але ще належить побачити, чи зможуть *JIM* та інші подібні процеси надати якісь (або вичерпні) незаперечні докази. Так само не очевидно, що всі уряди погодяться з ними. Втім міжнародні юридичні розслідування та процеси, пов'язані з перевіркою хімічної зброї, зрештою можуть дати важливий поштовх і змінити нинішню динаміку верифікації контролю над озброєннями, яка зводиться до суперництва політичних трактувань. Попри трагічні наслідки триваючого застосування хімічної зброї, нинішня діяльність і досвід верифікації контролю над озброєннями зрештою забезпечать зміцнення спроможностей ОЗХЗ.

⁶¹ Brown, J.D.J., “A nightmare painted by Goya”, Russian media coverage of the Syrian chemical weapons attacks in comparative perspective”, *Problems of Post-Communism*, vol.62 (2015), p.243.

⁶² Brown (посилання 61), p.243.

19. Контроль над торгівлею товарами подвійного використання і зброєю

Загальний огляд

У цьому розділі розглядаються міжнародні, багатосторонні та регіональні заходи з посилення контролю над торгівлею звичайною зброєю і товарами подвійного використання – виробами, що можуть використовуватись як з цивільними, так і з військовими цілями.

У підрозділі I розглядаються окремі аспекти Договору про торгівлю зброєю (ДТЗ, Arms Trade Treaty, ATT), пов'язані з результатами Першої конференції держав-сторін Договору (First Conference of States Parties, CSP 1), яка відбулася в Мексиці у м.Канкун з 24 по 27 серпня 2015р. Попри розбіжності з ключових питань, що виявилися під час підготовчого процесу, були прийняті важливі процедурні рішення, які заклали основу для імплементації ДТЗ. Зокрема, ухвалений регламент поточної і майбутніх конференцій, погоджене розташування Секретаріату. Втім, в імплементації ДТЗ залишаються серйозні проблеми. Потрібно підвищити темпи приєднання держав до ДТЗ, особливо з Африки та Азії, а також зміцнити здатності з імплементації Договору. Договір ще не підписали держави, що є крупними постачальниками та отримувачами зброї, зокрема Китай, Індія, Росія і Саудівська Аравія, а США його ще не ратифікували.

У підрозділі II розглядаються останні події у сфері багатосторонніх ембарго на поставки озброєнь і товарів подвійного використання. Особлива увага приділяється санкціям ООН, ЄС та інших регіональних організацій. У 2015р. діяли 38 багатосторонніх ембарго: 15 запроваджених ООН, 22 – ЄС і одне – Лігою Арабських Держав. З числа ембарго ЄС, 11 – запроваджені на виконання рішень ООН, три – реалізували рішення ООН з уточненнями географії обмежень або номенклатури озброєнь і вісім – не мали аналогів серед ембарго ООН. Одне ембарго Ліги Арабських Держав (проти Сирії) також не мало ООНівських аналогів. У 2015р. сталися дві значні події: ООН запровадила ембарго проти збройного угруповання хуситів у Ємені, а також було значно змінене ембарго, запроваджене проти Ірану. Впродовж року ЄС не запроваджував нових ембарго. У 2015р. знову повідомлялося про порушення ембарго ООН, зокрема Іраном здійснювалися експорт озброєнь і їх поставки до Лівії – без дозволу відповідних комітетів ООН з питань санкцій. На відміну від ембарго ООН на поставки озброєнь, жодних систематичних механізмів контролю над дотриманням ембарго ЄС і Ліги арабських держав немає.

У підрозділі III аналізуються останні події в багатосторонніх режимах експортного контролю: Австралійській групі (АГ, Australia Group, AG), Режимі контролю над ракетними технологіями (РКРТ, Missile Technology Control Regime, MTCR), Групі ядерних постачальників (ГЯП, Nuclear Supplier Group, NSG) та Вассенаарській домовленості про контроль над експортом звичайних озброєнь, виробів і технологій подвійного використання (ВД, Wassenaar Arrangement on Export Controls for Conventional Arms and Dual-Use Goods and Technologies, WA). Кожен режим прагнув оновити

заходи контролю над товарами, програмним забезпеченням та технологіями, пов'язаними з хімічною, біологічною, ядерною зброєю і звичайними озброєннями. Дискусії з узгодження спільних стандартів контролю над транзитом і перевантаженням завершилися прийняттям документа про найкращі практики у рамках ВД. Усі режими стикнулися з труднощами розширення членства через вимогу, згідно з якою всі дійсні учасники мають схвалити заявку на вступ. У 2015р. в усіх режимах постійно обговорювалися способи взаємодії з державами, які не є учасниками режимів. Зокрема, режими прагнули зробити діалог більш корисним каналом обміну загальнодоступною інформацією. В АГ це передбачало – вперше – поєднання пленарних засідань інформаційно-просвітницькими заходами. В ГЯП і РКРТ продовжилися обговорення участі в них Індії. Як повідомлялося, РКРТ не схвалив прийняття Індії внаслідок вето, накладеного через непов'язані зі справою причини. Режими також внесли зміни до спільних контрольних списків з метою розв'язання проблем, що виникають з появою нових технологій або зумовлених стратегіями придбання тих держав, які прагнуть придбати зброю масового ураження та сучасні системи доставки.

На рівні ЄС у 2015р. розглядалися питання експортного контролю над звичайними озброєннями та товарами подвійного використання (підрозділ IV). У 2015р. був завершений перегляд положень Спільної позиції ЄС (EU Common Position), що визначає спільні правила регламентації контролю над військовими технологіями та технікою. Сам документ залишився без змін, однак були змінені настанови, що додаються до відповідних експортних критеріїв, – зокрема, для врахування положень ДТЗ про гендерне насильство. Перегляд в ЄС норм, що стосуються експорту, брокерської діяльності і транзиту продукції подвійного використання тривав упродовж усього 2015р. і навряд чи завершиться до 2017р. Законопроект, що, як очікується, буде запропонований у 2016р., вірогідно, міститиме розширені положення про контроль над передачею інформаційно-комунікаційних технологій стеження в мережах. Це може призвести до виходу з парадигми “військове vs цивільне використання” – яка визначає номенклатуру товарів, що підлягають експортному контролю над продукцією подвійного використання, – з метою охоплення систем, що використовуються розвідувальними та правоохоронними органами.

У підрозділі V увага зосереджується на суттєвій ролі промисловості в контролі над торгівлею товарами подвійного використання і зброєю. Розширення кола підприємств приватного сектору, які потенційно підпадають під контроль над торгівлею, та ускладнення структури торговельних операцій зумовили появу двох процесів усередині національних органів ліцензування, режимів експортного контролю в ЄС і – меншою мірою – міжнародних форумів. По-перше – завдяки використанню глобальних і генеральних ліцензій продовжує скорочуватися кількість вимог до ліцензування, особливо, мени чутливого експорту. По-друге – тривають спроби впровадження внутрішніх програм контролю в компаніях і дослідних установах з метою вдосконалення стандартів у цій сфері. В підрозділі розглядаються ці процеси та досліджуються способи їх використання для забезпечення прозорості і нерозповсюдження.

I. Договір про торгівлю зброєю

СІБІЛ БАУЕР, МАРК БРОМЛІ

Договір про торгівлю зброєю (ДТЗ) ухвалений на Генеральній Асамблеї (ГА) ООН у квітні 2013р. і набув чинності 24 грудня 2014р. ДТЗ – перша юридично зобов’язуюча міжнародна угода із запровадження стандартів регулювання торгівлі звичайною зброєю і запобігання її незаконній торгівлі¹. Станом на 31 січня 2016р., ДТЗ ратифікували або приєдналися до нього 80 держав, а 50 – його підписали. Більшість держав, що ратифікували ДТЗ або приєдналися до нього, є державами Європи, Латинської Америки і Карибського басейну. З 54 держав Африки Договір підписали 38, однак лише 18 його ратифікували². Найменше співвідношення між державами-підписантами, державами-учасницями та загальною кількістю держав спостерігається в Азії. З 28 держав Центральної, Східної і Південної Азії ДТЗ підписали 10 держав, і лише Японія є державою-учасницею.

Першу конференцію держав-сторін ДТЗ (*CSP 1*), що відбулася в Мексиці в м.Канкун з 24 по 27 серпня 2015р., відвідали 119 держав: 67 – як учасниці, 41 – як підписанти, 11 – як спостерігачі. На Конференції мали бути ухвалені консенсусом регламент цієї і майбутніх *CSP*. Водночас учасники погодилися з необхідністю вирішення спірних питань, у край важливих для імплементації Договору: про механізми фінансування майбутніх конференцій, розташування, роль і механізми фінансування Постійного секретаріату, а також про типові форми звітування держав-учасниць згідно з ДТЗ. Для сприяння досягненню домовленостей з цих питань, *CPS 1* передував ряд офіційних і неофіційних підготовчих нарад у Мексиці, Німеччині, Тринідаді і Тобаго, Австрії і Швейцарії. Хоча *CSP 1* досягла прогресу в усіх сферах, ряд питань залишилися невирішеними, тому держави-члени погодилися провести позачергове засідання 29 лютого 2016р. Розгляд усіх другорядних питань був перенесений на *CSP 2*, яка відбуватиметься у Женеві з 22 по 26 серпня 2016р. під головуванням представника Нігерії Е.Імохе (*Emmanuel Emohe*)³.

¹ Хоча Протокол 2001р. про протидію незаконному виготовленню та обігу вогнепальної зброї, її складових і компонентів, а також боєприпасів до неї (Протокол ООН про вогнепальну зброю, *UN Firearms Protocol*) також є юридично зобов’язуючим, але він охоплює заходи контролю лише над вогнепальною зброєю. Протокол доповнює Конвенцію ООН з протидії транснаціональній організованій злочинності (*UN Convention against Transnational Organized Crime*). Ухвалений Резолюцією ГА ООН 55/255 від 31 травня 2001р. та набув чинності 3 липня 2005р. United Nations, General Assembly Resolution 55/255, Protocol against the Illicit Manufacturing of and Trafficking in Firearms, their Parts and Components and Ammunition.

² ДТЗ ратифікували 18 держав Африки: Буркіна-Фасо, ЦАР, Чад, Кот д’Івуар, Гана, Гвінея, Лесото, Ліберія, Малі, Мавританія, Маврікій, Нігер, Нігерія, Сенегал, Сейшельські острови, Сьєрра-Леоне, ПАР і Того.

³ ATT Secretariat, ‘Second Conference of States Parties’.

Регламент і фінансування майбутніх конференцій

Питання регламенту могло розділити голоси, однак він був схвалений консенсусом на самому початку *CSP I*. Це відкрило шлях для обговорення інших важливих питань. Серед держав-учасниць існують значні розбіжності (які виявилися ще під час переговорного процесу ДТЗ) стосовно порядку схвалення рішень з питань контролю над озброєнням – консенсусом чи більшістю голосів⁴. Стосовно питань по суті, а також фінансових питань, регламент зазначає, що сторони докладуть усіх зусиль для досягнення консенсусу, однак у разі його відсутності зміни можуть схвалюватися переважною більшістю у три чверті голосів⁵. Неурядовим організаціям (НУО), державам-спостерігачам і представникам промисловості на конференціях консенсусом буде надаватися право на виступ з питань механізмів фінансування майбутніх конференцій. Держави-учасниці робитимуть статутні внески для покриття витрат майбутніх конференцій або будь-яких створюваних допоміжних органів. Держави-підписанти та держави-спостерігачі, що відвідують конференцію чи допоміжний орган, будуть сплачувати вступні внески, розмір яких обчислюється відповідно до статутного внеску⁶.

Звітування про імплементацію Договору та переміщення озброєнь

Згідно зі Статтею 13 (1) ДТЗ, кожна держава-учасниця зобов'язана надати Секретаріату докладне повідомлення про “заходи з імплементації Договору, включно з національними законами, контрольними списками, нормативною базою та інформацією про адміністративні заходи”. Учасниці також повинні надавати Секретаріату ДТЗ щорічний звіт “за попередній календарний рік про дозволені або фактичні експортні/імпорتنі поставки звичайних озброєнь”. У ДТЗ не йдеться про те, що ці звіти будуть оприлюднюватися, але зазначається, що вони “мають бути доступними та будуть поширені Секретаріатом серед держав-учасниць”.

Досвід застосування інших інструментів контролю над озброєннями та експортного контролю свідчить, що якість первинних і щорічних звітів держав-учасниць може бути покращена шляхом прийняття узгоджених типових форм⁷. На конференції *CSP I* державам-учасницям були надані зразки таких типових форм, однак домогтися згоди з цього питання не вдалося. Проте, в підсумковому звіті *CSP I* зазначалося, що держави-учасниці вирішили “взяти до уваги... типові форми”, “створити неофіційну робочу

⁴ Bromley, M., Cooper, N. and Holtom, P., ‘The UN Arms Trade Treaty: arms export controls, the human security agenda and the lessons of history’, *International Affairs*, vol.88, no.5 (Oct. 2012), pp.1029-1048.

⁵ ATT Secretariat, ‘Arms Trade Treaty, First Conference of the States Parties, Cancun, Mexico, 24-27 August, 2015, Final Report’, 27 Aug. 2015.

⁶ ATT Secretariat (посилає 5). Плата за участь базуватиметься на скоригованому варіанті шкали внесків ООН, у якій для визначення внеску різних держав ООН враховуються безліч різних показників, зокрема обсяг ВВП та чисельність населення; див.: ‘Member states’ assessed share of the UN budget’, *Global Policy Forum*, [n.d.].

⁷ Holtom, P. and Bromley, M., *Implementing an Arms Trade Treaty: Lessons on Reporting and Monitoring from Existing Mechanisms*, SIPRI Policy Paper no.28 (SIPRI: Stockholm, July 2011).

групу зі звітності” і продовжити роботу з розробки типових форм⁸. Типові форми містять суміш “обов’язкових” елементів ДТЗ, які належать до зобов’язуючих, і “добровільних” елементів, які належать до його незобов’язуючих елементів. Труднощі з прийняттям типових форм були пов’язані з розбіжностями в поглядах на те, які аспекти ДТЗ є зобов’язуючими, а які – ні. Брак ясності в багатьох частинах ДТЗ лише збільшує ці розбіжності.

Попередня типова форма щорічного звіту ДТЗ є подібною до типової форми Реєстру ООН основних звичайних озброєнь ООН (*UN Register of Conventional Arms, UNROCA*), що дає державам можливість надсилати звіт ДТЗ до *UNROCA*. Втім, ці форми мають багато відмінностей⁹. В обох випадках держави мають дати офіційну згоду на те, щоб їх звіти стали загальнодоступними.

Початковий звіт має бути поданий упродовж одного року з моменту набуття ДТЗ чинності для держави-учасниці. Згідно з цією нормою до 23 грудня 2015р. початкові звіти мала подати 61 держава. Станом на 31 січня 2016р., подали та оприлюднили звіти 36 держав¹⁰. 80% держав надали та оприлюднили початкові звіти (хоча це не є обов’язковим), використавши тимчасову типову форму початкового звіту. Граничний термін подання першого щорічного звіту – 31 травня 2016р.

Життєздатність ДТЗ у довгостроковій перспективі

Схвалені *CSP I* рішення про створення інституційних механізмів роботи конференцій і Секретаріату ДТЗ заклали засади функціонування Договору на тривалий період. На підсумковій підготовчій нараді, яка відбулась у липні в Женеві, було відчуття, що деякі або жодне з цих питань не будуть вирішені або викличуть серйозні розбіжності. Однак, майбутній успіх ДТЗ залежатиме від вирішення ряду більш загальних питань, які, через брак необхідності, не обговорювалися на *CSP I*, зокрема: (а) залучення до ДТЗ більшої кількості держав; (б) гарантії ефективного застосування Договору державами; (в) надання державам допомоги в імплементації Договору.

Існують значні можливості для збільшення кількості держав-підписантів та учасниць, особливо з Африки та Азії. Договір ще не підписали кілька крупних експортерів, зокрема Китай і Росія, та імпортерів зброї, зокрема Індія і Саудівська Аравія. Росія не брала участь у *CSP I*, заявивши у травні 2015р., що Договір не підпише¹¹. Китай був присутній на *CSP I* як

⁸ ATT Secretariat (посилання 5).

⁹ Так, типова форма ДТЗ містить розділ, у якому держава має вказати свої визначення термінів “експорт” та “імпорт” і зазначити, яких поставок – дозволених чи фактичних – стосується інформація про експорт/імпорт кожної категорії зброї. Держави матимуть вибір у наданні інформації про вартість експортних/імпорتنних поставок кожної категорії зброї. Див.: ATT Secretariat, ‘The Arms Trade Treaty provisional template: annual report in accordance with Article 13(3), exports and imports of conventional arms covered under Article 2(1)’, ATT/CSP1/2015/WP.4/Rev.2, 27 Aug. 2015.

¹⁰ Докладніше про звітування і граничні терміни див.: <<http://www.thearmstradetreaty.org/index.php/en/resources/reporting>>.

¹¹ Agence France-Presse, ‘Russia will not sign ‘weak’ Arms Trade Treaty’, Defense News, 17 May 2015.

спостерігач, однак підтвердив, що вважає помилкою схвалення ДТЗ шляхом голосування на ГА ООН¹². Зміна в Уряді Канади в жовтні 2015р. може сприяти приєднанню до ДТЗ цієї держави – 13-го найкрупнішого експортера озброєнь у 2011-2015рр.¹³ Терміни повноважень консервативного Уряду С.Харпера (*Steven Harper*), що виступав проти ДТЗ, добігають кінця, а новий ліберальний Уряд Дж.Трюдо (*Justin Trudeau*) проголосив приєднання до Договору одним із пріоритетів зовнішньої політики¹⁴.

Імплементція державами ДТЗ буде вимірюватися тим, як вони дотримуватимуться вимог звітності і наскільки їх збройовий експорт відповідатиме закладеним в Договорі стандартам. Після *CSP I* виникло багато запитань стосовно кількості поставок озброєнь, здійснених державами-учасницями, та відповідності цих поставок вимогам ДТЗ. Зокрема, з числа держав-підписантів та учасниць Велика Британія, Іспанія і США були піддані критиці з боку НУО та парламентарів за ліцензування експортних поставок Саудівській Аравії, попри докази причетності її військ до порушень міжнародного гуманітарного права у триваючому конфлікті в Ємені¹⁵.

Дієва допомога стане необхідної вимогою для широкої та ефективної імплементації ДТЗ. Це, своєю чергою, вимагає постійних зусиль з боку як донорів, так і держав-партнерів. ДТЗ охоплює цілий ряд різних питань, вирішення яких може сприяти запобіганню збройному насильству і врегулюванню конфліктів, а не лише питання контролю над поставками озброєнь, але й управління їх запасами і прикордонному контролю. ЄС вже започаткував ряд програм допомоги, однак залишається ще багато складних проблем, які потрібно розв'язати, незважаючи на брак фінансів¹⁶.

¹² Birkeland, T. and Pytlak, A., 'Control arms daily summary of CSP1', ATT Monitor, vol.8, no.3 (Aug. 2015), p.7.

¹³ База даних СІПРІ про поставки озброєнь: <<http://www.sipri.org/databases/armstransfers/>>.

¹⁴ Berthiaume, L., 'Europeans privately urged Canada to sign arms treaty', Ottawa Citizen, 1 Oct. 2015; Prime Minister of Canada, 'Minister of Foreign Affairs mandate letter', 22 Nov. 2015.

¹⁵ Doward, J. and Dare T., 'Saudi arms sales are in breach of international law, Britain is told', The Observer, 9 Jan. 2016; 'NGOs oppose the export by Navantia to Saudi Arabia of five corvettes as it breaches International law', FundiPau, [n.d.]. Докладніше про поставки озброєнь Саудівській Аравії див. підрозділи I та II розділу 15 цього видання.

¹⁶ Bromley, M. and Arabia, C., 'ATT-related outreach assistance in sub-Saharan Africa: identifying gaps and improving coordination', SIPRI Background Paper, Feb. 2016.

II. Багатосторонні ембарго на поставки озброєнь і товарів подвійного використання

МАРК БРОМЛІ, НОЕЛ КЕЛЛІ, ПІТЕР Д.ВЕЗЕМАН

Упродовж 2016р. діяли загалом 38 багатосторонніх ембарго (таблиця 19.1): 15 запроваджені ООН, 22 – ЄС та одне – Лігою Арабських Держав (ЛАД)¹. Із 22 ембарго ЄС 11 – запроваджені на виконання рішень ООН, три – реалізували рішення ООН зі змінами стосовно географічних місць або номенклатури озброєнь і вісім – не мали аналогів серед ембарго ООН². Ембарго ЛАД (проти Сирії) також не мало ООНівських аналогів. Більшість цих ембарго охоплюють лише поставки озброєнь. Однак, ембарго ООН та ЄС проти Сирії і Північної Кореї та ембарго ЄС проти Росії охоплюють експорт певних товарів подвійного використання³.

Однією з визначних подій 2015р. було запровадження ООН ембарго проти неурядових збройних сил Ємену. Не було запроваджене ембарго проти Південного Судану – попри обговорення цього питання в РБ ООН з 2014р. У 2015р. ЄС і ЛАД не запроваджували та не обговорювали нових односторонніх ембарго.

Імплементація ембарго ООН відбувалася не без проблем. Зокрема, було помічене порушення ембарго на поставки озброєнь до Лівії (здійснені без дозволу Комітету ООН з питань санкцій), проте до конкретних каральних санкцій з боку ООН це не призвело.

Були внесені значні зміни до ембарго ООН та ЄС проти Ірану в рамках імплементації Спільного всеохопного плану дій (*Joint Comprehensive Plan of Action*) з унормування ядерної програми Ірану (ІЯП) в обмін на скасування санкцій. Було багато повідомлень про неодноразові порушення Іраном ембарго ООН, особливо заборон на експорт військової техніки⁴.

¹ Крім того, чинним залишалось одне добровільне багатостороннє ембарго, запроваджене на прохання Ради з безпеки і співробітництва в Європі (НБСЄ, *Conference on Security and Co-operation in Europe, CSCE*, перейменована в ОБСЄ) її державами-членами стосовно поставок озброєнь вірменським та азербайджанським збройним силам, залученим до бойових дій у Нагірному Карабаху. Див.: *Conference on Security and Co-operation in Europe, Committee of Senior Officials, Statement, Annex 1 to Journal no.2 of the Seventh Meeting of the Committee, Prague, 27-28 Feb. 1992.*

² Три ембарго запроваджені зі змінами до відповідних ембарго ООН: проти Ірану, Північної Кореї (стосуються більшої номенклатури озброєнь) і Судану (стосується країни в цілому, тоді як ембарго ООН – лише району Дарфур). Вісім ембарго не мають аналогів серед ембарго ООН: проти Білорусі, Зімбабве, Китаю, М'яніми, Південного Судану та Росії, а також часткові ембарго проти Єгипту та Сирії. Ембарго ЄС проти Єгипту та Китаю мають політично зобов'язуючий характер, тоді як шість інших – є юридично зобов'язуючими. 10 ембарго, запроваджені безпосередньо на виконання ембарго ООН, наведені в таблиці 19.1.

³ Ембарго ООН та ЄС проти Ірану та Північної Кореї стосуються товарів подвійного використання з контрольних списків ГЯП і РКТР. Ембарго ЄС проти Росії стосується поставок нею кінцевим військовим користувачам усіх виробів зі списку ЄС товарів подвійного використання.

⁴ Події у рамках ембарго ООН і ЄС проти Ірану та їх порушення розглядаються у розділі 3 цього видання.

Ембарго ООН на поставки озброєнь Силам хуситів-Салеха

У 2015р. запеклий конфлікт між визнаним Урядом Ємену та альянсом повстанських угруповань хуситів із силами, вірними колишньому Президенту Ємену А.А.Салеху (*Ali Abdulllah Saleh*), – загальновідомим як Сили хуситів-Салеха, – спалахнув з новою силою. В Ємені діяли інші збройні угруповання, зокрема: локалізовані незалежні угруповання, що ведуть бойові дії проти Сил хуситів-Салеха, Аль-Каїда на Арабському півострові, її союзник Ансар аль-Шаріа (*Ansar al-Sharia*) та Ісламська держава (ІД, *Islamic State, IS*)⁵. У відповідь на спалах насильства в Ємені Саудівська Аравія разом з іншими державами-членами Ради співробітництва держав Перської затоки (РСДПЗ, *Gulf Cooperation Council, GCC*) у березні 2015р. надала пропозиції до резолюції РБ ООН, яка б запровадила ембарго на поставки озброєнь Силам хуситів-Салеха. Повідомлялося, що держави-члени РСДПЗ наполягали на тому, щоб ембарго заблокувало поставки озброєнь лише Силам хуситів-Салеха, але не Уряду Ємену, і щоб не повторився випадок з Лівією, коли для постачання озброєнь міжнародно визнаному Уряду Лівії, як виняток з ембарго ООН, було необхідно отримувати дозвіл Комітету ООН з питань санкцій⁶. На початку 2015р. окремі держави РСДПЗ вже були безпосередньо залучені до військової акції проти Сил хуситів-Салеха, і надавали військову допомогу Уряду Ємену⁷.

У відповідь на активізацію бойових дій і стрімке погіршення гуманітарної ситуації в Ємені, РБ ООН 14 квітня 2015р. запровадила ембарго на поставки озброєнь Силам хуситів-Салеха⁸. Резолюція РБ ООН вимагала від них без висування будь-яких умов припинити насильство, вивести збройні сили з захоплених територій, скласти всю зброю, припинити дії, що підривають авторитет законного Уряду країни, утриматися від провокацій проти сусідніх держав і відмовитися від вербування дітей.

Чотирнадцять членів РБ проголосували за часткове ембарго на поставки озброєнь. Росія утрималася, наполягаючи на повному ембарго на поставки озброєнь усім сторонам конфлікту в Ємені та вжитті заходів ООН зі сприяння мирним переговорам між сторонами з метою пошуку політичного рішення. ЄС неодноразово у відповідь на насильство запроваджував ембарго на всій території конфліктних країн, зокрема в Південному Судані. Однак, стосовно Ємену такого ембарго він не запровадив. Проте, у 2015р. ЄС імплементував ембарго ООН на поставки озброєнь Силам хуситів-Салеха без будь-яких доповнень⁹.

⁵ Стосовно конфлікту в Ємені, див.: United Nations, Security Council, Final report of the Panel of Experts on Yemen established pursuant to Security Council Resolution 2140 (2014), S/2016/73, 26 Jan. 2016.

⁶ Anna, C., ‘Gulf states ask UN Security Council for Yemen arms embargo’, Associated Press, 26 Mar. 2015; більше про проблеми в імplementації ембарго проти Лівії див. нижче.

⁷ Про події в Ємені див. підрозділ II розділу 15 цього видання.

⁸ United Nations Security Council Resolution 2216, 14 Apr. 2015.

⁹ Council Regulation (EU) no.878/2015 of 8 June 2015 amending Regulation (EU) no.1352/2014 concerning restrictive measures in view of the situation in Yemen, Official Journal of the European Union, L143, 1 June 2015.

Проблеми із запровадженням багатостороннього ембарго проти Південного Судану

У 2015р. тривали бої між Урядом Південного Судану – створеним Народним рухом/армією визволення Судану (*Sudan People's Liberation Movement/Army, SPLM/A*), – та Народним рухом/армією визволення Судану в опозиції (*SPLM/A in Opposition*)¹⁰. Водночас, у багатьох багатосторонніх організаціях ще з 2014р. обговорювалося ембарго на поставки озброєнь до Південного Судану¹¹.

Після понад рік насильства, порушень прав людини та гуманітарного права, масштабного переміщення людей, прогресуючої гуманітарної кризи, невдалих міжнародних зусиль із встановлення миру та погроз запровадити санкції, у березні 2015р. РБ ООН запровадила перший набір санкцій проти головних учасників кризи в Південному Судані, який обмежився лише заборонаю на подорожі певної групи членів Уряду Південного Судану. Тоді ж РБ ООН заявила, що вивчатиме ситуацію в Південному Судані та розгляне подальші санкції, зокрема ембарго на поставки озброєнь¹². Повідомлялося, що Китай, Росія і США виступали проти такого ембарго, а європейські та інші члени РБ його підтримували¹³. У 2015р. Африканський союз (АС, *African Union, AU*) звернувся до РБ ООН з проханням негайно розглянути питання про запровадження ембарго на поставки озброєнь усім воюючим сторонам в Південному Судані¹⁴. На початку 2015р. Група експертів ООН, відповідальна за моніторинг виконання індивідуальних санкцій ООН, дійшла висновку, що постачання зброї і боєприпасів воюючим сторонам зумовлює затягування та ескалацію війни, і тому рекомендувала РБ ООН запровадити ембарго на поставки озброєнь до Південного Судану загалом¹⁵.

У середині серпня 2015р. Уряд Південного Судану відмовився підписати мирну угоду, на яку інші сторони вже погодилися. У відповідь США поширили серед членів РБ ООН проект резолюції, запропонувавши запровадити з 6 вересня кілька санкцій, якщо до цієї дати Уряд Південного Судану та *SPLM/A* не підпишуть мирну угоду та не припинять вогонь¹⁶. Запропоновані санкції передбачали ембарго на поставки озброєнь усім сторонам конфлікту в Південному Судані¹⁷. Президент Південного Судану С.Кіір (*Salva Kiir*) підписав мирну угоду 26 серпня, після її підписання іншими сторонами конфлікту. Внаслідок неодноразових порушень угоди обома сторонами, проект

¹⁰ Про конфлікт у Південному Судані див.: United Nations, Security Council, Interim report of the Panel of Experts on South Sudan established pursuant to Security Council Resolution 2206 (2015), S/2015/656, 21 Aug. 2015.

¹¹ Веземан П.Д, Келлі Н. Багатосторонні ембарго на поставки озброєнь. – *Щорічник СІПРІ 2015*, підрозділ II розділу 14.

¹² United Nations Security Council Resolution 2206, 3 Mar. 2015.

¹³ Nichols, M., 'US proposes United Nations arms embargo on South Sudan', Reuters, 19 Aug. 2015.

¹⁴ African Union, Peace and Security Council, 510th meeting, Press statement, 22 May 2015, Swakopmund, Namibia.

¹⁵ United Nations (посилання 10), pp.19, 24-25.

¹⁶ Nichols, M. (посилання 13).

¹⁷ United Nations, 'US draft resolution on South Sudan: sanctions', [leaked draft], 20 Aug. 2015.

резольуції не був поставлений на голосування в РБ ООН¹⁸. У листопаді Група експертів ООН повідомляла, що попри мирну угоду бої і звірства тривають й обидві сторони активно купують зброю. Проте, РБ ООН досі не спромоглася об'єднатися навколо ембарго на поставки озброєнь¹⁹.

Імплементація ембарго ООН

Упродовж 2015р. неодноразово повідомлялося про порушення ембарго ООН на поставки озброєнь та інші проблеми²⁰. У цьому підрозділі розглядаються найбільш суттєві випадки порушень і зусилля зі зменшення кількості таких випадків.

У 2005р. ООН запровадила заборону на поставки озброєнь усім воюючим сторонам у районі Дарфур. Як і раніше (починаючи з 2005р.), у 2015р. Група експертів ООН знайшла численні докази “регулярного” порушення заборони Урядом Судану, зокрема шляхом переміщення бойових літаків і боєприпасів до Дарфуру²¹. У деяких випадках він нехтував угодами з державами, від яких одержував зброю, згідно з якими зобов'язувався не використовувати її в Дарфурі²². РБ ООН недвозначно попередила США про необхідність зважати на ризик використання в Дарфурі озброєнь, поставлених Судану на порушення ембарго ООН²³.

Ембарго ООН на поставки озброєнь Демократичній Республіці Конго (ДРК) і Сомалі забороняє їх постачання неурядовим силам. ООН також вимагає від урядів цих країн інформувати про закупівлю озброєнь відповідний Комітет з питань санкцій. Ці повідомлення повинні сприяти зусиллям із запобігання постачанню до цих країн озброєнь, які потім потрапляють до неурядових сил.

У 2015р. Збройні сили ДРК започаткували програму реєстрації і маркування озброєнь, придбаних за рахунок іноземної допомоги, з метою удосконалення управління їх запасами²⁴. Група експертів ООН у ДРК назвала це позитивною, але не достатньо комплексною ініціативою, оскільки вона не усуває передачу озброєнь і боєприпасів збройним угрупованням²⁵.

Так само Моніторингова група ООН у Сомалі та Еритреї спостерігала помітний прогрес у зусиллях Федерального Уряду Сомалі в запровадженні

¹⁸ United Nations, Security Council, Presidential Statement S/PRST/2015/16, 28 Aug. 2015.

¹⁹ Wanjohi, C., ‘South Sudan: UN report casts doubts on formation of unity government’, Deutsche Welle, 5 Nov. 2015; Anna, C., Lederer, C.M., ‘UN report: South Sudan rival sides expanding arms stockpiles’, Associated Press, 4 Nov. 2015.

²⁰ Групи експертів першими повідомляють про порушення ембарго; у 2015р. вони моніторили виконання всіх ембарго ООН, крім запроваджених проти Іраку та Лівану. Доповіді груп експертів див. на сайті комітетів ООН з питань санкцій: <<https://wprowww.un.org/sc/suborg/>>.

²¹ United Nations, Security Council, Report of the Panel of Experts established pursuant to Resolution 1591 (2005), Annex to S/2015/802, 19 Jan. 2015, p. 3.

²² United Nations (посилання 21), pp.19-20.

²³ United Nations Security Council Resolution 2265, 10 Feb. 2016.

²⁴ United Nations, Security Council, Midterm report of the Group of Experts on the Democratic Republic of the Congo, Annex to S/2015/797, 16 Oct. 2015, p. 22.

²⁵ United Nations (посилання 24), p.2.

необхідних повідомлень до Комітету ООН з питань санкцій про закупівлю озброєнь та управління їх запасами. Втім, експерти також зазначили, що в Сомалі тривають порушення ембарго шляхом нелегального продажу озброєнь, їх несанкціонованого розповсюдження з державних запасів або нелегального імпорту²⁶.

Група експертів ООН у Лівії повідомляла про ряд серйозних проблем з імплементацією ембарго ООН, що дозволяє лише поставки озброєнь визначеним органам влади після ухвалення Комітету ООН з питань санкцій²⁷. Група повідомила, що вивчає, серед іншого, випадки недозволених Комітетом поставок озброєнь, зокрема бойових літаків і вертольотів, Уряду Лівії з Єгипту та ОАЕ²⁸. Група також вивчає електронні листи дипломатів ОАЕ, які вона отримала, вірогідно, внаслідок витoku інформації, та які свідчать про те, що ОАЕ у 2015р. свідомо постачали або організували поставки озброєнь Уряду Лівії в обхід Комітету з питань санкцій ООН і намагалися приховати ці поставки від Групи експертів²⁹. Також у листах ідеться про те, що компанія з ОАЕ намагалася купити у Північній Кореї кулемети, гвинтівки та ракети. Такі придбання могли бути здійснені на порушення санкцій ООН, що забороняють імпорт озброєнь з Північної Кореї³⁰. РБ скликала Комітет з питань санкцій проти Лівії з метою оперативного розгляду запиту на поставки озброєнь Уряду Лівії для боротьби з Аль-Каїдою і пов'язаними з нею угрупованнями³¹. Це може свідчити про те, що деякі заявлені порушення можуть бути пов'язані з неспроможністю деяких держав-постачальників надати за певний проміжок часу дозвіл на поставки озброєнь.

Група експертів ООН у Північній Кореї повідомила про кілька випадків імпорту країною продукції для кінцевого військового використання, акцентуючи увагу на проблемі з дотриманням ембарго на товари, що зазвичай не підлягають експортному контролю. На початку 2015р. Група проаналізувала добути Південною Кореєю уламки ракети *Umha-3*, яку Північна Корея запустила у грудні 2012р. для виведення на орбіту супутника³². Для виготовлення ракети Північна Корея використовувала компоненти іноземного виробництва, зокрема конвертери постійного струму та перетворювачі тиску, які є широко доступними комерційними виробами³³. На початку 2016р. Група повідомила,

²⁶ United Nations, Security Council, Report of the Monitoring Group on Somalia and Eritrea pursuant to Security Council resolution 2182 (2014): Somalia, Annex to S/2015/801, 19 Oct. 2015, pp.39, 41.

²⁷ United Nations, Security Council, Letter dated 23 Feb. 2015 from the Panel of Experts established pursuant to resolution 1973 (2011) addressed to the President of the Security Council, S/2015/128, 23 Feb. 2015, pp.28-36.

²⁸ United Nations, Final report of the Panel of Experts on Libya established pursuant to resolution 1973 (2011), Annex to S/2016/209, 9 Mar. 2016, pp.36-45.

²⁹ United Nations (посилання 27), pp.25-30; Kirkpatrick, D., 'Leaked Emirati emails could threaten peace talks in Libya', New York Times, 12 Nov. 2015.

³⁰ Kirkpatrick (посилання 29).

³¹ United Nations Security Council Resolution 2214 (2015), 27 Mar. 2015.

³² United Nations, Security Council, Report of the Panel of Experts established pursuant to resolution 1874 (2009), Annex to S/2015/131, 23 Feb. 2015, p.28.

³³ United Nations (посилання 32), p.25.

що Північна Корея придбала в багатьох країнах компоненти для виробництва невеликих розвідувальних безпілотних літальних апаратів (БЛА, *unmanned aerial vehicles, UAV*). Артилерійські ракетні установки встановлювалися на імпортовані з Китаю вантажівки, попри те, що останні поставалися за умови використання з цивільними цілями. Було помічено, що корабель ВМС Північної Кореї обладнаний цивільними навігаційними радарми японського виробництва³⁴.

Спробам порушення ембарго проти Північної Кореї завадили також заходи правозастосування окремих держав на національному рівні. У лютому 2015р. Уряд Великої Британії повідомив Групу експертів про невдачу спробу розташованої у Китаї компанії придбати від імені Північної Кореї військові компоненти для БЛА³⁵. В липні 2015р. у США був заарештований і засуджений громадянин Північної Кореї, який намагався постачати до Північної Кореї військові прилади нічного бачення³⁶. У грудні 2015р. була визнана винною зареєстрована в Сінгапурі судноплавна компанія *Chinpo Shipping Company* за участь в організації проходження судна, затриманого у 2013р. в Панамі під час транспортування зброї з Куби до Північної Кореї³⁷.

Моніторингова група ООН у Сомалі і Еритреї повідомила про ряд випадків порушення військовими Еритреї ембарго на поставки озброєнь. Група отримала інформацію про те, що Еритрея дозволила Саудівській Аравії і коаліції арабських держав, очолюваній ОАЕ, що воюють з повстанцями-хуситами в Ємені, використовувати сушу, повітряний простір і територіальні води країни. В обмін Еритрея отримала грошову компенсацію і поставки пального, що порушувало санкції ООН проти Еритреї. Крім того, Група повідомила, що отримала достовірну інформацію про участь солдатів Еритреї в бойових діях в Ємені у складі Збройних сил ОАЕ. Це також могло бути порушенням санкцій ООН проти Еритреї³⁸.

Санкції ЄС

29 жовтня 2015р. ЄС призупинив на чотири місяці окремі санкції стосовно конкретних фізичних і юридичних осіб Білорусі³⁹. Водночас, ЄС зберігає ембарго на поставки озброєнь до цієї країни. Впродовж майже всього 2015р. залишалося без змін ембарго ЄС на експорт військової продукції до Росії і товарів подвійного використання для військових кінцевих користувачів у

³⁴ United Nations, Security Council, Report of the Panel of Experts established pursuant to resolution 1874 (2009), 11 May 2012, Annex to S/2011/157, 16 Oct. 2015, pp.32-39.

³⁵ United Nations (посилання 34), Annex 61.

³⁶ United Nations (посилання 34), p.38.

³⁷ 'N Korean ship seized with Cuban weapons returns to Cuba', BBC News, 15 Feb. 2014; Jaekyoung, K., 'Singapore plugs loophole in NK's arms trade', Korea Times, 15 Dec. 2015.

³⁸ United Nations, Security Council, Report of the Monitoring Group on Somalia and Eritrea pursuant to Security Council resolution 2182 (2014), 24 Oct. 2014, Annex to S/2015/802, 19 Oct. 2015, p.3.

³⁹ Council of the European Union, Council Regulation (EU) no.1948/2015 of 29 Oct. 2015 amending Regulation (EC) no.765/2006 concerning restrictive measures in respect of Belarus, Official Journal of the European Union, L284, 29 Oct. 2015.

Росії. У жовтні 2015р. ембарго було змінено: дозволено постачання певної піротехніки, що використовується для запуску космічних ракет і заправки супутників⁴⁰. У грудні 2015р. ЄС вирішив продовжити ембарго принаймні до 31 липня 2016р.⁴¹ Держави-члени ЄС заявили, що ембарго, разом з більш широким пакетом санкцій, запроваджених проти Росії, залишаться чинними, доки Росія повністю не виконає Мінські домовленості, що стосуються конфлікту з Україною⁴². У листопаді 2015р. Президент Європейської Ради Д.Туск (*Donald Tusk*) відкинув припущення, що ЄС послабить санкції в обмін на допомогу Росії у війні в Сирії, заявивши, що “це було б не лише аморально, але й неефективно”⁴³.

⁴⁰ Council of the European Union, Council Decision (CFSP) 2015/1764/CFSP of 1 Oct. 2015 amending Decision 2014/512/CFSP concerning restrictive measures in view of Russia’s actions destabilising the situation in Ukraine, Official Journal of the European Union, L257, 1 Oct. 2015, pp.42-43.

⁴¹ Council of the European Union, ‘Russia: EU prolongs economic sanctions by six months’, Press release, 21 Dec. 2015.

⁴² Council of the European Union (посилання 41).

⁴³ Guarascio, F., ‘EU’s Tusk says Russia does not abide by Minsk deal on Ukraine’, Reuters, 4 Nov. 2015.

Таблиця 19.1. Чинні багатосторонні ембарго на поставки озброєнь у 2015р.

Об'єкт ^a	Дата першого ухвалення	Інструменти запровадження або зміни ембарго ^b	Зміни впродовж 2015р.
<i>Ембарго ООН на поставки озброєнь</i>			
ЦАР	5 грудня 2013р.	Р РБ ООН 2127	Подовжене до 1 липня 2016р. Р РБ ООН 2198 від 29 січня 2015р.
ДРК (НДУ)	28 липня 2003р.	Р РБ ООН 1493, 1596, 1807, 2078	Подовжене до 30 квітня 2016р. Р РБ ООН 2219 від 28 квітня 2015р.
Кот-д'Івуар	15 листопада 2004р.	Р РБ ООН 1572, 1946, 2045, 2101	Змінене Р РБ ООН 2231 від 20 липня 2015р.
Еритрея	23 грудня 2009р.	Р РБ ООН 1907	
Іран	23 грудня 2006р.	Р РБ ООН 1737, 1747, 1929,	
Ірак (НДУ)	6 серпня 1990р.	Р РБ ООН 681, 1483, 1546	
ІДІЛ, Аль-Каїда та пов'язані з ними особи й організації	16 січня 2002р.	Р РБ ООН 1390, 1989, 2170	
Північна Корея	15 липня 2006р.	Р РБ ООН 1695, 1718, 1874	
Ліван (НДУ)	11 серпня 2006р.	Р РБ ООН 1701	
Ліберія (НДУ)	22 грудня 2003р. ^e	Р РБ ООН 1521, 1683, 1903, 2128	Подовжене до 2 червня 2016р. Р РБ ООН 2237 від 2 вересня 2015р.
Лівія (НДУ)	26 лютого 2011р.	Р РБ ООН 1970, 1973, 2009, 2095, 2174	
Сомалі	23 січня 1992р.	Р РБ ООН 733, 1725, 2093, 2111	Подовжене до 15 листопада 2016р. Р РБ ООН 2244 від 23 жовтня 2015р.
Судан (Дарфур)	30 липня 2004р.	Р РБ ООН 1556, 1591, 1945	
Ємен (НДУ)	14 квітня 2015р.	Р РБ ООН 2216	Нове ембарго
Талбан	16 січня 2002р.	Р РБ ООН 1390, 1988	
<i>Ембарго ЄС на поставки озброєнь</i>			
Аль-Каїда, Талбан та пов'язані з ними особи й організації*	17 грудня 2002р.	СП РЕС 96/746/CFSP, 2001/154/CFSP, 2002/402/CFSP	

Об'єкт ^d	Дата першого ухвалення	Інструменти запровадження або зміни ембарго ^e	Зміни впровадж 2015р.
Білорусь	20 червня 2011р.	Р РСС 2011/357/CFSP, Р РСС 2012/642/CFSP	Подовжене до 29 лютого 2016р. Р РСС 2015/1957/CFSP від 29 жовтня 2015р.
Китай	27 червня 1989р.	Декларація РСС	
ЦАР*	23 грудня 2013р.	Р РСС 2013/798/CFSP	
ДРК (НДУ)*	7 квітня 1993р.	Декларація РСС, СІП РСС 2003/680/CFSP, 2005/440/CFSP, 2008/369/CFSP	
Кот-д'Івуар*	13 грудня 2004р.	СІП РСС 2004/852/CFSP, 2010/656/CFSP; Р РСС 2012/371/CFSP	
Єгипет	21 серпня 2013р.	Висновки РСС стосовно Єгипту	
Ерїтрея*	1 березня 2010р.	Р РСС 2010/127/CFSP	
Іран	27 лютого 2007р.	СІП РСС 2007/140/CFSP, 2007/246/CFSP; Р РСС 2012/168/CFSP	
Ірак (НДУ)*	4 серпня 1990р.	Декларація РСС, СІП РСС 2003/495/CFSP, 2004/553/CFSP	
Північна Корея	20 листопада 2006р.	СІП РСС 2006/795/CFSP, 2009/573/CFSP	
Ліван (НДУ)*	15 вересня 2006р.	СІП РСС 2006/625/CFSP	
Ліберія (НДУ)*	7 травня 2001р.	СІП РСС 2001/357/CFSP, 2004/137/CFSP, 2006/518/CFSP, 2010/129/CFSP	
Лівія (НДУ)*	28 лютого 2011р.	Р РСС 2011/137/CFSP, 2011/625/CFSP	
М'янма	29 липня 1991 ^c	Декларація РСС, СІП РСС 96/635/CFSP, 2003/297/CFSP, 2010/232/CFSP	Подовжене до 30 квітня 2016р. Р РСС 2015/666/CFSP від 28 квітня 2015р.
Росія	31 липня 2014р.	Р РСС 2014/512/CFSP; П РСС 833/2014	Подовжене до 31 липня 2016р. Р РСС 2015/2431/CFSP від 21 грудня 2015р.
Сомалі (НДУ)*	10 грудня 2002р.	СІП РСС 2002/960/CFSP, 2009/138/CFSP, 2010/231/CFSP	
Південний Судан	18 липня 2011р.	Р РСС 2011/423/CFSP	
Судан	15 березня 1994р.	СІП РСС 94/165/CFSP, 2004/31/CFSP, 2005/411/CFSP, 2005/411/CFSP; Р РСС 2011/423/CFSP	

Об'єкт ^а	Дата першого ухвалення	Інструменти запровадження або зміни ембарго ^б	Зміни впродовж 2015р.
Сирія	9 травня 2011р.	Р РСС 2011/273/CFSP, П РСС 36/2012, 509/2012, 36/2012, 509/2012; Р РСС 2012/420/CFSP, 2013/255/CFSP	
Ємен (НДУ)	8 червня 2015р.	П РСС 2015/2015/878	Нове ембарго
Зімбабве	18 лютого 2002р.	СП РСС 2002/145/CFSP	Подовжено до 20 лютого 2016р. Р РСС 2015/277/CFSP від 19 лютого 2015р.
<i>Ембарго Лиги Арабських Держав на поставки озброєнь</i>			
Сирія	3 грудня 2011р.	Висновок Р ЛАД, Резолюція Р ЛАД 7446 ^в	

* – Ембарго ЄС на виконання ембарго ООН; ДРК – Демократична Республіка Конго; НДУ – недержавне урядування; ЦАР – Центральноріфканська Республіка; П РСС – Постанова Ради ЄС; РЗС – Рада із загальних справ; Р РСС – Рішення Ради ЄС; Р Б ООН – Резолюція РБ ООН; Р ЛАД – Рада ЛАД; СП РСС – Спільна позиція Ради ЄС.

^а Із часу першого запровадження ембарго об'єкт міг змінитися. В таблиці об'єкт зазначено станом на кінець 2015р.

^б Попередні інструменти могли бути змінені або скасовані після ухвалення наступних.

^в Ліберія є об'єктом ембарго ООН на поставки озброєнь, починаючи з 1992р. Ембарго стосувалися різних, але пов'язаних між собою суб'єктів.

^г ЄС та держави-члени ЄС вперше запровадили ембарго на поставки озброєнь до М'янми в 1990р.

^д Подовжене Резолюцією ЛАД 7446 від 12 лютого 2012р. Резолюція може бути розглянута як дозвіл на поставки зброї сирійській опозиції.

Джерела: United Nations, Security Council, 'UN Security Council sanctions committees', <<http://www.un.org/sc/committees/>>; European Union External Action, 'Restrictive measures (sanctions) in force', from list updated on 30 Sep. 2015, <http://eeas.europa.eu/cfsp/sanctions/index_en.htm>.

III. Режими експортного контролю

СІБІЛ БАУЕР

Упродовж 2015р. учасники чотирьох багатосторонніх режимів експортного контролю – Австралійської групи (АГ, *Australia Group, AG*), Режиму контролю над ядерними технологіями (РКРТ, *Missile Technology Control Regime, MTCR*), Групи ядерних постачальників (ГЯП, *Nuclear Suppliers Group, NSG*) та Вассенаарської домовленості про контроль над експортом звичайних озброєнь, товарів і технологій подвійного використання (ВД, *Wassenaar Arrangement, WA*) – оновили заходи контролю над торгівлею товарами та технологіями, пов'язаними з хімічною, біологічною, ядерною зброєю та звичайними озброєннями, а також обговорили й погодили перегляд товарів і робіт, що підлягають контролю¹. Ці політично зобов'язуючі домовленості приймаються консенсусом, імплементуються та реалізуються в рамках національних законодавств. Для країн ЄС вони також є юридично зобов'язуючими документами, згідно з Постановою Ради ЄС з питань виробів подвійного використання (*EU Dual-use Regulation*), хоча не всі держави-учасниці беруть участь у всіх режимах². Режими також виконують важливу нормотворчу функцію, зокрема стосовно номенклатури продукції, що має підлягати тим чи іншим видам контролю на національному рівні, а в ЄС – на регіональному рівні. Контрольні списки режимів використовуються дедалі більшою кількістю держав, що не є учасницями режимів. Деякі держави, зокрема ті, що прагнуть приєднатися до режимів, зобов'язалися дотримуватися їх керівних принципів.

У рамках режимів представники урядів, відповідальні за політику, ліцензування, правозастосування, технічне та інформаційне забезпечення, щорічно проводять зустрічі і звітують на відповідних пленарних засіданнях, на яких приймаються рішення стосовно змін у контрольних списках, керівних принципів і документів з найкращих практик. За винятком АГ, яку незмінно очолює Австралія, посади голів режимів щорічно обіймають представники держав-учасниць за ротатійним принципом. Керівники різних підрозділів з питань ліцензування і правозастосування, а також технічні експерти обіймають свої посади впродовж кількох років за принципом консенсусного погодження або на ротатійній основі в алфавітному порядку. З усіх режимів лише ВД має постійний секретаріат з головою та допоміжним персоналом.

Засадами експортного контролю є офіційні керівні принципи та відповідні контрольні списки різних режимів. Утім, у сфері контролю над торгівлею дедалі частіше предметом обговорень стають інші аспекти, особливо брокерська діяльність, транзит і перевантаження. У 2012р. АГ додала брокерську діяльність до своїх Керівних принципів. У 2014р. ГЯП ухвалила Підручник

¹ Стилий опис та переліки держав-учасниць кожного з цих режимів див. на сайтах режимів: АГ – <<http://www.australiagroup.net/>>; РКРТ – <<http://www.mtcr.info/>>; ГЯП – <<http://www.nuclear-suppliersgroup.org/>>; ВД – <<http://www.wassenaar.org/>>.

² Постанова Ради ЄС 428/2009 від 5 травня 2009р. визначає спільний для Європейського співтовариства режим контролю над експортом, поставками, брокерською діяльністю і транзитом продукції подвійного використання. Див.: Official Journal of the European Union, L134, 29 May 2009.

з найкращих практик у сферах посередницької діяльності, транзиту та перевантаження, а ВД ухвалила Керівні принципи посередницької діяльності (2002р. та 2003р.), транзиту та перевантаження (2015р.). У 2015р. головними темами в усіх режимах залишалися залучення держав, що не є учасниками режимів, а також пошук форм співробітництва з ними, які могли б бути альтернативою членству. Режими також намагалися реагувати на проблеми, пов'язані з новими технологіями, шляхом внесення змін до відповідних контрольних списків.

У 2015р. Індія відмовилася від спроби домогтися вступу до всіх чотирьох режимів, стикнувшись з великими проблемами, пов'язаними з різним складом режимів і специфічними в кожному режимі вимогами до вступу. Пріоритетним для неї було членство в РКРТ. Приєднання до цього режиму “може стати першим кроком до отримання Індією членства в усіх чотирьох головних режимах експортного контролю”³. Проте, її заявка була несподівано заблокована.

Австралійська група

42 держави-учасниці АГ прагнуть “запобігти поширенню технологій і матеріалів, що застосовуються в хімічній та біологічній зброї, шляхом координації заходів експортного контролю, обміну інформацією та інформаційно-просвітницької діяльності”⁴. Створення АГ було викликане стурбованістю використанням хімічної зброї у війні 1980-1988рр. між Іраном та Іраком⁵. Згодом сфера діяльності Групи поширилася на матеріали, обладнання та технології, що застосовуються в біологічній зброї. Утім, на відміну від Конвенції про заборону хімічної зброї (*Chemical Weapons Convention*), АГ охоплює сфери хімічних речовин, виробничого обладнання і технологій.

Пленарне засідання АГ 2015р. відбулося на фоні використання хімічної зброї в Сирії і занепокоєння можливістю її використання в майбутньому (востаннє за часом хімічна зброя використовувалася в ірано-іракській війні)⁶. Засідання закликала Сирію сприяти “повному та контрольованому знищенню всієї її хімічної зброї” та пояснити “всі неясності у своїй декларації до Організації із заборони хімічної зброї” (*Organization for the Prohibition of Chemical Weapons*). Уперше в посланні голови АГ було висловлене особливе занепокоєння діяльністю в хімічній і біологічній сферах у Північній Кореї та на Близькому Сході⁷.

У рамках залучення держав, що не є учасниками режимів, “з метою обміну найкращими практиками та методами” були проведені два штабні тренінги з питань правозастосування, в яких узяли участь шість країн, що

³ Stewart, I.J., ‘Export controls at the crossroads’, Bulletin of the Atomic Scientists, 15 Oct. 2015. Про відносини ГЯП та Індії див. Щорічники СППІ, починаючи з 2009р.

⁴ Australia Group, ‘Statement by the chair of the 2015 Australia Group plenary’, Press release, AG/Jun15/Press/Chair/40, 5 June 2015.

⁵ Australia Group, ‘The origins of the Australia Group’, [n.d.].

⁶ Див розділ 18 цього видання.

⁷ Australia Group (посилання 4).

не є учасницями АГ⁸: В'єтнам, Індія, Китай, М'янма, Сінгапур і Філіппіни⁹. З метою покращення взаємодії діалог уперше був запланований разом з пленарним засіданням. Крім того, у 2015р. представники АГ відвідали В'єтнам, Індію, Індонезію і Казахстан¹⁰.

З метою залучення промислових і наукових кіл учасники засідання домовилися: (а) обмінюватися даними про національну інформаційно-просвітницьку діяльність; (б) інформувати держави, що не є учасницями АГ, про важливість такої діяльності; (в) організувати інформаційно-просвітницькі заходи на “міжнародних промислових і наукових форумах з метою інформування про проблеми розповсюдження”¹¹.

У 2015р. було реалізоване рішення попереднього пленарного засідання про внесення змін до Керівних принципів АГ. Тепер у них прямо визначається необхідність врахування державами під час оцінки експортної заявки “ризиків потрапляння підконтрольних виробів до терористичних груп та окремих осіб”¹².

У 2015р. на пленарному засіданні продовжилися дискусії з питань новітніх технологій, що можуть використовуватись у розробці біологічної і хімічної зброї, зокрема адитивного друку (3D технологій) та досягнень у біотехнологіях.

Також продовжилось обговорення шляхів посилення контролю над неявними передачами технологій, в т.ч. над нематеріальними формами та засобами їх передачі (електронною поштою, через особисте спілкування). У рамках щорічного перегляду контрольних списків хімічної і біологічної продукції технічні експерти внесли до них лабораторне обладнання P3/P4 та діетиламін (*Diethylamine*).

У жовтні 2015р. учасники АГ зустрілися в неформальній обстановці в Уїлтон-парку у Великій Британії з метою оцінки викликів і визначення напрямів подальшої роботи. Учасники конференції обговорили питання інформаційно-просвітницької діяльності в державах, що не є учасниками АГ, у т.ч. їх членства та дотримання норм експортного контролю, роботи з науково-дослідними і промисловими установами, а також розглянули технологічні виклики і питання структури АГ¹³.

Режим контролю над ракетними технологіями

РКРТ створений у 1987р. з метою запобігання розповсюдженню безпілотних систем, здатних нести ядерну зброю. Пізніше сфера його діяльності поширилася на всі безпілотні літальні апарати (БЛА), здатні доставляти ядерну, біологічну та хімічну зброю¹⁴. На 29 пленарному засіданні, що відбулося в

⁸ Australia Group (посилання 4).

⁹ Australian Ministry for Foreign Affairs, Bishop, J., ‘Address to Australia Group plenary’, Perth, 5 June 2015.

¹⁰ Hardy, J., ‘The Australia Group’, Presentation at the 23rd Asian Export Control Conference, Tokyo, 23 Feb. 2016.

¹¹ Australia Group (посилання 4).

¹² Australia Group, ‘Guidelines for transfers of sensitive chemical or biological items’, June 2015

¹³ ‘The Australia Group: challenges and future directions’, Programme, Wilton Park, UK, 14-16 Oct. 2015.

¹⁴ Докладніше див. сайт РКРТ: <<http://www.mtrc.info>>.

жовтні 2015р. у Роттердамі, головували спільно Нідерланди та Люксембург¹⁵. Така модель дає можливість головувати малим державам. До пленарного засідання 2016р., що має відбутися в Південній Кореї під головуванням Люксембургу та Нідерландів; головою РКРТ буде П. Де Клерк (*Piet de Klerk*) від Нідерландів. Він вже очолював РКРТ у 2010-2011рр. У 2016-2017рр. головуватиме Південна Корея.

У Роттердамі 34 держави-учасниці обмінялись інформацією та обговорили події у сфері розповсюдження ракет, що відбулися після останнього пленарного засідання в Осло. Як і у 2014р., окремо обговорювалися Північна Корея та Іран, була висловлена стурбованість “продовженням реалізації ракетних програм на Близькому Сході, в Південній і Північно-Східній Азії”¹⁶. У рамках пленарного засідання були вперше проведені оперативні навчання з питань ліцензування і правозастосування¹⁷. У 2015р. технічна робоча група в Берні (Швейцарія) прийняла рішення додати до Контрольного списку твердопаливні двигуни, пов’язані з ними технології і пневматичні системи.

Розширення членства та приєднання держав, які не є учасницями режимів

“Ретельно обговорювалися” заявки на індивідуальне членство, однак рішення не були прийняті¹⁸. У 2015р. Індія офіційно подала заявку на членство в РКРТ, доклавши значних дипломатичних зусиль для забезпечення підтримки¹⁹. Окремі держави, що висловили застереження стосовно приєднання Індії до ГЯП (зокрема, Норвегія), публічно підтримали її приєднання до РКРТ²⁰. Проте, заявку Індії на членство, за повідомленнями, заблокувала Італія через правовий спір між Індією та Італією з приводу арешту двох італійських моряків у зв’язку із вбивством індійського рибалки²¹.

Дев’ять інших заявок на членство в РКРТ чекають на рішення вже багато років; зокрема, заявки європейських країн – Естонії і Латвії, – за повідомленнями, заветувала Росія²². Досі чекає на членство Китай²³. Естонія і Латвія оголосили одностороннє приєднання до Керівних принципів і Контрольного списку РКРТ²⁴. Нинішній голова РКРТ від Норвегії Р.Наесс (*Roald Naess*), який залишає посаду, в лютому 2015р. відвідав Індонезію з інформаційно-просвітницькою місією²⁵.

¹⁵ Missile Technology Control Regime, ‘Public Statement from the Plenary Meeting of the Missile Technology Control Regime (MTCR)’, Rotterdam, 9 Oct. 2015.

¹⁶ Missile Technology Control Regime (посидання 15).

¹⁷ Dutch Government official, Personal communication with the author, 14 Mar. 2016.

¹⁸ Missile Technology Control Regime (посидання 15).

¹⁹ Bagchi, I., ‘India to be part of elite anti-missile grouping next week’, Times of India, 2 Oct. 2015; ‘No decision at MTCR meeting’, The Hindu, 10 Oct. 2015; New Delhi Television (NDTV), ‘US supports India’s membership to Missile Technology Control Regime’, updated 23 Sep. 2015.

²⁰ Haidar, S., ‘India pushes for NSG membership’, The Hindu, 3 Nov. 2015.

²¹ Davenport, K., ‘India’s bid to join missile regime fails’, Arms Control Today, Nov. 2015.

²² Davenport (посилання 21).

²³ Huang, C., ‘“Bridging the gap”: Analysis of China’s export controls against international standards’, 25 May 2012.

²⁴ Missile Technology Control Regime (посидання 15).

²⁵ Roald Naess (@Roald Naess), ‘Very productive meeting between #MTCR and Indonesia on how to prevent proliferation of weapons of mass destruction’, Twitter, 9 Feb. 2016.

Гаазький Кодекс поведінки у протидії розповсюдженню балістичних ракет

Гаазький Кодекс поведінки у протидії розповсюдженню балістичних ракет (*Hague Code of Conduct against Ballistic Missile Proliferation, HCOC*), розроблений РКРТ у 2002р., згодом перетворився на окрему ініціативу за участі 137 держав. У 2015р. приєднань до нього не було. Щорічне засідання відбулось у Відні у травні 2015р. за участі 63 делегацій. Канада, що перебрала головування від Перу, заявила, що бачить свою ціль у “повній і всебічній імplementації” та “посиленні інформаційно-просвітницької роботи заради просування процесу універсалізації Кодексу”²⁶.

Група ядерних постачальників

ГЯП прагне запобігти розповсюдженню ядерної зброї шляхом контролю над поставками ядерних і пов’язаних з ними матеріалів, обладнання, програмного забезпечення і технологій “без перешкоджання законній торгівлі та міжнародній співпраці в мирному використанні ядерної енергії”²⁷.

Упродовж двох останніх років головуючою державою в ГЯП була Аргентина; у цей час відбулися два пленарних засідання під головуванням Р.М.Гроссі (*Rafael Mariano Grossi*). Після Аргентини головуватиме Південна Корея (у 2016-2017рр. вона ж головуватиме в РКРТ), потім – Швейцарія (у 2017-2018рр.).

Консультативна група та Зустрічі з обміну інформацією (ЗОІ, *Information Exchange Meeting, IEM*) очолюються США, а Група технічних експертів (ГТЕ, *Technical Experts Group, TEG*) працює під головуванням Швеції²⁸. На пленарному засіданні 4-5 червня 2014р. в Аргентині в м.Барілоче зібралися 48 держав-учасниць; були присутні також представник ЄС і голова Комітету Цангера (*Zangger Committee*) – обидва як постійні спостерігачі²⁹.

Пленарне засідання 2015р. присвячувалося щорічному обміну інформацією й найкращими практиками у сферах ліцензування і правозастосування. На засіданні продовжились обговорення урядових гарантій стосовно поставок товарів з Контрольного списку ГЯП відповідно до її Керівних принципів³⁰.

ГЯП наголосила на незмінній підтримці ДНЯЗ. Голова ГЯП та голова Консультативної групи привернули увагу до зв’язку між інституційними та

²⁶ US State Department, ‘14th regular meeting of the subscribing states to the Hague Code of Conduct Against Ballistic Missile Proliferation’, Washington, DC, 29 May 2015.

²⁷ Nuclear Suppliers Group (NSG), Public statement, Plenary meeting of the Nuclear Suppliers Group, Buenos Aires, Argentina, 26-27 June 2015. Докладніше див. на сайті ГЯП: <<http://www.nuclearsuppliersgroup.org/>>.

²⁸ Nuclear Suppliers Group, ‘Nuclear Suppliers Group, 2015-2016: chair information’, [n.d.].

²⁹ Стислий опис Комітету Цангера див. на сайті Комітету: <<http://www.zanggercommittee.org/>>. Комітет виконує допоміжну стосовно ГЯП функцію, використовуючи певний зв’язок з ДНЯЗ і дещо відмінне членство, хоча його корисність неодноразово піддавалася сумніву. З листопада 2015р. головою Комітету є представник Данії Л.Ф.Каллесен (*Louise Fluger Callesen*).

³⁰ Nuclear Suppliers Group, ‘Public statement, Plenary meeting of the Nuclear Suppliers Group, Bariloche, Argentina, 3-5 June 2015’. Про події, що стосуються Ірану та Північної Кореї, див. розділ 17 цього видання.

договірними системами ГЯП та ООН, пославшись на План дій з імплементації ДНЯЗ 2010р. (*NPT 2010 Action Plan*), у якому Оглядова конференція “рекомендує державам-учасникам під час розробки національних заходів експортного контролю використовувати обговорені та погоджені на багаторсторонньому рівні керівні принципи та домовленості”, а також Резолюцію РБ ООН 1540, Типовий додатковий протокол МАГАТЕ (*IAEA Model Additional Protocol*) і спостережні списки ГЯП з дотримання санкцій (*NSG Watch Lists*), схвалені комітетами ООН з питань санкцій³¹.

Розширення членства та приєднання держав, що не є учасниками

У заяві пленарної сесії 2015р., присвяченій залученню держав, що не є учасниками ГЯП, запропоновані “заходи з удосконалення інформаційно-просвітницької роботи”: (а) “брифінги для держав, що не є учасниками ГЯП”; (б) “підвищення помітності ГЯП на міжнародних зустрічах”; (в) “предметна відповідь державам-партнерам з числа держав, що не є учасниками ГЯП, які звертаються по допомогу та за практичним досвідом у розробці, оновленні, посиленні і впровадженні систем національного експортного контролю”³².

Представники урядів обговорили також шляхи налагодження відносин з державами, які, хоч і не є учасниками, але проголосили наміри дотримуватися Керівних принципів ГЯП. За даними ГЯП, 15 держав узгодили національні норми з Керівними принципами ГЯП та її контрольними списками³³.

На пленарному засіданні держави-учасниці обговорили відносини Індії з ГЯП. У 2015р. Індія доклала значних дипломатичних зусиль, аби переконати скептично налаштовані країни, зокрема Австрію, Китай і Швейцарію, які бачать у відмові Індії підписати ДНЯЗ перешкоду для її участі в ГЯП³⁴. У зв’язку з цим представники Індії здійснили візити на вищому рівні до Швеції, Швейцарії та Ірландії, під час яких обговорювалося питання членства в ГЯП³⁵. Під час візиту до Індії в листопаді 2015р. голова ГЯП Р.М.Гроссі заявив, що Індія має “все необхідне для членства”, і що він намагається зробити процес її приєднання “більш динамічним”³⁶.

Кілька держав-учасниць ГЯП продовжували розширювати торгівлю з Індією у сфері цивільної ядерної енергетики. У грудні 2015р. Австралія підписала угоду, а Японія досягла попередньої домовленості з Індією у цій сфері³⁷. Кілька інших країн відновили або розпочали таку торгівлю з Індією після ухвалення у 2008р. “Виятку ГЯП” (*NSG exemption*) стосовно скасування обмежень. У зв’язку з цим Японія вилучила шість індійських

³¹ Grossi, R. and Goorewich, R., ‘Nuclear Suppliers Group’, Presentation, New York, 6 May 2015.

³² Nuclear Suppliers Group (посилання 34).

³³ Grossi, R., ‘Nuclear Suppliers Group’, Presentation at the 23rd Asian Export Control Conference, Tokyo, 23 Feb. 2016.

³⁴ Busvine, D., ‘Nuclear club eyes Indian inclusion, but risks Pakistan’s ire’, Reuters, New Delhi, 24 Nov. 2015; ‘China calls for talks among NSG members to admit India’, Indian Express, 25 Dec. 2015.

³⁵ Haidar (посилання 24).

³⁶ Haidar (посилання 24).

³⁷ ‘India, Japan seal agreement for civil nuclear cooperation’, Dna India, 12 Dec. 2015.

підприємств, пов'язаних з оборонними або космічними програмами, зі свого обмежувального Списку іноземних кінцевих користувачів³⁸.

Поміж учасниками ГЯП тривали спори стосовно постачання Китаєм ядерних технологій Пакистану. У 2015р. Китай вперше офіційно підтвердив свою участь у поставках шести ядерних реакторів до Пакистану. Про перші два Китай повідомив у 2004р., коли приєднався до ГЯП, але згодом заявив, що поставки двох додаткових реакторів підпадають під т.зв. “дідусеву обмовку” (що дозволяє державам виконувати зобов'язання, взяті до приєднання до ГЯП), і не підтвердив повідомлення ЗМІ про ці два реактори³⁹. Стосовно “дідусевої обмовки” помічник Держсекретаря США заявив, що коли Китай приєднався до ГЯП, “домовленості про необмеженість у часі цього положення не було”⁴⁰.

Вассенаарська домовленість

ВД заохочує до “прозорості та відповідальної поведінки” в поставках звичайних озброєнь і пов'язаних з ними товарів і технологій подвійного використання⁴¹. Режим прагне запобігти “дестабілізуючим накопиченням” таких виробів, а також придбанню його терористами⁴². Щорічне пленарне засідання, на якому головувала Іспанія, відбулось у Відні 2-3 грудня 2015р. У 2016р. головуватиме Фінляндія. В рамках підготовки пленарного засідання впродовж року, як правило, відбуваються регулярні засідання робочих груп: Робочої групи із загальних питань (*General Working Group*), відповідальних за ліцензування та правозастосування (*Licensing and Enforcement Officers*) і Групи технічних експертів (*Experts Group*)⁴³.

Пленарне засідання ВД 2015р. ухвалило Підручник з найкращих практик у сферах транзиту та перевантаження⁴⁴. Подібний документ – з питань транзиту, перевантаження і брокерської діяльності – був прийнятий попереднього року ГЯП, що зумовлено перегинанням на національному рівні систем контролю над різними видами товарів подвійного використання та навіть над звичайними озброєннями⁴⁵. Однак, ці документи мають істотні відмінності. Зокрема, крім рекомендованих правових заходів, документ ВД передбачає

³⁸ ‘India, Japan to accelerate civil nuclear deal’, The Hindu, 1 Sep. 2015.

³⁹ Parameswaran, P., ‘China confirms Pakistan nuclear projects’, The Diplomat, 10 Feb. 2015. Про події, що відбулися раніше, див: Бауер С., Бромлі М. Режими експортного контролю. – Щорічник СІПРІ 2015, підрозділ III розділу 14, с.559-560.

⁴⁰ Countryman, T.M., Assistant Secretary, US Department of State, ‘The President’s submission to the Congress of the US-China Agreement for Peaceful Nuclear Cooperation (123 Agreement)’, Testimony before the Senate Foreign Relations Committee, 12 May 2015.

⁴¹ Стислий опис режиму див. на сайті ВД: <<http://www.wassenaar.org/>>.

⁴² Wassenaar Arrangement, ‘Guidelines and procedures, including the initial elements’, Dec. 2011.

⁴³ Wassenaar Arrangement, ‘Statement issued by the Plenary Chair on the 2015 outcomes of the Wassenaar Arrangement on export controls for conventional arms and dual-use goods and technologies’, Vienna, Dec. 2015.

⁴⁴ Wassenaar Arrangement, ‘Best practice guidelines for transit and trans-shipment’, 4 Dec. 2015.

⁴⁵ Бауер С., Бромлі М. Режими експортного контролю. – Щорічник СІПРІ 2015, підрозділ III розділу 14; Nuclear Suppliers Group, ‘Good practices for the implementation of brokering and transit/transshipment controls’, 2014.

ряд практичних кроків, зокрема: “зосередження інформаційно-просвітницької діяльності на виробниках, дистриб’юторах, брокерах і транспортних агентствах”, “заохочення промисловості до розробки внутрішніх програм контролю”, “проведення тренінгів з митними і правоохоронними органами”, а також “посилення співпраці між правоохоронними та дозвільними органами”, “обмін інформацією про політичні і практичні заходи” між партнерами ВД⁴⁶. Що стосується меж контролю над транзитом та перевантаженням, то Керівні принципи визначають, що він поширюється на підконтрольну та непідконтрольну продукцію, “якщо є достовірна інформація про призначення виробів для використання в заборонених військових чи терористичних цілях або про те, що вони іншим чином загрожують безпеці”. Керівні принципи також вказують, що контроль над товарами, що переміщуються транзитом або перевантажуються, “охоплює заходи, що здійснюються у спеціальних митних зонах у межах суверенної території держави”, а саме – у вільних торговельних зонах, зонах зовнішньої торгівлі та зонах оформлення експорту, – чого немає в документі ГЯП. Найкращі практики ВД передбачають створення на основі ризик-орієнтованого підходу нормативної бази, що надає компетентним органам право затримувати, оглядати та вилучати партії товару, а також вимагати дозволу на контейнерні перевозки. Ці заходи мають супроводжуватись інформаційно-просвітницькою роботою з промисловістю та обміном інформацією між компетентними органами.

ВД також погодила та опублікувала документ “Складові ефективного виконання вимог з питань національної звітності”, “призначений для сприяння всім країнам у виконанні їх зобов’язань стосовно міжнародної звітності про поставки звичайних озброєнь”. Керівні принципи рекомендують державам підготувати національні процесуальні документи, які б містили: (а) докладну інформацію про стан виконання державами різних зобов’язань з питань звітності та про їх зміст; (б) основні граничні терміни для підготовки та подання звітів; (в) методики підготовки та подання звітів; (г) за необхідності, системи, що полегшують подання інформації до різних звітних органів; (з) системи, що забезпечують участь кваліфікованого персоналу у класифікації продукції⁴⁷.

Упродовж 2015р. держави-учасниці ВД погодили ряд змін до контрольних списків. Більшість цих змін стосувалися Контрольного списку товарів подвійного використання, а не Списку продукції військового призначення, що свідчить про намагання йти в ногу з досягненнями у сфері підконтрольних технологій. Були додані нові заходи контролю, зокрема над вибуховими речовинами. Деякі заходи контролю були пом’якшені, наприклад, стосовно “конкретних типів верстатів, комп’ютерів, технологій, що використовуються в легкій промисловості (зокрема, у виробництві автомобілів, вітчизняних медичних препаратів), виробництві оптичних дзеркал для сонячних

⁴⁶ Документ ГЯП лише стисло вказує на необхідність забезпечення компетентних органів належною підготовкою і ресурсами та впровадження внутрішніх програм експортного контролю.

⁴⁷ Wassenaar Arrangement, ‘Elements for the effective fulfilment of national reporting requirements (agreed at the 2015 plenary)’.

батарей, акумуляторів, підводних фотоапаратів та устаткування, що містить елементи, пов'язані з інформаційною безпекою". Були конкретизовані деякі чинні заходи стосовно: обладнання для захисту від біологічних агентів і їх виявлення, електронних пристроїв для військових шоломів та обладнання для перетворення аналогової інформації на цифрову⁴⁸.

Розширення членства та приєднання держав, що не є учасницями

Учасницями ВД є 41 держава. У 2015р. нових приєднань до режиму не було. Заявки Кіпру та Казахстану досі чекають на рішення. Пленарне засідання анонсувало плани продовження співпраці з державами, які не є учасницями ВД, шляхом проведення колективних брифінгів і двостороннього діалогу, в т.ч. обміну візитами. З 20 по 28 червня 2016р. у Відні має відбутися присвячений технічним питанням практичний семінар, на який запрошено близько 50 держав, що не є учасницями ВД, – значно більше, ніж кількість офіційних партнерів ВД. ВД також планує взаємодіяти з промисловими, науковими колами, обмінюватися інформацією про таку взаємодію на національному рівні та про програми внутрішнього контролю.

⁴⁸ Wassenaar Arrangement, 'Summary of changes to the list of dual-use goods and technologies and munitions list', 3 Dec. 2015

IV. Події в експортному контролі Європейського Союзу

СІБІЛ БАУЕР, МАРК БРОМЛІ

ЄС наразі є єдиним регіоном зі спільною законодавчою базою з питань контролю над експортом, брокерською діяльністю, транзитом і перевантаженням товарів подвійного використання, програмного забезпечення, технологій і, певною мірою, військової продукції. В ЄС розроблені детальні керівні принципи імплементації законів.

Спільна позиція ЄС з питань експорту озброєнь

Спільна позиція (СП, *Common Position*) ЄС 2008р., що визначає спільні правила регулювання контролю над експортом військових технологій і техніки, є наріжним каменем зусиль з покращення та гармонізації політики держав-членів ЄС в експортному контролі¹. СП визначає вісім критеріїв, якими держави мають керуватися під час оцінки експортних ліцензій, а також механізми консультацій та обміну інформацією.

У Статті 15 СП наголошується, що цей документ “має бути переглянутий через три роки після його прийняття”. Процес перегляду розпочався в середині 2011р., а остаточні документи мали бути розроблені влітку 2015р.² Текст СП змін не зазнав, однак окремі розділи Інструкції користувачу – яка містить настанови з імплементації СП з урахуванням обов’язків стосовно ліцензійного оцінювання та обміну інформацією, – були переглянуті³. Зокрема, до критеріїв 2 та 7 Керівних принципів були додані додаткові джерела інформації для відповідальних за видачу експортних ліцензій, якими вони мають керуватися під час оцінювання, а також внесені зміни, необхідні для приведення СП ЄС у відповідність до ДТЗ⁴. Так, до критерію 2 були додані посилання на загрозу гендерного насильства і зроблені спроби визначити сферу охоплення цього поняття. ДТЗ виокремлює загрозу гендерного насильства як одне з питань, що його потрібно брати до уваги під час прийняття рішень про надання експортних ліцензій, чого в Інструкції користувачу враховано

¹ Council of the European Union, Council Common Position 2008/944/CFSP of 8 Dec. 2008 defining common rules governing control of exports of military technology and equipment, Official Journal of the European Union, L335, 8 Dec. 2008. Спільна позиція ЄС від 2008р. замінила Кодекс ЄС поведінки стосовно експорту озброєнь (*EU Code of Conduct on Arms Exports*) від 1998р. Текст Кодексу див.: Council of the European Union, ‘European Union Code of Conduct on Arms Exports’, 8675/2/98 Rev.2, 5 June 1998.

² Бауер С., Бромлі М. Події в експортному контролі Європейського Союзу. – *Щорічник СППРІ 2015*, підрозділ VI розділу 14; Council of the European Union, ‘Council conclusions relating to the review of Common Position 2008/944/CFSP on arms exports and the implementation of the Arms Trade treaty (ATT)’, 20 July 2015.

³ Відредагований варіант Інструкції користувачу див.: Council of the European Union, ‘User’s guide to Council Common Position 2008/944/CFSP defining common rules governing the control of exports of military technology and equipment’, 10858/15, 20 July 2015.

⁴ Критерій 2 стосується “поваги до прав людини у країні кінцевого призначення, а також дотримання цією країною міжнародного гуманітарного права”; критерій 7 стосується ризику “переадресації країною покупцем експортованих військових технологій і техніки або їх реекспорту за небажаних умов”; див.: Council of the European Union 2008/944/CFSP (посилання 1).

не було. У рамках перегляду СП держави-члени ЄС також розробили нову інформаційно-обчислювальну систему для обміну даними про відмови в наданні експортних ліцензій⁵. Держави-члени ЄС планують доопрацьовувати цю систему з метою її пристосування для обміну більш деталізованою інформацією із зазначенням конкретних місць призначення експортних поставок озброєнь⁶.

Зміни в системі контролю ЄС над торгівлею товарами подвійного використання

Регламент Ради ЄС стосовно експортного контролю над продукцією подвійного використання (*EU Dual-use Regulation*), що забезпечує правову базу з питань контролю над експортом, брокерською діяльністю, перевантаженням товарів і технологій подвійного використання для 28 держав-членів, наразі планово переглядається⁷. Ця робота розпочалась у 2011р. і навряд чи завершиться у 2017р. У рамках перегляду зроблено ряд кроків. У 2014р. вийшло Повідомлення Єврокомісії з пропозиціями, зробленими на підставі Зеленої книги та консультацій із зацікавленими сторонами⁸. Впродовж 2015р. під час публічних консультацій збиралися коментарі стосовно цих пропозицій від урядів, приватного сектору, наукових кіл⁹. Також у 2015р. СІПРІ та компанія *Ecorys* виконали проект зі збору даних та аналізу інформації для Єврокомісії стосовно поточного та потенційного впливу *EU Dual-use Regulation*¹⁰. Результати публічних консультацій і проекту зі збору даних будуть використані в оцінці соціальних, економічних та екологічних наслідків чинної нормативної бази і можливих змін, які Єврокомісія має зробити в рамках її перегляду. Комісія повідомила, що надасть доповідь про оцінку впливу у першому півріччі 2016р., а згодом – проект нормативних пропозицій. Нормативні пропозиції мають пройти тривалий законотворчий процес у Раді міністрів та в Європарламенті¹¹. Процес перегляду може привести до практичних змін, спрямованих на пом'якшення та покращення імплементації нових положень і правозастосування, що пропонувалися в Повідомленні Комісії 2014р. Розглядалися також принципові зміни у визначенні поняття “продукція подвійного використання”, а також можливість поширення цього концепту на випадки порушення прав людини.

⁵ Council of the European Union, ‘Council conclusions relating to the review of Common Position 2008/944/CFSP on arms exports and the implementation of the Arms Trade treaty (ATT)’, 20 July 2015.

⁶ Council of the European Union (посилання 5).

⁷ Постанова Ради ЄС 428/2009 від 5 травня 2009р. запроваджує на території Співтовариства режим контролю над експортом, поставками, брокерською діяльністю і транзитом продукції подвійного використання. Див.: Official Journal of the European Union, L134, 29 May 2009.

⁸ European Commission, ‘Communication from the Commission to the Council and the European Parliament, the review of export control policy: ensuring security and competitiveness in a changing world’, COM(2014) 244 final, 24 Apr. 2014.

⁹ European Commission, ‘EU Export Control Policy Review: online public consultation report’, 23 Nov. 2015.

¹⁰ SIPRI and Ecorys, ‘Final report: data and information collection for EU dual-use export control policy review’, European Commission, Brussels, 6 Nov. 2015.

¹¹ European Commission, Presentation at the 2015 Export Control Forum, Brussels, 5 Dec. 2015.

Пропозиція зі зміни нормативної бази має, вірогідно, передбачати пристосування Постанови до змін у структурі торгівлі, діловій практиці і в технологіях, зокрема, врахування дедалі ширшого використання нематеріальних технологій передачі інформації. Законодавча пропозиція, яку Єврокомісія, як очікується, представить у 2016р., має визначити розширені заходи контролю над передачею інформаційно-комунікаційних технологій стеження в мережах. Це може, своєю чергою, призвести до виходу з парадигми “військове vs цивільне використання” – яка визначає номенклатуру товарів, що підлягають експортному контролю над виробами подвійного використання, – з метою охоплення систем, що використовуються розвідувальними та правоохоронними органами¹².

¹² Докладніше, див.: Bauer, S. and Bromley, M., ‘The dual-use export control policy review: balancing security, trade and academic freedom in a changing world’, EU Non-Proliferation Consortium, Non-Proliferation Paper no.48, Mar. 2016.

V. Роль промисловості в контролі над торгівлею товарами подвійного використання і зброєю

СІБІЛ БАУЕР, МАРК БРОМЛІ

Уряди багатьох держав дедалі глибше усвідомлюють, що партнерство з промисловістю є необхідною умовою запобігання – або, принаймні, підвищення бар'єрів – розповсюдженню ядерної, біологічної і хімічної зброї та засобів її доставки, а також незаконним поставкам звичайних озброєнь. Останніми роками на характер відносин між урядами і приватним сектором у сфері експортного контролю над продукцією подвійного використання впливали дві групи чинників.

По-перше, приватних підприємств стає дедалі більше і вони потенційно підлягають контролю над торгівлею. Міжнародні та регіональні правові інструменти та керівні документи вимагають від держав контролювати не лише експорт, але й пов'язані з ним транзит, посередництво та перевантаження як товарів подвійного використання, так і звичайних озброєнь¹. Унаслідок цього заходи контролю стосуються не лише виробників підконтрольної продукції, але й брокерів і постачальників транспортних послуг². Крім того, в сучасній технологічній і науковій реальності академічні та науково-дослідні установи часто “експортують” вироби (товари, програмне забезпечення і технології) як у матеріальній, так і в нематеріальній формі. Так, дедалі частіше науковці публікують в Інтернеті дослідження, пов'язані з підконтрольними виробами. Науковці також обмінюються як передовою інформацією про підконтрольні зразки, так і самими зразками, особливо в біологічній сфері³. Нематеріальна передача технологій також є ключовим елементом повсякденної взаємодії глобальних бізнес-структур і ланцюгів поставок, зокрема в науково-дослідній діяльності. Крім того, останніми роками розширився асортимент продукції, що підлягає експортному контролю. Недавнє поширення заходів контролю на торгівлю інформаційно-комунікаційними технологіями систем стеження зобов'язує здійснювати контроль ряд компаній, що мають мало досвіду в експортному контролі або зовсім його не мають⁴.

По-друге, сучасне торговельне середовище стає дедалі більш складним, утворюючи безліч механізмів спрощення процесів передачі товарів, а також зумовлюючи зростання кількості рівнів відповідальності за їх відправку. Через це стає дедалі складніше запобігати розповсюдженню підконтрольної продукції, використовуючи такі традиційні інструменти правозастосування,

¹ До таких інструментів і керівних документів належать санкції різних режимів. Про Резолюція РБ ООН 1540 від 28 квітня 2004р. див. розділ 3 цього видання.

² Певною мірою контроль над торгівлею стосується страхових компаній і фінансових установ – переважно, внаслідок реалізації санкцій.

³ Clevestig, P., Handbook of Applied Biosecurity for Life Science Laboratories (SIPRI: Stockholm, 2009).

⁴ SIPRI and Ecorys, ‘Final report: data and information collection for EU dual-use export control policy review’, European Commission, Brussels, 6 Nov. 2015.

як вимоги до ліцензування та заходи митного контролю. Зокрема, нові технологічні розробки дозволяють передавати технологію та програмне забезпечення через електронні мережі і зберігати їх у хмарних сховищах. Це вимагає застосування промисловістю різних механізмів виявлення (в т.ч. аудиту компаній) та інших превентивних дій (зокрема, проведення інформаційних семінарів). Крім того, у процесах переміщення матеріальних товарів між державами беруть участь багато суб'єктів: компаній з надання комплексних послуг, транспортних компаній та агентів, експедиторських фірм і митних органів, авіа- та автоперевізників, операторів експрес-доставки і брокерів. Це створює додаткові механізми приховування незаконних поставок і розширює коло потенційних партнерів для державних органів влади, яких потрібно залучати до виявлення таких поставок. Значно розширилася торгівля поштою зі швидкою доставкою посилок, що також використовується для незаконного переміщення товарів подвійного використання⁵.

Усе це разом з іншими чинниками (зокрема, обмеженістю ресурсів і, як наслідок, намаганнями перенести більше відповідальності на компанії з наступним моніторингом, зусиллями на національному рівні зменшити вплив на органи влади та експортерів доповнень до контрольних списків) зумовило в національних органах ліцензування два види процесів. По-перше, відбуваються зрушення в напрямі пом'якшення вимог як до ліцензування менш чутливого експорту, так і інших вимог, особливо за рахунок використання глобальних і генеральних ліцензій⁶. По-друге, тривають спроби стимулювати впровадження в компаніях програм внутрішнього контролю (ПВК, *internal compliance programmes, ICP*) та покращити стандарти в цій сфері. В дискусіях першого процесу активну участь брав ЄС. Питання ПВК обговорювалися в режимах експортного контролю. У цьому підрозділі аналізується кожен з цих процесів з огляду на останні події в Європі та Північній Америці, після чого наводяться деякі початкові висновки про їх довгострокові наслідки.

Пом'якшення ліцензійних вимог

Останніми роками в ряді держав збільшилася кількість експортних поставок за глобальними та генеральними ліцензіями, порівняно з індивідуальними. Такі розширені ліцензії, як правило, не вимагають від експортера надавати окремий запит на кожну поставку або транзакцію; експортер може зазначити специфічні умови: заходи з дотримання правил експортного контролю або

⁵ British House of Commons, Business, Innovation and Skills, Defence, Foreign Affairs and International Development Committees, 'Scrutiny of Arms Export Controls (2010): UK Strategic Export Controls Annual Report 2008, Quarterly Reports for 2009, licensing policy and review of export control legislation'.

⁶ Глобальні ліцензії видаються конкретному експортеру, дозволяючи йому здійснювати багаторазові транзакції конкретних виробів визначеному кінцевому користувачу. Генеральні ліцензії охоплюють поставки конкретного набору виробів до конкретних місць призначення. Під час використання генеральної ліцензії експортер, за умов дотримання певних критеріїв, не повинен подавати інших запитів на дозвіл експорту.

певні вимоги до звітності. Ці ліцензії охоплюють велику кількість поставок певних товарів певному кінцевому користувачу або країні призначення та є чинними зазвичай упродовж кількох років і можуть (або не можуть) бути специфічними для окремих експортерів.

Велика Британія збільшила асортимент експорту за відкритими ліцензіями, скоротивши водночас асортимент за стандартними індивідуальними ліцензіями для кожної окремої транзакції. Країна видала близько 40 відкритих генеральних експортних ліцензій (ВГЕЛ, *Open General Export Licences, OGELs*) – ліцензій типу генеральних. У жовтні 2015р. була видана ВГЕЛ для компаній на випадок експорту військових товарів “що імпортуються до Великої Британії для ремонту або заміни” і для запасних частин для військової техніки, яка раніше була поставлена “з дозволу органу ліцензування Великої Британії”⁷. Уряд країни готує принаймні три такі нові ліцензії⁸.

Німеччина має давню традицію надання експортерам генеральних ліцензій (*Allgemeingenehmigungen*) на поставки продукції подвійного використання та військової продукції. Останнім часом держава видала 16 генеральних ліцензій, що доповнюють генеральні ліцензії ЄС: 10 – на військову продукцію і шість – на продукцію подвійного використання. Нещодавно Німеччина запровадила генеральні ліцензії на експорт частотних інверторів, окремих насосів та клапанів. Крім того, німецькі експортери можуть звернутися за глобальною ліцензією на багаторазові поставки численним кінцевим користувачам до багатьох місць призначення або, наприклад, поставки трейдеру, який дотримується облікових вимог стосовно кінцевого користувача. Їх використання може супроводжуватися такими умовами, як дотримання вимог стосовно кінцевого користувача та, в деяких випадках, навіть вимогами вказувати в ліцензії найменування користувача. Обов’язковою умовою їх використання є, зокрема, постійне оновлення програми внутрішнього експортного контролю.

З метою зменшення регуляторного навантаження, пов’язаного з ліцензуванням експорту, держави вживали й інших заходів. Це робить, зокрема, Франція, яка традиційно має одну з найбільш бюрократизованих процедур ліцензування експорту в Європі. У черні 2014р. країна завершила впровадження цілої низки заходів зі спрощення ліцензування експорту в рамках національної імплементації Директиви ЄС про поставки оборонної продукції в межах Співтовариства (*EU Intra-Community Transfer Directive, ICT Directive*; див. нижче). Країна замінила двоетапну процедуру ліцензування експорту військової техніки, що складалася з Попереднього узгодження (*Agrément préalable*) та Дозволу на експорт військової техніки (*Autorisation d’exportation de matériel de guerre*), наданням індивідуальної ліцензії, а також

⁷ World ECR, ‘UK ECO publishes new OGELs’, 8 Oct. 2015.

⁸ Три нові ВГЕЛ охоплюватимуть військову електроніку, електроніку подвійного використання та шифрувальні пристрої. Див.: Tauwhare, R., ‘UK export controls and sanctions: a look ahead to 2016’, World ECR, no.46 (Dec. 2015).

запровадила генеральну і глобальну ліцензії⁹. У США триває Реформа експортного контролю (*Export Control Reform, ECR*), що має за мету зниження регуляторного навантаження на промисловість і посилення заходів контролю над найбільш чутливими технологіями та місцями призначення; дотепер головна увага приділялася перенесенню десятків тисяч виробів з Військового списку США (*US Military List, USML*) до Комерційного контрольного списку (*Commerce Control List, CCL*), за рахунок чого вони будуть предметом менш жорсткого контролю над експортом до безпечних місць призначення¹⁰. До завершення цього процесу Уряд США планує перенести більшість виробів з *USML* до *CCL* або повністю відмовитися від експортного контролю над ними¹¹. Станом на кінець 2015р., ряд ключових питань ще чекали на рішення, зокрема стосовно змін в *USML*¹². Уряд США планує вирішити їх до кінця 2016р.¹³ Країна використовує ліцензійні винятки в рамках Дозволу на торгівлю стратегічно важливою продукцією (*Strategic Trade Authorization, STA*) як форму генеральної ліцензії і скасовує ліцензійні вимоги стосовно торгівлі багатьма виробами подвійного використання з 36 країнами, в т.ч. з 25 державами-членами ЄС¹⁴. Окремі країни Азії, в т.ч. Малайзія, Сінгапур і Японія, на додаток до індивідуальних ліцензій запровадили також різні види генеральної і глобальної ліцензій, які отримали назву дозволів на масові вантажі та дозволів багаторазового використання¹⁵.

Події в експортному контролі Європейського Союзу

Зусилля на рівні ЄС були спрямовані на полегшення і стимулювання зрушень у напрямі більш широкого використання державами-членами ЄС глобальних і генеральних ліцензій. *ICT Directive*, погоджена у 2009р., є частиною ширшого комплексу заходів ЄС зі зниження бар'єрів для співпраці в оборонній промисловості в межах Співтовариства¹⁶. Директива заохочує держави-члени надавати експортні генеральні ліцензії: (а) національним збройним силам або збройним силам іншої держави-члена ЄС; (б) "сертифікованій компа-

⁹ Béraud-Sudreau, L., 'French adaptation strategies for arms export controls since the 1990s', IRSEM, Paris Paper no.10 (Oct. 2014).

¹⁰ Fergusson, I.F. and Kerr, P.K., The US Export Control System and the President's Reform Initiative, Congressional Research Service (CRS) Report for Congress R41916, Summary (US Congress, CRS: Washington, DC, 13 Jan. 2014).

¹¹ White House, Office of the Press Secretary, 'White House Chief of Staff Daley highlights priority for the President's Export Control Reform Initiative', 19 July 2011.

¹² Nilsson, B., Deputy Assistant Secretary for Defense Trade Controls, US Department of State, Bureau of Political-Military Affairs, Statement Before the House Small Business Committee, Hearing on Export Control Reform, 11 Feb. 2016.

¹³ Nilsson (посилання 12).

¹⁴ US Department of Commerce, Bureau of Industry and Security, Export Administration Regulations, 16 Mar. 2016.

¹⁵ Center for Information on Security Trade Control (CISTEC), Overview of Japan's Export Controls, 4th edition; Malaysian Ministry of Trade and Industry, Strategic Trade Act 2010, 'Online permit application process flow'; Singapore Customs, Customs schemes, licences and framework.

¹⁶ Directive 2009/43/EC of the European Parliament and of the Council of 6 May 2009 simplifying terms and conditions of transfers of defence-related products within the Community, Official Journal of the European Union, L146, 10 June 2009.

нії” в іншій державі-члені ЄС; (є) у випадку передачі зразків для демонстрації, оцінки або як виставкових експонатів; (з) у випадку повернення виробів виробнику для обслуговування або ремонту. Однак, держави-члени наполягали на праві держав визначати номенклатури виробів у генеральних ліцензіях, а також на вилученні з цієї номенклатури різних переліків виробів, що призводило до порушення стандартизації¹⁷.

У рамках Регламенту ЄС з питань виробів подвійного використання (*EU Dual-use Regulation*), ЄС видав шість дозволів типу генеральної ліцензії – *EU General Export Authorisations (EUGEA)*. Пропозиції Єврокомісії з перегляду Постанови, як очікується, передбачатимуть, серед багатьох інших заходів, видачу додаткових *EUGEA* на передачі технологій усередині компаній, низьковартісні поставки, поставки товарів у рамках крупних проєктів, експорт засобів шифрування та специфічних виробів подвійного використання, зокрема перетворювачів частоти¹⁸. Проте, укладення загальноєвропейської угоди про нові *EUGEA* виявилось складним завданням. Держави-члени ЄС мають різні погляди стосовно дозволених *EUGEA* технологій і місць призначення, – залежно від розмірів і структури національної промисловості, впливу на неї експортного контролю над продукцією подвійного використання та пріоритетів національної зовнішньої і безпекової політики. Кілька держав (Велика Британія, Італія, Німеччина і Франція) воліють видавати генеральні ліцензії, визначені на національному рівні. Такі держави перебувають у меншості, проте вони є найкрупнішими експортерами продукції подвійного використання¹⁹.

Розробка стимулів і стандартів для Програм внутрішнього контролю

Програма внутрішня контролю (ПВК) – це комплекс заходів, які використовує компанія, аби впевнитись “у відповідності поставки визначеним урядом правилам та експортній політиці самої компанії”²⁰. Для досягнення ефективності ПВК, процедури, політика та інфраструктура повинні ґрунтуватися на широкій культурі дотримання вимог експортного контролю всередині компанії, особливо враховуючи, що багато окремих осіб усередині компанії можуть порушувати вимоги контролю над торгівлею. Можна стверджувати, що належне виконання ПВК може сприяти скороченню витрат за рахунок спрощення процедури дозволу експорту, зниженню ризику незаконного експорту

¹⁷ European Parliament, DG for External Policies Policy Department, ‘The impact of the “defence package” directives on European defence’, June 2015; and Mampaey, L. et al., ‘Study on the implementation of Directive 2009/43/EC on transfers of defence-related products’, GRIP, 22 Aug. 2014.

¹⁸ European Commission, Presentation at the 2015 Export Control Forum, Brussels, 5 Dec. 2015.

¹⁹ Information Note, Regulation (EC) no.428/2009 setting up a Community regime for the control of exports, transfer, brokering and transit of dual-use items, Information on measures adopted by member states in conformity with articles 5, 6, 8, 9, 10, 17 and 22, Official Journal of the European Union, C51, 13 Feb. 2015, pp.31-35.

²⁰ Institute for Science and International Security (ISIS), ‘Key elements of an effective export control system’, 2003. Залежно від компанії, експортний контроль може складатися лише з одного елемента системи дотримання належних практик, який містить низку інших норм, зокрема антикорупційних заходів і стандартів безпеки.

та, відповідно, уникненню штрафних санкцій і завдання шкоди бренду та репутації, а також розширенню можливостей із залучення клієнтів та інвесторів. Наразі робота в цій сфері зосереджена на створенні додаткових механізмів стимулювання або примушування до запровадження ПВК і на розробці більш досконалих стандартів або створенні нових для підприємств, де внутрішнього контролю немає.

Деякі держави навіть вимагають від компанії впроваджувати ПВК або їх окремі елементи для того, щоб вони були здатними звертатися за експортними ліцензіями. В Польщі ліцензію на експорт озброєнь можуть отримати компанії, де працюють ПВК, хоча для товарів подвійного використання ліцензування тепер не потрібне²¹. Ця вимога стосується “виробників, експортерів, користувачів і науково-дослідних центрів”²². Згідно з підзаконними актами Румунії, запити на ліцензії на експорт військової техніки або брокерську діяльність будуть відхилені, якщо заявник не має такої програми²³. Законодавство та підзаконні акти, що регулюють поставки продукції подвійного використання, передбачають точні вимоги до ПВК. Такі положення є і в Угорщині. Законодавство Німеччини вимагає призначення з числа вищих менеджерів компанії “особи, відповідальної за експортний контроль”, яка нестиме персональну відповідальність за порушення та, таким чином, за впровадження ПВК. Подібні положення мають Австрія та Угорщина.

Процеси на рівні ЄС

З огляду на необхідність контролю як над звичайним озброєнням, так і над продукцією подвійного використання, останніми роками в ЄС був запроваджений ряд систем, покликаних полегшити торгівлю “надійним компаніям” з працюючими ПВК. Згідно з *ICT Directive*, якщо компанія бажає отримувати товари, експортовані за генеральною ліцензією, вона повинна отримати державний сертифікат. Для цього компанія має надати опис “програми внутрішнього контролю” або “системи управління поставками та експортом”. Однак, сертифікацію пройшли набагато менше компаній, ніж очікувалося спочатку – переважно через невпевненість промисловості в корисності цього процесу, – враховуючи різноманітність номенклатури

²¹ Проте, впровадження ПВК, згідно з Повідомленням органу ліцензування Польщі від 25 квітня 2016р., наполегливо рекомендується експортерам продукції подвійного використання. Стаття 11 закону Польщі від 25 травня 2012р., яким “вносяться зміни до закону про зовнішню торгівлю товарами, технологіями та послугами, що мають стратегічне значення для безпеки держави та підтримання міжнародного миру та безпеки, а також до деяких інших правових актів”, наголошує: “підприємець, що звертається за дозволом на торгівлю товарами військового призначення, має впровадити та імплементувати внутрішню систему контролю та управління торгівлею військовими товарами, яка надалі називатиметься “внутрішня система контролю””. Див.: Polish Foreign Ministry, National Report on Arms Export 2014.

²² Polish Ministry of National Economy, [Партнерство підприємців з апаратом Уряду спрямоване на спільну реалізацію політики безпеки] (польською).

²³ Article 13-h, ANCEX Presidential Order no.59/2005 for the implementation of Government Ordinance no.158/1999 on the control regime of exports, imports and other transfers of military goods, approved with amendments by Law no.595/2004.

продукції, охопленої генеральними ліцензіями держав-членів (див. вище). Станом на 31 січня 2016р., були сертифіковані 48 компаній з 14 держав-членів ЄС²⁴.

Поправками 2005р. до Митного кодексу ЄС був запроваджений і в січні 2008р. набув чинності статус Уповноваженого господарюючого суб'єкта (Уповноваженого економічного оператора, *Authorized Economic Operator, AEO*). Державні органи влади можуть надавати його виробникам, експортерам, відправникам вантажів, менеджерам складів, митним агентам, перевізникам, які відповідають загальним критеріям у різних сферах діяльності, зокрема, мають “належну історію дотримання митних вимог” і “відповідають стандартам захисту та безпеки”²⁵. Статус *AEO* визнається в усьому ЄС і дає його одержувачу певні вигоди, пов'язані з митним контролем, зокрема, скорочені процедури на пунктах в'їзду/виїзду та спрощену перевірку на дотримання вимог захисту та безпеки. Однак, як і у випадку сертифікації згідно з *ICT Directive*, впровадження такого підходу також виявилось обмеженим.

Згідно з *EU Dual-use Regulation*, під час надання глобального експортного дозволу певному експортеру потрібно враховувати наявність у нього “пропорційних та адекватних засобів” забезпечення відповідності регуляторним нормам і вимогам ліцензування (Стаття 12)²⁶. Створення додаткових стимулів для впровадження ПВК та узгоджених стандартів у цій сфері буде, ймовірно, ключовим напрямом пропозицій Єврокомісії з перегляду *EU Dual-use Regulation* (див. вище)²⁷.

Міжнародні процеси

Взаємодія режимів експортного контролю з питань ПВК досі була дещо спорадичною, зокрема в рамках промислових форумів Вассенаарської домовленості у 2005р. та Групи ядерних постачальників у 2014р. Комітет 1540 ООН прагнув надавати промисловості підтримку в рамках т.зв. Вісбаденського процесу, започаткованого у 2012р. чотирма конференціями, що відбулися у Німеччині, та триваючого досі під егідою Уряду Німеччини²⁸. Результатом діалогу, задуманого як регулярний форум з обміну думками, стало, серед іншого, започаткування Проекту Ботічеллі (*Botticelli project*) – промислової мережі, що розпочала роботу в жовтні 2015р. у Брюсселі. До Проекту залучені ряд організацій, зокрема Всесвітня ядерна асоціація (*World Nuclear Association*), крупні експортні компанії. Він спрямований на “налагодження

²⁴ European Commission, Register of the Certified Defence-related Enterprises (CERTIDER), [n.d].

²⁵ Постановою Європарламенту та Ради ЄС 648/2005 від 13 квітня 2005р. внесені зміни до Постанови Ради ЄС 2913/92 шляхом запровадження Митного кодексу Співтовариства. Див.: Official Journal of the European Union, L117, 4 May 2005, p.15.

²⁶ Постановою Ради ЄС 428/2009 від 5 травня 2009р. у Співтоваристві запроваджений режим контролю над експортом, поставками, брокерською діяльністю і транзитом продукції подвійного використання. Див.: Official Journal of the European Union, L134, 29 May 2009.

²⁷ European Commission, Presentation at the 2015 Export Control Forum, Brussels, 5 Dec. 2015.

²⁸ Kiessler, K.K., ‘Private sector engagement: lessons learnt from the Wiesbaden Process’, eds N.Kasprzyk, M.Shadung and N.Stott, Towards the 2016 Review: Former Experts Assess UNSC Resolution 1540, Institute for Security Studies (ISS) Monograph no.191 (ISS: 2015).

діалогу і співпраці з урядами та міжнародними установами з метою запобігання незаконним поставкам товарів, а також передбачає гармонізацію міжнародних норм і практик для посилення переваг конкуренції”. У рамках цієї ініціативи плануються ряд практичних кроків, зокрема: розробити “керівні принципи для допомоги компаніям в імplementації програм внутрішнього контролю, надавати підтримку малим і середнім підприємствам з боку експертної мережі, стати рупором експортерів у міжнародних організаціях”. Цілями на довгострокову перспективу є також посилення міжнародної конвергенції і спрощення умов ведення бізнесу для компаній, що дотримуються норм²⁹.

Потенційні наслідки для прозорості та регуляторного навантаження

Спроба пом'якшити ліцензійні вимоги за рахунок використання глобальних і генеральних ліцензій може не лише зменшити адміністративне навантаження, пов'язане з імplementацією заходів експортного контролю, але й, водночас, зменшити можливості нагляду за торгівлею, особливо з точки зору публічної прозорості. Оскільки глобальні ліцензії та, особливо, генеральні ліцензії можуть використовуватися для доставки великої номенклатури товарів до широкого переліку пунктів кінцевого призначення, то будь-яка опублікована інформація про надані ліцензії дає невелике уявлення про те, що саме має експортуватися та куди. У випадках з конкретними ліцензіями, особливо на експорт продукції подвійного використання, експортери будуть зобов'язані обліковувати процес використання ліцензій, але наразі в багатьох країнах ця інформація уряду систематично не повідомляється і не оприлюднюється.

Крім того, регулювання та адміністрування глобальних і генеральних ліцензій передбачають перехід від до-ліцензійного до пост-ліцензійного контролю. Пов'язані з цим переходом зміни в системах обліку та аудиту не завжди зменшують адміністративне навантаження для компаній або органів влади. Ці зміни, разом з підвищенням важливості стандартів ПВК і наданням пільг компаніям, що відповідатимуть вимогам, можуть бути вигідними крупним компаніям, які отримують переваги над малими й середніми підприємствами. При цьому, регуляторне навантаження на національні органи влади не зменшиться, оскільки брак ресурсів, посилений загальними заходами жорсткої економії, обмежує їх адміністративні можливості.

Кажуть, що експортери є першою лінією оборони в експортному контролі. Хоча ключова роль приватного сектору є широко визнаною, потрібно й надалі вдосконалювати заходи з дотримання ним вимог експортного контролю з урахуванням реалій у технологічній і торгівельній сферах з метою ефективної протидії можливим ризикам і загрозам. Відбитком певної невідповідності потреб компаній і регуляторних рішень є обмежене впровадження інструментів ЄС. Водночас, дискусії на рівні ЄС з питань ПВК зосереджувалися на звичайних озброєннях у контексті *ICT Directive*.

²⁹ Zero, S., 'Towards smarter nuclear export controls', World Nuclear News, 6 Oct. 2015.

Ці дискусії стосувалися переважно продукції подвійного використання, хоча під час перегляду *EU Dual-use Regulation* цей акцент може змінитися. Крім того, в центрі дискусій як на рівні ЄС, так і на міжнародному рівні були компанії, що використовують ПВК. Наразі, як і раніше, науково-дослідні інститути практично не беруть участі в цих дискусіях. Нарешті, певна втрата контрольованості відбувається одночасно з технологічним розвитком, зростанням доступності будь-якої продукції, підвищенням швидкості і складності торговельних операцій, а також зменшенням контрольованості фізичних кордонів. Тому для забезпечення ефективності заходів експортного контролю потрібні фундаментальна переоцінка ризиків, переорієнтація на найбільші ризики та пристосування до різних груп інтересів.

Додатки

**Додаток А. Угоди з контролю над озброєннями
та з роззброєння**

**Додаток Б. Міжнародні організації, співпраця
в галузі безпеки**

Додаток В. Хронологія 2015р.

Додаток А. Угоди з контролю над озброєннями та з роззброєння

ЯН ДЕЙВІС

У додатку наводиться перелік багатосторонніх і двосторонніх угод, конвенцій, протоколів і договорів з контролю над озброєннями та з роззброєння. Детальна база даних стосовно статусу угод, їх сторін і підписантів доступна на веб-сайті СІПРІ <www.sipri.org/databases/arms-control-agreements>.

Угоди розподілені на універсальні (багатосторонні угоди, що відкриті для всіх країн, підрозділ I), регіональні (багатосторонні угоди, відкриті для країн окремого регіону, підрозділ II) та двосторонні (підрозділ III). Перелік угод упорядкований у хронологічному порядку їх прийняття, підписання або відкриття для підписання (багатосторонні угоди) чи підписання (двосторонні угоди). Крім того, наведені також дати набуття чинності та зазначені депозитарії багатосторонніх договорів.

I. Універсальні угоди

Протокол про заборону застосування на війні задушливих, отруйних або інших подібних газів та бактеріологічних засобів (Женевський протокол від 1925р.)

Підписаний в Женеві 17 червня 1925р.;

набув чинності 8 лютого 1928р.; депозитарій – Уряд Франції

Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього (Конвенція про геноцид)

Прийнята в Парижі на засіданні Генеральної асамблеї ООН 9 грудня 1948р.;

набула чинності 12 січня 1951р.; депозитарій – Генеральний секретар ООН

IV Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни

Підписана в Женеві 12 серпня 1949р.; набула чинності 21 жовтня 1950р.;

депозитарій – Уряд Швейцарії

Додатковий Протокол I до Женевських конвенцій 1949р., що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів

Додатковий Протокол II до Женевських конвенцій 1949р., що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру

Відкриті для підписання в Берні 12 грудня 1977р.;

набули чинності 7 грудня 1978р.; депозитарій – Уряд Швейцарії

Договір про Антарктику

Підписаний у Вашингтоні 1 грудня 1959р.; набув чинності 23 червня 1961р.; депозитарій – Уряд США

Договір про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, у космічному просторі та під водою (Договір про часткову заборону ядерних випробувань)

Підписаний в Москві трьома державами 5 серпня 1963р.; відкритий для підписання іншими країнами в Лондоні, Москві та Вашингтоні 8 серпня 1963р.; набув чинності 10 жовтня 1963р.; депозитарії – уряди Великої Британії, США та Росії

Договір про принципи діяльності держав по дослідженню і використанню космічного простору, включаючи Місяць та інші небесні тіла (Договір про космічний простір)

Відкритий для підписання в Лондоні, Москві та Вашингтоні 27 січня 1967р.; набув чинності 10 жовтня 1967р.; депозитарії – уряди Великої Британії, Росії і США

Договір про нерозповсюдження ядерної зброї (Договір про нерозповсюдження, ДНЯЗ)

Відкритий для підписання в Лондоні, Москві та Вашингтоні 1 липня 1968р.; набув чинності 5 березня 1970р.; депозитарії – уряди Великої Британії, Росії і США

Договір про заборону розміщення на дні морів і океанів та в його надрах ядерної зброї та інших видів зброї масового знищення (Договір про морське дно)

Відкритий для підписання в Лондоні, Москві та Вашингтоні 11 лютого 1971р.; набув чинності 18 травня 1972р.; депозитарії – уряди Великої Британії, Росії і США

Конвенція про заборону розробки, виробництва та накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) і токсинної зброї та про їх знищення (Конвенція про біологічну та токсинну зброю, КБТЗ)

Відкрита для підписання в Лондоні, Москві та Вашингтоні 10 квітня 1972р.; набула чинності 26 березня 1975р.; депозитарії – уряди Великої Британії, Росії і США

Конвенція про заборону військового або будь-якого ворожого використання засобів впливу на природне середовище (Конвенція Енмод)

Відкрита для підписання в Женеві 18 травня 1977р.; набула чинності 5 жовтня 1978р.; депозитарій – Генеральний секретар ООН

Конвенція про фізичний захист ядерного матеріалу та ядерних установок

Первинна Конвенція була відкрита для підписання у Відні та Нью-Йорку 3 березня 1980р.; набула чинності 8 лютого 1987р.; Конвенція доповнена у 2005р.; депозитарій – Генеральний директор МАГАТЕ

Конвенція про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що завдають надмірних ушкоджень або мають невідбіркову дію (Конвенція про “негуманну” зброю)

Конвенція, разом із Протоколами I, II та III відкрита для підписання в Нью-Йорку 10 квітня 1981р.; набула чинності 2 грудня 1983р.; депозитарій – Генеральний секретар ООН

Конвенція про заборону розробки, виробництва, накопичення і застосування хімічної зброї та про її знищення (Конвенція про заборону хімічної зброї, КЗХЗ)

Відкрита для підписання в Парижі 13 січня 1993р.; набула чинності 29 квітня 1997р.; депозитарій – Генеральний секретар ООН

Договір про всеосяжну заборону ядерних випробувань (ДВЗЯВ)

Відкритий для підписання в Нью-Йорку 24 вересня 1996р.; чинності не набув; депозитарій – Генеральний секретар ООН

Конвенція про заборону застосування, накопичення запасів, виробництва і передачі протипіхотних мін та про їх знищення (Конвенція про ППМ)

Відкрита для підписання в Оттаві 3-4 грудня 1997р. та Нью-Йорку 5 грудня 1997р.; набула чинності 1 березня 1999р.; депозитарій – Генеральний секретар ООН

Конвенція про касетні боєприпаси

Прийнята в Дубліні 30 травня 2008р.; відкрита для підписання в Осло 3 грудня 2008р.; набула чинності 1 серпня 2010р.; депозитарій – Генеральний секретар ООН

Договір про торгівлю зброєю (ДТЗ)

Ухвалений в Нью-Йорку 2 квітня 2013р.; відкритий для підписання в Нью-Йорку 3 червня 2013р.; депозитарій – Генеральний секретар ООН; набув чинності 24 грудня 2014р.

II. Регіональні угоди

Договір про заборону ядерної зброї у Латинській Америці та Карибському басейні (Договір Тлателолко)

Відкритий для підписання у Федеральному окрузі Мексики 14 лютого 1967р.; набув чинності 22 квітня 1968р.; доповнювався в 1990р., 1991р. та 1992р.; депозитарій – Уряд Мексики

Договір про Південно-Тихоокеанську без'ядерну зону (Договір Раротонго)

Відкритий для підписання в Раротонго, Острови Кука, 6 серпня 1985р.; набув чинності 11 грудня 1986р.; депозитарій – директор Секретаріату Форуму Тихоокеанських островів

Договір про звичайні збройні сили в Європі (ДЗЗСЄ)

Первинний Договір підписаний в Парижі 19 листопада 1990р.; набув чинності 9 листопада 1992р.; депозитарій – Уряд Нідерландів

Підсумковий акт переговорів про чисельність особового складу звичайних збройних сил у Європі (Угода про ЗЗСЄ-1А)

Підписаний сторонами ДЗЗСЄ у Гельсінкі 10 липня 1992р.; набув чинності одночасно з ДЗЗСЄ; депозитарій – Уряд Нідерландів

Угода з адаптації Договору про ЗЗСЄ

Підписана сторонами Договору про ЗЗСЄ у Гельсінкі 19 листопада 1999р.; чинності не набула; депозитарій – Уряд Нідерландів

Договір про відкрите небо

Відкритий для підписання в Гельсінкі 24 березня 1992р.; набув чинності 1 січня 2002р.; депозитарії – уряди Канади та Угорщини

Договір про зону, вільну від ядерної зброї, в Південно-Східній Азії (Бангкокський Договір)

Підписаний в Бангкоку 15 грудня 1995р.; набув чинності 27 березня 1997р.; депозитарій – Уряд Таїланду

Договір про Африканську зону, вільну від ядерної зброї (Договір Пеліндаба)

Підписаний у Каїрі 11 квітня 1996р.; набув чинності 15 липня 2009р.; депозитарій – Генеральний секретар Африканського Союзу

Угода про субрегіональний контроль над озброєннями (Флорентійська угода)

Підписана у Флоренції і набула чинності 14 червня 1996р.

Міжамериканська конвенція протидії незаконному виробництву та постачанню вогнепальної зброї, боєприпасів, вибухових речовин і супутніх матеріалів

Прийнята у Вашингтоні 13 листопада 1997р.; відкрита для підписання у Вашингтоні з 14 листопада 1997р., набула чинності 1 липня 1998р.; депозитарій – Генеральний секретар Організації Американських Держав

Міжамериканська конвенція про прозорість закупівель звичайних озброєнь

Прийнята в м.Гватемала 7 червня 1999р.; набула чинності 21 листопада 2002р.; депозитарій – Генеральний секретар Організації Американських Держав

Протокол про стрілецьку зброю і легкі озброєння, боєприпаси до них та інші супутні матеріали в регіоні Південноафриканського співтовариства розвитку (САДК, *Southern African Development Community, SADC*)

Прийнятий в Блантайрі 14 серпня 2001р.; набув чинності 8 листопада 2004р. депозитарій – Виконавчий секретар САДК

Найробський протокол про запобігання розповсюдженню, контроль і скорочення стрілецької зброї і легких озброєнь у районі Великих озер та Африканського Рогу

Прийнятий в Найробі 21 квітня 2004р.; набув чинності 5 травня 2006р.; депозитарій – Регіональний Центр стрілецької зброї і легких озброєнь у районі Великих озер, на Африканському Розі та сусідніх країнах

Конвенція ЕКОВАС про стрілецьку зброю і легкі озброєння, боєприпаси до них та інші супутні матеріали

*Прийнята державами-членами Економічного Співтовариства Західноафриканських Держав (ЕКОВАС, *Economic Community of West African States, ECOWAS*) в Абуджі 14 червня 2006р.; набула чинності 29 вересня 2009р.; депозитарій – Виконавчий секретар ЕКОВАС*

Договір про Центральньо-Азійську без'ядерну зону (Семипалатинський Договір)

Підписаний в Семипалатинську 8 вересня 2006р.; набув чинності 21 березня 2009р.; депозитарій – Уряд Киргизстану

Центральноафриканська Конвенція про контроль над стрілецькою зброєю і легкими озброєннями, боєприпасами до них, складовими та компонентами, які можуть бути використані для їх виробництва, ремонту або складання (Кіншаська Конвенція)

Прийнята в Кіншасі 30 квітня 2010р.; відкрита для підписання у Браззавілі 19 листопада 2010р.; чинності не набула; депозитарій – Генеральний секретар ООН

Віденський документ 2011р. про заходи зміцнення довіри та безпеки

Прийнятий державами-учасницями Організації з безпеки та співробітництва в Європі у Відні 30 листопада 2011р.; набув чинності 1 грудня 2011р.

III. Двосторонні угоди

Договір про обмеження систем протиракетної оборони (Договір ПРО)

*Підписаний США та СРСР у Москві 26 травня 1972р.;
набув чинності 3 жовтня 1972р.; втратив чинність 13 червня 2002р.*

Договір про обмеження підземних випробувань ядерної зброї (Договір про поріг заборони випробувань, ДПЗВ)

*Підписаний США та СРСР у Москві 3 липня 1974р.;
набув чинності 11 грудня 1990р.*

Договір щодо підземних ядерних вибухів в мирних цілях (Договір про мирні ядерні вибухи, ДМЯВ)

*Підписаний США та СРСР у Москві та Вашингтоні 28 травня 1976р.;
набув чинності 11 грудня 1990р.*

Договір про ліквідацію ракет середньої дальності і меншої дальності (Договір про РСМД)

*Підписаний США та СРСР у Вашингтоні 8 грудня 1987р.;
набув чинності 1 червня 1988р.*

Договір про скорочення й обмеження стратегічних наступальних озброєнь (СНО-I)

*Підписаний США та СРСР у Москві 31 липня 1991р.;
набув чинності 5 грудня 1994р.; втратив чинність 5 грудня 2009р.*

Договір про подальше скорочення і обмеження стратегічних наступальних озброєнь (СНО-II)

Підписаний США та Росією в Москві 3 січня 1993р.; чинності не набув

Договір про скорочення стратегічних наступальних потенціалів (СНП, Московський договір)

*Підписаний США та Росією в Москві 24 травня 2002р.;
набув чинності 1 червня 2003р.; втратив чинність 5 лютого 2011р.*

Договір про подальше скорочення та обмеження стратегічних наступальних озброєнь (Новий СНО, Празький договір)

*Підписаний США та Росією у Празі 8 квітня 2010р.;
набув чинності 5 лютого 2011р.*

Додаток Б. Міжнародні організації, співпраця в галузі безпеки

ЯН ДЕЙВІС

Цей додаток містить відомості про головні міжнародні організації, міжурядові органи, органи з імплементації договорів і режими експортного контролю, цілями яких є сприяння безпеці, стабільності, миру, а також контроль над озброєннями. Детальна база даних стосовно організацій та списків їх членів або учасників доступна на веб-сайті СІПРІ <www.sipri.org/databases/security-cooperation-bodies>. Органи поділяються на три категорії: глобальні та регіональні – за переліком питань або членством (підрозділи I та II, відповідно); а також режими контролю над торгівлею стратегічно важливою продукцією (підрозділ III).

I. Глобальні організації та органи

Організація Об'єднаних Націй (ООН)

United Nations (UN)

Рада Безпеки ООН
UN Security Council

Комісія з роззброєння ООН
UN Disarmament Commission

Конференція з роззброєння (КР)
Conference on Disarmament (CD)

Перший комітет Генеральної Асамблеї ООН
First Committee of the UN General Assembly

Міжнародне агентство з атомної енергії (МАГАТЕ)
International Atomic Energy Agency (IAEA)

Міжнародний суд
International Court of Justice (ICJ)

Двостороння консультативна комісія (ДКК)

Bilateral Consultative Commission (BCC)

Співдружність націй

Commonwealth of Nations

Організація Договору про всеосяжну заборону ядерних випробувань (ОДВЗЯВ)

Comprehensive Nuclear-Test-Ban Treaty Organization (CTBTO)

Група з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей і фінансуванням тероризму (ФАТФ)

Financial Action Task Force (FATF)

Глобальна ініціатива боротьби з ядерним тероризмом (ГІБЯТ)

Global Initiative to Combat Nuclear Terrorism

Велика сімка

Group of Seven (G7)

Глобальне партнерство проти розповсюдження зброї і матеріалів масового ураження

Global Partnership against the Spread of Weapons and Materials of Mass Destruction

Міжнародний кримінальний суд (МКС)

International Criminal Court (ICC)

Рух неприєднання

Non-Aligned Movement (NAM)

Організація економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР)

Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD)

Організація із заборони хімічної зброї (ОЗХЗ)

Organisation for the Prohibition of Chemical Weapons (OPCW)

Організація Ісламської конференції (ОІК)

Organization of the Islamic Conference (OIC)

Спеціальна верифікаційна комісія (СВК)

Special Verification Commission (SVC)

II. Регіональні організації та органи

Африканський Союз (АС)

African Union (AU)

Організація азійсько-тихоокеанського економічного співробітництва (АПЕК)

Asia-Pacific Economic Cooperation (APEC)

Асоціація держав Південно-Східної Азії (АСЕАН)

Association of Southeast Asian Nations (ASEAN)

Регіональний форум АСЕАН (РФА)

ASEAN Regional Forum (ARF)

АСЕАН плюс три (АПТ)

ASEAN Plus Three (APT)

Саміт Східної Азії

East Asia Summit (EAS)

Організація Договору про колективну безпеку (ОДКБ)

Collective Security Treaty Organization (CSTO)

Співдружність Незалежних Держав (СНД)

Commonwealth of Independent States (CIS)

Економічне Співтовариство Центральноеафриканських Держав

Communaute Economiques d'Etats de l'Afrique Centrale

(CEEAC, Economic Community of Central African States, ECCAS)

Конференція із взаємодії і заходів зміцнення довіри в Азії

Conference on Interaction and Confidence-building

Measures in Asia (CICA)

Рада Європи (РЕ)

Council of Europe (COE)

Рада держав Балтійського моря (РДБМ)

Council of the Baltic Sea States (CBSS)

Економічне Співтовариство Західноеафриканських Держав (ЕКОВАС)

Economic Community of West African States (ECOWAS)

Європейський Союз (ЄС)

European Union (EU)

Європейське співтовариство з атомної енергії (Євратом, або ЄСАЕ)

European Atomic Energy Community (Euratom, or EAEC)

Європейське оборонне агентство (ЄОА)

European Defence Agency (EDA)

Рада співробітництва держав Перської затоки (РСДПЗ)
Gulf Cooperation Council (GCC)

Міжурядовий орган з питань розвитку
Intergovernmental Authority on Development (IGAD)

Міжнародна конференція з проблем регіону Великих озер
International Conference on the Great Lakes Region (ICGLR)

Спільна консультативна група (СКГ)
Joint Consultative Group (JCG)

Ліга Арабських Держав (ЛАД)
League of Arab States

Організація Північно-Атлантичного Договору (НАТО)
North Atlantic Treaty Organization (NATO)

Рада Євро-Атлантичного Партнерства (РСАП)
Euro-Atlantic Partnership Council (EAPC)

Стамбульська ініціатива співробітництва (СІС)
Istanbul Cooperation Initiative (ICI)

Комісія НАТО-Грузія

NATO-Georgia Commission (NGC)

Рада НАТО-Росія

NATO-Russia Council (NRC)

Комісія Україна-НАТО (КУН)

NATO-Ukraine Commission (NUC)

Середземноморський діалог НАТО
NATO's Mediterranean Dialogue

Консультативний комітет Договору про відкрите небо
Open Skies Consultative Commission (OSCC)

**Організація співробітництва з питань
спільних програм озброєння (ОССО)**

Organisation Conjointe de Cooperation en matiere d'Armement (OCCAR,
Organisation for Joint Armament Cooperation)

**Агентство із заборони ядерної зброї в Латинській Америці
та Карибському басейні**

Organismo para la Proscripcion de las Armas Nucleares en la America
Latina y el Caribe (OPANAL, Agency for the Prohibition of Nuclear
Weapons in Latin America and the Caribbean)

Організація за демократію та економічний розвиток – ГУАМ
Organization for Democracy and Economic Development – GUAM

Організація з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ)
Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE)

Мінська група
Minsk Group

Організація Американських Держав (ОАД)
Organization of American States (OAS)

Організація Чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС)
Organization of the Black Sea Economic Cooperation (BSEC)

Форум Тихоокеанських островів
Pacific Islands Forum

Рада регіонального співробітництва (РРС)
Regional Cooperation Council (RCC)

Шанхайська організація співробітництва (ШОС)
Shanghai Cooperation Organisation (SCO)

Центральноамериканська система інтеграції (ЦАСІ)
Sistema de la Integración Centroamericana
(SICA, Central American Integration System)

Шестисторонні переговори
Six-Party Talks

Південноафриканське співтовариство розвитку (ПАСР)
Southern African Development Community (SADC)

Союз південноамериканських націй (УНАСУР)
Unión de Naciones Suramericanas
(UNASUR, Union of South American Nations)

Південноамериканська оборонна рада (ПАОР)
Consejo de Defensa Suramericano
(CDS, South American Defence Council)

III. Режими контролю над торгівлею стратегічно важливою продукцією

Австралійська група (АГ)

Australia Group (AG)

Гаагський Кодекс протидії розповсюдженню балістичних ракет (ГКП)

Hague Code of Conduct against Ballistic Missile Proliferation (HCOC)

Режим контролю над ракетними технологіями (РКРТ)

Missile Technology Control Regime (MTCR)

Група ядерних постачальників (ГЯП)

Nuclear Suppliers Group (NSG)

Ініціатива протидії розповсюдженню (ІПР)

Proliferation Security Initiative (PSI)

Вассенаарська домовленість (ВД)

Wassenaar Arrangement (WA)

Комітет Цангера

Zangger Committee

Додаток В. Хронологія 2015р.

ЯН ДЕЙВІС

Нижче хронологічно подані важливі події 2015р., пов'язані з озброєннями, роззброєннями і міжнародною безпекою. Ключові слова наведені у правому стовпчику. Скорочення див. с.ххvii-хххiii.

1 січня	В Афганістані почалась місія <i>Resolute Support</i> під егідою Організації Північно-Атлантичного Договору (НАТО), і афганський Уряд взяв на себе повну відповідальність за безпеку в усьому Афганістані.	Афганістан; НАТО
3 січня	Бойовики Боко Харам напали на м.Бага (<i>Baga</i>) і навколишні міста у штаті Борно, Нігерія. Повідомляється про загибель від 150 до 2 000 осіб.	Нігерія; Боко Харам
7-9 січня	Бойовики Аль-Каїди на Аравійському півострові здійснили п'ять терористичних актів у регіоні Іль-де-Франс, головним чином у Парижі, вбивши 17 і поранивши 22 особи. Напад почався з різанини в редакції сатиричного журналу <i>Charlie Hebdo</i> .	Аль-Каїда; Франція
8 січня	Сирійський Уряд заявив про застосування хімічної зброї проти його сил у двох передмістях Дамаску – Нубель та Аль-Захра.	Сирія; хімічна зброя
15 січня	Офіційно розпочато Місію в рамках Спільної політики безпеки і оборони (СПБО) Європейського Союзу в Малі (<i>EUCAP Sahel Mali</i>).	Малі; ЄС
18 січня	Іранський генерал і шість бойовиків Хезболли вбиті під час ізраїльського авіаудару по сирійській частині Голанських висот, що збільшило напруженість між Хезболлою та Ізраїлем.	Ізраїль; Хезболла
20 січня	Загострення боїв у м.Сана, Ємен, між повстанцями-хусітами та урядовими військами. Хусіти беруть під свій контроль президентський квартал, що спричиняє побоювання перевороту.	Ємен
20 січня	Закінчується припинення вогню в Україні між сепаратистами та Урядом на Сході України.	Україна; Росія
21 січня	Франція офіційно закінчила свою миротворчу місію <i>Operation Licorne</i> в Кот-д'Івуарі.	Кот-д'Івуар; Франція
23 січня	Північна Корея здійснила перший пуск БРПЧ <i>KN II</i> , що розробляється, з морської платформи.	Північна Корея; розповсюдження ракет
23 січня	Сили Ісламської держави нібито використали хлор проти курдських сил в Іраку (згідно заяви курдських властей від 14 березня).	ІД; Ірак; хімічна зброя
23 січня	Смерть короля Саудівської Аравії Абдулли, його зведений брат кронпринц Салман наслідує трон.	Саудівська Аравія
27 січня	Після 133 днів тяжких боїв місто Кобані на півночі Сирії звільнено від ІД.	ІД; Сирія

28 січня	Іспанський миротворець Тимчасових сил ООН в Лівані (<i>UNIFIL</i>) загинув від ізраїльської артилерії поблизу села Гаджар (<i>Ghajar</i>) в сільськогосподарському районі Шебаа (<i>Shebaa</i>) в Лівані.	Ліван; Ізраїль; ООН
30 січня	За повідомленням, від авіаудару США загинув Саліх Джасім Фаллах ас-Сабаві, відомий також як Абу Малік, відомий розробник іракської хімічної зброї за режиму С.Хусейна та член ІД.	США; боротьба з тероризмом
30 січня	Сунітські бойовики, пов'язані з пакистанським Талібаном, вбили не менше 61 людини і серйозно поранили ще 50 внаслідок вибуху в шиїтській мечеті в окрузі Шикарпур (<i>Shikarpur</i>) пакистанської провінції Сінд.	Пакистан; Талібан
4-5 лютого	Бойовики Боко Харам вбили близько 90 і поранили 500 цивільних під час боїв у прикордонному місті Фотокол (<i>Fotokol</i>), Камерун.	Боко Харам; Камерун; Нігерія
6 лютого	Хусіти розпустили єменський Парламент і оголосили, що його замінить національна рада, яка сформує комітет, що призначить нового президента.	Ємен
7 лютого	Під час трьох окремих вибухів у Багдаді загинуло не менше 36 і поранено не менше 70 осіб. Пізніше відповідальність за напади взяла на себе ІД.	Ірак; ІД
11-12 лютого	Керівники України, Росії, Франції та Німеччини узгодили в Мінську пакет заходів, щоб призупинити триваючу війну на Донбасі, Україна.	Росія; Україна
15 лютого	Сирійський Уряд заявив про використання хімічної зброї проти його сил у передмісті Дамаску Дарая.	Сирія; хімічна зброя
15 лютого	Пов'язані з ІД бойовики обезголовили 21 єгипетського християнина-копта, викраденого в м.Сірт. Єгипет відповів авіаударами по Дерні – укріпленому районі на сході Лівії.	ІД; Єгипет
24 лютого	Громадянське суспільство, ООН і держави-учасниці створили Інструмент глобального прискорення (<i>GAI</i>) – новий міжнародний фінансовий механізм для подолання перешкод вирішенню проблем жінок, миру та безпеки.	ООН; Гендер
25 лютого	Президент Франції Олланд у своїй промові підтвердив намір Франції зберігати сучасні сили ядерного стримування у складі морського та авіаційного компонентів на рівні “чіткої достатності”.	Франція; ядерна зброя
27 лютого	Вбито російського опозиційного політика Бориса Немцова за два дні до того, як він мав взяти участь в антикремлівській демонстрації.	Росія
28 лютого	Міністри турецького Уряду та депутати від прокурдської Демократичної партії у стамбульському палаці Дольмабахче узгодили мирний план дій з 10 пунктів (Декларація Дольмабахче).	Туреччина; Курди
2 березня	Прем'єр-міністр Ізраїлю Беньямін Нетаньяху виступив у Конгресі США і підкреслив загрози з боку Ірану для США, району Перської затоки та Близького Сходу.	Ізраїль; США; Іран
2 березня	Іракські військові за допомогою підтримуваного Іраном шиїтського ополчення, іранських військових та радників почали великий наступ на ІД в іракському м.Тікрит (захопленому ІД в червні 2014р.).	Ірак; ІД

- 2-9 березня Міністри закордонних справ і високопосадовці 31 держави-учасниці звернулись до Конференції з роззброєння, наголосивши на важливості Конференції з огляду 2015р. за участі сторін Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) 1968р. та гуманітарних наслідків застосування ядерної зброї. Конференція з роззброєння
- 3 березня РБ ООН ухвалила Резолюцію 2206, якою ввела санкції проти основних учасників кризи у Південному Судані. ООН; Південний Судан
- 6 березня Статистична комісія ООН створила Міжвідомчу експертну групу з показників Цілей сталого розвитку (*IAEG-SDGs*) для розробки системи показників у метою моніторингу виконання Цілей сталого розвитку. ООН; Цілі сталого розвитку
- 6 березня РБ ООН ухвалила Резолюцію 2209, що засуджує використання будь-яких токсичних хімікатів у Сирії. В цій Резолюції не визначена відповідальність. ООН; Сирія; хімічна зброя
- 6 березня Боко Харам заявила про вірність ІД. Боко Харам; ІД
- 9 березня Пакистан здійснив успішний випробувальний пуск БРСД збільшеної дальності *Shaheen III*, яка дасть можливість вражати цілі на всій території Індії і досягати Близького Сходу та окремих районів Південної Європи. Пакистан; розповсюдження ракет
- 9 березня 47 сенаторів-республіканців у США підписали відкритого листа до лідерів Ірану, у якому припустили, що будь-яка ядерна угода, що не має законодавчої підтримки, може бути переглянута наступним Президентом США. США; Іран
- 15 березня Військову дорадчу місію ЄС в Центральноафриканській Республіці (*EUFAM RCA*) замінила Військова операція ЄС в ЦАР (*EUFOR RCA*). ЦАР; ЄС
- 15 березня Президент Росії Путін у документальному телефільмі заявив, що він був готовий привести ядерну зброю в бойову готовність під час кримської кризи у 2014р. Росія; ядерна зброя
- 17 березня Прем'єр-міністр Ізраїлю Беньямін Нетаньяху і його партія "Лікуд" виграли ізраїльські вибори. Ізраїль
- 18 березня На третій світовій конференції ООН в м.Сендай, Японія, ухвалено Сендайську рамкову програму зменшення ризику катастроф (2015-2030). Це продовження Рамкової програми дій Хіого (2005-2015) – 10-річного плану зменшення ризиків і втрат від катастроф. Реагування на катастрофи
- 18 березня ІД напала на Національний музей Бардо в Тунісі, вбивши 22 особи. ІД; Туніс
- 19 березня На Конференції з роззброєння пройшов перший неформальний форум громадянського суспільства з метою сприяння ініціативам, які могли б допомогти вийти з глухого кута на Конференції з роззброєння шляхом неформальної взаємодії держав і представників громадянського суспільства. Громадянське суспільство; роззброєння
- 19-20 березня У Вашингтоні, США, за участі представників 26 держав і ЄС пройшли установчі збори Міжнародного партнерства для перевірки ядерного роззброєння (*IPNDV*). Ядерне роззброєння
- 20 березня 130 осіб загинули внаслідок скоординованих нападів смертників на мечеті шіїтів-зайдистів (*Zaydi*) в Ємені. Відповідальність взяла на себе гілка ІД. ІД; Ємен
- 22 березня Хусіти та армійські підрозділи, лояльні колишньому Президенту Салеху, взяли під контроль третє найбільше місто Ємену – Таїз. Ємен

- 24 березня США оголосили про затримку початкових планів вивести приблизно половину американських сил з Афганістану до кінця 2015р. Кількість американських військ в Афганістані заморожено на рівні 9 800 після зустрічі в Білому домі з Президентом Афганістану Ашрафом Гані. США; Афганістан
- 25 березня США почали авіаудари по позиціях ІД у Тікріті, Ірак. ІД; Ірак; США
- 25 березня Саудівська Аравія та її союзники з Перської затоки почали військові операції та авіаудари в Ємені по силах хуті та Салеха, що оточили південне місто Аден. Саудівська коаліція підтримує Уряд Президента Ємену Абд-Раббу Мансура Гаді. Бої тривали до липня 2015р., і саудівська коаліція та Гаді одержали вирішальну перемогу. Ємен; Саудівська Аравія
- 28 березня Опозиційний кандидат Мухаммаду Бухарі виграв загальні вибори в Нігерії – вперше в Нігерії діючий Президент програв вибори. Нігерія
- 30 березня Ліга Арабських Держав схвалила концепцію спільних арабських збройних сил для “протидії викликам безпеці будь-якої держави, що становлять пряму загрозу національній безпеці арабів, включаючи терористичні організації”. Переговори припинились у серпні через розбіжності щодо завдань та керівних принципів спільних арабських сил. Ліга Арабських Держав
- 2 квітня Бойовики Аш-Шабаб напали на коледж університету Гарісса (*Garissa*) на північному сході Кенії, вбивши 140 осіб. Аш-Шабаб; Кенія
- 2 квітня Постійні члени РБ ООН, Німеччина та Іран погодили детальну всесторонню схему підтвердження того, що ядерна діяльність Ірану переслідує винятково мирні цілі. Іран; ядерна програма
- 8 квітня Згідно з повідомленнями, поліція м.Лакнау, Індія, успішно випробувала БПЛА для розпилення перцевого аерозолу. Індія; БПЛА; нелетальна зброя
- 9 квітня Держсекретар США Джон Керрі та міністр закордонних справ Куби Бруно Родригес зустрілись у м.Панама, Куба. Це був найвищий рівень американо-кубинської зустрічі за більше, ніж за півстоліття. Куба; США
- 10-11 квітня 7-й Саміт Америк пройшов в м.Панама, Куба, під гаслом “Прощання в умовах рівності: виклики співпраці в Америці”. Саміт Америк
- 14 квітня У відповідь на загострення бойових дій і швидке погіршення гуманітарної ситуації в Ємені РБ ООН запровадила ембарго на поставки зброї силами хуті та Салеха. ООН; ембарго на поставки зброї; Ємен
- 15 квітня Саміт G7 пройшов у Німеччині. Міністри закордонних справ погодилися з необхідністю кращого розуміння, визначення, відстеження та вирішення комплексних ризиків, пов’язаних зі зміною клімату. G7; зміни клімату
- 18 квітня Унаслідок підриву смертника у Джалалабаді, Афганістан, загинуло не менше 33 осіб, 100 зазнали поранень. Напад імовірно здійснив прихильник “Провінції Хорасан” – гілки ІД. Афганістан; ІД
- 19 квітня Понад 800 мігрантів зникли без вісті та, можливо, загинули після того, як судно з ними перевернулося біля узбережжя Лівії. Криза біженців

21 квітня	Саудівська Аравія оголосила, що припиняє військові удари по повстанських угрупованнях в Ємені.	Ємен; Саудівська Аравія
22 квітня	Коаліція під проводом Саудівської Аравії поновила авіаудари в Ємені.	Ємен; Саудівська Аравія
23 квітня	Президент США Барак Обама вибачився за удар з БПЛА в Пакистані в січні, внаслідок якого було ненавмисно вбито американського працівника служби допомоги та італійця, якого Аль-Каїда утримувала як заручника.	США; БПЛА
24 квітня	Третя конференція держав-учасниць і підписувачів договорів про створення зон без ядерної зброї та Монголії розпочала роботу в Нью-Йорку, США.	зони без ядерної зброї
25 квітня	Землетрус силою 7,8 бала за шкалою Ріхтера в Непалі з епіцентром у районі Ламджунг спричинив великі руйнування в 14 з 75 районів країни.	Непал
27 квітня	Конференція з огляду ДНЯЗ 2015р. розпочалась у Нью-Йорку. Вона закінчилась 22 травня.	Конференція з огляду ДНЯЗ
27-29 квітня	Нігерійська армія увійшла до лісів Самбіса (<i>Sambisa</i>) і звільнила майже 300 осіб, яких тримала в заручниках Боко Харам. Вона також заявила про знищення понад 400 повстанців Боко Харам. До кінця квітня було врятовано майже 700 заручників.	Нігерія; Боко Харам
1 травня	Організація із заборони хімічної зброї (ОЗХЗ) доручила Місії із встановлення фактів (<i>FFM</i>) розслідувати звинувачення у застосуванні хімічної зброї в Сирії. <i>FFM</i> у жовтні 2015р. видала три звіти: два остаточних, а третій – проміжний звіт, який вийшов в остаточній формі в грудні 2015р. <i>FFM</i> підтвердила деякі випадки застосування хімічної зброї.	ОЗХЗ; Сирія; хімічна зброя
9 травня	Північна Корея заявила про успішний випробувальний пуск балістичної ракети <i>Bukkeukseong-1 (Polaris-1)</i> з зануреного підводного човна з неназваної точки в морі.	Північна Корея; розповсюдження ракет
11 травня	Громадські заворушення в Бурунді спонукали Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН) оголосити надзвичайний стан 2 рівня і призначити регіонального координатора для біженців.	Бурунді
11 травня	Через громадські заворушення в Македонії за участі албанських повстанців загинуло не менше 22 осіб.	Македонія
12 травня	Другий землетрус у Непалі, цього разу – 7,2 бала за шкалою Ріхтера, ускладнює гуманітарну ситуацію після землетрусу 25 квітня.	Непал
13 травня	Три бойовики Талібану напали на готель <i>Park Palace</i> в Кабулі, Афганістан, вбивши 14 осіб.	Афганістан
13 травня	Вісім бойовиків напали на автобус у районі Сафура Гот (<i>Safoora Goth</i>), Карачі, в Пакистані. Вбито не менше 46 осіб, усі – представники шіїтської мусульманської меншини ісмаїлітів. Відповідальність за стрілянину взяло на себе вояволице угруповання <i>Jundallah</i> .	Пакистан
13 травня	Європейська Комісія оприлюднила Європейський порядок денний з міграції – політичну ініціативу, що переглядає підхід ЄС до міграції та притулку в світлі кризи біженців.	ЄС, біженці
15 травня	Підписано мирну угоду між урядом Малі та членами Платформи – коаліції озброєних груп.	Малі
17 травня	ІД захопила місто Рамаді, столицю провінції Анбар в Іраку.	ІД; Ірак

18 травня	Для уникнення подальших смертей на морі та ліквідації мереж з незаконного перевезення людей у Середземному морі, Рада Європейського Союзу схвалила Концепцію врегулювання кризи для операції ЄС СПБО.	ЄС; біженці
20 травня	ЄС ухвалила четверту директиву проти відмивання грошей, з метою забезпечення включення останніх рекомендацій Групи з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей і фінансуванням тероризму (FATF) до законодавства ЄС та усунення нових ризиків, пов'язаних з відмиванням грошей і фінансуванням тероризму.	ЄС; боротьба з тероризмом
21 травня	ІД захопила Пальміру – місто з 50 тис. населенням у центрі Сирії. ІД вперше відбила великий населений пункт безпосередньо у сирійських проурядових сил.	ІД; Сирія
22 травня	Конференція з огляду ДНЯЗ закінчилась у Нью-Йорку без домовленості про заключний документ чи рекомендації, що свідчить про глибокі розбіжності щодо практичних аспектів створення зони, вільної від ядерної зброї та іншої зброї масового ураження, на Близькому Сході та досягнення повного ядерного роззброєння.	Конференція з огляду ДНЯЗ
29 травня	Бойовики захопили автобус у м.Мастунг (Mastung), Пакистан, вбивши 22 пасажирів.	Пакистан
29 травня	На черговому засіданні РБ ООН з обговорення виконання Резолюції 2178 визначено ряд безпекових, правових та розвідувальних заходів для усунення загрози від іноземних бойовиків-терористів.	Іноземні терористи
29 травня	Річне засідання Гаазького кодексу поведінки з попередження поширення балістичних ракет (HCOC) пройшло у Відні за участі 63 зареєстрованих делегацій.	HCOC; розповсюдження ракет
29 травня	США вилучили Кубу з переліку держав-спонсорів тероризму.	США; Куба
3 червня	Спалахнули бої навколо м.Мар'їнка (23 км від Донецька), яке контролює українська влада. Спостерігачі ОБСЄ помітили переміщення великої кількості важкої зброї на території, підконтрольній “Донецькій народній республіці”.	Україна
4 червня	Сили Об'єднаного фронту визволення Заходу Південно-Східної Азії (UNLFW) вбили 18 індійських військовослужбовців.	Індія
4-5 червня	Група ядерних постачальників (ГЯП) провела пленарне засідання в м.Барилоче, Аргентина, за участі 48 держав-учасниць та Європейської Комісії і голови Комітету Цангера.	ГЯП
5 червня	Пленарне засідання Австралійської групи (АГ) пройшло в Перті, Австралія, в її 30-ту річницю за участі 41 держав та ЄС.	АГ
6-7 червня	Українська криза, зміни клімату і грецька економіка – головні теми саміту G7 у Німеччині.	Саміт G7
7 червня	Після загальних виборів Туреччина вперше з 1999р. отримала Парламент без більшості.	Туреччина
10 червня	Президент США Барак Обама дозволив розгорнути в Іраку 450 американських радників для допомоги у навчанні іракських сил.	Ірак; США

10 червня	ЄС затвердив Оновлену стратегію внутрішньої безпеки, яка визначила пріоритетні сфері діяльності на п'ятирічний політичний цикл 2015-2020рр.	ЄС; внутрішня безпека
16 червня	Росія оголосила, що цього року модернізує свої сили МБР 40 новими ракетами.	Росія; ядерна зброя
17 червня	Незалежна комісія високого рівня з миротворчих операцій ООН (<i>HIPPO</i>) видала звіт під назвою "Об'єднуючи наші сили заради миру: політика, партнерство й люди".	ООН; миротворча діяльність
18 червня	РБ ООН оприлюднила доповідь Генерального секретаря про захист цивільних у збройних конфліктах.	ООН
20 червня	Союз повстанців-туарегів та Уряд Малі підписали мирну угоду, яку в травні вже підписали інші учасники конфлікту.	Малі
22 червня	Розпочато військово-морську операцію ЄС у Середземному морі (<i>EUNAVFOR MED</i>) Операція "Софія") на виконання рішення Ради ЄС від 18 травня.	ЄС; криза біженців
25 червня	Високий представник ЄС з питань зовнішньої політики та політики безпеки / Віце-президент Європейської Комісії представили результати стратегічного огляду зовнішньої і безпекової політики ЄС Європейській Раді.	ЄС; політика безпеки
25-28 червня	Унаслідок підривів смертників і нападів ІД на цивільних курдів у м.Кобані, Сирія, загинуло приблизно 230 цивільних.	Сирія; ІД
26 червня	Через напад ІД на курорт поблизу м.Сус, Туніс, загинуло 38 осіб.	ІД; Туніс
28 червня	Бойовики ІД, за повідомленнями, використовували "саморобні хімічні снаряди" проти курдських підрозділів у м.Хасака і Тель-Брак у Сирії.	ІД; Сирія; хімічна зброя
29 червня	Консультативна експертна група Генерального секретаря опублікувала Огляд архітектури миротворчої діяльності 2015р.	ООН; миротворча діяльність
29 червня	РБ ООН ухвалила Резолюції 2227 і 2228, подовживши мандат Комплексної об'єднаної стабілізаційної місії ООН в Малі (<i>MINUSMA</i>) та Гібридної операції Африканського Союзу/ООН у Дарфурі (<i>UNAMID</i>) у Судані, відповідно, до 30 червня 2016р.	ООН; миротворча діяльність; Малі; Судан
1 липня	Куба і США досягли домовленості про відкриття посольств у Вашингтоні та Гавані.	Куба; США
1-2 липня	Бойовики Боко Харам напали на кілька мечетей в Нігерії, вбивши близько 145 осіб.	Боко Харам; Нігерія
5 липня	На референдумі 61% виборців підтримав заклик Прем'єр-міністра Греції Алексіса Ципраса сказати "ні" запропонованим кредиторами бюджетним скороченням в обмін на кредити, необхідні Греції.	Греція
13-16 липня	Третя міжнародна конференція з фінансування розвитку пройшла в Аддис-Абебі, Ефіопія, де глави держав та урядів і високі представники погодили загальносвітову систему фінансування розвитку.	Розвиток; фінансування

14 липня	Іран і група ЄЗ/ЄС+3 підписали Спільний всеохопний план дій (<i>JCPOA</i>). Міжнародне агентство з атомної енергії (<i>МАГАТЕ</i>) та Іран узгодили план роботи (“Дорожню карту”) для з’ясування характеру попередніх воєнних аспектів та підтвердження, що ядерна діяльність Ірану матиме винятково мирні цілі.	Іран; ядерна угода
16 липня	Нижня палата Парламенту Японії ухвалила закон, який вперше з Другої Світової війни дозволяє збройним силам країни брати обмежену участь у конфліктах за кордоном, що спричинило громадські протести.	Японія
17 липня	Унаслідок вибуху начиненої вибухівкою автомашини під керуванням смертника в іракському місті Хан-Бани-Саад загинуло приблизно 130 осіб, ще стільки ж було поранено. Відповідальність за напад взяла на себе ІД.	Ірак; ІД
20 липня	РБ ООН ухвалила Резолюцію 2231, що підтримала <i>JCPOA</i> і її виконання всіма державами-учасницями ООН, міжнародними та регіональними організаціями.	ООН; Іран; ядерна угода
20 липня	Рада Європейського Союзу опублікувала документ з остаточними висновками процесу огляду Спільної позиції ЄС щодо спільних правил контролю експорту військових технологій і техніки 2008р.	ЄС; експортний контроль
21 липня	Президент П’єр Нкурунзіза виграв повторні вибори в Бурунді, незважаючи на незгоду щодо того, чи мав він право балотуватися на третій термін. Опозиція бойкотувала голосування.	Бурунді
29 липня	Розвідувальна служба Афганістану оголосила, що засновник і керівник Талібану мулла Мохаммед Омар помер у Пакистані у 2013р.	Афганістан
7 серпня	Унаслідок серії вибухів, відповідальність за які покладають на Талібан, у центрі Кабулу, Афганістан, загинуло приблизно 50 осіб, кількості були поранені.	Афганістан
7 серпня	Намагаючись досягти ясності в питанні відповідальності за ймовірне застосування хімічної зброї в Сирії, РБ ООН створила Спільний механізм розслідувань ОЗХЗ-ООН.	ООН; Сирія; хімічна зброя
10-14 серпня	У рамках третього міжсесійного процесу Конвенції про біологічну та токсинну зброю (КБТЗ) 1972р. пройшла зустріч експертів, яка обговорила шляхи продовження й покращення виконання договору.	КБТЗ
13 серпня	У м.Садр, Ірак, підірвано вантажівку з вибухівкою, внаслідок чого загинуло не менше 76 осіб і поранено не менше 212. Відповідальність за напад взяла на себе ІД.	Ірак; ІД
14 серпня	Директор МАГАТЕ генерал Юкія Аmano передав Раді керівників МАГАТЕ свою доповідь про перевірку та моніторинг Ірану у світлі Резолюції РБ ООН 2231.	МАГАТЕ; Іран
17 серпня	Підірвано вибуховий пристрій всередині вівтаря Ераван – популярного туристичного об’єкта в Бангкоку, Таїланд. При цьому загинуло мінімум 20 осіб і було поранено більше 120. Жодне угруповання не взяло на себе відповідальності за цей напад.	Таїланд; тероризм
18 серпня	Фінляндія заявила про знищення останніх своїх протипіхотних мін у відповідності до Оттавської конвенції, до якої вона приєдналась у 2012р.	Фінляндія; ППМ

- 19-20 серпня Німецький Парламент проголосував “за” і затвердив третю Німеччина; позику Греції на суму \$95,6 млрд. на три роки. Прем’єр-міністр Греція Греції Алексіс Ципрас пішов у відставку.
- 26 серпня Звинувачення у застосуванні хімічної зброї в м.Мари, Сирія Сирія; хімічна зброя (також 1 і 4 вересня).
- 21 серпня Щонайменше 10 осіб загинули й понад 60 були поранені Афганістан внаслідок підриву смертника в Кабулі.
- 22 серпня ІД знизила або пошкодила давні пам’ятки, в т.ч. храм Баал-Шамін, у Пальмірі, Сирія. ІД; Сирія
- 24 серпня Перша конференція держав-учасниць Договору про торгівлю зброєю пройшла в Канкуні, Мексика, за участі 119 держав. Договір про торгівлю зброєю
- 24-27 серпня Президент Південного Судану Салва Кіір підписав мирну угоду Південний Судан слідом за іншими учасниками конфлікту. Тим не менше масові вбивства і насильство над цивільними особами тривали.
- 28-30 серпня Тіла 71 мігранта знайдені в покинутій вантажівці в Австрії ЄС, біженці поблизу угорського кордону. Двома днями пізніше Австрія поновила контроль на своєму східному шенгенському кордоні.
- 31 серпня Парламент України ухвалив закон про конституційну реформу, Україна спричинивши протести, внаслідок яких загинуло троє поліцейських.
- 2 вересня Китай заявив, що скоротить чисельність військовослужбовців Китай на 300 тис.
- 10 вересня Німецький канцлер Ангела Меркель заявила, що не існує Німеччина; криза юридичного ліміту числа осіб, які тікають від політичних біженців переслідувань, яким Німеччина може надати притулок.
- 12 вересня Міністри оборони ЄС погодились розпочати другий етап ЄС; криза військово-морської операції ЄС у Середземному морі біженців (EUNAVFOR MED/Операція “Софія”), задачі якої включають пошук човнів перевізників людей.
- 13 вересня Німеччина запровадила надзвичайні заходи контролю кордону Німеччина; криза для стримування потоку мігрантів до країни. біженців
- 14 вересня Канада розпочала операцію *Unifier* з допомоги у навчанні з Канада; Україна відрядженням приблизно 200 військовослужбовців до України до березня 2017р.
- 14 вересня Держави-учасниці ЄС погодили перше з двох рішень ЄС, біженці Європейської Ради (друге – 22 вересня) перемістити 160 тис. біженців з “прикордонних країн” – Італії та Греції – до інших держав-учасниць протягом двох років.
- 15 вересня Закрито кордон між Угорщиною та Сербією, щоб не дати ЄС, біженці мігрантам потрапити до ЄС.
- 15 вересня Генеральний секретар ООН призначив аргентинку Віргінію Сирія; хімічна Гамбу керівником Спільного механізму розслідування заяв про зброя застосування хімічної зброї в Сирії.
- 17 вересня Мозамбик оголошено вільним від протипіхотних мін після Мозамбик; Наземні міни 20 років розмінування, під час якого було вилучено приблизно 171 тис. наземних мін.
- 21 вересня Не менше 54 осіб було вбито внаслідок трьох вибухів у Боко Харам; м.Майдугурі (*Maiduguri*), Нігерія. Відповідальність за напад Нігерія покладають на Боко Харам.

- 23 вересня Колумбійський Уряд та Революційні збройні сили Колумбії (Fuerzas Armadas Revolucionarias Colombianas, FARC) домовились укласти остаточне перемир'я у шестимісячний термін – до 23 березня 2016р. Колумбія; FARC
- 25 вересня Держави-учасниці ООН ухвалили Порядок денний сталого розвитку до 2030р. 17 цілей і 169 задач сталого розвитку – більш складне та амбіційне продовження Цілей розвитку тисячоліття, дія яких закінчується в кінці 2015р. Сталий розвиток
- 25 вересня Китай зобов'язався у 2017р. розпочати національну програму зменшення та оподаткування викидів парникових газів. Китай; зміни клімату
- 25 вересня Американські та китайські посадовці уклали угоду про кібербезпеку, яка закликає до співпраці у питаннях кіберзлочинності. Сторони також зобов'язались не займатись економічним кібер-шпигунством одне проти одного. Китай; США; кібербезпека
- 27 вересня Росія домовилась про обмін розвідувальної інформацією про ІД з Іраном, Іраком та Сирією. Росія; ІД
- 28 вересня Бойовики Талібану захопили місто Кундуз – центр провінції на півночі Афганістану. Афганістан
- 30 вересня Росія почала застосовувати авіацію проти сил ІД та інших повстанців, що виступають проти сирійського уряду. Сирія; Росія
- 1-15 жовтня У насильницьких зіткненнях загинули 32 палестинці та 7 ізраїльтян. Ізраїль; Палестина
- 3 жовтня Американські літаки завдали удару по шпиталю, організованому Médecins Sans Frontières (MSF), в Кундузі, Афганістан, вбивши 42 пацієнтів та співробітників. США; Афганістан
- 5 жовтня США, Японія та ще 10 тихоокеанських держав домовились про Транс-Тихоокеанське партнерство. Транс-Тихоокеанське партнерство
- 6 жовтня У Брюсселі розпочато проект *Botticelli* мережі промислових асоціацій та великих експортних компаній з метою покращення стратегічних режимів контролю торгівлі. Експортний контроль
- 9 жовтня РБ ООН ухвалила Резолюцію 2240, що дозволила державам-учасникам перехоплювати біля узбережжя Лівії судна, заприлюднені в перевезенні мігрантів. ООН; криза біженців
- 9 жовтня Режим контролю над ракетними технологіями (РКРТ) провів своє 29-те пленарне засідання у Роттердамі під почерговим головуванням Нідерландів і Люксембургу. РКРТ
- 10 жовтня Від двох вибухів під час мирної маніфестації в Анкарі, Туреччина, загинули 103 особи. Особи злочинців невідомі, хоча підозрюють їх зв'язок з ІД. Туреччина; тероризм
- 10 жовтня Іран здійснив випробувальний пуск балістичної ракети, що США вважають порушенням Резолюції РБ ООН 1929. Іран; США; розповсюдження ракет
- 13 жовтня Парламент Ірану схвалив JCPOA 161 голосами за 59 проти, і 13 таких, що утримались. Іран; ядерна угода
- 13 жовтня Рада безпеки Нідерландів оприлюднила звіт про падіння літака “Малайзійський авіаліній” рейсу MH-17. В ньому міститься висновок, що літак було збито зенітною ракетою “Бук”, імовірно, запущеною з території України, яка перебуває під контролем заколотників. Тероризм

- 13-14 жовтня На відзначення 15-ї річниці Резолюції 1325 РБ ООН організувала огляд високого рівня щодо жінок, миру й безпеки та презентувала Глобальне дослідження виконання Резолюції РБ ООН 1325. РБ ООН одностайно ухвалила Резолюцію 2242 з метою кращого виконання своїх історичних завдань щодо жінок, миру й безпеки. ООН; гендер
- 14 жовтня Міністерство оборони Франції організувало конференцію високого рівня з питань зміни клімату й безпеки, що зібрала багато міністрів оборони, зокрема, з вразливих країн, що потерпають від змін клімату. Франція; зміни клімату
- 15 жовтня Президент США Барак Обама оголосив, що 5 500 американських військових залишаться в Афганістані як мінімум до 2017р. США; Афганістан
- 16 жовтня Індія перервала випробувальний політ своєї дозвукової крилатої ракети наземного базування *Nirbhay* після відмови системи наведення ракети. Індія; розповсюдження ракет
- 17 жовтня В Єгипті пройшли парламентські вибори (в два етапи – до 2 грудня), але за низької явки – приблизно 10%, після закликів опозиційних рухів бойкотувати їх. Єгипет
- 18 жовтня *JCPOA* вступила в силу в день ухвалення, через 90 діб після схвалення РБ ООН. Іран; ядерна угода
- 19 жовтня Спільна комісія, створена в рамках *JCPOA*, провела перше засідання на рівні політичних директорів країн-учасниць *JCPOA*. Іран; ядерна угода
- 20 жовтня Уганда оголосила про вивід своїх військ, що підтримували Уряд Південного Судану. Уганда; Південний Судан
- 21 жовтня На засіданні РБ ООН Франція, Німеччина, Велика Британія і США закликали Комітет РБ з санкцій проти Ірану розслідувати ракетні випробування Ірану. ООН; Іран; розповсюдження ракет
- 24 жовтня Організація Об'єднаних Націй відзначає свою 70-ту річницю. ООН
- 25 жовтня Президентські вибори в Кот-д'Івуарі переконливо виграв діючий Президент Аласане Уаттара (*Alassane Ouattara*). Кот-д'Івуар
- 26 жовтня Спеціальний посланець США в Ємені Ісмаїл Оулд Шейх Ахмед (*Ismail Ould Cheik Ahmed*) оголосив про підготовку до переговорів між конфліктуючими сторонами. Ємен
- 26 жовтня Літак коаліції під проводом Саудівської Аравії знищив шпиталь *MSF* в м.Саада, Ємен. Ніхто не постраждав. Саудівська Аравія; Ємен
- 27 жовтня ВПС США видали підряд на розробку ядерного бомбардувальника великої дальності нового покоління *B-21*. США; ядерна зброя
- 29 жовтня ОЗХЗ оприлюднила звіт про розслідування звинувачень у застосуванні хімічної зброї в сирійській провінції Ідліб з 16 березня по 20 травня 2015р. ОЗХЗ; Сирія; хімічна зброя
- 29 жовтня ЄС призупинив деякі санкції проти окремих фізичних і юридичних осіб Білорусі на чотири місяці. Санкції ЄС; Білорусь
- 30 жовтня Перший раунд сирійських мирних переговорів пройшов у Відні, Австрія, за участі міністрів закордонних справ 20 країн-учасниць. Сирія; мирні переговори
- 31 жовтня Єгипетська гілка ІД заявила, що підірвала російський пасажирський літак, унаслідок чого загинули всі 224 особи, що перебували на борту. ІД; Єгипет

1 листопада	Туреччина провела позачергові загальні вибори після невдалої спроби сформувати коаліційний уряд після загальних виборів 7 червня. Партія справедливості та розвитку (АКР) Президента Реджепа Таїпа Ердогана повернула собі абсолютну більшість у Парламенті.	Вибори; Туреччина
2-3 листопада	Міністерство закордонних справ Нідерландів організувало першу міжнародну Планетарну конференцію з безпеки під назвою "Планетарна безпека: Мир і співробітництво в часи зміни клімату та глобальних екологічних викликів" і пообіцяло зробити цю подію щорічним форумом експертів, політиків і практиків.	Нідерланди; зміна клімату
4 листопада	Президенти Тайваню та Китаю зустрілись вперше з 1949р.	Китай; Тайвань
8 листопада	Національна ліга за демократію Аун Сан Су Чжі (<i>Aung San Suu Kyi</i>) переконливо виграла загальні вибори у М'янмі. Це перші національні вибори після запровадження номінально цивільної влади у 2011р., що поклало край майже 50 рокам військового правління.	М'янма
13 листопада	Не менше 129 осіб вбито в результаті серії нападів навколо Парижу, скоординованих ІД.	ІД; Франція
13 листопада	Спільний механізм розслідувань ОЗХЗ-ООН у складі 24 експертів, що розслідуватиме звинувачення у застосуванні хімічної зброї в Сирії, повністю готовий до дій і працюватиме 12 місяців.	ОЗХЗ; ООН; Сирія; хімічна зброя
14 листопада	Другий раунд сирійських мирних переговорів у Відні, Австрія, завершився домовленістю про необхідність зібрати представників сирійського Уряду та опозиції для офіційних переговорів під егідою ООН 1 січня 2016р.	Сирія; мирні переговори
15 листопада	Франція завдала авіаударів по м.Ракка, Сирія, у відповідь на теракти в Парижі двома днями раніше.	ІД; Франція
15-16 листопада	Десята річна зустріч голів урядів 20 провідних країн пройшла в Анталі, Туреччина.	Саміт G-20
16-18 листопада	Друга зустріч Міжнародного партнерства для перевірки ядерного роззброєння (IPNDV) пройшла в Осло.	Ядерне роззброєння
18-19 листопада	Саміт Організації Азійсько-Тихоокеанського економічного співробітництва (АПЕС) пройшов у Манілі, Філіппіни, і зосередився на розбудові "економіки для всіх" та недавніх терористичних актах.	Саміт АПЕС
19 листопада	Індія здійснила випробувальний пуск двохступінчатої ракети <i>Agni-IV</i> , яка має кілька технологічних новинок, у т.ч. композитні ракетні двигуни, вдосконалену систему відділення ступенів і найсучаснішу систему наведення.	Індія; розповсюдження ракет
20 листопада	Європейська Комісія виступила з пропозиціями зміцнення контролю за придбанням та володінням вогнепальною зброєю та запровадження мінімальних спільних стандартів знешкодження вогнепальної зброї.	ЄС; вогнепальна зброя
20 листопада	Напад на готель <i>Radisson Blu</i> в Бамако, Малі, внаслідок якого загинули не менше 27 осіб. Відповідальність за напад взяла на себе організація <i>Al-Mourabitoun</i> .	Малі
21 листопада	Іран здійснив випробувальний пуск балістичної ракети, який США вважають порушенням Резолюція РБ ООН 1929.	Іран; США; розповсюдження ракет
24 листопада	Російсько-турецькі відносини погіршилися після того, як Туреччина збила російський Су-24, що нібито опинився в турецькому повітряному просторі.	Росія; Туреччина

24 листопада	МАГАТЕ та Іран провели “заключну технічну зустріч” у Відні.	МАГАТЕ; Іран
28 листопада	Південна Корея повідомила, що Північна Корея невдало намагалась здійснити підводний пуск ракети <i>KN-11</i> зі свого єдиного експериментального підводного човна класу <i>Sinpo</i> .	Північна Корея; розповсюдження ракет
29 листопада	Колишній Прем’єр-міністр Буркіна-Фасо Рош Марк Каборе (<i>Roch Marc Kabore</i>) виграв перші в країні президентські вибори після урядового перевороту 2014р.	Буркіна-Фасо
29 листопада	Туреччина та ЄС досягли угоди про обмеження потоку біженців. За \$3 млрд. і політичні поступки Туреччина зміцнить свій кордон і перешкоджатиме потоку біженців.	ЄС; Туреччина; потік біженців
30 листопада	21-а конференція сторін (<i>COP 21</i>) Рамкової конвенції ООН зі зміни клімату (<i>UNFCCC</i>) відкрилась у Парижі.	Кліматичний саміт
30 листопада-4 грудня	20-та конференція держав-учасниць Конвенції про заборону хімічної зброї (КЗХЗ) пройшла в Гаазі, Нідерланди. Вона оцінює дотримання КЗХЗ Сирією, у т.ч. результати звітів Місії з встановлення фактів про розслідування звинувачення у застосуванні хімічної зброї в Сирії.	КЗХЗ; Сирія
30 листопада-4 грудня	У Женеві відбувається 14-а зустріч держав-учасниць Конвенції про заборону протипіхотних мін. На зустрічі подовжили терміни знешкодження протипіхотних мін (ППМ) для Кіпру, Ефіопії, Мавританії, Нігеру та Сенегалу.	ППМ
2 грудня	Європейська Комісія оприлюднила План дій стосовно незаконного перевезення вогнепальної зброї та використання вибухових речовин, де запропоновано заходи для допомоги у виявленні, розслідуванні та конфіскації вогнепальної зброї, вибухових речовин і прекурсорів вибухових речовин для використання у злочинних і терористичних цілях.	ЄС; вогнепальна зброя
2 грудня	МАГАТЕ оприлюднила остаточну оцінку заяв про можливий військовий аспект ядерної програми Ірану. 15 грудня Рада керуючих МАГАТЕ консенсусом ухвалила резолюцію, привітавши висновки.	МАГАТЕ; Іран
2-3 грудня	Річне пленарне засідання Вассенаарської домовленості пройшло у Відні, Австрія, під головуванням Іспанії.	Вассенаарська домовленість
3 грудня	Після голосування у Парламенті Велика Британія розширила масштаб своїх бойових дій проти ІД в Сирії.	Велика Британія; Сирія; ІД
7 грудня	Імовірний кандидат на посаду Президента США від Республіканської партії Дональд Трамп закликав США заборонити в’їзд до країни всім мусульманам.	США
7 грудня	Індія і Пакистан погодились поновити мирні переговори на високому рівні після трирічного глухого кута за підсумками зустрічі своїх радників з національної безпеки в Бангкоку, Таїланд.	Індія; Пакистан
8 грудня	Кілька смертників Талібану подолали систему безпеки аеродрому Кандагар і вступили в бій з афганськими солдатами. Було вбито 50 цивільних і охоронців та 11 нападників.	Афганістан
10 грудня	В Ер-Ріяді, Саудівська Аравія, розпочалася дводенна зустріч з метою об’єднати опозиційні угруповання Сирії і сформулювати делегацію опозиції на заплановані переговори з сирійським Урядом.	Саудівська Аравія; Сирія; мирні переговори

11 грудня	Бойовики Талібану підірвали автомашину з вибухівкою і штурмували готель біля іспанського Посольства в кабульському районі Ширпур (<i>Shirpour</i>), Афганістан. У результаті нападу вбито дев'ять осіб.	Афганістан
12 грудня	На Паризькій кліматичній конференції (<i>COP 21</i>) 195 країн уклали першу в історії всесвітню юридично обов'язкову кліматичну угоду, яка має набути чинності у 2020р. План дій передбачає зменшити глобальне потепління нижче 2°C.	Кліматична угода
12 грудня	У Саудівській Аравії пройшли вибори до муніципальних рад, які мають обмежені владні повноваження з місцевих питань. Жінкам вперше дозволено голосувати й балотуватися.	Саудівська Аравія; гендер
14 грудня	ЄС повернувся до заявки Туреччини про членство і починає переговори про вступ із Сербією.	ЄС; Туреччина; Сербія
15 грудня	Європейська Комісія запропонувала зміни до Шенгенського кодексу про кордони, що зобов'яже держави-учасниці ЄС здійснювати систематичні перевірки всіх осіб, у т.ч. громадян ЄС, у базах даних втрачених і вкрадених проїзних документів.	ЄС; боротьба з тероризмом
15 грудня	34 члени Організації Ісламської конференції (ОІК) створили союз на чолі з Саудівською Аравією для координації та підтримки операцій боротьби з тероризмом.	Саудівська Аравія; ОІК; боротьба з тероризмом
15 грудня	Голова Комітету з санкцій проти Ірану згідно з Резолюцією РБ ООН 1737 заявив, що пуск ракети Іраном 21 листопада порушує Резолюцію РБ 1929. З цим висновком не погодились Іран і Росія.	ООН; Іран; розповсюдження ракет
17 грудня	Після спалаху насильства в Бужумбурі, Бурунді, Африканський Союз (АС) дозволив розгортання Африканської місії попередження та захисту в Бурунді (<i>MAPROBU</i>) чисельністю 5 000 осіб.	Бурунді; АС
17 грудня	Представники двох антагоністичних лівійських урядів, міжнародно визнаного Загального національного конгресу та Палати представників, підписали політичну угоду. Загальний національний конгрес та Палата представників погодились сформувати Президентську раду, яка, своєю чергою, створить Уряд національної згоди.	Лівія
18 грудня	РБ ООН одностайно ухвалила Резолюцію 2254, що закликає до припинення вогню та політичного врегулювання в Сирії. Резолюція передбачає формування об'єднаного уряду й закликає негайно припинити удари по цивільних цілях.	ООН; Сирія
21 грудня	Північна Корея невдало здійснює третє випробування з виштовхування ракети для підводного човна, імовірно – з зануреної баржі.	Північна Корея; розповсюдження ракет
21 грудня	ЄС проголосував за подовження ембарго ЄС на поставки зброї до Росії принаймні до 31 липня 2016р.	ЄС; ембарго на поставки зброї; Росія
21 грудня	Під час підриву смертника в Баграмі, Афганістан, загинули шість військовослужбовців НАТО.	Афганістан; НАТО
31 грудня	Президент Путін підписав нову Стратегію національної безпеки Росії, у якій США та НАТО названо загрозами безпеці Росії.	Росія; НАТО

Про авторів

Доктор Сібіл Бауер (*Sibylle Bauer*, Німеччина) – співдиректор Програми СІПРІ з питань контролю над торгівлею товарами подвійного використання та озброєннями. З 2005р. брала участь у розробці та запровадженні заходів зміцнення спроможностей експортного контролю в Європі та Південно-Східній Азії з акцентом на проблемах законності і правозастосування, пов'язаних з посиленням контролю над транзитом, експортом озброєнь і посередницькою діяльністю. До початку роботи в СІПРІ у 2003р. працювала науковим співробітником у Брюссельському Інституті європейських досліджень (*Institute for European Studies*). Серед останніх публікацій: *'The dual-use export control policy review: balancing security, trade and academic freedom in a changing world'*, *Non-proliferation Paper no.48* (березень 2016р., співавтор); *'Nuclear export control'*, *Routledge Handbook of Nuclear Non-proliferation and Policy* (Routledge, 2015р.).

Емма Бйортен-Гюнтер (*Emma Bjertén-Günther*, Швеція) – молодший науковий співробітник у Програмі СІПРІ з питань безпеки та розвитку. Наразі працює у Проекті з питань гендерної рівності, безпеки та розвитку, в якому досліджує процес формування концепції гендерної рівності під час миру та конфліктів, а також відмінності впливу небезпеки та насильства на чоловіків і жінок. Має ступінь магістра політології і міжнародних відносин Уппсальського університету (*Uppsala University*), спеціалізується на дослідженнях миру та конфліктів.

Професор Майкл Брзоска (*Michael Brzoska*, Німеччина) – професор політології і директор Інституту дослідження миру та політики безпеки (*Institute for Peace Research and Security Policy*) при Гамбурзькому університеті. Маючи політекономічну підготовку, часто публікувався в наукових виданнях з питань політичної економії війни та миру, торгівлі зброєю та її виробництва, військових витрат, міжнародних санкцій, європейської безпекової політики. Його поточні дослідження в Гамбурзькому спільному центрі передового досвіду (*collaborative centre of excellence*) стосуються впливу наслідків зміни клімату на конфлікти, мир і безпеку. Раніше працював на посадах заступника директора Боннського міжнародного центру з питань конверсії (*Bonn International Center for Conversion, BICC*) і співдиректора Проекту СІПРІ з питань поставок озброєнь.

Марк Бромлі (*Mark Bromley*, Велика Британія) – співдиректор Програми СІПРІ з питань контролю над торгівлею товарами подвійного використання і зброєю; досліджує заходи з регулювання міжнародної торгівлі зброєю на національному, регіональному і глобальному рівнях. Раніше працював політичним аналітиком у Британо-американській раді з питань інформації у сфері безпеки (*British American Security Information Council, BASIC*). Серед останніх публікацій: *'The dual-use export control policy review: balancing security, trade and academic freedom in a changing world'*, *Non-proliferation*

Paper no.48 (березень 2016р., співавтор); *'ATT-related outreach assistance in sub-Saharan Africa: identifying gaps and improving coordination'*, *SIPRI Background Paper* (лютий 2016р., співавтор).

Доктор Вінсент Буланін (*Vincent Boulanin*, Франція/Швеція) – науковий співробітник СІПРІ. Сферами його діяльності є питання, пов'язані з виробництвом, використанням нових військових і безпекових технологій, особливо засобів кіберстеження та автономних систем озброєнь. Наразі очолює річний дослідницький проект з аналізу технологічних і промислових можливостей з підвищення автономності систем озброєнь. Має ступінь доктора політичних наук Паризької вищої школи соціальних наук (*l'École des hautes études en sciences sociales, EHESS*). Серед останніх публікацій: *'Mapping the debate on LAWS at the CCW: taking stock and moving forward'*, *Non-proliferation Paper no.49* (березень 2016р.); *'Implementing Article 36 weapon reviews in the light of increasing autonomy in weapon systems'*, *SIPRI Insights on Peace and Security no.2015/1* (листопад 2015р.).

Пітер Д.Веземан (*Pieter D.Wezeman*, Нідерланди) – старший науковий співробітник Програми СІПРІ з питань озброєнь і військових витрат. До повернення в СІПРІ у 2006р. був старшим аналітиком Міністерства оборони Нідерландів з питань розповсюдження технологій звичайних і ядерних озброєнь. Має публікації з питань поставок озброєнь до Екваторіальної Африки, військових спроможностей на Близькому Сході, поставок озброєнь до Сирії. Серед останніх публікацій: *'Trends in world military expenditure, 2015'*, *SIPRI Fact Sheet* (квітень 2016р., співавтор); *'Trends in international arms transfers, 2015'*, *SIPRI Fact Sheet* (лютий 2016р., співавтор).

Сімон Т.Веземан (*Siemon T.Wezeman*, Нідерланди) – старший науковий співробітник Програми СІПРІ з питань озброєнь і військових витрат. Сфери дослідницької діяльності: моніторинг поставок озброєнь, військові витрати, підприємства з виробництва озброєнь в Азійсько-Тихоокеанському регіоні та на пострадянському просторі, використання озброєнь у конфліктах; прозорість поставок озброєнь; розвиток звичайних військових технологій. Серед останніх публікацій: *'Trends in world military expenditure, 2015'*, *SIPRI Fact Sheet* (квітень 2016р., співавтор); *'Trends in international arms transfers, 2015'*, *SIPRI Fact Sheet* (лютий 2016р., співавтор).

Джанані Вівекананда (*Janani Vivekananda*, Велика Британія) – керівник досліджень з питань довкілля, зміни клімату та безпеки в організації Міжнародна тривога (*International Alert*), де відповідає за дослідження аспектів розбудови миру та забезпечення безпеки, пов'язаних з кліматичними змінами, довкіллям, природними ресурсами, а також за підтримку реалізації результатів досліджень. До її функцій належать інноваційна, аналітична та дослідницька діяльність, підтримка зв'язків з науковими, політичними та фаховими колами з питань зміни клімату, розвитку миру та безпеки. Напрями досліджень: причини конфліктів, пов'язані з реакцією на кліматичні зміни

в уразливих державах; зв'язки між зміною клімату і стійкістю в умовах конфлікту; передумови позитивного для миру реагування на кліматичні зміни і стихійні лиха. Працює у сфері зміни клімату та безпеки з 2006р.; має великий практичний досвід роботи в Південній Азії та Африці. Має дипломи Оксфордського університету (*Oxford University*) і Школи вивчення країн Сходу та Африки (*School of Oriental and African Studies*).

Професор Ендрю Вілсон (*Andrew Wilson*, Велика Британія) – професор у галузі вивчення України в Коледжі Лондонського університету (*University College London*). Працює у сфері порівняльного аналізу політики пост-радянських держав з 1990р. Серед останніх книг: *Ukraine Crisis: What the West Needs to Know* (Yale, 2014р.). Четверте видання його книги *The Ukrainians: Unexpected Nation* опубліковане у 2015р. Інші книги: *Belarus: The Last European Dictatorship* (2011р.); *Ukraine's Orange Revolution* (2005р.); *Virtual Politics: Faking Democracy in the Post-Soviet World* (2005р.). Статті, опубліковані Європейською Радою з питань міжнародних відносин (*European Council on Foreign Relations, ECFR*): ‘*Survival of the Richest: How Oligarchs Block Reform in Ukraine*’, *Policy Brief (ECFR, квітень 2016р.)*; ‘*What Does Ukraine Think?*’, (*ECFR, травень 2015р.*).

Річард Гіасі (*Richard Ghiasy*, Афганістан/Нідерланди) – науковий співробітник і керівник проекту у Програмі СППІ з питань збройних конфліктів та їх врегулювання. Раніше працював молодшим науковим співробітником в Афганському інституті стратегічних досліджень (*Afghan Institute for Strategic Studies, AISS*) у Кабулі та аналітиком-нерезидентом при Посольстві Афганістану в Пекіні. Тривалий час проживав у Китаї, працював і займався дослідницькою діяльністю в семи країнах, відвідав з робочими візитами понад 20 країн. Має ступені магістра управління бізнесом Уханського технологічного університету (*Wuhan University of Technology*) та магістра державного управління Цінхуанського університету (*Tsinghua University*).

Доктор Александр Гласер (*Alexander Glaser*, Німеччина) – доцент Школи суспільних і міжнародних відносин ім. Вудро Вільсона (*Woodrow Wilson School of Public and International Affairs*) та Кафедри машино-, авіа- та ракетобудування Принстонського університету (*Department of Mechanical and Aerospace Engineering at Princeton University*). Працює у сферах атомної енергетики та політики безпеки з акцентом на питаннях ядерного нерозповсюдження та контролю над озброєннями. Співдиректор Програми з питань науки і глобальної безпеки (*Program on Science and Global Security*) Принстонського університету. Співредактор журналу Наука і глобальна безпека (*Science & Global Security*) і співголова Міжнародної експертної групи з питань розщеплюваних матеріалів (*International Panel on Fissile Materials, IPFM*), яка щорічно видає Глобальну доповідь про розщеплювані матеріали (*Global Fissile Material Report*). Співатор праці *Unmaking the Bomb: A Fissile Material Approach to Nuclear Disarmament and Nonproliferation* (MIT Press, 2014р.).

Ліна Гріп (*Lina Grip*, Швеція) – науковий співробітник Програми СІПРІ з питань європейської безпеки. Раніше працювала науковим співробітником у Програмі СІПРІ з питань роззброєння, контролю над озброєннями та нерозповсюдження. Є координатором від СІПРІ в Консорціумі ЄС з нерозповсюдження (*EU Non-proliferation Consortium*). Здобувач ступеня доктора політичних наук. Серед останніх публікацій – ‘*History never repeats? Imports, impact and control of small arms in Africa*’, *Contemporary Security Policy*, vol.36, no.1 (2015).

Катрієна Дауд (*Caitriona Dowd*, Ірландія) – здобувач ступеню доктора географії при Сассекському університеті (*University of Sussex*). Дослідження стосуються динаміки насильницьких конфліктів у Субекваторіальній Африці з акцентом на питаннях етнічних конфліктів, уразливості цивільних до насильства, маргіналізації, нерівності та неналежного врядування. Її дослідження з використанням комплексу кількісних, якісних і статистичних підходів зосереджуються на виявленні та вивченні моделей міжгрупових конфліктів, їх активізації і зв’язків із ситуаціями на Африканському континенті (Кенія, Малі, Нігерія, Сомалі) як на міждержавному, так і на національному рівнях. Має ступінь магістра в галузі досліджень питань розвитку Лондонської школи економіки (*London School of Economics*); має досвід роботи у сфері розвитку та гуманітарної діяльності у Східній та Західній Африці.

Доктор Ян Дейвіс (*Dr Ian Davis*, Велика Британія) – директор редакційного, видавничого та бібліотечного Департаменту СІПРІ, відповідальний редактор *Щорічника СІПРІ*. До початку роботи в СІПРІ в листопаді 2014р. працював на кількох високих посадах, а також незалежним консультантом з питань безпеки людини та контролю над озброєннями. Має великий перелік досліджень і публікацій з питань міжнародної і регіональної безпеки, а також блогів з тематики НАТО. Серед останніх публікацій – *The British Bomb and NATO: Six Decades of Contributing to NATO's Strategic Nuclear Deterrent* (листопад 2015р.).

Доктор Ян Антоні (*Ian Anthony*, Велика Британія) – директор Програми СІПРІ з питань європейської безпеки. Раніше був директором Програми СІПРІ з питань роззброєння, контролю над озброєннями та нерозповсюдження. Серед останніх публікацій: *The Role of Parliamentarians in Building Security In and For Europe*, *SIPRI Policy Paper no. 44* (грудень 2015р., співавтор); ‘*Exports of dual-use chemicals to Syria: an assessment of European Union export controls*’, *Non-proliferation Paper no.35* (січень 2014р.).

Доктор Арзу Йілмаз (*Arzu Yilmaz*, Туреччина) – завідувач Кафедри політичної діяльності та державної політики Американського університету Курдистану (*Department of Politics and Public Policy at The American University of Kurdistan*); директор Центру дослідження миру та безпеки людини (*Center for Peace and Human Security*). У 2016-2017рр. працювала науковим співробітником у Стамбульському центрі політики (*Istanbul Policy Center*)

за програмою *Mercator* при Інституті міжнародних і безпекових справ Німеччини (*German Institute for International and Security Affairs*). Раніше була викладачем на Кафедрі політичних наук Дахукського університету (*Department of Political Science at the University of Duhok*). Має ступені доктора галузі міжнародних відносин і магістра в галузі гендерних досліджень Університету Анкари (*Ankara University*). Є активним дописувачем журналу *Birikim Haftalik* з акцентом на політиці стосовно курдів і Близького Сходу; готує до видання книгу з питань курдських біженців у Курдистані.

Шеннон Н.Кайл (*Shannon N.Kile*, США) – старший науковий співробітник і керівник Проекту з питань ядерної зброї у Програмі СІПРІ з питань роззброєння, контролю над озброєннями та нерозповсюдження. Сфери досліджень: контроль над ядерною зброєю та нерозповсюдження з акцентом на Ірані та Північній Кореї; питання регіональної безпеки, пов'язані з Афганістаном і Близьким Сходом. Брав участь у багатьох виданнях СІПРІ, в т.ч. розділів *Щорічників СІПРІ* (з 1994р.) з питань контролю над ядерною зброєю, ядерних сил, військових технологій.

Ніклас Карлен (*Niklas Karlén*, Швеція) – здобувач ступеню доктора на Кафедрі досліджень миру та конфліктів Уппсальського університету (*Department of Peace and Conflict Research, Uppsala University*). Його дослідження зосереджені на рішеннях третіх країн стосовно надання чи припинення матеріальної допомоги ворогуючим сторонам і вплив цих рішень на динаміку конфліктів.

Ноел Келлі (*Noel Kelly*, Ірландія) – координатор Програми СІПРІ з питань озброєнь і військових витрат. Відповідає за підтримку кількох баз даних цієї Програми. Бере участь у підготовці *Щорічників СІПРІ* з 2009р. в частині звітування про ембарго на поставки озброєнь, анкетування з питань військових витрат як для СІПРІ, так і в рамках системи звітності ООН. Має ступінь магістра історії міжнародних відносин Лондонської школи економіки (*London School of Economics*). Серед останніх публікацій – *'The SIPRI Top 100 arms-producing and military services companies, 2014'*, *SIPRI Fact Sheet* (грудень 2105р., співавтор).

Ханс М.Крістенсен (*Hans M.Kristensen*, Данія) – директор Проекту інформування з ядерних питань Федерації американських вчених (*Federation of American Scientists, FAS*). Часто консулює ЗМІ та організації у справах ядерної зброї. Є співавтором постійної рубрики Ядерний зошит (*Nuclear Notebook*) у Бюлетені вчених-атомників (*Bulletin of the Atomic Scientists*). Серед останніх публікацій – *Nuclear weapons modernizations: a threat to the NPT?*, *Arms Control Today* (травень 2014р.).

Чайон Лі (*Jaeyeon Lee*, Республіка Корея) – інтерн у Програмі СІПРІ з питань безпеки та розвитку; бере участь у кількох дослідницьких проектах. Сфера її наукових інтересів – гендерна рівність і розвиток. Раніше працювала над розробкою гендерно-чутливих індикаторів офіційної допомоги

заради розвитку для Уряду Південної Кореї і Корейського інституту розвитку жінок (*Korean Women's Development Institute*), а також над питаннями оцінки гендерного впливу політики місцевих урядів в Сеульському фонді жінок і сім'ї (*Seoul Foundation of Women and Family*). Має ступінь магістра в галузі досліджень міжнародних відносин Сеульського національного університету (*Seoul National University*).

Доктор Джаїр ван дер Лейн (*Jair van der Lijn*, Нідерланди) – керівник Проєкту СІПРІ з питань миротворчих операцій і врегулювання збройних конфліктів. Є також старшим науковим співробітником у Нідерландському Університеті міжнародних відносин *Clingendael* (*Netherlands Institute of International Relations*), науковим співробітником Неймегенського університету Святого Радбода Утрехтського (*Radboud University in Nijmegen*). Сфери наукових інтересів: майбутнє миротворчих операцій, їх оцінка, чинники успіху та невдач, застосування миротворчими місіями комплексних підходів. Серед останніх публікацій: *Peace-building and Friction: Global and Local Encounters in Post-conflict Societies* (Routledge, 2016p., співавтор); 'Peacekeepers under threat? Fatality trends in UN peace operations', *SIPRI Policy Brief* (вересень 2015p., співавтор); *The Future Peace Operations Landscape: Voices from Stakeholders Around the Globe* (СІПРІ, січень 2015p., співавтор).

Ерік Меландер (*Erik Melander*, Швеція) – професор Кафедри дослідження миру та конфліктів Уппсальського університету (*Department of Peace and Conflict Research, Uppsala University*). Керує Уппсальською програмою збору даних про конфлікти (*Uppsala Conflict Data Programme*), є заступником керівника Програми з питань миру у Східній Азії. Публікується в багатьох виданнях, зокрема *Journal of Peace Research*, *Journal of Conflict Resolution*, *International Studies Quarterly*, *European Journal of International Relations*, *Journal of Gender Studies*.

Доктор Гері Міланте (*Gary Milante*, США) – директор Програми СІПРІ з питань безпеки та розвитку. Упродовж кар'єри дослідника та політичного радника СІПРІ і Світового банку спеціалізується на питаннях взаємозалежності безпеки та соціально-економічного розвитку. Зосереджується на ознайомленні політичних діячів і практиків у відповідних сферах зі складними проблемами, пов'язаними з послідовністю інституційних реформ, розробкою пакета проєктів з питань розвитку, стратегічним плануванням та оцінкою потреб з акцентом на потребах уразливих і постраждалих від конфліктів держав. Останні дослідження та публікації стосуються фінансування розбудови миру, проблем бідності, критеріїв розвитку, системного розуміння нестійкості розвитку.

Доктор Зі Мін (*Zia Mian*, Пакістан/Велика Британія) – співдиректор Програми Принстонського університету з питань науки і глобальної безпеки (*Princeton University's Program on Science and Global Security*), де він керує Проєктом з питань миру та безпеки в Південній Азії. Його робота

зосереджена на питаннях ядерної зброї, контролю над озброєннями та роззброєння, а також проблемах атомної енергетики в Індії і Пакистані. Співредактор журналу Наука і глобальна безпека (*Science & Global Security*), співголова Міжнародної експертної групи з розщеплюваних матеріалів (*International Panel on Fissile Materials*). Співавтор праці *Unmaking the Bomb: A Fissile Material Approach to Nuclear Disarmament and Nonproliferation* (MIT Press, 2014р.).

Гауденс Нїйрабікалі (*Gaudence Nyirabikali*, Руанда/Швеція) – старший науковий співробітник Проекту СІПРІ з питань громадянського суспільства та розбудови миру в Малі. Вона має теоретичну підготовку і практичний досвід організації процесів розбудови миру та пост-конфліктної відбудови держави та суспільства, що ґрунтуються на дослідженнях і практичній роботі в Анголі та Північній Ірландії. Сфери наукових інтересів: соціально-політичні процеси в африканських пост-колоніальних державах; зв'язок між суспільно-державними відносинами, якістю органів урядування та забезпеченням політичної стабільності, стабільного миру й людського розвитку. Має ступінь доктора у галузі дослідження миру та конфліктів Ольстерського університету (*University of Ulster*). Серед останніх публікацій – ‘*Opportunities and challenges for civil society contributions to peacebuilding in Mali*’, *SIPRI Insights on Peace and Security no. 2016/01* (березень 2016р.).

Доктор Рейчел Овін (*Rachel Irwin*, США) – старший науковий співробітник у Програмі СІПРІ з питань безпеки та розвитку, де вона досліджує проблеми гендерної рівності, розвитку та гуманітарного доступу. Є також аспіранткою Стокгольмського Каролінського Інституту (*Karolinska Institute*), де вивчає історію Всесвітньої організації охорони здоров'я (*World Health Organization*). Серед останніх публікацій – ‘*Challenges in researching violence affecting health service delivery in complex security environments*’, *Social Science and Medicine* (березень 2016р.).

Професор Солі Озел (*Soli Özel*, Туреччина) – професор політології і міжнародних відносин Стамбульського Університету Кадір Хас (*Kadir Has University*), кореспондент газети *Habertürk*. Консультує з політичних питань Турецьку Асоціацію промисловців і підприємців (*TÜSİAD*). Проводить навчання, читає лекції, готує стипендіатів у США та Європі. Належить до складу Ради директорів організації Міжнародна тривога (*International Alert*), є членом Європейської ради з питань міжнародних відносин (*European Council on Foreign Relations*). Має ступені магістра в галузі міжнародних відносин Школи перспективних міжнародних досліджень Дж.Хопкінса (*Johns Hopkins School of Advanced International Studies, SAIS*) і бакалавра економіки Беннінгтонського коледжу (*Bennington College*). Публікується в багатьох виданнях, зокрема *Internationale Politik*, *Journal of Democracy*, *Foreign Policy*, *International Security*, *Wall Street Journal*, *Financial Times*, *New York Times*, *The Guardian*, *Bitterlemons-International*.

Доктор Рузбех Парсі (*Rouzbeh Parsi*, Іран/Швеція) – радник з питань історії і старший викладач Кафедри історії і досліджень прав людини Лундського університету (*Department of History and Human Rights Studies, Lund University*). Директор Європейської групи з дослідження Ірану (*European Iran Research Group*). Сфера досліджень – Близький Схід, насамперед Іран з акцентом на питаннях місцевих політичних процесів, проблемах врядування та їх наслідках для іранської зовнішньої політики. У 2009-2013рр. був старшим науковим співробітником/старшим аналітиком в Паризькому Інституті безпекових досліджень ЄС (*European Union Institute for Security Studies*). Серед останніх публікацій: *World Politics Review* (10 березня 2016р.), ‘*The Middle East and the deal: in search of a new balance*’, у виданні *Iran After the Deal: The Road Ahead* (*Italian Institute for International Political Studies*, вересень 2015р.).

Маньяна Пешт (*Manjana Pecht*, Німеччина) – молодший науковий співробітник у Програмі СІПРІ з питань європейської безпеки. Вона досліджує питання незаконного обігу стрілецької зброї і легких озброєнь, участі в конфліктах іноземних бійців, а також діяльності Ісламської держави. Раніше працювала практиканткою у Франкфуртському інституті дослідження миру (*Peace Research Institute Frankfurt*, 2013-2014рр.), у Міждисциплінарній робочій групі з питань науки, технологій і безпеки (*Interdisciplinary Working Group Science, Technology and Security, IANUS*) в Дармштадті (2012-2014рр.) та в Гейдельберзькому інституті дослідження міжнародних конфліктів (*Heidelberg's Institute for International Conflict Research, HIIC*, 2012р.). Має ступені магістра в галузі досліджень миру та конфліктів Франкфуртського Університету Гете (*Goethe University Frankfurt*) та Дармштадтського технічного університету (*Technical University of Darmstadt*), бакалавра політології та соціології і бакалавра географії Боннського університету (*University of Bonn*).

Доктор Сем Перло-Фрімен (*Sam Perlo-Freeman*, Велика Британія) – старший науковий співробітник і керівник Проекту СІПРІ з питань військових витрат у Програмі з питань озброєнь і військових витрат. Відповідає за моніторинг даних про світові військові витрати. Раніше був старшим викладачем в Університеті Західної Англії (*University of the West of England*), викладав засади економіки мирного та воєнного часу. Серед останніх публікацій: ‘*Trends in world military expenditure, 2015*’, *SIPRI Fact Sheet* (квітень 2016р., співавтор); ‘*Trends in international arms transfers, 2015*’, *SIPRI Fact Sheet* (лютий 2016р., співавтор).

Тарік Рауф (*Tariq Rauf*, Канада) – директор Програми СІПРІ з питань роззброєння, контролю над озброєннями та нерозповсюдження; Є авторитетним у міжнародних колах фахівцем з питань роззброєння та нерозповсюдження. Працював старшим радником Голови Комітету з роззброєння під час Оглядової конференції ДНЯЗ (*Non-Proliferation Treaty (NPT) Review*

Conference) 2015р. У 2002-2011рр. був керівником Офісу з верифікації і координації політики безпеки, підзвітного Генеральному директору МАГАТЕ; у 2003-2010рр. – заступником керівника делегації МАГАТЕ на Оглядових конференціях ДНЯЗ. Отримав освіту в Університеті Лондону (*University of London*) – в Лондонській школі економічних і політичних наук (*London School of Economics and Political Science*) та в Лондонському Королівському коледжі (*King's College London*), а також у канадських Карлтонському університеті (*Carleton University*) та Університеті Торонто (*University of Toronto*).

Професор Кліона Ралі (*Clionadh Raleigh*, Ірландія) – старший професор політичної географії Сасекського університету (*University of Sussex*), Директор Проекту з питань збору даних про місця та події збройних конфліктів (*Armed Conflict Location and Event Data, ACLED*), позаштатний науковий співробітник Інституту дослідження миру в Осло (*Peace Research Institute Oslo, PRIO*) та Факультету управління державними справами ім.Ліндона Б.Джонсона Техаського університету (*Lyndon B.Johnson School of Public Affairs at the University of Texas*) в Остіні. Її дослідження стосуються: емпіричних даних, тенденцій і просторових характеристик конфліктів; докладних даних і показників нестабільності; урядування в африканських країнах; уразливості держав і політичних наслідків змін у довкіллі. Поточні дослідження зосереджуються на вивченні зв'язків між різними моделями конфліктів та участю урядів, діяльністю ополченців в Африці, мережами політичних еліт, повстанською і протестною активністю в Африці та Південній Азії.

Еммікі Рус (*Emmicki Roos*, Швеція) – виконавчий директор Політичної групи 1325. Вона є експертом з питань Резолюції РБ ООН 1325 та з питань жінок, миру й безпеки з великим досвідом лобістської, політичної та дослідницької діяльності. Член Експертної групи з питань безпеки, конфліктів і міжнародного розвитку Лестерського університету (*University of Leicester's Security, Conflict and International Development Panel of Experts*). Працювала в таких організаціях, як Жінки ООН (*UN Women*), Інститут всеохопної безпеки (*Institute for Inclusive Security*) та Операція 1325 (*Operation 1325*) і в таких країнах, як зокрема, Азербайджан, Афганістан, Вірменія, Грузія, Індонезія, Йорданія, Кенія, Лівія, Південний Судан, Судан, Сербія. Має ступені бакалавра політології Канадського Конкордійського університету (*Concordia University*) та магістра в галузі дослідження конфліктів і прав людини Нідерландського Утрехтського університету (*Utrecht University*).

Лукас Рюттінгер (*Lukas Rüttinger*, Німеччина) – старший проектний менеджер Спільної дослідницької групи (*Adelphi/International Alert/Woodrow Wilson Center/European Union Institute for Security Studies*), діяльність якої зосереджена на вивченні зв'язків між глобальними змінами в довкіллі та конфліктами, а також на питаннях взаємодії між зовнішньою, безпековою політикою і політикою розвитку. Працює над питаннями наслідків кліматичних змін для безпеки в інтересах ООН, ОБСЄ, Європейської Комісії,

Європейської служби зовнішніх зв'язків, G 7, Міністерства закордонних справ Німеччини. Є практиком, експертом, інструктором з питань довкілля, природних ресурсів і конфліктів. Крім досліджень наслідків кліматичних змін для безпеки, розробляє методи та інструменти для аналізу і врегулювання конфліктів, що виникають з приводу природних ресурсів. Консультує організації з питань сталого розвитку в пост-конфліктних країнах; є розробником політики і стратегій подолання складних проблем, пов'язаних з довкіллям, уразливістю та конфліктами.

Професор Ісак Свенссон (*Isak Svensson*, Швеція) – професор Кафедри дослідження миру та конфліктів Уппсальського університету (*Department of Peace and Conflict Research, Uppsala University*). Сфери компетенції: міжнародне посередництво у громадянських війнах, релігійні аспекти розв'язання конфліктів, динаміка розвитку ненасильницьких конфліктів. Раніше працював науковим керівником Національного центру досліджень миру та конфліктів Отагського університету (*National Centre for Peace and Conflict Studies, University of Otago*). Публікується в багатьох виданнях, зокрема: *Journal of Peace Research, Journal of Conflict Resolution, European Journal of International Relations* and *International Negotiation*. Серед останніх книг: *International Mediation Bias and Peacemaking: Taking Sides in Civil Wars* (Routledge, 2015p.); *Ending Holy Wars: Religion and Conflict Resolution in Civil Wars* (University of Queensland Press, 2012p.).

Ден Сміт (*Dan Smith*, Велика Британія) – директор СІПРІ. Відомий вчений та аналітик з великим переліком наукових праць і публікацій з широких питань конфліктів та миру. Поточна робота зосереджена на вивченні зв'язків між зміною клімату та небезпекою, питань миру та безпеки на Близькому Сході, глобальних тенденцій конфліктів. Чотири роки працював у Консультативній групі Фонду ООН з питань розбудови миру (*UN Peacebuilding Fund Advisory Group*), упродовж двох з яких (2010-2011pp.) був її головою. Із січня 2014р. є також професором у галузі досліджень миру та конфліктів Манчестерського університету (*University of Manchester*). Автор регулярних видань атласів з питань політики, війни та миру, Близького Сходу, автор блогу з питань міжнародної політики.

Тімо Сміт (*Timo Smit*, Нідерланди/Швеція) – молодший науковий співробітник у Програмі СІПРІ з питань збройних конфліктів та їх врегулювання. Відповідає за супровід баз даних СІПРІ (включно зі збором даних) про багатосторонні миротворчі операції і досліджує тенденції миротворчої діяльності. До повернення в СІПРІ у 2014р. працював на замовлення Інституту ЄС досліджень безпеки (*European Union Institute for Security Studies, EUISS*) та Парламентської асамблеї НАТО (*NATO Parliamentary Assembly*). Серед останніх публікацій – ‘*Peacekeepers under threat? Fatality trends in UN peace operations*’, *SIPRI Policy Brief* (вересень 2015p., співавтор).

Лотта Темнер (*Lotta Themner*, Швеція) – координатор досліджень Уппсальської програми збору даних про конфлікти (*Uppsala Conflict Data Program, UCDP*) Кафедри дослідження миру та конфліктів Уппсальського університету (*Department of Peace and Conflict Research, Uppsala University*). Редактор дев'яти видань *UCDP* “Держави у збройних конфліктах”; співавтор багатьох статей і розділів книг з питань збройних конфліктів та організованого насильства. Бере участь у виданні *Щорічника СІПРІ* з 2005р.

Сююн Чан (*Suyoun Jang*, Республіка Корея) – науковий співробітник Програми СІПРІ з питань безпеки та розвитку. Її поточні дослідження стосуються індикаторів реалізації Цілей сталого розвитку (*Sustainable Development Goal*) та розвитку постраждалих від конфліктів вразливих держав. Серед останніх публікацій – ‘*Measuring Peacebuilding and Statebuilding in the New SDG Framework*’, *Journal of Peacebuilding and Development* (2016р., співавтор).

Йонджу Чун (*Yeonju Jung*, Республіка Корея) – інтерн у Програмі СІПРІ з питань безпеки та розвитку. Сфери її наукових інтересів: безпека та розвиток людини, структурне насильство, гендерне насильство в пост-конфліктних ситуаціях. Раніше працювала волонтером в Єзуїтській службі допомоги в Камбоджі (*Jesuit Service Cambodia, JSC*) у програмі реабілітації молодих людей, скалічених внаслідок вибухів мін, війни, нещасних випадків і захворювань на поліомієліт (2011-2013pp.), а також науковим співробітником в Інституті реформування розвитку (*Re-shaping Development Institute, ReDI*) в Південній Кореї (2015-2016pp.). Має ступінь магістра соціальної антропології розвитку Школи досліджень країн Сходу та Африки Лондонського університету (*School of Oriental and African Studies, University of London*).

Доктор Оде Фльора (*Aude Fleurant*, Канада/Франція) – директор Програми СІПРІ з питань озброєнь і військових витрат. Сфера наукових інтересів: трансформація військових ринків та аналіз тенденцій попиту і пропозицій. Раніше працювала директором відділення озброєнь і військової економіки в Інституті стратегічних досліджень при Паризькій Військовій академії (*Military Academy Strategic Research Institute, Paris*). Під час роботи у Військовій академії та СІПРІ написала кілька статей з питань виробництва озброєнь і військових витрат. Серед останніх публікацій: ‘*Trends in world military expenditure, 2015*’, *SIPRI Fact Sheet* (квітень 2016р., співавтор); ‘*Trends in international arms transfers, 2015*’, *SIPRI Fact Sheet* (лютий 2016р., співавтор).

Доктор Джон Харт (*John Hart*, США) – старший науковий співробітник і керівник Проекту з питань хімічної і біологічної безпеки у Програмі СІПРІ з питань роззброєння, контролю над озброєннями та нерозповсюдження. Серед останніх публікацій – ‘*The evaluation of activities related to weapons in multilateral arms control verification: theoretical and operational aspects*’, in G-H. Soutou (ed.) *Stratégique: Maîtrise des armements et désarmement*, no.108 (квітень 2015р.).

Сем Хеллер (*Sam Heller*, США) – незалежний журналіст та аналітик, який спеціалізується на питаннях сирійського конфлікту і проблемах Великого Близького Сходу. Сфери наукових інтересів: розподіл сил у таборі сирійських повстанців; тенденції і спори всередині джихадизму; гуманітарні потреби та врядування в Сирії. Раніше працював як фахівець-аналітик з питань Сирії у кількох дослідницьких організаціях, а також молодшим науковим співробітником у Дохійському центрі Інституту Брукінгса (*Brookings Doha Center*) у м.Доха (Катар). Має ступені магістра за спеціальністю “синхронний переклад з арабської” Мерілендського університету (*University of Maryland*) та бакалавра політології Йельського університету (*Yale University*). Публікується в багатьох виданнях, зокрема: *VICE News*, *The Daily Beast*, *Jane’s Terrorism & Insurgency Monitor*, *World Politics Review*, *War on the Rocks*.

Деніел Хіслоп (*Daniel Hyslop*, Австралія) – науковий керівник Інституту економіки та миру (*Institute for Economics and Peace, IEP*), фахівець прикладних досліджень з питань розвитку, оцінки тенденцій у сферах миру та конфліктів, насильства та тероризму, економічних аспектів миру. Він також керує міжнародним науковим партнерством *IEP* з міжурядовими та неприбутковими організаціями. Виконував різноманітні багатодисциплінарні дослідження та політичні функції в політичних, освітніх та управлінських установах.

Тереза Хогхаммар (*Theresa Höghammar*, Швеція) – координатор стратегічних проектів і нових ініціатив в Офісі директора СІПРІ. Раніше досліджувала проблеми гендерної рівності та небезпеки у Програмі СІПРІ з питань збройних конфліктів та їх врегулювання, а також аспекти “дипломатії другого рівня” у Програмі СІПРІ з питань роззброєння, контролю над озброєннями та нерозповсюдження. Працювала також в Міжнародній лізі жінок заради миру і свободи (*Women’s International League for Peace and Freedom*) в Женеві і Стокгольмі. Має ступінь магістра політології Уппсальського університету/Шведського коледжу національної оборони (*Uppsala University/the Swedish National Defence College*).

Камілла Шіппа (*Camilla Schippa*, Італія/Швеція) – директор Інституту економіки та миру (*Institute for Economics and Peace, IEP*). Здійснює нагляд та координує діяльність відділень *IEP* у Сідней, Нью-Йорку, Брюсселі та Мехіко. Має 20 років практичного досвіду в започаткуванні ініціатив у сферах розвитку та миру, в управлінні державно-приватним партнерством, роз’яснювальній роботі. Має безпосередній досвід роботи в міжурядових організаціях, у розробці стратегії благодійності та в наукових дослідженнях. До приходу в *IEP* упродовж більш ніж 10 років працювала на високих посадах у Секретаріаті ООН.

Елізабет Шьон (*Elisabeth Sköns*, Швеція) – керівник Проекту СППРІ з питань громадянського суспільства та розбудови миру в Малі. Має 20 років досвіду дослідника з питань військових витрат і виробництва озброєнь, а також багато публікацій, особливо для *Щорічника СППРІ*. До середини 2012р. була директором Програми СППРІ з питань військових витрат і виробництва озброєнь. З 2009р. очолює проект з питань безпеки та врядування в Африці. У 2009-2012рр. до цього проекту додалися питання досліджень і підтримки для п'яти африканських країн. Має ступінь доктора економічних наук Університету Західної Англії (*University of the West of England*).

Ловіса Штранд (*Lovisa Strand*, Швеція) – керівник досліджень Фонду *Kvinna till Kvinna*, відповідає за визначення способів організації дослідницької діяльності Фонду та реалізації її результатів. До її обов'язків належать розробка програм Фонду, ініціювання досліджень і рамок співробітництва з науковими колами, а також просування ширших поглядів на безпеку та конфлікти. Має ступені магістра античної і класичної історії і бакалавра політології Стокгольмського Університету (*Stockholm University*).

Маха Ях'я (*Maha Yahya*, Бельгія/Ліван) – директор Близькосхідного центру Карнегі (*Carnegie Middle East Center*). Її дослідження зосереджені на питаннях громадянства, плюралізму, соціальної справедливості та їх зв'язках з політичними процесами. До роботи в Центрі Карнегі працювала в Комісії ООН у соціальних та економічних справах Західної Азії (*United Nations Economic and Social Commission for Western Asia, UNESCWA*), де очолювала роботу з питань соціальної справедливості та розвитку на основі спільної участі і співпрацювала з міжнародними та приватними організаціями у сферах соціально-економічного розвитку та пост-конфліктної політики в багатьох країнах. Має два ступені доктора (соціальних і гуманітарних наук) Массачусетського технологічного інституту (*Massachusetts Institute of Technology*) та Школи архітектури Лондонської Архітектурної асоціації (*Architectural Association School of Architecture*). Серед останніх публікацій: *Great Expectations in Tunisia* (*Carnegie*, березень 2016р.); *Refugees and the Making of an Arab Regional Disorder* (*Carnegie*, листопад 2015р.).

Щорічник СІПРІ 2016

© Центр Разумкова, 2017
Адреса Центру Разумкова:
Київ, 01015, вул. Лаврська, 16, 2-й поверх
e-mail: info@razumkov.org.ua
веб-сторінка: www.razumkov.org.ua

© Видавництво «Заповіт», 2017
e-mail: zapovit@gmail.com

Підписано до друку 20.12.2017р.
Папір офсетний 80 г/м². Друк офсетний.
Наклад 500 прим.